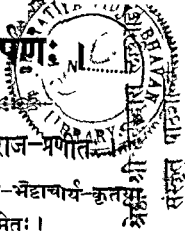

साहित्यदृष्टिः

श्रीविश्वनाथ-कविराज-प्रणीतः

श्रीरामचरण-तर्कवागीश-भेदाचार्य-कृतया
विद्वत्या समेतः ।

पुरराजकीयसंस्कृतकॉलेजध्यक्ष-काशीहिन्दुयूनिवर्सिटी-
समाप्तार-सत्संप्रदायाचार्य-महामहो-
पाध्यायपदभाजा

श्रीदुर्गाप्रसादद्विवेदेन

कलितया छायाख्यविद्वृतिपूर्त्या परिष्कृतः ।

(पष्ठं संस्करणम्)

स च

मुम्बय्यां

पाण्डुरङ्गं जावजी,

इत्येतैः स्वीये निर्णयसागराख्यमुद्रणालयेऽङ्कयित्वा

प्राकाश्यं नीतः ।

दशम्या. १८५८, सन् १९३६

मूल्यं ४ रूप्यकाः ।

साहित्यदर्पणस्य विषयानुक्रमणिका ।

पृष्ठस्य		पङ्क्तौ		पृष्ठस्य		पङ्क्तौ	
प्रथमपरिच्छेदे—				धीरोद्धतः	...	९८	२
लम्	...	२	१	धीरललितः	...	९८	६
यफलानि	...	३	३	धीरशान्तः	...	९८	९
यलक्षणदूषणानि	...	६	५	नायकानां षोडशभेदा-			
यस्वरूपम्	...	२१	४	ख्यानम्	...	९८	१२
धस्वरूपम्	...	२४	६	दक्षिणनायकः	...	९८	१५
रास्वरूपम्	...	२४	१२	धृष्टनायकः	...	९९	३
द्वितीयपरिच्छेदे—				अनुकूलनायकः	...	९९	१०
अयस्वरूपम्	...	२६	३	शठनायकः	...	१००	१
हावाक्यम्	...	२८	४	नायकानामष्टचत्वारिंशद्भेदा-			
लक्षणम्	...	२९	८	ख्यानम्	...	१००	१०
धर्तृविध्यम्	...	३१	१	पीठमर्दः	...	१००	१४
भिधा	...	३१	६	विटः	...	१०१	१०
हितः	...	३३	३	विदूषकः	...	१०१	१३
गंगा	...	३७	२	मञ्जरी	...	१०२	२
गणामेदाः	...	४१	२	अन्तःपुरसहायाः (वामन			
गणा	...	५७	३	शण्ड-किरात-म्लेच्छ-आभीर-			
अनामेदाः	...	५८	५	शकार-कुब्ज मूका.)	१०३	२	
पर्यवृत्तिः	...	७०	४	दण्डसहायाः	...	१०३	१५
तृतीयपरिच्छेदे—				धर्मसहायाः	...	१०३	१७
स्वरूपम्	...	७२	३	दूतभेदाः	...	१०४	९
साखादनप्रकारः	...	७७	६	तत्र, निस्पृष्टार्थः	...	१०५	२
गुणशीला रसत्वस्थापनम्	...	८२	३	मितार्थः	...	१०५	५
सानुकार्यगतत्वखण्डनम्	...	८९	७	सदेशहारकः	...	१०५	६
स्यानुकर्तृगतत्वखण्डनम्	...	९०	२	सात्त्विकनायकगुणाः	...	१०५	८
स्य ज्ञानान्तरप्राप्तत्वख-				तत्र, शोभा	...	१०५	११
ण्डनम्	...	९०	८	विलासः	...	१०६	२
स्य स्वप्रकाशत्वकथनम्	...	९४	१२	माधुर्यम्	...	१०६	८
वाः	...	९६	८	गाम्भीर्यम्	...	१०६	१०
वभेदो	...	९७	२	धैर्यम्	...	१०६	१४
उच्छ्र	...	९७	८	तेजः	...	१०६	१८
धीरोद्धतः	...	९७	१७	उल्लितम्	...	१०७	१

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ		पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
द्वयम्	...	१४७	१२	भावपदनिर्दिष्टिः	१६७ ६
ध्रमः	...	१४८	७	रसभेदाः	१६८ ५
रः	...	१४८	१४	तत्र, शृङ्गारः	१६९ २
उडता	...	१४९	७	विप्रलम्भः	} ... १६९ १५
उप्रता	...	१५०	३	संभोगः	
मोहः	...	१५०	११	विप्रलम्भस्वरूपम्	१७० २
विबोधः	...	१५१	३	विप्रलम्भभेदाः	१७० ४
स्वप्नः	...	१५१	११	तत्र, पूर्वरागः	१७० ६
क्षपस्मारः	...	१५२	८	कामदशाः	१७१ ४
पर्वः	...	१५२	१३	तत्र, मरणे विशेषः	१७३ २
मरणम्	...	१५३	२	कामदशासु विशेषः	१७४ ६
आलस्यम्	...	१५३	७	पूर्वरागभेदः	१७४ ९
भ्रमर्षः	...	१५४	५	मानः	} ... १७४ १६
मेघा	...	१५४	११	कोपः	
भवहिरया	...	१५५	२	ईर्ष्यामानः	१७६ ८
भौत्सुक्यम्	...	१५५	८	मानभक्षोपायाः	१७७ ७
न्मादः	...	१५६	२	प्रवासः	१७७ १६
गङ्गा	...	१५७	२	दश कामदशाः	१७८ ४
मृतिः	...	१५७	१०	प्रवासभेदाः	१७८ १७
तिः	...	१५८	२	करुणविप्रलम्भः	१८० ८
गधिः	...	१५८	८	संभोगः	१८१ ६
मः	...	१५८	१२	संभोगभेदाः	१८२ ४
ह	...	१५९	५	हास्यः	१८३ २
ह	...	१५९	८	हास्यभेदाः	१८३ ८
ह	...	१६०	५	करुणः	१८४ १५
ह	...	१६०	११	करुणविप्रलम्भात्करुणस्य	
सा	...	१६१	६	भेदाख्यानम्	१८५ १३
ता	...	१६१	१४	रीद्रः	१८६ २
म	...	१६२	८	सुद्धवीरात्करुणस्य भेदाख्या-	
ड	...	१६२	१६	नम्	१८७ २
स	...	१६३	५	वीरः	१८७ ४
वाभावः	...	१६४	५	दानवीरः	} ... १८७ १०
विश्रवः	...	१६४	९	धर्मवीरः	
भावभेदाः	...	१६५	२	युद्धवीरः	
भावभेदलक्षणानि	१६५	५	दयावीरः		

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
भयानकः	१८९	१४
वीमत्सः	१९०	९
अद्भुतः	१९१	४
शान्तः	१९२	४
दयावीराच्छान्तस्य भेदा-		
ह्यानम्	१९३	२
शान्तस्य रसत्वस्थापनम्	१९३	११
वत्सलः	१९४	१४
रसाना मिथो विरोधाह्यानम्	१९५	१५
भावः	१९७	३
रसाभासभावाभासौ ...	१९९	१०
अनौचित्यदर्शनम् ...	१९९	१४
भावशान्त्यादिः ...	२०२	१२
चतुर्थपरिच्छेदे—		
काव्यभेदाः	२०६	३
अभिधामूलव्यनि- लक्षणामूलव्यनिः } ...	२०७	३
लक्षणामूलध्वनेभेदाः ...	२०८	२
अभिधामूलध्वनेभेदाः ...	२१०	१२
सलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य ध्वने-		
लैविष्यम्	२११	१०
शब्दरातदुद्भवव्यङ्ग्यस्य		
लैविष्यम्	२१२	५
अर्थशतयुद्धव्यङ्ग्यस्य		
द्वादशभेदाः	२१४	९
शब्दार्थशतयुद्धव्यङ्ग्यस्यै-		
कविधावाह्यानम्	२२०	४
घनेरष्टादशपिद्यत्वनिरु-		
पणम्	२२१	३
अर्थशतयुद्धध्वनेः प्रय-		
न्धेऽतिदेशः	२२९	७
पदोपारिष्वसलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य-		
साहचर्यान्तम्	२३१	१
ध्वनिभेदाह्यानम् ...	२३३	८
गुणीभूतव्यङ्ग्यम् ...	२३८	२

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भेदनि-		
रूपणम्	२३८	४
पञ्चमपरिच्छेदे—		
व्यञ्जनास्वरूपम् ...	२५१	३
अभिधातो व्यञ्जनायाः		
पार्थक्ये हेतवः ...	२५७	५
अभिधालक्षणयो रसादिप्रति-		
पादनेऽक्षमत्वनिरूपणम्	२६०	२
रसादिव्यङ्ग्यारत्यानेऽनुमान-		
स्याक्षमत्वमतिपादनम्	२६२	१
व्यञ्जनोपसंहारः ...	२६५	७
षष्ठपरिच्छेदे—		
काव्यस्य दृश्यध्वयभेदाः	२७२	४
रूपकसंज्ञाकारणम् ...	२७२	७
अभिनयः	२७२	१०
रूपकभेदाः	२७३	२
रूपरूपकभेदाः ...	२७३	५
नाटकलक्षणम् ...	२६३	१३
अद्भुतलक्षणम्	२७५	४
गर्भाद्भुतलक्षणम् ...	२७६	७
नाटकरचनापरिपाटी ...	२७६	१३
पूर्वरङ्गः	२७६	१५
नान्या आवश्यकत्वम्	२७७	२
नान्वीलरूपम्	२७८	२
नान्यनन्तरेतिकर्तव्यता	२८२	९
भारती रूतिः	२८३	४
भारती रूतेरज्ञानि ...	२८३	६
आमुखं (प्रस्तावना) ...	२८३	१५
प्रस्तावनाभेदाः	२८४	६
उद्भाव्य(त)कः	२८४	९
कथोद्घातः	२८५	६
प्रयोगातिशयः	२८६	६
प्रवर्तकम्	२८७	१
अवर्णितम्	२८७	५
नयकृदन्तितनिरूपणम्	२८७	१३

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ		पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
बहुनो द्वैविध्याख्यानम्	२८८	६	तत्र, उपक्षेपः	३०१	१८
प्रासादिकवस्तुकीर्तनम्	२८८	११	परिकरः	३०२	६
पताकास्थानम्	२८८	१६	परिचयासः	३०२	१२
प्रथमं पताकास्थानम्	२८८	१९	विलोभनम्	३०३	५
द्वितीयं पताकास्थानम्	२८९	९	युक्तिः	३०३	११
तृतीयं पताकास्थानम्	२९०	१	प्राप्तिः	३०३	१६
चतुर्थं पताकास्थानम्	२९०	१४	समाधानम्	३०४	१
कविशिक्षा	२९१	११	विधानम्	३०४	९
अर्थोपक्षेपकाः	२९२	१६	परिभावना	३०४	१५
विष्कम्भकः	२९३	१	उद्भेदः	३०४	१९
भेदादः	२९३	८	करणम्	३०५	४
वृत्तिका	२९३	१३	भेदः	३०५	७
अङ्गावतारः	२९४	४	प्रतिमुखसंधिभेदाः	३०५	११
अङ्गमुखम्	२९४	९	तत्र, विलासः	३०५	१६
अङ्गमुखे मतभेदः	२९४	१४	परिसर्पः	३०६	३
कविशिक्षा	२९५	३	विधुतम्	३०६	७
अर्थप्रकृतयः	२९५	१५	तापनम्	३०६	१०
वीजम्	२९५	१९	नर्म	३०७	४
विन्दुः	२९६	५	नर्मद्युतिः	३०७	८
पताका (वृत्तम्)	२९६	९	प्रगमनम्	३०७	१४
प्रकरी	२९७	९	विरोधः	३०८	३
कार्यावस्था	२९८	३	पर्युपासनम्	३०८	६
आरम्भः	२९८	६	पुष्पम्	३०८	१०
प्रयत्नः	२९८	९	वज्रम्	३०८	१६
प्राप्त्याशा	२९८	१४	उपन्यासः	३०८	२०
नियताप्तिः	२९८	१८	वर्णसंहारः	३०९	७
फलयोगः (फलागमः)	२९९	३	गर्भसंधिभेदाः	३१०	२
संधिः	२९९	९	तत्र, अभूताहरणम्	३१०	५
संधिभेदाः	२९९	१३	मार्गः	३१०	११
तत्र, मुखम्	२९९	१६	रूपम्	३१०	१५
प्रतिमुखम्	२९९	१९	उदाहरणम्	३१०	१९
गर्भः	३००	५	क्रमः	३११	६
विमर्शः	३००	१६	सप्तहः	३११	११
निर्वहणम् (उपसंहृतिः)	३०१	६	अनुमानम्	३११	१५
मुखसंधिभेदाः	३०१	१४	प्रार्थना	३१२	६

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ		पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
क्षितिः ...	३१२	१४	फलनिरूपणम् ...	३२२	५
श्री (तो) टकम् ...	३१२	१८	अङ्गप्रशंसा ...	३२२	८
अधिवलम् ...	३१३	३	रसव्यक्तयतुरोधेनाज्ञाना		
उद्वेगः ...	३१३	६	संनिवेशनिरूपणम्	३२२	१४
विद्रवः ...	३१३	१०	शृतयः ...	३२३	५
विमर्शसंधिभेदाः ...	३१३	१४	तत्र, कैशिकी ...	३२३	१०
तत्र, अपवादः ...	३१३	१७	कैशिक्या अज्ञानि ...	३२३	१२
संफेटः ...	३१४	३	तत्र, नर्म ...	३२३	१५
व्यवसायः ...	३१४	११	नर्मस्फूर्जः ...	३२४	१२
द्रवः ...	३१४	१५	नर्मस्फोटः ...	३२५	४
द्युतिः ...	३१५	३	नर्मगर्भः ...	३२५	१२
शक्तिः ...	३१५	९	सात्वती ...	३२५	१६
प्रसङ्गः ...	३१५	१६	सात्वत्या अज्ञानि ...	३२६	२
रोदः ...	३१६	९	तत्र, उत्पापकः ...	३२६	४
अतिषेधः ...	३१६	१६	सांघाल्यः ...	३२६	१०
विरोधनम् ...	३१७	५	संलापः ...	३२६	१४
प्ररोचना ...	३१७	११	परिवर्तकः ...	३२७	३
आदानम् ...	३१८	१	आरभटी ...	३२७	८
छादनम् ...	३१८	८	आरभत्या अज्ञानि ...	३२७	१०
निर्वहणसंधिभेदाः ...	३१८	१४	तत्र, वस्तुत्थापनम् ...	३२७	१२
तत्र, संधिः ...	३१८	१९	सफेटः ...	३२७	१८
वियोगः ...	३१८	२३	संक्षितिः ...	३२८	५
प्रयनम् ...	३१९	७	अवपातनम् ...	३२९	३
निर्णयः ...	३१९	१२	नाट्योक्तयः ...	३२९	९
परिभाषणम् ...	३१९	२०	नामकरणम् ...	३३०	६
कृतिः ...	३२०	३	नाट्यपरिभाषा ...	३३१	१
प्रसादः ...	३२०	७	भाषाविभागः ...	३३३	३
आनन्दः ...	३२०	९	षट्त्रिंशद्व्यञ्जनादीनामा-		
समयः ...	३२०	१२	रूपानम् ...	३३४	१३
उपगूहनम् ...	३२०	१५	लक्षणानामुद्देशः ...	३३४	१८
भाषणम् ...	३२०	२३	तत्र, भूषणम् ...	४३५	६
पूर्ववाक्यम् ...	३२१	२	अक्षरसंघातः ...	३३५	१०
फाव्यसंहारः ...	३२१	५	शोभा ...	३३५	१३
प्रशस्तिः ...	३२१	७	उदाहरणम् ...	३३६	१
चतुःपद्यज्ञोपसंहारः ...	३२१	१८	हेतुः ...	३३६	६

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ		पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
संशयः	३३६	९	अक्षमा	३४५	५
दृष्टान्तः	३३६	१३	गर्वः	३४५	९
तुल्यतर्कः	३३७	३	उदमः	३४५	११
पदोद्ययः	३३७	७	आश्रयः	३४५	१४
निदर्शनम्	३३७	१२	उत्प्रासनम्	३४५	१७
अभिप्रायः	३३८	४	स्पृहा	३४६	१
प्राप्तिः	३३८	८	क्षोभः	३४६	५
विचारः	३३८	११	पश्चात्तापः	३४६	९
दिष्टम्	३३८	१६	उपपत्तिः	३४६	१२
उपदिष्टम्	३३९	४	आशंसा	३४६	१६
अनुपातः	३३९	१०	अध्यवसायः	३४७	१
गुणातिशयः	३३९	१४	विसर्पः	३४७	५
विशेषणम्	३४०	१	उद्वेगः	३४७	८
निरुक्तिः	३४०	५	उत्तेजनम्	३४७	१३
सिद्धिः	३४०	८	परीवादः	३४७	१८
अंशः	३४०	१२	नीतिः	३४८	४
विपर्ययः	३४०	१६	अर्धविशेषणम्	३४८	७
दाक्षिण्यम्	३४१	४	प्रोत्साहनम्	३४८	१५
अनुनयः	३४१	९	साहाय्यम्	३४९	१
माला	३४१	१२	अभिमानः	३४९	४
अर्थापत्तिः	३४१	१८	अनुवर्तनम्	३४९	७
गर्हणम्	३४२	५	उत्कीर्तनम्	३४९	११
पृच्छा	३४२	११	यात्रा	३४९	१५
प्रसिद्धिः	३४२	१४	परिहारः	३४९	१९
सारूप्यम्	३४२	१८	निवेदनम्	३५०	४
संक्षेपः	३४३	३	प्रवर्तनम्	३५०	७
गुणकीर्तनम्	३४३	८	आख्यायनम्	३५०	११
लेशः	३४३	११	युक्तिः	३५०	१४
मनोरथः	३४३	१५	प्रहर्षः	३५१	१
अनुकसिद्धिः	३४३	१९	उपदेशनम्	३५१	४
प्रियोक्तिः	३४४	४	मुनिनिरूपितं नाटक-		
आठ्यालंकाराः	३४४	९	स्वरूपम्	३५१	११
अत्र, आशीः	३४४	१७	लास्याज्ञानि	३५२	५
आक्रन्दः	३४४	२१	तत्र, गेयपदम्	३५२	१०
कपटम्	३४५	१	स्थितपाठ्यम्	३५२	१५

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ		पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
आसीनम् ...	३५२	१९	नाव्यरासकम् ...	३६५	१८
पुष्पगण्डिका ...	३५३	२	प्रस्थानकम् ...	३६६	४
प्रच्छेदकः ...	३५३	४	सङ्गाप्यम् ...	३६६	१०
त्रिगूढकम् ...	३५३	६	काव्यम् ...	३६६	१६
सैन्धवम् ...	३५३	८	श्रेष्ठणकम् ...	३६७	४
द्विगूढकम् ...	३५३	११	रासकम् ...	३६७	१०
उत्तमोत्तमकम् ...	३५३	१२	संलापकम् ...	३६७	१८
उक्तप्रत्युक्तम् ...	३५४	१	श्रीगदितम् ...	३६८	४
महानाटकम् ...	३५४	३	शिल्पकम् ...	३६८	१३
प्रकरणम् ...	३५४	७	विलासिका ...	३६९	६
भागः ...	३५५	२	दुर्मल्लिका ...	३६९	१३
व्यायोगः ...	३५५	१४	प्रकरणिका ...	३७०	२
समवकारः ...	३५६	२	हल्लीशः ...	३७०	६
डिमः ...	३५७	४	भाणिका ...	३७०	११
ईहामृगः ...	३५७	१४	श्रव्यकाव्यम् ...	३७१	५
अद्भुतः ...	३५८	१३	पद्मलक्षणम् ...	३७१	७
वीथी ...	३५९	२	मुक्तकदिलक्षणम् ...	३७१	७
वीथ्यज्ञानि ...	३५९	८	महाकाव्यम् ...	३७२	४
तत्र, प्रपञ्चः ...	३५९	१३	खण्डकाव्यम् ...	३७५	१२
त्रिगतम् ...	३५९	१५	कोपः ...	३७५	१४
छलम् ...	३६०	३	गयलक्षणम् ...	३७६	२
वाक्केलिः ...	३६०	९	कथा ...	३७६	१५
अधिवलम् ...	३६०	१९	आख्यायिका ...	३७६	१९
गण्डम् ...	३६१	९	चम्पूः ...	३७७	१२
अवस्यन्दितम् ...	३६१	१५	विषदम् ...	३७७	१४
नालिका ...	३६२	१	करम्भकम् ...	३७७	१६
असत्प्रलापः ...	३६२	७	सप्तमपरिच्छेदे—		
व्याहारः ...	३६२	१५	दोषस्वरूपम् ...	३७९	५
मार्दवम् ...	३६३	१	दोषाणां विभागाः ...	३८०	३
प्रहसनम् ...	३६३	११	दुःश्रवत्वादिदोषाणां		
प्रहसनभेदाः ...	३६४	१	कीर्तनम् ...	३८०	७
नाटिका ...	३६४	१३	तत्र, दुःश्रवत्वम् ...	३८०	१३
त्रोटकम् ...	३६५	२	अश्लीलत्वम् ...	३८०	१
गोष्ठी ...	३६५	७	अनुचितार्थत्वम् ...	३८१	७
सदकम् ...	३६५	१३	अप्रयुक्तत्वम् ...	३८२	१

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ		पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
प्राम्पत्यम् ...	३८२	४	अर्थदोषाः ...	४१२	९
अप्रतीतत्वम् ...	३८२	७	तत्र, अपुष्टत्वम् ...	४१२	१६
संदिग्धत्वम् ...	३८३	२	दुष्कमत्वम् ...	४१३	३
नेयार्थत्वम् ...	३८३	३	प्राम्पत्यम् ...	४१३	७
निहतार्थत्वम् ...	३८४	१	व्याहृतत्वम् ...	४१३	८
अवाच्यत्वम् ...	३८४	५	अश्लीलत्वम् ...	४१४	५
द्विष्टत्वम् ...	३८५	१	दृष्टार्थत्वम् ...	४१५	३
विरुद्धमतिकारित्वम् ...	३८५	५	अनवीकृतत्वम् ...	४१५	६
अविगृह्यविषयांशत्वम्	३८५	६	निर्हेतुरत्वम् ...	४१५	१५
वाक्ये दुःश्रवत्यादीनां			प्रकाशितविरुद्धत्वम् ...	४१६	२
कीर्तनम् ...	३८९	५	संदिग्धत्वम् ...	४१६	४
वाक्यदोषाः ...	३९८	१	पुनरुक्तता ...	४१६	८
तत्र, प्रतिशूलत्वम् ...	३९८	९	प्रसिद्धिविरुद्धता ...	४१६	९
सुप्तविसर्गत्वम्	३९९	२	वियाविरुद्धता ...	४१७	४
आहतविसर्गत्वम्			४१७	८	
अधिकपदत्वम् ...	३९९	५	आकाङ्क्षता ...	४१७	८
न्यूनपदत्वम् ...	४००	७	सहचरभिन्नत्वम् ...	४१७	११
पुनरुक्तत्वम् ...	४००	९	अस्थानयुक्तता ...	४१८	१
हतशुक्तत्वम् ...	४०१	१	अविशेषे विशेषः ...	४१८	६
पतत्रप्ररूपत्वम् ...	४०४	१	अनियमे नियमः ...	४१८	८
संधिविश्लेषत्वम् ...	४०४	३	विशेषेऽविशेषः ...	४१९	२
संध्यश्लीलत्वम् ...	४०४	७	नियमेऽनियमः ...	४१९	४
संधिकष्टत्वम् ...	४०५	१	विध्ययुक्तता ...	४२०	१
अर्धान्तरैकपदत्वम् ...	४०५	४	अनुषादायुक्तता ...	४२०	५
समाप्तपुनरास्तत्वम् ...	४०५	७	निर्मुक्तपुनरुक्तत्वम् ...	४२०	१०
अभवन्मतसंघन्धत्वम्	४०५	८	रसदोषाः ...	४२०	१३
अक्रमत्वम् ...	४०६	१४	काव्यदोषेभ्यः पृथगलंकार-		
अमतपरार्थत्वम् ...	४०७	६	दोषाणामसंभवत्वप्रति-		
वाच्यस्थानमिधानम् ...	४०७	१०	पादनम् ...	४२४	१
भन्नप्रक्रमत्वम् ...	४०८	१	दुःश्रवत्वस्य गुणत्वप्रति-		
प्रसिद्धित्यागः ...	४१०	३	पादनम् ...	४३०	५
अस्थानस्थपदता ...	४१०	९	अश्लीलत्वस्य गुणत्वप्रति-		
अस्थानस्थसमासता ...	४११	९	पादनम् ...	४३१	१०
संकीर्णत्वम् ...	४१२	१	श्लेषादौ निहतार्थाप्रयुक्त-		
गर्भितता ...	४१२	५	योरदोषत्वप्रतिपादनम्	४३२	४

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ		पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
अप्रतीतत्वस्य गुणत्वा-				अष्टमपरिच्छेदे—	
ख्यानम्	४३२	१०	गुणाः...	४४९	३
कथितपदस्य गुणत्वा-			गुणानोऽत्रैविध्यम् ...	४५०	१
ख्यानम्	४३३	८	तत्र, माधुर्यम् ...	४५०	३
संदिग्धत्वस्य गुणत्वा-			माधुर्यव्यञ्जकवर्णादिः	४५३	३
ख्यानम्	४३४	३	ओजः	४५४	३
कष्टवद्भुःश्रवत्वयोर्गुणत्वा-			ओजोव्यञ्जकवर्णादिः	४५४	७
ख्यानम्	४३५	४	प्रसादः	४५५	३
प्राम्यत्वस्य गुणत्वाख्यानम्	४३६	३	प्रसादव्यञ्जकशब्दाः	४५६	३
निर्हेतुताया दोषाभावत्व-			श्लेषादीनामोजसन्त-		
निरूपणम्	४३६	८	भावाख्यानम् ...	४५७	२
रूपात्तविरुद्धताया गुणत्व-			असमाप्तस्य माधुर्यव्यञ्जकत्वे		
निरूपणम्	४३६	११	कारणम्	४५९	७
कविसमयख्यातानि ...	४३७	२	अर्थव्यक्तैः प्रसादगुणोऽन्त-		
पुनरुक्तस्य गुणत्वाख्यानम्	४३८	१०	भावः	४६०	१
न्यूनपदताया गुणत्वा-			प्राम्यदुःश्रवत्वलागेन षा-		
ख्यानम्	४३९	७	न्तिसमतयोः संग्रहः	४६०	४
न्यूनपदताया गुणदोषत्वा-			समताया गुणदोषयोरन्तः-		
भावनिरूपणम् ...	४३९	१४	पातः	४६०	८
अधिकपदस्य गुणत्वा-			ओजभावीनां दोषाभाव-		
ख्यानम्	४४०	८	त्वेनाज्ञीकारः ...	४६२	१
कचित्समाप्तपुनरास्तत्वस्य			अर्थव्यक्तिकान्त्योः स्वभावो-		
गुणदोषाभावनिरूपणम्	४४०	१४	त्यादिना संग्रहः...	४६३	१
सार्भितत्वस्य गुणत्वा-			श्लेषसमतयोर्वैचित्र्यादोषत-		
ख्यानम्	४४१	३	योरन्तःपातः ...	४६३	५
पदप्रकर्षताया गुणत्वनि-			समाधेर्गुणत्वाभावः ...	४६४	५
रूपणम्	४४१	११	खण्डनोपसंहारः ...	४६५	८
व्यभिचारिणः स्वराब्देनोक्तौ					
दोषस्वाभावश्रितानम्	४४१	१४	नवमपरिच्छेदे—		
विरुद्धरसविभावादिसंग्रहस्य			रीतिः...	४६६	४
गुणलनिरूपणम् ...	४४२	१२	रीतीनां चातुर्विध्यम् ...	४६६	७
विरुद्धरसयोः समावेश-			तत्र, वैदर्भी	४६६	१०
विचारः	४४३	१	नौदी	४६७	७
अनुकरणे दोषाणामदोष-			पाञ्चाली	४६७	१३
त्वाख्यानम्	४४७	१५	खादी	४६८	१०

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ		पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
वकाशविलेन रचनाव-	...	...	रूपकभेदाख्यानम्	५२२	३
स्थानम् ...	४६९	१	परिणामः ...	५२७	१०
दशमपरिच्छेदे—			संदेहः ...	५३०	१०
अलंकारः ...	४७१	३	भ्रान्तिमान् ...	५३२	५
पुनरुक्तवदाभासः ...	४७३	१	उल्लेखः ...	५३३	१
अनुप्रासः ...	४७४	१	अपहृतिः ...	५३६	१
लोकानुप्रासः ...	४७५	१	निखनः ...	५३७	१४
वृत्तानुप्रासः ...	४७५	१०	उत्प्रेक्षा ...	५३९	४
शुभ्यनुप्रासः ...	४७६	७	उत्प्रेक्षाभेदाख्यानम् ...	५४१	१४
अख्यानुप्रासः ...	४७७	१	अतिशयोक्तिः ...	५४७	१२
लोपानुप्रासः ...	४७७	९	तुल्ययोनिता ...	५५१	७
यमकम् ...	४७९	७	दीपकम् ...	५५२	११
वकोक्तिः ...	४८३	२	प्रतिवस्तूपमा	५५४	१
भाषासमः ...	४८४	५	दृष्टान्तः ...	५५५	१
श्लेषः ...	४८४	१५	निदर्शना ...	५५५	१५
समज्ञश्लेषः	}	...	व्यतिरेकः ...	५५८	८
असमज्ञश्लेषः			सद्व्योक्तिः ...	५६०	६
समज्ञासमज्ञश्लेषः			विनोक्तिः ...	५६२	१
विभ्रम् ...	४९७	५	समासोक्तिः ...	५६३	३
प्रहेलिकाया अलंकारत्व-	}	...	परिकरः ...	५६९	१
खण्डनम् ...			श्लेषः ...	५७०	३
च्युताक्षरादिः ...	४९९	४	अप्रस्तुतप्रशंसा	५७१	१
उपमा ...	५०१	१	व्याजस्तुतिः ...	५७७	१
पूर्वोपमा ...	५०४	१	पर्यायोक्तम् ...	५७८	५
श्रौती उपमा ...	५०४	५	अर्थान्तरन्यासः ...	५७९	१२
शार्धा उपमा ...	५०४	७	काव्यलिङ्गम् ...	५८३	५
तद्धिते समाप्ते वाक्ये च	}	...	अनुमानम् ...	५८५	१०
श्रौतार्थोपमाख्यानम्			५०६	५	हेतुः ...
सुतोपमा ...	५०८	६	अनुकूलम् ...	५८६	१०
एकदेशविवर्तिन्युपमा	५१७	६	आक्षेपः ...	५८७	१
रसनोपमा ...	५१७	१३	विभावना ...	५८९	१
मालोपमा ...	५१८	४	विशेषोक्तिः ...	५८९	१०
अनन्वयः ...	५१९	५	विरोधः ...	५९०	१५
उपमेयोपमा ...	५२०	६	अक्षेपविः ...	५९२	९
स्वरपम् ...	५२१	३	विधमम् ...	५९३	४
स्वकम् ...	५२१	११			

	पृष्ठस्य	पङ्क्ति		पृष्ठस्य	पङ्क्ति
समम्...	५९५	१	समुच्चयः	६०७	२
विचित्रम्	५९५	७	समाधि	६०९	५
अधिकम्	५९५	११	प्रत्यनीकम्	६०९	९
अन्योन्यम्	५९६	९	प्रतीपम्	६०९	१४
विशेष	५९६	१२	मीलितम्	६११	३
व्याघात	५९७	१०	सामान्यम्	६११	१२
कारणमाला	५९८	७	तद्गुण	६१२	१
मालादीपकम्...	५९८	१२	अतद्गुण.	६१२	७
एकावली	५९९	२	सूक्ष्मम्	६१३	९
सार	५९९	१४	व्याजोक्ति	६१४	११
यथासारम्	६००	४	स्वभावोक्ति	६१५	१३
पर्याय	६०१	१	भाविकम्	६१६	३
परिवृत्ति	६०२	४	उदात्तम्	६१८	१
परिसख्या	६०२	१४	रसवदायलंकारा	६१८	८
उत्तरम्	६०४	३	भावोदयायलंकारा	६१९	१७
अर्थापत्ति	६०५	१	संश्लिष्टकरालंकारौ	६२२	४
विवक्ष्य	६०५	१३	ग्रन्थालमारम्भोक्तौ	६३२	६

ॐ नमः शिवाय ।
(शु. य. सं. १६।४१)

भूमिका ।

(१) अथ कि तावत्साहित्यम् (२) एतच्च कदा प्रादुर्भूतम् (३) साहित्यस्य किमुद्देश्यम् (४) अस्य प्रधानतः प्रबन्धाः बन्धकाश्च के (५) साहित्यदर्पणस्य च किमिति वृत्तम् ; इति पञ्च प्रश्ना यथोद्देशं समासतोऽत्र मीमांस्यन्ते—

१. कि तावत् साहित्यम्, सहितस्य भाव इति । 'गुणवचनप्राद्वानादिभ्यः—' (पा. सू. ५।१।१२४) इति प्यन् । सहभावश्चाष्टादशप्रस्थानभित्तानां विद्यानाम् । अथवा सहितस्य कर्म साहित्यम्, यस्मादत्र परीक्ष्यमाणे कविकर्मणि काव्ये सर्वा विद्याः परिसमाप्यन्ते । उक्तं च भामहलंकारे—

'न स शब्दो न तद्वाच्यं न स न्यायो न सा कला ।
जायते यत्र काव्याङ्गमहो भारो महान् कवेः ॥'

एतदुपजीव्य मयाप्युपाश्लोकि—

'स्वस्वाभिलाषादिव यत्र सर्वे
विद्याविलासा मिलिता लुलठन्ति ।
तल्लोकचैदंध्यविधानयन्त्रं
साहित्यतन्त्रं कलयन्ति कल्याः ॥'

तेदेतत्साहित्यं=साहिती, कविकर्मणः शासकत्वात्साहित्यशास्त्रमिति व्यपदिश्यते । अत एतस्य शब्दानुशासनमिव काव्यानुशासनमित्यपि नाम व्यवहार्यम् । आप्तसूत्रादर्शनेऽप्यत्र दर्शनेऽग्निन्याहानां यावदुपलब्धविषयरूपत्वाद् विषयाणा चानेकशास्त्रत्वाद् वस्तुतो निरवधि गाम्भीर्यम् । अत्र विद्वहणोक्तिरेषा—

'साहित्य-पाथोनिधिमन्थनोत्थं
कर्णामृतं रक्षत हे कवीन्द्राः ।

२. ऋगादिनवतारो वेदाः, शिक्षादिषडङ्गानि, मीमासा, न्यायः, धर्मशास्त्रम्, पुराणम्, आयुर्वेदः, धनुर्वेदः, गन्धर्ववेदः, अर्धवेद इत्यष्टादश विद्याः । इहैव चतसृणां चतुर्दशानामपि प्रेम्ना विद्यानामन्तर्भावो भवति । 'इतिहासवेदधनुर्वेदो गान्धर्वायुर्वेदावपि चोपवेदाः' इति श्विष्य । 'वेदोपवेदात्मा सर्ववर्णिकः पञ्चमो गेयवेदः' इति द्रौहिणिः । "उपकारकत्वाल्लंकारः सप्तममङ्गम् । सकलविद्यास्थानैकायतन पञ्चदशं काव्यं विद्यास्थानम् । पञ्चमी साहित्य-विद्या, सा हि चतसृणामपि विद्याना निध्दन्द्." इति याचावरीयः ॥ २. 'निर्वेदग्लानिश्चाख्या—' इत्यादि (प्रकाशोक्तं) भरतमुनिप्रणीत साहित्यचरमिति लेखस्तु भ्रममूलकः ॥

यदस्य दैत्या इव लुण्ठनाय

काव्यार्थचौराः प्रगुणीभवन्ति ॥' (विक्रमाङ्कः १।११)

“एतत्साहित्यशास्त्रमलंकारशास्त्रत्वेनापि व्यवहियते । तत्र ‘अलंकरणमलंकारः’ इति ‘भावे’ (पा. सू. ३।३।१८) इति भावघञ्-साधनोऽलंकारशब्दः । ‘अलं क्रियतेऽनेन’ इति ‘अकृतेरि च—’ (पा. सू. ३।३।१९) इति करणघञ्-साधन-स्तूपमादिषु प्रयुज्यते । अथवा ‘प्रधानेन व्यपदेशा भवन्ति’ इति करणव्युत्प-न्नोऽपि शास्त्रवाची । ‘अलंकारान् सर्वानपि गलितगर्वान् रचयतु’ इति रस-गङ्गाधरकारिकौ तु लक्षणापि संभवति ।

इयता व्याकरणादिपरिशीलनमन्तरा शक्तिसत्त्वेऽप्यायुष्मता काव्यकरणव्यसनम्-

‘स्वाधीनो रसनाञ्जलः, परिचिताः शब्दाः कियन्तः, क्वचि-

त्क्षोणीन्द्रो न नियामकः, परिपदः शान्ताः, स्वतन्त्रं जगत् ।

तद्ययं कवयो वयं वयसिति प्रस्तावनाहुंकृति-

स्वच्छन्दं प्रतिसन्न गर्जत, वयं मौनप्रतालम्बिनः ॥’

इत्येवमाकाराणामक्षेपाणां लक्ष्यीभवति । शिक्षयतागादि कविमाणवकागदंकारेण चाग्भटेन खालंकारे—

‘अधीत्य शास्त्राप्यभियोगयोगा-

दभ्यासवदयार्थपदप्रपञ्चः ।

तं तं विदित्वा समयं कवीनां

मनःप्रसक्तौ कवितां चिदध्यात् ॥’ इति ।

‘कविर्मेनीषो परिभूः स्वयंभूः—’ (शृङ्गय. सं. ४ व. ८) इत्येवमादिसहा-याभिः “जन्माद्यस्य यतः, शास्त्रयोनित्वात्” (वे. सू. १।१।२-३) इत्यादि-स्मृतिभिः पारमार्थिकस्य कवेः (परमेश्वरस्य) कर्म शब्दार्थरूपं जगदिव, जगति व्यावहारिकस्य कवेः (वाल्मीकि-व्यास-गुणाद्य-कालिदासादेः) कर्म काव्यं शब्दार्थलक्षणं यथासक्यं प्रादुर्भूयमाणं व्यवहारपदं प्रतिपद्यते । अत्र ‘कः कर्णो’ इत्यनुशासनमाश्रित्य महधीतोतोऽप्यगदत्—

‘नानृपिः कविरित्युक्तमृषिश्च किल दर्शनात् ।

विचित्रभावधर्मांशतत्त्वप्रख्या च दर्शनम् ॥

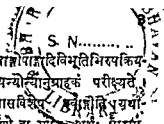
सु तत्त्वदर्शनादेव शास्त्रेषु कथितः कविः ।

दर्शनाद्वर्णनाच्चाथ रूढा लोके कविश्रुतिः ॥

तथाहि दर्शने स्वच्छे नित्येऽप्यादिकवेर्मुनेः ।

नोदिता कविता लोके यावज्जाता न वर्णना ॥’

१. विक्रमाङ्कदेवचरिताख्यमहाकाव्यादिकर्तुर्विन्दहणस्यैव “विन्दुदन्दतरङ्गितामसराणः कर्ता, शिरोविन्दुकं कर्मेति क्रमशिक्षितान्वयकषा ये केऽपि तेभ्यो नमः । ये तु प्रथमसहस्रशासनकणवृत्त्यल्लङ्घैर्गिरामुल्लैः कवयन्ति विरहपकवितेष्वेव संनमति ॥” इति शक्तिमानसहायान् ‘कथाधिका हि पुरुषाः कवयो भवन्ति’ इत्येवंविधान् इन्द्रिध्यान् विद्वन्पद्मदीपं चक्रिपि न विसरणीया ॥

इति । तदेतच्च, सूत्रितदिशैव त्रयीलक्षणं काव्यमिवाज्ञापित्वादिविभूतिभिरपक्रियमाणकर्तव्यताकं व्यवहारगलोपमानोपमेयभावं भजदप्यन्योन्यानुप्राहकं परीक्ष्यते । एवं च विचारभेदयोश्चेत्योऽतिरिक्तमैत्रिः अत्रविन्यासविशेषः । अत्रोक्तं पृथग्यथा-प्रतिभानं परिभाषनीयम् । तथा—शब्दः, द्रव्यं वा गुणो वा स्यात् । अर्थः, प्रारम्भिको वा व्यावहारिको वा प्रातिभासिको वा स्यात्, एतयोः संबन्धः, नित्यो वा कर्तको वा स्यादित्यन्यदेतत् । प्रकृते स्वस्वधर्ममर्यादया भिद्यमानोऽपि संज्ञासंशयज्ञातिभावबन्धुरो विश्वजनीनो वाक्यप्रवाहः साहित्येन नीयते । तत्र शिक्षा तावत्—(१) शिक्षयतेऽनयेति, शिक्षणं वा शिक्षा; वेद इवात्राप्युच्चारणसौष्टवपुरस्कारेणैव गुण-रीतिसंक्रान्तशरीरा । यामन्तरेण 'अविदित-गुणापि सत्कविभणितिः कर्णेषु वमति मधुधाराम्' इति सुवन्धूकिं तिरोदधती कालिदाससूक्तिरप्यात्मनो नैसर्गिकी श्रवणाञ्जलिपुटपेयतां जहती श्रवणमुद्वेजयति । तदेतदुक्तं भगवता पतञ्जलिना महाभाष्ये—'प्रस्तं निरस्तमविलम्बितं—' इत्यादि (प.) । तथा प्राकृतमुद्दिश्य ह्यालेनाप्युक्तम्—'अमिभं पाडवक-वं पठिदं सोडं अ जेण आणन्ति' (गाथा. १।२) इत्यादि । एतद्वर्जनेनैव पुनः—

“अनभ्रवृष्टिः श्रवणामृतस्य
सरस्वती-विभ्रम-जन्मभूमिः ।
वैदर्भरीतिः कृतिनामुदेति
सौभाग्य-लाभ-प्रतिभूः पदानाम् ॥”
‘जयन्ति ते पञ्चमनादमिञ्च-
चित्रोक्ति-संदर्भ-विभूषणेषु ।
सरस्वती यद्वदनेषु नित्य-
माभाति वीणाभिच वादयन्ती ॥” (विक्रमाङ्क. १।९-१०)

इति शब्दात्मककाव्यशरीरस्वरूपपर्यवसिता कवयितृनावेदयन्ती बिलहणोक्ति-रिति दिक् ॥

१. 'तेषामृग्यत्रार्थेवशेन पादव्यवस्था' । 'गीतौषु सामाख्या' । 'शेषे यजुः-शब्दः' (गी. सू. २।१।३३-३५) इति जैमिनिवृत्तैर्कृतामयजुषां लक्षणाणि । एभ्योऽश्ववेदो नातिरिच्यत इति सूक्ष्मं द्रष्टव्यम् ॥ २. इदं न्यायदर्शनानुसारेण ॥ ३. इदं बौद्धदर्शनानुसारेण ॥ ४. शब्दो द्रव्यमिति मीमांसकाः ॥ ५. शब्दो गुण इति नैयायिकाः ॥ ६. अयं विभागो वैदान्तिकानाम् । एते कतिपयेर्मायावादिन इति व्यपदिश्यन्ते । अयं मायावादो बौद्धदर्शनानुसारी शारीरक-मीमांसाकारैः श्रीशंकराचार्यैरुद्भावित इति बहूनां भ्रमः । वस्तुतस्तु नायं तथाभूतः, किंतु ततोऽपि भूयोश्चिरंतन इति नूतनविज्ञानोन्मीलितलोचनानामपि सिद्धान्त इति दिक् ॥ ७. नित्य इति मीमांसकाः ॥ ८. कृतक इति नैयायिकादयः ॥ ९. 'अपृतं प्राकृतकाव्यं पठितुं श्रोतुं च ये न जानन्ति' इति संस्कृतम् । एतेन तत्तद्देशीयानां भाषाज्ञानानामपि श्रवणं पठनं च व्याख्यातम् ॥

(२) कल्प्यतेऽनेनेति कल्पः, कल्पसूत्रम् । स च श्रौतः स्मार्त इति द्विविधः । सोऽयं वेद इवात्रापि वेदापजीविनि कविकर्मणि देशकालपात्राभ्यनुद्घानोऽने-
कधा वर्ण्यते । तत्राग्निहोत्रविषये—

‘प्रतिशरणमशीर्णज्योतिरइयाहितानां

विधिविहित-विरिब्धैः सामिधेनीरधीत्य ।

कृतगुरुदुरितौघध्वंसमध्यर्युर्वर्य-

हुतमयमुपलीढे साधु सांनाय्यमग्निः ॥’ (११।४१)

इति मौघोक्तिः तथा राजसूयविषये—‘आननेन—’ (१४।१८-५३)
इत्यादयः । एवं तत्र तत्र स्मार्तोदाहरणमपि द्रष्टव्यम् । स्मार्तशब्दस्य पृथार्था-
धिकव्यापारे तु—

‘अवामावामार्धे सकलमुभयाकारघटनाद्

द्विधाभूतं रूपं भगवदभिधेयं भवति यत् ।

तदन्तर्मन्त्रं मे स्मरहरमयं सेन्दुममलं

निराकारं शश्वज्जप नरपते सिध्यतु स ते ॥’

इत्यादि (१४।८८—९१) नैपथीयचरितस्य पद्यमुदाहार्यम् ॥

(३) व्याक्रियते शब्दजातमनेनेति व्याकरणम् । तद् वेद इवात्रापि
नामरूपव्याकरणयोगतयैव व्युत्पाद्यते । उक्तं च ‘तदधीते तद्वेद’ (पा. सू.
४।२।५९) इति स्मरतानन्दवर्धेनाचार्येण—‘प्रथमे हि विद्वांसो वैयाकरणाः,
व्याकरणमूलत्वात्सर्वविद्यानाम्’ इति । अत्र—

‘द्वन्द्वोऽस्मि द्विगुरस्मि च गृहे च मे सततमव्ययीभावः ।

तत्पुरुष कर्म धारय येनाहं स्यां बहुव्रीहिः ॥’

इति पठ्सभासीसमाससूक्तं सामान्यम् । पाणिनिशास्त्राभिप्रायकं तु ‘क्रियेत
चेत्साधुविभक्तिचिन्ता—’ (३।२३) इति नैपथीयस्य पद्यम्; भारतीयानां प्रा-
थमिकशिक्षाशैलीमभिदधत् ‘दाक्षीपुत्रस्य तत्रे ध्रुवमयमभवत्कोऽप्यधीती कपोतः—’
(११।६१) इति बोदाहार्यम् ॥

(४) निरुच्यतेऽनेनेति निरुक्तम् । तच्च यद्यपि निर्वचनयोगेनापाततो व्या-
करणेऽन्तर्भवद् विभाव्यते तथापि विशेषाभिधितसया पृथगेव गण्यते । तदेतद्वा-
हुलकादिकक्षातिकान्तं भगवता पाणिनिना—‘पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्’ (पा.
सू. ६।३।१०९) इत्येवं सूत्रितम् । तदनुगामिभिः—‘वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ
चापरौ वर्णविकारनाशौ । धातोस्त्वदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥’

१. अथ विशेषतस्त्रैत्तिरीयसंहिता, ब्राह्मणानि च द्रष्टव्यानि, यदुद्भूतानि कल्प-
सूत्राणि भीमासादशेन च ॥ २. इदानीं तु अग्निहोत्रकर्म कादयादावपि विरलं प्रवर्तते,
यत्पुरा वैवर्णिकानां गृहेषु प्रातःसायं जज्वाल ॥ ३. एवमादिस्मृतिव्युत्पादनाय महा-
मदोपाध्यायमहिनापादिव्याख्यानानि द्रष्टव्यानि ॥

इति निरवाचि । निघण्टुप्रशस्तीनां शब्दानामेतदनुसारेणैव व्युत्पादनम् । बहुत्र गत्यन्तरे सत्यप्यहोरात्रादितो होरादिपदव्युत्पादनमेतदुपपन्नमेव विधीयत इत्यलं प्रसङ्गान्तरेण । प्रकृते श्रौतानि स्मार्तानि चोदाहरणानि बहूनि । तदितरन्तु—

‘मधुकैटभदानवेन्द्रमेदः-

प्लवविज्ञा विपमैव मेदिनीयम् ।

अधिवास्य यदि स्वकैर्यशोभि-

श्चिरमेतामुपभुञ्जते नरेन्द्राः ॥’ (अनर्घ. १।१४)

इत्यादिकमूह्यम् । एवं च मेदसो मेदिनीति नैरुक्ताः । मिथवेस्तु वैयाकरणाः ॥

(५) छाद्यते छन्द्यते वाऽनेनेति छन्द इति नैरुक्ताः । चन्द्यतेऽनेनेति तु वैयाकरणाः । तच्च वेद इवात्रापि ऋग्यजुःसामभिरिव तत्सधर्मभिः पद्यगद्यगानैरुपकारीति यथालक्ष्यं लक्षणीयम् । तत्र लक्षणाभिधानयोः सगतौ—

‘द्विजपुरुपरिभवकारी यो

नरपतिरतिधनलुब्धात्मा ।

ध्रुवमिह निपतति पापोऽसौ

फलमिव पवनहतं वृन्तात् ॥’

इत्युदाहरणीयम् । इह श्रेयमयां दयाभिधानोपादानेऽलंकारान्तरमिच्छन्ति कतिपये ॥

(६) चोद्यतेऽनेनेति, योतनं वेति ज्योतिः । अन्ये तु ‘ज्युत्’ इति पठित्वा व्युत्पादयन्ति । अस्माद् अणि अचि वा ज्योतिपम् । एतच्च वेद इवात्रापि निखिलव्यवहारसाधननिमित्तस्य व्यङ्ग्यस्य कालस्य, तद्यज्ञकग्रहनक्षत्रादेश्च योधनेनोपकारकमिति निर्णायकानां प्रत्यक्षम् । तत्र गणितविषये विज्ञानघटितानि भूयांसि श्रुतिस्मृतिलिङ्गानि । पौरुषाप्यपि—‘हैरिदश्वधीधितेरनुप्रवेशादिव बालचन्द्रमाः’ (रघु. ३।२२) ‘प्रतिपचन्द्रनिभोऽवमैःत्मजः’ (रघु. ८।६५) ‘प्रतिपचन्द्रमिव प्रजा नृपम्’ (किरात. २।११) इत्येवमादीनि । इह प्रथमेन प्रतिपत्प्रारम्भिकी पूर्णापार्यन्तिकी चन्द्रस्य शौक्ल्यवृद्धिरिष्यते; द्वितीयतृतीयाभ्यां तूच्यन्ती प्रायमिकी दशेति । यत्किञ्च प्रतिपदि चन्द्राददयत्वमभ्युपगम्य द्वितीया गृह्यते, तन्न चतुरस्रम् । लह्यादिसूक्ष्मविधिना शुक्रे साधिते बहुत्र प्रतिपद्यपि चन्द्रदर्शनोपलभ्यात्, दूर-

१. अत्र निघण्टुपदव्याख्या नैरुक्ती द्रष्टव्या ॥ २. ‘होरेलहोरात्रविकल्पमेके वाच्यन्ति पूर्वापरवर्णोपात्’ इति वराहमिहिराचार्यः ॥

३. ‘सप्त जुजन्ति रथनेकचक्रमेको अश्वो बहति सप्ततामा ।

त्रिंताभि चक्रमजरमनवं यत्रेमा विश्वा भुवनाधितः ॥’

(ऋ. सं. १, १६४, २)

४. ‘नवो नवो भवति जायमानोऽर्धां फेत्तुरूपसामेत्यमन् ।

मार्गं देवेभ्यो विदधात्यायन् प्रचन्द्रनास्त्रिरते दीर्घमायुः ॥’

(ऋ. सं. १०, १९)

दर्शनोः कवित्रोरुपमेययोरतितनुत्वापादनस्य प्रतिपादयितुमिष्टत्वाद् एवंविधस्थले द्वितीयायां चन्द्रविम्बाधिक्यदर्शनप्रसङ्गात् । किञ्चहुना । १९७४ एतस्मिन्नपि विक्रमसंबत्सरे राजपूतानाख्यपञ्चाङ्गे बहूनि प्रातिपदानि चन्द्रदर्शनानीति । फलितविषये तु 'ग्रहैस्वतः पद्यभिरुचसंभ्रयैः—' (रघु. ३।१३) इत्येवमादीन्युदाहरणानि ॥

इत्थं शिक्षादिपङ्क्तानि कविसूक्तिषु निरूप्य संप्रति न्यायादिदर्शनानि मनाद् निरूप्यन्ते—यथा खलु शिक्षादिपङ्क्तकल्पना श्रौती, न तथा न्यायादिपङ्क्तदर्शनी-विभागकल्पनेति । चतुर्दशविद्याविभजनवसरे भगवता याज्ञवल्क्येन न्यायमीमांसे सामान्यत उद्दिष्टे । चतुर्विद्याविभजनपक्षे आन्वीक्षिकीस्यपि तथा । तत्रान्वीक्षिकी न्यायतर्कपर्यायेत्यक्षरणकणभक्षपक्षपातिनः । 'यस्त्वेकंशानुसंधते स धर्मं वेद जैतरः' (मनुः १२।१०६) इत्येवमादिवचनेन तु तर्कशब्दः पूर्वोत्तरमीमांसा-शासनापेक्षीति व्यक्तम् । कतिपये पुनः—

‘अथ चत्वार्युपाङ्गानि वेदानां संप्रवक्षते ।

धर्मशास्त्रं पुराणं च मीमांसा न्यायविस्तरः ॥

इत्युपाङ्गविभागं प्रतिपेदिरे । इहापि न्यायमीमांसे एव पठ्येते । अतोऽनुयोगि-प्रतियोगितया सकलानि दर्शनानि प्रतिपत्तव्यानि ।

अथोपक्रम्यमाणे कविकर्मणि समानतन्त्रयोन्यायवैशेषिकयोः संकीर्णोदाहरणं यथा मम देवराजवरिते—

‘न्यकुर्वन् स्फुटकोटिभङ्गिरचनैः प्राभाकरं मण्डलं

शांकिं काञ्चनभास्वरां प्रकटयञ्जात्याकृतिव्यक्तिषु ।

अर्थापत्तिनिवारणैकनिपुणो व्याख्यातसर्वेक्षणो

यस्यां तर्कचदैक्षि येन कृतिना श्रीविश्वनाथालयः ॥’

अनयोः शुद्धोदाहरणे तु मम दशकण्ठवधे—“यत्र च च्छलप्रसङ्गो न्याये, न व्यवहारे; पदार्थकल्पनालाघवं वैशेषिके, न प्राणुणिकसत्कारे” इति । यथा वा नैपधीयचरिते—

‘ध्वान्तस्य वामोरु विचारणायां

‘वैशेषिकं चारु मतं मतं मे ।

औलूकमाहुः खलु दर्शनं तत्

क्षमं तमस्तत्त्वनिरूपणाय ॥’ (२२।३६)

साख्य-योगयोर्यथा—

‘प्रकृतेः पृथग् विकृतिद्रव्यतां गतः

प्रतिपिद्भवस्तुगतधर्मनिष्क्रियः ।

१. राजपूतानापञ्चाङ्गमस्माकं दिव्येण आचार्य-भैरवलालेन प्रवर्तितम्, ज्योति-पल्ल-ज्ञालालेन च चालितम् ॥ २. श्रीश्रीधराचार्यवैशेषिकसूत्राविरोधेनैतद्विर्णी-तम् । साख्यदर्शनमन्यत्रानुप्रादकम् ॥

पुरुपस्त्वमेव किल पञ्चविंशकः

स्फुटचूलिकार्थवचनैर्निगद्यसे ॥'

(हरविजये ६१८)

'मैत्र्यादिचित्तपरिकर्मविदो विधाय

क्लेशप्रहाणमिह लब्धसवीजयोगाः ।

स्थितिं च सत्त्वपुरुषान्यतयाऽधिगम्य

वाञ्छन्ति तामपि समाधिभृतो निरोद्धुम् ॥'

(शिशु. ४५५)

पूर्वांतरमीमांसयोर्व्या—

'ऋतौ सुप्ते जाग्रत्त्वमसि फलयोने ऋतुमतां

क कर्म प्रध्वस्तं फलति पुरुषाराधनमृते ।

अतस्त्वां संप्रेक्ष्य ऋतुषु फलदानप्रतिभुवं

श्रुतौ श्रद्धां वङ्क्ष्व। कृतपरिकरः कर्मसु जनः ॥'

(शिवमहिम्नि ।)

'निःश्वसितमस्य वेदा वीक्षितमेतस्य पञ्च भूतानि ।

सितमेतस्य चराचरमस्य च सुप्तं महाप्रलयः ॥'

(भामह्याम्)

एवमन्यान्यप्यास्तिकनास्तिकशासनानि तत्र तत्र कविकर्मसु शतधा गुम्फितानि । अत्र कौतुकिभिर्हरैरविजयमहाकवेः 'प्रकृतेः पृथक्—' इत्यादिः '—भगवान्-भवानिव भवत्यणुः स्फुटम्' इत्यन्ता (६१८-१७०) अदृष्टपूर्वा भगवत्स्तुतिः; नैपथीयचरितस्य सप्तदशः सर्गः; महाभद्रोपाध्यायधुरंधरस्य गङ्गाधरशास्त्रिणोऽ-लिविल्लासिसंलापश्च सधीविभवं विभावनीय इति ।

२. एतच्च (सादित्यं) कदा प्रादुर्भूतम् इति मीमांसान्वयस्य वेदाज्ञोपाङ्गसमानकालिकमित्यवसायः प्रमातृहृदयंगमः स्यात्; तत्तद्दर्शनानां तदनुप्राणितानामितरेषां चोच्चावचानां निबन्धानां वेदोपजीवकत्वेन विवेचकानां विश्रमोपलम्भात् । वेदेषु तत्र तत्रांशतोऽनुस्यूतानां विषयजातानां रहस्यमाशयैवाभिमतयाथातथ्यैर्लोकगुरुभिर्महर्षिभिर्जगद्दिधीर्षया प्रसादमधुराणि गभीराणि शास्त्राणि निरमायिषत । इति व्यक्तमपि—

१. स कविरेवं भूतार्थमुक्तवान्—ललितमधुराः सालंकाराः प्रसादमनोरमा विद्वत्-यमकशेषोच्चारप्रबन्धनिरंगलाः । असदृशगतीश्चिद्रे मार्गे ममोदिरतो गितो न खलु नृपते चेतो वाचरपतेरपि शङ्कते ॥ धाराकाश्वप्रबन्धप्रणिहितपरमा श्रोत्रपेया कवीनां, मापाष्ट्रेऽपि यस्य कविदपि न गदा भारती भारवत्वम् । प्राप्तशेषावसानस्फुरदमलतर-प्राविभगानसंपद्राजन् रत्नाकरस्ते सदसि कृतपदः श्माप वागीश्वराङ्कः ॥ हरविजय-महाकवेः प्रतिष्ठां शृणुन कृतप्रणयो भम प्रबन्धे । अपि शिशुरकविः कविः प्रभावाद्-यति कविश्च महाकविः क्रमेण ॥' (हरविज. ५० स. ९६-१०२) इति ॥

‘कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा
भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्या ।

संयोग एषां न त्वात्मभावा-

दात्माप्यनीशः सुखदुःखहेतोः’ ॥ (११२)

इति कालस्वभावादिवादादिन्या श्वेताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदा व्यक्ततरमव-
सीयते । एवं चाजसनेयिनां ब्राह्मणोपनिषदा—‘इतिहासः पुराणं विद्या उप-
निषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानि’ इति । एवमेव छान्दो-
ग्योपनिषदापि—‘इतिहासपुराणः पद्यमो वेदानां वेदः पिश्यो राक्षिर्देवो निधिर्वा-
कोवाक्यमेकायनं देवविद्या ब्रह्मविद्या भूतविद्या क्षत्रविद्या नक्षत्रविद्या सर्पदेव-
जनविद्या’ इति । साहित्यप्रतिपाद्यं दृश्यकाव्यमधिकृत्य भगवता भरतेन तु
स्पष्टमात्रातम्—

‘जग्राह पाठ्यमृगवेदात्सामभ्यो गीतमेव च ।

यजुर्वेदादभिनयात्रसानाथर्वणादपि ॥’

(नाट्यशा० ११७)

आग्नेये तु ध्रुवदृश्ये उभे अपि काव्ये सम्यग् व्युत्पादिते इत्युपरिष्ठात्त्रिवेदयि-
ष्यते । एतेनान्यशास्त्रवत् साहित्यस्यापि वेदोपजीवरुत्वम्, तत एव साहित्यमूलस्य
वेदाङ्गोपाङ्गसमानकालिकत्वं च प्रतिपत्तव्यम् ॥

तत्रभवतो राजशेखरस्य काव्यमीमांसायां कविरहस्ये तु निरूपितायां
महत्तार्थवादेन प्रस्तुयते—“यथोपदिदेश श्रीकण्ठः परमेष्ठिवैकुण्ठादिभ्यश्चतुःषष्टये
शिव्येभ्यः । सोऽपि भगवान् स्वयंभूरिच्छाजन्मभ्यः स्वान्तेवासिभ्यः । तेषु
सारस्वतेयः वृन्दीयसामपि वन्द्यः काव्यपुरुष आसीत् । तं च सर्वसमयविदं
दिव्येन चक्षुषा भविष्यदर्पदर्शिनं भूर्भुवःस्त्रितयवर्तिनीषु प्रजासु हितकान्यया
प्रजापतिः काव्यविद्याप्रवर्तनायै प्रायुक्तः । सोऽष्टादशाधिकरणीं दिव्येभ्यः काव्यविद्या-
स्नातकेभ्यः सप्रपञ्चं प्रोवाच । तत्र कविरहस्यं सहस्राक्षः समाम्रासीत्, औक्ति-
कमुक्तिगर्भः, रीतिनिर्णयं सुवर्णनाभः, आनुप्रासिकं प्रचेतायनः, यमकानि-चित्रं
चित्राङ्गदः, शब्दश्लेषं शेषः, वास्तवं पुलस्त्यः, औपम्यमौपकायनः, अतिशयं
पाराशरः, अर्थश्लेषमुत्पद्यः, उभयालंकारिकं कुबेरः, वैनोदिकं कामदेवः, रूपक-
निरूपणीयं भरतः, रसाधिकारिकं नन्दिकेश्वरः, दोषाधिकरणं धिपणः, गुणोपा-
दानिकमुपमन्युः, औपनिषदिकं कुचमार इति । ततस्ते पृथक् पृथक् स्वशास्त्राणि
विरचयाचक्रुः ।

अथैवं गुरुभ्यो गिरः पुण्याः पुराणीः शृणुमःस्व यदिकल धिपणं शिष्याः कथाप्रसङ्गे
पप्रच्छुः, कीदृशः पुनरसौ सारस्वतेयः काव्यपुरुषो वो गुरुरिति । स तान् बृह-

१. काल इति कालविदः, स्वभाव इति लौकायतिकाः, नियतिरिति मीमांसकाः,
यदृच्छेति निरीशरः, भूतानीति जगन्नित्यत्वादिनः, योनिरिति प्रकृतिवादिनः, पुरुष
इति पातञ्जल जगतः कारणं प्रतिपेदिरे ॥

तांपतिरुचे । पुरा पुत्रीयन्ती सरस्वती तुषारगिरी (तपस्यामास) प्रीतेन मनसा
तां विरिष्यः प्रोवाच-पुत्रं ते सृजामि । अथैषा काव्यपुरुषं तुषुवे । सोऽभ्युत्थाय
सपादोपग्रहं छन्दस्वर्ती वाचमुदचीचरत् ।

यदेतद्वाङ्मयं विश्वमर्थमूर्त्यां विवर्तते ।

सोऽस्मि काव्यपुमान्मव पादौ चन्दैव तावकौ ॥

तामाम्नायदृष्टचरीमुपलभ्य भाषाविषये छन्दोमुद्रां देवी ससंमदमङ्कपर्यङ्केनादाय
तमुदलापयत् । वत्स, सच्छन्दस्काया गिरः प्रणेतः, वाङ्मयमातरमपि मातरं
मां विजयसे । प्रशस्यतमं चेदमुदाहरन्ति यदुत 'पुत्रात्पराजयो द्वितीयं पुत्रजन्म'
इति । स्वतः पूर्वं हि विद्वांसो गद्यं ददशुने पद्यम् । त्वदुपलभ्यमातः छन्दस्वद्वचः
प्रवर्त्सति । अहो श्लाघनीयोऽसि । शब्दार्थौ ते शरीरम्, संस्कृतं मुखम्, प्राकृतं
बाहुः, जघनमपभ्रंशः, पैशाचं पादौ, उरो मिथम् । समः प्रसन्नो मधुर उदार
ओजस्वी चासि । उक्तिचणं च ते वचः, रस आत्मा, रोमाणि च्छन्दांसि, प्रश्नोत्तर-
प्रवहिकादिकं च वाक्केलिः, अनुप्रासोपमादयश्च त्वामलंकुर्वन्ति । भविष्यतोऽर्थ-
स्याभिधानी श्रुतिरपि भवन्तमभित्वाति—

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा

द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।

त्रिधा वक्षो वृषभो रोरवीति

महो देवो मर्त्यां आ विवेश ॥ (श्र. सं. ३ अष्ट. ८ अ. १० व.)

'तथापि संशृणु प्रगल्भस्य पुंसः कर्म, बालोचितं चेष्टस्व' इति निगद्य निवेश्य
चैनमनोकहाश्रयिणि गण्डशैलतलतल्पे स्नातुमभ्रगङ्गां जगाम । तावच्च कुशान्
समिषश्च समाहृतुं नि.सृतो महामुनिरुशानाः परिश्रुते पूषण्युष्मोपश्रुतं तमद्राक्षीत् ।
कस्यायमनाथो बाल इति चिन्तयन् स्नाश्रमपदननैपीत् । क्षणादाश्चक्षश्च ए
सारस्वतेयस्तस्यै छन्दस्वर्ती वाचं समचारयत् । अकस्माद्विस्मापयन् स
चाभ्युवाच—

या दुग्धापि न दुग्धेव कचिदोग्धृभिरन्वहम् ।

हृदि नः संनिधत्तां सा सूक्तिधेनुः सरस्वती ॥ इति ।

तत्पूर्वकमप्येतृणां च सुभेषस्त्वमादिदेश । ततःप्रश्रुति तमुशनसं सन्तः कवि-
रित्वाचक्षते । तदुपचाराच्च कवयः कवय इति लोक्याप्रा कविशब्दश्च 'कवृ वर्णे'
इत्यस्य धातोः काव्यकर्मणो रूपम् । काव्यैकरूपत्वाच्च सारस्वतेयोऽपि काव्य-
पुरुष इति भक्त्या प्रयुज्यते । ततश्च विनिश्चिता वाग्देवी तत्र पुत्रमपश्यन्ती मध्येहृदयं
चक्रन्द । प्रसन्नतथ चाल्मीकिमुनिश्रुता सप्रथमं तमुदन्तमुदाहृत्य भगवत्वै
मुमुसूतेराश्रमपदमदर्शयत् । सापि प्रयुक्तयोग्या पुत्रायाङ्कपालीं दत्ताना शिरसि
च गुम्बन्वी सक्तिमता चेतया प्राचेतसायापि महर्षये निश्रुतं सच्छन्दांसि वचांसि
प्रायच्छत् । अनुप्रेषितश्च स तथा निषादनिहतसहचरीकं कौशयुवानं करणकं-
कारयानिशं म्दन्तमुदीश्य शोकव.श्लोकमुज्जगाद—

‘मा निपाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।
यत्कौञ्चमिधुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥’

ततो दिव्यदृष्टिर्देवी तस्मा अपि श्लोकाय वरमदात् । यदुतान्यदनधीयानो यः प्रथममेतमध्येष्यते स सारस्वतः कविः संपत्स्यत इति । स तु महामुनिः प्रवृत्तवचनो रामायणमितिहासं समदभत् । द्वैपायनस्तु श्लोकप्रथमाध्यायी तत्प्रभावेण शतसाहस्रीं संहितां भारतम् । एकदा तु ब्रह्मर्षिर्गन्दारकयोः श्रुतिविवादे दाक्षिण्ययान् देवः स्वयंभूस्त्वामिमां निर्गेत्रीमुद्दिश । उपश्रुतवृत्तान्तश्च मातरं ब्रजन्ती सोऽनुवगाज । वत्स, परमेष्ठिनाऽननुमतस्य ते न ब्रह्मलोक्यात्रा निःश्रेयसायेत्यभिदधाना हठाध्यवर्तयदेनमात्मना तु प्रवृत्ते । ततः स काव्यपुरुषो रुपा निश्चकाम प्रियं मित्रमस्य च कुमारः साक्रन्दं रुदन्नभ्यधीयत गौर्या—तात, तूष्णीमास्व, साहमेया निपेधामीति निगदन्ती समचिन्तयत् । प्रायः प्राणमूर्ता प्रमाणमन्तरेण नान्यद्वन्धनमस्ति तदेतस्य वशीकरणं कामपि स्त्रियं सृजामीति विचिन्तयन्तं साहित्यविद्यावधुमुदपादयदादिशब्धनामेप ते रुपा धर्मपतिः पुरः प्रतिष्ठते तदनुवर्तं स्त्रीं निवर्तय च । भवन्तोऽपि हन्त मुनयः काव्यविद्याज्ञातकाश्चरितमेतयोः सुष्वमेतद्धि वः काव्यसर्वस्वं भविष्यतीत्यभिधाय भगवती भवानी जोषमासिष्ट । तेऽपि तथा कर्तुंभवत्स्थिरे ।

अथ सर्वे प्रथमं प्राचीं दिशं शिश्रियुः, यत्राङ्गवङ्गसुङ्गात्रङ्गापुण्ड्राया जनपदाः । तत्राभियुञ्जाना तमौमेयी यं वेपं यथेष्टमसेविष्ट, स तत्रत्याभिः स्त्रीभिरन्वाक्रियत । सा प्रवृत्ती रौद्रमागधी । तां च ते मुनयोऽभितुष्टुवुः । यदृच्छयापि यादृञ्जेपथ्यः स सारस्वतेय आसीत्, तद्वेपाः पुरुषा बभूवुः । सापि सैव प्रवृत्तिः । यदपरं नृत्तवाद्यादिकमेया चक्रे, सा भारती वृत्तिः । तां ते मुनयोऽभितुष्टुवुः । तथाविधाकल्पयापि तथा यदवशंवदीकृतः यमासवदनुप्रासवयोगवृत्तिपरम्परागर्भं जगाद, सा गौडीया रीतिः । तां ते मुनयोऽभितुष्टुवुः । ततश्च स पाद्यालान् प्रत्युच्चाल, यत्र पाद्यालशूरसेनहस्तिनापुरकाश्मीरवाहीकवाहीकबाहवेयादयो जनपदाः । तत्राभियुञ्जाना तमौमेयी यं वेशमसेविष्ट, स तत्रत्याभिरन्वाक्रियत । सा प्रवृत्तिः पाद्यालमध्यमा । तां ते मुनयोऽभितुष्टुवुः । किञ्चिदादित्तमना यजेपथ्यः स सारस्वतेय आसीत्, तद्वेपाः पुरुषा बभूवुः । सापि यद्वीपवृत्तगीतवाद्यविलासादिकं दर्शयांबभूव, सा सात्त्वती वृत्तिः । श्राविद्धगतिमत्त्वात्सा चारभटी । तां ते मुनयोऽभितुष्टुवुः । तथाविधाकल्पयापि तथा यद्वीपवदशंवदीकृत ईषदसमासमीपदनुप्रासमुपचारगर्भं च जगाद, सा पाद्याली रीतिः । तां ते मुनयोऽभितुष्टुवुः । ततः सोऽवन्तीन् प्रत्युच्चाल, यत्रावन्तीवैदिशसुराष्ट्रमालवार्बुदसृगुकच्छादयो जनपदाः । तत्राभियुञ्जाना तमौमेयी यं वेपमसेविष्ट स तत्रत्याभिरन्वाक्रियत । सा प्रवृत्तिरावन्ती । पाद्यालमध्यमादाक्षिणात्ययोरन्तरचारिणी हि सा । अत एव सात्त्वतीकैशिक्यौ तत्र वृत्ती । तां ते मुनयोऽभितुष्टुवुः । ततश्च स दक्षिणां दिशमाससाद, यत्र मलयमेकलकुन्तलकेरलपालमञ्जरमहाराष्ट्रवङ्गकलिङ्गादयो जनपदाः । तत्राभियुञ्जाना तमौमेयी यं वेपमसेविष्ट,

स तत्रत्याभिरन्वाक्रियत । सा दक्षिणात्या प्रवृत्तिः । तां ते मुनयोऽभितुष्टुः ।
 तामनुरक्तमना यज्ञेपथ्यः स सारस्वतेयस्त्वद्रेपाः पुष्पाः । सापि यद्विचित्रवृत्तगीत-
 वाद्यविलासादिक्रमाविर्भावयामास, स केशिकी वृत्तिः । तां ते मुनयोऽभितुष्टुः
 यदत्यर्थं च स तथा वशंवदीकृतः स्थानानुप्रासवदसमासं योगवृत्तिगर्भं च जगाद,
 सा वैदर्भी रीतिः । तां ते मुनयोऽभितुष्टुः । तत्र वैषविन्यासक्रमः प्रवृत्तिः,
 विलासविन्यासक्रमो वृत्तिः, वचनविन्यासक्रमो रीतिः । चतुष्टयी गतिवृत्तीनां
 प्रवृत्तीनां च, देशानां च पुनरानन्त्यं तत्कथमिव कार्त्स्न्येन परिग्रह इत्याचार्या अन-
 न्तानपि च देशांश्चतुर्धैवाकल्प्य कल्पयन्ति । चक्रवर्तिकेत्रं सामान्येन तदवान्तर-
 विशेषैः पुनरनन्ता एवेति यायावरीयः । दक्षिणात्समुद्रादुदीचीं प्रति योजन-
 सहस्रं चक्रवर्तिकेत्रम्, तत्रैव नेपथ्यविधिः । ततः परं दिव्याद्या अपि यं देशमधि-
 वसेयुस्त्वदेशं वैषमाश्रयन्तो निबन्धनीयाः । स्वभूमौ तु कामचारः । द्वीपान्तर-
 भवानां तदनुसारेण वृत्तिप्रवृत्ती । रीतयस्तु तिस्रस्वास्तु पुरस्तात् । तत्रास्ति मनो-
 जन्मनो देवस्य क्रीडावासो विदर्भेषु वत्सगुल्मं नाम नगरम् । तत्र सारस्वतेयस्ता-
 मौमेयी गन्धर्ववत्परिणिनाय । ततस्त्वद्भूवरं विनिवृत्त्य तेषु प्रदेशेषु विहरमाणं
 तुपारगिरिमेवाजगाम, यत्र च गौरी सरस्वती च मिथः संबन्धिन्यौ तस्थतुः । तौ,
 च कृतवन्दनी दम्पती दत्ताशिषं प्रभावमयेन वपुषा कविमानसनिवासिनौ चक्रतुः ।
 तयोश्च कविलोकस्वर्गसर्गं तमकल्पतां, यत्र काव्यमयेन शरीरेण मर्त्यमधिवसन्तो,
 दिव्येन देहेन कवय आकल्पं मोदन्ते” इति ॥

चयं तु सप्रत्येवं मन्यामहे—

‘कष्टं भारतवासिनः कतिपयात्कालाद्यथाशासनं
 साहित्यं परिहाय दुर्व्यसनिनोऽभूवन्नितीमांस्त्यजन् ।
 साधूल्यास्यकलाकलापकलितां लक्ष्मीं युरोपाजिरे
 विशानोदयदक्षिणां चितनुते सारस्वतेयोऽधुना ॥

किंच । भो भारता ! निर्मलकर्मयोगैः

सारस्वतेयं शरणं प्रयात ।

यतो भवेयुर्भयतां प्रभावाः

पुनः पुनः किं फलिगर्हणेन’ ॥ इति ॥

अबोचं च प्राग् वदाश्रोपाज्ञसमानकालिकत्वं साहित्यस्य (भूमि. ७. ४.)
 तत्रैतत्पुनः पर्यनुयुज्यते—किं कालो वेद इति । मीमांसिते च वेदकालेऽदसीयान्य-
 श्रोपाज्ञानि स्वयं नियन्त्रितकालकलनानि स्युः । भूयते हि श्वेताश्वतरशाखिनां
 मन्त्रोपनिषदि—

‘यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं
 यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ।

तश्च देवमात्मयुद्धिप्रकाशं

मुमुक्षुर्षं शरणमहं प्रपद्ये ॥’ इति ॥ (६१८)

यो हि (शरणमदा) यस्यादी ब्रह्माणं विधायासौ कार्यमद्वो एतान-

लक्षणान् वेदान् प्राहैपीत् । तमात्मदेवं शरणं प्रपद्ये संसारसागरनिमज्जनत्रासत्रस्त
इति मन्त्रतात्पर्यम् । अथमादिदेवो योगदर्शने—‘क्लेशकर्मविपाकाशयैरपराभृष्टः
पुरुषविशेष ईश्वरः’ (१।२४) इत्येवं लक्षणतः सूत्रितः पुनर्व्याचिख्यासायां—
‘पूर्वेषामपि गुरुः फालेनानवच्छेदात्’ (१।२६) इत्यनेन गुणप्राधान्यविभक्त-
ब्रह्मादिगुरुतयाऽपि सूत्र्यते । इत्थं च ‘हिरण्यगर्भः समवर्तताम्रे—’ (ऋ. सं. ८
अष्ट. ७ अ. ३ व.) इति श्रुत्यनुगृहीतया ‘स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ।
आदिभूतः स देवानां ब्रह्माग्रे समवर्तत ॥’ इति स्मृत्या प्रथमशरीरिणो ब्रह्मणो
वेदोपलब्धिकालः सृष्ट्यादिः प्रतीयते । तत्र पूर्वं द्वितीयस्य शरीरिणः श्रवणस्मरणा-
नुपलम्भात् परमेश्वरप्रेरणया ब्रह्मणो हृदि वेदाः प्रादुर्बभूवुरिति । तत एव ‘तेने
ब्रह्म हृदा य आदिकवये’ इत्यादि स्मर्यते सोऽयमादिकालो ब्रह्मद्वारको वेदाना-
माविर्भावकाल इति । तथा आत्रायते—‘यज्ञेन वाचः पदवीपमायन्तामन्व-
विन्दन्नृषिषु प्रविष्टाम्’ (ऋ. सं. ८. २. २३) इति । ‘युगान्तेऽन्तर्हितान्वे-
दान् सेतिहासान्महर्षयः । लेभिरे तर्पसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभुवा ॥’ इति ।

एतेन वेदानां नित्यत्वाभ्युपगमात् सृष्ट्यादिरपि तत्प्रणयनकाले न भवितु-
मर्हति । एतच्च तेषां नित्यत्वं ‘वाचा विरूप नित्यया’ (ऋ. सं. ६. ५. २५)
इत्यादिमन्त्रवर्णैः स्पष्टतरं ध्राव्यते । एतदेवाकलय्य भगवता जैमिनिना पूर्वमी-
मांसाशास्त्रे ‘कर्मैके तत्र दर्शनात्’ (१।१।६) इत्यादिद्वादशसूत्रनित्यत्वं
पूर्वपक्षीकृत्य ‘नित्यस्तु स्याद् दर्शनस्य परार्थत्वात्’ (१।१।१८) इत्यादि-
पदसूत्रैर्नित्यत्वं सिद्धान्तितम् । उत्तरमीमांसाशास्त्रेऽपि भगवता पाराशर्येण
शास्त्रयोर्नित्याधिकरणेन वेदानां ब्रह्मकार्यतां सूत्रयतापि ‘अत एव च नित्यत्वम्’
(१।३।२९) इत्यनेन नित्यत्वं व्यवस्थापितम् ।

यद्येवमुच्येत, वेदेषु बहुत्र कथांशका विभाव्यन्ते—‘उतासि मैत्रावरुणो वसि-
शोर्वेश्या ब्रह्मन्मनसोऽधिजातः । द्रष्टुं रुक्मं ब्रह्मणा दैव्येन विश्वेदेवाः पुष्करे
त्वाददन्त ॥’ (ऋ. सं. ५. ३. २४) इति । एतदुपक्रम्य निरुक्तम् (५. अ.
३ पा. १-२ खं.) (श. ब्रा. ३ प्रपा. २ ब्रा. २२ कं.) इति च,
एवं विश्वामित्रमुपक्रम्य निरुक्तम् (२. ७. २-३) इत्येवमादयोऽन्येऽपि म-
न्त्रब्राह्मणभागा उदाहार्याः । ततश्च रामायणभारतवृहत्कथारघुवंशादिपूपल-
भ्यानां वाल्मीकिपाराशर्यगुणाख्यकालिदासादय इव ऋग्वेदादिषु श्रूयमाणा
ऋषय एव तेषां कथाशकप्राणा इति व्यक्तं प्रतिफलति । तत एव ‘पुराणेति-
हासबलेन वेदनिर्माणकालनिर्णयो नाशक्य इति कृत एवाधुनिकैः क्षोदः’ इति
वेदानां नित्यत्वादिप्रस्तावोऽप्रयोजक इत्यपि न युक्तम् ।

स्यादेतत्, यदि नाम वेदेषु संज्ञात्वेन विभाव्यमाना वसिष्ठादिशब्दाः कासां च-
नानित्यव्यक्तीनां वाचका उपपत्त्या संगच्छेरन्, तत्र पुनः मन्त्रब्राह्मणामके वेद-
काये तदुपबृंहके निरुक्तपूर्वोत्तरमीमांसानित्यरे च वसिष्ठादिशब्दात्कल्पिता मन्त्र-
ब्राह्मणभागाश्च नित्यत्वात्पर्येणैव नीयमाना यथायोग्य व्याख्यायमानाश्च स्पष्ट-

मुपलभ्यन्ते । तथाहि—छान्दोग्ये “यो ह वै वसिष्ठं वेद, वसिष्ठो ह खान्तं भवति, वाग्याव वसिष्ठः” इति वसिष्ठपदार्थव्युत्पादनम् । एवमन्येषामपि व्याख्या द्रष्टव्या । निरुक्ते—“इन्द्रशत्रुः तत्को पृथो मेघ इति नैरुष्ठाः, त्वाष्ट्रोऽसुर इत्यैतिहासिकाः, अपां च ज्योतिषां च मिथीभावकर्मणो वषट्कर्म जायते तत्रोपमायेन युद्धवर्णा भवन्ति, अहिवत्तु खलु मन्त्रवर्णा घ्राक्षणवादाश्च—” (२. ५. २) इति घृत्रकथातत्त्वम् । एवं प्रजापतेः सुतानुगमनम्, इन्द्रस्य अहल्योपगमनम्, इत्यादि भिन्नतात्पर्यतया नीयमानमुपलभ्यते । श्रूयते हि ऋषसंहितायां ‘शुक्रः शुशुक्ता उपो न जारः—’ (१. ५. १३) इति । ‘उपो न जारः पृथुपाजो—’ (५. २. १३) इति च । एतदेव पुनर्ऋषसंहिताया पेटरेये ब्राह्मणे—‘प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमभ्यध्यायद् दिवमित्यन्य आहुहपसमित्यन्ये तामृश्यो भूत्वा रोहितंभूतामभ्यैत्—’ इति कथारूपेण निरूपितम् । अत्र जैमिनिसूत्रभाष्यवार्तिककाराः—‘प्रजापतिस्त्वावत्प्रजापालनाधिकारादादित्य एवोच्यते स चारुणोदयवेलायामुपसमुच्चन्नभ्यैत् । सा तदागमनादिवोपजायत इति तद्दुहितृत्वेन व्यपदिश्यते । तस्यां चारुणकिरणाद्यधीजनिक्षेपात्स्त्रीपुंसपयोगवदुपचारः’ इत्याहुः । अत्रैव ‘प्रजानाथं नाथ प्रसभमभिकं स्वां दुहितरं गतं रोहिद्रूतां रिरमयिपुमृश्यस्य वपुया । घनुष्माणेर्यातं दिवमपि सपत्राकृतममुं व्रसन्तं तेऽद्यापि त्यजति न मृगव्याधरभसः ॥’ इति नक्षत्रपुञ्जसंनिवेशरूपकाधितं महिमस्तवपथमपि द्रष्टव्यम् । एवमेव ऋक्संहितायां ‘उदीरय पितरा जारमाभनं—’ (७. ६. १०.) इति । एतज्जारपदमालम्ब्य तैत्तिरीयारण्यके “—गौरास्कन्दिन्, अहल्यायै जार, कौशिकब्राह्मण गौतमब्रुवाण—” (१. १२) इति पाणिनिसूत्रितः सुब्रह्मण्यानिगदः (१।२।३७) तथा शतपथब्राह्मणे (३. ३. ४. १८) । इदमिन्द्राहल्यामृतं घाल्मीकीये रामायणे विततम् (१. ४८-४९) अत्र निरुक्तकाराः—‘आदित्योऽत्र जार उच्यते रात्रेर्जरयिता—’ (३. ३. ४) । वार्तिककारा अपि—“एवं समस्ततेजाः परमैश्वर्यनिमित्तेन्द्रशब्दवाच्यः सवितैव अहनि लीयमानतया रात्रेरहल्याशब्दवाच्यायाः क्षयात्मकजरया हेतुत्वाज्जीर्यत्वस्मादनेनैवोदितेनेत्यादित्य एवाहल्याजार इत्युच्यते, न तु परस्त्रीव्यभिचारात्” इति दिक् । अतो नित्या वेदा इति स्थितम् ॥

यत्पुनः पुरुषसूक्ते—‘तस्माद्यज्ञात् सर्वहुत ऋवः सामानि जज्ञिरे । छन्दासि जज्ञिरे तस्माद् यजुस्तस्मादजायत ॥’ (ऋ. स. १० मं । य. स. ३१ अ. । अ. सं. १९ का.) इति । पेटरेये—‘ऋग्वेद एवाग्नेरजायत यजुर्वेदो वायोः सामवेद आदित्यात्’ (५. ५. ७) इति । एवमन्यत्र । ‘अग्निवायुरविभ्यस्तु प्रथं ब्रह्मा सनातनम् । दुदोह यज्ञसिध्यर्थमृग्यजु सामलक्षणम् ॥’ (म. १) इत्यादिसृष्टिपु वेदानामनेकधा जनिमत्त्वमाश्रयते, तदपि तत्रात्रातानां, भूर्भुवःस्वः-प्रधानानामग्निवाय्वादित्यानां तिस्रणां देवताना यज्ञप्रपञ्चार्थम् । ततश्च अग्निवायुरविभ्य इति चतुर्थ्यपि साप्त्वी । तत्र द्वितीयं कर्म आत्मा; दोहनं च अग्न्यापनं, परसंक्रान्तिसामान्येन । तथाच मुण्डके श्रूयते—‘ब्रह्मा देवानां प्रथमः संबभूव साहि० भू० २

विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता । स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह ॥
 अथर्वणे यां प्रवदेत ब्रह्मा तां पुरोवाचाङ्गिरे ब्रह्मविद्याम् । स भारद्वाजाय सल-
 वाहाय प्राह भारद्वाजोऽङ्गिरसे परावराम् ॥' इति । उपपद्यते चैतद् दोहनं=क्षारणं=
 द्युत्पादनम्=अध्यापनं च । तदेतद् ब्राह्मणैर्मन्त्राणां संबवति, स्वाभिप्रेतस्य स्वेनैव
 विद्याकलनदर्शनात्; उच्छिष्टश्लोके—'पुराणं यजुषा सह' इत्यत्र पुराणपदेन पुराण-
 मूलानां ब्राह्मणानामेव प्रहणौचित्याच्च (अथर्वसं. ११. २५. ४) वेदानां
 जनिमत्त्वश्रुतिस्मृती अपि प्रादुर्भावमूलिके इत्यन्यत्र विस्तरः ॥

येऽपि पुनर्वैशेषिका नैयायिकाश्च शब्दानामुत्पन्नप्रसङ्गसशीलतया तदा-
 शीनां वेदानामनित्यत्वं प्रतिपेदिरे, तदपि प्रादुर्भावनिबन्धनम् । तथात्वेऽपि
 आ च हिरण्यगर्भादिदानीमवधि त एव मन्त्रा विषयश्च गुरुशिष्यपारम्पर्येण
 प्रवर्तन्त इति वैदिको व्यवहारो निर्बाध एव । सांख्यास्तु वेदानामपौरुषेयतां
 स्वतःप्रमाणतां च प्रतिपद्यमाना अपि तदनित्यतामङ्गीचकिरे । तथा च
 सांख्यानानां सूत्राणि—'न पौरुषेयत्वं तत्त्वर्तुः पुरुषस्याभावात् । न मुक्तामुक्तयोर-
 योग्यत्वात् । नागौरुपेयत्वाभिल्ललमङ्गरादिवत् । तेषामपि तद्योगे दृष्टभाषादि-
 प्रसक्तिः । यस्मिन्नदृष्टेऽपि कृतबुद्धिरपजायते तत्पौरुषेयम् । निजशक्त्यभिव्यक्तेः
 स्वतःप्रामाण्यम् ॥' (५१४६-५१) इति । अत्र वैशेषिकास्तु—'तद्वचनादा-
 त्रायस्य प्रामाण्यम्' (वै. १. १. ३१०२. ९) इत्यत्र तदा, अनुपकान्तोऽपि पर-
 मेश्वरः 'तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः' (न्या. द. २. १. ५६) इति
 गौतमसूत्रे वेद इव परामृष्ट इति (तेन ईश्वरेण वचनात् प्रणयनात् आन्नायस्य
 वेदस्य प्रामाण्यम्) ईश्वरप्रामाण्येन वेदप्रामाण्यमाकलय्य तस्य परतःप्रामाण्यं व्यव-
 जह्युः । वस्तुतस्तु 'अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः' (वै. १।१।१—३) इत्यादिना
 'प्रमाण—' (न्या. द. १।१।१—२) इत्यादिना च स्वर्गपवर्गमन्मार्गमवेषणार्थां
 प्रत्यक्षानुमानकक्षाधिकचर्चायां तावदाप्तोपदेशः शब्दः शरणमिति निष्प्रत्युहप्राये
 प्रयत्ने—सांख्यानानां परिभाषितसाधनासौष्ठवेन चरमकोटिप्रवेशाभावाद् ईश्वरा-
 सिद्धिरिव (सां. द. १।१२) ; चार्वाकचार्वचर्वाणां प्रमेयप्रथमकोटि-
 प्रवणानां तार्किकाणां भूतभौतिकपदार्थसामान्येन शब्दकार्यतासरणिः । किंवा,
 प्रतिपादकदृष्ट्या प्रतिपाद्यस्य सौक्ष्म्ये तद्वारेण प्रतिपादकसिद्धिस्तस्य भूतभौतिक-
 पदार्थातिशयित्ये परिणामिनीति । तत ईश्वरस्य तद्वेदकस्य ज्ञानस्य, वा ज्ञानस्य
 तद्वेद्यस्य ईश्वरस्य चाविशेषाद् ब्रह्म-ब्रह्म-ब्रह्मेति लौकिको वैदिकश्च व्याहारः ।
 तार्किकाणां सरणावपि पुनः कार्यकारणभावनित्यत्वानित्यत्वविभागादिक्रूतिः प्राधा-
 न्येन लोकायतवस्तुनिर्णयिकेत्यलमियता । सिद्धान्ततत्त्वविवेके स्पष्टाधिकारे
 आचार्य कमलाकरेण परमाणुनां सावयवतां साधयित्वा पर्यन्ते—'अहर्निश
 रासभचर्चयैव कालो गतस्वर्कविदामतस्तैः । अवर्गमूलानवयोययुर्कैर्ज्ञतो निरमः
 परमाणुरेव ॥' इत्येवमुपहासेनोपसंहृतम् । परमाणुं परममहत्परिमाणं च लक्ष्मी-
 कृत्य—'शून्याल्लघीयावृणरूपराविर्महाननन्तो गणितेन यस्मात् । सिद्ध्यत्यतः सेध
 श्वास्ति नूनमणोरणीयान् महतो महीयान् ॥' इति धीयापुदेवपादानां

धौतसमस्यापूर्तिरपि समनोनियोगं विवेचनीयात् । अतो नित्या वेदा इत्येव स्थितम् ॥

यत्त्वन सांप्रतिका वेदवाचस्पतयो दयानन्दस्वामिन ऋग्वेदादिभाष्यभूमिकायां वेदानां नित्यत्वमङ्गीकृत्यापि तदुत्पत्तिगणनामकार्पुस्तत्र त्रेधा भ्रमोऽजनिः । नित्यस्योत्पत्तिकालप्रदर्शनं प्रथमो भ्रमः । उत्पत्तिकालप्रदर्शने स्वायंभुवादिगतमनुनां संधिकालस्य (१२०९६०००) एतावद्वर्षसंख्यस्य परित्यागो द्वितीयो भ्रमः । यस्माद्गणनायामेकसप्तत्या महायुगैरेको मनुः, ब्रह्मणो दिने तु चतुर्दश मनवः एवं षड्वनं सहस्रं ब्रह्मदिनं भवति ७१×१४=९९४ । तत्पूर्व्यं संधिकालयोजनं शिरस्यापतति, उत्पत्तिकालोऽपि यदि वक्ष्यस्वर्हि ब्राह्मकल्पारम्भादिति तृतीयो भ्रमः । परं नहि ब्रह्मणो विलयाभावे वेदविलयः संघटते । अत्रेयं गणनापद्धतिः—

दैवयुगानि ।

मानुषयुगानि ।

$$१२००००० = (३६० \times १२००००) = ४३२००००$$

$$\text{ब्र. दि} = १००० \times १२०००० = (१००० \times ४३२००००) = ४३२०००००००$$

अथवा, एकमनुमानं चतुर्दशगुणं ४२९४०८०००० स्वसंधिका-

लेन २५९२०००० = १५ × १७२८००० युतं ब्रह्मदिनं भवति ।

ब्रह्मदिनगतकालस्त्वयम्—

$$७१ \times \text{मनु} ४३२०००० = ३०६७२००००$$

$$६ \times ३०६७२०००० = १८४०३२००००$$

$$७ \times \text{मनुसं.} १२०९६००० = १२०९६०००$$

$$२७ \times ४३२०००० = ११६६४००००$$

$$\text{कृतम्} = १७२८०००$$

$$\text{त्रेता} = १२९६०००$$

$$\text{द्वापरम्} = ८६४०००$$

$$\text{शकादौ गतकलिः} = ३१७९$$

वर्तमाने ब्रह्मदिने गतम् = १९७२९४७१७९ + शकवर्षाणि ।

यत्पुनरत्र सांप्रतिका वेदविद्यानिधयः सत्यव्रतसामभ्रमिणो निरुक्तालोचने वेदकालनिर्णयः शक्योऽशक्यो वास्माकमिति कोटीकृत्याशक्य इति निर्णयपुस्तदपि भूम्यादिभौतिककार्यसमानसत्ताकं सांख्यानां वेदापौरुषेयत्वे सति तत्कृतकत्वमिव प्राकृतिकप्रलयावधिकं द्रष्टव्यम् । सांख्या हि अपौरुषेयत्वनित्यत्वचोरङ्गरादौ व्याप्तिव्यभिचारं मन्यमानास्तथा प्रतिपद्यन्ते । इत्थं च सांख्यानां खोत्रेक्षितपुरुषाभाव इव सामभ्रमिणां साधनाभावे वेदकालनिर्णयोऽशक्य इति परिणमति । ऋग्वेदादिभाष्यभूमिकापेक्षया निरुक्तालोचनोक्तयोऽधिकतरा वैदिकसाम्राज्यसुखसाधनहेतव इति तत्परीक्षकाणां पुरस्तादस्त्वैव व्यक्तम् ॥

यत्त्वन विद्वद्बालगङ्गाधरतिलकः खोपज्ञे ओरायननिबन्धे संहितासहायेन ब्राह्मणादिभ्रुग्येन वेदानां सापेक्षं लौकिकं प्राचीनत्वं साधितवान्; तदपि शिष्टाब्दतः

प्राक् (२०००) पर्याप्चारभ्य (१४००) पर्यपर्यन्तं वेदनिर्माणमुरप्रेक्षमाणानां विद्वद्भिरभेदाच्चन्द्रदत्तप्रभृतीनां ध्रान्तिभङ्गनाथमेवालमित्याहुः । सैषा गणनापद्धति-
वेदानां शास्त्रविके फालनिर्णये कुण्ठितशक्तिः प्रौढगाणितिकैकवेद्या बहुशाखा चेत्यु-
पेक्ष्यते । कौतुकिभिर्गौरतीयज्योतिःशास्त्रवेदकालनिर्णय-दिङ्मीमांसादिषु विक्षेप-
पातभगणवत् क्रान्तिपातारुघायनाशभगणा अपि पर्यालोचनीयाः ॥

एवंच चतुरस्रमीमांसया वेदानां नित्यत्वे निष्पत्ते, किंकालो वेद इति (११ पृ.)
तरीया कालकलनलिप्सा आयुष्मतां धात्रीकरकलितचन्द्रविम्बमुलपिण्डिकेव
प्रमोदावहा षट् कल्पनाभूमौ, किं तावता । इत्थंच मीमांसिते च वेद-
कालेऽदसीयान्यज्ञोपाङ्गानि स्वयं नियन्त्रिनकालकलनानि स्युः' इति कथं सुसंधानम् ।
तदपि प्रतिपाद्यते—अग्निनो वेदस्यैव तावन्नित्यत्वं प्रतिशायते, नरवज्ञानाम् । एव-
मज्ञाग्निभावो विरुद्ध्यते । मैवं वाचीः । नात्र करचरणसंधात इवाग्नी विव-
क्ष्यते । केवलं रूपकम् । किंवा तथास्तु । ननु विरुद्ध्यत इत्युक्तम् । नैवं दोषः ।
वेदमुपजीव्यैव तदज्ञोपाङ्गानां प्रवृत्तिदर्शनात् । ननु मन्त्रानुपत्रीव्य ब्राह्मणानि
प्रवृत्तानि, तत एतेषामपि व्याकरणादिवदज्ञादित्वं प्राप्नोति । मैवं भ्रमीः ।
युक्तिप्रमाणाभ्यां मन्त्राणां ब्राह्मणानां चेत्युभयेषामेव वेदत्वव्यपदेशाभ्युपगमात् ।
तथाहि—मननान्मन्त्राः । त्रैवणाद् ब्राह्मणानीति च खलु निरुच्यते । एवमपि वैदि-
कव्यवहारमन्तरेण न मन्त्राणां तादृशं किमपि लक्षणं प्रणीतं, प्रणेतुं वा पार्यते,
यस्माद् ब्राह्मणासंश्लिष्टं ते विज्ञायेरन्निति तत्र तत्र लक्षणविदां सूक्तयोऽवबोध-
यन्ति । व्यवहारेणापि मन्त्रब्राह्मणयोः पार्थक्यवबोधे बहुत्र संहितापाठेषु व ह्यण-
संकीर्णा एव मन्त्रा अद्यावधि पठ्यमाना प्रन्यतः कण्ठतक्षोपलभ्यन्ते । तदेत-
न्निर्बाधं तैत्तिरीयाणां परस्तहृत्वाणां संहिताब्राह्मणारण्यकपाठपर्यालोचनतोऽवसी-
यते । तैत्तिरीयाणां वाजसनेयिना च संहितादिपाठाः पाठभेदादिकृतकंसा-
हित्यबलेन शास्त्रामेदमुपेक्षमाणैरन्यापुनिकैर्नैकीकर्तुं शक्याः; यदधुना वेदगलप्रह-
कालेऽपि शास्त्रामेदप्रयुक्तसंहिताद्वैधोन्मूलनमुपपद्येत । एवंच द्वित्रशास्त्रामान-
शेषे चरणद्व्यूहादिविदिते विलीने वेदविस्तरे, यावदुपलब्धवेदभागवाग्गाह-
नेनापि सर्वथा मन्त्रराशिषु ब्राह्मणसंक्रमो नेति; वा ब्राह्मणराशिषु मन्त्रसंक्रमो
नेति सन्नपथं कः प्रेक्षावान् सिद्धान्तयितुं शक्नुयात् । तत ऋग्यजु साम-
योषको मन्त्रशब्द इव मन्त्रब्राह्मणबोधको वेदशब्दः प्रायेणात्मपर्यायेण सहाजनिष्ठ ।
तत्रापि श्रुतिस्वाभ्यायात्रायागमादिपर्याये सत्यपि प्रकृतिवैलक्ष्येण बहुर्थो वेदशब्दो
मन्त्रब्राह्मणवाच्यार्थे संकेतित इति मन्यन्ते । तथाचापस्तम्बसूत्रम्—'मन्त्रब्राह्मण-
योर्वेदनामधेयम्' इति । एवमेव शुक्लयजु प्रातिशाख्येऽपि निरूपितम् । 'तद्योदकेषु

१ वैयाकरणैरपि ॥

२ सांप्रतमस्माकं सौभाग्यभूशा युरोपदेशे मैत्रायणीयानां कठानां चापि वेदग्रन्थी
मुद्रितौ । एवं कृष्णयजुषि तैत्तिरीयं मैत्रायणीय काठकं चेति वेदग्रन्थत्रयम् । अतो
अस्माकं मुद्रिनम् ॥

मन्त्राख्या । शेषे ब्राह्मणशब्दः' (१११३०—३१) इति सूत्राभ्यां मन्त्रब्राह्मणे विभजतो भगवतो जैस्मिनेरपि तयोर्वेदत्वाख्यानमेवाभिप्रेतम् तदेतद्विभजन-
मृग्यजुःसामविभागवद् याज्ञिकानां कर्मसंपादनार्थमेव जज्ञे; न पुनः खाध्याय-
तारतम्यसंपादनार्थमिति सर्वं तदज्ञोपाहालोढनेनासकृज्ज्ञायत एव । अपि च ।
अत्र शेषत्वेन ब्राह्मणत्वाख्यानं ब्राह्मणस्य मन्त्रसादृश्यमवबोधयति; न तस्मादेकान्ततः
पार्थक्यम् । ऋचः साम इव वा ऋक्सामाभ्यां यजुष इवेति । किं पल्लवितेन, मन्त्रतो
ब्राह्मणविभाग इव कर्मप्रतिपत्त्यै ब्राह्मणतोऽपि ब्राह्मणविभागः शेषशब्देनैवापस्त-
म्बेन मुनिना व्यवहारि । तथा च तत्सूत्राणि—'कर्मचोदना ब्राह्मणानि । ब्राह्मण-
शेषोऽर्थवादः, निन्दाप्रशंसा परकृतिः पुराकल्पश्च ।' इति, यदि पुनरत्र शेष-
शब्द इतरथानीयते तर्हि ब्राह्मणशेषः कल्प इत्यनिष्टं प्रसज्यते । नहि ब्राह्मणाना-
मिव कल्पानां (ध्रौतस्मार्तसूत्राणाम्) अपौरुषेयत्वं स्वतःप्रमाणत्वं वा मीमां-
सकैरङ्गीक्रियते । मन्त्रस्यैव ब्राह्मणस्य लपौरुषेयाधिकरणे 'आख्या प्रवचनात् । परंतु
श्रुतिसामान्यम् । कृते वा नियोगः स्यात् कर्मणः संबन्धात्' (१११३०—३२)
इति सूत्रैरपौरुषेयत्वं सिद्धान्तितमेवेति संक्षेपः ॥

एतेनाहिनो वेदस्य नित्यत्वेऽप्येतस्याज्ञानामुपाज्ञानां चानित्यत्वमविरुद्धमिति
स्थितम् । अनित्यत्वे चैतेषां कालजिज्ञासायां यद्यपि मौलिकं कालविज्ञानं दुर्वि-
भाष्यं तथापि प्रचरद्ब्रह्मयानुरोधेन तु तत् सुसंधानमेव । तत्रापि सांप्रतिकप्रत्ये
यत्र यः कालो निर्दिश्यते स इव चिरंतनप्रत्येऽपि काललिङ्गोपलम्भे स काल
एवास्थेयः । सोऽयं संवादविपर्यासेऽपि समस्यापूर्तिवर्त्मना सहसाऽन्यथा न
संगमनीयः । तथात्वे हि वेदेध्विव ऋषिप्रोक्तेषु प्रत्येष्वपि बहुत्र भाषाभेदाद्
अभिधानसादृश्याद् अतीतानागतवस्तुदर्शनाच्च योगविज्ञानविधुराणां परमार्थस्वल्-
नावसर आपततीति मन्यन्ते स्थेयाः । तत्रेयं दिक्—वेदेषु वसिष्ठादिपदार्था
नित्या एवाश्रीयन्ते; तदज्ञोपाह्नेषु तु ते ह्यनित्या अपि । तत एव वसिष्ठादयो
गोत्रप्रवरप्रवर्तका उपपद्यन्त इत्यन्यत्र विस्तरः ॥

३ । साहित्यस्य किमुद्देश्यम् । अत्र तत्रभवान् भामहः—

'धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च ।

करोति कीर्तिं प्रीतिं च साधुकाव्यनिबन्धनम् ॥'

आचार्यदण्डी—

'इह शिष्टानुशिष्टानां शिष्टानामपि सर्वथा ।

वाचामेव प्रसादेन लोकयात्रा प्रवर्तते ॥

इदमन्धंतमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम् ।

यदि शब्दाद्भयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते ॥

आदिराजयशोविम्बमादर्शं प्राप्य याद्भयम् ।

तेपामसंनिधानेऽपि न स्वयं पश्य नश्यति ॥'

आचार्यमम्मटः—

‘काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।

सद्यः परनिर्वृतये कान्तासंमिततयोपदेशयुजे ॥’

चतुर्वर्गसर्गा द्वि लोकयात्रा साहित्योपज्ञातेन हृदयंगमेन वाचा गुम्फेन
संपद्यमाना कल्पलतेषु व्यवहारभूमिमलंकुरुते । ‘न छ शब्दो न तद्वाच्यम्—’
इत्यादिसमुदयेन संपन्नं कविकर्म शब्दपूर्वकसृष्टिकर्मैव किं किं संपाद्यं न संपादयेत् ।

मयाप्युपशोषयते—

‘त एव साहित्यगुणा न चान्ये

यैरद्भुतैर्बुद्धिपथाधिरूढैः ।

निरर्गलोद्यद्भवसायशूरै-

राकृष्यमाणं जगदुन्नतं स्यात् ॥’

अत्र जयदेवादीनां गीतगोविन्दादिषु शास्त्रसमयोद्बहनदिगपि नोपेक्षणीया
अभ्युदयनिधेयसकाङ्क्षिभिः । ममापि पुरोभागितेयम्—

कायेन वाचा मनसाऽपि कामं

शृङ्गारसाम्राज्यरसं प्रपन्नाः ।

रतिं गुरुणामपि वर्णयन्तो

विशृङ्खलाः किङ्कवयो विभान्ति ॥ .

४ । अस्य (साहित्यस्य) प्रधानतः प्रबन्धाः, बन्धकाश्च के इति प्रस्तावे
संप्रति कालकवलनावशिष्टं नाट्यशास्त्रं तत्रभवता भरतेन मुनिना प्रणीतं
पूर्वम् । महापुराणमाभेयं भगवता कृष्णद्वैपायनेन प्रणीतं परस्ताद्; इति द्वितयं
प्रेक्षावता विचारभूभावन्नतरति ।

तत्र भरतो मुनिर्मेहेन्द्रविजयोत्सवे पितामहमहेश्वरोपदिष्टं नाट्यवेदं प्रथमं
प्रायौक्षीत् । ततो भरतान्तेवासिन ऋषीणां न्यङ्गकरणं दुर्वन्तस्त्रैरभिशाताः ।
ततो राज्ञो नहुपस्याभ्यर्थनया भरतानुमोदितास्ते भूमौ तस्य च गृहेषु नाट्य-
प्रयोगमकार्षुर्ऋषीणां शापतश्चामुचन् । इत्यादि नाट्यशास्त्रस्यावाग्लोपान्त्वा-
ध्यायैरवसीयते । एतन्मूलकमेव—

‘उद्धृत्योद्धृत्य सारं यमखिलनिगमान्नाट्यवेदं विरञ्चि-

ञ्चक्रे यस्य प्रयोगं मुनिरपि भरतस्ताण्डवं नीलकण्ठः ।

शर्वाणी लास्यमस्य प्रतिपदमपरं लक्ष्म कः कर्तुमीष्टे

नाट्यानां किंतु किञ्चित्प्रगुणरचनया लक्षणं संक्षिपामि ॥’

इति दशरूपोकम् । भरतेन कृतं नाट्यशास्त्रं तद्वंशजाश्च लक्षणया भरतनाम्ना
कीर्त्यन्ते । यथा किल दौष्यन्तेः शाकुन्तलेयस्य राज्ञो भरतस्योत्तरे राजानः क्षत्रि-

त्रयाश्च भरता इति । तदिदं 'बह्वच इषः प्राच्यभरतेषु' (२।४।६६) इति पाणिनिसूत्रतोऽपि स्पष्टम् । नाट्यशास्त्रतः पुनरन्येऽपि नाट्याचार्या उपलभ्यन्ते—

'यथोक्तं मुनिभिः पूर्वं स्वातिनारदपुष्करैः ।'

(३४ अ. २ श्लो.)

'न शक्यं चान्यथा कर्तुं वचनं पार्थिवस्य हि ।
अस्माकं चैव सर्वेषां नहुपस्य महात्मनः ॥
आत्मोपदेशसिद्धं हि नाट्यं प्रोक्तं स्वयंभुवा ।
शेषं प्रस्तारतन्त्रेण कोहलः कथयिष्यति ॥'

(३७ अ. १७—१८ श्लो.)

'भरतानां च वंशोऽयं भविष्यंश्च प्रवर्तितः ।
कोहलादिभिरेवं तु चत्सशाण्डिल्यधूर्तितैः ॥'

(३७ अ. २४ श्लो.)

नाट्यशास्त्रस्य प्रणयनं त्वेवमुच्यते—

'समाप्तजप्यं व्रतिनं स्वसुतैः परिवारितम् ।
अनध्याये कदाचित्तं भरतं नाट्यकोविदम् ॥
मुनयः पर्युपास्येनमात्रेयप्रमुखाः पुरा ।
पप्रच्छुस्ते महात्मानो नियतेन्द्रिययुद्धयः ॥
योऽयं भगवता सम्यक्कथितो वेदसंमितः ।
नाट्यवेदः कथं चायमुत्पन्नः कस्य वा कृते ॥
कत्यङ्गः किंप्रमाणश्च प्रयोगश्चास्य कीदृशः ।
सर्षमेतद्यथातत्त्वं भगवन्वक्तुमर्हसि ॥
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा मुनीनां भरतो मुनिः ।
प्रत्युवाच ततो वाक्यं नाट्यवेदकथां प्रति ॥
भवद्भिः शुचिभिर्भूत्वा तथावहितमानसैः ।
धूयतां नाट्यवेदस्य संक्षेपो ब्रह्मनिर्मितः ॥
पूर्वं शतयुगे विप्रा वृत्ते स्वायंभुवेऽन्तरे ।
शेतायुगे संप्रवृत्ते मनोरथेऽवस्यतम् च ॥
ग्राम्यधर्मे प्रवृत्ते तु कामलोभवरां गते ।
ईर्ष्याक्रोधादिसंमूढे लोके सुषितदुःखिते ॥
देवदानवगन्धर्वं रक्षोयक्षमहोरगैः ।
जम्बूद्वीपे समाक्रान्ते लोकपालप्रतिष्ठिते ॥
मष्टेन्द्रप्रमुखैर्देवैरकः किल पितामहः ।
श्रीडनीयकमिच्छामो हृदयं ध्रुव्यं च यद्भवेत् ॥

न च वेदविहारोऽयं संध्राव्यः शूद्रजातिषु ।
 तस्मात्सृजापरं वेदं पञ्चमं साचेदार्णिकम् ॥
 एवमस्त्विति तानुक्त्या देवराजं विसृज्य च ।
 सस्मार चतुरो वेदान् योगमास्थाय तत्त्ववित् ॥
 धर्म्यमर्थ्यं यशस्यं च सोपदेशं ससंग्रहम् ।
 भविष्यतश्च लोकस्य सर्वकर्मानुदर्शकम् ॥
 सर्वशास्त्रार्थसंपन्नं सर्वशिष्यप्रवर्तकम् ।
 नाट्याख्यं पञ्चमं वेदं सेतिहासं करोम्यहम् ॥
 संकल्प्य भगवानेवं सर्वान्वेदाननुसरन् ।
 नाट्यवेदं ततश्चक्रे चतुर्वेदाङ्गसंभवम् ॥'

(१ अ. २—१६ श्लो०)

एतेन वैवस्वताख्यस्य सप्तमस्य मनोः कस्मिंश्चित्त्रेतायुगे राज्ञो नहुपस्य राज्य-
 काले; यद्वा सांप्रतिकाले गतकालेः प्राग् द्वापरयुगे प्रोक्तेभ्यः पुराणेभ्यः पूर्वं त्रेता-
 युगे नाट्यशास्त्रस्य प्रणयनमिति व्यक्तम् । तत्र प्रथमकोटावन्यो नहुषो द्वितीयको-
 टावन्य इत्यपि संभवन् पन्थाः । नहुषश्च आयुषः पुत्रो ययात्तेः पितेति
 महाभारतम् (आदिपर्वे ९५ अध्या. ७ ग.) ॥

अत्र मनुष्यस्य यावदायुः संभाव्यते तावतो बहधिकनिबन्धनादिदानींतना इति-
 हासपुराणेषु संदिहानास्तान्यन्यथाऽन्यथा गमयन्तोऽपि बलुतो न विश्रान्ति संश्र-
 यन्ते । उपपद्यते चैतत् । यद् यथोत्पादितं तत् तथैव परीक्षितं स्वरूपप्रतिष्ठितं
 भवति । इतरथा परीक्ष्यमाणं तु स्वरूपाप्रतिष्ठितमेव । नहि मृद्भ्रतिरेकेण विभा-
 व्यमानो मृद्वटः स्वरूपमधिष्ठितीति । एवमस्माकमार्यावर्तभुवामितिहासः पुराणं
 चापि न यथाश्रुतनामार्थमात्रमभिदधत्प्रवर्तते, किंतु पातञ्जलादिप्रख्यातयोगवि-
 भूतिसंहन्धतया (यो. द. वि. पा.) तत्रतत्र विलक्षणदेशकालपानघटितमपि
 बलु पल्लवयत् । अत एव भगवता वेदव्यासेन—

‘इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।

विभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रह्वरिष्यति ॥’

(म. भा. आदिप. १ अ. ३६७ श्लो.)

इत्येवमितिहासपुराणाभ्यां वेदार्थोपबृंहणं विधीयते । न स्यादप्येवमादरभूरिति-
 हासः पुराणं चेति, यदि नाम कथमपि लोकवचनार्थं प्रवर्तमानं स्थित्येत् । नैवं
 पुनर्विज्ञायते जल्पवित्तण्डवर्जम् । अत एव चात्र प्रमेयानवशोधेन द्रुतकौत्या-
 नमपि ‘नैव स्थाणोरपराधो यदेनमन्यो न पश्यति’ इत्यनेन परिहियते ।
 वेदानामिवैतेषां कण्ठपाठसंप्रदायाभावात् क्वचित्प्रक्षेपयोगेन संक्रान्तपातकमिव
 संसर्गदूषणमपि त्रयीतनुदर्शनसंवादाकियया विहितप्रायश्चित्तमवसेयम् ।

१ अथावधि बहूनां पुराणानां सम्यग् मुद्रण नाजनिष्ट, जातेऽपि श्लोकानुक्रमणीवि-
 रहेण परसंवादो दुःशकः.

यदि चात्र सांप्रतिकपर्यालोचनदृष्ट्या कालसंकोचचिकीर्ष्यायां नीमांसकानां सहस्रसंवत्सरशब्दस्य सहस्रदिनपरताधिकरणन्यायोऽवतार्येत (जैमिनिद. ६ अ. ७ पा. १३ अधि.). तदापि विसंवादाधिस्तदवस्थ एवाभिलक्ष्यते । यतस्तत्र साधारण्येनाधिकारिचिन्तायां ब्राह्मणानुगृहीतः कालसंकोच आश्रीयते; इह पुनरविशेषेण कालकलनायां गमकानुगृहीतः कालसंकोचो विकासो वा कथमाश्रीयेत । या च शतायुःश्रुतिः, सापि युगपरतया मन्वादिभिः स्मर्यते (म. स्मृ. १ अ. ८१-८४ श्लो.); इत्यभितिहासपुराणाभ्यामेव किमपराद्धम् । यत्तदुक्तजातं गमकानुपलम्भेऽप्यन्यथा भीयते । एतेन हि भगवन्तं रामभद्रं तत्पितरं तत्र भवन्तं दशरथं चाभिलक्ष्यीकृत्य प्रवृत्तम्—

‘दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ।

रामो राज्यमुपासित्वा ब्रह्मलोकं प्रयास्यति ॥’

(रा. वा. कां. १ स. ९७ श्लो.)

‘पट्टिर्ष्वर्षसहस्राणि जातस्य मम कौशिक ।’

(रा. वा. कां. २० स. १० श्लो.)

इत्यादिवाक्यं नासंगतं भन्तव्यम् । बलादन्यथानयने तु सौरमानेन '३३३३' = २८३८ इति '३३३३' = १११३ इति तयोः कालावागच्छतः । अत्र द्वितीयस्य श्रद्धेयत्वेऽपि प्रथमः सर्वथाऽनुपपन्न एव । तथा तत्रैव रामायणे 'ऊनपोदशवर्षो मे रामो राजीवलोचनः' इत्येवमादिहस्तकालो दिनत्वेन परिणममानोऽतितरामनुपपन्नो द्रष्टव्यः । नैवमत्रैवानुपपत्त्या पराकम्यते । यानि पुनर्यौतिषे होरास्कन्धे नानाप्रकाराणि योगोत्थितानि पुरुषायुषाणि पठितानि तत्रापि विसंवादगलप्रहासं मुच्यामहे । जैमिनीयन्यायोऽपि स्वातन्त्र्येणावतार्यमाणः कालकलनासु प्रमाणपदवीं नाधरोहतीत्यपि दर्शितमेव । देशकालविषयविकृत्यानामेकस्वरालापोऽपि दूरदर्शिभिरैकहेलयाऽवहेलयितुमशक्यः । प्रक्षेपोऽपि साजाल्याद्य विशिष्य मूलास्कन्दीत्यादि कणेहल्य परीक्षणीयम् । तस्माद् वेदेष्विव तदज्ञोपाज्ञेष्वपि यद् यथा स्मर्यते व्यवस्थाप्यते वा तत् तथैव नीयमानं पूर्वोपसं भवितुमर्हतीति स्थितम् ॥

इष्टेदमपि पुरातरुं प्रहृत्य पर्यालोच्यम्—

‘श्रुतौ शतायुः पुत्रयः प्रदिष्टौ

यदुत्वयोगी शतशब्दशक्यः ।

रामादिकानामधिकायुरातौ

युक्तं प्रतीमः फलितेऽमितायुः ॥’ इति ।

बहुत्वं चात्र लक्ष्यानुसारेण प्ररिक्तव्यम् । इत्थं च जैमिनीयन्यायादस्कन्दने पुनरिदमपि पर्यालोच्यमेव—

‘स चार्पिको घासरिको भचक्र (भवृत्त)-

भोगो भवेद् भास्करसंश्रयेण ।

तत्रापरं (न्तिर्म) ब्राह्मणगौरवेण (दर्शनेन)

स स्वीचकारेति विरोधमङ्गः ॥' इति ।

अथवा भट्टतीयापरभोगस्य प्रथमान्तत्वे—'महर्षिणाप्राहि (ऽमानि) विरोध-
शान्त्यै' इत्येवं चरमपादः पठनीयः ॥

प्रास्तावयं च प्राक् (भूमि. १८ पृ.) साहित्यस्य प्रबन्धा धन्यकाथ क इति ।
तत्रावशिष्यते पौराणिकी कोटिः । यत्र सूक्ष्मेक्षिकया निरीक्षणायामनेके वैज्ञा-
निका विषयाः पुरस्क्रियन्ते । इदानीं तु प्रस्तुतमुपक्षिप्यते यत्पुराणेष्वन्यतम-
माग्नेयमिति । इह विषयान्तरवत् साहित्यविषयोऽपि भामहादिप्रन्धेभ्यस्तूर्वे-
भ्यो वा संकामितः, आहोस्विद् वेदार्षोपबृंहकेभ्य आग्नेयादिभ्य एव भामहादि-
प्रन्धा व्यधायिपत । तत्राद्यकोटिर्विशिष्यते बृहत्कथारघुवंशादिपर्यालोचनेन तत्क-
र्तृकालेऽपि कविकर्मपद्धतेरवश्यंभावाद, यत्प्रयातान्पेतानि गुणाढ्यकालिदासा-
दिसूक्तान्यस्माकमवलम्बनानीति । आलंकारिकेषु भामहवर्जं नान्यः कश्चन चिरंत-
नत्वेन संप्रति संभावनामारूढ इति यहवः । भामहप्रन्धस्वदुपज्ञमित्यपि न सिध्यति ।
यस्मात्तस्मादेव—

'रूपकादिरलंकारस्तस्यान्यैर्बहुधोदितः ।

न कान्तमपि निर्भूषं विभाति वनिताननम् ॥ १३ ॥

रूपकादिमलंकारं बाह्यमाचक्षते परे ।

सुपां तिङ्गं च व्युत्पत्तिं वाचां घाञ्छन्त्यलंकरुतिम् ॥ १४ ॥

तदेतदाहुः सौशब्धं नार्थव्युत्पत्तिरीदृशी ।

शब्दाभिधेयालंकारमेदमिष्टं द्वयं तु नः ॥ १५ ॥

(१ परिच्छे.)

इत्येतेन; तथा—

'इति निगदितास्तास्ता वाचामलंकरुतयो मया

बहुविधरुतीर्दृष्ट्वाऽन्येषां स्वयं परितर्क्य च ।

प्रथितवचसः सन्तोऽभिज्ञाः प्रमाणमिहापरे

गुरुतरधियामस्वाराधं मनोऽरुतयुद्धिभिः ॥ १६ ॥'

(१५ परिच्छे.)

इत्येवमादिना च तर्ष्येन सूक्तेन प्राचां काव्यानुशासनानां शापनात् । नाट्य-
शास्त्रे हि—

'उपमा दीपकं चैव रूपकं यमकं तथा ।

कान्यस्यैते ह्यलंकाराश्चत्वारः परिकीर्तिताः ॥'

(१६ अ. ४१ श्लो.)

इत्येवमलंपारानुदिश्य लक्षयित्वा वाच—

'गूढार्थमर्थान्तरमर्थहीनं

भिन्नार्थमेकार्थमभिप्लुतार्थम् ।

१ तथा च भाष्यम्—'भादिसो वा सर्वं कथयः—य दशोदेष्य वचनः, दश सं-
कोऽथ भीष्मः, दश मर्षदिनोऽथ वर्षाः, दशपराहोऽथ शरत्, दशरुमेव दं मन-
तिः' इति । २ 'रूपकादिभिरुक्तं प्रकाशस्य पञ्चपरिच्छेदेऽप्युक्तम् ।

न्यायादपेतं विषमं विसंधि

शब्दच्युतं वै दश काव्यदोषाः ॥'

(१६ अ. ८४ श्लो.)

'श्लेषः प्रसादः समता समाधि-

र्माधुर्यमोजः पदसौकुमार्यम् ।

अर्थस्य च व्यक्तिरुदारता च

कान्तिश्च काव्यार्थगुणा दशैते ॥'

(१६ अ. ९२ श्लो.)

इत्येवं दश दोषास्तावन्तो गुणा उद्दिष्टा यथोद्देशं लक्षिताश्च । एत एव काव्यालंकारसूत्रे—'ओजप्रसादश्लेषसमतासमाधिमाधुर्यसौकुमार्योदारतार्थव्यक्तिकान्तयो मन्धगुणाः' (३ अधिकर. १ अध्या. ४ सू.) इति वामनेनोक्ताः; 'माधुर्योऽजःप्रसादाख्याह्वयस्ते न पुनर्दश' इति प्रकाशकारादिभिः प्रयुक्ता व्याख्यातृभिर्वा मनोक्तया ख्यापिताश्चेति । परमेते (दश गुणा) वामनतः प्रप्रत्वेन संभावितस्य दण्डिनः काव्यादर्शेऽपि सन्ति । दण्डिवामनयोर्ग्रन्थतो गुणानां भरताद्युपज्ञत्वं न ज्ञायते । भरतेन स्मृतानां स्वातिनारदपुष्करादीनां ग्रन्थेषु पारम्पर्येषु वा त एतेऽधिका वा काव्यालंकारविषया इति को निर्णयेत् । इतः 'पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः । कर्मन्दकृशाश्वादिभिः' (४।३।११०-१११) इति पाणिनिस्त्रयाभ्यां शिलालिकृशाश्वप्रणीतानां केषांचन नटसूत्राणां सत्तावगमः स्वरूपानवबोधोद्यतसकुचितप्रसरः । दण्डिनः प्रप्रत्वेन संभावितस्य भामहस्य काव्यालंकारे तु भरतोक्तभ्यो दोषगुणेभ्यः कतिपय एव दर्शिताः । एवं समासव्यासवर्णनाभिप्रायतो भामहो भरतात्पूर्वं इत्याख्यातुमपि रचना न स्फुरति, यतो भामहादिभिर्भरतादेव नाट्यविषय उद्धृत इति, विषयोपलब्धावपि तस्य समासव्यासाभ्यामुपपादनं तु ग्रन्थकृतमैच्छिकमिति मन्यन्ते ।

नाट्यशास्त्रसेवार्पस्यामेयस्यापि यथाऽन्ये प्रतिपाद्यास्तत्र तत्र शब्दतोऽर्थतस्वात्पर्यतो गृहीता विभाव्यन्ते. तर्धतेऽलंकारविषया अपीति बहुदर्शिता प्रत्यक्षम् । तदेतदालोक्यावकाशे दर्शनवैचित्र्येण शुक्तिशकलेषु रजतखण्डवद, दामभक्तिषु भुजगभोगवद, याम्योत्तरवलयवलयम्बिनो मरीचिमालिनो मरीचिनिचयेषु पानीय-पूरवदुत्तरकाले याथाभावात् प्रत्याख्येयम् । इदानीमात्रेयस्य विशुद्धपुस्तकालानेऽपि तदीयस्य विषयजातस्य तत्प्रभवत्वं तु नारदीयवाक्यघटेन संवादान्तरेण च धदेयमेव । आत्रेयपुराणं प्रस्तूय पठ्यते नारदीये पूर्वभागे ९९ एकोनशततमेऽध्याये । तत्र '—उन्द-शास्त्रमनः परम् । साहित्यं च तत् पद्यात्—' इदमपि । इत्थं च खलु यथा नामप्राहमण्डीतमपि भामहादिप्रोक्तं कस्यादर्शादिपुस्तकं तदीयतया परिगृह्यते तथैवात्रेयप्रोक्तमपि परिगृह्यताम् ।

अत्रेयं तुलनादि—

‘अन्यैः स्वचरितं तस्यां नायकेन तु नोच्यते ।

स्वगुणाविष्कृतिं कुर्यादभिजातः कथं जनः ॥’

इति भामहः (१ परिच्छे. २९ श्लो.)

‘नायकेनैव वाच्यान्या नायकेनेतरेण वा ।

स्वगुणाविष्क्रियादोपो नात्र भूतार्थशंसिनः ॥’

इति दण्डी (१ परिच्छे. २४ श्लो.)

‘अपार्थं व्यर्थमेकार्थं ससंशयमपक्रमम् ।

शब्दहीनं यतिभ्रष्टं भिन्नवृत्तं विसंधि च ॥

देशकालकलालोकन्यायागमविरोधि च ।

प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तहीनं दुष्टं च नेष्यते ॥’

इति भामहः (४ परिच्छे. १-२ श्लो.)

‘अपार्थं व्यर्थमेकार्थं ससंशयमपक्रमम् ।

शब्दहीनं यतिभ्रष्टं भिन्नवृत्तं विसंधिकम् ॥

देशकालकलालोकन्यायागमविरोधि च ।

इति दोषा दशैवैते वर्ज्याः काव्येषु सूरिभिः ॥’

इति दण्डी (३ परिच्छे. १२५-१२६ श्लो.)

‘कर्तृवंशप्रशंसा स्याद् यत्र गद्येन विस्तरात् ।

कन्याहरणसंप्रामविप्रलम्भविपत्तयः ॥

भवन्ति यत्र दीप्ताश्च रीतिवृत्तिप्रवृत्तयः ।

उच्छ्वासैश्च परिच्छेदो यत्र सा चूर्णकोत्तरा ॥

यक्रं चाऽपरयक्रं वा यत्र साऽऽख्यायिका स्मृता ।

श्लोकैः स्ववंशं संक्षेपात् कविर्यत्र प्रशंसति ॥’

(इत्यामेयम् ३३७ अ.)

‘प्रकृतानाकुलभ्रव्यशब्दार्थपदवृत्तिना

गद्येन मुक्तोदात्तार्था सोच्छ्वासाऽऽख्यायिका भता ॥

वृत्तमाख्यायते तस्यां नायकेन स्वचेष्टितम् ।

यक्रं चापरयक्रं च काले भाव्यार्थशंसि च ॥

कथेरभिप्रायकृतैः कथनैः कैश्चिद्विदिता ।

कन्याहरणसंप्रामविप्रलम्भोदयान्विता ॥’

(इति भामहः १ परिच्छे.)

‘संक्षेपाद् वाक्यमिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली ॥’

(इत्यामेयम् ३३७ अ.)

‘शरीरं तावदिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली ॥’

(इति दण्डी १ परिच्छे.)

“काव्यशोभाकरान् धर्मानलंकारान् प्रचक्षते ।
अलंकारिष्णवस्ते च शब्दमर्थमुभौ त्रिधा ॥”

(इलामेयम् ३४२ अ.)

‘काव्यशोभाकरान् धर्मानलंकारान् प्रचक्षते ।
ते चाद्यापि विकल्प्यन्ते कस्तान् कार्त्स्न्येन वक्ष्यति ॥’

(इति दण्डी २ परिच्छे.)

‘अपारे काव्यसंसारे कविरेव प्रजापतिः ।
यथा च रोचते विश्वं तथैतत्परिवर्तते ॥
शृङ्गारी चेत्कविः काव्ये जातं रसमयं जगत् ।
स चेत्कविर्वीतरागो नीरसं व्यक्तमेव तत् ॥’

(इलामेयम्. ३३९ अ.)

तथा चेदमुच्यते—

‘अपारे काव्यसंसारे कविरेव(रिः) प्रजापतिः ।
यथासौ रोचते विश्वं तथेदं परिवर्तते ॥
शृङ्गारी चेत्कविः काव्ये जातं रसमयं जगत् ।
स एव वीतरागश्चेन्नीरसं सर्वमेव तत् ॥’

(इति ध्वन्यालोकः ३ उचो.)

‘नेरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा ।
कवित्वं दुर्लभं तत्र शक्तिस्तत्र सुदुर्लभा ॥
व्युत्पत्तिर्दुर्लभा तत्र विवेकस्तत्र दुर्लभः ॥ ४ ॥’
‘वाग्देग्ध्यप्रधानेऽपि रस एवात्र जीवितम् ।
पृथक्प्रयत्ननिर्वर्त्य वाग्वक्रिम्णि रसादृषुः ॥ ३६ ॥
त्रिवर्गसाधनं नाट्यमित्याहुः करणं च यत् ॥ ७ ॥’

इलामेयं (३३७-३३८ अ.) स्वनाम्नैव साहित्यदर्पणस्य प्रथमपरिच्छेदे
न्यस्तम् (५, १९, ६ पृ.)

एतेन यावद् भामहादप्राचीनः कथन साहित्यसंदर्भो नोपलभ्येत, उपलभ्यमानो
वा न परीक्षेत; तावद् भरतामेशादिभ्य एव भामहादिमन्या व्यधाविपत्र (२२ पृ.)
इति द्वितीयकोटिरेव प्रभावतीति ग्रीकारे न कोऽपि प्रत्यवाय इति स्थितम् ॥

१. कार्त्स्न्येति । नात्र तत्रभवान् सुवचनानन्दं पठयन्नलंकारानां सुवचिन्तरेच्छे-
राय भागवत् ॥

२. प्रजेति । नेह परिच्छेदराजोऽपि गदनेनीकिया—‘सृष्टानि तरनाऽपन्—’ इति
मन्त्रवत्—‘इति सेभ्यत्रे सुमनसां मनसाणि गन्धः—’ इति करवेद्य नाम्कर्त्तव्योऽप्यानि
पौरुषमहातरिना ॥

३. नाट्यमिति । त्रिवर्ग—‘वित्तमरतिहनादः—’ इत्येवमुपनिषत्प्रकारैः स्तानुस्त्वं
कथितेनैतन्मुदरेष्वानु; न पुनः ‘वपुर्रंगेच्छासिः—’ इति विश्वनीनां रिध्यामातुगी-
श्वरात् । तदिदं काव्यमन्त्रेणानि चपुरातत्ता एवमाकृतवतां पुरातदेव न

साहि० भू० ३

भरतमुनिचेतायुगे नाट्यशास्त्रं प्राणैपीदिति प्रादर्शयं प्राक् । तेन च खोक्तयैव
त्रेतायुगीय इति निष्प्रत्यूहम् । एवं पाराशर्यो व्यासो द्वापरयुगे पुराणान्यकार्षी-
दिति तत्र तत्र प्रसिद्धम् । तदेतद्देवीभागवतेऽपि पठ्यते—

- अष्टादश पुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः ।
भारताख्यानमतुलं चक्रे तदुपबृंहितम् ॥
मन्वन्तरेषु सर्वेषु द्वापरे द्वापरे युगे ।
प्रादुष्करोति धर्मार्थी पुराणानि यथाविधि ॥'

(१ स्कं. ३ अ. १७-१८ श्लो०)

तेन प्रतिमन्वन्तरं द्वापरे द्वापरे युगे महापुराणानां प्रादुष्करणात्तन्मध्ये निर्विवादं
परिगणितस्यामेयस्यापि प्रादुष्करणं क्रमरूढम् ॥

इह कतिपये तु—

‘आसन्मघासु मुनयः शासति पृथ्वीं युधिष्ठिरे नृपतौ ।

पद्द्विकपञ्चद्वियुतः (२५२६) शककालस्तस्य राशश्च ॥’

इति वराह-मिहिरोक्त्या (वृ. सं. १३ अ. ३ श्लो.) युधिष्ठिरशकादौ
३१७९—२५२६=६५३ एतावत्कलिगतमधिगल्यैतावन्तं भारताहवकालं कलयन्ति ।
एतदुपजीव्य राजतरङ्गिण्यां कल्हणोऽपि—

‘शतेषु पट्सु सार्धेषु त्र्यधिकेषु (६५३) च भूतले ।

कलेर्गतेषु वर्षाणामभूवन्कुरुपाण्डवाः ॥’

इत्याद्याह स । तेन शंतनु-भीष्मसमानकालिकस्य पाराशर्यस्य द्वापरे पुराणकरणं
विरुद्धमिति चेदुच्यते—

शकारम्भे ३१७९ एतावत्कलिगतमासीद् इति ब्रह्मगुप्तादयो गणितिकाः ।
तथाच पठ्यते ब्राह्मस्फुटसिद्धान्ते मध्यमाधिकारे—‘गोऽग्रेकगुणाः शकान्तेऽन्दाः’
इति । एवमेव सिद्धान्तशिरोमणावपि, एवमेव च चालुक्यवंशोद्भूतस्य श्रीपुलकेशि-
नो जैनमन्दिरस्य-शिलालेखेऽपि—

त्रिंशत्सु त्रिसहस्रेषु भारतादाहवादितः ।

सप्तान्दशतयुक्तेषु गतेष्वन्देशेषु पञ्चसु (३७३५) ॥

पञ्चाशत्सु कलौ काले पट्सु पञ्चशतासु च (५५६) ।

समासु समतीतासु शकानामपि भूभुजाम् ॥’

इत्यतः ३७३५-५५६=३१७९ पूर्वोक्तमेव कलिगतं तिज्यति । तथा ‘भारता-
दाहवादितः’ इत्युक्त्या तत्रैव कुरुपाण्डवसत्तापि समायाति । तदेतद् आचार्यार्यम-
टेनापि स्वसिद्धान्ते (आर्यभटीये) दशगणितिकसूत्रेऽपि निरूपितम्—‘गुरुदिव-
षाद्य भारतात्पूर्वम्’ इति । “कदैवमिष्यग्राह—कल्पादेर्भारताद् गुरुदिवसाद्य
पूर्वमिति । भारता युधिष्ठिरादयः, सैरपलक्षितो गुरुदिवसो भारतगुरुदिवसः ।
राज्यं चरतां युधिष्ठिरार्थिनामन्वो गुरुदिवसो द्वापरायसानगत इत्यर्थः । तन्मिन्
दिने युधिष्ठिरादयो राज्यमुत्थय्य मदाप्रस्थानं गता इति प्रसिद्धिः ।” इति वृत्ती-

१. पुराणेति । बहुधा पुराणोपमर्शकालेऽप्येवमेवत्वात्तेन भारतगुरुदश समायात-भार-
तमन्वो गुरुदिवसात्कल्पादे इव ॥

काकारः परमाशीश्वरः (परमेश्वरः) वदति । एवं सिद्धान्तशेखरे श्रीपतिरपि ।
मतान्तरेणापि गणनान्तरेणापि द्वापरान्ते लङ्कायामौदयिकः सावनोऽहर्गणो ब्राह्म-
सिद्धान्तसिद्धोऽयम्=७२०६२४४४२७१५ अस्मादपि गुरुदिनवार एव समायाति ।

अथ यदि कल्हणोक्तया ६५३ इयति कलिवर्षयाते मघासु सप्तऋषीणां सचार
ऊरीक्रियेत, तर्हि तद्दत्तनिर्णयेन कलिप्रारम्भे मघात. प्राङ् नक्षत्रेषु (रोहिणी-
प्रायेषु) तेषां संचारः सभाव्येत । प्राचां ग्रन्थेषु तु 'आसन्नमघासु मुनय —'
इति व्याख्याने भद्रोत्पलोद्भूतेन वृद्धगर्गवचनेन—

'कलिद्वारपरसंधौ तु स्थितास्ते पितृदैवतम् ।

मुनयो धर्मनिरताः प्रजानां पालने रताः ॥'

इत्यनेन पुनस्त ऋषयः कलिप्रारम्भेऽपि मघाखेव धर्तमाना आसन्निति स्मर्यते ।
इत्थं च प्रकृतोपयुक्तस्य संचारसासत्त्वे—

'ऋक्षादृक्षं शतेनावैर्यात्सु चित्रशिसण्डिषु ।

तच्चारो संहिताकारैरेवं दत्तोऽत्र निर्णयः ॥

इत्यपि कल्हणोक्तिः कथमिव निर्णायिका भवन्ती भ्रमावर्तेषु मज्जत ऐतिहासि-
कानुद्धरेत् ।

कल्हणकाले तदुक्तयैव कालगणना—

	गतकलिः	=	६५३
	द्वापद्याशश्राजराज्यकाल.	=	१२६६
	तृतीयगोनन्दात्	=	२३३०
			४२४९

अथवा ।

	गतकलिः	=	६५३
	युधिष्ठिरशककाल.	=	२५२६
	शककालः	=	१०७०
			४२४९

'कलेर्गतैः सायकनेत्र (२५) वर्षैः

सप्तर्षिचर्यास्त्रिदिवं प्रयाताः ।

लोके हि संबत्सरपञ्चिकायां

सप्तर्षिमानं कथयन्ति सन्तः ॥'

इत्यनेन लौकिकशब्द = ४३४९ - २५ = ४३२४, ४३३५ = शेषम् २४ । उक्तं च
कल्हणेन—

'लौकिकेऽब्दे चतुर्विंशो (२४) शककालस्य सांप्रतम् ।

सप्तत्याऽभ्यधिकं जातं सहस्रं (१०७०) परितत्सराः ।'

अत्र 'राजा तृतीयगोनन्द.' (११९८५) इति राजतरङ्गिणीदर्शितातृतीय-
गोनन्दात्—

'प्रायस्तृतीयगोनन्दादारभ्य शरदां तदा ।

१. प्राय इत्यादि । 'सदृशा विदधीत न क्रियान्—' इति स्मरतेव प्राचां ग्रन्था
आलोचनीया इल्ल सादसेन ॥

द्वे सहस्रे गते त्रिंशदधिकं च शतत्रयम् ॥'

इत्ययं कालः=२३३० संवदत्वेव । किंतु यः पुनः—

वर्षाणां द्वादशशती पष्टिः पङ्क्तिश्च संयुता ।

भूभुजां कालसंख्यायां तद्द्वापञ्चाशतो मता ॥'

इत्ययं द्वापञ्चाशतो राज्ञां कालः=१२६६ स च न संवदति । एतदुक्तं भवति—
यदि नाम प्रकृतोपयुक्ता सप्तर्षीणां गतिर्नोपलभ्यते, तर्हि तथा युधिष्ठिरकालनिर्ण-
योऽशक्यः । अत्र सिद्धान्ततत्त्वविवेके कमलाकरभट्टाः ।

‘अद्यापि कैरपि नरैर्गतिरार्यवयै-

दृष्टा न या च कथिता किल संहितासु ।

तत्काव्यमेव हि पुराणवदत्र तज्ज्ञा-

स्तेनैव तत्त्वविषयं गदितुं प्रवृत्ताः ॥”

(भप्रह. ३२)

इत्यादि निर्णयति । तथा सिद्धान्तदर्पणे चन्द्रशेखरसामन्तोऽपि—

‘सप्तर्षीणां ध्रुवः प्राग्भिर्नोक्तः संचारसंभवात् ।

तथाप्यनुभवात्तेषां व्यवस्था क्रियतेऽधुना ॥

पूर्वाग्रं शकटाकारमुदकस्थमुडुसप्तकम् ।

सप्तर्षिमण्डलं प्रोक्तं व्यक्तं विश्वनमस्कृतम् ॥

तत्पूर्वोन्नतरेखाग्रे मरीचिः पश्चिमे ततः ।’

वसिष्ठोऽरुन्धतीयुक्तस्तत्पश्चाद्द्विराः स्थितः ॥

तत्पश्चाच्चतुरस्रस्य शम्भुदिश्यत्रिरस्य तु ।

पुलस्त्यो दक्षिणे तस्य पश्चिमे पुलहः स्थितः ॥

क्रतुस्तदुत्तरस्थानस्तत्रोक्तौ पुलहक्रतु ।

ध्रुवक्षेत्रेण यल्लग्नौ तदक्षस्या महर्षयः ॥

कथ्यन्ते सांप्रतं (४९७०)सिंहे भूभुजां(२१)शान्तगौ हि तौ ।

कालांशैर्विश्वकैः १३ प्राच्यां पुलस्त्यो वर्तते ततः ॥

ततस्तैः सायकै (५) रत्रिरं द्विरा नवभि(९)स्ततः ॥

ततोऽष्टाभि(८)र्धेसिष्ठोऽस्मान्मरीचिर्वर्ततेऽष्टभिः(८) ॥’

इत्येवमादि सप्तशेषमुत्त्वान्ते—

‘प्रत्यब्दं प्राग्गतिः प्रोक्ता पुराणैरष्टल्लिप्तिकाः ।

तेषां नो निश्चिता पूर्वानुभवाददर्शनान्मया ॥’

इत्युपसमहास्यत् । एतेन सप्तविचाराभावात् ६५३ एतावत्कलिगतज्ञानं तदानीं
राजतरङ्गिणीग्रमगुलकमेव । ततो हि कलेः २५ वर्षानन्तर्यमित्य ६५३ वर्षानन्त-
र्यमपि प्रकृतानुपयुक्तमेव तत एव सप्तविषयवत् (सौक्तिकान्दः) इव कलि-
युगसंबन्ध (युधिष्ठिरान्दः=भारताहवान्दः) इत्येव कल्पनमपि स्वयंप्रमेयकमेव ।
नहि ३१०९-२५२६=६५३ एतावत्तान्तरेण भारतराष्ट्रपाण्ड्यवत्सालकालस्य, वा
भारतसंप्रमस्य, वा युधिष्ठिरसाम्राज्यस्य, वा सप्तविंशमानासत्तनस्य सद्युनच्छंषरीकस्य
युधिष्ठिरादेः पञ्चपाण्डवस्य महाप्रस्थानयात्रायाधीष्टेयः प्राप्यते । तस्मात्—

‘भारतं द्वापरान्तेऽभूद्भारतयेति विमोहिताः ।

केचिदेतां मृषा तेषां कालसंख्यां प्रचक्रिरे ॥’

इत्यन्यथा परिणतां महामाल्यचण्पकसूनोः कल्हणस्य कृतिमुपेक्ष्यान्नायध्रष्ट-
नृपावलौ ६५३ एतावन्ति वर्षाणि संकलय्य ३१७९ एतावदेव सर्वसंमत्या कलि-
गतं (कलियुगसंबन्ध) शकारम्भसमये मन्तव्यम् । एवमप्यत्र नीलमुनिरात्मनः
काश्मीरिकपुराणमतं न जहातीति परीक्षणीयम् । इत्थंच पूर्वदत्तसंहितावाक्ये
युधिष्ठिर इत्यत्र लक्षणया कस्मिंश्चित्तःसंताने नृपती पृथ्वी शासतीत्युज्जेयम् । किंवा,
यथाश्रुतायै ‘गोद्रिमृगाङ्कत्रियुत.’ इति पाठश्च स्यादिति संक्षेपः ॥

अथात्र किञ्चिद्वैतिहासिकदृष्ट्यापि विविच्यते—राज्ञः शंतनोर्यज्ञातो गात्रेयो
भीष्मो जज्ञे (म. भा. आदिप. १०० अ.) । ऋषेः पराशरात् सत्यवत्याः पारा-
शर्यो व्यासः कानीनश्च (म. भा. आदिप. १०५ अ.) । शंतनुर्विवाहितायां
सत्यवत्यां मित्राङ्गदविचित्रवीर्यौ जनयामास । तत्र विचित्रवीर्योऽम्बिकाऽम्बा-
लिके काशिराजमुठे उपयेने । ततश्च—

‘ताभ्यां सह समाः सप्त विहरन्पृथिवीपतिः ।

विचित्रवीर्यस्तरुणो यक्षमणा समगृह्यत ॥

सुहृदां यतमानानामासैः सह चिकित्सकैः ।

जगामास्तमिवादित्यः,

(म. भा. आदिप. १०२ अ.) । मातुः सत्यवत्या आज्ञया पाराशर्यो विचित्रवी-
र्यस्य क्षेत्रेऽम्बिकायां धृतराष्ट्रं तथाऽम्बालिकायां पाण्डुमुत्पादयामास (म. भा.
आदिप. १०६ अ.) । पाण्डोयुधिष्ठिरादयः (म. भा. आदिप. १२३ अ.) ‘तत्रा-
र्जुनाद् अभिमन्युः, अभिमन्योः परीक्षित्, परीक्षितो जनमेजयादयः । एवं शंतनोः
सप्तमो जनमेजयः, येन पृष्ठः पाराशर्यो महाभारतं (जयं) चके (म. भा. आदि-
प. १ अ.) । यदि तदानीं राज्ञो जनमेजयस्य वयः ३६ वर्षाणि कल्प्येत, तदा—

‘आकर्णपलितः श्यामो वयसाशीतिपञ्चरुः (८५)

रणे पर्यचरद् द्रोणो वृद्धः षोडशवर्षघत् ॥’

(म. भा. द्रोणप. १२५ अ. ७३ श्लो.) इत्यनेन, तथा—

‘वयः प्राप्य परीक्षितु वेदव्रतमवाप्य च ॥ १३ ॥

कृपाच्छास्त्रताच्छूरः सर्वास्त्राण्युपपत्स्यते ।

विदित्या परमास्त्राणि क्षत्रधर्मव्रते स्थितः ॥ १४ ॥

पार्ति (६०) वर्षाणि धर्मात्मा वसुधां पालयिष्यति ।’

(म. भा. सौतिकप. १६ अ.) इति चासुदेववाक्येन ८५+६०+३६=१८१
एतदाप्तये वयसि भगवतः पाराशर्यस्य महाभारतनिर्माणं संप्रवृत्तते । १८१ इयं
कालसंख्या अवधिज्ञप्तये द्वापरकलिसंधितः—

‘अन्तरे चैव संप्राप्ते कलिद्वापरयोरभूत् ।

समन्तपञ्चके युद्धं कुरुपाण्डवसेनयोः ॥’

(म. भा. आदिप. २ अ.) इत्यनेनापि ८५ पर्याशीत्या समाभिः प्राक् १६

पणवत्त्वा समाभिः पश्चाद् विभज्यते, पाराशर्यस्य भीष्मद्रोणसमानकालिकत्वेनावगमात् । यद्यपीह—

त्वमप्युपस्थिते वर्षे पद्मत्रिंशे (३६) मधुसूदन ! ।

हृतशक्तिर्हतामात्यो हृतपुत्रो वनेचरः ॥'

(म. भा. छीप. २५ अ.) इति गान्धारीशापदानेन, तथा—

'षोडशे (१६)मानि वर्षाणि गतानि मुनिपुंगव ! ।

अस्य राज्ञो हतान्पुत्राञ्छोचतो न शमो विभो ॥ ॥'

(म. भा. आश्रमवासिकप. २९ अ.) इति पद्मत्रिंशदन्त-पातिना गान्धारी-निवेदितधृतराष्ट्रराज्यभोगाभाससमयेन, तथा—

'पद्मत्रिंशे त्वथ संप्राप्ते वर्षे कौरवचनन्दनः ।

दृदर्श विपरीतानि निमिच्चानि युधिष्ठिरः ॥'

(म. भा. मौषलप. १ अ.) इत्यनेन गान्धारीशापपरिपाकावसरेण भारता-हवात् ३६ पद्मत्रिंशदब्दानन्तरं युधिष्ठिरादीनां महाप्रस्थानं लभ्यते, तथापि लोके गान्धारीशापदानकालोऽपि महाप्रस्थानदिवसत्वेन ध्यवज्ज्ञे । यत्तु प्राचीनलि-पिमालायां भारताहवात् (१५+३६=) ५१ एकपञ्चाशदब्दानन्तरं महाप्रस्थानं निर्णयते, तद्भ्रान्तिमूलकं प्रतीयते ।

इत्थंच कलेर्द्वितीयस्यां शताब्द्यां राज्ञो जनमेजयस्यावस्थानं नाष्टमष्टसम् । तथैव तदानां दीर्घजीविनो भगवतः पाराशर्यस्यापि सन्निप्यप्रशिष्यस्यावस्थानं नासंगतं भवितुमर्हम् । महाभारतप्रथनोत्तरकालमेव भिक्षुसूत्रापरनामधेयानां ब्रह्मसूत्राणां प्रणयनावधारणात् । ब्रह्मसूत्राणि हि (सूत्रेषु १।२६=इश्वरः सर्वभूतानां १।६१) (अपि च स्मर्यते २।३।४५=समैवांशो जीवलोके १।५।७) (अतद्या-यनेऽपि दक्षिणे । योगिनः प्रति च स्मर्यते; स्मार्ते चैते ४।२।२०—२१=यत्र काले ८।२३—२७) एवमादिस्थले शारीरकादिभाष्यसंमत्यापि महाभारतीयमी-प्सपर्वसमुद्भूता भगवद्गीतोपनिषदोऽनुसरन्तीति परीक्षणीयम् । एतेन च पुराणं महाभारतं ब्रह्मसूत्रं चेति प्रथं यथोत्तरं तेन भगवता व्यरचीति व्यक्तम् ॥

अत्र केचिन्मूतनविज्ञानोन्मीलितलोचनास्तु 'ब्रह्मसूत्रपदैश्वर' (गी. १।३।४) इत्युक्त्वा भगवद्गीतातः प्राग् ब्रह्मसूत्राणां प्रणयनं निर्णयन्ति; तत्संगतिप्रदर्शनाय भारतं महाभारतमिति पूर्वापरकालिकं ग्रन्थद्वयमुपरीकृतवन्ति; तस्मात्प्रायं 'सूत्र-

१ 'इयं 'भारतीयप्राचीनलिपिमाला' रामबहादुरपण्डितश्रीगौरीशंकरदीराचन्द्रमहो-दयेन रचिता वस्तुतो दर्शनादौ संमाणा च.

२. पुराणवत् रामायणमपि भारतात् पूर्वं जातम् । उक्तंच भारते द्वेनपर्वणि 'मति चायं पुराणीतः श्लोकी भारतीकिना मुनि । न इत्युक्त्वाः त्रिय इति इद्रीपि पुरंदर ॥ ६७ ॥' (१।४७ अ.) एतेन रामायणपूर्वं भारतं भिगिनितिः सामुचित्येन उद्घाति निरस्ये ॥

भाष्यभारतमहाभारतधर्माचार्या, (३ अ. ४ कं.) इत्याश्वलायनीयं गृह्यसूत्र-
मपि दर्शयन्ति । तत्रेदं विवेचनीयम्—ब्रह्मसूत्रपदार्थो हि शांकरे गीताभाष्ये
'ब्रह्मणः सूचकानि वान्यानि ब्रह्मसूत्राणि—' इत्याद्यभिप्रायान्तरेण वर्णितः ।
तथैव नैलकण्ठीये भारतभावदीपे 'ब्रह्मसूत्रपदैः ब्रह्मणः सूचकानि पदानि समु-
च्चित्त वाक्यभावमापन्नानि तैर्ब्रह्मसूचकैर्ब्राह्मणवाक्यैस्त्वमस्यायैः—' इति ।
तथैव परमार्थप्रयायां 'ब्रह्मणः सूत्रैः पदैश्च ब्रह्म सूच्यते यैः पदैः—' इति । एवं
चात्र ब्रह्मसूत्रपदानि विशिष्य वेदान्तसूत्रबोधकानि नाभिप्रेतानीति स्पष्टम् । वस्तु-
तस्त्वैतानि सूत्राणि प्राचीनैर्भिन्नुसूत्रसंज्ञया व्यवहृताणि । भारतं महाभारतमिति
ग्रन्थद्वयस्योररीकरणमपि न निरर्गलम् । प्रक्षेपयोगेन वर्धमानस्यापि शरीरान्तरो-
त्पादासंभवात् । नहि पुष्टो धान्यादिराशिः स्वशरीरादतिरिच्यत इति । भरतान्
अधिकृत्य कृतो ग्रन्थ एव प्राशस्त्रादिना महाभारतसंज्ञां लेभे इति तूपपद्यते
वाढम् । आकरे (जये) भारतं महाभारतमित्युभयं प्रयुज्यमानं पठ्यते । 'मह-
त्वाद् भारवत्त्वाच्च महाभारतमुच्यते' इत्यस्य निरुक्तमपि तत्रैव (म. भा. आदिप.
१ अ.) पाणिनिरपि महाभारतमस्मार्पात् 'महान् व्रीह्यपराङ्गृष्टीष्वासजाबालभार-
भारतहेलिहिलरौरवपुप्रष्टे' (पा. सू. ६।२।३८) । एवमाश्वलायनीये गृह्य-
सूत्रेऽप्युभयथा प्रयोगे का क्षतिः । एवमात्राये जाग्रत्येव इन्द्रो महेन्द्र इति
पार्थक्येन व्यवहियमाणोऽत्र भगवान् पाणिनिरपि न पर्यनुयोज्यो भवेत् ।
लक्ष्यैकशरणा वैयाकरणा इति न्यायात् । ग्रन्थभूयस्त्वाकलनाद् हृदयसंकोचे तथा
प्रतिमानमिति चेत्, तदपि न सांप्रतम् । पङ्क्त्येव न्यतमस्य व्याकरणस्य विषयेऽपि
महामुनिना व्याडिना विहितः संग्रहो नाम लक्षश्लोकसंख्यो ग्रन्थो अजागारैव;
यदनुरोधेन वान्यपदीये द्वितीयकाण्डे—

‘प्रायेण संक्षेपरुचीनल्पविद्यापरिग्रहान् ।

संप्राप्य वैयाकरणान् संग्रहेस्तमुपागते ॥ ४८४ ॥

इत्यवादि तत्रभवता भर्तृहरिणा । अस्य संगतौ 'इह पुरा पाणिनीयेऽस्मिन्
व्याकरणे व्याड्युपरचितं ग्रन्थलक्षप्रमाणं संग्रहाभिधानं निबन्धनमासीत्' इत्याह
स्य पुण्यराजः । अत्र नागेशभट्टप्रभृतयोऽपि सहमताः । यद्येवमेकविषयिणी
चर्चा तर्हि चतुर्वर्णावभासंरुस्य भारतस्य महाभारतस्य कृते कथैव केति । अतोऽप्रे
पुनः—

‘कृतेऽथ पत्रञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिता ।

सर्वेषां न्यायवीजानां महाभाष्ये निबन्धने ॥ ४८५ ॥

अलब्धगाधे गाम्भीर्यादुत्तान इव सौष्टवात् ।

तस्मिन्नकृतबुद्धीनां नैवावास्थित निश्चयः ॥४८६ ॥

१. अग्रे 'संग्रहप्रतिकल्पके' इत्युक्त्या यथा संग्रहो महाभाष्यस्य लक्ष्यभूत इत्यवगम्यते,
तथा प्राक् संग्रहस्यापि सूत्रवार्तिकान्तिरिक्तं किमपि व्याकरणनिबन्धनमवश्यमवलम्बनमा-
सीद् इत्यप्येकदेशेऽपि महाभाष्यतोऽपि मदीयसः संग्रहस्य प्रणयनमसंभवि तदिदं मनुक्तं
संग्रहनामतोऽपि शक्यत इति श्रुतं विचार्यम् ॥

वैजिसौभवहर्षस्यैः शुक्लतर्कानुसारिभिः ।
 आपे विप्लाविते ग्रन्थे संग्रहप्रतिकञ्चुके ॥ ४८७ ॥
 यः पतञ्जलिशिष्येभ्यो भ्रष्टो व्याकरणागमः ।
 काले स दाक्षिणात्येषु ग्रन्थमात्रे व्यवस्थितः ॥ ४८८ ॥
 पर्येतादागमं लब्ध्वा भाष्यवीजानुसारिभिः ।
 स नीतो बहुशाखत्वं चन्द्राचार्यादिभिः पुनः ॥ ४८९ ॥'

इति च । राजतरङ्गिण्यां कल्हणोऽपि—

‘चन्द्राचार्यादिभिर्लब्ध्वाऽऽदेशं यस्मात्तदागमम् ।
 प्रवर्तितं महाभाष्यं स्वं च व्याकरणं कृतम् ॥’
 (१ तरं. १०६ श्लो.)

अहो अनतिप्राचीनस्य महाभाष्यस्य संप्रदायवैधुर्चाद् मदीत्यंकारा दुरवस्थाऽज-
 निष्ट, तर्हि परमेयामध्ययनाध्यापनविधाविधुराणां पुराणेतिहासप्रवृत्तीनां यथावदवस्थो-
 पलब्धिर्दूरापासैवेति किं चित्रम् । अत्रेदानीं भविष्यपुराणाद्युदाहरणम् । नैतावता
 पुराणेतिहाससत्तैव खिलीभवति, विवेकसंभवाद् । न वा वेदावस्थितैव पुराणेतिहास-
 सत्ता, अङ्गसेवोपाङ्गस्यापि पार्थक्येन श्रवणसारणप्रज्ञावात् । तथाच श्रूयतेऽथर्व-
 वेदसंहितायां पञ्चदशे काण्डे—‘स बृहतीं दिशमनुष्यचलत् तमितिहासध पुराणं
 च गाथाश्च नाराशंसीश्वानुब्यचलत् । इतिहासस्य च वै स पुराणस्य च गाथानां च
 नाराशंसीनां च प्रियं धाम भवति य एवं वेद ॥’, छान्दोग्योपनिषदि समे
 प्रपाठकेऽपि—‘इतिहासपुराणं पद्यमं वेदानां वेदम्—’ मनुस्मृतौ तृतीया-
 ध्यायेऽपि—‘स्वाध्यायं श्रावयेत्पित्रे परमेशालाणि चैव हि । आख्यानानीतिहासांश्च
 पुराणान्यखिलानि च’ ॥ २३२ ॥’

प्रकृते भगवतः पाणिनेः सूत्रेषु राज्ञो जनमेजयादुत्तरकालिको न सूच्यते, पारा-
 शर्य-ध्याससूनोः शुक्रस्यापि नाम नास्ति; पश्चान्तु वैशाखिकरदसाधनाय कालाय-
 नेनं धरश्चिना व्यासवददेति धार्तिकमारुच्यमेव; वैशम्पायनान्तेवासिषु कलाप्य-
 न्तेवासिप्रहणारकलाप्यन्तेवास्यन्तेवासिप्रहणमविवक्षितमिति वैशम्पायनाद्यनुषोऽना-
 दत् एवेत्येतेभ्यो सातिपरभवः शालातुरीयो दाक्षीपुत्रः पाणिनिः कलेधतुर्ष्या

१. ‘पाणिनिरत्रादिको दाक्षीपुत्रः शालङ्किपाणिनी । शालातुरीयः’ इति त्रिहा-
 ण्डशेपे पाणिनेपर्यायाः । अत्रेदमाहुः—पणनं पनः, सोऽसासोति ष्णि मुषिदिषेपः ।
 तस्य योप्रापत्यं पाणिनः । पाणिनी यन्नि अपत्ये चतुर्थे पाणिनात् पाणिनिरेति सर्वदे-
 लोकोपकारकस्य शब्दानुशासनस्य (व्याकरणस्य) रचयिता मुनिः । य एव जाम्बवती-
 जयात्पकाभ्यवर्तापि । तथाच षष्ठ्ये च्छक्तिमुच्चावलेभुमाभिशशापत्सोरेष राजसोपा-
 महाकविश्लोकः—‘सखि पाणिनये तसे यस्य इन्द्रप्रघादतः । आशौ श्वाहरणं काभ्य-
 मनु जाम्बवतीत्रयम् ॥’ इति । यस्य जाम्बवतीत्रयस्य ‘पात्राश्विरेत्रयम्’ नामान्तं
 रापमुद्भूतकामरकोऽसीकानोऽवधीपते । शुभाभिशशापत्सोरेष पाणिनेशोऽय इन्द्र-
 ष्यन्ते । पाणिनिष्यांमेनापानीति मसिदिः । तत्र—‘सिरो श्वाहरणस्य कर्तुरहत्त्वान्त-

शताब्द्यां संभवति स्मैव । निरुक्तालोचने सत्यत्रतधामश्रमिमहाशयेन तु पाणि-
नेरष्टम्यां शताब्द्यां संभवो राजतरङ्गिणीभ्रमादुदटङ्कि । क्वचित्तु कलेः सप्तविंश्यां
शताब्द्यां पाणिनेरस्तित्वमुक्तं तदप्युपेक्षार्हम् । केचित्पुनः पाणिनिसूत्राणां मूलं शाक-
टायनीयं व्याकरणं ब्रुवते, तदपि तथाभूतम् । यस्मात्खलु यः शाकटायनो य-
स्कीये निरुक्ते; पाणिनीये सूत्रे, कात्यायनीये श्लोके च शृण्वते; स तावधिरतनः ।
तस्य पारम्पर्येण केवलं मतं ज्ञायते, तदीयं व्याकरणं तु नोपलभ्यते । इदानीमुप-
लभ्यमानं शाकटायनव्याकरणं तु केनचिज्जैनेन शाकटायनेन कृतं नवीनमिति भार-
तीय-प्राचीनलिपिमालायां द्रष्टव्यम् । पाणिनिसूत्राणि लक्ष्मीकृत्य वार्तिकानां
विरचयिता कात्यायनापरनामशाली भगवान् वररुचिरपि पाणिनेः परस्तात्
पञ्चपशतसंख्येयासु समासु, अर्थात् कलेः सहस्रासन्नायां शताब्द्यां संभवरसत्ताकः
प्रतिभाति । यस्मान्नितान्तमपेक्षितानां वररुचिवार्तिकानां प्रणयनात् प्राक् पाणिनि-

त्रियान्पाणिनेर्मीमासाकृतमुन्ममाय सहसा हस्ती मुनि जैमिनिम् । छन्दोशाननिधिं
जघान मकरो बेलतटे पिङ्गलं ह्यशानावृतचेतसामतिरुपां कोऽर्थस्तिरश्वां गुणैः ॥' इति
पञ्चतन्त्रश्लोकः । केचिदत्र पाणिनिद्वितीय मन्वन्त इति दिक् । सोऽयं भगवान् पाणिनिः शाला-
तुरे नगरे संभवतो गान्धार-देशसन्ने पाणिनाद् दाक्ष्यां जन्म लेभे इति '—पाणिनश्च'
(६।४।१६५) 'तूदीशालातुर—' (४।३।९४) 'शालातुरीयमतमेतदनुक्रमेण—'
(भागद्वयो.) '—दाशीपुत्रस्य पाणिनेः ।' (महाभा.) इत्यादितो विहायते । स ताव-
ह्योकोपचिकीर्षया महीयसा तपश्चर्यया भगवन्तं महेश्वरं साक्षात्कृत्य तस्माद् अहउष्-
प्रभृतिं शब्दब्रह्म-परब्रह्महृंहणीमपौरुषेयीं चतुर्दशसूत्रीं विन्दति सेति तद्याख्याया नन्दि-
केश्वरकाशिकाख्यायाः—'नृत्तावसाने नटराजराजो ननाद उक्तां नवपञ्च (१४)
वारम् । उद्धतुकामः सनकादिसिद्धानेतदिमशो शिवसूत्रजालम् ॥ अत्र सर्वत्र सूत्रेषु ह्यन्त्य-
वर्णचतुर्दशम् । धात्वर्थं समुपादिष्टं पाणिन्यादीष्टसिद्धये ॥' इति श्लोकाभ्यामवसीयते ।
'अन्त्यं वर्णचतुर्दशम्' इति तु शब्देन्दुशेखरस्यः पाठः । अत्र शब्दब्रह्मोपवृंहणं विमुनि-
व्याकरणम् । परब्रह्मोपवृंहणं तु—'अकारो ब्रह्मरूपः स्यात्रिगुणः सर्ववस्तुषु । चित्क-
लोमि समाधित्य जगद्रूप उणीश्वरः ॥ अकारः सर्ववर्णाख्यः प्रकाशः परमेश्वरः । आद्य-
मन्थेन संयोगादहमित्येव जायते ॥ सर्वं परात्मकं पूर्वं इतिमात्रमिदं जगत् । इत्सेवभूव
पश्यन्ती, मध्यमा वाक् ततः स्मृता ॥ चके विभुद्विचक्राख्ये वैररी सा मता ततः ।'
इत्यादिनाम्ने नन्दिकेश्वरेणैवाकारीनि दिक् । एतेन सनकासुन्दारोऽपि व्यक्तः ॥

१. अयं वररुचिः कात्यायननाम्नापि ख्याप्यते । तत्र कनस्य गोत्रापत्वं कात्यायन
इति स्पुत्पत्त्या कतनाम्नः कस्यचिन्मुनेर्वंशधरः । कतशब्दो गणादिषु पठ्यते । 'प्रियत-
क्षिता दाक्षिणात्याः' इति पतञ्जलिखेन तदेशवः स दक्षिणदिक्निवासी । "यद् तेन्
कृतम्, नच तेन प्रोक्तम् । वाररुचं काव्यम्" (४ अ. ३ पा. १ आ. १०१ सू.) इति
पतञ्जलिखेन, स कस्यचित्काव्यस्यापि कवयिता । कात्यायननामतोऽनेके ग्रन्थाः प्रतिष्ठाः
तेषु कस्यो वररुचिना कात्यायनेन कृतः, कस्यचिद्वरेणेति षड्वकम्पत्वात्प्रापेति ॥

सूत्राणां पठनपाठनयोः प्रवृत्तिर्दुःशक्येति प्रत्यक्षं वैयाकरणानाम् । आसीच्च पूर्वं
 माथुरी नाम काचिद्वृत्तिः, या च भगवता पतञ्जलिना 'तेन प्रोक्षम्'
 (२।३।१०१) इति सूत्रभाष्ये निर्दिष्टा । सैषा माथुरेण प्रोक्ता (प्रकाशिता)
 तादितरेण कृतेति स्पष्टं प्रमातृद्वयम् । 'वृत्तां भाष्ये—' इति श्लोकयन् काशिका-
 कारोऽपि काचन वृत्तिं सस्मार । इह यदमञ्जरां हरदत्तः 'सूत्रार्थप्रधानो ग्रन्थो
 वृत्तिः । सा चेह पाणिनिप्रणीतानां सूत्राणां कुणिप्रभृतिभिराचार्यैर्विरचितं विव-
 रणम्' इत्युच्ये । इतो भाष्ये पदपशादिके—'संप्रह्णे तावत्कार्यप्रतिद्वन्द्विभावान्मन्था-
 महे निलयपर्यायवाचिनो ग्रहणम्' इति वार्तिकीयसिद्धपदार्थकक्षिका भगवतो
 व्याडेः संप्रह्णनामानं महानिवन्धं प्रमाणयन्ती तदानीमपि वार्तिकसङ्ग्रहमवभाष-
 यतीति नातिच्छन्नम् । एतेन व्याडिपतञ्जलिभ्यां पूर्वमपि पाणिनिसूत्राणां वृत्तिः
 सापि वररुचिवार्तिकोपश्लेषेति स्पष्टं सिध्यति; सिध्यति च सूत्रेभ्यो नातिविकृत्यो
 वार्तिकानां प्रणयनकालः । पाणिनिसूत्रसंबद्धं वररुच्युपसर्गं प्रोक्तव्याकरणमपि
 चिराय प्रवृत्तम् । तदेतद् दृश्यकविकर्मणां जैनधर्मग्रन्थानां च जीवातुभूतम् । एते-
 नापि निवेदितायोऽनुग्रह्यत इति दिक् । निरुफालोचने तु कलेर्विंशती शताब्दी वर-
 रुचिस्थितिकाल उक्तः । अस्मन्मते त्वेतदासन्नः संप्रहृक्तुर्व्याडेः सताकालः । यच्च
 आचार्योपसर्जनसूत्रवार्तिकभाष्ये व्याडीय-पदं तदपि न व्याडितो वररुचेः परमव-
 त्वसाधनयालंकार्माणम् (६।२।३६) इति वार्तिकभाष्यभेदानां नातिगूढम् । यत्तु
 बृहत्कथार्यां पाणिनिप्रभृतीनामन्ययान्यथा कथानकं सम्भ्यते; तन्नाज्यवेदानुधारेण
 दृश्यकविकर्मकायपटकम् । तत एव रूपकोपरूपकणामिति शतानि न सर्वथा भूतार्थाव-
 सम्भूतीनि । एवंभूतानि श्रव्यकविकर्माण्यपि कानिचित् । एतदनुसंधाय दृशरूपके—
 'राभायणादि च विभाव्य बृहत्कथा च' इति विभागनोक्तम् । सेयं बृहत्कथा मूर्त-
 भाषारूपिणी । उक्तंच काव्यादर्शे—'भूतभाषामयीं प्राहुरद्भुतार्यां बृहत्कथाम् ॥'
 भूतभाषा पैशाची; यत्प्रकृतिः सौरसेनी । रभावली-प्रियदर्शिका-नागानन्द-मालती-
 माधव-मुद्राराक्षस-कादम्बरी-चेतालपचाविंशतिकाप्रभृतीनां जननीयमेव बृहत्कथा ।
 सेयं व्यासदासपरनात्रा क्षेमेन्द्रेण संस्कृतेऽवतारिता बृहत्कथामञ्जरीति, सोम-
 द्वैवेजानुदिता कथासरित्सागर इति नाम लेभे । व्याकरणमहाभाष्यभाषको
 गोनर्दधो घोणिकापुत्रो भगवान् पतञ्जलिः कलेः सप्तविंशत्यां शताब्द्यां भारत-
 भुवं भूपयामासेति सत्यप्रतप्तमश्रुतिलेखतोऽपि निर्व्यूढम् । एष महामाष्यकारप-
 तञ्जलितत्ताकालो योगदर्शनकाराद् भगवात्पतञ्जलेर्वहुपथाद् बुद्धमहामुनेरीपत्यथात् ।
 चाणक्यशिष्याचन्द्रगुप्तास्तु प्रागेवापततीति हेत्वाभासनिरासुपरस्कारेण परीक्षणी-
 यम् । तत्र योगदर्शनं, तत्त्वसमासाद्यसांख्यमूलतो हर्षाचीनात् पञ्चम्यामम-

१. पतञ्ज वृत्तिर्नामदेन कृता ॥ २. 'प्रवृत्तिः सौरसेनी' इति वररुचिप्रथम् ॥
 ३. अयमस्माकं सौभाग्यं भगवान् पतञ्जलिः—'क्षेमेन विपत्तय पदेन वाचां पदं
 शरीरस्य च वैपदेन । शोऽपाकरोधं प्रवरं मुनीनां पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानन्दोऽभि ॥'
 इति गुणसिद्धेन पदेन योग-वैषक-व्याकरणानां कथां ज्ञापये । अनेदं पदांशो-

कात् सांख्यदर्शनात्पराचीनमेव । यस्मात्—‘वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाक्लिष्टाः १।५।।
स्थिरसुखमासनम् २।४६॥’ इति पातञ्जलयोगसूत्रे क्रमात् पञ्चध्याय्या द्वितीय-तृती-
याध्याययोः । एवमन्यदपि । एषा सांख्यपञ्चध्याय्यपि महाभाष्यकारात्पतञ्जलेः
पूर्वैव । यद्यप्यस्याः पञ्चध्याय्या अनेकानि सूत्राणि पाठतोऽपीश्वरकृष्णीयासु सांख्य-
कारिकासु संक्रान्तानि दृश्यन्ते, तावता तास्ताः कारिकास्तत्तत्सूत्राणां मूलानीति
बहूनामाधुनिकानामैकमस्यं प्रथते; तथापि—‘सप्तत्यां किल येऽर्थास्तेऽर्थाः कृत्स्नस्य
पठितत्रस्य । आख्यायिकाविरहिताः परवादविवर्जिताश्चापि ॥’ इतीश्वरकृष्ण-
स्मृताख्यायिकापरवादप्रकरणगर्भं कारिकामूलं यावज्ज प्राप्यते तावत्पञ्चध्याय्याम-
नाश्चासौ हृदयदीर्बल्यपरिचायक इति प्रतीमः । योगदर्शनकारः पतञ्जलिस्तु ‘एतेन
योगः प्रत्युक्तः २।१।३’ इति वेदान्तदर्शनसूत्रेण पारशर्यतोऽपि पूर्वं इति ।
बुद्धमहामुनिस्तु सांप्रतिकानां धावनेऽप्यनिर्णीतसत्ताकालः, तत्र गौरीशंकरप-
ण्डितास्तु तस्य महात्मनो निर्वाणसंबत्—४८७ ईशातः प्राक् संभावयन्ति अ-

ध्यम्—को नाम योगः यस्य कर्तोऽयम् । यदीह योगशब्देन सुप्रसिद्धं चतुष्पा-
दात्मकं पातञ्जलदर्शनं गृह्येत; तर्ह्यस्य महाभाष्यभाषकपतञ्जलिकर्तृत्वमैतिहासिक-
दृष्ट्या विरुध्यते । यतो वैयासिके वेदान्तदर्शने सांख्यादिदर्शनवद् अंशतो योगदर्शनमपि
प्रत्युच्यते । तथाच वेदान्तसूत्रम्—‘एतेन योगः प्रत्युक्तः (२।१।३)’ वेदान्तसूत्रवृत्ति-
भाष्याणामाकलनेन सुप्रसिद्धस्य पातञ्जलदर्शनस्यैव निरासोऽवसीयते । वेदान्तसूत्रकृद्
व्यासः (पाराशर्यः) न्याकरणसूत्रकृत् पाणिनिः, पाणिनिसूत्रोपरि वार्तिककृत् चर-
रुचिः (कालायनः) सूत्रवार्तिकभाष्यकृत् पतञ्जलिः (गोनर्दीयः) इति तु ग्रन्थानुरुद्ध
आचार्यक्रमः । एतेन व्यासतोऽपि पूर्ववर्तिनो योगदर्शनकर्तुः पतञ्जलेः सकाशात्पर-
वर्ती महाभाष्यकर्ता पतञ्जलिरिति स्पष्टम् । अथ वैद्यकप्रणेतापि पतञ्जलिः । अतएव
मञ्जूपादौ चरके पतञ्जलिरिति लेखः । चरकः चरकाख्यग्रन्थः, पतञ्जलिः शेष इति लेखा-
शयः । तथाच पठ्यते भाष्यप्रकाशे—‘यदा मत्स्यावतारेण हरिणा वेद उद्धृतः । तदा शेषश्च
तत्रैव वेदं साङ्गमवाप्तवान् ॥ अथर्वान्तर्गतं सम्यगायुर्वेदं च लम्बवान् । एकदा स मही-
वृत्तं द्रष्टुं चर इवागतः ॥ तत्र लोकान् गद्रेयस्तान् व्यथया परिपीडितान् । स्वलेपु बहुषु
व्यग्रान् ध्रियमाणाश्च दृष्टवान् ॥ तान् दृष्ट्वाऽतिदयायुक्तस्तेषां दुःखेन दुःखितः । अनन्त-
श्चिन्तयामास रोगोपशमकारणम् ॥ संचिन्त्य स स्वयं तत्र मुनेः पुत्रो बभूव ह । प्रसिद्धस्य
विशुद्धस्य वेदवेदाङ्गवेदिनः ॥ यत्रश्चर इवायातो न शातः केनचिद् यतः । तस्माच्चरक-
नाम्नासौ विख्यातः क्षितिमण्डले । स भाति चरकाचार्यो वेदाचार्यो यथा दिवि । सहस्र-
यदनस्यांशो येन ध्वंसो रजां कृतः ॥ आश्रेयस्य मुनेः शिष्या अग्निवेशादयोऽभवन् ।
मुनयो बहुवस्तैश्च कृतं तत्र स्वकं स्वकम् ॥ तेषां तत्राणि सरहस्य समाहृत्य विपथिता ।
चरकेणात्मनो नाशा ग्रन्थोऽयं चरकः कृतः ॥’ इति । एतेन यदि चरकपतञ्जली एक-
व्यक्तिवचना, तर्हि सर्वं सुस्पष्टम् । इह फौतुकिमी रामभद्रयज्वविरचितमहसगोत्मकं
पतञ्जलिपरिवारयं महाकान्ठं द्रष्टव्यम् । पतञ्जलेनिवासी गोनर्देदेचः कस्मीरेति बहवः,
अयोध्यामण्डले गोण्डेति कतिपये इति दिष्टम् ॥

थात् ३१००—४८७=२६१३ कलिगतम् । एष च—‘यदुदुम्बरवर्णानां घटीनां मण्डलं महत् । पीतं न गमयेत्स्वर्गं तर्किं ऋतुगतं नयेत् ॥’ इत्येवमुक्तवान् पस्प-
शायाम्—‘प्रमत्तगीत एष तत्रभवतो यस्त्वप्रमत्तगीतस्त्वप्रमाणम्’ इत्येवं महा-
भाष्यकारेण प्रत्युच्यते । यद्युक्तो बुद्धनिर्वाणकालः सर्ववादिंसंमतः स्यात्तदास्मात्पूर्वं
तीर्थकर-महावीरसत्ताकालो व्यक्त एव, यतो वीरनिर्वाणसंघत्—५२७ ईशात
ऊर्ध्वम् अर्थात् कलिगतम् २५७३। ‘चन्द्रगुप्तसभा’ इति प्रत्युदाहरणं तु स्वावसरे
महाभाष्ये काशिकायामपि न दृश्यते, केवलं सिद्धान्तकौमुद्याम् । चन्द्रगुप्तसंघन्धि-
तया संभाव्यमानः पुष्यमित्रो वर्तमाने लद्सूत्रभाष्ये—‘इह पुष्यमित्रं याजयामः’
(३।२।१२३) इत्येवं स्मृतोऽपि कुशकाशावलम्बनायितः । नहि देवदत्तेन्द्रवर्म-
न्द्रपालितप्रार्थरुदाहरणैः (८।२।८३) केचन नियता व्यक्तिविशेषा भाष्यकारमि-
मता भवितुमर्हा इति दिक् ।

अथ किञ्चिद्दर्शनान्तरमुपक्षिप्य भूयः प्रकृतप्रपञ्चकफलं दर्शयिष्यते । दर्शनेऽनु-
योगितया प्रतियोगितया वा परस्परस्य परस्परं प्रवेक्षो लक्ष्यते । सोऽयं शब्दतो-
ऽर्थत इति यद्योत्तरं भूयान् प्रेक्षाविषयः । तद्वीजं तु—‘कालः स्वभावो नियतिर्य-
दृच्छा भूतानि योनिः—’ (पृ. ८) इत्येवंजातीया भगवती श्रुतिरेव । नहीयता
श्रुतिरूपालभ्या, तदनुवर्तिप्रमातृणां प्रवृत्तिर्वा; यदेव प्रमेयस्य प्राकृतिषो दोषः
स्वभावो वा यथायं विचारं सहते तथागत्या तैश्चिकैर्नायत इति । अत्रेदं स्थूलतः
पर्यालोचनम्—

वैशेषिकं न्यायश्चेति द्वये दर्शने समानतन्त्रे तत्र उल्लेकापरनाम्ना महामुनिना
कणादेन विशेषं पञ्चमं पदार्थमेदमधिकृत्य कृतो ग्रन्थो वैशेषिकम् । विशेषाय
स्वाधयस्येत्तरेभ्यो व्यावर्तनाय प्रभवतीति वैशेषिकस्त्वप्रमाता । तथाचोक्तमौलक्य-
दर्शने माधवाचार्यैः—‘द्वित्वे च पाकजोत्पत्तौ विभागे च विभागजे । यस्य न
स्खलिता बुद्धिस्त्वं वै वैशेषिकं विदुः ॥’ इह भूतात्मपुरस्कारेण पदार्थानां साधर्म्य-
वैधर्म्याभ्या तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसपर्यायन्तिका परमात्मचिन्ता । अत्र दश अध्यायाः ।
प्रत्यध्यायं द्वे आह्निके । सर्वसूत्राणि ३६६। इदं न्यायदर्शनतः प्राचीनं तथेयं तुलना—

वैशेषिकद.

न्यायद.

सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाधात्मनो लि-
ज्ञानि ३।२।४ ॥ विद्याविद्यातश्च संशयः
२।२।२० ॥

इच्छाद्वेषप्रयत्नदुःखदुःखज्ञानान्यात्मनो
लिज्ञम् १।१।१० ॥ विद्याऽविद्याद्वैवि-
ध्यात् संशयः ४।३।४ ॥

अपिच वैशेषिके—‘अप्रसिद्धोऽनपदेशः—(३।१।१५-१७)’ इत्यादिना अ-
सिद्ध-विरुद्ध-सव्यभिचारेति त्रय एव हेत्वाभाषा उपदिष्टाः । न्याये तु—‘सम्यग्भि-

१. कणमङ्गलेन कणादः । तपसते तसं उल्लेखरूपपारी ईश्वरः चारुतुपदिष्ट,
तेन उल्लेखः । अस्य दर्शनम्, औल्लेखम्, औल्लेखम् । सव्यमपि औल्लेखः, औल्लेखः ।
तथा धात्वपोऽपि ॥

चार—' (१।२।४५—५०) इत्यादिना प्रख्याप्युपदिष्टाः । एतेन पूर्वं त्रय एव हेलाभासा आकलिताः, पश्चात् पञ्चत्वमुपनीता इति व्यक्तम् । अत्र 'विरुद्धातिद्ध-संदिग्धमलिङ्गं काश्यपोऽत्रवीत्' इति वैशेषिक-पदार्थधर्मसंग्रहकारः प्रशस्तपादाचार्योऽपि संवादी । एवं वृत्तौ जयनारायण-तर्कप्रधाननोऽपि । तदेतन्महामहोः पाध्याय-चन्द्रकान्तभट्टाचार्यः स्वभाष्यभूमिकायां स्पष्टमुक्तवान् । किञ्च, न्याय-सूत्रापेक्षया वैशेषिकसूत्राणां प्रणयनशैलीसारव्यमपि तत्प्राचीनतामवगमयतीति प्रत्यक्षं परीक्षकाणाम् । एवमपि यस्यायकोशभूमिकाया महामहोपाध्यायमहर्षीमाचार्येण विपरीतमुच्यते तत्र हृदयारोहीति द्रष्टव्यम् ।

प्रमाणैः प्रमेयपरीक्षणं न्यायः, नीयते प्रमेयसिद्धिरनेनेति वा । एषोऽक्षपादापरनाम्ना महामुनिना गौतमेन न्यरूपि । इहान्तरात्मपुरस्कारेण पदार्थतत्त्वज्ञाना-न्निःश्रेयसपार्यन्तिकी परमात्मचिन्ता । अत्र पञ्च अध्यायाः । प्रत्यध्यायमाहिकद्वयम् । सर्वसूत्राणि ५३१ । भगवतो गौतमस्य समये आयुर्वेद इव मन्त्रकाण्डोऽपि दृष्टप्रत्यय आसीत्, तत एव दृष्टान्तविधया द्वयोरप्युपादानं वेदप्रामाण्यावसरे कृतम्—'मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात् २।१।६८ ।' इति । स्वारस्याद्विशेषेणागमिका मन्त्रा लक्ष्यन्ते । आगमं च—'आगतं शिववक्रेभ्यो गतं च गिरिजामुखे । मत्तं श्रीवासुदेवस्य तस्मादागममुच्यते ॥' इति शब्दार्थचिन्तामणौ निरुक्तम् । वक्राणि—तत्पुरुषा-धोर-सद्योजात-वामदेवे-ज्ञानसंज्ञानि पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरोर्ध्वरूपाणि पञ्च । तत्पुरुषादिवक्त्रप्रतिपादका मन्त्रास्तु तैत्तिरीये आरण्यके दशमप्रपाठके श्रूयन्ते ॥

सांख्यं योगश्चेति समानतन्त्रे । तत्र तत्त्वानां समासो यत्र स तत्त्वसमासः सांख्यापरनामा नारायणावतारेण देवहृतिनन्दनेन महामुनिना कपिलेनोपादेयि । तथाचोक्तम्—'परमे कपिलो नाम सिद्धेशः कालविद्वत् । श्रोत्राचासुरये सांख्यं तत्त्वप्रामविनिर्णयम् ॥' इति भागवते (१ स्कं. ३ अ. १० श्लो.) । तथा—'दुःखत्रयाभिघातादि'त्यादिसांख्यकारिकामूलभूता सांख्यपञ्चध्यायी तु वैश्वानरावतारेण महामुनिना कपिलेनोपादिशि । तथा चोक्तम्—'शुक्रकृष्णगतिर्देवो यो विभर्ति हुताशनम् । अकल्मषः कल्मषाणां कर्ता क्रोधाश्रितस्तु सः ॥ कपिलं परमधि च यं प्राहुर्यतयः सदा । अग्निः स कपिलो नाम सांख्ययोगप्रवर्तकः ॥' इति भारते । विज्ञानभिधुस्तु द्वयोरैक्यं मन्यते । 'संख्यां प्रवृत्ते चैव प्रकृतिं च प्रचक्षते । चतुर्विंशतितत्त्वानि तेन सांख्याः प्रकीर्तिताः ॥' इत्यनेन सांख्यसंज्ञायोगोऽवसेयः । एतेन तत्त्वसमासरूपं पञ्चध्यायीरूपं चेति द्वेषा सांख्यदर्शनमवसीयते । तत्र प्रथमं प्राचीनतमम्, द्वितीयं तु—न्यायवैशेषिकदर्शनाभ्यां पश्चाज्ज्ञे । तत्रैतद्विज्ञम्—'न ययं पदपदार्थवादिनो वैशेषिकादिबत् १।२।५१' 'न पदपदार्थनियमस्तद्वोधान्मुक्तिः ५।८५ ॥' 'वोदशादिव्यप्येवम् ५।८६ ॥' इति । पञ्चध्याय्यां सूत्राणि ५२६। तत्त्वसमासे तु २२ सूत्राणि ॥

महामुनिना पतञ्जलिनानुशिष्यो योगः । युजिर योग इति धातोर्व्युत्पादितस्यास्य प्रवृत्तिनिमित्तं चित्तप्रवृत्तिनिरोध एव । अत्र 'संयोगो योग इत्युक्तो जीवात्मपरमात्मनोः' तथा—'परेण ब्रह्मणा सार्धमेकत्वं यत्तुपात्मनः । स एव योगो विख्यातः किमन्यद् योगलक्षणम् ॥' इत्यनेन योगस्य, तथैव—'श्रुतिहीनं मनः कृत्वा क्षेत्रज्ञं परमात्मनि । एकीकृत्य किमुच्येत योगयुक्तः स उच्यते ॥' इत्यनेन योगिनश्च स्वरूपमवधातव्यम् । योगदर्शने चत्वारः पादाः, सूत्राणि १९५। इहान्तरात्मपुरस्कारेण—'जलसन्धवयोः साम्यं यथा भवति योगतः । तथात्ममचसोरैक्यं समाधिरिति कथ्यते ॥' इति समाधितः कैवल्यपार्यन्तिकी निर्गुणपरमात्मचिन्ता । सांख्ये तु धन्तरात्मपुरस्कारेण तत्त्वज्ञानाभिर्वाणपार्यन्तिकी निर्गुणात्मचिन्ता । एतानि चत्वारि दर्शनानि लक्ष्मीकृत्य पराशरोपपुराणादियूक्तम्—'अक्षपादप्रणीते च, काणादे सांख्ययोगयोः । त्याज्यः श्रुतिविरुद्धोऽज्ञः श्रुल्लेकशरणैर्नृभिः ॥' त्याज्योऽज्ञो नानात्मवादप्रवृत्तिः ॥

धर्ममीमांसा—ब्रह्ममीमांसेति दर्शने प्रतिज्ञासूत्रतो जिज्ञासापदोपस्थाप्यकर्मज्ञानप्रधाने । तत्र धर्ममीमांसा महामुनिना जैमिनिना मन्त्रब्राह्मणात्मकेभ्यो वेदेभ्यः कर्माणि संकल्प्य निरूपिता । इह द्वादशाध्यायाः । प्रत्यध्यायं चत्वारः पादाः, परंतु तृतीये पष्ठे दशमे चाध्याये चत्वारोऽधिकाः, अर्थाद् अष्टपादाः । सूत्राणि २०४५ । अधिकरणानि ९०७ । वस्तुतस्त्विह संकर्षकाण्डेन चतुरध्यायात्मकेन सह षोडशाध्यायाः । एवं द्वादशानन्तरं त्रयोदशेऽध्याये ८४ सूत्राणि, चतुर्दशे १०४, पञ्चदशे ९५, षोडशे ६४ । एवंच पूर्वमीमांसा न द्वादशलक्ष्येवः किंतु षोडशलक्षणीति । अतएव भाट्टदीपिकायामन्ते—'आसीत् षोडशलक्षणी श्रुतिपदा या धर्ममीमांसिका संकर्षाख्यवतुर्थभागविधुरा कालेन साजायत । गायत्री त्रिपदादिमकेव विवुधैरपि पापव्यते तां पूर्णमतनोच्छ्रमेण महता गम्भीरजो भास्करः ॥' इत्युक्तम् ॥

ब्रह्ममीमांसा महामुनिना वेदव्यासापरनामधेयेन भगवद्भारायणावतारेण पाराशर्येण वेदेभ्यो ब्रह्मण उपासनाज्ञाने उपादायोपदिष्टा । इह चत्वारोऽध्यायाः । प्रत्यध्यायं चत्वारः पादाः, सूत्राणि ५५४ अधिकरणानि १९१ । एते द्वे दर्शने उद्दिश्य पराशरोपपुराणादियु—'जैमिनीये च वैयासे विरुद्धांशो न कश्चन । श्रुत्या वेदार्थविज्ञाने श्रुतिपरं गतौ हि तौ ॥' इत्युपश्लेषितमस्तीति सांख्यप्रवचननाम्यतो ज्ञायते । ते एते दर्शने समानकालिके, यस्माद् उभयोरुभयत्र नामधेयं भगवतो व्यासत्याग्वेषासी च जैमिनिरिति सुप्रसिद्धम् ॥

अत्र दर्शनेषु ब्रह्ममीमांसाया (वेदान्तदर्शनस्य) एव तादृक् महिमा यदेतस्या नानाविधानि भाष्याणि जातानि । तत्र शास्त्रिकनाम्यं विरंतनम्, यत्कर्तो व्यासस्यैव शिष्यसंताने प्रादुर्भूतः शंकरावतारः शंकराचार्य इति । तथाच स्वयंते न्कूर्ममहापुराणे त्रिंशत्तमेऽध्याये युगधर्मानुकीर्तने—'कली रुद्री महादेवो लोकानाम्मीश्वरः परः । तदेव साधयन्पूर्णा देवतानां च दैवतम् ॥ करिष्यत्यवताराणि

शंकरो नीललोहितः । श्रौतस्मार्तप्रतिष्ठार्थं भक्तानां हितकाम्यया ॥ उपदेश्यति तज्ज्ञानं शिष्याणां ब्रह्मसंज्ञितम् । सर्ववेदान्तस्यारं हि धर्मान् वेदनिदाशितान् ॥ ये तं प्रीत्या निषेवन्ते येनकेनोपचारतः । विजित्य कलिजान् दोषान् यान्ति ते परमं पदम् ॥' इति । 'नारायणं पद्मभुवं वसिष्ठं शक्तिं च तत्पुत्रपराशरं च । व्यासं शुक्रं गौडपदं महान्तं गोविन्दयोगीन्द्रमथास्य शिष्यम् ॥ श्रीशंकराचार्यमथास्य पद्मपादं च हस्तामलकं च शिष्यम् । तं तोटकं वार्तिककारमन्यानस्मद्गुरुन्संततमानतोऽस्मि ॥' इति गोस्वामिमण्डले सायंकाले पुष्पाञ्जलिप्रदानपूर्वकप्रणामाञ्जलि-करणसमये पठ्यमानममियुक्तपद्यं चेति । अस्य महारमनः 'संवत् २३६२, तथा चोक्तं भारतीयज्योतिःशास्त्रे सायनगणनाप्रस्तावे—'श्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादा-चार्याणामवतारशकाब्दाः २३६२' इत्यादि ।

एतयैतिहासिकदृष्ट्या द्वापरान्ताद् अर्थात् पाण्डवसत्ताकालादारभ्य शालिवाह-नीय-शककालपर्यन्तमतिक्रान्तासु ३१७९ एतावतीषु कलिगतसमासु लक्ष्यभूतानां कालपरिच्छेदकानां मुनीनामाचार्याणां भूपतीनां चावस्थानाकालेन ग्रन्थपूर्वापर्य-भाषाविज्ञानसंवादेन च पुराणेषु भविष्यतया कीर्तिता राजगणनापद्धतिरपि साधु-पपद्यते । तथाहि विष्णुमहापुराणे चतुर्थेऽंशे चतुर्विंशोऽध्याये—'यावत्परीक्षितो जन्म यावन्नन्दामिषेचनम् । एतद्वर्षसहस्रं तु ज्ञेयं पद्याशदुत्तरम् ॥ १०४ ॥' इति । श्रीमद्भागवते द्वादशस्कन्धे द्वितीयाध्याये तु—'आरभ्य भवती जन्म यावन्नन्दा-मिषेचनम् । एतद्वर्षसहस्रं तु शतं पञ्चदशोत्तरम् ॥' इति पाठभेदः । तत्र ३००० काले परीक्षितमारभ्य क्षेमकान्तम् २८ अष्टाविंशती राजानो युधिष्ठिरकुले । तथा बृहद्-रुमारभ्य सुमित्रान्तम् ३० त्रिंशद् राजान एङ्गाकवः । तथैव जरासंधमारभ्य रिपुंजयान्तम् २२ द्वाविंशती राजानो बार्हद्रथा मागधा बभूवुः । अथ १००० 'एतदुक्तकालोत्तरं द्वाविंशस्य रिपुंजयस्यामाल्यो मुनिक एतं (रिपुंजयं) हत्वा स्वपुत्रं प्रथोतं राजानं चक्रे । १३८ अस्मिन् काले नन्द्यन्ताः पथ प्रायोता राजानो बभूवुः । अर्थात् अस्मिन् काले विष्णुमहापुराणरीत्या ११३८ एतावन्तः कलिग-तान्दा व्यतीयुः । इदं विष्णुपुराणोक्तः १०५० इति, भागवतोक्तः १११५ इति वा कालो निपतति । प्रायोतेषु चतुर्यः 'नन्दियर्धनः' पद्यमः 'नन्दी' भवति । एतयोरन्यतरः 'यावत्परीक्षितो जन्म यावन्नन्दामिषेचनम्' इति प्रागुक्तस्य लक्ष्यो भवितुमर्हति । यतो महापद्मनामा नन्दः, एतत्पुत्राः सुमाल्यादयो नन्दा वा १३८ एतत्कलिगतीत्तरम् ३६२ एतच्छंशुनामभूपालभोग्यपर्यान्तरं सन्धावकाशा भवन्ति । एतेन प्रागुक्तमेव ज्यायः, तथोभयत्र 'नन्दा' 'नन्दी' वा पाठः समानाकार

१. अत्र केचिन् ३८८९ एतावत् कलिगतम्, अन्ये ३९२१ एतावत्, इतरेन्यत् उच्यते; तत्रपानशंकराचार्यादौकानानां तत्तीठवर्तिनामभिप्रायेण नेनन्यम् । इत्त एत-रतीठास्वः सर्वे शंकराचार्यसंघवेह स्पष्टहियन्ते । एवं नानसादृश्याद् बहुत्र करिक-नंगु भ्रमो जातः ॥ २. अदमवतारशकाब्दकालो शारदाभिष्टि-शारदागैटे प्रवर्तमान इति तदाशङ्कतो स्पष्टम् ॥

इष्यत इत्यपि द्रष्टव्यम् । अथो इक्ष्वाकुषु त्रिंशति राजसु प्रयोविंशः=शाक्यः,
चतुर्विंशः=शुद्धोदनः, पञ्चविंशः=राहुलः । इयमानुपूर्वा भगवन्तं बुद्धं दृष्टवति ।
यतः 'शाक्यमुनिस्तु यः । स शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः शौद्धोदनस्य सः । गौतम-
थार्कषण्डुथ मायादेवीसुतस्य सः ॥' इत्यमरकोशनिर्दिष्टानि तन्नामान्यालम्ब्य तदीयं
चरितमुपनिषद् दृश्यते । एवमर्थं मुनिः कलेनवमशतकासन्नो भवति तदैतत्पूर्वोक्ते-
रतिविरुद्धम् (भूषि. ३५ पृ.) । एवमुक्त्यणनया कलेः योऽशशताब्द्यां नन्दकौ-
टिल्यादयः सिद्ध्यन्ति । एतदपि सांप्रतिकानां नयेनातिविरुद्धमिति किं क्रियताम् ।

अपैतिहासिकदृष्ट्या द्वापरान्ताच्छालिवाहनीयशकारम्भं यावच्छश्यभूताः काल-
परिच्छेदकाः 'केचिदुद्दिश्यन्ते—

कालिशताब्दी—

महाराजः परीक्षित	१००	}	निश्चिता ।
महाराजो जनमेजयः	२००		
भगवान् पाराशर्यः	२००		
महामुनिः पाणिनिः	४००		संभाविता ।
महाराजः शाक्यः	९००		गाणितिकी ।
महामुनिः कात्यायनः (वररुचिः)	१०००		संभाविता ।
तत्रभवान् कौटिल्यः	१६००		निश्चिता ।

१. बुद्ध इति प्रशस्तज्ञाननिमित्तकं नाम, बुध्वत इति न्युत्पत्तेः । गौतम-बुद्धतः माह
चतुर्विंशतिर्बुद्धा जाता इति पाली-सुत्तपितके खुद्दकनिकायस्य चतुर्दशोऽथ बुद्धवंशतो
ज्ञायते । एतेन बुद्धान्तरसत्त्वे 'यथा हि चोरः स तथा हि बुद्धस्त्वयागतं नातिकमत्र
विद्धि । ३४ ॥' इत्येवं भगवतो दशरथपुत्रस्य रामचन्द्रस्य जात्रालिनिर्दिष्टनिराकरण-
रायणानि षाडशानि संगच्छन्ते (जाल्मीकिराया० अयोध्या० १०८—१०९ स.) ।
विष्णुपुराणसृष्टिब्रह्मरसिद्गृहीतः क्षेमेन्द्रोक्तदशावतारचरितवर्णितो बुद्धस्तु गौतमबुद्धतो
न भिद्यते । इतो गौतमबुद्धस्य कालनिर्णये शिलालेखादिसाधनं विसंवादि लभ्यते । एवं
शावदिदमिथमिति निर्णयो न जायेत, तावद् विष्णुपुराणलम्बाधेस्य ब्रह्मेण्यसाकं प्रस-
नायो नास्ति । नहि यत्र शिलालेखो नास्तीत्येते तदप्रमाणमिति न्याय्यः पन्थाः ॥
२. कौटिल्यज्ञानस्यो विष्णुसुप्त इत्येकपक्तिरचना भवन्तु । परं ख्रिस्ताब्दारम्भात्पूर्वं
नरसरणां चतुर्थे शतके विष्णुपुराणगीता कौटिल्यसम्बन्धी नायाति । तत्र एव कौटिलीयस्य
अर्थनाशस्य उपोद्घातोऽर्थात्तः । एतदर्थशास्त्रं वात्स्यायनीयकामसूत्रसमसञ्चारि-
भारतीयकाणिकनीतिसंश्लिष्टं मानवादिविरुद्धमपि । अस्य औपनिषदिकं चतुर्दशमधिकरणं
स्तु सिद्धनागार्जुनीययोगरत्नावलीरूपम् । चाणक्यसूत्राणि तु मानवशासनानुद्धानि ॥
३. अन्तरस्य प्रान्तरत्वे संदिहानैस्तु कदायानुवन्धिनोऽन्येषुदादार्थाः । यथा-पाराशर्यस्य
मिथुसूत्रत आश्वमेधः, औदुलीभिः, आग्नेयः । जैमिनेर्मानांसासूत्रत येतिशायनः,
कामुकायनः, कावुकायनः । पाणिनिसूत्रतः स्फोटायनः, चाक्रवर्णनः, हेनकः ।
एवमितरेऽपि ॥

महामुनिव्याडिः	२०००	संभाविता ।
भगवान् शंकराचार्यः	२३६२	निश्चिता ।
महामुनिमहावीरः	२५७३	निश्चिता ।
महामुनिः पतञ्जलिः	२७००	संभाविता ।
महाराजो विक्रमः (शैककारः)	३०४४	निश्चिता ।
प्रभुरीशा	३१००	निश्चिता ।
महाराजः शालिवाहनः	३१७९	निश्चिता ।

अथ विष्णुमहापुराणाद् भारतानामिक्षराकृणां चार्द्धद्रथानां च भविष्यतां राज्ञां यथाक्रमं नामान्युद्ध्रियन्ते—

१।

(२१) बृहद्रथः

(१) परीक्षित्

(२२) वसुदासः

(२) जनमेजयः

(२३) शतानीकः (द्वि.)

(३) शतानीकः (प्र.)

(२४) उदयनः

(४) अश्वमेधदत्तः

(२५) विहीनरः

(५) अधिसीमकृष्णः

(२६) दण्डपाणिः

(६) निचक्रुः^१

(२७) निमित्तः

(७) उष्णः

(२८) क्षेमकः ।

(८) विचित्ररथः

अत्रायं श्लोकः—

(९) शुचिरथः

‘ब्रह्मशत्रस्य यो योनिर्वंशो देवपि-
सरकृतः । क्षेमकं प्राप्य राजानं संस्थानं
प्राप्यते कलौ ॥ १८ ॥ (वि. म.
पुरा० चतुर्था० २१ अ०)

(१०) वृष्णिमान्

(११) सुषेणः

(१२) सुतीर्थः

(१३) तृणचक्षुः

(१४) सुखिचलः

(१५) पारिप्लवः

(१६) मुनयः

(१७) मेधावी

(१८) रिपुंजयः

(१९) धर्वः

(२०) तिग्मः

(१) बृहद्रथः

(२) बृहद्रक्षणः

(३) उरुक्षयः

(४) वरसव्यूहः

(५) प्रतिव्योमः

(६) दिवाकरः

(७) सहदेवः

१. प्रथमो ननु महाराजनाशा प्रतिदस्य कुमारिलस्य मण्डनस्य वा समकालिकः
शंकराचार्य इति ॥ २. जनानामन्तिमवीर्यकरः । चतुर्विंश इत्यर्थः ॥ ३. शक्यस्यो
घानिरोधकोऽपि स्थापकपंचकपालरोधको जातः ॥ ४. ‘धर्मेः सखः’ इति पानिनिख्येन
श्रुत्यापद्यते । हल्लेनः, उग्रमेनः, भीममेन इति प्रथो जनमेजयस्य भातरः ॥ ५. निचक्रुः
मगधा अरइडे हस्तिनपुरे क्रीताम्भीमण्डुपाय भयो भारतानां श्रीराम्भी राज्यानी राज्ञां.

(८) घृहदशः	(८) वृहत्कर्मा
(९) भानुरयः	(९) सेनजित्
(१०) प्रतीताश्वः	(१०) श्रुतंजयः
(११) सुप्रतीकः	(११) विप्रः
(१२) मरुदेवः	(१२) शुचिः
(१३) सुनक्षत्रः	(१३) क्षेम्यः
(१४) किंनरः	(१४) सुप्रतः
(१५) अन्तरिक्षः	(१५) धर्मः
(१६) सुपर्णः	(१६) सुभ्रवाः
(१७) अमिप्रजित्	(१७) दृढसेनः
(१८) वृहद्वाजः	(१८) सुबलः
(१९) धर्मा	(१९) सुनीतः
(२०) कृतंजयः	(२०) सत्यजित्
(२१) रणंजयः	(२१) विश्वजित्
(२२) संजयः	(२२) रिपुंजयः ।
(२३) शाक्यः	रिपुंजयस्यामात्यो मुनिको नामैन
(२४) शुद्धोदनः	(रिपुंजयं) हत्वा स्वपुत्रं प्रद्योतनामान-
(२५) राहुलः	मभिवेक्ष्यति ।
(२६) प्रसेनजित्	(१) मुनिकः
(२७) क्षुद्रकः	(२) प्रद्योतः
(२८) कुण्डकः	(३) बलाकः
(२९) सुरयः	(४) विशाखयूपः
(३०) सुमित्राः ।	(५) जनकः
	(६) नन्दिवर्धनः
	(७) नन्दी ।

सत्रानुवंशश्लोकः—

इक्ष्वाकूणामयं वंशः सुमित्रान्तो
भविष्यति । यत्तत्सं प्राप्य राजानं सस्था
प्राप्स्यति वै कलौ ॥ १३ ॥ (वि. म.
पुरा० चतुर्थी० २२ अ०)

३ ।

(१) जरासंधः	(१) शिशुनाभः
(२) सहदेवः	(२) काकवर्णः
(३) सोमापिः	(३) क्षेमधर्मा
(४) अद्रुधुतध्रवाः	(४) क्षतौजाः
(५) अयुतायुः	(५) विधिघारः
(६) निरमित्रः	(६) अजातशत्रुः
(७) सुनेत्रः	(७) अर्भकः
	(८) उदयनः
	(९) नन्दिवर्धनः
	(१०) महानन्दी ।

बलाकादयः पद्य प्राद्योताः ।

तदनु—

शैशुनाभा एते । ततो, महानन्दिनः
शुद्धागर्भोद्भवो महापद्मनामा नन्दः ।
अस्य सुमात्यादयोऽर्था सुता भवितारः ।
ततश्च नव चैताञ्जन्दान् कौटिल्यो ब्राह्मणः
समुद्गरिष्यति । तेषामभावे मौर्याः पृ-
थिवीं भोक्ष्यन्ति । कौटिल्य एव चन्द्रगुप्त-
सुत्पन्नं राज्येऽभिषेच्यति ।

- (१) चन्द्रगुप्तः
- (२) बिन्दुसारः
- (३) अशोकवर्धनः
- (४) सुयशाः
- (५) दशरथः
- (६) संयुतः
- (७) शालिश्चक्रः
- (८) सोमशर्मा
- (९) शतघन्वा
- (१०) बृहद्रथः

मौर्या एते । तदनु पुष्पमित्रः सेना-
पतिः स्वामिनं हत्वा राज्यं करिष्यति ।

- (१) पुष्पमित्रः
- (२) अग्निमित्रः
- (३) मुज्येष्ठः
- (४) वसुमित्रः
- (५) उदङ्कः
- (६) पुलिन्दकः
- (७) घोषवसुः
- (८) वज्रमित्रः
- (९) भागवतः
- (१०) देवभूतिः

एते शुद्धाः । ततः कण्वादयः का-
ण्वायनाः । ततो बलिपुच्छकादयः ।
तत आन्ध्रमृत्युप्रभृतयः । ततो मौनाः ।
ततः कैटिल्लाध ।

(वि० म० पुरा० चतुर्था० २३-२४
अध्या०) ।

अथोद्धतानां राज्ञां कलिगतवर्षाणि यथाक्रमं लिख्यन्ते—

परीक्षिदादि-क्षेमकान्तानाम्	}	...	...	...	राज्यकालाः ।
बृहद्बलादि-सुमित्रान्तानाम्		...	...	...	१०००
जरासंधादि-रिपुंजयान्तानाम्		...	...	...	१३८
प्राद्योतानाम्		...	...	...	३६२
शैशुनाभा(गा)नाम्		...	...	...	१००
महापद्मादीनाम्		...	...	...	१३७
मौर्याणाम्		...	...	...	११२
शुद्धानाम्		...	...	...	(३)४५
काण्वायनानाम्		...	...	...	४५६
बलिपुच्छकादीनाम्		...	...	...	१०९(९)
आन्ध्र(व)मृत्यादीनाम्		...	...	...	३००
मौनानाम्		...	...	...	१०६
कैटिल्लानाम्		...	...	...	
विष्णुपुराणानुसारेण		=			३८४६
मामवतानुसारेण		=			४१५५(क)

१. 'काण्वाः' इति भागवते पाठः.

(क) अत्र श्रीमद्भागवतानुसारेण काण्वायनराज्यकाले त्रिंशती आन्ध्रमृत्यादिकाले
नव ३००+९=३०९ योजिताः । अतद्वयेनापि महाराजशालिवाहनस्य शककाला
भविष्यन्नपस्तनसमयः कथिनोऽवभातव्यः । इयं राज्ञां राज्यकालकालना सूर्यसिद्धान्तस्य
किरणावन्त्याख्यव्याख्याया वितता । परं तत्रला लेखशैली कठिना बहुत्र नास्त्युपपुक्त-
त्यसाभिरन्यथा प्रयतितमिति निर्णायकैरालोचनीयम् ॥

इत्थं पुराणकौटिमुपसंहृत्य (भूमि. २२ पृ०) प्रकृतं चतुर्थप्रश्नोपं समासादुप-
क्षिप्यते—

अलंकारपरपर्यायं साहित्यदर्शनमस्माकं दर्शनेन त्रिधा विभागाद् प्रतीवते ।
तदित्यम् । 'कविकर्म काव्यमाहुः—' इति (सा. द. छा. ६ पृ.) प्राचां
शब्दाधोपः । तदिदं (कविकर्म) श्रव्यदृश्यरूपतया द्विप्रवाहं प्रवर्तते । द्वयोरपि
पटयित्री दोषगुणरीत्यलंकारिणीमांसा । द्वितीयस्य (दृश्यस्य) तु दर्शनप्रयोजकरूपधो-
परूपकमीमांसापि । एते (मीमांसे) द्विशास्त्रतया तत्र तत्र निबद्धे इति भाम-
हादिनिबन्धाजिगदव्यक्तम् । अभिधातात्पर्यलक्षणाव्यञ्जनारूपवृत्तिवित्तीर्णबलम्यना
तृतीयापि शाखा भामहादिद्वयानुमेया ध्वनिकारादिदार्शनिकसहृदयपुरीशैरुद्गा-
विता मीमांसिता अभिनवगुप्तवादाचार्यमम्मटप्रसृतिभिराकलिता तत्र तत्र प्रती-
तैव । तत्र च त्रैविध्ये कतमस्य प्राथम्यमिति निर्णयनीयायां गमकस्य यत्र चापि
दर्शनाद् दर्शनेष्विव विशिष्यैकस्य तद्भावसीयते तथापि निबन्धावष्टम्भने यथा
दर्शितं प्रतिभानवतां हृदयपथमधिरोहतीति । तथा चास्य दर्शनस्य 'अलंकारः'
इति प्राक् 'साहित्यम्' इत्यर्वाक् संज्ञा पप्रथे । कविकर्मणः काव्यस्य तु पूर्वव
लक्ष्यानुसृतमप्यनुमाहकत्वम् ।

आलंकारिकाचार्येषु प्रथमत्वेन संभावितो रिकिलगोमिसुनुः पाणिनिव्याकरण-
करसिद्धो नानादर्शननिष्णातो भामहनामा आचार्यः काव्यालंकारनाम मल-
क्षयलक्षणं यदपरिच्छेदात्मकं ग्रन्थरत्नं व्यधत् । तदेतत्—

“शालातुरीयमतमेतदनुक्रमेण
को चक्ष्यतीति विरतोऽहमतो विचारात् ।
शब्दार्णवस्य यदि कश्चिदुपैति पारं
मीमाम्नसश्च जलधेरिति विस्मयोऽसौ ॥ ६२ ॥
विद्यानां सततंमुपाश्रयोऽपरासां
तासूक्तान् च विद्वन्दि कांश्चिदर्थान् ।
शब्देयं जगति मते च पाणिनीयं
माध्यस्थ्यद् भवति न कस्यचित्प्रमाणम् ॥ ६३ ॥
अवलोक्य मतानि सत्कवीना-
मवगम्य स्वधिया च काव्यलक्ष्म ।
सुजनायगमाय भामहेन
प्रथितं रिकिलगोमिसुनुनेदम् ॥ ६४ ॥” इति ।
“पठ्या शरीरं निर्णीतं, शतपठ्या त्वलंकारि ।
पञ्चाशता होपट्टिः, सप्तत्या न्यापनिर्णयः ॥

१. अस्मद्वृत्तं काव्यालंकारपुस्तकं तु कश्चिदुपैति प्रसिद्धे, एते तदप्यमतेन विधि-
तस्य भामहोत्पत्तौवोक्तश्रुतसोत्तरार्थमिह न दृश्यते इति ।

पठ्या शब्दस्य शुद्धिः स्यादित्येवं वस्तुपञ्चकम् ।
उक्तं पद्मिः परिच्छेदैर्भामहेन क्रमेण यः ॥”

इति च श्लोकेभ्यो ज्ञायते । तत्र पठ्येति श्लोकद्वयस्य लेख 'इति श्रीभामहालं-
कारे पश्चात्त्यः पठ्यः परिच्छेदः' इत्यतोऽपि दृश्यते । अयं भामहो महाभाष्यकारा-
स्पतञ्जलेः पश्चात् काव्यादर्शकाराद् दण्डिनः पूर्वं संभवतो विदर्भेषु तदासत्रेषु वा
देशेषु बभूव । यस्मादेव 'समुदायार्थशून्यं यत्तदपार्थक्यमिष्यते । दाडिमानी दशा-
पूर्णाः पडित्वादि यथोदितम् ।' (४ परि. ८ श्लो.) इति महाभाष्योक्तं दैश-
दाडिमादिवाक्यमुपन्यस्तवान् । दण्डी च काव्यादर्शे भामहप्रन्यं गृहीतवान्
(भू. मि. २४ पृ.) भामहेन वररुचिकृतस्य प्राकृतव्याकरणस्य (प्राकृतप्रकाशस्य)
वृत्तिरपि विरचिता । भामहालंकारस्य भामहविवरणं भट्टोद्भटेन विरचितमिति
प्रतीहारेन्दुराजलेखतो ज्ञायते ।

• अस्मिन्भामहालंकारे (काव्यालंकारे) द्वितीयतृतीयपरिच्छेदयोरलंकृतयो विवे-
चिताः । तत्र द्वितीये 'अनुप्रासः समयमदो रूपकं दीपकोपमे । इति वाचाम-
लंकाराः पद्यवान्यैरुदाहृताः ॥ ४ ॥' इत्युद्दिष्टैषां विमर्शः । इह 'स्वरूपवर्णविन्या-
समनुप्रासं प्रचक्षते' इत्यनेन 'उपनागरिकानुप्रासः बुध्यते । प्राभ्यानुप्रासमन्यत्तु'
इत्यनेन प्राभ्यानुप्रासस्तु स्फुटः । एवं भामहमतेऽनुप्रासद्वयम् । पठ्या, उपना-
गरिका, प्राभ्येति तिस्रो वृत्तयः । प्राभ्यैव उद्भट—मम्मटादिभिः क्षोमलेति
व्यपदिष्टा । एवं वृत्तीनां त्रैविध्ये तदुपास्ततया पठ्यानुप्रासादयस्त्रयोऽनुप्रासा
अप्युद्भटमते व्याख्याताः । उक्तं चोद्भटेन प्रथमवर्गे 'स्वरूपव्यञ्जनन्यासे तिस्र-
ध्वेतास्तु वृत्तिषु । पृथक्पृथगनुप्रासमुशन्ति कवयः सदा ॥' इति । अथ यमकम्
'आदिमध्यान्तयमकं पादाभ्यासस्तथाऽऽवली । समस्तपादयमकमित्येतत्प्रयथो-
च्यते ॥' इत्यनेन पद्यविधमुक्तम् । द्विविधं रूपकम् । त्रिविधं दीपकम् ।
उपमा, उपमाया हीनत्वादयः सप्त दोषाः । इत एव काव्यालंकारसूत्रेषु चाम-
नेन, काव्यप्रकाशे मम्मटेनोपमादोषा गृहीताः । उपमाप्रसङ्गेन प्रतिवस्तूपमा
निर्दिष्टा, मालोपमा सूचितेति पञ्चालंकारी । अयं विषय उद्भटालंकारे प्रथम-
वर्गे, तत्र उपमा व्याकरणप्ररणा विस्तीर्य निरूपिता । इत उपमाया बहवः प्रकारा
मम्मटेन गृहीताः ।

पुनश्च द्वितीये—'आज्ञेपोऽर्थान्तरन्यासो व्यतिरेको विभावना । समासातिश-
योक्ती च षडलंकृतयोऽपराः ॥ ६७ ॥' इत्युद्दिष्टासां विमर्शः । इह द्विविध आज्ञे-
पस्ततो मथोद्देशमर्थान्तरन्यासप्रभृतयः पञ्चालंकाराः । इति षडलंकारी लक्षणित्वा
तदपत्ताने—'सैषा सर्वेव बक्रोक्तिरनयायां विभाष्यते । यज्ञोऽस्मां कविना कार्यः
कोऽलंकारोऽनया विना ॥ ८६ ॥ हेतुषु सूत्रो लेशोऽप्य नलंकारतया मतः ।

१. 'अर्थवद्—' (१. १. ४५) एतभाष्ये ॥ २. भट्टोद्भटः कदमीराधिवर्तेयवर्तमानस्य
सभाषामासीद्—इति 'विज्ञान् दीनारत्नेन प्रचरं इत्येतन्नः । भट्टोऽगुद्भटस्तस्य
भूमिभृजुः समापतिः ॥' इति रात्रतरङ्गिणीतो व्यञ्जन् (४ व. ४१५ श्लो.) । उवाची-
रुपु ०५५ सिद्धाभ्यास ०८६ सिद्धाभ्यासपत्रं कारनीरानुशास ॥

समुदायानिधानस्य षष्ठोत्पन्ननिधानतः ॥ ८७ ॥” इत्यभिहितम् । काव्यप्रकाशे दशमे मम्मटेनापि—‘एवंविधविषयेऽतिशयोक्तिरेव प्राणत्वेनाविष्टते यां विना प्रायेणालंकारत्वायोगात् । अत एवोक्तम्’ इत्यभिधाय सैषा सर्व्वेति मामह-
 श्लोकः प्रमाणत्वेनोपन्यस्तः । एते आक्षेपादयः यद् उद्भूतेन द्वितीयवर्गे लक्षिताः । अथ यथासंख्यम्, उत्प्रेक्षा, स्वभावोक्तिः, इत्यलंकारत्रयी दर्शिता । तेषामौद्ग-
 टीये तृतीयवर्गे ‘यथासंख्यमथोत्प्रेक्षा स्वभावोक्तिं तथैव च । अपरे श्रीनलंकारम् भिरामाहुरलंकृतौ ॥’ इत्यादिना निरूपिता । अपरे इति कथनं भामहाभिप्राये-
 णापि । तृतीयपरिच्छेदे—‘प्रथो रसवदूर्जसि पर्यायोक्तं समाहितम् । द्विप्रकार-
 सुदार्तं च मेदैः श्लिष्टमपि त्रिधा ॥ १ ॥ अपहृते विशेयोक्तिं विशेषं तुल्य-
 योनिताम् । अपस्तुतप्रशंसां च व्याजस्तुतिनिदर्शने ॥ २ ॥ उपमारूपकं चान्वु-
 पमेयोपमानपि । सद्योक्तिपरिवृत्ती च असंदेहमनन्वयम् ॥ ३ ॥ उत्प्रेक्षावयवं चान्ये
 संश्लेषमपि चापरे । भाषिकत्वं च निजगुरलंकारं मुमेधसः ॥ ४ ॥’ इति त्रयो-
 विंशतिलंकारानुद्दिश्यैषां विमर्शः । इह प्रेयवादायः श्लिष्टपर्यन्ताः सप्तलंकारा
 औद्गटीये चतुर्थवर्गे । उपमारूपकं विहाय अपहृतिमारभ्य परिवृतिपर्यन्ता दशा-
 लंकाराः पञ्चमवर्गे । उपमारूपकस्य तु—‘उपमानेन तद्भावमुपमेयस्य साधयत् ।
 यां वदत्युपमामेतदुपमारूपकं यथा ॥ ३५ ॥ समप्रगणनायाममानदण्डो रथा-
 द्विणः । पादो जयति सिद्धस्त्रीमुखेन्दुनवदर्पणः ॥ ३६ ॥’ इति भामहोक्तं तस्य
 लक्ष्यं च । उत्प्रेक्षावयवं विहाय श्लिष्टाः पष्ठवर्गे । उत्प्रेक्षावयवस्य तु—‘श्लिष्टस्वार्थेन
 संयुक्तः किञ्चिदुत्प्रेक्षयान्वितः । रूपकार्थेन च पुनरुत्प्रेक्षावयवो यथा ॥ ४७ ॥
 तुल्योदयावसानत्वाद्भवेऽस्य प्रति भासति । यासाय वासरः क्रान्तो विशतीव
 तमोऽहम् ॥ ४८ ॥’ इति भामहीये लक्षणोदाहरणे । एव उपमारूपकं
 च काव्यालंकारसूत्रेषु कामनेनापि सूचितम्—‘तद्भेदायुपमारूपकोत्प्रेक्षावयवो’ ।
 (५ अधिक. १ अध्या० ३१ सू.) तच्छब्देन संश्लिष्टः । उपमाजन्यं रूपकमुपमाह-
 पकम् । उत्प्रेक्षाया हेतुरलंकारे उत्प्रेक्षावयवतः । अवयवेन आरम्भको लक्ष्यते । अथ
 ‘आशीरपि च केपाचिदलंकारतया मता’ इत्युक्तम् । द्वितीयतृतीययोश्चिचत्वारिंशद-
 लंकृतयः ४३ । उद्भटालंकारे (काव्यालंकारसंग्रहे) तु पुनरुत्प्रेक्षावयवतः,
 छेकामुप्रासः, लाटामुप्रासः, संकरः, काव्यहेतुः (चाप्यलङ्कारम्) काव्यदण्डान्तः
 (दण्डान्तः) इत्येतेऽलंकारा अधिकाः । दण्डिनः काव्यादर्शं तु न कथनं नूनोऽ-
 लंकारः कल्पितः । बहुतो भामहास्य एव महत्या वाचोमुपमा भामहोक्तोऽपि
 घरसया सूपला परिश्रुतो इत्युक्ते । विशेषतो लक्ष्यभूतविषयसु तावके निगमि-
 तश्च । उद्भटस्य काव्यालंकारे तु ‘षष्ठोऽपि लाटामुप्रासो यमकं श्लेषस्या परं
 चित्रम् । सन्दर्भालंकाराः श्लेषोऽर्थस्यापि शोऽन्यसु ॥’ (१ अध्या. १३ भा.)
 इति षष्ठोऽपि प्रवृत्तयः पञ्च सन्दर्भालंकारा यपोद्देशं भीमादिताः । एषा षष्ठोक्तिः
 पूर्व्वतो विधा । श्लेषोऽपि सन्दर्भालंकारा विश्वकण्ठितः । तदर्थं भीमोक्तिविषयान्तेऽ-
 प्यसन्तर्भवेशो जायते । अथ काव्योपमादिषु सन्दर्भानां चतुर्णां विशेषतया
 यावदर्थालंकाराणां नौदीकरणम् (छा. ५-१ प्र.) । तत्र श्लेषः, छन्दः,

जातिः, यथासंख्यम्, भावः, पर्यायः, विषयः, अनुमानम्, वीपकम्, परिकरः, परिश्रुतिः, परिसंख्या, हेतुः, कारणमाला, व्यतिरेकः, अन्योन्यम्, उत्तरम्, सारम्, सूक्ष्मम्, लेशः, अवसरः, मीलितम्, एकावली, इति त्रयोविंशतिर्वास्तवस्य मेदाः । उपमा, उत्प्रेक्षा, रूपकम्, अपहृतिः, संशयः, सनासोक्तिः, मतम्, उत्तरम्, अन्योक्तिः, प्रतीपम्, अर्थान्तरन्यासः, उभयन्यासः, भ्रान्तिमान्, आक्षेपः, प्रत्यनीकम्, दृष्टान्तः, पूर्वम्, सहोक्तिः, समुच्चयः, साम्यम्, स्वरणम्, इत्येकविंशतिरौपम्यस्य मेदाः । पूर्वम्, विशेषः, उत्प्रेक्षा, विभावना, तद्गुणः, अधिकम्, विरोधः, विषयः, असंगतिः, पिहितम्, व्याघातः, अहेतुः, इति द्वादशातिशयस्य मेदाः । अविशेषः, विरोधः, अधिकम्, वक्रम्, व्याजः, उक्तिः, असंभवः, अवयवः, तत्त्वम्, विरोधाभासः, इति दश श्लेषस्य मेदाः । एतेष्वलंकारेषु वास्तवमेदे—समुच्चयः, भावः, विषयः, अनुमानम्, परिकरः, परिसंख्या, कारणमाला, अन्योन्यम्, उत्तरम्, सारम्, अवसरः, मीलितम्, एकावली—इति । औपम्यमेदे—मतम्, उत्तरम्, अन्योक्तिः, प्रतीपम्, उभयन्यासः, भ्रान्तिमान्, प्रत्यनीकम्, पूर्वम्, समुच्चयः, साम्यम्, स्वरणम्—इति । अतिशयमेदे—पूर्वम्, तद्गुणः, अधिकम्, असंगतिः, पिहितम्, व्याघातः, अहेतुः—इति । श्लेषमेदे तु प्रायः सर्वेऽधिकाः । धामनस्य फाल्गुणालंकारसूत्रेषु तु प्रायः सर्वे पूर्वत्र निपतन्तीति पद्य यथापूर्वं प्राचीनाः संदर्भाः । यथोत्तरमर्वाचीनास्तु फाल्गुणप्रकाशचन्द्रालोककुवलयानन्दरसैगङ्गाधरालंकारकौस्तुभाः । एतेषु यावदुपयुक्तधर्मशास्त्रमपननिर्यासे काव्यप्रकाशे एवालंकारशास्त्रीया प्रौढशिक्षा परिष्काम्यते रसगङ्गाधरे तु विचारचर्चा । अलंकारकौस्तुमीया विचारचर्चा तु केवलतर्कचर्चया । यत एषा अधीततर्केण आलंकारिकेण सुतेनावबोद्धुं शक्यते, अनधीततर्केण तु पठ्यमानापि बोद्धुं न शक्यते । उक्तंचापि कौस्तुमे—‘दियो वैधेयानां भवति विषयोऽसावविषयः—’ इति । चन्द्रालोकपद्यमयूगसमुद्भूतः कुवलयानन्दस्तु सुतरामलंकारव्युत्पादकः, केवलमेतन् शतालंकारपरिपूर्वं धामनमेवामासयतीत्यलम् । अत्र ‘उपमाऽनन्वयस्तद्गुणमेयोपमा ततः । उत्प्रेक्षा चापि संदेहो रूपकापहृती तथा ॥ श्लेषस्तथा समासोक्तिः प्रोक्ता चैव निदर्शना । अप्रस्तुतप्रसंगातिशयोक्ती परिकीर्तिते ॥ प्रतिवस्तूरमा तद्दृष्टान्तो वीपकं तथा । नुत्ययोगितया चैव व्यतिरेकः प्रकीर्तितः ॥ आक्षेपो विभावना च विशेषोक्तिश्चैव च । यथासंख्यमर्थान्तरन्यासः स्यातां विरोधवत् ॥ सभासोक्तित्वा व्याजलुपिः प्रोक्ता सहोक्तिवत् । विनोक्तिपरिहृती च भाविकं काव्यलिङ्गवत् ॥ पर्यायोक्त-

१. चन्द्रालोकः पद्यपर-मिमांसाशास्त्रेण जयदेवेन तात्पर्यमूर्धन्येन कृतः । स च ११८९ शकाब्दे कर्णवतः ॥ २. कुवलयानन्दः अल्पयन्त्रिंशतेन कृतः । स च १५५९ शकाब्दे कर्णवतः यत्रोपं काठोऽस्य शीतस्य नीलकण्ठीयित्तलेति ॥ ३. रसगङ्गाधरो जगन्नाथपण्डितराजेन रचितः । स च १५८१ शकाब्दात्प्रकाशितः ॥ ४. अलंकारशेखरी विद्येश्वर-पण्डितेन रचितः । स च १७०० शकाब्दात्प्रकाशितः ॥

मुदात्तं च समुच्चय उदीरितः । पर्यायखानुमानं च प्रोक्तः परिकरस्तथा ॥ व्याजो-
 किपरिसंख्ये च विज्ञेये हेतुमालया । अन्योन्यमुत्तरं सूक्ष्मसारी तद्वदसंगतिः ॥
 समाधिश्च समेन स्याद् विपमह्वयधिकेन च । प्रत्यकीकं मौलितं च स्यात्तामेवावनी
 स्मृता ॥ भ्रान्तिमांस्तु प्रतीयेन सामान्यं च विशेषवत् । तद्गुणातद्गुणौ चैव व्याघातः
 परिकीर्तितः ॥ संसृष्टिसंकरौ चैवमेकपष्टिददाहताः ॥ इत्येते काव्यप्रदीपोप-
 निबद्धा अलंकाराः काव्यप्रकाशे स्थिरीकृताः । त एते किञ्चिन्न्यूनाधिकरूपतया
 तद्विप्रभ्रन्येषु संचारिताः । तत्र कुल्लयानन्देऽलंकारान्तरव्यवस्थापने भूषान् यथा
 इत्युक्तमेव । तदेतद्दर्पणान्ते विन्यस्तादलंकारसंख्यानात्सुखेनावगम्यते (छा. ६२३
 पृ.) किमत्र पौनरुक्त्येन ॥

अथ भामहोऽपनागरिकादिवृत्तिमातृकारीतिः 'गौडीयमिदमेतत्तु वैदर्भमिति
 किं पृथक्' (१ परि. ३२ श्लो. इत्यादिना मनाक् स्मृष्टा । सा च उद्भट-इण्डि-
 रद्वैयर्थ्योत्तरं परीक्षिता । गौडविदर्भदेशादिनिबन्धनेयं रीतीनां संज्ञा । तथा न्योक्तं
 नामनेन—'विदर्भादिषु दृष्टवान्तत्समाख्या' (१ अधि. २ अध्या. १० सू.) इति
 'सापि वैदर्भा, तात्सव्यात्' (१।२।२२) इति च । एतेन शौत्सेन्यादिभाषाविभा-
 गोऽपि व्याख्यातः । विदर्भादिवाचिभिर्वैदर्भ्यादिरितिरेव द्युत्सेनादिवाचिभिः शौरसे-
 न्यादिभाषाऽनुशिष्टेति तात्पर्यम् । अत्र 'महाराष्ट्राश्रयां भाषां प्रकृतं प्राकृतं विदुः'
 इति दण्डिनः काव्यादर्शतो विशेषोऽपि विभावनीयः ॥

भामहोऽपनागरिकादिवृत्तिमातृकारीतिः 'गौडीयमिदमेतत्तु वैदर्भमिति
 किं पृथक्' (१ परि. ३२ श्लो. इत्यादिना मनाक् स्मृष्टा । सा च उद्भट-इण्डि-
 रद्वैयर्थ्योत्तरं परीक्षिता । गौडविदर्भदेशादिनिबन्धनेयं रीतीनां संज्ञा । तथा न्योक्तं
 नामनेन—'विदर्भादिषु दृष्टवान्तत्समाख्या' (१ अधि. २ अध्या. १० सू.) इति
 'सापि वैदर्भा, तात्सव्यात्' (१।२।२२) इति च । एतेन शौत्सेन्यादिभाषाविभा-
 गोऽपि व्याख्यातः । विदर्भादिवाचिभिर्वैदर्भ्यादिरितिरेव द्युत्सेनादिवाचिभिः शौरसे-
 न्यादिभाषाऽनुशिष्टेति तात्पर्यम् । अत्र 'महाराष्ट्राश्रयां भाषां प्रकृतं प्राकृतं विदुः'
 इति दण्डिनः काव्यादर्शतो विशेषोऽपि विभावनीयः ॥

भामहोऽपनागरिकादिवृत्तिमातृकारीतिः 'गौडीयमिदमेतत्तु वैदर्भमिति
 किं पृथक्' (१ परि. ३२ श्लो. इत्यादिना मनाक् स्मृष्टा । सा च उद्भट-इण्डि-
 रद्वैयर्थ्योत्तरं परीक्षिता । गौडविदर्भदेशादिनिबन्धनेयं रीतीनां संज्ञा । तथा न्योक्तं
 नामनेन—'विदर्भादिषु दृष्टवान्तत्समाख्या' (१ अधि. २ अध्या. १० सू.) इति
 'सापि वैदर्भा, तात्सव्यात्' (१।२।२२) इति च । एतेन शौत्सेन्यादिभाषाविभा-
 गोऽपि व्याख्यातः । विदर्भादिवाचिभिर्वैदर्भ्यादिरितिरेव द्युत्सेनादिवाचिभिः शौरसे-
 न्यादिभाषाऽनुशिष्टेति तात्पर्यम् । अत्र 'महाराष्ट्राश्रयां भाषां प्रकृतं प्राकृतं विदुः'
 इति दण्डिनः काव्यादर्शतो विशेषोऽपि विभावनीयः ॥

भामहोऽपनागरिकादिवृत्तिमातृकारीतिः 'गौडीयमिदमेतत्तु वैदर्भमिति
 किं पृथक्' (१ परि. ३२ श्लो. इत्यादिना मनाक् स्मृष्टा । सा च उद्भट-इण्डि-
 रद्वैयर्थ्योत्तरं परीक्षिता । गौडविदर्भदेशादिनिबन्धनेयं रीतीनां संज्ञा । तथा न्योक्तं
 नामनेन—'विदर्भादिषु दृष्टवान्तत्समाख्या' (१ अधि. २ अध्या. १० सू.) इति
 'सापि वैदर्भा, तात्सव्यात्' (१।२।२२) इति च । एतेन शौत्सेन्यादिभाषाविभा-
 गोऽपि व्याख्यातः । विदर्भादिवाचिभिर्वैदर्भ्यादिरितिरेव द्युत्सेनादिवाचिभिः शौरसे-
 न्यादिभाषाऽनुशिष्टेति तात्पर्यम् । अत्र 'महाराष्ट्राश्रयां भाषां प्रकृतं प्राकृतं विदुः'
 इति दण्डिनः काव्यादर्शतो विशेषोऽपि विभावनीयः ॥

न्तर्भाव्य भामहनिर्दिष्टं त्रित्वमानीताः । अनयैव धिया किमलंकृतयो नोपसंहिये-
रन् ? यदि नाम गतानुगतिकं न स्यात् । दोषा गुणा रीतयश्चैवं संहियन्ते,
नालंकृतय इति वाङ्मात्रम् । अलंकृतिवद् रीतिवद्वा गुणानामुत्कर्षाधायकत्वेऽपि न
पारमार्थिकी शब्दार्थवृत्तिता किंतु रसवृत्तिता । एवं च 'काव्यशोभायाः कर्तारो धर्मा
गुणाः । तदतिशयहेतवस्त्वलंकाराः ।' (२।१।१-२) इति वामनसूत्रे उपचारेण
नेये । शरीरिणं शौर्यादिगुणा इवाङ्गिनं रसं माधुर्यादिगुणाः-समवायसंबन्धेन, तथा
शरीरं हाराद्यलंकारा इवाङ्गं शब्दार्थावनुप्रासोपमाद्यलंकाराः संयोगसंबन्धेनोप-
कुर्वन्ते । तत्र गुणानां साक्षादङ्गुपकारकत्वम्, अलंकाराणां त्वङ्गद्वारेणोपकारकत्व-
मिति भेदः । तत्र एव—'रसभावतदाभासभावशान्तिनिबन्धनाः । चत्वारो
रसवरप्रिय ऊर्जस्वि च समाहितम् ॥' इत्येवमादीनां शब्दार्थालंकारवत्त्वानलंकारत्वं
भाक्तं चालंकारत्वम् ॥

'भामहेन दोषज्ञस्यै प्रथमपरिच्छेदे 'नेयार्थं द्विष्टमन्यार्थमवाचकमयुक्तिमतम् ।
गूढशब्दाभिधानं च कवयो न प्रयुञ्जते ॥ ३७ ॥' इति, यथा—'श्रुतिदुष्टार्थदुष्टं
च कल्पनादुष्टमित्यपि । श्रुतिकष्टं तथैवाहुर्वीचां दोषं चतुर्विधम् ॥ ४७ ॥' इति
च यथायथं व्याख्याय, पुनः—'अपार्थं व्यर्थमेकार्थं ससंशयमपक्रमम् । शब्दहीनं
यतिश्रुतं भिन्नश्रुतं विसंधि च ॥ १ ॥ देशकालकलालोकन्यायागमविरोधि च ।
प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तहीनं दुष्टं च नेप्यते ॥ २ ॥' इत्यादिदोषदृष्टिनिक्षेपेणैव
चतुर्थः परिच्छेदः समाप्तिं नीतः । पुनरपि—'अथ प्रतिज्ञाहेत्वादिहीनं दुष्टं च
वर्ण्यते । समासेन यथान्यार्थं तन्माप्रार्थप्रतीतये ॥ १ ॥ प्रायेण दुर्वोधतया
शास्त्राद् विभ्यस्यमेधसः । तदुपच्छन्दनायैव हेतुन्यायतबोचयः ॥ २ ॥' इत्यादिना
न्यायनिर्णयेन पञ्चमः परिच्छेदश्च ।

अत्रेत्थं विचारपद्धतिः—

'पदानामेव संघातः सापेक्षाणां परस्परम् ।

निराकाङ्क्षं च तद्वाक्यमेकवस्तुनिबन्धनम् ॥ ४ ॥

प्रामवृत्तिषु वर्णेषु संघातादि न युज्यते ।

युद्धौ तु संभवत्येतदन्यत्वेऽपि प्रतिक्षणम् ॥ ५ ॥

धीरन्त्यशब्दविषयावृत्तवर्णाहितस्मृतिः ।

वाक्यमित्याहुरपरि न शब्दाः क्षणनभ्यराः ॥ ६ ॥

अप्रापि यद् वक्तव्यं जायते तच्च नोदितम् ।

गुरुभिः किं विद्यादेन यथाप्रशतमुच्यते ॥ ७ ॥

इत्यादि । इत एव प्रायो दोषादिविचारा दग्निदृष्टवामनमम्मटादिग्रन्थेषु
संक्षिप्ताः पद्धयिताथेति किं निर्दिचनभूयस्येन ॥

कृषिकर्मणो गुणरीत्यलंकृतमस्वृणारनिमनिन्यायेनोत्कर्षहेतव इत्यन्ते, मत्र दण्ड-
चक्रादिन्यायेन हेतुरिति । दोषारुतु व्यकर्षहेतवः । इत्थं चोत्कर्षसत्येऽप्य-
साहि • भू • ५

पंविरेह तन्निर्याधम् । तदेतदुक्तिविशेषमनुग्रहीते नातिशेते वा । शेषविरहगुणरीत्य-
लंकृतिभ्योऽन्यतमस्य पोषकस्य सत्येऽपि काव्यं निवेदति । पोषकस्यैव स्वभावो
यत् प्रवर्तमानः प्रायेण परेण संसृज्यते । यत्र पुनरेकहेलया पोषकाणां प्रगृहितत्र
सल्लघावचानां सहकारिणां संनिपाते काव्यस्य परा द्राष्टा ।

अमानलंकृतिदिग्—

‘यः कौमारहरः—’ इति (सा. द. १५ पृ.)

यथा वा—

‘कथमपि कृतप्रत्यापत्तौ प्रिये स्खलितोत्तरे
विरहकृशया कृत्या व्याजप्रकल्पितमश्रुतम् ।
असहनसखीश्रोत्रप्राप्तिप्रमादमसंभ्रमं
विचलितदृशा शून्ये गेहे समुच्छ्वसितं ततः ॥’

इह पूर्वसिद्धुदाहरणेऽयं वक्तव्याशयः—‘कारणाभावात्कार्याभावः’ इति वैरो-
पिकसूत्रप्रत्ययनीके “कारणाभावे कार्यस्योत्पत्तिर्विभावना ।” “कारणसाम्ये कार्या
नुत्पत्तिर्विशेषोक्तिः” इति भामहाद्यप्यप्यशीक्षितान्ताकलिते विभावनाविशेषोक्ती
अलंकृती तावत् । तत्र क्षीरनीरन्यायेन पयोव्यतिकरन्यायेन वा संदेहसंकर-
विचारावतारे संदिग्धमानयोः स्वरूपे यथालक्षणं लब्धजनमनी, सति कुञ्चे
पित्रमिति न्यायादभिमते । यः कौमारहर इत्यादिना उत्कण्ठाकारणाभावे
उत्कण्ठया उत्पत्तौ कारणविद्वन्मुखेन कारणाभावः पुरस्कृत्यते । एवं ह्युत्कण्ठा-
कारणसत्येऽपि अनुत्कण्ठया अनुत्पत्तौ पेतः समुत्कण्ठत इति विरोधोत्पत्तिमु-
खेन कार्यानुत्पत्तिश्च । एवमिमे विभावनाविशेषोक्ती साधकनाधक्यान्तरालेन
अस्फुटे इत्येवानयोः संदेहसंकरोऽप्यस्फुट एव । यथा खलु ‘मुखचन्द्रं पश्यामि’
इत्यादौ । मुखं चन्द्र इवेति किमुपमा, आहोस्वित् मुखमेव चन्द्र इति रूपकम् ।
उभययापि पूर्वत्र व्याघ्रादेः परत्र मयूरध्वंसकादेश्चाकृतिगणत्वारत्तमासौ विधीयते ।
साधकनाधकविचारः स्फुटसंदेहसंकरश्च मूल एव स्फुटौ (सा. द. ६३० पृ.) ।
सैवं स्फुटालंकारविरहस्य अथनलंकृतिः एवंजातीये क्षापि लक्ष्ये लक्ष्यमाणा
कथमपहोतुं शक्या । यदत्र पुनः ‘रसस्य प्राधान्याजालंकारता’ इति मम्मटोक्तिः
सापि भामहादिमतभिप्रायेण । भामहोद्भूतदण्डिकद्वयमनप्रसृतयो हि प्रती-
यमानमर्ष पाच्योपस्कारकत्वेन अलंकारकोटिप्रविष्टं मन्यन्ते । एवं चात्र रसव-
दलंकारः प्राप्नुवन् रसप्राधाप्यात्मकेन हेतुना वार्यते । ध्वनिद्वयप्राहिणां
मम्मटाचार्याणां तु मते वस्तुतो शुणीभूतव्यत्यप्रवाहपतितानां रसवदादीना-
मलंकारत्वमेव नास्ति । एतेन भामहादिमी रसवदादिवतुरलंकारेभ्यः पार्थक्ये-
नानिर्दिष्टाः ‘नापोदयो भावसंधिर्भावशक्यता च पृथगलंकारः’ इत्यलंकारसर्वस्यै
राजानकचट्यकनिर्दिष्टा भावोदयादित्रयोऽलंकाराः प्रतीताः । अथस्तनैस्त्वैते
सतापि संश्रुताः’ (सा. द. ६१८ पृ.) ।

अथो औद्धटकाव्यलिङ्गलक्षणं प्रकृत्य प्रतीहारेन्दुराजेन “ननु काव्यप्रहणेन कथं काव्यस्य सरसपदार्थनिष्ठतोपदर्श्यते—” इत्याद्याशङ्क्य मध्ये कथमपीत्य-
मरुकपथं दृष्टान्तीकृत्य “न खल्वत्रार्यालंकारः कथितपरिदृश्यते । अथ माधु-
र्याजोभ्यां परिवृंहितस्य प्रसादस्य विद्यमानत्वात्काव्यता ।” इत्यभिधाय च पुन-
रपि “—ननु चात्रापि ईर्ष्याविप्रलम्भविरहविप्रलम्भशृङ्गाराभ्यां स्यतिरोधाने-
नोपकृतः संभोगशृङ्गारो नायिकानिष्ठो निबद्धस्तयोगाच्च रसवत्त्वमलं भविष्यति—”
इत्यादिशङ्कासमाधी महता संरम्भेणाकारिपाताम् । तेन द्वितीयस्मिन्नुदाहरणेऽ-
लंकृतिविरह एवापतति । भोजदेवेनापि—“यान्नां दैन्यपराभवप्रणयिनीं नेड्वा-
कवः शिक्षिताः सेवासंबलितः कदा रघुकुले मौलौ निबद्धोऽञ्जलिः । सर्वं तद्विहितं
तथाप्युदधिना नैवोपरोधः कृतः पाणिः संप्रति मे हृत्कामपरं स्पृष्टुं धनुर्वाञ्छति ॥
अत्र निरलंकारत्वेऽपि अर्थोज्ज्वलाद् गुणत्वम्” (स. कं. १ परि.) इति निर-
णायि । इत्थं चालंकार्ये निर्व्यूडेऽनलंकारेऽपि—

‘अङ्गीकरोति यः काव्यं शब्दार्थावनलंकृती ।

असौ न मन्यते कस्मादनुष्णमनलं कृती ॥’

इत्येवमलंकारनिबन्धनं चन्द्रालोककाराणामनलंकार एव ॥

अगुणदिक—

‘खच्छन्दोच्छलदच्छ—’ इति (का. प्र. १ उ.) ।

अत्र अद्यपि दीर्घसमासादिरूप ओजोगुणस्तथा ‘दीप्त्यात्मविस्तृतेर्हेतुरोजो
वीररसस्थितिः । भीमत्सरीद्ररसयोस्तस्याधिभ्यं क्रमेण च ॥’ (का. प्र. ८ उ.) इत्य-
नेन वीररसादावेव तस्योपयुक्तत्वेनात्र गङ्गावर्णनेऽनुपयुक्तत्वात्प्रत्युत दोषत्वाच्च
नैर्गुण्यमेव । यद्यपीदं काव्यप्रकाशेऽव्यङ्ग्यात्मकावरकाव्यगशब्दचित्रत्वेनोदाहृतं
तथाप्युजरीत्या निर्गुणत्वसत्त्वात्तदुदाहरणमपीति न दोषः । एवम्—

‘मोक्षः स कृष्णसारेक्षणे क्षणेनैव तत्क्षणाद्भवति ।

इत्याचक्षैरुयक्षः समैक्षि गौर्या कटाक्षेण ॥’

इत्येवंजातीयकं गुणहीनार्थालंकारोदाहरणमपि हेयम् । अत्र यद्यपि शब्दालंकार
एव भाति तथा श्लेषेणार्थालंकारोऽस्त्विति सरसामोक्षेऽच्युत्तरायपण्डिताः । एवं
सत्यप्यलंकारतोऽंकार्यस्य गुण्यस्यान्तरङ्गाणां गुणानां सकोचो न क्षोभनः ।
तथा चोक्तं भोजदेवेन—‘भलंरुतमपि शब्दं न काव्यं गुणवर्जितम् । गुणयोग-
स्त्वयोर्मुहुर्यो गुणालंकारयोगयोः ॥’ इति । पुनश्च यामनभोजदेवाभ्याम्—
‘युवतेरिव रूपमङ्गकाव्यं सद्यते शुद्धगुणं तदप्यतीव । विहितप्रणयं निरन्तराभिः
सदलंकारविकल्पकल्पनाभिः ॥ यदि भवति यच्चयुतं गुणेभ्यो वपुरिव यौवन-
मन्प्यमङ्गनायाः । अपि जनदयितानि दुर्भंगत्वं निरन्तरमलंकरणानि संशयन्ते ॥’
इति च । इदमेव प्रतीहारेन्दुरागोऽप्यथोचत्—“गुरुर्यथा तयद् वृत्ता गुण-

संस्कृतशब्दार्थशरीरमेव काव्यम् । गुणरहितशब्दार्थशरीरे तु काव्यमात्रे काव्य
शब्दस्य काव्यसादृश्यादुपचारात्प्रयोगो भविष्यति । उक्तं च—‘काव्यशब्दोऽयं
गुणालंकारसंस्कृतयोः शब्दार्थयोर्वर्तते । भक्त्या तु शब्दार्थमात्रवचनोऽत्र गृह्यते ।’
इति” ॥

अरीतिदिक्—

येषां मते शुद्धवैदर्भी वैदर्भी वा रीतिरिष्यते तत्र गौरी पाशाढी वा स्तो-
कगुणत्वाद् अरीतिः । तथा चोक्तं काव्यालंकारसूत्रेषु दामनेन—‘तदारोहणार्थ-
मितराभ्यास इत्येके ।’ अत्र तच्छब्देन वैदर्भी, इतरशब्देन गौरी-पाशाढी ।
‘तत्तु न अतत्त्वशीलस्य तत्त्वानिष्पत्तेः ।’ ‘न शगसूत्रवानाभ्यासे व्रधरसूत्र-
वानवैचित्र्यलाभः ।’ अत्र प्रथमसूत्रेण वैदर्भीलाभार्थं गौरीपाशाढ्योरभ्यासो-
ऽनुमतोऽपि द्वितीयतृतीयसूत्राभ्यां घट्टान्तं प्रत्याख्यायते । येषां मते पुनरेता-
स्तिष्ठोऽभ्युपादीयन्ते तत्र मागधी लक्ष्या ।

एवमेकस्य विकलतायामपि षोडशप्रतिपरया षोडशान्तरप्रत्यासत्त्या वा चमत्कृती-
रपरो कविकर्मबाधविरहो मन्तव्यः ॥

अथ अत्र इव दृश्येऽपि कविकर्मणि, त एत उक्तपहेतवोऽलंकृतिप्रभृतय
आननादौ पद्याचारोपादिव नटे नायकारोपाद् रूपकवृत्तं दधानेऽभिनेये श्रवणसर-
णिभूषणेन प्रेक्षणेनादिकाधिकव्यावृत्तयो भवन्ति ।

इह प्रेक्ष्यकाव्ये उपरिक्तं नाट्यशास्त्रं परिसमाप्यते । तथाहि अवस्था-
नुकारात्मकस्याभिनयस्य आश्रितिकविधायाम्—उपाहाशाभिनयाध्यायावष्टमनवमी;
तदनु चैरीविधानमण्डलकल्पनगतिप्रचारकरयुक्तिधर्मीव्यञ्जकाध्यायाश्च । वाचिक-
विधायाम्—छन्दोविधानादयः; इहैवालंकृतिविशेषाः, भूषणसंमितानि भूषणादि-
षट्त्रिंशत्तृणानि, आशीरादित्रयत्रिंशत्तृणानि, रीतिसत्रह्यचारिण्यो भार-
त्यादयश्चतस्रो वृत्तयः, पद्य संघयस्त्रदत्तानि चतुःषष्टिः, दोषा गुणाश्चेति ।
आहार्यविधायाम्—आहार्याभिनयसामान्याभिनयचित्राभिनयाध्याया एकविंश-
द्वाविंशपञ्चविंशाश्च । सात्त्विकविधायाम्—वाण्डवं च । एवमातोयपुष्करवाद्या-
ध्यायावष्टाविंशपञ्चत्रिंशौ । हृदयभूतौ रसभावाध्यायौ षष्ठसप्तमावन्त्यत्र यथायथम् ।
इति श्रव्यदृश्यीयम् ॥

“शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्वचरं स्मृतम् ।

इदमाद्रियते श्रव्ये दृश्ये तु विरलं पुनः ॥”

अथ चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति महाभायकारनीत्या—“अर्थः पुनरभि-
धावान् प्रवर्तते, यस्य वाचकः शब्दः । तस्य भवन्ति द्रव्यं, गुणः, क्रिया,
जातिः इति भेदाः ॥ ‘जातिक्रियागुणानां पृथगाधारोऽत्र मूर्तिमद् द्रव्यम् ।
दिकालाकाशादि तु नीरूपमविक्रियं भवति ॥ नित्यानिव्यवहारसचेतनाचेत-

नैर्बहुभिः । भेदैर्विभिन्नमेतद् द्विधा विधा भूरिशो भवति ॥ द्रव्यादपृथग्भूतो भवति गुणो नियतमिन्द्रियग्राह्यः । सहजाऽहार्याऽऽवस्थिकभावविशेषादयं त्रेधा ॥ नित्यं क्रियानुमेया द्रव्यविकारेण भवति धात्वर्थः । कारकसाध्या द्वेषा सकर्मिकाऽकर्मिका चेति ॥ भिन्नक्रियागुणेष्वपि बहुषु द्रव्येषु चित्रगात्रेषु । एकाकारा बुद्धिर्भवति यतः सा भवेज्जातिः ॥” इत्येवं शब्दविभागः । एष एवालंकारिकाणामभिमतो जातिगुण-क्रियाद्रव्याणामुत्प्रेक्ष्यत्वेन निबन्धनात् । शब्दोऽर्थो रसश्च मुख्यः । शब्दो वाचकः, लाक्षणिकव्यञ्जकाभ्यां प्रागुपस्थानात्; अर्थो वाच्यः, लक्ष्यव्यङ्ग्य-तात्पर्येभ्यः प्रागवगमनात्; मुखवन्मुख्य इति व्यपदिश्यते । रसस्तु सर्ववादि-नामादरास्पदं मुख्य एव । रसादिशब्दस्य रसादिप्रत्यायने संकेताभावात्ताभिधा-व्यापारः प्रभवति । अत एवाभिधेयेन अविनाभूतस्य प्रतीतिराहिल्यालक्षणापि नाक्रमते । अभिधापूर्वको हि लक्षणाव्यापार इति । अतएव च “साक्षात्संकेत-विषयो मुख्यः ॥ मुख्यार्थबाधे निमित्ते प्रयोजने च मेदाभेदाभ्यामारोपितो गौणः । मुख्यार्थसंबद्धस्त्वत्वेन लक्ष्यमाणो लक्ष्यः ॥” इति सूच्यते । अथ तात्पर्याख्या श्रुतिरपि संसर्गमात्रे विरतव्यापारा । इत्यगत्या अभिधादिपथातिशायिनी तुरीया व्यञ्जनामृती रसादिवोधने स्फोटायनमतानुसारिभिरालंकारिकैरूरीकृता । यद्यपि रसो न केनापि निहोतुं पार्यते तथापि तस्य बोधनव्यापारे वैमत्याद् विकल्पाः । व्यञ्जनामृतिप्रतिपाद्यो व्यङ्ग्यो हि वस्तुलंकाररसादिलक्षणः, स तावत्प्रतीयमान एव (छा० २३८ पृ०) । अन्येनाप्यन्ववाचि—‘मुख्यादव्यतिरिक्तः प्रतीयमानो व्यङ्ग्यो ध्वनिः ।’ ध्वनति, ध्वन्यते, ध्वननं चेति यथायोगमवधातव्यम् । अस्य व्यतिरेकविधा, यथा खलु ध्वनिकारेण अद्भुरिता; आलोककारेण पल्लविता; लोचनकारेण पुष्पिता; तथैव प्रकाशकारेण फल्लिता, नान्येन केनापि कोऽपि विशेषोऽद्यावधि बल्लुतोऽत्र प्राकाशि ॥

अथ प्रतीयमानो व्यङ्ग्यो ध्वनिरित्यपि रसादिवेदनभङ्गिमात्रम्, न प्रत्येक-मर्यान्तरम् । यथा खलु व्यवहारभूमौ वाच्यत्वात्पर्यायो लक्ष्यो वेति । ‘विभावानु-भावव्यभिचारिसंयोगाद् रसनिष्पत्तिः’ (छा० ७२ पृ०) इति सर्ववादिसंमता भारतीया रसनीवी । एतदुक्तं भवति—कारणादीनां विभावादिद्व्यापारवत्त्वाद् विभावादिपदाभिधाने दृष्टान्तमर्यादया विभावादिविभागलाभः । संयोगादिति भरतीक-पञ्चम्या विभावानुभावव्यभिचारिणः समूहालम्बनतया रसं प्रति हेतुतां प्रतिपन्नाः । तत्र शब्दोपहितरूपाणां विभावादीनां व्यापाराद् उत्पाद्योत्पादक-गम्यगमक-पोष्य-पोषक-व्यङ्ग्यव्यञ्जकरूपा भावा वादिमिरादताः । रसबोधने निरूपितदृशा अभि-धातात्पर्ये निरस्ते अपि पुनर्मौमांसकमतेन लोल्लुटादिभिरुत्प्रेक्ष्यमाणोऽभिधाया दीर्घदीर्घतरो व्यापारो रसस्यानुकार्यगतत्वं च निरस्यते (सा. द. ८९ पृ० २५३ पृ०) “मृल्लोल्लुटादयस्तु—रसस्य व्यङ्ग्यत्वमेवाङ्गीकुर्वन्ति” इति विवृतिप्रत्यस्त-पेक्ष्यः (८० पृ०) । एवं संयोगादिति बुद्धो रसस्य विभावादेष्य उत्पाद्योत्पादकभावः सुदूरं निरस्तो मन्तव्यः । लक्षणापि निरस्तैव, यत्पुनस्त्वार्षिककमन्यैः श्रीशङ्क-महिम्नमष्टप्रवृत्तिमी रसोऽनुभाष्य इत्यास्थीयते, तदपि तस्यानुकर्तृगतत्वेन सदैव

निराक्रियते (सा० द० १० पृ० २६२ पृ०) । एवं गम्यगमकभावोऽन्वयचन्द्रेण सुदूरमुदस्यो वेदितव्यः । सारूप्यगीत्या भट्टनायकादिनी रसे गृहीतेऽपि भावकत्व-भोजकत्वलक्षणौ व्यापारावन्तर्गह् कियेते । मत आद्यो ह्यलौकिक-विभाषादिसामान्येन, द्वितीयः स्वाभिन्नरत्नादिरसनेन गतार्थः । एवं वराकः पोष्य-पोषकभावोऽपि हताशो द्रष्टव्यः । एतेन ध्वनिकोऽपि प्रत्युक्तः (छा० २५३ पृ०) । इत्यमेतास्तिहो भरतौक्तसंयोगपदव्याख्या यद्योतरं रुचिराः, त्विद्वान्तभूता तु व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावरूपा श्रीमदाचार्याभिनवगुणपादोपदिष्टा मम्मटप्रकाशिता सुप्रसि-द्धव । तत्र शृङ्गारः—‘शून्यं’ (सा० द० २३ पृ०) ॥

अन्वयोचं च प्राक् प्रायः प्रतीयमानमर्थमलङ्कारपञ्चनिक्षिप्तं मन्यन्त इति (भू० ५० पृ०) तदत्राशिष्य प्रकृतसुपसंहियते—ध्वनिकारमतेन वाच्यविशेषवपुः-प्रख्ययनात् प्रतीयमान इति; वस्त्वलंकाररसादिव्यञ्जकाद् व्यङ्ग्य इति; स्फोटालंकार-व्यङ्ग्यष्वननाद् ध्वनिरिति व्यवहियते । इह काव्यपुरुषावतारस्य ध्वनिकारस्य व्यवहा-राद् ध्वनतीति ध्वनिः शब्दः, ध्वन्यऽनेनेति ध्वनिः शब्दादिसक्तिः; ध्वन्यत इति ध्वनिः रसादिरर्थः; ध्वननं ध्वनिरिति रसादिप्रतीतिः; ध्वन्यतेऽस्मिनिति ध्वनिः काव्यम्; इत्येवं ध्वनियोगो लभ्यन्ते । तस्य च ध्वनेः शब्दार्थपुरस्कारेण प्रतीतावपि तत्पारमा-र्थिकस्वरूपावगमार्थमालंकारिकैरभिधातार्थलक्षणाकक्षातिकान्ता व्यञ्जना अवता-रिता । तत्रेदं ध्वनिकारहृदयम्—‘सोऽर्थस्तथास्मिन्मार्थयोगी शब्दश्च कथन । यन्नतः प्रसभिज्ञेयौ ही शब्दार्थौ महाकथेः ॥’ इत्यादि । ‘व्यङ्ग्यव्यञ्जकभ्या-मेव हि सुप्रयुक्ताभ्यां महाकवित्वलाभो महाकवीनां, न वाच्यवाचकरचनामात्रेण’ इत्यादिरालोकः । ‘यो महाकविरित्यहं भूयासमित्याशास्ते । एवं व्यङ्ग्यस्वार्थस्य व्यञ्जकस्य शब्दस्य च प्राधान्यं वदता व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावस्यापि प्राधान्यमुक्तम्’ इत्यादि लोचनम् । एतेन शब्दार्थभित्तिकाया व्यङ्ग्यार्थप्रतिफलनमेव महान् कवित्वलाभप्रयोजकं मन्तव्यम् । तत्र तार्थार्थलक्ष्यार्थौ तूपस्वारकौ । वस्तुतस्तत्पर्यमपि संघर्षात्प्रातिरिच्यते, अतिरिच्यमानमपि व्यङ्ग्यमनुसरति । यैः स्फोटो न मन्यते, तैरवश्यं स्फोटालंकारव्य-ञ्जोपनीच्यं तात्पर्यादि क्षरणीकर्तव्यम् । सैवा विधा भीमांशकापीनाम् । वैयाकरणानां तु स्फोटाभ्युपगमाद् व्यङ्ग्याभ्युपगमः स्फुट एव । अत एव भङ्ग्यानां नागोजि-भङ्गादैर्ब्रह्मनां लक्ष्मीवृत्त “निपातानां योतकत्वं, स्फोटस्य व्यङ्ग्यता च ह्यर्थादि-निरुक्ता” इति पाणिन्यादिमुनिप्रथीमतप्रकाराकहृदिसंमतिं प्रथानीवृत्त च; पुनः “योतकत्वं च, खरामभिध्याद्दत्तपदनिष्ठशक्तिव्यञ्जकत्वमिति वैयाकरणानामप्येत-त्सोकार भावश्चक” इत्यभिहितम्, लक्षणं यतापी व्यञ्जनेति प्रत्यतिष्ठमानानां तार्किकाणां च मतं निरस्तम् । अत्र छायापि द्रष्टव्या (२५१ पृ० । २०६ पृ०) ॥

रसो न वाच्यः, न च तात्पर्यम्, न वा लक्ष्यः किन्तु व्याप्य एवेत्यनेकधा दानेतम् । एवं यस्त्वलंकाररसादिष्वनयोऽपि । भामह्यादिभिः पयांशोष्य-प्रस्तुतप्रसंगसमाशोषयाक्षेपव्याजस्तुर्युपमेयोपमानव्यवहारे वस्तुमार्थं मन्यमानं वाच्योपरकारकतया ‘स्वसिद्धये पदाज्ञेयः पार्थे न्यग्रहणम्’ इति प्रथायोगम्—अर्थात् कश्चित् वाच्योऽर्थः स्वसिद्धये पदे प्रतीयमानमर्थमादिरिति, कश्चि

स्वात्काव्यांशत्वं, न ह्यपिता ॥ शब्दप्राधान्यमाधित्य तत्र शास्त्रं पृथग्विदुः ।
 धर्मतरत्वेन युक्तं तु वदन्त्यानयानमेतयोः ॥ द्वयोर्गुणत्वे व्यापारप्राधान्ये काव्यधी-
 भवेत् । अभिधा भावना चान्या तद्भोगीकृतिरेव च ॥ अभिधायागतां याते
 शब्दार्थालंघ्यती ततः । भावनामास्य एषोऽपि श्रुतारादिगणो नतः ॥ तद्भोगीकृति-
 रूपेण व्याप्यते सिद्धिमाप्तरः । हृदयमानाथवा मोक्षे यात्याहत्वमित्यं स्फुटम् ॥”
 इति । तदित्यमन्यमान्यया प्रतीयमानो नीत इत्यपि द्रष्टव्यम् । इति शब्दा-
 र्थोपम् ॥

अथ भ्रम्यद्दर्शयस्य शब्दार्थयस्य च विभावनाद् व्याकरणाविशायीवार्थ-
 वाचकत्वाधयपान्नीमांषादिद्यमयातिक्रान्तस्सोटवादाभ्युपगमास्वासादिविषंवादिभ्य-
 जनारोहणाच साहित्यमलंकारशास्त्रं काव्यानुशासनं न कस्याप्यनुयायि पुच्छमर्हं वा
 भवितुमर्हति; किन्तु—

‘प्रसत्तेर्यः पात्रं, तिलकयति यं सूक्तिरचना,
 य आद्यः स्वादूनां श्रुतिचुलुकलेह्येन मधुना ।
 यदात्मानो विद्याः, परिणमति यश्चार्य्यपुपा,
 स गुम्फो याणीनां कविवृत्तपनिषेव्यो विजयते ॥’

इत्येवमादिनिरूपितलिङ्गबलेन प्रधानमज्ञोति सिध्यति । अतएव मयाप्यवाचि—
 ‘शब्दार्थयोरुक्तिविशेषतरत्वे लक्ष्येषु काव्यव्यवहारयोगात् ।
 न्यायादियद् दर्शनकोटिमासं साहित्यमङ्गीति वदन्ति विद्याः ॥’

साहित्यस्य भामहालंकारादयः कतिपये प्रबन्धाः प्रागुक्ताः, (भू० ४४ पृ०)
 टीकाप्रबन्धा मम्मटसमयदर्शने निर्दिष्टाः, अन्तेऽपि यत्र तत्र प्रसङ्गाहुपाताः ।
 केचिदिह लक्ष्यभूता निरूप्यन्ते—

तत्र ध्वनिग्रन्थाः ।

(१) ध्वनिकारिका । (२) आलोकः । (३) लोचनम् । (४) हृदयदर्पणः ।
 (५) व्यक्तिविवेकः । एते पञ्चापि कश्मीरजन्मानोऽत्यन्तप्रौढाः ।

वृत्तिप्रकरणानि ।

(१) कश्मीरवाक्यव्यस्य भट्टकल्लटसूत्रोर्मुकुलस्य अभिधावृत्तिमातृका ।
 (२) सुप्रसिद्धराजानक—मम्मटस्य शब्दव्यापारविचारः । (३) दाक्षिणात्यस्य
 पण्डीक्षितस्य वृत्तिवार्तिकम् ।

१. सङ्घट्टनियेव्य इति तु शोभनः पाठः. २. अथैव शिष्यः प्रकीर्तयेत्पुरात्र
 उद्भूतलंकारवृत्तिकर्ता, य आत्मानं कीदृशं निर्दिशति स.

अलंकारग्रन्थाः ।

- (१) काश्मीरकस्य राजानक—रघ्यं (च)कस्य अलंकारसर्वस्वम् । (२) काश्मीरकस्य राजानक—जैयर्थस्य अलंकारविमर्शिनी । (३) काश्मीरकस्य भट्टशोभाकर-मित्रस्य अलंकाररत्नाकरः । (४) दाक्षिणात्यस्य अर्पणेश्वरस्य चित्रमीमांसा । (५) दाक्षिणात्यस्य पण्डितराज—जर्गन्नाथस्य चित्रमीमांसाखण्डनम् ।

नायिकारसप्रकरणानि ।

- (१) रसस्य शृङ्गारतिलकम् । मैथिलस्य भानुदत्तमिश्रस्य (२-३) रसमञ्जरी-रसतरङ्गिणी । (४) शिवरामत्रिपाठिनो रसरत्नहारः ।

कतिपयविचारप्रकरणानि ।

- (१) काश्मीरकस्य राजानक—रघ्यकस्य सहृदयलीला । (२-४) काश्मीरकस्य व्यासदासापरनाम्नः क्षेमेन्द्रस्य कविकण्ठाभरणसुवृत्ततिलकौचित्यविचारचर्चा । (५) राजशेखरस्य काव्यमीमांसा । (६) जैनयोरसिंहामरचन्द्रयोः काव्यकल्पलतावृत्ती । (७) देवेश्वरस्य कविकल्पलता । (८) पर्वतीयस्य विश्वेश्वरपण्डितेन्द्रस्य कवीन्द्रकर्णाभरणम् ।

साहित्यग्रन्थाः ।

- (१) धारापतेर्भोजदेवस्य सरस्वतीकण्ठाभरणम् । (२) महामाहेश्वरस्य विद्याधरपण्डितस्य षकांचलीशास्त्रम् । (३) दाक्षिणात्यस्य विद्यानाथस्य प्रतापकवीयम् ।

१. अश्वैव महापण्डितस्य शिष्यो राजानक-महक-महाकविरित्येतेन कृतस्य श्रीकण्ठचरितस्य पञ्चविंशत्सर्गाद् व्यक्तम्. २. अयमेव जमरथ आचार्याभिनवगुप्तकृतस्य धीतच्छालोकमहाणवस्य कर्णधारो जहे. ३. अयं महानुभावो वेदान्तकल्पतरु-परिमलादिकर्ता । उक्तं चानेन—'कणमक्षपदक्षकपक्षपरिष्कारणक्षुण्णतक्षुण्णदक्ष-शिरम् । अतिकर्कशतर्कशतक्षुभितक्षुपितक्षुपणक्षुणभङ्गपदम् ॥ अपिलोक्तिरारक्षणप्रवर्गं कृतपत्रगद्यकितपरिष्कारणम् । नयभौकिकभूषितभट्टमतं विमलाद्रयचित्तुपमप्रथियम् ॥ महतामपि मान्यतमं विदुषां विनिवेश्य गुरुं (श्रीरत्नराजश्रीशिशु) द्वदि वैशमितम् । नयसंहतिशास्त्रिणि कल्पतरुषु विवृत्तक्षरणः प्रथमः प्रथिनः ॥' इत्यादि. ४. अनेनैव सिद्धान्तश्रीगुदीभ्याख्यायाः प्रौढमनोरमायाः खण्डनरूपं मनोरमाकुचमर्दनं निरमायि । उक्तं च तदारम्भे—'लक्ष्मीकान्तपदाश्रमोजमानस्य जेवसां पदम् । पण्डितेन्द्रो जगत्प्राथः स्वर्णि गर्वं गुण्डुर्हा (भट्टोजिरीश्रिणानाम्)' इत्यादि. ५. मायकल्पलता—कविकल्पलते शोकरचनाप्रकारादधिके. ६. कवीन्द्रकर्णाभरणं बीदस्य धर्मशास्त्रस्य विदग्धगुणखण्डन-मन्व्यतिशेते. ७. अश्वैरावनीनाश्रीऽलंकारशास्त्रस्योपरि सुप्रसिद्धानां कोटाचरमठिनाथ-सूरिणां तरलासरा भ्याख्या वर्तते । अश्वैरावनीनाथकः कश्चिद्वेपथे सुसिद्धभूतः । सुसिद्धवर्णनश्लोका अथस्याश्रितनीमांसाशत्रुदादजाः. ८. कोटाचरमठिनाथपरिग्रहनाथस्युमास्तरानिधोमतीपतिना कृता प्रतापकवीयस्य रत्नापमस्य भ्याख्या । अश्वैरावनीनाथकः काश्मीरवसुन्तोत्तमो रत्नभूषणः प्रसिद्धः.

(४) केशवमिश्रस्य अलंकारसोपयः । (५) जैनस्य आचार्यहेमचन्द्रस्य श्लोपशालं-
कारचूडामणिवृत्तिसहितं काव्यानुशासनम् । (६) जैनस्य वाग्भटस्य काव्यानु-
शासनम् । (७) जैनस्य वाग्भटस्य वाग्भटालंकारः । (८) दक्षिणात्यस्य
अच्युतरायस्य श्लोपशररामोदसहितः साहित्यघारः । (९) दक्षिणात्यस्य
कृष्णकवैर्मन्दारमरन्दः ।

रूपकप्रकरणानि ।

भर्तृहरिस्य दशरूपकं धनिककृतालोकसंवलितम् । भारतीयस्य नाट्यशास्त्रस्य
अष्टादश एकोनविंशो विशदतुषिंशथाध्यायाः । अनेके रूपकग्रन्थाः सर्वतन्त्र-
सतन्त्रस्य राघवभट्टपादस्य अभिज्ञानशाकुन्तलापर्ययोतनिकातोऽवधेया इति ॥

अथ प्रथमसाहित्यस्य लक्ष्यभूताः प्राच्योत्पीच्यप्रतीच्यदाक्षिणात्याः कतिपये
कविकर्मणः धर्मदृश्यग्रन्था निरूप्यन्ते—

तत्र काव्यग्रन्थाः ।

(१-३) कालिदासस्य रघुवंश-कुमारसंभव-मेघदूतानि । (४) छत्र-भारवेः
किराताजुनीयम् । (५) घण्टा-भाषस्य शिशुशालवधम् । (६) श्रीहर्षस्य
नैपथीयचरितम् । (काव्यशास्त्रम्) (७) काश्मीरिकस्य ताल-रत्नाकरस्य हरवि-
जयम् । (८) काश्मीरिकस्य विहङ्गस्य चिन्तमाह्वदेवचरिताम् । (९) काश्मीरिकस्य
जगद्धरस्य स्तुतिक्रमुमाञ्जलिः । (१०) शालिवाहनस्य गांधासप्तशती (गाहा-
सप्तसई) । (११) प्रवरसेनस्य सेतुबन्धम् (दत्तमुद्भवो) । (१२) वाक्पति-

१. काव्यानुशासन काव्यप्रकाशानुसारी । वाग्भटीयं काव्यानुशासनं तु प्राचीन-
शैलीकम्. २. पद्ये दाढसादिभिः समुद्रिते दशरूपकपुस्तके संश्लेषिताः. ३. 'वहति गिरि-
रथं विलम्बिषण्टादयपरिवारितवारणेन्द्रलीलाम्' लक्षणेच्या अथ भाषस्य घण्टामावेति
प्राचीनैः संज्ञा इति, 'छत्र-भारवि, ताल-रत्नाकर, समुना-विविकमेति'. ४. दक्षिणा-
त्ये गोदावरीतीरे कुन्तलेषु प्रतिष्ठानं नाम नगरमासीत् । यस्त्वामी दाढसात-
दाहनादिनाम्ना शकप्रवर्तकः शालिवाहनः । येन च गाथासप्तशती संकलिता ।
इयं वाणस्य हर्षचरिते बोधतया रज्जुता । गौर्धर्नाचार्यस्य आर्षासप्तशत्यां—'यागी
प्राकृतसमुच्चरसा बलेनैव सरङ्कृतं नीता । निश्चानुरूपवीरा कलिन्दवन्येव गणनतलम् ॥'
इत्येवं स्मृता । सरस्वतीकण्ठाभरणे तु द्वितीयपरिच्छेदे 'केऽभूवताद्वयराजस राज्ञे
प्राकृतभाषिणः । काले श्रीदाहासाहस्य के न सरङ्कृतभाषिणः ॥' इत्युक्तम् । तत्र
आह्वयरायः शालिवाहनः; साहस्यद्वो विन्मादित इति तट्टीकाकृतो रत्नेश्वरनिष्ठाः ।
शालिवाहनस्यैव सभाया भूतभाषामपहृष्टकमनिर्गाह-सुणाह्वय-कालाव्याकरणकृतं—
शर्ववर्मप्रसूतयो महाभिद्रांस आसन् । अतः शकप्रवृत्तेरासप्रकाले गाथासप्तशती-
संकलनकाले भवितुमर्हतीति सिद्धं. ५. राजतरङ्गिणीगणनया परुः प्रवरसेनः
२१८९ कलिगतेऽभूत् । अस्यैव पीथो द्वितीयः प्रवरसेनः । एतत्समये उज्जयिन्यां ।
हर्षागरनामा विज्ञादिलोऽन्वभूत् । उक्तप्रवरसेनपीरवृत्तरेण सेतुबन्धधारनामपेयं
दत्तमुद्भवपं प्रणीतं स्यात् । अकम्बरवटालवीन्द्र (अमुद्रमुद्राकरजलाद्रीनयदम्बर
अवबर) सचिवो रामदासभूपतिर्यं स्वकृतसेतुबन्धटीकाप्रारम्भे—'महाराजप्रवरसेननिर्मिधं

देवस्य गण्डवहो (गण्डवधम्) ।

आख्यानग्रन्थाः ।

(१) दण्डिनो दशकुमारचरितम् । (२) सुबन्धोर्वासचदत्ता । (३-४) चाणभट्टस्य हर्षचरित-कादम्बर्यौ । (५) विष्णुशर्मणः पञ्चतन्त्रम् । (६) नाटयणस्य हितोपदेशः ।

चम्पूग्रन्थाः ।

(१) यमुना-त्रिविक्रमस्य दमयन्तीकथा । (२) भोजदेवस्य रामायणचम्पूः । (३) धनन्तस्य भारतचम्पूः ।

नाटकग्रन्थाः ।

(१-३) कालिदासस्य अभिज्ञानशाकुन्तल-विक्रमोर्वशीय-मालविकाग्नि-मित्राणि । (४-६) धीरुपस्य रत्नावली-प्रियदर्शिका-नागानन्दानि । (७-९) भवभूतेर्महावीरचरित-मालतीमाधवोत्तररामचरितानि । (१०-१२) राजशेखरस्य चालरामायण-विद्वशालभञ्जिका-कर्पूरमञ्जर्यः । (१३) भट्टनारायणस्य वेणीसंहारम् । (१४) सुरारेरनर्घरापवम् । (१५) विशाखदत्तस्य मुद्राराक्षसम् । (१६) धीरुष्ण-मिश्रस्य प्रयोधचन्द्रोदयम् ।

एतेष्वनेकान्काव्यसाहित्यग्रन्थान्काव्यमालानुपजादुद्धरद्विरस्मत्तातपादानां सुद-
न्द्विर्महामहोपाध्यायश्रीदुर्गाप्रसादपण्डितरक्षैः काव्यसंसारः साधूपकृत इति ॥

५। साहित्यदर्पणस्य च किमिति वृत्तम् ? अयं दर्पणो यावदुपयुक्तकाव्यशिक्षा-
धायकरवात् साहित्यशास्त्रमिति व्यपदिश्यताम् । यदयं न सरस्वतीकण्ठाभरणवद्
अनतिप्रयोजनीयविषयविस्तीर्णो नवीनविचारविकलधः न काव्यप्रतीपवद् रूपक-
प्रकरणरहितोऽतिस्थनितप्रमेयधः न साहित्यसारवद् विषयसंकलनैकतात्पर्यो
दुरूहरचनधः । एकदेशीयैः सह तु तुलनायकाश्च एवास्य नास्ति । सोऽयं कारिका-
वृत्तुदाहृतिभिरुपि विभज्यते । तत्र कारिका वृत्तयश्च सक्तीया एव, उदाहृतयस्तु
सचिदेव सक्तीयाः । प्रमेयाणामुपपादनशैली प्रायेण सर्वत्र प्राग्लेव, यत्र क्वचि

मदारामाधिराजविक्रमादित्येनाश्रयः काण्डशतमहाशयः सेतुबन्धं चितीपुंः' इत्यनेन
वादिशस्यैव सेतुबन्धकत्वं स्थितिरिति । तत्र तादृशसंबन्धदर्शने मूलं गृह्यम् ।
विक्रमकाण्डशयोः संबन्धकस्तु न विरह्यते तवोत्पत्त्यात् । पाकाटकवंशे वृहीतवग्मनोः
सिल्लादस्य चतुर्थ-पद्ममशकवोर्वर्तमानयोः प्रवरमेनभूजुवोः सेतुबन्धकत्वं तु
दृष्टिः शितीवाशस्ये पत्नी । यणे दण्डी बाग्यादर्शे सेतुबन्धं सारतीति दिष्टः ।

१. गौडवधे पा(क)न्यतुजाभिपदेयेनोपमंगो मदिमा आश्रयं कदा गङ्गापा वापदिराजे-
नायधि. अत्र १२०९ गाथाः । रामाभ्युदयादिनाटकरचन्द्रिज अयमेव दशोवर्मा
बाग्यला वरुणराभिपदिना कटिकादित्येन पराजितः । 'कविर्वाक्यपिरावधीमव-
भूयादित्येतिथः । पिनो वयो वशीवर्मा वट्टनगुण्डिराजम् ॥' इति राजतरङ्गिणी
(४।१४४) । अन्त समयः गिन्याभ्येवसतमशयवोत्तरार्धम्.

गहना सा तापद् विषयसमावात्समुद्भूता । शास्त्रकारेण तु सुखानुबोधायैव
यवितम् । उक्तं च चरमे—‘साहित्यदर्पणमसुं बुधियो विलोक्य साहित्यतत्त्व-
मखिलं सुखमेव वित्त ॥’ इति ॥

यत्पुन कुत्रचिच्छृङ्गारतरङ्गितः प्रस्तावः स चापदिहार्थतया नैतस्य रूपणाम
प्रभवति । इति दोषमाशङ्कित्वा काव्यालंकारे रुद्रदेनाभ्यधायि—

‘नहि कविना परदारा यष्टव्या नापि चोपदेष्टव्या ।

कर्तव्यतयान्येषां न च तदुपायोऽभिधातव्यः ॥

किं तु तदीयं वृत्तं काव्याङ्गतया स केवलं वक्ति ।

आराधयितुं बिदुषस्तेन न दोषः कवेरत्र ॥’

कियद्दुक्त्या, अङ्गिनि कामसूत्रेऽप्येवमभिहितम्—‘धर्ममयं च कामं च’ इति
(धो. ११९ पृ०) ।

साहित्यदर्पणकारो विश्वनाथः । अयं दर्पणस्य अनुष्ठे परिच्छेदे
(२४४ पृ०) अलावहीनं स्मरति । ‘यः कौमारहरः’ इति काव्यप्रकाशोदा-
हरणविचारे ग-संज्ञकपुस्तकपाठे (सा. द. १७ पृ०) जयन्तं स्मरति । काव्य-
प्रकाशस्य दर्पणव्याख्यानं ‘यदाहुः श्रीकलिङ्गभूमण्डलाराण्डलमहाराजधिराज-
श्रीनरसिंहदेवप्रभायां धर्मदत्तं स्वगणतः सकलसहस्रगोष्ठोगरिष्ठकलिपण्डिता-
स्यत्पितामहधीमन्तारायणदासपादा.’ इत्युद्धिरति । तत्र अलावहीनः
(अलावहीन मसज्जद) दिक्षिपरिशुद्धः, यः सिक्खान्दे १२४६ भारितः । जयन्तः
काव्यप्रकाशस्य टीपिकाव्याख्यानं सवत् १३५० अर्थात् सिक्खान्दे १३५०-
५७=१२९३ मिलिरति । एवमेताभ्यामथस्तनो दर्पणकारो विश्वनाथः सिक्खा-
न्दीर्मचतुर्दशशतकस्य पूर्वभागोऽनश्मं भवितुमर्हति । यस्मादनं कलिदेवस्य नर-
सिंहदेवस्य सभायां स्तपितामहं नारायणं निर्दिशति । स च नरसिंहदेवः ‘अस्ति
सप्तदशोत्तरद्वादशशतकवत्सरे (१२१७) चतुर्दशभुवनाधिपशार्दिषिष्ठदावती-
विराजमानः श्रीवीरनरसिंहदेवमहीपतिः क्षराज्यस्यैकत्रिंशत्सङ्घेऽनिलिरयमाने सिह-
शुक्लपक्षां सोमवारे’ इत्येतिहासिकफकिङ्कया सिक्खान्दे ११६० विज्यति ।
यद्यपि १२९३-११६०=१३३ उक्तसिक्खान्दयोगेनन्तरे पुर्ययययययतिः द्विन्द्विर्धकं
प्रतीमये तथापि दर्पणे (७८ पृ०) नारायणस्य मृदप्रपितामहत्वेन तेषात्तप्ता-
समञ्जसम् । प्रकाशदर्पणे नारायणस्य अन्ते दाप-दर्शनाव, साहित्यदर्पणे
दावाददर्शनाद् व्यक्तिमेदस्तु नाशङ्क्यः । विश्वनाथात्मजस्य अनन्तदासनागो-
पलम्भाद् विश्वनाथपितामहानुजस्य चण्डीदासस्यापि तथानामनिर्देशाय (सा.
द. ४४६ पृ०) । दर्पणे विश्वनाथपित्रा चन्द्रशेखरेण वर्णितायुमाधानु-
देशायपि नैरभिदमहीपतेरेवानुवन्धिभौ ज्ञायते (सा. द. ६३) ।

१. नरसिंहनाम्ना प्रथिता यहयः शेषाः । नरसिंह उपकन्दश्रीनामि रूपं
विद्यापरमहापण्डितेनेसावन्त्याम्.

विश्वनाथस्य नाम सांघिविप्रहिक-महापात्र-कविराजेत्युपाधिभिर्घटितं दृश्यते । तत्र सांघिविप्रहिक इति राज्याधिकारविशेषः । तदानीं विद्याप्रणयिनां कलिङ्ग-पार्थिवानां राज्याधिकारे विश्वनाथस्य पूर्वपुरुषास्तदनुबन्धिनः श्रीधर-राघ-वानन्द-कृष्णानन्दप्रभृतयश्चासन् । अत एतन्नामापि सांघिविप्रहिक-महापात्र-विशेषणाभ्यां भूयितम् । अत्र श्रीधर-राघवानन्दौ काव्यप्रकाशस्य टीका-कृतावपि । कृष्णानन्दस्तु वैदर्भीतिप्रधानस्य सहृदयानन्दाख्यस्य नलचरित-महाकाव्यस्य रचयिता । राघवानन्दनाम दर्पणस्य प्रथमपरिच्छेदे; सहृदयानन्दस्य 'सूचीमुखेन-' इति पद्यं सप्तमपरिच्छेदे वर्तते । सांघिविप्रहिक इति सांघिविप्रहा-विकृतः । 'तत्र नियुक्तः-' (पा० सू० ४४०।६९) इति ठक् । एष उपाधी राजतरङ्गिण्यादौ सुप्रसिद्धः । महापात्रो ब्राह्मणविशेष इति केचित्, संश्लेषपदे । ननु महामात्र इति संभावनीयम् । कविराज इति महाकविसमानार्थकम् । ननु अवघ(अयोध्या)प्रान्तीयप्रधानहिंदीभाषायां 'माट' इति प्रसिद्धब्राह्मणजातेर-वगमकम् । श्रीनारायणचरणारविन्देत्यादि तु आस्तिक्यादिप्रदर्शनार्थम् । काव्यप्रकाशदर्पणे तु "...संगीतविद्याविद्याधर-कलाविद्यामालतीमधुकर-विविध-विद्यार्णवकर्णधार..." इति विश्वनाथस्य त्रीणि विशेषणान्यधिकानि । 'वस्तुतोऽयं महाकुलप्रसूतो बहुज्ञः सहृदयश्चेति । एतत्प्रणीतग्रन्थास्त्वेते शायन्ते—(१) राघवविलासमहाकाव्यम् (२) कुबलयाश्वचरितप्राकृतमहाकाव्यम् (३) चन्द्रकला नाटिका (४) प्रभावती नाटिका (५) पोद्दशभाषामयी प्रशस्तिरत्नावली (एतेषां निर्माणोत्तरं) (६) साहित्यदर्पणः (७) नरसिंहविजयम् (८) काव्यप्रकाशदर्पणः । एतत्पितृध्वन्द्रशेखरस्य पुष्पमाला नाटिका, भाषार्णव इति ग्रन्थद्वयी, दर्पणतो व्युत्पन्ना । तत्र—

‘भाषामध्यमपात्राणां नाटकोक्तौ विशेषतः ।

महाराष्ट्री सौरसेनीत्युक्ता भाषा द्विधा युधैः ॥

हीनेर्भाष्या विभाषा स्यात्सा च सप्तविधा स्मृता ।

प्राच्यावन्ती मागधी च शाकरी च तथापरा ॥

चाण्डाली शायरी चापि तथाऽऽभीरिति मेदतः ।’

इत्येतत्पुत्रस्य अनन्तदासस्य लेखेन भाषार्णवरूपमवसीयते । प्रशस्ति-रत्नावल्याः पोद्दशभा भाषाविभागो नावसीयत इति भूपान्येदविययः ।

विश्वनाथपूर्वपुरुषाणां कलिङ्गराज्यसंबन्धः स्पुट एव । किंच । "कुच-रविम्, इति पादयोर्वैपरीत्ये" इति काव्यप्रकाशप्रतीकमुपादाय तदीयदर्पणे "वैपरीत्यं रवि कुच" इति पाठः । अत्र विद्वा-पदं कादनीसदिभाषायामश्रीलार्णवोपधम्, उरकलादिभाषायां 'पूतवाण्टकद्वय' इत्यादि" इति टेपाद् उरकलदेसनिशासोपि बहुं गुणकः । आम्नेट सेक्टरादिबाह्य लिखान्तीयपद्यदसततकमप्ये पूर्ववत्ते साहि० भू० ६

प्रद्युम्नतटे साहित्यदर्पणो व्यरचीति जगन्मोहनशर्मसंस्कारचण्डकौशिकनाटक-
भूमिकातोऽवसेयमिति विलिरान्ति ।

साहित्यदर्पणस्य हस्तलिखितानि त्रीणि मूलपुस्तकानि संकलितानि । तत्र प्रथम-
मस्माकं पुस्तकालयस्य शुद्धप्रायं १८१६ वैकमाब्दे लिखितम् । एतत्पत्राणि २०८
प्रतिपत्रं पङ्क्तयः १८ इदं पुस्तकं क-संज्ञया व्यवहृतम् ।

द्वितीय-तृतीये पुस्तके जयपुरराजगुरु-श्रीनारायणशास्त्रिणा पर्वणीकरोपाख्या-
नाम् । इमे प्राचीने पद्यमपरिच्छेदपर्यन्ते, तदुत्तरं तु भिन्नलिप्या पूर्णकृते क्रमेण
र-ग-संज्ञाभ्यां व्यवहृते ।

अथ चतुर्थं पुस्तकं रामचरणतर्कवागीशभट्टाचार्यकृतविद्युतिसमेतं श्रीचण्डी-
चरणस्मृतिभूषणधीभूतनाथविद्यारत्नाभ्यां परिशोधितं कलिकाताराजधान्यां
१९४२ वैकमाब्दे मुद्रितं घ-संहितमिति । एषु पुस्तकेषु ग-संहितमखन्तं
मिश्रणात्कम्, नूनमिदं साहित्यदर्पणस्य प्रथमपुस्तकप्रतिरूपकम् । इदं विश्वनाथेन
प्राग् विप्ररीर्णानां विषयाणां संकलनार्थं लिखितं भवेत् । स च लेखनावसरः
पद्यमपरिच्छेदान्तप्रग्यस्यैव संभाव्यते, तदानीमेतत्पूर्वार्धविषयाणां काव्यप्रकाश-
मपहाय परत्र संकलनाभावात्, काव्यप्रकाशेऽपि नायिकाभेदादिनिपसंकलना-
दर्शनात् । एतत्पूर्वार्धविषयेषु तु प्रायो दशरूपक-काव्यप्रकाशावेव सहाय-
भूताविति न विशेषतो लेखनपरिवर्तनावसर आपतित इति नातिविरोहितम् ।
तदेतद्दृतं ग-संज्ञकपुस्तकपाठान्तराण्यपि विचार्यमाणान्यवबोधयन्ति । काव्य-
प्रकाशस्य व्याख्यायितप्रतिश्रुतिवया साहित्यशास्त्रेऽप्रतिमोऽप्ययं दर्पणः खानुरुपया
टीकया अस्ति इति मन्यामहे ।

दर्पणस्य टीकाद्वयमस्माभिरुपलब्धम् । तत्र प्रथमा दर्पणकारस्यैव पुत्रेण
जनन्तदासेन कृता दर्पणलोचनाख्या । सेयं प्रौढा संक्षिप्ता च । अस्मा एकं
मामकं पुस्तकम् । 'अथा एत-दशुदाहरणव्याख्याशमादाय सतम-
परिच्छेदान्तमेव जालशुद्धम् । अत्र सप्तमपरिच्छेदान्ते एवम्—'इत्यालंकारिक-
चक्रवर्तिभूतिप्रस्थापनपरमाचार्यमहापात्रधीविश्वनाथात्मजधीमदनन्तदासकृती साहि-
त्यदर्पणलोचने दोषनिरूपणो नाम सप्तमः परिच्छेदः समाप्तः ।' एतत्पुस्तकस्य
पत्राणि ५६३ प्रतिपत्रं पङ्क्तयः २० । प्रतिपत्रि अक्षराणि ४२ । द्वितीया,
रामचरणतर्कवागीशभट्टाचार्यकृता दर्पणविद्युतिः । अस्या निर्माणकालः—'अक्षि-
पञ्चसत्तम (१६२२) संमिते हायने शकवधुंधरापतेः' इति विश्वासेन निर्दिष्ट, ।
दयं विद्युतिर्ग्रन्थं योजयन्ती प्रयोगशास्त्रविचारे प्रौढि प्रकटयन्ती सच्छास्त्राणामुप-
कर्षाति न सदेहः । किन्तु बहुनात्र प्रतीकविकल्पो विरल्यप्रतिपादकश्च लेखो
मूलं न नियन्त्रयतीति मूलातुपूर्वागवेषणे महान् हेदाः । क्वचित् क्वचिच्च श्लोकानां
संक्षिप्तं व्याख्यानं व्याकरणशशयं चेति । अस्मा विरुतेहस्तलिखितानि

त्रीणि पुस्तकान्यासादितानि । तत्र प्रथममस्माकं पुस्तकालयस्थं शुद्धप्रायं नवीनम् । एतत्पत्राणि ३०४ प्रतिपत्रं पङ्क्तयः १२ । द्वितीयं पुस्तकं पूना-डेकनकालेजस्थं नास्यशुद्धं द्विशतीवर्षलिखितमिषोपलक्ष्यमाणम् । एतत्पत्राणि १८२ प्रतिपत्रं पङ्क्तयः १८ । तृतीयमपि पूना-डेकनकालेजस्थं शुद्धं प्राचीनम् । एतत्पत्राणि २५४ प्रतिपत्रं पङ्क्तयः २० । इदं पुस्तकं तु प्रथमतः १५० पत्रैः खण्डितं किञ्चिदूनसप्तम-परिच्छेदाद् दशमपरिच्छेदान्तमेव । इमे द्वितीयतृतीयपुस्तके डाक्टर एस्. के. बेलवलकर एम्. ए. महाशयैः डेकनकालेजसंस्कृताध्यापकैः कृपया अस्मत्सविधे प्रहिते इति तेषां महान्तमुपकारमाकलयामः । इदं पुस्तकत्रयं पुस्तकान्तरनाम्ना व्यवहृतम् । प्रागुक्तं मूलेन सह मुद्रितं चतुर्थं विरुतिपुस्तकं तु मुद्रितनामैव व्यवहृतम् । तदेतन्मुद्रितपुस्तकं वङ्गकोडपत्रलेखमिश्रम् ।

इत्थं मूलस्य विरुतेश्च पुस्तकचतुष्टयाधारेण प्राक् १९०२ ख्रिस्ताब्दे मुम्बामुख्यी निर्णयसागराख्ये यन्त्रालये मुद्रितस्यैव साहित्यदर्पणस्य विरुत्या विरुतिपूर्णां च सहितस्य पुनरेतत्पूर्वविशेषं द्वितीयसंस्करणमस्माभिरकारि । अस्मन्मुद्रणात्प्राद् मुद्रितेषु साहित्यदर्पणपुस्तकेषु कारिकादीनां दुरवस्थैव प्राप्यते । यथा—‘नापि भविष्यन्-’ (सा० ६० ९२ पृ०) इति कारिका पदच्छेदवैलक्षण्येन वृत्तिरूपतां नीता । ‘मन्त्री स्यादर्यानां चिन्तायां तदवरोधे’ (सा० ६० १०२ पृ०) इति कारिका वृत्तियोजनादिना ‘मन्त्री स्यादर्थचिन्तायामर्यात्तन्त्रावपादयः ।’ इत्येवमनुष्टुप्-रूपतां प्रापिता । ‘काव्यान्तर्गडुभूततया तु नेह प्रपश्यते ।’ (सा० ६०) इति वृत्तिः ‘काव्यान्तर्गडुभूता या सा तु नेह प्रपश्यते ।’ इत्येवमनुष्टुप्-रूपता गमिता । इति दिक् ।

रामचरणतर्कवागीशभट्टाचार्यैर्विरचिता विरुतिरेव बहुगुणसंपलेति मन्यमानेन मयका तदारोपनाय विशेषानेव विचिन्विता छायाख्या विरुति-पूर्तिर्बोधायि । इह प्राचामर्षांचां चालंकारिकाणां संदर्भेभ्यो विशिष्टभागं शब्द-तत्त्वात्पर्यन्तवानूय मांसलीकृतो दर्पणविरुत्यनुक्तविषयो यन्नतो न्यासि । अनुक्तत्वेन ज्ञायमाना अपि नातिप्रयोजनीया उक्तिमुद्रादिका उपेक्षिषत । क्वचित्क्वचित्तु नातिप्रयोजनीया अपि सूक्तयः संवादसौष्ठवाय न्यथाविषत । किं बहुलया यावतायासेन विरुतिपूर्तिरप्रमिथ तावता तदल्पेन वा विरुतिषादाव्येनाभिनवा विरुतिर्भविषुमर्हा । गवति चात्र नामकं पद्यम्—

‘मूलं वा व्याकृतं वा किमपि विरचयेत्पूर्वतोद्धारि पूर्वं

किंवा पूर्वानुरूपं सहृदयहृदयाचर्जकं संग्रहं वा ।

भ्रातर्भूयस्तपद्वाः परकृतिफलनापिच्छिला ये प्रयन्धा

प्रथ्यन्ते तैरिदानीं समयगमनिकामन्तरा कोऽस्ति लाभः ॥’

अथेहा नूतना, बी. ए. उपाधिपारिणा धीजीयानन्दविद्यासागरमहाचार्येण विरचिता साहित्यदर्पणस्य विमलाख्या व्याख्या कठिनाकाराभ्यासां मुद्रिता । द्वितीया नूतनतरा, काव्यटीर्थपिरोषणान्तरधीशुयनाथविद्यानिधिमहाचार्येण संपा-

दिता साहित्यदर्पणमूलविभूतिसंस्कृतिः । यत्र १९०२ लिखाब्दे मुम्बापुर्यां मुद्रि-
तस्य अस्तत्साहित्यदर्पणपुस्तकस्य भूमिका-टिप्पणीभागावपहताविति ज्ञेयम् ।
तृतीया नूतनतमा, गौडशिवदत्त-कविरत्नेन संपादिता रुचिरारूपटीका । यत्र
मूलं ग-पुस्तकपाठयोजनादिना संकीर्णम् ।

अथ साहित्यदर्पणे प्रसंगदुद्धृतानां ग्रन्थकाराणां समयदिक्कमकारादिवर्णक्रमेण
मनाद् निरूप्यते—

इहेयं गउडवहस्य गाहा न विस्मरणीया—

‘कालवसा णासमुवागयस्स सप्पुरिस-जस-सरीरस्स ।

अट्ठि-लवायन्ति कहिं पि विरल-विरला गुणुगारा ॥ ९४५ ॥’

अभिनवगुप्तः ।

अभिनवभारत्याख्यभारतीयनाट्यशास्त्रव्याख्या-नाट्यलोचन-ध्वन्यालोकलोचन-
प्रवृत्तिनानानिवन्दनिर्माता महामाहेश्वराचार्यवर्षोऽभिनवगुप्तपाद. कश्मीरेषु बभूव ।
अस्याचार्यवर्यस्य विषये बहु वक्तव्यमुपेक्ष्य केवलं लोचनं प्रकृत्य किञ्चिदुच्यते—
इदं लोचनं ध्वन्यालोकाय लोचनीभवद् वादिनामपि हृदयदर्पणोऽमूत् । मन्ये तत्
एव मत्सरतया ध्वनिनिरासाय प्रवर्तमानोऽपि महिमा ध्वनिकरे शरीर एव ।
किंहुना, आलोकेन ध्वनिषु विपर्याससदेहाज्ञानसिमिरोत्करे क्वलितेऽपि लोचन-
साचिव्येनैव प्रतिमानम् । इत एव द्वितीयोद्योताद् रसस्वरूपे मतनेदसिद्धान्ता
मम्मटाचार्येण गृहीताथेति सिद्धे ॥

लोचनस्य आरम्भे—

‘अपूर्वं यद् वस्तु प्रथयति विना कारणकलां

जगद्भावप्रख्यं निजरसभरात्सारयति च ।

क्रमत्प्रख्योपाख्याप्रसरसुभगं भासयति त-

त्सरस्वत्यास्तत्त्वं कविसहृदयाख्यं विजयतात् ॥’

इति । पर्यन्ते तु—

‘किं लोचनं निरालोको भाति चन्द्रिकयापि हि ।

तेनाभिनवगुप्तोऽत्र लोचनोन्मीलनं व्यधात् ॥’

इति । श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यपादैः प्रणीताः प्रत्यभिज्ञादर्शनानुसारिणो ग्रन्था-
स्त्वैते—(१) प्रत्यभिज्ञाविमर्शिणी बृहती वृत्तिः, (२) प्रत्यभिज्ञाविमर्शिणी लघु-
वृत्तिः, (३) तन्त्रालोकः, (४) तन्त्रसारः, (५) परमार्थघाटः, (६) मालि-
नीविजयवार्तिकम्, (७) अनुत्तराष्टिका, (८) क्रमत्वोद्यम्, (९) तन्त्रवट-
घाटिका, (१०) देहस्पदेवतानकस्तोत्रम्, (११) परमार्थचर्चा, (१२) पर-
मार्थद्वादशिका, (१३) परात्रैशिकाविवरणम्, (१४) प्रकरणस्तोत्रम्, (१५)
बोधपञ्चदशिका, (१६) महोपदेशविंशतिः, (१७) भैरवस्तोत्रम्, एतद्ग्रन्था-
नामुद्देशम्—

“तरत तरसा संसाराब्धि, विधत्त परे पदे
पद्मविचलं नित्यालोकप्रमोदसुनिर्भरे ।
चिमृशत शिवादिष्टाद्वैतावबोधसुधारसं
प्रसभविलसत्सद्युक्त्यान्तःसमुत्प्लवदायिनम् ॥”

इति तत्पादपयोपजीवि-राजानकश्रीक्षेमराजाचार्यपद्यतोऽवधार्यम् । श्रीमद-
भिनवगुप्तस्थितिकालस्तु—

‘इति नवतितमेऽस्मिन्वत्सरेऽन्त्ये युगांशे
तिथिशाशिजलधि (४११५) स्थे मार्गशीर्षावसाने ।’

इति तद्दीकेयं बृहत्प्रत्यभिज्ञाविमर्दिणीपद्यतोऽवगम्यते । तस्य मातापितरौ विम-
ला-नरसिंहगुप्तावित्यादि तदीयग्रन्थटीकाटिप्पणीभ्योऽवसीयते ॥

आनन्दवर्धनः ।

आलोकादिविधिसंदर्भरचयिता राजानकसंज्ञकब्राह्मणकुलोत्पन्न आनन्दवर्धना-
चार्यः कश्मीरेषु बभूव । अयं कारिका-वृत्तिविभक्तमालोकाख्यं ध्वनिप्रतिपादकं
प्रबन्धं निर्ममे । येन च विशिष्यमाणा काव्यमीमांसा परां दर्शनकोटिं निन्दे । सोऽयं
काव्यसंसारालोक आलोको ध्वनिप्रदर्शकतया ध्वन्यालोकनाम्नापि राजशेखरा-
दिभिर्व्यवहियते । वस्तुतस्तु आलोकाद् ध्वनिकारिकात्वेन व्यवहार्या मूलकारिका
मिन्नकर्तृका एव । यद्यपि ध्वनिकारिकाकारस्य नाम नोपलभ्यते, तथापि ‘आलोक-
व्याख्यातुर्लोचननिर्मातुश्चिभिर्व्यन्यालोकयोः पार्थक्यव्यवहारो विविक्तः । त-
थाहि—‘अत एव मूलकारिका साक्षात्त्रिराकरणार्था न ध्रुयते । वृत्तिकृत्तु निरा-
कृतमपि प्रमेयसह्यापूरणाय कण्ठेन तत्पक्षमनूय निराकरोति’ इतिवमादयो लोच-
नोक्तयः । एवं पार्थक्ये सत्यपि यदि काश्चन कारिका वृत्तिकृता आनन्दवर्धनाचा-
र्येण परिष्कृता वर्धिता वा भवेयुर्यन्मूलकश्च ध्वन्यालोक इत्यविविक्तो व्यवहारः
प्रयत इत्यपि को वेद ।

आलोकस्य चरवार उद्घोताः । तत्र प्रथमे ध्वनिमतमेदप्रदर्शनपूर्वकं ध्वनिस्था-
पनम्, द्वितीये अविवक्षितवाच्यप्रमेदनिरूपणम्; तृतीये अविवक्षितवाच्यप्रमेदनम्;
चतुर्थे ध्वनिव्युत्पादनप्रयोजनान्तरम् । अत्र ध्वनिकारिकायाः प्रारम्भः—‘काव्य-
स्यास्या ध्वनिरिति—’ (छा० १७ पु०) इति । इमादि—‘प्रतायन्तां वाचो निमि-
तविविधार्थामृतरसा न वादः कर्तव्यः कविभिरनवये स्वविषये । परस्वादानेच्छाधि-
रतमनसो वस्तु मुक्त्वेः सरस्वत्येवैषा घटयति यथेष्टं भगवती ॥’ इति । एवमालो-
कस्यापि प्रारम्भसमाप्ती द्रष्टव्ये । ध्वनिग्रन्थस्य कारिकात्मकस्य सङ्घतेः, अर्थाद्

१. अत्रैवं प्रत्यभिज्ञाद्वयान्ते क्षेमाचार्येणोपसंहियते—‘देहप्राणसुखादिभिः प्रतिकलं
सं(रुष्य)रुष्यमानो जनः पूर्णानन्दपदनामिमां न चिनुते मादेशरीं स्तां (चित्तिम्) स्थितिम् ।
मध्येनोपमुपाधि दिशमभितस्तत्केनपिण्डोपमं यः पश्येदुपदेशस्तु कथितः साक्षात्त एकः
शिवः ॥’ इति ॥

ध्वन्यालोकस्योपरि षड्दयालोकपरसंज्ञं लोचन-नामकं प्रौढतरं व्याख्यानमस्ति । तत्र लोचनमिति नामकरणे ध्वन्यालोकस्य चन्द्रिकाख्या व्याख्या योजम् । उक्तं च लोचने—'किं लोचनं विना लोको भाति चन्द्रिकयापि हि ।' इति । इमानि ध्वन्या-
लोकलोचनानि मम्मटस्य प्रतिभाख्यानि काव्यप्रकाशस्य सर्वोत्कृष्टस्य मीमं-
जनि । यत्र प्रकाशेऽनेकेऽलंकारनिबन्धाः कश्चिरे । आनन्दवर्धनाचार्यस्य समयस्तु—

‘मुक्ताकणः शिवस्वामी फविरानन्दवर्धनः ।

पर्या रत्नाकरश्चागात्साम्राज्येऽवन्तिवर्मणः ॥’

इति षड्गस्य राजतरङ्गिणीश्लोकेन (५।३९) अवन्तिवर्मणमकालिकः । अव-
न्तिवर्मणो राज्यं ८५५ त्रिस्राब्दात् ८८४ त्रिस्राब्दपर्यन्तं सुप्रसिद्धम् ।

उदयनः ।

न्यायवार्तिकतारपर्यपरिशुद्धि-किरणावल्यादिप्रत्ययवयिता न्यायाचार्यपदाहित
उदयनाचार्यो मिथिलामण्डले गौडमण्डले वा बभूव । सोऽयं प्रशस्तपादाचार्यप्रणी-
तस्य पदार्थधर्मसंग्रहस्य न्यायकन्दत्यारूपटीकाकाराद् भट्टश्रीधराद् अक्षतमल-
त्समानकालिको वेति कन्दलीकिरणावत्योः संवादेनावधार्यते । कन्दलीनिर्माण-
कालस्तु—

‘त्र्यधिकदशोत्तरनवशत (९१३) शाकान्दे न्यायकन्दली रचिता ।
श्रीपाण्डुवास्ययाचितमट्टश्रीश्रीधरैरेषा ॥’

इति । अर्थात् ९१३+७८=९९१ त्रिस्राब्दः । गोवर्धनाचार्य आर्यावतस-
त्यन्ते स्रशिष्यत्वेन छादरमुदयनं स्मरति—

‘उदयन-वलभद्राभ्यां सप्तशती शिष्यसोद्वारभ्यां मे ।

धौरिव रविचन्द्राभ्यां प्रकाशिता निर्मलीकृत्य ॥’

इति । गोवर्धनश्च ब्रह्मनिपतेर्लक्ष्मणसेनस्य सभायां विद्वत्पञ्चनेष्वन्यतम आ-
सीद् इति तस्यैव सभासञ्चति शिलायामुत्कीर्णादस्माच्छ्लोकाज्ज्ञायते—

‘गोवर्धनश्च शरणो जयदेव उमापतिः ।

फविराजश्च रत्नानि समितौ लक्ष्मणस्य च ॥’

य वल्लालसेनसुजुल्लक्ष्मणसेनस्तु त्रिस्रैकादशशताब्द्याध्वरमनागपर्यन्तं वल्ल-
नशात् ब्रह्ममैथिलप्रसिद्धो लक्ष्मणसेनभूभुजः सवत्सरोऽपि यस्य त्रिंशदधिकशतहस-
(१०३०) शकशताब्द्याम्, अर्थात् ११०८ त्रिस्राब्दे प्रवृत्तिर्भवत् ।

एवं च श्रीधराद् उदयनस्य अक्षतमलत्समानस्य उदयनगोवर्धनादयः समानकालिकाः
सिद्ध्यन्ति । तत्र जयदेवो गीतगोविन्दकारो न तु प्रचनराजवनाटककारः, माता-
मिनोः कालस्य च मेदात् । जयदेवेन गीतगोविन्दे स्वसमानकालिका कवयोऽ-
स्मारिषत—

१. अत्र श्रीचन्द्रकान्त-तर्पालकारस्य श्रीविन्द्येश्वरीप्रसादद्वैतस्य च महानहो-
पाख्यास्य न्यायकुसुमाञ्जलि-प्रशस्तपादनाथभूमिके अपि विलोक्ये.

“वाचः पल्लवयत्पुमापतिधरः, संदर्भशुद्धिं गिरां
जानीते जयदेव एव, शरणः श्लाघ्यो दुरुढद्रुतेः ।
शृङ्गारोत्तरसत्प्रमेयरचनैराचार्यगोवर्धन-
स्पर्धी कोपि न, विश्रुतः श्रुतधरो, धोयी कविह्मापतिः ॥”

कालिदासः ।

भासीत् कश्चिन् कालिदासो नाम यशसो । यधिराय भारते लक्ष्यभूतोऽभूत् ।
तत एव श्रीपुलकेशिनः शिलालेखेऽन्ते—

‘येनाऽयोजि नवेऽश्मस्थिरमर्थविधौ विवेकिना जिनवेदम् ।
स विजयतां रविकीर्तिः कविताश्रितकालीदासभारविकीर्तिः ॥’

इत्युदट्टि (इण्डियन् आण्टिकेरी ५।६७-७१) । स च शिलालेखः
३१७९+५५६=३७३५ इयति कलिगते ५५६ शालिवाहनीये शके, अर्थात्
५५६+७८=६३४ ख्रिस्ताब्दे उत्कीर्णे इति प्रागपि दर्शितम् (भू० ३६ पृ०) । अथ
स्वगुणगरिण्या रामविक्रमभोजादिशब्दवत् कालिदासशब्दोऽपि व्यकल्पन्तरेषु स-
कान्तः । तथाच—

‘एकोऽपि जीयते हन्त कालिदासो न केनचित् ।
शृङ्गारे ललितोद्गारे कालिदासत्रयी किमु ॥’

इति महाकविराजशेखरसूक्तिः । तथा—

‘हालेनोत्तमपूजया कविवृषा श्रीपालितो लालितः,
ख्यातिं कामपि कालिदासकवयो नीताः शकारातिना ।
श्रीहर्षो विततार गद्यकवये चाणाय चाणीफलं,
सद्यः सत्क्रिययाभिनन्दमपि च श्रीहारचर्षोऽग्रहीत् ॥’

इति रामचरितीयाभिनन्दसूक्तिश्च पप्रथे । इतो ध्वनिकारः—‘कालिदासप्रभृ-
तयो द्विनां पद्यपा वा महाकवय’ इति । काव्यप्रकाशकार —‘कालिदासादीना-
मिव यशः’ इति चाबोचत । एवमन्येऽपि कालिदासं पुरस्कुर्वन्ति । एतेन कालि-
दासस्थानेकत्वम्, तदङ्गीनामनेकत्वं तु रघुवंशादितः प्रत्यक्षम् । एवं च कस्य
कतमा वृत्तिरिति निर्णयो गमकाभावे कथं जायेत ? एकस्यैव सर्वा कृतिरित्यपि
कालिदासानेकत्वे कथं संगच्छेत ? अभिनन्दसूक्तौ कालिदासकवय इत्यादरार्थक-
बहुवचनस्वीकारेऽपि राजशेखरात्प्राक् कालिदासत्रयीति कथं संपठेत ? इत्येवं

१. एक इति श्लोकः भारोहक-भगदत्त-जङ्गलसंस्कृतिसूक्तिमुक्तावली इति विश्वक-
रितमुभाषितहारावली च राजशेखरनाम्ना समुद्धृतोऽस्ति । राजशेखरश्च सिद्धसंवत्स-
रस्य दशमशताब्द्यामासीत् इति श्रीरामकृष्ण-गोपाल-माण्डनकराणां निर्णयः । अने-
नैव राजशेखरेण बालरामायण-कर्पूरमञ्जरी-विद्युशाल-विद्यादत्ते ग्रन्था निरमाक्षिपत् ।
परम्परोपपत्तां राजशेखरसु सिद्धसंवत्सरस्य ७-दशमशताब्द्यामासीत्.

विप्रतिपत्तौ प्रतिविधीयते—तत्र रघुवंश-कुमारसंभवयोरेककर्तृकतायां न मना-
गपि संशयावसरः, एतयोर्वहुत्र श्लोकवाक्यपदांशानामैकरूप्यात् ॥ तथाहि—

रघौ—

(१) धनुष्यमोघं समघत सायकम्
(३१५३)

(२) सतस्तदालोकनतत्पराणां
सौधेषु चामीकरजालवत्सु ।

बभूवुरित्यं पुरसुन्दरीणां

स्यकान्यकर्माणि विचेष्टितानि ॥

(७१५)

(३) (७१६—११ श्लो.)

कुमारे—

(१) धनुष्यमोघं समघत बाणम्
(३१६६)

(२) तस्मिन्मुहूर्ते पुरसुन्दरीणा-
मीशानसंदर्शनलालसानाम् ।

प्रासादमालासु बभूवुरित्यं

स्यकान्यकार्याणि विचेष्टितानि ॥

(७१५६)

(३) (७१५७—६३ श्लो.)

एवमग्रेऽपि ।

अग्रेऽपि द्रष्टव्यम्—रघुवंशं समग्रम्, कुमारसंभवम् अष्टमसर्गान्तमेवं एक-
कर्तृकं भवितुमर्हतीति । अथ—

‘जानकीहरणं कर्तुं रघुवंशे स्थिते सति ।

कविः कुमारदासश्च रावणश्च यदि क्षमः ॥’

इत्यपरापि पूर्वोद्दिष्टस्य राजशेखरस्यैव सूक्तिमुक्तावलीधृता सूक्तिः । एवं च
कुमारदासात्प्राग् रघुवंशस्य कुमारसंभवस्य चावस्थानमवशीयते । अग्रेऽपि
विचारणीयम्—क्षेमेन्द्रस्य औचिख्यविचारचर्चायाम् । ‘अपि विजहीहि हठोपगू-
हनं लज नवसंगमभीष्ट बल्लभम् । अरणकरोद्गम एष वर्तते धरतनु संप्रवदन्ति
कुक्कुटाः ॥’ इति श्लोकः कुमारदासनाम्नः समुद्धृतः । एतस्य चरमचरणः ‘व्यक्त-
वाचां समुचारेण’ (११३१४८) इति पाणिनिसूत्रभाष्ये दृश्यते । कुमारदासो
विक्रमार्कसप्तमशताब्दीप्रारम्भवर्तित्वुच्यते । क्षेमेन्द्रस्यैव औचिख्यविचारचर्चायां
पुनः—‘सुम्भनसक्तः सोऽस्या दशनं च्युतमूलमारमनो वदनात् । जिह्वामूलप्राप्तं
स्त्राडितिकृत्वा निरष्टीवत् ॥’ इति श्लोकः श्यामलनाम्ना समुद्धृतः । एतस्य
चतुर्थचरणः ‘अनुकरणं चानतिपरम्’ (११४१६२) इति पाणिनिसूत्रभाष्येऽवलोक-
यते । श्यामलो व्यक्तिविवेककारस्य गुरुराचार्याभिनवगुप्तपादादधस्तन इत्याय-
समञ्जसम् (भू. ४८ पृ०) अस्मन्नते त्वेवंशयाः श्लोकांशा भाष्ये प्रक्षिप्ताः सम-
स्याविषया कापि कविभिः पूरिता चेति सकलमकलङ्कम् । प्रकृते—‘शृङ्गारे कलि-
तोद्गारे कालिसुसुत्रयी किमु’ इत्युत्तरार्धेन शृङ्गारविषये कालिदासत्रयी विशिष्यत
इति राजशेखराभिप्रायः । शृङ्गारपणनं हि मेघदूतम्, अभिज्ञानशाकुन्तलम्, वि-

१. अष्टमसर्गान्तमेव कुमारसंभवप्रकाशिका अष्टमसर्गान्तैव । नारायणद्वयं
कुमारसंभवविवरणमपि तावदेव । उभयत्रापि व्याख्याकर्तृभ्यां श्लोकतः काव्यसमाप्तिर्द-
क्षिता । एवं श्लोकाचलमठिनारस्यापि व्याख्या अष्टमसर्गान्तैव.

क्रमोर्वशीयम्, मालविकाग्निमित्रम् इति । अत्र प्रत्नलादिना मेघदूतं रघुवंशसोदर-
मेव भाति । मेघदूते हि कविर्न केवलां शास्त्रीयामेव प्रसिद्धिमनुससार, अपि तु
स्वकालिकीमपि । इह रामनिरेधिप्रकूटत्वेन अन्यथा व्याख्यानम्, दिङ्मागानामिल्-
सार्थान्तरम्, मालस्य विदिशाया उज्जयिन्याः दशपुरस्य च उल्लेखः धाराया अनुल्ले-
खश्च प्रत्नत्वे साधनानि । पुरा यत्र सोऽत इति भवभूतिन्यायादिति दिक् । एतेन
रघु-कुमारमेघानां समानप्रभवत्वम् । सोऽयं प्रभवः किंदेशः किंकालो वेति—
आवन्तिकः, उदयनाथस्तन इति संभाव्यते । तत्र वक्रैः पन्याः, अर्वन्ती उदयन-
कथाकोविदप्रामवृद्धान् इत्यादि गमकम् । किंच, 'तासां च पश्चात्कनकप्रभाणां
कालीकपालाभरणा चकासे' (कुमार ७।३९) इत्यनेन सामिसंघिनिर्देशेन काली
दक्षिणा, तस्या दास इति पञ्चगौडाभिधानसमाच्छायं नामापि लक्ष्यानुसारेण
सिद्ध्यतीति दिक् ॥ अथ शृङ्गारप्रधानेषु अभिज्ञानशाकुन्तल-विक्रमोर्वशीय-मालवि-
काग्निमित्रेषु त्रिषु नाटकेषु प्रथमं द्वितीयं चातीव प्रशस्तम्, तत एवैतयो रघुवं-
शादिवद् ध्वनिग्रन्थादौ श्लोका उदाहृताः । मालविकाग्निमित्रस्य तु दर्पणादावेव
कतिपये । अपि च—'प्रथितयशसां धार्वाक-सौमिल्ल-कविपुत्रादीनां प्रव-
न्धानतिक्रम्य वर्तमानकवेः कालिदासस्य कृतौ किंकृतो बहुमानः' इति तदीयले-
खादपि धावकेन धर्नलिप्सया श्रीहर्षनाम्ना प्रणीतानां नागानन्द-रत्नावली-प्रिय-
दर्शिकानामपेक्षया तदवत्त्वं प्रेक्षकाणां पुरस्तादस्त्येव तावत् । एतेन मालविका-
ग्निमित्रस्य अभिज्ञानशाकुन्तलाद्यपेक्षया भिन्नः कर्तेति नातितिरोहितम् । किंच,
'काव्यत्रयं सुमतिरुद् रघुवंशपूर्वम्' इति ज्योतिर्विदाभरणभागोपि पूर्वोद्दिष्टरघु-
वंशादित्रितयमेककर्तृत्वया प्रतिजानीते । एवं च राजशेखरावधि विशेषमाहिकया
त्रिविकापि कालिदासत्रयी तदुत्तरं संशयसागरे निमग्ना नोपेक्ष्या प्रेक्षावद्भिः,
तथा ऋतुसंहार-नलोदयादिप्रबन्धा अपि कालिदासं संभावयन्तो न विस्म-
र्तव्याः । तथैव—

१. रामनिरिः अमरकण्ठकासत्रः सिद्ध्यति, चित्रकूटेति मल्लिकानाथव्याख्यानं तु
भूगोलविधाविरुद्धम् । दक्षिणावर्तनाथस्तु रामनामा पर्वत इति सम्यगेव व्याख्येयः ।

२. दिङ्मागानामिलनेन दिङ्मागाचार्यविषयकार्यान्तरप्रकाशनं तु सादृश्यभ्रम-
मूलकम् ।

३. वक्रत्वं भूगोलविषया विज्ञायते ।

४. आसन्नभूतपूर्वत्वे एवंप्रायाः कविकुलालापा अन्यत्रापि दृश्यन्ते ।

५. अत्र द्रष्टव्यं तारानायकैवाचस्पतिभट्टाचार्याणां व्याख्यानम् ।

६. 'श्रीहर्षादर्षावकादीनामिव धनम्' इति काव्यप्रकाशव्याख्यासु प्रसिद्धमेतत् ।

७. यावु रामकृष्णमुजोपाध्यायः (एम्. ए. वी. एल्.) महाशयोऽपि बहुभाषोपनि-
बन्धे 'नानाप्रबन्ध' इति प्रबन्धे स्वमतमेवं प्रादर्शयत्—मालविकाग्निमित्रकारः कालि-
दासो रघुवंशादिकाराद् भिन्न एव । अस्य नाटकस्य रचनायाः कवित्वस्य च नितान्द्रम-
पकृष्टत्वात् । भोजराजसमागनी यः कश्चिदेकः कालिदासो विज्ञायते स एव मालविका-
ग्निमित्रकार इत्यादि ।

‘धन्वन्तरिः क्षपणकोऽमरसिंहशङ्कु-
वेतालमट्ट-घटखर्पर-कालिदासाः ।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्नैव विन्नमस्य ॥’

इत्येवमादिश्लोकाः परीक्षापेक्षाः । अत्रेयं भ्रान्तिरिक्—वराहमिहिरो हि—
‘सप्ताश्विदेदसंख्यं शककाल-(४२७)’ इति स्वसमयं निर्दिदेश । तेन बहूनां
समयो व्यभिचरितो द्रष्टव्यः । कालफलनानादरेऽनु—

‘भासो रामिल-सोमिलौ वररुचिः श्रीसाहसाङ्कः कवि-
माघो भारवि-कालिदास-तरलाः स्फुन्धः सुवन्धुश्च यः ।
दण्डी वाणदेवाकरौ गणपतिः कान्तश्च रत्नाकरः
सिद्धा यस्य सरस्वती भगवती के तस्य सर्वेऽप्यमी ॥’

इत्येवमादिश्लोका अदुष्टा इत्यलम् ।

दण्डी ।

अयमाचार्यदण्डी कविः कुत्र कदा बभूवेति विज्ञानं दुःशकम् । दण्डीति नाम्ना
चतुर्याधमिणमेनं मन्यन्ते कतिपये । कतिपये पुनः काव्यादर्शे वैदर्भरीतेर्भूयः
प्रशंसनाद् विदर्भजनपदस्यं दाक्षिणात्यं कीर्तयन्ते । अय—

‘त्रयोऽग्नयस्त्रयो वेदास्त्रयो देवास्त्रयो गुणाः ।
त्रयो दण्डिप्रबन्धाश्च त्रिषु लोकेषु विश्रुताः ॥’

इति सुभाषितद्वारावलीभूत-राजशेखरमहाकविश्लोकादण्डिनो ग्रन्थत्रयकर्तृत्वं
सुप्रतीतम् । तत्र काव्यादर्शे-दशकुमारचरिते तावदतिरोहिते । तृतीयो ग्रन्थः
क इति भवेपणायाम्—‘छन्दोविचित्रा सकलस्वल्पप्रबो निरूपित’ इति काव्यादर्शेन,
‘छन्दोविचितिरिव मालिनीसनाया’ इति सौबन्धवीयवास्वदत्ताश्लेषेण ‘छन्दो-
विचित्प्रग्यविशेषः’ इति त्रिषाट्टिशिवरामप्रणीतया तदीक्या च छन्दोविचिति-
रेवेति । केचित्पुनश्छन्दोविचितिशब्दं यौगिकं मन्यन्ते । तथाच विचितिः प्रस्वार इति
फलति । अन्ये तु तृतीयं ग्रन्थं कलापरिच्छेदं फलयन्ते । मल्लिकामाशतनिर्माता
तु उदण्डो न तु दण्डीति । दण्डिनः समयस्तु प्रवरसेनादधस्ताद् रद्रटादूर्ध्वं
समवति ॥

धनिकः ।

अयं विष्णुतनूजन्मा दशरूपस्यालोककर्ता, दशरूपकं तु विष्णुतनूजन्मना धन-
जयेन कृतम्, एतौ विष्णुतनूजत्वाद् भ्रातरौ । धनजयः—

१. ज्योतिर्विदामरणादी.

२. मात इति श्लोकः शार्ङ्गधरपद्धती । शार्ङ्गधरस्य पितामहो राघवदेवो हम्मीर-
चार्यः (चौहान)स्य सभायामपठत । हम्मीर-वीरस्तु १२९५ ख्रिस्ताब्दे स्वर्ग-

‘विष्णोः सुतेनापि धनक्षयेन विद्वन्मनोरागनिबन्धहेतुः ॥
आविष्कृतं मुञ्जमहीशगोष्ठीवैदग्ध्यभाजा दशरूपमेतत् ॥’

इत्यनेनात्मानं वाक्पतिराजदेवापरनाम्नो मुञ्जभूभुजः सभायामाख्यत् । स च मुञ्जः ९९४ ख्रिस्ताब्दे आसीदिति सुभाषितरत्नसंदोहतो ज्ञायते । अयमेव कालो धनिकस्यापि भवितुं युक्तः । धनिकेन काव्यनिर्णयोऽपि निरमायीति दशरूपालो-
कतो व्यक्तम् ॥

नखकुट्टः ।

कोऽयं कश्चैतन्निर्मितो निबन्ध इति नाद्यावधि ज्ञायते । एतन्मतं तु दर्पणस्य पृष्ठपरिच्छेदे ‘नेपथ्योक्तं श्रुतं तत्र’ इत्याद्युक्तम् ॥

पुरुषोत्तमः ।

द्वौ पुरुषोत्तमौ ज्ञायते । एकस्त्रिकाण्डशेषकर्ता, अन्यो विष्णुभक्तिकल्पल-
तारचयिता । तत्रायस्य त्रिकाण्डशेषसमाप्तौ पुरुषोत्तमदेव इति नाम, द्वितीयस्य तु पुरुषोत्तम इति । परमाद्यस्यापि पद्यरचनायां पुरुषोत्तम इत्येव नामधेयं दृश्यते । तथाहि त्रिकाण्डशेषप्रारम्भे ‘अयं प्रयत्नः पुरुषोत्तमस्य’ इति । हारावलीप्रारम्भे ‘हारावली विरचिता पुरुषोत्तमेन’ इति च । अतो द्वयोरैकता संभवति । यद्यमेव दर्पणस्य नवमपरिच्छेदे ‘पुरुषोत्तमस्त्वाह’ इत्यादिना स्मृतस्त्वर्हि दर्पणकारात्प्राक् स्त्रिस्ताब्दस्य दशमशतकपर्यन्तं पुरुषोत्तमसत्तां कल्पयतामैतिहासिकानामुक्तयो विभावनीयाः ॥

भरतः ।

एतदुपज्ञमेव नाट्यशास्त्रं लोके प्रतिद्धम् । एतस्य द्विजपुत्रकं त्रुटिविकलमेवा-
स्मानिर्दृष्टम् । एकमादिभरतसंज्ञकमपि नाट्यशास्त्रमभिज्ञानशाकुन्तलार्थद्योत-
निकातो ज्ञायते । तत्र भरत, आदि-भरत इति द्वेषा लेखो बहुत्रावलोक्यते । भरतस्य आदिभरत उपजीव्यो भवेत् । अनेकत्र आदिभरतवाक्यानि भरतवाक्य-
समानाकाराण्यपि परीक्षितानि । भरतप्रणीतस्य नाट्यशास्त्रस्यैवोपरि अभिनव-
भारतीति समाख्या व्याख्या अभिनवगुप्तपादाचार्यविरचितेति ॥

भर्तृहरिः ।

भर्तृहरिः, हरिः—इत्युभयाकार नाम दृश्यते । तत्र भाष्यप्रदीप (कप्यट)
शब्दकौस्तुभर्तृयाकरणभूषणमञ्जूपादिषु हरिरित्येव नाम स्पर्श्यते, भर्तृहरिरिति तु प्रमादपतितं संभाव्यते, इति केचित् । तदन्ये न मन्यन्ते । इत्यलिखितवाक्य-
पदीयपुस्तकेष्वपि प्रतिष्ठाण्डं भर्तृहरिरिति लेखदर्शनात्, पूर्वग्रन्थेष्वपि कापि तथैव दर्शनात्, ‘तथापि हरिबद्धेन—’ इत्येवमादिलेखानु लक्षणवदृष्टा इत्याशया-
कलनाय । तत्रभवता भर्तृहरिणा षाण्डप्रयातमकं वाक्यपदीयं नीत्यादिशतकप्रथं च विरचितमिति तावत्प्रतिद्धम् । वाक्यपदीयं नाम वाक्यपदे अधिष्ठितं कृत्वा प्रथमः । ‘शिशुदन्द—’ (४१३।८८) इत्यादिना छ. । अस्य हेतारानपुत्रराजी

‘धन्वंतरिः क्षपणकोऽमरसिंहशङ्कु-
वेतालभट्ट-घटखर्पर-कालिदासाः ।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां
रत्नानि वै वररचिर्नैव विक्रमस्य ॥’

इत्येवमादिश्लोकाः परीक्षापेक्षाः । अत्रेयं भ्रान्तिदिक्—वराहमिहिरो हि—
‘सताश्विवेदसख्यं शककाल-(४२७)’ इति स्वधमयं निर्दिदेश । तेन बहूनां
समयो व्यभिचरितो द्रष्टव्यः । कालस्लनानादरे-तु—

‘भासो रामिल-सोमिलौ वररचिः श्रीसाहसाङ्कः कवि-
मार्घो भारवि-कालिदास-तरलाः स्कन्धः सुवन्धुश्च यः ।
दण्डी चाणदिवारुरौ गणपतिः कान्तश्च रत्नाकरः
सिद्धा यस्य सरस्वती भगवती के तस्य सर्वेऽप्यमी ॥’

इत्येवमादिश्लोका अदुष्टा इत्यलम् ।

दण्डी ।

अयमाचार्यदण्डी कविः कुत्र कदा बभूवेति विज्ञानं तु शकम् । दण्डीति नाम्ना
चतुर्थाश्रमिणमेनं मन्यन्ते कतिपये । कतिपये पुनः काव्यादर्शे वैदर्भीरीतेभ्यः
प्रशसनाद् विदर्भजनपदस्यं दाक्षिणात्यं कीर्तयन्ते । अथ—

‘त्रयोऽग्नयस्त्रयो वेदास्त्रयो देवास्त्रयो गुणाः ।
त्रयो दण्डिप्रयन्धाश्च त्रिषु लोकेषु विश्रुताः ॥’

इति सुभाषितहारावलीधृत-राजशेखरमहाकविश्लोकादण्डिनो ग्रन्थत्रयकर्तृत्वं
सुप्रतीतम् । तत्र काव्यादर्शे-दशकुमारचरिते तावदतिरोहिते । तृतीयो ग्रन्थः
क इति गवेषणायाम्—‘छन्दोविचित्रा सकलस्तत्प्रपञ्चो निरूपित’ इति काव्यादर्शेन,
‘छन्दोविचितिरिव मालिनीसनाया’ इति सौवन्धवीयवासवदत्ताश्लेषेण ‘छन्दो-
विचितिग्रन्थविशेषः’ इति त्रिपाटिशिवरामप्रणीतया तटीयया च छन्दोविचिति-
रेवेति । केचित्पुनश्छन्दोविचितिशब्दं यौगिकं मन्यन्ते । तथाच विचितिः प्रस्वार इति
फलति । अन्ये तु तृतीयं ग्रन्थं कलापरिच्छेदं कलयन्ते । मह्यिकामाहुतनिर्माता
तु उदण्डो न तु दण्डीति । दण्डिनः समयस्तु प्रवरसेनादघत्ताद् सम्रटादूर्ध्वं
स्यन्दति ५

धनिकः ।

अयं विष्णुतनूजन्मा दशरूपस्यालोककर्ता, दशरूपकं तु विष्णुतनूजन्मना धन-
ञ्जयेन कृतम्, एतौ विष्णुतनूजन्माद् भ्रातरौ । धनत्रयः—

१. ज्योतिर्विदाभरणादी.

२. भास इति श्लोकः शार्ङ्गधरपदतौ । शार्ङ्गधरस्य पितामहो राघवदेवो हृमीर-
चाहमान (चौदाण)स्य समायामवर्षत । हृमीर-नीरख १२९५ रिखान्दे स्वर्ग-
निधिरभूत् ।

‘विष्णोः सुतेनापि धनञ्जयेन विद्वन्मनोरागनिबन्धहेतुः ॥
आविष्कृतं मुञ्जमहीशगोष्ठीवैदग्ध्यभाजा दशरूपमेतत् ॥’

इत्यनेनात्मानं वाक्पतिराजदेवापरनाम्नो मुञ्जभूमजः सभायामारूयत् । स च मुञ्जः ९९४ खिस्ताब्दे आसीदिति सुभाषितरत्नसंदोहतो ज्ञायते । अयमेव कालो धनिकस्यापि भवितुं युक्तः । धनिकेन काव्यनिर्णयोऽपि निरमायीति दशरूपालोक्तो व्यक्तम् ॥

नखकुट्टः ।

कोऽयं कश्चैतन्निर्मितो निबन्ध इति नाद्यावधि ज्ञायते । एतन्मतं तु दर्पणस्य पृष्ठपरिच्छेदे ‘नेपथ्योक्तं श्रुतं तत्र’ इत्याद्युक्तम् ॥

पुरुषोत्तमः ।

द्वौ पुरुषोत्तमौ ज्ञायते । एकस्त्रिकाण्डशेषकर्ता, अन्यो विष्णुभक्तिकल्पलतारचयिता । तत्रायस्य त्रिकाण्डशेषसमाप्तौ पुरुषोत्तमदेव इति नाम, द्वितीयस्य तु पुरुषोत्तम इति । परमाद्यस्यापि पद्यरचनाया पुरुषोत्तम इत्येव नामधेयं दृश्यते । तथाहि त्रिकाण्डशेषप्रारम्भे ‘अयं प्रयत्नः पुरुषोत्तमस्य’ इति । हारावलीप्रारम्भे ‘हारावली विरचिता पुरुषोत्तमेन’ इति च । अतो द्वयोरैकता संभवति । यद्यमेव दर्पणस्य नवमपरिच्छेदे ‘पुरुषोत्तमस्त्वाह’ इत्यादिना स्मृतस्सार्हिं दर्पणकारात्प्राक् खिस्ताब्दस्य दशमशतकपर्यन्तं पुरुषोत्तमसत्तां कल्पयतामैतिहासिकानामुक्तयो विभावनीयाः ॥

भरतः ।

एतदुपशमेव नाट्यशास्त्रं लोके प्रसिद्धम् । एतस्य द्विनपुस्तकं शुद्धिकल्पमेवास्माभिर्दृष्टम् । एकमादिभरतसंज्ञकमपि नाट्यशास्त्रमभिज्ञानशाकुन्तलार्थद्योतनिकातो ज्ञायते । तत्र भरतः, आदि-भरत इति द्वेषा लेखो बहुत्रावलोक्यते । भरतस्य आदिभरत उपजीव्यो भवेत् । अनेकत्र आदिभरतवाक्यानि भरतवान्यसमानाकाराण्यपि परीक्षितानि । भरतप्रणीतस्य नाट्यशास्त्रस्यैवोपरि अभिनव-भारतीति समाख्या व्याख्या अभिनवगुप्तपादाचार्यविरचितेति ॥

भर्तृहरिः ।

भर्तृहरिः, हरिः—इत्युभयाकारं नाम दृश्यते । तत्र भाष्यप्रदीप (कथ्यट) शब्दकोस्तुभवेयाकरणभूषणमञ्जुपादिषु हरिरित्येव नाम स्मर्यते, भर्तृहरिरिति तु प्रमादपतितं संभाव्यते, इति केचित् । तदन्ये न मन्वन्ते । हस्तलिखितचान्यपदीयपुस्तकेष्वपि प्रतिकाण्डं भर्तृहरिरिति लेखदर्शनात्, पूर्वप्रत्येष्वपि वापि तथैव दर्शनात्, ‘तथापि हरिवक्षेन—’ इत्येवमादिहेस्तु लापवहृणा इत्याशया-कलनात् । तत्रभवता भर्तृहरिणा काण्डप्रयात्मकं वाक्यपदीयं नीलादिशतकत्रयं च विरचितमिति सावत्प्रसिद्धम् । वाक्यपदीयं नाम वाक्यपदे अधिकृत्य कृतो ग्रन्थः । ‘शिशुकन्द—’ (४।३।८८) इत्यादिना छः । यस्य हेलाराजपुत्रराजौ

व्याख्यातारौ । तत्र हेलाराजः कङ्कणात्प्राचीनः । शतकानि तु स्वपरपद्योपनिषदा-
नीति ग्रन्थान्तरसंवादतोऽवगम्यते । दुष्टस्त्रीखिन्नमानसेन भर्तृहरिणा राज्यलक्ष्मीम-
वज्ञाय वैराग्यमाश्रितमिति चिराय प्रसिद्धिः । तत्र—“यां चिन्तयामि सततं
मयि सा विरक्ता, सा चान्यमिच्छति जन्मं, स जनोऽन्यरक्तः, । अस्माकृतेऽपि
परितुष्यति काचिदन्या, धिक् तां च, तं च, मदनं च, इमां च, मां च ॥” इत्यपि
तदीयं पर्यं लिङ्गम् । इदं-राज्ञो राश्याम्, राश्याः पुरपाले, पुरपालस्य अन्यत्रानुरक्तिं
गमयतीति किंवदन्ती । अयमेव भर्तृहरिर्हरिहरोपाध्यायविरचितस्य भर्तृहरिनिवेदा-
ख्यनाटकस्य कथानायको विभाव्यते । तत्र राज्ञो भानुमती विशुद्धचरितैव, नतूक-
किंवदन्तीगन्धोऽपि । राज्ञो योगि-गोरक्षतो वीक्षाप्रदहं चेति दिक् ॥

भोजदेवः ।

सरस्वतीकण्ठाभरणादिनानाविधसंदर्भरचयिता कृतिशकुन्तकल्पतरुर्धोरानगरी-
नाथो भूपालरत्नं भोजदेवो विक्रमार्कसंबत् १०७८ आसीत्, तदेतदधो निर्दिष्टात्तस्य
दानपत्राद्यक्षम् ।

. ह्रदस्य काव्यालंकारात्परस्मिन् मम्मटस्य काव्यप्रकाशात् पूर्वस्मिन् काले सरस्व-
तीकण्ठाभरणमालंकारिकायां बहूतः कण्ठाभरणमेवाभूत् । तत्र एवास्य बहवो
विषया उदाहृतयश्चालंकारग्रन्थेषुदृता लभ्यन्ते । अस्य च पद्य परिच्छेदाः । तत्र
प्रथमे परिच्छेदे विस्तरतो श्लेषगुणविवेचनम् । द्वितीये बाह्यसंज्ञाः शब्दालंकाराः,
तृतीये आभ्यन्तरसंज्ञा अर्थालंकाराः, चतुर्थे बाह्याभ्यन्तरसंज्ञा उभयालंकारा विवे-
चिताः । पञ्चमे तु प्राचीनरीत्या रसादिर्दिशितः । यद्यप्यत्र मौलिकविषयाणाम-
वान्तरमेदा नातिप्रयोजनीयास्तथाप्यनेके पदार्था उदाहरणश्लोकाश्च साहित्यमाध्य-
कालिकविवेकादर्शभूता अवश्यं पर्यालोचनीयाः ।

एतत् कण्ठाभरणं महाराजश्रीभोजदेवेन अलंकारशास्त्रवेन व्यपदिष्टम् । एतस्य
प्रारम्भसमाप्ती—

‘ध्वनिर्वर्णाः पदं चाक्यमित्यास्पदचतुष्टयम् ।

यस्याः सूक्ष्मादिभेदेन वाग्देवीं तामुपासहे ॥’

‘यावन्मूर्ध्नि हिमांशुकन्दलभृति स्वर्वाहिनी धूर्जटे-

र्यावद्वक्षसि कौस्तुभस्तवकिते लक्ष्मीमुखेपिणः ।

यावच्चित्तभुवस्त्रिलोकविजयप्रौढं धनुः कौसुमं

भूयात्तावदियं कृतिः कृतधियां कर्णावतंसोत्पलम् ॥”

इत्येवमुपश्लोकिते ।

तद्दानपत्रस्यापेक्षिताशोऽयम्—

‘.....परमभट्टारकमहाराजाधिराजपरमेश्वरश्री-सीयकदेवपादानुष्पातप-

रमभट्टारकमहाराजाधिराजपरमेश्वरश्रीचाक्यपतिराजदेवपादानुष्पातपरमभट्टारक-

महाराजाधिराजपरमेश्वरश्रीसिन्धुराजदेवपादानुष्पातपरमभट्टारकमहाराजाधिरा-

जपरमेश्वरश्रीभोजदेवः कुशली नागहृदपथिमपथकान्तःपातिवीराणके समुपगता-
न्समस्तराजपुरुषान्ब्राह्मणोत्तरान्प्रतिनिवाप्तिपट्टकिलजनपदादींश्च समादिशति—अस्तु
वः संविदितम्, यथा अतीताष्टसप्तत्यधिकसाहस्रिकसंवत्सरे (१०७८) माघासि-
ततृतीयायां रवावुदगयनपर्वणि कल्पितहलानां लेख्ये श्रीमद्वारायामवस्थितैरस्माभिः
ज्ञात्वा चराचरगुरुं भगवन्तं भवानीपतिं समभ्यर्च्य संसारस्यासारतां हृष्ट्वा

‘वाताभ्रविभ्रममिदं वसुधाधिपत्य-

मापातमात्रमधुरो विपयोपभोगः ।

प्राणास्तृणाग्रजलविन्दुसमा नराणां

धर्मः सखा परमहो परलोक्याने ॥

भ्रमत्संसारचक्राग्रधाराधारांमिमां श्रियम् ।

प्राप्य ये न ददुस्तेषां पश्चात्तापः परं फलम् ॥’

इति जगतो विनश्वरं स्वरूपमाकलय्य उपरिलिखितग्रामः स्वसीमातृणागोचर-
यूतिपर्यन्तः सहिरण्यभागभोगः सोपरिकरः सर्वदायसमेतो ब्राह्मणधनपतिभट्टाय
भट्टगोविन्दमुताय बहूचाश्वलायनशाखाय त्रिप्रवराय वेल्लवल्लप्रतिबद्धश्रीवादाविनि-
र्गतराघसुरसङ्घकर्णाटाय मातापित्रोरात्मनश्च पुण्ययशोविवृद्धये अदृष्टफलमङ्गीकृत्य
आचन्द्रार्कानैवक्षितिकालं यावत्परया भक्त्या शासनेनोदकपूर्वं प्रतिपादित इति मत्वा
यथा दीयमानभोगकरहिरण्यादिकमाज्ञाश्रवणविधेयैर्भूत्वा सर्वमस्मै समुपनेतव्यम् ।
सामान्यं चैतत्फलं बुद्ध्वा अस्पृहंशजैरन्यैरपि भाविभोक्तृभिरस्तप्रदत्तधर्मदायोऽय-
मनुमन्तव्यः पालनीयश्च.....

इति कमलदलाम्बुविन्दुलोलां श्रियमनुचिन्त्यं मनुष्यजीवितं च ।

सकलमिदमुदाहृतं च बुद्ध्वा नहि पुरुषैः परकीर्तयो विलोप्याः ॥

इति । संवत् १०७८ वैत्रसुदि १४ स्वयमाशामगलं महाश्रीः । स्वहस्तोऽयं
श्रीभोजदेवस्य ॥

(इण्डियन् अण्टिकेरी ६।५३-५४)

महिमा ।

श्यामलशिष्यः धीधरसूनु राजानकमहिमाचार्यो लोचनकाराद् अभिनवगुप्त-
पादाद् किञ्चिदेवोत्तरस्मिन् अलंकारसर्वस्वकाराद् रट्यकात् पूर्वस्मिन्, अर्थाद्
तिलैकादशशतके कश्मीरेषु मभूव । एतेन महामतिमता दुरवगाहस्य ध्वनिप्रस्था-
नस्य (ध्वन्यालोकस्य) निरासायेव विमर्शत्रयात्मके व्यक्तिविवेको व्यरसि ।
यद्गौरवमाकलयन् कवि-तार्किकचूडामणिः धीधीर्दृषेः स्वसण्डनखण्डखाद्यस्य
चतुर्थे परिच्छेदे—

‘दोषं व्यक्तिविवेकेऽमुं कविलोकविलोचने ।

काव्यमीमांसिषु प्राप्तमहिमा महिमाऽऽहृत ॥’

इत्यभ्यधात् । अत्रास्माभिरियदेवोच्यते—यत्रौदच्छात्रैरात्मनो विवेकताकिं
परं भूमिमारोपयितुमसौ व्यक्तिविवेकोऽवश्यंपरिशीलनीयः । तस्मिन्स्मिन्व्यक्ति-

१. अयम् अनन्तशयनमहामहोपाध्यायश्रीगणपतीशक्तिभिः प्रकाशितः ॥

विवेके प्रथमविमर्शो शब्दानौचित्यविचारः । अप्र “विधेयाविमर्शः, प्रक्रमनेदः, क्रमनेदः, पौनरुक्त्यं, याच्यावचनम्,” इति पञ्च दोषजातीः पुरस्तत्त्व महाकवि-
गव्यो बहुधा परीक्षिताः । तृतीयविमर्शो ध्वन्युदाहरणानामनुमानेऽन्तर्भावदर्शन-
मिति । व्यक्तिविवेकस्य—

‘अनुमानेऽन्तर्भावं सर्वस्यैव ध्वनेः प्रकाशयितुम् ।
व्यक्तिविवेकं कुरुते प्रणम्य महिमा परां वाचम् ॥’

इत्यारम्भः;

‘अन्यैरनुल्लिखितपूर्वमिदं वृथाणो
नूनं स्मृतेर्विपयतां विदुषामुपेयाम् ।
हासैककारणगोपणया न चार्थ-
तत्त्वाद्यमर्शपरितोपसमीहया वा ॥’

इति समाप्तिश्च ।

मम्मटः ।

‘काव्यप्रकाशकर्ता राजानकसंज्ञाभाषणकुलोत्पन्नो मम्मटाचार्यः फरमीरेषु
यभूव । अयमेव चिराय रूढान् गण्डुलिकाप्रवाहेण विततान् दोषगुणरीत्यलंकारान्
सक्षिप्य यथाशास्त्रं परिष्कृत्य च खोन्मीलिते काव्यप्रकाशे प्रथमं दर्शितवान्;
अचिरात्प्रवृत्तान् ध्वनिविषयान् यथायथं संकल्प्य परिसंहयाय च यथावसरं
समासठ्यासाभ्यां विन्यस्तवान्; पाठ्यदृष्ट्या कारिकासंहन्धान् प्रमेयान् वृथया
मनाग् व्याकृतवान् । एवं यथा शब्दार्थपरिशुद्धये सूत्रवृत्त्युदाहरणैर्वैयाकरणसिद्धान्त-
कौमुदी विभज्यते, तथैवैव काव्यप्रकाशः शब्दार्थगुणपरिष्कृतये । स एव परि-
करालंकारपर्यन्तो मम्मटेन तत उच्यते । किञ्चिद् अल्लटेन (भलकेन) कृत
इत्येतदीकायां निदर्शनाख्यायामुक्तम्—

‘कृतः श्रीमम्मटाचार्यवर्यैः परिकरावधिः ।

प्रबन्धः पूरितः शेषो विधायाल्लटसूरिणा ॥’

‘एतद्वृत्तं काव्यप्रकाशस्य ‘इत्येष मार्गो विदुषां—’ इत्यन्तिमश्लोकव्याख्यानतोऽपि
निवेद्यते । एतस्य टीकास्तत्कर्तारश्च—

१ (१) संकेतः	जैनमाणिक्यचन्द्राचार्यैः कृतः ।
२ (२) बालचित्तानुराजिनी	सरस्वतीतीर्थैः कृता ।
(३) दीपिका	जयन्तभट्टैः कृता ।
(४) आदर्शः (संकेतः)	सोमेश्वरभट्टैः कृतः ।
(५) दर्पणं	विश्वनाथकविराजैः कृतः ।
(६) विस्वारिका	परमानन्द-चक्रवर्ति-भट्टाचार्यैः कृता ।
(७) निदर्शनम् (सारसमुच्चयः)	राजानकानन्दकविभिः कृतम् ।
(८) सारसोधिनी	श्रीवत्सलानन्दनभट्टाचार्यैः कृता ।

- (९) आदर्शः ... .. महेश्वरभट्टाचार्यैः कृतः ।
 (१०) काव्यप्रकाशटीका ... .. कमलाकरभट्टैः कृता ।
 (११) नरसिंहमनीषा ... .. नरसिंहठकुरैः कृता ।
 (१२) सुधासागरः ... .. नीमसेनदीक्षितैः कृतः ।
 (१३) बालबोधिनी ... .. भट्टवामनाचार्यैः कृता ।

एवमादयो ग्रन्थत उपलब्धाः, श्रीधर-चण्डीदास-भास्करप्रभृतिरचिता नामत उपज्ञाताः संहत्य पञ्चाशदासनाः काव्यप्रकाशस्य टीकाः । काव्यप्रकाशस्य कारिकाः प्राय उदाहृतीश्व मूलीकृत्य प्रवर्तमानो महामहोपाध्यायगोविन्दविरचितः काव्यप्रदीपस्तु प्रथितटीकासरणिविलक्षणः प्रौढतरश्च । अत एवास्य प्रभाख्या व्याख्या कुवलयानन्दटीकाकारैर्वैयनाथभट्टैः, उद्योताख्या तु मञ्जूपादिसंदर्भ-रत्नकारैर्नागोजीभट्टैरकारि । एवं काव्यप्रकाशस्य केवलं कारिका मूलीकृत्य विद्या-भूपणेव रचिता साहित्यकौमुदी । अस्याः कृष्णानन्दिनीव्याख्येत्स्यलम् ।

अत्र संकेतः 'रसवक्रप्रहाधीशवत्सरे मासि माधवे' इति खलेखाद् (१२१६) विक्रमाब्दे निर्मितः । बालचित्तानुरञ्जिनीकारः 'सवसुप्रहहस्तेन ब्रह्मणा समलंकृते । काले-' इत्यादिखलेखाद् (१२९८) वत्सरे जन्म लेभे । काश्यां संन्यस्तः सर-स्वतीतीर्थसंज्ञां गतो बालचित्तानुरञ्जिनी चक्रे । वीपिकानिर्माणकालः 'संवत् (१३५०) वर्षे ज्येष्ठवंदि ३ रवी-' इत्येवं जयन्तभट्टेनैव दर्शितः । एवं सोमे-श्वरभट्टप्रभृतर्योऽपि यथोत्तरं नवीना इति सांप्रतिकभट्टवामनाचार्यस्य बालबोधि-नीभूमिकातो व्यक्तम् । काव्यप्रदीपकारो गोविन्दपण्डितस्तु कमलाकरभट्टात् किञ्चि-देव प्राक्तनः, यस्मात्प्रदीपस्य चर्चा कमलाकरग्रन्थात्प्राग्भवे नास्ति । कमलाकर-स्थितिकालस्तु तत्कृतनिर्णयसिन्धुतः (१६६८) विक्रमाब्दः । प्रदीपप्रभाकारो वैयनाथभट्टस्तु खनिर्मितोदाहरणचन्द्रिकान्ते (१७४०) इति विक्रमाब्दं व्यल्लिख-देव । प्रदीपोद्योतकारो नागेशभट्टो(नागेशभट्टः)ऽपि वैश्वनाथासक्तकालिकः । यदेष महात्मा काशीमधितिष्ठन् जयपुरनिर्माणकारिणा महाराजजयसिंहदेवेन अश्वमेधाध्वरे समाहूतो नागतवानिति जयपुरीयब्रह्मपुरीवाङ्मण्डपे प्रसिद्धम् । सोऽयमश्वमेधः (१७७०) विक्रमवत्सरेऽभूत् । अस्मिन्धमये सुधासागरनिर्माता नीमसेनदीक्षितोऽप्यासीत् । यदयं (१७७९) इति संवत् प्रादर्शयत् ।

अथ यद्यपि काव्यप्रकाशकर्तुर्मम्मटस्य कालो न प्राप्यते तथाप्येवं सुहृदमनुमी-यते—प्रकाशकर्ता हि प्रकाशस्य चतुर्योलासे रसविचारे 'श्रीमदाचार्याभिनवगुप्त-पादः' इत्येवं सञ्ज्ञापमभिनवगुप्तमेव स्मरति; पदेपदे ध्वनिविषयानाकलयन्पि आनन्दवर्धनाचार्यस्य नाम न गृहीते, केवलं ध्वनिकार इत्येतावदेवाचष्टे; लोह-टादिनाम गृह्णानोऽपि न तादृशमादरं दर्शयते । इत्येवं मम्मटोऽभिनवगुप्तस्यातिनि-कटवर्ती कश्चित्प्रतिभाति । यद् अभिनवगुप्तस्य महामाहेश्वराचार्यत्वं पद्विशिसद्व-प्रतिपादकप्रत्यभिज्ञादर्शनाद्भूत्वं कादमीरिक्तत्वं च नानाग्रन्थेभ्यो व्यक्तम् । मम्म-

टस्य काश्मीरिक्तत्वमवितरां प्रसिद्धम् । इतथ काश्मीरिक आनन्दकविर्निर्देशना-
रम्भे—‘...शिवाममप्रसिद्धपद्मत्रिंशत्तरवरीक्षाक्षपितमलपटलः प्रकटितस्वरूप-
ध्विदानन्दघनो राजानककुलतिलको मम्मटनामा दैशिकवरः...’ इति निर्दिशति ।
अभिनवगुप्तस्य समयस्त्रह्नेखात् (१०७१) इति संवत् सिद्ध्यति । काव्यप्रकाशस्य
संकेताख्यटीकाप्रमयः (१२१६) इति संवत् पूर्वमुक्तः । (१२१६-१०७१=
१४५ इति समयान्तरम् । एतेन आचार्यमम्मटविषयेऽस्मादनुमानं साधूपपद्यत
इति परीक्षणीयम् ॥

रुद्रटः ।

अयं काव्यालंकारप्रणेता महाकविर्घांरापतेर्भोजदेवात्प्राचीनः । यतः—

‘किं गौरि मां प्रति रूपा ननु गौरहं किं
कुप्यामि कां प्रति मयीत्यनुमानतोऽहम् ।
जानाम्यतस्त्वमनुमानत एव सत्य-
मित्थं गिरो गिरिभुवः कुटिला जयन्ति ॥’

इति काव्यालंकारपथं सरस्वतीकण्ठाभरणे द्वितीयपरिच्छेदे उदाहृतम् । रुद्रटस्य
नामान्तरं शतानन्दः, जनको वामकभट्टः, वेदः सामेति सर्वं तत्कृतैः रेङ्ग-
मुसलचापयाणशूलशक्तिहलबन्धगर्भितैरष्टभिः श्लोकैर्यदष्टारं महाचक्रमुत्पद्यते
तन्निर्गतात्—

‘शतानन्दापराख्येन भट्टवामकसूनुना ।
साधितं रुद्रटेनेदं सामाजा घीमतां हितम् ॥’

१ बन्धसृष्टिरलभूतस्य वक्ष्यमाणस्य चक्रबन्धस्य स्वरूपख्यालौ दर्पणीयंबन्धप्रकरण-
न्यूनतापूर्वै च खड्गादिवन्धश्लोकाः प्रदर्श्यन्ते । तत्र—

खड्गबन्धो यथा—

मारारिशकरामेभमुत्तरासाररंहसा ।

सारारब्धस्तवा नित्यं तदूर्तिहरणक्षमा ॥ १ ॥

माता नतानां संघट्टः श्रियां बाधितसंभ्रमा ।

मान्याथ सीमा रामाणां शं मे दिश्यादुमादिजा ॥ २ ॥

मुसलबन्धो यथा—

मायाविनं महाहावा रसायातं लसद्गुजा ।

जातलीला यथासारवाचं महिषमावधीः ॥ ३ ॥

चापबन्धो यथा—

मामभीदा शरण्या मुस्तुदैवास्त्रप्रदा च घीः ।

धीरा पवित्रा संत्रासात्रास्तीष्टा मातरारम ॥ ४ ॥

याणबन्धो यथा—

माननापररुपं श्लोकदेवीं सद्रस सन्नम ।

मनसा सादरं गत्वा सर्वदा दास्यमङ्गताम् ॥ ५ ॥

इति श्लोकाज्जायते । शिशुपालवधादिविलक्षणोऽयं बन्धः कालं चित्रयति ।
शृङ्गारतिलककर्ता रुद्र इति ननु रुद्रटः । उक्तं च तिलकान्ते रुद्रेण—‘शृङ्गा-
रतिलकविधिना पुनरपि रुद्रः प्रसादयति’ इति ।

वक्रोक्तिजीवितकारः ।

वक्रोक्तिजीवितं नाम अलंकारसंदर्भः । यस्य रचयिता आचार्यकुन्तकः ।
अस्यैव—

‘संरम्भः करिकीटमेघशकलोद्देशेन सिंहस्य यः
सर्वस्यैव स जातिमात्रनियतो हेवाकलेशः किल ।

इत्याशाद्विरदक्षयाम्बुदघटावन्धेऽप्यसंरब्धवा-
न्योऽसौ कुत्र चमत्कृतेरतिशयं यात्वम्बिकाकेसरी ॥’

इति पद्यं व्यक्तिविवेके द्वितीयविमर्शं महिम्ना अनेकधा दूषयित्वा पर्यन्ते—

‘काव्यकाञ्चनकपाभिमानिना कुन्तकेन निजकाव्यलक्ष्मणि ।

यस्य सर्वनिरवद्यतोदिता श्लोक एव स निदर्शितो मया ॥’

इत्युक्तम् । राजानककुन्तकेन वक्रोक्तिजीवितस्य खोपज्ञहृतेः प्रारम्भे—

‘जगन्नितयवैचित्र्यचित्रकर्मविधायिनम् ।

शिवं शक्तिपरिस्पन्दमात्रोपरुरणं नुमः ॥

यथातत्त्वं विवेच्यन्ते भावास्त्रैलोफ्यवर्तिनः ।

यदि तन्नाद्भुतं न स्यादेव रक्ता हि किंशुकाः ॥

स्वमनीपिकयवाथ तत्त्वं तेषां यथारुचि ।

स्थाप्यते प्रौढिमात्रं तत्परमार्थो न तादृशः ॥’

इत्याद्यभिहितम् । तदानीं वक्रोक्तिजीवित-दर्पण-व्यक्तिविवेकप्रमुखाः कतिपये
कविकर्मपरीक्षकाः प्रौढप्रबन्धाः जज्ञिरे ॥

वाचस्पतिमिश्रः ।

सर्वतन्त्रसूत्राधिपणोऽयम् उद्द्योतकाराद् अधस्तनः उद्ययनाद् ऊर्ध्व-

शूलबन्धो यथा—

मानुषो राजस स्वार्सुलोककूटेशदेवताम् ।

तां शिवावाशितां सिद्धाध्यासितां हि स्तुतां स्तुहि ॥ ६ ॥

शक्तिबन्धो यथा—

माहिषारणे रणेऽन्यासु सासु नानेयमत्र हि ।

हिमातङ्गादिवासुं च कं कम्पिनमुपभुतम् ॥ ७ ॥

हलबन्धो यथा—

मातङ्गानङ्गविधिनामुना पादं तमुद्यतम् ।

तद्गमित्वा शिरस्यस्य निपात्याहन्ति रंहसा ॥ ८ ॥

एतैः खण्डादिसप्तभिर्बन्धैरष्टमो महाचक्रबन्धो निष्पद्यते । एतेषां चित्राणि ग्रन्थान्ते
द्रष्टव्यानि ।

सनः यस्माद्वाचस्पतिना उद्योतकारकृतस्य न्यायभाष्यवार्तिकस्योपरि न्यायवार्तिक-
तात्पर्यमकारि, उदयनेन तु तदुपरि न्यायवार्तिकतात्पर्यपरिशुद्धिरकारीति । विद्या-
वाचस्पतिना वाचस्पतिना खण्डनखण्डप्रणय्या 'ब्रह्मसूत्रशास्त्रीरकभाष्यस्य मामखन्ते
निर्दिष्टाः—

'यद्न्यायकणिकातत्त्वसमीक्षातत्त्वविन्दुभिः ।
यद्न्यायसांख्ययोगानां वेदान्तानां नियन्धनैः ॥
समचैपं महत्पुण्यं तत्फलं पुष्कलं मया ।
समर्पितमथैतेन प्रीयतां परमेश्वरः ॥'

खण्डनोद्धारकृद् वाचस्पतिमिश्रस्त्वस्माद्भिन्नो नवीनश्च । खण्डनोद्धारः श्रीह-
र्षप्रणीतं खण्डनखण्डखाद्यं - लक्ष्मीकृत्य कृतो वाचस्पतिना । श्रीहर्षस्तु उदयनादध-
स्तनः । यस्माद् उदयनाचार्यकृतस्य न्यायकुसुमाञ्जलेः—

'शङ्का चेदनुमास्त्येव न चेच्छङ्का ततस्तराम् ।
व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिर्मतः ॥'

इति कारिकैव श्रीहर्षेण खण्डनखण्डखाद्ये—

'तस्मादस्माभिरप्यस्मिन्नर्थे न खलु दुष्पटा ।
त्वद्वाथैवान्यथाकारमक्षराणि कियन्त्यपि ॥
व्याघातो यदि शङ्कास्ति न चेच्छङ्का ततस्तराम् ।
व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिः कुतः ॥'

इत्येवं कटाक्षिता । सोऽयं तत्त्वचिन्तामणिकाराद् गङ्गेश्वरादप्यधस्तनो यस्मा-
त्खण्डनखण्डखाद्ये—

'धीघना वाधनायास्यास्तदा प्रज्ञां प्रयच्छथ ।
क्षेमं चिन्तामणिं पाणिलब्धमध्वौ यदीच्छथ ॥'

इति पठ्यते । सोऽयं श्रीहर्षः खण्डनखण्डखाद्ये नैपधीयचरिते चात्मानं कान्यकु-
ब्जेश्वरसभायामवर्णयत् । तदा कालकलनया महोदयापरनाम्नः कान्यकुब्ज-
नगरस्य कान्यकुब्जदेशस्य वा विद्वद्भिर्हंगमावासकल्पपादपायितेष्वधिपतिषु महा-
राजो विजयचन्द्रखरसूनुर्जयचन्द्रो वा संभवति । यस्मात्तत्समयस्तदीयदानप-
त्रात् पद्मविशालधिकद्वादशशतसंवत्सरः १२२५ (इण्डियन आर्षिटेक्नेरी १५—
७८८) । नैपधीयचरितस्य पद्मसर्गांन्ते कीर्तिता विजयप्रशस्तिः कदाचित्कान्य-

१. उद्योतकारेण दिङ्नागमतखण्डनार्थं वार्तिकं व्यरचि । अयमेव दिङ्नागो दिङ्नागा-
नामिति मेघव्याख्याने पट्टीवाकारैः कालिदासविपश्चत्वेनोत्प्रेक्षितः ।

२. एतदतिरिक्तग्रन्था नैपधीयचरितस्य सर्गान्तच्छोकतोशेषाः । तत्र स्वैयंविचारण-
प्रकरणम्, शिवशक्तिसिद्धिः, ईश्वरामिसिद्धिः, खण्डनखण्डखाद्यम्, इति शाल्मीया
निबन्धाः । अनिर्वचनीयुत्सर्वस्वे खण्डने न केवलं पशानीमुपलभ्यमान-परवाद-खण्ड-
नमात्रम्, अपितु—'तत्तुल्योद्वेहस्तदीयं च योजनं विषयान्तरे । शङ्कला तस्य शेषे च
त्रिधा ज्ञमति मत्क्रिया ॥' इति सचाराधर्मपुपदिष्टम् ।

कुब्जेश्वरस्य विजयचन्द्रस्यैव भवेत् । श्रीहर्षस्य पिता हीरः (हीरा) माता मामल्ल-
देवी (मामला) देशो जातिश्च कान्यकुब्जः (कनवजिया) । एतद्वंश्याः कति-
पयेऽधुना वङ्गेषु निवसन्तः स्वस्याभिजनं कान्यकुब्जं, स्वपूर्वपुरुषं श्रीहर्षं च कथ-
यन्तीति सुप्रसिद्धम् ॥

वामनः ।

अथ सवृत्तिकानां काव्यालंकारसूत्राणां कर्ता ख्रिस्ताब्दसप्तमशतकोत्तरार्धात्तो-
ष्वेतनः । यतोऽसौ भवभूतिकृतस्य महावीरचरितस्य 'दोर्दण्डाश्रितचन्द्रशेखर-
धनुः-' इति पद्यमुदाजहार । भवभूतिस्तु ख्रिस्ताब्दस्य सप्तमशतकोत्तरार्धे यशो-
चर्मणः सभायामासीत् (भू. ५९ पृ.) । अथ ध्वन्यालोकलोचने 'अनुरागवती
संध्या-' इत्युदाहरणविचारावसरे 'वामनाभिप्रायेणायमाक्षेपः-' इत्याचार्याभि-
नवशुभपादोक्त्या आनन्दवर्धनाचार्यान्नाथस्तनः (भू० ६६ पृ०) ।

कतिपये पुनः—

‘मनोरथः शङ्खदत्तश्चटकः संधिमांस्तथा ।
वभूवुः कवयस्तस्य वामनाद्याश्च मच्चिणः ॥’

इति राजतरङ्गिणीबलेन (४१४९७) एनं कश्मीराधिपतेर्जयापीडस्यामाल्यं शं-
सन्ति । वामनस्य काव्यालंकारनिबन्धोऽप्ययनार्हः, तत्रापि शब्दशुद्धिकामुकैः
पद्यमधिकरणं त्वदद्याध्येतव्यम् ॥

इत्थेवं दर्पणे प्रतिनिम्बितानां मुष्टिप्राहं मामको प्रहो यद्यपि प्रयासावहस्त-
थापि परिवयायालमिति शिवम् ॥

भवति चात्रानुपङ्गिकी सप्तश्लोकी—

शिक्षाविभागाधिपतौ गङ्गोलीकुलदीपके ।
विद्याप्रिये राजमाने श्रीसंजीवनधीमति ॥
तत्तद्ग्रन्थावगाहेन शिलालेखादिकेन च ।
परीक्षितप्रमेयासौ श्रुतार्था भूमिका कृता ॥ (युग्मम्)
एतया दर्शितपथः प्राक्तने वर्त्मनि यजन् ।
न च्याश्रिभूयते कापि प्राज्ञो विद्वानकञ्चुकः ॥
आगमप्रवणश्चाहं नापवाद्यः स्पलघ्नपि ।
सर्वोरम्मो हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृतः ॥

१. श्रीहर्षः कान्यकुब्ज इति प्रसिद्धमेव, तत्र मिथपदमप्यनुप्राहरकम् । तथाच
प्राचीनि वेदान्तपद्यदसीकारे—‘निरुक्तावमिमान ये दपते ताकिंकारयः । हर्षमिमादि-
भित्ते तु खण्डनादौ मुद्रिशिताः ॥’ इति ।

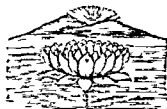
२. भीर्मासाधोकवातिकम्,

३. भगवद्गीता.

तातपादो रामभजो वापुदेव इति त्रयी ।
 त्रैतेय स्वर्यतां चेतो यया शाखावगाद्यभूः ॥
 गुणदोषानुपक्षेण या प्रीतिः किं तयाधुना ।
 ईशानः सर्वविधानां स मे स्वामी प्रसीदतु ॥
 स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट् ।
 स एव विष्णुः स प्राणः स कालोऽग्निः स चन्द्रमाः ॥

जयपुरराजधानी
 वैक्रमाब्दा. १९७७

इत्याशास्त्रे
 श्रीदुर्गाप्रसादद्विवेदः ।

साहित्यदर्पणे विशेषतोऽवलोकनार्हा विषयाः ।

प्रथमे परिच्छेदे—काव्यफलनिरूपणं वस्तुतो दर्शनार्हम् (३-६ पृ.) । काव्यस्वरूपनिर्वचनावसरे सर्वाणि प्रमाणवचनानि दर्शनार्हाणि (६-२० पृ.) तत्र 'तददोषैः' इत्यादिकाव्यप्रकाशकारोक्तकाव्यस्वरूपस्य खण्डनग्रन्थगताटिप्पण्यो दर्शनार्हाः ॥

द्वितीये परिच्छेदे—अभिधा संकेत (३३ पृ.) पदगता टिप्पणी दर्शनार्हा । इतरग्रन्थविशिष्टं लक्षणभेदानां निरूपणं वस्तुतो नैयायिकानामपि दर्शनार्हम् (३७-५६ पृ.) । यद्यप्यत्र कतिपये भेदास्तत्र तत्र महाकाव्येष्वनवकाशतया मन्दप्रयोजनास्तथापि लक्षणाभेदव्युत्पादनाय लावश्यकं एव ॥

तृतीये परिच्छेदे—'विभावेन' (७२ पृ.) कारिकागता टिप्पणी निपुणं विभावनीया । उतमादिस्वरूपजिज्ञासुमिनेतुलक्षणगतानि प्रायः सर्वाण्येव विशेषणानि निरीक्षणीयानि (९७-१०० पृ.) । पुरा भारतवर्षेऽन्तःपुरसहायाः किंविधाः कल्पिता इति तत्त्वजिज्ञासुभिः 'वामन' (१०३ पृ.) इत्यार्या सगूललक्षणा-न्वेषणपूर्वकं समाकलनीया । तत्र किरात-भ्लेच्छ-आमीरशब्दगता विशेषा अप्यु-क्षेयाः । साधारणलीलक्षण (११७ पृ.) निरूपणे कलापदार्थाः प्राचीनरहस्यवेदि-भिरवद्यमनुसंधेयाः । स्वदारगुण्यर्थमनुरागेक्षितानि (१३९ पृ.) दर्शनार्हाणि । तत्र शिल्पिन्याद्या अभिसंधायिका भवन्तीति वात्स्यायनसंमतिर्द्रव्या (१४१ पृ.) । शृङ्गारादीनां स्वरूपाणि (१६९ पृ.) काव्यप्रकाशाद्यपेक्षया स्फीतानि दर्शनार्हाणि ॥

चतुर्थे परिच्छेदे—ष्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्याख्यकाव्यभेदप्रतिपादनं सुप्रतीतमेव । तत्र 'प्रधान' (२४८ पृ.) पदनिष्ठा टिप्पणी विलोकनीया ॥

पञ्चमे परिच्छेदे—व्यञ्जनादृतेः स्थापनमितरग्रन्थापेक्षया स्फीतं प्राजलं दर्शनार्हं चास्ते ॥

षष्ठे परिच्छेदे—सर्वोऽपि विषयप्रपञ्चो वस्तुतो दर्शनयोग्यः । किञ्चिद्बहुना, यथात्र नाटकादीनां दशरूपकाणां नाटिकादीनामष्टादशीरूपकाणां तद्गतविशेषभा-तानामन्येषां चोपायचानां विषयानां विशदरूपेण निरूपणं निपुणतमं प्राप्यते, न तथा दशरूपकादिषु । सांप्रतमुपलभ्यमानेषु नाट्यशास्त्रपुस्तकेषु तु बहुत्र न्यूनता प्रतीयते । यदि हिमपि नाट्यशास्त्रस्याधिकृतं पुस्तकं लभ्येत तर्हि दर्पणोद्भितवि-षयजातानां परीक्षा मौलिकदृश्यव्यान्वेषणाय विधातुं शक्येत । सति बुद्धे चित्र-मिति न्यायात् । भीमता हॉल्सादिवेन दशरूपकेण सह तदुपकारिणो येऽप्यायाः (१९-२०।१४) मुद्रापितासोऽपि नायिकाः ।

किं चात्र परिच्छेदे बहवो हृदयकाव्यग्रन्था उदाहरणत्वेनोपन्यस्ताः । तेषु कति-
पयानां दर्पणादितरत्र नामापि नोपलभ्यते । नामधेयमात्रेणानुमितसत्ताकानां तेषां
पुनरुद्भवाय युरोपादिमहापुस्तकालया निरीक्षणीयाः ॥

सप्तमे परिच्छेदे—सट्टिस्तुपस्थितये बहूनि पूर्वोदाहरणानि तनूकृत्य स्थापि-
तानीति तत्र तत्र प्रायो दर्शितमेवं । तत एवैतेषामुर्वरितांशान्वेषणाय प्रयासो
निष्फलः ॥

अष्टमे परिच्छेदे—वामनोक्तानां शब्दार्थगुणानां प्रकाशवत्प्रत्याख्यानं 'माधुर्यं
द्वितिकारणम्' इति प्रकाशोक्तिप्रत्याख्यानं च दर्शनाहम् । वामनोक्तानामितरेषां गुणा-
नामवगमार्थं 'ते त्रिधा-' (४५० पृ.) इति कारिकास्था टिप्पणी विलोक्या ।
आसीत्प्रान्वामनोक्तानां गुणानां प्रचुरः प्रचारः । यतः—

‘प्रसन्नाः कान्तिहारिण्यो नानाश्लेषविचक्षणाः ।

भवन्ति कस्यचित्पुण्यैर्मुखे वाचो गृहे स्त्रियः ॥

इत्यादयः सूक्तयो जज्ञिरे । एवं तत्तत्कालिककविकर्मावलोकनेन तत्तत्कालिकी
साहित्यशास्त्रस्थितिरुत्तुं सुशक्ता ॥

नवमे परिच्छेदे—रीतीनां प्रतिपादनम् । तत्र वैदर्भी—गौडी—पाशाली—
लाटीनां स्वरूपाकलनेन भारतवर्षीयानां चिरंतनी विद्यासमृद्धिरवगन्तुं शक्यते ।
किंचैता रीतयस्तत्र तत्रोपजीव्यनिबन्धेष्वपि सूत्रपाद्यन्त इति नूतनत्वशङ्काङ्कुरोऽपि
न प्ररोहतीति सूत्रमदृशा विभावनीयम् ॥

दशमे परिच्छेदे—महाकाव्योपयुक्तानां शब्दालंकाराणां (४७१-५०० पृ.)
चमरुतानामुपमाभेदानां च (५०१-५१८ पृ.) निरूपणं तत्र 'यमकं-'
(४७९ पृ.) 'संस्कृतमहाराष्ट्रयोः' (४८८ पृ.) 'याम्यं-' (५०१ पृ.) इत्यादि-
ग्रन्थगतं टिप्पणं च दर्शनाहम् । एवमग्रेऽपि ॥

‘एष साहित्यमातङ्गो दुर्ग्राहोऽतिमहत्तरः ।

मुष्टिमेव दद्यात्प्रति दर्पणे प्रतिविम्बितः ॥’

साहित्यदर्पणे प्रमाणत्वेनोद्धृतानां ग्रन्थानां नामानि ।

—303—

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ		पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
अग्निपुराणम् ...	...	५	९	चण्डकौशिकम् ...	... ३०८ ४
विष्णुपुराणम् ...	...	६	१	जानकीरायणम् ...	... ३१२ १
ब्रह्मोक्तिजीवितम् ...	...	१५	१	मालविकाग्निमित्रम् ...	... ३२४ १३
व्यक्तिविवेकः ...	...	१९	५	कृत्तरायणम् ...	... ३२५ ५
रामायणम् } ...	...	२९	६	रामाभ्युदयम् ...	... ३३० ७
महाभारतम् } ...	...	२९	६	कपूरमञ्जरी ...	... ३३० ११
रघुवंशम् } ...	...	२९	६	माषाण्वः ...	... ३३४ १२
लोचनम् ...	...	७६	३	ययातिविजयम् ...	... ३३६ १०
रत्नावली ...	...	१०३	७	गृहदृशवाटिका ...	... ३४४ १
मृच्छकटिकम् ...	...	१०३	१२	वध्यशिला ...	... ३४६ १३
रुद्रकमेलकम् ...	...	११९	६	राधाभ्युदयम् ...	... ३५० ५
चन्द्रकलानाटिका ...	...	१२९	१७	पुष्पभूषितम् ...	... ३५४ ११
दुबलयाश्वचरितम् ...	...	१४९	९	रत्नवृत्तम् ...	... ३५४ १५
मालतीमाधवम् ...	...	१६७	१	सीलामधुकरः ...	... ३५५ १२
कादम्बरी ...	...	१७३	१६	सौगन्धिकाहरणम् ...	... ३५५ २०
कुमारसम्भवम् ...	...	१७५	७	समुद्रमथनम् ...	... ३५७ २
विक्रमोर्वशी ...	...	१८०	३	कुसुमशेखरविजयम् ...	... ३५८ ११
नागानन्दम् ...	...	१९३	३	शनिष्टाययातिः ...	... ३५८ २०
हयप्रोवधम् ...	...	२०१	९	छलितरामम् ...	... ३६१ १६
न्यायकुसुमाञ्जलिः ...	...	२६०	९	कन्दर्पकेलिः ...	... ३६३ १७
बालरामायणम् ...	...	२७६	९	धूर्तचरितम् ...	... ३६४ २
अनर्घराघवम् ...	...	२७८	६	विद्वत्शालभक्षिका ...	... ३६४ २१
पुष्पमाला ...	...	२७८	७	स्वग्मितरम्भम् ...	... ३६५ ४
उदात्तराघवम् ...	...	२८१	७	रैवतमदनिका ...	... ३६५ ११
शाकुन्तलम् ...	...	२८२	६	नर्मेवती } ...	... ३६६ १
सुन्दरलक्ष्मणम् ...	...	२८४	११	विलासवती } ...	... ३६६ १
वेणीसंहारम् ...	...	२८५	११	शृङ्गारतिलकम् ...	... ३६६ ८
कुन्दमाला ...	...	२८६	८	देवीमहादेवम् ...	... ३६६ १४
वीरचरितम् ...	...	२९२	१	यादवोदयः ...	... ३६७ २
रामाभिनन्दनम् ...	...	२९३	६	बालिवधम् ...	... ३६७ ८
बालचरितम् ...	...	३०४	१०	मेनकाहितम् ...	... ३६७ १६
प्रसावती ...	...	३०४	१३		

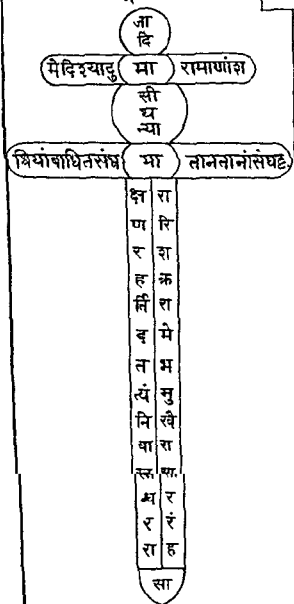
	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ		पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
नायाकापालिकम् ...	३६८	२	कर्णपराक्रमः ...	३७५	८
क्रीडारसातलम् ...	३६८	८	भिक्षाटनम्	}	११
कनकावतीमाधवम् ...	३६९	३	चार्याविलासः		
विन्दुमती ...	३६९	१९	मोघदूतम् ...	३७५	१३
केलिरैषतकम् ...	३७०	९	मुक्तावली ...	३७५	१६
कामदत्ता ...	३७०	२२	हर्षचरितम् ...	३७७	४
शिशुपालवधम्	}	४	पद्यतन्त्रम् ...	३७७	१०
नैषधम्			देशराजचरितम् ...	३७७	१३
राघवविलासम्			विरदमणिमाला ...	३७७	१५
सेतुबन्धः	}	५	प्रशस्तिरत्नावली ...	३७७	१७
कुवलयार्धचरितम्			शारीरकमीमांसाभाष्य- व्याख्यानम् ...	५३५	५

(१)

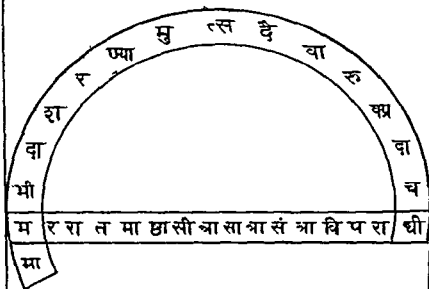
साहित्यदर्पणभूमिकायां ७६-७७ पृष्ठयोर्वर्णितानां
चित्रबन्धानामाकारा

१ रवङ्गबन्धः

२ मुसलबन्धः।

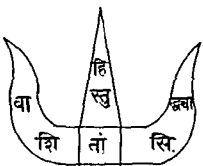

३ चापबन्धः।

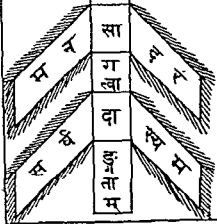
४ बाणबन्धः

५ शूलबन्धः

क
लो
बंधं
रु
प
ना
न
मा

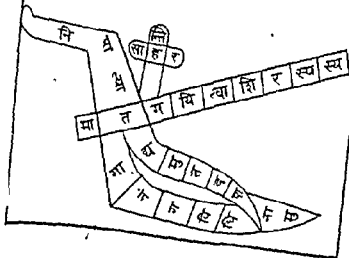
शि तां सि
व
देश
टे
क
क
लो
सं
स्वा
स
ज
रा
षो
मु
मा

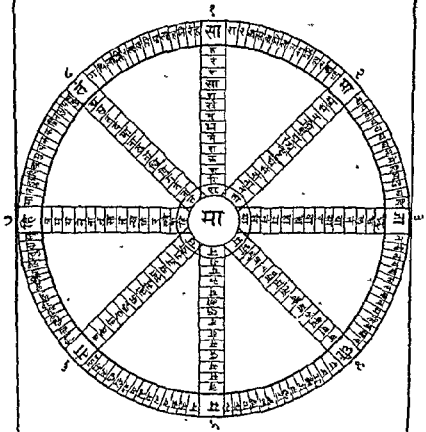
६ शक्तिबन्धः।

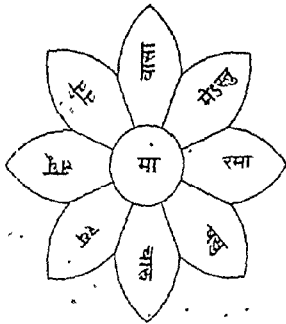
७ हलबन्धः

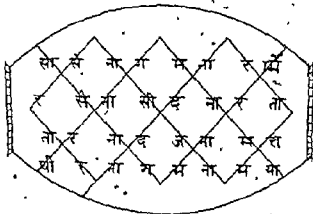
८ अष्टमिश्वकबन्धः । भूमिका पृष्ठ ७६

९ पद्मबन्धः। (साहित्य पृ. ४९७)

१० मुरजबन्धः। (साहित्य पृ. ४९८)

श्रीमद्विश्वनाथकविराजप्रणीतः

साहित्यदर्पणः ।

श्रीमद्रामचरणतर्कवागीशकृतया विवृत्या समेतः ।

प्रथमः परिच्छेदः ।

ग्रन्थारम्भे निर्विघ्नेन प्रारिप्सितपरिसमाप्तिकामो वाङ्मयाधिकृततया वाग्देवतायाः सांमुख्यमाधत्ते—

विवृतिः ।

वागीश्वरीसरसगीतगुणप्रवाहं सारस्वतीसततसेवितपादपद्मम् ।
हेमाद्रिमारकतशेखरकान्तमीशं बन्दे खगेन्द्रभुजमौलिगतं सुकुन्दम् ॥
श्रीविश्वनाथकविराजकृतिप्रणीतं साहित्यदर्पणमतिस्थगितप्रमेयम् ।
श्रीमद्विधाय चरणं शरणं गुरुणां यत्नेन रामचरणो विवृणोति विप्रः ॥
यः परः परगुणप्रकाशने लब्धवर्णनिकरो जयत्यसौ । . . .
दोषगानरचितापसंचया यात्वधः पिशुनराजिरजसा ॥

समप्रतिद्वान्तप्रह्वयप्रमनसामनभिमतै प्रकटदोषप्रकरविघटितादरकाव्यादिनिरूपि सत्यप्यलंकारग्रन्थनिकरे तेषाममीष्टमदुष्टकाव्यादिनिरूपणमव्याहतराद्वान्तसंतामलंकारग्रन्थमारम्भाणः प्रथमकारिकायाः सरस्वतीराधनप्रयुक्तार्थनिर्वाहप्रयुक्तिरतां प्रकाशयितुमवतरणिकां स्वयमेव ग्रन्थकृदाह—ग्रन्थारम्भ इति । ग्रन्थस्य महावाक्यविशेषस्यारम्भे आरम्भप्राक्काले आद्यकृतिरूपस्यारम्भस्य मङ्गलचरणाधिहरणत्वमाधादियं लक्षणा । तत्प्रयोजनं च मङ्गलारम्भायोरव्यवहितत्वबोधः । केचित्तु

विवृतिपूर्तिः ।

- एकत्र दत्र नवचम्पकदासंशारिं हातापशतमितरत्र चकासि शोचिः ।
- तसा इवाद्भुततनूपदनाय तसौ कसैचिदरगु महसे प्रगतिः परसौ ॥
- आचार्यतामचरणेन विकासितायां यरपंगस्य विवृती विकल्पवदति ।
- तत्पूर्वये जयपुरेन्द्रसमाधिनेन दुर्गोपसादकृतिना प्रियये प्रयत्नः ॥
- 1. एतेति । गहृष्टृष्टासुडम्, अत्र एव कनकाचटोपरिगतमरकतशुभ्रसुन्दरमित्यर्थः ॥
- 2. काम्यपदासंभारवाच्यः । एवं यथासंभवमपेक्षति ॥

शरदिन्दुसुन्दररुचिश्चेतसि सा मे गिरां देवी ।

अपहृत्य तमः संततमर्थानखिलान्प्रकाशयतु ॥ १ ॥

“भारम्भे भाविनि सतीत्यर्थः” इत्याहुः । तन्न । तथा सत्यारम्भप्रोक्ताल इति पदादि-
 चारम्भे भाविनि सतीत्यस्मादारम्भप्रोगभावसमानकालीनत्वस्यैव बोधः, न तु सदा
 चारपरम्परापरिप्राप्तस्यारम्भाव्यवहितप्रोक्तालीनत्वस्य । नच कालान्तरीणमङ्गल-
 चरणस्याप्यदृष्टद्वारा प्रकृतोपयोगित्वात्तयोरव्यवहितस्य बोधोऽकिञ्चित्कर इति वाच्यम् ।
 तस्य प्राशस्त्येनात्यन्तोपयोगित्वकल्पनात् । निर्विघ्नेन प्रतिबन्धकीभूतदुर-
 दृष्टविघातद्वारा प्रारिप्सितस्य चिकीर्षाविषयस्य परिसमाप्तिश्चरमवर्णपर्यन्ता
 नुष्ठानं तत्कामः । ‘ग्रन्थकृत्’ इति शेषः । चाङ्गयान्यष्टादश विधाः काव्यकला
 कामशास्त्रादीनि च, तदधिकृततया तदध्यक्षतया वाग्देवतायाः सरस्वत्या
 सांमुख्यनाराधनेन स्वार्थसाधनानुकूलत्वमाधत्ते करोति । अत्र प्रथमपुरुषाभिधानं
 ‘रामः स्वयं याचते’, ‘जीवल्लहो रावणः’ इत्यादिवत्कार्त्तपिनिक्रमेदमूरीकृत्य । अन्यथा
 अस्मत्कर्तृत्वेनोत्तमपुरुष एव स्यात् । नच वृत्तिकारकारिकाकारयोर्वास्त्वो भेद इति
 वाच्यम् । ‘रसस्वरूपं निरूपयिष्यामः’ इति प्रतिज्ञातुवृत्तिकारस्य वारिक्या
 रसनिरूपणं तथात्वेऽसंगतं स्यात् ॥ शरदिन्द्विति । सा वेदागमादिप्रसिद्धा ।
 सह एन विष्णुना वर्तमाना वा । गिरां देवी सरस्वती मम चेतसि वर्तमाना सती
 तमोऽज्ञानमपहृत्य विनाश्य अखिलान् सर्वान् वाच्यलक्ष्यतात्पर्यव्यङ्ग्यरूपानर्थान्
 वस्तूनि संततं यदा यदर्थज्ञानमुपयुक्तं तदैव प्रकाशयतु प्रकटीकरोतु । यद्वा ‘सेततं’
 इति ‘तमः’ इत्यस्य विशेषणम् । निविडमित्यर्थः । सा कीदृशी । शरदिन्दोरिव
 सुन्दरी अतिविशदा रुचिर्दासिर्गम्या सा तथा । शरदिन्दुरपि तमो ध्वान्तं विनाश्य
 अर्थान् वस्तूनि प्रकाशयतीत्युपमा । वाङ्मयाधिकृतत्वख्यापनाय ‘गिरां देवी’ इत्य-
 नेन सरस्वत्या उपन्यासः । अथवा देवी दुर्गा मम गिरामर्थान् चेतसि व्युत्पित्सूनां
 हृदि प्रकाशयतु । सा कीदृशी । शरदिन्दुसुन्दरः शिवस्तत्र रुचिरभिलाषो यस्याः सा
 तथा । अन्यत्समानम् । एतत्पक्षे ‘वाङ्मयाधिकृततया’ इति कर्तृविशेषणम् । वाङ्म-
 याधिकृतो ग्रन्थकृदित्यर्थः । ‘अवाग्देवतायाः’ इति गोपनीयदेवताया इत्यर्थः ।
 दृष्टदेवताया गोपनीयत्वमागमे प्रसिद्धम् । अत्र ‘सा’ इत्यनेन सरस्वत्याः ध्रवणम् ।
 ‘चेतसि वर्तमाना’ इत्यनेन मननं ध्यानं च लभ्यत इति त्रिविधं च सरस्वत्यां धनमत्र
 फलितम् । तस्य विघ्नध्वंसद्वारा प्रारिप्सितपरिसमाप्तिः फलम् । स्वतःसिद्धविघ्नविरहस्य
 प्रारिप्सितपरिसमाप्तिरेव फलम्, न तु विशिष्टम् । यथा-निष्पापस्य ब्रह्मलोकप्राप्ति-
 रेवं संध्योपासनस्य फलम्, न तु पापशयपूर्वकब्रह्मलोकप्राप्तिः । तदुक्तम्-‘संघ्या-
 मुपासते ये तु सततं संसितव्रताः । विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम् ॥’
 इति । यद्वा । निर्विघ्नेन विघ्नाभावद्वारेत्यर्थः । अभावध, यथायथमत्यन्ताभावो
 ध्वंसध प्रात्यः । अत्यन्ताभावपक्षे अन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वरूपं जन्वत्वमादाय

अस्य ग्रन्थस्य काव्याङ्गतया काव्यफलैरेव फलवत्त्वमिति काव्य-
फलान्याह—

चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि । १

काव्यादेव यतस्तेन तत्स्वरूपं निरूप्यते ॥ २ ॥

व्यापारत्वनिर्वाहः । एतन्मते सर्वत्रैव विशिष्टफलसम्भव इति सर्वं समञ्जसम् ॥ प्रवृत्त्य-
प्रयोजनवत्त्वं दर्शयति—अस्येति । प्रकल्प्यमाणस्त्वैत्यर्थः । काव्याङ्गतया काव्य-
फलसाधनेऽप्रधानकारणतया । काव्यफलैरिति 'धान्येन धनवान्' इतिवदभेदे
तृतीया । काव्यफलाभिन्नफलवत्त्वमित्यर्थः । यथा दर्शपूर्णमासज्ञानां प्रयाजादीनां
दर्शपूर्णमासफलेनैव फलवत्त्वं तथास्यापीति भाव्यम् । ननु प्रयाजादीनामज्ञापूर्व-
जननद्वारा परमापूर्वं प्रत्युपकारः संभवतीति तत्र तथास्तु, प्रकृते तु शास्त्रस्य काव्य-
पुण्यदोषादिज्ञापनोपक्षीणत्वेन चतुर्वर्गं प्रत्युपकारसंभवाद्, कथं तत्साधनत्वमिति
चेत् । न । काव्यं हि स्वरूपसम कारणम्, किंतु कृतिज्ञप्त्यन्यतरविषयतया तत्रा-
स्योपकारः संभवतीति न कापि विप्रतिपत्तिः । नन्वस्य चतुर्वर्गातिरिक्तकाव्यगुणादि-
ज्ञानरूपफलसत्त्वात्कथमेवकार्यार्थान्वय इति चेत् । न । 'फलवत्त्वम्' इत्यत्र मंतोः
प्रसङ्गात्तत्त्वेनोत्कृष्टफलपरत्वाद् । एवं च चतुर्वर्गफलसाधनत्वज्ञानेनात्र लोवानां
साभिनिवेशप्रवृत्तिर्भविष्यतीति भावः ॥ काव्यफलदर्शनपुर गदं काव्यस्वरूपनिरूपणं
प्रतिजानीते—चतुर्वर्गमिति । चतुर्वर्गो भर्माधर्मममोक्षा एवं फलम् । सुखादना-

१. काव्येति । सकलपुरुषार्थसाधनक्षमस्य काव्यस्य प्रादुर्भावे शक्तिव्युत्पत्तिरित्या-
द्यस्य कारणम् । शतयादीनां स्वरूपमाह र्वदं—'मनसि सदां सुसमाधिनि निश्चुरणम-
नेकधाभिषेदस्य । अङ्घ्रिष्ठानि पदानि च विभान्ति यस्याममौ शक्तिः ॥ प्रतिभेस्यपरै-
दिता सद्यज्ञोत्पाद्या च सा दिधा भवति । पुंसा सदां जातत्वादनयोस्तु ज्यायसी सद्यजा ॥
स्वसासा संस्कारे परमपर मृगयते यतो हेतुम् । जगताषु तु कथंचिद् व्युत्पत्त्या जन्वते
परयां ॥ छन्दोभ्याकरणकलालोकसिद्धिपदपदार्थविज्ञानाद् । सुक्तायुक्तविवेको व्युत्पत्ति-
रियं समाप्तेन ॥ विस्तारस्तु किमन्यत्तत इह वाच्य न वाचकं लोके । न भवति यत्का-
व्याङ्गं सर्वंशब्दं ततोऽन्येषां ॥ अधिगतसकलज्ञेयः सुकनेः सुजनस्य संनिधौ नियतम् ।
नक्तंदिनमभ्यस्येद्रभियुक्तः शक्तिमान्काव्यम् ॥' इति । अयमेवाशयः 'शक्तिनिपुणता—'
इति श्लोकेन निबद्धी राजानंयमममटैः ॥

२. 'भूमनिन्दाप्रशंसासु तिल्ययोगेऽतिशयने । संतर्गेऽतिभिवक्ष्यामा भवन्ति मनुवा-
दयः ॥' इति तदर्थसमग्रः । गोमान्, सुधी, रूपवान्, क्षीरिगो वृक्षाः, चदरिणी कन्या,
दण्डी, स्वस्तिगर्व, इति क्रमेणोदाहरणानि ॥

१ 'तस्य विद्याभाषणस्य प्रादिकल्पपरिष्कारात् पन्थम् । अभावभाष्यं चैव मगभाष्यं चिदज्ञोयो
भोक्तवत्वाद् । अन्वत्ताभाष्यं चैवमगभाष्यान्नां सह विरोधेन विद्वाद्दत्ताभाष्यं अनुमानेऽसम्भवाद् सदा
तेनसुसर्गानात्परस्य तस्य व्यापारत्वाभावात् । न च मगभाष्यं अन्वत्ताभाष्यं चैव व्यापारत्वनिर्वाह्यमिति
भाष्यम् । कार्यनारत्वात् तस्य व्यापारत्वस्येष्टसाधनत्वेन व्यापारत्वात्प्राप्त्याद् फलवत्त्वस्यैवत्यस्य कथ-
यस्य समत्वाद् । अन्वत्ता विद्यात्वात्तस्य तज्जायमानस्य नागो इत्यस्यसिद्धे स्थात् १' इति सुश्लोकेऽधिक- वत् २

चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्हि काव्यतो 'रामादिवत्प्रवर्तितव्यं न रावणादिकं ।
इत्यादिकृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशद्वारेण सुप्रतीतैव ।

उक्तं च (भामहेन)

'धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च ।

करोति कीर्तिं प्रीतिं च साधुकाव्यनिपेवणम् ॥' इति ।

किंच । काव्याद्धर्मप्राप्तिर्भगवन्नारायणचरणारविन्दस्तवादिनां । 'एक
शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः स्वर्गं लोके कामधुग्भवति' इत्यादिवेद-
वाक्येभ्यश्च सुप्रसिद्धैव । अर्थप्राप्तिश्च प्रत्यक्षसिद्धा । कामप्राप्तिश्चार्थ-
व्यासात् । अल्पधियां सुकुमारमतीनाम् । अपिना परिणतयुद्धीनां च । एवकारेण
वेदशास्त्रव्ययच्छेदः । 'यतः' इति 'काव्यात्' इत्यस्य विशेषणम् । एवं च प्राचीन-
संमते नीरसकाव्यं चतुर्वर्गसाधनत्वात् निरूपणीयमिति फलितम् । तेनायासं विना
चतुर्वर्गसाधनत्वेन । तस्य काव्यस्य, स्वरूपमिति खनताधारणं रूपमितरव्या-
वर्तको धर्मैः । लक्षणमित्यर्थः । निरूप्यते ज्ञाप्यते ॥ काव्यस्य चतुर्वर्गसाधनत्व-
मुपपादयति—चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्हिति । रामादिवत् । रामादिनेव चतुर्वर्ग-
कामेन पित्राज्ञपरिगल्बनादौ प्रवर्तितव्यम् । न रावणादिवदिति । रावणादिनेव
परदारहरणादौ न प्रवर्तितव्यमित्यर्थः । कृत्यं विहितं कर्म, अकृत्यं निषिद्धं कर्म,
तयोः प्रवृत्तिनिवृत्ती यत्रविशेषौ तयोरुपदेशस्तत्रजनकं ज्ञानं स एव द्वारं व्यापा-
रस्तेन । तथाहि—काव्याद्विहितकर्मणि कृतव्यताज्ञानं तत्तत्र प्रवृत्तस्तत्रस्तदनुष्ठानं
ततो धर्मस्वस्मादर्धकामौ । 'धर्मोदर्थश्च कामश्च' इति स्मरणात् । विहितकर्मफलत्वात्
गात्रिषिद्धानुष्ठानाच्च मोक्षः । 'युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति वैश्विनीम्' इति
स्मरणात् । 'व्यापारेण व्यापारिणो नान्ययातिद्धिः' इति न्यायेन काव्यस्य धर्मादि-
जनकत्वमिति भावः ॥ अत्र प्राचीनानां संवादमाह—उक्तं चेति । 'धर्मार्थकाम-
मोक्षेषु तदुपायेषु वैचक्षण्यं विशिष्टज्ञानं फलासु नृत्तगीतादिचतुःषष्टिप्रकारासु ।
साधुकाव्यस्य निपेवणं करणं ज्ञानं च ॥ ननु काव्यं कर्तव्यत्वाकर्तव्यत्वज्ञानद्वारा कृत्या-
दृश्यप्रवृत्तिनिवृत्तौ प्रति कारणमास्तां धर्मादि प्रति-त्वन्ययासिद्धमेव, इत्यद-
आह—किंचेति । 'काव्यात्' इति प्राप्त्यन्तपदचतुष्टयेऽन्वेति । स्वयो गुणज्ञान-
नम् । आदिना विष्णुजन्मादिज्ञापनं तद्वारेत्यर्थः ॥ एवं च काव्यान्तरमफलनात्
आह—एष इति । एषोऽपीत्यर्थः । सुप्रयुक्तो रसवत्तया रचितः सम्यक् ताद-
र्येण ज्ञातः । अत्र यासो षोडशः । इत्यादि(वेद)वाक्येभ्यः इत्यादिश्रुत्यादिभ्यः ।
साकाम्यप्रवृत्तिशयोर्न्यतरस्य धर्मसाधनत्वं शीतमिति भावः ॥ प्रत्यक्षसिद्धेति
धर्मसाधनेना कर्मानां धनप्राप्तित्येके प्रतिवेत्यर्थः । कामप्राप्तयेति ।
मते, कामो निपेवणोः । 'धर्मोदर्थं ज्ञानः कामतत्प्राप्तयुप्रतिः' इति ।

रैव । मोक्षप्राप्तिश्चैतज्जन्यधर्मफलाननुसंधानात्, मोक्षोपयोगिवाक्ये
 पुनःपत्याधायकत्वाच्च । चतुर्वर्गप्राप्तिर्हि वेदशास्त्रेभ्यो नीरसतया दुःखादेव
 परिणतबुद्धीनामेव जायते । परमानन्दसंदोहजनकतया सुखादेव सुकुमार-
 बुद्धीनामपि पुनः काव्यादेव ।

ननु तर्हि परिणतबुद्धिभिः सस्य वेदशास्त्रेषु किमिति काव्ये यत्नः
 करणीय इत्यपि न वक्तव्यम् । कटुकौपधोपशमनीयस्य रोगस्य सितशर्क-
 रोपशमनीयत्वे कस्य वा रोगिणः सितशर्करामृत्तिः साधीयसी न स्यात् ।

किञ्च । काव्यस्योपादेयत्वमग्निपुराणेऽप्युक्तम्—

‘नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा ।
 कवित्वं दुर्लभं तत्र शक्तिस्तत्र सुदुर्लभा ॥’

णात् । एतज्जन्येति । काव्यजन्यत्वार्थं । धर्मफलस्यानुसंधानादेव तदधीनोप-
 त्तिभ्योरर्थकामयोष्टरतिप्रभावनेव नास्तीति तयोरनुपादानम् । यद्वा । धर्मप्रधानं
 फलं धर्मफलं तेनार्थकामयोरपि सप्रह । अननुसंधानात् अपारमार्थिकत्वेन साध्य-
 त्वानिर्धारणात्, मोक्षोपयोगिवाक्यमुपनिषदादिस्त्रय्युत्पत्त्याधायकत्वात् इदतरज्ञा-
 नजनकरत्वात् ॥ ननु काव्यादुपनिषदादिव्युत्पत्तिस्तत्सदर्यानुष्ठानं ततो मोक्षप्राप्तिरि-
 त्यन्यथासिद्धितादवस्थभवेति चेत् । सत्यम् । उपनिषदादिज्ञानादपि मोक्षप्राप्तिरि-
 त्यभिप्रायेणास्योत्थापनात्, ‘काव्यादेव’ इत्येवकारव्यवच्छेपं दर्शयति—चतुर्व-
 र्गमिति । वेदा ऋग्यजुःसामाथर्ववेद्या । शास्त्राणि नीमासादीनि । दुःखादेवेति
 मुखव्यवच्छेद । परिणतबुद्धीनां वेदादिभ्यो धर्मादिप्राप्तिः सुखात् न भवति । सुक-
 मारगतीनां तु दुःखादपि न भवतीति भावः । परमानन्दसंदोहो रसाखादसुख-
 परम्परा । अपिना परिणतबुद्धिसमुच्चयः । तथा च रसाखादार्यमपि प्रवर्तमानस्य
 कृत्याकृत्योपदेशपर्यवसर्जं सत् काव्यं चतुर्वर्गमपि जनयतीति भावः ॥ ननु चतुर्व-
 र्गार्थं प्रेषावन्तो वेदशास्त्राण्यनादृत्य कथमनासक्तवाक्ये काव्ये प्रवर्तन्तामित्यभिप्रा-
 यः प्राप्ते—नन्विति । तर्हि काव्यस्य चतुर्वर्गसाधनत्वस्वीकारेऽपि । यत्तद्यतुर्व-
 र्गार्थमुच्यते । काव्यात्तावदसाखारो दुःखं विना धर्मादिप्राप्तिश्च भवति । वेदादि-
 भ्यस्तु दुःखादेव धर्मादिप्राप्तिरेवेति वेदादपेक्षया कस्ये समादर इति समाधानं
 कृत्याकृत्येऽन्तेनाह—कटुकौपधेति । कटुवेति निष्कव्यासादीनामप्युपलक्षणम् ।
 त्तशर्करा अतिशुभ्रयुक्त्विकारविरोधः । तथा च काव्यस्यानसक्तवाक्यत्वेऽपि
 तादाचार्यदेदानुमापत्त्वेन प्रामाण्यमिति भावः ॥ काव्यस्य सुप्राप्तिर्दुःखादेव-
 त्वात् प्रायः पापनिर्हं तदुत्पादयति—किञ्चेति । तत्र नरजन्मनि शक्तिः काव्य-

अत्र इत्यशाभ्यामुभयत आकृष्यमाणमिदं काव्यमकाव्यं वा किमपि न भवति । न च कचिदेवाश काव्यस्य दूषयन्त श्रुतिदुष्टादयो दोषा, तर्हि सर्वमेव काव्यम् । तथाहि—काव्यात्मभूतस्य रसस्यानपकर्षकत्वे

‘निहन्ति’ इति तिलि ‘अहो’ इत्यव्यये ‘प्रामटिका’ इति करूपतद्धिते ‘त्र्यलुण्ठन’ इत्युपसर्गे ‘भुजै’ इति बहुवचने च यथायथ ध्वनिवदितव्यम् । अत्रापि निरुक्तध्वने समुदायवाक्यार्थव्यङ्ग्यत्वेनाशिकत्व न सम्भवति, तथापि ध्वनिप्रकरणे वक्ष्यमाणानां तत्परिपोषकाणां पदाशध्वनीनामांशिकत्वाभिप्रायेणेदम् । नन्वयमेव न्यकार इति न्यकारस्य विधेयत्व विवक्षितं तत्र शब्दरचनावैपरीत्येन गूणीभूत रचना च पदद्वयस्यापि विपरीतेति वाक्यदोष इति वक्ष्यमाणानुसरणेना विमर्शाविधेयान्तरस्य वाक्यदोषस्यात्र सत्त्वाद्यत्राशे दोष इत्यसंगतमिति चेत् । न । वाक्यसमुदायस्यास्य एकवाक्यस्य दुष्टत्वेऽपि निर्दोषवाक्यान्तरसम्भवात् । अशाभ्यां दुष्टादुष्टभागाभ्यामुभयतः काव्यत्वाकाव्यत्वाभ्यामाकृष्यमाणं काव्यत्वमानमिदं ‘न्यकार-’ इत्यादिवाक्यं किमपि एकतरत् । अत्रापदा ईर्ष्या वा उद्दीपित ‘जीवन्महो रावण-’ इत्यादिना व्यज्यमानेन स्वानौजस्यरूपदैवेनानुभावेन सवलित स्वावमानन निवदाख्यभावरूपोऽसलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो ध्वनिः । वक्ष्यमाणा पदाशव्यङ्ग्यालस्यैव परिपोषका इत्यवधेयम् । नैवदोषाविलिखनेनाशिकदोषातिरिक्तदोषाभाववन्ताविति विवक्षणीयमित्यत आह—न चेति । श्रुतिरुद्धादय इत्यादिपदादिधेया विमर्शादे परिग्रहं । यद्येव तर्हि किं दूषयन्तो दोषा स्युरत्राह—सर्वमिति । परम्परया रसदूषकत्वेनैव तेषां सर्वदूषकत्वमव्याहृतमेवेत्यभिप्रायः । श्रुतिकट्टादीनां परम्परया रसदूषकत्वमङ्गीकारयत्राशिकत्वाभावरूपमुपादायति—तथाहीति । अन-

१ न चेत्यादि । यदि सर्वत्र दोष काव्यस्य सर्वमेवाश दूषयन्तकाव्यत्वमेवोत्पादयेत्तर्हि ‘सुररुक्का-तामुपह्वयवाहज्जालेव’ इत्यत्र वडवाशिज्जालारूपस्वार्थस्य विप्रकृष्टतया मानाच्छिष्टार्थार्थदोषापत्तिः । एव चात्र काव्यत्व न स्यात् । परं समुद्रा नदीनायां वडवानलज्जालायां वदाचित्संभाव्यमानस्य मध्योलसनस्य पुरि दशनान्भेदाध्यवसायेनास्या उज्जालात्वे प्रेक्षणात्को नामास्य काव्यत्व निवारयितुमीष्टे ॥

१ दूषयन्ति य २ अपि तु य ३ काव्यत्वव्यवहारमात्रव्यपधीराह— इति मुद्रितपाठः
४ इति कट्टादीनां इति इति पुस्तकान्तरे नास्ति ५ सर्वदूषकत्वमेव तेषां शेषां समित्यात्प्रायः अपरि-
श्रुतविभक्तिविभक्तिनाहत्वं सोऽप्युक्तं पृथक्निर्दिष्टं तर्हि । तथा किमुपपत्तमित्यथ । उत्तरमाह—सर्व-
मिति । स्वकार इत्यादिवाक्यं निर्दोषं वा सर्वमेव काव्यं कृतं न गन्तव्यं इति । एतन्न दूषयति तथा
होति । तथा सतीत्यर्थः । यत्रा वाचिनो गत दूषयन्तु तद्गतार्थं विवृणोति किं तर्हि । इति मन्त्रे ।
तर्हि दुःखत्वादीनां माण्डित्यत्वेन दोषवत्त्वहीकारे सर्वं काव्यं दूषयन्तं श्रुतिकट्टादीनां दोषा इत्यर्थः ।
‘अपरिनिश्रितं परस्परं समानं’ इति श्लोकेन लिखितं वाचिनः समानिसुभीयन्तं दूषयन्ति-नयादीनि ।
वाक्याभ्युत्पत्तिः । तेषां इति कट्टादीनाम् । माङ्गीक्रियन् भवता इति शब्दः । एतन्न दूषयन्तं पठन्तु
इत्यर्थः काव्यत्वमवश्यं वाच्यं श्रुतिकट्टादीनां शब्दमात्रदूषयन्तं एतन्न दूषयन्तं शब्दार्थसमुदायदूषकत्वमित्य-
नित्यम् । इति शब्दव्यवहारावमानं यन्ने मुद्रितपुस्तकं पुस्तकान्तरे च

तेषां दोषत्वमपि नाङ्गीक्रियते । अन्यथा नित्यदोषानित्यदोषत्वव्यवस्थायि
न स्यात् । यदुक्तं ध्वनिहृता—

‘श्रुतिदुष्टादयो दोषा अनित्या ये च दर्शिताः ।

ध्वन्यात्मन्येव शृङ्गारे ते हेया इत्युदाहृता ॥’ इति ।

• किञ्च । एवं काव्यं प्रविरलविषयं निविषयं वा स्यात्, सर्वथा निर्दो-
षस्यैकान्तमसंभवात् ।

पदमैवस्त्वे धनपदपेक्षत्वाङ्गीकारे । तेषां श्रुतिक्रमादीनाम् । नाङ्गीक्रियते ।
‘शुष्मामि’ इति श्लेष । ‘रसापकर्षका दोषा-’ इति दोषसामान्यलक्षणयोगा-
दिति भावः । अत्रेष्टपक्षो दोषमाह—अन्यथेति । निपरीतमहाङ्गीकारे इत्यर्थः ।
अत्रेष्टपक्षो प्राचीनमतविरोधं दर्शयति—यदुक्तमिति । अनित्या इति ।
तेषां कचिदोषत्वात् कचिद्वृणत्वाच्चानित्यदोषत्व तच्च दोषपरिच्छेदे व्यचीमविष्यति ।
ध्वनिर्व्यञ्जक शब्दो व्यज्यमानो वाच्य आत्मा शरीरं यस्य तस्मिन् शृङ्गारे,
एव ते हेया धर्जनीया इत्यवयव । एव च श्रुतिरङ्गीकारं शृङ्गारमात्रे व्यञ्ज्ये
दोषत्व न तु कोपादिभिश्चिते शृङ्गारे । तत्र तु भ्रमत्ववैयुण्यत्वादिति । नैव सदो-
षाक्याना ध्वनिसत्त्वेऽपि काव्यत्व नाङ्गीकरणीयमिति कथमुच्चार्यान्वयवत्तर इत्यं
आह—किञ्चेति । एवं सदोषवाक्याना ध्वनिसत्त्वेऽपि काव्यत्वानङ्गीकारे भनदुष-

१ नाङ्गीक्रियते इति । कचिदस्ते मासमात्रेऽथ दोषत्वमङ्गीक्रियते एव । यथा
भगवत्सहस्रसिंहलितवैराग्यद्वयकल्पे ‘शरी वा शरीरे वा’ ‘कुक्षमशपने वा हृदि
वा—’ इति श्लेषे निष्पत्त्यानेन परिगान्यमान जगदात्म्यात्, तपोवादिषुगुहीपत्वात्,
सर्वदास्यो सप्तदर्शनमनुभाव, प्रतिभृतिदशां ध्वनिचारिभाव, निवेद स्वाभिमान,
एव शाहरसनिष्पत्तौ सत्तामपि ‘कचित्तुष्कारण्ये’ इति यदतिरेक तद्विषयप्रतिपाद-
कारभेदवशात्तानि स्वयमनुचितवर्गमासते । धारास्वरसवसाम्यविषयिष्ठभेदाभिमानय धेदि
सिद्धं सर्वं शिक्मय पदवत्तत्त्वोपभे नगरास्वरवृत्ते च विमलप्रमलामलुततया समानद्वय
कचित्तु पुष्कारवादिपवनमनुचिते धारणमेव । उक्तं च—‘अनौचित्यादुपे नापदसमस
धारणम् । प्रसिद्धौचित्यत्रयं तु रससोपनिषत्तरा ॥’ इति ॥

२ ध्रुतिः । ह्रिदुष्टा । यथा—अपाशीव, अवाप्यीव, अजपदं । अर्धदुष्टा
दास्याभेदवाद्भीष्मार्थप्रतिपत्तिकारिणः । यथा—‘सिद्धावेती महासाम्यो यातपिरोप-
सर्पतिः ।’ कस्वनादुष्टा इषो पदको कस्वना । यथा—‘वजुरीदीवरभेतिता-’
रसादी । ‘शृङ्गार’ इत्युच्यतेऽप्युच्यते । कीरशान्दाङ्गुलादयि तेषां ‘दर्शनात्’
इति लोचनद्वय ॥

१ उक्तं हि न च ‘कुक्षमशपने’ इति ध्रुतिरुक्तं । २ कस्वरोपनिषत्तरा इति
अनौचित्ये लक्षण आह—इति पुष्कारणं वाच्यं । एव न च ध्वन्यात्मनो दोषत्वोपनिषत्तरा इति
अनौचित्ये लक्षण आह—इति पुष्कारणं वाच्यं ।

नन्वीपदर्थे नञः प्रयोग इति चेत्तर्हि 'ईपदोपौ शब्दार्थौ काव्यम्' इत्युक्ते निर्दोषयोः काव्यत्वं न स्यात् । सति संभवे 'ईपदोपौ' इति चेत्, एतदपि काव्यलक्षणे न वाच्यम्, रत्नादिलक्षणे कीटानुवेधादिपरिहारवत् । नहि कीटानुवेधादयो रत्नस्य रत्नत्वं व्याहन्तुमीशाः, किंतूपादेयतारतम्यमेव कर्तुम् । तद्वदत्र श्रुतिदुष्टादयोऽपि काव्यस्य । उक्तं च—

काव्यलक्षणं प्रविरलविषयं स्वल्पलक्ष्यम् । अत्रेष्टापत्तावाह—निर्विषयमिति । निर्लक्ष्यमित्यर्थः । एकान्तमिति । अत्यन्तमित्यर्थः । काव्यमात्रे यस्या कस्यापि दोषस्य सद्भावादिति भावः । ननु यदि सर्वत्रैव दोषः संभवति तदा ईपदोपौ शब्दार्थौ काव्यमिति विवक्षणीयमित्यभिप्रायेण शेषेते—नन्वीपदर्थे नञ इति । 'श्लोपाविसन्न' इत्यादौ पूरणीयम् । यदि निपुणतरकविना निर्दोषं काव्यं रचयितुं शक्यते तदा तत्रातिव्याप्तिं दर्शयंस्तदूपयति—तर्हीति । नञ ईपदर्थत्वस्वीकारे इत्यर्थः । सति संभवे इति । दोषस्येत्यादि । एवं च सदोषाणां मध्ये ईपदोषादेव शब्दार्थौ काव्यमित्यर्थस्वरणे बलवद्दोषपरहितत्वं फलितम् । तदूपयति—एतदपीति । बलवद्दोषपरहितत्वमपीत्यर्थः । रत्नादीत्यादिपदेन सुगर्भादिग्रहणम् । कीटानुवेधादीत्यादिपदेन मलिनत्वादिपरिग्रहः । परिहारो रहितत्वम् । एतान्तं विरुण्वन्प्रकृतमुपपादयति—नहीति । रत्नास्य रत्नादे रत्नत्वं रत्नादित्वं व्याहन्तुं व्यावर्तयितुम् । स्वव्यापकाभावप्रतिबोगीकर्तुमिति यावत् । ईशाः समर्थाः । उपादेयतार-

1. नन्वित्यादि । आद्योपुरविकामाप्रमिदम् । दोषाभावसत्तायां तु काव्यता निर्वाधेति सदोषेऽतिप्रसत्तिवारणाय 'अदोषौ' इत्यभिहितम् । तत्र दोषात्यन्ताभावस्य दुरपपादत्वात्काव्यरूपमर्शना ये भवत्तरा दोषास्तद्विहीतं शब्दार्थौ काव्यमित्यर्थोऽस्वार्थकग-
 प्तस्तारत्वात्तन्म्यते । एवं च क्वचिदित्यदोषसत्त्वेऽपि काव्यरवमभ्याहतमेवेत्यर्थोऽस्ति इत् । अत एव 'निःशेषपुत्रचन्दन छनतर्त—' इत्यादौ निषेधादिमर्शदोषसत्त्वेऽपि ध्वनिका-
 म्यता जागरूकैव । नदीपदोषावित्यनेन निर्दोषयोः काव्यत्वं स्वच्छिपते उदोषयोर्वा लभ्यत इति केनापि सत्तेजसावधारयितुं पार्येते । निर्दोषयोः सतः फाम्भेरे सदोषयोऽ-
 ष्टापटकासंभवाये पुत्रचिदीपदोषयोरेव संपात्तेन बोधीकरणाय । 'तस्मात्प्रथममावश्च तदन्तरं तदस्वजा । अमाद्यत्वं विरोधश्च नमर्थाः पद प्रकीर्तिताः ॥' इति नञ-
 संभ्रादिका हरिकारिका । अमादागः, अपापम्, अनशः, अनुदरा कन्या, अरशुनो वा अन्ये गोऽश्वदः, अथर्मः, इति तदुदराहरणानि । मादागमदृशः, पाशाभावः, अथनिन्नः, अपोदरा, गवाश्वतरपशुबोऽपरास्ताः, धर्मविरुद्धः, इति क्रमेणार्थाः ॥

1 'न काव्यम्' 'काव्यलक्षणं कीटानुवेधादिपरिहारवत्' इ. २ 'तन्म्य' इ. ३ 'निर्लक्ष्यमित्यर्थः' इति क्वचिदिति. ४ 'काव्य' इत्यादि 'अथ' इत्यादि पाठो मुद्रितपुस्तके नस्ति. ५ 'अथ' इति मुद्रितपुस्तके ६ 'नन्वीपदार्थे' इत्यर्थः पाठो नस्ति इति मुद्रितपुस्तके. ७ 'एतत्' इति मुद्रितपुस्तके.

‘कविदानुविद्वरत्नादिसामारण्येन काव्यता ।

दुष्टेष्वपि मता यत्र रसाद्यनुगमः स्फुटः ॥’ इति ।

इति किंच । शब्दार्थयोः सगुणत्वविशेषणमनुपपन्नम् । गुणानां रसै-

तन्ममुत्कृष्टादलक्षणम् । भाष्यमिति वाच्यम् । ‘कतुम्’ इति ‘इत्ताः’ इत्यनेनाग्निस-
 तम् । अत्रापि वाच्ये पतमाना अपि प्राप्यस्य काव्यत्वं व्याहर्तुं नैसाः, इत्युपादे-
 यत्तारत्ताम्यमेव कर्तुमिहत्वमेवान्वयः । साधारण्येन सामान्येन । नैतु ‘कव्ये काम-
 यमार्तां गां न त्वं वरमयसे कथम्’ इत्यादिरपि काव्यत्वं स्फुरित्त आह—यथेति ।
इत्याद्यनुगमो रसाद्यनुगमः स्फुटः । यत्ररसोपजन्यवैरसादिसायलभिभूतः ।
 तथा च उक्तप्रभे प्राम्थत्यादिरुपलवरोपन्यपरसादिसायमस्वावाहरोरुत्तमस्य
 न प्राप्यत्वमिति भावः । ‘अन्यत्र’ इति पाठे अनुष्ठेयित्वायः । स्फुट इति ।
 दुष्टेषु यथा दोषोपलब्धिजन्यदुःखसंरक्षितरुपाः नोत्तर्यः । तथा चोच्छ्रय्यतिताद्-
 वरन्वयेवाम् रोप इति भावः । केचित्तु ‘अदोषो’ इति च्युतसंस्कृत्यभिव्यक्तयोर्ग-
 त्रिधाकादयो ये शान्दचौभविष्यदका रोपास्तत्तामान्याभाषयन्तावित्यर्थः । एते रस-
 बोधप्रतिबन्धकाः । दोषान्तरं तु साव्यापक्यकम्” इत्याहुः । तथा वैयतिरेकव्यने-
 देदाहरणे ‘भन्नासि मा कथयति प्रियसंगमोऽपि निभन्पचाट्टकसाला वि रान्तरेषु ।
 नीवी प्रति प्रमिहिते तु करे प्रियेण सरुनः सापामि यदि किंचिदपि सारमि ॥’
 इत्यत्र ‘सापामि’ इति च्युतसंस्कृतिरुपपत्त्यात्, ‘निभन्पचाट्टकसाला वि रान्तरं निष्-
 टरामोऽपरो मेधे दूरमनश्चने पुलकिता तन्वी तपेयं हनुः’ इत्यादयश्चत्सालान्त-
 सत्त्वयोधमिभ्रयेण प्रयुक्तस्य ‘दुः’ इत्यस्य स्यात्से शुभोभूतेन मनर्थेन सहान्वये-
 नाभिव्यक्त्यस्योपपत्त्यात्साव्याप्यात् । नन्वदोषमिति वाच्यप्रस्तावार्थमुक्तं न तु
 तद्वशात्पदकमिति कथमुक्तत्वात्संयत्तर इत्यसौ दोषान्तरमाह—किंचेति । तेनैव

1. सगुणत्वमिति । अत्रेदमाहुतम्—निर्गुणोऽतीत्यातिरारण्यम सगुणोऽविवृक्तम् ।

गुणानां रसैकविद्यतेऽपि परस्परत्वा तदभिव्यक्त्यवधारणमिति भावः । अत्र पदा-
 द्योतते ‘दुष्टेषु यथा पुनस्तोषा वृत्तिः शब्दावैवोनेता’ इतिभित्तम् । तथा सखेर मधुरः
 प्राग्गः मधुरोऽर्थ इत्यादिभ्यवहारः संगच्छते ॥

2. काव्यमकाशे चतुर्षोऽहारी ॥

3. ‘अप वपात्म्ये’ इति कातिकेनारवनेषदं प्राप्नोति ॥

१. ‘अन्यत्र’ अ. २. ‘इति’ मधुलके नास्ति. ३. ‘कतु कवे’ इत्यादि ‘अनुष्ठेयित्वाय’ इत्यत्र पाठ-
 दुष्प्राप्तौ नोपपत्तिः. ४. अत्राहाणिकेकाव्येन सगुणत्वत्वमित्यस्यवाच्येन तदोहाहं वक्तव्यम् । काव्य-
 यत्वात्प्राप्तौ नोपपत्तिरुत्तमस्यवर्तनीकारात् । ‘माटे दृष्टेनोक्तव्य इति विच्छेदोऽस्ति । माटेन च इहेन नववा-
 क्यमेव तुल्यम् ॥’ इत्याद्यनुगमरुपनिष्ठात्तद्व्यवहारोऽस्ति पूर्वो न तत्रकव्यत्वात्तद्व्यवहारोऽस्ति नोपपत्त्या-
 त्प्राप्तौ । ‘माटे वि न इहे च पयति प्राच्येते सुखम्’ इति वादो वृत्तः । इति इतिगुणसंज्ञिकाः पाठः

कधर्मत्वस्य, 'ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः' इत्यादिना तेनैव प्रतिपादितत्वात् । रसाभिव्यञ्जकत्वेनोपचारत उपपद्यत इति चेत्, तथाप्युक्तम् । तथाहि—तयोः काव्यस्वरूपेणाभिमतयोः शब्दार्थयो रसोऽस्ति, न वा । नास्ति चेत्, गुणवत्त्वमपि नास्ति । गुणानां तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् । अस्ति चेत्, कथं नोक्तं रस-

'तददोषो—' इति लक्षणकृतव । रसाभिव्यञ्जकत्वेन स्वाधयरसाभिव्यञ्जकत्वेन । उपचारतः परम्परासंबन्धेन । केचित्तु "इदं च ग्रन्थकृतारोपबीजानवधानादेवोक्तम् । तथाहि—परंपरासंबन्धघटकस्य मध्यभूतसंबन्धिनो बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षे सत्त्वेव नैवमारोपः, यत्र तु परम्पराघटकमध्यभूतसंबन्धी न बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षस्तत्र त्वेवमारोपो दृश्यत एव । यथा—'शीतो वायु', उष्णं जलम्, सुगन्धिर्वायु' इत्यत्र परम्परासंबन्धघटकानां मध्यभूतजलाग्निपुष्पावयवानां सूक्ष्मत्वेनाप्रत्यक्षत्वात्तादृशारोपः । प्रकृते तु बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षस्य, रसादेः परम्परासंबन्धघटकत्वात्तत्र संभवत्येव गुणत्वारोपः शब्दार्थयोरिति । अत एवोच्ये शब्दत्ववत्तारत्ववदाभासमिति आरोपः । तत्र परम्परासंबन्धघटकस्य शब्दस्य बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वात् । न चैवं 'ज्ञानत्ववानात्मा' इत्यारोपापत्तिः, तत्र परम्पराघटकस्य मध्यभूतस्य ज्ञानस्य बहिरिन्द्रियाप्रत्यक्षत्वादिति वाच्यम् । यदि च तादृशारोपो नास्ति तदा कारणान्तराभासस्यैव तत्र कृत्तनीयत्वात् । अत एवोद्यनाचार्येणोक्तम्—'आरोपे सति निमित्तानुसरणं ननु निमित्तमस्तीत्यारोपः । यत्तु जपाकुसुमस्य बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वेऽपि लोहितं स्फटिकं श्लारोपस्तत्र जपाकुसुमं नेदशपरम्पराघटकं जपाकुसुमस्य स्फटिकावृत्तित्वात् । किंतु जपाकुसुमस्य स्वच्छद्रव्यसामिध्यमेव तद्रहितं प्रथमेवारोपनिमित्तमिति सुधीः गिरवधेयम्" इत्याहुः । तत्र । स्थूलजलसंयोगेन शीतो वायु', अर्कोपलसंयोगेन उष्णं जलमित्यादी स्थूलजलाकोपलसंयोगघटितयोः परस्परयोर्मध्यपदार्थयोः स्थूलजलाकोपलयोर्बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वेऽपि विशिष्टधीनियामकत्वेन सयन्परवाङ्गीकारान् । विद्वानन्दचमत्कारमयस्य रसस्य बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षाधिपत्यत्वेन, तद्वदितपरम्परायाः संबन्धत्वाङ्गीकारे याथाभाषाच । यस्तु तस्तु यत्र परम्पराया विशिष्टधीनियामकत्वं तत्रैव तस्या संबन्धत्वं कल्प्यते । यत्र तु विशिष्टधीनियामकत्वं तत्र तु संबन्धत्वं न कल्प्यत एव । तेन 'ज्ञानत्ववानात्मा' इत्यादौ स्वगनवाविगमशायस्य न सपन्धन्वमिति" । रसोऽस्तीति । रसोऽयदयमस्तीत्यर्थः । गुणवत्त्वमपि नास्तीति । तथा च भैरवोक्तं 'शब्दचिप्रं वाच्यचिप्रमन्यत्वं, त्वरं स्मृतम्' इति तृतीयकव्यप्रकारेऽध्यासितः । गन्वजालसरसत्वेनैव काव्यमिति चेत्तर्हि 'सालंशयं' इत्येव वक्तुं नुक्तं विमथ्यातिघटकेन 'गुणो' इत्यनेनेति भावः । तदन्वयेति । रसान्त्वयेयर्थः ।

१. 'सिद्धयर्थे' इति. २. 'वेदिके' इत्यदि. 'मध्यमघटितमयस्य न सपन्धन्वमिति' इत्यन्तः कदा पुनश्चमते न दृश्यते. ३. 'यत्र रसो बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वेन नास्ति' इत्येव दुःसं-
 ततः 'भवदुक्ते' इत्यदि 'मध्य' इत्यन्तः कदापि तत्र सिद्धयर्थे इत्यर्थः.
 साहि. २

वन्ताविति विशेषणम् । गुणवत्त्वान्यथानुपपत्त्यैतल्लभ्यत इति चेत्, तर्हि सरसावित्येव वक्तुं युक्तम्, न सगुणाविति । नहि प्राणिमन्तो देशा इति वक्तव्ये शौर्यादिमन्तो देशा इति केनाप्युच्यते । ननु 'शब्दार्थौ सगुणौ' इत्यनेन गुणामिव्यञ्जकौ शब्दार्थौ काव्ये प्रयोज्यावित्यभि प्राय इति चेत् । न । गुणामिव्यञ्जकशब्दार्थवत्त्वस्य काव्ये उत्कर्षमा-
 प्राधायकत्वम्, न तु स्वरूपाधायकत्वम् । उक्त हि—'काव्यस्य शब्दार्थौ शरीरम्, रसादिध्यात्मा, गुणा शौर्यादिवत्, दोषाः कणत्वादिवत्, रीतयोऽवयवसस्यानविशेषवत्, अलंकारा कटककुण्डलादिवत्' इति । एतेन 'अनलकृती पुन कापि' इति यदुक्तम्, तदपि परास्तम् ।
 अस्वार्थं—सर्वत्र सालकारौ क्वचित्त्वस्फुटालकारावपि शब्दार्थौ काव्यमिति । तत्र सालकारशब्दार्थयोरपि काव्ये उत्कर्षाधायकत्वात् ।

रसं सति गुणस्य रगभावे सति गुणाभावस्यावश्यं सत्त्वादित्यथ । शब्दाध्वनिगो-
 काव्यत्वास्वीकारे त्वाह—'अस्ति' चेदिति । कथमिति । ननु रसगुणयो सम-
 नियतत्वादेकतरोर्षे प्रकृतनिर्वाहो भवतीति को दोष इति चेत् । न । माधुर्यादिति-
 यसाधारणस्य गुणत्वस्यैकस्याभावादननुगमस्य समवात् । "रसवन्तौ" इत्युक्ते तु भावा-
 दिसाधारणस्याप्यण्डस्यास्त्रादविपयताविशेषस्य रसत्वस्वीकारात्ताननुगम इति भाव ।
 ननु गुणपदेन लक्षणाया रसोपस्थितिरित्यभिप्रायेणाह—'गुणवत्त्वेति । एतच्च शक्य-
 रूनन्यज्ञापनाय । 'एतल्लभ्यते 'रसवन्तौ' इति विशेषण लभ्यते । रुडिप्रयो-
 जनाभावात्क्षणात् न सम्भवतीत्यभिप्रायेण दूषयति—'तर्हीति । ननु दृष्टान्ते रूडि-
 प्रयोचनाभावात्क्षणात् न सम्भवत् । प्रकृते तु काव्ये गुणामिव्यञ्जकशब्दार्थप्रयोगो-
 पदेश एव प्रयोजनमस्तीति कथं लक्षणाया असम्भव इत्यभिप्रायेण शङ्कते—
 नन्विति । न तु स्वरूपाधायकत्वं तद्यतिरेकेणापि काव्यत्वसम्भवादिति शेष ।
 तदेवोपपादयति—उक्तं हीति । 'शब्दार्थौ' इति सामान्यत एवोक्तं न तु गुणामि-
 व्यञ्जकशब्दार्थविति । 'रसादि' इत्यादिपदेन रसाभासभावतदाभासभावान्तिभा-
 बोदयभावसंभवावधानत्वादीना अदृष्टम् । गुणा वक्ष्यमाणा माधुर्यात् प्रगादा ।
 दोषा धुनिदुष्टपुष्टत्वाद्य । रीतयो वैदग्ध्यैर्दृष्टाना ग्रीलाद्य । अलंकार-
 अनुप्रासोपमादय । एतेन वक्ष्यमाणहेतुना यथाश्रुते दूषणं न सम्भवतीति त-
 पतिरिति—अन्वार्थ इति । शब्दार्थौ क्वचित्त्वस्फुटालकारावपि शब्दार्थौ काव्यमिति । तत्र सालकारशब्दार्थयोरपि काव्ये उत्कर्षाधायकत्वात् ।

दुष्टं यद्यन्तु गुणपटवयो

एतेन 'वक्रोक्तिः काव्यजीवितम्' इति वक्रोक्तिजीवितकारोक्तमपि
 रास्तम् । वक्रोक्तेरलंकाररूपत्वात् । यच्च कचिदस्फुटालंकारत्वे
 उदाहृतम्—

यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता, एव चैत्रक्षपा-
 स्ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः ।
 सा चैवासि तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ
 रेवारोघसि वेतसीतरुतले चेतः समुत्कण्ठते ॥ इति ।

धायकत्वात्, न स्वरूपागयंकत्वादित्यर्थः । एतेन उक्तहेतुना । वैका विचित्रा
 उक्तिर्वक्रोक्तिः । वैचित्र्यमलंकार इति सामान्यलक्षणमित्यभिप्रायः ॥ यः कौमार-
 हर इति । रेवातीरे वेतसीतले कृतक्रीडायास्तंकीडास्थानं प्रत्युत्सुकतावर्णनमिदम् ।
 विचारेण कौमारं अनूढत्वं हरस्यपनयतीति । कौमारहरः 'वरोऽभिमतः' । एतेन
 श्रीमतः सुरतचतुरस्य पत्युः सत्त्वं प्रदिपादितम् । तदुक्तम्—'श्रीमान्मुरतदक्षय
 योपितां संमतः पुमान्' इति । एकार्थयोः "एव-हि" शब्दयोरेषादानमुपपत्तेरत्यन्ता-
 संभवित्वसूचनाय । एतेनोपपत्त्यसंनिधानस्य स्वरकण्ठाकारणत्वं वारितम् । अत्रापि
 तत्प्रतिवारणमस्वीत्याह—ता एवेति । यासु तत्र मीढनं कृतं तत्सजातीया एवे-
 त्यर्थः । मालती वासन्तिकी जातिः । प्रदास्तमूढं गमनं येषां ते प्रौढाः । 'अनुवृत्तो
 वह्नवायुः—'इत्यादौ वह्' धातोर्गमनार्थता प्रलिङ्गा । वायुगमनस्य प्राशस्त्यमत्र
 मान्यम् । प्रौढवायोः स्वरोद्दीपकत्वाभावाद्यथाश्रुतार्थत्वात् । अथवा यथा—'महा-
 पण्डितः सत्कविः' इत्यादौ महत्त्वसत्त्वादिकं पाण्डित्यकवित्वादावन्वेति, तथात्र
 प्रौढत्व सौरभेऽन्वेति, तद्योत्वटत्वम् । यद्वा "प्रौढा." इति सपत्नीनां संबोधनम् ।
 सुरतचतुरा इति तदर्थः । कदम्बानिलाः, धूलीकदम्बवायवः । चैत्रे तस्यैव संभवात् ।
 केचित्तु—'कदम्बानिल्यः कदम्बवनानिलाः, वनानिलानां प्रौढत्वे वनवहिर्भूतानां
 भ्रान्त्योपलम्भादुद्दीपकत्वेनाह—'प्रौढाः' इति व्याचक्षुः," तत्र । तथाप्येव कदम्बपर्य-
 न्तानुधावनस्य निष्प्रयोजनकत्वात् 'अरण्यानिलाः' इत्यनेनैव तदर्थत्वमात् । न च
 मालतीसंबन्धेनैव अनिलानां सौगन्ध्यलाभात्कदम्बसंबन्धदर्शनं व्यर्थमिति वाच्यम्,
 विलक्षणसौगन्ध्यप्रभाय तस्य सार्धकत्वात् । यथा—'रमणीकमनीयस्फोत्रले
 परिपीतपटीररसैरलसः । अयमयति पद्यशरानुचरो नवनीपननीधुवनः पवनः ॥'
 इति नवपुष्पितेत्यर्थः । अप्र चन्दनसंबन्धेन सौगन्ध्यलाभेऽपि विलक्षणसौगन्ध्य-
 लाभाय कदम्बसंबन्धदर्शनम् । सा चैव तदवसंभव । तथापि तादृशसुरतसा-
 न्प्रोत्सवेषुऽपि । सुरतव्यापारलीलाविधौ सुरतव्यापारलीलाविधाननिमित्तम् ॥

१. 'कारमा' इ. २. 'कनु.' ३. 'अप' इत्यभिहा वाऽऽ शपुलदे. ४. 'वरा-' इत्यभि-
 'भवित्रय' इत्यादि वाऽऽ पुष्पशारे क' इ.

एतच्चिन्त्यम् । अत्र हि विभावनाविशेषोक्तिमूलस्य संदेहसंकरालं-
कारस्य स्फुटत्वम् ।

विभावनाविशेषोक्तिमूलस्य विभावनाविशेषोक्तिनिर्हृतस्य । 'संदेहेन संदे-
हविषयत्वेन संकरो मेलकः । उत्कण्ठया पलायभावरूपकारणं विना उत्कण्ठाह

1. एतदिति । गालवीकदम्बयोः संसर्गाभावान्मालती वासन्तिकलतेत्यर्थे प्रमाणाभा-
वाद्भ्रमोक्तिरियं चित्रासवन्धिपक्षाग्रहणेन समवत्पबन्धा भवितुमर्हति । 'कौमारहर' इत्यत्र
'कौमारापूर्ववचने' इति सूत्रमपि द्रष्टव्यम् । अथेदं विचार्यते—इह 'हरो वर -' इत्याद्यनु-
प्राप्तस्य स्फुटस्यापि 'सरः खरः -' इत्येवमादिष्वत् प्रकृतशृङ्गारसप्ततिश्लेषवर्णयदितत्त्वेन ना-
लकारता । विशेषोक्तिविभावने विद्यमाने अपि न स्पुटे । कथमिति चेत्, इत्थम्—विशेषो-
क्तिरालंकारणसत्त्वेऽपि कार्याभावकथनम् । अत्र चानुत्कण्ठाकारण वरोपकरणयोरपमुक्तता ।
तत्सत्त्वे यद्यप्यनुत्कण्ठाभाव उत्कण्ठारूपो निर्दिष्ट एव, तथापि नानु कण्ठामावत्त्वेन,
किन्तुत्कण्ठान्तरेव । तस्मादरस्फुटत्वमस्याः । यदि चेतोऽनुत्कण्ठितं नेत्यभिधीयते तदा
स्फुटत्वं भवेत् । एव कारणभावेऽपि कार्योत्पत्तिकथनं विभावना । तत्र चोत्कण्ठाकारण
वरोपकरणयोरततो । तदभावश्च यद्यप्युक्त एव तथापि नातत्त्वात्तत्त्वेन, किन्तु तत्त्वारू-
पेणैव । स्वभावभावस्य तत्त्वात् । अतोऽस्या अस्फुटत्वमेव । न च स मनेत्येवकारेणा-
तत्त्वाभावप्रतीनेरतत्त्वाभावत्वेन प्रतीती कथमस्फुटत्वमिति वाच्यम् । विशेषणसंगतेनैवका-
रेण विशेष्ये विशेषणयोगस्य व्यवच्छेदो हि प्रत्याप्यते, न तु विशेषणभावाभाव एवा-
ह्य । पर्यवसानं तु तत्रैत्यस्फुटत्वमेव । एव विशेष्यसंगतेनाप्येवकारेण विशेष्यभिन्ने
विशेषणभाव एव नादत्य प्रत्याप्यते, किन्तु विशेषणयोगाभाव इति द्रष्टव्यम् । अत एव
'राहुः पाण्डुर एव' इत्यादी 'नापाण्डुरः', 'पार्थ एव धनुर्धरः' इत्यादी च 'नान्यो
धनुर्धरः' इत्यादिः कदाचित्स्फुटत्वार्थं प्रयुज्यते । आचार्यदण्ड्याह—'त्वन्मुखं त्वन्मु-
खेनैव त्वस्य नान्येन केनचित्' इति । अन्यथा पुनरुक्तिस्तत्र स्यादिति । न चात्र लक्षण-
शरीरे नञा प्रतपापस्य व्यङ्ग्यत्वं सम्भवति नवैकत्राशेऽवस्थानापरत्वा लक्षणं मणीवदे,
ततो नदि तात्पर्यगत्वापि कारणकार्यसत्त्वामत्त्वाधिगमनमद्याभ्यावादुपपद्यते इति । एवम-
नयोरस्फुटत्वे च संदेहरूपसंकरोऽन्यनयोरस्फुट इति विभावनीयम् । न चासीति क्रियाया
विभक्तिविपरिणामेन सर्वत्र वरादावन्वयेन क्रियादीपकमेव स्फुटमिति वाच्यम् । लक्ष्मी-
त्यहमर्थकाप्यवशात् । क्रियापदत्वेऽपि न दीपकत्वम् । तदन्वयिना सर्वेषामेव प्राकर-
णिकत्वात् । दीपकस्य तु प्राहरणिकाप्रावरणिविपर्ययत्वात्, विभक्तिविपरिणामरूपत्वात्
एवास्फुटत्वमत्रवाच्यं । एवकारस्याभेदपरत्वेनेतरनिषेधपरत्वायोगाच्च न परिहृत्या । वरा-
दीनां गुणक्रियावैगपणाभावाच्च समुच्चयः । वरादीनामुपमानोपमेयभावाभावाच्च तुल्य-
योगिता । सहस्रदरीनामप्येववाच्यं 'स एव हि—' इत्यादे प्रलम्बिशाशरीरत्वाच्च न
संरणात्कारः । यत्र सूत्रमयोऽनः प्रोक्तः स्वयंप्रसमयो इति वाच्यस्तिहमप्यस्फुटम्,
अज्ञानत्वात् । शृङ्गाररूपस्य स्फुटत्वादस्यैवकारः स्फुट इति चेत् । न । रसस्यात्र
प्राप्तायात् । अत्रान्वय एव तस्यात्कारत्वोपगमात् । एतेन 'अनलहृदी पुनः काति'
इति षड्भूम्, तदपि निशेषम् ॥

एतेन—

‘अदोषं गुणवत्काव्यमलंकारैरलंकृतम् ।

रसान्वितं कविः कुर्वन्कीर्तिं प्रीतिं च विन्दति ॥’

इत्यादीनामपि काव्यलक्षणत्वमपास्तम् । यत्तु ध्वनिकारेणोक्तम्—

‘काव्यस्यात्मा ध्वनिः—’ इति तर्हि वस्तुलंकाररसादिलक्षणस्वरूपो ध्वनिः काव्यस्यात्मा । उत रसादिरूपमात्रो वा । नैद्यः । प्रहे-

पकार्यकथनमितीयं विभावना, किंवा उत्कण्ठाभावस्य कारणसत्त्वे तस्याः कथनमिति विशेषोक्तिरिति संदेहात् संदेहसंकलंकारोऽयम् । विभावनायां कारणविरुद्धसद्भावमुखेन कारणाभावः । विशेषोक्ती कार्यविरुद्धसद्भावमुखेनैव कार्याभावः प्रतीयते, न त्वभावबोधकनञ्चिदति तयोरस्फुटत्वम् । तदुभयंकोटिकत्वेन संदेहस्य सुतरामस्फुटत्वमिति चेत् ‘सुरतव्यापारलीलाविधौ रेवारोधसि वेतसीतकतले’ इत्यत्र रेफानुप्रासस्य स्फुटत्वं प्रतीहि । ‘रघौ लघू’ इत्यनेन तस्य माधुर्यव्यञ्जकत्वमुपपादितम् । तेन च रसोपकारकतया तस्यालंकारत्वमव्याहृतमेव । ‘लघू’ इत्यस्य असंयुक्तावित्यर्थे इति व्याख्यातव्यम् । केचित्तु—“रेवातीरे वेतसीतले कृतसंकेताया नायिकामा गृहे स्वयं परमशौऽयम्—यः कौमार इति, स एव हि वरः स वर एव विलक्षणरतिसमर्थ एव । एवं च रसस्य प्रधानत्वालंकारत्वमिति काव्यप्रज्ञाशौची रसस्य रसाभास्येत्यर्थः स्वरूपपतिगोचरत्वेन रसाभासस्यैव संभवात्” इत्याहुः । तत्र । व्यञ्जकभावादुपपत्तेरग्राहाभात् । वक्तृवैशिष्ट्यमेवात्र व्यञ्जकमिति चेत् । न । वक्तृस्वाहसवैशिष्ट्ये मानाभावात् । प्रत्युत ‘स एव हि वरः’ इत्यनेनैवोपपत्तिरनेरत्यन्तासंभयित्वमुच्यते । एतेनोक्तदोषसमूहेन । अदोषमित्यादि । निर्दोषस्य सगुणालंकारस्य सरसस्य काव्यस्य प्रशंसापरमिति भावः । यत्त्विति । त्रिरूपः त्रिप्रकारः ।

1 काव्येति । काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति उपर्युक्तं समाग्रातपूर्वस्यत्वाभावं जगदुपरि भाष्यमाहुस्तन्मन्ये । केचिद्वाचां श्लिष्टमपिपद्ये तत्रमनुसुखदीप्यं तेन नूनः सहृदयमनःप्रीतये तत्स्वरूपम् ॥’ इति ध्वनिकारिका । अन्ये सं ध्वनिसंश्लिष्टं काव्यात्मानं गुणवृत्तिरित्याहुः । शेषं नातिरिहितम् ॥

१. ग. गुणले तु पाठकम कवं इत्यने—‘एतेन’ ‘वक्रोक्तिः’ इत्यादि. ‘—स्वत्वत्’ इत्यन्तः, पाठो गालि हतः ‘एतेन वरगे’ इत्यादिभ्य ‘अनासत्’ इत्यन्तः पाठो इत्यने. तत्र ‘वत्’ इत्यारभ्य ‘संदेहसंकलंकारस्य’ ‘अनुत्त्वम्’ इत्यन्ता पाठो वर्तते. पश्चात् ‘अथ वज्रकल्पेनोक्तं तिलकविशेषोक्तम्’ परिपूर्णमव्यञ्जकभावश्च तन्मूलाः संदेहसंकर इति । न हि विशेष्यस्वरूपवादे कार्योपपत्तिरिवावनायः पूर्वत्वम्, किन्तु प्रसिद्धकतिरवधारणवैधेयैरिति विचारनायः पूर्वता स्यात् । अत्र निन्देवशात्पदावस्थां कार्योपपत्तौ विधेयोक्तैः पूर्वत्वम्, अत्र तु प्रसिद्धकतिरवधारणसमायां कार्योपपत्तिरवधानावैधेयैः पूर्वता । अथवा विचारव्यतिरेकी उक्तयेनाम् । इत्यथ एकवचनोक्तवि विधि-वैधेयैर्द्वैतसंश्लिष्टस्यैवत्वत्वात्पूर्वत्वस्य परिपूर्णवैधेयं तयोः एववचनप्रकारात्कारणत्वम् । एतज् संदेहसंकर इति । इत्यधिकः पाठो कथ्यते. अन्यत्रत्यम्. २. ‘तत्र नायः’ इति त्रिरुपपत्तिः.

लिकादावतिव्याप्तेः । द्वितीयश्चेदोमिति ब्रूमः । ननु यदि रसादिरूपमात्रो
ध्वनिः काव्यस्यात्मा, तदा—

अत्ता एत्थ णिमज्जइ एत्थ अहं दिअसअं पलोएहि ।

मा पहिअ रत्तिअन्धिअ सेज्जाए मह णिमज्जहिंसि ॥

इत्यादौ वस्तुमात्रस्य व्यङ्ग्यत्वे कथं काव्यव्यवहार इति चेत्
न । अत्रापि रसाभासवत्तैवेति ब्रूमः । अन्यथा 'देवदत्तो ग्रामं याति'
इति वाक्ये तद्भृत्यस्य तदनुसरणरूपव्यङ्ग्यावगतेरपि काव्यत्वं स्यात् ।
अस्त्विति चेत् । न । रसवत् एव काव्यत्वाङ्गीकारात् । काव्यस्य प्रयो-

ग्रहेलिकादाविति । 'तद्व्यङ्ग्यालिङ्गितः कण्ठे नितम्बस्वलयमाश्रितः । गुह्यां संनि-
यानेऽपि कः वृजति मुहुर्मुहुः ॥' इत्यादावित्यर्थः । अत्र किञ्चिद्गुणजलकलशरूपं
वस्तु व्यङ्ग्यम् । ओमिति स्वीकरोमि ॥ अत्ता इत्यादि । 'श्वश्रुरत्र निमज्जति
अत्राहं दिवसकं प्रलोकय । मा पथिक रात्र्यन्ध शय्यायां मम निमज्जपसि (शय्याया-
मावयोर्मोक्षीः) ॥' इति संस्कृतम् । रात्र्यन्धकत्वेन कथितात्मानं पथिकं प्रति स्वयं
दृष्ट्वा उचिरियम् । अत्ता श्वश्रुः । निमज्जति निमग्ना भूतप्राया तिष्ठति ॥ वस्तुमा-
त्रस्य स्वशय्यामात्रप्रवेशरूपवस्तुन एव रतेरुपपत्तिविषयत्वादन शृङ्गारमासः ।
वस्तुतस्तु रसाद्यसंकीर्णवस्त्वलंकारध्वनेः काव्यप्रकारमध्ये निर्वचनस्योन्मत्तप्रलपित-
त्वंप्रसन्नभवेनास्वाद्यव्यङ्ग्यमात्रस्य काव्यात्मत्वमवश्यं वाच्यम् । एवं च प्रकृते
व्यङ्ग्यवस्तुरचनास्वाद्यतया तेनापि काव्यव्यवहारो भवितुमर्हति, आस्वाद्यत्वं चाह्लादसं-
वहितप्रतीतिविषयः । अन्यथा वस्तुमात्रस्य व्यङ्ग्यत्वेऽपि काव्यत्वस्वीकारे ।

१. 'महं निमज्जहिंसि' इति ध्वन्या-गेकलोभने पाठः । महं इति निपातोऽनेकार्थवृ-
त्तिरत्राव्योमित्यर्थे ननु ममेति । तत्र हि विशेषवचनमेव शृङ्गाकारि भवेदिति प्रच्छन्नास्तु-
षण्मो न स्यात्.

२. काव्यस्येति । वस्तुतश्चकारकारं हि पथिकम्, एष निमग्नः शृङ्गारार्थनिरन्ध-
नम्, एष शब्दभिरुक्त्या अर्थस्य प्रतीयमानत्वाच्च तदात्मकाररूपणम् । निनेयानामपि
परत्वात्काररसादिचमत्कारास्वादनद्वारात् हि तोषदेहेषुमुखीकरणम् । एवं चास्वाद्यत्वम-
दिशा वरत्वंकाररसादिप्रधानानां काव्यत्वमप्यहत्तम् । 'एत एवात्र जीवितम्' इत्याद्यो-
यादी तु रसपदार्थधमत्कारपयां योमिच्छेऽस्ति, ननु रसापत्कारमात्रविधानो बीज-
रूप एव नियत इति । अत्र इदमप्याशयते—'एत निर्वेषशृङ्गारार्थगुणवरो सति श्रुतम् ।

१. 'एतदमन्तर एष' इति सुदृशवाग्य. २. 'न' ख-ग-गुणकसोर्कोत्त. ३. 'गच्छान' क.
४. सुदृशवाग्ये तु 'वस्तुमात्र' इत्योरे—'अत्राहं दिवसकं' इत्यस्य एतद्व्य रसादे 'वस्तुमात्र-
ध्वनौ काव्यत्वमप्येति काव्यत्वमेतद्व्यवहारत्वे तपोवत्त्वं रसादेत्येवमेव काव्यमेतद्व्यवहार-
ध्वनौ' इति इत्यने.

जनं हि रसास्वादसुखपिण्डदानद्वारा वेदशास्त्रविमुखानां सुकुमारमतीनां राजपुत्रादीनां विनेयानां 'रामादिवत्प्रवर्तितव्यं न रावणादिवत्' इत्यादि-
कृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेश इति चिरंतनैस्प्युक्तत्वात् । तथा चाग्नेय-
पुराणेऽप्युक्तम्—'वाग्वैदग्ध्यप्रधानेऽपि रस एवात्र जीवितम्' इति ।
व्यक्तिविवेककारेणाप्युक्तम्—“काव्यस्यात्मनि सङ्गिनि, रसादिरूपे
न कस्यचिद्विमतिः” इति । ध्वनिकारेणाप्युक्तम्—'नहि कवेरिति'

नीरसस्य काव्यन्वास्त्रीकारे हेतुमाह—काव्यस्य प्रयोजनं हीति । 'रसास्वादसुख-
पिण्डदानद्वारा' इति पाठे पिण्डं समूहः । रसास्वादसुखसतानद्वारेत्यर्थः । मुखेति
पवर्गपञ्चमादिपाठे मुखपिण्डं लोभद्रव्यम् । विनेयानां कृत्याकृत्यज्ञापनीयानाम् ।
तथा च शब्दप्रधानेषु वेदेषु अर्थप्रधानेषु पुराणेषु तैत्तिरीयादिषु चायास्यहुलेषु विमुद्रानां
सुकुमारमतीनां हि गुणीभूतशब्दार्थेषु रसास्वादप्रधानेषु प्रथमं तावद्रसास्वाद-
सुखोद्देशेन प्रवृत्तित्वत् काव्यार्थानां कृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशपरतावधारणमिति
भावः । तदुक्तम्—'स्वादुकाव्यरसोन्मिथ्रवाक्यार्थमुपभुञ्जते । प्रथमालीढमधव-
पिबन्ति कटु भेपजम् ॥' इति । वाग्व्यायं काव्यस्य परमतात्पर्यार्थमुपभुञ्जते आस्वा-
दयन्ति । चाग्वैदग्ध्येति । वाचो वैदग्ध्यं वैचित्र्यं प्रधानं यत्र तस्मिन् । एवकारेण
'अलंकारादिव्यवच्छेदः । अत्र काव्ये । जीवितं जीवनाधायकम् । सङ्गिनि

गपादिवन्धरूपस्य काव्यसामान्यलक्षणम् ॥ दोषे सति गुणेः किं वा किं बालकरणैरपि ।
अतो निर्दोषप्राप्त्यमेवाप्राद्रिपता बुधे ॥ धर्मा रसा लक्षणानि रीत्यलङ्कितव्यः ।
रसिकह्लादका दोषे काव्ये सन्ति च षड्गुणाः ॥ अलंकारा गुणेष्वेव ग्रथ्यन्ते प्रायसो मुधि ।
गुणेष्वोऽतः पृथक्त्वेन प्रयत्नानां न तद्ब्रह्म ॥ अलंकारेष्वपि गुणा यद्यप्यन्तर्भवन्ति हि ।
तथाप्याधारतायोगान्मुखास्तेऽनः सुधीप्रियाः ॥ अलंकारविहीनोऽपि सुदृष्टः सीमाग्य-
रुद्गुणः । गुणहीनमलंकारसहस्रमपि किं तथा ॥ स्फीतदृष्टिश्चलंकारा गुणेष्व-
लम् । इत्यन्ते तेषु बाहुल्यात्तेषां तेषां च सीद्ध्यतः ॥ अलंकारा यदाप्येवमन्तर्भूता
गुणेष्वमी । रसलक्षणमाधुर्वृत्तिरिति तदा न किम् ॥' इति । किं च । पदमेव नीर-
सपदेष्विव प्रवन्धरत्वेन नीरमप्येषु रससंचारकरवनापि श्रुत्यास्ता मुक्तप्रवन्धेषु व्यभि-
चारिणीति रिक् ॥

३. शीघ्रस्य वस्तु ॥

१. उक्तमिति । ध्वन्यालोकात् सूचीयोऽसौ 'विभावमावापुनाव—'इत्यादिकारिकायां
व्याख्यानावसरे ॥

१. 'गुण' च २ 'दोष' कृत-न.प. ३. 'मप्युक्त' कृत-गुणरसोर्व.ल. ग.पु.प. ४
'तथाप्या' इत्यदि 'इति' इत्यन्तं एते मतिः.

वृत्तमात्रनिर्वाहेणात्मपदलाभः, इतिहासादेरेव तत्सिद्धेः' इत्यादि ननु तर्हि प्रवन्धान्तर्वर्तिनां केषांचिन्नीरसानां पद्यानां काव्यत्वं स्यादिति चेत् । न । रसवत्पद्यान्तर्गतनीरसपदानामिव पद्यरसेन, प्रवन्धरसेनैव तेषां रसवत्काङ्गीकारात् । यत्तु 'नीरसेऽपि गुणामिव्यञ्जकवर्णसद्भावाद्दोषाभावादलंकारसद्भावाच्च काव्यव्यवहारः स रसादिमत्काव्यवन्धसाम्याद्गौण एव । यत्तु वामनेनोक्तम्—'रीतिरात्मा काव्यस्य' इति तत्र । रीतेः संघटनाविशेषत्वात् । संघटनायाश्चावयवसंस्थानरूपत्वात् आत्मनश्च तद्भिन्नत्वात् । यच्च ध्वनिकारेणोक्तम्—

'अर्थः सहृदयश्लाघ्यः काव्यात्मा यो व्यवस्थितः ।

वाच्यप्रतीयमानाख्यौ तस्य भेदाबुभौ स्युतौ ॥' इति ।

अवश्यं स्थामिनि । विमतिरस्वरसः । इतिवृत्तं नीरसवान्यप्रवन्धः । आत्मपदलाभः स्ववाचकभाव्यशब्दप्राप्तिः । कविसंबन्धिप्रवन्धत्वेनैव वाच्यशब्दप्रयोगो नास्तीति भावः । इतिहासादेर्भारतादेः । आदिना रामायणरघुवंशादिपरिमहः । तत्सिद्धेः काव्यपदप्राप्तिनिद्धे । वीरुदिरसप्रधानानां भारतादीनां मुतरां काव्यसंज्ञात्वात् इति भावः । तर्हि रसपत एव काव्यत्वस्वीकारे । पद्यानामिति गद्यानामुपलक्षणम् । 'गद्य पद्य च मिश्रं च तन्निधैव व्यवस्थितम्' इत्यनेन गद्यस्यापि काव्यत्वस्वीकारात् । तेषां नीरसपदानां व्यञ्जकप्रतिपाद्यप्रतिपादकसंबन्धेन रसवत्त्वमिति भावः । 'यत् इत्यव्ययं 'य' इत्यर्थे । नीरसेषु 'वन्द्रे शरत्तिसोत्तमे सुन्दरस्यकविप्रमे । इन्दनीलनिग लक्ष्म सुंदधाल्लिनः धियम् ॥' इत्यादिषु । संघटनाविशेषत्वाद्गुणाभिव्यञ्जकशब्दविन्यासरूपत्वात् । ननु रीतेः संघटनाविशेषरूपत्वेऽपि काव्यात्मत्वस्वीकारे यो दाप इत्यंत आह—संघटनायाश्चेति । काव्यशरीरस्य वाच्यस्यावयवापदानि तेषां संस्थानं समुचितस्थाने निवेशस्तद्रूपत्वादित्यर्थः । तद्भिन्नत्वादवयवसंस्थानभिन्नात्वात् । सहृदयश्लाघ्य सहृदयानां हृदयंगमः । प्रतीयमानो व्यक्तयः ।

१. अर्थ इति । शब्दार्थशरीरं तावत्काव्यम् । तत्र शरीरमहणादेव केनचिदात्मना सदनुप्राणनेन भाव्यमेव । तत्र शब्दस्तावच्छरीरमात्र एव संनिविशते । सर्वज्ञानसंवेदधर्मत्वात्परमूलरुशादिबन्ध । अर्थः पुनः सकलजनसंवेद्यो न भवति । न अर्थमात्रेण काव्यव्यपदेशः । लौकिकभेदिवयाक्येषु तदभावात् । तदाह—सहृदयश्लाघ्य इति । न एक पदार्थो दिशालतया विभक्तिविभागानुष्णामिसुख्यते । तथाहि—सुख्येऽर्थरूपरे द्विमिति कतिचिदहृदयः स्थापते । तत्रचित्तत्वं केनचिद्विशेषेण ।

वृत्तमात्रनिर्वाहैणात्मपदलभः, इतिहासादेरेव तत्सिद्धेः इत्यादि
 ननु तर्हि प्रबन्धान्तर्वर्तिनां केषांचिन्नीरसानां पैद्यानां काव्यत्वं
 स्यादिति चेत् । न । रसवत्प्रधान्तर्गतनीरसपदानामिव पद्यरसेन, प्र-
 बन्धरसेनैव तेषां रसवत्ताङ्गीकारात् । यत्तु नीरसेष्वपि गुणामिव्यञ्जव-
 र्णसद्भावादोषाभावादलंकारसद्भावाच्च काव्यव्यवहारः स रसादिमत्काव्य-
 बन्धसाम्याद्गौण एव । यत्तु वामनैनोक्तम्—‘रीतिशाला काव्यस्य’ इति
 तत्र । रीतेः संघटनाविशेषत्वात् । संघटनायाश्चावयवसंस्थानैरूपत्वात्
 आत्मनश्च तद्भिन्नत्वात् । यच्च ध्वनिकारेणोक्तम्—

‘अर्थः सहृदयश्चाप्यः काव्यात्मा यो व्यवस्थितः ।

वाच्यप्रतीयमानाख्यौ तस्य भेदाबुभौ स्मृतौ ॥’ इति ।

अप्यर्थं स्थितिनि । विमतिरस्वरसः । इतिवृत्तं नीरसवाच्यप्रबन्धः । आत्मपद-
 लभः स्वभावककाव्यशब्दप्राप्तिः । कविसंबन्धिप्रबन्धत्वेनैव काव्यशब्दप्रयोगो भास्वीति
 भावः । इतिहासादेर्भारतादेः । आदिना रामायणधुवंशादिपरिग्रहः । तत्सिद्धे
 काव्यपदप्राप्तिरिद्धेः । वीरादिरसप्रधानानां भारतादीनां सुतरां काव्यसंज्ञात्वात् इति
 भावः । तर्हि रसपद एव काव्यत्वस्वीकारे । पद्यानामिति गद्यानामुपलक्षणम्
 ‘गद्य पद्य च मिथं च तमिथं च व्यवस्थितम्’ इत्यनेन गद्यस्यापि काव्यत्वस्वीकारात्
 तेषां नीरसपद्याना व्यञ्जकप्रतिपाद्यप्रतिपादकसंबन्धेन रसवत्त्वमिति भावः । ‘यत्
 इत्यव्ययः’ ‘यः’ इत्यर्थे । नीरसेषु ‘चन्द्रे शरच्चिरोत्तमे कुन्दस्तवकविप्रमे । इन्द्रनी-
 लनिर्मलक्ष्म संदधात्कलिनः त्रियम् ॥’ इत्यादियु । संघटनाविशेषत्वाद्गुणामिव्य-
 ञ्जकशब्दविन्यासरूपत्वात् । ननु रीतेः संघटनाविशेषरूपत्वेऽपि काव्यात्मत्वस्वीकारं
 नो दाय इत्यत आह—संघटनायाश्चेति । काव्यस्य रीरस्य वाच्यत्वावयवा-
 पदानि तेषां संस्थानं समुचितस्थाने निवेशत्वाद्रूपत्वादित्यर्थः । तद्भिन्नत्वादवय-
 वसंस्थानभिन्नत्वात् । सहृदयश्चाप्यः सहृदयानां हृदयंगमः । प्रतीयमानो व्याख्यः ।

१. अर्थ इति । चन्द्रार्धशरीरे तावत्काव्यम् । एवं शरीरमहणादेव केनचिदात्मना
 तदनुमानेन भाव्यमेव । एवं शब्दस्य चन्द्रशरीरभाव एव संनिवेश्यते । सर्वत्र-
 नन्तरेष्ववयवैस्त्वात्तत्तत्कृत्वादिबन्ध । अर्थः पुनः सकलजनसंश्लेषो न भवति । न शब्द-
 मात्रेण काव्यव्यपदेशः । लौकिकवेदिनवाक्येषु तदभावात् । तदाह—सहृदय-
 काव्य इति । स एक एवाथो दिशाद्यतया विभक्तिनिविमायमुष्माभिशुक्लवै । तथाहि-
 हृदयेऽर्थरूपते किमिति क्वचित्सहृदयः काव्यते । तत्रचित्तत्वं केनचिद्विशेषेण

१. ‘चन्द्र’ इति ग. पुस्तके तु कश्चि. ‘मिथं’ इत्येव विभिवयवजनम् । इतिहासपरं तद्विषये । इति
 चन्द्रशरीरस्य चन्द्रः १. ‘चन्द्र’ इति ग. पुस्तके तद्वि. २. ‘यत्’ ग. पुस्तके तद्वि. ३. ‘यत्’ इति
 ४. ‘यत्’ इति ग. पुस्तके तद्वि.

यको यस्य । तेन विना तस्य काव्यत्वाभावस्य प्रतिपादितत्वान्
'रस्यते इति रसः' इति व्युत्पत्तियोगाद्भावतदाभासादयोरपि गृह्यते
तत्र रसो यथा—

भावतया । जीवनाधायक उपादेयताप्रयोजकः । तेन रसेन । तस्य वाक्यस्य
प्रतिपादितत्वादिति । 'देवदत्तो ग्रामं याति' इत्यादिग्रन्थेनेति बोध्यम्-
ननु शृङ्गारादिभेदेन नवप्रकारो रसस्तदभावात् 'यस्मात्लीयत—' इत्यादिवाक्य-
कथं काव्यत्वमत आह—रस्यत इति । आस्वाद्यत इत्यर्थः । भावादीनामप्याह
दविषयत्वमव्याहृतमेव । विषयत्वमप्यखण्डनतिरिक्तं बोध्यम् । तेन नाननुगम इति
भावः । (भेदे—'न्यवारो ह्ययमेव—' इत्यादौ विधेयाविमर्शदोषदुष्टतया उद्देश्यवि-
धेयभावबोधकानुपूर्वाविरहेणाकाङ्क्षाविरहाद्वाक्यत्वस्यैवाभावः । काव्यज्ञानं विना
रसपदार्थस्य दुर्निरूप्यत्वादन्योन्याश्रयः, 'रसघटकविभावादीनां काव्यघटितत्वात्'
इति द्वयणद्वयं कश्चित्पण्डितमन्य उपन्यस्यति, तदतीव मन्दम् । आनुपूर्वीविशेषह-
पाया आकाङ्क्षाया विरहेऽपि 'श्रोतृजिज्ञासारूपायास्त्वस्या विद्यमानत्वाद्वाक्यत्वाश्रिते.
तादृशाकाङ्क्षाया एव वाक्यघटकत्वेन ग्रन्थकृतैवाङ्गीकारात् । यद्वा । संकीर्णत्वम-
र्भितत्वदोषदुष्टयोः पदसमुदाययोरसत्तिकल्पनेन . वाक्यत्वं कल्प्यते अन्यथ
काव्यदोषत्वमेव न स्यात् । तथात्रापि कल्पितानुपूर्वायोगादस्य वाक्यत्वाङ्गीकारादखण्ड-
त्वादविशेषविषयत्वरूपस्य भावादिसाधारणस्य रसत्वस्य ग्रन्थकृतैव निरुक्तत्वाच्च
'अखण्डास्वादविशेषत्वं चानन्दसबलितज्ञानविषयत्वमेवात्र भावादिसाधारणं वाच्यम् ।
न च 'ब्राह्मण, पुत्रस्ते जात' इत्यादिवाक्ये आनन्दसबलितज्ञानजनकेऽतिव्याप्तिस्त-
द्वारणाय काव्यजन्यत्वं विशेषणमुपादेशं, तथा सति अन्योन्याश्रयोप इति वाच्यम् ।
अत्र हि शाब्दबोधानन्तरमेवानन्दो जायते । तयोः पौर्वापर्येणमस्तितोऽपि कालला-
घवाद्दुत्पलप्रशतव्यतिभेदनवत् न गृह्यते । वाक्ये तु शाब्दबोधानन्तरमलौकिका-
त्वादनारूप्यव्यापारादिवलदेवमेवानन्दसबलितमलौकिकं ज्ञानम् । तदेवास्मात्मी रस-

नहाभाष्यं संगच्छते । लक्षणयान्तरसिद्धिर्न तत्रापि 'एको न दो' इतिवन्न तदापत्तिः ।
केचित्तु—कविकर्म काव्यमिति समाख्यायानुरोपाच्छब्द एव काव्यत्वम्, न त्वर्थः । तस्य
सकृत्सिद्धत्वाभावात् । तस्मात्पदसदमविशेषः काव्यमिति लक्षणं स्वीकुर्वते । तत्र
रमणीयम् । तथाहि—आस्वादोद्गोर्धत्वमेव काव्यत्वप्रयोजकम्, तच्च शब्देऽपि चावि-
शिष्टम् । तथापि रसोद्गोपकत्वाङ्गीकारात् । अर्थेऽपि इत्यस्याप्येव काव्यत्वम्
कविकर्मत्वव्यवहारस्तु तत्रवाच्यत्वाद्भासः । शब्दनित्यत्ववादिमते तु शब्दरूपेऽपि कविक-
कविकर्मत्वव्यवहारो भासः । अत एव 'शब्दददुरं करोति' इति पाणिनिव्याजं संगच्छते
अन्यथा नित्यत्वसिद्धान्तो व्यानुष्येतेतिदिष्टः ॥

१. अत्रेत्यादिकेऽप्येकान्तवर्ती पाठः प्रक्षिप्त इति प्रतिमाति ॥

१. 'वाक्यजन्यत्वाङ्गीकारात्' घ. २. 'भावतदाभासात्' घ. ३ 'अपि' क-स-गुल्लयोर्नादि
४. 'अप्ये' ग. ५. 'अपि' इत्यादि, 'वर्धमानदानम्' इत्यन्तो प्र-या. पुष्पान्तरे नोपल-बन्ते

दून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चिच्छनै-
 निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखम् ।
 विश्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थलीं
 लज्जानम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता ॥
 हि संभोगशृङ्गारोऽख्यो रसः ।

वो यथा महापात्रराघवानन्दसांधिविग्रहिकाणाम्—
 यस्यालीयत शरकसीम्नि जलधिः पृष्ठे जगन्मण्डलं,
 दद्याया धरणी, नखे दितिसुताधीशः, पदे रोदसी ।
 कोधे क्षुब्धगणः, शरे दशमुख, पाणौ प्रलम्बासुरो,
 ध्याने विश्वम्, असावधार्मिककुल, कस्मैचिदस्मै नमः ॥

अत्र भगवद्विषया रतिर्भावः ।

पदेनोच्यत इति । आनन्दसवलितत्वमिह तादात्म्यसंबन्धेनात्र दविगिष्टवम्, न तु
 जनकतासंबन्धेन । निजातीययोर्ज्ञानानन्दयोस्तादात्म्याङ्गीकारोऽलौकिके न दोष इति
 सर्वमवदातम्) । तदाभासेति । रसाभासभावाभासेत्यर्थः । आदिना भावशा-
 ल्यादीना ग्रहणम् ॥ दून्यमिति । सख्यादिहीनमित्यर्थः । शयनाच्छयाया
 किञ्चिदुत्थान प्रियजागरणे शटिति सवरणार्थम् । उर्याने शनैस्त्व जागरणहेतुश-
 न्दानुत्पत्तये निद्राव्याज छलनिद्रा सुचिरनिर्वर्णन च निद्रानिश्चयाच्च । तेन विश्रब्ध
 विश्रस्त यथा स्यात्तथा परिचुम्ब्य । गण्डस्थलीमिति पत्युरित्यनुपपज्यते । लज्जान-
 म्रमुखी सतीत्यर्थः । केचित्तु—' लज्जत इति लज्जा क्रिया । तत्रैवालोक्जानन्तर्य-
 स्थान्वय " इत्याहुः । तत्र । कृतप्रत्ययानामभिधाननियम्यतया लज्जापदस्य लज्जाश्र-
 गवोधे सामर्थ्याभावात् । स्थितादिपदाध्याहारैरेव एककर्तृकत्वमवधेयम् । बाला
 नखवधू । चिरचुम्बन चाधिकर्णपरिशोधनार्थम् । वीरादिरसानामुदाहरणान्यभे-
 दास्यति ॥ यस्येति । 'अलीयत' इति च दशसु वानयेष्वन्वेति । शरको भत्स्यत्वव्

1 अत्र पतिरालम्बनविभाव शयवासगृहादि उद्दीपनविभाव । पत्युर्मुखनिवर्ण-
 नादि अनुभाव, लज्जाहासम्यङ्ग्रहयादि स्वभिचारिभाव, रति स्थाविभाव तयो-
 रसनिष्पत्तिः । अत्र स्तेरुभयालम्बनत्वेऽपि नायकविषयिण्या नायिकानिष्ठायास्तस्या
 उद्देको विद्भिन्व चर्चणाविषय इति सङ्ग्रहा । पतयपद्यममरुशतकस्य । विशेषनिष्ठासु-
 भिस्रष्ट्रीका विज्ञेवनीया । पवमाद्युदाहरणश्लोकानामकारादिवर्णानुक्रमेण सूची ग्रन्थान्ते
 उल्लिखिता, यदाधारेण यत्मानाना निष्ठासापूर्तिः सुश्रुता । शिमत्र मठनपाठनानु-
 क्रमेण लेखकलिनेनेति ॥

2 असाविति । अतो कृपाणे ॥

हि च ल ग पुच्छेत्पु नाति २ 'अख्यो रस' ग पुच्छक नाति

रसाभासो यथा—

मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे पपौ प्रियां स्वामनुवर्तमानः ।

शृङ्गेण च स्पर्शनिमीलिताक्षीं मृगीमकण्डूयत कृष्णसारः ॥

अत्र संभोगशृङ्गारस्य तिर्यग्विपयत्वाद्रसाभासः । एवमन्यत् ।
दोषाः पुनः काव्ये किंस्वरूपा इत्युच्यन्ते —

दोषास्तस्यापकर्षकाः ।

श्रुतिदुष्टापुष्टार्थत्वादयः काणत्वखड्गत्वादय इव, शब्दार्थद्वौ
देहद्वारेणैव, व्यभिचारिभावादेः स्वशब्दवाच्यत्वादयो मूर्खत्वादय इ
साक्षात्काव्यस्यात्मभूतं रसमपकर्षयन्तः काव्यस्यापकर्षका इत्युच्यन्ते
एषां विशेषोदाहरणानि वक्ष्यामः ।

गुणाः किंस्वरूपा इत्युच्यन्ते—

उत्कर्षहेतवः प्रोक्ता गुणालंकाररीतयः ॥ ३ ॥

गुणाः शौर्यादिवत्, अलंकाराः कटककुण्डलादिवत्, रीतयोऽव्य
वसंस्वानविशेषवत्, देहद्वारेणैव शब्दार्थद्वारेण तस्यैव काव्यस्यात्मभू

तस्य चीन्नि एरुदेशे । दितिमुताधीशो हिरण्यकशिपु । रोदसी वावापृथिव्यौ
अत्रानीयातामिति वचनविपरिणाम । कस्मैचिदनिर्वचनीयमहिम्ने । अत्र दर्शभिर्वा
कथैर्दशावतारा दर्शिता । ते यथा—‘मत्स्य कूर्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामन
रामो रामश्च रामश्च बौद्ध कर्को च ते देश ॥’ अनुवर्तमानः सेवमान ।
अन्यद्वावाभागादि । ननु दोषादीना काव्यलक्षणाघटय चाधिरामाहृतया तत्रिरुप-
गमसगतमित्यत आवाह्यामुयापयति—दोषा पुनरिति । तस्य काव्यस्य ।
गुणा इति । गुणाना शब्दार्थोत्कर्षद्वारा यथा रसोत्कर्षत्वं तथा गुणपरिच्छेदे
दर्शयिष्यते । शौर्यादीनामौपचारिकदेहधर्मत्वाभिप्रायेणायं दृष्टान्तः । ननु निरलं-
कारवाच्योपेक्षया वराणामिव निर्गुणवाच्योपेक्षया गुणाना काव्योत्कर्षमत्वं नोप-
पद्यते । निर्गुणत्वस्य नीरसत्वसमनियततया नीरसस्य काव्यत्वान्नीकारेणैव निर्गुणस्य

१ कर्कशेति । ‘कर्की’ इति पाठः सर्वत्रैकोपलभ्यते । परंतु कर्को भवत्योदकोऽस्वा-
स्तीनि म्पुरतिरसारस्यात् ‘कर्की’ इत्येव पाठः साधयान् । मगवतो घोटकवाहनत्वात्
‘नकिमुत्पन्नत्वात् कर्की’ । ‘सित. कर्क.’ इत्यमरः । ‘उत्पत्स्यतेऽर्कसकाश. तिष्ठ
ककिडुके रिम.’ इति दशावतारपरितम् ॥

१ ‘दोषा’ इत्यसि ‘दुष्कर्मा’ इत्यमरः पाठो म-पुस्तके नास्ति. २ ‘मपुट’ इत्युल्लेखे नास्ति
३ ‘उत्पत्स्यते’ इत्युल्लेखो म-पुस्तके न दृश्यते. ४. ‘तमेव म-पु.

समुत्कर्षयन्तः काव्यस्योत्कर्षका इत्युच्यन्ते । इह यद्यपि गुणानां
सधर्मत्वं तथापि गुणशब्दोऽत्र गुणामिव्यञ्जकशब्दार्थयोरुपचर्यते ।
अतश्च 'गुणामिव्यञ्जकाः शब्दा रसस्योत्कर्षकाः' इत्युक्तं भवतीति
नागेवोक्तम् । एषामपि विशेषोदाहरणानि वक्ष्यामः ॥

इति श्रीमन्नारायणचरणारविन्दमधुव्रतसोहिल्लार्णवकर्णधारध्वनिप्रस्थानपरमाचार्य-
कविसूफिराजकैराष्ट्रदशभार्योर्विरचितासिनीभुजंगसाधिविग्रहिकमाहापात्र-

श्रीविश्वनाथकविराजकृतौ साहित्यदर्पणे काव्यसंहार-

निरूपणो नाम प्रथम परिच्छेदः ।

* अत्र मूलकारिका = ३ । उदाहरणश्लोका = ६ ।

काव्यत्वानङ्गीकारादित्यभिप्रायेण शङ्कते—इह यद्यपीति । इह नवीनालंकारिक-
संप्रदायमते । रसधर्मत्वमिति । काव्ये गुणानामव्यभिचारित्वज्ञापनाय प्रसा-
दगुणप्रकरणे प्राचीनैरुक्तम्—यथा 'स च सर्वैरसव्यापी काव्यजीवातुरिष्यते' इति ।
तथापीति । अत्रानन्तरोक्तकारिकायाम् । शब्दानां गुणामिव्यञ्जकत्वं गुणपरि-
च्छेदे व्यक्तीमविष्यति । अर्थानां तद्धतानुद्धततया ओजोमोक्षुर्ध्वेषकत्व, झटिति
प्रतिपाद्यत्वेन प्रसादव्यञ्जकत्वमवगन्तव्यम् । उपचर्यते लक्षणाया प्रयुज्यते ।
अतश्च गुणशब्दोपचारिकत्वस्वीकाराच्च । शब्दाः शब्दार्था । एवं च गुणामि-
व्यञ्जकशब्दार्थहीनमपि व्यञ्ज्यं समवति तदपेक्षया गुणामिव्यञ्जकशब्दार्थयो काव्यो-
त्कर्षकत्वमुपपन्नमिति भावः । ननु गुणामिव्यञ्जकपदविन्योसस्य रीतित्वेन निरूपणो-
चनया रीतेरेतेनैव संप्रहे पृथक्पदपादानमनर्थकमिति । तदेतच्चिन्त्यम् ॥

इति श्रीरामचरणतर्कवागीशमहाचार्यविरचिताया साहित्यदर्पणविरचिता

प्रथम. प्रकाश ।

१ 'एव क. २' मधुकर' क ३ 'साहित्यविद्या क ४' 'वार' क-स पुस्तकयोर्मिति
५ 'उदासि' म

द्वितीयः परिच्छेदः ।

वाक्यस्वरूपमाह—

वाक्यं स्याद्योग्यताकाङ्क्षासत्तिद्युक्तः पदोच्चयः ।

योग्यता पदार्थानां परस्परसंबन्धे. वाधाभावः । पदोच्चयस्यैतदभ

उपोद्घातसंगत्या वाक्यं निरूपयति—वाक्यमिति । प्रकृतसिद्ध्यनुकूलचिन्त विषयत्वमुपोद्घातः । काव्यलक्षणं चात्र प्रकृतम् । योग्यतामाह—पदार्थानामिति परस्परसंबन्धे परस्परान्वयबोधे । हेतुविशेषः । 'न तत्र करुणा हेतुः' इति वत् पद्मर्थे सप्तमी । वाधो विपरीतबुद्धिः । तथा चान्वयबोधे हेतुभूतवाधामा योग्यतेत्यर्थः । प्रत्यक्षादिकारणीभूतवाधाभाववारणाय भूतान्तं विशेषणम् । 'पयसि स्थिति' इत्यादौ श्रोतुः सेकः पयःकरणकत्वाभाववानित्यादिविपरीतबुद्धेरभावः सा चान्न प्रमारुपा प्राक्षा । अन्वया तादृशभ्रमभाजि श्रोतरि सति 'पयसा स्थिति' इति वाक्यं न स्यात् । ननु तादृशप्रमाया अप्रसिद्ध्या तद्विरहस्याप्रसिद्धिरिति निरुक्त योग्यता शशविपाणवदलीकेति चेतर्ह्येवं व्याख्येयम्—परस्परसंबन्धे इति सप्तम्यर्थो 'निरूपकत्वम् । परस्परसंबन्धनिरूपकाणां पदार्थानामित्यर्थः । तात्पर्यं विषयीभूतपरस्परसंबन्धे सतीत्यर्थः । वाधाभावः सद्भावः । एवं च तात्पर्यं विषयीभूतसंबन्धेन तैश्चिरूपकाणां पदार्थानामेकतरस्मिन्नपरपदार्थसद्भावे योग्यतो फलितम् । पाकादौ विद्यमानस्य वद्विकरणकत्वस्य सेकादौ येन केनचित्परम्पर संबन्धेन सद्भावे 'वद्विना स्थिति' इत्यादिर्वाक्यत्वप्रतप्तौ सद्धारणाय तात्पर्यविषयी भूतेति संबन्धविशेषणम् । अस्ति च 'पयसा स्थिति' इत्यादौ पयःकरणकत्वस्य स्वरूपसंबन्धेन सेके सद्भावः । योग्यताया व्यावृत्तिमाह—पदोच्चयस्येति । एतदभा

1. वाक्यमिति । आकाङ्क्षायोग्यतासत्तिमतां पदानां समूहो वाक्यमिति । तत्रा सत्तिर्नन्दबुद्धेरविरुद्धेन शब्दबोधे कारणम् । अमन्दबुद्धेत्वात्तत्त्वभावेऽपि पदार्थोप सिद्धावाकाङ्क्षादितोऽनिलम्बेनेव बोधो भवतीति न शब्दबोधे तस्याः कारणत्वमिति मञ्जूषायां प्रतिपादितम् । दैनिकव्यामि-नचोच्चाया आसत्तेः श्लेषेऽभावात्तद्विशेषदर्शनेन पदसम्बन्धनान्नमत्स्यापि तत्राभावाच्छब्दबोधो न स्यादिति वाच्यम्, श्लोकादौ योजनं वाच्यत्वादेवान्वयबोधोपगमात् इत्याप्यमिदितम् । तात्पर्यमपि शब्दबोधे कारणम् । तत्र एतापरं वाच्यं वा एतदर्थबोधोपावोच्चार्यत इति प्रयोक्तुरिच्छारूपम् । तात्पर्यनियामं तु प्रकरणादिकमेव । अतो योजनानामपरे सैन्यवपदेन एवणस्य युद्धवसरेऽथस्य च प्रत्ययः । प्रवरपरैः शक्तिनियामकरत्वे ज्ञानेय निबन्धे हि तात्पर्येणेति न वाच्यम् । अजाप्यभ्यादर्थद्वयप्रतिषेधयो बोधो जायतेऽर्थद्वयशक्तिप्रवरात्, तात्पर्यं तु वेति न तापत्र इत्यनुभवविरोधात् । अत्र एव एव भानदेत्तादेवो प्रकरणमभानतो दुग्धं ज

१. 'पदोच्चयः' इत्यर्थः 'पदार्थानां उच्चयः' इत्यत्र एताः पुनश्चकारे नास्ति. १ तत्किञ्च

पुनश्चकारे इत्यत्र.

।ऽपि वाक्यत्वे 'बहिना सिञ्चति' इत्याद्यपि वाक्यं स्यात् । आकाङ्क्षा ।
तीतिपर्यवसानविरहः । स च श्रोतुर्जिज्ञासारूपः । निराकाङ्क्षस्य
वाक्यत्वे 'गौरश्चः पुरुषो हस्ती' इत्यादीनामपि वाक्यत्वं स्यात् ।

अतिरिक्तयोर्म्यताविरहे । बद्धिनेत्यादि । अत्र कारणस्य कार्यनिरूपितत्वनियमात्कार्य-
यतिरेकेणानुपपत्त्या सेकरूपे कार्ये भवत्येवाकाङ्क्षेति ध्येयम् । आकाङ्क्षामाह—
'आकाङ्क्षेति । प्रतीतेः पदार्थोपस्थितेः पर्यवसानमन्वयबोधजनकत्वेनेच्छाविरहः,
तस्य विरहः । अभाव इत्यर्थः । नन्वेवमाकाङ्क्षापदस्याभावबोधकत्वे लक्षणापत्तिरित्यत
आह—स चेति । प्रतीतिपर्यवसानविरहश्चेत्यर्थः । अभावाभावः प्रतियोगिस्वरूप
एव, न त्वतिरिक्तः कल्प्यत इति भावः । अस्ति च 'पयसा सिञ्चति' इत्यादौ पयसेति
पदार्थस्य सिञ्चतीति पदार्थेनान्वयबोधजनने श्रोतुरिच्छा । प्रतीतिपर्यवसानं च
क्वचित्स्वाभाविकं क्वचिन्नितान्वयबोधत्वेन । तत्राद्यमाह—गौरिति । अत्र गवा-
दिप्रथमान्तापदोपस्थापितानां पदार्थानामभेदातिरिक्तसंबन्धेनान्वयबोधोऽभ्युत्पन्न इति
भवति पदार्थोपस्थितेरन्वयबोधजनने श्रोतुरिच्छाविरहः । अत्राभेदातिरिक्तसंबन्धेन
बाधंस्तरधेऽपि सर्वादिसंबन्धेन बाधविरहरूपयोग्यतास्तीति ध्येयम् । द्वितीयं यथा—

वेति प्रश्न उपपद्यत इति । एकतिद्वाक्यमिति तु शाब्दिकः । एकतिद्वन्तार्थमुख्यविशेष्यक-
ज्ञोपजनकपदसमूह इति तदर्थः । तेन पचति भवति, पचय मृगो भावति, ब्रूहि ब्रूहि देव
। इत्येव इत्यादौ क्रियापदस्वानेकत्वेऽपि त्रैकवाक्यत्वहानिः । तार्किकाः पुनः सुबन्तसमूहः,
। इति ह्वन्तसमूहः, सुसिह्वन्तसमूह इति विभागमाहुः । तत्र प्रथमः—त्रयः कालाः । इह
। वर्तमानत्वासंभवेन सन्तीत्यादेः दुर्घानत्वेन ज्ञायन्त इत्यादेशाध्याहारसम्भवात्सन्ति ।
द्वितीयः—पचति भवति । तृतीयः—चैत्रः पचति । मीमांसकास्तु विधिनिषेध इति द्विविधं
लिङादिपदघटितं वाक्यमाहुः । तत्र विधिः—स्वर्गकामो यजेत । निषेधः—न कलशं मक्ष-
येत् । इति दिक् । वाक्यबोधत्वेवम्—पूर्वं तावच्छब्दसंबन्धादनन्तर श्रोतुरात्मनि समुप-
स्थीयते तत्तदर्थैः । समुदीयते च योग्यतादिवशेन तेषां परस्पर विशिष्टान्वयबोधेन ।
उपस्थितिश्च स्मृतिरेव । स्मृतिर्लोकैः समनुभूतपदार्थस्योद्बोधकसहस्रसंस्कारेण जायते ।
तत्रान्योद्बोधकस्यानुपलम्भाच्छब्दसंबन्धस्यैव तत्संस्कारोद्बोधे कारणत्वमङ्गीक्रियते । एक-
संबन्धिज्ञानस्यापरसंबन्धिसारकताया अन्यत्र दर्शनाच्छब्दार्थयोरपि परस्पर संबन्धित्व-
त्प्रतीत्येव । अथसौपते च, चत्सिन्, संस्कारोद्बोधकस्य, नाप, च, ग्यति, शब्दात्, पदार्थः
सह संबन्धो न स्यात्तर्हि ततोऽर्थस्मृतिर्न जायेत । सर्वन्ते चार्थाः शब्दैः । अतएव
वाक्यपदीये—'सति प्रत्ययहेतुत्वे सपञ्च उपपद्यते । शब्दस्वार्थैर्वतोऽतस्तत्संबन्धोऽ-
स्तीति गम्यते ॥' इति प्रत्ययहेतुत्वान्वयानुपपत्त्यैव तयोः संबन्धसद्भावात्तुमितिः स च
संबन्धो वृत्तिरूप इति ॥

१. 'इत्यपि' इत्यत्र घ. २. 'स च' म-उल्लेखे नास्ति. ३. 'अथ—' इत्यादिः 'भवति' इत्यन्तः
पाठ पुस्तकान्तरे उद्धृत इति प्रतिपातिः. ४. 'स्वाभाविक एव' इत्यधिकं पुस्तकान्तरे. ५. 'अत्र
अभेद—' इत्यारभ्य '—व्ययम्' इति पर्यन्तः पाठो नास्ति पुस्तकान्तरे.

आसत्तिबुद्ध्यविच्छेदः । बुद्धिविच्छेदेऽपि वाक्यत्वे इदानीमुच्चारितं
देवदत्तशब्दस्य दिनान्तरोच्चारितेन गच्छतीति पदेन संगतिः स्यात्
अत्राकाङ्क्षायोग्यतयोरतमार्थधर्मत्वेऽपि पदोच्चयधर्मत्वमुपचारात् ।

✓वाक्योच्चयो महावाक्यम्—

यो गैयताकाङ्क्षासत्तियुक्त इत्येव ।

'विमलं जलं, नद्याः कच्छे महिपश्चरति' इत्यत्र नद्या इति पदार्थोपस्थितेर्जलमिति
पदार्थेनान्वयबोधे सति सिद्धे 'इच्छाविरहात्' इति न्यायेन 'कच्छे' इत्यनेन श्रोतुरन्
यबोधे इच्छाविरहः । यदि पुनरुभयान्वयेच्छया प्रयुज्यते तदा 'नद्याः' इत्यस्य काक
क्षिगोलकन्यायादनुपज्ञाद्वा 'कच्छे' इत्यनेन सवन्धाद्गृहीतपकृतात्पर्यस्य श्रोतुरुभयान्
यबोधेच्छा संभवतीति ध्येयम् । आसत्तिमाह—आसत्तिरिति । बुद्धेः पदार्थोपस्थि
तेरविच्छेदोऽव्यवधानम् । अव्यवहितपदार्थोपस्थितिरिति तात्पर्यार्थः । व्यवधानं
कालबाहुल्येन प्रकृतानुपयोगिपदार्थोपस्थित्या च संभवति । तत्रायमाह—बुद्धीति
वाक्यत्वे वाक्यत्वस्वीकारे । दिनान्तरेत्यन्तव्यवधानदर्शनाय । प्रहरादिव्यवध
नेनाप्यनासन्नत्वं बोध्यम् । संगतिर्वाक्यव्यवहारोपयोगिमेलकः । द्वितीयं यथा—
'गिरिर्भुक्तमग्निमान्देवदत्तेन' इत्यत्र गिरिरग्निमान्, भुक्तं देवदत्तेनेति वाक्यार्थबोध
इयं प्रकृतम् । तत्र प्रयत्नानुयोगिन्या भुक्तमिति पदार्थोपस्थित्या, द्वितीयानुयोगिन्य
अग्निमानिति पदार्थोपस्थित्या व्यवधानम् । प्रकृतोपयोगिपदार्थोपस्थित्या व्यवधानं
'त्वासत्तिरस्त्येव । तेन 'अश्वेन प्रामं गच्छति' इत्यादौ प्रामपदार्थोपस्थितिव्यवधानेऽपि
अश्वपदस्य गच्छतीत्यनेनासत्तिरव्याहृतैव । स्वार्थबोधसमाप्तत्वमपि पदोच्चयविशेषं
बोध्यम् । तेन 'शून्यं वासगृहं' इत्यादिभागस्य न वाक्यत्वम् । योग्यताकाङ्क्षयोः पदो
च्चयधर्मत्वमुपपादयति—आकाङ्क्षेति । आकाङ्क्षाया इच्छारूपत्वाद्विपरीतबुद्ध्यभाव
रूपयोग्यतायाश्चात्मनिष्ठतयान्वयबोधहेतुत्वादात्मवृत्तिव्यमेव । उपचारात्सजन्यज
नकृत्वरूपपरम्परसंबन्धात् । एकपदार्थोपपरपदार्थसद्भावरूपयोग्यतायास्तु पदार्थध
र्मत्वेऽपि स्वाधयोपस्थापकत्वसंबन्धेन पदोच्चयधर्मत्वमेवावगन्तव्यम् । निरुच्छाप्तैर-
प्यात्मधर्मत्वात् तत्राप्येषैव रीतिरनुभवतव्या । यदि पुनः समभिहारविशेष आकाङ्क्षा,
अप्यवधानोच्चरितत्वमासत्तिः, तदानयोः साशादेव पदोच्चयधर्मत्वमित्यास्तां विस्तरः
महावाक्यमाह—वाक्योच्चय इति । योग्यतायभावे महावाक्यत्वस्वीकारे 'चक्षुष-

1. उपेति । उपचारो लक्षणा । तात्पर्यानुपपत्तिश्लेषचारे बीजम् ॥

१. 'देव' म. २. 'पदस्य' स. ३. 'उपस्थितेन' घ. ४. 'तत्र क. ५. 'योग्यता' इति
निरुच्छाप्तैरिति नाम्नि; घ. पुस्तके तु 'व्यवधाने' इत्यस्य भाग्यदर्शने. ६. 'अप्यवधाने' इति
पुस्तकान्तरे नाम्नि. ७. 'महानोप' इत्यादि. ८. 'अप्यवधाने' इत्यस्य
नाम. ९. 'आकाङ्क्षिते' इति. १०. 'एकपदार्थोपपरपदार्थसद्भावरूपयोग्यतायास्तु' इति
पुस्तकान्तरे नाम्नि. ११. 'आकाङ्क्षा' इति. १२. 'वाक्योच्चय' इति. १३. 'वाक्योच्चय' इति.

इत्थं वाक्यं द्विधा मतम् ॥ १ ॥

इत्थमिति वाक्यत्वेन महावाक्यत्वेन च । उक्तं च तत्रवार्तिके—

‘स्वार्थबोधसमाप्तानामङ्गोद्भित्वव्यपेक्षया ।

वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहत्य जायते ॥’ इति ।

तत्र वाक्यं यथा—‘शून्यं वासगृहं—’इत्यादि (२३ पृ.) । महा-

वाक्यं यथा—रामायणमहाभारतरघुवंशादि ।

पदोच्चयो वाक्यमित्युक्तम् । तत्र किं पदलक्षणमित्यत आह—

वर्णाः पदं प्रयोगार्हानन्वितैकार्थबोधकाः ।

लिप्युद्घाता, गगनं वर्तते’ इत्येतयो ‘मिधुरूपवसति, गृही भुङ्क्ते’ इत्येतयोर्भिन्नदि-
शोच्चारितयो. ‘चक्षुषा गृह्यता, घटो वर्तते’ इत्येतयोरेषां महावाक्यत्वं स्यात् ।
अत्र प्राचा सवादमाह—स्वार्थेति । ‘स्वार्थबोधेन समाप्तानां निराकाङ्क्षाणां
पुनरङ्गोद्भित्वव्यपेक्षया गुणप्रधानभावेनाकाङ्क्षया संहत्य एकार्थप्रतिपादकत्वेन मि-
लित्वा वाक्यानामेकवाक्यत्वं जायत इत्यर्थः । वाक्यार्थानां गुणप्रधानभावेन
वैशिष्ट्यादेकत्व तत्प्रतिपादकत्वेन वाक्यानामेकवाक्यत्वमिति भावः । पदनिरूपणे
प्रसङ्गसंगतिमुपपादयति—पदोच्चय इति । वाक्यनिरूपणे सृष्टस्य पदस्या-
नुपेक्षणीयत्वमिह प्रसङ्ग इति भावः । वर्णाः स्वरव्यञ्जनरूपा । प्रयोगार्हाश्च

१. वर्णा इति । वर्णोत्पत्तिस्तावदेवमुपवर्ण्यते—चेतनेन शब्दाधिविषयया तद्वोधक-
शब्दनिष्पादनाय प्रेरितमन्त-करण मूलधारस्थितमनल चालयति, तच्चालितोऽनलस्तस्यल-
घतिवायुचालनाय प्रभवति, तच्चालितेन वायुना तत्रैव सूक्ष्मरूपेणोत्पादित. शब्दः परा-
वागित्यभिधीयते । ततो नामिदेशपर्यन्तचलितेन तेन तद्देशसयोगाद्गुर्वादिः शब्द पश्य-
तीति व्यवहियते । परतद्वयस्य सूक्ष्मसूक्ष्मतरतयेत्यरवोगिमात्रगम्यता, नास्तीतिगु-
घरता । ततस्तेनैव हृदयदेश परिसरता हृदयसंयोगेन निष्पादितः शब्दो मध्यमेत्युच्यते ।
सा च स्वरकर्णविधानेन ध्वन्यात्मकतया सूक्ष्मरूपेण कदाचिदसाकमपि समधिगम्या ।
ततो मुखपर्यन्तमाक्रामता तेन कण्ठदेशमासाय मूर्धानमाह्वय तत्प्रतिपातेन परापृथ च
मुमुक्षुवरे कण्ठादिकेऽवस्थे स्यात्तेषु स्वाभिधानेनोत्पादितं शब्दो वैखरीति कथ्यते । अथ
वर्णानां क्रमवतामाशुतरविनाशितरेनेकदानेकवर्णानुमृषासंभवात् पूर्वपूर्ववर्णाननुभूयान्त-
वर्णव्यवकाले पूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसद्वृत्तेनान्यवर्णसंबन्धेन पदगुरत्पादनसमय-
प्रहणागृहीतेन शोत्रेपैकदैव सदसदनेकवर्णावगाहिनी पदप्रतीतिर्जन्यते, सहकारिसाम-
र्थ्यात् प्रत्यभिष्टावत् । प्रत्यभिष्टाप्रत्यये हि अतीतापि पूर्वावस्था स्फुरत्येवेति । ‘सुप्तिङन्तं
पदम्’ इति तत्रमवाङ् पाणिनिः । ‘ते विभक्तयन्ता. पदम् । २।२।६०।’ इति सगवान्
शौतमः । न्यायनये दिविष पदम् । मुख्यं गौण चेति । यत् शक्तिवृत्त्या यमधेमुत्पाप-

यथा—घटः । प्रयोगार्हेति प्रातिपदिकस्य व्यवच्छेदः । अनर्ना
तेति वाक्यमहावाक्ययोः । एकेति साकाङ्क्षानेकपदवाक्यानाम् । अ
वोधका इति कचरतपेत्यादीनाम् । वर्णा इति बहुवचनमविवक्षितम्

ते अनन्वितैकार्थबोधकश्चेति विग्रहः । सुवाख्यातान्यतरान्तत्वेन क्वचित्तद्गन्त
प्रयोगार्हत्वम् । प्रातिपदिकस्य विभक्तिरहितनाम्नः केवलस्य तस्याप्रयोगित्वात् ।
दुपलक्षणं घातोरित्यपि बोध्यम् । तस्यापि केवलस्याप्रयोगित्वात् । वाक्यमहा
क्ययोर्व्यवच्छेद इत्यनेनान्वयः । 'एवमग्रेऽपि । तयोरन्वितार्थबोधकत्वात् । 'रं
काङ्क्षेति' । आकाङ्क्षामात्रविशिष्टानामयोरग्यानामनासन्नानां चानेकपदानामनेक
क्यानां चेत्यर्थः । एषामन्वितार्थबोधकत्वेन पदत्वप्रसक्तौ तद्वारणाय एकेती
भावः । नन्वेकवर्णद्विवर्णपदयोरव्याप्तिवर्णबहुत्वाभावादत आह—वर्णा इतीति
ननु प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययानामिति नियमात् कथं घटमित्यादिपद
नामन्वितार्थबोधकत्वम् । न च शक्तिमत्पदमिति मतानुसारेण 'घट' इत्येकं पद
'अम्' इत्यपरं पदम्, अनयोः प्रत्येकपदार्थोपस्थापकत्वेन अनन्वितार्थबोधकत्व
क्षतमिति वाच्यम् । तथा सति घटमित्यादिः पदसमुदायस्य वाक्यत्वं स्यात् ।
चेष्टापत्तिः । एवं सति 'शून्यं वासरुहं'—(२३ पृ.) इत्यादि यद्वाक्योदाहरणं द
तदसंगतं स्यात् । तस्य तथाविधवाक्यस्य महावाक्यतयैवोदाहर्तुमुचितत्वात् । न
प्रत्ययार्थातिरिक्तानन्वितार्थबोधकत्वं विवक्षणीयमिति वाच्यम् । तथाप्यभेदसंबन्धे
नीलव्यन्वितोत्पलदिवोधकेषु 'नीलोत्पलम्' इत्यादिषु मुख्यार्थान्वितार्थबोधके
लक्षणाद्वेतादिपदेषु चाव्याप्तेरनुद्धारात् समस्तस्य पदत्वास्वीकारे 'क्षीरोदजावस
तिजन्मभुवः प्रसन्नाः' इत्यादिपदगतद्विष्टत्वोदाहरणमसंगतं स्यात् । न चैतरपदार्थ
निरपेक्षं यत्तद्विभ्रमनन्वितमिह विवक्षणीयमिति वाच्यम् । तथात्वे प्राप्तं गत्वेत्या
दिसमुदायस्य त्वमितिकर्तृपदसापेक्षान्वितबोधकस्य पदत्वापत्तेः । एवमेकेति न संग
च्छते, 'पटी' 'घटाः' इत्यादिद्विवचनान्तबहुवचनान्तपदेष्वनेकार्थबोधकत्वव्याप्तेः
न च एकेत्येकजातीयेत्यर्थ इति वाच्यम् । 'धवरादिरपलाशाः' इत्यादौ युगपचन्द्र
सूर्योपस्थापके 'पुष्पवन्तौ' इति पदे चाव्याप्तितादवस्थ्यात् । अपि च । पदघटकानां
यति सत् तस्मिन्नर्थे मुख्यम् । यथा गोपटादिव्यव्युत्पापकं गोपटादिपदम् । मुख्यमपि
चतुर्विधम् । बौगिकं रूढं योगरूढं यौगिकरूढं चेति । तत्र प्रथमं पाचकादिपदम् ।
द्वितीयं गोमण्डपादिपदम् । तृतीयं पङ्कजादिपदम् । चतुर्थं मुद्गिदादिपदम् । यत् लक्षणा
वृत्त्या यमर्थमुत्पाद्यति सत् तस्मिन्नर्थे गौणम् । यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र लक्षणावृत्त्या
क्षीरोपस्थापकं गङ्गापदम् । इदमेव लाक्षणिकमिति । अधिकमग्रे ॥

१. "विद्विष्टावपापस्य त्वित्येवमेवैव्यानभिरित्यनेकत्वमित्यभिप्रायेण च दृश्यम् । 'अन्वितैकार्थ
बोधका' इत्यनेनैव वाच्यकारणे हि द्वे 'अनन्विन—' इत्युत्तरान् स्वर्थे स्यात्" इति मुद्रितेऽधिकम्. २. ए
कद्वयानामन्वितबोधकत्वान्तेकेतां पदानां वाच्यतां च समुदायस्य व्यवच्छेद इत्यर्थः । तथा चाद्योव्या
प्राप्ततात्पदानामन्वितानां च समुदायस्यान्वितकार्थबोधकत्वेऽपि न पदत्वमिति भावः. इति मुद्रितः पाठः.
३. 'पटी' च 'वर्ण' इति तत्पदार्थान्वितार्थबोधकत्वं घटमित्यादि 'कथं पद' इति मुद्रितेऽधिकः पाठः.

अर्थो वाच्यश्च लक्ष्यश्च व्यञ्ज्यश्चेति त्रिधा मतः ॥ २ ॥

एषां स्वरूपमाह—

वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्षणया मतः ।

व्यञ्ज्यो व्यञ्जनया ताः स्फुस्तिस्रः शब्दस्य शक्तयः ॥ ३ ॥

ता अभिधायाः ।

६८: तत्र संकेतितार्थस्य बोधनादग्रिमाभिधा ॥

तमवृद्धेन मध्यमवृद्धमुद्दिश्य 'गामानय' इत्युक्ते तं गवानयन-
वृत्तमुपलभ्य बालोऽस्य वाक्यस्य 'सास्त्रादिमत्पिण्डानयनमर्थः' इति

वतां वर्णानामनन्वितैकार्थबोधकत्वमुत्तरेषां चिद्वा । तत्र, नाद्यः । 'सुन्दरस्य देव-
तस्य धनम्' इत्यादौ विशेषणविभक्तेरनर्थकत्वात् 'सुन्दरस्य' इत्यादिपदेऽव्याप्तेः ।
पि द्वितीयः । 'बहिना सिञ्चति' इत्यादौ सर्वेषामनन्वितैकार्थबोधकत्वाभावेऽपि
लेकं तथात्वसद्भावादतिव्याप्तेः । एवं च पैदलक्षणमेवं वाच्यम्—'असमासाङ्ग-
मिद्भूतलोपयुक्तप्रकृतिः पदम्' । युगन्तेन केवलप्रकृतेः । असमासाङ्गत्वेनेन 'पितुः
सा, जहिजोडः' इत्यादौ पूर्वावयवस्य । 'राजदन्तः' इत्यादौ उभयोरपि ।
कृतिः' इत्यनेन वाक्यमहावाक्ययोर्व्यवच्छेदः । समासावयवस्य पदत्वाङ्गीकारे
शीलोत्पलम्' इत्यादिपदस्य वाक्यत्वं स्यात् । योग्यतालक्षणघटकपदार्थानाह—
र्थ इति । पदप्रतिपाद्य इत्यर्थः । एषां वाच्यादीनाम् । अभिधया बोध्य
ति । अभिधाजन्यबोधविषय इत्यर्थः । अर्थबोधे शब्दस्य वृत्तीनां च कारणत्व-
माह विषयविषयिणोरभेदोपचाराद्बोध्यम् । वास्तवकारणं तु शब्दतद्बुद्धिज्ञानमेव ।
शब्दस्य प्रकृतेः प्रलयस्य च शक्तयोऽर्थबोधे सहकारिण्यो वृत्तयः । अभिधादिशक्ति-
माह—तत्रेति । अभिधादिपु मध्य इत्यर्थः । संकेतितार्थस्येति । संकेतितप्रह-
रणार्थस्येति तु नार्थः, संकेतस्याभिधाया अभिज्ञत्वेनात्माश्रयापत्तेः । किंतु कोश-
शास्त्रादिप्रतिद्वयस्य मुख्यार्थस्येति । मुख्यत्वं च लक्ष्यव्यञ्ज्यापेक्षया प्रथमोप-
श्रितिविषयत्वम् । बोधनात् स्वज्ञानेन शब्दबोधजननात् । संकेतप्रहोपायान्वृ-
त्त्यवहारादीनाह—उत्तमेति । वृद्धेन संकेतप्रहवता । प्रयोजकप्रयोज्यभावसंपाद-
न्य उत्तमत्वमध्यमत्वाभ्यां वृद्धयोरुपन्यासः । तं मध्यमवृद्धं गवानयनप्रवृत्तं गवा-
यनगोचरयत्नवन्तमुपलभ्य गवानयनक्रियया अनुभाय बालः 'संकेतप्रहाभाववान्
स्य' 'गामानय' इत्यस्य प्रथमं शक्तिप्रहात्पूर्वं प्रतिपद्यते इति । अनुमितेन यत्नेन

१. सास्त्रेति । सास्त्रा गलकम्बलः, आदिपदेन लाहूलककुदलुपादि गृह्यते.

१. 'तव' इत्यधिकं ग घ पुस्तकयो २. 'बद्धा' 'द्वौ घटौ' इति मसुदायस्य सभेदेनाभ्युपगम्यैवार्थमिति
गवाद् 'द्वौ' इति भागस्यानर्थकत्वेऽपि 'पटौ' इति 'भागस्यानन्वितैकार्थबोधकत्वात्तत्रातिव्याप्ते' इति
द्विद्विपुस्तकेऽधिकं पाठः । ३ 'पदलक्षणमेव वाच्यम्' इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ४. 'अनेन' इति
स्तान्तरे नास्ति. ५ 'संकेतप्रहात्' इति पुस्तकान्तरे.

प्रथमं प्रतिपद्यते, अनन्तरं च 'गां वधानं' 'अश्वमानय' इत्यादावावा
 द्वापाभ्यां गोशब्दस्य 'साम्नादिमानर्थः' आनयनपदस्य च 'आहरणम'
 इति संकेतमवधारयति । कचिच्च प्रसिद्धपदसमभिहारात्, यथा-
 'इह प्रभिन्नकमलोदरे मधुनि मधुकरः पिवति' इत्यत्र ।

मध्यमदृश्य गवानयनगोचरं ज्ञानमनुमिनोति, तद्गोचरप्रवृत्तिं प्रति तद्गोचरज्ञान
 हेतुत्वात्, ततस्तस्य ज्ञानस्य को हेतुरित्यावाह्यायामुपस्थितत्वात् 'गामानय' इ
 वाक्यस्यैव तादृशज्ञानहेतुतां कल्पयतीति भावः । अश्वमानयेत्यादाविति
 उक्ते इति शेषः । आवापोद्वापाभ्यामिति । आवापोद्वापाभ्यामन्वयव्यति
 षाभ्यां 'गा वधानं' इत्यत्र गोपदसत्त्वे साम्नादिमत्वदार्थबोधः । आनयनपदव्या
 रेकेणाहरणपदार्थबोधाभावः । 'अश्वमानय' इत्यत्र गोपदव्यतिरेकेण साम्नादिमत्
 वदार्थबोधाभावः । आनयनपदसत्त्वे आहरणपदार्थबोधः, इत्येवंरूपान्वयव्यतिरेकौ
 संकेतमभिधानामशक्तिम् । सा चातिरिक्तैव न त्वस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इत
 श्वरेच्छा । ईश्वरं कूपयतां पामरासीनामपि शाब्दबोधोदयादतिप्रसङ्गाच्च । अत एव
 धुनिकसंकेतितानां चैत्रादिपदानामपि संकेतः संगच्छते । न चाशौचव्यपगमे पि
 नामधेयं कुर्यादिति सामान्यतश्चैत्रादिपदानामपीश्वरसंकेतितत्वमिति वाच्यम् । त
 तथागतिसंभवेऽपि यादृच्छिकसंकेतितवित्यादिपदानां संकेतासंगतिप्रसङ्गात् । त
 स्याथ पदार्थे वैशिष्ट्यं नाम संबन्धः कल्प्यते 'अयं घटपदाभिधेयः' इत्यादिप्रत
 तिवलादिति साप्रदायिकाः । कचिदिति । प्रसिद्धस्य गृहीतसंकेतस्य पदस्य सम
 भिहारात् साहचर्यात् । समीपोच्चारितत्वादित्यर्थः । प्रेक्षावद्भिः प्रायेण योग्यपदा
 र्थोपस्थापकं पदं समीपे प्रयुज्यत इत्यादिसंबन्धतः प्रसिद्धपदार्थान्वययोग्यपदार्थ
 विशेषोक्तिप्रहो भवतीति भावः । एवं च शक्यार्थे योग्यतासत्त्वेऽपि वक्तृतात्पर्यवि
 शेषस्यात्र हेतुत्वकल्पनात्तत्र न शक्तिग्रहः । संकेतमवधारयतीत्यनुपपन्नः । एवम
 त्रेऽपि । प्रभिद्येति । प्रफुल्लेत्यर्थः । 'अत्र कमले मधुकरो मधु पिवति' इति पदा
 नामन्वययोग्यतार्थस्त्वज्ञानेन मधुकरपदस्य भ्रमर एव शक्तिग्रहः । मक्षिकादं
 तादृशयोग्यतासत्त्वेऽपि वक्तृतात्पर्यविशेषज्ञानाभावाच्च शक्तिग्रहः । कमलाभ्य
 न्तरे भ्रमर एव मधु पिवतीति जानता जनेन कमलानुदसमभिहारान्मधुकरपदस्य
 भ्रमरे संवेतो गृह्यते । आतोपदेशात् प्रामाणिकवचनात् । एतदुपलक्षणम् । व्या
 करणादयोऽपि शक्तिग्रहोपाया द्रष्टव्याः । तदुक्तम्—'शक्तिग्रहं व्याकरणोपमान
 कोपासनाक्यायबहारात्तत्र' । वाक्यस्य शेषादिद्रष्टव्येदन्ति सांनिध्यतः सिद्धपदस्य
 उदा. ॥' इति । 'दाक्ष्यादिशब्दानां दक्षायपत्तेषु शक्तिग्रहो व्याकरणात् । 'गोसदृश
 पिण्डदर्शनाद् गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्यस्मरणे अयं गवयपदवाच्य
 इत्युच्यमानात् । 'विनायको विन्नराजद्वैमानुरगणाधिपाः' इत्यादौ कोपात् । आप्तव

१. 'मधु' इति क-ग. पुस्तकयो. २. 'इह' ग-पुस्तके नास्ति. ३. 'प्रसिद्धस्य' इत्यादि 'अ
 शक्तिग्रहः' इत्यन्तो मधुः पुस्तकान्तरे न दृश्यते. ४. 'अत्र कमले' इत्यादि 'ज्ञानाभावात्'
 अतिग्रहः' इत्यन्तो पाठो मधुः गोपदवाच्ये.

शात्, यथा—‘अयमश्वशब्दवाच्यः’ इत्यत्र । तं च संकेतितमर्थं धरन्ती शब्दस्य शक्त्यन्तरानन्तरिता शक्तिरभिधा नाम ।

संकेतो गृह्यते जातो गुणद्रव्यक्रियासु च ॥ ४ ॥

शक्तिरभिधा इत्यत्र (द्व)यमुदाहृतं स्वयमेव ग्रन्थकृता । वाक्यशेषाच्छक्तिग्रहो यथा—‘यवमय-
रुर्भवति । वारही चोपानत् । वैतसे कटे प्राजापत्यं धिनोति ।’ इत्यत्र यववराहवे-
सशब्दाः किं म्लेच्छप्रयोगात् कहुवायसजम्बूनां वाचकाः, उत आर्यप्रयोगाद् दीर्घ-
द्वेकसूकरवज्जुलानामिति विप्रतिपत्तौ ‘वसन्ते सर्वसस्यानां जायते पत्रशातनम् ।
उदमानाथ तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिनः ॥’, ‘वराहं गावोऽनुधावन्ति’, ‘अप्सु जो-
तसः’ इति वाक्यशेषरूपवेदविरोधिनी म्लेच्छप्रतीतिः स्मृतिरिव वेदविरोद्धा हेया ।
‘आर्यप्रयोगदेव दीर्घशुक्रादौ शक्तिग्रह इति । ‘शक्तिः कवित्वबीजरूपः ‘संस्कार-
विशेषः’ इत्यादौ विवृतेः । आनन्त्यव्यभिचारदोषप्रसङ्गशङ्का व्यक्तिशक्तिवादमहा-
पिपाधिशक्तिवादमाह—‘संकेत इति । द्रव्यं संज्ञाविषयः । संज्ञा च द्विविधा—

१. अभिधेति । सेयमभिधा त्रिविधा—केवलसमुदायशक्ति, केवलवयवशक्तिः,
समुदायावयवशक्तिसकरश्चेति । आचाया हिरयादिरुदाहरणम्, तत्रावयवशक्तिरभावात् ।
देतीयायास्तु पाचकपाठकादिः, तत्र धातुप्रत्ययशक्तिरोध्ययोरर्थयोरन्वयेनोत्सितात्पाकक-
रूपार्थादर्थोऽर्थान्तरस्यानवभासेन समुदायशक्तिरभावात् । तृतीयायाः पङ्कजादिः । इह
धातुप्रत्ययरूपवयवशक्तिवैधाना पङ्कजननकर्तृणामाकाङ्क्षादिवशादन्वये प्रकाशमानात्प-
ञ्चनिकर्तृरूपार्थादतिरिक्तस्य पद्मत्वविशिष्टस्य प्रत्ययेन तदर्थसमुदायशक्तिरपि कल्पनादु-
च्यते संकरः । एता एव विधा रूढि-योग-योगरूढिशब्दैर्व्यपदिश्यन्ते । अश्वगन्धाश्व-
र्णमण्डपनिशान्तकुवल्यादिपदेषु का शक्तिरिति । अत्र केचित्—‘अश्वगन्धारसं पिवेत्’
त्यादिषु विषयविशेषे केवलसमुदायशक्तिः । ‘अश्वगन्धा वाजिशाला’ इत्यादिषु तु केवल-
योगशक्तिः । समुदायावयवशक्त्योरुभयोरैकशब्दाश्रयत्वे कथं केवलत्वविशेषितयोरौघद्विती-
भेदयोरिति तु न शक्यम् । समुदायावयवशक्तिवैधयोरर्थयोरन्वयेन तादृशशक्त्योः केवलस्य
प्राप्ताज्यात् । इदमेव हि केवलत्वमिह विवक्षितं यदन्वयायोगार्थबोधकत्वम् । सकरस्त्व-
त्रययोग्यार्थबोधकयोरैवेति न तस्यात्र प्रसक्तिः—इत्याहुः । अन्ये तु—अश्वकर्णादिशब्देषु
प्राभिधायाः प्रथमद्वितीययोर्विधयोः प्रसक्तिः । केवलव्यविरहात् । परन्तु सकरस्य द्वौ भेदौ
—योगरूढिवैश्विकरूढिश्च । तत्राद्यस्योदाहरणं पङ्कजादिशब्दाः । द्वितीयस्य त्वश्वकर्णा-
यः—इत्याहुः । ‘चतुर्थे एवायमभिधाया भेदः’ इत्यप्यन्ये । ‘अखण्डा एव हि शब्दाः ।
त्र समासेषु पदानां कृत्तद्वित्तिरुद्धन्तेषु च प्रत्ययाना विभागः कार्त्तिक पवेति कुत्रास्ति
योगशक्तिः, विशिष्टस्य विशिष्टार्थे रूढेरवाभ्युपगमादित्यपि वदन्ति ॥

२. संकेत इति । अत्रार्थं निष्कर्षः—यद्यपि सकलप्रयोजनसंपादकतया व्यक्तिरेव
पिवेत्तस्य तथाप्यानन्त्याव्यभिचाराच्च न तत्र संकेतो युक्तः । तथाहि—किं सर्वासु
गोभ्यक्तिसु संकेतग्रहः, आश्लेषित कस्याचिदेकव्यक्तौ । नायः । अनन्तानां गोव्यक्त्या
गपदुपस्थानासम्भवात् । नान्यः । यस्या गोभ्यक्तौ संकेतग्रहस्तदतिरिक्ताया गोशब्देन

जातिर्गोपिण्डादिषु गोत्वादिका । गुणो विशेषाधानहेतुः सि

चिरंतनी, आधुनिकी च । तत्राद्या हरिहरादिः । द्वितीया छित्यडवित्थादिः । जा
दिपदार्थमाह—जातिरिति । गोपिण्डादिषु गोव्यक्त्यादिषु । सिद्धो नित्यः ।

मानासंभवात् । अपि च व्यक्तिसक्तिवादे—‘गौः शुक्लवर्णांश्चलनक्रियावान् हि
नामा’ इत्यभिप्रायेण ‘गौः, शुक्लः, चलः, छित्यः’ इति प्रयोगे गवादिभिश्चतुर्भिरपि
द्वैरेका सैव गोव्यक्तिरुच्यते इति पदार्थभेदो न स्यात् । तत्र व्यक्तेरेव पदार्थत्वात्, तस्य
प्रकृते एकत्वात् । तथा च विषयविभागाभावे गवादिशब्दार्थानां घटः कलश इत्यादीनां
वैकार्थवाचकत्वेन सहप्रयोगो न स्यात् । उपाधिसक्तिवादे तु—जातिगुणक्रियासंज्ञा
प्रवृत्तिनिमित्तभेदेन गवादिशब्दानां पर्यायत्वाभावात् भवति सहप्रयोग इति । तत्र जा
गोत्वादिः सत्त्वानविशेषाभिव्यक्त्या प्रत्यक्षसिद्धा गवादिपदानामभिधेया । अनुमानसि
च प्राणत्वरसनत्वादिघ्राणरसनादिपदानाम् । अयं जातिरूपः शब्दः प्राणप्रद इत्यभि
यते । प्राणनं प्राणो व्यवहारयोग्यता । तं ददाति सपादयतीति प्राणप्रदस्त्वन्निर्वा
इत्यर्थः । सर्वगोवृत्तिर्जातिरिति यावत् । ‘प्राणप्रदत्वं च यावद्द्रव्यस्थितिसंभन्धित्वम्’
नरसिंहादयः । तदुक्तं वाक्यपदीये—‘गौः स्वरूपेण न गौर्नाप्यगौः, गोत्वाभिसंबन्
द्रौः’ इति । अस्यार्थः—गौ गोपदोद्देश्यः साक्षादिमान्धर्मी स्वरूपेण जातिरहितव्यक्ति
मात्रेणेत्यर्थ इति व्याख्यातारः । अज्ञातगोत्वकेन धर्मस्वरूपमात्रेणेत्यर्थ इत्यन्ये । न गौः
न गोव्यवहारनिर्वाहकः । नाप्यगौः । नापि गोभिन्न इति व्यवहारस्य निर्वाहकः । त
सति दूरादनभिभ्यक्तसंत्वानतया गोत्वाग्रहदशाया गवि गौरिति गोभिन्न इति वा व्यवहार
स्यात् । स्वरूपस्वाविशेषादृते गौरिति गवि चागौरिति वा व्यवहारः स्यादिति भावः
‘अगौः’ इत्यत्र ‘गौरतद्वितल्लुकि’ इति ट्प्रत्ययो न भवति ‘नृप्रसक्तत्पुरुषात्’ इति निर्
धात् । गोत्वाभिसंबन्धात्त्रोत्ववत्तया शानाद्गौर्गोश्चद्व्यवहार्य इति । एवं च यावत्त्रोन्व
हार तत्र गोपिण्डे गोत्वस्य सत्त्वात्प्राणप्रदत्वमिति भावः । एवं च नित्यमेकमनेकानुग
सामान्यं जातिरिति तद्व्युत्पन्नं बोध्यम् । गुणः शुद्धादिः शुद्धादिपदानामभिधेयः । शुद्ध
दिना हि लक्ष्यसंज्ञकं गवादिकं वस्तु व्यावर्त्यते इति तात्पर्यम् । अत्रेदं तत्त्वम्—एत
न्नस्य द्रव्यस्य गुणेन पश्चाद् योग इति । एवं चोत्पन्नस्य द्रव्यस्य क्षणमेकं निर्गुणत्वम्
जातियुक्तस्यैव द्रव्यस्योत्पत्तिः । ‘जन्मना जायते जातिः’ इत्युक्तेः । एवं जातिगुणयोर्नैव
न्भेद इति बहवः । प्रदीपकृतस्तु—‘यद्यपि शुद्धत्वादेर्नित्यत्वाभ्युपगमे गोत्वादिना समक
लमेव संबन्धित्वम्, तथापि तस्य संबन्धः कदाचिदपैत्यपि, न तु गोत्वादेरिति विशेषे
इत्याहुः । कदाचित्पाकापवसायाम् । आदिपदेन रजनावस्थाया ग्रहणम् । पाकेन र
नेन च वर्णान्तरसंसादन इति तदर्थः । एवं च ‘सत्त्वे निश्चयेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते
आपेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिगुणः ॥’ इति गुणलक्षणं बोध्यम् । अयमर्थः—द्र
माश्रयते, तत एव च द्रव्यान्निवर्तते, भिन्नवादीषु द्रव्येषु दृश्यते यः स गुणः । ए
जातेर्गुणत्वं वारितम् । सा हि द्रव्ये निविद्यमाना द्रव्यं न कदाचिज्जहाति । नच भिन्न
दीयानि द्रव्याण्यभिनिविशते । यद्यपि गवाधादिषु प्राणित्वमस्ति, तथापि प्राणित्वेन तेषां
नेकजातीयत्वमेव । ननु क्रियाया. पूर्वोक्तलक्षणयोगाद्गुणत्वं प्राप्नोति, सापि हि द्रव्ये निर्

तुधर्मः । शुक्लादयो हि गवादिकं सजातीयेभ्यः कृष्णागवादिभ्यो
 ते गुणानामपि नित्यत्वम् । आधिर्भावतिरोभावादेव उत्पत्तिविनाशप्रतीतिविपर्ययौ ।
 तुधर्मो द्रव्यमात्रवृत्तिः । विशेषाधानहेतुत्वमुपपादयति—शुक्लादयो हीति ।

६, कदाचिद् द्रव्यान्निवर्तते निश्चित्यं हि द्रव्यं कदाचिद् भवति, कदाचित्सक्रियम्, भिन्न-
 तीयानि च द्रव्याण्याश्रयतीत्याह—आधेय इति । उत्पाद्य इत्यर्थः । यथा घटादेः पाकजो
 णादिः । अक्रियानोऽनुत्पाद्यः । यथा—आकाशादेर्गहस्वादिः । क्रिया तुत्पाद्यैव न नि-
 ति, तस्या देविध्यामावाद्गुणत्वाभावः । नन्वेवं द्रव्यस्यापि गुणत्वं प्राप्तोति, अवयविद्र-
 मवयवद्रव्येषु निविशते, असमवायिकारणसंयोगनिवृत्तौ च विनाशात्ततोऽपैति, भिन्न-
 तीयेषु च हस्तपादादिषु दृश्यते, द्विविधं तन्नित्यानित्यभेदेन निरवयवस्य द्रव्यस्यात्म-
 माण्यादेर्नित्यत्वादवयविद्रव्यस्यानित्यत्वादित्यत आह—असत्त्वप्रकृतिरिति । अद्रव्यस-
 त्व इत्यर्थः । 'पृथग्जातिषु' इत्यत्र व्यासः । समासे 'जाल्यन्ताच्छ बन्धुनि' इति छः स्यात् ।
 अ व्यक्तियु जाल्याधारेषु दृश्यमानो जातिषु दृश्यत इत्युच्यत इति 'वोतो गुणवचनात्'
 ते सुत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । क्रिया च भावना उत्पादयितुव्यापाररूपा साध्यत्वेना-
 भिधीयमानेति श्रेयम् । तदुक्तम्—'व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया' इति,
 तावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते । आश्रितक्रमरूपत्वात्सा क्रियेत्यभिधीयते ॥' इति
 । यावदिति । सर्वमित्यर्थः । सिद्धमसिद्धं वेति । सिद्ध वर्तमानध्वंसप्रतियोगि । तद्विभ्रम-
 ष्टम् । तच्च वर्तमानं भविष्येति द्विविधम् । तेन 'अपचय' 'पश्यति' 'पचति' इत्यादीं
 वंश साध्यत्वेनासत्त्वरूपत्वेनाभिधीयमाना क्रियेति क्रियाशब्दस्य रूढिर्दक्षिता । योगि-
 त्वमप्याह—आश्रितेति । आश्रितक्रमं रूपं यस्यास्तत्त्वात् । पूर्वापरीभूतावयवकत्वादि-
 त्थैः । तदीयावयवानामधिश्रयणाद्यःश्रयणपर्यन्तानां क्रमेणोत्पत्तेः । क्रियापदेन तत्समु-
 ज्योऽभिधीयते । यत्र च क्रमिको व्यापारोऽस्ति तत्र रूढिरादरणीयेति पौर्वापर्यारोपणे वा
 भ्रंश फलस्य स्वजनकव्यापारगतपौर्वापर्यारोपाद्यौगिकत्वम् । किंच क्रमिकावयवानामेक-
 सत्त्वेऽपि यत्किंचिदवयवसत्त्वकाले वर्तमानत्वव्यवहारः । अवयवावयविनोरभेदारोपात् ।
 सभविष्यत्त्वव्यवहारस्तु सर्वेषामवयवानां भूतभविष्यत्त्वयोरेव । न तु यत्किंचित्क्रियामू-
 ष्वादी । उक्तं च—'गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम् । बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः कि-
 ति व्यपदिश्यते ॥' इति । अस्वार्थः—क्रमिकतत्त्वव्यापार प्रति गुणभूतैर्गुणभावेन भास-
 नैरवयवैरुपलक्षितः एकत्वबुद्ध्या प्रकल्पितोऽभेदो यस्मिन्तद्रूपः क्रमजन्मना व्यापारा-
 समूहः क्रियेति । अत्र क्षणनश्वराणां व्यापाराणां मेलनाभावेन बुध्नेत्युक्तम् । तथा
 बुद्धिजन्यसंस्कारद्वारा तेषां मेलनसंभव इति भावः । अत एव भाष्ये—'क्रिया हि
 भेयमत्यन्तापरिदृष्टा पूर्वापरीभूतावयवा न शक्यते पिण्डीभूतां निदर्शयितुम्' इति ।
 व्यापारसमुदायात्मिकायाः क्रियाया दर्शनायोग्यत्वोपलक्षणा तदवयवानां सद्विषयत्वं व्यति-
 क्रमुत्वेन दर्शितम् । तस्याद्याभिभेकबुद्धिविषयतथैकत्वव्यवहारः इत्यपि बोध्यम् । अयं च
 बुद्ध्यादीनां चलादीनां च प्रतिव्यक्तिभेददर्शनादानन्त्यव्यभिचाराभ्यां व्यक्तिशक्तिवाददो-
 शानिहापि कल्पनीकरणमिति चेत्, तेषां लाघवात्प्रत्यभिभावसाधकत्वाया अभ्युपगमात् ।

व्यावर्तयन्ति । द्रव्यशब्दा एकव्यक्तिवाचिनो
क्रियाः साध्यरूपा वस्तुधर्माः पाकादयः । एषु हि
न्तादिपूर्वापरीभूतो व्यापारकलापः पाकादिशब्दवाच्यः । एष्वेव हि
केरुपाधिषु संकेतो गृह्यते । न व्यक्तौ ।

साध्यरूपा जन्यस्वभावाः । एषु साध्यरूपवस्तुधर्मेषु । अधिश्रयणेति ।
यणादीत्यर्थः । अधिश्रयणं चुह्यां स्थाल्या आरोपणम् आदिराद्यवयवो यस्य ।
श्रयणं चुह्याः स्थाल्या अवरोपणम् अन्तोऽन्तानवयवो यस्य, तयोः
आदिशब्देन गृहनिर्गमादिप्रामान्तरप्रवेशान्तप्रभृतीनां ग्रहणम् ।
गमनादिग्रहणम् । एष्वेव हीति । जाल्यादिषु चतुर्षु मध्ये ये व्यक्तेरुपाधयोः ।
जातिगुणक्रियास्वरूपास्तेष्वेवेत्यर्थः । संज्ञाशब्दानां तु व्यक्तावेव संकेतग्रहः । इ
व्यक्तिव्यतिरिक्तत्वाभावेनोपाधित्वाभावात्त्वान्ताभावेनोक्तदोषदूषाभावाच्च ।
एवोक्तम्—‘द्रव्यशब्दा एकव्यक्तिवाचिनः’ इति । केचित्तु “संज्ञाशब्दानां च
यामेव संकेतग्रहः, उपस्थाप्योपस्थापकभावेनाविनाभावाद् व्यक्तेरुक्षेपः” इत्या
तन्न । संज्ञायाः शब्दानतिरिक्तत्वेन तस्योच्चारणमेदेन भिन्नतया निरुक्तदो
यप्रसङ्गात् । एवं च इत्यत्वादिकं व्यक्तिस्वरूपमेव न तु पदार्थान्तरमित्यवधार्य
आनन्त्येति । नानाव्यक्तिषु नानाशक्तिरूपनागौरवमित्यभिप्रायः । ईश्वरे
पक्षे तद्विषयत्वस्य नानात्वकल्पनमेव गौरवमित्यवगन्तव्यम् । ननु नानन्तव्या
शक्तिग्रहः, किन्तु दृष्टव्यक्तावेवेति कुतो गौरवमित्यत आह—व्यभिचारेति

ननुक्तम्—‘गुणक्रियायदृष्टानां चतुर्षु पदरूपाणामाश्रयभेदाद्देव इव लक्ष्यते’ इति
तथा च भेदप्रतीतिर्भ्रम एवेति भावः । इदं पदग्रहणम् । उत्पत्तिविनाशप्रतीतिरपि तथै
वर्णनित्यतावादे गकाराद्युत्पत्तिविनाशप्रतीतिर्भ्रम इत्यस्वीकारात् । यादृच्छिकस्तु व
खेच्छया इति शब्दादिशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तत्वे संनिवेशो धर्मः स च ‘परम्परया व्या
गतशरमवर्णाभिव्यङ्ग्योऽखण्डः रजोऽ’ इत्येकं । ‘...व्यवच्छिन्नो वर्णसमुदाय
इत्यपरे ‘केवलं व्यक्तित्व’ इतीतरे । तत्राप्यतद्वये विशेषणज्ञानादिशिष्टप्रत्ययः । त
यमते च निर्विकल्पकप्रत्ययः प्रत्ययः । तदित्य चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति दर्शनं व्य
सिद्धम् । सर्वेषां शब्दानां जातिरेवार्थः । गुणक्रियाशब्दानां गुणक्रियागणनायाः यदृ
शब्दानां च बालशुद्धगुणानुसूचितत्वात्तद्वृत्तेस्तत्समवयवमभिप्रायैवृत्तेषां जातिरेव
भिषेयतासंभवात् । इति जातिशक्तिदर्शनमिति संक्षेपः । अत्र—‘सोऽप्योऽप्यात्पदाद्
ऽयमेवाकारिकेतिष्ठः । इच्छासि संवेदाख्यात्र शक्तिरित्याहुतेदिवा...

अथ लक्षणा— १

मुख्यार्थवाधे तद्युक्तो ययान्योऽर्थः प्रतीयते ।

रूढेः प्रयोजनाद्वासौ लक्षणा शक्तिरपिता ॥ ५ ॥

प्रहृकालादृष्टव्यत्वावपि बोध्यस्य कार्यस्य सत्त्वाद् व्यक्तिसंकेतग्रहरूपकारणस्य
त्वाद् व्यभिचार इति भावः । ननु गुणक्रियाणां प्रतिव्यक्तिभिन्नत्वेन आनन्त्य-
त्काराभ्यां कथं संकेतग्रह इति चेत् । न । तन्मते गुणादीनामपि जातिवदे-
रेव । मेदप्रतीतिस्तु आश्रयमेदादौपचारिकी । एतदसहमाना अन्ये जातावेव
इति वदन्ति । यथा काव्यप्रकाशे—‘संकेतितधनुर्भेदो जालादिर्जातिरेव वा’
। एतन्मते गवादौ गोत्वादिरिव, शुक्रादौ शुक्रत्वादिः, पाकादौ पाकत्वादिः,
इदौ डित्यत्वादिरस्ति । डित्यादीनां प्रकृत्यवस्थाकालभिन्नत्वेन भिन्नत्वाङ्गीकारात्त-
डित्यत्वादिजातिस्वीकारः । एवं शुक्रत्वादिजात्याश्रयस्य शुक्रादिगुणस्यैवाक्षेपः ।
देपरत्वे तु लक्षणैवेति मन्तव्यम् । ननुपादौ संकेतग्रहाङ्गीकारे ‘विशेष्यं नाभिधा
लक्षणीशक्तिर्विशेषणे’ इति न्यायाद् ‘गामानुय’ इत्यादौ गोपदादिना कथं गवादि-
इति चेत् । न । गवादेराक्षेपेण लभ्यात् । तदुक्तम्—‘व्यक्त्यविनाभावात्तु जाल्या
कराक्षिप्यते’ । यथा—‘क्रियते’ इत्यादौ कर्ता । ‘कुरु’ इत्यादौ कर्मेति । आक्षेपो
मानम् । व्याख्यादिज्ञानव्यतिरेकेणापि व्यक्तेरनुभवात्, किंतु स्मरणमेव गोत्वादि-
रकगवादिस्मरणाभावेन गोत्वादिविशिष्टशाब्दबोधानुपपत्तेः । अत एवोक्तम्—
‘तेश्चकं पदं व्यक्तिमेवानुभावयति स्मारयति च’ इति । जातिशक्तमुपाधिशक्त-
ार्थः ॥ अथ लक्षणेति । अभिधानिरूपणानन्तरं लक्षणा निरूप्यत इत्यर्थः ।
यार्थस्याभिधेयार्थस्य । वाधे अन्वयानुपपत्तिग्रहे । अत्र ‘मुख्यार्थसंबन्धग्रहे’
पि बोध्यम् । तेन विना लक्षणाया अप्राहकत्वात् । उक्तं च—‘संबन्धानुपपत्तिभ्या
इलक्षणा’ इति । तद्युक्त इति । मुख्यार्थसंबन्धीत्यर्थः । मुख्यार्थसंबन्धिनि
णा नास्तीति सूचनायैतत् । अन्यो मुख्यार्थतावच्छेदवातिरिक्तधर्मावच्छिन्नः ।
यार्थभिन्न इत्यर्थस्तु न मनोरमः । प्रयोजनाभावात् । स्वार्थस्यापि बोधिका-

1. मुर्येति । यद्यपि ‘काकेभ्यो दधि रक्षताम्’ ‘छत्रिणो यान्ति’ इत्यादी न मु-
र्थवाधस्तथापि तात्पर्यार्थविषयीभूतवाक्यार्थबोधभायोऽप्राभिप्रेतः । वाधे उपवातक-
त्वं मुख्यार्थस्यान्वयो न तु काकत्वेन, अन्ये एकसार्थप्रवृत्तत्वेनैव मुख्यार्थस्यान्वयो न
एतन्निवेनेति नाव्याप्तिः । यत्र काकमात्रे तात्पर्यं न तत्र लक्षणम् । एतेन तात्पर्यानु-
त्तिरेव लक्षणावीज नत्वन्वयानुपपत्तिरिति सूचितम् । यद्यपि ‘यष्टीः प्रवेशय’ ‘गङ्गायां
।’ इत्यादानुभवापेक्षादर्शनादिनिगमनाविरदस्तथापि ‘गङ्गायां घोषः’ इत्यत्र तात्पर्या-
ङ्गे कृतो गङ्गापदेऽपि स्वार्थसंबन्धिनौकादौ न लक्षणा, तावताप्यन्वयानुपपत्तिशान्तेः ।
स्तात्पर्यानुपपत्तिरेव लक्षणावीजमित्यवधेयम् । घोषपदस्य मीनादौ लक्षणा किं न
इति तु न युक्तम् । न विधी परः शब्दार्थ इति लक्षणायाः कर्तृमशक्यत्वादिति दिक् ॥

१. ‘निरूप्यते’ इत्यधिक ग-पुस्तके.

‘कलिङ्गः साहसिकः’—इत्यादौ कलिङ्गादिशब्दो देशविशेषादिरुं-
 स्त्वार्येऽसंभवन्वया शब्दशक्त्या स्वसंयुक्तान्पुरुषादीन्प्रत्याययति, यथा
 ‘गङ्गायां घोषः’ इत्यादौ गङ्गादिशब्दो जलमयादिरूपार्थवाचकत्वात्प्र-
 कृतेऽसंभवन्त्वस्य सामीप्यादिसंबन्धसंबन्धिनं तदादिं बोधयति, सा शब्द-
 स्वार्षिता स्वाभाविकेतरा ईश्वरानुद्भाविता वा शक्तिर्लक्षणा नाम ।
 पूर्वत्र हेतू रूढिः प्रसिद्धिरेव । उत्तरत्र ‘गङ्गातटे घोषः’ इति प्रतिपाद-

यामुपादानलक्षणायां ‘रामोऽस्मि सर्वं सहे’ इति वक्ष्यमाणायां स्वार्यस्यैव दु-
 सहिष्णुत्वेन बोधिकायां रामशब्दलक्षणायामव्याप्त्याधायकत्वाच्च । अत एव
 ‘कदली कदली—’ इत्याद्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यलक्षणांमूलध्वनेरुदाहरणमपि संग-
 च्छते । अत्र द्वितीयकदल्यादिपदानां पौनरुक्त्या कदलीत्वादिना अन्वयमलम-
 मानानां शीतत्वादिना कदल्यादिरूपमुख्यार्थस्यैव बोधकत्वेन लक्षणास्वोच्चारात् ।
 एवं ‘पण्डितकवयः कपयो ह्यन्ये कवयस्तु केवलं कपयः’ अत्र द्वितीयकविपदस्य
 चाव्यञ्जन्यलामपूजाख्यात्यादिभागित्वेन कवेरेकोपस्थापनेऽपि लक्षणा । एवं च
 सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वेऽपि लक्षणा संभवति । शक्यतावच्छेदकघटितविशि-
 ष्टधर्मस्यापि शक्यतावच्छेदकतिरिक्तत्वस्वीकारात् । यथा ‘त्वामस्मि वच्मि’—
 इत्यादौ । रूढिः प्रसिद्धिः । सा च भूरिप्रयोगरूपा, तस्या ज्ञानात् । अर्वा-
 चकदाब्दप्रयोगः सप्रयोजनक इति सामान्यतः प्रयोजनज्ञानाद्वा । प्रयोजनर-
 विशेषज्ञानं तु लक्षणजन्यबोधानन्तमेव भवतीति तस्य हेतुत्वमुपपन्नम् । ‘प्रयो-
 जनादिरयुद्देश्ये पद्यमी’ इत्यन्वे । अत्र प्राणुक्तयोर्दण्डचक्रादिन्यायेन मिलितयोरेव
 कारणत्वम् । अरमयोस्तु तृणारणिमणिन्यायेन प्रत्येकमेवेति विशेषज्ञापनाय भिन्न-
 विमतया व्यवधानेन च तेषां निर्देशः । वक्तृतात्पर्यं हि लक्षणा । तच्चास्माच्छ-
 व्दान्मुल्यार्थसंबन्धी बोद्धव्य इति वक्तुरिच्छाविषयत्वम् । निरुक्तहेतवस्तु तस्या ए-
 बोधकाः । एवं च निरुक्तहेतुत्रयजन्यज्ञानविषयीभूतलक्षणया मुख्यार्थसंबन्धी प्रत्या-
 यत इति भावः । मुख्यार्थसंबन्धबोधिनी या व्यञ्जना तत्रैतादृशज्ञानविषयत्वाभा-
 वाच्चातिव्याप्तिः । रूढिहेतुकायाः प्रयोजनहेतुकायाश्च लक्षणायाः प्रसिद्धलक्षणयोर्ल-
 क्षणं स्रगमयन्धारिकां विवृणोति—कलिङ्ग इति । साहसं चेतनधर्मः । तस्माच्चे-
 तने देशविशेषेऽनुपपत्तिं दर्शयति—कलिङ्गादिशब्द इति । देशविशेषे स्वार्ये वर्त-
 मानः कलिङ्गादिशब्दोऽसंभवन्साहसिकन्यायन्वययोग्यमर्थमभिधया बोधयितुमशक्तु-
 वक्षित्वर्थः । स्वसंयुक्तान्स्वार्थसंबन्धान् । प्रकृते घोषवाताद्यन्वययोग्येऽसंभवन्नभिधया
 वर्तितुमशक्तुवन् । केचिदभिधां स्वाभाविकं शब्दव्यापारं घटन्ति । तत्रत्ये लक्षणायां
 वैरुशब्दमाह—स्वाभाविकेतेरेति । अन्ये त्वीधरेच्छाविषयत्वरूपमाहुः । तत्रत्ये
 त्वाह—ईश्वरेति । अनुद्भाविता अनुत्थापिता । इदानींतनवक्तृभिरुत्थापितेति
 यावत् । पूर्वत्र कलिङ्ग इत्यादौ । उत्तरत्र गङ्गायामित्यादौ । गङ्गातट

शालम्यस्य शीतत्वपावनत्वातिशयस्य बोधनरूपं प्रयोजनम् । हेतुं विनापि-
 नस्य कस्यचित्संबन्धिनो लक्षणेऽतिप्रसङ्गः स्यात्, इत्युक्तम्—‘रूढेः
 प्रयोजनाद्वापि’ इति ।

२ केचित्तु ‘कर्मणि कुशलः’ इति रूढाबुदाहरन्ति । तेषामयमभिप्रायः—
 कुशाँल्लातीति व्युत्पत्तिलभ्यः कुशप्राहिरूपो मुख्योऽर्थः प्रकृतेऽसंभव-
 न्विवेचकत्वादिसाधर्म्यसंबन्धसंबन्धिनं दक्षरूपमर्थं बोधयति । तदन्ये

इति । प्रतिपादयतीति प्रतिपादनं वाच्यम्, तदलभ्यस्य । मुख्यशब्दपटितवा-
 क्येनाप्रतिपाद्यस्वेत्यर्थः । तीरस्य विप्रकृष्टांशगतशीतत्वाद्यपेक्षया संनिहृष्टांशगतशीत-
 त्वादेशधिक्यमत्रातिशयः । एवं च ‘अतिशीतेऽतिपावने तीरे घोषः’ इति व्यञ्जना-
 जन्यबोधो लाक्षणिकशब्दप्रयोगस्य प्रयोजनमिति भावः । ‘वाधिश्रव त्वशक्तिः’
 इति लक्षणाया निषेध उक्तः । अशक्तितो रुढिप्रयोजनविरहात् । यथा—‘कमले
 चरणाघातं मुखं सुमुखि तेऽकरोत्’ । अत्र निर्जितत्वं लक्ष्यते । एषा नेयार्थ-
 लक्षणा दोषतया वक्ष्यते । सा च कविप्रयोगानर्हत्वात् प्रकृतलक्षणस्य लक्ष्या
 न भवतीति तत्रातिव्याप्तिवारणाय चरमहेतुद्वयं न्यस्तम् । तदेव दर्शयति—हेतु-
 मिति । रुढिप्रयोजनयोरन्यतरमित्यर्थः । संबन्धिनो मुख्यार्थसंबन्धिनः । ल-
 क्षणे लक्षणायाम् । उदाहरन्ति ‘काव्यप्रकाशकारादयः’ इति शेषः । लाति गृह्णाति ।
 न्युत्पत्तिः प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पना, तल्लभ्यस्तत्प्रतिपाद्यः । प्रकृते लौकिक-
 र्मान्वयेऽसंभवान्योग्यतामलभमानः । पदार्थस्यान्वयानुपपत्तिप्रतिसंधानद्वारा
 लक्षणायामुपयोगित्वमित्यभिप्रायेणेदम् । अन्य इति । स्वपक्षाभिप्रायेण दक्षरूप-

१. तदन्य इति । नातिशचिरमेतत् । अद्यति वापकेऽवयवशक्ते रुढिशक्ता नियम-
 योगेन कुशलपदस्य कुशप्राहिणि शक्तत्वमभ्याहतमेव । किंच प्रयोगप्रवाहेणैव प्रवृत्ति-
 मित्तत्त्वस्वीकारे यौगिकन्यवहारस्य मूलच्छेदो दुर्वारः । तथा चाहोदनाथकाचदिधा-
 तोरोगादिके रक्ति निष्पन्नस्य चन्द्रपदस्य शशिनि योगशक्त्या नियमितस्वाप्यन्यथा प्रवृत्ति-
 निमित्तत्वे तत्पदादेव स्वर्णकर्पूरकाम्पिहमेचकपदार्थानां माने खण्डाखण्डशक्त्वोः को भेदः ।
 अत एव अश्वगन्धादिपदमौषधिविशेषबोधे रूढम् । अश्वसंबन्धवत्तथा चाजिशालाबोधे यौ-
 गिकमिदं यौगिकरूढमित्युच्यते । ‘रूढियोगापहारिणी’ इति प्रकरणाद्यभावे बोध्यम् ।
 यत्र मण्डपपदादिभ्यो मण्डपानकर्त्रादे रूढ्यर्थमण्डपादिगुणवत्त्वेन बोधस्तत्र प्रथमप्र-
 तीतरूढिविषयमुख्यार्थात्वागेन योगाद् रूढिपूर्वकलक्षणाया बलवत्त्वेन लक्षणयैव बोधः’
 इति मञ्जूपावां न्यवस्थापितम् । एतेन कुशलपदे दक्षत्वरूपाखण्डोपाधिमानं समर्थयता
 वैवृत्तिक्रतामप्युक्तिर्न पेशला । अपि च । व्युत्पत्तिपक्षाव्युत्पत्तिपक्षसाधारण-दि शब्दानां
 प्रवृत्तिनिमित्तम् । तदपि ‘शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाखवाक्याद्व्यवहारतश्च । वा-
 न्यस्य शेषादिवृत्तेर्वदन्ति सानिध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥’ इति शक्तिमाहकशास्त्रानुस-
 तम् । तत्र च प्रयोगप्रवाहद्वारा रूढिः । सा च न्यवहारजीवावतुर्यथायथं प्राप्तमसत्ता
 महाभाष्यकारादिनिरूपितशब्दचतुष्टयीपक्षे शाकटायनादिसंमतत्रयीपक्षे च समानैव ।

न मन्यन्ते । कुशमाहिरूपार्थस्य व्युत्पत्तिलभ्यत्वेऽपि दक्षरूपस्यैव मुख्या-
र्थत्वात् । अन्यद्धि शब्दानां व्युत्पत्तिनिमित्तमन्यच्च प्रवृत्तिनिमित्तम् ।
व्युत्पत्तिलभ्यस्य मुख्यार्थत्वे 'गौः शेते' इत्यत्रापि लक्षणा स्यात् ।
'गमेडोः' (उणादि-२।६७) इति गमघातोडोप्रत्ययेन व्युत्पादितस्य
गौशब्दस्य शयनकालेऽप्रयोगात् ॥

संघेत्वकारेण कुशमाहिव्यवच्छेदः । अत्र हेतुमाह—अन्यद्धीति । व्युत्पत्तिल-
भ्यार्थप्रतीतौ प्रसारीभूतो धर्मो व्युत्पत्तिनिमित्तम्, यथा गौशब्दस्य गमनकर्तृत्वम् ।
संकेतग्रहे प्रसारीभूतो धर्मः प्रवृत्तिनिमित्तम्, यथा गौत्वजातिः । शब्दानां व्युत्पत्ति-
निमित्तमेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति तु न नियमः । पाचकादिशब्दस्य द्वयोरङ्गयसत्त्वेऽपि
गवादिशब्दस्य व्यभिचारात् । प्रकृते तु कुशमाहिव्यवच्छेदव्युत्पत्तिनिमित्तस्यानेकप-
दार्थघटितत्वेन गुरुत्वात्तदुपेक्ष्य लघुना दक्षत्वहपावण्योपाधिर्नैव कुशशब्दस्य
संकेतग्रहः । ननु रुडिव्युत्पत्तिरपि पदार्थोपस्थापिकेति रुडिविषयस्यैव व्युत्पत्ति-
विषयस्यापि मुख्यत्वमात्मानम्, इति चेत् । न । रुड्या प्रतिरुद्धाया व्युत्पत्तेः
पदार्थोपस्थापकत्वाभावात् । तदुक्तं भैरवादिः—'लब्धात्मिका सती रुडिर्भवेद्योगा
पहारिणी । कल्पनीया तु लभते नात्मानं योगवाधतः ॥' इति । लब्धात्मिका
जैमित्तपदार्थोपस्थितिका योपरम्पराप्रसिद्धा सत्यनादिसिद्धा योगापहारिणी व्युत्पत्ति-
लभ्यार्थप्रतीतिप्रतिबन्धिका । कल्पनीया लाघवप्रतिबंधात्तुभिरिदानीं तनैव दूतवनीया ।
आत्मानं पदार्थोपस्थितिं न लभते न जनयति । योगवाधतः योगेन बाधनात् ।
रुडेहास्याः पदार्थोपस्थापकत्वस्य च कल्पनामुपेक्ष्य ह्युत्पत्तिलभ्यस्यैव पदार्थोपस्थापक-
त्वमात्रं बल्यत इति भावः । व्युत्पत्तिलभ्यस्य मुख्यत्वस्वीकारे दोषमाह—
व्युत्पत्तिलभ्यस्येति । मुख्यार्थत्वे मुख्यार्थत्वस्वीकारे शयनकाले गमनकर्तृरूप-
मुख्यार्थवाध इति भावः । यदि पुनरुणादिप्रत्ययाना व्युत्पत्तेः प्रायिकत्वमुपगम्यते

ततो गुणेन क्रियमा सवन्नेन वा संसर्गशालिनी योगानुप्रादिका व्युत्पत्तिरस्तु । वा 'धाहु-
लकं प्रकृतोस्तनुदृष्टेः प्रायसमुच्चयनादपि तेषाम् । कार्यसंशेषविषेश तदुक्तं नैगमरुडिर्भव
हि मुसाधु ॥ नाम च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकम् । यत्र पदार्थ-
विशेषसमुत्थे प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तद्वृत्तम् ॥' इति वर्णानुपूर्व्येणुद्धानमात्रप्रयोजना रुडा-
नुवादिकास्तु । जातिगुणक्रियाद्रव्यलक्षणेषु शब्देषु खण्डाखण्डोपाधिसाधारण्येनैव मुख-
मिव मुख्य इति शब्दार्थव्यपदेशः । शुद्धादिशब्दा गुणे मुख्या गुणिनि लक्षणिकाः,
उभयत्र वा मुख्या एवेति तु स्वस्वदर्शेनानुसारी वादः । तत्र पूर्वत्र लक्षणा, परत्र
'गुणवचनेभ्यो मत्तुपो डगिष्टः' इति वार्तिकं च मानम् । यत्पुनर्व्युत्पत्तिपक्षे 'गौः शेते'
इत्यत्र गर्मनाभावेन लक्षणापत्तिः सा तु 'सिद्धः स्वपिति' इत्यादिवत्समाधेया । जाति-
शब्दत्वानङ्गीकारे तु न च शुद्धासमाधी इत्यल्लपलाभक्षणेन ॥

१. 'इति' क-पुस्तके नास्ति. २. पुस्तकान्तरे 'भट्टे' इत्यव्याप्त. ३. 'जनित-' इत्यादि: 'परम्प-
राम्पिद्धा' इत्यतः पाठः पुस्तकान्तरे न दृश्यते. ४. 'व्युत्पत्ति-' इत्यादि: '—मावः' इत्यन्तः पाठः ।
पुस्तकान्तरे नास्ति.

तद्देवानाह—

मुख्यार्थस्येतराक्षेपो वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये ।

स्यादात्मनोऽप्युपादानादेपोपादानलक्षणा ॥ ६ ॥

दा 'निपन्ने सायका सन्ति' इत्यत्र लक्षणापत्तेर्दोषो द्रष्टव्यः । 'यो अन्तवर्मणि' इत्यस्मान्बुलप्रत्ययनिष्पन्नस्य सायकशब्दस्य विनाशाभावकालेऽपि प्रयोगादिति । लक्षणाया सामान्यलक्षणमुक्त्वा विशेषलक्षणमाह—मुख्यार्थस्येति । अत्रापि संवैल्यव्याहार्यम् । तृतीयार्थे पठो । वाक्यार्थ इति । सप्तम्यर्थो षट्कत्वम् । तेषां च मुख्यार्थस्य वाक्यार्थषट्कान्वयबोधाय यथा वृत्त्या वाक्यार्थे समभिव्याहृतपदार्थे आत्मनोऽविकारादन्यस्याप्यन्वयसिद्धये अन्वयसोपपत्तय मुख्यार्थेन इतरस्य शक्यतावच्छेदकतिरिक्तधर्मावच्छिन्नस्य आक्षेप प्रत्यायनम् । एवोपादानलक्षणा स्यादित्यर्थे षोडशोऽभिप्रेतमाह—आत्मनोऽपीति । मुख्यार्थस्यापीत्यर्थः । उपादानात् प्रत्यायनात् । मुख्यार्थविप्रक्षिणी—प्रतीतिरुपादानम्, तद्देवुल्लक्षणा उपादानलक्षणा । यद्वा, उपादीयते स्वार्थो गृह्यतेऽनेनेत्युपादानम्, तन्नाम्नी लक्षणा उपादानलक्षणा । 'उपादानं लक्षणं च' इति काव्यप्रकाशे नाम व्यक्तम् । अत्र

१ अत्रापि यथेलाव्याहार्यम् इति पुस्तकान्तरे नास्ति २ वाक्यार्थ इति इति पुस्तकान्तरे नास्ति ३ पुस्तकान्तरे तथा च— इत्यादि '—एवोपादानलक्षणा स्यादित्यर्थे इत्यन्त पाठो न दृश्यते सिन्धु तत्र वाक्यार्थवदन्त्यावलोपपत्तये मुख्यार्थेन इतरस्य मुख्यार्थवर्धयित्वा आक्षेपो ज्ञाति-पुपस्थितिर्यथा वा उपादानलक्षणेत्यर्थः । अत्र मुख्यार्थस्योपयोगित्वं स्वार्थस्यैव प्रज्ञानाभावेनैव इति पाठविशेषोऽभ्यते ४ अपरित्यागात् इति पुस्तकान्तरे ५ 'मुख्यार्थ' इत्यादि '—यद्वा इत्यन्त पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति ६ एकस्मिन्पुस्तके 'उपादानं लक्षणं च' इति शब्दात् शब्देन वा द्विषा' इति वाच्यप्रकाशे तत्राम । अत्र वाक्यार्थ इत्यनेन तात्पर्यविशेषो वाक्यार्थो मास, अन्यथेदमनर्थकम्, तेन 'छत्रिणो वाति' इत्यत्र 'छत्रिणमन्तकट्टं वरुणशक्त्यार्मस्य घटकोभयावयवो धाय सुहृत्कार्यंसाधयो पुपते । 'कदली कदली— इत्यादात्तुपादानलक्षणप्रत्यायं शक्यतावच्छेदकतिरिक्तेति । अथ क्वचिन्मुख्यार्थ एव धर्मान्तरेण प्रतीयते । यथा—कदली कदली— इत्यादी । अत्र द्वितीयकदलीषट्कं सैवस्वधर्मान्तरेण कदलीमेव बोधयति । क्वचिन्मुख्यार्थविशिष्टस्य धर्मान्तरेण प्रतीयते । यथा—कालेवो रक्षयतामकम् इत्यत्र काव्यप्रदेन तेषांशतक देन काककुम्भरत्नात्तां जघ्नत । अत्र प्रयोजनाभावादिति । 'छत्रिणो वाति' इत्यादी छत्रिसार्थवाहित्वेन छत्रिणस्यदूताय प्रतीयते । छत्रिणा न तुल्यमप्यत्र प्रयोजनम् । क्वचिन्मुख्यार्थविशिष्ट प्रतीयते । यथा—श्वेतो धावति 'तुम्हा भोवस्त्रीना' इति । 'गण्ड कोकमे' 'रक्षणामन्तम्' इत्यादित्वाव्याहार्यापत्तेरत्र 'मासि पाठे लक्षणेति' इति '१५' । तात्पर्यमित्यस्यावयवस्य काकवस्वधर्मनावच्छेदकत्वानिर्वाहः शुक्तः । एवमन्वयानि । अन्वयोर्द्वैति । एतद्विषयस्यैव सस्य प्रकारतयावदसिद्धयः । आक्षिप्यते स्वसर्पिकपदैः मल्लयन्ते । मुख्यार्थस्योपयो गिवाव्याप्तपत्तिज्ञानेन स्वसर्पिकवशनेन च समर्पति । अत्रदम्बवधेयम्—'श्वेतो धावति' इत्यादादि तत्राक्षेपेऽपि श्वेतस्य शुभतया किमवशिष्टरूपकर्तृत्वमपि बाध इति । तस्योपलक्षणरूपप्रकारत्वमेव बोधः । 'दक्ष्य' मविशति' इत्यादी षट्कोनं किवाप्यव्याप्तिरुपगतया बोधः । क्वचिन्मुख्यार्थवद्वैतपक्षे तुम्हमेव तद्वाधाद् द्विगोरेवोपलक्षणत्वेन प्रकारत्वमिति प्रयोजनीभूतज्ञानविषय । एवमन्वयानि । अस्यां वज्रान्तरमाह— इत्येवमेति । अजहदस्वत्त्वात् स्वार्थो वायः । या अग्नीपाय इत्यादी नोपादानलक्षणोदाहृत्या । रुद्रिप्रयोजनाभावात् । किंवाक्षेपादिष्वधत्तत्वात् । न चान्तरप्रयोगमातृरूपं रुद्रि रक्षोति वाच्यम् । लक्ष्यार्थविवर्तित्वेन शक्यार्थे प्रयोगार्थस्य रुद्रस्य लक्ष्यार्थे प्रयोगमातृरुद्र रुद्रिदिपि विवक्षणात् । अन्वया 'आत्मा व्यतिरिक्तो' इति भाष्येनमाहविवक्षणात् इत्यात् ।' इति पाठो दृश्यते.

रूढानुपादानलक्षणा यथा—‘श्वेतो धावति’ । प्रयोजने यथा—

लक्ष्यार्थः । क्वचिन्मुख्यार्थ एव । क्वचिन्मुख्यार्थविशिष्टो मुख्यार्थभिन्न एव । क्वचि-
 ‘न्मुख्यार्थस्तद्विज्ञेयत्वमुच्यते । आद्यो यथा—‘कदली कदली—’ इत्यादि । द्वितीयो
 यथा—‘कुन्ताः प्रविशन्ति’ इति । तृतीयो यथा—‘एते राजकुमार गच्छन्ति’
 इति । अभिधाजन्यमुख्यार्थोपस्थितेरन्वयानुपपत्तिप्रहाद्युपक्षीणत्वेन तदुपस्थितये
 पुनर्लक्षणापेक्षेत्ववगन्तव्यम् । ननु ‘छत्रिणो यान्ति’ इत्यादानुपादानलक्षणायामन्व-
 यानुपपत्तिप्रहविरहात्कथं सामान्यलक्षणगमनम् । न चान्न लक्षणैव नास्ति, किंतु
 ‘देवदत्तो याति’ इत्यादिवाक्ये तद्भ्रूत्यानुसरणमिव वचनादिवैशिष्ट्यसचिवया व्यञ्ज-
 नयैव छत्रिभिन्नगमनादि प्रतीयत इति वाच्यम् । तथा सति राजकुमारेषु तन्सद-
 शेषु च गच्छन्तु ‘राजकुमार गच्छन्ति’ इति गौणोपादानलक्षणोदाहरणमसंगतं
 स्यात् । उदीच्यबोधेऽनुभवतिष्ठं मुख्यार्थविपर्ययं च न स्यात् । अत्र केचित्—
 “मुख्यार्थबाधश्च तात्पर्यविपर्ययस्यान्वयस्य मुख्यतावच्छेदकरूपेण निर्वाहे एव ।
 ‘गङ्गाया घोषः’ इत्यादौ तात्पर्यविपर्ययस्य तीरादौ घोषान्वयस्य मुख्यतावच्छेदकप्र-
 वाहत्वादिना ‘छत्रिणो यान्ति’ इत्यादौ तात्पर्यविपर्ययस्य छत्र्यच्छत्रिणां गमनाद्यन्व-
 यस्य मुख्यतावच्छेदकच्छत्रित्वादिना चानिर्वाहात्” इत्याहुः । तत्र । तात्पर्यस्य प्रथ-
 ममुपस्थापकमावेनानुपस्थितौ तद्वदितान्वयानुपपत्तेरप्यनुपस्थितेः । न च प्रकर-
 णादिना तदुपस्थितिः, कथमनुपस्थिते तीरादौ मुख्यार्थसंबन्धप्रह इति वाच्यम् ।
 तथा सत्यसमन्वयानुपपत्तिप्रतिसंधानादिना, वक्तृतात्पर्यलक्षणायाः प्रकरणादिनैवो-
 पस्थितिसंभवात् । नन्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामन्वयानुपपत्तिप्रहादेरपि कारणत्वमव-
 गम्यते, प्रकरणादिना विशिष्य ज्ञातायामनेकार्थशब्दाभिधायामतिव्याप्तिवारणाय
 तस्योपादानं सार्धं क्रमिति चेदन्वयानुपपत्तिरेवास्त्वाम्, किमपरेण मुख्यार्थसंबन्ध-
 ब्रह्मन्तरेण । यस्य कस्यचिदुपस्थापिकायां नेमार्थलक्षणायामतिव्याप्तिवारणाय तदिति
 चेत्तदेवास्तु । किमायेन । तेनैव नानार्थशब्दाभिधायारणसंभवात् । एवं च
 ‘छत्रिणो यान्ति’ इत्यादौ व्यभिचाराद् व्यावृत्त्यभावाच्च अन्वयानुपपत्तिज्ञानमनुपा-
 देयमेव तस्य लक्षणाविशेषज्ञापकम् । लक्षणासामान्यज्ञापकं तु मुख्यार्थसंबन्धज्ञा-
 नमेव । अत एवोक्तम्—‘अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते । लक्ष्यमाणगुणैर्यो-
 गाद्भूतेरिद्य तु गौणता ॥’ इति । अभिधेयस्याविनाभूतमविनाभावः संबन्धमात्रं
 तस्मात्तद्गहात् प्रतीतिर्यस्या वृत्तेः सा लक्षणोच्यत इत्यर्थः । अन्यच्च—‘शक्यादश-
 क्योपस्थितिलक्षणा’ इति । शक्यात् शक्यसंबन्धज्ञानात् । उपस्थीयतेऽनयेत्युप-
 स्थितिः । शक्यसंबन्धज्ञानज्ञाता शक्यतावच्छेदकभिन्नधर्मावच्छिन्नोपस्थितेरुपायो
 लक्षणेत्वर्थः । अनयोर्व्यथाश्रुतार्थस्तु न सम्यक् । वक्तृतात्पर्यविशेषरूपाया लक्ष-
 णायाः स्वकार्योपस्थितिरूपत्वान्नावात् । एवं ‘छत्रिणो यान्ति’ इत्यादावैकसार्थवा-
 हित्वरूपशक्यसंबन्धज्ञानादेव शातया लक्षणया छत्रिसार्थवाहित्वेन छत्र्यच्छत्रिण
 उपस्थाप्यन्ते । नत्वान्वयानुपपत्तिप्रतिसंधानापेक्षापीति । उच्योदाहरणयोर्लक्षणं

‘कुन्ताः प्रविशन्ति’ । अनयोर्हि श्वेतादिभिः कुन्तादिभिश्चाचेतनतया केवलैर्धावनप्रवेशनक्रिययोः कर्तृतयान्वयमलभमानैरेतत्सिद्धये आत्मसंबन्धिनोऽधादयः पुरुषादयश्चाक्षिप्यन्ते । पूर्वत्र प्रयोजनाभावाद्भ्रुः । उत्तरत्र तु कुन्तादीनामतिग्रहणत्वं प्रयोजनम् । अत्र च मुख्यार्थस्यात्मनोऽप्युपादानम् । लक्षणलक्षणायां तु परस्वैवोपलक्षणमित्यनयोर्भेदः । इयमेवाजहत्त्वार्थस्युच्यते ॥

अर्पणं स्वस वाक्यार्थं परस्यान्वयसिद्धये ।
उपलक्षणहेतुत्वादेपा लक्षणलक्षणा ॥ ७ ॥

योजयति—अनयोर्हीति । एतत्सिद्धये धावनप्रवेशनेकर्तृत्वान्वयबोधाय । आत्मसंबन्धिन इति । यथायथं समवायिनः स्वसयोगिनश्चेत्यर्थः । आक्षिप्यन्ते प्रत्याप्यन्ते । प्रयोजनं प्रयोजनीभूतज्ञानविषयः । एवमन्यत्रापि । अस्याः संज्ञान्तरमाह—इयमेवेति । अजहदलजन्स्वाथो मुखार्थो यामिति विग्रहः । अत्र ‘श्वेतो धावति’ इत्युदाहरणं चिन्त्यम् । धावनानुकूलकृतिरूपस्य धावनकर्तृत्वस्याश्वसंबन्धेनापि श्वेतगुणेऽन्वयासंभवात् । न च ‘कुन्ताः प्रविशन्ति’ इत्यादौ यथा कुन्तस्याचेतनस्यापि पुरुषसंबन्धेन प्रवेशकर्तृत्वमुपचर्यते तथात्राप्यचेतनस्य धावनकर्तृत्वमौपचारिकमिति वाच्यम् । कुन्तस्य पुरुषसंबन्धोत्पन्नक्रियासंबन्धेनैव कर्तृत्वोपचारात् । प्रकृते तु श्वेतगुणस्याश्वसंबन्धेनापि क्रियासंबन्धासंभवात् । तस्मात्लक्षणलक्षणाया एतदुदाहरणम् । एव च ‘श्वेतः शोभते’ ‘श्वेतं पश्यति’ इत्याद्येतदुदाहरणं बोध्यम् । अत्र श्वेतगुणविशिष्टाश्वस्य शोभादर्शनयोरन्वयस्तात्पर्यविषयः । यत्र शक्यस्योपाधेर्यत्किञ्चित्किञ्चित्प्रयोगरूपा रूढिरस्ति तत्र लक्षणयैवाविनाभूताया अपि व्यक्तेरुपस्थितिः । न त्वाक्षेपेण । गवादिपदानां तु तादृशरूढेः प्रयोजनस्य चाभावाल्लक्षणाया असंभवादाक्षेपेणैव व्यक्तेरुपस्थापकत्वमित्यभिप्रायेणेदमुदाहरणमुपन्यस्तम् । ‘गुणे शृङ्गादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति’ इति विशिष्टशक्तिवादिनां मते लक्षणात्र नास्तीत्यवधेयम् । लक्षणलक्षणायाह—अर्पणमिति । अत्रापि यथेत्यनुषज्यते, समान्येवाहृतपदार्थं मुखार्थमभिधेयान्वयबोधाय यथा वृत्त्या शब्देनैवात्मनोऽर्पणं मुखार्थमिहबोधेनोपयोगीकरणम् । एषा लक्षणलक्षणा स्यादिति संबन्धः । संज्ञानीजमाह—उपलक्षणहेतुत्वादिति । वाक्यार्थान्वयिनो मुख्यार्थस्येतरव्यावृत्तिबोध उपलक्षणम् । ‘कलिः साहसिकः’ इत्यादौ वाक्यार्थे साहसादावन्वयिनो मुख्यार्थस्य देशविशेषादेः पश्चालप्रसूतेर्व्यावृत्तिबोधो लक्षणयैव जायते’

1. अजहदिति । ज्ञानेन्द्रसरस्वतीचरणानु—‘अहत्त्वं पदं यं च अहत्स्वः, सोऽर्थो यस्यामिति बहुव्रीहिनो बहुव्रीहिः’ इत्याहुः । स्वशब्दस्य सर्वनामत्वात्पूर्वनिपाते प्राप्ते भाष्यप्रयोगाद्वाजहत्त्वादित्वाद्वा न पूर्वनिपातः ॥

रुद्धिप्रयोजनयोर्लक्षणलक्षणा यथा—‘कलिङ्गः साहसिकः’, ‘ग-
ज्ञायां घोषः’ इति च । अनयोर्हि पुरुषतटयोर्वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये
कलिङ्गगज्ञाशब्दावात्मानमर्पयतः ।

यथा वा—

‘उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते मुजनता प्रथिता भवता परम् ।

विदधदीदृशमेव सदा सखे सुखितमास्त्व ततः शरदां शतम् ॥’

अत्रापकारादीनां वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये उपकृतादयः शब्दा आ-
त्मानमर्पयन्ति । अपकारिणं प्रत्युपकारादिप्रतिपादान्मुख्यार्थवाधो
वैपरीत्यलक्षणः संबन्धः फलमपकारातिशयः । इयमेव जहत्स्वार्थेत्युच्यते ॥

आरोपाध्यवसानाभ्यां प्रत्येकं ता अपि द्विधा ।

इत्यन्ये । तत्र ‘उपदिशति कामिनीनां—’ इत्यादी मुख्यार्थस्यैतरव्यावृत्तिबोधाभा-
वेनाव्याख्यापत्तेः । एवं च वाक्यार्थान्वयिमुख्यार्थामिश्रितमुख्यार्थान्यपदार्थोपस्थि-
तिरूपलक्षणमिहावगन्तव्यम् । ‘उपदिशति—’ इत्यादी शिक्षावचनरूपोपदेशेनाभि-
धित एवाविष्कारः प्रतीयते । ‘कलिङ्गः साहसिकः’ इत्यत्र तु देशविशेषरूपमु-
ख्यार्थस्य मिश्रितस्य पुरुषस्य प्रतीतिरस्ति । किंतु तस्य धान्यार्थान्वयित्वासंभवेन
विशिश्टमुख्यार्थामिश्रणं संभवत्येव । ‘कुन्ताः प्रविशन्ति’ इत्यादाद्युपादानवारणाय
मिथितान्तं विशेषणम् । ‘कलिङ्गः साहसिकः’ इत्यादिसंभ्रमाय वाक्यार्थान्वयीति
मुख्यार्थविशेषणम् । इत्यत्र उपलक्ष्यतेऽनेने (स्युप) लक्षणम् । तत्रात्र लक्षणा (उप)-
लक्षणलक्षणा । पूर्वत्रात्मनोऽप्युपादानादित्युपादानपदम्, अत्रोपलक्षणहेतुत्वादित्युप-
लक्षणपदं च भावसाधनमवगन्तव्यम् । क्रमेणोदाहरति—रुद्धिप्रयोजनयोरिति ।
अर्पयतः यथायथं पुरुषतटबोधेनोपयोगीकुरुतः ॥ उपकृतमिति । यत्र भवता बहु-
पहनं तत्र किमुच्यत इत्यर्थः । ‘तत्र’ इत्येव कुत्रचित्सुखके पाठः । परसुल्लष्टं यथा
स्नातया मुजनता प्रथिता प्रकटीकृता । यदा ‘परम्’ इति मान्तमन्वयमेवकारार्थकम् ।
मुजनता प्रथितैवेत्यर्थः । सुखितं यथा स्नातया आस्त्व तिष्ठ । ततो बहुपहरणमु-
जनताप्रथनाभ्यां शरदां पत्तराणां शतमिति, अविच्छेदे द्वितीया ॥ अत्रापका-
रादीनामिति । आदिपदान्मुजनतामुचितयोर्महणम् । उपकृतादय इति ।
आदिपदान्मुजनतामुचितयोर्महणम् । संज्ञान्तरमाह—इयमेवेति । लक्षणलक्षणे-
वेत्यर्थः । जहद्वयजन् स्वार्थो मामिति विग्रहः । पुनरपि लक्षणाया द्वैविध्यमाह—
आरोपाध्यवसानाभ्यामिति । अत्र विशेषने तृतीया । तेन आरोपाः साप्य-

१. ‘अज्ञे’ इति पुस्तकान्तरे पाठः. २. पुस्तकान्तरे ‘अव’ इत्येव पाठः प्राप्यते. ३. ‘अनुपका-
रादीनां’ इति टीकायाः पाठः ४. पुस्तकान्तरे ‘अवकारार्थमेव आरोपाध्यवसानाभ्यां विच्छे-
दः’ इति टीकायाः पाठः. ५. ‘अवकारार्थमेव आरोपाध्यवसानाभ्यां विच्छेदः’ इति टीकायाः पाठः.

। ताः पूर्वोक्ताश्चतुर्भेदलक्षणाः ।

विषयस्यानिर्णीयस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिकृत् ॥ ८ ॥

सारोपा स्यान्निर्णीयस्य मता साध्यवसानिका-।

विषयिणा अनिर्णीयस्य विषयस्य तेनैव सह तादात्म्यप्रतीतिकृत्सा-

वसानाथेति । 'अश्वः श्वेतः' इत्यादौ निराकाङ्क्षपदद्वयेन धारावाहिकभेदप्रतीतिरेव जायते ननु लक्षणजन्यप्रतीतिरिति । तत्रप्रतिबन्धकः पदयोः समानविभक्तिरुक्तवलेन शक्यलक्षणयोरभेदारोपः कल्पनीय इति भावः । ननु भेदप्रतीत्यनन्तरमभेदारोप आहार्य एव संभवति, तस्य प्रतिबन्धकत्वं केनापि नास्तीकियत इति चेत् । न । लक्षणिकबोधानुरोधेन शुद्धगुणविशिष्टबोधाभिप्रायबोधसहकृतस्याहार्यस्याप्यभेदारोपस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पनात् । न च सहकार्येव प्रतिबन्धकोऽस्तु, किमाहार्यस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पनेनेति वाच्यम् । प्राच्याभावानवगाहित्वेन तस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । यस्तुतस्तु आहार्यत्वस्य तत्रप्रतिबन्धकत्वस्य च कल्पनामपेक्ष्यावश्याङ्गीकरणीयस्य सहकारिण एव प्रतिबन्धकत्वकल्पने लक्षणमस्ति, तथापि प्राचीनमतानुसारादेवं व्याख्यातमिति । प्रतीयमानेन लक्ष्यार्थेन शक्यार्थस्याहार्यभेदप्रतीतिरध्यवसानम् । लक्षणजन्यपदार्थोपस्थितेः प्राक्काले तादृशारोपाध्यवसानयोः सत्त्वाल्लक्षणायास्तद्वैशिष्ट्यमवगन्तव्यं फलपरिचेयम् । तयोः स्वरूपमाह—
विषयस्येति । निरुक्तारोपविशेष्यस्येत्यर्थः । अनिर्णीयस्य प्रयुक्तशब्दप्रतिपादितस्य । अन्यतादात्म्यप्रतीतिकृत् स्वजन्यपदार्थोपस्थितिद्वारा शक्यतावच्छेदकप्रतिरिक्तधर्मावच्छिन्नस्याभेदप्रतीतिकृत्वा लक्षणा सा सारोपा स्यादित्यर्थः । 'अश्वः श्वेतो

1. सारोपेति । आरोपेण सह वर्तत इति सारोपा । विषयविषयिणोर्भेदेनोपन्यासोऽप्यारोपार्थः । विषयनिर्णयेन विषयिणोऽभेदमतिपरिष्यवसानम्, येन सह वर्तत इति साध्यवसाना । विषयनिष्ठासाधारणधर्मप्रतिपत्तिसहकृतान्यस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिः सारोपा । विषयनिष्ठासाधारणधर्मप्रतीत्यसहकृतान्यस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिः साध्यवसाना । एवं च उदयवाचकपरसत्त्वात्सर्वमात्रेणारोपाध्यवसानमवधार इति बोध्यम् ॥

शक्यलक्षणयोरभेदारोपेति (शक्यलक्षणयोरभेदारोपेति) इत्येति 'पदयोः समानविभक्तिरुक्तवलेन शक्यतावच्छेदकत्वोपन्यासेन शक्यलक्षणयोरभेदारोपेति' इत्यादि । तत्र । रूपस्यकारवदाहार्थान्प्रतीतिकृत्पदसहकार्येणानेन वाच्यत्वे निराकाङ्क्षपदपुनर्बोधना वाक्यार्थजनकत्वात्संभवत् । अत्र एव काव्यमहाशयस्य 'श्रीमद्गीता' इत्यादिभेदप्रतीतिकृत्वा मधोप्रत्ययेनास्तीति । श्रीमद्गीतायाभेदारोपस्य रूपकत्वमस्तीति च आरोपाध्यवसानयोर्विशेषमहर्षेः निरुक्तवद्वयवोः स्वरूपमाह—विषयस्येति । विषयस्य लक्षणजन्यबोधविशेष्यस्यानिर्णीयस्य शक्तिरुक्तमन्वयपरितस्य अन्यतादात्म्यप्रतीतिकृत्पदार्थोभेदप्रतीतिकृत्वा लक्षणजन्यपदार्थोपस्थितेः साध्यवसानस्य तादृशारोपाध्यवसानमवधारणात् इति वाक्ये इत्येति ।

१. 'ता पूर्वोक्ताश्चतुर्भेदलक्षणाः' इति म-पु-ल-के म-४४. २. 'विषयिक' इत्यत्र 'वि' इत्येति क-प-प-पु-ल-के म-४४.

सोऽयम् । अत्रावयवावयविभावलक्षणसंबन्धः । 'ब्राह्मणोऽपि तक्षासौ' ।
 । तात्कर्म्यलक्षणः । इन्द्रार्थास्तु स्थूणास्तु 'अमी इन्द्राः' । अत्र
 र्थ्यलक्षणः संबन्धः । एवमन्यत्रापि । निगीर्णस्य पुनर्विषयस्यान्यता-
 म्यप्रतीतिकृत्साध्यवसाना । अस्याश्चतुर्षु भेदेषु पूर्वोदाहरणान्येव ॥

अर्थकारित्वं प्रयोजनमित्यन्ये । ब्राह्मणोऽपीत्यपिकारुक्षत्रियादिपरिग्रहः । तक्षा
 त्वेशेषः । समस्ततक्षेकर्मणि नैपुण्यमत्र प्रयोजनम् । इन्द्रार्थास्त्विति ।
 पूजार्थं कल्पितास्त्वित्यर्थः । स्थूणास्तु स्तम्भेषु । इन्द्रवत्पूज्यमानत्वमत्र प्रयो-
 म् । एतदुदाहरणचतुष्टयमपि सारोपाया एव । '—निगीर्णस्य मता साध्यवसा-
 न' इति कारिकाश्चलं(दल) व्याकरोति—निगीर्णस्येति । शब्दं विनैवाक्षेपा-

इस्तव्यापार सपादयतीति पराक्रमातिशयः प्रयोजनं व्यङ्ग्यम् । कर्मधारयाभिप्रा-
 त्त्व । इस्तस्वामिति षष्ठीसमाप्ते तु 'पीता कार्पटिकेर्गङ्गा' इत्युदाहार्यम् । इह
 शब्दो गङ्गावयवे लाक्षणिक इति ध्येयम् । अवयवपुञ्जपवावयवीति मतेऽवयवान्तर-
 तासाय मात्रम् ॥

I. पूर्वमिति । अत्रेय लक्षणादिक्—'तात्स्थ्यात्तथैव तादृम्यात्तत्सामीप्यात्तथैव च ।'
 साहचर्यात्तादर्थ्याज्ज्ञेया वै लक्षणा उपेः ।' इत्याहसति, सिंहे माणवकः, वटे गावः,
 ज्ञाणि प्रवेशय, पार्थिवार्थं मृत्पिण्डिका पार्थिव इति तदुदाहरणम् । शौतमोऽप्याह—
 'इच्छरणत्मानतादर्थ्यं कृतमानं धारणसामीप्ययोगसाधनाभिपत्येभ्यो माद्वान्वालावटराज-
 च्चन्दनगङ्गाशकटाक्षपुरेभ्यस्तद्भावेऽपि तदुपचारः २।२।६४ ॥' इति । तस्य भावस्त-
 तैः । तदभावेऽपि तदुपचारः । तच्छब्दव्यवहार इत्यर्थः । स च तद्वर्तारोपेणारोपनिमित्तानि
 'सहचरणादीनि । यद्भीः प्रवेशय । मञ्जाः क्रोशन्ति । वीरणेष्वस्ते । अय राजा यम ।
 स्व. सकु । चन्दन तुला । गङ्गायां घोष । वृष्ण. शकटः । अथ प्राणाः । अय कुलस्य
 वा । इत्युदाहरणानि क्रमेण । यद्विचारोपो माद्वाने, साहचर्यात् । मञ्जात्वारोपो वाटेषु
 तस्थ्यात् ।-कटेषु वीरणत्वारोपः, तादर्थ्यात् । राशि यमत्वारोपः, वृत्तात् । सक्ती
 सत्वारोपः, तन्मानकावात् । चन्दने तुलात्वारोपः, तद्भावेत्वात् । गङ्गायां वीरधर्मा-
 त्त्वारोपः, तत्सामीप्यात् । शकटे तद्वर्तारोपः, कृष्णगुणयोगात् । अत्रेषु
 णत्वारोपः, प्राणसाधनत्वात् । पुरे राजत्वारोपः, कुलाभिपत्यात् इति तस्याप्युदाहारः ।
 अत्र साहचर्यं नाम यद्वान् नित्यसंबन्धः । तत्संबन्धात् 'यद्विकावान्' इत्येव सात् । न
 'यद्विका' इति । 'यद्विकावान्' इति तु मुख्य एव । तस्मादुपचारबीजमन्यदकम्बम् ।
 ल्येते—यद्विकार्या तावदयं यद्विकाशब्दो यद्विकात्वनातिनिमित्तञ्चन संसुप्तमनेना
 गतिं माद्वाने समवायेनाप्यारोप्य माद्वानं यद्विकेत्याहेति न्यायवार्तिककथारः । 'गीर्वा-
 नेकः' इत्यादावपि साधारणकर्मज्ञत्वादिरूपेण निमित्तेन वादीकृत्यारोपिणोत्पत्तेन बोधः ।
 ततो म्यजनया मुरयगवाभेदप्रतीतिः प्रयोजनम् ॥

१. 'माय' इति ख पुस्तके कश्चि २. 'तदेवमत्रमारा कथना' ग.

सादृश्येतरसंबन्धाः शुद्धास्ताः सकला अपि ॥ ९ ॥
सादृश्यात्तु मता गौण्यस्तेन षोडश भेदिताः ।

ताः पूर्वोक्ता अष्टभेदा लक्षणाः । सादृश्येतरसंबन्धाः कार्यकारण-
भावादयः । अत्र शुद्धानां पूर्वोदाहरणान्येवैव । रूढावुपादानलक्षणा सा-
रोपा गौणी यथा—‘एतानि तैलानि हेमन्ते मुखोति’ । अत्र तैल-
शब्दस्त्रिलभयहेहरूपं मुख्यायमुपादायैव सर्पपादिषु केहेषु वर्तते ।

दिनाप्रतीयमानस्य विषयस्य निरुक्ताभ्यवसानविशेषस्य । पूर्वोदाहरणान्येवेति ।
श्वेतो धावति । कुन्ताः प्रविशन्ति । बलिङ्गः साहसिकः । गङ्गायां घोषः प्रतिव-
सतीति । एतानीत्यर्थः । एष्वध्यायीना विशेष्याणां शब्दं विनैव प्रतीयमानत्वाद्
‘गङ्गायाम्’ इत्यादौ तीरं विशेष्यम् । तत्र शब्दं विनैव गनीयते । पुनरपि लक्ष-
णाय द्विविध्यमाह—सादृश्येतरेति । सादृश्यदितरे संबन्धा हेतवो यस्या इति
समासः । ‘सादृश्यात्संबन्धात्’ इति शेषः । सादृश्यसंबन्धहेतुका लक्षणा गौण्यं
इत्यर्थः । तेन निरुक्तद्विविध्येन पूर्वोदाहरणान्येवेति । ‘अथः श्वेतो धावति’ इत्यादी-
न्येवेत्यर्थः । एतानीति । हेमन्ते हि तैलाद्यभावादत्यन्तं दुःखमुत्पद्यते । तन्नि-
राकरणेन तैलानामत्युपकारित्वमिति सूचनाय ‘हेमन्ते’ इत्युक्तम् । उपादायैव
अपरित्यज्यैव । सर्पपादि केहेषु वर्तते इति पृष्ठादिनिरुक्षणद्रव्यरूपैकधर्मसंब-
न्धेन सर्पपादिष्वेहान्प्रतिपादयतीत्यर्थः । ‘छत्रिणो यान्ति’ इतिवत्तिल्लेहस्यापि

१. गौण्य इति । गुणेभ्य आगता गौण्य इति विग्रहः । ‘तत्र आगतः? इत्य-
‘टिड्ढा—’ इति जीपू ॥

१. ‘तत्र’ ग. २. ग-पुछने षु ‘एव’ इत्यस्मिन् ‘सादृश्येतर—’ इत्यादि पञ्चिका वर्तते; तदने
‘आदिमहणादिद्रायां, रघुना इन्द्रः सादृश्यलक्षणात् । अत्रित्वलक्षणाभिवाद्यात् ‘रानहीयः पुरुषो
राना’ इति अचिदात्कर्मणात् ‘अतश्चा तच्छा’ इति । अचिदवपवावपविभावात् ‘अग्रमापेऽयववे
हृद्योऽयम्’ इति । अचित्साहचर्यात् ‘छत्रिणो यान्ति’ इति । एवमन्यान्यपुदाहरणान्युदाहि । एवञ्च
पञ्चमार्थ इति वचनात् । ‘सादृश्यसंबन्धात् ता एवात्पि लक्षणा नौ भवेत् ।’ इति पाठात्तत्र वर्तते.
३. ‘नेषं मथोचनवती । नास्मिन्नेरादिरेह्व्याष्टुत्या सर्वपणेहादिपाठीय एव मसिद्धया निदमित्त्यात् ।’
इति ग-पुछनेऽधिकः पाठः । ४. ‘इति’ पुरुषान्तरे नास्ति. ५. कुञ्चिद् ‘एषु यथावयमेतद्
दिपदभवाहायम् । एतेन लक्षणात्संबन्धेन आरोपप्रवृत्त्यावयवधानात्त्वत्पत्तरधर्मयोगित्वात् मन्वपृता
अमत् । अत्यन्तस्य ‘त्वामस्मि वस्मि विदुषा समवयोऽत्र तिष्ठति’ इत्यादौ ‘अपदिशति कश्चिनीना
इत्यादौ पाष्पाहायोगिण्य समानविभक्तिक्रमवाचनवात् ‘कदली कदली करम् करम्’ इत्यादौ ‘रामोऽस्ति
धर्मे सहे’ इत्यादौ च अवयवस्य योभेदाभावाच्चिदात्कर्मोपाभ्यवसानसंबन्धात्सादृश्यनियमस्य व्यभिचारः । अत्र
एव कार्यप्रकाशकारिण्य ‘सरोपाया तु ययोऽहो विवयी विषयस्य । विषयन्तं श्रुतेन्यसितान्यात्सा-
भ्यवसानिका ॥’ इति लक्षणं श्रुतम् । अन्योपादानत्वनिरुक्तकारद्रव्यातिरिक्तमकारशक्तिना लक्षणात्त्वान्य-
तरस्याप्यलक्षणाविमानरूपमन्तरावच्छिन्नस्यैव । एतेन लक्षणाविशेषस्यैव आरोपात्त्वान्यवयवसानात्त्वान्य-
तरधर्मयोगित्वं प्रतीचते । न तु याचनीना लक्षणात्तान् । एव च ‘यहाया योव’ इत्यादिनिदानादिपदा-
न्वाहार विनापि लक्षणा संभवते ।’ इत्यभिका इवते.

प्रयोजने यथा—राजकुमारेषु तत्सदृशेषु च गच्छत्सु 'एते राजकुमारा गच्छन्ति' । रूढावुपादानलक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा—'तैलानि हेमन्ते सुखानि' । प्रयोजने यथा—'राजकुमारा गच्छन्ति' । रूढौ लक्षणलक्षणा सारोपा गौणी यथा—'राजा गौडेन्द्रं कण्टकं शोधयति' । प्रयोजने यथा—'गौर्वाहीकः' रूढौ लक्षणलक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा—'राजा कण्टकं शोधयति' । प्रयोजने यथा—'गौर्जल्पति' ।

अत्र केचिदाहुः—गोसहचारिणो गुणा जाड्यमान्यादयो लक्ष्यन्ते । ते च गोशब्दस्य वाहीकार्थाभिधाने निमित्तीभवन्ति । तदयुक्तम् ।

सुखजननेऽन्वयोऽस्तीति भाव्यम् । नन्वेवं कथमत्र मुख्यार्थवाध इति चेत्, सर्प-पादिल्लेहानां तिलभवत्वाभावात् । सामानाधिकरण्यानन्वयानुपपत्तेरेवात्र मुख्यार्थ-वाधत्वाङ्गीकारात् । न चैतत्पदार्थकदेशस्य तिलत्रेहस्य तिलभवत्वसंभवात्कथमन्व-यानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तादृशान्वयस्याव्युत्पन्नत्वेनानङ्गीकारात् । नहि पिकहरि-णविहंगमशुजंगा इत्यन्वयः केनाप्यप्रमत्तेनाङ्गीक्रियते । एवं च 'तैलानि सुखानि' इत्यत्र प्रतीयमानेनैतत्पदाद्येन तैलपदार्थस्यान्वयानुपपत्तिरेव मुख्यार्थवाधः । न चैवं 'गङ्गाया घोषः' इत्यादौ सर्वत्रैव तादृशमुख्यार्थवाधसंभवे किमिति ग्रन्थसं-सुख्यार्थवाधान्तरं दर्शितमिति वाच्यम् । विस्पष्टस्य मुख्यार्थवाधस्य प्रतिबंधानेन-योपपत्तौ छिद्यस्य तस्य प्रतिबंधानानुबंधानस्यान्याप्यत्वात् । एते 'राजकुमारा इति । अत्र विलक्षणपरिच्छेदकत्वरूपकपरमलक्षणसादृश्यसंबन्धेन राजकुमारस्त-सदृशाश्च प्रतीयन्ते । सदृशानामपि राजकुमारवदादरणीयत्वं प्रयोजनम् । राजा गौडेन्द्रमिति । शोधयति दमनेन निर्वृत्तं करोति । तीक्ष्णाप्रवृत्तविशेषः कण्ट-कपदस्य मुख्यार्थः । तस्य शोधनासंभवाद्गोसदृश्येन तन्मदृशे सत्री लक्षणा । 'शुद्धसत्री च कण्टकः' इत्यादिषोपस्तु निरुद्धलक्षणाया एव ग्राहकः, न त्वभिधाय इति भाव्यम् । गौर्वाहीक इति । वाहीको हलवाहकः । गौर्जल्पतीति । जल्पनं व्यक्तवचनम् । तच्च गोर्न संभवतीत्यन्वयानुपपत्तिः । 'गौर्वाहीक' इत्यत्र शान्दबोधप्रकारं दर्शयन्परमत्वं निराकरोति—अत्र केचिदाहुरिति । गोसहचा-रिणो गोशब्दयो गोसदृशानामधिकरणा वा, जाड्यमश्लथं मान्द्यं विदग्धरमाश्रमत्वम्, धारिणा दुःसासिष्णुत्यादिपरिग्रहः । घाटीकार्थाभिधाने वाहीकरूपस्यार्थस्याभि-धया बोधने निमित्तीभवन्ति प्रवृत्तिनिमित्ततामुपयान्ति । ननु गोस्ये गृहीता

1. वाहीक इति । वाहीको नाम देवपिडेपः । तत्रत्यः पुरुषो वाहीकः । केचित्तु बहिर्भवे वाहीक इति अनुपपत्त्या संसारात्परिभूतं रचयते । 'बहिर्पटिलोपो यत्र', 'ईकरु प' इति धातिकात्यां टिलोपे ईककि च इति बबोरेभेदात् वाहीक इति रूपम् इत्याहुः ॥

1. 'दुःसासिष्णुत्या' शपो ग वे' इति ग प्रत्ययः सिद्धम्. २. अत्र 'घो' दत्तं 'ट' 'प' प्रत्ययान्तरम् इत्यधिकं ग प्रत्ययः.

गोशब्दस्यागृहीतसंकेतं वाहीकार्थमभिधातुमशक्यत्वाद् गोशब्दार्थमात्र-
बोधनाच्च । अभिधाय विरतत्वाद् विरतायाश्च पुनरुत्थानाभावात् ।

अन्ये च पुनर्गोशब्देन वाहीकार्थो नाभिधीयते । किंतु स्वार्थ-
सहचारिगुणसाजात्येन वाहीकार्थगता गुणा एव लक्ष्यन्ते । तदप्यन्ये
न मन्यन्ते । तथाहि—अत्र गोशब्दाद्वाहीकार्थः प्रतीयते, न वा ।
आद्ये गोशब्दादेव वा । लक्षिताद्वा गुणाद् । अविनाभावाद्वा । तत्र, न

शक्तिर्व्यक्तिमिव तत्सदृशमपि बोधयत्वित्यत आह—गोशब्दार्थमात्रबोधना-
च्चेति । विरतत्वाद् प्रतीतियोग्यताविरहेण नष्टप्रायत्वात् । सकृदुचरितशब्दस्या-
भिधया सकृदर्धबोधकत्वनियमादित्यभिप्रायः । नन्वस्य नियमस्य श्लेषादौ व्यभि-
चारदर्शनात्कल्पवलेन पुनरपि प्रतीतियोग्यता कल्पनीयेत्यत आह—विरताया
इति । उत्थानाभावाद् प्रतीतिजननोन्मुखीभावविरहात् । श्लेषादौ धर्मान्तरे गृहीत-
शक्त्यन्तरमर्थान्तरं बोधयतु । प्रकृते तु गोत्वे गृहीता शक्तिर्गोत्वाभ्रयं बोधयित्वा
यदि तत्सदृशमपि बोधयेत्तदाभिधायैव लक्ष्यार्थबोधसमयेन लक्षणैव नाज्ञीक्रियेतेति
भावः । स्वार्थेति । स्वार्थं गोत्वम् । तत्समानाधिकरणेत्यर्थः । गुणसाजा-
त्येनेति । लक्ष्यगतगुणानां शक्यार्थसहचरितत्वासंभव इति भावः । आद्ये प्रती-
तिपक्षे । न प्रथमः, न गोशब्दजन्यप्रत्ययपक्षः । असंकेतितत्वाद् गोशब्दसंके-
तविषयत्वाभावात् । न तृतीयः, नाविनाभावजन्यप्रत्ययपक्षः । शब्देऽन्वयेऽ-
संभवात् शब्दबोधविषयत्वासंभवात् । अत्र हेतुमाह—शाब्दीति । एतच्च
शब्दाध्याहारवादिना मतमाश्रित्योक्तम् । अर्थाध्याहारवादिनां नीमासकानां मते
त्वविनाभावलभ्यस्याप्यर्थस्य शब्दबोधविषयत्वाज्ञीकाराच्चैतदूपणम् । अन्ययोपाधि-
शक्तिवादिनां मते व्यक्तेः शब्दबोधविषयत्व न स्यात् । न च लक्षणयैव तत्र व्यक्ते-
रुपस्थितिरिति वाच्यम् । रूढिप्रयोजनाभावात्तत्र लक्षणया असंभवात् । न च
गवादिपदानां व्यक्ती रूढिरस्तीति वाच्यम् । लक्ष्यार्थव्यतिरिक्तशक्यार्थप्रयोगशा-
स्त्रिनः शब्दस्य लक्ष्यार्थप्रयोगरूपाया रूढिलक्षणाहेतुत्वाज्ञीकारात् । गवादिपदानां
तु व्यक्तिरूढत्वात् एव गोत्वाद्यौ प्रयोगः । लक्ष्यार्थे प्रयोगमात्रस्यैव लक्षणाहेतुत्वा-
ज्ञीकारे उपाधिशक्तिवादमते सर्वत्रैव लक्षणया व्यक्तिबोधसंभवात् । 'ऐन्द्र्या ऋचा
गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इत्यादौ द्वितीयान्तपदरूपाया श्रुतेर्लिङ्गापेक्षया श्रुतिस्योपस्था-
पकत्वरूपत्वत्वम् । श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवार्थे पारदौर्बल्यम-

1. शब्देति । भाट्टनीमासकानाम् ॥

2. अर्थेति । प्राभाकराणाम् ॥

१. 'अथानन्वात्' इ. २. गो- इत्यारम्भे पुनरुत्थानाभावात् इत्यन्तः पाठो ग-मुक्तके
न इत्यन्ते ३. 'उपा- उपा- साजात्येन वाहीकार्थगता एव लक्ष्यन्ते' क ४. 'तदप्यन्ये' क
'आद्येऽपि' ख-ग

प्रथमः । वाहीकार्थस्यासकेतितत्वात् । न द्वितीयः । गोगवयचन्द्रमुखादिशब्दद्वन्द्वानामवयवप्रसादादिसाम्येऽप्यन्योन्यस्यान्यतमशब्दार्थानभिधायकत्वात् । न तृतीयः । अविनाभावलभ्यंस्वार्थस्य शाब्देऽन्वये प्रवेशासंभवात् । शाब्दी हाकाङ्क्षा शब्देनैव पूर्यते । न द्वितीयः । यदि हि गोशब्दाद्वाहीकार्थो न प्रतीयेत, तदास्य वाहीकशब्दस्य च सामानाधिकरण्यसंगतं स्यात् ।

तस्मादत्र गोशब्दो मुख्यया वृत्त्या वाहीकशब्देन सहान्वयमलभमानोऽज्ञत्वादिसाधर्म्यसंबन्धाद्वाहीकार्थं लक्षयति । वाहीकस्याज्ञत्वाद्यतिशयबोधनं प्रयोजनम् । इयं चै गुणयोगाद्गौणीत्युच्यते । पूर्वात्तूपचाराभिधेयत्वाद्वा । उपचारो हि नामालम्ब्य विशकलितयोः शब्दयोः सादृश्यातिशयमहिम्ना भेदप्रतीतिस्यर्गमात्रम् । यथा—

धविप्रस्तात्' इति जैमिनिसूत्रोक्तं न स्यात् । आक्षेपापेक्षया लक्षणाया मुख्यार्थवाधादिप्रतिषेधान्तापेक्षत्वेन विलम्ब्यायौपस्यापकत्वात् समवाये विरोधेऽर्थविप्रकार्याद्विलम्ब्यायौपस्यापकत्वात् । 'श्रुतिर्द्वितीया क्षमता' च लिङ्गं वाक्य पदान्येव तु सहतानि । सा प्रक्रियाया कथमित्यपेक्षास्थान क्रमो योगवत् समाख्या ।' इति कारिकाया सूत्रार्थव्याख्या । न द्वितीयः, न प्रतीतिरित्यभावपक्ष । अस्य गोशब्दस्य, वाहीकशब्दस्येत्थनन्तरं चकारो बोध्य । सामानाधिकरण्यमेवार्थप्रतिपादकत्वम् । स्वमतमाह—तस्मादत्रेति । तस्मादुपदर्शितमतद्वये दोषसंभवात् । अन्वयमिति । भेदसंबन्धेनेत्यादि । अज्ञत्वादीति । व्यक्तिभेदेऽपि गुणकिययोरेक्यमित्यभिप्रायेणेदं निर्वचनम् । अन्यथा शक्यत्वाद्ययोरेकधर्मत्वरूपसंबन्धो न संभवति । प्रयोजनमिति । अत्राहायांभेदप्रतीति प्रयोजनमिति काव्यप्रकाशकार । इयं चेति । गुणस्य साधारणधर्मस्य योगात् स्वविषयकज्ञानजनकरूपसंबन्धात् । तदुक्तम्—'लक्ष्यमाणगुणयोगाद्गौणेरिष्टा तु गौणता' इति । लक्ष्यमाणस्य गुणं साधारणधर्मयोगादुपदर्शितसंबन्धादुत्प्रेक्षणाया । पूर्वा सादृश्यातिरिक्तसंबन्धानिर्धनना । शक्यत्वाद्ययोरेकधर्मत्वेनेति विदुषकारमाहुः । तथा नाति' इत्युक्तं पट' इत्यादावपि शरपोषा उपचारमिधेयत्वात् न स्यादित्यत प्रद्युम्नतरेणोपचारमीज निर्वचि—अत्यन्तमिति । व्युत्पत्तिविध्यागमागच्छेदे भेदप्रतीताभेदसंबन्धेनान्येति । विशकलितयोर्निराक्षययो सादृश्यातिशयमहिम्ना सादृश्यातिशयबोधनेन भेदाभिधेयताधर्म्यमेव सादृश्यातिशय । भेदप्रतीतेरत्यन्तित्वं च शक्यत्वाद्ययो संबन्धानवगाहित्या, यथा शुद्ध पट इत्यत्र

1. जैमि । प्रस्ताते, जैमि पूर्वप्रयोगादिना द्विपक्षेतिनेन दूष्यते ।

‘अग्निमाणवकयोः’ । शुक्लपटयोस्तु नात्यन्तं भेदप्रतीतिः । तस्मादेव
दियु शुद्धैव लक्षणा ।

व्यङ्ग्यस्य गूढागूढत्वाद्धिधा स्युः फललक्षणाः ॥ १० ॥

प्रयोजने या अष्टभेदा लक्षणा दर्शितास्ताः प्रयोजनरूपव्यङ्ग्य
गूढागूढतया प्रत्येकं द्विधा भूत्वा षोडश भेदाः । तत्र गूढः वाङ्मया
भावनापरिपक्वबुद्धिप्रभवमात्रवेद्यः । यथा—‘उपकृतं बहु तत्र’

शुक्लगुणवान्पट शुक्लगुणाद्धिन्न इति शक्यलक्ष्ययोः समवायो भासते, न त
अग्निमाणवक इत्यत्र लक्षणाजन्ययोधात्प्राक् शक्यलक्ष्ययो सादृश्यसंबन्धो भासते
किंतु सादृश्यबोधाभिप्रायबोधानन्तरमेवात्यन्तिकभेदप्रतीतिः संभवति । तस्या
सादृश्यातिशयबोधाभिप्रायबोधसहकृतेनाभेदारोपेण स्थगनमनुत्पत्तिरेवोपचारः
न त्वभेदारोप इत्यर्थः । अत्यन्तपदव्यावृत्तिमाह—शुक्लपटयोरिति । नात्यन्तं
भेदप्रतीतिरिति । अत्र कृदभिहितभावस्यापि विशेषणस्यात्यन्तमित्यस्य कर्मत्व
क्रीयत्वे ‘अपृथग्प्रकियाविशेषणस्य कर्मत्वं क्लीबत्वं च’ इति सूत्रस्थस्यापृथग्प्रपेत्वा
वेर्नन्युक्तमनित्यमिति न्यायेन व्यभिचारात् । अत्र भेदप्रतीते समवायाख्यशब्द-
शक्यसंबन्धावगाहनानात्यन्तिकत्वमित्यभिप्रायः । ननु गौणलक्षणातो रूपकालंका-
रस्य को भेदः, रूपकालंकारेऽप्यभेदारोपानन्तर सादृश्यबोधस्यानुभवसिद्धत्वादिति
चेद्, रूपकेऽभेदारोपात्प्रागपि सादृश्यप्रतीतिः संभवति । गौणलक्षणाया तु पश्चा-
देव, सादृश्यप्रतीत्यो कारणवेलक्षण्यादपि वैलक्षण्यं संभवति । ‘आरोप्यमाणस्य
प्राङ्निर्देशे हि गौणलक्षणाप्रयोगश्चावयम्, पश्चाद्निर्देशे रूपकप्रयोगवान्यमिति नियम्’
इति केचित् । ‘गौडेन्द्र कण्ठकं शोधयति’ इति गौणलक्षणादाहरणं ‘राजति
व्योमकाक्षारे राजहंस शुभाकर’ इति रूपकोदाहरणं ददतो ग्रन्थकृतस्तत्राभि-
मतमिति मन्तव्यम् । प्रयोजनलक्षणाया द्वैविध्यमाह—व्यङ्ग्यस्येति । बुद्धेर्विभव
सूक्ष्मविषयगामित्वेनातिशयः । उपकृतमिति । अत्र वक्तृतात्पर्यरूपाया लक्षणाया.

१ ‘प्रत्येकं गूढं च द्वयतयाऽगूढं व्यङ्ग्यतया च द्वैविध्यतोऽष्टभेदाः’ ग २ “मुञ्ज विकसित-
सिर्ति वनित्वावक्रिमप्रेथिन समुच्छन्तिविभ्रमा गतिर्याकषरथा मतिः । उरो मुकुलितसतन वपन
मध्वचोद्भुर बलेन्दुवदनातनौ तरुणमोद्गमो मोदते । मुञ्ज विकसिनसिनमित्यादि । वतत्वाधर्म्ये ।
इन्दुवदनाननौ चन्द्रुणीयरीरे तरुणमोद्गमस्यारुण्यमाहुर्मात्रो मोदते । वृद्धिः यतीत्यर्थः । तमेव
नोद्गमकारमाह—सुम्मित्यादिना । विकसिनसिनमिति । विकसित च तस्मिन् वेदि विपचित
सितम् । विकसितव हि वृद्धमर्थम् । स च सितेऽनुपपन्नः । यत्तु विकसति च सच्छायो मक्नीति
विकसितशब्दे षाधितविरासमुत्पत्त्यर्थः सन्तच्छायवसात्तरासिन सध्वयन्तु च युरमित्यादिप्रयोननच
एव स्पष्टमिति । वक्षितवनिमेति । वक्षित आषचीतृतो वक्षिणा येन वक्षितवनिम् । अत्र यरीकरण
चेन्नवर्थः । स च वक्षिमणि अनुपपन्नः । यो हि यस्य वयो भवति स तस्यायतो भवति । वक्षित-
शब्दे षाधितमुत्पत्त्यर्थः भावतत्त्वादिषाहदयाद्विकिमाण लक्ष्यफलदनुपपत्त्यादिप्रयोनन व्यङ्ग्यमिति ।
समुच्छन्तिविभ्रमा गतिरिति । समुच्छन्ति उद्गता विभ्रमा यस्या णा समुच्छन्तिविभ्रमा । अत्र समु-
च्छन्न लक्ष्यार्थम् । स च विभ्रमेऽनुपपन्नः । यत्तु समुच्छन्ति च उत्कृष्टोले भवतीति समुच्छन्न

तात्पर्याख्यासु तिस्रुषु वृत्तिषु स्वं स्वमर्थं बोधयित्वोपक्षीणासु यन्न्योऽर्थो बोध्यते सा शब्दस्यार्थस्य प्रकृतिप्रत्ययादेश्च शक्तिर्व्यञ्जनननगमनप्रत्यायनादिव्यपदेशविषया व्यञ्जना नाम ।

तत्र—

अभिघालक्षणामूला शब्दस्य व्यञ्जना द्विधा ॥ १३ ॥

अभिघामूलामाह—

अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगाद्यैर्नियन्त्रिते ।^३

एकत्रार्थेऽन्यधीहेतुर्व्यञ्जना साभिधाश्रया ॥ १४ ॥

आदिशब्दाद्विप्रयोगादयः ।

वाक्यधर्मत्वम् । एतत्परं वाक्यं वैतदर्थंबोधभिप्रायकमिति ज्ञानविषय एव सा स्वार्थं बोधयति । तिस्रुषु वृत्तिष्वन्यो मुख्यलक्ष्यतात्पर्यार्थभिन्नः । अर्थादिकस्येत्यादिपरं विवृणोति—प्रकृतीति । आदिपदादुपसर्गादिग्रहणम् ॥ नियन्त्रिते 'नियम्य प्रतिपादिते । अन्यस्यार्थान्तरस्य धीहेतुर्वोधोपायः । यत्र तु प्रकरणादिनियमो नास्ति तत्र यावदर्थंबोधे वक्तृतात्पर्यं तावन्त एवार्था वाच्याः । यथा—'व्यधां द्वयेपामपि मेदिनीमृताम्' इति । अत्र राजपर्यतयोरन्यतरस्य व्यङ्ग्यत्वे 'द्वयेषां' इत्यनन्वितं स्यात् । अभिधाश्रया अभिघामूला । प्राकरणिकमर्थं बोधयित्वाभिधायां विरतायामप्राकरणिकबोधे व्यञ्जना अभिधान्तरमपेक्षत 'इत्यभिघामूलत्वमस्याः । नन्वभिधान्तरस्य संयोगादिना प्रतिबन्धत्वेन कथं व्यञ्जनाजन्यबोधे सहकारित्वमिति चेत् । न । अभिधायाः स्वातन्त्र्येणार्थान्तररोपस्थापने संयोगादेः प्रतिबन्धकत्वकल्पनात् । नन्वभिधयैवार्थान्तरमुपस्थाप्यतां किं व्यञ्जनया संयोगादेः प्रतिबन्धकत्वस्य च कल्पनेनेति चेत् । न । अप्राकरणिकद्वितीयार्थंबोधाधिष्ण्यप्रवृत्त्यभावेन तस्यास्वादविशेषजनकत्वेन च तत्र वैजात्यसावदर्यं वाच्यत्वेन तस्य च कारणविशेषाधीनसिद्धिकत्वेन व्यञ्जनासिद्धेरभिधया द्वितीयार्थस्य प्रथममुपस्थाने संयोगादेः प्रतिबन्धकत्वकल्पनस्या-

१. प्रकृतीति । प्रकृतिनाम अर्थावबोधहेतुः प्रत्ययविधानावधिभूतः शब्दविशेषः । सर्वेषामेव प्रत्ययानां प्रकृतिं निमित्तीकृत्यैवोत्पत्तिविधानात् । भाष्येऽप्युक्तम्—'तावेव मुत्तिडो यौ ततः परौ सेव प्रकृतिराया' इति । (ततः) विधानावबोधेः (यौ परौ तावेव मुत्तिडौ) वा च तयोः (आद्या) विधानावधिभूता (सेव प्रकृतिः) इति तदर्थः । प्रत्ययस्तु प्रकृतिमवधीकृत्य विधीयमानः स्वार्थंबोधकः शब्दविशेषः । अत एवाह भगवान्भर्तृहरिः—'यः शब्दः स्वैतरस्यार्थे स्वार्थस्यान्वयबोधने । यदपेक्षस्तयोः पूर्वा प्रकृतिः प्रत्ययः परः ॥' इति ॥

१. 'वृत्ति' च. २. 'तत्र' च-पुस्तके नास्ति. ३. 'तत्र' इत्यधिकं च-पुस्तके. ४. 'आदिशब्दा-
'योगादयः' इति च-पुस्तकेषु नास्ति.

कं हि—

‘संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।’

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य संनिधिः ॥

सामर्थ्यमौचित्यं देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।

शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ॥’ इति ।

एकत्वाच्च । विप्रयोगस्यागः । साहचर्यं सहकारित्वेन कार्यकारित्वम् । विरो-
 ता वैरम् । एतच्चतुष्टयं समभिध्याहृतपदार्थान्तरेण सहेति बोध्यम् । अर्थः प्रयो-
 नम् । लिङ्गं चिह्नम् । संभवद्विशेषणमिति यावत् । अन्यस्य तुल्यविभक्तिरस्य
 सामर्थ्यं निर्दिष्टजननशक्तिः । औचित्यं प्रकृतोपयोगित्वम् । तच्च यदुपस्थितं
 तु जिज्ञासा निवर्तते तत्त्वम् । केचित्तु—‘अर्थद्वयेऽन्वयसंभवेऽप्येकार्थं एव तात्पर्यं
 वित्ति’ इत्याहुः । तन्न । तात्पर्यविशेषस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पने सर्वत्रैव तत्संभवे
 योगादेः प्रतिबन्धकत्वकल्पनानीचिख्यात्, एतद्वाहकस्य प्रकृतोपयोगित्वस्य प्रथमो
 स्थितत्वेन तस्यैव प्रतिबन्धकत्वकल्पनोचिख्यात् । ननु भवन्मतेऽपि औचित्या एव
 चैत्र नियामकत्वमास्तु किमन्येषां तत्कल्पनेनेति चेत् । न । नियन्त्रकान्तरासंनिधान
 य तस्या नियन्त्रकत्वकल्पनात् । देशः समभिध्याहृतप्रदेशः । कालः समभिध्या-
 तदिनरात्र्यादिः । व्यक्तिः शब्दस्य पुंस्त्वादि लिङ्गम् । स्वर उदात्तादिः । अनव-
 छेदे अनेकत्वेन प्रतिपत्त्यनियमे विशेषस्यैकत्वस्य स्पृता पदार्थोपस्थितिरूपायां
 तव इत्यर्थः । एतच्च मीमांसकनये, नैयायिकनये तु—सर्वेषामेव पदार्थानामुपस्थि-

1. उक्तमिति । ‘शक्यपदीये हरिणा’ इति शेषः । संयोगो नाम नानार्थशब्दशक्या-
 रवृत्तितया अप्रसिद्धत्वे सति तच्छक्यवृत्तितया प्रतिदः संबन्धः । विप्रयोगो विरुपः ।
 कसिन्कार्थे पररपतावेतिवत् साहचर्यम् । विरोधिता प्रतिदं वैरम्, सहानवस्थानं च ।
 अर्थः प्रयोगजनम्, चतुर्व्यापभिषेयम् । प्रकरणं वक्तृभोक्तृद्विस्यता । लिङ्गं नानार्थपदरा-
 पान्तरावृत्तिकचकनयगतः साक्षाच्छब्दोपेो धर्मेः । शब्दस्यान्यस्य संनिधिर्नानार्थपदैकार्थ-
 त्वं संसर्ग्यैर्नान्तरवाचकपदसमभिवारः । सामर्थ्यं कारणता । औचित्यं योग्यता ।
 ओ नगरादिः । कालो दिवसादिः । व्यक्तिः पुंनपुंसकस्त्रीलिङ्गानि । स्वर उदात्तादिः ।
 ते संयोगादयः शब्दार्थस्यानवच्छेदे तात्पर्यसंदेहे तदकारणकारण विशेषस्मृतिहेतवः ।
 न्यवहेतव इत्यर्थः । उपनिषदानामनेकेषामेकतन्मात्रार्थतात्पर्यनिर्णयद्वारा तन्मात्रार्थविषय-
 न्वयवशेषजनना इति भाषः । ‘अत्र सामर्थ्यं धैर्यं सुखं निर्णयकं संयोगादयस्तन्म-
 त्प्रपन्नः । ते सामर्थ्यं सैवाभिषेकैः’ इत्यपरे । ‘सहस्र-’ इत्यत्र सहस्रचक्रयोः संयोगो मग-
 न्मात्रनिष्ठतया मतिदो भगवति हरिशब्दस्वामिभाषा निदमेनावस्थापकः । ‘असह-’ इत्यत्र
 शैवे विरुपः । ‘मीमांसुनी’ इत्यत्रानुने भीमसाहचर्यमनुनराशब्दस्य चापेद्विषयानिवा-
 ‘हम् । ‘कर्णांजुनी’ इत्यत्र वपुपाठकमाकारानुनराशब्दस्य चापे । सरानवस्थानकस्य
 ‘शेषे तु ‘पावाप्री’ इत्युदात्तवत् । अकारिश्चकनजनानामुदाहरणानि विद्वे मन्-

‘सशङ्खचक्रो हरिः’ इति शङ्खचक्रयोगेन हरिशब्दो विष्णुमेवाभिधत्ते । ‘अशङ्खचक्रो हरिः’ इति तद्वियोगेन तमेव । ‘भीमार्जुनौ’ इति अर्जुनः पार्थः । ‘कर्णार्जुनौ’ इति कर्णः सूतपुत्रः । ‘स्थाणु वन्दे’ इति स्थाणुः शिवः । ‘सर्वं जानाति देवः’ इति देवो भवान् । ‘कुंपितो मकरध्वजः’ इति मकरध्वजः कामः । ‘देवः पुरारिः’ इति पुरारिः

तिनियन्त्रणवशादेकस्यैवार्थस्य शाब्दोऽनुभव इति । एकत्रैव संयोगादीनां द्वित्राणां संभवे यथास्फूर्तिं नियन्त्रकत्वं बोध्यम् । क्रमेण संयोगादीनां नियन्त्रणमुदाहरति—
 सशङ्खेति । तद्वियोगेन शङ्खचक्रविरहेण तमेव विष्णुमेवाभिधत्त इति पूर्वेणान्वयः । शङ्खचक्रवति विष्णौ तद्विरहः कालविशेषे संभवति । पार्थो धनंजयः । स्थाणु-
 मिति । अत्र ‘भवच्छिदे’ इति चरमांशो बोध्यः । अन्यथा भवच्छेदरूपस्य प्रयोजनस्यानुपस्थितौ तस्य नियामकत्वं न स्यात् । ‘भवान्’ इत्यनेन प्रकान्तराजरूपार्थ एव दर्शितः, न तु युष्मत्त्वेन । ‘तत्र शक्तिः’ इत्यपरे । कुंपित इति । मकर-
 ध्वजपदं कर्मधारयबहुव्रीहिभ्यामनेकार्थकम् । कोपस्य
 मस्यैव बोधकम् । केचित्तु—“मकरध्वजपदं कामसमुद्रानेकार्थकम् । कोपस्तु काम-
 स्यैव चिह्नम् । समुद्राधिष्ठातुः कोपसंभवेऽपि विरहिविषयः कोपोऽत्र बोध्यः”
 इत्याहुः । तत्र । ‘संप्राप्तं मकरध्वजेन मथनं-’ इत्यादिप्रयोगबलान्मकरध्वजपदस्य
 समुद्रे शक्तिकल्पनेऽपि तदधिष्ठातृदेवताबोधस्तु लक्षणैवेति तत्र कोपसंभवस्याकि-
 चित्कारत्वात्कोपविशेषप्रतिसंधानस्य मकरध्वजपदार्थविशेषप्रतिसंधानाधीनतया त-
 प्रथममनुपस्थितौ नियन्त्रकत्वायोगाच्च । देवः पुरारिरिति । “पुरं देहेऽपि दृश्यते”
 इति ह्याराचलीदर्शनात्पुरशब्दस्य देहवाचकत्वम् ‘पुरारिः’ इति व्युत्पत्त्या पुरारि-
 पदं योगादिवाचकमपीत्यनेकार्थकं तुल्यविभक्तिकस्य देवपदस्य सांनिध्याद्देवपदं
 शिवमात्रबोधकम्” इत्याहुः । तत्र । ‘पुरारिः शिवः’ इति ग्रन्थविरोधाद् राजादेव्या-
 वर्तकत्वेन सुरमात्रबोधकमित्यस्यैव वक्तुं युक्तत्वाच्च देवपदस्य शिवत्वेन शक्त्यभा-

व्याख्यातानि । स्वरस्य निशामकत्वे तु ‘इन्द्रशत्रुर्वधेस्व’ इत्युदाहार्यम् । अत्र इन्द्रः शत्रुः
 शत्रुविना हिंसको यस्येति बहुव्रीहौ ‘बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्’ इत्यनेन पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरे ‘अनुदात्तं पदमेकवर्जम्’ इत्यनेन शेषनिघाते आद्यदात्तत्वम् । तेन चेन्द्रस्य
 शत्रुत्वकर्तृत्वं बोध्यते । इन्द्रस्य शत्रुरिति पृथीतरूपे ‘समाप्तस्य’ इति सूत्रेणान्तोदात्त-
 त्वम् । तेन चेन्द्रस्य शत्रुत्वकर्मतयावगमः । इन्द्रशत्रुत्वस्य विधेयत्वाच्च संबोधनविभक्तिः ।
 एवं ‘शूलपृष्वीमाशिवाखीमनद्धाहीमालमेत’ इत्यत्रापि तत्पुरुषपदबहुव्रीह्यर्थनिर्णय इति
 महाभाष्यपस्पशादीं स्पष्टम् । आदिना सरवपत्नवत्त्वणत्वादिप्रहः । ‘सुशक्तम्’ इत्यादौ
 पूजार्थः सुः कर्मप्रवचनीयः । ‘सुशक्तम्’ इत्यत्रोपसर्गोऽन्यार्थः । ‘प्रनायके’ प्रगतनाय-
 कदेशबोधः । ‘प्रणायके’ प्रणयनक्रियाकर्ता । गत्वात् । इति मञ्जूपादो स्पष्टम् ॥

शिवः । 'मधुना मत्तः पिकः' इति मधुर्वसन्तः । 'पातु वो' दयितामु-
 खम्' इति मुखं सामुख्यम् । 'विभाति गगने चन्द्रः' इति चन्द्रः
 शी । 'निशि चित्रभानुः' इति चित्रभानुर्वद्विः । 'भाति रथाङ्गम्'
 ति नपुंसकव्यक्त्या रथाङ्गं चक्रम् । खरस्तु वेद एव विशेषप्रतीति-
 न्न काव्य इति तस्य विषयो नोदाहृतः ।

इदं च केऽप्यसहमाना आहुः—'खरोऽपि काकादिरूपः काव्ये
 विशेषप्रतीतिक्रदेव । उदात्तादिरूपोऽपि मुनेः पाठोक्तदिशा शृङ्गारादि-
 सविशेषप्रतीतिक्रदेव' इति । एतद्विषये उदाहरणमुचितमेव इति ।
 न्न । तथाहि—खराः काकादयः उदात्तादयो वा व्यङ्ग्यरूपमेव
 विशेषं प्रत्याययन्ति, न खलु प्रकृतोक्तमनेकार्थशब्दस्यैकार्थनियन्त्रण-
 रूपं विशेषम् । किंच । यदि यत्र कचिदनेकार्थशब्दानां प्रकरणादि-
 नियमाभावादनियन्त्रितयोरप्यर्थयोरनुरूपस्वरवशेनैकत्र नियमनं वाच्यं,
 दा तथाविधस्थले श्लेषानङ्गीकारप्रसङ्गः । न च तथा । अत एवाहुः
 उपनिरूपणप्रस्तावे—'काव्यमार्गे खरो न गण्यते' इति च नयः ।

सामान्यशब्दविशेषपरत्वाङ्गीकारेऽपि पौनरुक्त्यापातात् । मधुपदं दैत्यविशेषा-
 स्फार्थकम् । कौकिलमादने पसन्तस्यैव सागर्ध्यम् । पातु च इति । सुरपदमा-
 वायनेकार्थकम् । प्रापणे सामुख्यस्यैवोचिती । 'पातु व' इति कचित्पाठः । प्रिया-
 रतप्रातिकूल्यजनितखेदं नैर्गिकं प्रति सख्या उक्तिरियम् । प्रियाया मुखं सामुख्यं
 रतानुकूलत्वं वो युष्मान्पातु । प्रातिकूल्यजनितखेदाद्रक्षत्वित्यर्थः । अत्र सामुख्य-
 यैव प्रकृतोपयोगित्वम्, नत्वाननादेः । चन्द्रपदं वर्षाद्यनेकार्थकम् । चित्रभानुपदं
 द्विसूर्याद्यनेकार्थकम् । रथाङ्गमिति । चक्रवाकरूपत्वे पुंस्त्वं स्यात् । वेद इति ।
 चन्द्रशानुरित्यादी बहुव्रीहितत्पुरुषयोः खरमेदो वेद एव विशेषप्रतीतिक्रदेव । न तु
 भाव्यादावित्यर्थः । मुनेः पाठोक्तदिशेति । भरतेन मुनिना शृङ्गारादौ खरविशेष
 उक्तस्वदनुसारेणैत्यर्थः । यथा—'हास्यशृङ्गारयोः खरितोदात्तम्, वीरशैलाद्भुतेपूदा-
 त्खरितम्, करुणपीभत्यभयानवेध्वनुदात्तखरितमुत्पादयेत्' इति । उच्च उदात्तः ।
 नीचोऽनुदात्त । समाहृत खरितः । स च मध्यम एव । आदौ खरितः पश्चादुदात्त-
 खरितोदात्त । एवमन्यत्रापि । न च तथेति । खरमेदसत्त्वेऽपि महाकविभि-

1. काव्यप्रकाशकाराः ।

१. 'वो' क. २. 'भाति' क. ३. 'निशो भाति' एवं ग. ४. 'रथ' क. ५. 'इति-
 त्प्रातिकूल्य' ग-पुस्तके नास्ति. ६. विरते मोरद्वयम्' क. ७. 'इह' क. ८. 'पातुमोक्तिदिशा'
 क. ९. 'वर्षार्थनियन्त्रण' क-स. १०. सायतमसमेव पाठः सर्वशेषकायते. ११. 'विशेषा' इति
 पुस्तकान्ते १२ 'आयकं' इति नास्ति पुस्तकिय, छादि० ६

इत्यलमुपजीव्यानां भान्यानां व्याख्यानेषु कटाक्षनिक्षेपेण । आदिशब्दात्
'पृतावन्मात्रस्तनी' इत्यादौ हस्तादिचेष्टादिभिः स्तनादीनां कमलको-
रकाद्याकारत्वम् ।

एवमेकसिन्नर्थेऽभिधया नियन्त्रिते या शब्दार्थस्यान्यार्थबुद्धिहेतुः
शक्तिः सामिधामूला व्यञ्जना ।

यथा 'मम' तातपादानां महापात्रचतुर्दशभाषाविलासिनीभुजंगमहा-
कवीश्वरश्रीचन्द्रशेखरसांभिविग्रहिकाणाम्—

'दुर्गोलङ्घितविग्रहो मनसिजं संमिलयंस्तेजसा

प्रौघद्राजकलो गृहीतगरिमा विष्वग्भृतो भोगिभिः ।

श्लेषाङ्गीकारात् । श्लेषानङ्गीकारो न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ दुर्गेति । दुर्गः परिखादिभिरल-

१. पृतावदिति । एषा प्राकृतगाथा, अत्र तु तच्छायांश्च पवोपन्यस्तः ।
तथादि—'एददमेत्तत्थणिमा एददनेत्तेहि' अच्छिवत्तेहि । एददमेत्तावत्यां एददमे-
त्तेहि दिजएहि ॥' 'पृतावन्मात्रस्तनिका पृतावन्मात्राभ्यामक्षिपत्राभ्याम् । पृतावन्मा-
त्रावस्ता पृतावन्मात्रैर्दिवसैः ॥' इति संस्कृतम् । सौन्दर्यांतिशयशालिन्या नयनगोच-
रमगताया गुणश्रवणमात्रजनितानुरागेण नायकेनावस्थायां गृह्याया इत्या इयमुक्तिः ।
'चिरप्रवासिनि नायके नायिकावस्थां बोधयन्त्याः 'कस्याश्चिदुक्तिरियम्' इत्यन्ये । पृताव-
त्परिमाणं ययोस्तौ पृतावन्मात्रौ आमलकादिपरिमाणौ स्तनौ यस्याः सा । पृतावत्परिमाणं
ययोस्ते पृतावन्मात्रे विवक्षितकमलदलादिपरिमाणे, ताभ्याम् अक्षिपत्राभ्यां लोचनदला-
भ्याम्, उपलक्षितैस्त्वर्थैः । उपलक्षणे तृतीया । पृतावद् विवक्षितं परिमाणं उच्चत्वादि
यस्याः सा, तथाभूतावस्था स्वरूपं यस्याः सा । पृतावद् बुद्धिस्य परिमाणं संस्था येषां
तथाविधैर्दिवसैर्लक्षणया सन्तर्करंश्लक्षिता । परिच्छिन्नेति यावत् । वर्षकथनस्यैव प्रायशो
लोकव्यवहारसिद्धत्वात् । अत्र मुकुलाकारदस्ताभिनयेन स्तनपरिमाणविशेषे, पद्मदलाकृ-
तिना तेन नेत्रपरिमाणविशेषे, उच्चतापुष्टिप्रदर्शकेन तद्विशेषे, अङ्गुलबहुधाराणारिरूपेण च
दिवससंख्याविशेषे बुद्धिसमानपदशक्त्या पृतावच्छब्दा नियमितशक्तय इति ॥

२. एवमित्यादि । अत्रेदमववेयम्—यत्रोभयोरर्थयोस्तात्पर्यं स श्लेषः, यत्र त्वेकसि-
न्नर्थे वाच्यत्वं, सामग्रीयदिज्ञा तु द्वितीयापेक्षीतिः सा ध्वजनेति । अत एव रसगङ्गा-
धरेऽप्युक्तम्—'श्लेषे द्वयोर्थयोर्वाच्यत्वम्, एककालत्वं च । इह त्वेकस्य वाच्यत्वम्, अप-
रस व्यङ्ग्यत्वम्, भिन्नकालत्वं च' इति । आनन्दव्यर्थनां चापेक्षया—'यत्र शब्दशक्त्या
साक्षादलंकारो वाच्यः सन्प्रतिभासते स सर्वः श्लेषविषयः । यत्र तु शब्दशक्त्या साम-
र्थ्याक्षिप्त वाच्यव्यतिरिक्त व्यङ्ग्यमेवालंकारान्तरं प्रकाशते स ध्वनेर्द्विवच्यः' इति ॥

१. 'मानानां' इति श-शुलके नास्ति. २. श-शुलके 'मम' इत्यादि नास्ति. क-सु उपलक्षणीयं
'विशेषिणीपुञ्जम्' इति नास्ति.

नक्षत्रेशकृतेशणो गिरिगुरौ गाढां रुचिं धारय-

ग्गामाक्रम्य विभूतिभूषिततनू राजत्युमावल्लभः ॥'

अत्र प्रकरणेनाभिधेये उमावल्लभशब्दस्योमानामहादेवीवल्लभमानुदेवनृपतिरूपेऽर्थे नियन्त्रिते व्यञ्जनयैव गौरीवल्लभरूपोऽर्थो बोध्यते ।

एवमन्यत् ।

लक्षणामूलामाह—

लक्षणोपास्यते यस्य कृते तत्तु प्रयोजनम् ।

यया प्रत्याच्यते सा स्याद्व्यञ्जना लक्षणाश्रया ॥ १५ ॥

'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ जलमयाद्यर्थबोधनादभिधायां तदाद्यर्थ-

द्वितः प्रतिरोद्धुमपारितो विग्रहः संग्रामो यस्य सः । दुर्गं भित्त्वापि रिपुभिः सह विग्रहः क्रियत इति भावः । यद्वा दुर्गेरलङ्घितोऽव्यवहितो विग्रहो यस्य । दुर्गव्यवधानं विनैव शुद्ध्यत इत्यर्थः । मनसिजं कामं तेजसा वान्त्सा समीलयन् पराभवन् । प्रोद्यत् प्रकृष्टाभ्युदययुक्तं राजकं राजसमूहं त्यति वश्यतया गृह्णाति स तथा । गृहीतगरिमा प्राप्तगौरवः । भोगिभिरुपभोगयुक्तं पुरुषैर्विष्वक् सर्वतो धृतो व्याप्तः । क्षत्रेदे क्षत्रियश्रेष्ठे कृतेशणो दत्तदृष्टिर्न भवतीति । तत्रापि तुच्छबुद्धिरिति भावः । गिरिर्हिमालयो गुरुः श्वशुरो यस्य स शिवः, तत्र रुचिमिल्लपं धारयन् । यद्वा गुरो गमीरार्थाया गिरि वाचि गाढामुत्कृष्टां रुचिं प्रकाशं धारयन् कुर्वन् । गां पृथ्वीमाक्रम्य पराक्रमेण स्वीकृत्य, विभूत्या धनसंपदा भूषिता तनुर्यस्य स उमावल्लभो राजविशेषो राजति । अयमर्थं प्रथममभिधेयैव प्रतिपाद्यते । पश्चादस्य वाक्यस्थानेकार्यपदघटितत्वज्ञानाज्जायमानं वक्तृतात्पर्यज्ञानमभिधान्तरग्रहणदृष्टतमेवमर्थं बोधयति । दुर्गया पार्वत्या लङ्घितोऽर्थत्वेनाक्रान्तो विग्रहः शरीर यस्य सः । मनसिजं कामं तेजसा वृतीयनयनोत्पज्योतिषा समीलयसाशयन् । प्रोद्यन्ती राजकृत्य चन्द्रवर्णं यस्य सः । गृहीतगरिमा प्राप्तशरीरगौरवः । भोगिभिः सर्पः । नक्षत्रेशेन चन्द्रेण कृतमीक्षणं येन स । गिरिगुरौ हिमालये या वृषभमाक्रम्य आरहा विभूत्या भस्मना भूषितदेहः । उमावल्लभः शिवः । प्रकरणेनेति । 'नियन्त्रिते' इत्यप्रेणान्वेति । अभिधेयेऽभिधया प्रतिपाद्ये । 'अभिधया' इति पाठे प्रकरणेन सहाभिधया नियन्त्रिते इत्यर्थः ॥ लक्षणामूलमिति । 'व्यञ्जनाम्' इत्यनेन प्रकरणलभ्येनान्वेति । लक्षणा प्रयोजनवती, उपास्यते शब्दराक्षित्वेनाज्ञीक्रियते, यस्य कृते यस्य बोधनिमित्तम् ॥ अभिधायामिति । विरतायामिल्लप्रेणान्वयः । चरारात्तात्पर्यार्थबोधनात् । तात्पर्या-

1. अत्र शिवपत्नी उमावल्लभ इत्यनेन लभ्योऽर्थो दुर्गालङ्घितविग्रह इत्यनेन पुनरुक्तभूतः ॥

१. 'लक्षणम्' क. २. '—'नासो महादेवी तद्वत्तम्' घ. ३. 'प्रकृष्टा' घने' ख. ४. 'गिरि'र्था' इत्यर्थं न प-पुन्यकयो.

बोधनाच्च लक्षणायां विस्तृतायां यथा शीतत्वपावनत्वाद्यतिशयादिवोध्यते
सा लक्षणामूला व्यञ्जना ।

एवं शार्दूां व्यञ्जनामुक्तेवार्थमाह—

वक्तृबोद्धव्यवाक्यानामन्यसंनिधिवाच्ययोः । ५

प्रस्तावदेशकालानां काकोशेष्टादिकस्य च ॥ १६ ॥

वैशिष्ट्यादन्यमर्थं या बोधयेत्सार्थसंभवा ।

व्यञ्जनेति संबध्यते ।

तत्र वक्तृवाक्यप्रस्तावदेशकालवैशिष्ट्ये यथा मम—

‘कालो मधुः कुपित एव च पुष्पघन्वा

धीरा वहन्ति रतिखेदहराः समीराः ।

केलीवनीयमपि वज्रलकुञ्जमञ्जु-

दूरे पतिः कथय किं करणीयमैव ॥’

अत्रैतं देशं प्रति शीघ्रं प्रच्छन्नकामुकस्त्वया प्रेष्यतामिति सर्षीं
प्रति कयोचिद्यज्यते ॥

बोद्धव्यवैशिष्ट्ये यथा—

‘निःशेषच्युतचन्दनं स्तनंतटं निर्मृष्टरागोऽधरो

नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तैवेयं तनुः ।

ख्यायां वृत्तौ चेति लभ्यते ॥ घकिति । वक्तादिचेष्टापर्यन्तानां वैशिष्ट्याद्वैलक्ष-
ण्यज्ञानान्नायमाना या शक्तिरन्यमर्थं बोधयति सा अर्थसंबन्धा व्यञ्जनेत्यर्थः । विव-
क्षितार्थं यः प्रतिपद्यते स बोद्धव्यः । प्रस्तावः प्रकरणम् । काकुः स्वरविकारः, तस्या
वैलक्षण्यं वक्तृशिरश्चालनम् । वाच्येति । लक्ष्यव्यक्तव्योपलक्षणम् ॥ वज्रुलोऽशोक-
स्तस्य कुजेन तन्मूलस्थलतादिदृष्टेण मञ्जुर्मनोहः । व्यक्त्यार्थमाह—अत्रेति । वक्तव्याः
कामुकत्वम्, वाक्यस्योद्दीपनविभावसमूहकामोदेकजनकत्वरत्नपल्ललाभकर्तव्यानि-
श्चयविषयत्वम्, प्रस्तावस्य सुरतविषयत्वम्, कालदेशयोः कामोदेकजनकत्वम् ।
वैशिष्ट्येऽप्येतदेवोदाहरणम् । वाच्यस्य पत्यसंनिधिकामोदेककालीनकर्तव्यप्रशस्य
स्वरहस्यवैदिवयसासमाधानीयत्वं वैशिष्ट्यम् ॥ निःशेषेति । नायकमानेतुं प्रेषितां

I. निःशेषेति । एतस्यास्या नातिरुचिरेति पुनर्व्याख्यायते—नायकानयनाय प्रेषितां

-१. ‘भाषां व्यञ्जना’ घ. २. ‘या वैशिष्ट्यादन्यमर्थं’ ख. ३. ‘अप’ ग. ४. ‘एत’ क-पुस्तके
नास्ति. ५. ‘बोधये’ क-ख-ग. ६. ग-पुस्तके ‘निवृत्तव्यति—’ इत्यारभ्य ‘-पद्मनिनीलना-
दिवेष्टया वक्तानिद्रोत्पत्ते’ इत्यन्तोःपिनमन्थ इहैव दत्तते । तस्या ‘वैशिष्ट्यादिपनार्थानां—’ इत्यादि-
‘उभ निवृत्तैर्दि’ इत्यन्तोःपिनमन्थया पाठो न दृश्यते. ७. ‘तथा’ ख.

तदुपभोगेन ह्यतचन्दनादीन्मानेभ्याजेन गोपयन्तीं सर्वां प्रति नायिकायाः सोऽङ्ग-
नोक्तिरियम् । मञ्चेष्टया नायात इति मिथ्यावादिनि, हे दूति, बान्धवजनस्य मम

तं समुज्यागतां दूतीं प्रति खानकार्यप्रकाशनमुखेन संभोगं प्रकाशयन्त्या । विदग्धोत्तमना-
यिकाया उक्तिरियम् । अपि मिथ्यावादिनि, मया गत्वा बहुधा प्रसादितोऽपि नायात इति
मिथ्याभाषणशीले, बान्धवजनस्य मद्रूपस्य अज्ञातः स्वार्थसाधनतत्परतया अनाकलितोऽग-
णितः पीडया वियोगानलसंभूताया आगम भागमनं यया तथाभूते । हे दूति, न तु
सखि । प्रतारणकरुंत्वाद्दूतीपदेन मिथ्याभाषणशीलत्वयोग्यता व्यज्यते । त्वम् इतो मत्स-
काशाद् वापीं खातुं खानार्थं गतासि तस्य बहुधा कृतापराधस्य अत एवाधमस्य परवेद-
नानभिज्ञतया दुःखप्रयोजककर्मशीलस्य अन्तिकं समीपं न पुनरिति 'गतासि' इत्यनुप-
ज्यते । पुनरेवार्थे । नैव गतासीत्यर्थः । उक्तार्थे साधकमाह—निःशेषेत्यादि । तवेत्यस्य
स्तनतटादिभिः सर्वैरन्वयः । यतस्तत्र खानयोस्तदं प्रान्तसमदेशे निःशेषं यथा स्वात्तया
च्युतं रखलितं चन्दनं यस्मात्तथाभूतम् । न तूरःखलम्, नापि संध्यादिरूपनिशोन्नतभा-
गोऽपि । वापीगतबहलयुवजनत्रयापारवदयादंसद्वयं लग्नामस्त्विकीकृतभुजलतायुगलेन
तदस्वीवोन्नततया मुहुर्मुहुः परामर्शात् । अत एव च्छुतमित्युक्तम्, न तु च्यावितं
श्यालितं वेति । युवजनसंमर्देन तत्राप्यनवकाशात् । व्यङ्ग्यपक्षे तु—तट एव मर्दनाभिक्या-
त्संध्यादौ नायककरपरामर्शायोगाच्च तदमेव तथाभूतमिति व्यक्तमेव । एवमपरोऽपरोष्ठो
निःशेषं यथा स्वात्तया सृष्टे न स्वीबन्मृष्टः रागः ताम्बूलरक्तिमा यस्य तथाभूतः । उच्चा-
नत्वेन बहलजलसंबन्धात् । न तूररोष्ठः । न्युञ्जतया तत्संबन्धमान्यात् । व्यङ्ग्यपक्षे तु—
अपरोष्ठे एव कामशास्त्रे चुम्बनविधेः उच्यते चुम्बननिषेधाच्च तत्रैव तत्कृतं तथात्वम् ।
किञ्च, नेत्रे लोचने दूरं प्रान्तभागे एव अजने अजनरहिते । खानकाले नयनयोर्मुद्र-
गानमध्ये जलसंबन्धाभावात् । व्यङ्ग्यपक्षे तु—प्रान्त एव चुम्बननिषेधेमध्ये तत्रिषेधाच्च
तत्रैवाजनत्वम् । तथा इयं दृश्यमाना तव तनुः शरीरं तन्वी कृश्या । खानजन्यशीत-
वशात् । अत एव पुलकिता पुलका रोमोद्गमाः संजाता यस्यास्तथाभूता । व्यङ्ग्यपक्षे
तु—कार्यं दूरतदमात्, पुलकश्च तत्रानुभूताकृतरसस्मरणात्, । एवं विदग्धाया गूढ-
तात्पर्यवाचोयुक्तया साधारणेऽप्येतेषु वाच्यार्थेष्ववगतेषु विदग्धोत्तमनायिकात्वदुःखीलभादि-
रूपवक्तृबोद्धम्यवैशिष्ट्यबलादधमपदार्थो दुःखप्रयोजककर्मशीलत्वरूपः साधारणो वाच्य-
त्वादशायां तादृशकर्मोन्तरशीलत्वरूपेणावस्थितो व्यजनया दूतीसंभोगरूपतादृशकर्मशी-
लताकारेण पर्यवस्यति । अत एव सति व्यङ्ग्यपदोपवत्त्वादधमपदस्य प्राधान्यम् । वक्तृ-
बोद्धम्यवैशिष्ट्यबलेन विशेषाकारेण पर्यवसाने विलम्बाभावात् । चन्दनच्यवनदीनां तु
खानकार्यतया निबद्धानां योग्यतया संभोगानुभूताद्येवचुम्बनादिकार्यताप्रतिबंधाने तदि-
तदजनद्वारा संभोगगमकत्वमिति विशेषः । अत्र च तद्व्यङ्ग्यतायां यद्वाच्यवबुद्ध्या
विशसिमी यथा तदर्थविधे दृढमनुरक्तसि तदुक्तमेव ममेवंविधविषयज्ञानान्नितपरि-
तापप्राप्तत्वनितीर्थाहेतुकविमलमसंचारिनिर्वेदस्वनिः । तदनुगुण्य दूतीसंभोगः । चन्द-
नच्यवनदीनां च वाच्यानां व्यङ्ग्यानां च परिरम्बनुम्बनाद्यनुभावानां संभोगोत्कर्षदा-
रेणोत्कर्षकानां निर्वेदोत्कर्षमिति संक्षेपः ।

मिथ्यावादिनि दूति बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे

वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम् ॥'

अज्ञातपीडागमे, त्वमितो मत्सफाशास्त्रातुं वापीं गता, न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकं गता । यतस्ते स्तनतटं निःशेषच्युतचन्दनम्, अधरश्च निर्गुष्टरागः, नेत्रे दूरमल्यन्तमनजने, तन्वी कृशा तनुः पुलकिता । ज्ञानकार्यमिदं सर्वमिति बोधयन्त्या आपाततो दुर्विदग्धानभिधया बोधयितुं विदग्धनायिकया तथा प्रयुक्तं पश्चादनुरणनरीत्या 'मम धम्मिअ-' इत्यादाविवात्र तदन्तिकमेव रन्तुं गतासीति ध्यञ्जनया प्रतीयते । एतदर्थस्याभिधया बोधने प्राम्यत्वदोषः स्यादिति केचिदाहुः । एतद्वाख्यानं प्राचां वाचस्पतिमिश्रप्रभृतीनामसंमतम् । तेषामयमभिप्रायः—'मम धम्मिअ-' इत्यादौ भ्रमणविघ्नकारिणः क्षुनो विनाशाद्भ्रमणं युक्तमिति प्रथममभिधान्वयबोधो जायते । तदनन्तरमेव सिद्धान्तिके भ्रमणमल्यन्तमयुक्तमिति भ्रमणवाधावतारो भवति । प्रकृते तु पदाथविशेषानुसंधानचतुरणां श्रुतिति तत्तत्पदाथविशेषप्रति-संधानात्प्रथममेव वाधावतारः । तथाहि—तटदेशमेकदेशपरं सभयरतो सम्यक् पीठनामावेन स्तनैकदेशस्यैव चन्दनच्यवनम्, ज्ञाने तु सर्वस्यैव स्तनस्य चन्दनच्यवनं स्यात् । तटपदस्य स्वरूपाथकत्वे स्तन एव लक्षचन्दनः, न त्वज्ञान्तरम् । मुखमुत्तानीकृत्य चुम्बनेनाधरस्यैव रागभ्रंशः, न तूतरोष्टस्य । मुखं न्युञ्जीकृत्य ज्ञाने-नोभयोरेव रागभ्रंशः स्यात् । इयमिदानीं तनी । तदानीमपि तत्प्रसङ्गेन पुलको भवति । ज्ञानीयपुलकस्य पथि ध्रमादिना नाशसंभवात् । अधमस्य प्रागपि शतनिःकृतपरिग्रहस्य । एवं च निरुक्तसुरतनिर्णयचिह्नत्रयस्य तत्सङ्गीपगमनमन्तरेणासंभवाद् विना लक्षणात्मन्वयबोधो न भवतीति नम्यपदस्य एवकारार्थे लक्षणा । अयोगव्यवच्छेद-रूप एवकारार्थे नम्यपस्याभावस्य प्रतियोगित्वं संबन्धः । एवं वापीं स्नातुमित्यप्रापि विपरीतलक्षणया गमनाभाव एव प्रतीयते । तथा च त्वमितो वापीं स्नातुं न गता, तस्याधनस्यान्तिकमेव गतेत्यन्वयबोधः । रन्तुमिति प्रयोजनं ध्यञ्जनया प्रतीयते । यत्रान्वययोधात्प्राग्वाधावतारस्वात्र लक्षणा, यत्र तु पश्चात्तत्र ध्यञ्जना । अन्वया 'उपहृतं-' इत्यादापि लक्षणा न स्यात् । तदुक्तम्—'कचित्प्राप्यतया रुयातिः क्वचित्स्नातस्य वाधनम् । पूर्वत्र लक्षणैव स्यादन्यत्र ध्यञ्जनेव तु ॥' इति । क्वचित् 'उत्तरभ्रामिधैव तु' इति चतुर्थचरणे 'पाठः । अत्र यत्र-दिवैशिष्ट्याद् व्यत्यान्तरमपि—द्वयधर्मणाल्यन्तहीनायामपि त्वयि शापरापायां तन्निप्रप्यधमे मम नात्या किं त्वेवमकृतशयां त्वयि यद्धान्वययुम्या विधस्तिमि, या च तन्निशेषविधे देहिद्रागिनि दुर्विदग्धे मन्दभागिनी हृदमगुरफासि, तदेवं-मिपयधनाग्रहस्रनितप्रौढपरितापपुटपाकपाप्रत्वं मम युक्तमेवेति रिप्रलम्भप्रभेदे-र्ष्यामानमभिप्रायिर्वेदध्वनिरिति । अत्र फलस्य स्वयतद्दर्मान्यतरवृत्तिचनियमेन

३. इतिप्रिये । इतिद्रागधिरं नावतिष्ठते ॥

१. पुलकस्ये 'विभं' इति कतिपय.

अत्र तदन्तिकमेव स्तुं गतासीति विपरीतलक्षणया लक्ष्यम् । तस्य च स्तुमिति व्यङ्ग्यं प्रतिपाद्यं दूतीवैशिष्ट्याद्भोध्यते ।

अन्यसंनिधिवैशिष्ट्ये यथा—

‘उअ णिच्चल णिप्पन्दा, मिसिणीपत्तम्मि रेहइ बलाआ

णिम्मलमरगअभाअणपरिद्धिआ (दा)सद्धसुत्ति व्व ॥’

अत्र बलाकाया निःस्पन्दत्वेन विश्वस्तत्वम्, तेनास्य देशस्य

रमणस्य तदन्यतरट्टित्वाद्लक्षणागूलव्यञ्जनाया - असंभवात्प्रतिपाद्यवैशिष्ट्येनैव रमणस्य प्रतीतिरित्यभिप्रायेण ग्रन्थकृदाह—तदन्तिकमेवेति । विपरीतेति । तत्समीपगमनाभावाभावबोधनादिति भावः । निरुक्तपुरतच्चिह्नत्रयमेव दूतीवैशिष्ट्यम् । केचित्तु—‘तदन्तिकं न गतासीत्यस्य वाक्यत्वाद्लक्षणायाश्च शब्दमात्रवृत्तित्वादत्र लक्षणा न संभवति’ इत्याहुः । तत्र । उक्तक्रमेण नवपद एव लक्षणास्वीकारात् । ‘वापीं स्नातुं गतासि तदन्तिकमेव गतासीति योजनया तदन्तिकगमनं वाच्यमेव । तस्यैव स्तुमिति व्यङ्ग्यम्’ इत्यपरे । तदपि न सम्यक् । त्वर्यपुनःशब्देन नवर्थस्य पूर्वान्वयस्य व्यवच्छेदात् । केचित्तु—“स्नानेन चन्दनाधररागयोः क्षालनमेव, न द्युतिनिर्माणने तयोः संभोगघर्षणदेरसंभवात्, अतद्भ्युतनिर्गृष्टपदे अपि तैव्यञ्जके” इत्याहुः । तत्र । तयोः स्नानकार्यत्वान्प्रीकारे स्वमतसिद्धप्राथमिकबोधानुदयप्रसङ्गात् ॥ अन्यसंनिधिवैशिष्ट्ये व्यङ्ग्यार्थव्यञ्जनामाह—उअ णिच्चलेति । ‘प्रइय निश्चल नि.स्पन्दा बिसिनीपत्ते राजते बलाका । निर्मलमरकतभाजनपरिस्थिता शङ्खशुक्तिरिव ॥’ इति संस्कृतम् । उअ पइय । निश्चलेति संबोधनम् । ‘संकेतस्थानं चैष्टाशून्यं’ इति तदर्थः । ‘निश्चला पृथिवी सेव निःस्पन्दा’ इति केचित् । ‘अतिनिश्चला’ इत्यपरे । शङ्खशुक्तिः शङ्खकपालम् ॥ अन्यस्य यस्य

1. उअ इति । ‘उअ इति पश्येत्तर्धे देशीति नरसिंहठक्कुराः, अव्ययमिति नागोजिमट्टाः । बिसिनी कमलिनी तस्याः पत्ने बलाका सितपक्षिविशेषो वकपङ्क्तिर्वा राजते । त्वं पश्येति वाक्यार्थः कर्म । किंभूता । निश्चलनिःस्पन्दा । निश्चला चासौ नि.स्पन्दा चेति विशेषणोभयपदः कर्मधारयः । ‘पुंवत्कर्मधारय-’ इति पुंवत्भावः । चलनं देशान्तरप्रापिका शरीरक्रिया, स्पन्दनं त्ववपवमात्रक्रिया । ‘स्पदि किञ्चिच्चलने’ इति धात्वनुसारात् । तेन न घीनरुच्यम् । केव राजत इत्याह—निर्मलेत्यादि । निर्मलं स्वच्छं यन्मरकतस्य नीलमणैर्भाजनं पात्रं तत्र परिदियता विषमना शङ्खशुक्तिरिव । शङ्खशुक्तिश्च शङ्खपटितं शुभलाकारं पात्रम् । अत्राचेतनोपमया देशतोऽपि शोभाभावस्तेन निर्जनत्वं गम्यते ॥

2. निःस्पन्देति । निःस्पन्दत्वेन वाच्येन विश्वस्तत्वं व्यङ्ग्यमिति शेषः । तेन व्यङ्ग्येन विजनत्वं व्यङ्ग्यमिति शेषः ॥

१. ‘व्यङ्ग्यं प्रतिपाद्यं’ घ. २. ‘विभक्तत्वं’ ख. ३. ‘अत आह—द्युतनिर्गृष्टपदे अपि इति पुलकान्तरे. ४. ‘व्यञ्जने’ इति पुलकान्तरे.

विजनत्वम्, अतः संकेतस्थानमेतदिति कयापि संनिहितं प्रच्छन्नकामुकं प्रत्युच्यते । अत्रैव स्थाननिर्जनत्वरूपं व्यङ्ग्यार्थवैशिष्ट्यं प्रयोजनम् ।

‘मिन्नकण्ठध्वनिर्धरैः कांकुरित्यभिधीयते’ इत्युक्तप्रकारायाः काको-
भेदा आकरेभ्यो ज्ञातव्याः । एतद्वैशिष्ट्ये यथा—

‘गुरुपरतन्नतया वत दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम् ।

अलिकुलकोकिलललिते नैष्यति सखि सुरभिसमयेऽसौ ॥’

अत्र नैष्यति, अपि तर्हि एष्यत्येवेति काका व्यज्यते—

चेष्टावैशिष्ट्ये यथा—

‘संकेतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।

हंसनेत्रार्पिताकृतं लीलापद्यं निमीलितम् ॥’

अत्र संध्या संकेतकाल इति पद्मनिमीलनादिचेष्टया कयाचिद्भ्यो-
त्यते ।

संनिधिः सामानाधिकरण्यात्, तस्य प्रच्छन्नकामुकरिरूपितत्वं वैशिष्ट्यम्, उच्यते
व्यज्यते । अत्रैव अस्मिन्नुदाहरण एव निर्जनत्वातिशयो वैशिष्ट्यं प्रयोजनं तृतीयव्य-
ञ्जनायाः कारणम् ॥ भिद्येति । शोकहर्षभयादिदृतेत्यर्थः । आकरेभ्य उपजीव्यभर-
तादिप्रन्धेभ्यः ॥ सुरभिसमये वसन्तकाले । अपि तर्हीति । अपि त्वित्यर्थः ॥
संकेतेति । विटमुपपत्तिम् । हस्तप्रफुल्लम् । नेत्राभ्यामर्पितमाकृतमात्माभिप्रायो यत्र
तद्यथा स्यात्तथा निमीलितमित्यर्थः । यद्वा, हंसदिति नेत्रविशेषणम् । एतदेव पद्म-
निमीलनस्य नेत्रार्पिताकृतत्वं वैशिष्ट्यम् । चेष्टादिकस्येत्यादिपदाच्चेष्टाविरंहादिप्रहः ।

1. उच्यते इति । व्यञ्जनया प्रतिपाद्यते इत्यर्थः ॥

2. कांकुरिति । कायलयांन्तरमिति काकुः । यदा कांकुरिहेति पस्परायां भाष्य-
कारः । सद्भाषारविशेषसत्त्वात्कण्ठोक्तहर्षभयादिभिर्ध्वनेर्विकारः काकुः । तथा चोक्तम्—
‘वाग्याभिधीयमानेऽर्थे येनान्यः प्रतिपाद्यते । मिन्नकण्ठध्वनिर्धरैः स कांकुरिति
कथ्यते ॥’ इति ॥

3. संकेतेति । संकेतकाले मनो यस्य । तं जिज्ञासुमित्यर्थः । अत एव हस्तप्रफुल्लं
नेत्राभ्यामर्पितं ध्वितमाकृतं रक्ष्यं येन । हंसदिति भिन्न प्रफुल्लमित्यर्थक पद्मविशेषण
वा । शेषं व्यक्तम् । इह नेत्रेक्षितेन दृक्षितो गूढाभिप्रायः कामिन्या निशासूत्रकेन पद्मनि-
मीलनेन प्रकाशितः ॥

एवं वक्रादीनां व्यस्तसमस्तानां वैशिष्ट्ये बोद्धव्यम् ।

त्रैविध्यादियंमर्थानां प्रत्येकं त्रिविधा भेदा ॥ १७ ॥

अर्थानां वाच्यलक्ष्यव्यञ्जयत्वेन त्रिरूपतया सर्वा अप्यनन्तरोक्ता व्यञ्जनास्त्रिविधाः । तत्र वाच्यार्थस्य व्यञ्जना यथा—‘कालो मधुः—’ इत्यादि । लक्ष्यार्थस्य यथा—‘निःशेषच्युतचन्दनं—’ इत्यादि । व्यञ्ज्यार्थस्य यथा—‘उज णिच्चल—’ इत्यादि । प्रकृतिप्रत्ययादिव्यञ्जकत्वं तु प्रपञ्चयिष्यते ।

शब्दबोधो व्यनक्त्यर्थः शब्दोऽप्यर्थान्तराश्रयः ।

एकस्य व्यञ्जकत्वे तदन्यस्य सहकारिता ॥ १८ ॥

यतः शब्दो व्यञ्जकत्वेऽप्यर्थान्तरमपेक्षते, अर्थोऽपि शब्दम्, तदेकस्य व्यञ्जकत्वेऽन्यस्य सहकारितावश्यमङ्गीकर्तव्या ।

अभिधादित्रयोपाधिवैशिष्ट्यात्रिविधो मतः ।

शब्दोऽपि वाचकस्तद्व्यञ्जको व्यञ्जकस्तथा ॥ १९ ॥

तद्वैशिष्ट्ये यथा—‘नादत्ते भूयणं दत्तं नादृता चिरमृच्छति । मृगांशी न क्षिपत्यक्षि सादरं मयि पश्यति ॥’ अत्र चेष्टाविरहेण कोपो व्यज्यते । तस्य च कान्तापराधकालीनत्वं वैशिष्ट्यम् । व्यस्तानां प्रत्येकं समस्तानां द्विभ्यादिसंज्ञानाम् ॥ त्रैविध्यादिति । इयं व्यञ्जना ॥ प्रपञ्चयिष्यते । ‘असलक्ष्यक्रमव्यञ्जवध्वन्युदाहरणे’ इति शेषः ॥ ननु शाब्द्या व्यञ्जनायामर्थस्यार्थामपि शब्दस्योपयोगित्वमस्त्येव तत्कीदृशमनयोर्भेदकारणमत आह—शब्दबोध इति । अर्थान्तराश्रय अर्थान्तरोपस्थापकः । ‘व्यनक्ति’ इत्यनुपज्यते । इत्यनुपपत्तिदर्शनानन्तरमुपपत्तिमाह—एकस्येति । सहकारिता अप्रधानकारणत्वम् । अप्रधानत्वं च व्यवहितोपकारित्वेन । एवं च यत्र यस्याव्यवहितोपकारित्वेन प्रधानत्वं तत्र तत्सबन्धित्वेनैव तस्यां व्यवहार इति भावः । ननु नाट्यादौ वेशाभिनयादेरपि व्यञ्जकत्वसम्भवेन व्यञ्जकद्वैविध्यमात्रमुक्तमिति चेत् । न । तत्रापि शब्दोपहितार्थस्यैव व्यञ्जकत्वाङ्गीकारात् । वेशाभिनयादेस्तु चेष्टादिवैशिष्ट्यरूपसहकारित्वोपगमात्तत्र शब्दसत्त्वेऽपि वेशाभिनयदर्शनस्य प्राधान्येनैव दृश्यत्वव्यवहारः । अत एव पश्यति—‘श्रवणे पेयमनेकैर्दृश्यं क्षीर्षे च लोचनेर्ष-हुभिः । भवदधमिव निवद्धं नाट्यं सीतास्वयंवरणम् ॥’ इति ॥ अभिधादिव्यापारत्रय निरूप्य तत्प्रयुक्तं शब्दस्यापि त्रैविध्यमाह—अभिधेति । उपाधि-

अभिधोपाधिको वाचकः । लक्षणोपाधिको लक्षकः । व्यञ्जनोपाधिको व्यञ्जकः ।

किं च—

तात्पर्याख्यां वृत्तिमाहुः पदार्थान्वयबोधने । १

तात्पर्यार्थं तदर्थं च वाच्यं तद्बोधकं परे ॥ २० ॥

अभिधया एकैकपदार्थबोधनविरमाद्वाक्यार्थरूपस्य पदार्थान्वयस्य

व्यापारः । अभिधया लक्षणया वा शब्दैः प्रत्येकमुपस्थापितानां पदार्थानां संसर्गो वाक्याद्भासमानस्तात्पर्याख्यां वृत्तिमपेक्षत इति प्राचीननैयायिकमतमाह—किंचेति । मतान्तरसूचनाय 'आहुः' इति । 'परे' इति परेणान्वयः । इयमेवाधुनिकैः संसर्गमर्यादोच्यते । अभिधया इति लक्षणया उपलक्षणम् । अभिहितानामभिधया लक्षणया वा पदोपस्थापितानामन्वयबोधवादिनां प्राचीननैयायिकानामित्यर्थः ।

१. तात्पर्येति । एतदुक्तं भवति—लाघवापदाना पदार्थमात्रे शक्तिः, नरन्वयार्थेऽपि । गोरवादनन्मलम्बत्वाच्च । तदंशो हि तात्पर्यार्थो वाच्यापर्थविलक्षणशरीर आकाङ्क्षा-योग्यतासत्त्विसादपदार्थोऽपि प्रतीयते । न चापदार्थविषयस्त्वानि शब्दबोधविषयत्वे कथंचिदुपस्थितस्य गगनादेरपि तद्विषयत्वापत्तिरिति वाच्यम् । अपदार्थविषयस्य शब्दबोध-विषयतायामप्रयोजकत्वात् । इत्यभिहितान्वयवादिनो नैयायिक-भाट्ट-मीमांसकाः । तेषामथमभिप्रायः—'घट भ्रूयति' इत्यादौ घटवृत्तिकर्मत्वानुकूल कृतिरित्यर्थो बोध्यते । तत्र घटपदस्य घटोऽर्थः, अमल्यस्य च कर्मता, वृत्तिता तु न कर्त्तापि, इत्यपदार्थोऽपि वृत्तिना तात्पर्यवशादनयोः संसर्गविधया भासते । अन्विताभिधानवादिनः प्रामाण्य-राहु—'अन्वयरूपे वाच्यार्थेऽपि पदानां शक्तिः । व्यवहारेणान्वितसर्वोपस्थानासत्त्वेषु शक्तिप्रदात् । तथाहि—'देवदत्त, गगमानय' इत्युत्तमवृत्त्यप्रयोगात्सास्त्रादिमतीं स्पष्टिं मध्यमवृत्ते संचारयति, तद्येष्टया तस्य वाक्यस्य तदर्थबोधकत्वमनुमाय पश्चात् 'गानय, अक्षमानय' इति प्रयोगे गवापसरणमत्याहरणं च दृष्टान्वयव्यतिरेकाभ्यां क्रिया-पदार्थान्वये कारके कारकपदस्य, कारकपदार्थान्वितार्था त्रियायां च क्रियापदस्य शक्तिं बोलीऽवधारयति । तत्र, प्रयोगकाले तस्य प्रथमत्वं एवान्वितवृत्तिर्भावते । न च गौरवेणान्वयार्थपरिहारः । प्रथमपृष्टीत्वान्वयशक्तेरुपजीव्यत्वेन तदपरित्यागात् । शब्द-बोधे तु आकाङ्क्षादिवशाद्दृष्टिकारिण्येपरत्वात्मेव आसत् इति नापदार्थो वाच्यार्थः' इति वदन्ति । अत्राहचिदीर्षं तु—'अन्वितत्वेन शक्त्यपि अन्वयविशेषावगमाय आकाङ्क्षादिकं अत्यन्तमवश्यमस्तीति' इत्यर्थं च विशेषकारेण अत्यन्तस्यैव मानमिति तैत्थ्यवदप्रमण्यु-पेक्षम्' इति ॥

१. 'पदार्थ तात्पर्यविरम' इत्यादिनामप्रवर्तित' इत्या तात्पर्यस्य शक्ति' म. १. 'पदानां च, पदार्थानां' म.

बोधिका .तात्पर्यं नाम वृत्तिः । तदर्थश्च तात्पर्यार्थः । तद्बोधकं च वाक्यमित्यभिहितान्वयवादिनां मतम् ॥

इति साहित्यदर्पणे वाक्यस्वरूपनिरूपणो नाम द्वितीयः परिच्छेदः ।

अत्र मूलकारिकाः=२० । पूर्वाभिः सह २३ ।

उदाहरणश्लोकाः=९ । पूर्वैः सह १५ ।

अन्विताभिधानवादिनो मीमांसकगुरवस्तु—‘क्रियाकारकयोः प्रथमत एवान्वयबोधो जायते, ततः शक्तिग्रहः, पदविशेषसमभिव्यक्तिरिति । किं तात्पर्याख्यवृत्तिस्वीकारेण’ इत्याहुः ॥

इति श्रीरामचरणतर्कवागीशमहाचार्यविरचितायां साहित्यदर्पणविवृतौ

द्वितीयः प्रकाशः ।

१. अभिहितेति । अभिहितानां स्वस्वरूपा पदैरुपस्थितानामर्थानामन्वय इति चे वदन्ति तेऽभिहितान्वयवादिन इत्यन्वयमभिधानम् ॥

२. अन्वितेति । पदान्वयान्वितानि भूत्वानन्तरं विशिष्टमर्थं बोधयन्तीति चे वदन्ति तेऽन्विताभिधानवादिन इत्यन्वयं नाम ॥

१. ‘तदर्थं च तात्पर्यार्थः’ प.

तृतीयः परिच्छेदः ।

अथ कोऽयं रस इत्युच्यते १

विभावेनानुभावेन व्यक्तः संचारिणा तथा ।
रसतामेति रत्यादिः स्थायीभावः सचेतसाम् ॥ १ ॥

काव्यलक्षणरूपैककार्यानुकूलत्वसंगत्या वाक्यनिरूपणानन्तरं रसं निरूपयितुमाह-
ञ्जेति । वाक्यनिरूपणानन्तरं कोऽयमिति जिज्ञासाविषयो रसो निरूप्यत इत्यर्थः ।
अयं काव्यलक्षणनिविधौ रसः । विभावेनेत्यादि । सचेतसामिति । नायकादिनि-

१. विभावेनेति । इह स्वत्वप्रतिशोभेण 'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगादस-
निष्पत्तिः' इति नाट्यशास्त्रादिकां व्याख्यानानामनेके पक्षाः तेषु कतिचन प्रकृतोपयो-
गित्वाद् व्युत्पत्त्याभावात्त्वाद् हृदयंगमनाच्च प्रदर्श्यन्ते प्राञ्जलीक्रियन्ते च । तत्र
महोत्तमश्रीनामेष सिद्धान्तः—'स्थापिना विभावेनोत्पाद्योत्पादकभावरूपादनुभावेन
गन्धगमकभावरूपाद्यभिचारिणा पौष्योपकमावरूपात्संबन्धादसत्य निष्पत्तिरुत्पत्तिभि-
स्यक्तिः पुष्टिशैल्यर्थः । तथाहि—लटनादिभिरालम्बनविभावेः स्थायी रत्यादिको जनितः
उपानादिभिरदीपनविभावेरदीपितः, अनुभावेः कटाक्षभुञ्जेषणादिभिः प्रतीतियोग्यः
कृतः, व्यभिचारिभिरुत्कण्ठादिभिः परिपोषितो रामादावनुवाये नाट्येनाभिनेये
रसः । नटे तु ब्रुव्यरूपतानुसंधाननयादारोपमाणः सामानिकानां चमत्कारहेतुः'
इति । विधिद्वयार्थस्यपम्—यथा सर्पाभावेऽपि सर्पतयावलीकितया रज्जोरपि भयमु-
त्पद्यते तथा सीतादिविषयानुरागरूपा रामादिरदौरनिषमानापि नर्वकेऽभिनयनैपुण्येन
तस्मिन्सिद्धेव प्रतीयमाना सहृदयहृदये चमत्कारमर्पयन्त्येव रसपदवीमधिरोहतीति । अयं
क्रमः—'प्रथमं रामादिगतसीतादिविषयकरत्वादिरेव रसः सहृदयैः वाच्योपात्तद्विद्वा-
रेणानुमीयते । ततस्तस्य कमर्नायविभावाद्यभिनेयप्रदर्शननिपुणे रामाद्यनुकारिणि नर्वके
साहृदयज्ञानरूपोपादारोपः साक्षात्कारात्मको धर्म्येण लौकिक आरोप्यांश्चे एवैकिकः
'रामोऽयं सीताविषयकरतिमान्' इत्याकारकक्षमत्कृतिहेतुरिति । न च साहृदयस्य भेदग-
र्त्तत्वात्तदे 'उक्ति कथं रामायतिथि' इति चेत् । न । भेदस्य 'नर्वकैर्नपुण्यदोषेणाग्रहणात्' ।
नेदं हृदयमादि । सामानिकेषु रसनिष्पत्त्यभावे तत्र चमत्कारानुभवविरोधात् । न च
तज्ज्ञानमेव चमत्कारहेतुः । लौकिकशृङ्गारादिलोकनेनापि चमत्कारसत्त्वात् । न चानु-
भावविशिष्टज्ञानरूपाव आरोपस्तथा नतु साक्षात्कारमात्रमिति वाच्यम् । ध्वन्द्वनमु-
खाद्यै वैपरीत्यदर्शनात्, अन्यथेतोपपत्त्या साहृदयस्वरूपानां मानाभावाच्च' इति ॥
श्रीशङ्करस्य तु—'स्थापिनो विभावादिभिरनुमाप्यानुमापकमारूपसंबन्धादसत्य निष्प-
त्तिरनुमितिरेत्यर्थः । तथाहि—नियमविषया भीः सम्बन्धुक्तिः । यथा 'राम एवायम्'

१. नदि चन्द्रनाटोपस्थयाकारहेतुः किंत्तु वस्तुव्यन्दनसंबन्ध एव । तथा एतस्मादि
नारोप्यमाणं तथा, किंत्तु वस्तुनो नियमानमेव ।

‘अथमेव रामः’ इत्यस्योक्तस्य बोधोऽयमस्ति इति शब्दे । अत्रानुसृत्यैव नीतिवाधा तु मिथ्यातुक्तिः ।
 द्वैतोत्तरकालिके ‘न रामोऽयम्’ इति वाक्ये ‘रामोऽयम्’ इति । त्रिकोमस्योत्तरिका तु
 संशयतुक्तिः । यथा ‘अयं रामो न वा’ इति । अत्रोत्तरमप्यत्र तु सादृश्यतुक्तिः ।
 यथा ‘रामस्य हृदोऽयम्’ इति । यथाश्चो लोकप्रसिद्धपरीतिभ्यो विभक्त्या विभे
 ‘तुरगोऽयम्’ इति च ‘रामोऽयम्’ इति तुभ्या मयमं पशुभूतो नयो विषयीकृत्यते ।
 तन्मात्रविद्यमानमपि विभावादिभ्यं विद्वन्मनस्यते । अत्रात् । पूर्वमेव रोमाश्रयिणी-
 यने तुभ्यश्चिन्तानामाद्य इत्युक्त्याभ्यामेव नटेन—‘सैवं ममाश्रेषु सुभारस्यच्छया सुपूरक-
 पूर्णस्यकाकिका इत्योः । मनोरथभीर्नसः शशिरीणी प्राणेशरी लोचनगोचरं गता ॥’
 इति । ‘देवादमप तथा यथायतनेनया निजुचर्य । अत्रिच्छेदोत्तरकालः कालः
 सन्नुत्तमप्रथायम् ॥’ इत्यादिशब्दानुसंधानवशात्कालमनोहीपनविभावाभिष्यद्यै तदनु-
 ग्रहण्य रोमाश्रयिणीयस्त्वानुभास्यस्वामिभं यनेन स्यजन्यदस्योत्तरकालादेभ्यंविचारिभावस्य
 त्वात्तदस्यदृष्टित्वादिमकटनेन च प्रथायनात् । अथ तैः कृत्रिमत्वेनात्तद्वैरपि कृत्रिमो-
 नादानात्प्रथायै रत्वादिस्तुभीयते । अनुमानाकारतु—‘रामोऽयं सीताविषयकरिमान् सी-
 तायाश्चनविभावरत्तुंरूपोहीपनविभावरामोनाश्रयानुभासोत्तरकालादिसंवादिभावसंविधत्वात्
 ‘यो यथासकृदिभावरते सत्त्वनुभासंवादिभावरान् च तद्विमान्’ इति यत्तमं
 सामान्यदो वपातिः । ‘यो मेवं स नैवम्’ इति स्वयैरेकस्यातिर्षेति । तैव धानुमितिः
 सपमरकारमवीरीरुता चवैना । अत्रस्तथा विषयीविषयमानः स्वयी रस इत्युच्यते । चर्वणा
 च सामानिकानानिति तेष्वेव रस इति व्यवहारः । ननु साश्रयकार भव सपमत्कारः,
 नास्वनिस्त्वादिरपि । अन्यथा सुतादायनुमीयमानेऽपि रसः स्यात् । न स्यात् । अत्रु-
 सीन्दैवदृष्टान्तीयनेन रत्वादिस्वामिनामितरानुमेवैवैवदृष्टान्त्वात् । तथापि रत्वातीनां

1. यत्र विशेषान्वित एवकारस्तत्र विशेष्ये विशेषणत्वात्संबन्धरूपमयोगं निवेधति ।
 यथा ‘राम एवादम्’ इत्यत्र रामस्य विशेषणत्वेन तदन्विजे एवकारेण इदमर्थे विशेष्ये
 रामत्वायोगं निवर्तयन्नस्य रामत्वं नियमयति । यत्र विशेष्यान्वित एवकारस्तत्र विशेष्ये-
 तत्सिन्विशेष्येनीभूतधर्मसंबन्धं निवारयति । यथा—‘अथमेव रामः’ इत्यत्र रामभिन्ने
 रामत्वसंबन्धं निवारयन्नलिनरामत्वं नियमयतीति प्रागपि श्युत्पादितम् ।
2. यथा ‘नेर्द रजतम्’ इत्योत्तरकालिके वाक्ये सति शुद्धौ रजततुक्तिः । वाधामात्रे तु
 न मिथ्यात्वम् । स्वतःप्रामाण्यवापि यावद्वाप्यं प्रामाण्यमहात् ।
3. यद्यपि विभे तुरगतुक्तिरपि मिथ्यातुक्तिरेव तथापि वापश्चिरत्कस्वैवात्र भ्रमत्वेन
 विषयनात्र दोषः । इह वाधानवकारः रज्जु एव, अन्यथा तद्रूपेण पशुत्वमेव न सिद्धेत् ।
4. यदनुभवानवशेन प्रतावान्कालो वापितः सैवं प्राणेशरी मम मनसः सकाशात्लोच-
 नगोचरं गतेति संबन्धः । पूर्वं मनस्येवासीत् संमति बहिर्दृष्टेति भावः । अश्रेषु सुभारस-
 च्छया, परिरम्भेण सर्वाङ्गीणसंतापदान्ता सीदित्यसंवादनात् पीयूषरत्नदृष्टिः । इत्योर्नैत्रयोः
 शोभनः पूरो द्रवो यस्य तथाभूतस्य कर्पूरस्य शलाकिका अश्रनतुलिका । अतिशयि-
 तानन्दहेतुत्वात् शशिरीणी मनोरथस्य श्रीः संपत्तिः ।
5. ‘अभूवम्’ इति शेषः ।
 साहि० ७

नटेऽसत्त्वाद्भावावतारेऽनुमितेरेव कथं स्यादिति चेत् । न । तेषामभावनिश्चयाभावात्स्था-
पितया संभाव्यमानत्वात् ।' इति । एतन्मतनिष्कर्षस्त्वयम्—यथा कुञ्जटिकापातसं-
कुले देशेऽविद्यमानस्यापि धूमस्याभिमानाद् धूमनियतस्य धूमध्वजस्यानुमानम् । तथा
नटेनैव 'ममेवैते विभावाद्याः' इति निष्पन्नं प्रकटीकृतैस्तत्राविद्यमानैरपि विभावादिभि-
स्त्वन्नियता रतिरनुमीयमानापि निजसौन्दर्यवलात्सामाजिकानामास्थापमानतया चम-
त्कृतिभावहन्ती रसतामेतीति रतेरनुमितेरेव रसनिष्पत्तिरिति । नेदमपि हृदयप्रादि ।
प्रत्यक्षमेव शानं चमत्कारजनकम्, नानुमित्यादिरिति लोकप्रसिद्धिमवधूयान्यथा कल्पने
मानाभावादप्यथैव योजनासंभवात् ॥ भट्टनायकस्य तु—'न तावन्नटगतत्वेनानुमीयते,
तदानीं रामाद्यभावेन तदत्यादेरप्यभावादसतः सत्त्वेनानुमानाविषयत्वाद्रसुतो रामादिवि-
षयिण्या नटगतत्वेनानुमितयापि रत्या सामाजिकेऽसत्या तच्चमत्कारजननासंभवाच्च । न
रामादिनायकगतत्वेनोत्पद्यते, विभावादीनां पारमार्थिकत्वाभावात् । न वा सामाजिक-
गतत्वेनाभिव्यज्यते, सिद्धस्यैव व्यङ्ग्यत्वसंभवाद्गतस्य चासिद्धत्वात् सर्वेषामेवाभिव्यक्ति-
प्रसङ्गाच्च । तस्माद्विभावादिभिः संयोगाद्भोज्यभोजकभावसंबन्धाद्गतस्य निष्पत्तिर्मुक्तिरिति ।
न च भोगपक्षेऽपि रमस्यासिद्धत्वाद्भोगासंभव इति वाच्यम् । भोगस्यालौकिकतयाभ्युप-
गमात् । एवं सत्यप्यन्यनिष्ठो रत्यादिः श्यायी अन्यनिष्ठैरेव विभावादिभिः कथमन्येन
भोक्तव्यः अतिप्रसङ्गाद्—इति चेत्, उच्यते—शब्दात्मनः काव्यस्य त्रयो व्यापाराः—
अभिधायकत्वं वाच्यविषयम्, भावकत्वं रसादिविषयम्, भोजकत्वं सहृदयविषयम्' इति ।
यथाहुः—'अभिधा भावना चैव तद्भोगीकृतिरेव च' इति । तत्राभिधा निरन्तरसान्त-
राधेयतरेण द्विविधा । तेन लक्ष्यविषयस्यापि संग्रहः । भावकत्वं साधारणीकरणम् ।
तेन हि व्यापारेण विभावादयः श्यायी च साधारणीक्रियन्ते । साधारणीकरणं चैतदेव
यस्तीतादिविशेषाणां कामिनीत्वान्निष्ठान्नेनोपस्थितिः स्यात्पनुभावादीनां च संबन्धि-
विशेषानवच्छिन्नत्वेन । अन्तं व्यापारद्वयं नात्येऽपि । एवं काव्ये नात्ये च भावकत्व-
व्यापारेण साधारणीकृतैर्विभावादिभिर्भोजकत्वव्यापारसादित्वेन तथाहृत एव रत्यादिः
श्यायी नुन्यते । भोगश्च सत्त्वगुणोद्रेकात्प्रकाशते च ध्यानन्दस्वरूपरूपा अनन्यात्मना
या संनिवृत्तरूपो धैरिःकृत्स्नानुभावविलक्षणः । सत्त्वरजस्तमोगुणानामुद्रेकेण क्रमा-
त्सुगन्धुःखमोहाः प्रकाश्यन्ते । उद्रेकश्च स्वेतरावभिभूयावस्थानम्" इति । एष सारंशः—
शब्दाभ्यामिध्यापारवत्काव्यनाट्ययोस्तद्विलक्षणं भावकत्वभोजकत्वनामकं व्यापारद्वयम-
तिरिक्तमस्ति वाच्यार्थबोधोपरमेव तत्रायेन भावकत्वव्यापारेण विभावादिरूपमीषादयो
रामादिर्लक्ष्यिणी रीत्य सीतात्वरामत्वसंबन्धांशमपहाय सामान्यतः कामिनीत्ववृत्तिस्वा-
दिर्बोधव्याप्यते । अन्तेन भोजकत्वव्यापारेण तूत्थीत्या साधारणीकृतविभावादिस्वरूपेण
सा रतिः सहृदयैरसात्पत् इति रतेरसात् इव रसनिष्पत्तिरिति । एतदपि न सम्यक् ।
एतद्गत्योपजनन्यत्र ह्यप्या एवत्राभिधायिष्यन्तेऽप्यसंभवात्तथा वृत्तैरितिटादिसदकारेण
सत्त्वार्थावगमकतया च गिद्धेन व्यञ्जनाभ्यापारैरेव गतापेयता तदतिरिक्तव्यापारद्वयव्यवहारेण

1. निरन्तरगणे गुणः इ भगवते इववधानं तेन सह वनेन इति धान्तरः सुसुषार्थवा-
धादुपस्थिता इववृत्तिः सत्त्वार्थः इवव्यव इत्यर्थः ।

विभावादयो वक्ष्यन्ते । सात्त्विकाश्चानुभावरूपत्वान्न पृथगुक्ताः ।

छोऽपि रत्यादिर्ज्ञानसंबन्धेन सामाजिकनिष्ठो रसो भवतीत्यभिप्रायः । ननु 'विभावा
अनुभावाश्च सात्त्विका व्यभिचारिणः' इत्यादिना सात्त्विकभावानामपि रसघटकत्व-
मुक्तम्, भवता तर्किकं नोच्यत इत्यत आह—सात्त्विकाश्चेति । सात्त्विकाः स्वप्न-
स्वेदादयः । दृष्यादीत्यादिना प्रमाणकादिपरिग्रहः । रूपान्तरं विभिन्नरूपं परिणतः
प्रातः । यद्वा रूपान्तरं परिणतं निष्पन्नं यस्य स तथा अभ्याहित इतिवत् कान्तस्य

मानाभावात् । न च व्यञ्जनास्थाने तादृशभोग एव कश्चन व्यापारः कल्पनीय इति
वाच्यम् । तथापि भावकत्वरूपाधिकव्यापारान्तरकल्पनस्यैवानुचितत्वात् ॥ आचार्याभिन-
वगुप्तपादानां तु—'स्वायिनां विभावादिभिः समं व्यञ्जकभावरूपासंबन्धादिभावा-
दीनां वा परस्पर संयोगान्मिलनाद्रसस्य निष्पत्तिरभिव्यक्तिः । तथाहि लोके प्रमदादिभि-
रालम्बनकारणैश्चन्द्रिकादिभिर्हृदीपनकारणैरुपातादिभिः कार्यश्चिन्तादिभिः सहकारिभिश्च
स्वायिनो रत्यादेरनुमितिविषये परिशीलनबलेन झटिति प्रवृत्तप्रतां सामाजिकानां यासना-
रूपतयान्तःस्थितः, काव्ये नाट्ये च गुणालंकारयोगेन काव्यिकाचिकित्सात्त्विकाद्यर्थरूपेणा-
भिनयेन च सैरेव कारणत्वादिष्यपदेशपरित्यागेन विभावनानुभावनसंचारणरूपव्यापारव-
त्तया भौतिकविभावनानुभावसंचारिपदव्यवहार्यैः—ममैवैते, शत्रोरेवैते, नोदासीनस्यै-
वैते, इति संबन्धविशेषस्वीकारनियमस्य न ममैवैते, न शत्रोरेवैते, नोदासीनस्यैवैते इति
संबन्धविशेषपरिहारनियमस्य चाज्ञानास्तीतात्वादिविशेषाश्रमपहाय कामिनीत्वादिना
प्रतीतैः अभिव्यक्तो रत्यादिः स्थायी तत्तदात्मनिष्ठोऽपि विभावादिसाधारण्यबलाद्रसानुभ-
वकाले विगलितपरिमितप्रमातृत्वादिनिजधर्मतया प्रादुर्भूतेतरज्ञानश्रयापरिमितभावेन
प्रमात्रा—सकलसद्वदयसंवादकारिणा प्रमातृविशेषसंबन्धाद्रसरूपेण साधारण्येन स्वाकार
इवाभिज्ञोऽपि प्रत्यक्षीकृतः, चर्च्यमाणतैकप्राणतया चर्वणनाशे विनष्टो रस इति प्रतीति-
गोचरः, विभावादिकालमात्रस्वामित्वेनानित्यचर्वणः, पानकरसग्यायेन चर्च्यमाणः, पुर
इव परिरपुरन्, हृदयमिव प्रविशन्, सर्वाङ्गीणमिवालिङ्गन्, अन्यरसर्वमिव तिरोदधत्,
ब्रह्मास्वादमिवानुभावयन्, 'अलौकिकचमत्कारक री शृङ्गारादिको रसः' इति । तत्रार्थं
क्रमः—प्रथमं तावत्काव्यपदेभ्यस्तत्तदर्थोपस्थितिः, ततो यथोपस्थितविभावादिगोचरो
वाक्यार्थबोधः, ततो गुणालंकाराभिनयादि, ततो रत्यादिवासनावतः सद्वदयस्य साधार-
ण्येन विभावादिबोधः, तेन च साधारण्येनेव विभावादिसंबलितरसवच्छिन्नश्चिदानन्दाव-
रणमहात्प्रकाशमानानन्दचिद्विषयो विभावादिसंबलितः स्थायी रत्यादिको रस इति ॥
नव्यानां तु—'काव्ये नाट्ये च कविना नैरेन च प्रकाशितेषु विभावादिषु व्यञ्जनाव्यपारेण
रामार्दां सीतादिरतौ गृहीतायामनन्तरं च सद्वदयतोऽासितस्य भावनाविशेषरूपस्य दोषस्य
मदिग्ना कल्पितरामत्वावच्छादिते स्वारमन्यज्ञानावच्छिन्ने शुक्तिमाशकल इव रजतलण्डः
समुत्पद्यमानोऽनिर्वचनीयः साक्षिभाससीताविषयकरत्यादिरेव रसः' इति । अर्थं च
कार्यो दोषविशेषस्य । नाट्यस्य । तत्राशस्य स्वोत्तरभाविना लोकोत्तराहादेन मेदाप्रहास-
रूपपदव्यवहार्यो भवति । स्वपूर्वोपस्थितेन रत्यादिना तदमहात्प्रतिवैनेकवाप्यवधानादा
व्यवहयो वर्णनीयश्चोच्यत इत्यादि रसगहाधरे मपश्चिदम् ॥ १

व्यक्तो दध्यादिन्यायेन रूपान्तरपरिणतो व्यक्तीकृत एव रसः । न तु दीपेन घट इव पूर्वसिद्धो व्यज्यते ।

तदुक्तं लोचनकारैः—‘रसाः प्रतीयन्त इति (तु) ओदनं पचतीति-
वद्यवहारः’ इति । अत्र च रत्यादिपदोपादानादेव स्थायित्वे प्राप्ते पुनः

परनिपातः । पयो यथाम्लयोगेन रूपान्तरपरिणतं सहृद्युच्यते । यथा वामिश्व कर्पू-
रखण्डमरिचादियोगेन रूपान्तरपरिणता प्रपाणकमुच्यते । तथा रत्यादिः स्थायीभावः
काव्योपस्थापितविभावादियोगेन रूपान्तरपरिणतश्चिदानन्दचमत्कारस्वरूपं प्राप्तः ।
विषयस्यैव ज्ञानत्वेन परिणाम इति परिणामवादिनां मतेनेदम् । ननु चिरवि-
नष्टस्य रत्यादेः कथं रूपान्तरापत्तिरिति चेत् । न । रत्यादिपदेन रत्यादितादात्म्येना-
ध्ववसिताया सामाजिकवासनाया लक्षणात् । तदुक्तं प्रकाशकृता—‘सामाजिकाना-
वासनात्मतया स्थितो रत्यादिर्भावः’ इति । वासनामनङ्गीकृतता मतमाह—व्यक्ती-
कृत इति । व्यक्तीकृत एव ज्ञानविषयतापन्न एव रत्यादी रसः । एवकारेण वस्तु-
सत्त्वव्यवच्छेदः । चिरविनष्टस्यापि ज्ञानविषयत्वसंभवादिमि भावः । व्यक्तीकृत एवे-
त्यनन्तरं वाक्यो बोध्यः । ‘एतद्यक्तीकरोति—नत्त्विति । रूपान्तरपरिणामे सह-
ग्रान्तप्राचीनसंवादमाह—तदुक्तमिति । यथा पाकसंयन्धेन ओदनरूपं प्राप्तस्त-
ण्डुल ओदनत्वेन व्यवहियते तथा प्रतीतिसंयन्धेन रसरूपं प्राप्ता सामाजिकवासना
रसत्वेन व्यवहियत इति भावः । रसस्य प्राग्जनवस्थाङ्गीकारे प्राचीनसंवादमाह—
तदुक्तमिति । तन्वोदनं पचतीत्यत्र पाकात्पूर्वमोदनस्यानवस्थाने क्रियानिमित्त वा-
भावेन कर्मत्वं न स्यात्, अत ओदनपदस्य तण्डुललक्षणावयवमङ्गीकरणीयत्वसिद्धो
दृष्टान्त इति चेदुद्भाव्यते, तदा ‘कटं करोति’ इति दृष्टान्तो द्रष्टव्यः । ‘क्रियानिमित्तं
हि कारकम्’ इति प्रवादस्य प्रायिकत्वमिति भावः । यद्यपि रत्यादीना नायमादि-
निष्ठतया पूर्वसिद्धत्वमस्त्येव तथापि सामाजिकनिष्ठतया शानात्पूर्वमिहासत्त्वं विरक्षि-
तम् । यथा तण्डुलानां पाकात्पूर्वमोदनत्वं नास्ति तथा रत्यादीनामपि प्रत्ययात्पूर्वं

1. रसा इति । अत्रापं पूर्वापरसंदर्भः—प्रतीतेः सपरगतत्वादिविवक्षने स्वर्पक्षेपु
प्रतीतिरपरिहार्या । रसस्य प्रतीतिर्हि पिशाचवदभ्यवहार्था स्यात् । किंतु यथा प्रतीतिमात्र-
त्वेनापिशिष्टशेषेऽपि प्रात्यक्षिकयानुमानिकव्यागमोक्ता प्रतिभानष्टा योगिमलक्षणा च प्रती-
तिरुपायवैलक्षण्यादन्वैक, तद्वदियमपि प्रतीतिस्वर्षणास्वादनमोगापरनामपेया भवतु । तत्रि-
दानमूलाया ददयसंज्ञायुपकृताया विभावादिसामन्यया लोकोत्तररूपावस्थाः प्रतीयन्त
इति । ओदनं पचतीतिवद्यवहारः प्रतीयमान एव हि रसः । प्रतीतिरेव विशिष्टा रमणा ।
सा च नात्ये लोकिद्वानुमानप्रतीतिवैलक्षणां प्रमुषे लपायतथा सदधाना । एवं काव्ये
चाभ्यप्रतीत्यै वैलक्षणां प्रमुषतामुपेक्ष्यमाणेति ॥

१. ‘व्यक्तीकृत एव रसः’ म-मुसले मरिच। ‘व्यक्ता’ इति म-मुसलेऽपि वचम्. २. ‘घट एव’ क.
३. ‘ओदनवहारेण’ म. ४. ‘व’ म-मुसले मरिच। ५. ‘रत्यादि-’ इत्यादि. ‘-विषयत्वम्’ इत्यादि-
याः रसस्यनुसारे मरिच.

स्थायिपदोपादानं रत्यादीनामपि रसान्तरेष्वस्थायित्वप्रतिपादनार्थम् ।
ततश्च हासक्रोधादयः शृङ्गा(रवी)रादौ व्यभिचारिण एव ।

तदुक्तम्—

‘रसावस्यः परं भावः स्थायितां प्रतिपद्यते’ इति । २

अस्य स्वरूपकथनगर्भं व्याख्यादनप्रकारः कथ्यते—

सञ्चोद्रेकादखण्डस्यप्रकाशानन्दचिन्मयः ।

/वेद्यान्तरस्पर्शशून्यो ब्रह्मास्वादसहोदरः ॥ २ ॥

लोकोत्तरचमत्कारप्राणः कैश्चित्प्रमातृभिः ।

स्वांकारवदभिन्नत्वेनायमास्वाद्यते रसः ॥ ३ ॥

रसत्वं नास्तीत्यर्थः । ननु ‘रतिर्हासश्च—’ इति वक्ष्यमाणकारिकाया रत्यादीनां स्थायित्वं प्रतिपादितं तदत्र स्थायिपदं निरर्थकमित्याशङ्क्य समाधत्ते—अत्र चेति । रसलक्षणे चेत्यर्थः । रसान्तरेष्विति । ‘व्यभिचारितया’ इति शेषः । रसावस्य इति । परमिति मान्तमव्ययमेवकारणम् । रसेष्ववश्यमवस्थानात् स्थायी । अनावश्यकत्वे व्यभिचारित्यर्थः । रसादिर्यत्स्वरूपं प्राप्य रगो भवति तद्-
र्शयंस्तत्रास्वाद एव प्रमाणमिति तन्निरूपणं प्रकमते—अस्येति । रसस्येत्यर्थः । स्वप्रकाशेति । यथा ज्ञानान्तरं सगोचरं घटादिकं प्रकाशयति तथा रस आत्मानमेव प्रकाशयतीत्यर्थः । चिद् विभावादिसंघि । वेद्यान्तरेति । त्रिष्वान्तर-
संघर्षेणानवच्छिन्नप्रसङ्गः । ब्रह्मास्वादसहोदरः ब्रह्मास्वादात्तरसदृशः । लोकोत्तरप्राण-

1. ब्रह्मेति । ब्रह्मास्वादे ब्रह्मानात्रं प्रकाशयते रगो नु विभावादिरमपीति भेदासहो-
दरत्ववचनम् । उक्तं च लोचनपरिः—‘परमात्मास्वादसमन्वयवार्त्तं बाणु अस् रसा-
स्वादस’ इति ॥

2. स्वाकारवदिति । यथा ज्ञानसैवाकारो घटादित्त्वमादभिप्रोदति तद्विषयो वाच्य-
रहीभिषये तथात्रापीत्यर्थः । अनेन उक्तम्—रसं वेदनें तावदतीकार्यम् । अन्यथा नग-
दान्धं मस्यरेत । एवं च रसवतीरेष्वप्रत्यवेत्तासत्त्वानिवा बुद्धिः रसमेव स्वात्म-
रूपप्रकाशिका । प्रकाशवदिति । तदुक्तम्—‘माग्येऽनुमान्यो बुद्ध्याश्चि तस्मात्तानुमदो-
द्वारः । मात्माहास्यैषुपासत्वं तेष प्रकाशते ॥’ इति ब्रह्मसंघटीवचनात्प्रथमं प्राहर्क-
रसवेदनापरपदाय बुद्धिपरं तदोर्षुर्षं नाम प्रकृतेन घाहकानेन च रूपेण भेदादि-
त्वम् । ततोभेदश्चायुमात्रम् । देन वेदनेन परेपते तदो म मिद्यते । यथा ज्ञानेना-
स्मानः (पञ्चपादीनि पञ्चेन्द्रियाणि) तेष जीवात्सो वेद्यते । भेदे तुपि वेदनेन तदावैभ-
वं इत्थं न स्यात् । तादात्म्यसंभवेऽपि तदोरेत्मास्यत् । तन्मातृकोरेत्मादिवाप्य-
नास्वात्सवेदनात्प्रमाणत्वं इति स्थितम् ।

‘रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं मनः सत्त्वमिहोच्यते’ । इत्युक्तप्रकारो बाह्यः
मेयविमुखतापादकः कश्चनान्तरो धर्मः सत्त्वम् ।- तस्योद्रेको रजस्तमसी
अभिभूय आचिर्भावः । तत्र हेतुस्तथाविधालौकिककाव्यार्थपरिशीलनम् ।
अखण्ड इत्येक एवायं विभावादिर्त्यादिप्रकाशसुखचमत्कारात्मकः ।
अत्र हेतुं वक्ष्यामः स्वप्रकाशत्वाद्यपि वक्ष्यमाणरीत्या । चिन्मय इति
स्वरूपार्थे मयद् । चमत्कारश्चित्तविस्ताररूपो विस्मयापरपर्यायः । तत्रा-
णत्वं चासद्बुद्धप्रपितामहसहृदयगोष्ठीगारिष्ठकविपण्डितमुख्यश्रीमन्नारा-
यणपादैरुक्तम् । तदाह धर्मदत्तः स्वग्रन्थे—

‘रते सारश्चमत्कारः सर्वत्राप्यनुभूयते ।

तच्चमत्कारसारत्वे सर्वत्राप्यद्भुतो रसः’

तस्माद्भुतमेवाह कृती नारायणो रसम् ॥’ इति ।

चमत्कारसारः । स्वाकारवदिति । यथा स्वस्माद्भिन्नोऽपि देहोऽहं स्थूल इत्यादि-
भेदोद्धेराभावेन प्रतीयते, तथा रसोऽपि ज्ञातृज्ञानभेदेदेखाभावेनास्वाद्यत इत्यर्थः ।
घटादिज्ञाने ज्ञाते वेद्यीति यथा ज्ञातृज्ञानभेदः प्रतीयते तथात्र नेति भावः । यद्वा
स्वाकारवत्स्वविषयवत् । परिणामवादिभिर्ज्ञानतद्विषययोर्भेदान्नीकारादिति भावः ।
कामलोभादिबीजभूर्ता मनोधर्मो रजस्तमसी, ताभ्यामस्पृष्टं स्वसार्थजननेऽसंसृष्टं
मनो मनोधर्मः । पितृगोत्रि—इत्युक्त इति । उक्तस्वरूप इत्यर्थः । बाह्यं धहि-
र्भवम् । लौकिकमिति यावत् । मेयं वस्तु । विमुखता ज्ञानानुकूलव्यापारभावः ।
तस्यापादकः प्रयोजकः । ज्ञानानुकूलव्यापारश्चात्र दृग्भ्रमोयोगः । अभिभूय स्वका-
र्याशमे कृत्वा । आचिर्भावः प्रतिबन्धकाभावेन स्वसार्थक्षमत्वेनावस्थानम् ।
तत्र सत्त्वोद्रेके । अलौकिको यः काव्यार्थो विभावादिः तस्य परिशीलनमत्यन्ताभि-
निवेशः । प्रकाशः संवित् । ननु मिलिता विभावादयो रसस्तारक्यमस्यारण्यत्वमत
आह—अत्रेति । अखण्डतायामित्यर्थः । हेतुमिति । समूहात्मबन्धनज्ञानतादात्म्यमेव
हेतुर्यस्यते । स्वप्रकाशत्वाद्यपीत्यादिना गुरुतादात्म्यपरिग्रहः । स्वरूपार्थ
इति । न त्वग्रमयो यज्ञ इतिवत्प्राचुर्यायै । लोशातीतार्थाकलमेन किमेतदिति
ज्ञानधारजनने चित्तस्य दीर्घप्रावृत्तं चित्तविस्तारः । दृष्टहेतुभ्योऽसंभित्यज्ञानेन
हेत्यनुसंधाने मनोव्यापारणमेव चित्तविस्तार इत्यपरे । विस्मयो विस्मयशब्दोऽप-
रपर्यायो याचरान्तरं यस्य सः । यत्र अपरपर्यायाऽभिन्नः । तत्राणत्वं
चमत्कारगारत्वम् । सारः स्थिरंशः । सर्वत्र श्रुत्वापदौ । चमत्कारगारत्वे

१. ‘रसा प्रकाशयन्’ इति. २. ‘प्रति’ इति म. पु. ३. ‘भव’ इति. ४. ‘वत्’ इति
म. पु. ५. ‘मती’ इति म. पु. ६. ‘तस्य’ इति म. पु. ७. ‘प्रकाश’
इति म. पु.

कैश्चिदिति प्राक्तनपुण्यशालिभिः । यदुक्तम्—

‘पुण्यवन्तः प्रमिष्वन्ति योगिवद्रससंततिम् ।’ इति ।

यद्यपि ‘स्वादः काव्यार्थसंभेदादात्मानन्दसमुद्भवः ।’ इत्युक्तदिशा रसस्यास्वादानतिरिक्तत्वम्, तथापि ‘रसः स्वाद्यते’ इति काल्पनिकं भेदमुररीकृत्य ‘कर्मकर्तारि वा प्रयोगः । तदुक्तम्—‘रस्यमानतामात्रसा- रत्वात्मकाशशरीरादनन्य एव हि रसः’ इति । एवमन्यत्राप्येवंविध- स्वैलेपूपचारेण प्रयोगो ज्ञेयः ।

नन्वेतावता रसस्याज्ञेयत्वमुक्तं भवति । व्यञ्जनायाश्च ज्ञानविशेषत्वाद् द्वयोरैक्यमापतितम् । ततश्च—X

चमत्कारस्थायिभावत्वे । तस्मात् सर्वप्रादुत्तरसंभगात् । वस्तुतस्तु रत्याद्यंशस्यानु- भूयमानत्वे यथायथं शृङ्गारादिव्यपदेशस्वस्वानुभावेऽद्भुतव्यपदेश इति मन्तव्यम् । प्राक्तनेति । ऐहिकपुण्यस्यैतच्छरीरे सुखजननासंभवादिति भावः । प्रमि- ष्वन्ति आस्वादयन्ति । यद्यपीति । काव्यार्थसंभेदादिभवादिमेलकात् । आत्मा बुद्धिः, आनन्दः सुखम्, तयोः समुद्भवो विषयान्तरतिरोधानेनाविर्भावः । ‘रसः स्वाद्यते इति । प्रयोग इति वक्ष्यमाणेनान्वयः । काल्पनिकमारोपितमुररीकृत्य अङ्गीकृत्य । रसास्वादयोः कर्मक्रियाभवेनोल्लेखो भेदग्रहणमन्तरेण न संभवतीति भावः । तत्प्रयोगस्य प्रामाण्योपपत्त्यर्थमाह—कर्मकर्तारि चेति । रसः स्वयमेवा- स्वाद्यते । स्वाभिन्नत्वादविषय इत्यभिप्रायः । रसस्यास्वादरूपत्वे प्राचां संवादमाह— रस्यमानतेति । रस्यमानता आस्वादः, तन्मात्रस्य । न त्वतिरिक्तस्य । सारत्वात् सामाजिकानामुपादेयत्वात् । प्रकाशशरीरात् संवित्स्वरूपात् । ज्ञानरूपतापन्न एव रसादिः सामाजिकानामानन्दचमत्कारसंबलनोपादेयत्वाद् रस इति भावः । ननु विभावादिमेलनाज्जायमानानन्दसंबलितमिलितविभावादिसंविद्रस इत्युक्तं भवति, विभावादीनां मेलकश्च विभावादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्येकज्ञानविषयत्वमित्यवश्यं वाच्यम्, प्रकारान्तरेण तन्निरूपणस्याशक्यत्वात्, तादृशज्ञानं च विभावादीनां प्रले- कज्ञानादेव भवति, एवं च तादृशज्ञानानन्तरं रसास्वादः कथं जायतामुपायाभावा- दित्यभिप्रायेण शङ्कते—नन्विति । एतावता रसस्य विभावादिसमुदायप्रकारस्य रसत्वाङ्गीकारेण । अज्ञेयत्वमिति । उपायत्वाभावादित्यर्थः । स्वप्रकाशस्य स्वानु- त्पत्त्यैवाज्ञेयत्वमिति भावः । ननु व्यञ्जनवैवं रसास्वादो जायतामित्यत आह— व्यञ्जनायाश्चेति । विभावादिसमुदायसामर्थ्यस्य चेत्यर्थः । ज्ञानविशेषत्वाद् विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानरूपत्वात् । द्वयोर्यैक्यव्यञ्जकयोः । ततश्च द्वयोरैक्यापाताच्च ।

१. ‘स्थानेषु’ क-ख. २. ‘भवतीति’ घ. ३. ‘इदानीं स्वादनारव्यापारेण सामाजिकाना स्ववा- सनामाधात्कार एव रस इत्यनित्यचतुष्टाभार्यादीना मत्वमुदभ्यस्यति—नन्वित्यदिना तादृशत्वेन गोच- रीकृत इत्यनेन’ इत्यधिकं कुत्रचित्. ४. ‘उपायत्वमाशदित्यर्थ’ इति नास्ति पुस्तकान्तरे. ५. ‘व्यञ्ज-

‘स्वज्ञानेनान्यधीहेतुः सिद्धेऽर्थे व्यञ्जको मतः ।

यथा दीपोऽन्यथाभावे को विशेषोऽस्य कारकात् ॥’

इत्युक्तदिशा घटप्रदीपवद् व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोः पार्थक्यमेवेति कथं रसस्य व्यङ्ग्यतेति चेत्, संत्यमुक्तम् । अत एवाहुः—‘विलक्षण एवायं कृतिज्ञप्तिभेदेभ्यः स्वादनाख्यः कश्चिद्व्यापारः ।’ इति । अत एव हि

अस्य हेतोः कथं रसस्य व्यङ्ग्यतेत्यज्ञान्वयः । द्वयोः पार्थक्य एव व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावः संभवतीत्याह—स्वज्ञानेनेति । खं व्यञ्जकत्वेनाभिमतं तस्य ज्ञानेन अन्यधी-हेतुर्व्यङ्ग्यप्रतीतिरुः सिद्धेऽर्थे सतीत्यर्थः । अन्यभावेऽसिद्धार्थज्ञापकत्वे अस्य ज्ञापकस्य कारकाज्जनकात् । जननो हि कार्यमुत्पाद्य प्रमाशयतीति भावः । अभि-नवगुप्ताचार्यमतानुसारेण रसास्वादोपायमाह—अत एवेति । निरुक्तपूर्वपक्षा-देवेत्यर्थः । आहुः । अभिनवगुप्ताचार्यमतानुयायिन इति शेषः । भट्टलोहटाद्-यस्तु—रसस्य व्यङ्ग्यत्वमेवाङ्गोर्कुर्वन्ति । तथाहि—रामादौ व्यञ्जनया प्रतीयमानो रत्यादिज्ञानसंबन्धेन सामाजिकरुची रसः, तच्च ज्ञानं ‘रामः सीताविषयकरतिमान्’ इत्याकारकमेव । यथा चिरविनष्टस्यापि यागादेः स्वजन्यापूर्वसस्वेनैव स्वर्णव्यव-हितपूर्वं वृत्तित्वं कल्प्यते, तथा रत्यादिरतीतस्यापि स्वगोचरज्ञानसत्त्वेनैव सामाजिक-वृत्तित्वं कल्प्यत इत्यवधेयम् । लाघदानुसंधानपरेण ग्रन्थकृता अस्मिन्नेव मते ‘अभि-धादिविलक्षणम्—’ इत्यादिना खरसः प्रमाशयिष्यते । अयं रससाक्षात्कारानुकूलः, कृतिरुत्पादनम्, ज्ञप्तिभेदा ज्ञानानुकूलव्यापारविशेषा व्यञ्जनादयः, कश्चित्स-हृदयानुभवसिद्धः । अत एव विलक्षणव्यापारस्वीकारादेव । विलक्षणाः करण-व्यञ्जनादिभिजाः । व्यपदेशा व्यवहाराः । एवं च यथा संयुक्तसमवायेन सुरादि-साक्षात्कारः, तथा स्वादनाख्यव्यापारेण वक्ष्यमाणस्ववासनासाक्षात्कार इति भावः । यथा भूतलं रजतवदिति ज्ञानं श्रुत्यंशे लौकिकं रजतांशे त्वलौकिकं, तथा रस-साक्षात्कारोऽपि वासनांशे लौकिको रत्यांशे उपनीतमानात्मकालौकिक इत्यवधेयम् । ननु वासना तावदिच्छादिवद्गुणविशेष एवास्तु, तथा सति संयुक्तसमवायेनैव तद्ब्रह्मो भविष्यति किं स्वादनाख्यव्यापारेणेति चेत् । न । तस्या गुणविशेषत्वे प्रमाणाभावात् । न च लाघवमेव तत्र मानमिति वाच्यम् । तत्र सत्तागुणत्वसंबन्धकल्पने गौरवात् । न च तस्या अदृष्टरूपत्वमस्तिवति वाच्यम् । तथात्वे साक्षात्कारानुपपत्तेः । नापि ज्ञाने-

नायाधेति । स्वज्ञानजन्यमतीतिधेत्वर्थः । ज्ञानविशेषत्वद् आस्तादविलक्षणज्ञानरूपत्वात् । ननु सामा-निकादृष्टवशाद्विशेषोन्मेषार्थं स्वज्ञानजन्यप्रतीतिरेत्यास्तादृश्यत्वमुपपद्यत इत्यत आह—द्वयोरैक्यमाप-तिवत् । तन्नधेति । ततो विमात्रात्स्वादस्य रसत्वाद्गीवारात् । द्वयोर्व्यङ्ग्यव्यञ्जकभोरैक्यमापन्नित्त्वेत्यर्थः । कलीभूतज्ञानकारणोभूतज्ञानविषयविभावामतिरिक्तविषयत्वामायादित्यर्थः । विषयभेद एव स्पष्टमव्यञ्जकगण संभवतीति । प्राचीनसंज्ञादेनाह—स्वज्ञानेति’ इत्यधिकं पुस्तकान्तरे.

१. ‘कल्पयुक्तम्’ इति म-मुक्तं नास्ति. २. ‘इति’ क-मुक्तं नास्ति. ३. ‘तत्र’ ख-ग-
४. ‘लं-’ इत्यादि ‘-मर्थः’ इत्यन्तं पुस्तकान्तरे नास्ति.

रसनास्वादनचमकरणादयो विलक्षणा एव व्यपदेशा इति । अभि-
धादिविलक्षणव्यापारमात्रप्रसाधनग्रहिलैरसाभी रसादीनां व्यङ्ग्यत्वमुक्तं
भवतीति ।५

च्छारूपत्वम् । प्राक्तनीनेत्यनेन स्थिरत्वव्याभाज्ज्ञानेच्छायास्तृतीयक्षणे नाशात् । नापि
संस्काररूपत्वम् । तस्यातीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षासंभवाद्रसस्य स्मृतित्वापत्तेः । ननु तथापि
'वासनावानहम्' इति ज्ञानाकारः स्यादिति चेत् । न । प्रथमं हि नात्यकाव्यदर्शनश्र-
वणाभ्यां विभावानुभावयोरुपस्थितिः । एवमाक्षेपेण झटित्वेव व्यभिचारिस्थाधिभाव-
योरुपस्थितिः क्वचिच्छब्देनापि तयोरुपस्थितिः, सा च दोषतया वक्ष्यते ।
ततो वक्ष्यमाणसाधारणीकरणाद्यव्यौपारवलेन सीतादयो मम रामस्येति विभावा-
दिचतुष्टये प्रत्येकं साधारण्यप्रत्ययः तदनन्तरं व्यञ्जनया रससमानाकारप्रत्ययस्तदनु
तत्सहकृतेन स्वादनाख्यव्यापारेण 'रामोऽहं सीताविययकरतिमान्' इत्याकारकः
स्ववासनायां रत्याद्यभेदं स्वस्मिन्नायकाभेदमवगाहमानः साक्षात्कारः संपद्यते ।
'भूतलं रजतवत्' इति भ्रमे शुक्तित्वादिकमिव वासनात्वादिकमत्र न भासत इति
भावः । 'प्रमाता तदभेदेन स्वात्मानं प्रतिपद्यते' इति 'उत्साहादिसमुद्बोधः साधारण्या-
भिमानतः' इति च वक्ष्यमाणबलादवसीयते । अस्मिन्मते पदार्थान्तरस्य वासनायाः,
स्वादनादिव्यापारस्य च कल्पने गौरवमसहिष्णुराह—अभिधादीति । आदिना
लक्षणातात्पर्ययोर्ग्रहणम् । अभिधादिविलक्षणव्यापारो व्यञ्जना तन्मात्रप्रसाधने ग्रहिलैः
सयन्नैरस्माभिर्नवीनालंकारिकैः । मात्रपदेन स्वादनादिव्यवच्छेदः । व्यङ्ग्यत्वं व्यञ्ज-
नाजन्यबोधविषयत्वम् । तत्र रसस्य स्वप्रकाशव्यञ्जनाजन्यविभावादिसंवलितरत्यादि-
ज्ञानरूपत्वाङ्गीकारेण संभवति । तथा च निरुक्तसाक्षात्कारे रत्यादेरुपनायकत्वेन रत्या-
दिव्यञ्जनं भवद्भिरवश्यमङ्गीकार्यम् । तदेवास्माभी रस उच्यते । किमधिकेन वासना-
दिनानापदार्थरूपनेनेति भावः । अत एव वक्ष्यति—'अङ्गीकार्यां तुर्यां वृत्तिर्बोधे'
'रसादीनाम्' इति । अत एव रसादेरसंलक्ष्यकमव्यङ्ग्यत्वमुपपद्यते । व्यञ्जनापक्षे
'द्वयोरैक्यमापतितं—' इत्यादि ग्रहणमुक्तं तदपि न सम्यक् । व्यञ्जनाया वृत्तात्प-
र्यरूपज्ञानत्वेन निरूपितत्वाद्रसस्य च तद्विचभावात् । यद्वा विभावादीनां प्रत्येकं
ज्ञानं जनकं विशिष्टज्ञानं जन्यमिति भेदाङ्गीकारात् । न च साक्षात्कारस्यैवास्वाद-
रूपत्वं न तु व्यञ्जनाजन्यबोधस्येति वाच्यम् । व्यङ्ग्यचारुत्वेनैव व्यञ्जनाजन्यबोधस्या-

१. 'इति वाच्यत्वे' मरिच. २. 'अति' कम्पुलकं मरिच. ३. 'व्यपदेशे' इति पुल-
कान्तरे. ४. 'ननु व्यञ्जनाया रससमानाकारप्रतीत्यङ्गीकारे किं मानमिति चेत् । न । रसोद्बोधे'
रत्यादिनासाभानार्थे तदङ्गीकारात् । न च माधमिकरत्यादिमताज्ञानेनैव तद्ज्ञानमिति वाच्यम् ।
साधारण्यतीत्यनन्तरं तस्य नाशात् । न च विभावान्दिनीवितापधिरिति काव्यप्रकाशदर्शनेन तस्य
क्षणचतुष्टयावस्थावित्तमिति वाच्यम् । तदनुद्भावयता अन्वष्टता तदङ्गीकारात् । यदि च दिनद्वय
दवक्ष्यमेव विभावादिज्ञान रसोद्बोधकमित्युच्यते तदा सामान्यज्ञानः नायकाद्यभेदभानार्थे तदङ्गीकार
इति मत्ता यम् । यदि स्वभेदस्य सधर्मविषयानानङ्गीक्रियते तदा तदङ्गीकार विनाप्युपपत्तिरिति ध्येयम्'
इत्यधिकं कुत्रचित् ५. 'एतन्मते विभावादिज्ञानसहकृतया व्यञ्जनाया रसरूपत्वादिज्ञानं जन्यन
इति व्यङ्ग्यव्यञ्जकयो पार्यव्यवभावात्' इत्यधिकं पुलकान्तरे.

ननु तर्हि करुणादीनां रसानां दुःखमयत्वाद्द्रसत्वं (तदुन्मुखत्वं) न स्यादित्युच्यते—

करुणादावपि रसे जायते यत्परं सुखम् ।

सचेतसामनुभवः प्रमाणं तत्र केवलम् ॥ ४ ॥

आदिशब्दाद्दीप्तसभयानकादयः । तथाप्यसहृदयानां मुखमुद्रणाय पक्षान्तरमुच्यते—

किंच तेषु यदा दुःखं न कोऽपि स्यात्तदुन्मुखः ।

नहि कश्चित्सचेतन आत्मनो दुःखाय प्रवर्तते । करुणादिषु च सकलस्यापि साभिनिवेशप्रवृत्तिदर्शनात्सुखमयत्वमेव ।

प्यास्वादरूपत्वसंभवात् । ननु वासनाया अनङ्गीकारे कथं श्रोत्रियजरन्मीमांसकानां रसाभिव्यक्तिर्न जायते इति चेत् । न । रसास्वादसुखजनकपुण्याभावात् । अत एव 'कश्चित्प्रमातृभिः' इत्युक्तम् । तर्हि रसस्यानन्दमयत्वस्वीकारे । तदुन्मुखः कर्-

1. कर्णेति । रसगद्गाधरेऽप्युक्तम्—ननु रतेरस्तु नाम रामादाविव सहृदयेऽपि मुखविशेषजनकता, करुणरसादिषु तु स्वामिनः शोकादेर्दुःखजनकतया प्रतिरुद्ध कथमिव सहृदयाहादहेतुत्वम् । प्रत्युत नायक इव सहृदयेऽपि दुःखजननसैवांचित्वात् । न च सत्यस्य शोकादेर्दुःखजनकत्वं क्लृप्तम्, न कश्चित्स्येति नायकानामेव दुःखम्, न सहृदयस्येति वाच्यम् । रज्जुसर्पादेर्मयकम्पापनुत्पादकतापत्तेः । सहृदये रतेरपि कल्पितत्वेन मुखजनकताशुभ्रचेत्येति चेत्, सत्यम् । श्रृङ्गारप्रधानकाव्येष्वेव इव करुणप्रधानकाव्येष्वोऽपि यदि केवलाहाद एव सहृदयसहृदयप्रमाणरुस्तदा कार्यानुरोधेन कारणस्य कल्पनीयत्वाद्येकोत्तरकाव्यभ्यापारसैवाहादमयोजवत्वमिव दुःखप्रतिबन्धकत्वमपि कल्पनीयम् । अथ यथाहाद इव दुःखमपि प्रमाणतिद्धं तदा प्रतिबन्धकत्वं न कल्पनीयम् । स्वस्वकारणवशाद्योभयमपि भविष्यति । अथ तत्र कवीनां कर्तुं सहृदयानां च श्रोतुं वशं प्रवृत्तिः । अनिष्टसाधनत्वेन निवृत्तेरचित्वात् । इति चेत्, इष्टसाधिव्यादनिष्टस्य च न्यूनत्वाच्चन्दनद्रवलेपनादाविव प्रवृत्तेरुपपत्तेः । केवलाहादवादिनां तु प्रवृत्तिरप्रवृत्तेव । अक्षुपातादयोऽपि तत्तदानन्दानुभवस्वामाभ्यात् । न तु दुःखात् । अत एव मगदभ्रकानां मगददर्शनादर्शनादक्षुपातादय उलयन्ते । नहि तत्र नात्वपि दुःखानुभवोऽस्ति । न च करुणरसादीं स्वात्मनि शोकादिमहदशरथादिवादात्म्यारोपे यथाहादस्यदा स्वमारी संनिपात्ताशौ वा स्वात्मनि तदारोपेऽपि स स्यात् । आनुमदिकं च तत्र पेशलं दुःखम् । इतीहापि तदेव युक्तमिति वाच्यम् । अथ हि लोकोत्तरस्य काव्यभ्यापारस्य महिमा, दत्तयोग्या अरमणीया अपि शोकादयः पदार्थां आहादमलौकिकं जनयन्ति । दिग्गुणो हि कमनीयः द्वाव्यभ्यापारश्चमुद्रित भास्वादः प्रमाणान्तरजगदनुभवारिधि ॥

अनुपपत्त्यन्तरमाह—

तथा रामायणादीनां भविता दुःखहेतुता ॥ ५ ॥

करुणरसस्य दुःखहेतुत्वे करुणरसप्रधानरामायणादिप्रबन्धानामपि दुःखहेतुताप्रसङ्गः स्यात् ।

ननु कथं दुःखकारणेभ्यः सुखोत्पत्तिरित्याह—

हेतुत्वं शोकहर्षादेर्गतेभ्यो लोकसंश्रयात् । *Where*

शोकहर्षादयो लोके जायन्तां नाम लौकिकाः ॥ ६ ॥

अलौकिकविभावत्वं प्राप्तेभ्यः काव्यसंश्रयात् ।

सुखं संजायते तेभ्यः सर्वेभ्योऽपीति का क्षतिः ॥ ७ ॥

‘ये खलु वनवासादयो लोके दुःखकारणानि’ इत्युच्यन्ते त एव हि काव्यनाट्यसमर्पिता अलौकिकविभावनव्यापारवत्तया कारणशब्द-वाच्यतां विहार्यालौकिकविभावशब्दवाच्यत्वं भजन्ते । तेभ्यश्च सुरते दन्तधातादिभ्य इव सुखमेव जायते । अतश्च ‘लौकिकशोकहर्षादिकारणेभ्यो लौकिकशोकहर्षादयो जायन्ते’ इति लोक एव प्रतिनियमः । काव्ये पुनः ‘सर्वेभ्योऽपि विभावादिभ्यः सुखमेव जायते’ इति नियमात्तु कश्चिद्दोषः ।

कथं तर्हि हरिश्चन्द्रादिचरितस्य काव्यनाट्ययोरपि दर्शनश्रवणाभ्यामश्रुपातादयो जायन्त इत्युच्यते—

अश्रुपातादयस्तद्द्रुतत्वाच्चेतसो मर्ताः ।

तर्हि कथं काव्यतः सर्वेषाम्दीदृशी रसाभिव्यक्तिर्न जायत इत्यत आह—

णादिरसव्यञ्जककाव्यादिश्रवणादौ प्रवृत्तः । सचेतनः सामाजिकः । अनुपपत्त्यन्तरमनिश्चयान्तरम् । चराचरवस्तुजातं लोकस्य संश्रयात् स्वभावात् । काव्यसंश्रयात् काव्यसंघन्धात् । सुखं सुखमेव सर्वेभ्यो लौकिकशोकहर्षनिमित्तेभ्यः तर्हि करुणादीनां सुखमयत्वस्वीकारे । अश्रुपातादय इत्यादिना निश्वासादिपरिग्रहः । द्रुतत्वाद् हर्षेण गलितप्रायत्वात् । परमते वासनाया रसबोधहेतुत्वे

१. 'करुणादि' क. २. 'स्यादित्यर्थ' ग. ३. 'ननु हर्षशोकादिकारणेभ्यो हर्षशोकादय एव जायन्त इति व्याप्तिः, तत्पर्यं विभावादिभ्यः सुखोत्पत्तिरित्याह' ग. ४. 'भलौकिक' इति नास्ति ग. पुस्तके. ५. 'एव' क. पुस्तके नास्ति. ६. 'अतश्च' इति ग. पुस्तके नास्ति. ७. 'अपि' क. ८. ग. पुस्तके. श्वेतस्या कारिकाया 'चेतसो द्रवीभावात्प्रायेऽप्यश्रुपातादयो भवन्तीत्यर्थ' इति व्याख्या. ९. 'ननु' कथं ग.

न जायते तदास्वादो विना रत्यादिवासनाम् ॥ ८ ॥

वासना चेदानीं तनी प्राक्तनी च रसास्वादहेतुः । तत्र यद्यथा न
स्यात्तदा श्रोत्रियजरन्मीमांसकादीनामपि स स्यात् । यदि द्वितीया न
स्यात्तदा यद्वागिणामपि केषांचिद्रसोद्बोधो न दृश्यते तन्न स्यात् ।

उक्तं च धर्मदत्तेन—

‘सवासनानां सभ्यानां रसस्यास्वादनं भवेत् ।

निर्वासनास्तु रङ्गान्तः-काष्ठकुड्यांश्मसनिभाः ॥’ इति ।

ननु कथं रामादिरत्याद्युद्बोधकारणैः सामाजिकरत्याद्युद्बोध इत्यु-
च्यते—

व्यापारोऽस्ति विभावादेर्नाम्ना साधारणीकृतिः ।

तत्प्रभावेण यस्यासन्पाथोधिप्लवनादयः ॥ ९ ॥

प्रमाता तदभेदेन स्वात्मानं प्रतिपद्यते ।

अन्वयव्यतिरेकी । प्रमाणमाह—न जायत इति । तदास्वादो रसास्वादः । रत्या-
दिवासनां रत्यादितादात्म्येन प्रतीयमानां वासनाम् । मिलितयोरेव तयोः कारणत्वं
दर्शयति—तत्रेति । श्रोत्रियो वैदिकः । स रसास्वादः । तद् रत्युद्बोधादर्शनम् ।
ननु श्रोत्रियादीनां प्राक्तनवासनासत्त्वे किं प्रमाणमिति चेत्, तदभावे प्रमाणास-
त्त्वेनैव तत्सिद्धेः । न च फलभाव एव तत्र मानमिति वाच्यम् । इदानींतनवासना-
व्यतिरेकस्यैव फलभावप्रयोगकालोपगमेनोपपत्तौ तदभावस्य तत्प्रयोजकत्वकल्पनार्था
अव्याप्यत्वात् । नस्तु तस्तु इदानींतनवासनार्था प्रमाणं नास्ति । नच रागाद्यन्यथा-
नुपपत्तिरेव मानमिति वाच्यम् । तस्या रागादि प्रत्यजनकत्वादिप्रसाधनताज्ञानादि-
नैव तत्सिद्धेः । रङ्गान्तः नृलयालमथ्ये । कुड्यं भित्तिः । निर्वासनानां काष्ठादि-
कद्रत्याद्युद्बोधो न जायत इत्यर्थः । रसबोधे साधारण्याभिमानत्वं कारणतां व्यवस्था-
पयितुमानाहते—ननु कथमिति । रामादिरत्याद्युद्बोधकारणैरिति । शीतादि-
भिरित्यर्थः । सामाजिकरत्याद्युद्बोधैः सामाजिकरत्यादिवासनोद्बोधः । तेषां तं
प्रत्यसाधनत्वादित्यर्थः । सामाजिकानां सजातीयरत्यादिसाजाल्येनापि नायकायमे-
दावगाहिरसप्रदोपपत्तौ वक्ष्यमाणसमाधानमकिञ्चित्करमित्यतो मनुष्यैरामाजिकानां
सुतुर्जयं प्रति वीरालम्बनोत्साहोद्बोधोऽलम्बनसंभवीति तस्युपपादयितुं वीररसं दर्शय-
न्समाधत्ते—व्यापारोऽस्तीति । साध्रयं साधारणं नायकसामाजिकसंबन्धिघ्नं
करोति उभयसंबन्धित्वेन प्रतिपादयतीति साधारणीकृतिः । तत्प्रभावेण तन्न्यसा-
धारण्याभिमानेन । यस्य रामस्य । पाथोधिप्लवनादयः समुद्रनिप्रहादयः । आदिनां
रावणनिप्रहादिप्रहणम् । प्रमाता सामाजिकः । तदभेदेन रामाभेदेन । स्वात्मानं

१. ‘रसस्वादहेतुः’ इति न पुल्लिङ्गे नास्ति. २. ‘तदा’ ख प पुल्लिङ्गयोर्नास्ति. ३. ‘निर्वस्युपो-
जातो’ य-पुल्लिङ्गे नास्ति.

ननु कथं मनुष्यमात्रस्य समुद्रलङ्घनादावुत्साहोद्बोध इत्युच्यते—

उत्साहादिसमुद्बोधः साधारण्याभिमानतः ॥ १० ॥

नृणामपि समुद्रादिलङ्घनादौ न दुष्यति ।

रत्यादयोऽपि साधारण्येनैव प्रतीयन्त इत्याह—

साधारण्येन रत्यादिरपि तद्वत्प्रतीयते ॥ ११ ॥

रत्यादेरपि स्वात्मगतत्वेन प्रतीतौ सभ्यानां व्रीडातङ्कादिर्भवेत् ।
परगतत्वेन त्वरस्यतापातः ।

स्वम् । 'स्ववोपवासादिभिरप्युदमैः स्वरूपमस्यानवलोकयन्तम् । भ्रूमेदमीमाननविम्ब-
मन्धि विव्याध बाणत्रितयेन रामः ॥' अस्य श्रीरामस्य । अत्र श्रीरामोत्साहस्य समुद्र
भालम्बनविभावः । स्वरूपानवलोकनमुद्दीपनविभावः । समुद्रवेधनमनुभावः । भ्रूमे-
दव्यङ्ग्यः, क्रोधो' व्यभिचारिभावः । एषु साधारण्याभिमानान्मनुष्यसामाजिकनामपि
'रामोऽहं क्रुद्धः स्वरूपानवलोकनोद्दीपितसमुद्रनिग्रहविषयकोत्साहवान्' इति प्रतिपत्ति-
रूपयते । अत्र ज्ञानोपनीतस्य श्रीरामोत्साहस्याभेदेन स्वादनाख्यव्यापारेण स्ववास-
नैव सामाजिकैरास्वाद्यते । न च 'यस्य हनूमतः पाथोधिप्लवनादयः समुद्रतरणादयः' इति
यथाश्रुतमेव सम्यगिति वाच्यम् । तादृशोत्साहस्य वीररसत्वाभावेन प्रकृतानुपयोगित्वात्
युद्धदानदयाधर्मोत्साहस्यैव वीररसत्वाङ्गीकारात् । नायकसामाजिकभेदबोधमुपपाद्य
वासनोत्साहाद्यभेदबोधमुपपादयितुमाह—**कथमिति** । मनुष्याणां तादृशोत्साहाद्य-
संभवेन साजाल्येनाभेदप्रतीतिर्न भवतीति सूचनाय मनुष्यमात्रस्येति । लङ्घनं निग्रहः ।
साधारण्याभिमानत इति । समुद्रलङ्घनोत्साहादिः मम रामादेशेति साधार-
ण्यग्रहादित्यर्थः । न दुष्यति उपपद्यते । ननु ज्ञानप्रत्यासत्त्या संनिष्ठस्योत्साहादेः
साक्षादेव सामाजिके प्रकारत्वमस्तु किं वासनायाः प्रकारत्वाङ्गीकारेणेति चेत् । न ।
वासनांशे साक्षात्कारत्वप्रमात्वानुपपत्तेः । लौकिकप्रत्यक्षस्यैव साक्षात्कारत्वाङ्गीकारात्
'पुण्यवन्तः प्रमिष्वन्ति योगिवद्रससंततिम्' इत्यादिप्राचीनव्यवहारेण 'धर्मिणि सर्व-
मभ्रान्तं प्रकारे तु विपर्ययः' इत्युक्तदिशा रसबोधस्य वासनांशे प्रमात्वमङ्गीक्रियते ।
'एतदभिप्रायेणैव पूर्वकारिकायां प्रमातृपदोपन्यासः । स्थायिभावानां साधारण्यप्रतीतौ
प्रतिबन्धकाभावमुपपादयितुमाह—**रत्यादयोऽपीति** । आदिना उत्साहादिपरि-
ग्रहः । तद्वद् विभावादिवत् । उपपादयति—**रत्यादेरपीति** । आत्मगतत्वेन
आत्ममोत्रसंबन्धित्वेन । आतङ्कः शङ्का । परगतत्वेन नायकमात्रसंबन्धित्वेन
प्रतीतावित्यन्वयः । अरस्यतापातो निरुक्तसाक्षात्कारविषयत्वाभावापत्तिः । एवं
च रत्यादिर्ममेवेति नायकस्यैवेति संबन्धविशेषस्वीकाराध्यवसायस्य प्रतिबन्धक-
स्याभावः सूचितः । एतदुपकरणं नैव ममेति नैव नायकस्येति संबन्धविशेषपरिग्रहा-
ध्यवसायस्याप्यभावो बोध्यः । विभावाद्दौ साधारण्यप्रतीतिं प्रतिबन्धकाभावप्रदर्श-

१. 'रत्यादेः—' इत्याद्य '—इत्याह' इत्यन्ता पाठः मनुस्मृतौ नास्ति. २. 'आत्मगतत्वेन' घ.

विभावादयोऽपि प्रथमतः साधारण्येन प्रतीयन्त इत्याह—

परस्य न परस्येति ममेति न ममेति च ।

तदास्वादे, विभावादेः परिच्छेदो न विद्यते ॥ १२ ॥

नेनु तथापि कथमलौकिकत्वमेतेषां विभावादीनामित्युच्यते—

विभावादिव्यापारमलौकिकमुपेयुषाम् ।

अलौकिकत्वमेतेषां भूषणं न तु दूषणम् ॥ १३ ॥

आदिशब्दादनुभावनसंचारणे । तत्र विभावनं रत्यादेर्विशेषेणास्वा-
दाङ्कुरणयोग्यतानयनम् । अनुभावनमेवंभूतस्य रत्यादेः समनन्तरमेव
रसादिरूपतया भावनम् । संचारणं तथांभूतस्यैव तस्य सम्यकारणम् ।

नेनोपपादयति—विभावादयोऽपीति । आदिना अनुभावव्यभिचारिभावयोर्ग्र-
हणम् । प्रथमतो रसबोधात्प्राक् । परस्य नायकस्यैव, न परस्य नैव नायकस्य, ममेति
ममैवेति, न ममेति नैव ममेति, तदास्वादे रसास्वादे भाविनि सति परिच्छेदः संब-
न्धविशेषस्वीकारपरिहाराध्यवसायः । तथा च तादृशाध्यवसायस्य प्रतिबन्धकस्या-
भावेनोपहितः साधारणीकरणाख्यव्यापारः सामाजिकानां सीतादयो मम रामादे-
थेति साधारणप्रत्ययमव्याहृतमेव जनयतीति भावः । लौकिकानामपि विभावादीना-
मलौकिकत्वघादनोपायं साधयितुमाशङ्कते—नन्यति । तथापि साधारणीकृत्या-
ख्यव्यापारस्वीकारेऽपि । एवं रसोत्पत्त्यनुगुणमेतेषां विभावादीनाम् । नन्वेतेषामलौ-
किकत्वं रसोत्पत्तेर्विगुणमेव न त्वनुगुणमलौकिकत्वात्फलसिद्धेरदृष्टचरत्वादत् आह—भूष-
णमिति । 'अलौकिकरससिद्धेः' इति शेषः । भूषणमनुगुणम् । दूषणं विगुणम् ।
तथा चालौकिकाद्यैकिकफलसिद्धिर्मास्तु, विभावादीनां फलानिबन्धनादलौकिकत्वे
सति तेभ्योऽलौकिकरसोत्पत्तिः सामाजिकानामनुभवसिद्धैवेति दुरपलप एवालौकि-
कयोः कार्यकारणभाव इति भावः । रसस्यालौकिकत्वमुपपादयिष्यते । विभावादि-
पदव्युत्पत्तिरभ्यमेव विभावादिस्वरूपमाह—तत्रेति । विशेषेणेति । विभावन-
पदघटितस्य विशब्दस्यार्थः । अतिशयेनेति तदर्थः । अङ्कुरणमङ्कुरसदृशीभवनं सूक्ष्म-
रूपेणाविर्भावः । एवं च रत्यादेः सूक्ष्मास्वादरूपेण य आविर्भावस्तच्छोक्तप्रापणमिति
समुदितार्थः । प्राप्त्यर्थचौरादिक'भू'धातुना विभावनपदसिद्धिरवधेया । एवंभूतस्य
सूक्ष्मास्वादरूपेणाविर्भूतस्य । समनन्तरमिति अनुभावनपदघटितस्यानुशब्दस्यार्थः ।
रसादिरूपतया शृङ्गाररूपतया । यद्वा रत्यादेरित्यादिपदेन देवादिविषयरत्या-
दीनामपि परिग्रहः । रसादीत्यादिपदेन भावादिपरिग्रहः । एतेन भावादीनामपि

१. 'प्रथमतः' क-ख पुस्तकयोर्नास्ति. २. 'नन्यत्युपोदात्त' ग पुस्तके नास्ति. ३. 'तथापि' क-
पुस्तके नास्ति. ४. 'आदि-' इत्यादि 'रमे' इत्यन्तः पाठो ग पुस्तके नास्ति. ५. 'तस्य' ग पुस्तके
नास्ति. ६. 'परिपोषणमित्यर्थ' इत्यधिकं ग पुस्तके. ७. 'अनुभव' पुस्तकान्तरे. ८. 'दृष्टचरणवाद'
पुस्तकान्तरे.

विभावादीनां यथासंख्यं कारणकार्यसहकारित्वे कथं त्रयाणामेव
रसोद्बोधे कारणत्वमित्युच्यते—

कार्यकारणसंचारिरूपा अपि हि लोकतः । ३

रसोद्बोधे विभावाद्याः कारणान्येव ते मताः ॥ १४ ॥

ननु तर्हि कथं रसास्वादे तेषामेकः प्रतिभास इत्युच्यते—

विभावादिजन्यत्वमुक्तं भवति । भावनमुत्पादनम् । सूक्ष्मास्वादरूपेणाविर्भूतस्यापि
तस्य रसव्यपदेशो नास्ति, किं त्वनुभावपरिपुष्टस्यैव । नत्वङ्कुरे वृक्ष इति व्यप-
देशः, किंतु कण्ठपल्लवोद्गम एव । तथाभूतस्य रसादिरूपेणोत्पन्नस्य, तस्य
रसादेः सम्यगर्थं चारणमास्वादनपात्रीकरणम् । व्यभिचारिभावेनात्यन्तपरिपुष्टस्यैव
रसादेरत्यन्तास्वादनमिति भावः । एवं चास्वादपरिपोषातिपरिपोषजनकत्वेनैवानु-
भावसंचारिभावयोरास्वादजनकत्वमिति भावः । विभावाः कारणानि । अनु-
भावाः कार्याः (याणि) संचारिणः । सहकारिण इति क्रमः । ननु सहकारिपदं
कारणविशेषपरं कथं रसादेः कार्यविशेषाणां निर्वेदादिसंचारिभावानां सहकारि-
त्वमुपपद्यते । उच्यते—साधनस्यानुमानवादिमते स्वकारणानुमितौ मनसः सह-
कारितया लोके तथाव्यपदेशात् । ननु तथापि निर्वेदादीनां रसादिकार्यत्वे नानु-
भावत्वमेव युज्यते कथं संचारित्वमिति चेत् । न । तेषां व्यापारवैलक्षण्येन फल-
वैलक्षण्यात्, व्यपदेशवैलक्षण्यस्योचितत्वात् । संचारिरूपाः सहकारिरूपाः । लो-
कतः लोके कारणान्येव । इति निरुक्तव्यापारत्रयबलाद्रसादेरास्वादरूपत्वेनोत्पाद-
नादिति भावः । ननु 'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः' इति मुनिव-
चनाद्विभावादीनां समुदितानामेव कारणत्वं वाच्यम् । तथा सति कारणान्येवेति
बहुवचनमनुपपन्नम् । तादृशस्थले एकवचनस्यैव युक्तत्वात्, तृणारणिन्यायेन प्रत्येकं
कारणताप्रत्ययप्रसङ्गाच्च । अत एव काव्यप्रकाशे—'शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रका-
व्यायवेक्षणात् । काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे ॥' इत्यत्र 'त्रयः समुदिता
हेतुर्न तु हेतवः' इत्युक्तम् । उच्यते—कारणपदस्यैकधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपित-
कारणतापरत्वे ह्येकवचनम् । कारणतामात्रपरत्वे तु तादृशस्थलेऽपि बहुवचनं साधु ।
प्रकृते रसादेः कार्यभूतयोरप्यनुभावव्यभिचारिभावयो रसरूपतोत्पत्तौ कारणत्वमिति
कारणतामात्रे तात्पर्यम्, न तु तादृशकारणतायाम् । काव्यप्रकाशनिर्वचनस्य तु
कार्यकारणभावप्राहकतया कार्यतावच्छेदकेऽपि तात्पर्यमिति । रसं प्रति विभावा-
दीनां व्यञ्जनाजन्यैकज्ञानविषयत्वे सस्यैव कारणत्वमुपपादयितुमाह—ननु तर्ह्येति ।
तेषां कारणीभूतविभावादीनाम् । एकप्रतिभास एकरसरूपतया परिणामः ।

१. 'ननु विभावादीनां प्रत्येकं कारणकार्यसहकारिरूपाणां रसं प्रति कथं कारणत्वमित्युच्यते' म.
२. 'अपि' ख. ३. 'कारणकार्य' ख. 'कारण' घ. ४. नन्वित्यतः प्राक् तदुक्तं पवित्रता—
'विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिणि । आनीयमानः सात्त्विकं रसादीभ्यो रसं रसता ॥' इत्य-
धिकं म-पुस्तके.

प्रतीयमानः प्रथमं प्रत्येकं हेतुरुच्यते ।

ततः संमिलितः सर्वो विभावादिः सचेतसाम् ॥ १५ ॥

प्रपाणकरसन्यायाच्चर्व्यमाणो रसो भवेत् ।

यथा खण्डमरिचादीनां संमेलनादपूर्वं इव कश्चिदास्वादः प्रपाण-
करसे संजायते । विभावादिसंमेलनादिहापि तथेत्यर्थः ।

ननु यदि विभावानुभावव्यभिचारिभिर्मिलितैरेव रसस्तत्कथं तेषा-
मेकस्य द्वयोर्वा सद्भावेऽपि सै स्यादित्युच्यते—

सद्भावश्चेद्विभावादेर्द्वयोरेकस्य वा भवेत् ॥ १६ ॥

झटित्यन्यसमाक्षेपे तथा दोषो न विद्यते ।

अन्यसमाक्षेपश्च प्रकरणादिवशात् ।

यथा—

‘दीर्घाक्षं शरदिन्दुकान्ति वदनं बाहू नतावंसयोः

संक्षिप्तं निविडोन्नतस्तनमुरः पार्श्वे प्रमृष्टे इव ।

विभिन्नकारणानां विभिन्नकार्यतया परिणामस्यैवीचित्यादिति भावः । विभावादेरती-
तस्यापि रसास्वादकारणत्वकथनं तज्ज्ञानाभिप्रायेणेति ध्येयम् । प्रतीयमानः प्रत्ये-
कमिति । प्रत्येकं विभावादौ साधारण्यप्रतीतिरित्यभिप्रायेणेदम् । नन्वन्तरा प्रत्येकं
प्रतीत्यनन्तरं कल्पनीयं प्रमाणाभावात् । तत्रः प्रत्येकप्रत्ययानन्तरं संबलितः व्यञ्ज-
नया विशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्येकज्ञानरूपता प्राप्तः प्रपाणकरसन्यायात् प्रपाणकरव
इव चर्व्यमाणः । स्वाभिन्नाह्लादमयं चर्वणविषयः प्रपाणकः । पक्षे विलक्षणरसवृत्त-
योपलभ्यमानो रसश्चिदात्मकः पदार्थः । उपमानोपमेययोश्चर्व्यमाणत्वमुपपादयति—
यथेति । खण्डमरिचादीनामित्यादिपदेनामिक्षाकर्पूरयोर्ग्रहणम् । यथा खण्डादिचतुष्ट-
यमेलकाज्जायमाने प्रपाणकरवे माथुर्यादिविलक्षणो विशिष्य निर्देष्टुमशक्य आस्वादो
रसाख्यगुणविशेष इव विभावादिचतुष्टयमेलकात्तथा जायमाने शृङ्गारादिरसेऽप्याह्लादः
संजायत इत्यन्वयः । ‘देवक्यां देवरूपिण्या विष्णुः सर्वगुहाशयः । आविरसीद्यया
प्राच्या दिशीन्दुरिव पुष्कलः’ इत्यादाविव सतम्यन्तप्रथमान्तपदार्थयोरुपमाद्वयमुप-
स्थापयतोर्यथेवशब्दयोर्न पौनरुक्त्यम् । अत एव रसास्वादपदयोः श्लिष्टत्वादुपमा-
नोपमेयभावः । स स्यात् रसः स्यात् । समाक्षेपे व्यञ्जनया बोधे संति । दोषो
रसानुपपत्तिः । प्रकरणादिवशात् प्रत्यावादिर्वैशिष्ट्यात् । दीर्घाक्षमिति । बाहू

१. 'प्रतीत्यने' ग. २. 'यदि' ग पुस्तके नास्ति. ३. 'रसः' क. ख. ४. ग पुस्तके तु- 'वियद-
न्निमलितान्मुपममेयं मयुकरकोकिलवृजितैर्दिशा श्री- । चरणिरभिनवाङ्कुराद्दृष्ट्वा मणतिपरे दधिने
मधीद मुग्धे ॥' आलम्बनोदीपनविभावमानवर्णनेऽपि प्रसीदेति । पदसामर्थ्यात्कदाचिद्विद्येपमुपाधेपादीना-
मनुभावादीनां मुग्धे इत्यतो गर्वानर्थात्पादीनां च व्यभिचारिणमौचित्यादेवाशयेन । इत्युदाहरणं वर्तते.

मध्यः पाणिमितो नितम्बि जघनं पादाबुदमाहुली

छन्दो नर्तयितुर्यथैव मनसः सृष्टं तथास्या वपुः ॥'.

अत्र मालविकामभिलपतोऽग्निमित्रस्य मालविकारूपविभावमात्रवर्णनेऽपि संचारिणामौत्सुक्यादीनामनुभावानां च नयनविस्फारादीनामौचित्यादेवाक्षेपः । एवमन्याक्षेपेऽप्यूह्यम् ।

अनुकार्यगतो रस इति वेदतः प्रत्याह—

पारिमित्यालौकिकत्वात्सान्तरायतया तथा ॥ १७ ॥

अनुकार्यस्य रत्यादेस्तद्बोधो न रसो भवेत् ।

सीतादिदर्शनादिजो रामादिरत्याद्युद्बोधो हि परिमितो लौकिको नाट्यकाव्यदर्शनादेः सान्तरायश्च, तस्मात्कथं रसरूपतामियात् । रसस्यैतद्धर्मत्रितयविलक्षणधर्मकत्वात् ।

नताविति स्त्रीणां नतस्फुन्धत्वं प्रशस्तमिति भावः । संक्षिप्तमविस्तीर्णं स्त्रीणामविस्तीर्णवक्षस्त्वं गुण इति भावः । प्रमृष्टे लिप्ते । पार्श्वोत्थामलक्ष्यत्वादियमुत्प्रेक्षा । छन्दोऽभिप्रायः । मनसो नर्तयितुक्षपलीकर्तुः कामस्य । अस्या मालविकायाः ॥ औचित्याद्वाच्यस्य विभावस्य वैशिष्ट्यात् । एवमिति । अन्याक्षेपे विभावाक्षेपे । यथा—'परिमृदितमृणालीम्लानमङ्गं प्रशुक्तिः कथमपि परिवारप्रार्थनाभिः क्रियासु । कलयति च हिमाशोर्निष्कलङ्कस्य लक्ष्मीमभिनवकरिदन्तच्छेदकान्तः कपोलः ॥' अत्र विप्रलम्भशृङ्गारस्यानुभावमात्रस्याङ्गसौष्टवादेः सत्त्वम् । तदालम्बनविभावस्य, तच्चेष्टादेरुद्दीपनविभावस्य, व्यभिचारिभावस्य विपादादेश्चाक्षेपेण व्यमः । अनुकार्यो नायकः । पारिमित्यानायकमात्रगतत्वेनाल्पत्वात् । रसस्य तु नानासामाजिकगतत्वेन तदसंभवादिति भावः । लौकिकत्वादिति । रसस्यालौकिकत्वमलौकिकविभावादिजन्यत्वाद्दृश्यमाणप्रकारेण चावगन्तव्यम् । सान्तरायतया नाट्यकाव्यदर्शनध्रवणप्रतिकूलया । तस्मात्पारिमित्यादित्रयसंभवात् । पारिमित्यादीनां रसभेदव्याप्यत्वमुपपादयति—रसस्येति । एतदिति पारिमित्यादीत्यर्थः । विलक्षणत्वं च तदभा-

1 वेदत इति । महृलोहयादीन् ॥

१. 'अनुकार्यो रामादिः, तन्नतो रत्यादिना परिमितः, न अलौकिकश्च, कालान्तरभूतत्वात्सान्तरायः । स कथमपरिमितालौकिकानुभूयमानो रसता गच्छेत् ।' इति पाठान्तरं श. पुस्तके. २. 'दितः' ख. ३. 'तत्' ख. ४. 'अत्र धर्मोद्बोधोऽङ्गसंभवविभावस्य नायकस्य तच्चेष्टादेरुद्दीपनविभावस्य चाक्षेपेण कामः' इति पुस्तकद्वये पाठान्तरम्.

अनुकर्तृगतत्वं चास्य निरस्यति—

शिक्षाभ्यांसादिमात्रेण राघवादेः सरूपताम् ॥ १८ ॥

दर्शयन्नर्तको नैव रसस्यास्वादको भवेत् ।

किं च ।

काव्यार्थभावनेनायमपि सम्यपदास्पदम् ॥ १९ ॥

यदि पुनर्नटोऽपि काव्यार्थभावनया रामादिस्वरूपतामात्मनो दर्शयेत् तदा सोऽपि सम्यमध्य एव गण्यते ।

नायं ज्ञाप्यः स्वसत्तायां प्रतीत्यव्यभिचारतः ।

यो हि ज्ञाप्यो घटादिः स सन्नपि कदाचिदज्ञातो भवति न ह्ययं तथा प्रतीतिमन्तरेणाभावात् ।

व्याप्यत्वमेव । एवं च यद्दर्माभावव्याप्यो यद्वृत्तिधर्मस्वद्धर्मस्वद्धेदव्याप्य इति नियमः संपद्यते । यथा—पटवृत्तिधर्मः पटत्वं घटत्वरूपधर्माभावव्याप्यो भवति, घटत्वधर्मोऽपि पटभेदव्याप्यो भवति । यथाश्रुतं तु न सम्यक् । तथाहि—यद्धर्मो यद्वृत्तिधर्मभिन्नस्वद्धर्मस्वद्धेदव्याप्य इति नियमो नोपपद्यते । घटत्वं घटवृत्तिधर्मान्तरविलक्षणं न तु घटभेदव्याप्यमिति व्यभिचारात् । यदि तु यद्वृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको भेदो विवक्ष्यते तदा नायं दोष इत्यवधेयम् । अनुकर्तृगतत्वं नटवृत्तित्वम् । अस्य रसस्य । गुरुतो ग्रहणं शिक्षा । शिक्षितार्यस्य सुहुरुद्युत्तानेन संस्कारशिक्षयोऽभ्यासः । मानपदेन काव्यार्थभावनाव्यवच्छेदः । अयमपि नर्तकोऽपि । सम्यपदास्पदं सम्यपदवाच्यः । रसस्य स्वप्रकाशत्वं पर्यवसाययितुं ज्ञानान्तरप्राप्तत्वं निरस्यति—नायमिति । अयं रसो ज्ञाप्यो जन्यज्ञानविषयः, रसस्य जन्यताभावो निरूपयिष्यते, नातो वाचः । ईश्वरज्ञानविषयत्वस्य केवलान्वयितया साध्याप्रसिद्धिरतो जन्येति । स्वसत्तायां स्वावस्थाने । पञ्चमं सप्तमी । प्रतीतिं विना स्वावस्थानस्याभावादित्यर्थः । अत्र साध्यसाधनयोः पक्षमात्रवृत्तित्वेनान्वयदधान्ताभावादन्यव्याप्तिप्रहो न संभवतीति व्यतिरेकव्याप्तिप्रहोपायं व्यतिरेकदृष्टान्तमाह—यो हीति । अत्र वीप्सा वेदितव्या । सन्नपि अवस्थितोऽपि । कदाचित् ज्ञानसाम्यभावदशायाम् । तथा च यो यो ज्ञाप्यः स स प्रतीतिं विना कदाचिदवतिष्ठते यथा घटादिरित्यभिप्रायः । अत्र ज्ञानाभावकालीनावस्थानाभाव एव हेतुः पर्यवसक्तः । ज्ञानं चात्र स्वविषयकमीश्वरज्ञानातिरिक्तमवगन्तव्यम् । नातो

१ अन्विति । न्यायरीत्या नात्यश्लक्ष्णिका, योजयता श्रीशङ्करादीनां मते रसस्यानुकर्तृगतत्वम् । इह फक्किरेत्युक्तिस्तु नवीनलेखाभिप्रायेण । केचन प्रकृतं नात्यश्लोक्तगणं सूत्रत्वेन व्यवहरन्ति तन्निरासार्थम् । एतच्छास्त्रं तु पद्यघातकम् ॥

यस्मादेव विभावादिसमूहालम्बनात्मकः ॥ २० ॥ १

तस्मान्न कार्यः—

यदि रसः कार्यः स्यात्तदा विभावादिज्ञानकारणक एव स्यात् । ततश्च रसप्रतीतिकाले विभावादयो न प्रतीयेरन् । कारणज्ञानतत्कार्यज्ञानादीनां युगपददर्शनात् । नहि चन्दनस्पर्शज्ञानं तज्जन्यसुखज्ञानं चैकदा संभवति । रसस्य च विभावादिसमूहालम्बनात्मकत्वयैव प्रतीतेर्न विभावादिज्ञानकारणकत्वमित्यभिप्रायः ।

५ नो नित्यः पूर्वसंवेदनोज्झितः ।

हेत्वप्रसिद्धिः । शाप्यत्वाभावस्य साध्यस्य व्यतिरेको शाप्यत्वमेव निरुक्तहेतुव्यतिरेकश्च ज्ञानाभावशालीनावस्थानं तयोः सहचारप्रहेण साधने साध्यव्याप्तिं ग्राहयित्वा पक्षधर्मत्वं ग्राहयति—न ह्ययमिति । अयं रसः । तथा संज्ञपि न कदाचिदज्ञातः । तत्रापि हेतुमाह—प्रतीतिमिति । अन्तरेण विना । रसस्य कार्यमुखः ज्ञानान्तरवैलक्षण्यात्कार्यत्वाभाव साधयति—यस्मादिति । एष रसः विभावादिसमूहालम्बनात्मकः ययासंभवविशेषणविशेष्यभावापन्नविभावादिसमूहविषयकः । 'रसः कार्यत्वाभाववान् सुखमयत्वे सति विभावादिसमूहविषयकत्वात्' इत्यनुमानम् । रससमानाकारे व्यञ्जनाजन्यज्ञाने व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं हेतुविशेषणम् । बाधोत्सारकं तर्कमाह—यदीति । रसप्रादुर्भावप्राक्क्षणे विभावादिज्ञानस्यैव संभवात्कारणकत्वमेवोपपद्यत इत्येवकारेण । ननु कार्यत्ववति घटादीं विभावादिज्ञानकारणकत्वं नास्तीति मूलशैथिल्यमिति चेत् । न । विभावादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वसमानाधिकरणकार्यत्वस्यापाद्यस्य विवक्षणीयत्वाद् रससमानाकारे व्यञ्जनाजन्यज्ञानादावापाद्यादकोर्ध्याप्तिग्रहः । अत्रेष्टापत्तौ दोषमाह—ततश्चेति । रसस्य विभावादिज्ञानकारणकत्वात्कीकापचेत्यर्थः । रसप्रतीतिकाले रसप्रतीतौ न प्रतीयेरन् न विषयाः स्युः । ज्ञानेति । ज्ञायमानकारणज्ञायमानतज्जन्यसुरतयोर्युगपददर्शनात् एकसंविदिषयत्वाददर्शनात् । एतदेव दृष्टान्वेनोपपादयति—नहीति । चन्दनस्पर्शतज्जन्यसुखं चैकज्ञानविषयो न भवतीत्यर्थः । आपतेरनुगुणं बाधं दर्शयति—रसस्य चेति । आनन्दरूपस्य विभावादिसमूहालम्बनात्मकप्रतीतिरूपस्यैत्यर्थः । एवं च विभावादिज्ञानकारणकत्वरूपस्यापाद्यत्वाभावे सिद्धे तेनैव कार्यत्वरूपविशेष्याभाववृत्तौ निरुक्त्वापादकस्य विशिष्टाभावः सिध्यतीति भावः । तदुक्तं काव्यप्रकाशटीकाकृता चण्डीदासेन—कार्यं सुखं स्वकारणैः सह नैकस्यां संविद्यभासमानं दृष्टम् । एतच्च सुखं विभावादिसंवलितं भासते, तस्मान्न कार्यम्' इति । एवं च विभावादिज्ञानस्य रसं प्रति यत्कारणत्वमुक्तं तत्पूर्ववर्तित्वमात्रेणोपचारिकमिति ध्येयम् । रसस्य नित्यत्वाभावमप्युपपादयति—नो नित्य इति । एष इत्य-

असंवेदनकाले हि न भारोऽप्यस्य विद्यते ॥ २१ ॥

न खलु नित्यवस्तुनोऽसंवेदनकालेऽसंभवः ।

नापि भविष्यन्साक्षादानन्दमयप्रकाशरूपत्वात् ।

कार्यज्ञाप्यविलक्षणभावान्नो वर्तमानोऽपि ॥ २२ ॥

विभावादिपरामर्शविषयत्वात्सचेतसाम् ।

परानन्दमयत्वेन संवेद्यत्वादपि स्फुटम् ॥ २३ ॥

ने निर्विकल्पकं ज्ञानं तस्य ग्राहकमिष्यते ।

नुपज्यते । पूर्वसंवेदन विभावादिज्ञानात् प्राग्ज्ञानं तद्रहित इत्यर्थः । यदि रसो नित्य स्यात्तदा विभावादिज्ञानात्प्रागपि ज्ञायेतेति पाधोरसारकत्वार्कः । ननु विभावादिज्ञानं तद्ग्राहकमिति प्राषाले कथं रस प्रतीयेतैत्यतो दोषान्तरमाह—असंवेदनेति । अस्य रसस्य संवेदनशरीरत्वादसंवेदनकाले सुतरामसंभव इति भावः । साध्यसाधनयोर्व्याप्तिग्राहकं साध्याभावसाधनाभावयो सहचारं दर्शयति—न खल्विति । रसस्य भविष्यत्त्वाभावं साधयति—नापीति । एष इत्यनुपज्यते । साक्षादिति । साक्षात्कारविषयानन्दबहुलप्रकाशरूपत्वादित्यर्थः । लौकिकप्रत्यक्षे विषयस्य कारणत्वाङ्गीकारेण भविष्यत्सदसंभवादिति भावः । रसस्य वर्तमानत्वाभावमपि साधयति—ज्ञाप्येति । ज्ञाप्यकार्येति प्रामादिक पाठं आर्याघटवगणभङ्गप्रसङ्गात् । कार्यज्ञाप्यैवेव पाठं सम्यक् । एवं वर्तमान इत्यत्र नशब्द प्रामादिक, नोशब्द सम्यक् । वर्तमानस्य वस्तुन कार्यज्ञाप्यान्यतरत्वनियमादिति भावः । रसग्रहस्य निर्विकल्पकज्ञानस्वरूपत्वाभाव साधयति—विभावादीति । परामर्शोऽत्र विशिष्टवैशिष्ट्यावगाही ग्रहः । तद्विषयत्वात्तन्मात्रविषयत्वात् । परानन्देति । परमानन्दत्वप्रकारकसंवेदनविषयत्वादित्यर्थः । निर्विकल्पकं ससर्गान्यगाहि । भासमानससर्गप्रतियोगित्वरूपप्रकारत्वस्यापि ससर्गग्रहमन्तरेणासंभवादिति भावः । तस्य रसस्य । ग्राहक विषयतानिरूपकम् । रसग्रहो निर्विकल्पस्वरूप

१. नेति । नामरूपवासादिशून्य निर्विकल्पकम् । तद्युक्त सविकल्पकम्, तत्र रस-
धेन गृह्यत इत्याशङ्क्य नाम्यतरेण गृह्यत इति श्रुत्वस्थापितम् ॥

* आर्येण मुद्रितपुस्तकेषु पदभेदेद्वैकल्यसंवेदन सघरूपता मौता २ 'पूर्वेति । संवेदनात्पूर्व
मागृति पूर्वसंवेदन धर्मपरनिर्देशात्मानुक्तिजनसत्त्वेव । रसस्य तद्विलक्षणैतत्पर्यवसिक्तत्वाभावात्
सिष्यतीति भावः । ननु सप्रमागृति यत्संवेदन तद्रहित इत्यर्थः । रसत्वोत्पत्ते मागृतिमित्यादि-
संभवे स्वमागृतिसंवेदनविषयत्वाभावात् हेतोः स्वरूपासिद्धेः, निताना मागृतासंभवेन निरुक्तहेतोत्पत्त-
सद्भावात्संभविचारत्वात् । नापि पूर्वमतीत यत्संवेदन तद्विषयत्वाभावात् हेतु रससंवेदनस्यापि । अतीतत्व-
संवेदनमतीतत्वसंवेदनविषयत्वस्य केवलान्वयितया सत्याप्रसिद्धेः । ननु रसस्य नाद्योत्तरमप्युपनीतमनादि
संभवात्संवेदनमागृत्तत्वाभावस्य हेतोः स्वरूपासिद्धत्वमत्र भाह—असंवेदनेति । इति पुस्तकान्तरे
१. 'रस' इत्यादि 'भवेत्' । इत्यां पाठं पुस्तकान्तरं न दृश्यते.

तथाभिलाषसंसर्गयोग्यत्वविरहान्न सः ॥ २४ ॥

सविकल्पकसंवेद्यः—

सविकल्पकज्ञानसंवेद्यानां हि वचनप्रयोगयोग्यता । न तु रसस्य तथा ।

साक्षात्कारतया न च ।

परोक्षस्तत्प्रकाशो नापरोक्षः शब्दसंभवात् ॥ २५ ॥

तत्कथय कीदृगस्य तत्त्वमश्रुतादृष्टपूर्वनिरूपणप्रकारस्येत्याह—

तस्मादलौकिकः सत्यं वेद्यः सहृदयैरयम् ।

तत्किं पुनः प्रमाणं तस्य सद्भाव इत्याह—

प्रमाणं चर्वणैवात्र स्वाभिने विदुषां मतम् ॥ २६ ॥

इत्यर्थः । विभावादिनिष्ठप्रकारतायाः परमानन्दत्वंनिष्ठप्रकारतायाश्च निरूपकस्य रस-
प्रदस्य निष्ठप्रकाररामकनिर्विकल्पकस्वरूपत्वं न संभवतीति भावः । एतेन स्वमात्र-
प्राप्तस्य रसस्य निर्विकल्पकज्ञानरूपत्वमपि न सिध्यतीति ध्येयम् । रसप्रदस्य सवि-
कल्पकज्ञानस्वरूपत्वाभावमपि साधयति—तथेति-। अभिलाषो वचनं तस्य संसर्गः
प्रयोगः । तद्योग्यत्वाभावादित्यर्थः । स रसः सविकल्पकसंवेद्यः संसर्गावगादिज्ञान-
विषयः । प्रागुक्तहेतुद्वयासंगतेरस्य सविकल्पकज्ञानविषयत्वमस्त्येव । किंतु सविक-
ल्पकवेद्यान्तरादस्य वैलक्षण्यसाधने तात्पर्यं वेदितव्यम् । स्वप्रकाशकत्वेनापि
ज्ञानान्तरभावात्सविकल्पकादस्य वैलक्षण्यं बोध्यम् । गुरुनये तु—सविकल्पकज्ञानानां
स्वैवैव प्रद इति नैतद्वैलक्षण्यम् । साक्षात्कारतयेति । स्वादनाख्यव्यापारस्य
मनःसंनिकर्षत्वाशीकारेण तज्जन्यत्वादिति भावः । परोक्षः प्रत्यक्षविलक्षणः ।
तत्प्रकाशो रसप्रदो नापरोक्षः नापि प्रत्यक्षरूपः । शब्दसंभवात् काव्यजन्य-
विभावादिज्ञानजन्यत्वनियमात् । अनेन प्रत्यक्षान्तरवैलक्षण्यमेव साधितं न तु प्रत्य-
क्षभिन्नत्वम् । प्रागुक्तविरोधात् । अस्य रसस्य तत्त्वं साधारण्यम् । अश्रुतोऽदृष्ट-
पूर्वश्च निरूपणप्रकार इतरभेदानुमापको धर्मः स्वभावो यस्य तस्येत्यर्थः । तस्मा-
द्दुपदर्शितलौकिकज्ञानानन्दवैलक्षण्यात् । सत्यमित्येवकारणं । अलौकिक एवेत्यर्थः ।
अन्यत्राश्रवणदर्शनं चालौकिकवस्तुसिद्धौ गुण एव न तु दोष इति भावः । तदु-
क्तम्—‘अलौकिकसिद्धेर्भूषणमेव न तु दूषणम्’ इति । विदुषां चर्वणैवत्वन्वयः ।
अत्र रसे । स्वाभिने चर्वणास्वरूपे । तदुक्तम्—‘चर्वणैव भगवती स्वसंवित्स्वस्व-

1. तथेति । तमेत्यादि सविकल्पकसंवेद्य इत्यनेनान्वेति । आत्मादे शानान्तरासंभ-
वात्समाश्रवणविषयिण्यां चर्वणायां नामरूपाशुद्धेलाभावाच्च न सविकल्पकत्वपक्षोऽपि संभ-
वतीति तात्पर्यम् ॥

चर्वणा आस्वादनम् । तच्च 'स्वादः काव्यार्थसंभेदादात्मानन्दसमुद्भवः' इत्युक्तप्रकारम् ।

ननु यदि रसो न कार्यस्तत्कथं महर्षिणा 'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः' इति लक्षणं धृतमित्युच्यते—

निष्पत्त्या चर्वणस्यास्य निष्पत्तिरुपचारतः ।

यद्यपि रसामिन्नतया चर्वणस्यापि न कार्यत्वं तथापि तस्य कादाचित्कतया उपचरितेन कार्यत्वेन कार्यत्वमुपचर्यते ।

अवाच्यत्वादिकं तस्य वक्ष्ये व्यञ्जनरूपणे ॥ २७ ॥

तस्य रसस्य । आदिशब्दादलक्ष्यत्वादि ।

ननु यदि मिलिता रत्यादयो रसास्तत्कथमस्य स्वप्रकाशत्वं कथं वाखण्डत्वमित्याह—

१ रत्यादिज्ञानतादात्म्यादेवं यस्माद्रसो भवेत् ।

ततोऽस्य स्वप्रकाशत्वमखण्डत्वं च सिध्यति ॥ २८ ॥

यदि रत्यादिकं प्रकाशशरीरादतिरिक्तं स्यात्तदैवास्य स्वप्रकाशत्वं न

रूपादभिन्ने तस्मिन्प्रमाणम्' इति । ननु यदीति । अस्या विप्रतिपत्ते 'तस्मान्न कार्यः' इत्यनन्तरमेवोत्थापयितुमौचित्येऽपि सिद्धान्तस्य चर्वणाग्रहसाध्यत्वाच्चर्वणा-
निरूपणानन्तरमेवोत्थापनमुचितमेव । महर्षिणा भरतेन । अस्य रसस्योपचारतः
खाश्रयप्राप्तत्वसंबन्धेन । प्रतीयत इति शेष । तस्य चर्वणस्य । कादाचित्क-
तया आविर्भावतिरोभाववशेन कदाचिद्भवतया । अत्रामेदे तृतीया । उपचरि-
त्तेन लक्षणया प्रतीयेन । कार्यत्वेन कार्यसादृशेन हेतुना कार्यत्व कार्यसादृश्य-
मुपचर्यते निरुक्तपरम्परासंबन्धेन प्रयुज्यते । अवाच्यत्वमनभिधेयत्वम् । व्यञ्ज-
नानिरूपणे व्यञ्जनाया प्रामाण्यनिरूपणे पञ्चमपरिच्छेदे । अलक्ष्यत्वादीत्यादिना
तात्पर्यप्राप्तत्वपरिग्रह । रसस्य स्वप्रकाशत्वमखण्डत्व चोपपादयति—ननु यदीति ।
स्वप्रकाशत्व स्वस्वरूपज्ञानविषयत्वं रत्यादीना तदसम्भवादिति भाव । अखण्डत्व-
मेवरूपत्वं परिणामवादिमते । सिद्धान्तमाह—रत्यादिरिति । अस्य रसस्य । न
तथा प्रकाशशरीरादतिरिक्तत्वम् । ननु रसस्य स्वप्रकाशचिन्मयात्वाज्ञीकारेण तद्ग्राह-
कस्य चर्वणस्यापि तद्रूपत्वमुपपन्नम् । एवं च 'निष्पत्त्या चर्वणस्यास्य निष्पत्तिरुप-

१ विभावेति । फकिकाया 'विभावादिसंयोगाद्' इति पञ्चम्या विभावादीना हेतु-
त्वमुक्तम् । तच्च क्रांत्कत्व शापकत्व वा स्यादिति शङ्कोद्भावनम् ॥

१ 'तस्य' इत्यादि 'दि' इत्यन्त ग पुलके नास्ति २. न'विलग्नपुषोवात्' ग पुलके न दृश्यते
३ 'दि' इत्यादि 'उपेया' इति च इत्यन्त पाठो ग पुलके नास्ति

सिद्ध्येत् । न च तथा । तादात्म्याङ्गीकारात् । यदुक्तम्—‘यद्यपि रसानन्यतया चर्वणापि न कार्य्या (र्यम्) तथापि कादाचित्कतया कार्य्यत्वमुपकल्प्य तदेकात्मन्यनादिवासनापरिणतिरूपे रत्यादिभावेऽपि व्यवहार इति भावः’ इति । ‘सुखादितादात्म्याङ्गीकारे चास्माकीं सिद्धान्तशय्यामधिशय्य दिव्यं चर्षसहस्रं प्रमोदनिद्रामुपेया’ इति च । ‘अभिन्नोऽपि स प्रमात्रा वासनोपनीतरत्यादितादात्म्येन गोचरीकृतः’ इति च । ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वमनङ्गीकुर्वतामुपरि वेदान्तिभिरेव पातनीयो दण्डः । तादात्म्यादेवास्याखण्डत्वम् ।

‘चारतः’ इति यदुक्तं तदसंगतमित्यत आह—यद्यपीति । उपकल्प्य लक्षणया व्यवहृत्य । तदेकात्मनि चर्वणास्वरूपे । अनादीति । सामाजिकानां प्राक्तनी या वासना तस्या परिणतिरूपे । आविर्भूतज्ञानरूपे रसे इत्यर्थः । एतेन रसस्याकार्य्यत्वमुपपादितम् । ननु चर्वेणातोऽभिज्ञे रसे लक्षणया साक्षादेव कार्य्यत्वं प्रतीयते कथं निरुक्तपरम्परया व्यवहर्तव्यमत आह—रत्यादीति । रत्यादिविषयावच्छेद इत्यर्थः । ‘विभावादिसंयोगाद्रत्यादी रसो जायते’ इत्यत्र रसे साक्षाद्रत्यादौ रसद्वारैव निष्पत्तिः प्रतीयत इति भावः । व्यवहारं निरुक्तपरम्परया प्रयुङ्क्ष्व । ननु परिणामवादिमते रत्यादेर्ज्ञानतादात्म्यं स्वप्रकाशत्वं चोपपद्यता ‘स्वप्रकाशानन्दचिन्मयः’ इत्यनेन रसस्यानन्दमयत्वं ‘चमत्कारप्राणः’ इत्यनेन चमत्कारमयत्वं चोक्तम्, तदसंगतं विजातीयानां चिदानन्दचमत्काराणामेकरूपत्वासंभवादत्त आह—सुखादीति । आदिना चमत्कारपरिग्रहः । आस्माकीमालंकारिकसंप्रदायसंबन्धिनीम् । ‘तस्मादलौकिकं सत्यं वेद्यं सहृदयैरयम्’ इति सिद्धान्त एव सुखसंपादकत्वेन शय्या तामधिशय्य अधिधित्ये दिव्यमिति । मनुष्याणां पञ्चधिकत्रिंशत्संख्यकवर्षे देवानामेकवत्सरो भवति । एवं वर्षसहस्रं प्रमोद एव नेत्रनिमीलनादिकारित्वेन निद्रा तामुपेया । प्राप्नुहि । तथा चास्माकं सिद्धान्ताश्रयणेन चिरकालमपि चिन्तया वादिभिर्दोषोद्भावनं कर्तुं न शक्यमिति भावः । रसस्य स्वप्रकाशत्वमुपसहरति—अभिन्नोऽपीति । ‘स्वस्मात्’ इति शेषः । स रसः । प्रमात्रा इति भावप्रधानो निर्देशः । तेन चर्वेणारूपप्रमयेत्यर्थः । सपद्यते । वासनयामुपनीतो ज्ञानप्रलासत्तया अभेदेन प्रकरीकृतो यो रत्यादिस्वस्य तादात्म्येन विशिष्टः गोचरीकृतो विषयीकृतः । ननु ज्ञानस्यानुव्यवसायेनैव ग्रहो भवति कथं स्वप्रकाशत्वमिति वदतो नैयायिकानाक्षिपति—ज्ञानस्येति । उपरि मते दण्डो दोषः पातनीय उपन्यसनीयः । ज्ञानस्यानुव्यवसायेन तस्यापि ज्ञानान्तरेण ग्रह इत्यनवस्थारूपोऽत्र दोषो वेदितव्यः । रसस्याखण्डत्वेऽपि ज्ञानतादात्म्यमेव हेतुमनुपज्य दर्शयति—तादात्म्यादेवेति । ज्ञानतादात्म्यादेवेत्यर्थः । अस्य ‘रसस्य ।’ ननु

रत्यादयो हि प्रथममेकैकंशः प्रतीयमानाः सर्वेऽप्येकीमृताः स्फुरन्त एव रसतागापद्यन्ते । तदुक्तम्—

‘विभावा अनुभावाश्च सात्त्विका व्यभिचारिणः ।

प्रतीयमानाः प्रथमं खण्डशो यान्त्यखण्डताम् ॥’ इति ।

‘परमार्थतस्त्वखण्ड एवायं वेदान्तप्रसिद्धमक्षतत्ववद्वेदितव्यः’ इति च ।

अथ के ते विभावानुभावव्यभिचारिण इत्यपेक्षायां विभावमाह—

रत्याद्युद्धोषकां लोके विभावाः काव्यनाट्ययोः ।

ये हि लोके रामादिगतरतिहासादीनामुद्धोषकारणानि सीतादयस्त एव काव्ये नाट्ये च निवेशिताः सन्तः ‘विभाव्यन्ते आसादाङ्कुरप्रा-
दुर्भावयोग्याः क्रियन्ते सामाजिकरत्यादिभावा एभिः’ इति विभावा उच्यन्ते ।

तदुक्तं भर्तृहरिणा—

‘शब्दोपहितरूपास्तान्युद्धेर्विषयतां गतान् ।

प्रत्यक्षानिव कंसादीन्साधनत्वेन मन्यते ॥’

व्यस्ताना रत्यादिविभावादीना मथमेकरूपत्वमत आह—रत्यादयो हीति । आदिना विभावादिपरिग्रह । एतच्च शङ्काररसे । वीरदौ तून्माहादयो ज्ञेया । एकीभूता व्यञ्जनाजन्यैरञ्जानविषयत्वेन एकरूपत्वं प्राप्ता । स्फुरन्तश्चिद्रूपत्वं प्राप्नुवन्त । सात्त्विकानुभावयोगोवर्तव्यत्वेन पृथगुपादानम् । खण्डन प्रत्ये-
कम् । ननु ज्ञानतादात्म्याज्ञीकारेऽप्यखण्डत्वं न संभवति सुप्रचमद्वाराभ्यामैक्या समवादत् आह—परमार्थतस्त्विति । वस्तुतास्त्वत्यर्थे । अलौकिकत्वमात्रा दिति यावत् । अलौकिकमेव दृष्टान्तमाह—वेदान्तेति । प्रज्ञामीमासा वेदान्त-
स्वतन यथा चिदानन्दरूपोऽर्थं पुरुष इत्यनेन चिदानन्दशोरेकनक्षरपरवसुप्रादितं तथा चिदानन्दचमत्कारणामैकरूपत्वमिति भाव । शब्दोपहितरूपान् काव्य-
प्रकाशितस्वरूपान् । युद्धेर्व्यञ्जनाजन्यवोधस्य । कंसादीनििति । वीरसायात्स्व-
नविभावाभिप्रायेण । साधनत्वेनेति विशेषणे तृतीया । मन्यते सामाजिक

१ ‘रत्यादयो— इत्यादि’ तदुक्त इत्यन्त पाठो ग. पुस्तके नास्ति. २ इति ‘रत्नविरूपणम्’ इत्य-
धिक ग. पुस्तके ३ ‘अथ—’ इत्यादि ‘न यते’ ४ इति हस्तिकारिकात्; पाठो ग. पुस्तके नास्ति,
किंतु ‘ननु विभावादिभ्यो रथ इत्युक्तं के ते विभावाया इत्याह—यद्वेदोऽर्था विभाव्यन्ते आसादाङ्कुरप्रा-
दुर्भावः । अनेन परमार्थेकाय विभाव इति कीर्तितः ५’ इत्येव पाठोऽस्ति

तद्भेदावाह—

आलम्बनोद्दीपनारूपा तस्य भेदावुभौ स्मृतौ ।

स्पष्टम् ।

तत्र—

आलम्बनं नायिकादिस्तमालम्ब्य रसोद्भवात् ॥ २९ ॥

आदिशब्दान्नायिकाप्रतिनायिकादयः । अत्र यस्य रसस्य यो विभावः स तत्स्वरूपवर्णने वक्ष्यते । तत्र नायकः—

त्यागी कृती कुलीनः सुश्रीको रूपयौवनोत्साही ।

दक्षोऽनुरक्तलोकस्तेजोवैदग्ध्यशीलवान्नेता ॥ ३० ॥

दक्षः क्षिप्रकारी । शीलं सदृष्टम् । पैवमादिगुणसंपन्नो नेता नायको भवति ।

तद्भेदानाह—

धीरोदात्तो धीरोद्धतस्तथा धीरललितश्च ।

धीरप्रशान्त इत्ययमुक्तः प्रथमंश्चतुर्भेदः ॥ ३१ ॥

स्पष्टम् ।

तत्र धीरोदात्तः—

अविकथनः क्षमावानंतिगम्भीरो महासत्त्वः ।

स्येयान्निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः ॥ ३२ ॥

अविकथनोऽनात्मक्षाघाकरः । महासत्त्वो हर्षशोकाद्यनभिभूत-
सभावः । निगूढमानो विनयच्छन्नगर्वः । दृढव्रतोऽङ्गीकृतनिर्वाहकः ।

यथा—रामयुधिष्ठिरादिः ।

इति शेषः ॥ तद्भेदौ विभावप्रसारी । तस्य विभावस्य ॥ नायकादिरिति ।
नायरो रतेर्नायक शालम्बनं तं नायकादिमालम्ब्य विपयीत्यत्र ॥ त्यागी दाता ।
कृती वीर । कुलीन मनुजोद्भव । उत्साह कर्मगुणवत्साय । रूपयौवनवान् ।
निगूढानिप्रायज्ञाय वैदग्ध्यम् । शीलं सदृष्टम् । नेता नायकः तद्भेदात्तायनप्र-
कारण ॥ अतिगम्भीरो दुरवशोपानिप्राय । श्रेयार कर्मणि स्थितारः ॥

१. इय गाया षट्चरण तिनका । धवममेऽपि ॥

१. 'कृती कृत्' इत्यपि मनुजोद्भवः । २. 'दृष्टम्' इति षट्चरा मनुजोद्भवः । ३. मया
नायकत्ववत्ता मनुजोद्भवे कृति
सादि १

अथ धीरोद्धतः—

मायापरः प्रचण्डश्चपलोऽहंकारदर्पभूषिष्ठः ।

आत्मश्लाघानिरतो धीरैर्धीरोद्धतः कथितः ॥ ३३ ॥

यथा—भीसेनादिः ।

अथ धीरललितः—

निश्चिन्तो मृदुरनिशं कलापरो धीरललितः स्यात् ।

कला नृत्यादिका । यथा—रत्नावल्यादौ वत्सराजादिः ।

अथ धीरप्रशान्तः—

सामान्यगुणैर्भूयान्द्विजादिको धीरप्रशान्तः स्यात् ॥ ३४ ॥

यथा—मालतीमाधवादौ माधवादिः ।

एषां च शृङ्गारादिरूपत्वे मेदानाह—

एभिर्दक्षिणघृष्टानुकूलशठरूपिभिस्तु षोडशधा ।

तत्र तेषां धीरोदात्तादीनां प्रत्येकं दक्षिणघृष्टानुकूलशठत्वेन षोड-
शप्रकारो नायकः ।

एषु त्वनेकमहिलासमरागो दक्षिणः कथितः ॥ ३५ ॥

द्वयोस्त्रिचतुःप्रभृतिषु नायिकासु तुल्यानुरागो दक्षिणनायकः ।

यथा—

स्नाता तिष्ठति कुन्तलेश्वरसुता, वारोऽङ्गराजस्वसु-

धूतै रात्रिरियं जिता कमलया, देवी प्रसाद्यां च ।

अहंकारः अहं महानिति ज्ञानविशेषः । दर्पः शौर्यवीर्याद्यतिशयः । मृदुः अप-
चण्डचरितः ॥ सामान्यगुणैर्नायकसामान्यगुणैः । धीरोदात्तादिप्रितयभिन्नो
नायको धीरप्रशान्त इत्यभिप्रायः ॥ एषां धीरोदात्तादीनाम् । षोडशधेति ।
शृङ्गारे षोडशप्रकारो नायको भवति रसान्तरे तु चतुष्प्रकार इत्यवधेयम् ॥ स्नाता
ऋतुस्नाता । वारः सुरतार्थं नियमितदिवसः । जिता जयेनात्मसुरतार्थं प्राप्ता । देवी
स्नाताभिषेका राजपत्नी । देवेन राज्ञः । अप्रतिपत्त्या कर्तव्यानिश्चयेन मूढं व्याकुलम्

1. एभिरिति । दक्षिणधीरोदात्तः, दक्षिणधीरोद्धतः, दक्षिणधीरललितः, दक्षिणधीर-
प्रशान्तः, एवं घृष्टादिपदयोजनेन षोडशप्रकारका नायका इत्यवधेयम् ॥

१. मनुष्यके कलापदव्याख्या नास्ति. व. पुस्तके तु 'कला रत्नादिका' इति पाठः. २. 'धीरप्रशान्त'
प. ३. 'महिलासु' प. ४. 'नायिकासु' इति क-पुस्तके पाठः. ५. 'नायक' इति पाठः मनुष्यके.

ईत्यन्तःपुरसुन्दरीः प्रति मया विज्ञाय विज्ञापिते
 देवेनाप्रतिपत्तिमूढमनसा द्वित्राः स्थितं नाडिकाः ॥
 कृतागां अपि निःशङ्कस्तर्जितोऽपि न लज्जितः ।
 दृष्टदोषोऽपि मिथ्यावाक्यकथितो घृष्टनायकः ॥ ३६ ॥

यथा मम—

शोणं^३ वीक्ष्य मुखं विचुम्बितुमहं यातः समीप, ततः
 पादेन प्रहृतं तथा, सपदि तं घृत्वा सहासे मयि ।
 किञ्चित्त्र विधातुमक्षमतया बाष्प, सृजन्त्याः सखे ।
 ध्यातश्चेतसि कौतुकं वितनुते कोपोऽपि वामश्रुव ॥
 अनुकूल एकनिरतः—

एकस्यामेव नायिकायामासक्तोऽनुकूलनायकः ।

यथा—

अस्माक सखि धाससी न रुचिरे, त्रैवेयकं नोज्ज्वल,
 नो वक्रा गति, रुद्धत न हसितं, नैवास्ति कश्चिन्मदः ।
 किञ्चिन्त्येऽपि जना वदन्ति सुभगोऽप्यस्याः प्रियौ नान्यतो
 दृष्टिं निक्षिपतीति विश्वमियता मन्यामहे दुःस्थितम् ॥

अप्राप्तिनिश्चयश्च्य वा मनो यस्य तेन ॥ कृतागा. कृतापराध । मिथ्यावाक्ये मयै
 तन्न कृतमित्ययथार्थवचन । त पादम् ४। अत्र प्रथमपादेन कारिकाया प्रथमपा-
 दोक्त द्वितीयपादेन द्वितीयपादोक्त लक्षण वेदितव्यम् ॥ अस्माकमिति । कस्या-
 धिन्नायिकाया उक्तिरियम् । त्रैवेयक वण्टभूषणम् । वक्रा चित्रा । उद्धतमुत्कटम् ।

1. इतीति । इति अतः पुरसुन्दरी प्रति विज्ञाय यस्या यद् वक्तव्यं तदवगम्य मया
 विज्ञापिते विविच्य निवेदिषे सति । एतदुक्तं भवति—कृतुलादेव तावदनुपेक्षणीया किमुत
 कुन्तलमहाराजतनया, साधारणोऽपि समयो दुर्लभ्यं किमुताङ्गनापस्तस्यममीदितन्या-
 यागतममागमसमय, सामान्येऽपि जये परतत्रता किमुत कमलाढ्यामकमलाप्रयुके ।
 एवमुत्तरोत्तराधिकार्यसंपादेऽपि महाराजा प्रसादनं तानस्तवोपरीति रहस्यम् ॥

2. नाडिका इति । अत्र तसंबोगे दितीया ॥

3 'वचमवेक्ष्य सुम्बितुमह' इति साधीयान् पाठ ॥

१ क-पुस्तके तु 'तस्या' वाग्द्विवेपनस्यप्रभेदप्रदाहृतं किं वधुधरपाननिष्पन्नकरम्पात्रेन
 गोपायने । इत्युक्ते क तद्विन्दुरीर्षे सहसा तच्छ्रमाद्धु मया साभिरा रभयेन तद्गुणवशात्तन्वा च
 तद्विस्मृतम् ॥ इति परशुमहप्रदाहरण इत्युक्ते २. 'एतस्या' इति कश्चिदा क-पुस्तके 'वालि
 ३ 'यति' ग ४. 'इत्यदि इत्यधिक क-पुस्तके

शठोऽयमेकत्र वद्धभावो यः ।

दर्शितवहिरनुरागो विप्रियमन्यत्र गूढमाचरति ॥ ३७ ॥

यः पुनरेकस्यामेव नायिकायां वद्धभावो द्वयोरपि नायिकयोर्बहिर्द-
र्शितानुरागोऽन्यस्यां नायिकायां गूढं विप्रियमाचरति स शठः ।

यथा—

‘शठान्यस्याः काञ्चीमणिरणितमारुर्ण्य सहसा

यदाश्लिष्यन्नेव प्रशियिलमुजग्रन्थिरमवः ।

तदेतत्काचक्षे घृतमधुमयत्वद्दुहवचो-

विपेणाघूर्णन्ती किमपि न सखी मे गणयति ॥’

एषां च त्रैविध्याद्दुत्तममध्याधमत्वेन ।

उक्ता नायकभेदाश्चत्वारिंशत्तथाष्टौ च ॥ ३८ ॥

एषामुक्तपोडशभेदानाम् ।

अथ प्रसङ्गादेतेषां सहायानाह—

दूराणुवर्तिनि स्यात्तस्य प्रासङ्गिकेतिवृत्ते तु ।

सामान्ययौवनाद्यवलेपजो विशरो भद्रः । नायकवशीकरणकारणं मम किमपि
नास्ति । किंतु तथापि । अन्ये परकीयाः । अपिना स्वकीयाः । सुभगोऽपि नायि-
कान्तरप्रियोऽपि । यद्वा मनोज्ञोऽपि । अन्यतो नायिकान्तरे । इयता एतावतैवा-
भिध्यावादेन । दु स्थितं दुष्टचित्तं प्रतिकूलं वा ॥ वद्धभावो निवृत्तानुरागः । दर्शितो
भूषणदानादिसाम्येन प्रकटितो बहिः सुरतातिरिक्तोऽनुरागो येन सः ॥ शठेति ।
पूला चचनमिदम् । छावक्षे कुत्र कथयामि । न तुत्रापीत्यर्थः । घृतमधुमयेति ।
घृतमधुतुल्येत्यर्थः । घृतमधु यथा आपाततः स्यादु पश्चाद्विषम्, तथा तव वच-
नरण्यापाततो रमणीयं पश्चादनिष्टाचरणेनायथार्थत्वप्रतिभासाद्विपतुल्यमिति भावः ।

१. एषामिति । एत एव नायकभेदा दशरूपावलोक्ये द्वितीयप्रकाशे । तत्र प्रथमस्य
भीरोदात्तादिचतुष्टयस्य चोदाहरणानि द्रष्टव्यानि । अत्रेदमन्यवधेयश्च । कामशास्त्रे दत्तादि-
जातिभेदेन चतुर्भिधो नायकः । तथा चोक्तम्—‘पुनश्चतुर्धा कथितः कामशास्त्रेषु
जातितः । वचो भद्रः कूचिमारः पाञ्चाल इति चरैभिः । पद्मिनीवल्लभो दत्तो भद्रः
स्याच्चित्रिणीप्रियः । पाञ्चालकूचिमारी तु पद्मिनीशङ्किनीप्रियौ ॥’ इति मन्दारमरन्दे
शब्दचिन्दी ॥

१ ‘व-’इत्यादिक्रमिका ग पुस्तके नास्ति. २ ‘वहिः’ च पुस्तके नास्ति. ३ ‘मयत्वादुहवचो-
इति पाठः ४. ‘सर्वेषामुत्तममध्याधमत्वेन क-स्य. ‘सर्वेषामुत्तममध्याधमत्वेन’ घ. ग पुस्तके
तु ‘एषा तु नायकानामुत्तममध्याधमत्वेन । कथिता नायकभेदाश्चत्वारिंशत्तथा चाष्टौ ॥’ इति पाठः.

किञ्चित्तद्गुणहीनः सहाय एवास्य पीठमर्दाख्यः ॥ ३९ ॥

तस्य नायकस्य बहुव्यापिनि . प्रसङ्गसंगते इतिवृत्तेऽनन्तरोक्तैर्नायक-
सामान्यगुणैः किञ्चिदूनः पीठमर्दनामा सहायो भवति . यथा—
रामचन्द्रादीनां सुग्रीवादयः ।

अथ शृङ्गारसहायाः—

शृङ्गारेऽस्य सहाया विटचेटविदूपकाद्याः स्युः ।

भक्ता नर्मसु निपुणाः कुपितवधूमानभङ्गनाः शुद्धाः ॥ ४० ॥

आदिशब्दान्मालाकाररजकताम्बूलिकगान्धिकादयः ।

तत्र विटः—

संभोगहीनसंप्रद्विटस्तु धूर्तः कलैकदेशज्ञः ।

वेशोपचारकुशलो वाग्मी मधुरोऽथ बहुमतो गोष्ठ्याम् ॥४१॥

चेटः प्रसिद्ध एव ।

कुसुमवसन्ताद्यभिधः कर्मवपुर्वेपभापाद्यैः ।

हास्यकरः कलहरतिविदूपकः स्यात्स्वकर्मज्ञः ॥ ४२ ॥

स्वैकर्म हास्यादि ।

किमपि हितमहितं वा । गणयति निधिनोति ॥ एषां नायकानाम् ॥ दूरानुवर्ति-
नीत्यस्यार्थमाह—बहुव्यापिनीति । इतिवृत्ते कर्तव्यकर्मणि ॥ भक्ता नायकानु-
रक्ताः । नर्मसु परिहासेषु । शुद्धाः परदारगमनदोषरहिता ॥ संभोगहीना
अपकृष्टा सपद् यस्य सः । नृत्यादिकलानामेकदेशं जानाति, नतु समुदायम् ।
वेशस्य उपचारे करणे कुशलः ॥ विदूपकमाह—कुसुमेति । चपुरिति ।

1. पीठेति । कार्यनिशेषेऽधिकृतत्वात्पीठं गृह्णातीति पीठमर्दं इत्यन्वर्थं संज्ञा ॥

2. विट इति । वेद्यानागारिकयोः परस्परं संदेशं वेदति कथयतीति विटः । 'विट
शब्दे' इति यशोधरः । 'एकविधो विटश्चेटः संधानकुशलो मठः' इति मन्दारमरन्दे ॥

3. गोष्ठ्यामिति । 'वेद्यामवने समायामन्यतमस्योदवसिते वा समानविषाणुद्विशील-
मित्तवयसां सद्य वेद्याभिरनुरूपैरास्त्रापैरासनबन्धो गोष्ठी' इति घात्स्यायनः । अन्यतमस्य
नागरस्योदवसिते गृहे वा । स्त्रीप्रतिबद्धकलाप्रतिपर्यर्थं वेद्यानां गोष्ठ्यामन्तर्भाव इति
तद्व्याख्यातारः ॥

१. 'रामस्य सुग्रीव' वा २. 'अथ—' इति परिक्रमा वा-पुस्तके नास्ति. ३. 'सहायविशेष' इति स.
४. 'आदि—' इति परिक्रमा वा. पुस्तके नास्ति. ५. वा-पुस्तके तु 'सद्वर्त-'
हास्य' इत्यन्तो प्रायो न दृश्यते.

अर्थचिन्तने सहायमाह—

मन्त्री स्यादर्थानां चिन्तायां—

अर्थास्तत्रावापादयः । यत्तत्र सहायकथनप्रस्तावे—‘मन्त्री स्वं चोभयं वापि सखा तस्यार्थचिन्तने’ इति केनचिल्लक्षणं कृतम्, तदपि राज्ञोऽर्थचिन्तनोपायलक्षणप्रकरणे लक्षयितव्यम्, न तु सहायकथनप्रकरणे । ‘नायकस्यार्थचिन्तने मन्त्री सहायः’ इत्युक्तेऽपि नायकस्यार्थत एव सिद्धत्वात् । यदप्युक्तम्—‘मन्त्रिणां ललितः शेषा मन्त्रिप्रायत्तसिद्धयः’ इति, तदपि स्वलक्षणकथनेनैव लक्षितस्य धीरललितस्य मन्त्रिमात्रायत्तार्थचिन्तनोपपत्तेर्गतार्थम् । न चार्थचिन्तने तस्य मन्त्री सहायः । किं तु स्वयमेव संपादकः । तस्यार्थचिन्तनाद्यमावात् ।

शरीरचेष्टाविशेष इत्यर्थः ॥ मन्त्रीति । अस्य इति सहायः इति चानुपज्यते । चिन्तायामुपायनिरूपणे । स्वमण्डले क्रियमाणं कर्म तन्त्रम् । परमण्डले क्रियमाणं कर्म आवापः । आदिना शत्रुनिग्रहादयः । यत्त्विति । स्वं चेति चकारो वार्थः । उभयं मन्त्रिसद्वयम् । तस्य नायकस्य । सहायकथनपरत्वे दोषमाह—नायकस्येति । एवं च स्वं चेलादि निरर्थकम् । तदनुपादानेऽपि तद्गामात् । स्वयं चिन्तापक्षे स्वस्य सहकारित्वरूपसहायत्वानुपपत्तेरुभयचिन्तायां कारणान्तरप्रसङ्गाच्चेति भावः । सखिशब्दस्योपायार्थत्वम्, न तु सहायपरत्वमित्यवगन्तव्यम् । मन्त्रिणेति । आयत्तसिद्धिरित्यन्वयः । ललितो धीरललितः । शेषा धीरोदात्तादयः । स्वलक्षणेति । चिन्तन इति । धीरललितलक्षणतिविक्रितेन तस्यार्थचिन्तनाद्यभावः । तेन च मन्त्रिमात्रायत्तार्थसिद्धिकत्वं प्रतीयते इति भावः । तस्य धीरललि-

१. तज्जेति । तद्वर्णं तद्वयम् । स्वाधीनत्वात्सराष्ट्रे क्रियमाणं कर्मापि तत्रशब्देनोच्यते । आ समन्ताद् वपन्ति इतिकर्तव्यताधीनमत्रेत्यावापः । ‘डुवप् धीजतन्तुर्यात्ताने’ ‘इलक्ष्व’ इति घञ् । ‘पर प्रत्यावापः फलति वृत्तसेकस्तशरीर’ इति ॥

२. केनचिदिति । दशरूपके धनंजयेनेत्यर्थः । तत्रार्थं सुगमः संदर्भः—अथ नेतुः कार्यान्तरसहायानाह—‘मन्त्री स्वं चोभयं वापि सखा तस्यार्थचिन्तने ।’ तस्य नेतुः अर्थचिन्तायां तत्रावापादिलक्षणायां मन्त्री वा आत्मा वा उभयं वा सहायः । तत्र विभागमाह—‘मन्त्रिणां ललितः, शेषा मन्त्रिप्रायत्तसिद्धयः ।’ उक्तलक्षणे ललितो नेता मन्त्रावत्सिद्धिः । शेषा धीरोदात्तादयः अनियमेन मन्त्रिणा स्वेन वा उभयेन वा अङ्गीकृतसिद्धय इति ॥

१. क-पुलके तथा सुदितपुलकेषु ‘मन्त्री स्यादर्थानां चिन्तायां तद्वदवरोधे ।’ इत्यादिषु स्वविवरणगतपदयोवनेन ‘मन्त्री स्यादर्थचिन्तायामयोक्तत्रावापादयः ।’ इत्येवमनुष्टुपरूपत्वं प्रापितम् ‘तथा तद्वदवरोधे’ इति सप्तं गते बोधितम्. २. ‘सस्योमवसापि’ क.

अथान्तःपुरसहायाः—

तद्वदवरोधे ।

वामनशण्डकिरातम्लेच्छाभीराः शकारकुञ्जाद्याः ॥ ४३ ॥

मदमूर्खताभिमानी दुष्कुलतैश्वर्यसंयुक्तः ।

सोऽयमनूढाभ्राता राज्ञः श्यालः शकार इत्युक्तः ॥ ४४ ॥

आद्यशब्दान्मूकादयः । तत्र शण्डवामनकिरातकुञ्जादयो यथा
रत्नावल्याम्—

नष्टं वर्षवरैर्मेनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपा-

मन्तःकञ्चुकिकञ्चुकस्य विशति त्रासादयं वामनः ।

पर्यन्ताश्रयिभिर्निजस्य सदृशं नाम्नः किरातैः कृतं

कुञ्जा नीचतयैव यान्ति शनकैरात्मेक्षणाशङ्किनः ॥

शकारो मृच्छकटिकादिषु प्रसिद्धः । अन्येऽपि यथादर्शनं
ज्ञातव्याः ।

अथ दण्डसहायाः—

दण्डे सुहृत्कुमाराटविकाः सामन्तसैनिकाद्याश्च ।

दुष्टनिग्रहो दण्डः । स्पष्टम् ।

ऋत्विक्पुरोधसः स्युर्ब्रह्मविदस्तापसास्तथा धर्मैः ॥ ४५ ॥

तस्य । स्वयमेव मन्त्र्येव निष्पादकः प्रधानकारणम् ॥ तद्वदिति । अवरोधेऽन्तः-
पुरे । वामनादयो नायकस्य सहाया इत्यर्थः । शण्डरिछन्नोपस्थः श्लीषो वा । शका-
रमाह—मदेति । मदमूर्खताभ्यामभिमानी अहं महानिति ज्ञानवान् । मदा-
दिभ्रमवान् वा ॥ नष्टमिति । वानरवेपेणान्तःपुरप्रविष्टं विदूषकमालोचय भये-
नान्तःपुरस्थानां पलायनवर्णनमिदम् । नष्टमदर्शनतां प्राप्तम् । वर्षवरीः शण्डैः ।
'सौविद्याः कञ्चुकिनः' इत्यमरः । किरं पर्यन्तदेशमततीति किरत इति नाम्नः स्ववा-
चकशब्दस्य सदृशं योग्यं पर्यन्तदेशं प्राप्त इत्यर्थः ॥ मृच्छकटिका नाटिकाविशेषः ।
अन्ये म्लेच्छाभीरादयः । आटविका वनचारिणः ॥ ऋत्विगिति । धर्मैः धर्मकर्मणि

1. शण्डेति । शान्ति पीरुषामादिति शण्डः । 'शमु उपशमे' । शमेर्दः । मूर्ध-
न्यादिस्तु पशुप्रकृतिकः । तत्र अमन्तादुत्स्य बाहुल्यदृष्टं पातोः पत्य सत्त्वाभावश्च ।
शण्डो परैवर इत्यनर्थान्तरम् । 'ये त्वत्पत्तयाः कुञ्जाः शीकाश्च कीस्वभानिनः ।
जात्या न दुष्टाः कार्येषु ते वै वर्षवराः स्यूताः ॥' इति नाट्यशास्त्रे क्षीपुंशोपचाराध्याये ॥

2. मृच्छेति । मृच्छकरिकं मकरपविशेष इत्युच्यते ॥

ब्रह्मविदो वेदविदः, आत्मविदो वा ।

अत्र च

उत्तमाः पीठमर्दाद्याः—

आद्यशब्दान्मन्त्रिपुरोहितादयः ।

मध्यौ विटविदूषकौ ।

तथा शकारचेटाद्या अधमाः परिकीर्तिताः ॥ ४६ ॥

आद्यशब्दान्मन्त्रिपुरोहितादयः ।

अथ प्रसङ्गाद्दूतानां विभागगर्भलक्षणमाह—

निसृष्टार्थो मितार्थश्च तथा संदेशहारकः ।

कार्यप्रेष्यस्त्रिधा दूतो दूत्यश्चापि तथाविधाः ॥ ४७ ॥

तत्र कार्यप्रेष्यो दूत इति लक्षणम् ।

नायकस्य सहाया इत्यर्थः । आत्मविदो योगिनः ॥ सुच्छिष्टं सुसंगम् ॥ मितार्थ-

1. दूत इति । पदुता भाष्यमिच्छिताकारक्षता प्रतारणकालङ्गा विपद्यनुद्विस्वं लब्धी प्रतिपत्तिः सोपाया चेति दूतगुणाः । अन्यत्रान्युक्तम्—‘आत्मवान्मिन्नवान्युक्तो भावो देशकालविद् । अद्याध्यमप्यवज्ञेन कार्यं संसाधयेन्नरः ॥’ इति । आत्मन्यादित्युगत्वादात्मवान् । सहायविगर्भेन मिन्नवान् । युक्त इति राजवृत्तानुष्ठानेन युक्तः स्वकर्मनिष्ठ इति तदर्थः ॥

2. दूत्य इति । अन्यत्र विशेषः—निसृष्टार्थो परिगितार्थो पत्रहारी स्वयंदूती मूढ-दूती भार्यादूती भूकदूती वातदूती चेति दूतीविशेषाः । तत्र नायकस्य नायिकायाश्च ययामनीषितमर्भमुपलभ्य स्वदुज्या कार्यसंपादिनी निसृष्टार्थी, इदं करणीयमित्येतानतोऽर्भस्य निसृष्टवाक्यनिसृष्टार्थेति कार्यकदेशमभियोगैकदेशं चोपलभ्य शेषं संपादयतीति परिमितार्थी, परिमितः परिच्छिन्नोऽर्थो यस्या इति । संदेशमात्रं प्रापयतीति पत्रहारी, संदेशमात्रमिति कार्यस्य स्थिरत्वात्तन्मात्रं पत्रेण वचसा वा प्रापयतीति पत्रहारीत्यर्थः । शैलेन प्रहिता अन्यथा स्वयमेव नायकमभिगच्छेत्, अज्ञानवी नाम तेन सहोपमोर्भं स्वमे कथयेत्, गोप्रखलितं भार्या चास्य निग्देत्, तद्वपदेयेन स्वयमीर्ष्या दर्शयेत्, नखदर्शनचिद्विद्वितं वा किंचिद्व्यात्, भयतेऽहमादौ दातुं संकल्पितेति आभिदधीत्, मम भार्या वा वा का रमणीयेति विविक्ते पर्यनुयुजीत् सा स्वयंदूती । नायकभार्या सुग्धां विश्वासावप्रणवानुप्रविश्य नायकस्य चेष्टितानि पृच्छेत्, योगाच्छिद्ययेत्, साकार मण्ड-येत्, कोपमेनां प्राहयेत्, एवं च प्रतिपद्यसेति श्रावयेत्, स्वयं चास्यां नखदर्शनपदानि निर्वर्तयेत्, तेन द्वारेण नायकमाकारयेत्सा मूढदूती । स्वभार्या वा मूढां प्रयोज्य तथा

१. 'तत्र च' क, 'अथ च' इत्यादिः ।—लक्षणमाह इत्यन्तः पाठो ग मुलके नास्ति.

तत्र—

उभयोर्भावमुन्नीय स्वयं वदति चोत्तरम् ।

सुश्लिष्टं कुरुते कार्यं निस्पृष्टार्थस्तु स स्मृतः ॥ ४८ ॥

उभयोरिति येन प्रेषितो यदन्तिके प्रेषितश्च ।

मितार्थभापी कार्यस्य सिद्धकारी मितार्थकः ।

यावद्भाषितसंदेशहारः संदेशहारकः ॥ ४९ ॥

अथ सात्त्विकनायकगुणः—

शोभा विलासो माधुर्यं गाम्भीर्यं धैर्यतेजसी ।

ललितौदार्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः ॥ ५० ॥

तत्र—

शूरता दक्षता सत्यं महोत्साहोऽनुरागिता ।

नीचे घृणाधिके स्पर्धा यतः शोभेति तां विदुः ॥ ५१ ॥

तत्रानुरागिता यथा—

अहमेव मतो महीपतेरिति सर्वः प्रकृतिष्वचिन्तयत् ।

उदधेरिव निम्नगाशतेष्वभवन्नास्य विमानना क्वचित् ॥

एवमन्यदपि ।

र्थभापी अल्पार्थकथकः । स्वाभिना यावदुक्तं तावदेव संदेशः, तं हरति व्याहर-
तीति स तथा ॥ सात्त्विकाः सत्त्वगुणाज्जाताः । सत्त्वभादीनां सात्त्विकत्वेऽपि ते
नायकस्य नायिकायाश्च भवन्ति । एते पुनर्नायकस्यैवेति विशेषः ॥ पौरुषा नाय-
कसंबन्धिनः ॥ महासुत्साह उद्यमः । नीचे क्षुब्धे । घृणा दया ॥ महीपतेरजस्य ।
प्रकृतिषु मन्त्रिप्रभृतिषु । निम्नगाशतेषु नदीसमूहेषु । अंस्य अजस्य ॥ अन्यच्छूर-

सह विश्वासेन योजयित्वा तयैवाकारयेत्, आत्मनश्च वैचक्षण्यं प्रकाशयेत्सा भार्या-
द्वती । बाला वा परिचारिकामदोषशान्तुष्टेनोपायेन प्रक्षिण्वात्, तत्र सजि कर्णपत्रे वा
गूढलेखनिधानं नखदशनपदं वा सा भूकद्वती । पूर्वप्रस्तुतार्थेलिङ्गसंबद्धमन्यजनाग्रहणीयं
कौत्सिकार्थं व्यर्थं वा वचनमुदासीना या आवयेत्सा चातद्वती । इति कविराजहृदयम् ॥

१. अहमिति । यथा नानादेशागतास्यभावचामु सरित्सु सरित्पतेरेकाकारतया भेद-
भेदो न लक्ष्यते तथा महीपतेरजस्यापि प्रजासु कापि जने विमानत्वावतारो नालक्ष्यतेति
भावः ॥

१. 'धैर्यं गाम्भीर्यतेजसी' इति क-मुल्लके; 'धैर्यं—' इति ख. लक्षणमपि पाठक्रमेणैव. २. 'तय—'
इत्यादिः 'एषामुदाहरणान्युपानि इत्यन्तः पाठो म-मुल्लके नास्ति.

अथ विलासः—

धीरा दृष्टिर्गतिश्चित्रा विलासे सस्मितं वचः ।

यथा—

दृष्टिस्तृणीकृतजगन्नयसत्त्वसारा

धीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरित्रीम् ।

कौमारकेऽपि गिरिवद्रुतां दधानो

वीरो रसः किमयमेत्युत दर्प एव ॥

संक्षोभेऽप्यनुद्वेगो माधुर्यं परिकीर्तितम् ॥ ५२ ॥

ऊह्यमुदाहरणम् ।

भीशोकक्रोधहर्षाद्यैर्गाम्भीर्यं निर्विकारता ।

यथा—

आहूतस्याभिपेकाय विसृष्टस्य वनाय च ।

न मया लक्षितस्तस्य स्वल्पोऽप्याकारविभ्रमः ॥

व्यवसायादचलनं धैर्यं विभे महत्यपि ॥ ५३ ॥

यथा—

श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन्हरः प्रसंख्यानपरो बभूव ।

आत्मेश्वराणां नहि जातु विभ्राः समाधिभेदप्रभवो भवन्ति ॥

अधिक्षेपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।

प्राणालयेऽप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम् ॥ ५४ ॥

तादि ॥ तृणीकृतौ तुच्छीकृतौ जगन्नयस्य सत्त्वमुत्साह सारो बलं च यथा सा ।
धीरा मन्वरा । उद्धता उद्गूढा च । एतेन गतेश्चित्रत्वं नैकरूपत्वं च । अत्र नाय-
कस्य उत्साहदर्पेयोरतिशयसूचनाय वीररसत्वेन दर्पत्वेन चोक्तिः ॥ ऊह्यमुदाहे-
रणमिति । यथा मन रामविलासे—‘तच्चिपीय ऋद्ध कर्णपदव्या खेदमाप न
मनागपि राम । शूलपाणिरिव घोरमुदमं कालकूटंपटल किल पूर्वम् ॥’ तस्य
श्रीरामस्य । आकारो मुखनेत्रादि तस्य विभ्रमो वैररीलं येन दर्पशोकादयो
लक्ष्यन्ते ॥ व्यवसायात् प्रारब्धकर्मण । अचलनम् अप्रच्यवनम् ॥ प्रसं-
ख्यानपरो योगनिष्ठः । आत्मेश्वराणां मनोनिरोधक्षमाणाम् ॥ अधिक्षेपो

१. अस्मिन्निति । अस्मिन्क्षणे वसन्ताविर्भावसमये ॥

वाग्देपयोर्मधुरता तद्वच्छृङ्गारचेष्टितं ललितम् ।

दानं सप्रियभाषणमौदार्यं शत्रुमित्रयोः समता ॥ ५५ ॥

एषामुदाहरणान्यूहानि ।

अथ नायिकां त्रिभेदा स्नान्या साधारणां स्त्रीति ।

नायकसामान्यगुणैर्भवति यथासंभवैर्युक्ता ॥ ५६ ॥

नायिका पुनर्नायकसामान्यगुणैस्त्यागादिभिर्मिथ्यासंभवैर्युक्ता भवति ।

सा च स्वस्त्री अन्यस्त्री साधारणस्त्रीति त्रिविधा ।

तत्र स्वस्त्री—

विनयार्जवादियुक्ता गृहकर्मपरा पतिव्रता स्वीया ।

यथा—

लज्जापञ्जतपसाहणाँ परभक्तिणिष्पिवासाँ ।

अविणअदुग्धमेघाँ घण्णाण घरे कलत्ताँ ॥

भर्त्सनम् । अपमानः पराभवः । आदिना अपकारादि । प्रयुक्तस्य कृतस्य । परेण शत्रुणा ॥ उदाहरणं यथा रामविलासे—‘विस्फारस्फुरदोष्ठपङ्कवमतिखिन्नालकान्तं क्रुधा किञ्चिन्नोहितलोचनाम्बुजयुगेनकुञ्चितभ्रूलतम् । युक्तं तस्य दुरुक्तमुत्तरयितुं तेजोभरादुद्यतं नेत्रान्तेन निवार्य लक्ष्मणममुं प्रोचे स्वयं राघवः ॥’ विस्फारम-
त्यन्तं स्फुरदोष्ठपङ्कवं यस्य तम् । तस्य भार्गवस्य । अमुं भार्गवम् ॥ तद्वन्मधुर-
तायुक्तम् ॥ ललितौदार्ययोरुदाहरणे मम—‘वीक्ष्य तस्य रुचिरे कलेवरं सनिशम्य मधुरं च भाषितम् । सारसारमुपलभ्य विभ्रमं दास्यमस्य कलयन्ति सुभ्रुव ॥’,
‘दत्ते सहासवचनं सप्रियवचनं च भूपाल । रिपुरपि लभते मानं निरीतिभावं धरा तस्मात् ॥’ स्वा स्वकीया । अन्या अन्यदीया । साधारणी सर्वोपभोग-
योग्या । ‘स्त्री’ इति सर्वत्रान्वेति । यथासंभवेरिति । तेन दक्षतोत्साहतेजासि नायिकाना न वर्णनीयानि । अत एव दक्षतादयो नायकस्यैव सात्त्विका गुणा उक्ता ॥ लज्जेति । ‘लज्जापर्याप्तप्रसाधनानि परभर्तृनिष्पिपासानि । अविनयदु-

* 1. पसाहणाइ इति । अत्रान्यवर्णस्य ‘इ’ इत्यस्य दीघस्यापि लघुत्वेनोच्चारण कर्तव्यं छन्दोनुरोधात् । तथा चाह प्राकृतपिङ्गलकारः—‘जह दीहो विभ वण्णो लहु जीहा पदह होइ सोवि लहु । वण्णो वि तुरिअपडिओ दोतिण्णिमि पङ्क जाणेहु ॥’ इति । ‘यदि दीर्घ-
मपि वर्णं लघु कृत्वा पिङ्गा पठति तदा सोऽपि वर्णो लघुरेव भवति । द्वी वर्णौ त्रयो वा वर्णास्तवरितपठितास्तानेक एव वर्ण इति जानीत ॥’ इति तट्टोका । एव चान दीर्घव-
र्णस्य लघुत्वेनोच्चारणार्थं तद्वर्णोपरि एवमर्धचन्द्राकारं चिह्नं कृतमिति बोध्यम् । एवमन्येऽपि वर्णसधिवचनोदेशप्रभृतयो विशेषास्तत्राकरग्रन्थतोऽवधेयाः । यानन्तरा प्राकृतस्य कवि-
कर्मणो षयावद् वाचनमपि दुःशकम् । तच्छायापरीक्षणं तु दूरापास्तम् ॥

१. ‘अथ नायिकाभेदा’ इ. —‘त्रिविधा’ घ. २. ‘साधारणा स्त्री च’ ग. ३. ‘नायिका पुन’ इति स पुलके नास्ति; ‘नायिका—’ इत्यादि. —‘कलत्ताइ’ इत्यन्तं स पुलके नास्ति. ४. ‘त्रिभेदा’ क स.

सापि कथिता त्रिभेदा मुग्धा मध्या प्रगल्भेति ॥ ५७ ॥

तत्र—

प्रथमावतीर्णयौवनमदनविकारा रतौ वामा ।

कथिता मृदुश्च माने समधिकलज्जावती मुग्धा ॥ ५८ ॥

तत्र प्रथमावतीर्णयौवना यथा मम तातपादानाम्—

मध्यस्य प्रथिमानमेति जघनं, वक्षोजयोर्मन्दता

दूरं यात्युदरं च, रोमलतिका नेत्रार्जवं धावति ।

कंदर्प परिवीक्ष्य नूतनमनोराज्याभिपिक्तं क्षणा-

दङ्गानीव परस्परं विदधते, निर्लुण्ठनं सुभ्रुवः ॥

प्रथमावतीर्णमदनविकारा यथा मम प्रभावतीपरिणये—

दत्ते सालसमन्धरं भुवि पदं, निर्याति नान्तःपुरात्,

नोद्दामं हसति, क्षणात्कलयते ह्रीयन्नगां कामपि,

किंचिद्भावगभीरवकिमलवस्पृष्टं मनाग्भापते,

सभ्रूमङ्गमुदीक्षते प्रियकथामुल्लापयन्तीं सखीम् ॥

मैवानि धन्याना गृहे कलत्राणि ॥' इति सस्कृतम् । लज्जायै पर्याप्तानि समर्थानि प्रसाधनानि भूषणानि चेदा तानि । अविनयदुर्मैधानि अविनयानभिज्ञानि ॥ सापि स्वकीयापि ॥ अवतीर्णमुत्पन्नम् ॥ मध्यस्येति । प्रथिमानं स्थूलत्वम् । मन्दता कृशत्वम् । धावति प्राप्नोति । नूतन यथा स्यात्तथा मनोराज्येऽभिपिक्तम् । राज्ञः प्रथमाभिषेकसमये प्रजा ह्रीणं परस्परं द्रव्यं लुण्ठन्तीति व्यवहारः ॥ दत्त इति । सालस मन्धर च यथा स्यात्तथा दत्ते । क्षणात् प्रतिक्षणं कलयते धत्ते । हिया

1. प्रथमेति । प्रथमावतीर्णौ अभिनवोन्नेषो यौवनमदनविकारौ तारुण्यानङ्गविभ्रमौ यस्या सा । 'सुकम्पा चुम्बते वक्र हृत्पेशोपगूहिता । परावृत्त्य चिर तल्प आस्ते रन्तु च वाञ्छति ॥' इत्यादिदिशा रतौ वामत्वमवधेयम् । 'अन्वा निषेवमाणेऽपि यदि कुप्यति सा प्रिये । रोदित्यस्याप्रतः स्वल्पमनुनीता च तुप्यति ॥' इत्युक्तदिशा माने मार्दवमवसेयम् । प्रथमावतीर्णयौवनाद्यवान्तरपञ्चभेदाना क्रमेणोदाहरणम् ॥

2 मध्यस्येति । मध्यभागे या विशालतासीत्सा जघनेन लुण्ठिता तेन सदिशात् जातम्, एव जघने यत्काश्यं तन्मध्यभागेन लुण्ठितं तेन स कृशो जातः । एवमुदरस्यौल्यं निर्लुण्ठितं सत् कुचयोर्जातम्, कुचयोश्च काश्यंमुदरे । रोमलताकांठित्वं नेत्रयोः सगतम्, नेत्रयोः सारत्व रोमलतायामिति तात्पर्यम् ॥

3 इहोदाहरणे शब्दार्थयोर्वन्धसाग्यं नास्तीति सहृदवा एव प्रमाणम् । अतएव पूर्वं परस्त्रीयान्येवोदाहरणानि लक्ष्यभूतानि न्यस्तानि । यदत्र रसगद्गाधरे सर्वकथुच्छा—'निर्माय नूतनमुदाहरणानुस्मृम्—' इत्येवमुदरङ्गि तद् बहुवावरकशाप्रवेशात् शिक्षात्समुचितमित्यल महत्सु वाचालतया ॥

रतौ वामा यथा—

‘दृष्टा दृष्टिमघो ददाति, कुरुते नालापमाभाषिता,
शय्यायां परिवृत्त्य तिष्ठति, बलादालिङ्गिता’ वेपते ।
निर्यान्तीषु सखीषु वासभवनान्निर्गन्तुमेवेहते,
जाता वामतयैव संप्रति मम प्रीत्यै नवोढा प्रिया ॥’

माने मृदुर्यथा—

‘सा पत्युः प्रथमापराधसमये सख्योपदेशं विना
नो जानाति सविभ्रमाङ्गवल्नावक्रोक्तिससूचनम् ।
स्वच्छैरच्छकपोलमूलगलितैः पर्यस्तनेत्रोत्पला
वाला केवलमेव रोदिति लुठलोलालकैरश्रुभिः ॥

समधिकलज्जावती यथा—

‘दत्ते सालसमन्धरं—’इत्यत्र (१०८ पृ.) श्लोके ।’

यन्त्रणा व्याकुलभावम् । कामप्यनिर्वचनीयाम् । भावेन निगूढाभिप्रायेण किञ्चिद्-
भीरुदुरवबोधं वक्रिमणा लव स्तुष्ट च यथा स्यात्तथा भाषते । उदापयन्ती सादर
कथयन्तीम् । इहते चेष्टते ॥ सा पत्युरिति । अपराधोऽन्यनायिकासगम ।
प्राथमिकतज्ज्ञानसमधि सख्या सख्येन वा य उपदेशस्तम् । विभ्रम स्वरविकार,
अङ्गस्य बलन सवरणम्, ताभ्या सहिता । यदि विभ्रमो न स्यात्तदा पत्युरपराधे
इध्नापि न स्यादिति भाव । वक्राया अपराधव्यञ्जिकाया उक्ते ससूचन कथनम् ।
पर्यस्ते चपले, व्याकुले वा नेत्रोत्पले चस्या सा । रोदित्वेव । न तु भ्रुकुटिवन्धा-
दिक करोति । लुठन्तो लोलाक्षला अलका यत्र तै ॥ ननु समधिकलज्जावती तात्र
द्रतौ प्रतिकूला भवतीति ‘रतौ वामा’ इत्यनेनैव तस्या ग्रहणे सिद्धे ‘समधिक

१. वामतयेति । इति प्रतिकूलाचरणतयेव संप्रति नवसगमे नवोढा नवपरिणीता
प्रिया मम प्रीत्यै जाता । अत्रेदमाकृतम्—अभिनवसमागमे धन्वा. प्रतिकूलवर्तित्वमेव
नितरा भूषणम् । अन्यथा गौरवराहित्येन दी शीत्य स्यात् ॥

२. सविभ्रमेति । सविभ्रम यथा स्यात्तथा अङ्गस्य भ्रुकुट्यादे, बलना स्वाभिप्रा-
याविष्कारणाय चालन वक्रीकरणम्, याश्च वक्रोक्तयः, ताभि ससूचनमिति समस्ते
स्वारसम् । स्वच्छैरितिर्मलै । अच्छयोनिर्मलयो कपोलयोमूलेन गलितै । अजनप-
त्ररचनाव्यपगमादक्षकपोलयो स्वच्छता, तेन रोदनाधिनयम् । उदानशयनान्मूलेन
गलनम् । ‘अश्रुभिः’ इतीत्यभूतलक्षणे वृत्तीया । अक्षुष्टाप्य विशिष्ट वा केवल रोदनमेव
करोतीत्यर्थः ।

३. सरयेनेति । सरयेन सीहदेनेलव पक्षो ज्यायाम् ॥

अत्र समधिकलज्जावतीत्वेनापि लब्धाया रतिवामताया विच्छित्ति-
विशेषवत्तयां पुनः कथनम् ।

अथ मध्या—

मध्या विचित्रसुरता प्ररूढस्मरयौवना ।

ईपत्प्रगल्भवचना मध्यमव्रीडिता मेता ॥ ५९ ॥

विचित्रसुरता यथा—

‘कान्ते तथा कथमपि प्रथितं मृगाक्ष्या

चातुर्यमुद्धतमनोमवया रतेषु ।

तत्कूजितान्यनुवदद्भिरनेकवारं

शिष्यायितं गृहकपोतशतैर्यथास्याः ॥’

प्ररूढस्मरा यथात्रैवोदाहरणे ।

प्ररूढयौवना यथा मन—

‘नेत्रे खञ्जनगञ्जने, सरसिजप्रत्यर्थि पाणिद्वयं,

वक्षोजौ करिकुम्भविभ्रगकरीमत्युन्नतिं गच्छतः ।

कान्तिः काञ्चनचम्पकप्रतिनिधि, वर्णा मुँधास्यन्दिनी,

सेरेन्दीवरदामसोदरवपुस्तस्याः कटाक्षच्छटा ॥’

लज्जावती’ इति पृथगुपादानं किमर्थमित्याह—अत्रेति । विच्छित्तिविशेषवत्तया
वैचित्र्यविशेषवत्तयादत्वेन ॥ प्ररूढे अलार्थमुत्पत्ते स्मरयौवने यस्याः सा ।
मध्यमं व्रीडितं लज्जा यस्याः सा । त (अ)स्याः कूजितानि अव्यक्तशब्दविशेषान् ।
शिष्यायितं शिष्यवदान्तरितम् ॥ नेत्रे इति । खञ्जनानां गञ्जने परामवका-

1. कान्ते इति । हे कान्ते, उद्धत उत्कटो मनोमवो यस्यास्तया मृगाक्ष्या रतेषु सुरत-
व्यतिकरेषु चित्तपरिरस्पन्देन रमणाद्रतम् । कपोतानां चिराप्ययनलभाय रतेष्विति बहुवचनम् ।
अन्यथा तादृशी शिष्यता भवेत् । कथमपि महता व्यवसायेन तथा चातुर्यं सुरतसंगरवैदग्ध्यं
प्रथितं यथास्याः तानि विविधमन्त्रिबलक्षुण्ण्येन प्रथितानि । एतेन आक्षतं सूच्यते । कूजितानि
मणितविशेषान् । अनेकवारमसकृद् अनुवदद्भिः कूजनाव्यवहितोत्तरकालं गृणद्भिः गृहकपो-
तशतैः शिष्यायितम् । अन्तेवासिबवाचरितमित्यर्थः । कान्ते शिष्ये, इति सप्तम्यन्तमपि ॥

‘१. ग पुलाके तु ‘मध्या’ यथा—‘मध्यात्तयौवनानद्वा मोहन्तः सुरतक्षमा ।’ इत्येव लक्षणं दृश्यते.

२. ‘यथा’ क, ‘तथा’ ख, ३. ‘विचित्र—’ इत्यादेः ‘—अन्वयाधि’ इत्यन्तस्य ग्रन्थस्य स्थाने ‘तन् यौव-
नवती मध्या यथा—’आलापाभ्रविरासो विरलमति रसद्वाहुविधेयपतं वीवीमन्धि प्रथिज्ञा प्रतनमति
मनास्त्वप्यतिथो विरमन् । क्लृप्तमत्तार्थंमूर्च्छकृच्छरिहरो नूनमन्तः सरेण स्पृष्टा मोदन्तःकोत्सा हरिण-
विपुत्रो दृश्यते यौवनश्रीः ॥ एवं मध्यात्तयादिकमस्यन् । इति पाठो गन्तुल्लेखे, ४. ‘सुपारपरिणी’ क.

एवमन्यत्रापि ।

अथ प्रगल्भा—

सरान्धा गाढतारुण्या समस्तरतकोविदा ।

भावोन्नता दरव्रीडा प्रगल्भाक्रान्तनायका ॥ ६० ॥

सरान्धा यथा—

‘धन्यासि या कथयसि प्रियसंगमेऽपि

विश्वब्धचाटुकशतानि रतान्तरेषु ।

रिणि । प्रत्यर्थं वैरि । ताभ्यां साहृदयलाभः । करिकुम्भयोर्विंशतिप्रभं करोति या ताम् । स्मेरस्य प्रफुल्लस्य इन्द्रीवरदान्नः सोदरं सहस्रं वपुः स्वरूपं यस्याः सा । छटा धारा ॥ एवमिति । एवं लक्षणानुसारेण अन्यत्र किञ्चित्प्रगल्भवचनामध्यमव्रीडितयोरुदाहरणमूढम् । यथा—‘सुभग कुरवकस्त्वं किं ममालिङ्गनोत्कः किमु सुखमदिरेच्छुः केसरो नो हृदिस्थः । त्वयि नियतमशोके युज्यते पादघातः प्रियमिति परिहासात्पेशलं काचिदूचे ॥’ ‘किञ्चिदाकुसुमयस्यास्यं मन्दहासातिमुन्दरम् । दरमुद्रितनेत्रान्ता चुम्बतीशे नितम्बिनी ॥’ भावैरनुभावैरुन्नता प्राप्ताधिकरूपा ॥ धन्यासीति । सखीनां मध्ये सुरतसमये बाह्यकथालापिनीं काञ्चिदुपहसन्त्याः

I. धन्येति । सखीमण्डले रहस्य कथयन्ती प्रति विदग्धाया उक्तिरियम् । पूर्वं साक्षु-
तोक्तावेकस्याः संबोध्यत्वादेकवचनं धन्येति । सखः स्वोत्कर्षख्यापने बहूनां संबोध्यत्वाद्
बहुवचनं सख्य इति नासंगतिः शङ्कनीयात्र । पाठोऽप्येवमेव सर्वत्र । हे सखि, या त्वं
प्रियसंगमे रतान्तरेष्वपि रतिमध्येष्वपि विश्वब्धानां विश्वस्तानां चाटुकानां प्रियवाक्यानां
शतानि कथयसि सा त्वं धन्यासि । इति योजना । प्रथमतः प्रियसंगमे एव विलक्षणा-
नन्दमन्थरतया तत्कथनमशक्यम् । तत्रापि रते । तत्रापि नादी जान्ते, किं तु मध्ये ।
तस्य च पुनरिदानीं स्मरणमित्याश्चर्यभूतं तव सावधानत्वमिति भावः । भोः सख्यः,
प्रियेण नीवीं नाभितलवसनग्रन्थि प्रति करे प्रणिहिते प्रणिधानविषयीकृते, नीव्यां करो-
ऽपितम्य इति सकल्पविषयीकृते । न त्वपिते इत्यर्थः । आदिकर्मणि क्तः । अवाचकत्वापत्तेः
अभिप्रायस्य लाघवापत्तेश्च । यदि किञ्चिदपि स्मरामि तदा शपामि शपयं करोमीति
योजना । भवतीना शपथोऽहं तु न किञ्चिदपि स्मरामि । किं पुनस्तादृशवाक्यमित्यपिश-
ब्दार्थः । यद्यपि ‘शप उपलम्भने’ इति वार्तिकेनात्मनेपदं प्राप्नोति तथापि शपयकरणक-
प्रकाशनाविवक्षया न तत्प्रवृत्तिरिति, आप्ये ‘उपलम्भने’ इत्येव पाठः. प्रकाशनमिति
तदर्थः । सिद्धान्तकौमुद्याम् ‘उपलम्भे’ इति पाठ एतस्य न्याख्यानं च वृत्तिग्रन्था-
नुरोधेनेति च शब्देन्दुशेखरे द्रष्टव्यम् ॥ अस्यैव शोकस्य पद्याभूतः ‘धन्यास्ताः सखि
योषितः प्रियतमे सुबाहूलभेऽपि याः प्रागल्भ्यं प्रययन्ति मोहनविभावालम्ब्य धैर्यं महत् ।
अस्माकं तु तदीयपाणिकमलेऽप्युन्मोचयत्यंशुकं कोऽयं का वयमत्र किं तु सुरतं नैव
स्मृतिर्जायते ॥’ इति रङ्गकविक्षेकः ॥

नीर्वा प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण

सख्यः शपामि यदि किञ्चिदपि स्मरामि ॥'

गाढतारुण्या यथा—

'अत्युन्नतस्तनसुरो, नयने सुदीर्घे,

वक्त्रे भ्रुवावतितरां, वचनं ततोऽपि ।

मध्योऽधिकं तनु, रनूनगुरुर्नितम्बो,

मन्दा गतिः किमपि चाद्भुतयौवनाया ॥'

संमस्तरतकोविदा यथा—

'कचिचाम्बूलकः कचिदगरुपङ्काङ्गमलिनः

कचिच्चूर्णोद्गारी कचिदपि च सालककपदः ।

वलीमङ्गाभोगैरलकपतितैः शीर्णकुसुमैः

स्त्रियाः सर्वावस्थं कथयति रतं प्रच्छदपटः ॥'

भावोन्नता यथा—

'मधुरवचनैः सभ्रूमङ्गैः कृताद्भुलितर्जनै

रमसरचितैरङ्गन्यासैर्महोत्सववन्दुभिः ।

असकृदसकृत्स्फारस्फारैरपाङ्गविलोकितै-

स्त्रिमुदनजये सा पञ्चपो. करोति सहायताम् ॥'

स्वल्पग्रीहा यथा—

'धन्यासि या कथयसि—' इत्यत्रैव (१११)

रुस्याश्चिदुक्तिरियम् । प्रियस्य सगमेऽपि स्पर्शमात्रेऽपि या त्व विथग्धेन विश्वासेन
चाद्भुतशतानि प्रियोक्तिशतानि कथयसि सा त्व धन्या । किमुत .रतान्तरेषु ।
शपामि शपथ करोमि । अत्र परस्वपदमशिष्टम् ॥ ततोऽपि भ्रूम्यामपि । अति-
तरामस्वर्धम् । वक्रमित्यर्थं । अनूनगुरु अतिस्थूल । किमप्यस्यर्थम् । अद्भुतयौ-
वनाया उद्दामयौवनाया ॥ कचिदिति । ताम्बूलक ताम्बूलजन्यरामोहित ।
अगरु कालागरु । अद्भु चिह्नम् । चूर्णानि गन्धद्रव्यविशेषानुद्धिरिति निर्घोवतीति
स । पदं चिह्नम् । वलीभिस्त्रिवलीभि कृता ये भङ्गा निम्नत्वानि तेषामामोर्गे
परिपूर्णताभि । अलकेभ्यः केशेभ्यः पतितैः स्वलितैः शीर्णकुसुमैः उपमर्दितपु-
ष्पैश्चोपलक्षित । सर्वावस्थं सर्वप्रकारम् । कथयति सूचयति । प्रच्छदपट सध्या-
वरणवस्त्रम् ॥ मधुरेति । कृतानि अद्भुलितर्जनानि यत्र स । रमसरचितैः हर्ष-

१ म-पुष्पके तु गाढतारुण्याया उदाहरणं नास्ति २ 'समस्त-' इत्यादि 'न-देशान्तराणां ट
इत्यतः पाठो म-पुष्पके नास्ति

आक्रान्तनायकां यथा—

‘स्वामिन्मङ्गुरयालकं, सतिलकं भालं विलासिन्कुरु,

प्राणेशं त्रुटितं पयोधरतटे हारं पुनर्योजय ।

इत्युक्त्वा सुरतावसानसमये संपूर्णचन्द्रानना

स्पृष्टा तेन तथैव जातपुलका प्राप्ता पुनर्मोहनम् ॥’

मध्याप्रगल्भयोर्भेदान्तराण्याह—

ते धीरा चाप्यधीरा च धीराधीरेति पद्विधे ।

ते मध्याप्रगल्भे ।

तत्र—

प्रियं सोत्प्रासवक्रोक्त्या मध्या धीरा दहेद्दुपा ॥ ६१ ।

धीराधीरा तु रुदितैरधीरा परयोक्तिभिः ।

तत्र मध्या धीरा यथा—

‘तदवितथमवादीर्यन्मम त्वं प्रियेति

प्रियजनपरिभुक्तं यद्दुकूलं दधानः ।

मदधिवसतिमागाः कामिनां मण्डनश्री-

र्भजति हि सफलत्वं वल्लभालोकनेन ॥’

मध्यैव धीराधीरा यथा—

‘चाले, नाथ, विमुञ्च मानिर्नि रुषं, रोषान्मया किं कृतं,

खेदोऽस्मात्, न मेऽपराध्यति भवान् सर्वेऽपराधा मयि ।

कृतैः महोत्सवस्य चन्द्रुभिः जनकैः । स्फारस्फारैः अतिरीषैः ॥ स्वामिन्निति ।
मङ्गुरय भङ्गोर्युक्तं कुरु । त्रुटितं छिन्नम् । तेन स्वामिना । मोहनं सुरतसुखादिज्ञानम् ॥
‘मध्या’ इति स्थानत्रयेऽन्वेति । सोत्प्रासवक्रोक्त्वा सपरिहासच्छिष्टवचनेन ।
दहेत् संतापयेत् । रूपेति कर्तृविशेषणम् ॥ तदिति । अवितथं सत्यम् । मण्डनेन
भूषणेन कृता धीः शोभा । वल्लभा प्रिया तत्कर्तृकालोकनेन । अत्र च [अ]वितथमिति
मित्या, यद् यस्मात् मम तापाय प्रतिनायिकापरिहितवस्त्रं परिधाय मम रोहमागाः ।
यद्यहं ते प्रिया स्या तदा मत्तापजनकं कर्म न कुर्याः । एतत्तावत्सता मण्डनं न
भवति । यदि तवैतन्मण्डनं तदा तज्जन्यशोभा या प्रिया भवति । तामेवावलोकय ।
ममालोकनया किंवा प्रयोजनमिति श्लेष एवात्र वक्रोक्तिः ॥ चाले इति । नायकस्य
नायिकायाथोक्तिप्रत्युक्तिरूपः श्लोकोऽयम् । खेदोऽस्मात् कृत इत्यन्वयः । भवत-

तर्कि रोदिपि गद्गदेन वचसा, कस्याप्रतो रुद्यते,
नन्वेतन्मम, का तवासि, दयिता, नासीत्यतो रुद्यते ॥'

इयमेवाधीरा यथा—

'सार्धं मनोरथशतैस्तव घूर्तं कान्ता
सैव स्थिता मनसि कृत्रिमहावरम्या ।
अस्माकमस्ति नहि कश्चिदिहावकाश-
स्तस्मात्कृतं चरणपातविडम्बनाभिः ॥'

प्रगल्भा यदि धीरा स्याच्छक्रकोपाकृतिस्तदा ॥ ६२ ॥

उदास्ते सुरते तत्र दर्शयन्त्यादरान्वहिः ।

तत्र प्रिये ।

यथा—

'एकत्रासनसंस्थितिः परिहृता प्रत्युद्गमादूरत-
स्ताम्बूलानयनच्छलेन रमसाश्लेषोऽपि संविभ्रितः ।
आलापोऽपि न मिश्रितः परिजनं व्यापारयन्त्यान्तिके
कान्तं प्रत्युपचारतश्चतुरया कोपः कृतार्थीकृतः ॥'

धीराधीरा तु सोल्लुण्ठभाषितैः खेदयत्यमुम् ॥ ६३ ॥

अमुं नायकम् ।

स्तावदपरधो नास्ति । मम रूपा कथं खेद इत्यभिप्रायेण—का तवेति । दयिता
भार्या । नासीति । अहं न दयिता । प्रेमपानमित्यर्थः ॥ इयमेव मर्घीव ॥ सार्ध-
मिति । कृत्रिमेण सामाविकेतरेण ह्यवेन भावविशेषेण तव मनोरमा इह तव
मनसि । कृतवैयर्थ्यम् । चरणपातेन विडम्बनाभिर्षिद्रावैः ॥ प्रगल्भेति । छन्ना संवृता
कोपाकृतिः कोपसूचको मुखरागादिर्यथा । उदास्ते उदासीना अनुरागहीना भवति ।
पहिर्याह्वान् । न त्वान्तरान् ॥ तत्रेति विवृणोति—प्रिये इति । एकत्रेति । एक-
स्मिन्नासने आसनसंस्थितिः उपवेशनसंबन्धः । रमसाश्लेषो हर्षाल्लिङ्गनम् । संविभ्रितः
सम्भ्रमप्रतिरुद्धः । न मिश्रितः नोत्तरेण युक्तः कृतः । व्यापारयन्त्या नायकपरिचर्यायं
सध्यापारीकुर्वत्या । अन्तिके इति विजनत्वामाषोपपत्तये । उपचारतः प्रीतिद्वेष-
व्यापारान् विधातुम् । कोप इति संनोगप्रतिरोधः श्लेषस्य फलम् । तेनैव कान्तो

१. 'एवं मत्प्रधीरादिष्वप्युद्गम्' ग. २. 'सार्धं—' इति श्लोको ग-पुल्लके नास्ति. ३. 'तवेति नायके
ग. ४. 'सोल्लुण्ठयन्वैः' इत्यभिप्राय-पुल्लके.

यथा मम—

‘अनलंकृतोऽपि सुन्दर हरसि मनो मे यतः प्रसभम् ।

किं पुनरलंकृतस्त्वं संप्रति नखरक्षतैस्तस्याः ॥’

तर्जयेत्ताडयेदन्या—

अन्या अधीरा । यथा—‘शोणं वीक्ष्य मुखं—’ इत्यत्र (९९ पृ०) ।
अत्र च सर्वत्र ‘रुपा’ इत्यनुवर्तते ।

प्रत्येकं ता अपि द्विधा

कनिष्ठज्येष्ठरूपत्वान्नायकप्रणयं प्रति ॥ ६४ ॥

ता अनन्तरोक्ताः पद्मेदा नायिकाः ।

यथा—

‘दृष्टैकासनसंस्थिते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादरा-

देकस्या नयने पिधाय विहितक्रीडानुबन्धच्छलः

ईपद्वकितकंधरः सपुलरुः प्रेमोल्लसन्मानसा-

मन्तर्हासलसत्कपोलफलकां घूर्तोऽपरां चुम्बति ॥

मध्याप्रगल्भयोर्भेदास्तसाद्द्वादश कीर्तिताः ।

मुग्धा त्वेकैत्र तेन स्युः स्वीयामेदास्त्रयोदश ॥ ६५ ॥

परकीया द्विधा प्रोक्ता परोढा कन्यका तथा ।

वशीकृत इति भावः ॥ प्रियवद्भासमानमप्रियं सोल्लुण्ठनम् ॥’ अनलंकृत इति ।
किं पुनरिति । किमुतेत्यर्थः । तस्याः प्रतिनायिकायाः ॥ शोणमित्यादि घृष्टनायकोदा-
हरणे उक्तम् । स्वयेत्र लक्षणपक्षके ॥ दृष्टेति । प्रियतमे भार्ये । एकस्याः स्वल्प-
प्रणयन्तायिकायाः । क्रीडायां अनुबन्ध आरम्भः । अपरासतिप्रणयिनीम् ॥ तस्मात्-

१. अन्तरिति । अन्तर्यो हासस्तेन लसन्तो नायिकाप्रवारेणदृष्टनायकवैदग्ध्यजन्य-
बहलानन्दोदयेन देदीप्यमानौ कपोलौ फलमविव यस्यास्ताम् ॥

२. मुग्धेति । रुद्रोऽप्याह—‘एकाकारा मता मुग्धा पुनर्भूक्ष यतोऽनयोः । अति-
सहमतया भेदः कविभिर्न प्रदर्शितः ॥’ इति ॥

१. ‘यथा—’ इत्यादि ‘तस्याः’ इत्यन्तं ग पुस्तके नास्ति. २. ‘अनयोस्तुमुदाहरणम्’ ग.
३. ‘अनन्तरोक्ताः’ ग पुस्तके नास्ति. ४. ‘नायिका’ ग पुस्तके नास्ति.

तेत्र

यात्रादिनिरतान्योढा कुलटा गलितत्रया ॥ ६६ ॥

यथा—

'स्वामी निःश्वसितेऽप्यसूयति, मनोजिघ्रः सपत्नीजनः,

श्वश्रूरिङ्गितदैवतं, नयनयोरीहालिहो यातरः ।

तद्दूरार्दयमञ्जलिः, किमधुना दृग्भङ्गिभावेन ते,

वैदग्धीमधुरप्रबन्धरसिक, व्यर्थोऽयमत्र श्रमः ॥'

अत्र हि मम परिणेतानाच्छादनादिदातृतया स्वाम्येव न तु बल्लभः ।
त्वं तु वैदग्धीमधुरप्रबन्धरसिकतया मम बल्लभोऽसीत्यादिव्यङ्ग्यार्थवशा-
दस्याः परनायकविषया रतिः प्रतीयते ।

कैन्या त्वजातोपयमा सलज्जा नवयौवना ।/-

दिति । उपदर्शितलक्षणभेदादित्यर्थः ॥ यात्रादीति । उत्सवादीत्यर्थः । कुलटा
परमर्त्यामिनी ॥ स्वामीति । निःश्वसिते सतीत्यर्थः । निःश्वसितेन प्रच्छन्नकामु-
काप्रासिदुःखमनुमाय मलयमीर्ष्यतीति भावः । मनसो घ्राणजप्रत्यक्षासंभवेन अभि-
प्रायवेदने लक्षणा तस्य यायायर्थं प्रयोजनम् । एवमप्रयोरपि । इङ्गितमभिप्रायसूच-
कश्लेषविशेषः, तद्दैवतं तदभिज्ञ । ईहालिहृश्लेषविशेषसूचनीयार्थमभिज्ञः । यातरः
पतिप्रातुः पश्यः । वैदग्ध्या मधुरो मनोहरः प्रबन्धः सुरतप्रयोगस्तस्य रसयुक्तः ।
यद्वा, वैदग्ध्या मधुरः प्रबन्धो यस्य तत्संबोधने तथा । अत्र स्वाम्यायाकीर्णं देशे ।
श्रमो मत्प्राप्तिसाधनव्यापारः । ननु स्वप्राप्तिसाधनव्यापारव्यर्थत्वबोधनेनास्याः परना-
यकरत्यभावः प्रतीयते चेन्न च कुलटात्वाभावा इति कथमस्याः परनायिकात्वमतं
आह—अत्र हीति । परिणेता विवाहकर्ता । एतदुपलक्षणम् । 'अधुना'—'अत्र'
पदाभ्यामपि कालान्तरे देसान्तरे च श्रमसार्धं त्वन्वयजनेनापि रतिः प्रतीयत इति ॥
अजातोपयमा अजातविवाहा ॥ उदाहरणान्तरं तु नैपथीयचरिते यथा—
'अनैपथीयैव जुहोति तातः किं मां कुरानी न शरीरदोषाम् । ईदृष्टे तनूजन्मतनोः स नूनं
मत्प्राणनायस्तु नलस्तथापि ॥' अत्र विवाहात्पूर्वं दमयन्त्या नत्यनुरागः ॥ साधार-

1. यात्रादीति । आदिशब्देन द्वारदेशवसान-गोष्ठीयोजन-राजमार्गादलोक्त-
हरणप्रातिवेश्यसद्वनगमनादयो वेद्याः । इयमन्योढा न प्रधानरसे यथितिङ्गधीया । तथा
चोक्तम्—'अन्योढी कन्ययोढा च, नाऽन्योडाङ्गिरसे यन्ति । कन्यानुरागनिच्छातः
कुर्वीदङ्गाङ्गिसंशयम् ॥' इति दिङ् ॥

१. कन्यया अनूढा । 'अत्याय विवाहायलक्षणादस्तीवात्तम् ।' इति ग. २. 'यात्रा' इति कति-
कार्षं गतिश्च म-नुसारे. ३. 'तत्र पर्येता यथा' इति ग. ४. म-नुसारे तु 'त्रि-वीया यथा चारि-रुद्रि-
इत्येव पाठः न तु 'अत्र-इहा-दि' म-टीयते इत्यन्ता ५. एतादृशवार्थं म-नुसारे नास्ति.

अस्याश्च पित्राद्यायत्तत्वात्परकीयात्वम् । यथा मालतीमाधवादौ मालत्यादिः ।

धीरा कलाप्रगल्भा स्याद्वेश्या सामान्यनायिका ॥ ६७ ॥

पश्चिममाह—धीरेति । सुरतपण्डितेत्यर्थः । कला नृत्यगीतादयः, तत्र प्रगल्भा

१. कलेति । कलाश्चतुःषष्टिः । ता पताः—(१) गीतम्, (२) वाद्यम्, (३) नृत्यम्, (४) आलेख्यम्, (५) विशेषकच्छेपम्, (६) तण्डुलकुसुमवलिविकाराः, (७) पुष्पास्तरणम्, (८) दशनवसनाङ्गरागः, (९) मणिभूमिकाकर्म, (१०) शयनरचनम्, (११) उदकवापम्, (१२) उदकाघातः, (१३) चित्राश्च योगाः, (१४) माल्यप्रथनविकल्पाः, (१५) शेखरकापीडयोजनम्, (१६) नेपथ्यप्रयोगाः, (१७) कर्णपत्रमङ्गाः, (१८) गन्धयुक्तिः, (१९) भूषणयोजनम्, (२०) देन्द्रजालाः, कौचुमाराश्च योगाः, (२१) हस्तलाघवम्, (२२) विचित्रशक्यूपमद्यविकारक्रिया, (२३) पानकरसरागासव्योजनम्, (२४) सूचीवानकर्माणि, (२५) सूत्रनीडा, (२६) वीणाहमररुवादानि, (२७) महेटिका, (२८) प्रतिमाला, (२९) दुर्वाचकयोगाः, (३०) पुस्तकवाचनम्, (३१) नाटकार्थयायिकादर्शनम्, (३२) काव्यसमस्यापूरणम्, (३३) पट्टिका-वेष्टवानविकल्पाः, (३४) तक्षकर्माणि, (३५) तक्षणम्, (३६) वास्तुविद्या, (३७) रूप्यरत्नपरीक्षा, (३८) धातुवादः, (३९) मणिरागाकारज्ञानम्, (४०) वृक्षाद्युर्वेदयोगाः, (४१) मेषकुक्कुटलावकयुद्धविधिः, (४२) शुकसारिकाप्रलापनम्, (४३) उत्सादने संवाहने केशमर्दने च कौशलम्, (४४) अक्षरमुष्टिकाकथनम्, (४५) श्लेषिष्ठनविकल्पाः, (४६) देशभाषाविज्ञानम्, (४७) पुष्पशकटिका, (४८) निमित्तज्ञानम्, (४९) यज्ञमारुका, (५०) धारणमारुका, (५१) संपाठम्, (५२) मानसी, (५३) काव्यक्रिया (५४) अभिधानकोषः, (५५) छन्दोज्ञानम्, (५६) क्रियाकल्पः, (५७) छलितकयोगाः, (५८) वखयोपनानि, (५९) दूतविशेषाः, (६०) भाकर्षनीडा, (६१) बालक्रीडनकानि, (६२) वैनयिकीना, (६३) वैजयिरीना (६४) व्यायामिवीनां च विद्वाना ज्ञानम् । ५-विशेषकेति । विशेषकस्तिलक यो ललाटे दीयते । तस्य भूर्वादिपत्रमयस्यानेकप्रकार छेदनमेव छेपम् । ६-तण्डुलेति । नानावर्णैरतण्डुलतण्डुले. सरस्वतीभवने मणिकुट्टिमेपु तथा कुसुमैर्भ्रंथितैः शिवावेनार्थं च भक्तिविकाराः । ८-दशनेति । रागशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । तत्राङ्गरागोऽङ्गमाष्टिः कुङ्कुमादिना । ११-उदकेति । उदके सुरजादिव-द्राघम् । १२-उदकेति । हस्तधत्रमुक्तैश्चदवैस्त्राङ्गनम् । १३- चित्रा इति । नानाप्रकारदौर्भाग्यैकेन्द्रियपल्लितीकरणादयः । २०-कौचुमारा इति । कुचुमारस्यैव सुमगकरणादयः उपायान्तरासिद्धसाधनार्थाः । २४-सूचीति । सूच्या यत्संधानकरण तत्सूची-वानम् । २५-सूत्रेति । नालिकासंचारनालादिसूत्राणामन्यधान्यथा दर्शनम् । छिट्वा दग्ध्वा च पुनरच्छिन्नवाद्दग्ध्वा च दर्शनम् । तच्चाङ्गुलिन्यासात् । देवकुलादिदर्श-

१ 'अस्या-' इत्यादि- 'स्वम्' । 'इत्यन्त पाठो मपुस्तके 'परतोदा वन्यका' इति शारिकाया अभ्ये हदयने. २. 'यथा-' इत्यादि नास्ति मपुस्तके.

निर्गुणानपि न द्वेष्टि न रज्यति गुणिष्वपि ।
 वित्तमात्रं समालोक्य सा रागं दर्शयेद्बहिः ॥ ६८ ॥
 काममङ्गीकृतमपि परिक्षीणधनं नरम् ।
 मात्रा निःसारयेदेपा पुनःसंधानकाङ्क्षया ॥ ६९ ॥

शतिनिपुणा । बहिः कृत्रिमम् । कामगत्वर्थमङ्गीकृतं बह्वभत्वेन स्वीकृतम् । मात्रा

नम् । २८-प्रतीति । यस्या अग्न्याक्षरिकेति प्रतीतिः । सा श्रीदार्था वादार्था च । यथो-
 क्तम्—'प्रतिशोकं क्रमाद्यत्र संधायाक्षरमन्तिमम् । पठेतां श्लोकमन्योन्यं प्रतिमालेति
 सोच्यते ॥' इति । २९-दुरिति । अश्रुतोऽर्थतश्च दुःखेन्येच्यत इति दुर्वाचकम् । तस्य
 प्रयोगाः क्रीडार्था वादार्थाश्च । ३२-काव्येति । समसनं समस्या । 'असु क्षेपणे' पयः ।
 'संज्ञापूर्वको विधिरनिलः' इति वृद्धिर्न । तस्याः पूरणम् । तपथा मम—'शीवांणोद्देशु
 महाशयानां वेशान्तरालेषु च कामुकानाम् । रागादुरं पञ्चवयत्यमन्दं यत्राच्युतोदारक-
 थाप्रसङ्गः ॥' अत्र तुरीयः पादः समस्या । ३५-तक्षणेति । वर्षकिकर्म । शयनासनाय-
 धम् । ३८-धालिति । क्षेपवादः । स हि गृह्यस्तररत्नधातूनां पातनशोधनमेलनादि-
 ज्ञानहेतुरर्थायः । ४०-वृष्टेति । रोपणपुष्टिचिकित्साभैत्रिव्यकृतो गृहोद्यानार्थाः । ४३-
 उत्सादन इति । मर्दनं द्विविधम्—पादाभ्यां हस्ताभ्यां च । तत्र पादाभ्यां यन्मर्दनं
 तदुत्सादनमुच्यते । हस्ताभ्यां अच्छिरोभ्यङ्गकर्म तत्केशमर्दनम् । शेषाङ्गेषु मर्दनं सवाह-
 नम् । ४४-अक्षरेति । अक्षराणां मुष्टिरिव मुष्टिका शुद्धिरिति । सा सामासा निराभासा
 च । तत्र सामासा अक्षरमुद्रेत्युच्यते । तथा कथनं गूढवस्तुमग्रणार्थं अन्यसंक्षेपार्थं च ।
 तदुक्तमाचार्यरविगुप्तेन चन्द्रप्रभाविजये—'गहनप्रसन्नसर्वा कतिपयस्रजामिभामनन्तमु-
 स्तीम् । अतधीत्याक्षरमुद्रां वादसमुद्रे परिश्रुवते ॥' इति । निराभासा मुद्रेत्युच्यते । तथा
 कथनं योग्यवस्तुमग्रणार्थम् । यथोक्तम्—'मुष्टिः किसलयं चैव च्छद्य च त्रिपताकिका ।
 पताकादुम्ब्रमुद्राश्च मुद्रावर्णेषु घ्राण्य ॥ अश्रुत्वश्वाक्षराभ्येषां स्रराथाङ्गुलिपर्वसु । संयोगाद-
 क्षर युक्तं भूतमुद्रा प्रकीर्तिता ॥' इति । ४५-म्लेच्छितेति । यत्सापुश्रुदोपनिषद्मप्यक्ष-
 रविन्यासादस्पृष्टार्थं तन्म्लेच्छितम् । गूढवस्तुमग्रार्थमेतत् । ४९-यत्रेति । सजीवानां
 'निर्जीवाना यत्राणां ज्ञानोदकसंप्रामार्थं घटनाशास्त्रम् । ५०-धारणेति । ह्यतस्य ग्रन्थस्य
 धारणार्थं शास्त्रम् । ५२-मानसीति । मनसि भवा चिन्ता दृश्यादृश्यमेदविपया ।
 ५७-छलितकेति । परव्यामोहनार्थाः । आकषेति । पाशकनीडा । छूतविशेषतरेऽपि पुनर्व-
 चनमादरार्थम् । सम्यग्ज्ञानत्वाद्बुद्धिविशेषत्वाद्वा । अक्षरद्वयापरिज्ञाने हि नल्युधिष्ठिरयोरपि परा-
 जयात् । ६२-वैनेति । स्वपरविनयप्रयोजनादैनयिक्यः आचारशास्त्राणि । एवमितरे अपि ॥

1. काममित्यादि । स्पष्टोऽयमर्थो वात्सायनीये वैशिकाधिकरणे—'सक्तं तु पूर्वोपका-
 रिणमप्यल्पफलं व्यलीकेनानुपालयेत् । असार तु निःप्रतिषत्तिकमुपायतोऽपवादयेत् ।
 अन्यमवष्टम् ।' इति, 'वर्तमानं निष्पीडितार्थमुत्सजन्ती पूर्वसंस्थेव सह संदध्यात् । स
 चेदवसिताथो वित्तवान्सानुरागश्च ततः संवेयः ।' इति च ॥

तस्कराः पण्डका मूर्खाः सुखप्राप्तधनास्तथा ।

लिङ्गिनश्छन्नकामाद्या अस्याः प्रायेण बलभाः ॥ ७० ॥

एपापि मदनायत्ता कापि सत्यानुरागिणि ।

रक्तायां वा विरक्तायां रतमस्यां सुदुर्लभम् ॥ ७१ ॥

पण्डको वातपाण्ड्यादिः । छन्नं प्रच्छन्नं ये कामयन्ते ते छन्नकामाः । तत्र रागहीना यथा लटकमेलकादौ मदनमञ्जर्यादिः । रक्ता यथा मृच्छकटिकादौ वसन्तसेनादिः ।

गृहीतोपकरणद्रव्यं निःसारयेद्वाहयति (येत्) । संधानं सुरतार्थं संनिधानम् । सुखेन अनायासेन प्राप्तं धनं यैस्ते । लिङ्गनस्त्वपस्त्रिवेपधारिणः । अस्याः वैश्यायाः ।

1. तस्करा इति । अयमर्थो धात्स्यायनीये सविशेषमुक्तः—‘स्वतन्त्रः पूर्वं वयसि वर्तमानो वित्तवानपरोक्षवृत्तिरधिकरणवानकृच्छ्राधिगतविचः । संघर्षवान्संततायः सुभगमानी श्यापनकः पण्डकश्च पुंशब्दार्थी । समानस्पर्धी स्वभावतस्लागी । राजनि महापान्त्रे वा सिद्धो देवप्रमाणो वित्तवमानी गुरुणां शासनादिगः सजाताना लक्ष्यभूतः सवित्त एक-पुत्रो लिङ्गी प्रच्छन्नकामः शूरो वैद्यश्च ।’ इति ॥

2. रतमिति । रतमस्यां सुदुर्लभमित्युक्तिरत्र नितरा जपन्यतमा हरितालपातयोग्या च । शास्त्रस्य वस्तुस्थितिरुत्थापनमात्रपरतया तदनुमोदनानुपलम्भाच्छिष्टैरनादृतत्वाच्च । अत एव कामसूत्रकृताप्यभिहितम्—‘धर्ममर्थं च कामं च प्रत्ययं लोकमेव च । पश्यत्येनस्य तत्त्वज्ञो न च रागात्प्रवर्तते ॥ अधिकारवशादुक्ता ये चित्रा रागवर्धनाः । तदनन्तरमत्रैव ते यज्ञाद्विनिवारिताः ॥ तदेतद्ब्रह्मचर्येण परेण च समाधिना । विहितं लोकयात्रायै न रागा-र्थोऽस्य सविधिः ॥’ इति । एवं परकीयाविषयोऽपि जपन्यतम एव । उक्तं च ग्तेनैव—‘सदृश्य शास्त्रतो योगान्पारदारिकलक्षितान् । न याति च्छलना कश्चित्स्वदारान्प्रति शास्त्र-वित् ॥ पाक्षिकत्वात्प्रयोगाणामपायाना च दर्शनात् । धर्मार्थयोश्च वैलोभ्यान्नाचरेत्पा-रदारिकम् ॥ तदेतद्दारगुप्त्यर्थमारब्धं श्रेयसे नृणाम् । प्रजानां दूषणायैव न विषेयोऽस्य सविधिः’ इति ॥ अथवा, अष्टादशभाषावारविलासिनीयुजंगस्य च सर्वं शोभते ॥

3. पण्डक इति । पण्डको नरमन्यो नपुंसकः । स चात्मनः पुंसवशापनार्थं बहु वितरति । वस्तुतस्तु पण्डको वातपण्डकादिरिति व्याख्यानं ज्यायः । तथा चोक्तं चरक-संहिताया शरीरस्थानेऽतुल्यगोत्रीयाख्ये द्वितीयाध्याये—‘वाय्वग्निदोषाद्दूषणौ तु यस्य नाश गतौ वातिकपण्डकः सः ।’ इति । एवमन्येऽपि पण्डकमेदा निरूपिताः । पण्डते । ‘पण्डि गतौ’ । अच् । यदा, पणते । ‘पण व्यवहारे स्तुतौ च’ । अमन्ताद्दुः ॥

4. छन्नेति । प्रच्छन्नकामिनो हि प्रकटं न कामयन्ते लोको मा शास्त्रीदिनि । ते कामेन बाध्यमाना बहु वितरन्ति । छन्नं यथा स्वात् तथा कामयन्ते इति कर्मेण्यप् ॥

१. ‘पण्डका’ घ २. ‘वातरोग कश्च ३. ‘गृहीतोपकरणद्रव्याणि’ इति पुस्तकान्तरे पाठः.

पुनश्च—

अवस्थाभिर्भवन्त्यष्टावेताः षोडशमेदिताः ।

स्वाधीनभर्तृका तद्वत्खण्डिताथाभिसारिका ॥ ७२ ॥

कलहान्तरिता विप्रलब्धा प्रोषितभर्तृका ।

अन्या वासकसजा स्याद्विरहोत्कण्ठिता तथा ॥ ७३ ॥

तत्र—

कान्तो रतिगुणाकृष्टो न जहाति यदन्तिकम् ।

विचित्रविभ्रमासक्ता सा स्यात्स्वाधीनभर्तृका ॥ ७४ ॥

यथा—‘अस्माकं सखि वाससी—’ इत्यादि (९९ पृ.) ।

पार्श्वमेति प्रियो यस्या अन्यसंयोगचिह्नितः ।

सा खण्डितेति कथिता धीरैरौर्ष्याकपायिता ॥ ७५ ॥

यथा—‘तदवितथमवादीः—’ इत्यादि (११३ पृ.)

अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशंवदा ।

स्वयं चाभिसारत्येषा धीरैरुक्ताभिसारिका ॥ ७६ ॥

कमाद्यथा—

ने च मेऽवगच्छति यथा लघुतां करुणां यथा च कुरुते स मयि ।

निपुणं तथैनमभिगम्य वैदेरभिदूति काचिदिति संदिदिशे ॥

‘उत्क्षिप्तं करकङ्कणद्वयमिदं, बद्धा दृढं मेखला,

यत्नेन प्रतिपादिता मुखरयोर्मञ्जीरयोर्मूकता ।

एषा वेद्यापि ॥ ईर्ष्याकपायिता ईर्ष्या कलुषीकृतचित्ता ॥ अभिसारिकापदस्य
व्युत्पत्तिरुक्तनामनेशो नारीनखजगथिषेपविचित्रताङ्गः । यस्याः कुतोऽपि गृह्येति पत्तिः प्रमाते सा
खण्डितेति कथिता मुनिभिः पुराणैः १ यथा—‘नवनखपदनम गोपयत्यशुकेन—’ (इत्यादि) इति
पाठः २. ‘कमाद्य’ इति ग पुल्लवे नास्ति, ५. ‘त्वरय मस्तुतविषये यावतिभिराणि तद्वन्तरूपाणि ।
नाथो बुल्लटावत्-अश्वरकरकण्ठकैरवहः ०’ ग. ६. ‘उत्क्षिप्त—’ इत्यादिः ‘उदाहरणम् १’ इत्यन्ता
पाठो ग-पुल्लवे नास्ति.

१. षोडशेति । त्रयोदश स्त्रीयाः, द्वे परकीये, एका सामान्येति मिलित्वा षोडशमे-
दिता एताः स्वाधीनपत्तिकापद्यावस्थाभिः प्रत्येक भिद्यन्त इति तात्पर्यम् ॥

२. चद्वेरिति । निध्यर्थे प्रार्थने वा णिद् ॥

१. ‘यथा’ क २. ‘यस्या रतिगुणाकृष्ट पत्तिः पार्श्वे न मुच्यति । ग ३. ग-पुल्लवे पु—‘विद्राकपा-
वस्तुङ्गरीवृत्तनामनेशो नारीनखजगथिषेपविचित्रताङ्गः । यस्याः कुतोऽपि गृह्येति पत्तिः प्रमाते सा
खण्डितेति कथिता मुनिभिः पुराणैः १’ यथा—‘नवनखपदनम गोपयत्यशुकेन—’ (इत्यादि) इति
पाठः २. ‘कमाद्य’ इति ग पुल्लवे नास्ति, ५. ‘त्वरय मस्तुतविषये यावतिभिराणि तद्वन्तरूपाणि ।
नाथो बुल्लटावत्-अश्वरकरकण्ठकैरवहः ०’ ग. ६. ‘उत्क्षिप्त—’ इत्यादिः ‘उदाहरणम् १’ इत्यन्ता
पाठो ग-पुल्लवे नास्ति.

आरब्धे रमसान्मया प्रियसस्ति श्रीडाभिसारोत्सवे,
 चण्डालस्त्रिमिरावगुण्ठनपटक्षेपं विषत्ते विद्युः ॥
 संलीना स्येषु गात्रेषु मूकीकृतविभूषणा ।
 अवगुण्ठनसंवीता कुलजाभिसरेद्यदि ॥ ७७ ॥
 विचित्रोऽवलवेया तु रणन्नूपुरकङ्कणा ।
 प्रमोदस्मेरवदना स्याद्वेश्याभिसरेद्यदि ॥ ७८ ॥
 मदस्फलितसंलापा विभ्रमोत्फुल्ललोचना ।
 आविद्धगतिसंचारा स्यात्प्रेष्याभिसरेद्यदि ॥ ७९ ॥

तत्राद्ये 'उत्क्षिप्तं' इत्यादि (१२० पृ.) । अनयोर्ब्रह्ममुदाहरणम् ।
 प्रसङ्गादभिसारस्थानानि कथ्यन्ते—

क्षेत्रं वाटी भद्रदेवालयो दूतीगृहं वनम् ।

मालापञ्चः श्मशानं च नद्यादीनां तटी तथा ॥ ८० ॥

सम् ऊर्ध्वं न्यर्त्तम् । एतेन तयोः शब्दप्रतिरोधः । प्रतिपादिता कृता । तिमिरमेव
 अवगुण्ठनपटः आच्छादनवस्त्रं तस्य क्षेपं निरासम् ॥ प्रसङ्गादभिसरणक्रममाह—
 संलीनेति । गात्रेषु अङ्गेषु । संयुचितसर्वाङ्गीत्यर्थः । अवगुण्ठनेन आच्छादनपटेन
 संवीता संवृतदेहा । एतदुपलक्षणम् । अनुलेपादिनापि संवीता । तत्रान्धकारे नील-
 चक्षुमुमकस्त्वरीमासंवीता । ज्योत्स्नायां चन्दनद्रवसंवीता । क्रमेण यथा—'सितं
 वसनमर्पितं वपुषि नीलनैलभ्रमान्मया मृगमदाशया मलयजद्रवः सेवितः । करेण
 परिवोधितः स्रजनशङ्कया दुर्जनः परं परमपुण्यतः सखि न लहिता देहली ॥',
 'मल्लिरामालभारिण्यः सर्वाङ्गीणार्द्रचन्दनाः । क्षौमवलो न लक्ष्यन्ते ज्योत्स्नायामभि-
 सारिकाः ॥' आविद्धः उद्भावितः पत्युः सद्भावो यथा । 'आविद्धगतिसंचारः' इति
 पाठे आविद्धया उद्धतया गत्या संचारः सञ्चेतस्थानप्राप्तिर्यस्याः । सेत्यर्थः ॥ अत्र
 कृत्वाभिसरणप्रकारे । अनयोर्वेश्याप्रेष्याभिसरणप्रकारयोः । तत्र क्रमेणोदाहर-
 णम् । यथा मम—'वामेषुवेद्यविधुरं धुरि दत्तवित्तं शिञ्जानमञ्जुमणिनूपुरकिङ्कि-
 णीका । मन्दं बृहत्कुचनितम्भभरेण ह्यरादाभासायत्यभिसरस्युत कापि धन्यम् ॥'
 'कान्तं तमेकान्तगुणाभिरामं मदीडिताधानविद्वद्कामम् । प्राप्याप्रमोदं विदधे सखीति-
 श्रुवत्यनीष्टं प्रमदाभियाति ॥' अत्र 'समोदम्' इति वक्तव्ये 'अप्रमोदम्' इति

१. मालेति । मालापञ्च इति शब्दः संदिग्ध एव सर्वत्रोपलभ्यते । तथापि टीकाधि-
 वृतपुष्पोद्यानपदस्त्वारुसेन 'मालाना पञ्चो न्यक्तीकरणं यस्मात्' इत्यादिरीला कथंचिद्
 व्याख्येयः । 'मालापं च' इति पाठे मा नास्ति मालापो यत्र तच्छून्यं गृहमित्यर्थः इति
 योज्यम् ॥

एवं कृताभिसाराणां पुंश्वलीनां विनोदने ।
 स्थानान्यद्यौ तथा ध्वान्तच्छन्ने कुत्रचिदाश्रये ॥ ८१ ॥
 चाटुकारमपि प्राणनाथं रोपादपास्य या ।
 पश्चात्तापमवामोति कलहान्तरिता तु सा ॥ ८२ ॥

यैथा मम तातपादानाम्—

‘नो चाटुश्रवणं कृतं, न च दृशा हारोऽन्तिके वीक्षितः,
 कान्तस्य प्रियहेतवो निजसखीवाचोऽपि दूरीकृताः ।
 पादान्ते विनिपत्य तत्क्षणमसौ गच्छन्मया मूढया
 पाणिभ्यामवरुध्य हन्त सहसा कण्ठे कथं नार्पितः ॥’
 प्रियः कृत्वापि संकेतं यस्या नायाति संनिधिम् ।
 विग्रलब्धा तु सा ज्ञेया नितान्तमवमानिता ॥ ८३ ॥

यैथा—

‘उत्तिष्ठ दृति, यामो, यामो यातस्तथापि नायातः ।
 याऽतः परमपि जीवेज्जीवितनाथो भवेत्तत्याः ॥’
 नानाकार्यवशाद्यस्या दूरदेशं गतः पतिः ।
 सा मनोभवदुःखार्ता भवेत्प्रोषितमर्तुका ॥ ८४ ॥

सलापस्खलनम् ॥ क्षेत्रं सस्रोत्पतिस्थानम् बाटी निर्जनवास्तु । मालापदैः पुष्पो-
 यानम् । विनोदने इति । सुरतोत्सवायेत्यर्थः । कुत्रचिदाश्रये पुंश्वल्योऽभिस-
 रन्ति इति शेषः । ‘आश्रयः’ इति प्रथमान्तपाठे ध्वान्तच्छन्ने कुत्रचिदेशे आश्रयोऽ-
 धिग्रन्तं पुंश्वलीनां विनोदे भवतीत्यर्थः । चाटुं प्रियोक्तिं करोतीति चाटुकारः तम् ॥
 हारो नायकेन प्रसादाय रीयमानो मुक्ताफलापः ॥ यामः संकेतशालः ॥ नाना-
 कार्यवशादिति । ‘शापसंभ्रमयोरप्युपलक्षणम्’ । तेनोक्ते हरणे नाव्यातिः ॥

१. बाटीति । गृहोपानमित्युचितम् । मालापञ्च इत्यस्याग्रे लिखित ‘पुष्पोपानम्’
 इति लेखदोषाद्गृह्यम्, ‘निर्जनवास्तु’ इति तु अप्रत्यक्षमिति प्रतिभाति यत्र ‘मालापं च’
 इति पाठः साधुः ॥

१. ‘सुनिः साह ध्वान्तच्छन्न इत्यलं तथा ।’ ग. २. ‘पादयोः पतिते कान्ते या मभनं न विमुचति ।
 तस्मिन्नेव तु तापार्ता कलहान्तरिता तु सा ।’ ग. ३. ‘यथा मम तातपादानाम्’ ग. पुरुके नास्ति.
 ४. ‘अदूरदूररागादिति । प्रेष्य पूर्वं शरत् (१) समनिदुल्य भापि संकेतके च । न मिलति खलु यस्या
 चतुर्भो देववोलाप्यवदति भरतला नायिका विग्रलब्धाम् ।’ इति ग. ५. ग. पुरुके तु ‘सति न
 विनिती धीणाव्युते-’ (इत्यादि) इति पाठः ६. ‘दूरदेशं गते कथं विवर्णां मलिना कृपा । या तिष्ठति
 सदासाहा सा स्तपोपितपटुंरा ।’ इति ग. ७. ‘मालापञ्च’ इत्येकस्मिन्पुरुके.

यथा—

‘तां जानीयाः परिमितकथां जीवितं मे द्वितीयं
दूरीभूते मयि संहचरे चक्रवाकीमिवैकाम् ।
गाढोत्कण्ठां गुरुषु दिवसेष्वेपु गच्छत्सु बालां
जातां मन्ये शिशिरमथितां पद्मिनीं वान्यरूपाम् ॥’
कुंरुते मण्डनं यस्याः सञ्जिते वासवेश्मनि ।
सां तु वासकसञ्जा स्याद्विदितप्रियसंगमा ॥ ८५ ॥

यथा रौघवानन्दानां नाटके—

‘विदूरे केयूरे कुरु, करयुगे रत्नवल्यै-
रलं, गुर्वां ग्रीवाभरणलतिकेयं किमनयां ।
नवामेकामेकावलिमयि मयि त्वं विरचये-
र्न नेपथ्यं पथ्यं बहुतरमनङ्गोत्सवविधौ ॥’
आगन्तुं कृतचित्तोऽपि दैवान्नायाति यत्प्रियः ।
तदनागमदुःखार्ता विरहोत्कण्ठिता तु सा ॥ ८६ ॥

तां जानीया इति । कुबेरशापात्प्रोषितस्य यक्षस्य मेघं प्रत्युक्तिरियम् । पद्मिनीं चेति वाशब्द इवार्थः । ‘वा स्याद्विकल्पोपमयोरिवार्थे च समुचये ।’ इति विश्वप्रकाशः । उत्तरार्धे द्वितीयान्तेषु प्रथमान्तपाठः क्वचित्पुस्तकेषु दृश्यते तदा पुनरिवशब्द एव ॥ कुंरुत इति । सखी इति शेषः । सञ्जिते शय्याप्रवीपादिभिः परिष्कृते ॥ विदूर इति । मण्डयन्तीं सखीं प्रति कस्याश्चिदुक्तिरियम् । नवां नवगुम्फिताम् । अन्यथा परिरम्भभरेण श्रद्धिति श्रुटिता स्यात् । बहुयष्टिकद्वारस्य परिरम्भातिविग्रहे तुत्वादाह—एकावलिमिति । एकयष्टिकद्वारमित्यर्थः ॥ यत्प्रिय इति । यस्याः

१. ग. पुस्तके तु ‘आधिष्ठानां विरहशब्दे-’इत्युदाहृतम्. २. ‘वासवेश्मनि सुवन्विततल्पे वा समःपमविधिं विदधाना । तिष्ठति शिषसनागमसञ्जा तं मुनिर्वदति वासकसञ्जाम् ॥’ इति ग.
३. ग. पुस्तके तु ‘राघवानन्दाना-’इत्यादि ‘-विधौ ॥’ इत्यन्त पाठो नास्ति, किंतु तत्स्थाने ‘भङ्गे-
ध्वाभरणं करोति बहुषु पत्रेऽपि सचारिणि मातृ त्वा परिशुद्धते वितनुते शय्या चिर ध्यायति । इत्यारु-
ह्यविकल्पतत्परचवाशकल्पलीलाशतव्यासक्यापि विना त्वयां वरतनुनेयां निर्यां नेष्यति ॥’ इति दृश्यते.
४. ‘उद्दाममन्मथमहागवरवेपमानां रोमाध्वजशुक्तिमद्भक्तमावहन्ती । गाढानुरागवचना पुरतः सखीनामु-
त्कण्ठितां वदति तां भरताः कवीन्द्रः ॥’ इति ग.-

यथा—

‘किं रुद्धः प्रियया कयाचि, दंथया सख्या ममोद्वेजितः,

किंवा कारणगौरवं किमपि, यन्नाद्यागतो बल्लभः ।

इत्यालोच्यं मृगीदृशा करतले विन्यस्य वक्राम्बुजं

दीर्घं निःश्वसितं, चिरं च रुदितं, क्षिप्त्वाश्च पुष्पस्रजः ॥’

इति साष्टाविंशतिशतमुत्तममध्याधमस्वरूपेण ।

चतुरधिकशीतियुतं शतत्रयं नायिकाभेदाः ॥ ८७ ॥

प्रिय इत्यर्थः । तदनागमेति । प्रियानागमनेनेत्यर्थः ॥ किं रुद्ध इति । संके-

१. कारणेति । कारणगौरवं हेतुद्वेकः । प्रयोजनविशेष इति यावत् ॥

२. इतीति । स्त्रीया तावद्विविधा—मुग्धा मध्या प्रगल्भा चेति । तत्र मुग्धेकधा, मध्याप्रगल्भे तु धीराधीरोमयभेदेन षड्विधे । धीरा मध्या, अधीरा मध्या, धीराधीरा मध्या । एवमप्रेऽपि । एताश्च षड्विधा ज्येष्ठत्वकनिष्ठत्वाभ्यां द्विविधाः । धीरा ज्येष्ठा—कनिष्ठा, अधीरा ज्येष्ठा—कनिष्ठा, धीराधीरा ज्येष्ठा—कनिष्ठा चेति । एवं द्वादशभेदा मुग्धया सह त्रयोदश भवन्तीति स्वीयाकथा । परकीया द्विविधा—परोक्षा कन्यका चेति । सामान्या त्वेका । एताः पुनः सभेदाः स्वकीयापरकीयासामान्याः स्वाधीनपतिकाषट्पाव-
स्वामिः प्रत्येकं विधन्ते । एव चतुरधिकशतं स्त्रीयाः । षोडश परकीयाः । अष्टौ सामान्याः । आसां संकलनेऽष्टाविंशलधिकशतं नायिकाः । $२०४ + १६ + ८ = २२८$ । त्रसाम्बुत्तममध्यमधमभेदगणनया चतुरधिकाशीतियुतं शतत्रयं भेदाः । $३ \times १२८ = ३८४$ । तथापि द्विविधाद्विनोमयभेदगणनया द्विपञ्चाशदधिकैकादशशतं भेदा जायन्ते । $३ \times ३८४ = ११५२$ । अत्रेदमप्यवधेयम्—यद्यपि मुग्धाया लज्जाप्राधान्येन, मध्याया लज्जामदनप्राधान्येन, प्रगल्भायाः प्रौढिप्राधान्येन, धीराया धैर्यप्राधान्येन, अधीराया अधैर्यप्राधान्येन, धीराधीराया धैर्याधैर्यप्राधान्येन, ज्येष्ठायाः प्रेमज्येष्ठ्यप्राधान्येन, कनिष्ठायाः प्रेमकानिष्ठ्यप्राधान्येन, परोक्षाया रद्वसप्राधान्येन, मुग्धाया इव कन्यकायाः, सामान्याया विस्रप्राधान्येन, अष्टविधा नायिका भवन्ति तथापि ‘प्रस्थानं बलवैः कृतं प्रियसखैरसैरजलं गतं दृष्ट्वा न क्षणमासितं व्यवसितं चित्तेन गन्तुं पुरः । यत्तुं निश्चितचेतसि प्रियतमे सर्वे सम प्रस्थिता गन्तव्ये सति जीवितप्रिय सुहृत्साधेः किमु त्यज्यते ॥’ इत्यादिलक्ष्यादुत्तरक्षणे कृतदेशान्तरगमनाध्यवसाये प्रिये प्रवत्सवद्भवेका नवमी नायिका भवितुमर्हति । तस्याः प्रोषितभर्तृकाविप्रलब्धाविरहोत्कण्ठितासु नान्तर्भावः । सनिहिते प्रेयसि तत्त्वायोगात् । न कलहान्तरितायामन्तर्भावः । कलहाभावाद-

३. ‘एषीदृशं भवत्तापमयादिकास्कां श्लाकानिला प्रति मुहुः’ प्रधरन्ति दूरम् । काष्ठाभुवीचिषु चिमज्जनकात्तरेव निद्रा ह्योर्न सविधेऽपि पद् विधये ॥ इति ग. २. ‘मध्यमाधमस्वरूपमत’ व-ख-ग-प्र-ल-क-के-ड ‘भेदे पूर्वधावास्तुतमगणनयाभवेन ।’ इति पूर्वार्थम् ; ‘नप्यनाधमस्वरूपत’ घ. ३. ‘गायि-
यागिदनां स्यात्’ क-ख ; ‘नायिकाविधानं स्यात्’ ग ; ‘जायिकाभेदानां स्यात्’ घ.

इह च परस्त्रियौ कन्यकान्योदे संकेतात्पूर्वं विरहोत्कण्ठिते । पश्चाद्विदूषकादिना सहाभिसरन्त्यावभिसारिके । कुतोऽपि संकेतस्थानमप्राप्ते नायके विप्रलब्धे । इत्यवस्थैवानयोः । अस्वाधीनप्रिययोरवस्थान्तरायोगात् । इति कश्चित् ।

क्वचिदन्योन्यसांकर्यमासां लक्ष्येषु दृश्यते ।

यथा—

‘न खलु वयममुष्य दानयोग्याः पिवति च पाति च यासकौ रहस्त्वाम् ।
विट विटपममुं ददस्व तस्यै भवति यतः सदृशोश्चिराय योगः ॥’

तस्याया नायिकाया. प्रियानागमने वितर्कोऽयम् ॥ अवस्था त्रयो भेदाः । अनयोः परस्त्रियोः । अवस्थान्तरायोगादिति । प्रकारासंभवादिति भावः । तथाहि— परस्त्रियाः पार्श्वे नायकस्य सततमवस्थानायोगान्न स्वाधीनभर्तृकात्वम् । नायिकान्तरसंभोगेन ईर्ष्याया असंभवात् खण्डितात्वम् । नायिकान्तरसंभोगदोषात्कान्तत्यागासंभवेन न कलहान्तरितात्वम् । कान्तस्य दूरदेशगमनेन मनोभवदुःखार्तत्वाभावात् प्रोषितभर्तृकात्वम् । परालोकनशङ्कया सञ्जितवासवेदमनि भण्डनासंभवात् वासकसंजातत्वम् । तथा चानयोर्द्वैविध्येन पदेव भेदाः । न त्वष्टविधत्वेन पोडशेति । तत्र चतुरशीत्यधिकशतत्रयसख्या नोपपन्नेति भावः । ‘अस्वाधीनप्रिययोः’ इत्युपदर्शनमात्रम् ॥ आस्तामुपदर्शितप्रकाराणां नायिकानाम् । लक्ष्येषु महाकविप्रयोगेषु ॥ न खल्विति । सपुष्पपल्लवा वृक्षशारा प्रियायै गच्छन्तं नायकं प्रति नायिकाया उक्तिरियम् । अमुष्य विटपस्य । पिवति चुम्बति । पाति योपिदन्तरेभ्यो वारयति । हे विट हे पित्र कामुक । विटपं सपुष्पमालां शासाम् । सदृशोरिति । विटं त्वां

नवमानित्वाच्च । न खण्डितायामन्तर्भावः । अन्योपभोगलाञ्छितस्य प्रियस्यागमनाभावात्, प्रियायाः कोपाभावदर्शनात्, काकुचचनकातरावलोकनादिसञ्चितान्तरिकपक्षपातदर्शनाच्च । न वासकसञ्जायामन्तर्भावः । गच्छति प्रिये सञ्जीकरणाभावात् ‘दोदोद्रमाच्च । न स्वाधीनभर्तृकायामन्तर्भावः । उत्तरक्षण एव विप्रयोगदर्शनात् भवेति स्वाधीनत्वव्यापत्ताच्च । नाप्यभिसारिकायामन्तर्भावः । उत्साहराहित्यात् अन्तस्तापदर्शनाच्चेति । एतदुत्तरक्षण तु ‘प्रतिदेशान्तरं यस्या यास्यलेवोत्तरक्षणे ; प्रवत्स्यत्पतिका सा स्वात्प्रयाणच्छेदनोद्यमा ॥’ इति शेषमिति नव्याः । इत्येवमादि रसमञ्जरीविभ्रमा भ्रमरञ्जामका व्यक्ता एवेत्यल कालयापनेन ॥

१. कश्चिदिति आचार्यधनिकः ॥

२. नेति । वयममुष्य दानयोग्या न भवामः खलु । किंतु वा असावेतासकी त्वत्प्रिया रहः एकान्ते त्वां पिवति पान करोति पाति मदनानलसतापाद्रक्षति च । तस्यै

‘तव कितव किमाहितैर्घृथा नः क्षितिरुहंपल्लवपुष्पकर्णपूरैः ।
 ननु जनविदितैर्भवद्वलीकैश्चिरपरिपूरितमेव कर्णयुग्मम् ॥’
 ‘मुहुरुपहसिताप्रिवालिनदैर्वितरसि नः कलिकां किमर्थमेनाम् ।
 वसतिमुपगतेन धाम्नि तस्याः शठ कलिरेप महास्त्वयाद्य दत्तः ॥’
 ‘इति गदितवती रुषा जघान स्फुरितमनोरमपक्ष्मकेसरेण ।
 श्रवणनियमितेन कान्तमन्या सममसिताम्बुरुहेण चक्षुषा च ॥’
 इयं हि वक्रोक्त्या परुषवचनेन कर्णोत्पलताडनेन च धीरमध्यताधी-
 रमध्यताधीरप्रगल्भताभिः संकीर्णा । एवमन्यत्राप्यूहम् ।
 इतरा अप्यसंख्यास्ता नोक्ता विस्तरशङ्कया ॥ ८८ ॥
 ता नायिकाः ।

पिबति पाति वेति-‘द्युत्पत्तिद्वयेन सैव विटपा अयमपि विटप इति तुल्ययोर्योगो
 योग्यो भवतीत्यर्थः । भवद्वलीकैर्भवतोऽप्रियवचनैः । स्फुरितो मनोरमः पक्ष्मवत्के-
 सरो यस्य तेन । चक्षुःपक्षे—पक्ष्मव केसरो यस्य तेन । वक्रोन्त्येति । विटश-
 ब्दस्य नानार्थकल्पनाविचित्रोक्त्येत्यर्थः ॥ इतरा अपि पद्मिनीहस्तिनीप्रभृतयः ॥

अमुं विटान्पातीति विटपं पल्लवम् । ‘विटपः पल्लवे भिन्ने’ इति विश्वः । ददत्त प्रयच्छ ।
 व्रज गच्छ । यतो दानाच्चिराय सटशोरनुरूपयोर्योगो भवतु । उमयोरपि
 विटपत्वादिति भावः ॥ हे कितव घूटे, घृथा व्यधमेवाहितैः । तत्कार्यस्यान्यथा
 सिद्धत्वादिति भावः । तव सवन्धिभिः क्षितिरुहाणा पल्लवाः पुष्पाणि च तान्येव कर्ण
 पूरयन्तीति कर्णपूराः कर्णावतंताः । तैर्नोऽस्माकं किं तत्ताप्यम् । न किञ्चिदस्ती-
 त्यर्थः । ननु अहं, जनविदितैर्भवद्वलीकैस्तवाप्रियवचनैः कर्णयुग्मं चिरपरिपूरितं नित्यं
 पूर्णमेव । अतः पूरितस्य पूरणायोगादलभेमभिरिति ॥ अलिनादैर्मुहुरुपहसिता प्रतारणा-
 येति प्रहसमानामिव स्थितामेना कलिकां कोरकम्, अल्पं कलिं कलहं च । ‘कलटे च
 युगे कलिः’ इति वैजयन्ती । स्त्रीप्रत्ययस्त्वविवक्षितः रूपे । नः अस्माकं किमर्थं वितरसि ।
 हे शठ गूढीवीप्रयक्तीरन्, तस्याः स्वीप्रयाया भीत्र भवेन वसीतीस्तीतमुपगतेन
 स्वया अथैव वर्तमानो महान् कलिः कलहो दत्तः । स्वदत्त एव महति कल्यै सिते
 किं कल्पन्तरेणेत्यर्थः ॥ इति गदितवती उक्तवती अन्या स्त्री रुषा कान्तं स्फुरितान्मुज्ज्वलानि
 मनोरमाणि च पक्ष्मणीव केसरानि । अन्यत्र केसराणीव पक्ष्मणि, यस्य तेन श्रवणे
 नियमितेन श्रोत्रे निरुद्धेन अस्तिताम्बुरुहेण नीलोत्पलेन चक्षुषा च समं श्रुगपन्नघान
 तादयामासेति ॥

१. इतरा इति । तथा चोक्तम्—‘पुनश्च ताक्षिणा देया दिव्यादिव्योभयात्मना ।
 चतुर्धा चोद्धतोदात्ता ललिता शान्तिका तथा ॥ अक्षता च क्षता यातायाता यायावरेलापि ।

कथासामलंकाराः—

यौवने सत्प्रजास्तासामष्टाविंशतिसंख्यकाः ।
 अलंकारास्तत्र भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः ॥ ८९ ॥
 शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्यं च प्रगल्भता ।
 औदार्यं धैर्यमित्येते सप्तैव स्पूरयत्नजाः ॥ ९० ॥
 लीला विलासो विच्छित्तिर्विब्वोकः किलकिञ्चितम् ।
 मोड्ढायितं कुड्ढमितं विभ्रमो ललितं मदः ॥ ९१ ॥
 विहृतं तपनं मौग्ध्यं विक्षेपश्च कुतूहलम् ।
 हसितं चकितं केलिरित्यष्टादशसंख्यकाः ॥ ९२ ॥
 स्वभावजाश्च भावाद्या दश पुंसां भवन्त्यपि ।

पूर्वे भावादयो धैर्यान्ता दश नायकानामपि 'संभवन्ति' । किंतु सर्वे-
 ऽप्यमी नायिकाश्रिता एव विच्छित्तिविशेषं पुष्पन्ति ।

नायिका निरूप्य कैर्यत्वसंगत्या तदलंकार निरूपयति—अथेति । तासां नायिका-
 नाम् । अलंकाराणामङ्गजत्वायलत्वस्वभावजत्वैस्त्रैविध्यं दर्शयन्नुद्देशं करोति—शो-
 भेति । 'भवन्त्यपि' इत्यपिशब्दस्य योजनां दर्शयन्निवृणोति—पूर्वे इति ।

पुनश्चतुर्धा कथिता पूर्वेर्भोजादिभिर्पुंषु ॥ कपिनी त्रिपिणी चैव शक्तिनी हस्तिनीति
 च । पुनश्चतुर्धा कथिता कामशक्तेषु जातिषु ॥ कपिनी वातुला वित्तला प्रहत्या
 पुनस्त्रिधा । अयोत्ताना च भेदानां लक्षणोदाहरी भवे ॥ दिव्या दाच्यादयः प्रोक्ता
 अदिव्या मालतीमुक्ताः । दिव्यादिव्या इति प्रोक्ता जानकीरुक्मिणीमुक्ताः ॥ सर्वशा-
 ल्दिभ्युदना स्यादुदात्ता गूढमानिनी । हस्तिता साध्वमानेहा शान्ता निर्मानमानसा ॥
 उदात्तैव भवेद्धीरायाधीरा सुदता मता । छलिता तु भवेन्मुग्धा शान्ता स्वीयोत्तमा
 मता ॥ मुक्तान्येन पुरा पश्चाद्दान्येनाश्रिता मता । मुक्ता शक्तिभवेनोदा राजा सत्यवती
 यथा ॥ मते भवेति यद्यन्य भिन्ना सा तु छत्रा मता । यथा तारा रविमुन भिन्ना वाटिनि
 मारिते ॥ यातायाता तु सुगपदूदानेभ्यो भवेति । यथा पाण्डुमुनेरुदा हृपरस कुमा-
 रिका ॥ ऊर्ध्वेन तु संवल्का क्रमापायावरा मता । यथा बहुवैरुदा माधवी बोधला-
 तमया ॥ कपिनी पद्मवदना शिरीषशृङ्गला तथा । शक्तिनी स्याद्दुर्गम्या बोधिन्यस्तनी
 तथा ॥ शीर्षपादा हुनगतिः कुटिलाशी च विह्वला । हस्तिनी बहुमुक्ता निरुपा
 विह्वकुत्तला ॥ हस्ता रघूलापरा गौरवतीरा मन्दगानिनी । कपिनी हृदरागा स्वाध्वनामा
 सुशिरसलोचना ॥ बातुला तु कठोराशी चधला कृष्णगान्दिता । यथामधुमरवती च बहु-

१. 'विहृत' छ-प. २. 'लक्षण' इत्यस्ति 'पुष्प' इत्यन्तः कस्यो म-पु-ल-के-के-ति. ३. 'शु' क-स. ४. 'वाति' क-स. ५. 'कर्म' इत्यन्तः इति पुष्प-ल-के-के-ति.

तत्र भावः—

निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिया ॥ ९३ ॥

जन्मतः प्रभृति निर्विकारे मनसि उद्बुद्धमात्रो विकारो भावः ।

यथा—

‘स एव सुरभिः कालः स एव मलयानिलः ।

सैवेयमवला किंतु मनोऽन्यदिव दृश्यते ॥’

अथ हावः—

भ्रूनेत्रादिविकारैस्तु संभोगेच्छाप्रकाशकः ।

भाव एवालपसंलक्ष्यविकारो हाव उच्यते ॥ ९४ ॥

यथा—

‘विद्वृण्वती शैलसुतापि भावमङ्गैः स्फुरद्वालकदम्बकरूपैः ।

साचीकृता चारुतरेण तस्यौ मुखेन पर्यस्तविलोचनेन ॥’

अथ हेला—

हेलात्यन्तसमालक्ष्यविकारः स्यात्स एव तु ।

स एव भाव एव ।

विच्छित्तिविशेषं विलक्षणवैचित्र्यम् ॥ प्रथमविक्रिया संभोगेच्छायाः प्रथमः प्रकृतिविपर्यासः । उद्बुद्धमात्र, नतु स्फुटं प्रतीयमानः । एतेन हावहेलालक्षणातिव्याप्तिर्वादिता ॥ ‘कांगारे चाञ्चल्यादिरहिताना भ्रूनेत्रादीना चाञ्चल्यादिरूपप्रकृतिविपर्यासैरल्पसंलक्ष्यविकारः ईपलक्ष्यस्वभावः । एतेन हेलालक्षणातिव्याप्तिर्वादिता ॥ चिद्वृण्वती प्रकटयन्ती । साचीकृता वन्नीकृता । पर्यस्तविलोचनेन शिवे

मोज्या प्रलापिनी ॥ पित्तला शोषनयना गौराङ्गी कुशला रवे । सा चतुर्धा पुनरपि नायिका प्रतिनायिका ॥ यथा हुपद्वा प्रीता वेणीसहारनारके । हेतुरीर्ष्यारुणादीना सपक्षा प्रतिनायिका ॥ दुर्बोधनस्य दयिता तत्र भानुमती यथा । तस्याः कैश्चिद्गुणैर्हीना पूज्या चैवोपनायिका ॥ समा न्यूनापि वा किञ्चित्कनीयस्वनुनायिका ॥’ इत्यादि मन्दारमरन्दे ॥

१. ‘लक्षणाभ्याह’ ग. २. ‘निर्विकारमन्तव्यत्वाद्भावस्वरूपाय विक्रिया’ इति ग. ३. ‘जन्मतः— इति पङ्क्तिनालि न पुस्तके ४. ‘यथा इत्यतः प्राक्’ ग पुस्तके ‘जन विकारहेतो रालपि अविकारकरं सपवम् ।’ इति पाठः ५. ‘स एव—’ इति नालि न पुस्तके, तत्रानेन तु ‘छताम्बरोगेतिरपि क्षणेऽसिन्—’ इति श्लोको दृश्यते ततः ‘अविकाररूपात्कालत्वत्वात् प्रथमो विकारान्तर्विपरिवर्ती बीजस्योऽन्यन्तेव स भावः । यथा—‘हरस्तु किञ्चित्परिवृत्तधैर्यक्ष्णोदयारम्भ इवास्तुराणि । उमासुखे विम्ब-पद्मपरोष्ठे स्थापारयामास विलोचनानि ॥’ इति पाठः ६. ‘देवाकस्तु सदाहारो हावोऽक्षिभूविलासदृष्टः । प्रतिनियताहविकारकारी सदाहार स्वभावविशेषो हावः ॥’ इति ग. ७. ‘चिद्वृण्वती—’ इति श्लोको नालि न पुस्तके ८. ‘स एव हेला सुस्पष्टादाहारसमूचकः । हाव एव स्पष्टभूतो विकारभूतत्वात्सुस्पष्टादाहारसमूचको हेला ।’ इति ग.

यथा—

‘तद् से ज्ञत्ति पउत्ता बहुए सव्वङ्गविब्भमा सञ्जला ।
संसइअमुद्धभावा होइ चिरं जह सहीणं पि ॥’

अथ शोभा—

रूपयौवनलालित्यभोगाद्यैरङ्गभूषणम् ॥ ९५ ॥

शोभा प्रोक्ता—

तत्र यौवनशोभा यथा—

‘असंमृतं मण्डनमङ्गयष्टेरनासवास्यं करणं मदस्य ।
कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमस्त्र बाल्यात्परं साथ वैयः प्रपेदे ॥’

एवमन्यत्रापि ।

अथ कान्तिः—

सैरे कान्तिर्मन्मथाप्यायितद्युतिः ।

मैन्मथोन्मेपेणातिविस्तीर्णा शोभैव कान्तिरुच्यते ।

यथा—‘नेत्रे खञ्जनगञ्जने—’ इत्यत्र (१०५ पृ.) ।

अथ दीप्तिः—

कान्तिरेवातिविस्तीर्णा दीप्तिरित्यभिधीयते ॥ ९६ ॥

यथा मम चन्द्रकलानामनाटिकाया चन्द्रकलावर्णनम्—

परिक्षिप्तनेत्रेण । बालकदम्बेखनेन पुलकस्याल्पत्व तेन च भावस्याल्पलक्ष्यत्व प्रतीयते ॥ तद् से इति । ‘तथा तस्या ज्ञत्ति पउत्ता वधा सर्वाङ्गवि-
भ्रमा सकला । सशयितमुग्धभावा भवन्ति चिरं यथा सखीनामपि ॥’ इति सस्कृ-
तम् । सशयितमुग्धभावा सदिरधशैशवा ॥ लालित्यमत्राना सुवुमारत्वम् ।

१. वय इति । औपनिषद्भाष्येणैव हि उपरुपयो मूषण्जे माषण्जे कण्ठ्यण्जे चेति भावः ॥

१. ‘अथ—’ इत्यादि । ‘एवमन्यत्रापि इत्यन्तः पाठो न पुस्तके नास्ति तत्रथाने ‘अथयत्तत्रा-
(शोभा) रूपोपभोगतादर्थ्ये शोभाहारां विभूषणम् । यथा—ताः माद्युनी तत्र विभूषणं यथा यथा
व्यङ्ग्यमन्त्रे पुरो निवण्णा । मूनासंशोभाहियमाणनेवाः मसाधने सतिहितेऽपि मार्थे ॥ इति १ ‘मन्म-
थाप्यायितद्युत्याया सैव कान्तिरिति मन्मथा ।’ इति म. २ म-पुस्तके तु ‘मन्मथ— इति कान्तिरा वास्ति
तदने ‘उन्मीलरुदनेऽुदीप्तिरिधैरेरे सप्त-कारित मित्य पीनकुवरमलस्य च रुपा हलप्रमयिहृतम् ।
एतस्याः बलविद्वक्वटकदधीरत्व मिश्रतोनुशदमताः इत्यत्र इत्येव सख्या केरेपु रूपं तमाः ॥ इत्यु-
दरण इत्यने १. ‘दीप्ति कान्तेभ्य विहार इति म

'तारुण्यस्य विलासः समधिकैलावण्यसंपदो हासः ।
घरणितलस्याभरणं युवजनमनसो वशीकरणम् ॥'

अथ माधुर्यम्—

सर्वावस्थाविशेषेषु माधुर्यं रमणीयता ।

यथा—

'सरसिजमनुविद्धं शैबलेनापि रम्यं
मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।
इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी
किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् ॥'

अथ प्रगल्भता—

निःसाध्वसत्त्वं प्रागल्भ्यम्—

यथा—

'समाश्लिष्टाः समाश्लेषैश्चुम्बिताश्चुम्बनैरपि ।
दद्याश्च दंशनैः कान्तं दासीकुर्वन्ति योषितः ॥'

अथौदार्यम्—

औदार्यं विनयः सदा ॥ ९७ ॥

यथा—

'न व्रूते परुषां गिरं, वितनुते न अयुगं भङ्गुरं,
नोत्तसं क्षिपति क्षितौ श्रवणतः सा मे स्फुटेऽप्यागसि ।

भोगः स्रक्चन्दनादिजनितमुत्पानुभवः । आयशब्देन अलंकारादिग्रहणम् ॥ तारु-
ण्यस्येति । अत्र तारुण्यविलासार्थिनामतिशयो लक्षणाप्रयोजनम् ॥ सरसिज-
मिति । शकुन्तलाया वल्कलधारणेऽपि शोभातिशयमनुभवतो दुष्यन्तस्य स्वयं
परमशोऽयम् । अनुविद्धं व्याप्तम् । लक्ष्मी शोभाम् ॥ समाश्लिष्टा इति । दन्ते-

१. समधिकेति । 'मुक्ताफलेषु च्छायायास्वरत्नत्वमिवांतरया । प्रतिभाति यदनेषु तच्छा-
वण्यमितोच्चते ॥' इति तल्लक्षणं शेषम् ॥

२. सरसिजमिति । यथा शैबललक्ष्मसंपर्कस्य माधुर्यविषयकत्वेऽपि कमलचन्द्रमसोर्गै-
सगिकमाधुर्यस्यैवात्र नापि क्षतिस्तथा वल्कलधारणेन शकुन्तलाया अपीति भावः ॥

३. स्फुट इति । अन्वोपभोगरूपेऽपराधे व्यक्ते सत्यपीत्यर्थः ॥

१. 'मनुष्येण माधुर्यम्' ग. २. उक्तं च—'अमृतेऽपि रम्यत्वं माधुर्यमिति गीयते' इत्यधिकं
ग. पुस्तके. ३. 'मनःश्रीमद्वर्षोऽहसादः साध्यम्, तदभावः प्रागल्भ्यम् ।' इत्यधिकं ग. पुस्तके.
४. 'तथा श्रीमद्वर्षेणापि तथा दुःखेऽपि दृन्दी । क्लामयोगश्चतुर्वर्षमासाचार्यना गता ३' इत्युदाहरण-
म् ग. पुस्तके.

कान्ता गर्भगृहे गवाक्षविवरव्यापारिताक्ष्या बहिः

सख्या वक्रमभि प्रयच्छति परं पर्यश्रुणी लोचने ॥'

अथ धैर्यम्—

मुक्तात्मश्लाघना धैर्यं मनोवृत्तिरचञ्चला ।

यथा—

‘ज्वलतु गगने रात्रौ रात्रावखण्डकलः शशी,

दहतु मदनः, किंवा मृत्योः परेण विधास्यति ।

मम तु दयितः श्लाघ्यस्तातो जनन्यमलान्वया

कुलममलिनं न त्वेवायं जनो न च जीवितम् ॥’

अथ लीला—

अङ्गैर्वैपरलंकारैः प्रेमिभिर्वचनैरपि ॥ ९८ ॥

प्रीतिप्रयोजितैर्लीलां प्रियस्यानुकृतिं विदुः ।

यथा—

मृणालव्यालवलयया वेणीबन्धकपर्दिनी ।

हरानुकारिणी पातु लीलया पार्वती जगत् ॥

नाधरादिखण्डनं दंशनम् ॥ उत्तंसं कर्णभूषणम् । गर्भगृहे वासगृहाभ्यन्तरे । गवाक्षविवरेण व्यापारितं संचारितमक्षि यया तस्याः । अभिलक्ष्यीकृत्य प्रयच्छति अर्पयति । पर्यश्रुणी अश्रुव्यासे ॥ ज्वलत्विति । ज्वलतु संतापकः सन् दीप्यताम् । ‘परेण’ इत्यव्ययमधिकार्ये । ‘श्लाघ्य’ इति काकाक्षिगोलकन्यायेन उभयत्रान्वेति । यद्वा ‘अमलान्वया’ इति लिङ्गव्यत्ययेनान्वयः । न त्वेवायं जनः । स्थिर इति शेषः ॥ मृणालमेव व्यालः सपौं बलयं यस्याः, वेणीबन्ध एव कपर्दो अटा-

1. गर्भेति । गर्भगृहे स्थिता सती बहिरवलोकनार्थं गवाक्षविवरेण वातायनपथेन व्यापारिते क्षिते अक्षिणी यथा तयाभूतायाः सख्या वक्रमभि आननं लक्ष्मीकृत्य परं केवलं परिगतार्थं अश्रुणि ययोस्तथाभूते लोचने प्रयच्छति योजयति । विषयान्तरावलोकनप्रवणेर्यं ममैवंविधामवस्था न शास्यतीति तथाचरति । अन्यथा स्वजनसमक्षं दुःखोत्पीडस्य प्रतिरोद्धुमशक्यतया सत्कारणाभिव्यक्तौ विनयव्यत्यासः स्यात् ॥

2. ममेति । मम तु दयितः प्रेयान् श्लाघ्यः, पिता च श्लाघ्यः, जननी च अमलान्वया

1. ‘वापलाविहता धैर्यं विद्वृत्तिरविकारधना । वापलागुपहना मनोवृत्तिरत्मगुणानास्माभिरा धैर्यम् । तथा श्रीकृतम्—‘श्रीलागुहानं धैर्यं श्रीलतेऽत्र मनीषिभिः ।’ इति श्र. २. ‘लीलाविशानुकरणं कारिभर्गं स्थाय वेदितैः ।’ इति श्र. ३. वा-शुक्ले मु-इवं वेदितुरागेण तथाशुक्ले विदुः । मुक्तासूयं सपथो-ऽपि वीधन्ते इत्यहं यथा ॥ इत्युदाहरणम्.

अथ विलासः—

यानस्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणाम् ॥ ९६ ॥

विशेषस्तु विलासः स्यादिष्टसंदर्शनादिना ।

यथा—

‘अत्रान्तरे किमपि वाग्विभवातिवृत्त-
वैचित्र्यमुल्लसितविभ्रममायताक्ष्याः,
तद्भूरिसात्त्विकविकारमपास्तधैर्य-
माचार्यकं विजयि मान्मथमाविरासीत् ॥’

अथ विच्छित्तिः—

स्तोकाप्यांकल्पपरचनां विच्छित्तिः कान्तिषोषकृत् ।

यथा—

‘स्वच्छाम्भःक्षपनविधौतमङ्गमोष्ठ-
स्त्वाम्बूलद्युतिविशदो विलासिनीनाम् ।
वासस्तु प्रतनु विविक्तमस्त्रितीया-
नाकल्पो यदि कुसुमेपुणा न शून्यः ॥’

जूटो यस्या अस्तीति ॥ अत्रान्तरे नायकसंदर्शनादिसमये । वाग्विभवमतिवृत्तम-
तिक्रम्य स्थितं वैचित्र्यं गमनादिचातुरी यस्मात्तत् । ते प्रतिज्ञा भूरिसात्त्विकवि-
चारा स्वन्मादयो यस्मात्तत् । आचार्यकनुपाध्यायकर्म । उपदेश इत्यर्थः ॥ स्तोका
अल्पा आकल्पपरचना वेपविन्यासः । प्रतनु अतिसूक्ष्मम् । विविक्तं विमलम् ॥

महाकुलोत्पला, कुल स्वामिकुलममलिनं निष्कलङ्कम् । अयं मलयुगो जनः न त्वेव सिर,
जीवितं न न सिरम् । अचिरावस्थापिनः शरीरस्य कृते मातृपितृभर्तृकुलकलङ्कनमति-
शरामनुचितमिति भावः ॥ - - -

१. इतीति । इत्येवरूप इयान् पदाधानेव । विलासिनीनामाकल्पो नेपथ्यमस्तु ।
मिथ्यैरित्यर्थः । यदि स कुसुमेपुणा कामेन शून्यो न स्यात् । अन्यथा उद्विग्नानामिव
कनकमूपणमपि मारायत परेति भावः ॥

२. ‘तास्मात्करो विशेषस्तु विज्ञातोऽङ्गविकादिषु ।’ इति ग. २. ‘श्लोकमूलगतोऽपि विच्छित्तिर-
विलम्बः ।’ इति ग. ३. ‘अर्थविभो रोप्रकारपरस्ये सोरोचनानेदनिष्कलङ्किते ।’ इत्यादि । ‘अपेक्षित-
गणानुसंधेयं कल्पं वचनरोहः ।’ इति ग.

अथ विव्योकः—

विव्योकस्त्वतिगर्वेण वस्तुनीष्टेऽप्यनादरः ॥ १०० ॥

यथा—

‘यासां सत्यपि सद्गुणानुसरणे दोषानुवृत्तिः परा,
या. प्राणान्वरमर्पयन्ति, न पुनः संपूर्णद्वष्टे प्रिये ।
अत्यन्ताभिमतोऽपि वस्तुनि विधिर्यासां निषेधात्मक-
स्तास्त्रैलोक्यविलक्षणप्रकृतयो वामाः प्रसीदन्तु ते ॥’

अथ किलकिञ्चितम्—

सितशुष्करुदितहसितत्रासक्रोधश्रमादीनाम् ।
सांकर्यं किलकिञ्चित्तमभीष्टतमसंगमादिजाद्धर्पात् ॥ १०१ ॥

यथा—

‘पाणिरोधमविरोधितवाञ्छं भर्त्सनाश्च मधुरस्मितगर्भाः ।
कामिनः स कुरुते करभोरुर्हारि शुष्करुदितं च सुखेऽपि ॥’

यासामिति । कचित्कामिन प्रति सख्युराक्षीर्वचनमिदम् । सद्गुणानामनुसरणे परै-
रुद्भावने दोषाणामनुवृत्ति स्वयं पुन पुनरुद्भावनम् ॥ सांकर्यं भेदनम् ॥ पाणि-
रोधं वल्लक्षेपणादिप्रवृत्तनायककरप्रतिबन्धम् । हारि मनोहरम् । कारण विना रुदितं

1. प्राणानिति । मानमदमस्तत्वात्प्राणापणं तावत्सुकरम्, न पुन संपूर्णदृष्ट्यर्पणम् ॥

2 वस्तुनीति । नीवीलसनादिरूपे ॥

3 वामा इति । वामा योषित । इष्टेऽपि वस्तुनि अनिष्टोद्भावन विलक्षणप्रकृतित्वे
धीजम् ।

4. पाणीति । करभोरु स्त्री अविरोधितवाञ्छमनिवारितप्रियमनोरथ यथा तथा का-
मिनः पाणिरोध नीवीमोक्षणे व्यापृतस्य प्रियपाणोर्निवारण कुरुते स । तथा मधुर स्मित गर्भे
अन्तर्वति यासु ता मन्दहासमिश्रा भर्त्सनास्तर्जनाश्च कुरुते स । तथा सुखेऽपि अधरपीड-

१ गवानिमानादिष्टेर्षि । विव्योकेनादराक्रिया । तथा चारुस्वयम् — समीप्यस्तातिगर्वेण
यन्मित्रस्यावधीरणम् । ताडनं वावतसनं सजा काश्चाथ कथनम् ॥ प्रियेऽप्यगतिं शिक्षाननुपुणेना
द्विजा हति । दन्तर्जा उतप्रथेधारेपरधानेऽपि यद्विगतम् ॥ मयस्ताम्बुलैराग्न रागभौष्टमचारके ।
विव्योकाप्य स्मृतो हारं कामशास्त्रविचक्षणे ॥ अभिनवगुप्तैः नूपवृतावपि गर्वादानादरस्तभ्याः ।
स्खलनं प्रियस्य समय(न)ताडनमथानिधायि विव्योकः ॥ अवधीरणे यथा कालिदास — निर्धि-
शुभ्य दशनशब्दं ततो वाचि भर्तुरवधीरणाय । शैलराजतनया समीपगामात्तराप विजयामहेतुवन् ॥
इति ग २ ‘यासां— इति श्लोको नास्ति ग-पुष्पके ३ कोपाशुहर्षनीत्यादेः सवर किञ्चिद्विधितम्’
इति ग ३. ‘रतिक्रीडापक्षे कथमपि समासाद्य समय मया कल्पे तस्याः कणितनरकण्ठार्धमधरे ।
वृत्तधूमहाद्यौ मरुदितविलयात्परुदितमितक्रोधोद्भावन पुनरपि विदध्यामपि सुखम् ॥ इति ग

अथ मोहायितम्—

तद्भावभाविते चित्ते बलमस्य कथादिषु ।

मोहायितमिति प्राहुः कर्णकण्डूयनादिकम् ॥ १०२ ॥

यथा—

‘सुभग त्वत्कथारम्भे कर्णकण्डूतिलालसा ।

उज्जृम्भवदनाम्भोजा भिनत्यङ्गानि साङ्गना ॥’

अथ कुट्टमितम्—

केशैस्तनांधरादीनां ग्रहे हर्षेऽपि संभ्रमात् ।

आहुः कुट्टमितं नाम शिरःकरविधूननम् ॥ १०३ ॥

यथा—

‘पल्लवोपमितिसाम्यसपक्षं दष्टवत्यधरबिम्बमभीष्टे ।

पर्यकूजि सरुजेव तरुण्यास्तारलोलबलयेन करेण ॥’

अथ विभ्रमः—

त्वैरया हर्षरागादेर्दयितागमनादिषु ।

शुष्ककथितम् । सुखेऽपि सुखसमयेऽपि ॥ तद्भावेन कान्तसद्भावेन भाविते व्याप्ते चित्ते सति । कथादिषु सारु ॥ ‘कर्णकण्डूयनादिभिः’ इति पाठेऽभेदे तृतीया । आदिना जृम्भाङ्गभङ्गादि ॥ कर्णकण्डूतिलालसा कर्णकण्डूयनतत्परः ॥ पल्लवोपमितिसाम्यसपक्षं सखायम् । अमीष्टे नायके । पर्यकूजि महाशब्द-कृत । शब्दोपयोगित्वं दर्शयति—तारैरिति । तारमतिशयं लोलं चपलं बलयं चङ्कणं यत्र तेन । सख्युर्दर्शने व्यथा भवतीति भावः ॥ त्वरयेति । हर्षादिजन्य-नादी मुखतिरिक्ते सख्यपि ह्यारि मनोहर शुष्ककथितमनह्वारवादनार्द्र कुमिमरोदन च सुकृते सः । स्त्रीनामेष स्वभावी यदिष्टमप्यनिष्टतया निवारयन्त्य एव सुखसुखसुखसुखत इत्यर्थः ॥

१ 'इत्या कथां विप्रब्रनस्य तु सनिषी वा कर्णोदरिषतचलत्तुनर्षनीषम् । पद्माङ्गमङ्गमपि लुम्बि-समङ्गनात् मोहायितं नमुदितं सरराद्यविद्धिः ॥ तथा च सुभित्— कथायां सनिषी वापि कर्णकण्डू-विजृम्भणम् । कथ्यतस्य विषयं कथा तद्वि मोहायितं मनम् ॥' इति ग. २. 'चित्तवर्तिन्यपि गृहे तत्प्रायेण चेतवि । मोहायैवहितं चये सुखेन्दुमरुयेव सा ॥' इति ग. ३ अरुठ.— केचलनाधरा-दिमहले ततहर्षेऽभ्रमोपेतम् । कुट्टमितं विज्ञेयं सुखं च कुट्टितोपचारम् ॥' इति ग. ४ ग-मुष्टके तु 'पद्वय-' इति श्लोकस्य रथाने दासीनवापि तत्र निर्देयं निःशङ्कम् सुखं धनं इतिनिं देहि मयाक-कथारः । इत्यादिपुष्टिनिमपुष्टमारभन्ती गृहो जघानि सुन्दे इत्यने इत्यने ॥ इत्युदाहरणं इत्यने, इत्यम मोजरारभन्तु सररुडीकण्डामरुये विरहितेव लक्षणात्—'देयलनाधरादीनां महदु-लेऽपि बलुनः । सुकाविष्करनं तस्यास्य कुट्टमितं मनम् ॥' यथा—'होमरादयनं परिश्रमे शान्तानन्दुयेव-बहुम् । अर्धिनोऽद्वयतनपत्र मोपितो सुकृतिनाधमपाठोत् ॥' इति. २. विप्रमत्परवा हाके भूता-नदानविरर्षका । कथाद् हाकथयिभ्यु—'कोरु जिन च सुगुणमरणदिशाम्भु लक्ष्मणं च सुदोः

अस्थाने विभ्रमादीनां विन्यासो विभ्रमो मतः ॥ १०४ ॥

यथा—

‘श्रुत्वायान्तं बहिः कान्तमसमाप्तविभ्रमया ।

मालेऽञ्जनं दशोर्लाक्षा कपोले तिलकः कृतः ॥

अथ ललितम्—

सुकुमारतयाङ्गानां विन्यासो ललितं भवेत् ।

यथा—

‘शुक्लरत्नकलनूपुरानुनादं सललितनर्तितवामपादपद्मा ।

इतरदनतिलोलमादघाना पदमथ मन्मथमन्थरं जगाम ॥’

अथ मदः—

मदो विकारः सौभाग्ययौवनाद्यवलेपजः ॥ १०५ ॥

यथा—

‘मौ गर्वमुद्रह कपोलतले चकास्ति

कान्तखहस्रलिखिता मम मञ्जरीति ।

त्वख्येत्यर्थं । तत्र प्रथमेनादिपदेन उत्सवादेः, द्वितीयादिपदेन दयिताभिसरणादेः, तृतीयेन लाक्षादेर्ग्रहणम् ॥ असमाप्तविभ्रमया कान्तया । विन्यासोऽप्रचण्डविक्षेप ॥ शुक्लरेति । प्रथमपाद- क्रियाविशेषणार्थकः । इतरत् दक्षिणम् । अनतिलोलमनतिचञ्चलम् ॥ यौवनादीत्यादिपदेनालंकारादेर्ग्रहणम् ॥ मा गर्वमिति । ‘मम कपोलतले’ इत्यन्वयः । ईदृशीना मञ्जरीणाम् । वैरी शत्रुरिव, तव तावत्कपो-

विडम्बन १ । आधिप्य कान्तपथन रूपन सङ्गीता निष्कारयेच्छतगत सतु विभ्रमः स्यात् १’ शिनि-
रपि—‘सङ्गमद् विकारेण सङ्गताधिक्येक्ये । केचमयमनव्यालाङ्गात्सुलभदर्शने ।’ मेलनादिप्रक-
टनेः स्वन्नाभिप्रदर्शनेः । अमिकायमकटनैविभ्रम परिधीतिता १’ इति ग.

१ ग पुस्तके तु ‘स्रवा-’ इति श्लेषस्थाने ‘अ[द्वा]गते शक्ति- पेणलकान्तिदूतीगलापसचलि-
तलोचनमानस्यनि । अघादि [मण्डन]विधि वैपरीतमूपावि-वासहासितसखीजनमञ्जनाभिः १’ इति
दृश्यते. २. ‘सुकुमाराङ्गविन्यासो मस्यो ललितं भवेत् ।’ इति ग. ३ ‘सङ्गमद् करकिसलवावर्तनीराल-
पन्ती वा पदयन्ती ललितललित लोचनस्थाञ्जनेन । विद्यत्यन्ती चरणकमले कोलया खेरपातैर्नि रगीत
प्रथमवयसा नर्तता पङ्कजाधी १’ पद्म. ‘संघा पुरोपरिवरेऽपि शिरीषमूढी गत्या जवाकिर्पुत्राणि
पदनि कीर्ता । गन्तव्यमस्ति किचदिलसङ्गुषाणा रामसुष्ण वृत्तवती मथमावतारम् १’ इत्यदशरणा-
न्तरे ग-पुस्तके ३. ‘मधुपानमदमायस्यारुण्यतिशयोद्भव । विकारो यौवने क्षीणा त ददन्ति मद-
न्याः १’ इति ग. ५. ‘आलापः किलकौमुदीसहचरो दृष्टि महोत्सवसङ्गुल्लभ्यवर्दीक्षित चरणयोर्न्यास
{ मञ्जरी } शेषेण क्षणिकाः इत्या मन्विधायवैतवादाय ते त्वरूपनैकविकारपूर्वपुमदमाथो मद-
इति १’ इत्युदाहरणान्तर ग-पुस्तके.

अन्यापि किं न खलु भाजनमीदृशीनां
वैरी न चेद्भवति वेपथुरन्तरायः ॥'

अथ विहृतम्—

वैक्तव्यकालेऽप्यवचो व्रीडया विहृतं मतम् ।

यथा—

'दूरागतेन कुशलं पृष्ट्वा नोवाच सा मया किञ्चित् ।

पर्यश्रुणी तु नयने तस्याः कथयां वमूवतुः सर्वम् ॥'

अथ तपनम्—

तपनं प्रियविच्छेदे सरवेगोत्थचेष्टितम् ॥ १०६ ॥

यथा मम—

'श्वासान्मुञ्चति, मूतले विल्लठति, त्वन्मार्गमालोकते,

दीर्घं रोदिति, विक्षिपत्यत इतः क्षामां मुजावल्लीम् ।

किञ्च, प्राणसमान, काङ्क्षितवती स्वप्नेऽपि ते संगमं ।

निद्रां वाञ्छति, न प्रयच्छति पुनर्दग्धो विधिस्तामपि ॥'

उत्तले एकैव मञ्जरी सदृच्छयापि भवितुमर्हति, तेन सौभाग्यातिशयो न नियमतः प्रतीयत इति शर्वा नोपि एव । ईदृशीनामिति बहुवचनेन सौभाग्यातिशयः सूचितः ॥ स्वर्पमिति । मम प्रवासे दुःखातिशयमागमने हर्षातिशयं चेत्यर्थः ॥ सरवेगोत्थेति । कामोद्देगजगितेत्यर्थः ॥ श्वासानिति । प्रवातिर्न प्रति सख्युक्तिरियम् । हे प्राणसमान, दग्धो निर्दयः । तां निद्राम् ॥ तेषां हृमाणां फलमिल्य-

1. अन्येति । सर्वा प्रति सख्या उक्तिरियम् । चेष्टति वेपथुः स्वर्षसंज्ञातसारिवक-
भावविशेषः वैरी मञ्जरीरचनाविधकत्वेन सरल इव अन्तरायो मित्रो न भवति, तदा
अन्यापि मादृश्यपि ईदृशीनां त्वत्कपोलतल्लिरितया मञ्जरी सदृशीनामनेकासां मञ्जरीया
भाजन पात्र किं न खलु भवति । भवत्येत्यर्थः ॥

2. अत इति । अत इतः । इतस्तत इत्यर्थः ॥

3. तामपीति । विधिः तस्मै निद्रामपि न प्रयच्छति, यत्र तव समागम स्यात् ॥

१. 'विहृतम्' प. २. 'मातपत्रं न बहुवाद्भोदया विहृतं हि तत्' इति ग. ३. 'विहृतम्' प.
४. ग. पुस्तके तु 'दूरागतेन—' इत्यस्य स्थाने 'पादात्तुष्टेन मूर्ध्नि विपन्नवरविना सारदेय लिङ्गनी मूये
पूका धिक्नी मधि विपन्नवरे कोचने कोचतार । वरु शीतमनीत्तुष्टेन रदवरपु' वाच्यमने दयना
वर्मा मोवाच निधितिधनमपि पुरतो मानय तदुचोति ३' इति श्लोकोक्ति ५. 'अथ—' इत्यदि
'नान्ये ३' इत्यन्तः पाठो न स्यात्तुष्टे.

अथ मौग्ध्यम्—

अज्ञानादिव या पृच्छा प्रतीतस्यापि वस्तुनः ।

वल्लभस्य पुरः प्रोक्तं मौग्ध्यं तत्तत्त्ववेदिभिः ॥ १०७ ॥

यथा—

‘के द्रुमास्ते क्व वा ग्रामे सन्ति केन प्ररोपिताः ।

नाथ मत्कङ्कणन्यस्तं येषां मुक्ताफलं फलम् ॥’

अथ विक्षेपः— चिन्तयिन्नमः

भूपाणामर्धरचना मिथ्या विष्वगवेक्षणम् ।

रहस्याख्यानमीपद्य विक्षेपो दयितान्तिके ॥ १०८ ॥

यथा—

‘धम्मिल्लमर्धमुक्तं कलयति तिलकं तथासकलम् ।

किचिद्वदति रहस्यं चकितं विष्वग्विलोकते तन्वी ॥’

अथ कुतूहलम्—

रम्यवस्तुसमालोके लोलता स्यात्कुतूहलम् ।

यथा—

‘प्रसाधिकालम्बितमप्रपादमाक्षिप्य काचिद्वरागमेव ।

उत्सृष्टलीलागतिरा गवाक्षादलक्तकाङ्क्षां पदवीं ततान ॥’

न्वयः ॥ मिथ्या निष्कारणम् । विष्वक् सर्वत । रहस्याख्यानं गुह्यभाषणम् ॥ धम्मिल्लं बद्धकेशसमूहम् । असकलं सङ्घटितम् ॥ लोलता सतृष्णत्वम् ॥ प्रसाधिका मण्डनकर्त्री, तथा आलम्बितः धारितम् । द्वरागमशुष्कलाक्षारसम् । अलक्तकाङ्क्षा लाक्षाचिह्नम् । पदवीं पन्थानम् । अत्र हरदर्शनाय कस्याश्चिद्रागातिशय इतूहलम् ॥

1. इदं पद्यं कुमारसमवस्य सप्तमसर्गेऽपि ॥

१. ‘मल्ले एते सञ्चोपग्री इमाणां कान्तवन्ति ॥ इत्यमौक्तिकमालेय तन्मौग्ध्यं परिच्छेदितम् ॥’ इति ग. २. ग पुरके तु ‘यदि पूनस्य मज्जयां सद्य सनिहितः सर । ममाया तत्कथं सौख्यं मनापि न दृश्यते ॥’ ‘सर्वं क्रिमन्मदेषेऽपि विघते मृगलान्छनः । एवमादिवचो मल्ले व्यतीते मौग्ध्यमुच्यते ॥’ ‘यत्त प्रभुत्वह सद्यः शिरीषकुमुदैर्हता । तत्त प्रमृनि मे शल हृदि तन्मौरप्यमीरितम् ॥’ आप्तार्यस्तु—‘धीणां सभावमेव भौग्ध्यं मन्वते ।’ इति ३. ‘अन्यथा पेषविन्यासो विकाराद्यो भवेत्प्रियम् । तन्नाममन्ति विधेय औशात्त्यकपिलादयः ॥’ इति ग. ४. ‘वकार काचित्तिन्नतचन्दनाद्देवाधीनलाप सनमारपुष्टे । मिथं प्रति प्रेषितचित्तवृत्तिर्नितम्बिन्धे अपरुध थ हारम् ॥’ इति ग. ५. अत्रुत्तमाल एव प्रियतमोपसर्पण इतूहलम् ॥ यथाह भरत—‘कुतूहलं रम्यदृशे चापलं परिकीर्तितम् ।’ इति ग. ६. ग पुरके तु ‘पारावत इवान्नमोहितं पूजति विधे । पश्य कौतुकिनी जाया समीपमुपसर्पति ॥’ इत्युदाहरणम्.

अथ हसितम्—

हंसितं तु वृथाहासो यौवनोद्भेदसंभवः ॥ १०९ ॥

यथा—

‘अकस्मादेव तन्वह्नी जहास यदियं पुनः ।

नूनं प्रसूनबाणोऽस्यां स्वाराज्यमधितिष्ठति ॥

अथ चकितम्—

कुतोऽपि दयितस्याग्रे चकितं भयसंभ्रमः ।

यथा—

‘त्रस्यन्ती चलशफरीविघट्टितोरु-

र्वामोरुरतिशयमाप विभ्रमस्य ।

क्षुभ्यन्ति प्रसभमहो विनापि हेतो-

र्लीलाभिः किमु सति कारणे तरुण्यः ॥’

अथ केलिः—

विहारे सह कान्तेन क्रीडितं केलिरुच्यते ॥ ११० ॥

यथा—

‘द्व्यपोहितुं लोचनतो मुखानिलैरपारयन्तं किले पुष्पजं रजः ।

पयोधरेणोरसि काचिदुन्मनाः प्रियं जघानोन्नतपीवरस्तनी ॥’

यौवनोद्भेदो यौवनोत्पत्तिः ॥ अकस्मात्कारणं विना । स्वाराज्यं स्वर्गवदधिकारम् । अधितिष्ठति कुरुते ॥ कुतोऽपीति । अलक्षितकारणादित्यर्थः । भयसंभ्रमः भयेनातिबाधत्यम् ॥ विभ्रमस्य भ्रमणविशेषस्य । क्षुभ्यन्ति भयव्याकुला भवन्ति । किमु सुतण्डुलार्थः ॥ विहारे इति । कान्तेन सह, क्रियमाणे विहारे सति यथा-विकायाः क्रीडितं सा केलिरित्यर्थः ॥ द्व्यपोहितुं निररितुम् । अपारयन्तमद्यक्रुव-

१. किलेति । किलेत्सलीके । वस्तुस्तदास्यस्पर्शलोमादपारयन्तमित्यर्थः ॥

१. ‘आसक्तिः तु हसितं यौवनादिविकारजम् ॥’ इति ग. २. ‘अधिगच्छति’ ग. ३. ‘वासेन सज्जना वापि निजवह्नमसंनिधौ । संभ्रमादिप्रयो बलचकितं सूत्रव्यनम् ॥’ इति ग. ४. ग-मुष्टके तु ‘तत्र’ पाठेन यथा-‘परिणुरम्भीनत्रिघट्टितोरवा’ स्वरद्वनाद्यास्यदिलोकेदृश्यः । उपावयुः कम्पितपाणिपङ्क्तया सखीजनस्यप्रिये, विभोक्तनीयताम् ॥ लज्जया यथा—‘अभिमुनि, उहृष्टा ह्ये परस्य धनमरुता, अधनांशुकैकदेये । अदितमवसन्नोद, सत्रपायाः प्रतिपुवतीरपि विसर्पं निनाप ॥’ इत्युदाहरणे. ५. ‘वदन्तेन कृद्व्यन्ते कान्तायाः प्रीक्षितेषु वा । पुम्भनादिह्रनादीनां विशेषः केचिद्व्यन्ते ॥’ इति ग. ६. ‘मदनघरहृतस्योपांशु कान्ता कम्पतादुपरि निरवकम्बा मेघको निरवपात्र ॥ सपरि च परिरेनामालिङ्गिरे पुत्रुन्दे स्वरघरविनिपातं नेवले पुष्पनाजान् ॥’ इति ग.

अथ मुग्धाकन्ययोरनुरागेकृतानि—

दृष्ट्वा दर्शयति व्रीडां संमुखं नैव पश्यति ।

प्रच्छन्नं वा भ्रमन्तं वातिक्रान्तं पश्यति प्रियम् ॥ १११ ॥

बहुधा पृच्छ्यमानापि मन्दमन्दमधोमुखी ।

सगद्दस्वरं किञ्चित्प्रियं प्रायेण भाषते ॥ ११२ ॥

अन्यैः प्रवर्तितां शश्वत्सावधाना च तत्कथाम् ।

शृणोत्यन्यत्र दत्ताक्षी प्रिये बालानुरागिणी ॥ ११३ ॥

अथ सकलानामपि नायिकानामनुरागेकृतानि—

चिराय सविधे स्थानं प्रियस्य बहु मन्यते ।

विलोचनपथं चास्य न गच्छत्यनलंकृता ॥ ११४ ॥

क्वापि कुन्तलसंन्यानसंयमव्यपदेशतः ।

बाहुमूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत्स्फुटम् ॥ ११५ ॥

आच्छादयति वागाद्यैः प्रियस्य परिचारकान् ।

विश्वसित्यस्य मित्रेषु बहु मानं करोति च ॥ ११६ ॥

सखीमध्ये गुणान्भ्रूते स्वधनं प्रददाति च ।

सुप्ते स्वपिति दुःखेऽस्य दुःखं घृते सुखे सुखम् ॥ ११७ ॥

स्थिता दृष्टिपथे शश्वत्प्रिये पश्यति दूरतः ।

न्तम् ॥ अनुरागेकृतानि अनुरागसूचकचेष्टितानि । प्रच्छन्नं भिरयादिव्यवहितम् । अतिक्रान्तं दूरे गच्छन्तम् । तत्कथां प्रियकथाम् । कुन्तलेति । केशसामूह्य-
न्धनच्छलेनेत्यर्थः । आच्छादयति वशीकरोति । चाफु प्रियवचनम् । आय-

1. बहुपेति । कामसूत्रेऽप्युक्तम्—'पृथा च विचित्रलिङ्गमभ्यजात्परमनपसितायं च मन्दं मन्दमधोमुखी कथयति ।' इति ॥

2. कुन्तलेति । कुन्तलः केशपाशः । संवीपतेऽनेनेति संन्यानम् । 'म्येन् संवरणे' । स्फुटम् । 'संन्यानमुत्तरायं च' इत्यमरः । घपोर्यः संयमो यपोचितन्याससम्पदेशतस्त-
मावादिदि वास्तवार्थः ॥

3. आच्छादयतीति । कामसूत्रेऽप्युक्तम्—'परिजनानवष्टभ्य तास्ताश्च स्त्रीणा दर्श-
यति, सन्निधेः प्रियसिद्धि, वचनं वैषां बहु मन्यते करोति च, तत्परिचारकैः सह प्रीतिं संदयां घृतेति च करोति ।' इत्यादि ॥

4. स्थितेति । कामसूत्रेऽप्युक्तम्—'दूरे स्थिता, परपद्म मान्निवि मन्यमाना परजनं समदनविचारमामाषते ।' इति ॥

आभापते परिजनं संमुखं सरविक्रियम् ॥ ११८ ॥
 यत्किञ्चिदपि संवीक्ष्य कुरुते हसितं मुधा ।
 कर्णकह्वयनं तद्वत्कवरीमोक्षसंयमौ ॥ ११९ ॥
 जृम्भते स्फोटयत्यङ्गं बालमाश्लिष्य चुम्बति ।
 भाले तथा वयस्याया रचयेत्तिलकक्रियाम् ॥ १२० ॥
 अङ्गुष्ठाग्रेण लिखति सकटाक्षं निरीक्षते ।
 दशति स्वाधरं चापि ब्रूते प्रियमधोमुखी ॥ १२१ ॥
 न मुञ्चति च तं देशं नायको यत्र दृश्यते ।
 आगच्छति गृहं तस्य कार्यव्याजेन केनचित् ॥ १२२ ॥
 दत्तं किमपि कान्तेन धृत्वाङ्गे गृहुरीक्षते ।
 नित्यं हृष्यति तद्योगे वियोगे मलिना कृशा ॥ १२३ ॥
 सन्यते बहु तच्छीलं तत्प्रियं मन्यते प्रियम् ।
 प्रार्थयत्यल्पमूल्यानि सुप्ता न परिवर्तते ॥ १२४ ॥
 विकारान्तात्त्विकानस्य संमुखी नाधिगच्छति ।
 भापते स्रुतं स्निग्धमनुरक्ता नितम्बिनी ॥ १२५ ॥
 एतेष्वधिकलज्जानि चेष्टितानि नवस्त्रियाः ।
 मध्यबीडानि मध्यायाः संसमानत्रपाणि तु ॥ १२६ ॥
 अन्यस्त्रियाः प्रगल्भायास्तथा स्थुर्वारयोपितः ।

दिङ्मात्रं यथा—

‘अन्तिकगतमपि मामियमलोकयन्तीव हन्त दृष्ट्वापि ।

पदादक्षवद्वादिदानानां ग्रहणम् । अस्य प्रियस्य । संमुखमिति परिजनस्य विशेष-
 पणम् । तद्योगे प्रियसंगमे । तच्छीलं प्रियचरित्रम् । तत्प्रियं प्रियानीष्टं वस्तु ।
 प्रार्थयतीति परस्मैपदम्, आत्मनेपदस्य प्रायिकत्वात् । अधिगच्छति प्रपद्यतेति ।
 स्रुतं प्रियसल्लवचनम् । स्निग्धं वयस्याम् । ‘स्निग्धम्’ इति पाठे श्लेषप्रकं

1. यदिति । कामक्षेप्युक्तम्—‘यत्किञ्चिद्दृष्ट्वा विदसितं करोति ।’ इति ॥

2. पाठमिति । कामक्षेप्युक्तम्—‘बालसाङ्गतस्याङ्गिजनं चुम्बनं च करोति ।’
 इति ॥

3. भाल इति । कामक्षेप्युक्तम्—‘परिचारिकायाश्च तिलकं रचयेत् ।’ इति ॥

सरसनखक्षतलक्षितमाविष्कुरुते भुजामूलम् ॥'

तथा—

लेख्यप्रस्थापनैः स्निग्धैर्वाक्षितैर्मृदुभाषितैः ॥ १२७ ॥

दूतीसंप्रेषणैर्नार्या भावाभिव्यक्तिरिष्यते ।

दूत्यश्च—

दूत्यः सखी नटी दासी घात्रेयी प्रतिवेशिनी ॥ १२८ ॥

बाला प्रव्रजिता कारुः शिल्पिन्याद्याः स्वयं तथा ।

कारु रजकीप्रभृतिः । शिल्पिनी चित्रकारादिस्त्री । आदिशब्दार्चा-
म्बूलिकगान्धिकस्त्रीप्रभृतयः ।

तत्र सखी यथा—'श्वासान्मुञ्चति—' इत्यादि (१३६ पृ.)

स्वयंदूती यथा मम—

'पन्थिअ पिआसिओ विअ लच्छीअसि जासि ता किमण्णत्तो ।

ण मण वि वारओ इध अत्थि घरे घणरसं पिअन्ताणं ॥'

यथा स्यात्तथा भाषत इत्यर्थः ॥ सरसनखक्षतेन शार्दनलोपातेन लक्षितं चिह्नि-
तम् ॥ लेख्यप्रस्थापन यथा—'विहसिरेपा मम जीवबन्धो तत्रैव नेया दिवसा
क्रियन्तः । सप्रत्ययोग्यस्थितिरेष देश करा यदिन्दोरुपतापयन्ति ॥' पन्थिअ
इति । 'पान्थ पिपासित इव लक्ष्यसे यासि तत्किमन्यत्र । न मनागपि वारक
इहास्ति गेहे घनरस पिबताम् ॥' इति सस्कृतम् । पिपासा जलनृणा । पक्षे—

1. प्रव्रजितेति । इह प्रव्रजिताशब्देन श्रमणायुष्यारक्तपट्टिकादयस्तद्विधेया अपि
ग्राह्याः । कारुस्तक्षादीनां योषित् । 'तक्षा च तन्तुवायश्च नापितो रजकस्तथा । पञ्चमथ-
मैकारथ कारु शिल्पिनो मताः ॥' इति ॥

2. ताम्बूलिवेति । ताम्बूलं शिल्पयत्येति ताम्बूलिक । एवं गान्धिक । पत्रदासीनां
स्त्रियो हि प्रगल्भा निष्णाता अप्रतिपिद्मगमनाश्च भवन्ति । यास्यायनोऽप्याह—'विष-
वेशुनिका दामी भिद्युनी शिल्पकारिका । प्रविशत्वानु विभासं दूतीकार्यं च विन्दति ॥'
गृहमेति शेषः ॥

3. पन्थीति । गीतिरियम् । तदुक्तम्—'गाथादितीयस्तुर्वावष्टादशमात्रस्य यदा भवति ।
मात्रावष्टिरीरा प्रोक्ता सा गीतिरेह फणियतिना ॥' इति याणीभूयणशाय ॥

१. न तुलके तु 'अथ सुष्वात्मन्वयो—' इत्यस्य—'सुष्वात्मन्व' । इत्यन्तो मन्वो न इत्ये
२ 'तथा' न तुलके कर्त्तव्यं ३ 'लेख' न ४ 'येव तथा धरेयवापनै' न. ५. 'दूता' शास्त्र-
प्रज्ञो वापेयी प्रतिवेशिनी' इति न. ६ 'दिश्वरी' इत्यात्म्य 'इत्यसि' इत्यन्त वापेयी न तुलके
कथित

एताश्च नायिकाविषये नायकानामपि दूत्यो भवन्ति ।

दूतीगुणानाह—

कलाकौशलमुत्साहो भक्तिश्चित्तज्ञता स्मृतिः ॥ १२९ ॥

माधुर्यं नर्मविज्ञानं वाग्मिता चेति तद्गुणाः ।

एता अपि यथौचित्यादुत्तमाधममध्यमाः ॥ १३० ॥

एता दूत्यः ।

अथ प्रतिनायकः—

धीरोद्धतः पापकारी व्यसनी प्रतिनायकः ।

यथा रामस्य रावणः ।

अथोद्दीपनविभावाः—

उद्दीपनविभावास्ते रसमुद्दीपयन्ति ये ॥ १३१ ॥

ते च—

ऑलम्बनस्य चेष्टाया देशकालादयस्तथा ।

संभोगेच्छा । घनरसं जलम्, पक्षे—संभोगसुखम् । पिवतामनुभवताम् । यद्वा घनो निविडो रसो रामो यत्र सोऽधरसम् ॥ एता अनन्तरोक्ताः सख्यादयः ॥ तद्गुणाः दूतीगुणाः ॥ व्यसनं द्विविधम्—कामजं कोपजं च । तद्योगाद् व्यसनान्याह मनु—
‘कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः । वियुज्यतेऽर्धधर्माभ्यां क्रोधजेष्वात्मनैव तु ॥ मृगयाक्षो दिवास्त्रप्रः परिवादः स्त्रियो मदः । तौर्यत्रिकं धृषाव्या च कामजो दशको गणः ॥ पैशुन्यं साहसं द्रोह इर्ष्यासूयार्थदूषणम् । वाग्दण्डजं च पाद्व्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥’ (७. अ.) अक्षो घृतक्रीडा । तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यानि त्रीणीति दश । पैशुन्यं अविज्ञातपरदोषाविष्करणम् । साहसं साधोर्वन्धनादिना निग्रहः । द्रोहो जिघांसा । इर्ष्या परगुणासहिष्णुता । असूया परगुणेषु दोषाविष्करणम् । अर्थदूषणं अर्थानामपहरणम्, देयानामदानं च ॥ उद्दीपयन्ति परिपोषा-

1. एता इति । यात्स्यायनो दूतीकर्माण्यप्याह—‘विद्वेषं ग्राहयेत्पत्नी रमणीयानि वर्णयेत् । चित्रास्मुरतसंभोगानन्यासामपि दर्शयेत् ॥ नायकत्वानुरागं च पुनश्च रतिकी-
शसम् । प्रार्थनां चाभिकक्षीभिरवष्टम्भं च वर्णयेत् ॥’ स्तपनीयया चास्य प्रच्छन्नं संवीर्यं भूतमभूतपूर्वं वा वर्णयेत् । अवष्टम्भं नायिकाविषयं निश्चयम् ॥

१. ‘एताश्च—’ इति शब्दिशब्दं कश्चिन्ना ग-पुस्तके. २. ‘दूती—’ इत्यादिभ्यः ‘दूत्य’ इत्यन्ता पाठो ग-पुस्तके नास्ति. ३. ‘ते चोद्योतनममकालस्यद्रुहस्यादयः’ इत्यादि—‘दिव्यदत्ति—’ इत्यादि । इत्यधिकं ग-पुस्तके. ४. ‘आलम्बनस्य—’ इत्यादिभ्यः ‘अनुभाव’ इत्यन्ता पाठो ग-पुस्तके नास्ति.

चेष्टाद्या इत्याद्यशब्दाद्रूपभाषणादयः । कालादीत्यादिशब्दाच्चन्द्रच-
न्दनकोकिलालापम्रमरझंकारादयः ।

तत्र चन्द्रोदयो यथा मम—

‘करमुदयमहीधरस्तनाग्रे गलिततमःपटलांशुके निवेश्य ।

विकसितकुमुदेक्षणं विचुम्बत्ययममरेशदिशो मुखं सुधांशुः ॥’

यो यस्य रसस्योद्दीपनभावः स तत्स्वरूपवर्णने वक्ष्यते ।

अथानुभावाः—

उद्बुद्धं कारणैः सैः सैर्बहिर्भावं प्रकाशयन् ॥ १३२ ॥

लोके यः कार्यरूपः सोऽनुभावः काव्यनाट्ययोः ।

यैः खलु लोके सीतादिचन्द्रादिभिः सैः सैरालम्बनोद्दीपनकारणै
रामादेरन्तरुद्बुद्धं रत्यादिकं बहिः प्रकाशयन्कार्यमित्युच्यते, स काव्य-
नाट्ययोः पुनरनुभावः ।

कः पुनरसावित्याह—

उक्ताः स्त्रीणामलंकारा अङ्गजाश्च स्वभावजाः ॥ १३३ ॥

तद्रूपाः सात्त्विका भावास्तथा चेष्टाः परा अपि ।

तद्रूपा अनुभावस्वरूपाः । तत्र यो यस्य रसस्यानुभावः स तत्स्वरू-
पवर्णने वक्ष्यते ।

तिशयं नयन्ति । आलम्बनस्य नायिकादेः । चेष्टा नेत्रविज्ञेयादिः ॥ करं किरणं
पाणि च । अमरेशदिशः प्राच्याः । उद्बुद्धमिति विवृणोति—यः सत्त्विति ।
बहिः प्रकाशयन् अनुभाषयन् ॥ अङ्गजा भावादयस्त्रयः । स्वभावजा कील-
दयोऽष्टादश । शोभाकान्त्यादीनां रत्यादिप्रकाशकत्वामावाप्तानुभावरूपता । चेष्टा

1. करमिति । अयं सुधांशुः शरी (नायकश्च) गच्छिं च्युनं तम. पटल निमिरवि-
तननेष (तदर्थ) अंशुकं वसनं यस्य तथा मूने उदयमहीधर. उदयाचल पद्म (तदर्थ)
स्तनः पयोधरस्तदग्रे करं किरणं (पाणि च) निवेश्य । करेण स्तनाग्रमवलम्ब्येति तत्रम् ।
अमरेशदिशः पूर्वाशायाः (नायिकायाश्च) विवृणोति मन्त्रानि कुमुदानि नेत्रबाण्येक
(तदर्थ) ईक्षणे नयने यथा तथा मुक्तं प्राचीप्राग्मलम्भुणं (वदनं च) चुम्बति । चुम्बनं
संश्लेषः वदनसंयोगदिवेष्येति ॥ अत्र वि-उपसर्गो मन्दमयोवनः ॥

१. 'चेष्टादि' क-स. २. 'इत्यादि' क. ३. 'आलम्ब' इति क-मुक्तदे क-ति. ४. 'अयं' क. ५. 'अग-
दयत्तपिनवैर्दन्तार्थो विनाम्बने । कान्ठोसाहसंगुणो बोधुभाष इति मुक्त १' इति म. ६. 'अनुभा-
व' इत्यादि 'अङ्गजा' इत्यादि पाठो म-मुक्तदे क-ति. ७. 'असा' इति क-मुक्तदे क-ति. ८. 'तदर्थ-
इत्यादि' 'उदयमहीधर' इत्यादि पाठो म-मुक्तदे क-ति.

तत्र सात्त्विकाः—

विकाराः सत्त्वसंभूताः सात्त्विकाः परिकीर्तिताः ॥१३४॥

सत्त्वं नाम स्वात्मविश्रामप्रकाशकारी कथनान्तरो धर्मः ।

सत्त्वमात्रोद्भवत्वात्ते भिन्ना अप्यनुभावतः ।

‘गोबलीवर्दन्यायेन’ इति शेषः ।

के त इत्याह—

स्तम्भः खेदोऽथ रोमाञ्चः खरभङ्गोऽथ वेपथुः ॥ १३५ ॥

वैवर्ण्यमश्नु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ।

तत्र

स्तम्भश्चेष्टाप्रतीघातो भयहर्षाभयादिभिः ॥ १३६ ॥

वपुर्जलोद्गमः खेदो रतिधर्मश्रमादिभिः ।

हर्षाद्भुतभयादिभ्यो रोमाञ्चो रोमविक्रिया ॥ १३७ ॥

मृदसंमदपीडाद्यैर्वैस्वर्यं गद्गदं विदुः ।

नायकस्य नेत्रविक्षेपादयः । पराः सात्त्विकविकारभिन्नाः ॥ सत्त्वमिति । स्वात्मनि एव विश्रामो यस्य स रसादिः, तस्य प्रकाश उद्बोधस्तत्कारी । प्रागुक्तमपि सत्त्व-
लक्षणं (७८ पृ०) शिष्याणां विविधव्युत्पत्त्यै प्रकारान्तरेण पुनरुक्तम् । ते सात्त्विका
विकाराः । भिन्ना अपीति । अपिना अभिन्ना इत्यस्य स्तम्भ । ननु मेदाभेदयोर्वि-
रोध इत्यत आह—गोबलीवर्देति । तथा चानुभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकमे-
दामात्रेण सहानुभावत्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकमेदस्य समावेशः ।
यथा बलीवर्दे गोत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकमेदाभावेन सह गोत्वसमानाधिकरणधेनु-
त्वादिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकमेदस्येति भावः । ‘दिभावा अनुभावाश्च सात्त्विका
व्यभिचारिणः ।’ इत्यादौ सात्त्विकभावस्य पृथगुपन्यासेनानुभावातिरिक्तवशाद्वागिरा-
साद्यैरिह पृथगुपादानम् ॥ प्रतीघातः प्रतिबन्धः । वपुषो जलोद्गमः । रोम्भो विक्रिया

१ ‘अथ’ क. २. ‘सत्त्वमात्रोद्भवा भावाः’ इति ग. २. ‘अथ’ क. ३ ‘भयहर्षाभयानाम् ।
यथा—‘अधीराह्या वटाया व भयसे चतु निष्पन्नः । सुमानसश्च सवैत्र यदात्रैलिकिता इव ॥
खेदो यथा—वपुर्जलोद्गमः खेदो रतिधर्मश्रमादिभिः’ । यथा—‘व्यन्तानां वृत्तपुष्पाः स्रगान्तराले
वनेषु वृत्तलिखेषु मौक्तिकाणः । बालेदे अमपलिरोत्तमो विभूतां रम्याणां विट्टिवरि भिव ततोनि ॥’
इति ग. ५. अथ रोमाञ्चः—‘रोमाञ्चः श्रोत्रमो रोम्भो रोमहर्षादिनिष्ठयोः । यथा—‘शिव द्रव
भाषणं ...पुष्पोक्तता । विपलापुष्पवले मणि हर्षशीवाकुटा इव’ ॥ अत्राचार्यालु—‘वपु
यत्र द्रवोक्तः भूषे इत्येतानि वा । स्वदीप्तनिगमेनापी रोमाञ्च सर्वभावतः’ इति ग. ६. खर-
भङ्गो यथा—‘गद्गदो विलसत्त्व च वेलसं प्रसदादिभिः’ । यथा—‘उन्मादिकोदित्तवपुष्पजने प्रवर्णनि
सबाधमानपुष्परीमहृत्नि । उन्मादपुष्पद्रविभिन्नपुष्पराणि वेनो हरन्ति वचनानि घरोरुहाभ्याः’
इति ग.

रागद्वेषश्रमादिभ्यः कम्पो गात्रस्य वेपथुः ॥ १३८ ॥

विषादमदरोपाद्यैर्वर्णान्यत्वं विवर्णता ।

अशु नेत्रोद्भवं वारि क्रोधदुःखप्रहर्षजम् ॥ १३९ ॥

प्रलयः सुखदुःखाभ्यां चेष्टाज्ञाननिराकृतिः ।

येथा मम—

‘तनुस्पर्शादस्या दरमुकुलिते हन्त नयने

उदञ्चद्रोमाञ्चं व्रजति जडतामङ्गमखिलम् ।

कपोलौ घर्माद्रौ ध्रुवमुपरताशेषविषयं

मनः सान्द्रानन्दं स्पृशति झटिति ब्रह्म परमम् ॥’

एवमन्यत् ।

उद्गमः । वैस्वर्थं स्वरविकारः । सुखदुःखाभ्यामिति । सुखेन दुःखेन वैस्वर्थः ॥ ब्रह्म परममिति । ब्रह्मनिविष्टचेतसो यथा चेष्टावाह्यज्ञाननिरासो भवति तथा नायिकानि-विष्टचेतसोऽपीति भावः । अत्र स्वप्नस्वेदरोमान्प्रलयाः ॥ एवमन्यदिति । ‘बाले नाथ विमुञ्च मानिनि रूपम्—’ (११३ पृ.) इत्यत्र स्वरभङ्गः । ‘मा गर्वमुद्बह—’ (१३५पृ.)

1. तन्विति । अस्याः तनुस्पर्शात् गात्रसंपर्कात् नयने अक्षिणी दरमुकुलिते किञ्चिन्मु-कुलीभावमधिगते हन्त । अखिलं सकलमङ्गम् उदञ्चन्तः प्रादुर्भवन्तः रोमाञ्चो रोमविकारा यस्मिंस्तथाभूतं सत् जडतां जडत्वं व्रजति गच्छति । अत्र ‘नयने उदञ्चद्—’ इति ‘ईदूदेद्विदधनं प्रगृह्यम्’ इति सूत्रेण द्विवचनस्य प्रगृह्यसंज्ञायां ‘भूतप्रगृह्या अचि नित्यम्’ इति, सूत्रेण प्रकृतिभावे प्रगृह्यहेतुकानुशासनिको विशेषः स त्वसकृदेव दोषावहः । ‘समुपद्रोमाञ्चम्’ इति पाठस्तु ज्यायान् । कपोलौ घर्माद्रौ स्वेदसलिलपिच्छिलौ भवतः । उपरतो विरतः अशेषविषयः सकलबाह्येन्द्रियव्यापारो यस्य तथाभूतं मनः झटिति सान्द्रानन्दं निविटानन्दरूपं परमं सर्वोरकृष्टं ब्रह्म स्पृशति साक्षात्करोति ध्रुवं नूनम् । ब्रह्मानन्दमनुभवतीति भावः ॥

१. ‘वेपथुर्वेधा—रागरोषमयादिभ्यः कम्पो गात्रस्य वेपथुः । यथा—मा गर्वमुद्बह कपोलतले चकारालि—’ इत्यादि । रागाद्यथा—वारंवारं तिरयति दशोद्गमं बाण्यपूरस्तत्संश्लेषोपहित-त्रिमलम्भम-भवेति गात्रम् । सद्यः स्विद्यत्यपमथितसोतकम्पलोलान्कुलीकः पाणिर्लक्षाविधियु नितरा कम्पने किं करोमि ॥ एवं रोपदिभिरुद्भवं ॥’ इति ग. २. ग-पुस्तके तु ‘विवर्णता’ इत्यस्मादमे ‘परिमृदित—’ इति श्लोको दृश्यते. ३. ग-पुस्तके तु ‘प्रहर्षजम्’ इत्यस्मादमे ‘यथा—शशम वृष्टया मेघानामुत्सहे तस्य भूभुजः । विरराम न रामस्य धारासंनतिरदृष्टः ॥’ इति श्लोको वर्तते. ४. मन्थो यथा—‘प्रलयो रागदु-स्तादेरिन्द्रियास्तमयो मयः’ । यथा—‘त्रेमाद्रौ मलयस्पृशः—’ इत्यादि । इति ग. ५. ‘यथा—’ इत्यादिः ‘एवमन्यत्’ इत्यन्तं पाठो ग-पुस्तके नास्ति.

अथ व्यभिचारिणः—

विशेषादाभिमुख्येन चरणाद्यभिचारिणः ।

स्थायिन्युन्मग्ननिर्ममास्त्रयस्त्रिंशच्च तद्भिदाः ॥ १४० ॥

स्थिरतया वर्तमाने हि रत्यादौ निर्वेदादयः प्रादुर्भावतिरोभावाम्ब्या-
मभिमुख्येन चरणाद् व्यभिचारिणः कथ्यन्ते ।

के त इत्याह—

निर्वेदावेगदैन्यश्रममदजडता औग्र्यमोहौ विबोधः

स्वप्नापसारगर्वा मरणमलसतामर्पनिद्रावहित्याः ।

औत्सुक्योन्मादशङ्काः स्मृतिमतिसहिता व्याधिसत्रासलज्जा

हर्षासूयाविषादाः सधृतिचपलता ग्लानिचिन्तावितर्काः १४१

तत्र निर्वेदः—

तत्त्वज्ञानापदीर्घ्यादेर्निर्वेदः स्वावमाननम् ।

दैन्यचिन्ताश्रुनिःश्वासवैवर्ण्योच्छ्वसितादिकृत् ॥ १४२ ॥

तैत्त्वज्ञानान्निर्वेदो यथा—

‘मृत्कुम्भवालुकारन्ध्रपिधानरचनार्थिना ।

दक्षिणावर्तशङ्खोऽयं हन्त चूर्णाकृतो मया ॥’

इत्यत्र चेषधुः । ‘शोणं वीक्ष्य—’ (९९ पृ.) इत्यत्र वैवर्ण्यमथु च ॥ विशेषादिति ।
विभावानुभावापेक्षया आभिमुख्येन रसानुगुण्येन रत्यादौ रसरूपतया संगच्छमानाः ।
उन्ममा धुहुदवत् झटिति प्रतीयमानत्वेन प्रादुर्भूताः । निर्ममा विलम्बप्रतीतिक्रयेन
तिरोभूताः । त्रयस्त्रिंशदिति न्यूनसंख्याया व्यवच्छेदकम्, न त्वधिकसंख्यायाः । अत
एवोक्तम्—‘हाराफोषादयः शङ्कारादौ व्यभिचारिणः’ इति । (७७ पृ०) एतदर्थमत्र
चमार उपन्यस्तः । तद्भिदा व्यभिचारिण्येवप्रकारः । चरणात् भेलनात् ॥
निर्वेदादीनां ज्ञानाय कार्यकारणस्थानपुरःसरं तदक्षणमाह—तत्त्वेति । तत्त्वज्ञान-
मिदं देहविषयादावनुपादेयत्वज्ञानमेव, न तु जीवात्मपरमात्मनोरभेदज्ञानम् । तस्मि-
न्सति मोक्ष एव न तु स्वावमाननम् । तत्क्षरणे वैराग्यादौ लक्षणा । प्रथमादिपदात्
पुराणध्वजादीनां द्वितीयादिपदात् स्वस्य कुकर्मोद्भावनादीनां ग्रहणम् ॥ मृदिति ।
चूर्णाकृतः चूर्णाख्यद्रव्यविशेषीकृतः । विरक्तस्य दक्षिणावर्तशङ्खचूर्णनकथनमसंगतमि-

I. निर्वेद इति । ‘चित्तस्य खेदो निर्वेदस्त्वज्ञानोदयादिभिः ।’ इति केचित् ॥

१. निर्वेदा(२)पद्यवर्धितप्रकारंनवे रसादि।आविपु आविर्भावतिरोभावाम्ब्यामभिमुख्येन चरणाद् व्यभिचारिण्येवप्रकारः इति म. २. ‘निर्वेदः’ इति नाधि ग पुस्तके. ३. ‘तत्र’ इत्यधिकं ग पुस्तके.

अथावेगः—

आवेगः संभ्रमस्तत्र हर्षजे पिण्डिताङ्गता ।

उत्पातजे स्रस्तताङ्गे, धूमाद्याकुलताग्निजे ॥ १४३ ॥

राजविद्रवजादेस्तु शस्त्रनागादियोजनम् ।

गजादेः स्तम्भकम्पादि, पांखाद्याकुलतानिलात् ॥ १४४ ॥

इष्टाद्धर्षाः, शुचोऽनिष्टाज्ज्ञेयाश्चान्ये यथायथम् ।

तत्र शत्रुजो यथा—

‘अर्घ्यमर्घ्यमिति वादिनं नृपं सोऽनवेक्ष्य भरताग्रजो यतः ।

क्षत्रकोपदहनार्चिपं ततः संदधे दशमुदग्रतारकाम् ॥’

एवमन्यदूह्यम् ।

अथ दैन्यम्—

दौर्गत्याघैरनौजसं दैन्यं मलिनतादिकृत् ॥ १४५ ॥

त्युपमानल्पनयायं निदर्शनालङ्कार । तथा च मृत्कुम्भवालुकारन्ध्रपिधानवत्तुच्छ वैप-
यिकसुखम् तस्य रचना अनुकूलव्यापार- तदर्थिना तत्कामेन । परमपुरुषार्थसाधन-
तया दक्षिणावर्तशङ्खवदुपादेयो मनुष्यदेह चूर्णीकृत । जरया जर्जरीकृत इत्यर्थः । यद्वा
रावणशक्त्या पतिते लक्ष्मणे श्रीरामस्य परिदेवनमिदम् । अर्थं लक्ष्मण एव दक्षिणाव-
र्तशङ्खं मया चूर्णीकृतो विनाशितः, चूर्णाख्यद्रव्यविशेषीकृतश्च । कीदृशेन मया ।
रावणवधादिरेव मृत्कुम्भवालुकारन्ध्रपिधानं तद्रचनाकामेन । अतिशयोक्त्यलंकारोऽयं
रूपकोपपादकः । अत्र पक्षे आपञ्जन्यं निर्वेदस्वावमाननं चेद्यम् । एवमन्यदपि ॥
तत्रावेगे पिण्डिताङ्गता सञ्चितशरीरत्वम् । ‘पीडिताङ्गता’ इति पाठे सःष्ट एवार्थः ।
उत्पातजे दिव्यनाभसभूमिजरूपत्रिविधोत्पातजन्ये । राजविद्रवजादेरित्यादिना
शत्रुजादिग्रहणम् । नागादीत्यादिना अश्वादिपरिग्रहः । गजादेर्जायमाने आवेगे ।
एवमग्रेऽपि । नृपं दशरथम् । स भार्गवः । क्षेत्रेषु य कोप स एव दहनं तस्य
शिखाम् । ततः तस्मिन् । अत्रार्घ्यमर्घ्यमिति मुहुर्वदतो दशरथस्य भार्गवदर्शने
संभ्रमः । दौर्गत्यं दारिद्र्यम् । आदिना श्रमादेर्ग्रहणम् । अनौजस्यं निस्तेजस्त्वम् ।

1. आवेग इति । अनर्थातिशयजनिता चित्तस्य सभ्रमाख्या वृत्तिरावेग इति ॥

2. दैन्यमिति । दुःखदारिद्र्यापराधादिजनितः स्वापकर्षभाषणादिहेतुश्चित्तवृत्तिविशेषो
दैन्यमिति । ‘चिन्तौत्सुक्यान्मनस्तापाद्दौर्गत्याच्च विभावतः । अनुभावानु शिरसोऽप्या-
वृत्तेर्गोत्रगौरवात् । देशोपस्करण्यागादैन्यं भाव विभावयेत् ॥’ इति च ॥

१ ‘अथावेगः’ इति म पुलके नास्ति २ ‘पिडिताङ्गता’ शः । ३ ‘नागाभियोजनम्’ क-
न इतोऽग्र ‘नष्ट वर्षवै-’ इति श्लोको दृश्यते म पुलके, ततश्च अत्र परिमुक्तवानरभवादेया
संभ्रमः ।’ इति ५ ‘तत्र-’ इत्यादिः ‘-अग्रम्’ इत्यन्तः पाठो नास्ति म पुलके । ६ ‘निर्वेद-
इति पुस्तकान्तरे नास्ति.

यथा—

‘वृद्धोऽन्धः पतिरेष मञ्चकगतः, स्थूणावशेषं गृहं,
कालोऽभ्यर्णजलागमः कुशलिनी वत्सस्य वार्तापि नो ।
यत्नात्संचिततैलविन्दुघटिका भमेति पर्याकुला
दृष्ट्वा गर्भभरालसां निजवधूं श्वश्रूश्चिरं रोदिति ॥’

अथ श्रमः—

खेदो रत्यध्वगत्यादेः श्वासनिद्रादिकृच्छ्रमः ।

यथा—

‘सद्यः पुरीपरिसरेऽपि शिरीषमृद्धो
सीता जवात्रिचतुराणि पदानि गत्वा ।
गन्तव्यमस्ति कियदित्यसकृद्ब्रुवाणा
रामाश्रुणः कृतवती प्रथमावतारम् ॥’

अथ मदः—

संमोहानन्दसंभेदो मंदो मद्योपयोगजः ॥ १४६ ॥

स्थूणा क्षम्भः । अभ्यर्णजलागमो निकटस्थवर्षासमयः । तैलविन्दुतां घटिका
क्षुद्रभाजनम् ॥ सद्य इति । चारंवारं गन्तव्याभ्यपरिमाणजिरासया सीतायाः
खल्पपथलक्षुनभ्रममवधार्य श्रीरामस्य रोदनम् ॥ संमोहानन्दयोः संभेदो मेलकः ।

1. वत्सस्येति । वत्सस्य पुत्रस्य ॥

2. निजवधूमिति । निजवधूं आत्मलुषाम् ॥

3. श्रम इति । बहुतरुशरीरव्यापाराजन्मा निःश्वासाद्गंसंमर्देनिद्रादिकारणीभूतः खेद-
विशेषः श्रम इति । यदाहुः—‘अध्वव्यायामसेवाभेदेभ्योवेरनुभावकैः । गायसंवाहनेरा-
स्वसंकीचिरहोटेने ॥ निःश्वासंज्जीर्म्भतमेन्दैः पादोर्लीपः श्रमो मतः ॥’ इति । अयं प
सत्यपि बले जायते, शरीरव्यापारादेव च जायते न तु ग्लानिः । अतो ग्लानिः
श्रमस्य भेदः ॥

4. प्रथमेति । प्रथमावतारं पूर्वोदिष्करणम् ॥

5. मद इति । मद्याप्युपयोगजन्ता उटासालयः शयनहन्तितादिदेवुश्चिरनिदेषो

१. ‘-ममः भेदादिपरकः रत्यागमनादेः च रोदः स श्रमः सेदमर्दनात्पुमावपत्तः ।’
इति म. २. ‘वधा’ इति ग-पुच्छेते गतिः. ३. ग पुच्छे तु ‘वधा’ इति श्लोकस्य तु स्थाने ‘मदं गिदुं
अल्लुभं पेल्लु सभयदमिदं घटिं तुरिभम् । समुद्रमज्जिज्जनीयावनीसदा वीरमतिं सन्म् ॥’ इति
दरवने. ४. ‘च’ म. ५. ‘द्वेषोत्थे’ मदः पानात्पुत्रद्वेषोऽस्ति । मद्यादप्युपयोगे
स मदीन्द्रवधवगत्यादिरसवज्जुमावत्तः ।’ इति म.

अमुना चोत्तमः शेते, मध्यो हसति गायति ।
अधमप्रकृतिश्चापि परुषं वक्ति रोदिति ॥ १४७ ॥

यथा—

‘प्रातिभं त्रिसरकेण गतानां वक्रवाक्यरचनारमणीयः ।
गूढसूचितरहस्यसहासः सुभ्रुवां प्रववृते परिहासः ॥’

अथ जडता—

अप्रतिपत्तिर्जडता स्यादिष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः ।
अनिमिपनयननिरीक्षणतूष्णींभाषादयस्तत्र ॥ १४८ ॥

यथा मम कुबलयाश्चरिते प्राकृतकाव्ये—

‘णवरिअ तं जुअजुअलं अण्णोण्णं णिहिदसजलमन्थरदिट्ठिं ।

मद्यस्यासवस्य उपयोगाद् भक्षणाज्जातः । अमुना मदेन ॥ प्रातिभं प्राग-
त्भ्यम् । त्रिसरकेण मयेन । गूढं सूचितं रहस्यं यत्र स चासौ हासश्चेति ॥ अप्र-
तिपत्तिः कर्तव्यानिश्चयः । तूष्णींभावो मौनम् । तत्र जडतायाम् ॥ णवरिअ

मद इति । तत्रोत्तमे पुरपे स्वापोऽनुभावः । मध्यमे हसितगाने । अधमे तु रोदनपरुषो-
क्त्यादि । अथ च मदस्त्रिविधः । तरुणमध्यमरथममेदात् । अव्यक्तसंगतवाक्यैः मुकुमा-
रस्खलद्रत्या च योऽभिनीयते स आद्यः । मुजासोपस्खलितपूर्णितादिभिर्मध्यमः । गतिभ-
ङ्गरमृतिनाशद्विकाच्छांदिभिरधमः । प्रदीपे तु ‘उत्तमसत्त्वः प्रहसति गायति तद्वच्च मध्य-
मप्रकृतिः । परुषवचनाभिधायी शेते रोदित्यधमसत्त्वः ॥’ इति व्यत्यासोऽस्ति ॥

1. प्रातिभमिति । मदानुभाववर्णनमिदम् । त्रयाणां सरकाणां समाहारस्त्रिसरक
त्रिवारमधुपानम् । ‘सरक शीधुपात्रे स्याच्छीधुपाने च शीधुनि ।’ इति विश्वः । तेन
त्रिसरकेण । ‘त्रिपान मदातिभूमिः’ इति पानप्रसिद्धिः । प्रतिभैव प्रातिभ प्रतिभाविशेषः ।
तत्प्रातिभं गतानां त्रिवारसुरापानोत्कटमद्रोद्गुह्यप्रागल्भ्यभाजां सुभ्रुवा वक्रवाक्यरचनारम-
णीयः वक्रोक्तिशोभनः । गूढानि पूर्वं लज्जया सवृतानि, सूचितानि सप्रति मदेन प्रका-
शितानि रहस्यानि ग्राम्यावयवचेष्टाप्रलपितानि यस्मिन् स गूढसूचितरहस्यः, स चासौ
हासश्चेति विशेषणसहासः । प्रववृते प्रवृत्तः ॥

2. जडतेति । चिन्तोत्पण्ठाभयविरहेष्टानिष्टदर्शनश्रवणादिजन्यावृद्धयर्कत्वव्याधेप्रति-
संधानविकल्पा चित्तवृत्तिर्जडता । इयं च मोहात्पूर्वतः परतश्च जायते । यदाहुः—
‘कार्याविवेकी जडता पश्यतः शृण्वतोऽपि वा । तद्विभावाः प्रियानिष्टदर्शनश्रवणे रजा ॥
अनुभावास्त्वमी तूष्णींभावविसरणादयः । सा पूर्वं परतो वा स्वान्मोहादिति विदा
मतम् ॥’ इति ॥

3. णवेति । रक्कन्धकमिदम् । तल्लक्षणम्—रक्कन्धकमिति दत्कथितं यत्र चतुष्क-

आलेख्योपिअं विअ खणमेत्तं तत्थ संट्टिअं मुअसणं ॥

अथोग्रता—

शौर्यापराधादिभवं भवेच्चण्डत्वमुग्रता ।

तत्र खेदशिरःकम्पतर्जनाताडनादयः ॥ १४९ ॥

यथा—

‘प्रणयिसखीसलीलपरिहासरसाधिगतै-

र्ललितशिरीषपुष्पहननैरपि ताम्यति यत् ।

वपुषि वधाय तत्र तव शस्त्रमुपक्षिपतः

पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवैव भुजः ॥’

अथ मोहः—

मोहो विचिचता भीतिदुःखावेगानुचिन्तनैः ।

मूर्च्छनाज्ञानपतनभ्रमणादर्शनादिकृत् ॥ १५० ॥

यथा—

‘तीव्राभिपङ्गप्रभवेण वृत्तिं मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम् ।

इति । ‘केवलं तद्युवयुगलमन्योन्यं निहितसजलमन्धरदृष्टि । आलेख्योपिअं तस्मिन् क्षणमात्रं तत्र संस्थितं मुक्तसङ्गम् ॥’ इति संस्कृतम् । णवरिअशब्दः केवलार्थे देशो ॥ चण्डत्वमूल्यन्तासहिष्णुत्वम् । प्रणयिनी या सखी तस्याः परिहासरसेनाधिगतैः प्राप्तैः । अकाण्डयमदण्ड इति । अकालयमदण्ड इत्यर्थः । अत्र मालती-शरीरे शस्त्रप्रहारं कुर्वतोऽघोरघण्टस्यापराधेन माधवस्य चण्डत्वमेतादृशोत्तया व्यज्यते ॥ चित्तस्य निमीलनायं विचिचत्ता । सुप्तुभित्तरणायाह—भीतीति । आवेगः संभ्रमः । अनुचिन्तनमखन्तचिन्ता । अदर्शनमज्ञानम् ॥ अभिपङ्गः

लग्नाद्येनार्थं स्यात् । तत्तुल्यमग्निमदलं भवति चतुःपट्टिमात्रकशरीरमिदम् ॥’ इति दामोदरमिश्राः ॥

१. उग्रतेति । अधिक्षेपापमानादिप्रमवा किमस्य करोमीत्याघाकारा विचवृत्तिरग्रता । यदाहुः—‘नृपापराधोऽसद्वेषकीर्तनं चौरधारणम् । विप्रावाः स्युरथो बन्धो वषट्पावन-भर्त्सने ॥ एते यवानुभावास्तदीयं निर्देयतारमक्षन् ॥’

२. मोह इति । मयवियोगादिप्रयोग्या वस्तुतत्त्वानवधारिणी विचवृत्तिर्गोहः । ‘अवसान्तरघरलिता विचवृत्तिः’ इति सु नन्वाः ॥

१. ‘अयोग्या’ इति नास्ति ग-पुस्तके. २. इतोऽपि ‘सौर्वादिना वचनत्वमुग्रता । तत्र खेदशिर-
स्योपिअं तस्मिन् क्षणमात्रं तत्र संस्थितं मुक्तसङ्गम् ॥’ इति नास्ति ग-पुस्तके. ३. ‘देहेन्द्रियगणितान्तरघरलिता वषट्पा-
वनादिना विचवृत्तिर्यो मोह इन्द्रियगणितान्तरघरलिता वषट्पावनादिना’ इति ग.

अज्ञातमर्तुव्यसना मुहूर्तं कृतोपकारेव रतिर्वभूव ॥'

अथ विवोधः—

निद्रापगमहेतुभ्यो विवोधश्चेतनागमः ।

जृम्भाङ्गभङ्गनयनमीलनाङ्गावलोककृत् ॥ १५१ ॥

यथा—

‘चिररतिपरिखेदप्राप्तनिद्रासुखानां

चरममपि शयित्वा पूर्वमेव प्रबुद्धाः ।

अपरिचलितगात्राः कुर्वते न प्रियाणा-

मशिशिलभुजचक्राश्लेषभेदं तरुण्यः ॥'

अथ स्वप्नः—

स्वप्नो निद्रामुपेतस्य विषयानुभवस्तु यः ।

शोकः । वृत्तिं विषयसंबन्धम् । संस्तम्भयता प्रतिबध्नता । एतेनाज्ञानकरत्वं मोहस्य सूचितम् । व्यसनं विपत् ॥ निद्रापगमहेतवो गीतवादित्रादयः तेभ्यश्चेतनागमो ज्ञानलाभः । नयनमीलनं नेत्रप्रकाशः ॥ चरमं नायकनिद्रायाः पश्चात् । पूर्वं नायकप्रबोधात्प्राक् । अशिशिलेन दृढनिक्षिप्तेन भुजेन यः कण्ठश्लेषं तस्य भङ्गम् । ‘प्रशिशिल-’इति पाठे निद्रावशाद् भुजशैथिल्यं प्रियं प्रबुध्य

१. विवोध इति । निद्रानाशोत्तर जायमानो बोधो विवोधः । निद्रानाशश्च तत्पूर्ति-स्वप्नान्तबलवच्छब्दस्पर्शादिभिर्जायत इति त एवान् विभावाः । अक्षिगात्रमर्दनादयोऽनुभावाः । केचिद्विद्याध्वसजन्यमध्यमुनामनन्ति । तेषां मते ‘नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा स्वप्नप्रसादान्मयाच्युत । स्थितोऽसि गतसदेह. करिष्ये वचनं तव ॥’ इति गीताश्लोक उदाहार्यः ॥

२. चिररतिः । चरममपि शयित्वा पश्चात्सुप्तापि पूर्वमेव प्रबुद्धाः । ‘सुप्ते पश्चाच्च या ज्येते पूर्वमेव प्रबुध्यते । नान्यं कामयते चित्ते सा स्त्री श्रेया पतिव्रता ॥’ इति स्मरणादिनि भावः । तथापि तरुण्योऽपरिचलितगात्रा अस्पन्दवपुष्काः सत्यः चिररतिपरिखेदेन प्राप्तनिद्रासुखानां प्रियाणाम् । अशिशिलो गाढो यो भुजचक्रेण परस्परभुजवलयेन आश्लेषः तस्य भेद विरूपेण न कुर्वते किं त्वाश्लेषैव स्थिताः । अन्यथा, तन्निद्रामङ्ग. स्यात् । ‘शयानं न प्रबोधयेत्’ इति निषेधास्कन्दनभवादिनि भावः । ईह ‘कण्ठाश्लेषभङ्गम्’ इति टीकाकारसंमतः पाठः । स तु सांप्रतिकपुस्तकेषु न दृश्यते ॥ ,

१. ‘विवोधः परिणामादेश्च जृम्भाश्लेषभेदे । आहारपरिणामादेश्चेतनाभावो विवोधो जृम्भाध-सुभावकः ।’ इति ग. २. ‘चिररति-’ इति श्लोकस्य स्थाने ‘एकेन नेत्रममलं पक्षयन्करेण पाणिं परं च कलत्रनवनीतमाण्डे । निद्राविरागकमनीयमुज्ज्वलभुजश्रीर्वा पातु पादरजसा वनं तद्बालः ॥’ इति दृश्यते ग-मुद्रादेः.

कोपावेगभयंग्लानिसुखदुःखादिकारकः ॥ १५२ ॥

यथा—

‘मामाकाशप्रणिहितमुजं निर्दयाश्लेषहेतो-
ल्लव्वायास्ते कथमपि मया स्वप्नसंदर्शनेन ।
पश्यन्तीनां न खलु बहुशो न स्थलीदेवतानां
मुक्तास्थूलास्तरुकिसलयेष्वश्रुलेशाः पतन्ति ॥’

अथापसारः—

मनःश्लेषस्त्वपसारो ग्रहाद्यावेशनादिजः ।
भूपातकम्पप्रखेदफेनलालादिकारकः ॥ १५३ ॥
‘आश्लिष्टभूमिं रसितारमुच्चैर्लोलुङ्गुजाकारवृहत्तरङ्गम् ।
फेनायमानं पतिमापमानामसावपसारिणमाशशङ्के ॥’

अथ गर्वः—

गर्वो मदः प्रभावश्रीविद्यासत्कुलतादिजः ।
अैवज्ञासविलासाङ्गदर्शनाविनयादिकृत् ॥ १५४ ॥
तत्र शौर्यगर्वो यथा—

‘घृतायुधो यावदहं तावदन्यैः किमायुधैः ।
यद्वा न सिद्धमक्षेण मम तत्केन साध्यताम् ॥’

भुजाक्षेपं कर्तुमर्हतीति । अस्य निद्रामज्ञो नोपित इति भावः ॥ मामिति । यक्षस्य मेघं प्रति प्रियायै वाचनिकार्पणमिदम् । मां यक्षम् । कथमपि महता कंठेन । मुक्ता इव स्थूलाः ॥ मनःश्लेष इति । मनसो नाडीविशेषणनिवेशेन घूर्णनमित्यर्थः । ग्रहादीत्यादिना भूतादिपरिमहः । मध्यमादिपदेन घातुवैपम्यादिपरिमहः ॥ फेनायमानं फेनमुद्गमन्तम् । असी श्रीकृष्णः आशशङ्के ज्ञातवान् ॥ मद्दश्चित्तविकारविशेषः । उक्तः कोशदण्डादिजन्यः प्रतापः प्रभावः । धीबि-

१. मामिति । मया कथमपि स्वप्नसंदर्शनेन लव्वायाः से तव निर्दयाश्लेषहेतोः गाढालिङ्गनापेम् आकाशप्रणिहितमुजं श्लेषापिलवाद् मुं पश्यन्तीनां स्थलीदेवतानां वनदेवतानां

१. 'मासपमयज्ञोरादेरनुभावस्य वारणम्' । निद्रामस्यापि विषयज्ञानं लक्षणम् । मास्यार्थानुभावे हेतुः । इति म. २. 'भूयस्यापि स्वमपि यक्षे कथं तव पुत्र मे-' इत्युदाहरणान्नरं म-मुल्लेखे. ३. 'आवेदी महद्गुणैरप्यकारा एतौ बुधैः । सुयुक्तमिभूतान्केनाज्ञादोष्णानिदृत् ॥' इति म. ४. 'लोकः' म. ५. 'भौटस्यवदवावकाशहेतुलोकादिदृत् । प्रभावादिपदयो मदो मयः । आदि-उपसावित्यर्थोऽप्यकारादिः । य आविनयापनुभावहेतुः' इति म. ६. 'यथा' क-प. ७. आभासमे 'यवमायदन्दम्' इत्यपि चं म-मुल्लेखे.

अथ मरणम्—

शराद्यैर्मरणं जीवत्यागोऽङ्गपतनादिकृत् ।

यथा—

‘राममन्मथदारेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी ।

गन्धवद्गुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसति जगाम सा ॥’

अथालस्यम्—

आलस्यं श्रमगर्भाद्यैर्जाड्यं जृम्भासितादिकृत् ॥ १५५ ॥

वर्गसंपत्तिः । अथवा परस्मिन् ॥ अन्यैर्मदुतायुधभिज्ञैः ॥ रामेति । सा निशाचरी ताडका राक्षसी, सैव निशाचरी अभिसारिका नायिका । राम एव मन्मथः तस्य शरेण हृदये वक्षसि मनसि च ताडिता सती जीवितेशो यम एव जीवितेशः प्रियः तस्य वसति जगाम । कीदृशी । गन्धवद्गुधिरमेव चन्दनं तेनोक्षिता लिप्ता ॥ ‘जाड्यम्’ इत्यत्र कापि ‘जैड्यम्’ इति पाठः । स न सम्यक् अतंगतार्यापत्तेः ।

मुक्ताश्रूला अश्रुलेशा नयनोर्दाबन्धवः तरुवित्तल्पेषु बहुशः न खडु न पतन्ति । अपि तु पतन्त्येव । एवंविधं मामवलोक्य वनदेवता अपि रुदन्तीति भावः ॥

1. शरिति । अत्र विशेषमाह रसगङ्गाधरकाराः ‘रोगादिजन्या मूर्च्छारूपा मरणपागवसा मरणम् । न चात्र प्राणवियोगारमक मुख्यं मरणमुचितं ग्रहीतुम् । वित्तवृत्त्यात्मकेषु भावेषु तस्याप्रसक्तैः । भावेषु च सर्वेषु कार्यसहवृत्तितया शरीरप्राणयोगस्य हेतुत्वात् । उदाहरणम्—‘दयितस्य गुणाननुसरन्ती शयने संप्रति या विलोकितासीत् । अधुना खडु इन्त सा कृशाक्षी गिरमङ्गीकुले न भातिरपि ॥’ प्रियविरहोऽत्र विभावः । ‘वचनविरामोऽनुभावः । इन्तपदस्यात्रालम्बतमुपकारकत्वाद्वाच्यमन्यज्ञोऽप्ययं भावः पदव्यङ्ग्यताभावइति । दयितस्य गुणाननुसरन्तीत्यनेन व्यञ्जयान चरभावस्यापि तस्या दयितगुणविसरणं नाभूदिति विप्रलम्भस्य शोकस्य वा चरममभिष्यजस्य योगकम् । अयं न भावः स्वव्यञ्जकभावयोश्चरवर्तिना वाचयान्तरेण सदभेदकेन नाविकादेः प्रवृत्तीवनवर्णने विप्रलम्भस्य, अन्यथा तु करुणस्य योगक इति विवेकः । कवयः पुनरमुं प्राधान्येन न वर्णयन्ति । अमङ्गलप्रायशब्दः’ इति । प्रदीपेऽप्युक्तम्—‘जीवसोदमनारम्भो मरणं परिकीर्तितम् । समोहेन्द्रियसम्भानिगात्रविक्षेपणादिकृत् ॥’ इति ॥

2. आलस्यमिति । अतिवृत्तिगर्भव्यापिश्रमादिजन्या चेतसः क्रियानुमुपताडस्यम् । अत्र च नासाभ्यर्थम् । नापि कार्याकार्यशःपत्वम् । तेन कार्याकरणरूपस्यानुभावस्य तुल्यद्वेषेऽपि ग्लानेर्जडतायाश्चास्य भेदः ॥

१. ‘अथ मरणम्’ इति पाठि ग पुस्तके २. ‘मरण सुशक्तित्वात्तदर्थत्वाच्च नोभते ।’ इति ग. ३. यथा—‘राम—’ इत्युदाहरणं नास्ति ग-पुस्तके. ४. ‘जैड्य’ क-ग. ५. इतोऽप्ये ‘श्रमादिना यजैर्य प्रवृत्तिसौच्यं, तदाकस्यम् । जृम्भणरिधत्वाच्चतुगावहेतुः ।’ इत्यधिक ग पुस्तके.

यथा—

‘नं तथा भूषयत्यङ्गं न तथा भापते सखीम् ।
जृम्भते मुहुरासीना बालां गर्भभरालसा ॥’

अथामर्षः—

निन्दाक्षेपापमानादेरमर्षोऽभिनिविष्टता ।
नेत्रैरागशिरःकम्पभ्रूमङ्गोत्तर्जनादिकृत् ॥ १५६ ॥

यथा—

प्रायश्चित्तं चरिष्यामि पूज्यानां वो व्यतिक्रमात् ।
न त्वेव दूपयिष्यामि शस्त्रग्रहमहाव्रतम् ॥

अथ निद्रा—

चेतैःसंमीलनं निद्रा श्रमक्लममदादिजा ।
जृम्भाक्षिमीलनोच्छ्वासगात्रभङ्गादिकारणम् ॥ १५७ ॥

यथा—

‘सार्थकानर्थकपदं ब्रुवती मन्थराक्षरम् ।
निद्रार्धमीलिताक्षी सा लिखितेवास्ति मे हृदि ॥’

आस्तितमुपवेशनम् ॥ दोषोद्भावनं निन्दा । भर्त्सनमाक्षेपः । अपमानः परा-
भवः । आदिना वित्तादिग्रहणादेर्दण्डम् । अभिनिविष्टता निन्दादिकर्तुर्यातन-
निर्णयः । कोषस्तूकटापन्तिकीर्षा । इलानगोर्भेदः ॥ प्रायश्चित्तमिति । शोणा-
दीन्प्रति अर्जुनस्योक्तिरियम् । व्यतिक्रमात् हननात् ॥ चेतसः संमीलनं मेध्या-
नादीप्रवेशेन निश्चलत्वम् ॥ सार्थकानि अनर्थकानि न पदानि यत्र तद्यथा
स्यात्तथा मन्थराणि गम्भीराणि धनासप्तानि असपूर्णाणि वा अक्षराणि यत्र तद्यथा

1. अमर्षं इति । परवृत्तावद्यादिनानापराधजन्यो मीनवाक्पारुष्यादिकारणीभूतश्चित्त-
वृत्तिविशेषोऽमर्षः ॥

१. ‘न तथा-’ इत्यस्य स्थाने ‘गुरोर्द्रमात्राभिन्नगर्भगौरवात्-’ इत्युदाहरणं ग-मुहात्ते. २. ‘अभि-
धेय’ म. ३. ‘उपायप्रतिशारेण मनाधोभादिकारणः’ इति म. ४. ग-मुहात्ते तु ‘लाघाट-
रावकप्रियाणममर्षेणः मरणेषु वित्तनिषेधेषु च न प्रद्वय । आहृष्य पाण्डवकूपरिधानेऽप्यन्ताया
मरुणु मपि श्रीर्षा चार्तसहा ॥’ इत्युदाहरणम्. ५. ‘मना’ म. ६. ‘वित्ताण्यमर्षादिभिः’ म.
७. ‘चेताप्रतिवृत्त्यात्पूर्वनाशजुभावनः । विस्तारिभिरनयो निर्दिष्टव्यवदेशाशयानं निद्रा चेष्टा-
द्यचतुर्भवेदुः ॥’ इति म. ८. ग-मुहात्ते तु ‘विधीयित्वादिधियुग्य निद्रया हरीःभिः कान्तेन्द्रि-
मनुद्दिनत् । भवति धर्मोऽप्यवधीयते इत्यवस्था च मत्स्यदीर्घा’ इत्युदाहरणम्.

अथावहित्था—

भयगौरवलज्जादेर्हर्षाद्याकारगुप्तिरिवहित्था ।

व्यापारान्तरसक्त्यन्यथावभाषणविलोकनादिकरी ॥१५८॥

यथा—

‘एवंवादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी ।

लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥’

अथौत्सुक्यम्—

ईष्टानवाप्तेरौत्सुक्यं कालक्षेपासहिष्णुता ।

चिचतापत्वरसखेददीर्घनिःश्वसितादिकृत् ॥ १५९ ॥

यथा—‘यः कौमारहरः स एव हि वरः—’ इत्यादौ (१५ पृ०)

अत्र यत् काव्यप्रकाशकारेण रसस्य प्राधान्यमित्युक्तं तद्रसनधर्मयोगित्वाद्यभिचारिभावस्यापि रसशब्दवाच्यत्वेन गैतार्थं मन्तव्यम् ।

स्यात्तथा । लिखितेवेति धारावाहिकस्मरणस्फोरणाय । हर्षादेराकारस्य सूचकस्य मुखरागदेर्गुप्तिः स्वरणम् । सक्तिरासङ्गः । अन्यथेति । अप्रक्रान्तस्य भाषणं विलोकनं च । आदिना क्रियामात्रस्य ग्रहः ॥ देवर्षौ नारदे । पितुर्हिमालयस्य ॥ व्यभिचारिभावस्येति । तन्नानुभावादिकृतपरिपोषराहित्येन रते सपूर्णरसत्वं न सम्भवति । वर्णनीयत्वेन चमत्कारित्वेनौत्सुक्यस्यैव प्राधान्यमिति भावः ।

1. अवहित्थेति । मीढादिभिर्निमित्तेहर्षाद्यनुभावानां गोपनाय जनितो भावविशेषोऽवहित्था । अवदि.स्तिरिवहित्था, ‘सुपि स्व.’ इत्यत्र ‘स्वः’ इति योगविभागात्कः । पृषोदरादिः । तदुक्तम्—‘अनुभावविधानार्थेऽवहित्थ भाव उच्यते । तदिभाष्य भयत्रीढा-भाष्येदौशिव्यगौरवैः ॥’ इति ॥

2. औत्सुक्यमिति । अधुनैवास्य लाभो ममास्तिवतीच्छा औत्सुक्यम् । इष्टविरदादिरत्र विभावः । त्वराचिन्तादयोऽनुभावः । यदाहुः—‘सजातमिष्टविरहाद्दुःखमिदं प्रियसंस्मृतं । निद्रया तन्द्रया गात्रगौरवेण च चिन्तया ॥ अनुभाषितमाख्यातमौत्सुक्यभावकोविदैः ॥’ इति ॥

3. काव्यप्रकाशेति । प्रकृते कौमारविपटवो वर आलम्बनम्, चैत्रक्षपाया उदीपनम्, सुरतव्यापारलीलाविधिः कार्यम्, उत्कण्ठादि सहकारि यथायथ घटमान, विप्र-

1. ‘औत्सुक्यं वाञ्छितार्थस्य लभे कालावहिष्णुता । उपयान्तेवणात्पर्यवचित्तनाद्यनुभाववृत्त् । इष्टार्थस्य प्राप्ते कालप्रतीक्षा, औत्सुक्यम् ।’ इति ग २ ‘रसशब्देन’ क ३. ‘गतार्थत्व’ क ४ अतोऽमे ‘तथोक्तम्—रसभावो तदाभावो भावस्य प्रथमोदयो । अथि’ शक्यता चेति सर्वेऽपि रसनाद्रथाः ४’ इत्यधिकं न पुनरेव ।

अथोन्मादः—

चित्तसंमोहं उन्मादः कामशोकभयादिभिः ।

अस्थानहासरुदितगीतप्रलपनादिकृत् ॥ १६० ॥

यथा मम—

‘आतद्विरेफ भवता अमता समन्ता-

त्प्राणाभिका प्रियतमा मम वीक्षिता किम् ।

(संभारमनुभूय सानन्दम् ।)

‘मूढे किमोमिति सखे कथयाशु तन्मे

किं किं व्यवस्यति कुतोऽस्ति च कीदृशीयम् ॥’

अत एव काव्यप्रकाशटीकाकारचण्डीदासेनोक्तम्—‘रसपदं चात्र संभोगव्यभि-
चार्यैरुक्त्यमाह ‘रस्यते आस्वाद्यते’ इति व्युत्पत्त्या । न तु संभोगनामा रसः ।
स्वाधीनपतिवायाः श्रीडास्थानं प्रयुक्त्युक्त्याया वर्णनीयत्वात्’ इति । गतार्थं प्रत-
पिपयम् ॥ चित्तस्य संमोहधेतनाचेतनादिविशेषज्ञानजननाक्षमत्वम् ॥ आतरिति ।
व्यवस्यति वर्तुनीहते । अत्र वामेन भ्रमरः प्रयुत्तराक्षम इति विशेषनिर्धारणाक्ष-

लम्माख्यशृङ्गाररसं पठयति । न चात्र यदादिप्रथमान्तपदाक्षिसाक्षिक्रियाबलेन विप्रलम्भो
न संगच्छत इति अमितव्ययम्, तस्य वैयधिकरण्यलक्षणस्य वियोगात्त्वान्तःकरणश्रुति-
विशेषसत्त्वेनापि पठितत्वात् । अधिकरणं चापि देशकालानुरोपेन भिन्नम्, एवं च
नायिकायाः (शीलामद्वारिकायाः) स्वाधीनपतिकात्वेऽपि का हानिः । अयोदाहरणं
तु “आत्मानमालोक्य च शोभमानमादरोविन्दे स्तिमितायवाशी । हरोपयाने त्ववित्ता
बभूव, स्त्रीणां प्रियालोकफलो हि वेपः ॥” इति ‘पशुपतिरपि तान्यदानी कृच्छ्रादति-
नयदद्रिसुतासमागमोत्कः । कमपरमवशं न विप्रबुधुंविभुमपि तं यदमी स्पृशन्ति भावाः”
इति वा आचार्यघनिकनिर्दिष्टं दुभारसंभवस्य द्रष्टव्यम् ॥

1. उन्माद इति । विप्रलम्भमहापत्तिपरमानन्दादिजन्मान्यसिद्धान्यावभास उन्मादः ।
शुक्तिरजतादिज्ञानव्यावृत्तये जन्मान्तम् । उन्मादस्य व्यापावन्तर्भावे संभवत्यपि पृथगुपा-
दानं व्याध्यन्तरापेक्षया वैचिध्यविशेषरूपोत्पत्त्या ॥

2. मूढे इति । ‘किं मूढे’ इति श्रंशे ‘ओम्’ इत्युत्तरम् । ओमिति स्वीकारार्थे-
ऽव्ययम् ॥

1. ‘अपेक्षाकारितोन्मादः अनिपातमहादिभिः । तत्र मलापचापस्यगृह्यतविकारणादयः ॥’ इति ग.
2. ‘मम’ इति काञ्चि ग युक्तके. १. ‘हंष मयच्छ ने कान्ता यतिवत्सारावया हता । विपारितैकदेशेन
देयं यदभिवृत्तये ॥’ इति ग.

अथ शङ्का—

परक्रौर्यात्मदोषाद्यैः शङ्कानर्थस्य तर्कणम् ।
वैवर्ण्यकम्पवैस्वर्यपार्श्वालोकास्यशोषकृत् ॥ १६१ ॥

यथा मम—

‘प्राणेशेन प्रहितनखरेष्वङ्गकेषु क्षपान्ते
जातातङ्का रचयति चिरं चन्दनालेपनानि ।
घृते लक्षामसकृदधरे दत्तदन्तावघाते
क्षामाङ्गीयं चकितमभितश्चक्षुषी विक्षिपन्ती ॥’

अथ स्मृतिः—

सदृशज्ञानचिन्ताद्यैर्भ्रूसमुन्नयनादिकृत् ।
स्मृतिः पूर्वानुभूतार्थविषयज्ञानमुच्यते ॥ १६२ ॥

यथा मम—

‘मयि सकपटं किञ्चित्कापि प्रणीतविलोचने
किमपि नयनं प्राप्ते तिर्यग्विजृम्भिततारकम् ।
स्मितमुपगतामालीं दृष्ट्वा सलज्जमवाञ्छितं
कुवलयदृशः स्मेरं स्मेरं स्मरामि तदाननम् ॥’

मत्वम् ॥ तर्कणं संभावना ॥ प्रहितनखरेषु कृतनखाघातेषु । जात आतङ्कः
सख्याद्युपहासरूपा शङ्का यस्याः सा । अत्र सम्भोगचिह्नगोपन एव विश्रान्तिरिति
शङ्काया एव प्राधान्यम् ॥ सदृशेति । चिन्ता भावनाख्यसंस्कारः । आद्यपदेन
संबन्धिज्ञानादेर्ग्रहणम् । अत्र सदृशज्ञानादेः संस्कारोद्बोधनद्वाराय संस्कारस्य तु स्मृतिं
प्रति साक्षादेव कारणत्वमिति बोध्यम् ॥ मयीति । सकपटं यथा स्यात्तथा
कापि अजिज्ञासितपदार्थे किञ्चित्प्रणीतलोचने मयि तिर्यकुदिलं यथा स्यात्तथा
विजृम्भिता व्यापारिताः प्रकाशिता वा तारका यस्य तादृशं नयनं प्राप्ते सति
स्मितमुपगतां सखीं दृष्ट्वा सलज्जं यथा स्यात्तथा अवाञ्छितमानमितं स्मेरं पुनः

1. शङ्केति. । किमनिष्ट मम भविष्यतीत्याकारश्चित्तवृत्तिविशेषः शङ्का । इयं तु
अयाद्युत्पादनेन कम्पादिकारिणी, न तु चिन्ता ॥

1. ‘मनोमतिमा शङ्का परक्रौर्यात्स्वदुर्नपात् । चिदाप्यहुतिभूयोदिपमेषणपातुमाविंसी ॥’ इति, ग.

2. ‘यथा मम’ इति श-पुस्तके नास्ति.

अथ मतिः—

नीतिमार्गानुसृत्यादेरर्थनिर्धारणं मतिः ।

सेस्ता धृतिसंतोषौ बहुमानश्च तद्भवाः ॥ १६३ ॥

यथा—

‘असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्यमस्यामभिलाषि मे मनः ।

सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥

अथ व्याधिः—

व्याधिर्ज्वरादिर्वाताद्यैर्भूमीच्छोत्कम्पनादिकृत् ।

तत्र दाहमयत्वे भूमीच्छादयः । शैत्यमयत्वे उत्कम्पनादयः । स्पष्ट-

सुदाहरणम् ।

अथ त्रासः—

निर्घातविद्युदुल्काद्यैस्त्रासः कम्पादिकारकः ॥ १६४ ॥

पुनः स्मितयुक्तं वदनं स्मरणीयार्थः ॥ नीतिमार्गो नीतिशास्त्रं तस्यानुष्ठति-
रवगमः । आदिना अनुमानादेर्ग्रहणम् । निर्धारणं निश्चयः ॥ असंशय-
मिति । शङ्कन्तलामालोक्य दुष्यन्तस्यानुमाननिदम् । क्षत्रपरिग्रहक्षमा क्षत्रियवि-
चाहोचिता । ‘इयम्’ इति शेषः । अस्यां शङ्कन्तलयाम् । समर्थयति—सता-
मिति । प्रमाणं निश्चयपीजम् । अन्तःकरणस्य मनसः प्रवृत्तयः संकल्पादयः ॥
वाताद्यैरिति । आद्यपदेन पित्तश्लेष्मणोर्ग्रहणम् । भूमीच्छा भूमिपतनेच्छा ।
तत्र व्याधावुदाहरणं यथा मम—‘प्रियजनपरिपङ्गाद्विपमानां कृशाङ्गीं विकृत-
वचनवर्णां खेदसंक्षिप्तगानीम् । विपुलपुलकलेषामाकलय्य ज्वरातां कुमतिरमि-
तचिन्तासागरे निर्ममज्ज ॥’ निर्घात इति । ‘यदान्तरिक्षे बलवान्मास्तो मरुता-

१. मतिरिति । शास्त्रादिविचारजन्यमर्थनिर्धारण मतिरिति परमार्थः । तत्र निःशङ्क-
तदर्थानुष्ठानसंशयोच्छेदादयोऽनुभावाः ॥

२. व्याधिरिति । रोगविरहादिप्रभवो मनस्तापो व्याधिः । गात्रशैथिल्यश्वासादयो-
ऽत्रानुभावाः । यदाहुः—‘एकैकशो द्वन्द्वशो वा त्रयाणां वा प्रकोपतः । वातपित्तकफाना-
न्युष्यांषयो ये ज्वरादयः । इह तत्प्रमेवो भावो व्याधिरित्यभिधीयते ॥’ इति ॥

३. त्रास इति । नीरोधोरसत्वदर्शनरफूर्जशुश्रवणादिजन्मा चित्तवृत्तिविशेषलासः ।
अनुभावाश्वास्य रोमाञ्चकम्पत्तग्मभ्रमादयः । अयं मयाद्रिपते । तदुक्तम्—‘पूर्वापर-
विचारोत्थं भय त्रासात्प्रथमवेद ।’ इति ॥

१. ‘तयात्मनि’ इति कश्चित्का पाठः २. ‘अमङ्गलत्वाभोदादिपते’ इति वा ३. ‘गर्हितदेर्गन्धो-
मद्याधो... कम्पनादयः । मेधादिगर्जनात्मनो वैद्यस्य वासः । अशोक्तम्पनालिङ्गनाशनुभावाः’ इति ग.

यथा—

‘परिस्फुरन्मीनविघट्टितोरवः सुराङ्गनास्त्रासविलोलदृष्टयः ।

उपाययुः कम्पितपाणिपल्लवाः सखीजनस्यापि विलोकनीयताम् ॥’

अथ व्रीडा—

धौर्ध्याभावो व्रीडा वदनानमनादिकृदुराचारात् ।

यथा—‘मैयि सकपटं—’इत्यादि (१५७ पृ.) ।

अथ हर्षः—

हर्षस्त्विष्टावाप्तेर्मनःप्रसादोऽश्रुगद्गदादिकरः ॥ १६५ ॥

हत. । पतत्यधः स निर्घातो जायते वायुसम्भवः ॥’ इत्युक्तलक्षणो निर्घातः । ‘बृह-
च्छिखा च सुक्ष्माप्रा रक्तनीलशिखोज्ज्वला । पौरुपी च प्रमाणेन उल्का नानाविधा
स्मृता ॥’ इत्युक्तलक्षणा उल्का । आद्यपदेन भूकम्पादेर्ग्रहणम् । अत्र ‘मनःक्षोभः’
इति पूरणीयम् ॥ परिस्फुरदिति । जलविहारवर्णनमिदम् । अपिना नायकस्य

1. परीति । परितः स्फुरन्निर्विषयवर्मानैर्मानिर्विघटिता ऊरवो यासा ताः अत एव
त्रासविलोलदृष्टयः कम्पितपाणिपल्लवाश्च सुराङ्गनाः सखीजनस्यापि विलोकनीयतामुपाययुः ।
किमुत प्रियजनस्येति भावः ॥

2. धीडेति । स्त्रीणां पुरुषमुखालोकनादेः पुंसां च प्रतिज्ञामङ्गपरामवादेरुत्पन्नो
वैषण्यार्थोमुखत्वादिकारणीभूतश्चित्तवृत्तिविशेषो व्रीडा । केचित्तु—‘चेतोनिमीलन व्रीडा
व्यङ्गरागस्तवादिभिः ।’ इत्याहुः । व्यङ्गं यैकतम् ॥

3. हर्ष इति । इष्टप्राप्त्यादिजन्मा सुखविशेषो हर्षः । तदुक्तं—‘देवभर्तृगुरुस्वामि-
प्रसादः प्रियसगमः । मनोरथादिरप्राप्यमनोहरधनागमः ॥ तथोत्पत्तिश्च पुत्रादेर्विभावो
यत्र जायते । नेत्रवक्त्रप्रसादश्च प्रियोक्तिः पुलकोद्गमः ॥ अश्रुस्वेदादयश्चानुभावा हर्षं
तमादिशेत् ॥’ इति ॥

१. ग-पुलके तु ‘समुत्क्षिपन्मः शुभिवीर्यतां वरम्—’ इति माघपद्युदाहृतम् । २. ‘पुराचारादिभिर्मीना
धाष्टर्थाभावधामुत्तयेत् । मौनित्वावास्तुस्त्रीभावनेषसमीलनादिभिः । सुराचारादिभिः प्रागल्भ्यमतिरोधो
लजा । मौनादिभिरनुभावैश्चाप्युत्तयेत् ।’ इति ग. ३. ग-पुलके तु ‘पटालग्रे पत्नौ नमस्विनु(?)मुत्तं जात-
विनया हृदाश्लेषं बाल्यलपहरति यात्राणि निभूतम् । न शक्तोत्पादधानु सितमुत्तस्यधीदत्तनयना द्विधा
ताम्बल्यन्तः प्रथमपरिहाते नववधूः ।’ इत्युदाहरणम् । ४. ‘उत्सवादिभूतघेतःप्रसादो हर्ष उच्यते ।
शीतापुत्रदस्वेदरोम्याचारैर्निरूप्यते ।’ इति ग.

यथा—

‘समीक्ष्य पुत्रस्य चिरात्पिता मुखं निधानकुम्भस्य यथैव दुर्गतः ।
मुदा शरीरे प्रवभूव नात्मनः पयोधिरिन्दूदयमूर्च्छितो यथा ॥’

अथासूया—

असूयान्यगुणद्वीनामौद्धत्यादसहिष्णुता ।

दोषोद्धोषभ्रूविभेदावज्ञाक्रोधेङ्गितादिकृत् ॥ १६६ ॥

यथा—

‘अथै तत्र पाण्डुतनयेन सदसि विहितं मधुद्विपः ।

मानमसहत न चेदिपतिः परवृद्धिमत्सरि मनो हि मानिनाम् ॥’

अथ विषादः—

उपायाभावजन्मा तु विषादः सत्त्वसंक्षयः ।

विलोकनीयतां रमणीयताम् ॥ घाट्ट्याभावः । प्रागल्भ्यराहित्यम् ॥ निधानकु-
म्भस्य निधिपूर्णकलशस्य । पिता दिलीपः शरीरे शरीरचेष्टायाम् । प्रवभूव समर्थो
चभूव । इन्दूदयेन मूर्च्छितः प्रवृद्धः । अतिवृद्धस्य समुद्रस्य स्तम्भितत्वं भवतीत्यभि-
प्रावेण्यमुपमा । अथवा यथा पयोधिरिन्दूदयेन तरलो भवति तथा पुत्रोत्पत्त्या
हर्षतरलो बभूवेत्युपमा ॥ क्रोधेङ्गितं सुखरागादि ॥ मानं पूजाम् । चेदिपतिः

1. समीक्ष्येति । ‘निवातपक्वमितेन चक्षुषा नृपस्य कान्तं पित्तः सुताननम् ।
महोदधेः पूर खेन्दुदशनाद्वरुः प्रहर्षः प्रवभूव नात्मनि ॥’ इति रघुवशश्लोक एवायं
पाठान्तरमहिम्ना रूपान्तर नीतः क्षेपकत्वेनोपलभ्यमानश्च ॥ तत्र ‘स वीक्ष्य पुत्रस्य’ इति
पाठो दृश्यते ॥

2. असूयेति । परोत्कर्षदर्शनादिजन्यः परनिन्दादिकारणीभूतश्चित्तवृत्तिविशेषोऽसूया ।
इमामेवासहनादिशब्दैर्व्यवहरन्ति ॥

3. अथेति । अथ कृष्णपूजानन्तरं चेदिपतिः शिशुपालः तत्र सदसि सभायां पाण्डु-
सूतेन युधिष्ठिरेण विहितं मधुद्विपः कृष्णस्य मानं पूजा नासहत । ईर्ष्यामकरोदित्यर्थः ।
तथाहि मानिनामहंकारिणां मनः परवृद्धौ मत्सरि हि । परशुमद्वेपि खल्वित्यर्थः ॥

4. विषाद इति । इष्टासिद्धिराजगुर्वाद्यपराधजन्योऽनुतापो विषादः । तत्र संस्कृतमु-
दाहरणम्—‘व्यर्थं यत्र हरीन्द्रसख्यमपि मे, वीर्यं हरीणा वृषा, प्रज्ञा जाम्बवतो न
यत्र, न गतिः पुत्रस्य वायोरपि । मार्गं यत्र न विश्वकर्मतनयः कर्तुं नलोऽपि क्षमः,
सौमित्रेरपि पत्रिणामविषयस्तत्र प्रिया कास्ति मे ॥’ इति ॥

१. ग-पुलके तु ‘युगान्तकाल-’ इति भावपद्यमुदाहरणम् २. ‘परोत्कर्षांशमासूया गर्वहीर्जन्यमसूया’
इति ग. ३. ग-पुलके तु ‘मा गर्वमुद्र-’ इत्युदाहरणम् ४. घ-पुलके तु विषादख्यणाम्नाय् एतिलक्ष्यं
तदुदाहरणं च विषादख्यणद्वयेऽस्ति, विषादोदाहरणं चासूयोदाहरणायै.

निःश्वासोच्छ्वासहृत्चापसहायान्वेषणादिकृत् ॥ १६७ ॥

यथा मम—

‘एसा कुडिलघणेन चिउरकडप्पेण तुह णिबद्धा वेणी ।

मह सहि दारइ डंसइ आअसजट्टिव कालउरइव हिअअं ॥’

अथ धृतिः—

ज्ञानामीष्टागमाद्यैस्तु संपूर्णस्पृहता धृतिः ।

सौहित्यवचनोल्लाससहासप्रतिभादिकृत् ॥ १६८ ॥

यथा मम—

‘कृत्वा दीननिपीडनां निजजने बद्धा वचोविग्रहं

नैवालोच्य गरीयसीरपि चिरादामुष्मिकीर्यातनाः ।

द्रव्यौघाः परिसंचिताः खलु मया यस्याः कृते सांप्रतं

नीवाराञ्जलिनापि केवलमहो सेयं कृतार्था तनुः ॥’

अथ चपलता—

मात्सर्यद्वेषरागादेश्चापल्यं त्वनवस्थितिः ।

शिशुपालः । सत्त्वसंक्षयो बलहानि ॥ एसा इति । ‘एसा कुडिलघनेन चिकुर-
कल्पेन तव निबद्धा वेणी । मम सखि ! दारयति दशलायसयष्टिरिव कालोरगीव
हृदयम् ॥’ इति संस्कृतम् । स्पृहायाः समाप्तिरेव संपूर्णत्वम् ॥ बद्धा कृत्वा । आ-

1. धृतिरिति । लोभशोकभयादिजनितोपप्लवनिवारणकारणीभूतश्चित्तवृत्तिविशेषो धृतिः ॥

2. कृत्वेति । निजपूर्वावस्था निन्दतः कस्यचिद्विज्ञानवतः कथनमेतत् । दीनानां
दुर्गतात्ता निपीडनामुत्कोचादिना निष्पीडनं कृत्वा, निजजने बान्धवादिवर्गे वचोविग्रह
बाफलह बद्धा, चिरात् चिरकालिषीः गरीयसीरवितरा युवीः आमुष्मितीः पारलौकिकीरपि
यातना नानाविधनरकभोगान् नैवालोच्य, अपर्यालोच्यैवैत्यर्थः । यस्याः कृते ‘निमित्तम्,
उपमोगार्थमित्यर्थः । मया द्रव्यौघा वित्तराशयः परिसंचिताः इतस्ततः परिभ्रम्य
शक्रीकृताः खलु, सेयं मामकीना तनुः सांप्रतं तत्त्वज्ञानदशायां केवलं नीवाराञ्जलिना
अञ्जलिपरिमिततृणधान्येनापि कृतार्था कृतकृत्वा । अहो आश्चर्यम् ॥

3. चापल्यमिति । अमर्षादिजन्यबाधपारुष्यादिकारणीभूता चित्तवृत्तिश्चापल्यम् ।
वदाहुः—‘अमर्षप्रातिकूल्येभ्योरागद्वेषाश्च मत्सरः । इति यत्र विभावाः स्वरुणभावस्तु
भर्त्सनम् ॥’ बाधपारुष्यं प्रहारश्च ताडनं बधबन्धने । तच्चापल्यमनालोच्य कार्यकारित्व-
मिष्यते ॥ इति ॥

1. ग-पुच्छेः तु ‘नार नार तिरपति’-इत्युदाहरणम्. २ ‘संज्ञोपादानप्रकल्पादेश्चिदिरव्यपभोगकृत्’
इत्यर्थमेव ग पुच्छे.

यथा नर्म—

‘कमलेण विअसिष्ण संजोएन्ती विरोहिणं ससिबिम्बं ।

करअलपल्लयमुही किं चिन्तसि सुमुहि अन्तराहिअहिअआ ॥’

(अथ तर्कः)

तर्को विचारः संदेहाद्भ्रूशिरोङ्गुलिनर्तकः ॥ १७१ ॥

यथा—‘किं रुद्धः प्रियया—’ इत्यादि (१२४ पृ.) ।

एते^३ च त्रयस्त्रिंशद्व्यभिचारिभेदा इति यदुक्तं तदुपलक्षण-
मित्याह—

रत्यादयोऽप्यनियते रसे स्युर्व्यभिचारिणः ।

तथाहि—शृङ्गारेऽनुच्छिद्यमानतयावस्थानाद् रतिरेव स्यादिति शब्द-

विभिन्नकारणत्वेन ग्लानिर्देयविपादाना भेदः । कमलेनेति । ‘कमलेन विकसि-
तेन संयोजयन्ती विरोधिणं शशिविम्बम् । करतलपर्यस्तमुखी किं चिन्तयसि सुमुखि
अन्तराहितहृदया ॥’ इति संस्कृतम् ॥ अनियते स्वावस्थितनियमराहिते । अनुच्छि-
द्यमानतया अवश्यंस्थायित्वेन । उत्पद्यमानः विशेषानुकूल्येन शृङ्गाररूपतया

इथाप्यपहृतिः शशच्छासोच्छासावधोमुखम् ॥ संतापः स्मरणं चैव कार्यं देहानुपस्कृतिः
अधृतिश्चानुभावाः स्युः सा चिन्ता परकीर्तिता । वितर्कोऽस्याः क्षणे पूर्वं पाश्चात्से वीप-
ज्यायते ॥’ इति ॥

१. तर्कं इति । संदेहाद्यनन्तर जायमान ऊहो वितर्कः ॥

२. एते चेति । ननु कथमेवा भावानां सख्यानियमः, मात्सर्योद्देश्यदम्भेष्वोर्विवेक-
निर्णयद्वैव्यक्ष्यमाकुतुकोत्कण्ठाविनयसंशयधाट्यादीनामपि तत्र तत्र लक्ष्येषु दर्शनात् इति
चेत्, न उक्तेष्वेवैषामन्तर्भावेण संख्यानतरानुपपत्तेः । अद्यातो मात्सर्यस्य, प्रासाद-
द्वेषस्य, अवदित्यातो दम्भस्य, अमर्षादीर्ष्यायाः, मतेर्विवेकनिर्णययोः, देन्यात्वलैभ्यस्य,
धृतेः क्षमायाः, औत्सुक्यात्कुतुकोत्कण्ठयोः, लज्जातो विनयस्य, तर्कारसंशयस्य, चापलाद्
धाट्यस्य च वस्तुतः सूक्ष्मे भेदेऽपि नान्वरीयकतया तदनतिरिक्तसैवाप्यवसायात् ।
मुनिवचनानुपालनस्य संभवे उच्छृङ्खलताया अनौचित्यात् । एषु संचारिभावेषु मध्ये
केचन केषांचन विभावा अनुभावाश्च भवन्ति । तथाहि—दंर्ष्याया निवेदं प्रति विभा-
वत्वम्, अस्यां प्रति चानुभावत्वम् । विन्ताया निदां प्रति विभावत्वम्, औत्सुक्य प्रति
चानुभावत्वम् । एवमप्येऽप्युक्तम् ॥

१. ‘मम’ इति नास्ति न-पुल्लोकं. २. न पुल्लोके तु ‘सेदोऽश्रुतामपि तन्मवधायन्ती विश्वं निराकरण-
मेव तिरोदधाना । निद्रा विनापि नवने विनिभीलयन्ती विन्ता परं वृत्तवती हृदये तत्रोऽस्याः ।’ इत्युदा-
हरणम्. ३. ‘एते च—’ इत्यादि. ‘—माविततुष्टिभिः ।’ इत्यन्तो भंभो न पुल्लोके न हरपते.

वाच्या । हांसः पुनरुत्पद्यमानो व्यभिचार्येव । व्यभिचारिलक्षणयो-
गात् । तदुक्तम्—

‘रसावस्यः परं भावः स्थायितां प्रतिपद्यते ।’ इति ।

तत्कस्य स्थायिनः कस्मिन्नसे संचारित्वमित्याह—

शङ्कारवीरयोर्हासो वीरे क्रोधस्तथा मतः ॥ १७२ ॥

शान्ते जुगुप्सा कथिता व्यभिचारितया पुनः ।

इत्याद्यन्यत्समुन्नेयं तथा भावितबुद्धिभिः ॥ १७३ ॥

अथ स्थायिभावः—

अविरुद्धा विरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः ।

— आखादाङ्कुरकन्दोऽसौ भावः स्थायीति संमतः ॥ १७४ ॥

यदुक्तम्—

‘स्रक्सूत्रवृत्त्या भावानामन्येषामनुगामकः ।

न तिरोधीयते स्थायी तैरसौ पुष्यते परम् ॥’ इति ।

रतो सगच्छमानः ॥ परमिति । अवश्यमित्यर्थः ॥ अक्षमा इति । ‘मावाः’
इति शेषः । कन्दो मूलम् ॥ स्रक्सूत्रवृत्त्या स्रक्सूत्रन्यायेन । अनुगामकः व्यङ्ग्य-

1. स्थायीति । अन्तःकरणवृत्तिस्वरूपस्य रसादेराद्युविनाशित्वेऽपि संस्कारात्मना
चिरकालमवस्थापित्वाभावद्रसप्रतीतिकालमनुसंधानाच्च स्थायित्वम् । तदुक्तम्—‘विरुद्धै-
रविरुद्धैर्वा भावैर्विच्छिद्यते न यः । आत्मभावं नयत्यन्यान्त स्थायी लवणाकरः ॥
चिरं चित्तेऽवतिष्ठन्ते संबध्यन्तेऽनुबन्धिभिः । रसत्वं ये प्रपद्यन्ते प्रतिष्ठाः स्थायि-
नोऽत्र ते ॥’ चिरमिति व्यभिचारिवारणाय । अनुबन्धिभिर्विभावारिभिः । तथा—
‘सजातीयविजातीयैरतिरक्तमूर्तिमान् । यावद्रसं वर्णमानः स्थायिभाव उदाहृतः ॥’ इति ॥
नाट्यशास्त्रेऽप्युक्तम्—‘यथा नराणां नृपतिः शिष्याणां च यथा गुरुः । एवं हि सर्व-
भावानां भावः स्थायी महानिह ॥’ इति । तत्राप्यं निश्चयः—‘यथा समानलक्षणाः
समानाहमत्वज्ञाः कुलविषाकरुर्नैशिरुपविचक्षणत्वादाजल्पमाहुवन्ति तथैव चान्येऽल्पदुःख-
क्षेपामेवानुचरन् मवन्ति, तथा विभावानुभावस्य व्यभिचारिणः स्थायिभावानुपाधिता
भवन्ति । तत्र बह्वायत्वात्स्वामिभूताः स्थायिनो भावाः । तस्मान्नीयपुरुषगुणभूता अन्ये
भावास्तान्युगुणपदाशयन्ते परिजनभूता व्यभिचारिणो भावाः । यथा राजा बहुजनस-
रिवाद्येऽपि स एव नाम सम्यक् नान्यः शुभदानदि पुरवत्तया विभावानुभावस्य व्यभिचारिण-
रिष्कृतः स्थायिभावो रसदां लभते’ इति ॥

तद्भेदानाह—

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।

जुगुप्सा विस्मयश्चेत्थमष्टौ प्रोक्ताः शमोऽपि च ॥ १७५ ॥

तत्र

रतिर्मनोनुकूलेऽर्थे मनसः प्रवणायितम् ।

वागादिवैकृतैश्चेतोविकासो हास इष्यते ॥ १७६ ॥ ।

इष्टनाशादिभिश्चेतोवैकृत्यं शोकशब्दभाक् ।

प्रतिकूलेषु तैक्ष्ण्यस्यावबोधः क्रोध इष्यते ॥ १७७ ॥

कार्यारम्भेषु संरम्भः स्थेयानुत्साह उच्यते ।

रौद्रशक्त्या तु जनितं चित्तवैकृत्यदं भयम् ॥ १७८ ॥

त्वेन संबन्धी । तैर्भावैः पुष्यते रसरूपतां नीत्वा प्रवृद्धः क्रियते ॥ तद्भेदान् स्थायिभावान् । अष्टौ भावाः स्थायिभावाः शमोऽपि च । स्थायिभाव इत्यर्थः ॥ रतिरिति । मनसोऽनुकूले प्रिये वस्तुनि प्रवणायितम् । प्रेमाद्रं मनो रतिरित्यर्थः । तच्चोक्तटावेश एव पर्यवस्यति । स चानुराग एव सोऽपि प्रकृते सुरतेच्छारूप एव । केचित्तु—“स चानुराग एव सोऽपीष्टसाधनताज्ञानधारारूपः, अभिलाषहेतुत्वेनोक्तत्वात्” इत्याहुः । तत्र । सुरतेच्छाया आलम्बनप्रत्यभिलाषं प्रति हेतुत्वसंभवेन लक्षणाया अयोगात् । चेतोविकास उपहसनीत्वेन ज्ञानमुखविकाररूपहासहेतुः । चेतोवैकृत्यं दुःखम् । तैक्ष्ण्यस्य अपचिकीर्ष्याया अवबोध उत्कटत्वम् । कार्यारम्भेषु संनिकृष्टकार्येषु संरम्भ उत्कट आवेशः । केचित्तु—“संरम्भः सहर्षप्रवृत्तिः” इत्याहुः । तत्र । आद्यप्रवृत्तिरूपस्यारम्भस्य प्रवृत्त्यसंभवात्, वीररसे उत्कटावेशस्यैव स्थायित्वेनास्वाद्यमानत्वान्च । रौद्रशक्तयेति । शास्त्रवादेरनिष्टदर्श-

1. रतिरिति । रत्यादीना विशदतर लक्षणमिहितं रसगङ्गाधरे—‘स्त्रीपुंसयोर्न्योन्यालम्बनः प्रेमाख्यश्चित्तवृत्तिविशेषो रतिः । गुरुदेवतापुत्रापालम्बनस्तु व्यभिचारी । वागह्लादिविकारदर्शनजन्मा विकासाख्यो हासः । पुत्रादिवियोगनरणादिजन्मा वैकृत्याख्यश्चित्तवृत्तिविशेषः शोकः । शुश्र्वन्पुत्रपादिपरमापराधजन्मा प्रज्वलनाख्यः क्रोधः । अयं च परविनाशादिहेतुः । धुद्रापराधजन्मा तु परपुत्रवधनासंभावणादिहेतुः । अयमेवामर्षाख्यो व्यभिचारीति विवेकः । परपराक्रमदानादिरमृतिजन्मा औन्नत्याख्य उत्साहः । व्याघ्रदर्शनादिजन्मा परमानर्थविवेकको वैकृत्याख्यः स भयम् । परमानर्थविवेकत्वामात्रे तु स एव त्रासो व्यभिचारी । अपरे तु—‘औत्पातिकप्रभवत्सासः, स्वापराधोत्थ भयमिति भेदमाहुः । कदर्यवरतुविलोकनजन्मा विचिकित्साख्यश्चित्तवृत्तिविशेषो जुगुप्सा । अलौकिकवस्तुदर्शनादिजन्मा आश्चर्याख्यो विस्मयः ॥

१. ‘वैकृत्या’ प. २. ‘प्रातिकूल्यागमाधिक्यविशेषः क्रोध उच्यते ।’ इति ग. ३. ‘अत्रानात्मिका कर्तुंस्साहोऽप्यववायिता । अरिष्टदर्शनं भीतिररिष्टदर्शनादिभिः ।’ इति ग.

• दीपेक्षणादिभिर्गर्हा जुगुप्सा विसयोद्भवा ।

विविधेषु पदार्थेषु लोकसीमातिवर्तिषु ॥ १७९ ॥

विस्फारथेतसो यस्तु स विसय उदाहृतः ।

शमो निरीहावस्थायां स्वात्मविश्रामजं सुखम् ॥ १८० ॥

नसामध्येन जनितं यद्येतसो वैकृत्यमस्थिरत्वं जनयति तत्स्थानिष्टतर्कणम् । भयमित्यर्थः । केचित्तु—“वैकृत्यं मनसो भयम्” इति पठित्वा रौद्रः क्रुद्धः तस्य क्रोधरूपया शक्त्या वैकृत्यमिह भाविदुःखे द्वेषः । तस्य च परक्रोधजन्यत्वम्, तच्चन्यमुत्तविरयत्वात् । न तु तच्चन्यं दुःखमेव वैकृत्यम्, तदनुत्पत्तिदशायामपि भीत्युपलम्भात् । एवं च मनःक्षोभरूपाप्राप्ताख्यव्यभिचारिभावादस्य भेदः” इति व्याकुर्वन्ति । तत्र । व्याघ्रादीनां क्रोधाभावेऽपि तेभ्यो भयोत्पत्तिसंभवात् । मनःक्षोभरूपप्राप्ताख्यव्यभिचारिभावस्य भयंकरशात्रवाद्यानिष्टजननसामर्थ्यजन्यत्वेनैव भेदसंभवाच्च । लोकसीमातिवर्तिषु लोकव्ययहारातिश्रान्तेषु । विस्फारो विस्तारः । स च दृष्टेः तुभ्योऽसंभवित्वज्ञानेन हेत्वनुसंधाने मनोव्यापाररूपः । निरीहावस्थायां निःस्पृ-

१. शम इति । शमो निरीहावस्थायामित्यादेरयमाशयः—शान्तो नाम नवमो रसोऽनुभवसिद्धतया दुरपलापः । नास्य स्थायी निर्वेदो भवितुमर्हति । विषयेष्वलं प्रत्ययरूपत्वात्, आत्मावहेलनरूपत्वात् । शान्तेश्च निखिलविषयपरिहारजनितारममाश्रविश्रामानन्दमादुर्भावमयत्वानुभवात् । तदुक्तम्—“यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् । तृष्णाक्षयमुत्पस्येते नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥” इति । अत एव ‘सर्ववृत्तिविरामोऽस्य स्थायी’ इति परास्तम् । अभावस्य स्थायित्वायोगात् । तस्माच्छमोऽस्य स्थायी । निर्वेदादयस्तु व्यभिचारिणः । स च शम उत्तलक्षणः । एतेन ‘निर्वेदस्याविभावोऽपि शान्तोऽपि नवमो रसः ।’ इति वदन्तः काव्यप्रकाशकाराः प्रत्युक्ता इति । तत्र पेशलम् । विषयेष्वलंप्रत्ययरूपस्य आत्मावहेलनरूपस्य वा निर्वेदस्य शोकवत्समाधेयत्वात् । वस्तुतस्तु रत्यादिकमुपजीव्य इर्षादेरिव तत्त्वज्ञानोत्पन्नं निर्वेदमुपजीव्य शमादेः प्रवृत्तिर्जायते । स एव स्थायी नतु शमः । न ‘क्वचिच्छमः’ इत्याधिकारिकवचनविरोध इति वाच्यम् । शम्यते यस्मादिति व्युत्पत्त्या तस्य निर्वेदपरत्वात् । तृष्णायाः क्षयो यस्मादिति व्युत्पत्त्या तृष्णाक्षयोऽपि निर्वेद एव । अत एव ‘एकोनपञ्चाशद्भावाः’ (ना. शा. ७ अ.) इति मुनिवचनं संगच्छते । अथे स्थायिनः, अष्टौ सात्त्विकाः, त्रयस्त्रिंशद्ब्रह्मिचारिण इति संकलनेन एकोनपञ्चाशत्त्वम् । शमस्यापि भावत्वेन स्वीकारे तु पञ्चाशत्त्वापत्तिः । अन्यत्रापि निर्वेदस्य शान्ते स्थायित्वमाज्ञातम् । तदुक्तम्—“रतिः शोकश्च निर्वेदक्रोधोत्साहाश्च विसयः । हासो भयं जुगुप्सा च स्थाविभावाः क्रमादमी ॥” इति प्रकाशोन्मीलितमतयो रसगङ्गाधरकारादयश्च । च्वन्यालोकलौचने भाचार्याभिनवगुप्तपादा अपि ‘एकाग्रयत्ने निर्दोषो नैरन्तर्ये विशेषवान्’ इत्यादिष्वनिकारिकावृत्तिव्याख्यानावसरे ‘नतु

१. ‘उडन्वा गहंणार्थानाः दोषसंदर्शनादिभिः ।’ इत्यर्थमेव ग. पुस्तके. २. ‘विसयश्चिच्चविकारपूर्वादिदृष्टिलोकनात् ।’ इति ग. ३. ‘आत्म’ घ.

येया मालतीमाधवे रतिः । लटकमेलके हासः । रामायणे शोकः । महामारते शमः । एवमन्यत्रापि । एते क्षेप्वन्तरा उत्पद्यमानैस्त्रैर्विरुद्धैरविरुद्धैश्च भावैरनुच्छिन्नाः प्रत्युत परिपुष्टा एव सह-दयानुभवसिद्धाः ।

किं च ।

नानाभिनयसंबन्धान्भावयन्ति रसान्यतः ।

इदशायां स्वस्य जीवस्य आत्मनि परमात्मरूपे विधामोऽवस्थानम् । तन्नन्यमित्यर्थः । 'शान्तरसस्य निर्वेदः स्थायी' इति काव्यप्रकाशकृतम् । तत्र । निर्वेदस्य व्यभिचारिरूपत्वेन स्थायित्वायोगात् । 'अविच्छाः' इति कारिकां पिटृणोति—एते हीति । रत्नादयो हीत्यर्थः । एषु रसेषु । भावानां विशेषलक्षणान्युक्त्वा सामान्यलक्षणमाह—किं चेति । वेपथेष्टादिभिर्नायकसदृशीकरणमभिनयः तत्संबन्धान् तद्विज्ञान् । अभिनयेति काव्यमात्रपरम् । सात्त्विका इति अनुभावमात्रोप-

नास्त्येव शान्तो रसः, तस्य तु स्याद्येव नोपदिष्टो मुनिना—' इति पूर्वपक्षीकृत्य विचारं कुवांगाः पर्यवसाने —आधिकारिकत्वेन तु शान्तो रसो निबन्ध्य इति चन्द्रिका (ध्वन्यालोकव्याख्या) कारः । तच्चेहासाभिर्न पर्यालोचितम्, प्रसङ्गान्तरात् । मोक्षफलत्वेन चार्यं परमपुरुषार्थनिष्ठत्वात्सर्वरसेभ्यः प्रधानतमः । स, चायमस्सदुपाध्यायभट्टतीतेन काव्यकौतुके, असाभिश्च तद्विरणे बहुतरकृतनिर्णयः पूर्वपक्षसिद्धान्त इत्यलं बहुना" इत्युपसमहासुः । अन्यैस्त्वेवं रसप्रमेवोक्तम्—'द्वैतप्रबोधोदासीन्यमतिमुख्यैः सुपोषितः । विभावापैस्तु निर्वेदस्यायी शान्तो रसः स्मृतः ॥' इति । अत्र द्वैतमालम्बनम्, प्रबोधो ब्रह्मसाक्षात्कार उदीपनम्, औदासीन्यमनुभावः, मतिर्व्यभिचारीत्यादि द्रष्टव्यम् । एवं रसतरङ्गिण्यादावपि निरूपितम् । अत्र चैषा व्यवस्थितिः—तरवद्भानजन्यो निर्वेदः स्थायी, आपदीर्घादिजन्यो व्यभिचारीति । उक्तं चाभियुक्तैः—'स्थायी स्याद् विषयेभ्येव तत्त्वज्ञानाद्भवेत्पदि । इष्टानिष्टवियोगात्किन्तुस्तु व्यभिचार्यसौ ॥' इति । अत्रेदं रसप्रतमुदाहरणम्—'कदाप्यहहहृदयस्य भृशक्षिन्नाश्रवस्तुनः । अस्तण्डानन्दतिन्धोर्मे करणीयं किमीदितम् ॥' इति । एतेन जीवात्मपरमात्मनोरभेदज्ञानस्य द्वैविध्यादिवर्णनं कुशलाशावलम्बनायितं ब्रह्ममीमांसाशास्त्रविरुद्धमिति रसप्रम् ॥

१. लटकैति । लटकानां दुर्जनानां मेलको यस्मिन् प्रहसने इति लटकमेलकम् । रघुवंशादिषु व्यधिकरणो बहुव्रीहिः । न च लटकान् मेलयतीत्येव कुतो न व्युत्पादनीयं लक्ष्यैकशरणा वैयाकरणा इति परपञ्चादिष्ठापनात् । श्रीहर्षेणाप्युपाश्लोकि 'मङ्गुं प्रमुखांकरणस्य दर्पं पदप्रयोगाध्वनि लोक एषः । शशो यदस्वास्ति शशी ततोऽयमेवं शृणोऽस्वास्ति शृणोति, नोक्तः ॥' (नै. २२ स. ८४ श्लो.)

तसाद्भावा अमी प्रोक्ताः स्थायिसंचारिसात्त्विकाः ॥१८१॥

यदुक्तम्—

‘सुखदुःखादिभिर्भावैर्भावस्तद्भावभावनम्’

अथ रसस्य भेदानाह—

शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः ।

वीमत्सोऽद्भुत इत्यष्टौ रसाः शान्तस्तथा मतः ॥ १८२ ॥

लक्षणम् । बहुवचनाद्विभावपरिग्रहः । सुखदुःखादिभिरिति । सुखं शमः । दुःखं शोकः । आदिना रत्यादिपरिग्रहः । सुखादिभिः स्थायिभावैस्तद्भावनं रसत्व-
प्रापणं यस्मात्स भाव इत्यर्थः । अष्टाविति नाव्याभिप्रायेण । शान्तस्य नाट्ये तादृ-

१. रसा इति । शृङ्गारादयः शान्तान्ता नव रसा इत्यर्थः । यत्तु केचित्—‘शान्तस्य शमसाध्यत्वान्नटे च तदसमवात् । अष्टावेव रसा नाट्ये न शान्तस्तत्र युज्यते ॥’ इति व्यवस्थापयन्ति, तच्चापरे न क्षमन्ते । तथाहि—नटे शमाभावादिति हेतुरसगतः । तत्र रसाभिन्वचेरस्वीकारात् । सामाजिकाना शमवत्त्वेन तत्र रसोद्भोधे बाधकाभावात् । न च नटस्य शमाभावात्तदभिनयप्रकाशकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तस्य भयक्रोधादेरप्य-
भावेन तदभिनयप्रकाशकताया अभ्यसगत्वापत्तेः । यदि च नटस्य क्रोधादेरप्यभावेन वास्तवतत्कार्याणां वषवन्धादीनामुत्पत्त्यसमवेऽपि कृत्रिमतत्कार्याणां शिक्षाम्यासादिन उत्पत्तौ नास्ति बाधकमिति निरीक्ष्यते तदा प्रकृतेऽपि तुल्यम् । अथ नाट्ये गीतवाद्यादीनां विरोधिना सत्त्वात् सामाजिकेष्वपि विषयवैमुरत्यात्मनः शान्तस्य कथमुद्रेक इति चेत्, नाट्ये शान्तरसमभ्युपगच्छद्भिः फलबलात्तद्गीतवाद्यादेस्तस्मिन्विरोधिताया अकल्पनात् । विषयचिन्तासामान्यस्य तत्र विरोधित्वस्वीकारे तदीयालम्बनस्य संसारनित्यत्वस्य तदु-
दीपनस्य पुराणश्रवणतत्सद्गुण्यवनतीर्थावलोकनादेरपि विषयत्वेन विरोधित्वापत्तेः । अत एव चरमाध्याये संगीतरत्नाकरे—‘अष्टावेव रसा नाट्येष्विति केचिदचूचुदम् । तदचारु यतः कश्चिन्न रस स्वदते नटः ॥’ इत्यादिना नाट्येऽपि शान्तो रसोऽस्तीति व्यवस्थापितम् । यैरपि नाट्ये शान्तो रसो नास्तीत्यभ्युपगम्यते तैरपि बाधकाभावात्समा-
भारत्तादिप्रबन्धानां शान्तरसप्रधानताया अखिललोकानुभवसिद्धत्वाच्च कान्ये सोऽवश्य स्वीकार्यः । अत एव ‘अष्टौ नाट्ये रसा रम्यता.’ इत्युपक्रम्य ‘शान्तोऽपि नवमो रस’ इति राजानकमम्मटाचार्या अभ्युपगतमहापुं. । एतेन प्रकृतमन्थमन्यथा योजयतां विशु-
द्धतामुक्तिर्न वैशलेति दरमुकलितनयनैः श्रुतीभिर्विचारणीयम् ॥

तत्र शृङ्गारः

शृङ्गं हि मन्मथोद्भेदस्तदागमनहेतुकः ।

उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः शृङ्गार इष्यते ॥ १८३ ॥

परोढां वर्जयित्वा तु वेश्यां चाननुरागिणीम् ।

आलम्बनं नायिकाः स्युर्दक्षिणाद्याश्च नायकाः ॥ १८४ ॥

चन्द्रचन्दनरोलम्बरुताद्युद्दीपनं मतम् ।

श्रुविक्षेपकटाक्षादिरनुभावः प्रकीर्तितः ॥ १८५ ॥

त्यक्तवौद्र्यमरणालस्यजुगुप्सान्वयभिचारिणः ।

स्थायिभावो रतिः श्यामवर्णोऽयं विष्णुदैवतः ॥

यथा—‘शून्यं वासगृहम्—’ इत्यादि (२३ पृ.) । अत्रोक्तस्वरूपः पतिः, उक्तस्वरूपा च बाला आलम्बनविभावौ । शून्यं वासगृहमुद्दीपनविभावः । चुम्बनमनुभावः । लज्जाहासौ व्यभिचारिणौ । एतैरभिव्यक्तः सहृदयविषयो रतिभावः शृङ्गाररसरूपतां भजते ।

तद्भेदावाह—

विप्रलम्भोऽथ संभोग इत्येष द्विविधो मतः ॥ १८६ ॥

क्वष्टिविरहात् । तदुक्तम्—‘अथो नाथ्ये रसाः स्मृताः’ इति ॥ शृङ्गमिति । मन्मथस्य संभोगेच्छाया उद्भेद उद्बोधः । तदागमनहेतुकः मन्मथोद्भेदप्राप्तिजन्यः । वीतरागाणां रसानुपत्तेः । उत्तमप्रकृतिर्नायको यत्र सः । प्रायः इत्यनेन शृङ्गारभासादावधमप्रकृतित्वं सूचितम् । एवं च शृङ्गमृच्छति कारणत्वेन प्राप्नोतीति शृङ्गारपदव्युत्पत्तिरवधेया । अथवा शृङ्गेण अर्थेते सामाजिकैः प्राप्यतेऽसाविति कर्मण्युत्पन्नेन अण्ण तत्पदं सिद्धम् । अत्र शृङ्गारे परोढाननुरागिवेश्यावर्जनम् । तद्विषयरसस्य शृङ्गारभासत्वादिति भावः । रोलम्बो भ्रमरः । आदिना देशकालादि-

१. शृङ्गार इति । शृणाति चरमदशाम्रापणेन दिनस्ति कामुकानिति शृङ्गं मन्मथोद्भेदः ‘शुं हिंसायाम्’ ‘शृणातेर्हस्त्वश्च’ ‘इत्युणादिभूत्रेण शुभुद्धरस्ताः । इह शृङ्गपदस्योत्कर्षार्थेलाभेऽपि योगजशब्दा मरणावधिको मान्मथो व्यापार इति सूच्यते । शृङ्गमृच्छति, प्राप्नोतीति शृङ्गारः । कर्मण्यण् । यदा अन्तर्भावितप्रयत्नेन कच्छतिः । यदा शृङ्गम् वा समन्ताद् रति ददातीति योजना । अत्र आठः परिपोषणे पर्यवसानम् ॥

२. त्रिप्रेति । शृङ्गारो द्विविधः—‘संयोगो विप्रलम्भश्च । रतेः संयोगकालावच्छि-

१. ‘च’ क.ग. २. ‘मन्मथस्य-’ इत्यादि-‘उद्बोध’ इत्यन्तः पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति. ३. ‘उद्भेदः’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ४. ‘अथवा-’ इत्यादि-‘सिद्धम् ।’ इत्यन्तः पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति.

तत्र

यत्र तु रतिः प्रकृष्टा नाभीष्टमुपैति विप्रलम्भोऽसौ ।

अभीष्टं नायकं नायिकां वा ।

सं च पूर्वरागमानप्रवासकरुणात्मकश्चतुर्धा स्यात् ॥१८७॥

तत्र

श्रवणाद्दर्शनाद्वापि मिथः संरुढरागयोः ।

ग्रहणम् ॥ तद्भेदौ शृङ्गारभेदो ॥ तत्र तयोर्मध्ये । विप्रलम्भमाह—यत्र त्विति । तुशब्दार्थः । तत्र रसे प्रकृष्टा प्रकरणादिना प्रधानत्वं प्राप्ता रतिरस्ति । नायिका नायिको वा अभीष्टं नायकं नायिकां वा नोपैति नोपभुङ्क्ते असौ विप्रलम्भ इत्यर्थः । तथा चोपभोगानावसंबलितप्रकृष्टरतिविषयो रसो विप्रलम्भ इत्यर्थः । करुणादौ शोकोदीपनतया रतिसत्त्वेन तत्रातिव्याप्तिवारणाय प्रकृष्टेति । संभोगेऽतिव्याप्तिवारणाय उपभोगमावेति । विप्रलम्भसमानविषयके ज्ञानान्तरे संस्कारे वा अतिव्याप्तिवारणाय रस इति । अन्ये तु—‘यत्र दुःखसंबलितत्वादतिर्न प्रकृष्टा अभीष्टमुपैति विषयीकरोति स विप्रलम्भः’ इति व्याकुर्वन्ति । तत्र । करुणेऽतिव्याप्तेः । यदि च ‘यत्र’ इत्यस्य ‘शृङ्गारे इति व्याकरणात्करुणे नातिव्याप्तिरित्युच्यते तदा अभीष्टमुपैति’ इत्यन्यार्थक्यम् । अभीष्टविषयस्तेरेव शृङ्गारत्वेन परिणामात् । अपरे तु—‘नायिकादिभिरभीष्टं नोपैति न संगच्छते । तथा चामीष्टविच्छेदसंबलिता रतिर्यत्र स विप्रलम्भः’ इत्याहुः । तत्र । प्रणयमानादावमीष्टविच्छेदाभावेनाव्याप्तेः । केचित्तु—‘संयोगः सुखसंभिन्नो विप्रलम्भस्तु दुःखयुक्तः । रतिस्त्वयोः प्रकर्षः स्यादाधिक्यात्सुखदुःखयोः ॥’ इति दर्शनाद् दुःखसंबलितरतिस्थायिभावको रसो विप्रलम्भः’ इत्याहुः । तत्र । प्रणयमाने दुःखायोगादव्याप्तेः ॥ स च विप्रलम्भः चतुर्धा इतीदमुपलक्षणम् । विरहोऽपि वेदितव्यः । स च गुर्वादिपरतन्त्रत्वात् । संगमप्रतिरोधो यथा—‘किं रुद्धः प्रियया—’ (१२४ पृ.) इत्यादि । अन्यथा

त्रये प्रथमः । विवोगकालावच्छिन्नत्वे द्वितीयः । संयोगश्च न दंपत्योः सामानाधिकरण्यात् । प्रकृतल्पशयनेऽपीर्ष्यादिसद्भावे विप्रलम्भस्यैव वर्णनात् । एवं विवोगोऽपि न वैयधिकरण्यम् । दोषस्योक्तत्वात् । तस्माद्भावितो संयोगवियोगाल्पावन्तःकरणवृत्तिविशेषौ । यत्संयुक्तो वियुक्तश्चासीति धीः । तत्राद्यो यथा—‘शयिता सविधेऽप्यनीश्वरा सफलीकर्तुंमघो मनोरथान् । दयिता दयिताननाम्बुजं दरनीलप्रयना निरीश्वरे ॥’ इति । द्वितीयो यथा—‘वाचो माहल्लिकीः प्रयाणसमये जल्पलनस्यं जने केलीमन्दिरमारुताय नमुखे विन्यस्तवक्राम्बुजा । निःश्वासग्लपिताधरोपरिपतद्वाष्पाद्द्वंसोहृष्टा बाला लोलबिभ्रोषना शिव शिव प्राणेशमालोकते ॥’ इति विशेषे रसगङ्गाधरे ॥

१. ‘तत्र’ इति नास्ति ग. पुस्तके. २. ‘तत्रापि विप्रलम्भो वृत्तोऽप्योन्वरकवोर्विरहः’ इति ग.
३. ‘अभीष्टम्’ इति नास्ति ग-पुस्तके. ४. ‘स तु’ ग.

दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वरागः सं उच्यते ॥ १८८ ॥

श्रवणं तु भवेत्तत्र दूतवन्दिसखीमुखात् ।

इन्द्रजाले च चित्रे च साक्षात्स्वमे च दर्शनम् ॥ १८९ ॥

अभिलापचिन्तास्मृतिगुणकथनोद्वेगसंप्रलापाश्च ।

उन्मादोऽथ व्याधिर्जडता मृतिरिति दशात्र कामदशाः १९०

अभिलापः स्पृहा चिन्ता प्रास्युपायादिचिन्तनम् ।

उन्मादश्चापरिच्छेदश्चेतनाचेतनेष्वपि ॥ १९१ ॥

अलक्ष्यवाक्प्रलापः स्याचेतसो भ्रमणाद्भ्रमम् ।

व्याधिस्तु दीर्घनिःश्वासपाण्डुताकृशतादयः ॥ १९२ ॥

जडता हीनचेष्टत्वमङ्गानां मनसस्तथा ।

शेषं स्पष्टम् ।

क्रमेणोदाहरणानि—

‘प्रेमार्द्राः प्रणयस्पृशः परिचयादुद्गाढरागोदया-

स्तास्ता मुग्धदृशो निसर्गमधुराश्चेष्टा भवेयुर्मयि ।

तस्य निरुक्तप्रकारचतुष्टयानन्तर्भावान्प्रत्यक्षाभावेन तत्र सामान्यलक्षणस्यातिव्याप्ति-
प्रसङ्गात् । तत्र पूर्वरागादिषु । मिथ इति । अन्योन्यमित्यर्थः । दशाविशेषोऽ-
वस्थामेदः । अप्राप्तौ परस्वरासंगमे । वन्दिनः स्तुतिपाठकाः । दशाविशेषा-
नाह—अभिलाप इति । दश प्रकाराः । अत्र पूर्वरागे । कामकृता रतिजन्य-
दशाः कामदशाः । स्पृहा अभीष्टप्राप्तीच्छा । अपरिच्छेदो विशेषनिर्धारणा-
भावः । अलक्ष्यवाक् निर्निपयं वचः । शेषं स्पृहादिकम् ॥ प्रेमार्द्रा इति ।
प्रेम्णा आर्द्रा निविडसंपृक्ताः । प्रेमाभिव्यञ्जिका इति यावत् । प्रणयं द्रष्टुः क्लृप्तं
स्पृशन्ति जनयन्ति । परिचयान्मुहुर्मुहुर्दर्शनात् । उद्गाढ उक्कटो यो रागः सुर-
तेच्छा तस्योदयो आभ्यस्ताः । मुग्धदृशो मालव्याः । चेष्टा नेत्रविक्षेपादिरूपाः

1. स्मृतीत्यादि । ‘देषो यत्रान्यकार्येषु तदेकार्थं च मानसम् । स्वात्मनोरथेश्चापि
चेष्टास्ताः स्मृतिरुच्यते ॥’, ‘सौन्दर्यदक्षितालपिर्नारत्य-यस्तरसमो युवा । इति वाणी भवे-
त्तत्र तदुक्त गुणकीर्तनम् ॥’, यस्मिन्नन्यमर्थं वा न च हर्षाय जायते । प्रदेवः प्राणि-
तन्त्रेऽपि स उद्वेगोऽभिधीयते ॥’, ‘स्वात्मरोदनोत्कम्पवसुधोलेखनैरपि । व्यापारो जायते
यत्र स उन्मादो निरूप्यते ॥’

१. ‘च कीर्तितः’ ग. २. ‘अथ’ नास्ति क पुस्तके. ३. ‘अभिलाप—’ इत्यादि—‘स्पष्टम् ।’
इत्यत्र पाठो ग. पुस्तके नास्ति.

यास्वन्तःकरणस्य बाह्यकरणन्यापाररोधी क्षणा-

दाशंसापरिकल्पितास्वपि भवत्यानन्दसान्द्रो लयः ॥'

अत्र मालतीसाक्षाद्दर्शनप्ररूढरागस्य माधवस्याभिलाषः ।

'कथमीक्षे कुरङ्गाक्षीं साक्षालक्ष्मीं मनोभुवः ।

इति चिन्ताकुलः कान्तो निद्रां नैति निशीथिनीम् ॥'

अत्र, कस्याश्चिन्नायिकाया इन्द्रजालदर्शनप्ररूढरागस्य नायकस्य

चिन्ता । इदं मम । 'मयि सकपटम्—' इत्यादौ (१५७ पृ.) नायकस्य

स्मृतिः । 'नेत्रे खञ्जनगञ्जने—' इत्यादौ (११० पृ.) गुणकथनम् ।

'श्वासान्मुञ्चति' इत्यादौ (१३६ पृ.) उद्वेगः ।

'त्रिभागशेषासु निशासु च क्षणं निमील्य नेत्रे सहसा व्यवुध्यत ।

क नीलकण्ठ व्रजसीत्यलक्ष्यवागसत्यकण्ठार्पितबाहुबन्धना ॥'

अत्र प्रलापः ।

'भ्रातद्विरेफ—' इत्यादौ (१५६ पृ.) उन्मादः ।

'पाण्डु क्षामं वदनं हृदयं सरसं तवालसं च वपुः ।

आवेदयति नितान्तं क्षेत्रियरोगं सखि हृदन्तः ॥'

अत्र व्याधिः ।

'भिसिणीअलसअणीए निहिअं सव्वं सुणिचलं अङ्गं ।

दीहो णीसासहरो एसो साहेइ जीअइत्ति परं ॥'

क्रियाः । बाह्यकरणन्यापाररोधी बाह्येन्द्रियसंबन्धप्रतिबन्धकः । आशंसापरिकल्पि-

तासु संकल्पविषयीभूतासु । अन्तःकरणस्य लयो निबिडाभिनिवेशो भवतीत्यन्वयः ॥

निशीथिनीम्, इत्यविच्छेदे द्वितीया ॥ इन्द्रजालेति । इन्द्रजालस्य कुहकस्य

कोटा ॥ 'मयि सकपटम्—' इति स्मृतिसंचारिभावोदाहरणम् । 'नेत्रे खञ्जनगञ्जने—'

इति प्ररूढयावनाया मध्यमनायिकाया उदाहरणम् ॥ त्रिभागशेषासु तृतीयभा-

गावशिष्टासु । अलक्ष्यवाक् अविषयवचः । असलं मिथ्या शिवस्य कण्ठेऽर्पितं

बाहुबन्धनं यया । यद्वा असलस्य अलीकदृष्टस्य शिवस्य कण्ठेऽर्पितं बाहुबन्धनं यया ॥

'भ्रातद्विरेफ—' इत्युन्मादसंचारिभावोदाहरणम् ॥ क्षामं कृशम् । सरसं सानुप-

गम् । तव मालत्याः ॥ क्षेत्रियेति । एतच्छरीराचिकित्सेत्यर्थः । हृदन्तः हृदय-

मध्ये ॥ भिसिणीति । 'भिसिनीदलशयनीये निहितं सर्वं सुनिश्चलमङ्गम् । दीर्घो

निःश्वासरूपैव साधयति जीवतीति परम् ॥' इति संस्कृतम् ॥ रसस्य रवेर्विच्छेद-

१. 'इदं मम—' इत्यादि 'जडता । इदं मम ।' इत्यन्तः पाठो ग शुद्धके नास्ति. २. 'एव' इति सुखान्तरे.

अत्र जडता । इदं मम ।

रसविच्छेदहेतुत्वान्मरणं नैव वर्ण्यते ॥ १९३ ॥

जातप्रायं तु तद्वाच्यं चेतसाकाङ्क्षितं तथा ।

वर्ण्यतेऽपि यदि प्रत्युज्जीवनं स्याददूरतः ॥ १९४ ॥

तत्रार्थं यथा—

‘शेफालिकां विदलितामवलोषय तन्वी

प्राणान्कथंचिदपि धारयितुं प्रभूता ।

आकर्ष्य सप्रति रुतं चरणायुधानां

किं वा भविष्यति न वेद्मि तपस्विनी सा ॥’

• द्वितीयं यथा—

‘शैलम्बाः परिपूरयन्तु हरितो झकारकोलाहलै-

र्मन्दंमन्दमुपैतु चन्दनवनीजातो नभस्वानपि ।

माद्यन्तः कलयन्तु चूतशिखरे केलीपिकाः पञ्चमं

प्राणाः सत्वरमश्मसारकठिना गच्छन्तु गच्छन्त्वमी ॥’

ममैतौ ।

तृतीयं यथा— कादम्बर्या महाश्वेतापुण्डरीकवृत्तान्ते । एष च
प्रकारः करुणविप्रलम्भविषय इति वक्ष्यामः ।

हेतुत्वाद् विनाशहेतुत्वात् । रत्याश्रयस्य मरणाद्रतेर्नाश इति मरणरूपानुभावेन रते-
र्मिलनाभावाद्रसत्व नोपपद्यत इति भावः । तन्मरणम् । मरणत्वर जीवनं प्रत्युज्जीव-
नम् । प्रभूता समर्था । संप्रति रात्रिशेषयामार्धे । चरणायुधानां बुक्कुटानाम् ।
किं कीदृगवस्था । तपस्विनी ब्रह्मचारिणी । मैथुनरहितत्वात् । अथवा तुच्छा ।
अर्धरात्रे शेफालिका विकसति, तदानीमेव त्वामप्राप्य कथंचित्प्राणान्धारयति,
रात्रिशेषयामार्धे बुक्कुटा नदन्ति, इदानीमपि त्वामप्राप्य सा मृतप्रायेति भावः ॥
द्वितीयं चेतसा काङ्क्षितं मरणम् । नभस्वान् वायु । पञ्चमं स्वरविशेषम् ।
अश्मसारकठिनाः लोहकठिना ॥ तृतीयं प्रत्युज्जीवनं सन्निकृष्टमरणं । एष

1. चन्दनेति । दाक्षिणातो वायुरित्यर्थः ॥

केचित्तु—

‘नयनप्रीतिः प्रथमं चित्तासङ्गस्ततोऽथ संकल्पः ।

निद्राच्छेदस्तनुता विषयनिवृत्तिरूपानाशः ॥

उन्मादो मूर्च्छा मृतिरित्येताः स्मरदशा दशैव स्युः ॥’ इत्याहुः ।

तत्र च—

आदौ वाच्यः स्त्रिया रागः पुंसः पश्चात्तदिङ्गितैः ।

इङ्गितान्युक्तानि । यथा रत्नावल्यां सागरिकावत्सराजयोः । आदौ पुरुषानुरागे संभवत्यप्येवमधिकं हृदयंगमं भवति ।

नीली कुसुम्भं मञ्जिष्ठा पूर्वरागोऽपि च त्रिधा ॥ १९५ ॥

तत्र

न चातिशोभते यन्नापैति प्रेम मनोगतम् ।

तन्नीलीरागमाख्यातं यथा श्रीरामसीतयोः ॥ १९६ ॥

कुसुम्भरागं तत्प्राहुर्यदपैति च शोभते ।

मञ्जिष्ठारागमाहुस्तद् यन्नापैत्यतिशोभते ॥ १९७ ॥

अथ मानः—

मानः क्रोधः स तु द्वेषा प्रणयेर्घ्यासमुद्भवः ।

च तृतीयः ॥ नयनप्रीतिर्दर्शनेच्छा । चित्तासङ्गः मनसः संगतिः नायकप्रा-
प्तीच्छा । संकल्पः प्रायुपायादिचिन्ता ॥ तत्र च पूर्वरागे च । तदिङ्गितैः स्त्रीचे-
ष्टाविशेषैः । इङ्गितान्युक्तानीति । अभिलाषादिरूपाणीत्यर्थः । एवं प्रथमं स्त्रिया
रागवर्णने मनोहरम् । ‘एवमधिकहृदयंगमता भवति’ इति पाठः । एवं प्रथमं
स्त्रिया रागवर्णने । कुसुम्भरागमञ्जिष्ठारागयोर्लक्ष्यं दर्शयितव्यमवश्यं यदि
प्राव्यम् ॥ मानमाह—अथेति । स तु मानस्तु । द्वयोः स्त्रीपुंसयोः ॥ प्रमोदे

१. केचिदिति । वात्स्यायनादयः ।

२. नयनेति । नायिकामवलोकयतः संयोगेच्छालक्षणात्कामादनन्तरं दृश्यं लिंगे
जायेते । ततो विषयाप्राप्तौ चित्तासङ्गस्तत्र चित्तस्यासक्तिः । तस्मिन्सके संकल्पः
कथं प्राप्स्यामि प्राप्य चैवमनुष्ठातव्यमिति । ततः संकल्पयतो निद्राच्छेदः । निद्रामलम-
मानस्य तनुता शरीरकादयम् । ततो विषयेभ्यो निवृत्तिः । सर्वथा सद्गतचित्तत्वादन्य-
विषयाञ्ज्वलञ्ज्वलनञ्वालाप्रसूयाधोपयाति । तेभ्यश्च व्यावर्तमानस्य प्रपानाशो लज्जा-
अप्याशनम् । गुरुभ्योऽपि निर्लज्जत्वाच्च विमेति । विप्रणष्टलज्जस्य निर्भयस्य चोन्मादः ।
ततो मूर्च्छा भवत्यस्वार्थसंशिका । ततो मृतिः प्राणत्यागः ॥

३. कुसुम्भेति । अथेदानीं बहुत्रदम्पत्योः । मञ्जिष्ठा शीकृष्णराधिकयोः ॥

द्वयोः प्रणयमानः स्यात्प्रमोदे सुमहत्यपि ॥ १९८ ॥
प्रेम्णः कुटिलगामित्वात्कोपो यः कारणं विना ।

द्वयोरिति नायकस्य नायिकायाश्च उभयोश्च प्रणयमानो वर्णनीयः ।
उदाहरणम् । तत्र नायकस्य यथा—

‘अलिअपसुत्तअणिमिलिअच्छ देसु सुहअ मज्झ ओआसं ।
गण्डपरिउम्बणापुलइअङ्ग ण पुणो चिराइस्सं ॥’

नायिकाया यथा कुमारसंभवे संध्यावर्णनावसरे ।

उभयोर्यथा—

‘पणअकुविआणं दोणह वि अलिअसुत्ताणं माणइल्लाणं ।
णिच्चलणिरुद्धणीसासदिण्णअण्णाणं को महो ॥’

अनुनयपर्यन्तासहत्वे त्वस्य न विप्रलम्भभेदता, किंतु संभोगसंचा-
र्यास्वभावत्वम् ।

यथा—

‘भूमङ्गे रचितेऽपि दृष्टिरधिकं सोत्कण्ठमुद्वीक्षते
रुद्धायामपि वाचि सस्मितमिदं दग्धाननं जायते ।

प्रेम्णि । ननु प्रमोदे सति कोप एव न भवति, कथं तत्र मानलक्षणसंगतिरित्यत
आह—प्रेम्ण इति । कुटिलगामित्वात् कुटिलनायकादिदृष्टित्वात् । कारणमप-
राधादि । कुटिलस्य विनापि कारणं तत्संभावनया कोपो भवतीति भावः । यदा
कुटिलगामित्वाद् दुरवगमस्वभावत्वात् ॥ अलिअ इति । ‘अलीकप्रसूतकनिमी-
लिताक्ष देहि सुभग मङ्गमवकाशम् । गण्डपरिचुम्बनपुलकिताङ्ग न पुनधिरयि-
ष्यामि ॥’ इति संस्कृतम् । मम विलम्बे तव क्रोधो जात इति रुक्ष्यते । पुनरेवं
विलम्बं न करिष्यामीति भावः । अत्रालीकस्वप्ने नायकस्य कौटिल्यम् ॥ पणअ-
कुवि इति । ‘प्रणयनुपितयोर्द्वयोरप्यलीकसुप्तयोर्मौनविद्गयोः (यतोः) । निश्चलनिरु-
द्धनिःश्वासदत्तकर्णयोः को महः ॥’ इति संस्कृतम् । महो मानमङ्गलमर्थः ।
प्रियवचनदिरूपमानमङ्गलानुबूलप्यापारोऽनुनयः तत्पर्यन्तासहत्वे । तं विनैव
भङ्गर्त्वे चेत्पर्यः । अस्य प्रणयमानस्य । ईर्ष्या अत्रास्या, तस्या एव व्यभिचा-
रित्वेन गणितत्वात् ॥ भूमङ्ग इति । मानोपदेही सखी प्रति नायिकाया उक्ति-

१. ‘प्रणये’ क. २. ‘उदा-’ इत्यदि ‘-भावनम् ।’ इत्यन्तः पाठः क-ख-ग-पुलकेषु नष्टः.
३. ‘भूमङ्गे-’ इति श्लोका क. ग. पुस्तकयोर्नास्ति.

कार्कश्यं गमितेऽपि चेतसि तनू रोमाञ्चमालम्बते
दृष्टे 'निर्वहणं भविष्यति कथं मानस्य तस्मिन्नने ॥'

यथा वा—

'एकस्मिञ्शयने पराङ्मुखतया वीतोत्तरं ताम्यतो-
रन्योन्यस्य हृदि स्थितेऽयतुनये संरक्षतोर्गौरवम् ।

दंपत्योः शनकैरपाङ्गवलनान्मिश्रीमवचक्षुषो-

र्भभो मानकलिः सहासरभसव्यासक्तकण्ठग्रहः ॥'

पत्पुत्रन्यप्रियासङ्गे दृष्टेऽथानुमिते श्रुते ॥ १९९ ॥

ईर्ष्या मानो भवेत्स्त्रीणां तत्र त्वनुमितिद्विधा ।

उत्स्रमायितभोगाङ्कगोत्रस्खलनसंभवा ॥ २०० ॥

तत्र दृष्टे यथा—

'विनयति सुदृशो दृशोः परागं

प्रणयिनि कौसुममौननानिलेन ।

तदहितयुवतेरभीक्षणमक्षो-

द्वयमपि रोपरजोभिरापुपूरे ॥'

रियम् । दग्धाननं तुच्छमुत्तम् । 'अधिरम्' इत्युत्तरत्रापि स्थानद्वयेऽनुपज्यते ।
अत्र दर्शनादीनामनुभावाना बलवत्त्वेन तैः परिपुष्टा रतिः समोगत्वमेवावलम्बते ।
भ्रूमन्नादिभिर्व्यज्यमानाया ईर्ष्यास्तात्साधनत्वमेवेति भावः ॥ स्त्रीणामिति ।
प्रणयमानवजायकस्यार्थं न भवतीति भावः । सुरतध्रमवशादुत्कटनिद्राप्रसिद्धस्व-
प्रायितम् । भोगाङ्कः संभोगचिह्नम् । गोत्रस्य नाम्नः स्खलनम्, अतस्मिन्नु-
च्चारणम् । एतत्संभवा तत्परामर्शजन्या ॥ विनयति निरस्यति सति । 'परागः
कौसुमे रेणौ छानीयादौ रजस्यपि' इति शासनात् कौसुममिति पौनरुक्त्यम् ।
तस्या अहितयुवतेः प्रतिपक्षनायिकायाः । रोपरजोभिर्नायवापराधजन्यक्रोधप्रभव-

1. निर्वहणमिति । निर्वहणं निर्वाहः । मानावलम्बनमिति यावत् ॥

2. वीतोत्तरमिति । वीत विगतमुत्तरस्मृत्तिप्रत्युक्तिरूपं यस्मिन्कर्मणि तथथा स्यात्तथा
ताम्यतोः द्विर्यतोः ॥

3. अपाङ्गेति । अपाङ्गवलनात्रयनान्तचालनात् ॥

4. सहासेति । सहास यथातथा रभस्तेन वेगेन व्यासक्तो भुजवन्धनेन दृढ लघ्नः
कण्ठग्रहो यस्मिन्सः ॥

5. आननानिलेनेति । निजमुखपूत्कारेण ॥

संभोगचिहेनानुमिते यथा—

‘नवनखपदमङ्गं गोपयस्यंशुकेन

स्थगयसि पुनरोष्ठं पाणिना दन्तदष्टम् ।

प्रतिदिशमपरस्त्रीसङ्गशंसी विसर्प-

न्नवपरिमलगन्धः केन शक्यो वरीतुम् ॥’

एवमन्यदपि ।

साम भेदोऽथ दानं च नत्युपेक्षे रसान्तरम् ।

तद्भङ्गाय पतिः कुर्यात्पडुपायानिति क्रमात् ॥ २०१ ॥

तत्र प्रियवचः साम, भेदस्तत्सख्युपार्जनम् ।

दानं व्याजेन भूपादेः पादयोः पतनं नतिः ॥ २०२ ॥

सामादौ तु परिक्षीणे स्यादुपेक्षावधीरणम् ।

रभसत्रासहर्षादेः कोपभ्रंशो रसान्तरम् ॥ २०३ ॥

यथा—‘नो चाटुश्रवणं कृतम्—’ इत्यादि (१२२ पृ.) । अत्र सामादयः पञ्च सूचिताः । रसान्तरमूढम् ।

अथ प्रवासः—

प्रवासो भिन्नदेशित्वं कार्याच्छापाच्च संभ्रमात् ।

परगैः ॥ नयनयेति । नायकं प्रति मानिन्या उक्तिरियम् । स्थगयसि आच्छा-
दयसि । परिमलो विमर्दलप्रकुङ्कुमादिस्तस्य गन्धः । केन उपायेन । वरीतुं गोप-
यितुम् ॥ प्रसङ्गान्मानभङ्गोपायानाह—सामेति । तद्भङ्गाय मानभङ्गाय ।
तस्या मानिन्याः सख्या उपार्जनं प्रसादनम् । अद्यधीरणमवज्ञया त्यागः ।
रभसः संभ्रमः । यतो रभसादेः कोपभ्रंशस्तद्रसान्तरमित्यर्थः । रसान्तरोदाहरणं
यथा—‘कथं ’ममोरसि कृतपक्षनिस्वनः शिलीमुखोऽपतदिति जलरति प्रिये ।
विवृत्य किं किमिति सजल्पया तथा ससाध्वसं कुपितममोषि वान्तया ॥’ अत्र
कान्तवक्षति शरपतनशङ्कया मानभङ्गः ॥ प्रवासमाह—प्रवास इति । भिन्नदेशित्वं
भिन्नदेशवृत्तिवम् । अत्रापि यत्रैत्यनुपज्यते । यत्र श्रीपुंगवोर्भिन्नदेशित्वं तत्तदनु-
भावजनकत्वेन स्वाद्यते प्रवास इत्यर्थः । अस्य कारणान्याह—कार्यादिति ।

१. उपायानिति । अत्र विशेषः शृङ्गारतले—‘वयोत्तरं वतीवास इत्युपायाः
प्रसादने । आपास्तयो पतं कारो विदग्धैः, पक्षिमाः वचिद् ॥’ इति ॥

१. ‘विद्वेन’ इति क पुच्छे नास्ति. २. ‘एवमन्य’ क. ‘वेवम्’ इत्यधिक म-पुस्तक.
३. ‘वटपुगापवम्’ क. ‘वटपुगापवम्’ ग. ४. ‘दृष्टम्’ ग. ५. ‘भिन्नदेशित्वम्’ क ग. ६. ‘विभि-
दिति एवमन्य’ इति शृङ्गारतिलककथाः पाठः.

तत्राङ्गचेलमालिन्यमेकवेणीधरं शिरः ॥ २०४ ॥

निःश्वासोच्छ्वासरुदितभूमिपातादि जायते ।

किं च ।

अङ्गेष्वसौष्ठवं तापः पाण्डुता कृशतारुचिः ॥ २०५ ॥

अधृतिः स्यादनालम्बस्तन्मयोन्मादमूर्च्छनाः ।

मृतिश्चेति क्रमाज्ज्ञेया दश सरदशा इह ॥ २०६ ॥

असौष्ठवं मलापत्तिस्तापस्तु विरहज्वरः ।

अरुचिर्वस्तुवैराग्यं सर्वत्रारागिताधृतिः ॥ २०७ ॥

अनालम्बनता चापि शून्यता मनसः स्मृता ।

तन्मयं तत्प्रकाशो हि बाह्याभ्यन्तरतस्तथा ।

शेषं स्पष्टम् ।

एकदेशतो यथा मम तातपादानाम्—

‘चिन्ताभिः स्तिमितं मनः, करतले लीना कपोलखली,

प्रत्यूपक्षणदेशपाण्डु वदनं, श्वासैकखिन्नोऽधरः ।

अम्मःशीकरपद्मिनीकिसलयैर्नापैति तापः शमं,

कोऽस्याः प्रार्थितदुर्लभोऽस्ति सहते दीनां दशमीदृशीम् ॥’

भावी भवन्भूत इति त्रिधा स्यात्तत्र कार्यजः ॥ २०८ ॥

कार्यस्य बुद्धिपूर्वकत्वाच्चैविध्यम् ।

अस्यानुभायानाह—तत्रेति । प्रवास इत्यर्थः । अङ्गमालिन्यादिकं नायिकायाः ।
मतान्तरमाह—किं चेति । दशेत्त्र एकादशेति विज्ञेयम् । एवं च ‘ज्ञेया’ इत्यत्र
‘एका’ इति पाठः कल्पनीयः । इह प्रवासे । मलापत्तिर्मलसंबन्धः । शून्यता
विषयाप्राहित्वम् । तत्प्रकाशः तस्य नायकस्यालीकदर्शनम् । बाह्याभ्यन्तरत-
इति बहिरिन्द्रियप्राप्तौ मनोप्राप्तौ चेत्यर्थः ॥ चिन्ताभिरिति । विरहिणीसरूपाः
कंचित्प्रत्युत्थिरियम् । स्तिमितं जडीकृतम् । विषयान्तरसंचाराशममिति यावत् ।
एतेनालम्बनता सूचिता । श्वासैकखिन्नः । न तु कान्तदत्तानक्षतेन । प्रार्थितः सद्
दुर्लभः । यो दीनां दैन्यव्याजिकां दशां सहते इत्यर्थः । बुद्धिपूर्वकत्वात्स्वेच्छया

१. प्रत्युपैति । प्रत्युपे प्रमाते यः क्षणदेशश्चन्द्रमास्तद्वत्पाण्डु । निष्प्रममित्यर्थः ॥

२. अम्म इति । अम्मःशीकरैस्वन्दनोदकरणिकाभिः, पद्मिनीकिसलयैः पाषोत्रिनी-
चरदलैश्च । यत्र अम्मसां शीकरा येषु सादृशैः पद्मिनीकिसलयैः । समसोदितत्वादित्यर्थः ।

१. ग-पुस्तके तु ‘मघोतवर्ण-’ इत्यादि । ‘-इन्द्रीम् ३’ इत्यन्तः पाठो नास्ति. २. ‘वार्थस-’
इति पठित्वा नास्ति ग-पुस्तके.

तत्र भावी यथा मम—

‘यमः सुन्दरि, याहि पान्थ, दयिते शोकं वृथा मा कृथाः,
शोकस्ते गमने कुतो मम, ततो वाप्यं कथं मुञ्चसि ।
शीघ्रं न व्रजसीति, मां गमयितुं कस्मादियं ते त्वरा,
भूयानस्य सह त्वया जिगमिषोर्जाविस्य मे संभ्रमः ॥’

भवन्वथा—

‘प्रस्थानं बलयैः कृतं, प्रियसखैरसैरजस्रं गतं,
घृत्या न क्षणमासितं, व्यवसितं चित्तेन गन्तुं पुरः ।
यातुं निश्चितचेतसि प्रियतमे सर्वे समं प्रस्थिता
गन्तव्ये सति जीवित ! प्रियसुहृत्सार्थः किमु त्यज्यते ॥’

विधीयमानत्वात् । एवं च भिन्नदेशगमनस्य संभावनायां भावित्वम् । निश्चये वर्तमानत्वम् । निष्पत्तौ भूतत्वम् । अन्ययोस्तु संभावनानिश्चयासंभवादेकविधत्वमेव ॥ याम इति । वर्तमानसामीप्ये लट् । गमनसंभावनामात्रेण तत्र यत् ‘पान्थ’ इति संबोधनं तत्स्वस्मिन्कान्तस्य प्रेमाभावसूचनाय । तदवगत्य झटिलेव ‘दयिते’ इत्यनेन संबोधनम् । ततः शोकाभावादिति हेतोर्बाष्पं मुखामीत्यर्थः । जीवस्य प्राणानाम् संभ्रमस्त्वेरा । अत्र कान्तासंमत्तिसापेक्षतया गमनस्य संभावनामात्रम् ॥ प्रस्थानमिति । कान्तप्रवासं निश्चित्य स्वजीवितं प्रति नायिकाया उच्चिरियम् । भो जीवित, प्रियतमप्रवासे सति त्वया अवरयं गन्तव्यम् । तथा च प्रियतमे यातुं निश्चितचेतसि सति त्वया च बलयादिप्रियसुहृत्सार्थः किं कथं त्यज्यते । तेनैव साकं गम्यतामित्यर्थः । प्रियसुहृद्भिः सह गमने कथतिशयो न भविष्यतीति । जीवितसत्त्वं एव बलयादिधारणं क्रियत इति बलयादीनां जीवित-प्रियसुहृत्त्वम् । प्रस्थानमाह—प्रस्थानमिति । यात्रेत्यर्थः । बहुदिनव्यापकतद्दार्तया काश्येन बलयग्रंशः । अवरशुभिरजस्रं निरवच्छिन्नं गतं गन्तुमारब्धम् ॥ एषु पुनः प्रियसखत्वोपपादनमत्यन्तप्रियत्वसूचनाय । तथेदशदुःखे अश्रुपातेनैव जीवितघन्यो भवतीति खरसाकारित्वात् । अन्ये तु—‘अश्रुजीवितयोरेकद्वयगामित्वादत्यन्तप्रियत्वम्’ इत्याहुः । तेषामयमाशयः—नाटीविशेषेण हृत्कोपादश्रुनिर्गमो भवतीति, न चैवं घृतेरपि प्रियसखत्वापत्तिरिति वाच्यम्, घृतेरत्यधर्मत्वेन मनोधर्मत्वेन वा हृदयशृत्तित्वायोगात् । नासितं गतं पुरो गन्तुमित्यनेन चित्तस्य पुरःसरत्वमेवोपपादितम् । ननु विभिन्नकाळीनं गमनम् । तेन समं प्रस्थिता इति नानुपपन्नम् । यद्वा प्रियजीवन एव बलया धार्यन्त इति बलयानां घृतेः प्रीतिजनकत्वाच्चित्तस्य ताप्रवणत्वात्प्रियस्य सुहृत्त्वम् । अस्याणां तु मानमव्ययव्यञ्जकतया

१. ग पुरुटे तु ‘काम’ इति श्लोके नास्ति, तत्कारणे ‘प्रकृतं बलये’ इति श्लोके कर्त्तु-
व. ‘काली’ देवकीकथा [कल्पान्त] कल्पसंभवोः । कथोपी कथरोतसोत्तरे निश्चये एतः १/१३ म-

भूतो यथा—'चिन्ताभिः स्तिमितम्—' इत्यादि (१७८ पृ.)
शापाद्यथा—'तां जानीयाः—' इत्यादि (१२३ पृ.) 'संभ्रमो दिव्य-
मानुषनिर्घातोत्पातादिजः । यथा—विक्रमोर्वेश्यामुर्वशीपुरूरवसोः ।

अत्र पूर्वरागोक्तानामभिलाषादीनामत्रोक्तानां चाङ्गासौष्टवादीनामपि
दशानामुभयेषामप्युभयत्र संभवेऽपि चिरंतनप्रसिद्ध्या विविच्य प्रति-
पादनम् ।

अथ करुणविप्रलम्भः—

यूनोरेकतरस्मिन्नाववति लोकान्तरं पुनरलम्ब्ये ।

विमनायते यदैकस्तदा भवेत्करुणविप्रलम्भाख्यः ॥२०९॥

यथा कादम्बर्यां पुण्डरीकमहाध्वेतावृत्तान्ते ।

पुनरलम्ब्ये शरीरान्तरेण वा लम्ब्ये तु करुणाख्य एव रसः ।

अल्पन्तस्यित्वमित्यत्र पृथक् प्रियसखित्वोपादानम् । प्रियतमगमने गन्तुमारब्धा
बलयादयः सख्योचितं कर्म कुर्वन्ति । त्वमपि प्रियस्य सुहृद्भवसीति तवापि गमनं
न्याय्यमित्याह—गन्तव्ये सतीति । अत्रेयमुक्तिरनुभावः । अश्रुपातहृत्तापव्यङ्ग्यो
विवादो व्यभिचारिभावः । प्रियतम आलम्बनम् । नायिकाया रतिज्ञे सामाजिके
रसोत्पत्तिः ॥ तां जानीया इति । प्रोषितमेतृकाया नायिकाया उदाहरणमिदम् ॥
दिव्यो विषुदुल्कादिः । मानुषो गर्वलोकगमनो भ्रूम्पादिः । निर्घात इति
नामसोपलक्षणम् । उत्पातोऽनिष्टसूचको देवकृतः प्रकृतिविपर्ययोः । आदिना
उन्मादादिपरिग्रहः । उर्वशीपुरूरवसोरिति । उर्वशी हि पुरा मित्रावरुणशा-
पान्मनुष्यलोकं प्राप्य पुरूरवमो गृहे 'यदि भवन्तं सुरतसमयातिरिक्तसमये जगं
पश्यामि तदा त्वामहं त्यक्ष्यामि, मम मेपद्वयं भवता रक्षणीयम्' इति नियमं कृत्वा
स्थिता । तदनन्तरं देवैरन्धतमये मेपद्वयमपहतम् । तच्छ्रुत्वा पुरूरवाः ससन्नयेन
पद्मपरिषार्यैव सङ्गपणिर्भेषापहर्तुः पश्चाद्भावितः । एतस्मिन्नन्तरे विद्युद्भिन्नं
नम्रमवलोक्योर्वशी स्वर्गं गतेति प्रन्यस्य बर्तुलार्थः । अत्र देवकृतमेपापहरणस्य
दिव्योत्पातेन पुरूरवसः संभ्रमः, तेनोर्वेश्या भिन्नदेशवृत्तित्वम् ॥ उभयत्र पूर्वरागे
प्रवासे च ॥ करुणविप्रलम्भमाह—यूनोरिति । विमनायते शोकव्याकुलचित्ततया
दित्यपं पुरते । पुनरलम्ब्य इति । रतेर्नाशाद् उत्कटशोकसंभवात् करुणाख्यो

१. संभ्रम इत्यादिपाठिकायां कारिकाप्रमोद कारयः ।

१. ग. पुलके तु 'दि गतेन यदि वा न जीवति प्राणिति विपत्तया तवर्षि इति । एतदीय
वचनेपयार्थिकां न प्रवाति यद्विदुः सखन्दिरम् ।' इत्युदाहरणम्. २. 'संभ्रमः—' इत्यादिः '—वर्णो' ।
इत्यन्तं पाठो नास्ति ग. पुलके. ३. 'अत्र—' इत्यादि यद्विदुः ग. पुलके 'कारुण्य इति ॥ २०९ ॥'
इति कोष्ठीयमे इत्यन्ते. ४. 'विप्रलम्भः' इति क. ग. पुलकेनोर्वांशिक.

किंचात्राकाशसरस्वतीभाषानन्तरमेव शृङ्गारः, संगमप्रत्याशया-रतेरु-
द्भवात् । प्रथमं तु करुण एव, इत्यभियुक्ता मन्यन्ते । यच्चात्र 'संगम-
प्रत्याशानन्तरमपि भवतो विप्रलम्भशृङ्गारस्य प्रवासाख्यो मेद एव' इति
केचिर्दाहुः, तदन्त्ये 'मरणरूपविशेषसंभवात्तद्भिन्नमेव' इति मन्यन्ते ।
अथ संभोगः—

दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवेते विलासिनौ ।

यत्रानुरक्तावन्योन्यं संभोगोऽयमुदाहृतः ॥ २१० ॥

आदिशब्दादन्योन्याधरपानचुम्बनादयः । यथा—'शून्यं वासगृ-
हम्—' (२३ पृ.) इत्यादौ ।

संख्यातुमशक्यतया चुम्बनपरिरम्मणादिवहुभेदात् ।

अयमेक एव धीरैः कथितः संभोगशृङ्गारः ॥ २११ ॥

तत्र स्यादुत्पङ्कं चन्द्रादित्यौ तथोदयास्तमयः ।

जलकेलिवनविहारप्रभातमधुपानयामिनीप्रभृतिः ॥ २१२ ॥

अनुलेपनभूपाद्या वाच्यं शुचि मेध्यमन्यच्च ।

रसः, न पुनर्विप्रलम्भ इति भावः । अत्र विशेषमाह—किं चेति । निषेवेते
कुरुतः । एकतरस्यानुरागाभावे शृङ्गारभास इति तद्धारणाय—अन्योन्यमिति ॥
शून्यमिति । व्याख्यातमेतत्प्राक् (२३ पृ.) एक एकप्रकारः । संभोगोदीपनवि-
भावानाह—तत्रेति । संभोग इत्यर्थः । स्याद् उपयुक्तं भवति । वाच्यं संभो-
गोदीपकतया वर्णनीयम् । शुचि मेध्यमत्यन्तं निर्मलम् । अन्यदुर्म्यादि । संख्यातुं

१. अत्रेति । अत्र कादम्बर्यां चन्द्रापीठं प्रति स्वप्रेयसः पुण्डरीकस्येतिवृत्त वर्णयन्त्या
महाश्वेताया वाचयेत्स्वित्त्वर्थः । स्त्रीपुंसयोर्वियोगे जीवित्वज्ञानदशायां वैकुण्ठपोषिताया
रतेरेव प्राधान्यादिप्रलम्भः । वैकुण्ठं तु संचारिमात्रम् । मृतत्वज्ञानदशायां तु रतिपोषि-
तस्य वैकुण्ठस्यैव प्राधान्यमिति करुण एव । यदा तु सत्यपि मृतत्वज्ञाने देवताप्रसादादिना
पुनरुद्गीकनज्ञानं कथंचित्स्यात्तदालम्बनस्यालन्तिकनिरासाभावाधिप्रवास इव विप्रलम्भ
स्य । न स करुण इति नम्याः ॥

२. केचिदिति । 'कादम्बर्यां तु प्रथमं करुणः, आकाशसरस्वतीवचनादूर्ध्वं प्रवाम-
शृङ्गार एवेति' इत्याचार्यघनिकः ॥

३. विलासिनाविति । विलासिनी च विलासी च विलासिनाविलेकशब्दः ॥

१. '—मायायां' क-य. २. 'एतदन्त्ये' क. ३. 'अपि कथने क-य. ४. 'त समोने पुन-
स्वित्त्व' ग. ५. 'अत्रेति' इत्यादि कथिष्य वरिषि मनुजके. ६. 'वैकुण्ठं च विप्रलम्भसंज्ञकं
रिप्यमना कर्तुं' इति ग.

तथा च भरतः—‘यत्किञ्चिच्छ्लोके शुचि मेघ्यमुज्ज्वलं दर्शनीयं
वा तत्सर्वं शृङ्गारेणोपमीयते (उपयुज्यते च)’ इति ।

किं च-।

कथितश्चतुर्विधोऽसावानन्तर्यातु पूर्वरागादेः ॥ २१३ ॥
यदुक्तम्—

‘न विना विप्रलम्भेन संभोगः पुष्टिमश्नुते ।

कपायिते हि वस्त्रादौ भूयान्रागो विवर्धते ॥’ इति ।

तत्र पूर्वरागानन्तरं संभोगो यथा कुमारसंभवे पार्वतीपरमेश्वरयोः ।
प्रवासानन्तरं संभोगो यथा मम तातपादानाम्—

‘क्षेमं ते ननु पक्षमलाक्षि!—किसञ् खेमं महङ्गं दिदं,

एतादृकृशता कुतः—तुह पुणो पुष्टं सरीरं जदो ।

केनाह पृथुलः प्रिये!—पणइणीदेहस्स समेलणात्,

त्वत्तः सुभ्रु! न कापि मे—जइ इदं खेमं कुदो पुच्छसि ॥’

एवमन्यत्राप्यूह्यम् ।

शक्या ये संभोगभेदास्त्वानाह—किं चेति । एतदभेदवादिमतापेक्षया पक्षान्तर-
सूचनम् । आदिना मानप्रवासकरुणविप्रलम्भानां प्रहणम् ॥ अश्नुते प्राप्नोति ।
एतेन पूर्वरागादिकं विनापि संभोग संभवतीति सूचितम् । तथा च प्रकृतप्रकृत-
भेदेन संभोगो द्विविधः । विप्रलम्भानन्तरं संभोगः प्रकृतः । स च विप्रलम्भस्तु
भेदेन चतुर्विधः । तद्विपरीतोऽपकृत इति फलितम् ॥ क्षेमं ते इति । सस्कृतेन
नायकस्य प्रश्नः, प्राकृतेन नायिकाया उत्तरम् । कृशक क्षेमं मगाङ्गं ददम् । अति-
शयित कृशं यन्मगाङ्गं तदेव क्षेममित्यर्थः । तत्र पुन पुष्टं शरीरं यत् । प्रणयि-
नीदेहस्य समेलनात् । यदीदं क्षेमं कुत पृच्छसि ॥ अपरो यथा मम—‘पादप्र-
णतमालोक्य कान्तमेकान्तकातरम् । सुखन्ती’ वाप्यसतानं सुमुखी तेन सुम्बिता ॥,’
‘कान्ते घोरकृतान्तवशुद्धरात्वं पुण्यपुञ्जेन मे मुक्ता वृन्त तदर्जुनश्रमभरं प्रत्यङ्ग-

१ सुभ्रु इति । ‘सुभ्रु’ इति दृशान्तोऽपि । ‘प्रमाद एवापमिति यहवः’ इति वी-
मुपां दीक्षितवाचस्पतिनात् । अतएव ‘हा पितः ! कासि हे सुभ्रु !’ इत्यत्र राममद्रस्या-
नवसासूचनाय कविना तथा प्रयुक्तं इति तत्त्वम् ॥

१. म. पुच्छोऽपि ‘कपिनः—’ इत्यारेः ‘जडम् ।’ इत्यणत्वस्य मत्वस्य (यानि ‘यस्येक एवावयुज’
स्यपि तत्र विप्रलम्भानन्तर्यातुर्विधाः । पूर्वरागानन्तरसंभोगो यथा—‘पाणिपीडनविधेरनन्तरं शंकरा-
ज्जुष्टिर्दूरं प्रति । भावशास्वत्परिहारभूजासदोहदमनोहरं वपुः ।’ ज्ञानानन्तरसंभोगो यथा—‘वदं
देव्यपरादे उच्यते दृशाममापुन्वती मा मा मुच्यते इति शौरवशैरानर्तितप्रपत्ता । वीत्यारुचि-
शोचता वरवशं यैशुम्बिका मानिनी प्रत तैरमृगं ममाप मन्विनो मूढेः सुरेः शालरा इ’ प्रवासानन्तरसंभोगो
यथा—‘प्रवचन-..... त्वरितमहा..... पञ्चरन्धो । इति वदति मन्वीनशक्तिभूता निरसम-
कान्तवशतां मृगाधी ।’ कृतानन्तरसंभोगो यथा उत्तररादम्बकम् । उक्तं च कारव्याघ्रमेन—‘नरो नव
इवोरेण संभोगोऽनन्तरो हि सः । इ चेन मीतवै चन्द्रा परिशुनो पनेरिव इ’ इति पाठान्तरमुक्तावती ।

अथ हास्यः—

विकृताकारवाग्बेपचेष्टादेः कुहकाद्भवेत् ।

हास्यो हासस्याभिभावः श्वेतः प्रमथदैवतः ॥ २१४ ॥

विकृताकारवाक्केष्टं यमालोक्य हसेज्जनः ।

तमत्रालम्बनं प्राहुस्तच्चेष्टोद्दीपनं मतम् ॥ २१५ ॥

अनुभावोऽक्षिसंकोचवदनसेरतादयः ।

निद्रालस्यावहित्थाद्या अत्र स्पुर्न्यभिचारिणः ॥ २१६ ॥

ज्येष्ठानां स्मितहसिते मध्यानां विहसितावहसिते च ।

नीचानामपहसितं तथातिहसितं तदेषं पद्भेदः ॥ २१७ ॥

ईपद्विकासिनयनं स्मितं स्यात्स्पन्दिताधरम् ।

मालिङ्गय माम् । इत्याकर्ण्य निमीलितार्धनयनं सेरं 'शनैरानतं सोल्लास वदनाम्बुजं मृगदशः सेरं जुबुम्बे प्रियः ॥' हास्यरसमाह—विकृतेति । विकृता आकारा-
दयो यस्य तस्मात्कुहकात् नर्तकात् । एतदुपलक्षणम् । विकृताकारादिविषयक-
श्रव्यकान्यादपि । 'कुहुकात्' इति पाठे विकृताकारादिजन्यात्कौतुकादित्यर्थः ।
अत्र हास्यरसे । तच्चेष्टा विकृताकारादिपुरुषचेष्टा । हास्यरसस्याभिभावस्य
हासस्य भेदानाह—ज्येष्ठानामिति । उत्तमानामित्यर्थः । तदिति । हासभे-
दादित्यर्थः । एष हास्यरसः । स्मितादीनां लक्षणमाह—ईपदिति । तत्र हास्ये

१. हास्य इति । हासस्याभिभावको विकृतकुदालम्बनको विकृतासुदीपितो गलकुडा-
यनुभावितः श्रमादिसंचारितो हास्य इति निर्गलितार्थः । अत्राहुः—'आत्मस्यः परस-
स्थश्वेत्यस्य भेदद्वयं मतम् । आत्मस्यो द्रष्टुरुत्पन्नो विभावेक्षणमात्रतः ॥ इसन्तमपर दृष्ट्वा
विभावश्चोपजायते । योऽसौ हास्यरसस्त्वज्ज्यैः परस्यः परिकीर्तितः ॥ उत्तमाना मध्य-
माना नीचानामप्यसौ भवेत् । 'यवस्य' कथितस्तस्य पद्भेदाः सन्ति चापरे ॥ स्मितं च
हसितं प्रोक्तमुत्तमे पुरुषे बुधे । भवेद्विहसितं चोपहसितं मध्यमे नरे ॥ नीचेऽपहसितं
धातिहसितं परिकीर्तितम् । ईषत्पुलकपोलाम्या वटाशैरप्यनुत्त्वगैः ॥ अदृशपदशतो
हासो मधुरः स्मितमुच्यते । वक्रनेत्रकपोलैश्चेदुत्कुल्लरुपलक्षितः ॥ किञ्चिद्व्यथितदन्तश्च
तदा हसितमिष्यते । सशब्द मधुर कालगत वदनरागवत् ॥ आकुञ्चिताक्षि मन्द्रं च विदु-
र्विहसितं बुधाः । निकुञ्चितासशीर्षश्च गिह्वदृष्टिविलोकनः ॥ उत्कुल्लनासिको हासो
नाश्रोपहसितं मतम् । अस्मान्नजः साक्षुदृष्टिराकम्परकन्धमूर्धजः । शार्ङ्गदेवेन गदितो
हासोऽपहसिताह्वयः । स्थूलकर्णकटुध्वानो वाक्पूरपुत्रेक्षणः । करोपगूढपार्श्वश्च हासो-
ऽतिहसितं मतम् ॥' इति ॥

१. 'हास' क. २. 'अनुभावा पुद्गल' ग. ३. 'हर्षवहित्थप्रमुखासया' ग. ४. 'च
पद्भेदा' घ. ५. 'पादोनः श्रोत्रोऽथ क पुलके उदित' ६. 'कुहुकात्' इति पाठे कटु.

किञ्चिल्लक्ष्यद्विजं तत्र हसितं कथितं बुधैः ॥ २१८ ॥
 मधुरस्वरं विहसितं सांसशिरःकम्पमवहसितम् ।
 अपहसितं सास्त्राक्षं विक्षिप्ताङ्गं [च]भवत्यतिहसितम् ॥२१९॥
 यथा—

‘गुरोर्गिरः पञ्च दिनान्यधीत्य वेदान्तशास्त्राणि दिनत्रयं च ।

अमी समाधाय च तर्कवार्दान्समागताः कुकुटमिश्रपादाः ॥’

अस्य लटकभेलकप्रभृतिषु परिपोषो द्रष्टव्यः ।

अत्र च—

यस्य हासः स चेत्कापि साक्षान्नैव निवध्यते ।

तथाप्येव विभावादिसामर्थ्यादुपलभ्यते ॥ २२० ॥

अभेदेन विभावादिसाधारण्यात्प्रतीयते ।

सामाजिकैस्ततो हास्यरसोऽयमनुभूयते ॥ २२१ ॥

एवमन्येष्वपि रसेषु बोद्धव्यम् ।

अथ करुणः—

इष्टनाशादनिष्टाप्तेः करुणाख्यो रसो भवेत् ।

धीरैः कपोतवर्णोऽयं कथितो यमदैवतः ॥ २२२ ॥

शोकोऽत्र स्थायिभावः स्याच्छोच्यमालम्बनं मतम् ।

तस्य दाहादिकावस्था भवेदुद्दीपनं पुनः ॥ २२३ ॥

मध्ये ॥ गुरोः प्रभाकरस्य ॥ ननु रसे नायकस्याभेदः सामाजिके भासते स चात्र
 श्लोकेन निवद्ध कथं तस्याभेदारोपो जायतामित्यत आह—अत्र चेति । चकारा-
 दन्यत्र ॥ एव नायकः । विभावादेः सामर्थ्यात् अन्यथानुपपत्तिज्ञानात् । ततः
 किमित्यत आह—अभेदेनेति । स्वपरमाधारणत्वेनेत्यर्थः । साधारण्यात्
 साधारणीकरणव्यापारात् । ततः साधारण्यज्ञानात् ॥ करुणरसमाह—इष्टेति ।

१. गुरोरिति । गुरोर्भेदप्रभाकरस्य गुरो मीमासाशास्त्ररूपा इत्यर्थः । ‘श्रीतावपारि-
 विदिते निबन्धे निरूपिता नूतनयुक्तिरेषा । अहं गवा पूर्वमहो पवित्रं न वा कथं रास-
 मभर्त्सयिष्याः ॥’ इत्युक्तहरणान्तरम् ॥

२. करणेति । शोकस्यायिभावको मृतापालम्बनकल्लहुणातुरीषितो रोदनाद्यनुभा-
 वितो दैन्यादिसंचारितः करुण इति ॥

१. ‘यथा मन’ घ. २. ‘अस्य—’ इत्यादि कञिक्ता म पुलके नास्ति. ३. ‘एवम्—’ इति
 कञिक्ता नास्ति म-पुलके. ४. ‘शोच्यमालम्बनी कपोतवर्णोऽयम्’ घ. ५. ‘अमीहं ननु वदते तद्-
 दाहात्तं मनम् । तदीयगुणतोपापात्तद्व्योदीरनकरिणः ॥’ इति ग.

अनुभावा दैवनिन्दाभूपातक्रन्दितादयः ।

वैवर्ण्योच्छ्वासनिःश्वासस्तम्भप्रलपनानि च ॥ २२४ ॥

निर्वेदमोहापसारव्याधिग्लानिस्मृतिश्रमाः ।

विपादजडतोन्मादचिन्ताद्या व्यभिचारिणः ॥ २२५ ॥

शौच्यं विनष्टबन्धुप्रमृति ।

येथा मम राघवविल्लासे—

‘विपिने क जटानिवन्धनं तव चेदं क मनोहरं वपुः ।

अनयोर्घटना विधेः स्फुटं ननु खङ्गेन शिरीषकर्तनम् ॥’

अत्र हि रामवनवासजनितशोकार्तस्य दशरथस्य दैवनिन्दा । एवं बन्धुवियोगविभवनाशादावप्युदाहार्यम् । परिपोषस्तु महाभारते स्त्रीप-
र्चेणि द्रष्टव्यः ।

अस्य करुणविप्रलम्भाद्भेदमाह—

शोकस्यायितया भिन्नो विप्रलम्भादयं रसः ।

विप्रलम्भे रतिः स्थायी पुनःसंभोगहेतुकः ॥ २२६ ॥

इष्टनाशश्च पुत्रादेर्विच्छेदो मरणं च वित्तादेर्नाशश्च ॥ अनयोर्जटाधारणश्रीरामस्य-
रीरथो. घटना योजना । खङ्गेन शिरीषकर्तननिवेल्लयः । अत्र प्रकरणाद्दशरथो
नायको लभ्यत इति । विवृणोति—अत्रेति । अनुचिताचरणमेव दैवस्य निन्दा
सैवानुभावः । बन्धुवियोगो बन्धुमरणम् । तत्र यथा—‘गृहिणी सचिवः सखी
मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ । करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं
न मे हृतम् ॥’ अत्रेन्दुमतीमरणजनितशोकार्तस्याजस्य मृत्युनिन्दा । वित्तनाशो
यथा—‘प्रातर्भवामि वसुधाधिपचक्रवर्ती सोऽहं व्रजामि विपिने जटिलस्तपस्वी ।
यच्चिन्तितं तदिह दूरतरं प्रयाति यत्नेतसा न गणितं तदिहाम्युपैति ॥’ अत्र नष्ट-
राज्यस्य रामस्य परिदेवनम् ॥ स्थायीभाव इति शेषः । पुनः संभोगो हेतुर्ज्ञापनो

१. यथेति । यथा वा मम—‘धाराबन्धममी पतन्ति सततं हृग्भ्यां पयोनिन्दवो
ज्वालाहीनमिवान्तरं स्फुटति हा गात्रं मुहुः सीदति । जायन्ते पुरतस्तमांसि विपना
वैकल्यमालम्बते क्षित्वासान्क मनोऽसि शीघ्रमद्वा प्रत्युत्तर दीयताम् ॥’ इति ॥

१. ‘अनुभावोऽयं... .. लम्बनादयः । विपादस्तानिनिर्वेदमोहाद्या व्यभिचारिणः ।’ इति
पाठान्तरं ग-पुस्तके २. ‘शोभ्यं-’ इत्यादेः ‘-द्रष्टव्य’ । इत्यन्तस्य पाठस्य स्थाने ग-पुस्तके ‘नव-
पद्मवत्करोऽपि ते मुहुं वृतेत यद्द्वजमर्षितम् । तदिदं विपदिष्यते कथं वदं वामोऽहं । क्षिताधिरोहणम् ।’
इत्येव द्रष्टव्ये. ३. ‘विलासे’ घ.

अथ रौद्रः—

रौद्रः क्रोधस्थापिभावो रक्तो रुद्राधिदैवतः ।
 आलम्बनमरिस्तत्र तच्चेष्टोद्दीपनं मतम् ॥ २२७ ॥
 मुष्टिप्रहारपातनविकृतच्छेदावदारणैश्चैव ।
 संग्रामसंभ्रमाद्यैरस्योद्दीप्तिर्भवेत्प्रौढा ॥ २२८ ॥
 भ्रूविभङ्गौष्ठनिर्दशबाहुस्फोटनतर्जनाः ।
 आत्मावदानकथनमायुधोत्क्षेपणानि च ॥ २२९ ॥
 उग्रतावेगरोमाञ्चस्वेदवेपथवो मदः ।
 अनुभावास्तथाक्षेपकूरसंदर्शनादयः ॥ २३० ॥
 मोहामर्षादयस्तत्र भावाः स्युर्व्यभिचारिणः ।

यथा—

‘कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकं
 मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिरुदायुषैः ।
 नरकरिपुणा सार्धं तेषां सभीमकिरीटिना-
 मयमहमसृञ्जेदोमांसैः करोमि दिशां वलिम् ॥’

यस्य सः ॥ रौद्ररसमाह—रौद्र इति । तथेष्टा रिपुचेष्टा । तां विशिष्याह—
 मुष्टीति । विकृतं विरुद्धाचरणम् । छेदः रात्रादिना । अवदारणं शूलादिना ।
 अस्य रौद्रस्य । ‘अवदानं कर्मवृत्तम्’ इत्यमरः ॥ कृतमिति । द्रोणशिरश्छेदेन
 क्रुद्धस्याश्वत्थाम्नोऽर्जुनंप्रति संबोध्योक्तिरियम् । इदं मत्पितृशिरश्छेदरूपं गुरुपातकं
 तत्कारणं कर्म यैरुद्यतायुधैर्मर्यादाशून्यैरत एव मनुजपशुभिर्भवद्भिः कृतमनुमतं
 दृष्टं वा, नरकरिपुणा कृष्णेन सार्धं भीमकिरीटिसहितानां तेषां मेदोमांसैरयमहं
 दिशां दिग्गस्थितभूतानां वलिं करोमीत्यर्थः । अयमेतत्क्षणवर्त्येव । अत्राश्वत्थाम्नः
 क्रोधस्थाङ्गुनादिराजस्यजम् । तदकार्यमुद्दीपनम् । तदृशयैर्भवन्मनुजपशुः ॥ अस्तु

१. रौद्र इति । क्रोधस्थापिभावो रौद्ररसमाह—रौद्र इति । तथेष्टा रिपुचेष्टा । तां विशिष्याह—
 मुष्टीति । विकृतं विरुद्धाचरणम् । छेदः रात्रादिना । अवदारणं शूलादिना ।
 अस्य रौद्रस्य । ‘अवदानं कर्मवृत्तम्’ इत्यमरः ॥ कृतमिति । द्रोणशिरश्छेदेन
 क्रुद्धस्याश्वत्थाम्नोऽर्जुनंप्रति संबोध्योक्तिरियम् । इदं मत्पितृशिरश्छेदरूपं गुरुपातकं
 तत्कारणं कर्म यैरुद्यतायुधैर्मर्यादाशून्यैरत एव मनुजपशुभिर्भवद्भिः कृतमनुमतं
 दृष्टं वा, नरकरिपुणा कृष्णेन सार्धं भीमकिरीटिसहितानां तेषां मेदोमांसैरयमहं
 दिशां दिग्गस्थितभूतानां वलिं करोमीत्यर्थः । अयमेतत्क्षणवर्त्येव । अत्राश्वत्थाम्नः
 क्रोधस्थाङ्गुनादिराजस्यजम् । तदकार्यमुद्दीपनम् । तदृशयैर्भवन्मनुजपशुः ॥ अस्तु

२. कृतमिति । इह रौद्ररसव्यञ्जनद्वयमा वृत्तिर्नास्ति, अतः ‘नबोच्छ्रितययीवनरपुर-
 दरावंगवञ्चरे मदीयगुरुकार्मुकं गलितसाध्वसं वृथति । अथ पततु निर्दयं दलितदहमभू-
 टलरत्नलुपिरपसरो मम परशपो भैरवः ॥’ इत्युदाहार्यम् । एषा च राममद्रं प्री
 परानुरामस्योक्तिः । अत्र महोदता वृत्ती रौद्रस्य परमौजस्वितां परिपुष्णाति ॥

३. ‘अवदानं कर्मवृत्तम्’ इत्यमरः । ४. ‘हृत्पितृशिरश्छेदरूपं गुरुपातकं । तदृशयैर्भवन्मनुजपशुः’ इति म.

मम्य युद्धवीराद्भेदमाह—

रक्तास्यनेत्रता चात्र भेदिनी युद्धवीरतः ॥ २३१ ॥

अथ वीरः—

उत्तमप्रकृतिर्वीर उत्साहस्थापिभावकः ।

महेन्द्रदैवतो हेमवर्णोऽयं समुदाहृतः ॥ २३२ ॥ •

आलम्बनविभावास्तु विजेतव्यादयो मताः ।

विजेतव्यादिचेष्टाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः ।

अनुभावास्तु तत्र स्युः सहायान्वेषणादयः ॥ २३३ ॥

संचारिणस्तु धृतिमतिगर्वस्मृतितर्करोमाञ्चाः ।

सं च दानधर्मयुद्धैर्दयाया च समन्वितश्चतुर्धा स्यात् ॥ २३४ ॥

सं च वीरो दानवीरो धर्मवीरो युद्धवीरो दयावीरश्चेति चतुर्विधः ।

तत्र दानवीरो यथा परशुरामः—

रौद्रयुद्धवीरयो रिपुरालम्बन विभाव इत्यनयोरभेद एवापतित इति तयोर्भेदं दर्शयितुमाह—अस्येति । रौद्रस्येत्यर्थः । रक्तास्यनेत्रताव्यङ्ग्य क्रोध एव भेदः । तथा चोभयत्र रिपुरालम्बनत्वेऽपि क्रोधाविर्भावे रौद्र, उत्साहाविर्भावे वीर इत्यनयोर्भेद इति भावः ॥ वीररसमाह—उत्तमप्रकृतिरिति । उत्तमा धीरोदात्तरूपा प्रकृतिर्नायको यत्रेत्यर्थः । यद्वा उत्तमा चमत्कारतिशयाधायकतया रसान्तरादुत्कृष्टप्रकृति स्वभावो यस्येत्यर्थः । विजेतव्यादिचेष्टाद्येत्यादिना दाने सत्त्वाध्यवसायादेर्धर्मं धर्मशास्त्राध्ययनादेर्दयाया दीनस्य कातरोतयादेर्ग्रहणम् । सहायः सहकारी । सं च युद्धे सैन्य दाने वित्त धर्मे द्रव्यमन्त्रादि दयाया त्यागादि । रोमाञ्चस्य संचारिभावत्वाभावात्तज्जनकहर्षेण लक्षणा । सं चेति । वीरश्चेत्यर्थः । दानादाबु-

1. सं चेति । सं च चतुर्धेति प्रायोवादः । 'राज्यं च-' (५० १८९) इत्यत्रैव 'ते प्रकाम विदुवतां मा भूत्सत्यस्य विदुव' इत्युत्तरार्धव्यत्यासेन श्लोकान्तरतानयने सत्यवीरस्यापि समवादः । न च सत्यस्यापि धर्मान्तर्भावेन धर्मवीररसे एव तद्वीरस्याप्यन्तर्भाव इति वक्तुं युज्यते । दानदययोरपि धर्मान्तर्भावतया तद्वीरयोरपि धर्मवीरात्कृष्णगणानौचित्यात् । एव पाण्डित्यवीरबलवीरादयोऽपि संभवन्ति । तत्राचो यथा—'अपि बक्तिगिरापति स्वयं यदि तासामधिदेवतापि वा । अयमस्ति पुरो ह्याननस्तरणोऽल्लङ्घितवाक्याम्बुधि ॥' अत्र गीष्पत्यालम्बन समादर्शनेनोद्दीपितो निखिलविद्वत्चिरक्वाराणुभावितो गर्वेण संचारिणा परिपोषितो वक्तुरस्ताह प्रतीयते ॥

2. दानवीर इति । अत्रेदमुदाहार्यम्—'विद्यद्विदमधिक मे यद्विजायार्थेवित्रे कव-

१ 'आलम्बन-' इत्यादि- 'रोमाञ्चा' इत्यन्तस्य पाठस्य स्थाने 'प्रतिनेकृतदुत्कर्षालम्बनोद्दीपना' इति । चात्रुर्धामत्रणैर्धर्मसादाद्यनुभावम् ॥ क्रोधाभिमानहासप्रमुखैर्विचारिपरिपुष्टः । इति पाठो न पुस्तके २ 'स-' इत्यादि- 'रामा' इत्यन्तः पाठो नास्ति न पुस्तके.

‘त्यागः सप्तसमुद्रमुद्रितमहीनिर्व्याजदानावधिः’ इति ।

अत्र परशुरामस्य त्यागे उक्ताहः स्थायिभावः, संप्रदानभूतब्राह्मणै-
रालम्बनविभावैः संस्वाध्यवसायादिभिश्चोद्दीपनविभावैर्विभावितः, सर्व-
स्वत्यागादिभिरनुभावैरनुभावितो, हर्षघृत्यादिभिः संचारिभिः पुष्टिं नीतो
दानवीरतां भजते ।

उक्ताहसंभवादिति भावः । त्याग इति । सप्तभिः समुद्रैर्मुद्रिता वेष्टिता या मही
तस्या निर्व्याजं निष्पाधि यद्दानं तदेवावधिर्यस्य सः । सत्त्वस्य गुणविशेषस्य

चमरमणीयं कुण्डले चापंयामि । अकरुणमवकृत्य द्राकृपाणेन नियंद्महलरुधिरधर मौलि-
भावेदयामि ॥’ इति । एषा दिग्बेदाय शक्याय कवचकुण्डलदानोपेतस्य कर्णस्य तद्दान-
विसितान्धम्यान्प्रत्युक्तिः । अत्र याचमान आलम्बनम् । तदुदीरिता स्तुतिरुद्दीपिका ।
कवचादिवितरणं तत्र लघुत्वबुध्यादिकं चानुभावः । मे इत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वन्यु-
त्थापितो गर्वः स्वकीयलोकोत्तरपितृजन्यत्वादिरुतिश्च संचारिणौ । हृत्तिरप्यत्र तत्तदर्थ-
नुरूपोद्गमविरामशालिता सहृदयैकचमत्कारिणी । तथाहि—उक्ताहपोषकं कवचकुण्ड-
लापंगयोर्लघुत्वनिरूपण विधातु पूर्वापि तदनुकूलशिविलम्बनात्मिका । उत्तरार्धे तु मी-
लितः प्राग्बहुगतगर्वोत्साहपरिपोषणायोद्धता ततः परं ब्राह्मणे सतिनयत्वं प्रकाशयितुं
तन्मूलीभूतं गर्वरालिलं ध्वनयितुं पुनः शिथिलैव । अतएव ‘आवेदयामि’ इत्युक्तम् ।
नो ह्यु ददानि वितरामीति वा । इदं तु नोदाहरणीयम्—‘यस्योद्गमदिपानिशापिबिलत-
द्दानप्रवाहप्रयाभाकर्ण्यावनिमण्डलागतविपद्गन्दीन्द्रवृन्दाननात् । ईष्यानिर्भरपुल्लरोमनिक-
रव्यावस्वगदूधःस्रवस्पीयूषप्रकरैः सुरेन्द्रसुरभिः प्रावृष्टभयोदापये ॥’ अत्रेन्द्रसभामध्यगत-
सुकलनिरीक्षकालम्बनः, अवनिमण्डलागतविपद्गन्दीन्द्रवदनपिनिर्गतदानदानवर्गोद्दीपितः,
उभयःप्रस्तुतपीयूषप्रकरैरनुभावितः, अष्ट्यादिसंचारिभिः परिपोषितोऽपि कामगवीगत
उक्ताहो राजरत्नगुणीभूत इति न रसभ्यपदेचहेतुः । अतएवमपि नोदाहरणम्—
‘साष्पिद्वीपकुलाचलां वसुमतीमाक्रम्य सप्तान्तरां सर्वां पामपि सलितेन हरिणा मन्दं
समालोकितः । प्रादुर्भूतपरमभोदविदलद्रोमाशिनस्तत्क्षणं ध्यानधीकृतकंधरोऽसुरवरो भौलि
पुरो न्यस्तवान् ॥’ इह च भगवद्रामनालम्बनः, तत्कर्तृकमन्दनिरीक्षणोद्दीपितः, रोमा-
द्यादिभिरनुभावितः, हर्षादिभिः पोषितः, उक्ताहो व्यव्यमानोऽपि गुणः । प्रागप्यगत-
स्त्वेष प्रकृत्ये राजगतस्यापि तस्य राजरत्नस्युत्कर्षकारत्वात् । एतेन ‘त्यागः सप्तसमुद्र-’
इति प्रकृतोदाहरणं न रमणीयम् । तस्य गुणीभूतव्याप्त्यतेन रसध्वनिप्रसङ्गेऽनुदाहरणीय-
त्वात् । ‘उपचिर्जमदमिषः स भगवान्देवः पिनाकीं शंखीं च तत्र न मद्रिरामनुपमं
व्यस्यं दि तत्कर्मभिः । त्यागः सप्तसमुद्रमुद्रितमहीनिर्व्याजदानावधिः सत्त्वस्यगुणविशेष-
भंगवतः सिः सि न लोकोत्तरम् ॥’ इति तु पूर्णः श्लोकः ॥

धर्मवीरो यथा युधिष्ठिरः—

‘राज्यं च वसु देहश्च भार्या भ्रातृसुताश्च ये ।

यच्च लोके ममायत्तं तद् धर्माय सदोद्यतम् ॥’

युद्धवीरो यथा श्रीरामचन्द्रः—

‘भो लङ्केश्वर! दीयतां जनकजा रामः स्वयं याचते

कोऽयं ते मतिविभ्रमः सर नयं नाद्यापि किञ्चिद्गतम् ।

नैवं चेत्स्वरदूषणत्रिशिरसां कण्ठासृजा पङ्किलः

पञ्ची नैष सहिष्यते मम धनुर्ज्यावन्धवन्धूकृतः ॥’

दयावीरो यथा जीमूतवाहनः—

‘शिरामुखैः स्यन्दत एव रक्तमद्यापि देहे मम मांसमस्ति ।

तुष्टिं न पश्यामि तवापि तावत्किं भक्षणात्त्वं विरतो गरुत्मन्! ॥’

एष्वपि विभावादयः पूर्वोदाहरणवद्व्याः ।

अथ भयानकः—

‘भयानको भयस्थायिभावो भूताधिदैवतः ।

स्त्रीनीचप्रकृतिः कुण्ठो मतस्तत्त्वविशारदैः ॥ २३५ ॥

अध्यवसाय उद्रेक । आदिना प्ररोचनादेर्ग्रहणम् ॥ राज्यं चेति । उद्यतमुपयु-
क्तम् । अत्र युधिष्ठिरस्य वैदिककर्मण्युत्साह एतादृशोक्त्यानुभावेनास्वाद्यमानः
सामाजिकानां रसतामापद्यते ॥ भो इति । रावणं प्रति श्रीरामस्योक्तिरियम् । नयं
भीतिम् । गतं नष्टम् । एवं जनकजादानम् । पञ्ची शरः । आत्मनोऽसहजं पत्रि-
प्यारोपितम्, रिपुहनेने तस्य प्रधानोपायत्वसूचनाय । ज्यावन्धवन्धूकृतः गुण-
योजितः । अत्र श्रीरामस्य युद्धोत्साह एतादृशोक्त्यानुभावेनास्वाद्यमानः सामाजि-
कानां रसतामापद्यते ॥ शिरामुखैरिति । नाडीच्छेदैरित्यर्थः । मम जीमूतवाह-
नस्य । गरुत्मन्निति श्येनरूपधारिण- शकस्य स्वोधनम् । अत्र जीमूतवाहनस्य
रूपोत्तरूपधारिधर्मात्मरूपरदु राप्रहरणोत्साहः । स्वदेहमांसत्यागानुभावेनास्वाद्यमानः
सामाजिकानां रसतामापद्यते ॥ भयानकरसमाह—भयानक इति । स्त्रीनी-
चप्रकृतिरिति । स्त्रीनीचनायक इत्यर्थः । ‘बाल्द्रीनीचनायक’ इति दैवपाटो-

१. भयानक इति । भयस्थायिभावो विक्रयापाठम्बनकस्तदिकटकानां सुरीवितः
पशायनापनुभाविता जडतादिसंघारिता भयानक इति ॥

२. भूतेति । ‘कामदेवो भयानक’ इति भरतोक्त्या ‘कामाधिदैवतः’ इति पाठः ।

३. रद्रेति । शृङ्गारतिलककूर् रद्रमदस्य कथनादित्यर्थः ॥

१ ‘एव’ इति पञ्चम्ये नञि ननुशक्ये. २ ‘कामाधि-’ क-स्य घ. ३. ‘दृष्ट्यायोः’ प-समुदा-
हता’ ग. ४. ‘भयानक’ इत्यादि ‘सूचनाय’ इत्यत्र पुल्लङ्कारे नञि.

यस्मादुत्पद्यते भीतिस्तदत्रालम्बनं मतम् ।

चैष्टा घोरतरास्तस्य भवेदुद्दीपनं पुनः ॥ २३६ ॥

अनुभावोऽत्र वैवर्ष्यगद्गदस्वरभाषणम् ।

प्रलयस्वेदरोमाश्चकम्पदिकप्रेक्षणादयः ॥ २३७ ॥

जुगुप्सावेगसंमोहसंत्रासग्लानिदीनताः ।

। शङ्कापसारसंभ्रान्तिमृत्यवाद्या व्यभिचारिणः ॥ २३८ ॥

यथा—'नैष्टं वर्षवरैः—' इत्यादि (१०३ पृ.) ।

अथ वीभत्सः—

जुगुप्सास्याधिभावस्तु वीभत्सः कथ्यते रसः ।

नीलवर्णो महाकालदैवतोऽयमुदाहृतः ॥ २३९ ॥

दुर्गन्धमांसरुधिरमेदांस्यालम्बनं मतम् ।

तत्रैव कृमिपाताद्यमुद्दीपनमुदाहृतम् ॥ २४० ॥

'निष्ठीवनास्यवलननेत्रसंकोचनादयः ।

अनुभावास्तत्र मतास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः ॥ २४१ ॥

मोहोऽपसार आवेगो व्याधिश्च मरणादयः ।

यथा—

'उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथूच्छोयभूयांसि मांसा-

न्यंसस्फिन्नपृष्ठपिण्डाद्यवयवमुलमान्युग्रपृतीनि जग्ध्वा ।

केर्वालनायकत्वमपि योष्यम् । तस्यालम्बनस्य । संभ्रान्तिरुन्माद ॥ नष्ट-
मिति । अत्र वर्षवरशीना गीचाना वानरवेपेणान्त पुरप्रविष्ट विदूषकमालोप्य
जायमानं भयं नाशाद्यनुभावेनास्वाद्यमान सामाजिकाना रसतामापद्यते । र्छाना-
यवो यथा—'इदं मधोन कुलिशं धारासनिहिताननम् । स्मरणं यस्य दैत्यव्राग-
र्भपाताय कल्पते ॥' बालनायको यथा—'घोरमम्भोधरध्वान निशम्य व्रजवा-
लवा । मातुरद्वे निलीयन्ते सकम्पविहृतस्वरा ॥' वीभत्तरसमाह—जुगुप्सेति ।
निष्ठीवन धूत्कप्रक्षेप । आस्यवलनं मुरासवरणम् ॥ उत्कृत्योत्कृत्येति । स्मरणे

I. वीभत्स इति । जुगुप्सास्याधिभावको विष्मूपापालम्बनको दुर्गन्धानुदीपितो
निष्ठीवनाद्यनुभावरितो ग्लान्यादिसंचारितो वीभत्स इति ॥

१ ग-नुच्छेदे तु 'यक्ष्ण' इत्यादि । 'व्यभिचारिणः' इत्यन्तस्य स्थाने—'स्वाप्ताद्यालम्बनक्षान्तिरुन्मादो
द्विरथो मता । कम्पमसदोपाधमीलनापनुभावात् ॥ नष्टतार्दीनतापाद्यमोहादिभ्यनिचरितुक्तः ॥ इति
पटः । २ ग-नुच्छेदे तु 'दीशान्नाभिरासम्' इति शानुस्तस्वपदमुदाहृतम् । ३ 'वि' ०३ क-प-
४. 'कृमिपातायास्तस्योदीपयकृत्विता' ग ५. 'निष्ठीवनास्य' इत्यादि । 'मरणादयः' इत्यन्तस्य
स्थाने 'विठपूपापुजारे' इव मोहाण व्यभिचारिणः इति पाठो ग-नुच्छेदे

आतः पर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्कः करङ्का-
दङ्कस्थादस्थिसंस्थं स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमत्ति ॥”:

अथाद्भुतः—

अद्भुतो विसयस्याधिभावो गन्धर्वदैवतः ॥ २४२ ॥

पीतवर्णो वस्तु लोकातिगमालम्भनं मतम् ।

गुणानां तस्य महिमा भवेदुद्दीपनं पुनः ॥ २४३ ॥

स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चगद्गदस्वरसंभ्रमाः ।

तथा नेत्रविक्रासाद्या अनुभावाः प्रकीर्तिताः ॥ २४४ ॥

वितर्कावेगसंभ्रान्तिहर्षाद्या व्यभिचारिणः ।

यथा—

‘दोर्दण्डाश्चितचन्द्रशेखरधनुर्दण्डावमङ्गोद्यत-

ष्टंकारध्वनिरार्यवालचरितप्रस्तावनाडिण्डिमः ।

शवं भुञ्जानं प्रेतं दृष्ट्वा माधवस्योक्तिरियम् । अयं प्रेतरङ्कः प्रेतदरिद्रः अङ्कस्थात् क्रोड-
स्थात् करङ्कात् मृतशरीरात् अस्थिसंस्थं स्थपुटगतं ग्रन्थिसंस्थमपि क्रव्यं मांसम्,
अव्यग्रमव्याकुलं यथा स्नातया अतीत्यन्वयः । क्रमेण भक्षणादव्यग्रता । भक्षण-
क्रममाह—उत्कृष्येति । प्रथमं वृत्तिं चर्म उत्कृष्योत्कृष्य पुनः पुनश्चित्त्वा अतीत्य-
नेनान्वयः । अधानन्तरम् । पृथुच्छोथेन महोत्फुल्लतया भूयांसि बहुलानि । अंसः
स्कन्धः । सिक् नितम्बः । आदिना ऊरुपरिग्रहः । अंसाद्यवयवेषु सुलभानि उग्र-
पूतीनि उत्कटदुर्गन्धीनि जग्ध्वा भुक्त्वित्यन्वयः । स्थपुटगतस्याकर्षणादार्तत्वं
तदावर्षणार्थं च दशनप्रकटनम् । कधिदाच्छिद्य नेप्यतीति भयापर्यत्यनेग्रन्थम् ।
‘करङ्कोऽस्थिशेषं शिरः स्थपुटो विमृष्टगमीरभागः’ इति चण्डीदासः । अत्र माध-
वस्य जुगुप्सा शवप्रेताभ्यामालम्बनाभ्यां पूतिगन्धाद्युद्दीपनेन तादृश्या आङ्गे-
पलभ्येन निष्ठीवनादिना चानुभावेन तथैव मोहादिव्यभिचारिणा च संवर्तितो
भीमसो रसः ॥ अद्भुतरसमाह—अद्भुत इति । लोकातिगं लोकातिवर्तं ॥
दोर्दण्डेति । दीर्घकालव्यापकेन हरधनुष्टम्भेण विसितस्य लक्ष्मणस्योक्तिरियम् ।
दोर्दण्डाभ्यामधित आकुञ्चितो यश्चन्द्रशेखरस्य हरस्य धनुर्दण्डस्तस्यावमहाय उद्यत
उद्गतः । आर्यस्य श्रीरामस्य बालचरितानां प्रस्तावनायां गाने डिण्डिमो वाद्यभेदः ।

1. अद्भुत इति । विसयस्याधिभावये विसयजनककर्मकर्तृलम्बनद्ये विसय-
कर्मादरीरितव्यधितायनुभारितो हर्षादिमचारितोऽद्भुत इति ॥

2. गन्धर्वेति । नाल्यशास्त्रे तु ‘अद्भुतो प्रेतरङ्कः’ इति इत्यये ॥

3. करङ्कं इति । ‘करङ्कमस्तके’ इति मेदिनी । ‘करङ्कः प्रेतरङ्गीरम्’ इति केचित् ॥

१. ‘तमेव च पुनोत्कर्षं शरीरनपुरीरितम् । रोमचण्डुमनोऽप्य कश्चदिव्यभिचारिणः’ इति ता.

द्राक्पर्यस्तकपालसंपुटमिलद्ब्रह्माण्डमाण्डोदर-

भ्राम्यत्पिण्डितचण्डिमा कथमहो नाद्यापि विश्राम्यति ॥'

अथ शान्तः—

शान्तः शमस्थायिभाव उत्तमप्रकृतिर्मतः ॥ २४५ ॥

कुन्देन्दुसुन्दरच्छायः श्रीनारायणदैवतः ।

अनित्यत्वादिनाशेषवस्तुनिःसारता तु या ॥ २४६ ॥

परमात्मस्वरूपं वा तस्यालम्बनमिष्यते ।

पुण्याश्रमहरिक्षेत्रतीर्थरम्यवनादयः ॥ २४७ ॥

महापुरुषसङ्गाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः ।

रोमाञ्चाद्याश्चानुभावास्तथा स्फुर्च्यभिचारिणः ॥ २४८ ॥

निर्वेदहर्षस्मरणमतिभूतदयादयः ।

यथा—

'रथ्यान्तश्चरतस्तथा घृतजरत्कन्यालवस्वाध्वगैः

सत्रासं च सकौतुकं च सदयं दृष्टस्य तैर्नागरैः ।

निर्व्याजीकृतचित्सुधारसमुदा निद्रायमाणस्य मे

निःशङ्कः करटः कदा करपुटीभिक्षां विल्लुण्ठिष्यति ॥'

पर्यस्त उरिक्षिप्त कपालसंपुट पिधानपान्नाद्यरम्यमाण्डोपरिभाग सेन द्राग् अटिति मिलत्सगच्छमान ब्रह्माण्ड एव भाण्ड ह्युदस्थाली तस्योदरे भ्राम्यन् अतएवं पिण्डितो बहुलीकृतचण्डिमा महत्त्वं यस्य । अद्यापि इदानीमपि । शरवाच्छमस्य-
श्चस्थालीमध्ये जायमान शब्दो घहुलो भवतीत्यभिप्रायेणेदम् । अत्र लक्ष्मणस्य विस्मयो धनुर्द्वारालम्बनेन तस्यातिदीर्घत्वगुणोद्दीपनेन एतादृशुक्त्या अनुभावेन व्यक्त आश्चर्यरसतामापद्यते ॥ शान्तरसमाह—शान्त इति । अत्र निर्वेद-
स्थायिभाव । एतत्पक्षे अवमाननीयत्वमेवालम्बनम् । निर्वेदस्य व्यभिचारिवेन स्थायित्वायोगात्, शमस्य स्थानित्वेनानुभूयमानत्वाच्च अन्यश्रुता तदुपेक्षितम् । रोमाञ्चाद्या इत्याद्यपदेन दयादीनामपि ग्रहणम् ॥ रथ्यान्तरिति । कस्यचिद्वा तनिर्वेदस्योक्तिरियम् । रथ्या गृहसमीपदेता, तन्मध्ये चरतो भिक्षार्थं भ्रमनः । अप्वर्गैर्नागरैश्च भीमगवेषदर्शनेन प्राप्त, अनुपादेयकन्यावधारणेन कौतुह्यम्, शीनत्वेन दया । निर्व्याजीकृत क्षमादिनाशेन निःप्रतिबन्धकीकृतो यथिसुपाया शनाश्रुतस्य रथ आस्तादस्य मुदा तत्बन्धानन्देन निद्रायमाणस्य मुदितनेत्रस्य ।

1. उपेक्षितमिति । अत्र यदुक्तं तत्र 'शमो निरीशवन्मायाम्' इत्यभि-
प्रेतम् (१६९ पृ.) ॥

पुंष्टिस्तु महाभारतादौ द्रष्टव्या ।

निरहंकाररूपत्वाद्दयावीरादिरेप नो ॥ २४९ ॥

दयावीरादौ हि नागानन्दादौ जीमूतवाहनादेरन्तरा मलयवत्याद्य-
नुरागादेरन्ते च विद्याधरचक्रवर्तित्वार्थासिर्दर्शनादहंकारोपशमो न
दृश्यते । शान्तस्तु सर्वाकारेणाहंकारप्रशमैकरूपत्वान्न तत्रान्तर्भावम-
र्हति । ततश्च नागानन्दादेः शान्तरसप्रधानत्वमपास्तम् । ननु—

‘न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता न द्वेपरागौ न च काचिदिच्छा ।
रसः स शान्तः कथितो मुनीन्द्रैः सर्वेषु भावेषु समप्रमाणः ॥’

इत्येवंरूपस्य शान्तस्य मोक्षावस्थायामेवात्मस्वरूपापतिलक्षणायां प्रादु-
र्भावात्तत्र संचार्यादीनामभावात्कथं रसत्वमित्युच्यते—

युक्तवियुक्तदशायामवस्थितो यः शमः सं एव यतः ।

रसतामेति तदसिन्संचार्यादेः स्थितिश्च न विरुद्धा २५०

‘निर्याजीकृत—’ इति पाठेऽपि योजं वासना तच्छून्याकृतेत्यर्थः । करटः वाकः ॥
ननु शान्ते दयाव्यतिशयसंभवेन दयावीरादिरेवायमित्यत आह—निरहंकाररू-
पत्वादिति । आदिना धर्मवीरदेवताविषयरतिप्रभृतीनां ग्रहणम् । एष शान्त-
रसः । तथा चाहंकारसंबलितो दयादिरेव दयावीरादेषटंकः । तदितरः शान्तरस
इति विशेषः । ततथेदृशविशेषावधारणाच्च । नागानन्दे दयावीरादिप्रधाने प्रत्य-
विशेषे ॥ न यत्रेति । द्वेषो रिपूणामपचिकीर्षा । रागः सुहृदामुपचिकीर्षा । इच्छा
वैषयिकसुखतदुपायेच्छा । भावेषु पैदायैषु लोष्टकौशनादिविमावादिषु सत्सु रोग-
द्वेपराहिलेन सममविषमं प्रमाणं प्रतीतिर्येन । ‘शमप्रधानः’ इति पाठस्तु न मनो-
रमः, अर्थोसंगतेः । तादृशदशया व्यभिचारिभावादीनामसमवात् । शम एव
स्थापितया प्रधानं यत्र सः । आत्मस्वरूपापतिलक्षणायां परमात्मस्वरूपत्वप्राप्ति-
रूपायाम् ॥ युक्तवियुक्तेति । विषयेभ्यः प्रत्याहृत्य साक्षात्कर्तव्ये यस्तुनि मनो
निधाय वर्तमानधिमत्संसंतानवान् युक्तः । यस्य योगजधर्मतदकृतेन मनसा जिज्ञा-
सितवस्तुसाक्षात्कारो जायते । यद्य भूतेन्द्रियजयी अग्निमात्राः क्षमतिदीर्घश्रव-
णायांशेन्द्रियसिद्धीरासादितवान् रामाभ्यन्वितो वियुक्तः । यस्य च योगजधर्म-

१. स एवेति । तादृशशम एव स्थापितवानो रसतां समत इत्यर्थः ।

१. ‘पुष्टि—’ इति अर्थकदा नास्ति न-पुस्तके. २. ‘अस्य दयावीरादेः सचाराद्वेदनाह’ इत्यपि
न-पुस्तके. ३. ‘नागानन्दादौ’ इति नास्ति क-प-पुस्तकेषु. ४. ‘-वहारी’ क-प. ५. आदि-
नुरादौ नास्ति क-प-पुस्तकेषु. ६. ‘दर्शनादि’ ग. ७. ‘तत्र क वनविद्युयर्हति’ ग. ८. ‘नन्दे’
क-प. ९. ‘शमप्रधानः’ क-स-य. १०. ‘परायैषु’ नास्ति पुस्तकान्ते. ११. ‘भोष्टकवचरि’
नास्ति पुस्तकान्ते. १२. ‘राम—’ इत्यादि ‘असंनवत्’ इत्यन्तः पाठो नास्ति पुस्तकान्ते.

यश्चास्मिन्सुखाभावोऽप्युक्तस्तस्य वैषयिकसुखपरत्वात्तत्र विरोधः ।
उक्तं हि—

‘यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् ।

तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥’

‘सर्वाकारनहंकाररहितत्वं व्रजन्ति चेत् ।

अत्रान्तर्भावमर्हन्ति दयावीरादयस्तथा ॥’

। आदिशब्दाद्धर्मवीरर्दानवीरदेवताविषयरैति प्रभृतयः ।

तत्र देवताविषया रतिर्यथा—

‘कदा वाराणस्यामिह सुरधुनीरोधसि वस-

न्वसानः कौपीनं शिरसि निदधानोऽञ्जलिपुटम् ।

अये गौरीनाथ ! त्रिपुरहर ! शंभो ! त्रिनयन !

प्रसीदेति क्रोशन्निमिषमिव नेष्यामि दिवसान् ॥’

अथ मुनीन्द्रसंमतो वत्सलः—

स्फुटं चमत्कारितया वत्सलं च रसं विदुः ।

स्थायी वत्सलतास्त्रिहः पुत्राद्यालम्बनं मतम् ॥ २५१ ॥

सहकृतानि बाह्येन्द्रियाणि स्त्रे स्त्रे विषये महत्त्वसुखनिर्कर्यादिसहकारिनिरपेक्षानि यत्तु न
न एव युक्तवियुक्तः । तद्देशायामित्यर्थः । अस्मिञ्ज्ञान्तरसे ॥ नन्वत्र शमरूपसुख
सत्त्वेन न सुखमित्यसंगतमत आह—यद्येति । तृष्णाक्षयसुखस्य शमसुखस्य
एते कामसुखदिव्यसुखे ॥ सर्वाकारं सर्वप्रकरम् । एतेनाहंकाररतामान्यामानः प्रती
यते । (सर्वेति । सर्वं देहेन्द्रियादि आकार आश्रयो यस्य तत्तथा । अहंकारोऽ
भिमानः, तद्रहितत्वं तद्भावं व्रजन्ति । दयावीरादिनायका इति शेषः । यदि
दयावीरादिनायका देहेन्द्रियादिविषयकाभिमानशून्या भवन्ति, तदा दयावीरादयो
रसा ज्ञान्तरस्यस्वरूपा भवन्तीति तदर्थं । अभिमानश्च देहेन्द्रिययोरहमित्यारोपः ।
देहादिसंबन्धिनि पुत्रादी मनेत्यारोपश्च ।) अत्र ज्ञान्तरसे ॥ तत्रेति । ज्ञान्तर
ज्ञान्तरभूतेषु दयावीरादिषु मध्ये । ज्ञान्तरमस्यान्तर्भूतदेवताविषयरतिरित्यर्थः
कदेति । फसन्निच्छेयस्योक्तिरियम् । अत्र कौपीनपरिधानेच्छया अहंकारनिवृत्ति,
प्रतीयते ॥ फेपायिन्मतं वत्सलरसमाह—स्फुटमिति । उच्छ्रितमित्यर्थः । विदुः

१. 'दि' 'तल' मवपयं' गुह्यमवधि' इति ग. २. तथा 'कोक' ग. ३. 'इति' इत्यभिध ग.
उच्छ्रिते. ४. 'दयवीरा' इति कश्चि ननुच्छेदे. ५. 'रति' 'तल' मवपयं' ग. ६. 'निरहे' 'तल' मवपयं' इति
अन्येति, इत्यभिध ग-नुच्छेदे. ७. 'देवता' 'निरहे' 'तल' मवपयं' ग. ८. 'तल' मवपयं' इति
९. 'दयो' 'तल' मवपयं' इत्यन्तः पाठोऽस्ति. तत्रैव पाठोऽस्ति. तत्रैव पाठोऽस्ति. तत्रैव पाठोऽस्ति.

उद्दीपनानि तच्चेष्टा विद्याशौर्यदेयादयः ।
 आलिङ्गनाङ्गसंस्पर्शशिरश्चुम्बनमीक्षणम् ॥ २५२ ॥
 पुलकानन्दबाष्पाद्या अनुभावाः प्रकीर्तिताः ।
 संचारिणोऽनिष्टशङ्काहर्षगर्वादयो मताः ॥ २५३ ॥
 पद्मगर्मच्छविर्वर्णो दैवतं लोकमातरः ।

यथा—

यदाह धाव्या प्रथमोदितं वचो ययौ तदीयामवलम्ब्य चाङ्गुलीम् ।
 अमूच्च नम्रः प्रणिपातशिक्षया पितुर्मुदं तेन ततानं सोऽर्भकः ॥
 एतेषां च रसानां परस्परविरोधमाह—

आद्यः करुणवीभत्सरौद्रवीरभयानकैः ॥ २५४ ॥

रिति । केचित् इति शेषः । अन्ये पुनरस्य भावकाव्यत्वमेवेच्छन्ति । तत्र । चम-
 त्कारातिशययोगेन रसत्वस्यैव युक्तत्वात् । वत्सलता प्रेम, तत्सहितः ज्ञेयो रतिः ।
 सा च लालनपालनादीच्छा । पुत्रादीत्यादिना भ्रात्रादिग्रहणम् । भ्रात्रालम्बनो यथा—
 'देशे देशे कलत्राणि देशे देशे च बान्धवाः । तं तु देशं न पश्यामि यत्र आता
 सहोदरः ॥' इति । अत्र श्रीरामस्य भ्रातृस्नेहस्वाहृशोक्तया अनुभावेनाज्ञायमानो
 रसतामेति । केचित्तु 'सहोदरः इति सहः संप्रामसहः, अदरो निर्भयं' इति व्या-
 कुर्वन्ति, तन्मते तदुभयमुद्दीपनविभावः ॥ यदाहेति । पितुर्दिलीपस्य । स रघुः ।
 अत्र दिलीपस्नेहस्य रघुरालम्बनम् । पादत्रयोक्ता तच्चेष्टा उद्दीपनम् । अन्येषामाङ्गोपा-
 हारमः । अत्र रसानां तत्तद्वर्णकथनं तत्तदेवताभिप्रायेण ॥ आद्य इति । शृङ्गार

1. अन्ये इति । काव्यप्रकाशातुयायिनः । तेषामवमभिप्रायः—'यदाह धाव्या-'
 इत्यादिषु वात्सल्यलक्षणा रतिरेव जागर्ति । न तेन वत्सलो रसोऽङ्गीकरणीयः । भावत्ये-
 नैव गतार्थत्वात् । यदि स च रसत्वव्यपदेशमर्हति तदा भगवदालम्बनो रोमाञ्चाद्यनु-
 भावितो हर्षादिसंचारितो भागवतादिश्रवणसमये भगवद्भक्तैः रक्तमनुभूयमानो भक्ति-
 रसः कुतो न स्यात् । भगवदनुसाराण्युपा भक्तिध्यान स्थाविभावः । उक्तं च शाङ्गिद्वय-
 मुनिना—'सा परानुरक्तिशरे' इति । न चायं शान्तेऽन्तर्भवति । अनुरागस्य वैरा-
 ग्यविरुद्धत्वात् । नन्वसावपि रसत्वव्यपदेशं लभतां का द्युतिरिति चेत् । न । अन्यैवो-
 पपद्यै मुनिशासनातिक्रमेण रसानां नवत्वाधिककल्पने मानाभावादिति संक्षेपः ॥

१. 'तच्चेष्टोद्दीपनं' श्लोकमनुभावात् यथा पुनः । अनुपातसरोमाञ्चमुम्बनाङ्गुलीमादयः । अङ्गुलीस्य-
 'निर्दोषा' कथिना स्वभिचारिणः । हरिश्चोपमस्य देवं होतृमातरः' इति ग. २. क-पुल्लो-
 'यु' 'यदाह' इत्यादि माह 'यदेहि बलं त्वुनन्दनं पूर्णवन्द्यं पुत्र्यामि मूर्ध्नि विरं च परिषदे स्थान् ।
 आरोग्यं वा इति रिक्तनिशुभ्रहामि कथेऽमशः चरणमुत्तरकरं ते ॥' इति श्लोको दारपने. ३. 'तेषां
 च' इत्यादि 'जन्मादा' इत्यन्ता पाठो न-पुस्तके नास्ति.

भयानकेन करुणेनापि हास्यो विरोधभाक् ।

करुणो हास्यशृङ्गाररसाभ्यामपि तादृशः ॥ २५५ ॥

रौद्रस्तु हास्यशृङ्गारभयानकरसैरपि ।

भयानकेन शान्तेन तथा वीररसः स्मृतः ॥ २५६ ॥

शृङ्गारवीररौद्राख्यहास्यशान्तैर्भयानकः ।

शान्तस्तु वीरशृङ्गाररौद्रहास्यभयानकैः ॥ २५७ ॥

शृङ्गारेण तु वीभत्स इत्याख्याता विरोधिता ।

आद्यः शृङ्गारः । एषां च समावेशप्रकारा वक्ष्यन्ते ।

कुतोऽपि कारणात्कापि स्थिरतामुपयन्नपि ॥ २५८ ॥

उन्मादादिर्न तु स्थायी न पात्रे स्थैर्यमेति यत् ।

यथा-विक्रमोर्वश्यां चतुर्थेऽङ्के पुरुरवस उन्मादः ।

रंसभावौ तदाभासौ भावस्य प्रशमोदयौ ॥ २५९ ॥

संधिः शबलता चेति सर्वेऽपि रसनाद्रसाः ।

रसनधर्मयोगित्वाद्भावादिष्वपि रसत्वमुपचारादित्यभिप्रायः ।

इत्यर्थः । विरोधभाक् इत्यप्रेणान्वयः । शोकशुभुप्साभयसत्त्वेन रतेरसंभवादिति भावः । एवमप्रेऽपि । तादृश इति विरोधभाक् । स्थानत्रये 'विरोधभाक्' इत्यनेनान्वयः ॥ ननु शृङ्गारादाबुन्मादादेरपि संभवात्कथं रत्यादिस्थायिभावत्वं नियतमित्यत आह—कुतोऽपीति । कापि तद्रसविशेषे । पात्रे तदरात्वावच्छिन्ने ॥ इदानीं रसपदस्य मुख्यलाक्षणिकार्थभेदज्ञापनार्थमाह—रसभावाविति । रसनादानन्दसंबलितज्ञानसंबन्धात् रसा रसपदप्रतिपाद्याः । उपचारादिति । रत्या-

१. भावादिष्विति । आदिपदेन भावादयः सप्त निर्दिष्टा एव शृङ्गान्ते, रसानुरन्ध-
तया तत्रैवोपचाराश्रयणस्यौचित्यात्, रसत इति दशितव्युत्पत्तियोगस्यापि तत्रैव तात्प-
र्यात् । एवं चादिपदार्थेन वा निरूपितव्युत्पत्तिवलेन बाव्यभेदतिरूपणावसरे वरत्वंलंकार-
ध्वनयो न शृङ्गान्त इति सूक्ष्मेक्षिकया निरीक्षितव्यम् । न स्यादप्येवम्, यदि 'विभावानु-
भावस्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः' (ना. शा. ६ अ.) इति रसशब्दे योगस्यो
न भवेत् । अत एव रसनधर्मयोगमात्रेण यत्र कापि कविकर्तुणि यथाकथंचित्परम्परया
रमत्पशो निरस्तो रमगद्गाघरकारादिभिरित्युक्तं प्राक् (२१ पृ.) । यद्यु धर्मदत्तेन 'रमे
मारक्षमरकारः—' इत्यादि प्रत्ययादि (७८ पृ.) करितानेनेतरपर्यस्वार्ति तदपि वरत्वंलं-
काररसादिष्वनिलक्षणे विश्राम्यत्किं निशिष्यात् । तत्रापि चमत्कृतिव्रतमभाव इति चेत्,
रसाद्यपि तमेति किं मह्यकविसंप्रदायाकुलीकरणेनेति ॥

भावादय उच्यन्ते—

संचारिणः प्रधानानि देवादिविषया रतिः ॥ २६० ॥

उद्बुद्धमात्रः स्थायी च भाव इत्यभिधीयते ।

'न' भावहीनोऽस्ति रसो न भावो रसवर्जितः ।

परस्परकृता सिद्धिरनयो रसभावयोः ॥'

इत्युक्तदिशा परमालोचनया परमविश्रान्तिस्थानेन रसेन सहैव

दिस्थायिभावानामभावेन मुख्यलक्षणायोगादिति भावः । न चान्न देवादिविषय-
रतिसत्त्वात्कथं स्थायिभावाभाव इति वाच्यम् । कान्तादिविषयवरेतेरेव स्थायित्वोप-
पादनात् ॥ संचारिण इति । यथा विभावादिरभिव्यक्तौ रत्यादिधिदानन्दचम-
त्काररूपत्वेन परिणतो रसतामापद्यते, तथा स्वकार्यकारणाभ्यामभिव्यक्तौ देवादि-
विषयवत्यादिधिदानन्दरूपतां प्राप्तो भावत्वं प्राप्नोति । चमत्कारसत्त्वासत्त्वाभ्यामन-
योर्भेद इति भावः ॥ संचारिभावाना प्रधानत्वमुपपादयति—न भावहीन इति ।

1. न भावेति । भावहीनो भावासंबलितो रसो नास्ति । न भवतीत्यर्थः । यतो
भावेभ्य एव सामान्यगुणयोगेन रसा निष्पद्यन्ते । तथा रसवर्जितो भावोऽपि नास्ति ।
तदुक्तम्—'योऽर्धो ह्रस्वसवादी तस्य भावो रसोद्भवः । शरीर व्याप्यते तेन शुष्कफ्राण-
निवाणिना ॥' इति ॥

१. 'भावादीनां स्वरूपमाह' इति ग. २. ग पुस्तके तु 'न भाव—' इत्यस्य स्थाने 'यथा मरिच—'
इति श्लोकोऽस्ति, ततः 'इत्युक्तदिशोद्रेक प्राप्य रसस्य प्राधान्येऽपि राजानुगतविषयमवृत्तमृत्त्ववदापाततो
यथा प्राधान्येनाभिव्यक्तौ व्यभिचारिणः स भावः ॥ यथा—'जाने कोपपरास्तुष्टी निपतमा—' (इत्यादि) ।
अथ शिर्षे मल्लस्यैव प्राधान्येनाभिव्यक्तौ चमत्कारभूतित्वात् । देवमुनिगुरुदृष्ट्यादिविषया रतिर्भाव एव ।
नाताविषया रतिः परिपुष्टयया सङ्गतर । अपरिपुष्टे तु भावः । 'निदपादानसभामभिनयविषय—'
(इत्यादि) । उद्बुद्धमात्रस्यापी यथा—'सरस्यगतिं पथिकः मयापावपञ्जले स्पृष्टम् । एषि स्मरति
धामाक्षी भजते सारथिधीम् ॥' अथ परस्परानुसंगलक्षणायाः रसेद्वेष्यतायाः । भावमुभाकारिणि परि-
पोषः । अनौबिल्लमनुसृत्य भावाल्लो रसभावयोः । तदुक्तं यानिहृता—'अनौबिल्लं तु 'उपनायकनिष्पन्नं तथा एवमनि-
कारणम् । मथिष्टी'बिल्लस्यस्तु रसस्योपनिपतरा ॥ अनौबिल्लं तु 'उपनायकनिष्पन्नं तथा एवमनि-
ष्टना । नीचस्यगतत्वं च (तथा) नावकनिहृता ॥ प्रतिनायकनिष्पन्नं निर्बन्धिवरणादिहम् ॥ एव
रतेरनैविल्लं तुर्वादी ह्यस्वीरवोः । भवत्योत्तमयायाय धीरस्वाधमयायाया ॥ दैव्यदिक चेतनस्य
नाशो राजानुतरस्तुतिः । एवमादिष्वनौबिल्लं बिल्लस्यैव बिल्लस्यैव ॥ मयम यथा—'अना राय—'
इत्यादि । द्वितीये यथा—'रायपत्न्य धीतापुराणवर्गवम् । दुःखि यथा—'निष्ठीरुतपानम् । अमुपै यथा—'
'एवम् कं दान—'ध धनमति निना य न रमधे—' (इत्यादि) । यथा यथा—'हृदयीयये हृदयीयस्य
सङ्क्रोड—'दिर्गवर्गम् । निर्बन्धिवरणा यथा—'मनु द्विके—' (इत्यादि) । एवमदिरपुष्टम् । भाव-
माधो यथा—'राकमुपपन्नसुतो तरङ्गमाधी—' (इत्यादि) । 'अन्यत् एतन्निदृशं यथा एवमप्य-
तथा । कनेनोदाहरणम्—'तस्यां साद—' इति । अथ कोपस्य मयमः । 'रसनि—'रुपे निष्प-
रमली—' (इत्यादि) । अथोपपन्नस्यैवैवकः । 'इत्येवमस्य तरा पादमरपरेतरा—'सादेवम्—'
(इत्यादि) । 'अनयोमहर्षयो वकि ॥' इति एतदेवम् ।

वर्तमाना अपि राजानुगतविवाहप्रवृत्तमृत्यवदापाततो यत्र प्राधान्येना-
भिब्यक्ता व्यभिचारिणो देवमुनिगुरुनृपादिविषया च रतिरुद्भुद्भमात्रा
विभावादिभिरपरिपुष्टतया रसरूपतामनापद्यमानाश्च स्थायिनो भावा
भावशब्दवाच्याः । तत्र व्यभिचारी यथा—‘एवंवादिनि देवर्षी—’
इत्यादि (१५५ पृ.) । अत्रावहित्या ।

देवविषया रतिर्यथा मुकुन्दमालायाम्—

‘दिवि वा भुवि वा ममास्तु वासो नरके वा नरकान्तक ! प्रकामम् ।
अवधीरितशारदारविन्दौ चरणौ ते मरणेऽपि चिन्तयामि ॥’

मुनिविषया रतिर्यथा—

‘विलोकनेनैव तवामुना मुने ! कृतः कृतार्थोऽसि निवर्हितांहसा ।
तथापि शुश्रूषुरहं गरीयसीं गिरोऽथवा श्रेयसि केन तृप्यते ॥’

राजविषया रतिर्यथा मम—

‘स्वद्वाजिराजिनिर्धूतघूलीपटलपङ्किलम् ।
न घञ्जे शिरसा गङ्गां भूरिभारभिया हरः ॥’

एवमन्यत् ।

एवंवादिनीति । देवर्षी नारदे । अत्र दिवप्रसङ्गात्तद्वर्षसूचकस्य सुखरागादेर्ल-
ज्या नोपनमवहित्या । सा चाधोमुपलब्धव्यङ्गलज्जया धारणेन झीढाकमलपत्रग-
णनरूपव्यापारान्तरसङ्गेन च क्षटिति प्रतीयत इति तस्याः प्रधानत्वम् । विभावा-
दीनामत्यन्तविरस्कृतत्वेन शृङ्गारस्याप्रधानत्वम् ॥ दिवि वेति । हे नरवान्तक !
श्रीकृष्ण । मरणेऽपीत्यपिना इदानीम् । अत्र वक्तुः श्रीकृष्णमस्तीच्छा रतिः ॥
विलोकनेनेति । नारदं प्रति श्रीकृष्णस्योक्तिरियम् । निवर्हितांहसा विनाशितपा-
पेन ॥ त्वद्वाजीति । राजानं प्रति कस्यचिदुक्तिरियम् ॥ गुरुविषया रतिर्यथा—
‘असङ्गोऽप्रमदत्तरः क्रतुमुजामघायमायो रविर्जयानो वयमथ ते भगवती भूरथ
राजन्यती । अथ खं बहु मन्यते तद्वचरैरस्मान्भिरासण्डलो येनैतावदरुन्धतीपतिरपि
स्नेनानुपेक्षति नः ॥’ अत्र दशरथस्य पतिष्ठे गुरो रतिः ॥ पित्रोरपि गुरुत्वात्तद्विषया
रतिर्यथा—‘जीवत्यु तातपादेषु नने दारपरिप्रे । मातृभिधिन्यमानानां ते हि
नो दिवता गताः ॥’ अत्र श्रीरामस्य पित्रो रतिः ॥ नृपादीत्यादिपदेन निशदेर्मह-
णम् । अत्र यथा—‘अथ राज्यं मया प्राप्तमथ पाठी हतो मया । हरीणामथ
पूतयोऽस्मि यद्भवान्मिभ्रतां गतः ॥’ अत्र सुमीवस्य श्रीरामो मित्रे रतिः । ‘आदि-
पदात्पुत्रादेरपि महणम्’ इत्यन्ये । तत्र । तद्विषयस्वरतेर्वैतलरसरत्वेनैव ग्रन्थवृत्ता

उद्बुद्धमात्रस्थायिभावो यथा—

‘हरस्तु किञ्चित्परिवृत्तधैर्यैश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।

उमामुखे विम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि ॥’

अत्र पार्वतीविषया भगवतो रतिः ।

ननूक्तं प्रपाणकरसवद्विभावादीनामेकोऽत्राभासो रस इति (८८५०)

तत्र संचारिणः पार्थक्याभावात्कथं प्राधान्येनाभिव्यक्तिरित्युच्यते—

यथा मरिचखण्डादेरेकीभावे प्रपाणके ॥ २६१ ॥

उद्रेकः कसचित्कापि तथा संचारिणो रसे ।

अथ रसाभासभावाभासौ—

अनौचित्यप्रवृत्तत्व आभासो रसभावयोः ॥ २६२ ॥

अनौचित्यं चात्र रसानां भरतादिप्रणीतलक्षणानां सामग्रीरहितत्वे एकदेशयोगित्वोपलक्षणपरं बोध्यम् । तच्च बालव्युत्पत्तये एकदेशतो दृश्यते—

उपनायकसंस्थायां मुनिगुरूपत्नीगतायां च ।

बहुनायकविषयायां रतौ तथानुभयनिष्ठायाम् ॥ २६३ ॥

दर्शितत्वात् ॥ हरस्त्विति । परिवृत्तेति लुप्तेत्यर्थः । अत्रेति । उमामुखावलोकरूपानुभावमात्रेण व्यक्ता रतिरुद्दीपनविभावादिकृतपरिपोषराहित्येन रसतां नापद्यत इति भावव्यपदेश एवास्त्योचित इति भावः ॥ अनौचित्येति । रसभावयोरनौचित्येन प्रवृत्तत्वे वर्तमानत्वे सति रसाभासो भावाभासश्चेत्यर्थः ॥ अत्र रसानानौचित्यमाह—अनौचित्यमिति । अनौचित्यपदमित्यर्थः । सामग्रीरहितत्वे त्रिभावादि-रूपयावत्कारणासत्त्वे । एकदेशयोगित्वं यद्विचित्रलक्षणसंबन्धः, तदुपलक्षणपरं तद्वोधसात्पर्यकम् । तच्च अनौचित्यं च उपनायकेति । शृङ्गारे ‘दक्षिणायाश्च नायकाः’ इत्युक्तम् (१६९ पृ.) नायकलक्षणे (९७ पृ.) ‘कुलीनः’ इत्यनेन सत्बुलजातत्वम् । ‘शीलवान्’ इत्यनेन सद्बुत्तत्वं च नायकस्य लभ्यते । ‘नायकसामान्यगुणैर्भवति यथा-संभवैर्युक्ता’ (१०७ पृ.) इत्यनेन नायिकायाश्च सद्बुत्तत्वं न भवतीति तद्विषयशृङ्गारस्य तयोक्तनायकाभावादेकदेशयोगित्वम् । निषिद्धयोपित उक्ताः शृङ्गारतिलके— ‘संबन्धिभिर्द्विजराजहीनवर्णाभिर्नानां प्रमदा न गम्याः । व्यङ्ग्यस्वधा प्रप्रजिता विभिन्नमन्त्राश्च धर्नार्थमनोभवतै ॥’ इति । एवं योपितामपि संबन्ध्यादयः पुरुषा निषिद्धाः । एवं च मुनिगुरूपत्नीगतायां चेति चकारेण संबन्ध्यादिपश्यो बोध्याः । उपनायकसंस्थायामिलग्न संबन्ध्यादन्यतम उपनायको बोध्यः । अन्यथा ‘बहुनायकविषयायाम्’ इति ‘प्रतिनायकनिष्ठत्वे’ इत्यनयोपपादानं व्यर्थं स्यात् । बहुनाय-

प्रतिनायकनिष्ठत्वे तद्वदधमपात्रतिर्यगादिगते ।
 शृङ्गारेऽनौचित्यं रौद्रे गुर्वादिगतकोपे ॥ २६४ ॥
 शान्ते च हीननिष्ठे गुर्वाद्यालम्बने हास्ये ।
 ब्रह्मवधाद्युत्साहेऽधमपात्रगते तथा वीरे ॥ २६५ ॥
 उत्तमपात्रगतत्वे भयानके ज्ञेयमेवमन्यत्र ।

तत्र रतेरुपनायकनिष्ठत्वे यथा मम—

‘स्वामी मुग्धतरो वनं घनमिदं बालाहमेकाकिनी
 क्षोणीमावृणुते तमालमलिनच्छाया तमःसंततिः ।
 तन्मे सुन्दर ! मुञ्च कृष्ण ! सहसा वर्त्मनि गोप्या गिरः
 श्रुत्वा तां परिरम्य मन्मथकलासक्तो हरिः पातु वः ॥’

केति । संबन्धादिभिश्चा अपि बहुनायका निषिद्धा इति भावः । अनुभयनिष्ठा-
 यामिति । ‘विभिन्नमन्त्राथ’ इत्यनेनान्यतरस्यां मती निषिद्धत्वादिति भावः ।
 नायकस्य प्रतिपक्षः प्रतिनायकः । अस्य संबन्धादिभिन्नत्वेनानिषिद्धेऽपि मर्तुर-
 नभिमताचरणेनासद्बुद्धत्वं नायिकाया इति भावः । अधमपात्रेति । असत्कुलजा-
 तनायक इत्यर्थः । तिर्यगादीति । तिर्यगादीनां नायकलक्षणाभावादिति भावः ।
 रौद्र इत्यादौ ‘अनौचित्यम्’ इत्यन्वेति । ‘क्रोधात्मको भवेद्रौद्रः प्रतिशूरैरमर्षितः ।
 रुद्रप्रायो भवेदत्र नायकोऽत्युग्रविग्रहः ॥’ इत्यनेन रौद्रे प्रतिशूरजनितक्रोधः । न
 तु गुर्वादिजनितक्रोधो नायक इति भावः । हीननिष्ठे रागादिहीनविषये । ‘गतेच्छो
 नायकस्तत्र तमोरागपरिक्षयात्’ इत्युक्तनायकवैपरीत्यादनौचित्यमिति भावः ॥ ब्रह्म-
 वधादीति । ब्रह्मवधादीनां वेदविरुद्धानामाचरणतया नायकत्वं न संभवतीत्यर्थः ।
 अधमपात्रगत इति । ‘उत्साहात्मा भवेद्रौघे दयादानादिपूर्वकः । त्रिविधो नाय-
 कस्तत्र जायते सत्त्वसंशुक्लः ॥ गाम्भीर्योदार्यशौरीर्यधैर्यवीर्योदिभूपितः । आवर्जितजनो
 यश्च विरुद्धप्रौढविक्रमः ॥’ इत्युक्तगुणहीननायकगत इत्यर्थः । उत्तमेति । ‘बाल-
 क्षीनीचनावकः’ इत्यनेन बालप्रदिनायकत्वमेव भयानकस्योचितम् । एवमन्यत्रेति ।
 अर्देवदत्तपात्रगते क्रुद्धे, तत्त्वज्ञानपात्रगते वीभक्ते, विशेषदर्शितपात्रगते आधर्ये,
 अपकार्यालम्बने घत्तलेऽनौचित्यं बोध्यमित्यर्थः ॥ स्वामीति । मुग्धतरोऽतिगूढः
 मिल्म्वे प्रहाणदिकं करोति, तथा बाल्यन्तसुरतानमिहः । घनमित्यनेन भयदत्वम्,
 निषिद्धतया जनदर्शनाभावेन सुरतयोग्यस्थानत्वं च सूचितम् । एकाकिनीत्या-
 दिना गमने भयम्, सञ्चन्दं रमन्वेति च सूचितम् । सुन्दरेति । पथिपरित्या-

१. एवमिति । एवं जातिदेशकालपनांशमवबोधयामहतिभ्यस्वहाणरेत्यनौचित्यं परि-
 हृत्येवम् ॥

बहुनायकनिष्ठत्वे यथा—

‘कान्तास्त एव भुवनत्रितयेऽपि मन्ये

शेषां कृते सुतनु ! पाण्डुरयं कपोलः ।’

अनुभयनिष्ठत्वे यथा—मालतीमाघवे नन्दनस्य मालत्याम् ।

‘पश्चाद्भयनिष्ठत्वेऽपि प्रथममेकनिष्ठत्वे स्तेराभासत्वम्’ इति श्रीम-
ल्लोचनकाराः ।

तत्रोदाहरणं यथा—रत्नावल्यां सागरिकाया अन्योन्यसंदर्शनात्मा-
श्वत्सराजे रतिः ।

प्रतिनायकनिष्ठत्वे यथा—हयग्रीववधे हयग्रीवस्य जलक्रीडावर्णने ।

अधमपात्रगतत्वे यथा—

‘जघनस्थलनद्धपत्रवल्ली गिरिमल्लीकुसुमानि कापि भिल्ली ।

अवचित्य गिरौ पुरो निषण्णा स्वकचानुत्कचयांचकार भर्त्रा ॥’

तिर्यगादिगतत्वे यथा—

‘मल्लीमतल्लीषु वनान्तरेषु बह्व्यन्तरे बल्लभमाह्वयन्ती ।

चञ्चद्विपञ्चीकलनादभङ्गीसंगीतमङ्गीकुरुते स्म भृङ्गी ॥’

आदिशब्दात्तापसादयः ।

गाय स्तवः, अथ च स्वप्रियत्वं सूचितम् । अत्र श्रीकृष्णस्य संबन्धित्वेन गोप्यास्तद-
नुरागोऽनुचित इति भावः ॥ ‘श्यामी निःश्वसितेऽप्यसूयति—’ इत्यादि (११६ पृ.)
परनायिकोदाहरणं तु न शृङ्गारभासः । तथात्वे शृङ्गारे परनायकोदाहरणमनर्थकं
स्यादिति ध्येयम् ॥ जघनैति । गिरिमल्लीकुसुमानि कुटजपुष्पाणि । उत्कचयांचकार
यन्धयामास ॥ मल्लीति । मल्लीभिः प्रशस्तेषु वनान्तरेषु वनमध्येषु । बह्व्यन्तरे स्ना-
धिष्ठितलताभिन्नलतायां वर्तमानम् । सुरतार्थमाह्वयन्ती । चयत् प्रवाहयन्निरवच्छिन्नं
विपञ्चीकलनादभङ्ग्या वीणासूक्ष्ममधुरनादसादृश्येन विशिष्टं यत्संगीतं तदङ्गीकुरुते स्म
स्मरोद्दीपनोपकरणं कुरुते स्म । आदिशब्दात् ‘तिर्यगादिगतत्वे’ इत्यत्रादिपदात् ॥

१. पाण्डुरिति । इह कपोलपाण्डिमवर्णनेनानुरागो दर्शितः । स च बहुनायकविष-
यत्वादनुचितः ॥

२. हयग्रीवेति । हयग्रीवास्यो बैलो मिथुना इति कथाभिडे काश्मीरकर्म-
मेष्टपणीते महाकाव्ये ॥

३. मल्लीति । वनान्तरेषु मल्लीमतल्लीषु । प्रशस्तमहोभिसम्भेः । (वर्तमाना) भृङ्गी
बह्व्यन्तरे (वर्तमानं) बल्लभं शृङ्गमाह्वयन्ती सतीति योजना रमणीया ॥

रौद्राभासो यथा—

‘रक्तोत्फुल्लविशाललोलनयनः कम्पोचराङ्गो मुहु-
मुक्त्वा कर्णमपेतभीर्घृतघनुर्वाणो हरेः पश्यतः ।
आध्मातः कटुकोक्तिभिः स्वमसकृद्दोर्विक्रमं कीर्तय-
न्संसास्फोटपटुर्युधिष्ठिरमसौ हन्तुं प्रविष्टोऽर्जुनः ॥’

भयानकाभासो यथा—

‘अशक्नुवन्सोढुमधीरलोचनः सहस्ररश्मेरिव यस्य दर्शनम् ।
प्रविश्य हेमाद्रिगुहागृहान्तरं निनाय विभ्यद्विवसानि कौशिकः ॥’
स्त्रीनीचविषयमेव हि भयं रसप्रकृतिः । एवमन्यत्र ।

भावाभासो लज्जादिके तु वेश्यादिविषये स्यात् ॥ २६६ ॥

सष्टम् ।

भावस्य शान्ताबुदये संधिमिश्रितयोः क्रमात् ।

भावस्य शान्तिरुदयः संधिः शबलता मता ॥ २६७ ॥

रक्तोत्फुल्लेति । कर्णं सूतपुत्रं प्रतिशरम् । ‘हरेः’ इत्यनादरे पठ्ये । पश्यन्तं
कृष्णमनादत्येत्यर्थः । आध्मातो दग्धः । ‘कटुकोक्तिभिः’ इत्यत्र ‘अनलैः’ इति
रूपकं व्यक्तम् । स्वं स्वकीयं स्कन्धस्य करेणाघातोऽसास्फोटस्तत्र पटुः । तन्का-
रीत्यर्थः । अत्र ज्येष्ठभ्रातरि गुरौ क्रोधोऽनुचितः ॥ अशक्नुवन्निति । यस्य रव-
णस्य । कौशिक इन्द्रः पेशकश्च । अत्रानौचित्यं दर्शयति—स्त्रीति ।
भावाभास इति । प्रथमादिपदेन चिन्तादीनां द्वितीयादिपदेनाननुरागिण्यादीनां
ग्रहणम् । यथा—‘रौद्राभासोऽस्फोटपटुः’ इति । अत्रानौचित्यं दर्शयति—स्त्रीति ।

1. भावस्येति । भावस्य शान्तिर्नाशः । स चोत्पत्तिकालावच्छिन्न एव । उदय
इत्यपि । इन्द्रिन्योन्यानिभूतयोऽन्योन्याभिभावनयोग्ययोः सामानाधिकरण्यात्, तथा
पददेशवृत्तित्वनिष्ठैककालवृत्तित्वरूपम् । शबलता बाध्यबाधकभावापधानामुदासीनानां
वा भावानां व्यामिश्रणम् । एकचमत्कृतिजनकदानगोचरत्वमिति यावत् । इति रसग-
ङ्गाधरकृतः ॥

2. राकेति । सीतामुदिश्य रावणस्तोक्तिः सा सीता ‘भक्ति’ इति शेषः । तद् तस्माद्
अनुपेक्षणीये गुणत्वाद् किं करोमि तन्नामाय निमाचरामि । तथा सह मेरी शिष्या
तवाह—निश्चे कपमिति । अत्र सीताविषये मेरी कप केनोपादेन निश्चे करोमि । मेरी-
करणे न कश्चिदुपाय इत्यर्थः । एवं सति तथा मम स्वीकृतिर्मेमायमिती बुद्धिविषयीकरणं
तस्य व्यतिहारे संकमे अभ्युपगमो हेतुः क इव । अत्र इवशब्दः संभाषणावाहः । इह रिना-
दव्यभिचारिभावत्वात्नुरूपनादिकाविषयतया भावाभावोदाहरणम् ॥

तृतीयः परिच्छेदः ।

क्रमेण यथा—

‘सुतनु ! जहिहि कौपं पश्य पादानतं मां
न खलु तव कदाचित्कोप एवंविधोऽभूत् ।
इति निगदति नाथे तिर्यगामीलिताक्ष्या
नयनजलमनस्यं मुक्तमुक्तं न किञ्चित् ॥’

अत्र बाष्पमोचनेनेर्ष्याख्यसंचारिभावस्य शमः ।

‘चरणपतनप्रत्याख्यानात्प्रसादपराङ्मुखे
निर्भृतकितवाचारेत्युक्त्वा रूपा परुषीकृते ।
व्रजति रमणे निःश्वस्योच्चैः स्तनस्थितहस्तया
नयनसलिलच्छन्ना दृष्टिः सखीपुं निवेशिता ॥’

माझी । तर्किक करोमि विदधे कथमत्र मैत्रीं तत्स्वीकृतिव्यतिकरे क इवा-
भ्युपायः ॥’ अत्र नायिकाया स्वीकारोपायचिन्तयानुरागाभावो व्यज्यते । अत्र
चिन्ता अनुचिता । एवं नृपादिविपयरतेः शान्तवादिविपयत्वेऽप्यनौचित्यम् ॥ भाव-
शान्त्यादावास्वाद्ये सति भावशान्त्यादिनामकाव्यात्मा भवतीत्यर्थं । शान्तिर्विरु-
द्धसामग्रीबलात्प्रशमावस्था । उदयः स्वसामग्रीमाहात्म्येनोद्गमावस्था । संचिरु-
भयसामग्रीयोगेन परस्परविमर्दः । स च परस्परविमर्दयोरेकनाशे चान्योत्पत्तिरित्ये-
वंरूपः । केचित्तु—‘विरुद्धयोरेकस्मिन्नेकदैवावच्छेदकभेदेन स्थितिः सधिः’ इत्याहुः ।
तत्र । वक्ष्यमाणोदाहरणासंगतिप्रसङ्गात्तत्रावच्छेदकानुपपत्तेः । अनुपस्थितस्यापि
लक्षणादेरवच्छेदकत्वं कल्प्यमिति चेत्, एकदेत्यसंगते । मिश्रितं मिश्रणं, तत्र
पूर्वपूर्वस्य बाध्यत्वेन उत्तरोत्तरस्य बाधकत्वेनैकत्र काव्ये निबन्धनम् । बाध्यत्वं च
विरोधिसामग्रीस्थगितपरिपुष्टिकत्वम् । बाधकत्वं च विरोधिः । अस्मिन्मते दन्त्यवान्
सबलशब्दः । बलपरिपुष्टिप्रतिबन्धकत्वम् । भावशान्तावेकस्यैव नाशः । उदये
‘एकस्यैवोत्पत्तिः । सधौ द्वयोरेव मुहुर्विनाशोत्पत्ती । सबलताया बहूनां विनाशो-
त्पत्ती । इति विशेषः । केचित्तु—‘भावानामुत्तरोत्तरबलवत्त्वं शबलता, बलवत्-
त्वमूहो वा’ इत्याहुः । तत्र । वक्ष्यमाणोदाहरणे हि द्वयोर्द्वयोर्भावयोरुत्तरस्यैव बल-
वत्त्वं न तु यावतामुत्तरेषाम् ॥ भावशान्तिमुदाहरति—सुतन्विति । अनल्पं बहु-
तरम् । ‘प्रशम इति व्यज्यते’ इति शेषः । अत्र पादपतनरूपप्रसादसामग्र्या ईर्ष्यायाः
प्रशमः खदते ॥ भावोदयमाह—चरणपतनेति । चरणपतनस्य प्रत्याख्यानात्
रणक्षेपादिना निराकरणात् । पराङ्मुखे प्रसादरूपफलविमुखे । परुषीकृते केहहीने
कृते । स्तनस्थितहस्तयेति स्तनमध्ये इत्तनिवेशनेन हृदय मा स्फुटेति हृदया-

1. तिर्यगिति । तिर्यक् यथा सात्तथा आमीलिते अक्षिणी यथा तथाभूतया ॥

2. निभृतेति । निभृतकितवाचार सदृसानुपलक्षितविदाचरणेति तदर्थः ॥

अत्र विपादस्योदयः ।

‘नयनयुगासेचनकं मानसवृत्त्यापि दुष्प्रापम् ।

रूपमिदं मदिराक्ष्या मदयति हृदयं दुनोति च मे ॥’

अत्र हर्षविपादयोः संधिः ।

‘काकार्यं, शशलक्ष्मणः क्व च कुलं, मूयोऽपि दृश्येत सा,

दोषाणां प्रशमाय मे श्रुतमहो, कोपेऽपि कान्तं मुखम् ।

किं वक्ष्यन्त्यपकरमपाः कृतधियः, स्वमेऽपि सा दुर्लभा

चेतः स्वास्थ्यमुपैहि, कः खलु ध्रुवा धन्योऽधरं धास्यति ॥’

श्रास इति भावः । अत्र नायकप्रत्याख्यानरूपसामग्र्या विपादः स्वदते ॥ भाव-
संधिमाह—नयनेति । नयनयुगास्यासेचनकनतिवृत्तिजनकम् । ‘तदासेचनकं वृत्ते-
र्नास्त्वन्तो यस्य दर्शनात्’ इत्यमरः । मंदिरः सज्जनः । मदयति आनन्दयति ।
दुनोति संतापयति । अत्रैकस्यैव कामिनीरूपस्यात्युत्कृष्टत्वेन आनन्दस्योपभोगाप्रयो-
जकत्वेन विपादस्य जनकत्वम् । अत्युत्कृष्टत्वज्ञानकाले आनन्द उपभोगाप्रयोज-
कत्वज्ञानकाले विपादः । विरुद्धयोरपि तयोरेकस्मिन्समावेशः काललाघवेन संसर्ग-
प्रतिभासः ॥ भावशबलतामाह—काकार्यमिति । उर्वशीविरहात्स्वमरणमुपक्रम्य
पश्चादभिवर्तमानस्य पुरुरवस उक्तिरियम् । अकार्यं त्रिया सह मरणम् । शशलक्ष्म-
णश्चन्द्रस्य । सा उर्वशी । मे मम श्रुतमधीतम् । मुखमिति तस्या इति शेषः । धास्यति
पास्यति । कुलमित्यन्तेन चन्द्रकुले श्रीविरहादात्महननमकार्यमित्येवंरूपविचाररूपौ

१. काकार्यमिति । इह कदयेन सदानवसानप्रतिपादनेनास्त्वन्तानौचित्यं प्रकाश्यते ॥

२. अपीति । अपिना संभावनोत्कटता चोत्पद्यते ॥

३. मे इति । आकरे ‘नः’ इत्येव पाठो दृश्यते, स एव व्यायान् । बहुवचनेन
स्वोत्कर्षलाभात् ॥

४. कृतधिय इति । कृते सदाचारे भयवा कृते महात्मनिराचरिते पुण्यकर्मणि
धीर्धेरा ते ॥

५. मंदिर इति । मंदिरा दृष्टिविशेष इत्युच्यते । तदुक्तं संगीतकलिकायाम्—
‘श्रीष्ठेन परित्यक्ता सेरापाद्मनोहरा । वेपमानान्तरा दृष्टिर्नंदिरा परिकीर्तिता ॥’ इति ।
हरविजयवीक्षयां काव्यप्रकाशपूर्तिकृद्भिरलकराजानकैरप्युक्तम्—‘आधुर्जमानमभ्या-
या क्षामा चाश्रिततारका । इतिर्विकसितापात्रा मंदिरा तरुणे मदे ॥’ इति । मंदिरे
अग्निनी यस्यास्तस्या इत्येवं व्याख्येयम् । एतेन ‘मंदिराधि मदाननापितम्—’ इति
रूपबंधोक्त्यास्याने माघत्वमवेति मंदिरा लोकप्रसिद्धा । तथापि ‘नाथो मंदिरलो-
चनाः’ इत्यादिप्रयोगदर्शनात्पत्त्याभ्यामिति मंदिरे अग्निनी यस्या इति मग्निनायो-
ष्टिपि न दृष्या । मंदिरः सज्जन इति स्वीकारेऽपि मंदिरस्यैव अग्निनी यस्या इत्यर्थो
न युक्तः, किन्तु मंदिरवद् इति । एवमपि नाग्निनि लक्षणा दृष्ट्या । ‘नेत्रे सज्जनगजने’
इत्यादिप्रयोगेति दिष्टम् ॥

अत्र वितर्कौत्सुक्यमतिस्मरणशक्कदैन्यधृतिचिन्तानां शबलता ॥

(अत्र मूलकारिकाः=(२६७ ।) पूर्वाभिः सह (२९० ।) उदाहर-
णश्लोकाः=(१४३ ।) पूर्वैः सह (१५८ ।)

इति साहित्यदर्पणे रसादिनिरूपणो नाम तृतीयः परिच्छेदः ।

वितर्कः । सेल्यन्तेनौत्सुक्यम् । श्रुतमित्यन्तेन सर्वथा तदनुरागो दोषायैवेत्यर्थनि-
र्धारणरूपा मतिः । मुखमित्यन्तेन मुखस्य कमनीयत्वस्मरणम् । कृतधिय इत्यन्तेन
शक्ता । दुर्लभमित्यन्तेन खानौजस्यरूपं दैन्यम् । उपेहीत्यन्तेन धृतिः । घास्यतीत्यन्तेन
चिन्ता व्यङ्ग्या । अत्र द्वयोर्द्वयोर्भावस्य पूर्वस्य प्रशमाङ्गस्य बाध्यत्वम् । उत्तरस्य
विप्रलम्भाङ्गस्य बाधरत्वम् । चिन्तायां विश्रान्तेस्तदङ्गस्य विप्रलम्भशङ्कारस्य,
शान्तापेक्षया परिपोषः तस्याप्यन्तरान्तरा प्रशानोदयादेकान्तमभिलाषस्य नास्वा-
द्यत्वमिति खण्डरसत्वमित्यवधेयम् । उभयाङ्गस्य भावसमूहस्य बाध्यबाधकभावो
मुख्यत्वेनास्वाद्यत इति भावशबलताया एव प्रधानत्वमिति ॥

इति श्रीरामचरणतर्कवागीशभट्टाचार्यविरचितायां साहित्यदर्पणविवृतौ

तृतीयः प्रकाशः ।

वाच्यादधिकचमत्कारिणि व्यङ्ग्यार्थे ध्वन्यतेऽसिन्निति व्युत्पत्त्या ध्वनिर्नामोत्तमं काव्यम् ।

भेदौ ध्वनेरपि द्वाबुदीरितौ लक्षणाभिधामूलौ ।

अविवक्षितवाच्योऽन्यो विवक्षितान्यपरवाच्यश्च ॥ २ ॥ ६

तत्राविवक्षितवाच्यो नाम लक्षणामूलो ध्वनिः । लक्षणामूलत्वादे-
वात्र वाच्यमविवक्षितं बाधितस्वरूपम् । विवक्षितान्यपरवाच्यस्त्व-
भिधामूलः । अत एवात्र वाच्यं विवक्षितम् । अन्यपरं व्यङ्ग्यनिष्ठम् ।

अत्र हि वाच्योऽर्थः स्वरूपं प्रकाशयन्नेव व्यङ्ग्यार्थस्य प्रका-
शकः । यथा—प्रदीपो घटस्य । अभिधामूलस्य बहुविपयतया पश्चा-
न्निर्देशः ।

इति व्युत्पत्तिमेवाद् ध्वनिपदार्थभेदो बोध्यः । काव्यात्मभूतस्य ध्वनेर्भेदेनैव ध्वनि-
काव्यप्रभेदानाह—भेदाविति । इह यद्यपि वस्त्वलंकारध्वनीनां काव्यात्मत्वं नाङ्गी-
कृतं तथापि रसादिप्रकर्षकत्वेनैव तेषां काव्यात्मत्वमित्यभिप्रायेण तत्साधारणं ध्वनि-
प्रभेदनिरूपणं प्रकमत इति भावः । लक्षणाभिधामूलाविति । लक्षणामूलोऽभि-
धामूलश्चेत्यर्थः । तयोः परिचायकावाह—अविवक्षितेति । 'आद्यः' इति शेषः ।
अन्योऽभिधामूलः । अभिधामूल इति ध्वनिरित्यनुपजयते । अत एव अभिधामूल-
त्वादेव । वाच्यार्थस्य व्यङ्ग्यपरत्वमुपपादयति—अत्र हीति । वाच्यार्थस्य स्तोप-
स्थितिद्वारा शाब्दबोधं प्रति कारणत्वमित्यभिप्रायेणेदम् । पश्चान्निर्देश इति ।
तथा च लक्षणामूलध्वनेरल्पविपयत्वात्सूचीकटाहन्यायेन प्रथमं निर्देश इति भावः ।

समुदायरूपेः क्षणिकैः पदैः स्फोटरूपो निलः शब्दो व्यव्यते, तेन चाभिव्यक्तनार्थः
प्रतीयत इति तादृशस्य प्रधानीभूतस्फोटव्यञ्जकस्य वर्णसमुदायरूपस्य पटादिराब्दस्य
ध्वनिरिति संशेति वैयाकरणानां सिद्धान्तसरणिः । ततस्तन्मतानुसारिभिरन्यैः प्रधानी-
भूतव्यङ्ग्यव्यञ्जकत्वसाधर्म्योद्गुणीभूतवाच्यं यद्यङ्ग्यं तद्यजनक्षमस्य शब्दार्थयुगलरूपस्यो-
ज्यमताव्यस्य ध्वनिरिति संज्ञा विहिता । तुल्यं ध्वनिकारैः—'शब्दार्थः प्राप्नोति वा तमर्थ-
मुपसर्जनीवृत्तस्वाद्यौ । व्यव्ययः काव्यविशेषः स ध्वनिरिति सुरिभिः कथितः ॥' इति ॥

१. अविवक्षितेति । अविवक्षितमनुपयुक्तमन्वयायोग्यं वा वाच्यं वाच्योऽर्थो
यस्मिन् सः ॥

२. विवक्षितेति । विवक्षितं वाच्यतावच्छेदकरूपेणान्वयबोधविपयः । अन्यपर व्यङ्ग्यो-
पसर्जनीभूतं च वाच्यं वाच्योऽर्थो यत्र तादृशः ॥

१. 'वाच्यत्' इति कश्चिन्नाशिक म पुस्तके. २. 'तत्र' इत्यादि 'पश्चान्निर्देश'. ३. 'इत्यन्त-
पाटो म-पुस्तके नास्ति. ४. 'काव्य' इत्यादि 'इति भावः' इत्यन्तः पाटो पुस्तकान्तरे नास्ति.

अविवक्षितवाच्यस्य भेदावाह—

अर्थान्तरं संक्रमिते वाच्येऽत्यन्तं तिरस्कृते ।

अविवक्षितवाच्योऽपि ध्वनिर्द्विविध्यमृच्छति ॥ ३ ॥

अविवक्षितवाच्यो नाम ध्वनिरर्थान्तरसंक्रमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृत-
वाच्यश्चेति द्विविधः । यत्र स्वयमनुपयुज्यमानो मुख्योऽर्थः स्वविशेषरू-
पेऽर्थान्तरे परिणमति, तत्र मुख्यार्थस्य स्वविशेषरूपार्थान्तरसंक्रमित-
त्वादर्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वम् ।

यथा—

‘कदली कदली, करमः करमः, करिराजकरः करिराजकरः ।

भुवनत्रितयेऽपि विभक्तिं तुलामिदमूरुयुगं न चमूरुदृशः ॥’

अत्र द्वितीयकदल्यादिशब्दाः पौनरुक्त्यभिया सामान्यकदल्यादिरूपे
मुख्यार्थे बाधिता जाड्यादिगुणविशिष्टकदल्यादिरूपमर्थं बोधयन्ति ।
जाड्याद्यतिशयश्च व्यङ्ग्यः ।

अविवक्षितवाच्यस्येति ध्वनेरिति शेषः । तत्रेति । ‘प्रकृतान्वये’ इति शेषः । स्वयं
मुख्यतावच्छेदकरूपेण स्वविशेषरूपे स्वकीयमुख्यतावच्छेदकव्याप्यधर्मे परिणमति
विशेष्यतया भासते । अर्थान्तरे संक्रमितत्वाद् विशेष्यतया भासमानत्वात् । एतेन
मुत्पार्थस्य मुख्यतावच्छेदकरूपेण प्रकृतान्वयानुपयोगित्वं बाधस्तस्यैव विशेषणान्तर-
रूपेण बोध इतीममुपादानलक्षणेति सूचितम् । कदलीति । ‘मणिवन्धादाकतिष्ठं
करस्य करमो बहिः’ इत्यमरः । चमूरुर्मृगविशेषः । जाड्यादिति । जाड्यं शैल्यम् ।
यद्यपि शैल्यं पयस्येव तथापि तस्य परम्परया कदलीवृत्तित्वमवगन्तव्यम् । आदिना
हस्यत्वकर्कशात्वयोर्ग्रहणम् । नच शैल्यादीनामन्यत्रापि सत्त्वारम्भं कदलीत्यादिव्या-
प्यत्वमिति वाच्यम् । शैल्यादिविशेषस्यैवात्र विवक्षितत्वात् । जाड्याद्यतिशय-
श्चेति । व्यङ्ग्यो लक्षणप्रयोजनबोधविषयः सर्वत्रैव मुख्यार्थस्याभेदः संबन्धः ।
एवं च कदल्यतिशीता करमोऽतिहस्यः करिराजकरोऽतिमृग इति हेतोश्चमूरु-
दृश इदमीदृशमूरुयुगं भुवनत्रितयेऽपि तुलां सादृश्यं न विभर्तात्यर्थः । यत्र तु कद-
ल्यादौ सादृश्यं समाभ्यते तदतिशैल्यादिनापट्टत्वमिति सुतरां भुवनत्रितये तुला
नास्तीति भावः । अत्र व्यतिरेकालंकारो व्यङ्ग्यः । यत्र पुनरिति शब्द इति शेषः ।

1. अर्थान्तरेति । अर्थान्तरे उपयोगिनि तद्व्यतावच्छेदके संक्रमितमाश्रयत्वेन परिणतं
वाच्यं यत्र सादृश्यः ॥

2. अत्यन्तेति । अत्यन्ततिरस्कृतं न केनापि रूपेणान्वयप्रतिष्ठं वाच्यं यत्र सादृश्यः ॥

यत्र पुनः स्वार्थं सर्वथा परित्यजन्नर्थान्तरे परिणमति, तत्र मुख्या-
र्थस्यात्यन्ततिरस्कृतत्वादत्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वम् ।

यथा—

निःश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते ।

अत्रान्धशब्दो मुख्यार्थे बाधितेऽप्रकाशरूपमर्थं बोधयति । अप्रका-
शातिशयश्च व्यङ्ग्यः । अन्धत्वाप्रकाशत्वयोः सामान्यविशेषभावाभावा-
न्वार्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वम् ।

यथा—

भम धम्मिअ वीसत्थो, सो सुणओ अज्ज मारिओ देण ।

गोलाणइकच्छकुडङ्गवासिणा दूरिअसीहेण ॥

सर्वथेति । मुख्यतावच्छेदकस्यैव त्यागो नतु मुख्यस्य, अत्र तूभयोरिति भावः ।
अर्थान्तरे मुख्यार्थभिन्ने परिणमति लक्षणया वर्तते । अत्यन्ततिरस्कृतत्वात्
सर्वथा बाधप्रत्वात् ॥ निःश्वासान्ध इति । नि श्वासेनान्धोऽप्रकाश आदर्शो दर्पण
इवेत्यर्थः । मुख्यार्थे दृष्टिहीनरूपे प्रकाशश्चाकचक्यं तद्रहितः । अत्र चाक्षुषज्ञानाजनक-
त्वरूपैकधर्मवत्त्वं मुख्यलक्ष्ययोः संबन्धः । सामान्यविशेषाभावाभावादिति ।
मुख्यार्थतावच्छेदकलक्ष्यतावच्छेदकयोः सामान्यविशेषभाव एवार्थान्तरसंक्रमितवा-
च्यत्वं भवति । यथा—‘त्वामस्मि वच्मि—’ इत्यादौ । नच ‘यस्य मित्राणि मित्राणि शत्र-
वः शत्रवस्तथा । अनुकम्प्योऽनुकम्प्यश्च स जातः स च जीवति ॥’ इत्यादौ काव्यप्रका-
शकारदत्तोदाहरणे मित्रत्वादीना मुख्यतावच्छेदकाना लक्ष्यतावच्छेदकैराश्वस्तत्वनि-
यन्त्रणीयत्वमेहपात्रत्वैः सह सामान्यविशेषाभावाभावात्समुक्तनियम इति वाच्यम् ।
आश्वस्तत्वादिशेषस्यैवान् विवक्षितत्वात् । ननु ‘भम धम्मिअ—’ इत्यादौ विपरी-
तलक्षणासत्त्वेनात्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वेनेरिदमुदाहरणं भवितुमर्हतीति विप्रतिपद्यमानं
प्रत्याह—भम धम्मिअ इति । ‘भ्रम धार्मिक विश्वस्तः स धाय मारितस्तेन ।

1. निःश्वासेति । हेमन्तवर्णने पञ्चवत्या रामस्फोरिकरियम् । एतत्पूर्वांशस्तु—‘रवि-
संक्रान्तसामान्यस्तुपारावृतमण्डलः ।’ इति ॥

2. अत्र दारुणतरानितरान् दक्षमश्रुतीन् प्रसिद्धतद्यापारणपास्य यदेतत् करिकलभकु-
न्मनिभेदेकहेवाकिनः केशरिणः पौलेयकवधाभिधानमौचित्यकनिकेतनस्य नवेत्यत्र चिर
चिन्तयन्तोऽप्यभिप्रायं न विभः । नहि हस्ततया यत्किञ्चनकारिणोऽप्यस्यापि स्वजाति-
समुचित चरितमपहायाप्रसिद्धमेव किमपि रसभङ्गमीरवः कवयो वर्णयितुमाद्रियन्ते,
किमुत जगद्विदितव्यापारस्य केशरिणः । अनौचित्यनिबन्धो हि पर रसभङ्गकारणं कवयो
वदन्ति । तस्मात् ‘दरिअरिक्खेण’ इत्यत्र पाठः श्रेयान् । इत्याचार्यमहिमभट्टः ।

अत्र 'अम धार्मिक—' इत्यतो अमणस्य विधिः प्रकृतेऽनुपयुज्यमानतया अमणनिषेधे पर्यवस्यतीति विपरीतलक्षणाशङ्का न कार्या । यत्र खलु विधिनिषेधावुत्पत्स्यमानावेव निषेधविधयोः पर्यवस्यतस्तत्रैव तदवसरः । यत्र पुनः प्रकरणादिपर्यालोचनेन विधिनिषेधयोर्निषेधविधी अवगम्येते तत्र ध्वनित्वमेव ।

तदुक्तम्—

'कचिद्वाध्यतया ख्यातिः कचित्ख्यातस्य वाधनम् ।

पूर्वत्र लक्षणैव स्वादुत्तरत्राभिधैव तु ॥'

अत्राद्ये मुख्यार्थस्वार्थान्तरे संक्रमणं प्रवेशः, न तु तिरोभावः । अत एवात्राजहत्स्वार्था लक्षणा । द्वितीये तु स्वार्थस्यात्यन्तं तिरस्कृतत्वाजहत्स्वार्था ।

विश्वक्षिताभिधेयोऽपि द्विभेदः प्रथमं मतः ।

असंलक्ष्यक्रमो यत्र व्यङ्ग्यो लक्ष्यक्रमस्तथा ॥ ४ ॥

विश्वक्षितान्यपरवाच्योऽपि ध्वनिरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यश्चेति द्विविधः ।

गोदावरीरूच्छज्जवातिना दप्तसिंहेन ॥' इति सस्कृतम् । आश्रमस्थायाः कुलटया गोदावरीरूच्छरूपे सचेतस्थाने प्रखरं पुष्पावचयेन कृतसचेतमं स्वप्रेरितकुङ्कुरोपद्रवेणाप्यनिवृत्त धार्मिकं प्रति तस्या एव दिनान्तरे उच्चरियम् । गोदा गोदावरी । यो दिनान्तरे त्वामुद्वेजयति स आ गोदावरीतीरनिज्जवातिना दप्तसिंहेन मारित इत्यन्वयः । प्रकृते तात्पर्यविषयीभूतसैरविहारे । उत्पत्स्यमानौ उत्पत्स्यमानान्वययोधौ । अन्वययोधात्प्रागित्यर्थः । तदवसरो विपरीतलक्षणावसरः । एवं चात्र लक्षणांमूलध्वनेरवसरो नास्तीत्यर्थः । ध्वनित्वमभिधामूलध्वनित्वम् ॥ वाध्यतया विपरीतार्थपर्यवसन्नतया ख्यातिरन्वयबोधः । ख्यातस्यान्वयबोधविषयीभूतस्य वाधनं वाधोदयाद्विपरीतार्थपर्यवसानम् । लक्षणा लक्षणांमूलो ध्वनिः । अभिधा अभिधामूलो ध्वनिः । अत्र लक्षणांमूलध्वनौ । अयोऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्ये । द्वितीयेऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्ये जहत्स्वार्था लक्षणेऽनुपयुज्यते ॥ प्रथममिति । पद्यादसावरे भेदा वच्यया इति भावः । यत्र ध्वनौ । लक्ष्यक्रम इति । व्याय

१. असंलक्ष्येति । सम्यक् न लक्षयितुं शक्यः क्वचिन् । पौर्वापर्यं यस्य तादृशो व्यङ्ग्यो यतिष्ठति । खुटे प्रकरणे दृष्टिः प्रवीतेषु विभावानुभावव्यभिचारिषु सदृशव्यङ्ग्येन

१. 'कमव्यङ्ग्य' ग. २. 'लक्षणाव्यङ्ग्य' पर' ग. ३. 'गुणलक्षणे' 'विश्वक्षित' इत्यदि 'विश्वक्षित' इत्यत्राः शब्दो नस्ति

तत्राद्यो रसभावादिरेक एवात्र गण्यते ।

एकोऽपि भेदोऽनन्तत्वात्संख्येयस्तस्य नैव यत् ॥ ५ ॥

उक्तस्वरूपो भावादिरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः । अत्र व्यङ्ग्यप्रतीतिर्वि-
भावादिप्रतीतिकारणकत्वात्क्रमोऽवश्यमस्ति किंतुत्पलपत्रशतव्यतिभेदव-
ह्लाघवान्न संलक्ष्यते । एषु रसादिषु च एकस्यापि भेदस्यानन्तत्वात्सं-
ख्यातुमशक्यत्वादसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिर्नाम काव्यमेकभेदमेवोक्तम् ।
तथाहि—एकस्यैव शृङ्गारस्यैकोऽपि संभोगरूपो भेदः परस्परालिङ्गना-
धरणानुचुम्बनादिभेदात्प्रत्येकं च विभावादिवैचित्र्यात्संख्यातुमशक्यः,
का गणना सर्वेषाम् ।

शब्दार्थोभयशक्तयुत्ये व्यङ्ग्येऽनुस्वानसंनिभे ।

ध्वनिर्लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्त्रिविधः कथितो बुधैः ॥ ६ ॥

इत्यन्वयः ॥ आद्योऽसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः । आदिना रसाभासादिग्रहणम् । एकप्रना-
रत्वे हेतुमाह—एकोऽपीति । अनन्तत्वादतिबहुलत्वात् संख्येयः संख्यातुं शक्यः ।
तस्य रसभावादेर्मेलनेन । भेदनं व्यतिभेदः । ह्लाघवाच्छीघ्रोत्पन्नत्वात् 'स'
इति शेषः । एषु च रसभावादिषु च । अनन्तत्वादिति । संख्यातुमशक्यत्वा-
दित्यत्र हेतुः । उक्तमर्थं विशेषाख्यानेन ब्रूयति—तथाहीति । विभावादीनां
वैचित्र्याद् वैलक्षण्याच्चेत्यन्वयः ॥ लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिमाह—शब्देति । शब्दस्या-
र्थस्य तदुभयस्य च शक्तेरतिष्ठति आविर्भवति यत्तस्मिन् । अनुस्वानः प्रति-

प्रमात्रा सूक्ष्मेणैव कालेन प्रतीयत इति हेतुहेतुमत्तोः पौर्वापर्यंक्रमस्वात्सलक्षणादसंलक्ष्यक्रमो
व्यपदिश्यते । यत्र तु विचारलेख प्रकरणम्, उत्रेवा वा विभावादयस्तत्र सामग्रीविल-
म्बाधीन चमत्कृतेर्मार्थव्यमिति संलक्ष्यक्रमोऽप्येष भवति ॥

१. शब्देति । ननु शब्दशक्त्या यनार्थान्तर प्रकाशते स यदि ध्वनेः प्रवारस्तर्हि
शेषस्य विषय एवाग्रहणः स्वादित्यत्राह ध्वनिकारः—'आक्षिप्त एवालंकारः शब्दशक्त्या
प्रकाशते । यस्मिन्ननुक्तः शब्देन शब्दशक्तयुद्धवो हि सः ॥' यस्मादलंकारो न वस्तुमात्रं
यस्मिन्काव्ये प्रकाशते स एव शब्दशक्तयुद्धवो ध्वनिः । वस्तुद्वये च शब्दशक्त्या प्रकाश्यमाने
शेषः । यथा—'येन ध्वस्तमनोमयेन—'(४८९ पृ.] इत्यादौ । नन्वलंकारान्तरप्रतिभायामपि
शेषव्यपदेशो भवतीति दर्शित भट्टोज्जटेन तत्पुनरपि शब्दशक्तिमूत्रे ध्वनिनिरवशात्
इत्याशङ्क्य 'आक्षिप्तः' इत्युक्तम् । शब्दशक्त्या साक्षादलंकारान्तरप्रतिभा यथा—'तस्या
विनापि हारेण निसर्गादेव हारिणी । जनयामासतुः फल विम्बं न पयोपरौ ॥' अत्र

१. न-पुस्तके तु 'उक्तस्वरूपः' इत्यादि सर्वेषाम्—'इत्यन्तः पद्ये नास्ति.' २. 'विभावादिनि'
इति पुस्तकान्तरे.

कमलक्ष्यत्वादेवानुरणनरूपो यो व्यङ्ग्यस्तस्य शब्दशक्त्युद्भवत्वेन,
अर्धशक्त्युद्भवत्वेन शब्दार्थशक्त्युद्भवत्वेन च त्रैविध्यात्संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य-
नाम्नो ध्वनेः काव्यस्यापि त्रैविध्यम् ।

तत्र—

वस्त्वलंकाररूपत्वाच्छब्दशक्त्युद्भवो द्विधा ।

ध्वनिः । तस्य रात्रु जननीभूतशब्दोत्तरजायमानत्वरूपक्रमो लक्ष्यते तत्संनिभे
तत्तुल्ये व्यङ्ग्ये सतीत्यर्थः । क्रमस्य व्यङ्ग्यप्रतीतिपूर्वापर्यस्य लक्ष्यत्वात् स्फुट-
प्रतीयमानत्वात् । अनुरणनरूपः प्रतिध्वनितुल्यः । वस्त्वलंकाररूपत्वा-

शृङ्गारव्यभिचारी निस्सयाख्यो भावः साक्षाद्गोपालंकारश्च प्रतिमासत इति विरोधच्छा-
यानुमाहिणः शेषस्यार्थं विषयः । न त्वनुस्तानोपमव्यङ्ग्यस्य ध्वनेः । यत्र तु सामर्थ्याक्षिप्त
सदलंकारान्तर शब्दशक्त्या प्रकाशते स सर्वं एव ध्वनेर्विषयः । यथा हर्षचरिते—‘कदाचि-
त्तुसुमममययुगमुपसंहरन्नजृम्भत ग्रीष्माभिधानः संपुष्टमल्लिकाधवलादृहासी महाकालः’
अथ क्रतुवर्णनप्रस्तावनियञ्जिता अभिधाशक्तयः । अतएव ‘अवयवप्रतिध्वेः समुदायप्रति-
ध्विर्वलीयमी’ इति न्यायनपाकुर्वन्तो महाकालप्रशस्तयः शब्दा एकमेवार्थमभिधाय कृत-
वृत्त्याः । तदनन्तरमर्थावगतिः शब्दशक्तिमूलाद् ध्वननव्यापारादेव । तत्र केचिन्मन्यन्ते-
यन एतेषां शब्दानां पूर्वमर्थान्तरेऽभिधान्तरं दृष्टं तत्तत्तथाविवेक्यार्थान्तरे दृष्टतदभिधान्तरे-
रेव प्रतिपत्तिर्नियञ्जिताभिधाशक्तिकेभ्य एतेभ्यः प्रतिपत्तिर्ध्वननव्यापारादेवेति शब्दशक्ति-
नूत्वं व्यापारमत्वं चेत्यदिरुद्धम् । अन्ये तु—सामिधैव द्वितीयाभिधेयं ग्रीष्मस्य
नीपणदेवताविशेषसादृश्यात्मकं सहकारित्वेन यतोऽवलम्बते ततो ध्वननव्यापाररूपोऽव्ययते
इति । एके तु—शब्दशब्दे वाच्येदे सति शब्दार्थभेदेऽपि शक्तिभेदाच्छब्दभेद इति दर्शने
द्वितीयः शब्दस्वप्नानीयते । स च कदाचिदभिधाव्यापाराद् यथोभयोत्तरदानाय श्वेतो
भावति—अलन्नुसार्नां याता इति प्रथोत्तरादी । या तत्र शब्दान्तरवलादपि तदर्थान्तर
प्रतिपन्नं प्रतीयमानमूलत्वात्प्रतीयमानमेव युक्तमिति । इतरे तु—संपुष्टमल्लिका एव भव-
लादृहासोऽश्वेति श्वारपानाश्रयणे तदर्थसामर्थ्यं तेन द्वितीयाभिधेयं प्रतिप्रशस्यते । तत्रश्च
द्वितीयोऽर्थोऽभिधीयत एव न ध्वन्यते । तदनन्तरं तु तस्य द्वितीयाभिधेयं प्रतिपन्नस्य प्रथमार्थेन
प्रादरनिनेन साकं या रूपया वाच्यत्वादेव न चान्यतः शब्दादिति सा ध्वननव्यापारात् ।
तत्राभिधाशक्तेः कस्याधिदृश्यनाशङ्कनीयत्वात् । तस्यां च द्वितीया शब्दशक्तिर्भूत्वात् । तया
विना तस्या रूपयाया अनुरणानात् । अत्र एवालंकारध्वनिरयमिति युक्तम् । इत्यारिसंश्लेषु
शब्दशक्त्या प्रयानुमाने सत्यश्रवणनिःश्रान्तरे वाच्यत्वात्संबन्धाभिधादित्वं मा प्रमा-
हीरित्यनाकरनिकप्रादरनिकार्थेनोरुपमानोपमेवभावः कस्याधित्व्यः सामर्थ्यादित्याशितोऽर्थ
श्वेन न शब्दोपाकृत इति मित्र एव शब्दानुस्तानोपमव्यङ्ग्यस्य ध्वनेर्विषय इत्याहुः ॥

अलंकारशब्दस्य पृथगुपादानादनलंकारं वस्तुमात्रं गृह्यते । तत्र वस्तुरूपशब्दशक्त्युद्भवो व्यङ्ग्यो यथा—

पन्थिअ ! ण एत्थ सत्थरमत्थि मणं पत्थरत्थले गामे ।

उण्णअ पओहरं पेक्खिऊण जइ वससि ता वससु ॥

अत्र सत्थरादिशब्दशक्त्या यद्युपभोगक्षमोऽसि तदास्त्वेति वस्तु व्यज्यते ।

अलंकाररूपो यथा—‘दुर्गालङ्घितविग्रहः—’ इत्यादौ (६२ पृ.) ।

अत्र प्राकरणिकस्योमानाममहादेवीवल्लभभानुदेवनामनृपतेर्वर्णने द्विती-

दिति । ‘व्यङ्ग्यस्य’ इति शेषः । अनलंकारमिति । अलंकारशब्दोऽत्र धर्म-
परः । तेन न विद्यते अलंकारो यत्रेति बहुव्रीहिः । तत्पुरुषसमासे क्लीबत्वं न
स्यात् । ‘शेषतत्पुरुषद्वन्द्वावन्यस्यपदलिङ्गकौ’ इत्यनुशासनेन पुंस्त्वप्रसक्तेः ॥
पन्थिअ इति । ‘पथिक नाम स्तरमंस्ति मनाक्प्रस्तरस्थले ग्रामे । उन्नतपयो-
धर प्रेक्ष्य यदि वससि तद्वस ॥’ इति संस्कृतम् । निवासार्थं पथिकं प्रति स्वयं ब्रूया
उक्तिरियम् । स्तरं शयनीयकटः मनागल्पमपि तज्जास्ति । प्रस्तर एव वयं
स्वपि न इति दर्शयति—प्रस्तरस्थल इति । पयोधरं मेघम् । ततदा निवासोपयुक्तं
शयनीयकटादिकमत्र नास्त्येव । मेघप्रतिरुद्धगतिकतया यदि वससि तद्वसेत्यापा-
तंतः प्रतीयते । तस्य व्यङ्ग्यमाह—अत्रेति । सत्थरादीत्यादिना पत्थरत्थलप-
ओहरशब्दयोर्ग्रहणम् । परदारगमननिषेधकशास्त्रार्थकं सत्थरपदं प्राकृतच्छिष्टम् ।
प्रस्तरे स्त्रीजनं संभोगार्थं गृह्णातीत्येवमर्थकं प्रस्तरस्थलपदं संस्कृतच्छिष्टम् । स्वनार्थक-
मपि पओहरपदमुभयोः श्लिष्टम् । एषां शक्त्या सामर्थ्येन परम्परयापि । शब्दशक्त्यु-
द्भवो यथा—‘शनिरशनिश्च तमुच्चैर्निहन्ति, कुप्यसि नरेन्द्र यस्यै त्वम् । यत्र प्रची-
दसि पुन, स भात्युदारोऽनुदारश्च ॥’ शनिर्महोऽशनिर्वज्रं च तमुच्चैर्निहन्ति । अनु-
दारोऽनुमतदारः । तत्राशनिशब्दशक्त्या शनिविरुद्धे व्यञ्जिते तद्वारा विरुद्धावपि त्वद-
नुवर्तनार्थमेकं कार्यं कुरुत इति वस्तु व्यज्यते । उत्तरार्थे तु विरोधाभास एव । यद्वा
सोऽनुदारोऽपि त्वदनुदरस्या उदारो भवतीत्यर्थं ॥ अलंकाररूप इति । ‘शब्दश-

१. अत्रेति । प्रस्तराणां तत्त्वेनाध्यवसिताना मूर्खाणां स्थले तन्मयेऽत्र ग्रामे सत्थरं शास्त्रं
कामशास्त्रमित्यर्थः । यद्वा सत्थरं शास्त्रं मनाक् किञ्चिदपि नास्ति, किं पुनः सादित्यम् ।
तस्मादिद्विताभिश्चविरहादि-शङ्कमुन्नतमनुपमुक्तं पयोधरं स्तनं तादृशोदीपकं मेघं च प्रेक्ष्य
यद्युपभोगक्षमोऽसि तदा आस्तेति । प्रस्तरस्थल इत्यनेन शक्यापेक्षापि नास्तीति ध्वन्यते ।
अत्र शब्दशक्तिमूलत्वं परिवृत्तसहजानार्थशब्दप्रयोगादवसेवमिति व्यङ्ग्यार्थः ॥

१. ‘अलंकार-’ इत्यादिः ‘उपचर्यते’ इत्यन्तः पाठो न पुस्तके नगतिः । २. ‘मनासः’ इति पुस्तकान्तरे-
न्तरे । ३. ‘तत्पुरुषे’ इति पुस्तकान्तरे.

यार्थसूचितमप्राकरणिकस्य पार्वतीवल्लभस्य वर्णनमसंबद्धं मां प्रसा-
ह्नीदिति श्वरभानुदेवयोरुपमानोपमेयभावः कल्प्यते । तदत्र 'उमावल्लभ
उमावल्लभ इव' इत्युपमालंकारो व्यङ्ग्यः ।

यथा वा—

अमितः समितः प्रातैरुत्कर्षैर्हर्षदे ! प्रभो ! ।

अहितः सहितः साधुयशोभिरसतामसि ॥

अत्रामित इत्यादावपिशब्दाभावाद्बिरोधाभासो व्यङ्ग्यः । व्यङ्ग्य-
स्यालंकार्यत्वेऽपि ब्राह्मणश्रमणन्यायादलंकारत्वमुपचर्यते ।

वस्तु वालंकृतिर्वापि द्विधार्थः संभवी स्वतः ॥ ७ ॥

कवेः प्रौढोक्तिसिद्धो वा तन्निवद्धस्य वेति पद ।

उत्पुद्गवो व्यङ्ग्यः' इत्यनुपज्यते । मा प्रसाह्नीदिति । असक्तं मा भूदित्यर्थः ॥
शब्दशक्तिमूलमलंकारान्तरमाह—यथा वेति । अमित इति । हे प्रभो, त्वम-
सतामहितः । समियुद्धं ततः प्रातैरुत्कर्षैरमितोऽपर्याप्तः । साधुयशोभिः सहितः ।
व्यङ्ग्यमाह—अमित इति । अमितो मितश्चन्यः समितो मितयुक्तश्चेति विरोधः ।
विरोधाभासस्य वाच्यत्वे पदयोः समानविभक्तिकत्त्वमपिशब्दसत्त्वं चापेक्षितं तद-
भावादेवान्न व्यङ्ग्यत्वमिस्त्वाह—अपिशब्दाभावादिति । एतदुपलक्षणम् । समान-
विभक्तिकत्वाभावाच्चैत्यपि द्रष्टव्यम् । ननु रसस्य प्रकर्षतयोरुपमादेर्यदा गौणत्वं तदै-
यालंकारत्वं वक्ष्यते । व्यङ्ग्यत्वेनास्तापतया मुख्यत्वात्कथमलंकारत्वमिस्त्वाह—व्यङ्ग्य-
स्यालंकार्यत्वेऽपीति । श्रमणः संन्यासी तस्य तद्दशायां ब्राह्मणत्वाभावेऽपि यथा
दशान्तरीयं ब्राह्मणत्वमादाय तथा व्यपदेशस्वभावापि वाच्यतादृशीयमलंकारत्वमा-
दाय तथा व्यपदेश इति भावः । अर्थसत्तयुद्गवं व्यङ्ग्यमाह—वस्तु इति । द्विधि-
योऽर्थः पुनरैविध्येन पदप्रकारी भवतीत्याह—संभवीति । स्वतःसंभवीलन्वयः ।
तन्निवद्धस्य कनिर्वर्णितस्य वक्तुः । 'प्रौढोक्तिः' इत्यनुपज्यते । पदं पदप्रकारः ।

1. हर्षदेति । उद्युभिप्रयोर्हर्षं षति ददाति चेति हर्षे, उद्युहर्षेऽण्डक मित्रहर्ष-
दायकेत्यर्थः । अत्र पदानभेदेऽपि विरोधः । अमितः परिमाणवञ्जितः, अथ च समितः परि-
माणसहितः । यत्र अमितः मितं मानं तद्रहितः, अथ च मानसहितः । अहितः हितर-
हितः, अथ च सहितः हितसहित इति ॥

2. संभवीति । य औचित्येन बहिरपि संभाष्यमानोऽस्माकः, न केवलं भक्तिविषये-
नैवामित्यनुपपन्नतीरः ॥

3. प्रौढोक्तीति । प्रौढोक्तिः, बहिरसत्रपि वक्तुमविमानवेण तथा करिष्यः ।

त्रिस्तैर्व्यज्यमानस्तु वस्त्वलंकाररूपकः ॥ ८ ॥

प्रथमस्त्युद्भयो व्यङ्ग्यो याति द्वादशभेदताम् ।

स्वतःसंभवी, औचित्याद्बहिरपि संभाव्यमानः । प्रौढोक्त्या सिद्धः,
न त्वौचित्येन ।

तत्र क्रमेण यथा—

दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि ! क्षणमिहाप्यस्मद्ब्रूहे दास्यसि

प्रायेणास्य शिशोः पिता न विरसाः कौपीरपः पास्यति ।

एकाकिन्यपि यामि सत्वरमितः स्रोतस्तमालाकुलं

नीरन्ध्रास्तनुमालिखन्तु जरठच्छेदा नलग्नन्धयः ॥

अत्र स्वतःसंभविना वस्तुना तत्प्रतिपादिकाया भाविपरपुरुषोपभोगजन-
नखक्षतादिगोपनरूपं वस्तुमात्रं व्यज्यते ।

स्वतःसंभविपदार्थं व्याचष्टे—स्वत इति । औचित्याद् याथाध्याद् बहिरपि
तादृशव्यतिरिक्तप्रमाणेनापि । संभाव्यमानः प्रतीयमानः । रूपबालंकारे रूपरूप-
कयोरेभेदस्वीकृत्येपि तयोः सादृश्यस्यापि लोभप्रसिद्धत्वे स्वतःसंभवित्वम् । अत-
एव “अधरोन्म्यानकमलदलम्” इति रूपकं स्वतःसंभवितया काव्यप्रकाशे उक्तम् ।
धमिद्धे नवमोक्षिकासमुदय इति सादृशाप्रतिध्या प्रौढोक्तिसिद्धं रूपमुदाहरिष्यति ।
प्रौढोक्त्या वर्णनमात्रेण सिद्धो निष्प्रज्ञवत्प्रतीयमानः । अत्र स्वतःसंभविनस्तुव्यङ्ग्य-
वस्त्वाह—दृष्टिमिति । वस्याश्विरकुलग्रया उक्तिरियम् । इह अस्मद्ब्रूहेऽपीत्य-
पेरन्धयः । खगृहे चेति तदर्थः । कौपीः कूपभवाः । अत उक्तकारणात् । नीरन्ध्रा
निरवग्नशाः । धना इत्यर्थः । तनुं मम शरीरमालिखन्तु खण्डयन्तु । जरठः
ऋठिनः छेदोऽप्रभागो येषांते । नलग्न प्रन्धयः पर्वाणि ॥ व्यङ्ग्यमाह—अने-
नेति । वाक्यार्थनेत्यर्थः । तत्प्रतिपादिकायास्वस्य वाक्यार्थस्य वक्ष्याः । अयं

‘अत्यन्तामलपि एषे शानं शब्दः करोति हि’ इति न्यायादिति भावः । अयमर्थः—व्यङ्ग-
कोऽर्थस्त्रिविधः । स्वतःसंभवी, कविप्रौढोक्तिसिद्धः, कविनिबन्धनायकादिवक्तृप्रौढोक्तिसि-
द्धश्च । स त्रिविधोऽपि वस्तुमात्रमलंकृतित्वेति षड्विधः । पण्णा व्यङ्ग्यमपि प्रत्येकं वस्तु वा
अलंकृतित्वेति द्वादश भेदाः ॥

१. पितेति । अस्य शिशोः पिता । मत्सामीत्यर्थः ॥

२. स्रोत इति । तमालाकुलं तमालवनवेष्टितं स्रोतः स्वतोऽनुसरणम् । पतेन कूप-
सलिलपेक्षया स्रोतःसलिलस्योत्कृष्टता प्रतिपाद्यते ॥

१. ग. पुस्तके तु ‘स्वत संभवी-’ इत्यादिः ‘-न तु रूप्यादीनामित्यलंकृतेरेव मुप्यत्वम्’ इत्यन्तो
अन्धो न दृश्यते. २. ‘प्रतिपादिकाया’ क. पुस्तके नास्ति.

दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि ।
तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं न विपेहिरे ॥

अत्र स्वतःसंभविना वस्तुना रवितेजसो रघुपतापोऽधिक इति व्यतिरेकालंकारो व्यज्यते ।

आपतन्तममुं दूरादूरीकृतपराक्रमः ।
बलोऽवलोकयामास मातङ्गमिव केसरी ॥

अत्रोपमालंकारेण स्वतःसंभविना व्यञ्जकार्थेन बलदेवः क्षणेनैव चेणुदारिणः क्षयं करिष्यतीति वस्तु व्यज्यते ।

गाढकान्तदशनक्षतव्यथासंकटादरिवधूजनस्य यः ।
ओष्ठविद्धमदलान्यमोचयन्निर्दशन्युधि रुपा निजाधरम् ॥

अत्र स्वतःसंभविना विरोधालंकारेणाधरो निर्दष्टः शत्रवो व्यापादिताश्चेति समुच्चयालंकारो व्यङ्ग्यः ।

वाक्यार्थो लोकप्रसिद्ध एव ॥ स्वतःसंभविवस्तुव्यङ्ग्यालंकारमाह—दिशीति । मन्दायते मृदूभवति । एवकारोऽप्यर्थे । उपमानादुपमेयस्याधिभ्यं न्यूनत्वं वा व्यतिरेकस्य व्यङ्ग्यत्वम् । प्रकृतोपयोगिप्रकर्षनिकर्षयोरन्यतरस्य बोधामिप्रायेण प्रयुक्तधर्मस्य तत्प्रकारत्वासंभवेन तद्वोधानुपपत्त्या निरुक्तधर्मव्यङ्ग्यकारणमुखेन तद्वोधोपपत्तौ भवति । दिशीत्यादौ रवितेजसो मार्दवयुक्तो यो निकर्षस्तशासह्यत्वप्रयुक्तरघुप्रतापगतप्रकर्षनिरूपकत्वाभावालप्रकृतानुपयोगितया मार्दवव्यङ्ग्यत्वत्वेन प्रकृतोपयोगिनिकर्षप्रत्यायनाद् व्यतिरेकस्य व्यङ्ग्यत्वम् ॥ स्वतःसंभव्यलंकारव्यङ्ग्यं वस्त्वाह—आपतन्तमिति । अभिमुत्तमान्तमित्यर्थः । अमुं चेणुदारिणम् । ऊरीकृतपराक्रमः स्त्रीकृतविक्रमः । कृतयुद्धप्रतिज्ञ इति यावत् । बलो बलदेवः । निपुलविक्रमत्वेन बलस्य केसरिसाहस्यं मदान्धत्वेन चेणुदारिणी मातङ्गसाहस्यं स्त्रीप्रसिद्धमेव ॥ स्वतःसंभव्यलंकारव्यङ्ग्यमलंकारमाह—गाढेति । गाढकान्तदशनक्षतजन्यव्यथैव संकटो विपत् तस्मात् । ओष्ठा एव पिद्धमस्य प्रवालस्य दलानि नगजानि । क्रोधेन निजाधरं निर्दश्य निहते शत्रौ तद्वधूनां कान्तकर्तव्यो रतिरालीनोऽधरदंशो निवर्तत इत्यर्थः । अधरस्य निर्दशनेन व्यथाया उत्पत्तिरेव न तु मोचनमित्यापाततो विरोधः । आश्रयभेदे त्वविरोध एव । व्यापादिता मारिताः । 'धुनोति चासि तनुते च कीर्तिम्' इत्यादायेनाधिकारणे चैव दृश्यत इति वक्ष्यमाणवदत्र चार्थकारणकालनियमविपर्ययरूपातिशयोक्तिमूलं क्रियायौगपत्यं समुच्चयः ।

1. चेणुदारिण इति । चेणुदारित्तत्वं चान्तराजः ॥

१. 'व्यङ्ग्य' इति वाच्यं च पुल्लिङ्गं.

‘सज्जेहि’ सुरहिमासो ण दाव अप्पेइ जुअइजणलक्खमुहे ।

अहिणवसहआरमुहे णवपल्लवपत्तले अणङ्गस्स सरे ॥’

अत्र वसन्तः शरकारः, कामो घन्वी, युवतयो लक्ष्यम्, पुष्पाणि शरा इति कविप्रौढोक्तिसिद्धं वस्तु प्रकाशीभवन्मदनविजृम्भणरूपं वस्तु व्यनक्ति ।

‘रजनीपु विमलमानोः करजालेन प्रकाशितं वीर ।’

धवलयति भुवनमण्डलमखिलं तव कीर्तिसंततिः सततम् ॥’

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना कीर्तिसंततेश्चन्द्रकरजालादधिक-
कालप्रकाशकत्वेन व्यतिरेकालंकारो व्यङ्ग्यः ।

‘दशाननकिरीटेभ्यस्तत्क्षणं राक्षसश्रियः ।

भणिव्याजेन पर्यस्ताः पृथिव्यामधुविन्दवः ॥’

निर्देशाच्चिति वर्तमाननिर्देशात्कालीनमोचनेन तदेतुशत्रुव्यापादनस्यापि तत्कालीनत्वलाभः । कार्यकारणयोः शत्रुव्यापादनाधरदर्शनयोः समकालत्वं तु बाधित-
मप्याहार्यप्रतीतिविषय एव शीघ्रकारिताव्यञ्जनमित्यवधेयम् । अत्र समुच्चयार्थक-
चकाराद्यभावेन शत्रुव्यापादनक्रियया व्यङ्ग्यत्वेन समुच्चयस्य व्यङ्ग्यत्वम् ॥ कविप्रौढो-
क्तिसिद्धवस्तुव्यङ्ग्यं वस्त्वाह—सज्जेहीति । ‘सज्जयति सुरभिमासो न तावदर्पयति
युवतिजनलक्ष्यमुखान् । अभिनवसहकारमुखाश्रवणपल्लवपत्रलाननस्य शरान् ॥’ इति
संस्कृतम् । सुरभिमासश्चैत्रः । अभिनवो नवसुकुलितः सहकारोऽतिसौरभाप्रो
मुखमादिर्येषां तान् । नवपल्लव एव पत्रं पक्षस्तलान्ति गृह्णन्ति तान् ॥ प्रकाशीभवत्
सिद्धवद्भासमानम् । विजृम्भणं विशेषेण वर्धनम् । अत्र वसन्तादीनां शरकारत्वादि-
क्रमलीकम् ॥ कविप्रौढोक्तिसिद्धवस्तुव्यङ्ग्यमलंकारमाह—रजनीप्विति । विमल-
मानोः शुभ्रकरणस्य चन्द्रस्येत्यर्थः । सततं रात्रिदिवम् । अत्र यशसा निखिलभव-
नधवलीकरणमलीकमपि कविप्रौढोक्तिसिद्धम् । अखिलमित्यनेनाधिकदेशप्रकाशत्वं च
बोध्यम् । रात्रिदिवप्रकाशास्यापि रात्रिप्रकाशकत्वमस्तीति तस्य निकर्षकारणत्वांसंभवा-
त्तथाङ्ग्येन रात्रिमात्रप्रकाशकत्वेन निरर्पप्रत्यायनाद् व्यतिरेकस्य व्यङ्ग्यत्वम् ॥ कविप्रौ-
ढोक्तिसिद्धालंकारव्यङ्ग्यं वस्त्वाह—दशाननेति । यस्मिन् क्षणे श्रीरामः पृथिव्या-
मवतीर्णत्वत्क्षणं व्याप्येत्यर्थः । पर्यस्ताः पतिताः । प्रकृतानां मणीनां प्रतिपेयेना-

1. सज्जेहीति । अत्र वसन्तोऽप्येतेनोऽनङ्गस्य सप्त्या सज्जयति न केवल तावदर्पयती-
त्येवंविधया समर्पयितव्यवस्त्ववर्णकुशलयोक्त्या सहकारोद्भेदिनी वसन्तदशा यत उक्ता
अतो ध्वन्यमानं मन्मथोन्माथत्वारम्भ क्रमेण गाढगाढीभविष्यन्तं व्यनक्ति । अन्यथा
वसन्ते सपल्लवसहकारोद्भेद इति वस्तुमात्रं न व्यञ्जकं स्यात् ॥

१. ‘इ’ क-प. २. ‘आरमे इ’ क-प. ३. ‘इहे’ क-प. ४. ‘काठ’ इति नास्ति क-पुस्तके.
५. ‘रात्रिदिव-’ इत्यदि ‘व्यङ्ग्यत्वम्’ इत्यन्तो पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति.

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेनापहुत्यलंकारेण भविष्यद्राक्षसश्रीविनाशरूपं वस्तु व्यज्यते ।

‘धम्मिह्ले नवमल्लिकासमुदयो हस्ते सिताम्भोरुहं
हारः कण्ठतटे पयोधरसुगे श्रीखण्डलेपो घनः ।
एकोऽपि त्रिकलिङ्गमूमितिलक ! त्वत्कीर्तिराशिर्ययौ
नानामण्डनतां पुरंदरपुरीवामभ्रुवां विग्रहे ॥’

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन रूपकालंकारेण भूमिष्ठोऽपि स्वर्गस्थाना-
मुपकारं करोपीति विभावनालंकारो व्यज्यते ।

‘शिखरिणि क्व नु नाम कियच्चिरं किमभिधानमसावकरोत्तपः ।
सुमुखि ! येन तवाधरपाटलं दैशति विम्बफलं शुक्रशावकः ॥’

अत्रानेन कविनिबद्धस्य कस्यचित्कामिनः प्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना
तवाधरः पुण्यातिशयलभ्य इति वस्तु प्रतीयते ।

‘सुभगे कोटिसंख्यत्वमुपेत्य मदनाशुगैः ।
वसन्ते पञ्चता त्यक्त्वा पञ्चतासीद्वियोगिनाम् ॥’

प्रकृतानामशुविन्दनां स्थापनमपदुतिः । अत्र राक्षसश्रियोऽशुविन्दनामलीकृत्वेन
कविप्रौढोक्तिमात्रविद्वत्वम् ॥ कविप्रौढोक्तिविद्वालंकारव्याजमलंकारमाह—धम्मिह्ले
इति । ‘धम्मिह्लः संयताः कचाः’ इत्यमरः । समुदयः सगूहः । श्रीखण्डलेपधन्-
नप्रलेपः । विग्रहे देहे । अत्र कीर्तिराशेर्यावत्यरूपसादृश्यप्रतिद्वैपि कविप्रतिमा-
नाप्रतिद्वैमिति तन्मूलरूपरुस्यापि तथात्वमिति भावः । स्वर्गस्थानामुपकारे स्वर्ग-
स्थितिरेव कारणं तां विनापि भवतीति विभावना । उपकारश्च यत्नादिद्वारेण ॥ कविनि-
बद्धप्रौढोक्तिविद्वयवस्तुव्यज्यं वस्तुमाह—शिखरिणीति । अधरपाटलं रत्नं शुक्रशाव-
कस्य तपधारणं प्रौढोक्तिमात्रविद्वम् । यत्सादृश्येनोत्कृष्टं वस्तु पुण्यं विना न लभ्यते
तस्य श्रुतरामेव पुण्यातिशयलभ्यत्वमिति भावः ॥ कविनिबद्धयन्तुव्यज्यमलंकार-
माह—सुभगे इति । पञ्चता पञ्चसंख्योपयोगित्वं नरणं च ॥ कविनिबद्धप्रौढो-

१. त्रिकलि । तेलहदेरभ्रुवान् ॥

२. दशनीति । दशति आस्तादपते । अत्रपरिष्ठाप्रमथनप्रदा न शीदरिक्तवापरं
शुद्धं । अत्र शु रमसोऽत्र रमातिवदेव रमहताप्यस्य तपःप्रभावादेवेति । शुक्रशावक इति
नान्यदाशुविनकाकाभोति फलं तत्रच परेण शुद्धदाः ॥

अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन कामशराणां कोटिसंख्यत्व-
माप्त्या निखिलवियोगिमरणेन वस्तुना शराणां पञ्चता शरान्विमुच्य
वियोगिनः श्रितैवेत्युत्प्रेक्षालंकारो व्यज्यते ।

‘मल्लिकामुकुले चण्डि भाति गुञ्जन्मधुव्रतः ।

प्रयाणे पञ्चबाणस्य शङ्खमापूरयन्निव ॥’

अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेनोत्प्रेक्षालंकारेण कामस्यायमु-
न्मादकः कालः प्राप्तस्तत्कथं मानिनि मानं न मुञ्चसीति वस्तु
व्यज्यते ।

‘महिलासहस्रभरिण तुह हिअए सुहअ सा अमान्ती ।

अणुदिणमणणकम्मा अङ्गं तणुअं पि तणुएह ॥’

अत्रामान्तीति ‘कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन काव्यलिङ्गालं-
कारेण तनोस्तनूकरणेऽपि तव हृदये न वर्तत इति विशेषोक्त्यलंकारो
व्यज्यते ।

न खलु कवेः कविनिबद्धस्येव रागाद्याविष्टता अतः कविनिबद्ध-
वक्तृप्रौढोक्तिः कविप्रौढोक्तेरधिकं सहृदयचमत्कारकारिणीति पृथक्प्र-

क्तिसिद्धालंकारव्यङ्ग्यं वस्त्वाह—मल्लिकेति । चण्डि अत्यन्तकोपने । कामस्येति
सहाय इति शेषः । उन्मादकः प्रोपितपीडातिशयजनकश्च । ‘मानस्य’ इति पाठे
यथाश्रुत एवार्थः । उत्प्रेक्षणीयस्य कामप्रयाणकालीनशङ्खापूरणस्यासंभवेत्वात्प्रौढो-
क्तिसिद्धत्वम् ॥ कविनिबद्धप्रौढोक्तिसिद्धालंकारव्यङ्ग्यमलंकारमाह—महिलेति ।
‘महिलासहस्रभरिणे तव हृदये सुभग सा अमान्ती । अणुदिनमनन्यकर्मा अङ्गं तन्वपि
तनयति ॥’ इति संस्कृतम् । नायकं प्रति सख्या उक्तिरियम् । अमान्ती मानमव-
काशमप्राप्नुवती । दिवसे प्राप्य तनयति कृशीकरोति । ‘हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्य-
लिङ्गं निगद्यते’ इति काव्यलिङ्गलक्षणम् । अत्र पदार्थतया हेतुर्निर्दिष्ट इत्याहुः—
अत्रामान्तीति । मनभोऽणुत्वादानुपलभ्यत्वाच्च तत्र मानमेव न संभवति कुतस्तद्भाभ
इति भावः । तनुतनूकरणरूपकारणस्य सत्त्वेऽपि त्वद्दृश्यवृत्तित्वरूपफलं नास्तीति
विशेषोक्तिः । ननु कविनिबद्धप्रौढोक्तिसिद्धस्य कविप्रौढोक्तिसिद्धत्वमस्त्येवेति कथं तस्य
पृथगुपादानमित्यत आह—न खल्विति । रागादीत्यादिना उत्साहादिपरिग्रहः ।
प्रौढोक्त्या हि वक्तुं रागाद्याविष्टचित्तत्वं प्रतीयते । तत्र कव्यपेक्षया कविनिबद्धस्य
वक्तुरधिकरागाद्याविष्टचित्तत्वमिति तद्व्यञ्जिकायाः प्रौढोक्तेरधिकचमत्कारकारित्वमिति

१. ‘काम’ इति नास्ति क-पुस्तके. २. ‘वस्तुना’ इति क-स्य पुस्तकवर्णोक्ति. ३. घ-पुस्तके ‘इत्’
नास्ति. ४. ‘मानिनि’ इति नास्ति क-पुस्तके

तिपादिता । एषु चालंकृतिव्यञ्जनस्थले रूपणोत्प्रेक्षणव्यतिरेचनादि-
मात्रस्य प्राधान्यं सहृदयसंवेद्यम्, न तु रूप्यादीनामित्यलंकृतेरेव
मुख्यत्वम् ।

एकः शब्दार्थशक्त्युत्थे—

उभयशक्त्युद्भवे व्यङ्ग्ये एको ध्वनेर्भेदः ।

यथा—

‘हिममुक्तचन्द्ररुचिरः सपद्मको

मदयन्द्रिजाङ्गनितमीनकेतनः ।

अभवत्प्रसादितसुरो महोत्सवः

प्रमदाजनस्य स चिराय माधवः ॥’

भावः । ननु यत्रालंकारस्य व्यञ्जकत्वमुक्तं तत्रालंकार्यस्य वस्तुनोऽपि व्यञ्जकत्वमस्ते-
वेति कथमलंकारस्य पृथगुपादानमत आह—एषु चेति । प्रागुक्तद्वादशसु भेदेषु
मध्ये इत्यर्थः । अलंकृतिव्यञ्जनस्थले अलंकारव्यञ्जनस्थले । रूप्यादीनामित्या-
दिना उत्प्रेक्षणीयव्यतिरेचनीयादीनां ग्रहणम् । मुख्यत्वमिति । अतएव तेनैव
व्यवहार इत्यर्थः ॥ हिममुक्तेति । हिममुक्तो निर्मलो यथन्द्रः स इव रुचिरोऽभि-
लषणीयः । वसन्तपक्षे—हिममुक्तेन चन्द्रेण रुचिरो दीप्यमानः । पद्मा लक्ष्मीस्व-
त्सहितः । पक्षे—पद्मयुक्तः । द्विजान् विप्रान्, कौशिलंश्च । जनितप्रसुतः ।
पक्षे—जनितसुरताभिलाषः । प्रसादिताः प्रसन्नचित्तीकृताः सुरा देवा येन । पक्षे—
प्रसादिता विमलीकृता सुरा मयं येन । माधवः श्रीकृष्णः यतन्तथ । अत्रोभयश-
क्तिव्यङ्ग्यस्य वसन्तस्योपमा उभयशक्तिव्यङ्ग्या । तथाहि—प्रमदाजनस्य महोत्सा-

१. शब्दार्थेति । यद्यपि शब्दरुचिमूलवत्त्वमर्थात्मिकमूलकत्वं चैतदुभयमपि सकलव्य-
ङ्ग्यसाधारणम्, शब्दार्थयोरनुसंधानं विना व्यङ्ग्यस्यैवानुत्थासाद्, तथापि परिवृत्त्यसहि-
ष्णूनां शब्दानां प्राचुर्ये तद्व्युत्पात्तप्राधान्यात्सत्या अप्यर्थशङ्केरप्राधान्याच्च व्यङ्ग्यस्य शब्द-
शक्तिमूलकत्वेनैव व्यपदेशः । परिवृत्तिसहिष्णूनां तु प्राचुर्येऽर्थात्पक्षेरेव प्राधान्यात्सत्या
अपि शब्दशक्तैः संधानानुगुण्यार्थतया मत्प्रमाणादिवाप्रधानेनैव व्यपदेशः । यत्र तु काम्ये
परिवृत्तिं सहमानानामसहमानानां च शब्दानां नैकनादीयप्राचुर्यम्, अपि तु साम्य-
मेव, सत्र शब्दाधोमयशक्तिमूलकस्य व्यङ्ग्यस्य स्थितिरिति श्रुत्यो ध्वनिः । न चायमव्य-
तरशक्तिमूलकत्वदेव व्यपदेशुं शक्यः । विनियमकामावाद् ॥

२. एतोऽप्ये कं पुस्तके ‘शब्दार्थस्य यथा—निर्दिष्टमभ्युक्तचन्द्रम्—’ इत्यादि । व्यङ्ग्यार्थस्य यथा—
‘उभयविद्यया निष्पन्ना—’ इति । अतस्तेः स्वभाववित्तोः व्यपदेश्यपक्षो । यतन्मेषिभ्योऽप्युक्तं नैरे-
पुस्तार्थम् । इत्यविरा. वाङ्. ३. ‘उभय—’ इत्यादि । ‘निदा’ इत्यात्मा पदो न पुस्तके कश्चि.

अत्र माधवः कृष्णो माधवो वसन्त इवेत्युपमालंकारो व्यङ्ग्यः ।
एवं च व्यङ्ग्यभेदादेव व्यङ्गकानां काव्यानां भेदः ✓

तदष्टादशधा ध्वनिः ॥ ९ ॥

अविवक्षितवाच्योऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यश्चेति द्वि-
विधः । विवक्षितान्यपरवाच्यस्तु असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वेनैकः । संलक्ष्य-
क्रमव्यङ्ग्यत्वेन च शब्दार्थोभयशक्तिमूलतया पञ्चदशेत्यष्टादशभेदो
ध्वनिः । एषु च—

वाक्ये शब्दार्थशक्तयुत्थस्तदन्ये पदवाक्ययोः
तत्रार्थान्तरसंक्रमितवाच्यो ध्वनिः पदगतो यथा—

‘धन्यः स एव तरुणो नयने तस्यैव नयने च ।

युवजनमोहनविद्या भवितेयं यस्य संमुखे सुमुखी ॥’

वजनने वसन्तस्यैव सामर्थ्यमित्यर्थप्रतिसंधानसङ्घटनेन माधवपदेन वसन्त एव
व्यज्यते न त्वर्थान्तरम् । तस्य तत्र सामर्थ्याभावात् । न चान्न शब्दार्थोभयश्लेष-
सत्त्वेनोभयशक्तिव्यङ्ग्योपमेति वाच्यम् । तथा सति ‘दुर्गालङ्घित-’ (६२ पृ०)
इत्याद्याभयश्लेषसत्त्वेनोभयशक्तिव्यङ्ग्यत्वं स्यात् । गृहीतगरिमेत्यर्थश्लेषस्यापि तत्र
सत्त्वात् । ननुक्तभेदेषु व्यङ्ग्यस्यैव भेदो दर्शितः । तच्च प्रवृत्तानुपयुक्तमत आह—
एवं चेति । तदिति । उक्तक्रमादित्यर्थं ॥ अष्टादशत्वमुपपादयति—अविव-
क्षितेति ॥ वाक्ये वाक्य एव । तदन्ये उभयशक्तयुत्थादन्ये ॥ धन्य इति ।

१. उपमेति । अत्रोपमालंकारश्चन्द्रपशादिशब्दानां परिवृत्त्यसहिष्णुतया हिमशुक्लादि-
कानां तत्सहिष्णुतया उभयस्यापि प्राधान्येन व्यञ्जकत्वादुभयशक्तिमूलकः । यथा वा
मम—‘राजकोटिमनोहारी वृषस्यतिपरायण’ । स हि सेव्यो महादेवो विक्रमसर्व-
मङ्गल ॥’ इत्युदाहार्यम् ॥

२. पञ्चदशेति । वस्तुवर्लंकाररूपत्वाच्छब्दशक्तिमूलो द्विविधः, अर्थशक्तिमूलो
द्वादशविधः, शब्दार्थोभयशक्तिमूल एक, इति पञ्चदशभेदाः अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यादि-
भेदत्रयेण सहाष्टादशेति ॥

३. तदन्ये इति । अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यादयः सप्तदशभेदाः पदे वाक्ये च भवन्ती-
त्यर्थः । अत्रेदं बोध्यम्—यत्रैकस्यैव पदस्य प्राधान्येन व्यङ्ग्यार्थोपसिन्नावानुपगम्य परेषा
स्तु सङ्कारिमात्रं तत्रैव पदगतत्वम् । नानापदानां तथारूपत्वे तु वाक्यगतत्वमिति ॥

१ ‘अवि-’ इत्यादिः ‘एषु च इत्यन्तः’ पाठो ग पुस्तके नास्ति. २. ‘व्यङ्ग्यत्वात्त्वेन’ इति
ए पुस्तके पाठः. ३. ‘तत्र-’ इत्यन्तः ‘प्रबन्धेऽपि मत्तः-’ इति परिभाषा प्राग्व्याख्याभागे नास्ति
ग-पुस्तके ४ ‘यदर्थे’ यस्य प्रतिद्विस्तत्रैव तदर्थत्वं सामर्थ्यं । यदनेन काव्यमकाश’ इति
पुस्तकान्तरेऽपि पाठः

अत्र द्वितीयनयनशब्दो भाग्यवत्तादिगुणविशिष्टनयनपरः ।

वाक्यगतो यथा—

‘त्वामस्मि वच्मि विदुषां समवायोऽत्र तिष्ठति ।

आत्मीयां मतिर्मास्थाय स्थितिमत्र विधेहि तत् ॥’

अत्र प्रतिपाद्यस्य संमुखीनत्वादेव लब्धे प्रतिपाद्यत्वे त्वामिति पुनर्वचनमन्यव्यावृत्तिविशिष्टं त्वदर्थं लक्षयति । एवं वच्मीत्यनेनैव कर्तारि लब्धेऽस्मीति पुनर्वचनम् । तथा विदुषां समवाय इत्यनेनैव वक्तुः प्रतिपादने सिद्धे पुनर्वच्मीति वचनमुपदिशामीति वचनविशेषरूपमर्थं लक्षयति । एतानि च स्वातिशयं व्यञ्जयन्ति । एतेन मम वचनं तवात्यन्तं हितं तदवश्यमेव कर्तव्यमित्यभिप्रायः । तदेवमयं वाक्यगतोऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्यो ध्वनिः ।

अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यः पदगतो यथा—‘निःश्वासान्धः—’ इत्यादि (२०९ पृ.) । वाक्यगतो यथा—‘उपकृतं बहु तत्र—’ इत्यादि (४४ पृ.) । अन्येषां वाक्यगतत्वे उदाहृतम् ।

युवजनमोहनविया । विद्येव युवजनमोहिनीलथः । यद्यपि ‘कदली कदली—’ (२०८ पृ.) इत्यादौ पदगतोऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनिरुदाहृत एव तथाप्युदाहरणान्तरदर्शनमेतदृढप्रतिपत्तये ॥ त्वामस्मीति । अस्मि अहम् । समवायः संप्रः । आत्मीयां आत्मनो हिताम् । तत्तस्मात् । लक्षणापीजमन्वयानुपपत्तियोगित्वं प्रदर्श्य लक्ष्यार्थं व्यङ्ग्यार्थं च दर्शयति—अत्रेति । अस्मीति । पुनर्वचनमिति । ‘हितकारिमदर्थं लक्षयति’ इति शेषः । सर्वत्र मुख्यार्थस्थभेदः संप्रन्धः । एतानि अन्यव्यावृत्तिविशिष्टत्वादिवस्तूनि । स्वातिशयमिति । त्वत्पदार्थस्य वादजल्पादिक्षमत्वम् । मत्पदार्थस्यात्यन्तहितैपिन्मम् । उपदेशस्यानुपेक्षणीयत्वमतिशयः । प्रत्येकपदव्यङ्ग्यत्वं प्रदर्श्य वाक्यव्यङ्ग्यं दर्शयति—एतेनेति । उक्तवाक्येनेत्यर्थः । ‘अभिप्रायः प्रतीयते’ इति शेषः । उपकृतमिति । व्याख्यातमिदं प्राह । अत्र लक्षणिकपदानामेकवाक्यस्यत्वाद्वाक्यत्वेनैव व्यञ्जकत्वम् । यद्यप्युपकृतादिवाक्यरूपदानां प्रत्येकवाक्यस्यत्वं तथापि महावाक्यगतत्वेनैकवाक्यस्यत्वं येयम् । अन्येषानसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यादीनाम् । उदाहृतमिति । निरुक्तरसाधुदा-

१. ‘यमुदाह’ प. २. ‘आदाह’ प. ३. ‘अन्वयव्यावृत्तिविशिष्ट मदर्थं एवयति’ इति घ. पु. ल. के. उ. वि. क. ४. ‘यमुदाह’ प. ५. ‘अर्पयति’ क. ६. ‘लक्षणापीज’ प. ‘लक्षणात्त्व’ क. ७. ‘अभिप्रायः’ क. ८. ‘एतत्’ प.

पदगतत्वं यथा—

‘लावण्यं तदसौ कान्तिस्तद्रूपं स वचःक्रमः ।

तदा सुधास्यन्दमभूदधुना तु ज्वरो महान् ॥’

अत्र लावण्यादीनां तादृगनुभवैकगोचरताव्यञ्जकानां तदादिशब्दानामेव प्राधान्यम्, अन्येषां तु तदुपकारित्वमेवेति तन्मूलक एव ध्वनिव्यपदेशः ।

हरणमेव तदुदाहरणमित्यर्थः ॥ असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यं पदप्रकाशयमाह—लावण्यमिति । कस्यचिद्विप्रलम्भवर्णननिदिग्म् । सर्वावयवगतो विदग्धनयनोत्सवहेतुः कोऽप्यतिशयो लावण्यम् । प्रत्येकमवयवानां संस्थानसौभाग्यं कान्तिरिति चण्डीदासः । रूपं सौन्दर्यम् । तदा नायिकासंनिधानसमये । सुधास्यन्दं मुखातिशयजनकम् । अधुना नायिकाविच्छेददशायां ज्वरः संतापजनकः । विभावादिव्यङ्ग्ये रसे तदादिपदानां व्यञ्जकत्वमुपपादयति—अत्रेति । अनुभवैकगोचरताव्यञ्जकानामनिर्वचनीयत्वव्यञ्जकानामत्युत्कृष्टविप्रलम्भव्यञ्जने प्राधान्यम् । अन्येषां विभावादीनां लावण्यादीनां वा तदुपकारित्वं तदादिपदसहकारित्वमिति हेतोस्तन्मूलक एकपदमूलक एव । न तु वाक्यमूलकः । ‘प्रधाने हि व्यपदेशा भवन्ति’ इति न्यायादित्यर्थः । अत्यन्तसंतोपसंपादकवस्तुस्मरणाद् विरहिणां दुःखातिशयो भवतीति विप्रलम्भातिशयो व्यज्यत इत्येतत्पदगतासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनेरुदाहरणमुपपन्नम् । ननु तदादिपदानामनुभवगोचरेऽभिधैव कथं व्यजनेति चेत् । न । अनुभवैकगोचरतेत्यनेनानिर्वचनीयत्वस्य विवक्षणात् । अत एव चण्डीदासः—‘अनुभवेकगोचरास्तत्कालचमत्कारिणो निर्वक्तुमशक्याः सर्वस्वव्ययप्राणपणादिभिरपि प्रार्थनीयाः’ इति व्याचकार । नन्वितरसाविष्यं विना पदस्य व्यञ्जकत्वं तावन्न संभवति

1. तन्मूलक इति । काव्यानां शरीरिणामिव संस्थानविशेषावच्छिन्नसमुदायसाध्यापि ज्ञातृव्यप्रतीतिरन्वयव्यतिरेकाभ्यां भागेषु कल्पत इति पदानामपि व्यञ्जकत्वमुखेन व्यवसितो ध्वनिव्यवहार इति व्यक्तं ध्वन्यालोके । प्रदीपकताप्युक्तम्—ननु पदस्य व्यञ्जकत्वे किमायातम् । वाक्यरूपस्य काव्यस्य घनित्वम् । कथं वा पदमात्रस्य व्यञ्जकत्वे वाक्यस्यैव समस्तस्य चारतेति चेत्, उच्यते—पदप्रकाशयत्वं न पदमात्रस्य व्यञ्जकतया, किं तु तस्य प्राधान्येन । अविवक्षितवाच्ये पदमात्रस्य व्यञ्जकत्वेऽपि यदावयवविशेषस्य वा कस्याप्यतिशयितार्थव्यञ्जकत्वं तदावयवस्यैव ध्वनित्वमित्युपगमात्प्रकश्चिरोपः । एकदेशस्थितेन च तादृशपदेन समस्तमेव वाक्यं चारतःसुपगच्छतीति काव्यनिर्वाकावयवस्येन भूषणेन ॥

तदुक्तं ध्वनिकृता—

‘एकावयवसंस्थेन भूपणेनेव कामिनी ।

पदद्योत्येन सुकवैर्ध्वनिना भाति भारती ॥’

एवं भावादिष्वप्यूह्यम् ।

‘भुक्तिमुक्तिकृदेकान्तसमादेशनतत्परः ।

कस्य नानन्दनिस्यन्दं विदधाति सदागमः ॥’

अत्र सदागमशब्दः संनिहितमुपनायकं प्रति सच्छास्त्रार्थमभिधाय सतः पुरुषस्यागम इति वस्तु व्यनक्ति । ननु सदागमः सदागम इवेति न कथमुपगाध्वनिः । सदागमशब्दयोरुपनानोपमेयभावाविवक्षणात् ।

तत्र प्राधान्याप्राधान्यविवेचनमकिञ्चित्करम् । तथा सति सर्वत्र वाक्यस्यैव व्यञ्जकत्वमुपपन्नं पदगतध्वनिप्रभेदाद्दीकारस्तु प्राचीनमतानुसारेणैवेत्यभिप्रायेण प्राचीनमतमुपन्यस्यति—तदुक्तमिति । एकावयवेति । नासिकास्थगजमुखादिनेत्यर्थः । पदद्योत्येन पदव्यङ्ग्येन ध्वनिना अर्थेन ॥ भावादिष्वपीति । पदप्रकाश्यभावादिष्वपीत्यर्थः । तोपामप्यसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनित्वेनोदाहर्तुमुचितत्वात् । शब्दशक्तिमूलं पदप्रकाश्यं वस्त्वाह—भुक्तीति । जनान्तरसंनिधावुपनायके उपस्थिते पुराणाद्यागमप्रशंसाव्याजेन हर्षं सूचयन्त्या नायिकाया उक्तिरियम् । सदागमः सच्छास्त्रं पुराणादिकं कस्यानन्दनिस्यन्दं न विदधाति, अपि तु सर्वस्यैव । कीदृशः । भुक्तिमुक्तयोः स्वर्गापवर्गयोः कर्ता । एकान्तसमादेशनं तत्त्वोपदेश. तत्परः तत्प्रती । ध्वङ्गवार्थस्तु—सत्पुरुषस्य भवाद्दशास्यागमनं कस्य भद्रिधजनस्य आनन्दनिस्यन्दं न विदधाति । कीदृशः । भुक्तिमुक्तयोः सुरतोपभोगगृह्णकर्मत्यागयोः कर्ता । एकान्तसमादेशनस्य बहुलीलोपदेशस्य कारकः । ईदृशार्थस्य धाव्यव्यङ्ग्यत्वेऽपि तत्र सदागमपदस्य प्रधानत्वादन्येषां सहकारित्वात्पदव्यङ्ग्यव्यपदेश इत्याह—अप्रेति । संनिहितं जनान्तरसंनिधावुपस्थितं सच्छास्त्रार्थमभिधाय अभिधया षोषयित्वा । सदागमशब्दयोरिति । सदागम इति शब्दः प्रतिपादयो ययोस्तयोः ।

1. ष्टकेति । एनिग्रन्थे तु ‘निश्चितिशोभिनेनेन’ इति पाठो दृश्यते ॥

2. भारतीति । श्रोत्रप्रणवावयवस्य ह्रस्वा स्फोटरूपा भारतीत्यर्थः । पदन्तर्गतेन पदेन दोलितोऽर्थावितोऽर्थव्यासतया व्यञ्जयते तस्यैव ध्वनित्वमिति कर्मिण्यर्थः ॥

3. आनन्देति । आनन्दनिस्यन्दं प्रमोदपरवचनम् । इह ‘अनुधिपर्थमिनिम्यः सन्दर्भे-रप्रान्धिः’ इति शब्देन रेकत्वव्यपदेशविधानात्पठे तदभावः ॥

रहस्यस्य संगोपनार्थमेव हि द्वयर्थपदप्रतिपादनम् । प्रकरणादिपर्यालोचनेन च सच्छास्त्राभिधानस्यासंबन्धत्वात् ।

‘अनन्यसाधारणधीर्घृताखिलवसुंधरः ।

राजते कोऽपि जगति स राजा पुरुषोत्तमः ॥’

अत्र पुरुषोत्तमः पुरुषोत्तम इवेत्युपमाध्वनिः । अनयोः शब्दशक्ति-
मूलौ संलक्ष्यक्रमभेदौ ।

‘सायं ज्ञानमुपासितं मलयजेनाङ्गं समालेषितं

यातोऽस्ताचलमौलिमन्वरमणिर्विस्रब्धमत्रागतिः ।

सच्छास्त्रसत्पुरुषागमनयोरित्यर्थः । अविवक्षणे हेतुमाह—रहस्येति । उपनायका-
नुरागस्य गोपनार्थमेव । न तूपमानोपमेयभावबोधनार्थम् । हि यस्माद् द्वयर्थश-
ब्दानां प्रतिपादनं प्रयोगः । ननु ‘तदर्थं कृतमेतदर्थं भवति’ इति न्यायादुपमानो-
पमेयत्वबोधकः कथं न स्यादित्यत आह—प्रकरणादीति । आदिना बयोवस्था-
दिसंप्रहः । सच्छास्त्राभिधानस्यासंबन्धाद्येत्वन्वयः । असंबन्धत्वात्प्रकृतानुपयो-
गित्वात् । तथा च यत्र वाच्यार्थः प्रकृतोपयुक्तो व्यङ्ग्यार्थस्त्वं संबन्धस्त्वं वागत्या-
तयोरुपमानोपमेयभावः कल्प्यते । अत्र तु व्यङ्ग्यार्थस्यैव प्रकृतोपयोगित्वं वाच्यार्-
थस्य तदङ्गत्वमिति न तदवसर इति भावः ॥ शब्दशक्तिमूलं पदप्रकारमलंकार-
माह—अनन्येति । अनन्यसाधारणा अनन्यतुल्या धीर्यस्य सः । घृता पालिता धा-
रिता च वसुंधरा येन । पुरुषोत्तम इव विष्णुरिव । नन्वत्र पूर्वार्थेऽपि श्लेषसंबन्धेन
‘दुर्गालङ्घितविग्रह—’ (६२ पृ०) इतिषद्वाक्यव्यङ्ग्यमेवोपमानोपमेयत्वमिति चेत्,
तस्यम् । अनेकार्थस्य पुरुषोत्तमपदस्य सार्थकत्वाय एकार्थकानामप्यनन्येतिपदानां
द्वयकत्वं कल्प्यत इति पुरुषोत्तमपदस्यैव प्रधानत्वम् । ‘दुर्गालङ्घित—’ इत्यादौ तु
बहूनामेव पदानां स्वभावत एवानेकार्थकत्वमिति ततोऽस्य भेदः । ननु संज्ञायामेव
समासशासनात्कथं पुरुषोत्तमपदस्यानेकार्थत्वम्, न च साम्प्रदायिकस्यैव संज्ञायां
विधानात्पृष्ठीसमासेन पुरुषप्रेष्ठवाचकत्वमिति वाच्यम् । निर्धारणे विहितायाः पद्याः
समासनिषेधात् । उच्यते—पुरुषोत्तमयति संसर्गेण उत्कृष्टं करोतीति व्युत्पत्त्या
तस्य पुरुषप्रेष्ठवाचकत्वात् ॥ सत.संभविवस्तुव्यग्रं वस्तु पदप्रकारममाह—साय-
मिति । उपनायकेन पशुपशुर्वा स्नातागतां सतीमुपहृद्यन्त्याः राह्या उक्तिरियम् ।
उपासितं कृतम् । ज्ञानमलयजलेपयोः धनप्रतिबन्धकत्वं दर्शितम् । सायंपदस्य
त्रिसुदूतैरूपसायाहपरत्वे तत्रातपरसंभाषणया तां पारयति—यात इति । अम्वर-
मणिः रत्नैः । विस्रब्धं स्रष्टुन्दं यथा स्नातयाप्रागतिः । एतेन भयार्हात्वाद्वा धनो

१. समासेति । ‘संज्ञायाम्’ इति शास्त्रादित्यर्थः । संज्ञा हि अनुदासोपाधिः । तेन
नित्यसमास एवायम् । न हि वापदेन संज्ञा सम्पद्य इति प्रकृतानुसंधासंधाने दृष्टिसमासः ॥

२. ममासेति । ‘न निर्धारणे’ इति एतेन समासप्रतिषेधादित्यर्थः ॥

१. ‘पुरुषमेव’ च. २. एतेऽपि ‘मेव’ इत्येवम् क-नुच्छेदः

आश्चर्यं तव सौकुमार्यमभितः क्लान्तासि येनाधुना
नेत्रद्वन्द्वममीलनव्यतिकरं शक्नोति ते नासितुम् ॥'

अत्र स्वतःसंभविना वस्तुना कृतपरपुरुषपरिचया स्नातासीति वस्तु
व्यज्यते । तच्चाधुना क्लान्तासि, न तु पूर्वं कदाचिदपि तवैवंविधः
क्लमो दृष्ट इति बोधयतोऽधुनापदस्यैवेतरपदार्थोत्कर्षादधुनापदस्यैव पदा-
न्तरापेक्षया वैशिष्ट्यम् ।

‘तदप्राप्तिमहादुःखविलीनाशोपपातका ।

तच्चिन्ताविपुलाहादक्षीणपुण्यचया तथा ।

नास्तीति दर्शितम् । ‘विस्रन्धमन्दा’ इत्यपि क्वचित्पाठः । आश्चर्यमदृष्टपूर्वम्, येन
सौकुमार्येण अभितो बहिरन्तश्च क्लान्तासि । क्लमज्ञापकमाह—नेत्रद्वन्द्वमिति ।
अमीलनव्यतिकरं मीलनसंपर्करहितम् । आसितुं स्थातुम् । अत्रेति । वस्तुना
वाक्यार्थेन । ननु तादृशार्थस्य वाक्यार्थव्यङ्ग्यत्वे वाक्यगतध्वनिरेवायं न तु पदगत
इत्यत आह—तद्येति । तादृशव्यङ्ग्यं चेत्यर्थः तद्यङ्गमधुनापदस्यैवेत्यन्वयः ।
अत्र हेतुगर्भं विशेषणमाह—अधुना क्लान्तासीत्यादिवोधयत इति । तथा च तादृ-
शकृतस्य सौकुमार्यप्रयुक्तत्वे दिनान्तरेऽप्येवं स्यादतोऽधुनापदादाधुनिक्लमहेतु-
त्वाभ इति भावः । ननु तथाप्यधुनापदस्यैवेति नियमः कथमुत्पद्यते । खं स्वमर्थं
बोधयतां पदान्तराणामपि व्यञ्जनायामुपकारसंभवादित्यत आह—इतरेति । अधु-
नापदस्येतरपदार्थानामुत्कर्षाधानात्तस्यैव पदार्थान्तरापेक्षया वैशिष्ट्यं प्राधान्यम् ।
अधुनापदार्थप्राधान्येन तावद्वाक्यार्थेन तादृशपदार्थान्तराणामपि परपुरुषपरिचयव्य-
ञ्जकत्वम् । तथाहि—सायमित्यादि । अधुनापदार्थप्रतिसंधानेन सायंतनस्नानस्य
निमित्तान्तरानुसंधानप्रतिबन्धादविलम्बितमेव परपुरुषपरिचयं प्रत्याययति । एवं
मलयजेनेत्यादि परपुरुषसंभोगचिह्नगोपनम्, यात इति परपुरुषसंभोगप्रतिबन्धक-
प्रकाशाभावम् । विस्रन्धमित्यादि तद्देशे तत्कालिकनायकस्यैवाभावमधुनापदार्थप्र-
तिसंधानेनैव प्रत्याययति । अत्रोपहास एव महासाक्यव्यङ्ग्यः । इदं च व्यङ्ग्यं
तत्रप्रसङ्गमित्यवधेयम् ॥ स्वतःसंभविवस्तुव्यङ्ग्यमलंकारं पदप्रसङ्गमनाह—तद-
प्राप्तीति । श्रीकृष्णाप्राप्तीत्यर्थः । तच्चिन्तेति । श्रीकृष्णचिन्तेत्यर्थः । जगतः

1. अमीलनेति । न रिदते मीलनस्य मुद्रणस्य व्यतिवरः पीनःपुन्येन प्रशुतिः
संबन्धो वा वासिल्लयामृतम् ॥

2. अत्रेति । इह चन्द्रानां परिवृत्तिसदिप्सुत्वादर्थशक्तिमूलतामवगेषम् । एवमभिभो-
दादरणेऽपि ॥

3. तदिति । तस्य अत्राया विद्येभेन यन्महादुःखं तेन वितीनानि नशानि अनेपानि
पातकानि यस्याः सा । तथा, तस्य चिन्तया ध्यानेन दो विपुणो महानाहाद आनन्दछेन
र्थानः पुण्यवचः दृष्टतदगूरो यस्याः सा । निर्गतं तच्छुभः प्राणोरुत्तमं यस्याः सा,
तस्या भावच्छया तया । प्राणोरुत्तमं विनेत्यर्थः । 'न तस्य प्राण उत्रामन्दैश्च उदक-
रीयः' इति श्रुतेः ॥

चिन्तयन्ती जगत्सूतिं परं ब्रह्मस्वरूपिणम् ।

निरुद्धासतया मुक्तिं गतान्या गोपकन्यका ॥' (युगकम्)

अत्राशेषचयपदप्रभावाद्नेकजन्मसहस्रभोग्यदुष्कृतसुकृतफलराशितादात्म्याध्यवसिततया भगवद्विरहदुःखचिन्ताहादयोः प्रत्यायनमित्यतिशयोक्तिद्वयप्रतीतिरशेषचयपदद्वयद्योत्या । अत्र च व्यञ्जकस्य कविप्रौढोक्तिमन्तरेणापि संभवात्स्वतःसंभविता ।

सूतिर्जन्म यस्मात् परं सर्वोत्कृष्टं ब्रह्मस्वरूपिणं श्रोतव्यं निरुद्धासतया निरुद्ध-
प्राणतया अन्या या गुरुजनोपरोधेन श्रीकृष्णसमीपं गन्तुमशक्ता सा श्रीकृष्ण-
वियोगेन मुक्तिं गता । सुकेत्यर्थः । समस्तपापपुण्यक्षयादेव मुक्तिरित्युपपादयति—
तदप्राप्तीति । तदप्राप्तिजन्येत्यर्थः । तच्चिन्तेति । तच्चिन्ताजन्येत्यर्थः । भोगेन हि
पापपुण्यक्षयो भवति । तद्वाभायाह—महादुःखेति, विपुलहादेति च तयोरुपभो-
गेनेति बोध्यम् । पापपुण्ययोः सामस्त्वलाभश्च अशेषचयपदाभ्याम् । अशेषचय-
पदयोः प्रभावात्सामर्प्यात् । कारणसामस्येन फलसामस्यप्रतीतिरुचितेवेति भावः ।
हेतुरयं तादात्म्याध्यवसाये । दुष्कृतसुकृतफलराशिर्दुःखादादप्रचयः । तादात्म्या-
ध्यवसितयोरभेदारोपविषययोः प्रत्यायनं प्रकरणवैशिष्ट्येन प्रतिपादनम् । अति-
शयोक्तीति । 'विषयनिगरणेन विषयितादात्म्यारोपोऽतिशयोक्तिः' इति तद्व्यञ्ज-
णम् । यथा—'कथमुपरि कलापिनः कल्पः—'इत्यादि । अत्र प्रकरणवैशिष्ट्याद्विषयस्य
केदापाशस्य स्त्राम इति विषयनिगरणम् । अशेषचयपदद्वयद्योत्या अशेषचय-
पदव्यञ्जनाजन्वा । अयं भावः—प्रकृतेऽभिधेयबोधनान्तरं सुरादुःखभोगविशेषेण
कथं यावत्पुण्यपापक्षय इत्यनुपपत्तिं प्रतिसंदधतो व्यञ्जनया यावत्सुरादुःखभोगज-
न्याशेषपुण्यपापक्षयवतीति प्रतीतिर्जायते । अत्राशेषचयपदाभ्यां विषयिणः सुरादुः-
खराशेर्वीच्यवद्व्यञ्जनया सतिप्रतीतिः, प्रकरणवैशिष्ट्येन प्रकृतयोर्भगवद्विरहदुः-
खचिन्ताहादयोः प्रतीतिरित्यतिशयोक्तिद्वयस्य व्यञ्जनम् । न चाध्यवसायमात्रेण
कथमनुपपत्तिनिरास इति वाच्यम् । एकार्यकारित्वरूपसादृश्यपर्यवसानेन तन्निरा-
सात् । तथा च भवचिन्ताविरहाभ्यां तथा सुरादुःखे जनिते यदुपभोगेन यावत्सु-
रादुःखभोगनाशयोः सृष्टन्दुष्कृतपुण्ययोर्नाशो जनितः । एतत्सूचनाय महत्त्वं
विपुलत्वं च दुःखादादयोर्विशेषणमुपन्यस्तम् । केचित्तु—'सुप्तपयोगित्येन प्रकृतस्य
गमस्तपापफलरशोः पापविशेषकतेनाप्रकृतेन भगवद्विरहमहादुःखेन, सुप्तपयोगि-
त्येन प्रकृतस्य गमस्तपुण्यफलरशोः पुण्यविशेषकतेनाप्रकृतेन तच्चिन्ताविपुलमुभेन
साहाभेदप्रतीतिरतिशयोक्तिः । निर्गोत्रं प्रकृते शब्दोपात्तेनाप्रकृतेन साहाभेदप्रतीतिर-
तिशयोक्तिरिति तदशङ्कात्' इत्याहुः । तत्र । विषयिणि प्रविद्धधर्मस्य विषये प्रती-
तिरेवातिशयोक्तिः फलम्, न तु विषये प्रविद्धस्य विषयिणि प्रतीतिः । एवं स्थिता-
वनितयोर्विद्वयस्य निष्कलत्वात्तादा प्रिये प्रविद्धस्य यावत्पुण्यपापनाशप्रकृतस्य
विषयिणि प्रतीतिरेवभवेनाभिप्रेतानुपपत्तिनिरासाम्यायोगाद्विषयिणः शब्दोपात्तेन

‘पश्यन्त्यसंख्यपथगां त्वद्दानजलवाहिनीम् ।
देव ! त्रिपथगात्मानं गोपयत्युग्रमूर्धनि ॥’

‘कथमुपरि कलापिनः कलाप-’ इति तद्वाच्योपपत्तावतिशयोक्तिद्वयस्य व्यङ्ग्यत्वमिति योगाच्च । नचाशेषचयपदप्रभावेण विषयस्य व्यङ्ग्यत्वेनैव तस्य व्यङ्ग्यत्वमिति वाच्यम् । तथा सति ‘कथमुपरि-’ इत्यादौ प्रकरणवैशिष्ट्येन विषयस्य व्यङ्ग्यतया-
तिशयोक्तैर्व्यङ्ग्यत्वापातात् । व्यञ्जकस्य वाक्यार्थस्य ॥ स्वतःसंभव्यलंकारव्यङ्ग्य-
वस्तुपदप्रकाशं वस्तु यथा—‘क्षणदासावक्षणदा वनमवनं व्यसनमव्यसनम् । यत
वीर ! तव द्विपतां पराङ्मुखे त्वयि पराङ्मुखं सर्वम् ॥’ क्षणदा रात्रिः ।
अक्षणदा अनुत्सवकरी । व्यसनं दुःखम् । अवीनां मेघाणामिव असनमितस्वतो
भ्रमणं च । पराङ्मुखे विपरीते । पराङ्मुखं विपरीतम् । अत्र शब्दशक्तिमूलविरो-
धिनिर्वाह्येन चतुर्थपादगतेनार्थान्तरन्यासेन विधिरपि त्वामनुवर्तत इति सर्वपदद्योत्यं
वस्तु स्वतःसंभव्यलंकारव्यङ्ग्योऽलंकारः । पदद्योत्यो यथा—‘तव पत्यधरस्तन्वि
म्लानपद्मदलं प्रगे । इति श्रुत्वा नववधूः करोति मुखमानतम् ॥’ अत्र रूपकालं-
कारेण त्वयास्यात्यन्तचुम्बनं कृतं येन म्लानत्वमिति काव्यलिङ्गाङ्कारो म्लानादिपद-
द्योत्यः । कविप्रौढोक्तिसिद्धवस्तुव्यङ्ग्यं वस्तुपदप्रकाशं यथा—‘चन्द्रधवलसु रात्रिषु
धनुरपि कुसुमं समास्फाल्य । एकच्छत्रमनङ्गखिभुवनराज्यं करोत्यनिशम् ॥’ अत्रा-
नङ्गस्य चापास्फालनपूर्वकत्रिभुवनाधिकारकरणस्यालीकत्वात्कविप्रौढोक्तिसिद्धेन तेन
वस्तुना तेषां कामिनामसौ राजा तेषां न कोऽपि तदादेशपराङ्मुख इति जाप्रद्वि-
रुपभोगपरैः केवलं तैर्निशातिवाह्यत इति त्रिभुवनराज्यपदद्योत्यं वस्तु व्यज्यते ।
कविप्रौढोक्तिसिद्धवस्तुव्यङ्ग्योऽलंकारः पदप्रकाश्यो यथा—‘निशितशरधियार्पयत्व-
नङ्गो दृशि सुदृशः स्वबलं वयस्यराले । दिशि निपतति यत्र सा च तत्र व्यतिकरमेत्य
समुन्मिपन्त्यवस्थाः ॥’ अवस्थाः प्रागुक्ता विरहकालीना दश कामदशाः ।
(१७४ पृ.) अत्र क्रमिकाणां युगपदुन्मेषणरूपं वस्तु वाक्यार्थः स्वतोऽसंभवित्वा-
त्कविप्रौढोक्तिसिद्धत्वेन व्यतिकरपदद्योत्यो विरोधो व्यज्यते । कविप्रौढोक्तिसिद्धालं-
कारव्यङ्ग्यं वस्तु पदप्रकाश्यं यथा—‘संतापभाजा हृदयेन हारो निवार्यमाणोऽपि
सुहृर्मृगाक्षाः । वशोजभारस्य धयस्यभावाद्विशुद्धजातिर्न चलत्यमुष्मात् ॥’ विशुद्ध
जातिर्विशुद्धमुक्ताजातिघटितः । अत्र विशुद्धजातित्वहेत्वलंकारेणानवरतकम्पमान
एवास्य इति न चलतीति पदव्यङ्ग्यं वस्तुनपगमनहेतुत्वस्यावास्तव्येनारोप्यमाण-
त्वात्कविप्रौढोक्तिसिद्धत्वम् ॥ कविप्रौढोक्तिसिद्धालंकारव्यङ्ग्यमलंकारं पदप्रकाश्य-

1. उमेति । उग्रमूर्धनि शिवशिरसि । अग्रोम्रपदेन मूर्धोऽतिशयितगोपनसमर्पदेशात्वं
पोलसे ॥

2. सयेति । ‘बुद्ध पक्षहरस्य गोसग्नि-’ इति प्रकारोदाहृतसर्वविपुलायारहाया ॥

3. चन्द्रेति । ‘पारंगु चन्द्रधवलसु-’ इति प्रकारोदाहृतसर्वविपुलायारहाया ॥

4. संतापेति । ‘कारिभन्तो वि षणो-’ इति प्रकारोदाहृतसर्वविपुलायारहाया ॥

इदं मम । अत्र पश्यन्तीति कविप्रौढोक्तिसिद्धेन काव्यलिङ्गालंकारेण न केऽप्यन्ये दातारस्त्व सदृशा इति व्यतिरेकालंकारोऽसंख्यपदद्योत्यः । एवमन्येष्वप्यर्थशक्तिमूलसंलक्ष्यक्रमभेदेपूदाहार्यम् ।

तदेवं ध्वनेः पूर्वोक्तेष्वैष्टादशसु भेदेषु मध्ये शब्दार्थशक्त्युत्थो व्यङ्ग्यो वाक्यमात्रे भवनेकः । अन्ये पुनः सप्तदश वाक्ये पदे चेति चतुर्ल्लिंशदिति पञ्चत्रिंशद्भेदाः ।

प्रबन्धेऽपि पतो धीरैरर्थशक्त्युद्भवो ध्वनिः ॥ १० ॥

प्रबन्धे महावाक्ये । अनन्तरोक्तद्वादशभेदोऽर्थशक्त्युत्थः ।

माह—पश्यन्तीति । अत्र दानजलस्य नदीरूपत्वं स्वतोऽसंभवि कविप्रौढोक्त्या सिद्धम् । अत्रोत्प्रेक्षापि व्यङ्ग्या । एवमन्येष्वपीति । कविप्रौढोक्तिसिद्धवस्त्वलंकारव्यङ्ग्येषु मयोदाहृतं कविनिबद्धकृप्रौढोक्तिसिद्धवस्त्वलंकारव्यङ्ग्येषु चतुर्षु भेदेषु । यथा मम—‘सुतरामक्षमस्त्र पद्मभिः पुष्पपत्रिभिः । युवत्यामोघया शक्त्या जगद्विध्यति मन्मथः ॥’ अत्र नायिकारूपशक्त्या मन्मथस्य जगद्वेधनमसंभवि कविनिबद्धप्रौढोक्तिसिद्धं वस्तु तेन नायिकायाः सर्वमनोहरस्वरूपं वस्तु जगत्पदद्योत्यं प्रकाशयते । ‘यो मज्जलतितरां सहायतां हन्त विश्वविजये मनोभुवः । तं निशम्य मधुरं पिकस्वरं कः प्रयाति धृतिमानतानने ॥’ अत्र पिकस्वरसहायस्मरस्य विश्वजयो वस्तु कविनिबद्धप्रौढोक्तिसिद्धं तेन मानभङ्गवारणे पिकस्वरे सत्यपि मानो न भङ्ग इति विशेषोक्तिरलंकार आनत इतिपदद्योत्यो व्यज्यते । ‘सुतस्यामीररचारुणं कर्णे निबद्धं नवकर्णिकारम् । तदेव शर्यं मदनस्य जैत्रं जगन्नयं तेन जितं भवत्सा ॥’ अत्र नायिकाकर्णाभिर्पितं नवकर्णिकारमेव मदनशस्त्रमिति रूपकं कविनिबद्धप्रौढोक्तिसिद्धं कर्णिकारेण तव मुगस्य तादृशी शोभा जाता यया वीतरागा अपि स्मरपराधीना भवन्तीति वस्तु जगन्नयपदप्रनाश्व व्यज्यति । ‘यदाबन्ध इवाभाति राजंस्ते दानसंभवम् । दैन्यं न हन्यते हन्त तेन दृष्टिबिरोधि मे ॥’ अत्र यदासः शुक्रवासंभवातेन चन्द्रोपमानमप्यसंभवि कविनिबद्धप्रौढोक्तिसिद्धं तेन दैन्यमेव तम इति रूपकं दृष्टिपदद्योत्यं व्यज्यते । स्वतःसंभविवस्तुव्याप्यवस्तुप्रबन्धप्रचार्य-

१. पञ्चत्रिंशदिति । शब्दशक्तिमूलो द्विविधः, अर्थशक्तिमूलो द्वादशविधः, अविद्विधितवाच्यो द्विविधः, असंख्यपदमप्यस्य पद इति सप्तदशानां वाक्यपदगणनेन द्वैविधे चतुर्ल्लिंशत्, एकाधेशक्तिमूलकरत्वेक इति पञ्चत्रिंशत् ॥

२. प्रबन्ध इति । प्रबन्धश्च संपतितनानावाक्यसमुदायः । स च मन्थरूपस्यदप्यन्तरप्रसरणरूपधेति ॥

१. 'इदं मम' इति क. पुलके क.सि. २. क. पुलके 'पूर्व' क.सि. ३. 'अनन्तरोक्तेषु' क. ४. क. पुलके प्रबन्धक. वाच्य. म. पुलके तु 'प्रबन्धे-' इति शि. क. इति शि. वाच्यक. क.सि. छादि. २०

यथा महाभारते गृध्रगोमायुसंवादे—

‘अलं स्थित्वा श्मशानेऽस्मिन्गृध्रगोमायुसंकुले ।
कङ्कालब्रह्मले घोरे सर्वप्राणिभयंकरे ॥
न चेह जीवितः कश्चित्कालधर्ममुपागतः ।
प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः प्राणिनां गतिरीदृशी ॥’

इति दिवा प्रभवतो गृध्रस्य श्मशाने मृतं बालमुपादाय तिष्ठतां तं परित्यज्य गमनमिष्टम् ।

‘आदित्योऽयं स्थितो मूढाः ! स्नेहं कुरुत सांप्रतम् ।
बहुविघ्नो मुहूर्तोऽयं जीवेदपि कदाचन ॥
अमुं कनकवर्णामं बालमप्राप्तयौवनम् ।
गृध्रवाक्यात्कथं मूढास्त्यजध्वमविशङ्किताः ॥’

इति निशि समर्थस्य गोमायोर्दिवसे परित्यागोऽनभिलपित इति वाक्यसमूहेन द्योत्यते । अत्र स्वतःसंभवी व्यञ्जकः । एवमन्येष्वेकादशभेदेपूदाहार्यम् एवं वाच्यार्थव्यञ्जकत्वे उदाहृतम् ।

लक्ष्यार्थस्य यथा—‘निःशेषच्युतचन्दनम्—’ इत्यादि (६४ पृ.) ।
व्यङ्ग्यार्थस्य यथा—‘उज णिचल—’ इत्यादि (६७ पृ.) । अनयोः
स्वतःसंभविनोर्लक्ष्यव्यङ्ग्यार्थौ व्यञ्जकौ । एवमन्येष्वेकादशभेदेपूदाहार्यम् ।

माह—अलं स्थित्वेति । श्मशाने मृतबालकं त्यजतस्त्वह्मन्प्रति गृध्रस्य वचन-
मिदम् । न स्नेमगिलर्षः । शरीरास्य कङ्कालस्तेन बहले व्याप्ते । फालधर्मं
मृत्युम् । दिवा प्रभवतो दिने भक्षणक्षमस्य । गमनमिष्टमिति । वाक्यसमूहेन
द्योत्यते इत्येवमन्येष्वेकादशभेदेपूदाहार्यम् । गोमायुसंवादे—आदित्योऽय-
मिति । आदित्यसत्त्वाद् युष्माकं रात्रिचरतोऽपि भीतिनास्तीति सूचितम् । स्नेह-
कारणं स्थितिरेव । अयं संध्यासमयासन्नो मुहूर्तो दारुणतया बहुविघ्नः संभाषि-
तभूतायावेतः । तदवगमान्मुहूर्तान्तरे जीवनस्य संभावना दर्शिता । तत्संभावनायां
हेतुमाह—अमुमिति । कनकवर्णामित्ये रूपविपर्यासाभावाज्जीवनसंभावना । मूढाः ।
‘बाला’ इति पाठे शिशुपुत्रस्य इत्यर्थः । समर्थस्य भक्षणक्षमस्य । स्वतः-
संभवीति । वाक्यार्थ इति शेषः । एवं निरुक्त्यनिसमूहः । लक्ष्यार्थस्येति ।
‘ध्वजध्वजे’ इति शेषः । एवमनेऽपि । एवमन्येष्विति । एकादशभेदे लक्ष्यव्य-

पदांशवर्णरचनाप्रबन्धेष्वस्फुटक्रमः ।

असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो ध्वनिस्तत्र पदांशप्रकृतिप्रत्ययोपसर्गनिपाता-
दिभेदादनेकविधः । यथा—

‘चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि बहुशो वेपथुमतीं

रहस्याख्यायीव खनसि मृदु कर्णान्तिकचरः ।

करं व्याधुन्वन्त्याः पिबसि रतिसर्वस्वमधरं

वयं तत्त्वान्वेषाम्भुकर! हतास्त्वं खलु कृती ॥’

अत्र ‘हताः’ इति न पुनः ‘दुःखं प्राप्तवन्तः’ इति हन्प्रकृतेः ।

‘मुहुर्ङ्गुलिसंवृताधरोष्ठं प्रतिपेधाक्षरविक्रवाभिरामम् ।

मुखमंसविवर्ति पक्षमलाक्ष्याः कथमप्युन्नमितं न चुम्बितं तु ॥’

अत्र ‘तु’ इति निपातस्यानुतापव्यञ्जकत्वम् ।

ज्ञयोः प्रलेकापेक्षया । उभयापेक्षया तु द्वाविंशताविति द्रष्टव्यम् । ‘अस्फुट-
क्रमः’ इत्यस्य विवरणम् ‘असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः’ इति । चलापाङ्गामिति ।
भ्रमरं प्रति दुष्यन्तस्योक्तिरियम् । वेपथुमतीमतिवपलाम् । करं व्याधुन्वन्त्याः
शकुन्तलायाः । भ्रमरनिराकरणाय करव्याधूननम् । रतेः सुरतेच्छायाः सर्वस्वं प्रधा-
नकारणम् । यद्वा रतौ सर्वस्वमिवादरणीयम् । यद्वा रतेः कामपण्याः सर्वस्वं युव-
जये परमसहायम् । वयं तद्दृष्टिस्पृशादिवर्धिताः । तत्त्वान्वेषात् तत्त्वपरीक्षातः ।
हता हतप्रायाः । अतिपीडिता इत्यर्थः । कृती धन्यः । यद्वा तत्त्वान्वेषात् तत्तत्क-
र्माकर्तृत्वस्यान्वेषात् मुहुर्विसंवादीच्छातो वयं हता इत्यर्थः । अत्र विप्रलम्भोत्कर्षो
दुःखातिशयेन व्यज्यते । दुःखातिशयश्च हता इत्यनेन व्यज्यते । अत्रेति । ‘हताः’
इति प्रयुक्तम्, न तु ‘दुःखं प्राप्तवन्तः’ इति प्रयुक्तम् । तथात्वे प्रकृतोपयुक्तस्य
दुःखातिशयस्य प्रतीतिर्न स्यात् । हन्प्रकृतेरिति । व्यञ्जकत्वमिति शेषः ॥ मुहु-

१. घलेति । हे मधुकर, धयमेवंविधाभिलाषचाटुमवण्य अपि तत्त्वान्वेषणादस्तुदृष्टे-
ऽन्वेष्यमाणे इतर आयासमात्रपात्रीभूता जाताः । त्वं सन्त्विति निपातेनापलसिद्धं त्वैव
चरितार्थत्वमिति । तथाहि—कथमेतदीयकटाक्षगोचरा भूयास, कथमेपासदभिमापव्य-
ञ्जकं रदोदकनगरप्रदां, कथं इठादनिच्छन्त्या अपि पशुचुम्बने विपेयाप्तेति यदस्माकं
मनोराज्यपदवीमपिशेते तत्त्ववायससिद्धम् । भ्रमरो हि नीलोत्पलधिया तदाशङ्काकारां दृष्टिं
पुनः पुनः स्पृशति । धवणावकाशपर्यन्तत्वाच्च नेत्रयोस्तपलशङ्कानपगमात्तत्रैव ध्वन-
नास्ते । सहवसोकुमार्यशासकातरावाश्च रतिनिधानभूतं विकसितारविन्दामोदमधुरमधर
पिबतीति । अत्र हि भ्रमरस्वभावोक्तिरसंवारो रसानुगुणः ॥

१. ‘असंलक्ष्य-’ इत्यादि । ‘एवमन्वय-’ इत्यन्ता पाठो न-पुलके नास्ति. २. ‘व-पुलके तु ‘पदांश-’
इत्यत्र ‘पदांशकः’ इति पाठो मरुत्स्य तदस्यं पद्यं श्लोकीयस्य ‘पदांशवर्ण-’ इति कारिकायामुच्यतेन
स्वल्पम्.

‘न्यकारो ह्ययमेव मे यदरयः—’ इत्यादौ (७ पृ.) ‘अरयः’ इति बहुवचनस्य, ‘तापसः’ इत्येकवचनस्य, ‘अत्रैव’ इति सर्वनाम्नः, ‘निहन्ति’ इति ‘जीवति’ इति च तिङः, ‘अहो’ इत्यव्ययस्य, ‘ग्रामटिका’ इति करूपतद्धितस्य, ‘विलुण्ठन’ इति व्युत्पत्तिस्य, ‘भुजैः’ इति बहुवचनस्य व्यञ्जकत्वम् ।

‘आहारे विरतिः, समस्तविषयग्रामे निवृत्तिः परा,
नासाग्रे नयनं, तदेतदपरं यच्चैकतानं मनः ।

मौनं चेद, मिदं च शून्यमधुना यद्विश्वमाभाति ते,

तद्भूयाः सखि ! योगिनी किमसि, भोः ! किंवा वियोगिन्यसि ॥’

रिति । गौतम्या शकुन्तलायां नीतायां दुष्यन्तस्यानुत्तापवर्णनमिदम् । प्रतिषेधाक्षरेण मैवं कुर्वन्ति प्रतिषेधवचसां विक्रवं व्याकुलमतएवाभिरामम् । तादृशप्रतिषेधस्य विधिपर्यवसन्नतया तत्रप्रयोगेण सुप्तस्य रमणीयत्वमिति भावः । अंसे स्कन्धे विवर्तयितुं परिष्टुत्स्य स्यातुं शीलमस्य । कथमपि चञ्च परागापसारणच्छलेन उन्नमितमकुलिभ्यामूर्ध्वीकृत्य धृतम् ॥ न्यकार इति । व्याख्यातमिदं प्राक् (७ पृ.) बहुवचनस्येत्यादिपद्यन्तानां व्यञ्जकत्वमित्यत्रेतेनान्वयः । धरीणां प्रतीकाराक्षमत्वं तापसादेरेकत्वख्यापनेन । नैकतापसनिग्रहेण सर्वरक्षा भवति सोऽपि सर्वप्राणैः कर्तुंमशक्य इति । इदंपदेन रिपुनिग्रहे दूरगमनादिव्यापारो नास्ति तथापि स कर्तुं न शक्यत इति । अपकारस्य वर्तमानत्वख्यापनेन विलम्बासहित्वा रिपुनिग्रहे नास्माकमुद्यमः । तथेति जीवनस्य वर्तमानत्वख्यापनेन प्रागेव मरणमुचितं येनैतादृशः परामवो मा भूदिति । जीवनस्य साक्षर्यत्वख्यापनं मानिनां तादृशपरामभवे जीवनमत्यन्तमनुचितमिति । स्वर्गस्य क्षुद्रत्वख्यापनेन यस्य स्वर्गविलुण्ठनेनापि श्लाघा नास्ति स तावदेकतापसेन पराभूयते अहो दुर्दैवमिलसितमेतदिति । स्वर्गलुण्ठनस्य विशिष्टत्वख्यापनेन स्वःपतेरत्यन्ततिरस्कारिणो रावणस्य एकतापसेन परामवो दुर्दैवेनोपपद्यत इति । भुजाना बहुत्वख्यापनेन रिपुनिग्रहे रावणस्याधिकसाधनसत्त्वेऽपि स कर्तुं न शक्यत इति व्यज्यते । यद्यप्येते संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यानां वस्तुध्वनय एवं तथाप्येतेऽसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य निर्वेदाख्यभावस्य परिपोषणा इति तेनैव व्यपदेश इति भावः ॥ आहार इति । विरहिणीमुपहसन्त्याः सख्या उक्तिरियम् । विरती रागाभावः । एकतानमनन्यइति । योगिन्या विश्वं शून्यमसङ्गत्वं प्रतिभाति । वियोगिन्याश्च सद्यपि विश्वं प्रकृतानुपयोगित्वेनासादिव प्रतिभाति । विशेषणस्येत्यनन्तरं तदेतदिति बुद्धिस्थपरामर्शिनः सर्वनाम्नः अपरमिति विशेषे-

१. ग्रामटिकेति । अस्पृशानवाचको हि ग्रामटीशब्दः, गौडभाषाया ‘गांवटी’ इति ख्यातः । ततः ‘अशाते’ इति ‘कुरितसे’ इति वा कप्रत्यये ‘केऽणः’ इति ह्रस्वे निष्पन्नो ग्रामटिकाशब्दः । अत्यन्तक्षुद्रग्राम इति तदर्थः । नागोजिमहास्तु—“तद्धिताः” इति बहुवचनबोध्यादिकप्रत्ययः” इत्याहुः । मूलग्रन्थस्तु ध्वन्यालोकलोचनादिदर्शनेन कप्रत्ययानुमादक एव । तेन ‘टिकचरूपतद्धितस्य’ इति पाठोऽनाकर इति ।

अत्र तु 'आहारे' इति विषयसप्तम्याः, 'समस्त' इति 'परा' इति च विशेषणस्य, 'मौनं चेदम्' इति प्रत्ययपरामर्शिनः सर्वनाम्नः, 'आभाति' इत्युपसर्गस्य, 'सखि' इति प्रणयस्मारणस्य, 'असि भोः' इति सोऽप्रासस्य, 'किंवा' इत्युत्तरपक्षदार्ढ्यसूचकस्य वाशब्दस्य, 'असि' इति वर्तमानोपदेशस्य तत्तद्विषयव्यञ्जकत्वं सहृदयसंवेद्यम् ।

वर्णरचनयोरुदाहरिष्यते । प्रबन्धे यथा—महाभारते शान्तः । रामायणे करुणः । मालतीमाधवरत्नावल्यादौ शृङ्गारः । एवमन्यत्र ।

तदेवमेकपञ्चाशद्भेदास्तस्य ध्वनेर्मताः ॥ ११ ॥

पणस्यैत्यवगन्तव्यम् । प्रतीयत इति प्रत्ययः प्रतीतिविषयः, तत्परामर्शिनस्तद्वाचकस्य । क्वचिच्च 'प्रत्यक्षपरामर्षिणः' इत्यपि पाठः । प्रणयस्मारणस्य प्रेमसूचकस्य । सोऽप्रासस्य उपहाससूचकस्य । उत्तरपक्षस्य वियोगिनीति पक्षस्य दार्ढ्यं प्रामाण्यं तत्सूचकस्य वर्तमानोपदेशस्य वर्तमानकालप्रयोगस्य । तत्तदिति । सहृदयनिर्वचनीयेत्यर्थः । तथाहि—आहार इति विषयसप्तम्या आहारविषयकरागाभाव एव । न तु योगिनीवदनिष्टसाधनताज्ञानाद्योगप्रतिकूलाहापञ्चि-वृत्तिः । तदुक्तम्—'नात्यश्रतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्रतः' इति । एवं च योगिन्याः प्राणधारणार्थमाहारोऽस्त्येव । तव तु सोऽपि नास्तीति भावः । एवं योगिन्या योगसाधने भदृच्छोपपन्ने च विषये प्रवृत्तिरस्ति । तव तु सर्वथैव विषयाञ्चि-वृत्तिरिति । समस्तैत्यादि विशेषणद्वयं व्यञ्जयति—योगिन्या ध्यानसमय एव नासाधे नयनं चित्तैकाग्रत्वं च । तव तु सर्वदैव तदुभयमिति । तदेतदपरमिति व्यञ्जयति—योगिनी मौनसमये इङ्गितादिना अर्थं बोधयति, तव तु तदपि नास्तीतीदंपदेन व्यञ्जयते । योगिन्यास्तत्त्वेन विश्वमसत्स्फुरति, तव तु तत्त्वं विनैवेतीदंपदयोऽयम् । योगिन्या जगति शून्यत्वस्फुरणं ब्रह्मस्फूर्तिसंबलितम्, तव तु न तथेत्याहुपसर्गो द्योतयति । योगिन्या रागिणि जने प्रणयो नास्ति, तव तु सोऽस्तीति सखीत्यनेन व्यञ्जयते । त्वं योगिन्येव, न तु वियोगिनीति किंवाशब्देन द्योत्यते ॥ वर्णरचनयोरिति । वर्णो माधुर्यादिगुणव्यञ्जकः । रचना पदविन्यासविशेषः । सापि माधुर्यादिव्यञ्जिका । उदाहरिष्यत इति । गुणपरिच्छेदे इति शेषः । एवमन्यत्रेति । 'भाधे शिशुपालदूतोऽसौ संधौ वाच्ये वस्तुमात्ररूपो विग्रहः शब्दशक्तिमूलः प्रबन्धव्यङ्ग्यो ददयते' इति चण्डीदासः ॥ तदेवमिति । पूर्वं पञ्चत्रिंशद्भेदा उक्ताः । अर्थशक्तिमूलध्वनेः प्रबन्धप्रकाश्यत्वेन

१. सोऽप्रासस्य उपहासस्येत्यर्थः ॥

२. एकपञ्चाशदिति । अत्र ध्वनेर्लक्षणाभिधामूलत्वेनाविवक्षितवाच्यविवक्षितान्यपर-वाच्याख्यौ प्रथमं द्वौ भेदौ अपिवक्षितवाच्यस्थार्थान्तरसंक्रमितात्यन्ततिरस्कृतवाच्यतया

संकरेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया ।

वेदखाग्निशराः(५३०४)शुद्धैरिपुत्राणाग्निसायकाः(५३५५)॥१२॥

दायानुरोधेनैकपद्याशत्वमेव दर्शितम् । संकरेणेति । अलंकारपरिच्छेदे वक्ष्यमाणरीत्या त्रिरूपेणेत्यर्थः । यथा—‘अज्ञाद्वित्वेऽलंकृतीनां तद्वद्वैकश्रयस्थितौ । संदिग्धत्वे च भवति संकरद्विविधः पुनः ॥’ इत्यलंकारसंकरस्य त्रैविध्यमुक्तं तदनुसारेण संकरत्रैविध्यं बोध्यम् । अत्र ‘एकाश्रयस्थितौ’ इत्यस्य एकव्यञ्जकानुप्रवेश इत्यर्थः । संदिग्धत्वे ‘अयं ध्वनिः स ध्वनिर्वा’ इति संशयेऽज्ञाद्विभावापत्तोऽनेकव्यञ्जकानुप्रविष्टः । असंदिग्धो ध्वनिसमुदायः संसृष्टिः । अनेकधेति यदुक्तं तदेवाह—‘वेदेति । वेदाश्चत्वारः, खं शून्यम्, अमयस्त्रयः, शराः पद्य । सजातीयानेकसख्याप्रस्तावे ‘अद्धानां वामतो गतिः’ इत्याद्विदां नियमेन चतुरत्तरशतत्रयाधिकपद्यसहस्राणीत्यर्थः । ननु कथमेतदेकपद्याशतध्वतुर्गुणेन चतुरधिकशतद्वयमेव भवतीति चेत्, न । यतः प्रथमस्य सजातीयैर्नैकेन विजातीयैः पद्याशता च संसृष्टावेकपद्याशत्वम् । एवं द्वितीयस्य सजातीयैर्नैकेन विजातीयैर्हनपद्याशता च संसृष्टौ पद्याशत्वम् । तृतीयस्य सजातीयैर्नैकेन विजातीयैरष्टचत्वारिंशता च संसृष्टावूनपद्याशत्वं भवति । चतुर्थस्य सजातीयैर्नैकेन विजातीयैः सप्तचत्वारिंशता च संसृष्टावष्टचत्वारिंशत्वम् । एवमन्येपामेकैकहासेन सप्तचत्वारिंशदादिकम् । चरमस्य सजातीयैर्नैकेन संसृष्टावेकविपयत्वमेवेति मिलित्वा पङ्क्तिशस्यधिकत्रयोदशशतत्वं ध्वनिसंसृष्टेः । एवं क्रमेण अष्टसप्तत्युत्तरनवशताधिकत्रिसहस्रत्वं त्रिविधध्वनिसंकरस्य । मिलित्वा ‘वेदखाग्नि-’ इत्यादिसंख्याया उपपत्तिः । न चैकपद्या-

कारध्वनिः, (३१) प्रबन्धगतकविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः, (३२) प्रबन्धगतकविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः, (३३) पदगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनिः, (३४) पदगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुनालंकारध्वनिः, (३५) पदगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः, (३६) पदगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः, (३७) वाक्यगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनिः, (३८) वाक्यगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुनालंकारध्वनिः, (३९) वाक्यगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः, (४०) वाक्यगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः, (४१) प्रबन्धगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनिः, (४२) प्रबन्धगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुनालंकारध्वनिः, (४३) प्रबन्धगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः, (४४) प्रबन्धगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः, (४५) प्रबन्धगतासलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः, (४६) वाक्यगतासलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः, (४७) पदगतासलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः, (४८) पदैकदेशगतासलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः, (४९) रचनागतासलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः, (५०) वर्णगतासलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः, (५१) वाक्यगदोभयशक्तिमूलो ध्वनिरिति ॥

शुद्धैः शुद्धभेदैरेकपञ्चाशता योजनेत्यर्थः ।

दिङ्मात्रं तूदाहियते—

‘अत्युन्नतस्तनयुगा तरलायताक्षी

द्वारि स्थिता तदुपथानमहोत्सवाय ।

सा पूर्णकुम्भनवनीरजतोरणस-

वसंभारमङ्गलमयलकृतं विधत्ते ॥’

अत्र स्तनावेव पूर्णकुम्भौ, दृष्टय एव नवनीरजसज इति रूपकध्व-
निरसध्वन्योरेकाश्रयानुप्रवेशः संकरः ।

शतस्तावता गुणने एकधिकपङ्क्तिशतशती संसृष्टौ, तत्रैव तन्निगुणसंकरयोजने
‘वेदस्त्राग्निवियञ्चन्द्रा.’ इति काव्यप्रकाशोक्तसंख्या भवति कथं ‘वेदस्त्राग्नि-
इत्यादिसंख्येति वाच्यम् । संसृष्टिसंकरयोः पूर्वपूर्वसंसर्गस्वोत्तरोत्तरगणनायाम-
प्रवेशात्तावत्संख्यत्वानुपपत्तेः । अत एव काव्यप्रकाशटीकाकारचण्डीदासेन
‘संसृष्टौ संकरयोजने च सिन्धुगमनशिखिशराः, शुद्धयोगे शरवाणाम्निवाणाः’ इत्यु-
क्तम् । शुद्धैरिति । संसृष्टिसंकररहितैर्योगे इत्यर्थः । इयवः पञ्च, वाणाः पञ्च,
अप्रयत्नयः, सायकाः पञ्च । पञ्चपञ्चाशदुत्तरशतत्रयाधिकपञ्चसहस्राणीत्यर्थः ।
अत्युन्नतेति । प्रवासादागतं नायकं श्रुत्वा वासगृहद्वारि स्थिताया नायिकाया

1. संसृष्ट्यादिव्यादि । वस्तुतस्तु प्रकाशकारमतमेव ज्यायः । तथाहि—एकपञ्चा-
शतो भेदानामेकपञ्चाशता भेदैर्योजनमिति तावता तावद्गुणनेनैकोत्तरपङ्क्तिशतशतं (२६०१)
भवति । संयोजनं च संसृष्ट्यादिषु प्रकारैरिति तावता चतुर्भिर्गुणने ‘वेदस्त्राग्निविय-
ञ्चन्द्राः’ (१०४०४) इति संख्या सपद्यते । नन्वस्त्वेकपञ्चाशद्वेदेभ्येकतराणां पञ्चाशता
योजनम्, स्वस्य तु स्तेन कथं योजनमिति चेत्, न, व्यक्तिभेदमादाय विजातीयत्वसजा-
तीयेनापि संकरादिति राजानकमम्भटाशयः । अत एव यथा कविकर्मणु अशीतिभेदा
लक्षणातुदाहृतापि तात्पर्यगत्या सख्याः पञ्च—‘एकोऽपि भेदोऽनन्तत्वाद् असंख्येय इति
स्थितिः ।’ इति भवत्कारिकाभङ्गायापि (२२१) प्रकाशोक्ता भेदसंख्या कथमिव न
समावर्तीयेत्यलं पर्यनुयोगेन । यत्तु चण्डीदासादिभिः ‘सिन्धुगमनशिखिशराः—’
(५३०४) इत्यादि सिद्धान्तितं तत्र भ्रमः—अनुभवसिद्धौ तावत्पुण्ड्रकादीश्वरसेखिव
ध्वनिध्वनि दृष्टत्वादिशयानतिशयो । तथा चार्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्य धनाशिय-
स्तत्रालन्ततिररुतवाच्येन तयोजनम् । यत्र तु तद्वैपरीत्यं सत्रालन्ततिररुतवाच्यस्येत-
रेण योजनमिति व्यपदेशः । ‘प्रार्थान्येन व्यपदेशा भवन्ति’ इति न्यायात् । प्रतदेव प्रार्थ-
न्यमादाय गणना सौत्री । नन्वेव यथोभयोरनुव्यमेव चारुत्वं तत्र भेदान्तरं स्यादिति ।
मैवम् । अपकर्षणमावस्थातिशयपदेन विवक्षितत्वात्तत्रोभयभेदसवरस्वीकारादिति प्रदीपादी

१ ग-पुस्तके तु ‘दिव्याप-’ इत्यादि—‘संसृष्टिः’ इत्यन्तः पाठो भवति, २. व-पुस्तके तु ‘तोरण-’
इत्यादि—‘नवनीरजसज’ इत्यन्ता पाठस्तु दृश्यते.

‘धिन्वन्त्यमूनि मदमूर्च्छदलिध्वनीनि
धूर्ताध्वनीनहृदयानि मघोर्दिनानि
निस्तन्द्रचन्द्रवदनावदनारविन्द-
सौरभ्यसौहृदसगर्वसमीरणानि ॥’

अत्र निस्तन्द्रेत्यादिलक्षणामूलध्वनीनां संसृष्टिः ।

वर्णनमिदम् । तस्य नायकस्य उपयानमुपगमः । स्वगृहप्रवेश इति यावत् । तत्का-
लीनमहोत्सवाय । संभारः संघटनमेव भङ्गलम् । प्रवासादागतस्य गृहप्रवेशसमये
पूर्णकुम्भस्थाप्रनादिमङ्गलं कियत इति लोकाचारः । अत्र स्तनकटाशयोर्यथासंभवं
पूर्णकुम्भत्वेन, नवनीरजस्रत्वेन च रूपकत्वम् । तयोरेव नायकरतेरुद्दीपकतया
शृङ्गारश्च व्यङ्ग्य इत्येवं व्यञ्जकानुप्रवेशः ॥ धिन्वन्तीति । प्रीणयन्तीत्यर्थः ।
अमूनि अनुभूयमानमहोत्सवानि । मदेन संमूर्च्छन्तो वर्धमाना अलिध्वनयो यत्र ।
मघोर्वसन्तस्य । निस्तन्द्रोऽतिप्रकाशमानश्चन्द्र इव वदनं यस्यास्तस्या वदनसौर-
भ्यस्य सौहृदेन सादृश्येन सगर्वा उत्कृष्टाः समीरणा यत्र तादृशानि । लक्षणामूल-
ध्वनीनामत्यन्ततिरस्कृतवाच्यानाम् । तथाहि—निस्तन्द्रपदेन तन्द्रारहित उच्यते ।
चन्द्रे तत्कथनस्यानुपयोगितया प्रकाशमाने लक्षणा । प्रकाशातिशयबोधः प्रयोज-
नम् । एवं प्रेमवाचकस्य सौहृदपदस्य सादृश्ये लक्षणा । सादृश्यातिशयबोधः
प्रयोजनम् । गर्वस्वाचेतने वायावसंभवात्सगर्वपदस्योत्कृष्टे लक्षणा । सादृश्यातिश-
यबोधः प्रयोजनम् । एषु वाच्यार्थस्यार्थान्तरसंक्रमितत्वाभावादत्यन्ततिरस्कृतवा-
च्यत्वम् । अत्रोक्तत्रिविधसंकरासंभवाद् ध्वनीनां संसृष्टिरेव ॥ ध्वनिं निरूप्य गुणी-

व्यक्तम् ॥ अथ ग्रन्थकारमते तु विवृतिकारशैल्या प्राश् निर्दिष्टध्वनिसंस्थानमेवं कियते—

सजातीयैर्नैकेन—विजातीयैः—भेदाः ।

$$१+५०=५१$$

$$१+४९=५०$$

$$१+४८=४९$$

$$१+४७=४८$$

एवमेकैकहासेन ५१ तमे स्थाने दान्यम्

$$१+०=१$$

स्योक्तन्यासे योगः=११२६ ध्वनिसंसृष्टयः ।

ध्वनिसंसृष्टयस्त्रिगुणाः=१९७८ ध्वनिसंकराः ।

ध्वनिसंसृष्टिसंकरयोगः=५१०४

शुद्धध्वनिभेदाः= ५१

सर्वयोगः=५१५५

१. अध्वनीन इति । अध्वनीनः पाठ्यः ॥

अथ गुणीभूतव्यङ्ग्यम्—

अपरं तु गुणीभूतव्यङ्ग्यं वाच्यादनुत्तमे व्यङ्ग्ये ।

अपरं काव्यम् । अनुत्तमत्वं न्यूनतया साम्येन च संभवति ।

तत्र स्यादितराङ्गं कांक्षाक्षिप्तं च वाच्यसिद्धेर्ङ्गम् ॥ १३ ॥

संदिग्धप्राधान्यं तुल्यप्राधान्यमस्फुटमंगूढम् ।

व्यङ्ग्यमसुन्दरमेवं भेदास्तस्योदिता अष्टौ ॥ १४ ॥

भूतव्यङ्ग्यं निरूपयति—अथेति । अपरं ध्वनिभिन्नम् । तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्ये इतरस्य रसादेर्वा वाक्यार्थस्य वा अङ्गम् । रसादि अनुरणनरूपं वा व्यङ्ग्यमित्यन्वयः । एवमन्यत्रापि । कांक्षाक्षिप्तं काकुवशात् इति वाच्यवत्प्रतीयमानम् । वाच्यस्यान्वयबोधधीजं वाच्यसिद्धेर्ङ्गम्, आपाततः प्रतीतस्य वाच्यस्य प्रतिसंधानानुपपत्तिनिरासकम् । अस्फुटं सहृदयैरपि इतित्यप्रतीयमानम् । अगूढं स्फुटम्, तथा वाच्यायमानम् । असुन्दरं चमत्काराप्रलासन्नम् । एवं निरूपय-

१. गुणीभूतेति । वाच्यापेक्षया अचमत्कारित्वेनेह व्यङ्ग्यस्य गुणीभावः । ध्वनिकारेणाप्यभिहितम्—‘प्रकारोऽस्यो गुणीभूतव्यङ्ग्यः काव्यस्य इत्यथे । यत्र व्यङ्ग्यान्वये वाच्यचारुत्वं स्यात्प्रवर्षेवत् ॥’ इति । ‘प्रतीयमानं पुनरन्यदेव वस्त्वस्ति वाणीषु महाकवीनाम् । यत्तत्प्रसिद्धावयवनातिरिक्तं विभाति ज्ञाप्यनिवाजनाच्च ॥’ इत्युक्तस्यो व्यङ्ग्यार्थो यः प्रतिपादितस्तस्य प्राधान्ये ध्वनिरित्याज्ञातम् । तस्यैव गुणीभावेन वाच्यार्थचारुत्वप्रकर्षे गुणीभूतव्यङ्ग्यो नामापरः काव्यभेद इति उदाहायः ॥

२. कांक्षेति । कांक्षा दृष्टेनोपस्थापितमिति वा ॥

३. संदिग्धेति । संदिग्धं वाच्यकृतं व्यङ्ग्यकृतं वेत्तनिश्चितं प्राधान्यं यस्य यत्र वा तत् । यत्र संदिग्धं चमत्कृतिजनने वाच्यव्यङ्ग्ययोः संशयार्परं प्राधान्यं यत्र तत् ॥

४. तुल्येति । तुल्यं वाच्यसमानं प्राधान्यं यत्र तत् । चमत्कारोत्पादने वाच्यव्यङ्ग्ययोरपि क्षमत्वेन तुल्यत्वमववेयम् ॥

५. अगूढमिति । अगूढं चासहृदयैरपि वेद्यम् । तादृशं वाच्यायमानतया न तथा चमत्करोति यथा कामिनीकुचकलशवद्गूढम् । तदुक्तम्—‘नान्ग्रीषयोधर इवातितरा प्रकाशो नो गुणरीक्षण इवातितरां निगूढः । अयो गिरामपिहितः पिहितश्च कश्चिरसांभ्रान्यमेति भरहृदवधुक्चामः ॥’ इति । एवं च कामिनीकुचकलशन्यायेन सहृदयेकवेद्यमेव व्यङ्ग्यं ध्वनित्वमुपयाति । सहृदयैरपि दुःखसंवेद्यमसहृदयैरपि वेद्यं वेत्तुमयमपि गुणीभूतव्यङ्ग्यमेवेति बोध्यम् । एवमन्येभ्यो भेदेष्वनुभव एव साक्षीति प्रदीपादां व्यक्तम् ॥

चर्चदन्
दिव्यङ्गयम् ।

इतरस्य रसादेरङ्गं रसात्

यथा—

सिनोत्कर्षा पीनस्तनविमर्दनः ।

‘अयं स न जघनस्पर्शा नीवीविसंसनः करः ॥’

नाभ्यरुः करुणस्याङ्गम् ।

अत्र शृङ्गार मानोज्ञतां प्रणयिनीमनुनेतुकाम-

स्त्वत्सैन्यसागररवोद्गतकर्णतापः ।

हा हा कथं नु भवतो रिपुराजधानी-

प्रासादसंततिषु तिष्ठति कामिलोकः ॥’

अयमेवेन तस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य रसाङ्गं रसरूपव्यङ्गयम् । उदाहरति—अय-
मिति । भूरिश्रवसः समरपतितं हस्तं विलोक्य तत्पत्न्या रोदनमिदम् । अयमी-
दृग्वस्थः स तत्तत्कर्मणि सुहृदनुभूतः । तत्तत्कर्माह—रसनेति । रसनां मम
ध्रुवघण्टिकामुत्कर्षयितुं मार्जनादिना उत्कृष्टोक्तुंमाकण्डं वा शीलमस्य सः । नीच्या
वज्रबन्धस्य विसंसनो मोक्षणकरः । अत्रालम्बनविच्छेदेन रतेरसाश्रयतया
स्मर्यमाणानां तदज्ञानां शोकोद्दीपकत्वात्करुणानुकूलतेति शृङ्गारस्य करुणाङ्गत्वम् ।
अत एव प्राकरणिकत्वेन प्रधानस्य करुणस्य व्यञ्जकं वाक्यार्थमपेक्ष्य तदानीमप्राप्त-
रसभावस्य शृङ्गारस्य न्यूनत्वमचमत्कारित्वम् । ननु तदानीं शृङ्गारस्य रसत्वाप्राप्त्या
कथमस्य रसाङ्गरसोदाहरणत्वं संगच्छतामिति चेत्, न । तदानीं शृङ्गाररसस्य
पूर्णरसत्वाभावेऽपि खण्डरसत्वस्य सत्त्वात् । तच्च दोषपरिच्छेदे निर्णेष्यते । शृङ्गार-
स्य करुणविरुद्धत्वेऽपि स्मृतिविषयत्वेन गुणत्वमेव, न तु दोषत्वम् ॥ भावाङ्गं
रसव्यङ्ग्यमुदाहरति—मानोज्ञतामिति । राजः स्तुतिरियम् । मानोज्ञतामुज्जतमा-

1. प्रासादेति । प्रासादपारम्पर्येषु ॥

१. ग-पुष्पके तु 'इतरस्य-' इत्यादे '—सार्गे' ध्वनेर्मत ॥ 'इत्यन्तस्य ग्रन्थस्य स्थाने "चतुर्थी तु "ग्रन्थ
धेभिर्मम—' इत्यादाद्युदाहरणे विधिरूपादभिधेयार्थान्निधेयरूपोऽर्थो इत्यन्ते । 'उपकृतं यत् तत्र—'
इत्यत्रापि विधिरूपं पर्युदस्य निधेयरूपार्थं तात्पर्यम् । तत्कथं पूर्वप्रथिधामूलत्वमुत्तरप्रथं लक्षणामूलत्व-
मिति । उच्यते—'मम धे ममअ—' इत्यत्र मरुपाधो रीचत एव न प्रथीकृमासाद्य निधेयार्थं व्यञ्जयित ।
'उपकृतम्—' इत्यत्र तु मरुपाधस्य काचित्त्वेन मतीतेर्लक्ष्यार्थत्वेन विश्रान्तिधर्मतया व्यञ्जयित्वम् ।
तथा चोक्तम्—'कविद्वन्द्वतया क्वाति—' (इत्यादि) स्वज्ञिकेत्वर्थः । यद्यप्यर्थसाधुद्वये कवि-
प्रौढोक्तौवै कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिरन्तर्भवति तथापि तदपेक्षया तस्या अधिकचमत्कारितया विविध्य
प्रतिपादनम् । ननु वाक्यगता एव ध्वनयश्चमत्कारभावहन्ति कथं तथा, पदादिपतत्वेन भेदक-
नम् । सत्यम् । 'पदपदाद्यशोभाजनकत्वेन तथा चमत्कारमृत्तित्वम् । पदादिप्राप्तु—'प्रकृति' प्रत्यय-
प्रतिपदिकं सर्वनामं च । पुरुषव्यत्यय- पूर्वनिपातछादितं तथा । चर्चदन्नापि कर्णं विदोषोक्तविभक्तयः ।
उपसर्गो निपातश्च संबन्धो बचर्चं तथा । अन्वयीभावकाल्याः पदाशा- परिकीर्तितौ । तथा चोक्तम्—
'एकत्वव्यवसरेण—' (इत्यादि) इति पाठो दृश्यते.

अथ गुणीभूतव्यङ्ग्यम्—

अपरं तु गुणीभूतव्यङ्ग्यं वाच्यादनुत्तमे व्यङ्ग्ये ।

अपरं काव्यम् । अनुत्तमत्वं न्यूनतया साम्येन च संभवति ।

तत्र स्यादितराङ्गं कांकाक्षितं च वाच्यसिद्ध्यङ्गम् ॥ १३ ॥

संदिग्धप्राधान्यं तुल्यप्राधान्यमस्फुटमंगूढम् ।

व्यङ्ग्यमसुन्दरमेवं भेदास्तस्योदिता अथौ ॥ १४ ॥

भूतव्यङ्ग्यं निरूपयति—अथेति । अपरं ध्वनिभिन्नम् । तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्ये इतरस्य रसादेर्वा वाक्यार्थस्य वा अङ्गम् । रसादि अनुरागनरूपं वा व्यङ्ग्यमित्यन्वयः । एवमन्यत्रापि । काकाक्षितं बाहुवशात् झटिति वाच्यवत्प्रतीयमानम् । वाच्यस्यान्वयबोधबीजं वाच्यसिद्ध्यङ्गम्, आपाततः प्रतीतस्य वाच्यस्य प्रतिसंधानानुपपत्तिरिच्छकम् । अस्फुटं सहृदयैरपि झटित्विप्रतीयमानम् । अगूढं स्फुटम्, तथा वाच्यायमानम् । असुन्दरं चमत्कारप्रलासन्नम् । एवं निरूप्यते

१. गुणीभूतेति । वाच्यापेक्षया अचमत्कारित्वेनेह व्यङ्ग्यस्य गुणीभावः । ध्वनिकारेणाप्यभिहितम्—‘प्रकारोऽन्यो गुणीभूतव्यङ्ग्यः काव्यस्य दृश्यते । यत्र व्यङ्ग्यान्वये वाच्यवास्त्वं स्यात्प्रवर्षवत् ॥’ इति । ‘प्रतीयमानं पुनरन्यदेव वस्तुवति वाणीषु गदाकवीनाम् । यत्प्रतिष्ठावयवातिरिक्तं विभाति लावण्यमिवाङ्गनाम् ॥’ इत्युक्तरूपे व्यङ्ग्यार्थो यः प्रतिपादितस्तस्य प्राधान्ये ध्वनिरित्याप्रातम् । तस्यैव गुणीभावेन वाच्यावचारत्वप्रकारेण गुणीभूतव्यङ्ग्यो नाम्नापरः सान्वयभेद इति उदाशयः ॥

२. काकेति । काका इटेनोपस्थापितमिति वा ॥

३. संदिग्धेति । रादिग्ध वाच्यवृत्तं व्यङ्ग्यवृत्तं नैत्यनिश्चितं प्राधान्यं यस्य यत्र वा तत् । यदा संदिग्धं चमत्कृतिजनने वाच्यव्यङ्ग्ययोः सदापारसरं प्राधान्यं यत्र तत् ॥

४. नुरथेति । तुल्य वाच्यसमानं प्राधान्यं यत्र तत्र । चमत्कारोत्पादने वाच्यव्यङ्ग्ययोरेपि क्षमत्वेन तुल्यत्वमवधेयम् ॥

५. अगूढमिति । अगूढं चासहृदयैरपि वेद्यम् । तादृशं वाच्यायमानतया च तथा चमत्करोति यथा कामिनीकुचवत्शयनूढम् । तदुक्तम्—‘नागभीषणोपर इवातितरा प्रकाशो नो गुर्जरीखन इवातितरा निगूढः । अथो गिरामपिहितः पिहितश्च कश्चित्प्रभा-
न्वमेति मरहट्टवधुञ्जाम् ॥’ इति । एवं च कामिनीकुचकण्ठन्यायेन सहृदयेकत्रेणैव व्यङ्ग्यं ध्वनितव्यमुपयाति । सहृदयैरपि दुःखसंवेदमसहृदयैरपि वेद्यं वेद्युभयमपि गुणीभूतव्यङ्ग्यमेवेति बोध्यम् । एवमन्येष्वपि भेदेष्वनुभव एव साक्षीति प्रदीपादां स्वल्पम् ॥

वर्गेदन्
दिव्यज्ञवम् ।

इतरस्य रसादेरङ्गं रसात्

यथा—

मिनोत्कर्षां पीनस्तनविमर्दनः ।

‘अयं स जपनस्पर्शी नीवीविसंसनः करः ॥’

नाभ्युदः करुणस्याङ्गम् ।

अत्र शृङ्गार ‘मानोन्नतां प्रणयिनीमनुनेतुकाम-

स्वत्सैन्यसागररवोद्गतकर्णतापः ।

हा हा कथं नु भवतो रिपुराजवानी-

प्रासादसंततिषु तिष्ठति कामिलोकः ॥’

अत्रमेवेन तस्य शुभाभूतव्यङ्ग्यस्य रसाङ्गं स्वरूपव्यङ्ग्यम् । उदाहरति—अय-
मिति । भूरिधवस समरपतितं हस्तं विलोमय तपस्या रोदनमिदम् । अयमो-
दयनस्थ स तत्तत्कर्मणि सुहृदभूतः । तत्तत्तमाह—रसनेति । रसना गम
ध्रुवघण्टिकासुत्कर्षयितुं मार्जनादिना उच्छ्रटीकर्तुमानुं वा शीलमस्य स । नीव्या
वस्त्रवन्धस्य विद्यमानो भोक्षणकर । अत्रालम्बनविच्छेदेन रसैरसाथयतया
न्यर्ममाणाना तदज्ञाना शोकोदीपकत्वात्करुणानुकूलतेति शृङ्गारस्य करुणाङ्गत्वम् ।
अत एव प्राकरणिकत्वेन प्रधानस्य करणस्य व्यञ्जक चाक्यार्थमपेक्ष्य तदानीमप्राप्त-
राभावस्य शृङ्गारस्य म्वूनत्वमचमत्कारित्वम् । अनु तदानीं शृङ्गारस्य रसत्वाप्राप्त्या
‘कथमस्य रसाङ्गसोदाहरणत्वं सगच्छतामिति चेत्, न । तदानीं शृङ्गाररसस्य
पूर्णेऽसत्वानावेऽपि लण्डरसत्वस्य सत्त्वात् । तत्र दोषपरिच्छेदे निर्णेष्यते । शृङ्गा-
रस्य करणविरुद्धत्वेऽपि स्पष्टिविषयत्वेन गुणत्वमेव, न तु दोषत्वम् ॥ भावाङ्गं
रसव्यङ्ग्यमुदाहरति—मानोन्नतामिति । राज स्तुतिरियम् । मानोन्नतामुच्चतमा-

1. प्रासादेति । प्रासादपारम्पर्येषु ॥

१ न-पुस्तके तु 'इतरस्य' इत्यादे- 'अयो' अनेमेत । इत्यन्तुं च म-पस्य स्थाने 'चतुर्थी तु 'अम
ये' अत्र- इत्यन्तुं उदाहरणे विदिक्यादिनिषेधार्थं त्रिषेधकरोऽप्यो इत्यन्ते । 'अमद्वृतं मन् तप-'
इतराणि विधिरूप पर्वदस्य निषेधकत्वादे तदपरं । तत्तत् पूर्व-विद्याभूतत्वमुत्तरत्र कथनात्पूर्व-
मिति । उच्यते—'मम धर्मज्ञ-'
'उच्यते—'इत्यत्र तु सुख्यायस्य कथितत्वेन अतीर्णार्थत्वेव विधायित्वापत्तया व्यञ्जयत्वम् ।
तथा चोक्तम्—'अधिप्राप्तया उपाति—' (इत्यादि) व्यञ्जित्वेऽर्था । 'यद्यप्यर्थोक्तत्वे क्वि
भौटोपायिन कश्चिन्कद्वलशुभौजोकरप्रभेदति तथापि तदपेक्षया तत्रा अतिक्रमकारित्वत्वे विविच्य
मतिपादनम् । अतु कान्तपदा एव ध्वनयत्यन्कारमावेदन्ति कथं तेषां पदादिगतत्वं भेदकथ
नेम् । एताम् । पदपदायोगानुक्तत्वेन तेषां चमत्कारमिवम् । पदा पाठु— अकृति प्रत्यय
प्रतिपदिक सर्वनामं च । पुस्तकप्रत्यय पूर्वनिपातकश्चित् तथा ॥ कर्मभूतार्थकत्वं विशेषेण विभक्तय ।
सर्वनामो विधातव्य एतयो वचनं तथा । अन्वयीभावकालायां पदायां परिशी- 'त ।' तथा चोक्तम्—
'पदावचनस्यैव- (इत्यादि) इति पाठो दृश्यते

कृता लङ्कामर्तुर्वदनपरिपाटीपुषटना

मयाप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता ॥'

अत्र रामत्वं प्राप्तमित्यवचनेऽपि शब्दशक्तेरेव रामत्वमवगम्यते ।
चनेन तु सादृश्यहेतुकतादात्म्यारोपणमाविष्कुर्वता तद्रोपनमपाकृतम् ।
न वाच्यं सादृश्यं वाक्यार्थान्वयोपपादकतयाङ्गतां नीतम् ।

गृणा मरीचिका, कनके मृगतृष्णारोपणं च दुष्प्रापजलार्थिनो मृगतृष्णायास्मिन्
दुष्प्रापकनकार्थिनः कनकेऽपि प्रवृत्तेस्तादृशप्रवृत्तिविषयत्वरूपसाधर्म्यात्' इत्याहुः ।
तत्र । स्वरूपसतः कनकस्य बुद्ध्यन्धीकरणासंभवात्तन्प्रातीच्छायां लक्षणावश्यमङ्गी-
कार्याः । एवं च तत्र निरुक्तसाधर्म्यासंभवाद्दुष्प्रापसंगतेः । 'मृगः पशौ कुरङ्गे च
रिनक्षत्रभेदयोः । अन्वेषणे च यात्रायाम्' इति मेदिनी । रामेण प्रतिपदं पदे
दि 'वेदेहि' इति वचः उदश्रु यथा स्वात्तया प्रलपितम् मया तु वं निधितं
देहि' इति वचः प्रतिपदं प्रतिस्थानं प्रलपितम् । रामेण लङ्कामर्तु रवणस्य घदनानां
रिपाट्यां पङ्क्तौ द्युषटना कृता । मया तु भर्तुर्वदनस्वामिनो घदनस्य परिपाटीपु-
षटोपसूक्तकभङ्गिपु कापि घटना परिचयोऽलमत्यर्थे कृता । कुशलं दारिद्र्यापनायकं
सु यस्यं तता मया नाधिगता । रामेण तु कुशलवो सुतो यस्याः सा सीता प्राप्ते-
ति तुशब्दलभ्योऽर्थः । अस्योपमाध्वनित्वं यात्यन्वाक्यार्थाङ्गत्वमुपपादयति—
पत्रेति । शब्दशक्तेरेव स्वरूपशब्दसामर्थ्यादेव, रामत्वं रामसादृश्यम् ।
चनेन मयाप्तं रामत्वमिति वाक्येन, आविष्कुर्वता व्यञ्जयता तद्रोपनं साद-
रस्य गूढत्वमपाकृतं खण्डितम् । एतेनाधिकचमत्कारित्वाभावेनास्योपमाध्वनित्वं
रितम् । तेन सादृश्यस्य गोपनायाकरणेन वाच्यं वाच्यवञ्जाटिति प्रतीवमानं
ऽन्यार्थस्य रामसादृश्यप्राप्तेरन्वयोपपादकतया अन्वयप्रतियोगित्वेनान्वयस्य
निर्वाहकतया । तत्रापाततः प्रतीतस्यार्थस्यानुपपत्तिर्व्यङ्ग्यं निरस्यति स वाच्यसि-
पङ्क्तस्य विषयः । यत्र त्वापाततः प्रतीतस्य बाधनेन तत्स्थाने आत्मानमर्पयित्वा
अन्वयं निर्वाहयति सोऽस्य विषयः, इत्यनयोर्भेदः । अत्र 'उपमानोपमेयभावो
यङ्ग्यो वाच्याङ्गतां नीतः' इति काव्यप्रकाशादृष्टिं केचिदेवं विवृण्वन्ति—उप-
मनोपमेयभाव उपमा रामत्वप्राप्तिव्यङ्ग्या, वाच्यस्य कुशलवसुताप्राप्त्या प्राप्ततत्का-
र्द्रामाद्यतिरेकरूपस्यास्याङ्गतां प्रकपेकता नीतः" इति । तत्र । अङ्गतामुपपाद-
तामित्यस्यैव वक्तुं युक्तत्वात् । उपमानव्यञ्जनाभावे व्यतिरेकप्रतीत्यनुपपत्तेरुपपत्त्य-
ऽन्याभायकस्यैव प्रकपेत्वसंभवात् ॥ अर्थशक्तिमूलानुरणनरूपस्य वाच्यस्याङ्गत्वं

१. 'मया' इत्यधिकं क पुलके. २. 'अपातकुशलवसुताकस्य उपमेयस्य दारिद्र्यस्य मातकुशलव-
ताकादात्म्यादधिचयस्य नञ् प्रतिपाद्यव्यतिरेकार्कारस्याङ्गताम्' इति काचित्का पाठः. ३. 'उपपन्न-

काकाक्षिप्तं यथा—

‘मशामि कौरवशतं समरे न कोपा-

दुःशासनस्य रुधिरं न पिवाभ्युरस्तः ।

संचूर्णयामि गदया न सुयोधनोरु

संधिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन ॥’

अत्र मशाम्येवेत्यादि व्यक्त्यं वाच्यस्य निषेधस्य सहभावेनैः
स्थितम् ।

‘दीपयन्रोदसीरन्ध्रमेष ज्वलति सर्वतः ।

प्रतापस्तव राजेन्द्र ! वैरिवंशदवानलः ॥’

अत्रान्वयस्य वेणुत्वारोपणरूपो व्यक्त्यः प्रतापस्य दवानलत्वारो
पसिद्धम् ।

यथा—‘भागवत संप्रति वियोगविसंगुलाहोमम्मोजिनीं कचिदपि क्षपितत्रियामः
एतां प्रमादयति पश्य शनैः प्रमाते तन्वङ्गि । पादपतनेन सहस्ररदिमः ॥’ अत्र
नायकवृत्तान्तोऽर्थशक्तिमूलो वस्तुरूपो रविकमलिनीवृत्तान्ताध्यारोपेण स्थितः ।
मशामीति । सहदेवं प्रति संधिहरणासहिष्णोर्भोमस्योक्तिरियम् । सर्वत्र सानीप्ये
लेद । उरस्तो बक्षःस्थलत् । सुयोधनेति दुर्योधनस्यैव नामान्तरम् । नृपतिः
सुधिष्ठिरः । भवतामिति ‘अभिमतम्’ इति शेषः । बद्धा, भवतां नृपतिरित्यनेन
स्वामीशानाचरणास्त्रनृपतित्वाभावसूचनम् । पणेन कुशस्थत्यादिप्राप्तपत्रकप्रापण
रूपेण । मशाम्येवेति प्रबलनरपीपन्धिसंधिप्रसङ्गसमुज्ज्वलमानसंरम्भविसंगु
लरुष्टतातुसंचोगकृतेन शिरश्चालनगहोत्पत्तेन तथा शतित्वयोगव्यवच्छेदो व्यज्यते
स एवकारेण दर्शितः । सहभावेनेति । वाच्यप्रतीतिसमकालमेव धीमभावगद्ग
दसाकृद्गत्या कापुरवेण व्यङ्ग्यप्रतीति वाच्यनामासमाजं व्यङ्ग्यमेव हृद्यदिवाहृष्यमाण
वाच्यपमानम् । अतः एताव ‘सुख्यार्थवाधाद्यनुमरणविलम्ब्यागहृत्वाङ्गण’ इति
प्राचीनाः । ‘सुख्यार्थवाधां शतित्वार्थपर्यवसानाय प्रतीर्यते’ इति नवीनाः । वाच्यार्थो
संप्रतीतिसमये व्यञ्जनाया अर्थकोपनासामर्थ्यमेव प्राचीनमतास्तरसः । केचित्तु—
‘न मधिप्यामीत्यादिरीत्या अपरन्तर्यं आक्षिप्यते । तथा च ननयंदयेनैकार्थं
पर्यवसति’ इत्याहुः । तत्र । वाच्यार्थस्यैव व्यञ्जनयोपस्थितेरसंभवात्, वाच्यम्यद्ग
चोक्तुगपदुपस्थित्ययोगाच्च ॥ वाच्यविभक्तं व्यङ्ग्यमुदाहरति—दीपयन्प्रिति
प्रकाशयदित्यर्थः । रोदस्थोर्वावापुज्यो रन्ध्रनवकाशं ज्वलति दीप्यते
अप्रेति । अन्यस्य कुलस्य प्रायमिदयोधे दवानलस्य शत्रुगोप्रसंबन्धासंभवो
पलम्भादप्राप्त्यप्रदः, ततः प्रतापस्य दवानलत्वोपपत्त्या व्यक्त्यं कुलस्य वेणुत्वारो

1. ‘वैशानसानीन्दे पठमानवदा’ इति पालिनिसूत्रम्.

'हरस्तु किञ्चित्परिवृत्तधैर्यः—' इत्यादौ (१९९ पृ.) विलोचन-
॥पारचुम्बनाभिलापयोः प्राधान्ये संदेहः ।

'ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये ।

जामदग्न्यश्च वो मित्रमन्यथा दुर्मनायते ॥'

अत्र परशुरामो रक्षःकुलक्षयं करिष्यतीति व्यङ्ग्यस्य वाच्यस्य च
। प्राधान्यम् ।

प्रथमसदधतः श्रोतुर्वैरिकुलवेणुदवानल इति द्वितीयबोधः । आरोप्यमाणस्य
गोर्दवानलसंबन्धित्वमक्षतमित्यनुपपत्तिनिरासेन दवानलवारोपणस्याङ्गं व्यङ्ग्य-
पकं प्रतापस्य दाहकत्वेन कविपरम्परासिद्धपिशङ्गत्वेन च दवानलसादृश्यं प्रसिद्ध-
ति तद्रूपकं वैरिकुलस्य वेणुवारोपणकारणमिति श्लिष्टनिबन्धनं परम्परितरूपकमि-
म् । क्वचिच्च प्रकरणादिनियमाभावेन रूप्यरूपकयोर्भयोरैव श्लिष्टशब्दवाच्यत्वम् ।
था—'विद्वन्मानसराजहंस—' इत्यादि । प्रकृते तु नियन्त्रणवशाद्रूपकस्य व्यङ्ग्यत्व-
वैल्यवधेयम् ॥ संदिग्धप्राधान्यं व्यङ्ग्यमुदाहरति—हरस्त्विति । आत्रालिकव-
न्ते पार्वतीमालोकमानस्य हरस्य धैर्यविपर्ययवर्णनमिदम् । परिवृत्तधैर्यो
पृष्टति । लोचनेति । मुक्षमाने लोचनव्यापारेण चुम्बनाभिलापः संभाव्यते ।
च द्वयोरेव शृङ्गारव्यञ्जकतया प्राधान्यमिति तुल्यप्राधान्यभेदेदमिति वाच्यम् ।
भयोः प्राधान्यसदेहे तस्यानवकाशात् । प्राधान्यसदेहश्च दर्शनं रतेरनुभावरूपतया
शृङ्गारस्य व्यञ्जने प्रधानमुत चुम्बनाभिलापव्यञ्जकत्वेनाङ्गमिति । एवं चुम्बनाभि-
लापः संभाव्यमानत्वेनाप्रधानमुतास्वाद्यत्वेन शृङ्गारव्यञ्जकतया प्रधानमित्याशारको
षः । प्राधान्यस्य निश्चयाभावादेव वाच्यादनुत्तमत्वं व्यङ्ग्यस्य ॥ तुल्यप्राधान्य-
रङ्गमाह—ब्राह्मणेति । दिग्विजये भार्गवजिगीषुं दशश्रीवं प्रति तन्मन्त्रिण
किरियम् । अतिक्रमः पराभवः । भवतामेव भूतये, न तु स्वार्थं ब्रवीमि ।
अत्र चेति चकारस्यान्वयः । उभयोरेकशिष्यत्वेन सतीर्थ्यतया मित्रत्व तस्याति-
मो न केवलं ब्राह्मणातिक्रमो मित्रातिक्रमश्च । अन्यथातिक्रमे दुर्मनायते इति भवि-
यत्सामोष्ये लट् । तस्यातिक्रमप्रवृत्तावतिक्रमो न सेत्स्यति तस्य दौर्मनस्यमेव भवि-
यति । यथा कार्तवीर्येण तद्दौर्मनस्यमाचर्य क्षत्रियकुलं नाशितं तथा भवतापि रक्ष-
त्वं नाशयितव्यमिति भावः । जामदग्न्यदौर्मनस्यव्यङ्ग्यो रक्ष कुलक्षयः, मित्रब्राह्म-
णातिक्रमत्यागजन्या विभूतिर्वाच्या, ताभ्यां जामदग्न्यातिक्रमो न कर्तव्य इत्यर्थनि-
रणरूपमतिर्व्यज्यत इत्युभयोः समं प्राधान्यम् । अत एव वाच्यादनुत्तमत्वमस्य ।
चित्तु—'वाच्यस्य मित्रब्राह्मणदौर्मनस्यस्य समं प्राधान्यमिति शासरूपव्यभिचारि-
त्वव्यञ्जने द्वयोः साम्याच्छापपापोत्पादकत्वेन हि वाच्यात्रासो व्यङ्ग्यात्तु साक्षात्
त्याहुः । तत्र । दुर्वृत्तस्य पापसंभावनया त्रासासंभवाद्ब्राह्मणद्रौर्मेनस्यजन्यशाप-
संभावनया त्राससंभवेऽपि वाच्यस्य व्यङ्ग्यापेक्षया व्यवहितत्वात्तुल्यप्राधान्यासंभ-

‘संधौ सर्वस्वहरणं विग्रहे प्राणनिग्रहः ।

अल्लार्वदीननृपतौ न संधिर्न च विग्रहः ॥’

अत्राल्लार्वदीनाख्ये नृपतौ दानसामादिमन्तरेण नान्यः प्रशमोप
इति व्यङ्ग्यं व्युत्पन्नानामपि झटित्यस्फुटम् ।

‘अनेन लोकगुरुणा सतां धर्मोपदेशिना ।

अहं व्रतवती खैरमुक्तेन किमतः परम् ॥’

अत्र प्रतीयमानोऽपि शाक्यमुनेस्तिर्यग्योपिति वलात्कारोपभोग
स्फुटतया वाच्यायमान इत्यगूढम् ।

‘वाणीरकुडङ्कुड्डीणसउणिकोलाहणं सुणन्तीए ।

घरकम्मवावडाए बहुए सीअन्ति अज्जाइं ॥’

वाच ॥ अस्फुटं व्यङ्ग्यमाह—संधाविति । विग्रहे युद्धे । अन्यः सधिविग्रह
वा । अत्र दानादिकमेवोचितमित्यर्थनिर्धारणरूपमतेर्व्यभिचारिभावस्य सधिविग्रह
निष्ठसाधनत्वरूपवाच्यं व्यङ्ग्यनिरपेक्षमेव व्यञ्जकं वाच्यसंधिविग्रहाभावसापेक्षमि
वाच्यादनुत्तमत्वमस्य ॥ अगूढव्यङ्ग्यमाह—अनेनेति । शाक्यमुनेस्तिर्यग्योपिद्वल
त्कारोपभोगमसहमानायास्तत्पक्ष्या उक्तिरियम् । व्रतं गृहस्थधर्मानुष्ठानम्, तद्वती
उक्तेनेति । अतःपरं न वक्तव्यमित्यर्थः । लोकगुरोः सद्धर्मोपदेशकस्यास
दुष्कर्माचरणमनुचितमेव । मम तु व्रताचरणसहायस्य तादृशस्य कथनमपि नोचि
तमिति भावः । आक्षेपालंकारमहिम्ना व्यङ्ग्यरूपो विशेषो झटित्येव प्रतीयत इति
वाच्यायमानत्वमस्य । व्यङ्ग्यनिरपेक्ष एव वाच्य आक्षेपालंकार ईर्ष्यासंचारिभाव
ज्ञापकः प्रतिनायिकायास्तिर्यग्यत्वेन व्यङ्ग्यस्य तदुपभोगस्य नेर्ष्यात्कर्पावायकत्व
मिति व्यङ्ग्यादनुत्तमत्वमस्य ॥ अमुन्दरं व्यङ्ग्यमाह—वाणीरेति । ‘वाणीर
कुड्डीणशकुनिरोलाहलं शृण्वन्त्या । गृहकर्मव्यापृताया वच्चाः सीदन्त्यज्ञानि ॥’
इति सस्कृतम् । चण्डीदासस्तु—‘कुड्डी उक्तागृहम् । वावडा व्याकुला’ इति
व्याचकार । सीदन्ति गृहकर्मश्रमाणि भवन्तीति लक्षणात् इति शेषः । गृहकर्मव्या
पृताया इति तु तात्पर्यमाहकम् । व्यङ्ग्याद् व्यङ्ग्यमनपेक्षेत्यर्थः । वाच्यादेरात्र
वसादाद् हर्षावेगसंबलितानुरागोद्रेककृतमदनपरवशताप्रतीतिः । व्यङ्ग्यस्तु(न्तु)गटस्य
प्रायम् । एतच्च स्वपिपये वाच्यजिह्वादादिसर्वापवादस्वरूपं द्रष्टव्यम् । तेषु व्यङ्ग्य
स्यापि चारुवचननात् इति चण्डीदासः । तदस्य च व्यनहितोपश्रवणेनोदापी
नपदाभासनानम् । तथाहि—शत्रुनिघ्नोलाहलध्रवणेनोपनायकस्य उक्तागृहप्रवेश
शुभागम्, ततो हर्षावेगो, ताभ्यामनुरागोद्रेकः, ततो मदनपरवशताप्रतीतिः
एवं च व्यङ्ग्यस्य चनत्पराप्रत्याश्रयत्वमेवामुन्दरत्वमिति फलितम् । केचित्तु “रा

अत्र दत्तसंकेतः कश्चिन्नतागृहं प्रविष्ट इति व्यङ्ग्यात् 'सीदन्त्य-
नि' इति वाच्यस्य चमत्कारः सहृदयसंवेद्य इत्यसुन्दरम् ।

किंच । यो दीपकतुल्ययोगितादिपूमाद्यलंकारो व्यङ्ग्यः स गुणी-
भूतव्यङ्ग्य एव । वाच्यस्य दीपकादिमुखेनैव चमत्कारविधायित्वात् ।
दुक्तं ध्वनिकृता—

‘अलंकारान्तरस्यापि प्रतीतौ यत्र भासते ।

तत्परत्वं न वाच्यस्य नासौ मार्गो ध्वनेर्मतः ॥’

दियोधजनने वाच्यसापेक्षत्वमेवासुन्दरत्वम् इति व्यङ्ग्यादिति । इत्यादिव्यङ्ग्या-
दित्यर्थः । तथा च वधूश्च न तत्र गतेत्येतत्पर्यन्तादित्यर्थः । वध्वा अगमनमेव न
केवलं तदीयविप्रलम्भव्यङ्ग्यम् । किंतु शकुनिकोलाहलश्रवणेन सीदन्त्या वध्वा
अगमनमिति वाच्याङ्गावसादसहकारेणैव रसव्यञ्जनाया वाच्यमुखनिरीक्षकत्वात्तद-
पेक्षया न्यूनचमत्कारी” इति वदन्ति । तत्र । अङ्गावसादव्यङ्ग्यविपादसहकृतस्यैव
बंधगमनस्य विप्रलम्भव्यञ्जनसंभवेन वाच्याङ्गावसादमुखनिरीक्षणयोगात्तदानींतन-
गमनाभावसत्त्वेऽपि गमनसंभावनया विप्रलम्भासंभवात् । न च गृहकर्मव्यापृताया
इत्यनेन गमनाभावनिश्चयेन गमनसंभावनैव नास्तीति वाच्यम् । गृहकर्मन्ति.पाति-
जलाहरणादिच्छलेनापि तत्संभवात्, रतेरुपनायकविषयत्वेन विप्रलम्भाभासस्यैव
वक्तुमुचितत्वाच्च ॥ विषयविशेषे केपाचिद्भ्रुनिभ्रमं निरस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं व्यव-
स्थापयति—किंचेति । दीपकादिमुखेनैवेत्येवकारेण व्यङ्ग्योपमादिव्यवच्छेदः ।
अलंकारान्तरस्येति । अलंकारान्तरस्य प्रतीतावपि यत्र वाच्यस्य तत्परत्वं
व्यङ्ग्यालंकारान्तरतात्पर्यकत्वं न भासते । असौ न ध्वनेर्मार्गो विषय इत्यर्थः ।

1. अलंकारेति । अलंकारान्तरस्य रूपकादेरलंकारप्रतीतौ सत्यामपि यत्र वाच्यस्य
व्यङ्ग्यप्रतिपादनोन्मुख्येन चारुत्वं न प्रकाशते नासौ ध्वनेर्मार्गः । तथा च दीपकादाव-
लंकारे उपमाया गम्यमानत्वेऽपि तत्परत्वेन चारुत्वस्याव्यवस्थानात्र ध्वनिर्ब्यपदेशः । यथा
मम—‘रजनी हिमकरकिरणैर्विसिनी नलिनैस्तरङ्गिणी सलिलैः । बह्वी कुसुमस्तवकैः काव्य-
कथा भूष्यते सुजनैः ॥’ इत्यादिपूषमागर्भत्वेऽपि वाच्यालंकारमुखेनैव चारुत्वं व्यवतिष्ठते,
न व्यङ्ग्यालंकारतात्पर्येण । अतस्तत्र वाच्यालंकारमुखेनैव काव्यव्यपदेशो न्याय्यः । एवं
समासोक्त्याक्षेपानुक्तनिमित्तविशेषोक्तिपर्यायोक्तापह्नतिसंकरालंकारादवापि श्रेयम् । समा-
सोक्तौ तावत् ‘उपोढराणेन विलोत्तारकं तथा गृहीतं शशिना निशामुखम् । यथा समस्तं
तिमिरांशुकं तथा पुरोऽपि रागाद्रलितं न लक्षितम् ॥’ इत्यादौ व्यङ्ग्येनानुगमं वाच्यमेव
प्राधान्येन प्रतीयते । समारोपितनायिकायाकव्यवहारयोर्निशाशशिनोरेव बाधपार्थत्वात् ।
एवमग्रेऽप्यनुसंधेयम् । तथा चोक्तम्—‘व्यङ्ग्यस्य यथाप्राधान्यं वाच्यमात्रानुयायिनः ।
समासोक्त्यादयस्तत्र वाच्यालंकारतयः स्फुटाः ॥ व्यङ्ग्यस्य प्रतिभामात्रे वाच्यापानुगमेऽपि
वा । न ध्वनिर्वैत्र वा तस्य प्राधान्यं न प्रतीयते ॥’ इति ॥

यत्र च शब्दान्तरादिना गोपनकृतचारुत्वस्य विपर्यासः ।
यथा—

‘दृष्ट्या केशव ! गोपरागहृतया किञ्चिन्न दृष्टं मया
तेनात्र स्खलितासि नाथ ! पतितां किं नाम नालम्बसे ।
एकस्त्वं विपमेपुखिन्नमनसां सर्वावलानां गति-
र्गोप्येवं गदितः सलेशभवताद्गोष्ठे हरिर्वेश्चिरम् ॥’

अत्र गोपरागादिशब्दानां गोपे राग इत्यादिव्यङ्ग्यार्थानां सलेशमि-
तिपदेन स्फुटतयावभासः । सलेशमिति पदस्य परित्यागे ध्वनिरेव ।
किञ्च । यत्र वस्त्वलंकाररसादिरूपव्यङ्ग्यानां रसाभ्यन्तरे गुणीभाव-
स्तत्र प्रधानकृत एव काव्यव्यवहारः ।

तदुक्तं तेनैव—

‘प्रकारोऽयं गुणीभूतव्यङ्ग्योऽपि ध्वनिरूपताम् ।
घटे रसादितात्पर्यपर्यालोचनया पुनः ॥’ इति ।

वाच्यस्य दीपकदिरेव वैविध्यवहत्वम् । व्यङ्ग्यं तूपमादिकमजागलस्वनायमानमे-
वेति भावः । चारुत्वस्य चमत्कारस्य विपर्यास इति सोऽपि गुणीभूतव्यङ्ग्य इति
पूर्वेषान्वयः ॥ दृष्ट्येति । हे केशव, हे नाथ, गोपरागर्गोष्ठूलिनिर्हृतया आच्छ-
न्नया दृष्ट्या चक्षुषा मया किञ्चिन्मार्गादिकं न दृष्टम्, तेन हेतुना अत्र तवाप्रत
एव स्खलितासि पतिता भवामि । पतितां मां किं कथं नालम्बसे, न धारयति ।
धारणे हेतुमाह—एकस्त्वमिति । विपमेपु वातवर्षादिसंक्रटेपु खिन्नमनसां
दुःस्थितचेतसां सर्वासामवलानां स्वरक्षणक्षमाणां गतीं रक्षकः । सलेशं सलेश-
पम् । श्लिष्टार्थो यथा—गोपे निजस्वामिनि यो रागस्तेन हनया लुप्तया दृष्ट्या
ज्ञानेन किञ्चित्तर रहस्यं मया न दृष्टं नानुभूतम्, तेन हेतुना अत्र आमु गोपीपु
मध्येऽहमेव स्खलिता परममुपाद्म्य । पतितां प्रणतां मां किं नालम्बसे नानु-
ह्रासि । ननु परस्त्रियां ममानुप्रहो नोचित इत्यत आह—एकस्त्वमिति । विपमेपुः
कामः तेन खिन्नमनसां व्याकुलचेतसां सर्वासामवलानां गतिः स्मारव्यङ्ग्यनाशकः ।
‘परागः पांशुमे रेशौ क्षानीयाशौ रजस्वपि’ इत्यमरः । स्फुटतयावभास इति ।
तथा च नामिनीकुचकलसवद्गुडं चमत्करोति । अगूढं तु स्फुटतया वाच्यायमान-
मिति गुणीभूतमेवेति भावः । इदानीं गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रकारेष्वपि यत्र विश्रामयाम-
तया रसादिकं प्रधानमस्ति तत्र तेनैव काव्यव्यवहार इत्याह—किञ्च । यत्रेति ।
‘प्रधाने हि व्यपदेशा भवन्ति’ इति न्यायादिति भावः । तेनैव ध्वनिरेव । रसा-

१. सलेशमिति । सलेशं सख्यजनमित्यर्थः । अलीभावन हि ख्यनमेव ॥

२. नानुभूते तु ‘अप-’ इत्यादि- ‘अवम-’ इत्यादि- पाठो भवति. ३. ‘वि-’ इत्यादि- ‘क-’
व्यवहारः इत्यादि- पाठो भवति. नानुभूते.

यत्र तु—

‘यत्रोन्मदानां प्रमदाजनानामभ्रंलिहः शोणमणीमयूखः ।

संध्याभ्रमं प्राप्नुवतामकाण्डेऽप्यनङ्गनेपथ्यविधिं विधत्ते ॥’

इत्यादौ रसादीनां नगरीवृत्तान्तादिवस्तुमात्रेऽङ्गत्वम्, तत्र तेषाम-
तात्पर्यविषयत्वेऽपि तैरेव गुणीभूतैः काव्यव्यवहारः । तदुक्तमस-
त्सगोत्रकविपण्डितमुख्यश्रीचण्डीदासपादैः—‘वाक्यार्थस्याखण्डबुद्धिवेद्य-
तया तन्मयीभावेनास्वाददशया गुणप्रधानभावावभासस्तावन्नानुभूयते,
कालान्तरे तु प्रकरणादिपर्यालोचनया भवन्नप्यसौ न काव्यव्यपदेशं
व्याहन्तुमीश’; तस्यास्वादमात्रायत्तत्वात्’ इति ।

केचिच्चित्राख्य तृतीय काव्यभेदमिच्छन्ति । तदाहुः—

‘शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम् ।’

दीति । रसादौ यत्तात्पर्यं तस्य पर्यालोचनया अनुसंधानेन ॥ नन्वेव यत्र
रसादीनामन्यतमतात्पर्यविषयत्वेन प्रधानत्व तत्रैव काव्यव्यवहार इति फलितम् ।
एव च ध्वनित्वासकीर्णं गुणीभूतव्यङ्ग्यं कापि नास्तीति कुतस्तस्य काव्यविभाजक-
त्वमत आह—यत्र त्विति । यत्र नगर्यां शोणमणी पद्मरग अनङ्गनेपथ्य-
विधिं सुरतोपयुक्तवेपरचनां विधत्ते सपादयति ॥ तेषां रसादीनामतात्पर्यविषय-
त्वेऽपि तात्पर्यविषयत्वेनाप्रधानत्वेऽपि तैरेव रसादिभिरेव काव्यव्यवहार इति । तथा
च यत्रोभयसंकरस्तत्र व्यवहारसदेहे तथा निरूपितम् । यत्र त्मयसकरो नास्ति तत्र
रसादीनामन्यतमस्य सबन्धमात्रेणैव काव्यव्यवहार, न तु प्रधानत्वेऽपीति भावः ।
चान्यार्थस्य पदार्थसमूहस्य । अखण्डबुद्धिवेद्यतया एकबुद्धिप्राप्ततया ।
नन्वेकपदार्थानां कथमेकबुद्धिप्राप्तत्वनियम इत्यत आह—तन्मयीभावेनेति ।
अखण्डबुद्धिसरूपीभावेन । कालान्तरे आस्वादविनाशदशायाम् । असौ गुण-
प्रधानभावावभासः । तस्य काव्यव्यपदेशस्य । तथा चोक्तस्थले वाक्यस्य रसादि-
तात्पर्यकत्वाभावेऽपि प्रासङ्गिकरसादिव्यञ्जकत्वेनापि काव्यत्वमक्षतमेवेति भावः ॥
काव्यप्रकाशादिकारमत दूषयति—केचिदिति । व्यङ्ग्याभाव इति । ‘विव-

१. शोणेति । अत्र शास्त्रसिद्धमपि कतुरेकवचन किमप्यरुचिर्वीज सहृदयहृदयेष्वङ्क-
रयतीति त एवात्र प्रमाणम् । एवं चात्र ‘शोणमणिप्रकाश’ इति पठनीयम् । अथवा
‘यत्रोन्मदानां प्रमदाजनानामभ्रंलिहा विदुमवेदमभासः । संध्याभ्रमं प्राप्नुवतामकाले-

१ ग पुस्तक तु तदुक्तम्—इत्यादौ—पादै इत्यन्वय स्थाने ‘यत्र केचिन्नाहुः इति पाठो वर्तते
न अनोऽमे ‘तदतीव हृदयगमम् । तथापि यथा सर्वेषां रसानां चमकारस्येनाङ्गनामतिरकोऽपि मुनि-
वचनानुपेक्षेन बहुभेदः तथा काव्यस्यपि ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यत्वेन त्रिधा व्यपदेशः प्राचीनानाम्’
इत्यधिक ग-पुस्तक ३ अत्र इत्यधिक ग-पुस्तके ३ काव्य इति नास्ति ग-पुस्तके. ५. ‘तथाहि’
ग ६ इतोऽम तेषां रसादीनाम् इत्यधिक पुस्तकद्वये

इति । तत्र । 'यदि' हि अव्यङ्ग्यत्वेन व्यङ्ग्याभावस्तदा तस्य काव्यत्वमपि नास्तीति प्रागेवोक्तम् । ईषद्यङ्ग्यत्वमिति चेत्, किं नामेषद्व्यङ्ग्यत्वम् । आस्वाद्यव्यङ्ग्यत्वम्, अनास्वाद्यव्यङ्ग्यत्वं वा । आद्ये प्राचीनभेदयोरेवान्तःपातः । द्वितीये त्वकाव्यत्वम् । यदि चास्वाद्यत्वं तदाऽऽक्षुद्रत्वमेव । क्षुद्रतायामनास्वाद्यत्वात् ।

तदुक्तं ध्वनिकृता—

‘प्रधानगुणभावाभ्यां व्यङ्ग्यस्यैवं व्यवस्थिते ।

उभे काव्ये ततोऽन्यद्यत्तच्चित्रमभिधीयते ॥’ इति ।

इति साहित्यदर्पणे ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्याख्यकाव्यभेदनिरूपणो नाम चतुर्थः परिच्छेदः ।

(अत्र मूलनारिकाः=१४) पूर्वाभिः सह ३०४ (उदाहरणश्लोकाः=४७)
(पूर्वः सह २०५)

क्षितः’ इति शेषः । ईषद्यङ्ग्यत्वमिति । ‘विवक्षितम्’ इत्यनुपज्यते । प्राचीनभेदयोः प्राचीनोक्तध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः । आद्येऽनुपपत्त्यन्तरमाह—यदि चेति । तदा अक्षुद्रत्वमेवेत्यकारप्रत्येयः । तथा च व्यङ्ग्यस्य आस्वाद्यत्वे क्षुद्रता-योगादनास्वाद्यत्वे काव्यत्वायोगोपपद्यन्निति काव्यमपार्थक्यमेवेति भावः । चित्रस्य द्यव्यप्रकारत्वाभावे प्राचीनसंवादमप्याह—तदुक्तमिति । तत्त्वाभ्यां चित्रं काव्याभासमात्रम्, न तु यास्वयं काव्यम् ॥

इति श्रीरामचरणतर्कवागीशमहाचार्यविरचितायां साहित्यदर्पणविहृतौ चतुर्थः प्रश्नः ।

ऽप्युहासयन्ति सरयेपलीलाम् ॥’ इति । अत्राणि विद्वन्तीत्यर्थलिङ्गाः । ‘वहाभे लिङः’ इति खण्ड । गगनरश्मि इत्यर्थः ॥

१. प्रधानेति । व्यङ्ग्यार्थस्य प्राधान्ये ध्वनिः, गुणभावे तु गुणीभूतव्यङ्ग्यता । ततोऽन्यद्रसभावादित्यतपर्यवर्तितं व्यङ्ग्यार्थविशेषप्रकाशनशक्तिशून्यं च काव्यं वेदलभाष्य-वाचकवेदित्यमात्राक्षयेणोपनिबद्धमालेख्यप्ररूपं यदाभासते तच्चित्रम् । तद्य द्विविधमिति ध्वनिहृत्वेवापि मकारिदृष्या व्यवस्थापितम्—‘चित्रं शब्दार्थभेदेन द्विविधं च व्यवहितम् । तत्र विविच्यत्तच्चित्रं वाच्यचित्रमत्रः परम् ॥’ इति । तत्र विविच्यत्तच्चित्रं यथा दुष्कर-यमकारि । वाच्यचित्रमतः परं शब्दचित्रादन्यच्चित्रार्थसंशयवर्तितं प्राधान्येन वाच्यार्थ-

१. विच्यत्तच्चित्रम् । तत्र हि—द्विविधमप्यङ्ग्यत्वं वाच्यं । सर्वथा व्यङ्ग्यपरहितं च वा, ईषद्यङ्ग्यत्वं वा । वाच्यं । अत्र व्यङ्ग्यत्वे काव्याभासस्य प्रतिनिधित्वत्वात् द्विविधे तु द्विविधमप्यङ्ग्यत्वम् । इति काव्यभेदे ग-पु-ल-के. २. ‘वदि च’ इत्यङ्गि. ‘वाच्यमप्यङ्ग्यम्’ इत्यत्रा. प-उ-व-वि-च-य-म-पु-ल-के. ३. ‘तथा चोक्तम्’ ग. ४. ‘वदि च’ इति क-पु-ल-के वर्तित.

या सितं रसादितात्पर्यरहितमुत्प्रेक्षादि । अथ किमिदं चित्र नाम, यत्र न व्यङ्ग्यार्थसं-
 लेशः । तत्र, यत्र वस्तु अलंकारान्तर वा व्यङ्ग्यं नास्ति स नाम चित्रस्य कल्प्यतां
 वेपयः । अत्र तु रसादीनामविषयत्वं स काव्यप्रकारो न संभवत्येव । यसादवस्तुसंस्पर्-
 शता काव्यस्य नोपपद्यते । वस्तु च सर्वमेव जगद्रतमवश्यं कस्यचिद्रसस्य चाहत्वं प्रतिप-
 प्यते । विभावत्येन चित्तवृत्तिविशेषा हि रसादयः । न च तदस्ति वस्तु किंचिद्यत्र चित्तवृत्ति-
 विशेषमुपजनयति, तदनुत्पादने वा कविविषयतैव तस्य न स्यात् । कविविषयश्च चित्रतया
 ह्यधिकरूप्यते । अत्रोच्यते—सत्यम् । न तादृकाव्यप्रकारोऽस्ति यत्र रसादीनामविष-
 तेपत्तिः । किं तु यदा रसभावादिविवक्षाशून्यः कविः शब्दालंकारमयालंकार वीपनिब-
 ताति तदा तद्विवक्षापेक्षया रसादिशून्यताार्थस्य परिकल्प्यते । विवक्षोपासु एव हि काव्ये
 शब्दानामर्थः । बाध्यसामर्थ्यवशेन च कविविवक्षाविरहेऽपि तथाविधे विषये रसादिप्रती-
 तेर्भवन्ती परिदुर्बला भवतीत्यनेनापि प्रकारेण नीरसत्वं परिकल्प्य चित्रविषयो व्यवस्था-
 यते । तदिदमुच्यते—‘रसभावादिविषयविवक्षाविरहे सति । अलंकारनिबन्धो यः स
 चित्रविषयो मतः ॥ रसादिषु विवक्षा तु स्यात्तात्पर्यवती यदा । तदा नास्त्येव तत्काव्यं
 ध्वनेर्यत्र न गोचरः ॥’ इति । एतेन तृतीयकाव्यभेदं प्रत्याचक्षणस्य ग्रन्थकृतो मतं न
 सहृदयहृदयमधिरोहति । इत्य च ‘अव्यङ्ग्यम्’ इत्यत्र तात्पर्यविषयीभूतव्यङ्ग्यविकल्पत्वेवा-
 व्यङ्ग्यपदेनाभिप्रेतम् । अत्र पक्षे ‘अतादृशगुणीभूतव्यङ्ग्य व्यङ्ग्ये तु मध्यमम्’ तु इति
 मध्यमकाव्यलक्षणे व्यङ्ग्यपदं विवक्षितव्यङ्ग्यपरम् । यद्वा अव्यङ्ग्यम् अस्फुटतरातिरिक्तव्य-
 ङ्ग्यरहितम् । तादृशं चास्फुटतरव्यङ्ग्यसद्भावे व्यङ्ग्यमात्राभावे वा । ईषत्वस्य नञर्थ-
 त्वाद् अव्यङ्ग्यमरस्फुटतरव्यङ्ग्यमिति कतिपये । वस्तुतस्त्वत्रार्थेचित्रशब्दचित्रयोरविशेषेणा-
 धमत्वं वक्तुमशुक्तम् । तारतम्यस्य स्फुटमुपलभ्येः । को शेषं सहृदयः सन् ‘वितर्कितं
 मानदमात्ममन्दिराद्भवत्युपश्रुत्य यद्दृष्ट्यापि यम् । ससंभ्रमेन्द्रद्रुतपातितार्गला निमीलिता-
 क्षीव भियामरावती ॥’ इति, ‘स शिष्टत्रमूलः सतजेन रेणुस्रलोपरिष्ठात्पवनावधूतः ।
 अङ्गारशेषस्य हुताशनस्य पूर्वोत्थितो धूम इवावभासे ॥’ इत्यादिभिरर्थेचित्रकाव्यैः ‘स्वच्छ-
 न्दोच्छ्रलदच्छकच्छकुहरच्छावेतरामुच्छयामूर्च्छन्मोहमहर्षिर्हर्षवित्तज्ञानादिकाद्याय वः ।
 मिन्यादुपदुदारदर्दुरदरीदीर्घांदरिद्रमद्रोदोदिकमहोमिमेदुरमदा मन्दाकिनी मन्दताम् ॥’
 इत्यादीनां पामरभाष्यानामविशेषं ज्ञेयात् । सत्यपि तारतम्ये यथेकभेदत्वं कस्तर्हि
 ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यपयोरीपदन्तरितयोर्निभिन्नभेदत्वे द्रुयामह इति रसगङ्गाधरकाराः । तत्रा-
 परे तु—‘अव्यङ्ग्य स्फुटप्रतीयमानापरहितं तु अवर चरमम् । तृतीयकाव्यमित्यर्थः ।
 चरमत्वं च ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यपेक्षया कानिष्ठम् । न रश्मत्वमेव । तस्य चित्रा-
 स्यतृतीयकाव्यावान्तरभेदे विवक्षितत्वात् । तद्यत्रमित्यध्याहार्यम् । चित्रं च गुणा-
 लंकारयोगि । तस्य शब्दचित्रं बाध्यचित्रमित्यवान्तरभेदेन द्विविधम् । अत्र कल्पे ध्वनि-
 ग्रन्थोऽप्यनुभूत् एव । ‘तत्पुन्यमेवार्थचित्रं मन्तव्यम्’ इत्याचार्याभिनवगुप्तोक्तिरपु श्रौति-
 वादपरत । तत्र शब्दचित्रस्य बाध्यचित्रापेक्षयापरदृष्टत्वादधमत्वम्’ इत्याहुः । एतेन
 काव्यस्य चागुर्विषयमतिरोहितमेव । तथाहि—यत्र शब्दार्थो गुणीभावितारमानो कमप्यर्थ-
 मभिभ्यस्तदुपमम् । ‘निःशेषस्तुतचन्दनम्—’ इत्यादि । इदमेव रसगङ्गाधरे उच्यते।

मिति व्यपदिश्यते । तत्र 'शयिता सनिधेऽप्यनीश्वरा सफलीकर्तुमहो मनोरथान् । दयिता
 दयिताननान्धुजं दत्मीलत्रयना निरीक्षते ॥' इत्येवोदाहरणम् । यस्मिन् 'अहो पूर्णं
 चरो यत्र लुण्ठतः स्तान्ति मानवाः' इति दर्शनेन सहृदयहृदयैकवेषमुग्धमुग्धभावसंज्ञ-
 संमुग्धधिया प्रसन्नानीश्वराद्याश्लिप्तविधवाशांफलनमूलकः काव्यत्वाभाव इति, तदतीव
 मन्दम् । यत्र व्यङ्ग्यमप्रधानमेव सच्चमत्कारजनक तन्मध्यमम् । 'राघवविरहज्वालासंता-
 पितसहस्रैलशिखरेषु । शिशिरे सुखं शयानाः कपयः कुप्यन्ति पवनतनयाय ॥' इति
 पथे जानकीकुञ्जालवेदनेन राघवः शिशिरीकृत इति व्यङ्ग्यमाकस्मिककमिकर्तृकपवनतनय-
 विषयककोपोपपादकतया गुणीभूतमपि दुर्दैववशतो दास्यमनुभवद्राजकलत्रमिव कामधि-
 कर्मायतामावहति । इदमुत्तमम् । यत्र व्यङ्ग्यचमत्कारासमानाधिकरणो वाच्यचमत्कार-
 स्तद्राध्यचित्रम् । 'विनिर्गतम्-' इत्यादि । इहामरावतीति स्त्रीप्रत्ययकृतकामिनीत्वाध्यव-
 सानमूल्येक्षा वाच्यैव चमत्कारविश्रमशूमिः । वीररसचमत्कारोऽशतया वर्तमानोऽ-
 प्युल्लेखाचमत्कृतिकोऽनिलीनो नागरेत्रनायिकाकल्पितसाश्नीरुद्रवाहारागनिर्गीर्णो निज-
 श्मशानमेव प्रतीयते । इदं मध्यमम् । यत्रार्थचमत्कारोपरकृतः शब्दचमत्कारः प्रधानं
 तच्छब्दचित्रम् । 'स्वच्छन्द-' इत्यादि । अत्र शब्दचमत्कारावलीढोऽर्थचमत्कारः क्षारा-
 कूपारपूरपतितगद्गाप्रवाहमधुरिमेव न विभाव्यते । इदमधममिति दिक् ॥

इत्.

✓ तात्पर्याव्यतिरेकाच्च व्यञ्जकत्वस्य न घ्वनिः ।

यावत्कार्यप्रसारित्वात्तात्पर्यं न तुलाधृतम् ॥' इति,

तयोरुपरि 'शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावः' इति वैदिभिरेव पातनीयो दण्डः ।

एवं च किमिति लक्षणाप्युपास्या । दीर्घदीर्घतराभिधान्यापारेणापि

वाच्यार्थं बोधयित्वा व्यङ्ग्यार्थमपि बोधयतीति भावः । तात्पर्येति । तात्पर्यमे-
दाभावात् शब्दादेर्व्यञ्जकत्वस्य व्यञ्जनसामर्थ्यस्य न घ्वनिर्न व्यञ्जना नाम । एवं च
तात्पर्यमेव व्यङ्ग्यबोधकम् । नन्विदं ससर्गमात्रयोर्न कथं व्यङ्ग्यं बोधयत्वित्यत
आह—याचदिति । तात्पर्यं हि ससर्गयङ्गयोर्बोधकत्वात् तुलाधृतं न ससर्ग-
मात्रबोधकत्वेन नियन्त्रितमित्यर्थः । नन्वयं न्यायोऽप्रामाणिक एवेत्यत आह—

अथ वाच्य निषेधमुपसर्पति ॥ प्रतिपाद्यस्य विशान्तिरपेक्षापूर्णाद्यदि । बहुविधश्चि-
त्प्रतिरेकान्तिर्नवा वधम् ॥ पौल्लेयस्य वाच्यस्य निवह्यापरतत्रता । वत्रभिप्रेततात्पर्य-
मत काव्यस्य शुभ्यते ॥' इति । धनो न रसादीना काव्येन सह न्यदुपव्यञ्ज-
कभावः । किं तर्हि, भाव्यभावकसवन्धः । वाच्य हि भावकम्, भाव्या रसा-
दय । ते हि स्वतो भवन्त एव भावकेषु विशिष्य विभावादिमता काव्येन भाव्यन्ते ।
न चाव्यय शब्दान्तरेषु भाव्यभावकलक्षणसवन्धमावात् वाच्यशब्देष्वपि तथा
भाव्यमिति वाच्यम् । भावनाक्रियावादिभिरुपाधीकृतत्वात् न किंच, मा चाव्यय तथा-
स्त्वन्वयव्यतिरेकभावमिह तथावगमात् । तदुक्तम्—'भावाभिनयसवन्धान् भावयन्ति
'रसादिमान् । यस्तत्सारादपी भावा निषेया नाख्यबोक्तृभि ॥' इति । अथ पुनरुदी-
र्यमन्वेभ्य एदेभ्य स्वाव्यादिप्रतिपत्तिरिति चेत्, लोके तथाविधेष्वुक्तरीपुसादिषु
रत्वादिनाभूतषेष्टादिप्रतिपादनशब्दशवणात् अग्निनेयानिनाभावेन राश्रग्निर्ना रत्वादि-
प्रीतिः ॥

१. शब्देति । वाचकस्य लाश्रग्निकस्य वाशब्दस्य अभिधया लक्षणया वा सहस्य-
शब्दबोधकत्वात् पुनरभिधया लक्षणया वाशब्दोन्तरोधने सामर्थ्याभावादित्यर्थः ॥

२. किमितीति । यदि भवन्मते प्राश्रशाभिधान्यापारेणैव व्यङ्ग्यार्थोऽवबुध्यते, तर्हि
किमर्थं लक्षणा स्वीक्रियते । लक्ष्यार्थस्यापि भवत्कल्पिताभिधान्यापारेणैव बोधात् । एवं च
किमर्थं गीर्णान्तरंने भगवता जेनिनिना 'सुविच्छिन्नानयप्रवरणस्यानसमाख्यानं समयाये
पारदीर्घत्वमर्थेयिकर्त्तव्यं १।२।७।' इति सूत्रेण शलादिषु पूर्वंपूर्वरीपत्त्य निरर्णायि ।
सुविच्छिन्न इव हि ज्ञादिस्येऽपि शब्दशवणात्तन्तरं प्रतीवमानानामर्थानां दीर्घदीर्घतराभिधा-
न्यापारेणैव प्रतीतीतिहादीनां दीर्घस्ये वीजाभावात् । निरपेक्षो रवः सुतिः । अर्थेतिशेष-
कासनसामर्थ्यं छिन्नम् । पररपत्ताकाद्यावन्नाख्यधिकलक्षणभेदे परवर्तितानि पदानि

योजनानुपलब्धेर्निरतिशयसुखास्वाद एव कार्यत्वेनावधार्यते । 'यत्पर-
शब्दः स शब्दार्थः' इति न्यायात्' इति ।

तत्र प्रष्टव्यम्—किमिदं तत्परत्वं नाम, तदर्थत्वं वा, तात्पर्य-
वृत्त्या तद्बोधकत्वं वा । आद्ये न विवादः । व्यङ्ग्यत्वेऽपि तदर्थतानपा-
यात् । द्वितीये तु—केयं तात्पर्याख्या वृत्तिः । अग्निहितान्वयवादिभि-
रङ्गीकृता, तदन्या वा । आद्ये दत्तमेवोत्तरम् । द्वितीये तु—नाम-
मात्रे विवादः । तन्मतेऽपि तुरीयवृत्तिसिद्धेः ।

नन्वस्तु युगपदेव तात्पर्यशक्त्या विभावादिसंसर्गस्य रसादेव प्रका-
शनम्—इति चेत् । न । तयोर्हेतुफलभावाङ्गीकारात् । यदाह मुनिः—
'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः' इति । सहभावे च
कुतः सन्वयेतरविषाणयोरिव कार्यकारणभावः । पौर्वापर्यविपर्ययात् ।

रपि न प्रवीयेतेत्यत आह—यत्पर इति । यद्बोधेच्छया उचरित इत्यर्थः ।
शब्दार्थः शब्दप्रतिपाद्यः । एतेन इतरवाधबलात्तात्पर्येण रसादिप्रतिपादकत्वसि-
द्धिर्दक्षिता । एवं न 'काव्यं कार्यतत्परम्, उपादेयवाक्यत्वात्' इत्यनुमानमवग-
न्तव्यम् । अत्र काव्यत्वापच्छेदेन साध्यसिद्धिरभिमतता, तेन काव्यत्वसामानाधिकर-
ष्येण कार्यान्तरप्रतिपादकत्वसिद्धौ न सिद्धसाधनम् । एतन्मतं दूषयति—तत्रेति ।
व्यङ्ग्यत्वेऽपीति । व्यञ्जनावदिमते सिद्धसाधनमिति भावः । द्वितीये त्विति ।
अत्राभिधया 'केयं कुह' इत्यादिवाक्ये जलाहरणार्थं 'घटमानय' इत्यादौ च
कार्यप्रतिपादके व्यभिचारोऽपि दोषो द्रष्टव्यः । दत्तमेवेति । संसर्गबोधे परि-
क्षीणत्वात्कार्यबोधनाशकत्वं तात्पर्यस्थेत्युत्तरम् । तन्मतेऽपि । रसादीनां तात्पर्य-
प्राकृत्यवादिमतेऽपि । ननु विभावादिसंसर्गबोध-रसादिबोधयोः क्रमिकत्वाङ्गीकार
एव दूषणमुक्तम्, यौगपाद्याङ्गीकारे तु नास्यावसर इत्यभिप्रायेणाह—नन्व-
स्त्विति । तयोर्विभावादिसंसर्गबोधरसादिवोधयोः । संयोगात्संसर्गबोधात् ।
ननु सहोत्पन्नयोरपि तयोः कार्यकारणभाव आस्तामित्यत आह—सहभावे
चेति । युगपदुत्पत्तिस्वीकारे चेत्यर्थः । सन्वयेतरविषाणयोर्बोधदक्षिणरूपयोः ।

1. यदिति । यदर्थे यस्य शब्दस्य तात्पर्यं स एव शब्दार्थं इति मीमांसकनिबन्धात् ।

2. तदिति । अभिहितान्वयवादिमतेऽपि रसबोधस्यानपलपनीयत्वात् तात्पर्यस्य
पदार्थान्वयबोधने परीक्षीणत्वात् तुरीयवृत्तिसिद्धिः निरस्यपततीति स्पष्टतम् ॥

3. विभावेति । तत्तन्मतानुसारेण प्राग्ग्रन्थात्वात्तन्व्याप्यस्य भरतकृतं व्याख्यानं प्रद-
श्यते—'विभाव इति कस्यादुच्यते । विभावो विज्ञानार्थः । विभाव्यन्तेऽनेन वागदस-

‘गङ्गायां घोषः’ इत्यादौ तटाद्यर्थमात्रबोधविरताया लक्षणायाश्च कुतः शीतल्यपावनत्वादिव्यङ्ग्यबोधकता । तेन तुरीया घृत्तिरूपास्येवेति निर्विवादमेतत् ।

किंच—

बोद्धृस्वरूपसंख्यानिमित्तकार्यप्रतीतिकालानाम् ।

आश्रयविषयादीनां भेदाद्भिन्नोऽभिधेयतो व्यङ्ग्यः ॥ २ ॥

वाच्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोर्हि पदतदर्थमात्रज्ञाननिपुणैर्वैयाकरणैरपि सह-

इदानीं लक्षणाया व्यङ्ग्यबोधाक्षमत्वं दर्शयति—गङ्गायामिति । तेनाभिधातीनां व्यङ्ग्यबोधनाक्षमत्वेन ॥ वाच्यव्यङ्ग्ययोर्भेदमुपपाद्य तेनैवाभिधातो व्यञ्जनाया भेदमुपपादयति—किंचेति । ‘आश्रयविषयादीनाम्’ इत्यनन्तरं चकारो द्रष्टव्यः । बोद्धृभेदमुपपादयति—वाच्यार्थेति । पदेति तदर्थेति पदाभिधेयेत्यर्थः । मात्रपदेन व्यङ्ग्यव्यच्छेदः । वैयाकरणैरपीत्यादिना सहृदयपरिग्रहः । सहृदयैरेवेत्येवका-

श्वाभिनया इत्यतो विभावः । विभावितं विज्ञातमिति नार्थान्तरम् । अत्र श्लोकः—‘बह्वोऽर्था विभाव्यन्ते वागङ्गाभिनयाश्रयाः । अनेन यस्मात्तेनायं विभाव इति संशितः ॥’ अथानुभाव इति कस्मादुच्यते । यदयमनुभावयति वागङ्गसत्त्वकृतमभिनयम्, अत्र श्लोकः—‘वागङ्गसत्त्वाभिनयैर्यस्मादर्थोऽनुभाव्यते । वागङ्गोपाङ्गसयुतसत्त्वानुभाव इति स्मृतः ॥’ व्यभिचारिण इति कस्मादुच्यते—‘वि’ ‘अभि’ इत्येतादुपसर्गा । चरति-र्भोः । विविधमाभिमुख्येन रसेषु चरन्ति नयन्तीति व्यभिचारिणः । कथं नयन्ति । उच्यते—यथा सूर्य इदं नक्षत्रमनुवासर नयतीति । नच तेन बाहुभ्यां स्कन्धेन वा नीयते । किंतु लोकप्रसिद्धमेतत् । इति भरतः । तैः सयोगारसबन्धात् । अत्र ‘संयोगात्’ इति पञ्चम्या विभावादीना हेतुत्वमुक्तम् । व्यञ्जकत्वं च तदर्थः’ इत्याचार्याभिनवगुप्तपादानुयायिनः । इह इष्टान्तमपि भरत एवाह—यथाहि गुडादिभिर्द्रव्यैर्व्यञ्जनैरोषधिभिश्च षाडबाद्यो रसा निर्वर्तन्ते तथा नानाभावोपगता अपि सायिनो भावा रसत्वमाप्नुवन्तीति ॥

१. अभिधेयत इति । अभिधेयतो वाच्यार्थात् । किंचित्तु ‘अभिधेयते’ इति पाठः । तत्र ‘वाच्यात्’ इत्यनुपपत्त्ये ॥

२. वैयाकरणैरिति । ध्वनिकारेणाप्युक्तम्—‘शब्दार्थशासनज्ञानमात्रेणैव न वेद्यते । वेद्यते स हि काव्यार्थतत्त्वशैरेव केवलम् ॥’ इति । यदि च वाच्यरूप एवासावर्थः स्यात्तर्हि वाच्यवाचकरूपपरिज्ञानादेव तत्प्रतीतिः स्यात् । अथ वाच्यवाचकलक्षणाभावात्कृतश्रमाणा काव्यतत्त्वार्थभावनाविमुखाणा स्वरश्चत्वादिलक्षणमिव प्रतीतानां गन्धर्वलक्षणविदामगोचर एवासावर्थः’ इति व्याख्यात च ॥

द्वैरेव च संवेद्यतया बोद्धुर्भेदः । 'भम धम्मिअ-' (२०२ पृ.)
इत्यादौ कचिद्वाच्ये विधिरूपे निषेधरूपतया, कचित् 'निःशेषव्युत्-
चन्दनम्-' इत्यादौ निषेधरूपे विधिरूपतया च स्वरूपभेदः । 'गतोऽ-
स्तमर्कः' इत्यादौ च वाच्योऽर्थ एक एव प्रतीयते । व्यङ्ग्यस्तु तद्बो-
द्धादिभेदात् कचित् 'कान्तमभिसर' इति 'गावो निरुध्यन्ताम्' इति
'नायकस्थायमोगमनावसरः' इति 'संतापोऽधुना नास्ति' इत्यादिरूपे-
णानेकं इति संख्याभेदः । वाच्यार्थः शब्दोच्चारणमात्रेण वेद्यः । एष
तु तथाविधप्रतिभानैर्मल्यादिनेति निमित्तभेदः । प्रतीतिमात्रकरणाच्च-
मत्कारकरणाच्च कार्यभेदः । केवलरूपतया चमत्कारितया च प्रतीति-

रेण वैयाकरणव्यवच्छेदः । स्वरूपभेदमुपपादयति—भम धम्मिअ इत्यादि ।
विधिरूपे वाच्ये सतीत्यन्वयः । निषेधरूपतयेति । व्यङ्ग्यस्येत्यादि । निषेध-
रूप इति । वाच्ये इत्यन्वयः । स्वरूपभेद इति । वाच्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोरिति
पूर्वोक्तान्वयः । एवमग्रेऽपि । 'निःशेष-' इत्यत्र लक्षणावादिमतेनेदमुदाहरणमुक्तम् ।
संख्याभेदमुपपादयति—गतोऽस्तमिति । बोद्धा प्रतिपाद्यः । आदिना प्रकर-
णात्पीना ग्रहणम् भेदाद्वैलक्षण्यात् । निमित्तभेदमुपपादयति—वाच्यार्थ इति ।
मात्रपदेन प्रतिभानैर्मत्यादिव्यवच्छेदः । शब्दोच्चारणं शब्दज्ञानम्, वाच्यार्थ-
बोधे तस्यैव निमित्तत्वात् । एष तु व्यङ्ग्यार्थस्तु । प्रतिभेति । गूढार्थग्रहणश-
क्तिश्च प्रतिभा, तस्या नैर्मत्यं तादृशग्रहणप्रतिबन्धकीभूतदुरदृष्टासंसर्गः । आदिना
नप्रादिपैशिष्यज्ञानादिपरिग्रहः । कार्यभेदमुपपादयति—प्रतीतीति । मात्रपदेन
चमत्कारव्यवच्छेदः । वाच्यस्य प्रतीतिगानकरणात् । व्यङ्ग्यस्य तु सुखसवलितप्रतीते
श्चमत्कारस्य च करणात्तयोः कार्यभेदः । प्रतीतिभेदमुपपादयति—केचलेति ।
वाच्यप्रतीतेः सुखचमत्कारहीनतया, व्यङ्ग्यप्रतीतेस्तदुभयवत्तया भेदः । कालमे-

१. कचिदिति । कचिद्वाच्ये विधिरूपेऽनुभयरूपो व्यङ्ग्यः । यथा मम—'वाहि मभे-
दैकसा भवन्तु निःशासरोदितव्यानि । मा भूवन्द्धतमनसस्तवापि तस्या वियोगेन ॥'
इत्यत्र न विध्यभावरूपो निषेधो नापि विध्यन्तरम् । कचिद्वाच्ये निषेधरूपेऽनुभयरूपः ।
यथा मम—'अपि बद्धनेन्दुविकाशमशमिततिमिरोत्करे निवर्तस्व । प्रव्यूहयसि परात्तामप्य-
भिसार इताशे निम् ॥' प्रियतममभिसरन्ती काचिन्नायिका प्रति तद्गूहाभिमुसनागच्छतः
प्रियतमस्योक्तिरिय प्रत्यभिज्ञानच्छेदेन । अतरवात्मप्रत्यभिज्ञापनार्थं इताशे इति गर्भवच-
नम् । परात्तामप्यभिसार प्रव्यूहयसि, तवाभिमतसिद्धिर्भविष्यतीति का प्रलाशा । ततश्च
नदीयं वा गृहमायादि स्वदीयं वायामीति तादृशान्दनुभयरूपो व्यङ्ग्य इति प्राचानाशयः ॥

२. अनेक इति । प्रपञ्चस्तु प्राक् ॥ (५७ पृ.)

भेदः । पूर्वपश्चाद्भावेन च कालभेदः । शब्दाश्रयत्वेन शब्दतदेकदेशत-
दर्थवर्णसंघटनाश्रयत्वेन चाश्रयभेदः ।

‘कस्स व ण होइ रोसो दडूण पिआएँ सबणं अहरं ।

संभमरपडमग्घाइणि वारिअवामे सहसुं एहिं ॥’

इति सखीतत्कान्तविषयत्वेन विषयभेदः । तस्मान्नाभिधेय एव
व्यङ्ग्यः ।

दमुपपादयति—पूर्वेति । वाच्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोः प्रतीतिपौर्वापर्येण कालभेदः ।
आश्रयभेदमुपपादयति—शब्देति । वाच्यस्य शब्दाश्रयत्वेन शब्दमात्रसंबन्धि-
त्वेन व्यङ्ग्यस्य शब्दादिसंबन्धित्वेन तयोरश्रयभेदः । तदेकदेशेति । शब्दै-
कदेशेत्वर्थः । स च प्रकृतिप्रत्ययोपसर्गादिरूपः । तदर्थेति । शब्दार्थत्वर्थः ।
विषयभेदमुपपादयति—कस्स वेति । ‘कस्य वा न भवति रोपः पश्यतः
प्रियायाः सत्रणमधरम् । सभ्रमरपद्माप्राणिणि वारितवामे सहस्वेदानीम् ॥’ इति
संस्कृतम् । उपनायकदृष्टाधरां पत्नीं तर्जयन्तं कान्तं प्रतारयन्त्याः सह्या उक्ति-
रियम् । सभ्रमरेति । सभ्रमरपद्माप्राणे निवारितापि तत्कारिणी, तत्संबो-
धने । तथा सहस्र पत्युस्तर्जनां भ्रमरदंशनजन्यव्रणवेदनां च । अत्र वाच्या-
र्थबोधे सखी उद्देश्या, भ्रमरेणास्या अधरो दृष्टो न पुनः पुहपान्तरेणेति
व्यङ्ग्यार्थबोधे कान्त उद्देश्य इति विषयभेदः । सह्या कान्तेन बोधयबोधः
संभवतीति न बोद्धुभेदः । उपसंहरति— तस्मादिति । नैव व्यङ्ग्य इत्य-
न्वयः ॥ व्यङ्ग्यान्तरबोधे यथा तथास्तु रसादिवोधस्तु व्यञ्जनादृश्यद्वीभारमन्तरेण

1. कस्स वेति । कस्य वेति अनीर्थांशोरपि । सभ्रमरपद्माप्राणश्लोके । शीलं हि क्वं
चिदपि वारयितुं न शक्यम् । सहस्वेदानीम् । उपालम्भपरम्पराश्लेषः । अप्रायं सावः—
काचिदविनीता कुनश्चित्पण्डिताधरा तस्यविधिसंविधाने मर्तरे समनबन्धोकयमानयेव
कयाचिद्विदग्धसख्या तदाच्यतापरिहारायैवमुच्यते । सहस्वेदानीमिति वाच्यमभिनयवती-
विषयम् । भर्तृविषयं तु अपराधो नास्तीत्यावेधमानं व्यङ्ग्यम् । तस्यां च प्रियतमेन
गाढमुपालम्भमानायां तमलीकशङ्किनप्रातिवेशिमकलोकविषयं चाविनयच्छादनेन प्रत्या-
यनं व्यङ्ग्यम् । तत्सपक्ष्यां च तदुपालम्भतदविनयदृष्ट्यां सौभाग्यातिशयस्थापनं
प्रियाया इति शब्दवञ्जदिति सपत्नीविषयं व्यङ्ग्यम् । सनत्नीमध्ये श्यत्तत्कीटतालीति लाप-
चमारमणि श्रुतुं न शुकम्, प्रत्युतायं बहुमानः, सहस्र शोमस्वेदानीमिति सखीविषयं
सौभाग्यप्रस्थापनव्यङ्ग्यम् । अपर्यं तव प्रच्छन्नानुरागिणी हृदयवहमेत्वं रक्षिता. पुनः
प्रहृटरदनदंशनविधिर्न विधेय इति तथौर्यकाग्रकविषयसंबोधनं व्यङ्ग्यम् । इत्थं मयैतद-
पहुतमिति स्ववैदग्ध्यस्थापनं तत्सविदग्धलोकविषयं व्यङ्ग्यमिति लोचनकाराः ॥

किंच ।

प्रागसत्त्वाद्रसादेर्नो बोधिके लक्षणाभिधे ।

किंच मुख्यार्थवाधस्य विरहादपि लक्षणा ॥ ३ ॥

‘न बोधिका’ इति शेषः । नहि कोऽपि रसनात्मकव्यापाराद्धिन्नो रसादिपदप्रतिपाद्यः पदार्थः प्रमाणसिद्धोऽस्ति । यमिमे लक्षणाभिधे बोधयेताम् ।

किंच । यत्र ‘गङ्गायां घोषः’ इत्यादावुपात्तशब्दार्थानां बुभूपत्रेवान्वयोऽनुपपत्त्या वाध्यते तत्रैव हि लक्षणायाः प्रवेशः ।

यदुक्तं न्यायकुसुमाञ्जलावुदयनाचार्यैः—

‘श्रुतान्वयादनाकाङ्क्षं न, वाक्यं ह्यन्यदिच्छति ।

पदार्थान्वयवैधुर्यात्तदाक्षितेन संगतिः ॥’

नै पुनः ‘शून्यं वासगृहम्—’ इत्यादौ (२३ पृ.) मुख्यार्थ-वाधः । यदि च ‘गङ्गायां घोषः’ इत्यादौ प्रयोजनं लक्ष्यं स्यात्,

सर्वथा न समवतीत्यभिप्रायेणाह—प्रागसत्त्वादिति । बोधात्पूर्वं प्रमाणान्तरसिद्धत्वादित्यर्थः । प्रमाणान्तरसिद्धमेव वस्तु लक्षणाभिधे बोधयत इति नियमाभिप्रायेणेदम् । रसादिपदं तु व्यञ्जनासिद्ध रसादिमभिधया बोधयतीति न दोषः । लक्षणाया रसादिबोधे सामर्थ्यन्तरमाह—किंचेति । पूर्वार्थं विवृणोति—नहीति । द्वितीयार्थं विवृणोति—किंचेति । उपात्तशब्दार्थानां वाच्यार्थानां बुभूपन्नं भवन् । अन्वयोऽन्वयबोधः । अनुपपत्तिप्रहेण वाध्यते प्रतिबध्यते । श्रुतान्वयादिति । वाच्यार्थान्वयबोधजननादित्यर्थः । अन्यदर्थान्तरमिच्छति आकाङ्क्षति । पदार्थान्वयवैधुर्यात् मुख्यार्थान्वयवानुपपत्तिप्रहात् । तदाक्षितेन मुख्यार्थसंबन्धितया गृहीतेन । संगतिरन्वयबोधः । प्रकृते मुख्यार्थंवाच्यभावं दर्शयति—न पुनरिति । व्यञ्जयस्य लक्षणाबोध्यत्वाज्ञाकारे अनवस्थादोषमाह—यदि चेति । प्रयोजनं

1. यदि चेति । अत्रेदं तत्त्वम्—यथा गङ्गाशब्दस्य प्रवाहो मुख्यार्थः, तत्र च वाधः, तीरे च तत्संबन्धः, तीरस्य च लक्षणबोधसाधनम्, गुरुरयश्चन्द्रेण अलिपादविभ्रुगणकस्य पावनत्वादेः प्रतीतिश्च प्रयोजनम्, इति गङ्गाशब्देन तीरं लक्ष्यते । एवं यदि तीरमपि गङ्गाशब्दस्य मुख्यं स्यात्, तत्र बोधाधिकरणत्वासम्भवरूपो वाधः स्यात्, प्रयोजनस्य च गङ्गादिगतपावनत्वादिभिधेयस्य तीरेण साक्षात्संबन्धः स्यात्, लक्षणाया प्रयोजनप्रतिपादनस्य च प्रयोजनान्तरं सम्भवेत्, तर्हि गङ्गाशब्दः प्रयोजनं लक्ष्येत् । न चैतल्लिमप्यति ।

1. ‘तथा’ क. घ. २. ‘नहि—’ इत्यादि ‘—प्रवेशः’ इत्यर्थं ग-गुणके नास्ति. ३. ‘न—’ इत्यादि—‘वाक्यं’ इत्यन्व ग-गुणके नास्ति. ४. व्यापारः कार्यः । ५. इति मुद्रितपुस्तकेऽपिः पाठः,

तीरस्य मुख्यार्थत्वं बाधितत्वं च स्यात्, तस्यापि च लक्ष्यतया प्रयोजनान्तरं तस्यापि प्रयोजनान्तरमित्यनवस्थापातः ।

न चापि प्रयोजनविशिष्ट एव तीरे लक्षणा । विषयप्रयोजनयोर्युगपत्प्रतीत्यनभ्युपगमात् । नीलादिसवेदनान्तरमेव हि ज्ञातताया अनुव्यवसायस्य वा संभवः ।

शीतत्वपावनत्वाद्यतिशयः । लक्ष्यं लक्षणाबोध्यम् । 'तदा' इति शेषः । बाधितत्वं चेति । चकारेण पावनत्वाद्यतिशयेन लक्षणीयेन संबन्धधेत्वपि बोध्यम् । न च तीरे पावनत्वाद्यतिशयस्य संबन्धसत्त्वेन कथं तदापत्तिरिति वाच्यम् । तीरे त्वाहार्यप्रतीतिविषयस्य प्रवाहवृत्तिपावनत्वाद्यतिशयस्य संबन्धाभावात्, परस्परसंबन्धस्याव्यावर्तकत्वेन लक्षणाहेतुत्वाभावात्, तदादिनिष्ठपावनत्वादेस्तु गङ्गापदेनानुपस्थितेरकिञ्चित्करत्वात् । तस्यापि लक्ष्यमाणप्रयोजनस्यापि । 'लक्ष्यतया' इति विशेषणे तृतीया । लक्ष्यं प्रयोजनान्तरं धर्त्यं स्वादित्यर्थः । एवमप्रेऽपि । अनवस्थायाः प्रवृत्ताप्रतिपत्तिकरत्वं दूषकताधीजम् । विशिष्टलक्षणावादिनां मतं दूषयति—न चापीति । प्रयोजनेन पावनत्वाद्यतिशयेन विशिष्टे । तथा च 'अतिपावने तीरे घोषः' इति लक्षणाजन्यो बोधः । तस्य च 'गङ्गातटे घोषः' इत्यभिधाजन्यबोधोदाधिनाधंप्रतीतिः फलम् । एवं च फलफलिनोरभेद एव पर्यवसत्तः । इममेव दोषमाह—विषयेति । विषयः कारणीभूतज्ञानविषयः । प्रयोजनं फलीभूतज्ञानविषयः । युगपत्प्रतीत्यनभ्युपगमादिति । एतदभ्युपगमे फलफलिनोरभेदापत्तिरिति भावः । फलफलिनोर्भेदमेव दर्शयति—नीलादीति ।

यदि चेद्द तीरगतपावनत्वादिरूपे प्रयोजनेऽपि लक्ष्ये लक्ष्योपगतपावनत्वादिरूपं प्रयोजनान्तरमूरीक्रियेत, तदा प्रयोजनपारम्पर्यां लक्षणास्वीकारे प्रयोजनान्तेषणस्वापर्यवसानेन, प्रवृत्तस्य पावनत्वादेस्वीरादेर्वा बोधाभावकृदनवसा स्वादिति भावः ॥

१. प्रयोजनेति । प्रयोजन फलम् । प्रयोजनीभूतज्ञानविषयेण पावनत्वादिना विशिष्टे एव गङ्गातीरे लक्षणा । तथा च कारणत्वेन शीतत्वज्ञानविषयात् कार्यत्वेन पावनत्वज्ञानप्रयोजनस्वाभेदे जन्मजनकभावानुपपत्तिः । नेतृपुण्यते । अत एवोक्तम्—'प्रयोजनेन सदितं लक्षणीयं न तुज्यते । ज्ञानस्य विषयो ह्यन्यः फलमन्यदुदाहरम् ॥' इति ॥

२. नीलेति । मट्टनये नीलज्ञानानन्तरं ज्ञातो नील इति प्रत्ययात्प्रज्ञानेन नीले प्रकटनापरपर्याया ज्ञातना जायते । अलिङ्गते ज्ञानमरीन्द्रियम्, तन्मन्वा ज्ञातना प्रत्यक्षा, तथा च ज्ञानमनुनीयते । इव, ज्ञातना नीलविशेषकनीलत्वप्रकारकज्ञानजन्या नीलवृत्तिनीलत्वप्रकारकज्ञानज्ञातना वा सदृशियेप्रकारिका ज्ञातना सा, तद्विशेषकप्रकारकज्ञानमाध्या । तथा पीते पीतत्वप्रकारिका ज्ञानतेलमुनिदिः ॥

३. अन्विति । संविषयपर्यायस्त्वर्थः ॥

१. 'विषय' इ-ग. २. 'ता' ग. ३. 'तव' ग-क तुल्ये तु 'तत्त्व' प्रयोजनान्तरम् इति कति.

‘नानुमानं रसादीनां व्यङ्ग्यानां बोधनक्षमम् ।’

आभासत्वेन हेतूनां स्मृतिर्न च रसादिषुः ॥ ४ ॥

व्यक्तिविवेककारेण हि—“यापि विभावादिभ्यो रसादीनां प्रतीतिः सानुमान एवान्तर्भवितुमर्हति । विभावानुभावव्यभिचारिप्रतीतिर्हि रसादिप्रतीतेः साधनमिष्यते” ते हि रसादीनां भावानां कारणकार्य-सहकारिभूतास्ताननुमापयन्त एव रसादीनिष्पादयन्ति, त एव प्रती-

संवेदनं प्रत्यक्षम्, शातता प्रकृता, इति । भट्टमते—नीलादौ ज्ञाते हि ज्ञान-
तारूप एको धर्म उत्पद्यते । अनुव्यवसाय इति । नैयायिकमते—नीलादि-
ज्ञाने जाते ‘नीलमहं जानामि’ इति ज्ञानप्रत्यक्षरूपोऽनुव्यवसायो जायत इत्यादौ
फलफलिभेद एव दृश्यते । भवन्मते तयोरभेदापत्तिः । एतदुपलक्षणम् । गद्गा-
पदाप्रतीयमानस्य पावनत्वादेस्तीरे पंदिष्यासभवोऽपि द्रष्टव्यः । यदि पुनर्वृत्तीरा-
पेक्षया समीपतीरे पावनत्वाद्यतिशयः संभवति त एव गद्गापदेनप्रलाप्यत इति
संभाव्यते तदा नयं दोषः । अत एव ‘वीरस्य मुखार्थत्वं बाधितत्वं च स्यात्’
इत्यत्र ग्रन्थकृता ‘पावनत्वाद्यतिशयेन लक्षणीयेन चवन्मथ’ इत्यापत्तिः फाव्यप्र-
काशोक्त्यापि नोक्ता । तयोः सवन्धमत्त्वेनापत्त्यनोपात्त ॥ नाट्ये रामत्वेनाहर्षना-
नभिषये नट्टे, फाव्ये तु राम एव विभावादिनी रत्नायनुमानं ततश्चरनुमानोद्बोधि-
तया सामाजिकानां वासनारूपप्रलापयत्या साक्षात्ततो रामादिरत्नादी रस इति
श्रीशङ्खुमतानुयायिनां व्यक्तिविवेककारादीनां मतं दूषयति—नानुमानमिति ।
अनुमानं व्याप्तिपक्षपर्मताज्ञानम् । आभासत्वेन व्यभिचारिदोषप्रसत्त्वेन ।
रसादिषुः संस्कारजन्यज्ञानत्वेन स्मृतित्वं साधयतां मतं दूषयति—स्मृति-
रिति । अत्रापि श्रुत्युपदेतोरन्वयः । तन्मां दूषयितुं परिच्छरोति—व्यक्तिवि-
वेककारेण हीति । ‘शुद्धम्’ इत्यभेदान्वितम् । यार्पाति । अनुमाने एव
अनुगितायेव । एवकारेण परानुमतव्यञ्जनजन्यबोधव्यपचष्टेदः । अत्र कारणान्द—
विभावानुभावेति । दिशब्दो हेतुः । ननु विभावादिप्रतीतिव्यङ्गिज्ञान-ताभावात्तदं
सवन्परसादिप्रतीतेस्तुमितिरवम्, अतो विभावादीनां व्याप्यतामुपपादयति—ते
इति । विभावादयो हीत्यर्थः । धूमारिधारणमाहंन्धनारि कदा धूमारिभ्याप्यम्,
पद्मपादिधर्म धूमारि यद्मपादिभ्याप्यम्, तथा रत्नादिः कारणं विभावाः, कारण-
नुभावश्च रत्नादिभ्याप्य इति भव । तान्तरत्नादी र अनुनापयन्त इति । रत्निप-
यच्छ्वाप्तिपक्षपर्मताज्ञानेन बोधयन्त इत्यर्थः । रसादि प्रति विभावादीनां कारण-

यमाना आस्वादपदवीं गताः सन्तो रसा उच्यन्त इति, अवश्यंभावी तत्प्रतीतिक्रमः केवलमाशुभावितयासौ न लक्ष्यते, यतोऽयमद्याप्यभिव्यक्तिः इति यदुक्तम्, तत्र प्रष्टव्यम्—किं शब्दाभिनयसमर्पित-विभावादिप्रत्ययानुमितरामादिगतरागादिज्ञानमेव रसत्वेनाभिमतं भवतः, तद्भावनया भावकैर्भाव्यमानः स्वप्रकाशनन्दो वा । आद्ये न विवादः । किंतु 'रामादिगतरागदिज्ञानं रससंज्ञया नोच्यतेऽस्माभिः' इत्येव विशेषः । द्वितीयस्तु व्याप्तिग्रहणाभावाद्देतोराभासतयासिद्ध एव । यच्चोक्तं तेनैव—'यत्र यत्रैवंविधानां विभावानुभावसात्त्विकसंचारिणामभिधानमभिनयो वा तत्र तत्र शृङ्गारादिरसाविर्भावः' इति सुग्रहैव व्याप्तिः पक्षघर्मता च ।

त्वमुपपादयति—त एवेति । विभावादय एवेत्यर्थः । आस्वादपदवीं प्रत्यक्षविषयताम् । तथा च पयो यथाम्लयोगेन दधित्वं प्राप्नुवद्ग्रहः कारणमुच्यते तथा विभावादयोऽप्यनुमीयमानरसादियोगेन रसादिरूपतां प्राप्नुवन्तो रसादिः कारणमुच्यन्त इति भावः । नन्वेतादृशकार्यकारणभावस्वीकारे रसादेरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वं कथमुपपन्नमत आह—अवश्यंभावीति । तासां विभावादिप्रतीतिव्याप्तिपक्षघर्मताग्रहसाधनमित्यास्वादरूपाणां प्रतीतिनां क्रमः पौर्वापर्यम् । आशुभावितया शीघ्रोत्पन्नतया । असौ क्रमः । तथा चासां क्षतपत्रव्यतिभेदवत्क्रमसत्त्वेऽपि सूक्ष्मकालतया स न लक्ष्यत इति भावः । ननु भवतामिदमधिकं कल्पनमत आह—यत इति । अयमीदृशः, अद्यापि रसादेर्व्यङ्ग्यत्वस्वीकारेऽपि, अभिव्यक्तिर्व्यञ्जनाजन्यबोधः । यथा भवतां प्रथमं विभावाद्युपस्थितिः, ततो रसादिव्यञ्जनम्, ततः साधारण्याभिमानः, ततो रसाद्युत्पत्तिः, इति क्रमसत्त्वेऽप्याशुभावितया रसादेरसंलक्ष्यक्रमत्वमुपपन्नं तथास्माक्रमपीति भावः । शब्दाभिनयेति । दृश्यभन्वरूपकाव्यङ्ग्याभिप्रायेण । समर्पितेति । जनितेत्यर्थः । भवतस्त्वव । तद्भावनया विभावादिबोधेन । भावकैः सामाजिकैः । भाव्यमान आस्वाद्यमानः स्वेन आत्मना प्रकाशो यस्य सः । 'रसत्वेनाभिमतः' इति लिङ्गव्यत्ययेनान्वयः । असिद्धो नानुमितिविषयः । श्रोत्रियजरन्मीमांसक्यदीनां विभावादिप्रत्ययसत्त्वेऽपि स्वप्रकाशनन्दानुत्पत्तिदर्शनादर्थं हेतुर्व्यभिचारीति व्याप्तिग्र-

1. व्याप्तिरिति । यत्र यत्र भूमस्तत्र तत्र वदिरिति साहचर्यनियमः । साध्याभाववददृष्टित्वमित्यर्थः ॥

2. पक्षेति । व्याप्यस्य (पूसादेः) पर्वतादिदृष्टित्वम् ॥

१. 'अभिव्यक्तिः' स. 'अभिव्यक्तिः' य. २. 'ज्ञानं' इत्यदि. —'नसाम्—दि' इत्यन्ता पाठः क-पुस्तके उक्तिः. ३. 'बोधः' इत्यधिकं पाठो उक्तिः.

तथा—

‘यार्थान्तराभिव्यक्तौ वः सामग्रीया निबन्धनम् ।

सैवानुमितिपक्षे नो गमकत्वेन संगता ॥’ इति ।

इदमपि नो न विरुद्धम् । नह्येवंविधा प्रतीतिरास्वाद्यत्वेनास्माकम-
भिमतता किं तु—स्वप्रकाशमौत्रविश्रान्तः सान्द्रानन्दनिर्भरः । तेनात्र
सिपाघयिपितादर्थार्थान्तरस्य साधनाद्धेतोराभासता ।

यच्च ‘भम धम्मिअ—’ इत्यादौ (२०९ पृ.) प्रतीयमानं वस्तु,

हाभावात्तस्यानुमानं न संभवतीति भावः । इदानीं विभावनादिव्यापारभागित्वेन
हेतुं विशेष्य व्यभिचारं वारयित्वा व्याप्तिप्रहसुपपादयन्तस्तस्यैव मतं दूषयति—
यचोक्तमिति । एवंविधाना विभावादिव्यापारभागिनामभिधानं स्वशब्देनोप-
स्थापनम्, अभिनयो नटचेष्टादिभिरुपस्थापनम् । रसाविर्भावो रसाद्युत्पत्तिः ।
सुप्रह्वेवेति । विभावनादिव्यापारभागिविभावाद्युपस्थानं रसाद्याविर्भावव्याप्यमिति
व्याप्तिप्रहः । भोत्रियादीनां तु विभावादेरेवोपस्थितिः, न तु विभावनादिव्यापा-
रभागिनः, तत्र तादृग्व्यापारास्वीकारादिति न व्यभिचारः । पक्षधर्मता पक्षसत्त्वं
सुप्रह्वेवेत्यन्वयः । ‘अहं रामाद्याविर्भावव्याप्यतादृग्विभावाद्युपस्थानवान्’ इति सामा-
जिकानां व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताप्रह इत्यवधेयम् । अर्थान्तराभिव्यक्तौ वाच्या-
दित्रयभिन्नार्थस्य व्यञ्जनया बोधे । वः व्यञ्जनागृप्तिं स्वीकृवतां युष्माकं सामग्री
शब्दबोधादिरूपः कारणसमूहः । निबन्धनं प्रधानम् । अनुमितिपक्षे अनु-
मितिवादिमते तिष्ठतां नोऽस्माकं गमकत्वेन रसाद्यनुमापकत्वेन । दूषयति—
इदमपीति । नो व्यञ्जनावादिनामस्माकम् । न विरुद्धमिति । अस्माभिरपि
तादृशानुमानं स्वीक्रियत एवेति भावः । ननु किमधिकं भवान्भवीतीत्यत आह—
नहीति । न त्वित्यर्थः । स्वस्वरूपेण प्रकाशमात्रेणैव विश्रान्तो विपयीकृतः ।
सान्द्रस्य निरन्तरस्य आनन्दस्य निर्भरोऽतिशयः । आस्वाद्यत्वेनास्माकमभिमत
इत्यर्थः । तेन तादृशानुमितेरास्वादत्वास्वीकारेण । सिपाघयिपितात् साघयि-
तुमिष्टात् अर्थात् स्वप्रकाशानन्दरूपात् अर्थान्तरस्य भिन्नार्थस्य रसाद्याविर्भावस्य
साधनादनुमापनात् । आभासता दुष्टता । इदानीं वस्तुवर्तमानरयोरप्यनुमानेनेष
बोधो न तु तदर्थमपि व्यञ्जनागृप्तिः स्वीकरोति व्यक्तिविवेकसारस्यैव मतान्तरं
दूषयितुमुत्थापयति—यच्चेत्यादिपर्यवस्यतीत्यन्तेन । प्रतीयमानं व्यञ्जयमानं वस्तु

1. अथायमाचार्यमहिमभट्टविमर्शः—‘अत्र येनचित् गुरुतिना यूना सह विश्र-
म्भसंभोगसुखास्वादलालसया निजने वने निविधुमुमामोदमुदितमधुश्रुति फलसंके-
तया कयाचित् कुमुमावचिचीपया भ्रमतो धार्मिकस्य मनोरथपरिपन्थितरेशासादनं

१. ‘निबन्धनी’ क. २. ‘इति’ अर्थात् क.मुत्पत्ते. ३. ‘मान’ इति क.मुत्पत्ते कर्तव्यं.
४. ‘रसाद्यनुमितिपक्षे’ इत्यधिकं पुस्तकान्तरे.

‘जलकेलितरलकरतलमुक्तपुनःपिहितराधिकावदनः ।

जगदवतु कौकधूनोर्विघटनसंघटनकौतुकी कृष्णः ॥’

अभ्रमणरूपमनुमेयमेवेत्यभ्रेणान्वयः ॥ जलकेलीति । राधिकावदने मुक्ते सति तत्र

विह्वलिव मन्यमानया जानानयापि केसरिकिशोरकस्य शौर्यातिरेकं कुकुरमारणमात्र-
प्राप्तोपन्यासेनास्य प्रियमावेदयितुकामया विदग्धयापि मुग्धयेव विधिमुखेन भ्रमणस्य
प्रतिषेधो विहितः । अत्र हि द्वावर्थौ वाच्यप्रतीयमानौ विधिनिषेधात्मकौ क्रमेण प्रतीतिपथ-
मवतरतः, तयोर्धूमाभ्योरिव साध्यसाधनभावेनावस्थानात् । तत्राद्यस्त्वावदविवेकसिद्धः स्पष्ट
एव भ्रमणविधिलक्षणस्य साध्यस्य तत्परिपन्थिकूरुकुरमारणात्मनः साधनस्य चोभयोर-
प्युपादानात् । द्वितीयस्त्वत एव हेतोः पर्यालोचितगिनर्धस्य विवेकिनः प्रतिपत्तुः प्रयो-
जकस्वरूपनिरूपणे सामर्थ्यात् प्रतीतिमवतरति । तच्च सामर्थ्यं गृहेऽपि कौलेयके क्रूरतरस्य
सत्त्वान्तरस्य तत्र सद्भावावेदनं नाम, नापरम् । तदेव च साधनम् । तयोश्च साध्यसा-
धनयोरविनाभावनियमो विरोधमूलः । स चानयोर्लोकप्रमाणसिद्ध इत्युक्तम् । ननु
यद्यतो वाक्यादर्थद्वयावगमस्तत्कथमुत्तरस्त्रिवेव नियमेन विश्रान्तिर्न पूर्वस्मिन्नुभयत्रापि वा,
तयोः प्राकरणरुत्वेन विशेषामावात् ॥ उच्यते । न तावदत्र वाच्यानुमेययोरर्थयोः
समुच्चयेनावगतिरूपपद्यते भ्रम मा च भ्रमीरिति, विधिनिषेधयोरेकाश्रयत्वविरोधात् । नापि
विकल्पेन भ्रम वा मा वा भ्रमीरिति, वचनोच्चारणानर्धक्यप्रसङ्गात् । नाप्यङ्गाङ्गिभावेन,
विधिनिषेधयोः साक्षात्तदसंभवात् । केवलं योऽसौ भ्रमणविधी हेतुभावेन दृष्टपञ्चाननभ्या-
पारस्तत्रोपात्तः स एव विगृह्यमानः परम्परया धार्मिकस्य तत्रिषेधे पर्यवस्यति तयोर्वा-
ध्यवाधकभावेनावस्थानात् । यो ह्यन्मत्तः कुकुरमात्रसद्भावावयत् परिहृतभ्रमणस्तत्रैव
दृष्टसिद्धसद्भावावगत्यामपि सविश्रम्भं भ्रमेदित्यनुमेयार्थविश्रान्तिनियमहेतुवाध्यवाधक-
भावोऽस्त्येवात्र विशेषः । अवश्यं चैतदभ्युपगन्तव्यम्, अन्यथा शुक्तिकारजतप्रतीत्योरपि
क्रमभाविन्योरेतत्पर्यनुयोगप्रसङ्गः केन वार्यते । तस्मात् वाध्यवाधकभावावसायकृत एवा-
भ्योत्तरार्थविश्रान्तिनियम इति स्थितम् । तत्र ‘मम धम्मिभ वीसद्धो’ इति वाक्यार्थरूपो
भ्रमणविधिर्वाच्यः, तस्य ‘सो भुणञ्जो अञ्ज मारिञ्जो देण’ इत्यादिना क्रूरकुरमारणं
दृष्टसिद्धविहितं वाक्यार्थरूपमेवार्थो हेतुः । तत्प्रतिषेधस्त्वनुमेय एव न वाच्यः तस्योक्त-
नयेनाद्येपात् । तत्र ‘गोलाण्णं कच्छकुट्टवासिणा’ इति गोदावरीकच्छकुट्टारस्य धर्मत्व-
निर्देशः । ‘दरिअतीहेण’ इति श्रमणकारणाभिधानद्वारेणोपात्तस्य दृष्टसिद्धसद्भावस्य
हेतुभावः । ‘कुट्टवासिणा’ इति तद्विशेषणेन तस्य धर्मिणि सद्भावोपादानम् । तस्यास्य
हेतोः साध्यस्य च निर्भयभ्रमणविधिलक्षणस्य सदानवस्थानलक्षणो विरोधः प्रसिद्ध एवे-
त्येकस्य सद्भावावेदनेनापरस्य स्वभावविरुद्धोपलभ्या प्रतिषेधे विहायमाने सति समशी-
र्षिकयोभयार्थप्रतीतिरेवात्र न समस्तीति तद्विश्रान्तिपर्यनुयोगो निरवकाश एव । तेनानु-
मेय एव भ्रमणस्य निषेधो न स्वदृष्ट इत्यवश्यं यथा नात्र शीतरपञ्चोऽप्येविलतः शीतरप-
ञ्चस्य । यदि वा प्रेष्यावतां प्रवृत्तिरनर्पसंशयामावनिश्चयेन स्यात्ता, तद्विरुद्धथापानर्पसं-
शयोऽस्तादिधिवाक्याग्निवर्धपर्यालोचनयावधीयत इति व्यापकविरुद्धोपलभ्या यथा नात्र
नुषाररपञ्चोऽप्येविलतनुषाररपञ्चस्य ॥

इत्यादौ च रूपकालंकारादयोऽनुमेया एव । तथाहि—“अनुमानं नाम पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वविशिष्टालिङ्गालिङ्गिनो - ज्ञानम् । ततश्च वाच्यादसंबद्धोऽर्थस्तावन्न प्रतीयते । अन्यथातिप्रसङ्गः स्यात् । इति बोध्यबोधकयोरर्थयोः कश्चित्संबन्धोऽस्त्येव । ततश्च बोधकोऽर्थो लिङ्गम्, बोध्यश्च लिङ्गी, बोधकस्य चार्थस्य पक्षसत्त्वं निबद्धमेव । सपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वे अनिबद्धे अपि सामर्थ्यादेवसेये । तस्मादत्र यद्वाच्यार्थालिङ्गरूपालिङ्गिनो व्यङ्ग्यार्थस्यावगमस्तदनुमान एव पर्यवस्यति” इति । तत्र । तथा ह्यत्र “भ्रम धम्मिअ—” इत्यादौ गृहे श्वनिवृत्त्या विहितं भ्रमणं गोदावरीतीरे सिंहोपलब्धेरभ्रमणमनुमापयति” इति

चन्द्रबुद्ध्या रात्रिज्ञानेन विषटनम्, पिहिते सति चन्द्रानुपलब्ध्या रात्र्यभावज्ञानेन तयोर्घटनम् । तयोर्भ्रान्त्वा मुहुर्ध्वयोगसंयोगदर्शनेन कौतुकमिति भावः । राधिकावदने चन्द्रत्वारोपणेन रूपकालंकारः । अनुमेया एव, न तु व्यङ्ग्याः । अनुमानत्वमुपपादयति—तथाहीति । संदिग्धसाध्यकः, सिधाधयिपाविरहविशिष्टसिद्धभाववान् वा पक्षः । निश्चितसाध्यवान् सपक्षः । साध्याभाववान् विपक्षः । तद्यावृत्तत्वं तदवृत्तत्वम् । इयं व्याप्तिः लिङ्गात्साधनात् । लिङ्गि साध्यम् । वाच्यात्तावव्यङ्ग्यं प्रतीयत इति वाच्यार्थस्य लिङ्गत्वमभिप्रेत्य तत्र पक्षसत्त्वादित्रयमुपपादयति—ततश्चेति । अन्यथा असंबद्धप्रतीतिस्वीकारेऽतिप्रसङ्गः स्यात् । ‘भ्रम धम्मिअ—’ इत्यादौ भ्रमणाभावस्येव घटाभावादेरपि बोधः स्यात् । कश्चित्संबन्ध इव प्रकृते वैपरीत्यरूपः संबन्धः, स एव व्यापकताघटक इति भावः । ततश्च संबन्धस्यावद्यं सत्त्वाच्च पक्षसत्त्वादिज्ञानस्यैवोपयोगित्वात् । तदुपपादयति—पक्षसत्त्वमिति । निबद्धं शब्देनोपस्थितम् । सामर्थ्यात्संस्कारवत्त्वात् । अस्सेये प्रलेतमध्ये । महावाक्यार्थं निरूपयति—तस्मादिति । दूषयति—तत्रेति । गृहे गृहसमीपे चत्वरादी श्वनिवृत्त्या कुक्कुर्मरणप्रदर्शनेन विहितं विधिविषयः ‘अभ्रमणमनुमापयति’ इत्यनेनान्वितम् । अत्र श्वनिवृत्तिविधीयमानगृहसमीपभ्रमणं

१. अनुमापयतीति । ‘गोदावरीतीरे नीरुभ्रमणायोग्यं सिंहवत्त्वात्, यत्रैवं तत्रैवम्, यदा गृहम्’ इति भ्रमणाभावानुमितिः ॥

२. पक्ष इति । यथा धूमवत्त्वे हेतोर्पर्वतः ॥

३. सपक्ष इति । यथा ससित्त्रेव हेतोर् महानसम् ॥

४. विपक्ष इति । यथा पूर्वोक्त एव हेतोर् जलाशयः ॥

१. ‘वाच्यादसंबद्धो व्यङ्ग्यार्थो न प्रतीयते । तथास्तेऽतिप्रसङ्गात् । तत्रश्च व्यङ्ग्यपञ्चम्यङ्गकारादेन संबन्धेन मघतीति व्वात्तात्वेन निपतपरिनिश्चित्वेन विख्यातलिङ्गालिङ्गिनो ज्ञानमनुमानं सत्तदुपे पर्यवस्यति’ ग. २. ‘अनुमेये’ क. ३. ‘तत्र’ इति नास्ति म-मुक्तके.

यद्वक्तव्यं तत्रानैकान्तिको हेतुः । मीरोरपि गुरोः प्रमोर्वा निदेशेन प्रियानुरागेण वा गमनस्य संभवात् । पुंश्चल्या वचनं प्रामाणिकं न वेति संदिग्धासिद्धश्च ।

'जलकेलि-' इत्यत्र 'य आत्मदर्शनादर्शनाभ्यां चक्रवाकविघटनसंघटनकारी स चन्द्र एव' इत्यनुमितिरवेयमिति न वाच्यम् । उत्रासकादावनैकान्तिकत्वात् । 'एवंविधोऽर्थ एवंविधार्थबोधक एवंविधार्थत्वात्, यन्नैवं तन्नैवम्' इत्यनुमानेऽप्याभाससमानयोगक्षेमो हेतुः । 'एवंविधार्थत्वात्' इति हेतुना एवंविधानिष्टसाधनस्याप्युपपत्तेः ।

लिङ्गम्, तच्च मीरुत्वपर्यवसन्नम् । सिंहवद्गोदावरीतीरभ्रमणं साध्यम् । धार्मिकः पक्षः । सामाजिकोऽनुमाता । अनैकान्तिको व्यभिचारी । मीरोरपीति । अनेन निरुक्तलिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणम् । गमनस्य संभवादिति साध्याभावप्रदर्शनं न संदिग्धसिद्धम् । हेतोर्दोषान्तरमाह—पुंश्चल्या इति । कुलटाया इत्यर्थः । प्रामाणिकं प्रमाजनकम् । तथा च वचनमिदं किं धार्मिकस्य भयोत्पादकं किं वा कुङ्कुरस्पर्शरङ्गासंकुचितभ्रमणस्य तस्य स्वच्छन्दभ्रमणविधायकमिति सामाजिकानां संदिग्धाद्मीरुत्वसंदेह इति संदिग्धासिद्धो हेतुरिति भावः ॥ अलंकारानुमानं दूषयति—जलकेलीति । उत्रासको भयदः । आदिना रात्रिसाधर्म्यान्तरस्यापि ग्रहणम् । तादात्म्यसंबन्धेन साध्यस्य चन्द्रस्य वदने बाधाद्वाधोऽपि हेतुदोषोऽत्र द्रष्टव्यः । व्यभिचारभयेन पक्षमात्रश्रुतिहेतुकवस्त्वलंकारानुमानमाह—एवमिति । एवंविधार्थबोधक इति । अत्र पक्षीभूतवाक्यार्थेन बोधयितुं योग्या ये येऽर्थास्त एव सौम्यकोटिनिविष्टेन एवंविध इत्यनेन धर्तव्याः । अन्यथा वङ्कुरभिप्रेतस्यैवार्थविशेषस्य ग्राह्यत्वे 'गतोऽस्तनर्कः' इत्यादी वङ्कुरभिप्रेतार्थमवबोधयित्वाऽन्तरबोधके व्यभिचारापातः । हेतोः पक्षमात्रश्रुतित्वेनान्वयदृष्टान्तासंभवादन्वयव्याप्तिप्रहो न संभवतीति व्याप्तिप्रहाय व्यतिरेकोदाहरणमाह—यन्नैवमिति । यदेवंविधार्थबोधकत्वाभाववत्तदेवंविधार्थत्वाभाववदित्यर्थः । 'देवदत्तो भवतीति वाक्यार्थवत्' इति दृष्टान्तोऽत्र द्रष्टव्यः । आभाससमानयोगक्षेमो दुष्टहेतुसमानकार्यकारी ।

१. अनैकान्तिक इति । एकस्य साध्यस्य तदभावस्य च योऽन्तःसहचारोऽव्यभिचारितसहचारः स चात्र व्याप्तिग्राहकः । तथा चैकमात्रव्याप्तिग्राहकसहचारवानैकान्तिकस्यदन्योऽनैकान्तिकः । व्यभिचारी हेतुरित्यर्थः ॥

१. 'अमणस्य संभवात्' क. २. 'पु-' इत्यादि '—असिद्धश्च' इत्यन्तं न-पुल्लके नास्ति. ३. न-पुल्लके 'अनु' इत्यादि. 'वाच्यम्' इत्यन्तस्य रचने 'तदसत्' इति पाठः. ४. 'व्यङ्ग्यत्वेनानि' मता इति पुल्लङ्गान्तरे. ५. विपर्ययतासंबन्धेन साध्या' इति पुल्लङ्गान्तरे. ६. अन्यथा इति पुल्लङ्गान्तरे नास्ति. ७. 'वाच्यत्वे' इति पुल्लङ्गान्तरे.

तथा 'दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि क्षणमिहाप्यसद्गृहे—' इत्यादौ (२१५) पृ. १ नलम्बन्धीनां तनूल्लिखनम्, एकाकितया च स्रोतोगमनम्, तस्याः परकामुकोपभोगस्य लिङ्गिनो लिङ्गमित्युच्यते । तच्चान्नैवाभिहितेन स्वकान्त-
क्षेहेनापि संभवतीत्यनैकान्तिको हेतुः ।

यच्च 'निःशेषच्युतचन्दनम्—' इत्यादौ (६४ पृ.) दूत्यास्तत्कामुकोप-
भोगोऽनुमीयते तर्किक प्रतिपाद्यतया दूत्या, तत्कालसंनिहितैर्वाग्यैः,
तत्काव्यार्थभावनया वा सहृदयैः । आद्ययोर्न विवादः । तृतीये तु तथा-

तदेवोपपादयति—एवमिति । अनिष्टो षक्चुरनभिमतः । तथा च यथा दुष्टहेतु-
प्रयोगेण वादिभिजयो भवति तयार्थान्तरसाधकहेतुप्रयोगेणापीत्यामासतुल्ययोगक्षे-
मत्वमिति भावः । अत्रापि व्यभिचारमाह—तथेति । एकाकितया चेति च-
कारो वाच्यः । स्रोतोगमनं चेत्यर्थः । लिङ्गं तादात्म्येन साधनम् । तत्प्रागुक्तमर्थद्व-
यम् । अप्रैव 'दृष्टिं—' इत्यादिश्लोक एव । अभिहितेन द्वितीयपादप्रतिपादितेन ।
तथा च यत्र श्लेषस्य किं दुष्करमिति जानतां सर्वेषामेव श्रोतॄणां तादृशबोधो न
जायते तत्रैव व्यभिचार इति भावः । यदि तु कालान्तरे तादृशवाक्यप्रयोगेण यस्य-
कस्यापि श्रोतुस्तादृशार्थबोधाद्व्यभिचारो न भवतीति विभाव्यते, तदात्र 'एतद्वा-
क्यप्रतिपाद्यं तादृशार्थद्वयं परकामुकोपभोगप्रतिपादकं तादृशार्थत्वात्' इत्यनुनाने
साधहेतुदोषो द्रष्टव्यः । यथा—'गन्धप्रागभावकालीनो घटो गन्धवान्' इत्यादौ
तत्कालीनसाध्याभावमादाय बाधः तथात्रापि व्यक्तिविशेषे कालविशेषे वा । एवं
विधार्थबोधकरूपसाध्याभावमादाय बोध्यः । तत्कामुकेति । नायिकाकामु-
केत्यर्थः । अनुमीयत इति । चन्दनच्यवनादिरत्र हेतुः । तत्कालसंनिहितै-
स्तादृशकथनसमये नायिकासंनिधानवृत्तिभिः । काव्यार्थभावनयेति विशेषणे

१. यथेति । अयमेवाशयः प्रदीपादौ मङ्गलान्तरेण निर्दिष्टः—प्रकृते यानि चन्दन-
च्यवनादीनि संभोगव्यञ्जकतपोपात्तानि न तानि तस्याभ्यानि । कारणान्तरादपि संभवात् ।
अतएवात्र खानकार्यत्वेन प्रतिपादितानि । अतोऽनैकान्तिकारकधमनुमितिः स्यात् । ननु
व्यक्तिरपि कथं तैरिति चेत्, अधमपदसाहित्यादिति ब्रूमः । अस्माकमपि सात्साहित्येनानै-
कान्तिकत्वव्यतिरेक इति चेत्, भवेदप्येवं यद्यधमत्वं प्रमाणाद्वधारितं भवेत् । नत्वे-
वमस्ति । व्यक्तिरपि कथं तादृशाद्भवेदिति चेत्, सो देवनाश्रिय, व्यक्तौ न व्याप्तेर्नापि
पञ्चधर्मताया निर्धारणमङ्गम् । किंतु संभावितादप्येवंविधादेवंविधोऽर्थः प्रतीयत इति तूर्णार्थं
लिखेति ॥

१. 'दृष्टिं—' इत्यादि 'यच्च' इत्यन्तं ग-पुस्तके नास्ति. २. 'यानि चन्दनच्यवनादीनि समकत्वे-
भोपात्तानि तानि कारणान्तरादपि भवन्ति । यत् सा ज्ञानकार्यत्वेनाप्येवोक्तम् । अतो भोपभोग एव प्रति-
बन्धानीत्यनैकान्तिकानि ।' ग. ३. 'यथा—' इत्यादि '—बोध्यः ।' इत्यन्तं पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति.

विधाभिप्रायविरहस्थले व्यभिचारः । ननु वक्राद्यवस्थासहकृतत्वेन विशेष्यो हेतुरिति न वाच्यम् । एवंविधव्याप्त्यनुसंधानस्याभावात् ।

किंचैवंविधानां काव्यानां कविप्रतिभामात्रजन्मनां प्रामाण्यानावश्यकत्वेन संदिग्धासिद्धत्वं हेतोः । व्यक्तिवादिना चाधमपदसहायानामेवैषां पदार्थानां व्यञ्जकत्वमुक्तम् । तेन च तत्कान्तस्याधमत्वं प्रामाणिकं न वेति कथमनुमानम् ।

एतेनार्थापत्तिवेद्यत्वमपि व्यङ्ग्यानामपास्तम् । अर्थापत्तेरपि पूर्वसिद्धव्याप्तीच्छामुपजीव्यैव प्रवृत्तेः । यथा—‘यो जीवति स कुत्राप्यवतिष्ठते, जीवति चात्र गोष्ठ्यामविद्यमानश्चैत्रः’ इत्यादि ।

किंच । वल्लविक्रयादौ तर्जनीतोलनेन दशसंख्यादिवत्सूचनबुद्धिवे-

दृतीया । न चिवाद् इति । चन्दनच्यवनादीनां झानादिनापि संभवात् । संभोगव्यभिचारित्वेऽपि तेषां दृतीतत्कालसंनिहितयोः प्रत्यक्षतो वैलक्षण्यसहस्रप्रहसंभवेन व्यभिचारज्ञानानुदयाद् व्याप्तिप्रहः संभवतीति भावः । ननु सामाजिकज्ञानमपि निःशेषादिपदाभिप्रायेणैव वैलक्षण्यप्रहो भविष्यतीत्यत आह—तथाविधेति । निःशेषादिपदानां संभोगजन्यत्वबोधाभिप्रायविरहस्थल इत्यर्थः । यन्नापीत्यतद्गुणसंविज्ञानबहुबोहिणा प्रतिपाद्यदृतीपरिप्रहः । अयस्या कामुकत्वादिवेशिष्यम् । एवंविधेति । प्रतिपाद्यावस्थासहकृतत्वस्य शब्देनानुपस्थानात्प्रमाणान्तरस्य वासंभवादनुपस्थितिरिति कथं तदन्तर्भावेन व्याप्तिप्रह इति भावः । एतेन हेतोराभासत्वेन । नन्वर्थापत्तेर्व्याप्तिप्रहादिनिरपेक्षत्वेन हेतोराभासत्वमकिंचित्करमित्यत आह—अर्थापत्तेरपीति । व्याप्तीच्छां व्याप्तिप्रहम् । अर्थापत्तिमाह—यथेति । ‘चैत्र एतद्गोष्ठीभिन्नस्थानेऽवतिष्ठते’ इत्यर्थापत्तिजन्यज्ञानम् । अत्र जीवित्वस्य यत्किंचिदधिकरणावस्थानव्याप्यत्वज्ञानमपेक्षणीयमिति व्याप्तिप्रहप्रदर्शनपुरःसरमर्थापत्तिप्रदर्शनमिदम् । ‘जीवति च’ इत्यादिकमर्थापत्तिदर्शनम् । तर्जनीतोलनेन तर्जन्युत्क्षेपदर्शनेन । ‘सूच्यतेऽनेन’ इति सूचनं हस्तचेष्टादिरूपः संकेतसद्बुद्धिवैद्यः

1. व्यक्तिवादिनेति । व्यक्तिवादिना व्यञ्जनाव्यवस्थापकेनालंकारिकेत्यर्थः ॥

2. एवमिति । चन्दनच्यवनादीनाम् ॥

3. अर्थापत्तीति । अर्थापत्तिर्हि जैमिनिशासने प्रमाणत्वेन स्वीक्रियते । सा द्विविधा—दृष्टा, श्रुता च । तत्र दृष्टा—एकसिन्पक्षे आत्मभावो गृहीतश्चेदन्यसिन्पक्षेऽत्मभावो गृह्यत एव । श्रुता—यथा दिवा देवदत्तो न मुञ्चे, अथ च पीनो दृश्यते । अतोऽवगम्यते रात्रौ मुञ्चे इति ।

द्योऽप्ययं न भवति । सूचनबुद्धेरपि संकेतादिलौकिकप्रमाणसापेक्षत्वे-
नानुमानप्रकारताङ्गीकारात् ।

यच्च 'संस्कारजन्यत्वाद्रसादिवुद्धिः स्मृतिः' इति केचित् । तत्रापि
प्रत्यभिज्ञायामनैकान्तिकतया हेतोरामासता ।

'दुर्गालङ्घित-' इत्यादौ (६२ पृ.) च द्वितीयार्थो नास्त्येव—इति
यदुक्तं महिमभट्टेन तदनुभवसिद्धिमपलपतो गजनिमीलिकैव ।

तदेवमनुभवसिद्धस्य तत्तद्रसादिलक्षणार्थस्याशक्यापलापतया तत्त-
च्छब्दाद्यन्वयव्यतिरेकानुविधायितया चानुमानादिप्रमाणावेद्यतया चा-

तद्वुद्धिजन्यबोधविषयः । अयं व्यङ्ग्यपदार्थः । संकेतारीत्यादिपदेन संकेतग्रहवे-
दानां ग्रहणम् । लौकिकप्रमाणसापेक्षत्वेन सहचारग्रहजन्यत्वेन । अनुमा-
नप्रकारताङ्गीकारात् व्याप्तिज्ञानविशेषत्वस्वीकारात् । प्रकृते वक्तुशक्तिवैचित्र्यविशेषः
संकेतः । तत्रोचरव्यङ्ग्यार्थव्याप्तिग्रहेणैव व्यङ्ग्यग्रहः, न तु तदर्थं व्यञ्जना स्वीकार्या ।
एवं च सति यत्र वक्तुशक्तिवैचित्र्यविशेषसत्त्वेऽपि सर्वेषामेव श्रोतृणागनमिहतया न
व्यङ्ग्यार्थबोधस्तत्रैव व्यभिचार इति, तदपि न सम्यगिति भावः । 'स्मृतिर्न च' इति
कारिकास्यं विवृणोति—यच्चेति । संस्कारजन्यत्वात् संस्कारजन्यज्ञानत्वात् ।
अन्यथा संस्कारार्थसादां तज्जन्यत्वस्य सत्त्वाद् व्यभिचारस्यात्यन्तस्फुटत्वापत्तेः । प्रत्य-
भिज्ञायां सोऽयमित्याकारकज्ञाने अनैकान्तिकतया साध्यं विना विद्यमानतया
हेतोः संस्कारजन्यज्ञानत्वस्य आभासता व्यभिचारिता । एतच्च साधनं रसप्रती-
तिकारणीभूतवासनायाः संस्कारविशेषत्ववादिमते । अतिरिक्तत्ववादिमते तु हेतोः
पक्षावृत्तिवैने स्वरूपासिद्धिरपि दोषः न तु व्यभिचारमात्रम् । ये तु प्रत्यभिज्ञा-
याः स्मृतित्वापत्तिभयेन स्मृतिजन्यत्वमेव मन्यन्ते, न तु संस्कारजन्यत्वम् । तन्मते
व्यभिचारो न भवतीत्यवधेयम् । अभिधामूलव्यञ्जनामनङ्गीकुर्वतो मतं दूषयति—
दुर्गत्यादि । द्वितीयार्थोऽप्राकरणाकार्यबोधः । गजनिमीलिका इस्तिन इव
मूर्खत्वम् । उपसंहरति—तदेवमिति । तत्तद्रसादिलक्षणार्थस्य तत्तद्रसादिलक्ष-
णार्थस्य । 'विलक्षणार्थस्य' इति पाठे तत्तद्रसादिरूपस्य । वाच्यादिविलक्षणस्येत्यर्थः ।

१. तत्तदिति । इहान्वयव्यतिरेकदृष्टान्तेन कश्चिदेव शब्दस्तादृशार्थस्यापनेऽलंकारांग
इति दर्शितम् । तदुक्तं ध्वनिकारिः—'सोऽभेदव्यक्तिसामर्थ्यवोगी शब्दश्च कश्चन । यत्रतः
प्रत्यभिज्ञेयौ तौ शब्दार्थौ महाकरैः ॥' इति 'व्यङ्ग्यव्यञ्जकाम्यामेव हि सुप्रयुक्ताम्या
महाकपित्वलाभो महाकवीनाम्, न वाच्यवाचकचरणाभावेण' इति व्याख्यातं च ॥

इत्याचार्यश्रीतरपूजसादनुत्-दुर्गाप्रसादविरचितायां छायायां पूर्वभागः ॥

भिधादिवृत्तित्रयाबोधयन्तया च तुरीया वृत्तिरूपास्यैवेति सिद्धम् । इयं च व्याप्त्याद्यनुसंधानं विनापि भवतीत्यखिलं निर्मलम् ।

तत्किनामिकेयं वृत्तिरित्युच्यते—

सा चेयं व्यञ्जना नाम वृत्तिरित्युच्यते बुधैः ।

रसव्यक्तौ पुनर्वृत्तिं रसनाख्यां परे विदुः ॥ ५ ॥

एतच्च विविच्योक्तं रसनिरूपणप्रस्ताव इति सर्वमवदातम् ॥

इति साहित्यदर्पणे^१ व्यञ्जनाव्यापारनिरूपणो नाम पञ्चमः परिच्छेदः ।

(अत्र मूलकारिकाः=५ पूर्वाभिः सह ३०९ उदाहरणश्लोकौ २ =पूर्वैः

सह २०७ ।)

अनुमानादीत्यादिपदेन अर्थापत्त्यादेर्ग्रहणम् । अभिधादीत्यादिपदेन लक्षणातात्पर्योर्ग्रहणम् ॥ ननु रसादिप्रदार्थं रसनाख्यावृत्तिः स्वीकृता कथं तदर्थं व्यञ्जनावृत्तिः स्वीक्रियत इत्यत आह—रसव्यक्ताविति । रसप्रतीतावित्यर्थः । वृत्तिं व्यापारम् । परे नैयायिकाः न त्वालंकारिकाः । तेषामयमाशयः—‘वस्त्वलंकारप्रहार्यं व्यञ्जनावृत्तिरवश्यं स्वीकार्या, तथैव रसादेरपि ग्रहोऽस्तु । तदर्थमतिरिक्तरसनाख्यवृत्तिस्वीकारेणालम्’ इति । न च व्यञ्जनाजन्यबोधस्यास्त्वादरूपत्वं नास्ति, रसनाख्यव्यापारजन्यबोधस्य तु तदक्षतमिति वाच्यम् । एतादृशनियमस्य सापथनिर्णयत्वात् । एतद्रसनाख्यवृत्तिस्वरूपम् । अवदातमविरुद्धम् ॥

इति श्रीरामचरणतर्कवागीशभट्टाचार्यविरचितायां साहित्यदर्पणविवृती

पञ्चमः प्रकाशः ।

१. 'एतच्च' इत्यादि 'अवदातम्' इत्यनेन ग. पुस्तके नास्ति. २. 'मलंकारे' इत्यधिकं ग. पुस्तके. ३. 'व्यापार' इति नास्ति क-पुस्तके. ४. 'रसादेर' ग.

पष्ठः परिच्छेदः ।

एवं ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यत्वेन काव्यस्य भेदद्वयमुक्त्वा पुनर्दृश्य-
श्रव्यत्वेन भेदद्वयमाह—

दृश्यश्रव्यत्वभेदेन पुनः काव्यं द्विधा मतम् ।

दृश्यं तत्राभिनेयं—

तस्य रूपकसंज्ञाहेतुमाह—

तद्रूपारोपात्तु रूपकम् ॥ १ ॥

तद्दृश्यं काव्यं नटे रामादिस्वरूपारोपाद्रूपकमित्युच्यते ।

कोऽसावभिनय इत्याह—

भवेदभिनेयोऽवस्थानुकारः स चतुर्विधः ।

आङ्गिको वाचिकश्चैवमाहार्यः साच्चिकस्तथा ॥ २ ॥

नटैरङ्गादिभि रामयुधिष्ठिरादीनामवस्थानुकरणमभिनयः ।

अभिनेयं नाट्याद्यभिनीयमानं नायकादिचरितम् । एतच्च 'शब्दयोधो ध्वनतय-
र्थ—इत्युक्तदिशा (६९ पृ.) शब्दोपस्थाप्यमेव । न त्वेवंविधं विभावादिवद्रसाभि-
व्यञ्जकमपि तत्काव्यम्, काव्यलक्षणायोगात् । यद्वा अभिनेयमनास्तीति मत्वर्थाय-
(अन्) प्रत्ययेन अभिनेयपदमभिनेयोपस्थापकम् । अनर्पराधवादि रूपकम्, रक्षाव-
ल्याद्युपरूपकं च ॥ अवस्था साधर्म्यम्, अनुकारः सदृशीकरणम् । सः अभि-
नयः । अङ्गेन निष्पन्न आङ्गिकः । एवमग्रेऽपि । वेपरचनादिनिष्पाद्य आहार्यः ।

विद्वृत्तिपूर्तिः ।

शुद्धोऽपि संक्रान्तमलेयमस्य व्याख्यापि नाख्याति समस्ततरवम् ।

इति कुमच्छेदकृते कृतेयं छायारूपकायापि मुदं विदध्यात् ॥

१. तदिति । 'यथा मुखादौ पद्मादेरारोपो रूपक मतम् । तथैव नायकारोपो नटे
रूपकमुच्यते ॥' इति भावः ॥

२. अभीति । अयमेवार्थो मन्दारमरन्दे भङ्गवन्तरेण प्रतिपादितः—'उत्पादयन्स-
दृश्ये रसज्ञानं निरन्तरम् । अनुकर्वेत्सितो योऽर्थोऽभिनयः सोऽभिधीयते ॥' इति ॥ नाट्य-
शास्त्रे भरतोऽप्याह—'विभावयति यस्माच्च नानार्थान्निह प्रयोगतः । शास्त्राज्ञोपाङ्गसंयु-
क्तस्तसादभिनयः स्मृतः ॥' इति ॥

३. आङ्गिक इति । नाट्यशास्त्रे तु—'त्रिविधस्तथाङ्गिको ज्ञेयः शारीरो मुखजस्तथा ।
उया चेटाकृतश्चैव शास्त्राज्ञोपाङ्गसयुतः ॥' इत्यनेनाङ्गिकामिनयस्य त्रैविध्यमुदीरितम् ।

१. 'वाङ्गादिभि' स-ग- २. पुस्तकान्तरे तु 'अभि-' इत्यादि '—उपरूपकं च ।' इत्यत्र पाठो
वालि, किंतु 'अभिनेयमभिनयः' इत्येव दृश्यते.

रूपकस्य भेदानाह—

नाटकमथ प्रकरणं भाणव्यायोगसमवकारडिमाः ।

ईहामृगाङ्कवीथ्यः प्रहसनमिति रूपकाणि दश ॥ ३ ॥

किंच ।

नाटिका त्रोटकं गोष्ठी सट्टकं नाट्यरासकम् ।

प्रस्थानोल्लाप्यकाव्यानि प्रेङ्खणं रासकं तथा ॥ ४ ॥

संलापकं श्रीगदितं शिल्पकं च विलासिका ।

दुर्मल्लिका प्रकरणी हल्लीशो भाणिकेति च ॥ ५ ॥

अष्टादश प्राहुरूपरूपकाणि मनीषिणः ।

विना विशेषं सर्वेषां लक्ष्म नाटकवन्मतम् ॥ ६ ॥

सर्वेषां प्रकरणादिरूपकाणां नाटिकाद्युपरूपकाणां च ।

तत्र—

नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात्पञ्चसंधिसमन्वितम् । ✓

विलासार्थादिगुणवद्युक्तं नानाविभूतिभिः ॥ ७ ॥

सुखदुःखसमुद्भूति नानारसनिरन्तरम् ।

पञ्चादिका दशपरास्तत्राङ्काः परिकीर्तिताः ॥ ८ ॥

प्रख्यातवंशो राजर्षिर्घोरोदात्तः प्रतापवान् ।

दिव्योऽथ दिव्यादिव्यो वा गुणवान्नायको मतः ॥ ९ ॥

सात्त्विकः स्वप्नस्वेदारिरूपः । अङ्गादिभिर्नाट्यादिभिः ॥ नाटकमिति । अङ्क उत्पद्यङ्कः ॥ नाटकलक्षणमाह—तत्रेति । वृत्तं वृत्तान्तः । विलासेति । 'धीरा दृष्टिर्गतिधिना विलासे सस्मितं वच' इत्युक्तलक्षणो नायकस्य गुणविशेषो विलासः (१०६ पृ.) । ऋद्धिरभ्युदयः । आदिना धैर्यगाम्भीर्यादिप्रहणम् । तत्र नाटके अङ्काः

आङ्गिकोऽभिनयः ज्ञातेति कथ्यते । शिरोहस्तोरःपार्श्वकटीपादलक्षणानि षडङ्गानि । नेत्रभू-
नासिकाधरकपोलचिबुकरूपाणि षडुपाङ्गानि । अङ्गेन अङ्गचालनेन निर्धृत आङ्गिकः । एवं
वाचिकः । निश्चुकारो ठक् त्वनाकरः ॥

१. सुखदुःखेति । सुखदुःखाभ्यां समुद्भूतिः संभवो यस्य तद् सुखदुःखसमुद्भूतिः ।
तदुक्तं भातृगुणाचार्यैः—'सुखदुःखोत्पत्तिकृतम्' इति ॥ ✓

एक एव भवेदङ्गी शृङ्गारो वीर एव वा ।

अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कार्यो निर्वहणेऽद्भुतः ॥ १० ॥

चैत्वारः पञ्च वा मुख्याः कार्यव्यापृतपूरुषाः ।

गोपुच्छाग्रसमाग्रं तु बन्धनं तस्य कीर्तितम् ॥ ११ ॥

ख्यातं रामायणादिप्रसिद्धं वृत्तम् । यथा—रामचरितादि । संघयो वक्ष्यन्ते । नानाविभूतिभिर्भुक्तमिति महासहायम् । सुखदुःखसमुद्भूतत्वं रामयुधिष्ठिरादिवृत्तान्तेष्वभिव्यक्तम् । राजर्षयो दुष्यन्तादयः । दिव्याः श्रीकृष्णादयः । दिव्यादिव्यः, यो दिव्योऽप्यात्मनि नराभिमानी । यथा—श्रीरामचन्द्रः । 'गोर्पुच्छाग्रसमाग्रमिति क्रमेणाङ्गाः सूक्ष्माः

परिच्छेदरूपाः । अङ्गी प्रधानम् । निर्वहणे उपसंहारख्यचरमसंघौ । अद्भुत आश्चर्यरसः । कार्ये नायककर्मणि व्यापृताः सव्यापाराः । बन्धनं गुम्फनम् । तस्य नाटकस्य । रामचरितादीत्यादिना प्रसन्नराघवानर्घराघवाशीनां ग्रहणम् । महासहायमिति । नानाविधा विभूतिर्नायकाद्यभ्युदयो वेभ्यस्ते 'महान्तः सहाया यत्र' इति व्युत्पत्त्यभिप्रायेण । अदिव्यनायका दुष्यन्तादयः । नराभिमानी नरमेदग्रहणम् । ईश्वरे नरत्वस्य बाधाणांशप्रहो भ्रम एव वाच्यः । स चेश्वरे न संभवतीति । तस्य नरचरिताचरणं तु लोकशिक्षायै माययैव, न तु नरत्वाभिमानात् । तदुक्तं पाप्मे—'मायामानुषचारित्रो महादेवादिपूजितः' इति । श्रीभागवत्ते च—'भ्रात्रा बने कृपणवतिप्रयया वियुक्तः स्त्रीसङ्गिनां गतिमिति प्रययञ्चचार' इति ।

१. एक इति । उत्कर्षोपानाय एक एव रसोऽङ्गित्वेन निवेशयितव्य इत्यर्थः । शृङ्गारो वीरो वेति कथनं तु समुच्चितरसवृत्तकम् । तेनोत्तररामचरिते करुणस्य, प्रबोधचन्द्रोदये शान्तस्य चाङ्गित्वमव्याहृतम् । अत एवोक्तं ध्वनिकृता—'प्रसिद्धेऽपि प्रबन्धानां नानारसनिबन्धने । एवो रसोऽङ्गीकर्षण्यस्तेषामुत्कर्षनिष्चिता ॥' इति ॥

२. निर्वहण इति । निर्वहणसंभावद्भुतरसस्वावश्यकत्वमुक्तं नाट्यशास्त्रे—'सर्वेषां काव्यानां नानारसभावयुक्तिलुक्तानाम् । निर्वहणे कर्तव्यो निलं हि रसोद्भूतसङ्घैः ॥' इति ॥

३. चत्वार इति । इह कार्यपूरुषाश्चत्वारः पञ्च चेति यदुच्यते, तत्प्रायोनिपमामिप्रायेणैव । तथा चाद्यादशाध्याये मुनिरार—'न महाजनपरिवारे कर्तव्यं नाटकं प्रकरणं वा । येनात्र कार्यपूरुषाश्चत्वारः पञ्च वा ते स्युः ॥' इति ॥

४. गोपुच्छेति । 'कार्यं गोपुच्छाग्रं कर्तव्यं बन्धमासाय' इति भरतवाच्यं व्याख्याणानां मतमेदं दशयति—गोपुच्छेत्यादिना ॥

कर्तव्याः' इति केचित् । अन्ये त्वाहुः—'यथा गोपुच्छे केचिद्बाला
ह्रस्वाः केचिद्दीर्घास्तथेह कानिचित्कार्याणि मुखसंधौ समाप्तानि कानि-
चित्प्रतिमुखे । एवमन्येष्वपि कानिचित्कानिचित् इति ।

प्रत्यक्षनेतृचरितो रसभावसमुच्चलः ।

भवेद्गूढशब्दार्थः क्षुद्रचूर्णकसंयुतः ॥ १२ ॥

विच्छिन्नावान्तरैकार्थः किञ्चित्संलग्नविन्दुकः ।

युक्तो न बहुभिः कार्यैर्वीजसंहतिमान्न च ॥ १३ ॥

नानाविधानसंयुक्तो नातिप्रचुरपद्यवान् ।

आवश्यकानां कार्याणामविरोधाद्विनिर्मितः ॥ १४ ॥

नानेकदिननिर्वर्त्यकथया संप्रयोजितः ।

आसन्ननायकः पात्रैर्युतस्त्रिचतुरैस्तथा ॥ १५ ॥

दूराहानं वधो युद्धं राज्यदेशादिविषुवः ।

विवाहो भोजनं शापोत्सर्गौ मृत्यु रतं तथा ॥ १६ ॥

दन्तच्छेद्यं नखच्छेद्यमन्यद्वीडाकरं च यत् ।

शयनाधरपानादि नगराद्यवरोधनम् ॥ १७ ॥

तथा सति दिव्यादिव्यपदार्थं एवं वाच्यः—नानुष्यां देवेनोत्पादितो दिव्यादिव्यो
यथा युधिष्ठिरादिः । एवं च श्रीरामचन्द्रोऽपि दिव्यनायक एव । अन्येषु
गर्भविमर्शनिर्वहणेषु ॥ अङ्गलक्षणमाह—प्रत्यक्षेति । प्रत्यक्षवद्भासमानं नेतुर्ना-
यकस्य चरित्रं यत्र । चूर्णकं गद्यप्रमेदः । अवान्तरं महावाक्यार्थैकदेशः । प्रथ-
मार्थप्रकृतिर्वीजम्, निर्वहणाख्यसंधिः संहतिः, तथोर्नाङ्के विधानम् । किंतु
अर्थोपक्षेपकैः । अत एव 'वीजार्थख्यापकं च 'तत्' इत्यङ्गमुखलक्षणं वक्ष्यते ।
विधानं विहितं कर्म । आवश्यकानामिति । एषां विरोधो नाङ्के वर्णनीय

1. अगूढेति । अगूढः शब्दश्रवणमात्रेणैव श्रुतिरिति प्रतीयमानः शब्दार्थो यत्र
ज्ञातः । गूढत्वे बोधमान्यर्थेणाशु सामाजिकानां हृदयावर्जनायोगादनुपादेयता स्यात् ॥

2. क्षुद्रेति । क्षुद्रं स्वल्पम् ॥

3. नातीति । एतेन गद्यपद्यानां तारतम्येन निवेशो विधेय इति सूचितम् । तथा
चाष्टादशाध्याये महर्षिणा प्रतिपादितम्—'बहुचूर्णपादवृत्तं जनयति खेदं प्रयोगस्य'
इति ॥

4. नानेकेति । लघुकथाविहित इत्यर्थः ॥

5. शापोत्सर्गाविति । उत्सर्गो मलत्यागः ॥

स्नानानुलेपने चैभिर्वर्जितो नातिविस्तरः ।

देवीपरिजनादीनाममात्यवणिजामपि ॥ १८ ॥

प्रत्यक्षचित्रचरितैर्युक्तो भावरसोद्भवैः ।

अन्तनिष्क्रान्तनिखिलपात्रोद्भूत इति कीर्तितः ॥ १९ ॥

विन्द्रादयो वक्ष्यन्ते । आवश्यकं संध्यावन्दनादि ।

अङ्कप्रस्तावाद्गर्माङ्कमाह—

अङ्कोदरप्रविष्टो यो रङ्गद्वारामुखादिमान् ।

अङ्कोऽपरः स गर्माङ्कः सञ्जीवः फलवानपि ॥ २० ॥

यथा बालरामायणे—रावणं प्रति कोहलः ।

‘श्रवणैः पेयमनेकैर्दृश्यं दीर्घैश्च लोचनैर्बहुभिः ।

भवदर्थमिव निबद्धं नाद्यं सीतास्वयंवरणम् ॥’

इत्यादिनां विरचितः सीतास्वयंवरो नाम गर्माङ्कः ।

तत्र पूर्वं पूर्वैरङ्गः सभापूजा ततः परम् ।

कथनं कविसंज्ञादेर्नाटकस्याप्यथामुखम् ॥ २१ ॥

तत्रेति नाटके ।

यन्नाट्यवस्तुनः पूर्वं रङ्गविमोपशान्तये । ✓

इति भावः । पात्रैः सहायैः । एभिर्दूराह्वानादिभिः । देवी राजपत्नी । परि-
जनास्तरपरिचरवाः राजकुमारादयो वा । अन्ते समाप्तौ निष्क्रान्तानि रङ्ग-
चित्रयानि निखिलानि पात्राणि नायकतत्सहायादयो यस्य सः । सन्धारकियमाणं
सकलं रङ्गद्वारम् । आमुखं प्रस्तावना । आदिना सभापूजाविचारादीनां प्रह-
णम् । फलं नायकनिष्पाद्यप्रधानप्रयोजनम् ॥ भवदर्थमिति । भवते प्रयोज-
नमित्यर्थः । इतिरेकशायाम् । भवतो बहुनि श्रवणानि लोचनानि च सन्ति, कथ-
तैव तद्गुणं श्रोतुं च योग्यमित्यर्थः ॥ नाटकरचनापरिपाटीमाह—तत्रेति । पूर्वं
प्रथमम् । समाजिकसमूहः सभा, तस्याः पूजा प्रशंसा । ततः पूर्वैरङ्गात् । संज्ञा-
देरित्यादिपदेन गोत्रमातापितृणां प्रहणम् । नाटकस्यापीत्यनेन संज्ञाकथनमित्यने-
नान्वितम् । नाट्यवस्तुनेतद्व्यं वस्तु वर्णनीयपदार्थः । रङ्गं नृत्यस्थानम्, तत्र

१. अङ्क इति । अङ्कपदस्य निरुक्तिरुक्ता नाट्यशास्त्रे—‘अङ्क इति स्तुतिशब्दो मारुत-
रक्षेभ्य रोहपत्यर्थान् । नानाविधानयुक्ते यज्ञात्पत्न्यान्वेदङ्कः ॥’ इति ॥

२. सञ्जीव इति । जीवं बहवमाणलक्षणम् ॥

कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरङ्गः स उच्यते ॥ २२ ॥

प्रत्याहारादिकान्यङ्गान्यस्य भूयांसि यद्यपि ।

तथाप्यवश्यं कर्तव्या नान्दी विघ्नोपशान्तये ॥ २३ ॥

जायमाना ये विघ्ना नटादिदुरदृष्टजन्योपद्रवास्तदुपशान्तये । कुशीलवाः सूत्र-

३. कोहल इति । कोहलो नाट्यवेदवक्ता । 'कोहलो वाचमेदे स्यान्नाट्यशास्त्रप्रवर्कर' इति मेदिनीकारः ।

१. पूर्विति । पूर्वं रज्यतेऽसिन्निति पूर्वरङ्गः नाट्यशास्त्रम् । तत्सं कर्माणि पूर्वरङ्गशब्देन व्यपदिश्यते । अतः पूर्वरङ्गो नाम रङ्गविघ्नशामको नान्दीपाठगीतवादिनादिनाविधाङ्गविशेषो नाट्यादी कर्तव्यः कर्मविशेषः । भावप्रकाशिकायामप्युक्तम्—'समापतिः समा सभ्या गायका वादका अपि । नदी नदश्च मोदन्ते यत्रान्योन्यानुपराजनात् ॥ अतो रङ्ग इति शेषः पूर्ववत्स प्रकल्पते । तस्मादयं पूर्वरङ्ग इति त्रिरङ्गिरूप्यते ॥' इति ॥

२. अस्येति । अस्य पूर्वरङ्गस्य प्रत्याहारादिकानि द्वाविंशत्यङ्गानि । तानि 'नाट्यशास्त्रस्य पञ्चमाध्याये द्रष्टव्यानि ॥

३. नान्दीति । नान्दीपदव्युत्पत्तिरुक्ता नाट्यप्रदीपे—'नन्दन्ति काव्यानि कवीन्द्रवर्गाः कुशीलवाः पारिषदाश्च सन्तः । यस्मादलं सज्जनसिन्धुहंसी तस्मादियं सा कथितेह नान्दी ॥' इति । तत्र भरतः प्रथमाध्याये—'पूर्वं कृता मया नान्दी आशीर्वचनसंयुता । अष्टाङ्गपदसंयुक्ता प्रशस्ता वेदसंमता ॥' इति । पञ्चमाध्याये च—'सूत्रधारः पठेन्नान्दी मध्यम स्वरभाषितः । नान्दीं पदैर्दादशभिरष्टाभिर्वाप्यलंकृताम् ॥' इति च । श्लोकोऽयमभिनवगुप्तपादाचार्यैर्भरतटीकायामभिनवभारत्यां व्याख्यातः—'अनेन व्यस्यतालानुगता त्रिपदा पदपदा द्वादशपदेति चतुरस्रतालानुगता चतुष्पदा अष्टपदा षोडशपदेति पृथक्त्रिविधैव । नातः परमपि भूयस्त्वादादृतेति । पदानि श्लोकावयवभूतानि तिङन्तानि सुबन्तानि वा श्लोकतुरीयाशरूपाणि वा, अवान्तररूपाणि वा' इति व्याख्याय पुनरुक्तम्—'आचार्यस्वरसाखवान्तरवाक्येष्वेव पदत्वम्' इति । एतदेवाभिप्रेक्ष्य नाट्यप्रदीपे—'श्लोकापादः पदं केचित्सुसिद्धन्तमथापरे । परेऽवान्तरवाक्यैकस्वरूपं पदमूचिरे ॥' इति प्रतिपादितम् । तथा च पञ्चमाध्याये महापिणा—'नमोऽस्तु सर्वदेवेभ्यो, दिजातिभ्यस्ततो नमः । जितं सोमेन वै राशा, शिवं क्रोमाहाण्याय च ॥ इन्द्रोत्तर तथैवाह्यु, इता महादिपस्तथा । प्रशास्त्रिमा महाराजः पृथिवीं च सप्तागराम् ॥ राष्ट्रं प्रवर्धतां धैव, रक्षसाशा समृध्यतु । त्रेधाकर्तुर्मैदान्धर्मो भवतु महाभाषितः ॥ काव्यकर्तुर्वैश्यापि धर्मैश्चापि प्रवर्धताम् । रज्यया चानया नित्यं प्रीयन्ता देवता इति ॥' इत्यवान्तरवाक्यरूपा द्वादशपदा नान्दी प्रदर्शिता । श्लोकतुरीयाः पदमिति मतेऽष्टपदेयम् । तत्र टीकाकारैरष्टपदोदाहृता यथा विलक्षकुरूपती—'भानन्दं विदधातु पद्यवसतिः संभुः शिवं यच्छतु, श्रीनाथः प्रियमावजोतु, तनुतां सीतापतिर्वाञ्छितम् । हेरम्बः कुरुगामविभ्रमनपं, वाग्महा विभोवतां, स्यात्सोक्तं तदुदेतु वस्तु ; भरतो नाट्येऽस्तु नः कौतुकी ॥' इति । श्लोकतुर्यमागः पदमिति मते चतुष्पदेयं साहि० २४

तस्याः स्वरूपमाह—

आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात्प्रयुज्यते ।

देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता ॥ २४ ॥

मङ्गल्यशङ्खचन्द्राजकोकैरवशंसिनी ।

पदैर्युक्ता द्वादशभिरष्टाभिर्वा पदैरुत ॥ २५ ॥

अष्टपदा यथा अनर्घराघवे—‘निष्प्रत्यूहम्’ इत्यादि । द्वादशपदा यथा मम तातपादानां पुष्पमालायाम्—

धारप्रधाना नदाः । अस्य पूर्वरङ्गस्य ॥ तस्या नान्याः । आशीरिति । स्तुति-
शुण्णकीर्तनम् । प्रयुज्यते क्रियते । ‘स्तुतिः’ इत्यत्र ‘नित्यम्’ इति पाठे ‘स्तुतिः’
इत्यध्याहार्यम् । नृपादीनामित्यादिना शुर्वादिपरिमहः । नान्दीपदेन आशीर्मङ्गल्यं वस्तु
वोच्यते । तदन्यतरयोगादेवादीनां स्तुतिरपि नान्दीति भावः । आशीर्वचनयुक्ता,
मङ्गल्यशङ्खादिशंसिनी वा । शङ्खल्यादिमालायुपलक्षणम् । तेन ‘मध्याह्नार्कमरीचि-
कास्त्रिव पय पूरो यदज्ञानतः—’ इत्यादौ सन्शब्दप्रयोगेण नान्दीत्वमक्षतम् । पदैः
सुवन्ततिङन्तान्यतरैः । द्वितीयपदशब्देन श्लोकचतुर्थभाग उच्यते । अत एवोभयत्र
पदशब्दोपन्यासः । केचित्तु रत्नावल्यादौ श्लोकत्रयेण नान्दीदर्शनात्प्रथमपदस्य

नान्दी । किंच ‘यस्यां धीजस्य विन्यासो ह्यभिधेयस्य वस्तुनः । श्लेषेण वा समासोत्पत्त्या
नान्दी एवमवली तु सा ॥’ इति नाट्यद्रपणे तस्या विशेषसंज्ञाभिहित्वा, तत्र ‘या
सृष्टिः—’ इति षष्पमुदाहार्यम् । इयं च चतुरस्रतालानुसारिणी नाट्यशास्त्रारभरत्त-
तट्टीयाकाराभिनवयुगपादाचार्यसंतनावान्तरवागवयुरूपाष्टपदा नान्दीति सर्वतद्यत्तवर्ष-
राघवमष्टपादाः । अपि च ‘नीली शुद्धेति भेदेन सा नान्दी द्विविधा भवेत् । उपादानं
वर्णनं वा भवेद्यत्रेन्दुसर्षयोः । सा नीली स्वात्तदन्या तु शुद्धेति परिणीयते ॥’ इति
तद्भेदः काव्येन्दुमकारो । तत्र पुष्पवदुपादानेन ‘या सृष्टिः—’ इति नीली । तद्दर्श-
नेन ‘निष्प्रत्यूहमुपासदे—’ इति नीली । ‘वेदान्तेषु यमादुरेकपुरुषं—’ इति शुद्धा ॥

१. पदैरिति । अत्र विशेषो मन्दारमरन्दे—अष्टभिर्दशभिः श्रेष्ठा तथा द्वादशभिः
पदैः । अष्टादशपदैर्वापि द्वाविंशत्या पदैर्युक्ता ॥’ इति संक्षेपः ॥

२. निष्प्रत्यूहमिति । “निष्प्रत्यूहमुपासदे भगवतः श्रीमोदकीलक्ष्मणः कोकप्रीति-
चक्षोरपाणपण्डुचोतिष्मती लोचने । बाभ्यामर्धविबोधमुग्धमपुरधीरर्षनिद्रावित्रो नानी-
पत्न्यलपुण्डरीकनुकुलः कम्बोः सपत्नीकृतः ॥’ अपि च । ‘विरमति महाकल्पे नानी-
धैकनिषेत्तनस्त्रिभुवनपुरःशिखी यस्य प्रतिशुणमाभमभुः । किमपिहरणा कीदृक्त्व
स्यवभितिरित्यसातुदरमविश्रुष्टं तसं जगत्रिपये नमः ॥’ इति शार्दूलनिष्ठीहितहरिणी-
छन्दोभ्यामष्टपदा नान्दी संपठते । पदं श्लोकचरणोऽपीति श्वात्स्यानात् ।

शिरसि धृतसुरापणे सरारा-
वरुणमुखेन्दुरुचिर्गिरीन्द्रपुत्री ।
अथ चरणयुगान्ते स्वकान्ते
स्मितसरसा भवतोऽस्तु भूतिहेतुः ॥

एवमन्यत्र ।

एतन्नान्दीति कस्यचिन्मतानुसारेणोक्तम् । वस्तुतस्तु 'पूर्वरङ्गस्य
रङ्गद्वाराभिधानमङ्गम्' इत्यन्ये ।

यदुक्तम्—

'यस्मादभिनयो ह्यत्र प्राथम्यादवतार्यते ।

रङ्गद्वारमतो ज्ञेयं वागङ्गाभिनयात्मकम् ॥' इति ।

उक्तप्रकारायाश्च नान्द्या रङ्गद्वारात्प्रथमं नटैरेव कर्तव्यतया न
महर्षिणा निर्देशः कृतः ।

श्लोकचतुर्थभागपरत्वं वदन्ति । तत्र । 'इदं गुरुभ्यः पूर्वैर्भ्यो नमोवाक प्रशासर्हे ।
विन्देम देवतां वाचममृतामात्मन कलाम् ॥' इत्यादेरुत्तररामचरितादौ प्रणी-
ताया द्वादशपदाया नान्द्या असप्रहापते । एव चाष्टाभिरिति तदधिकोपलक्षणत्वेन
श्लोक्त्रयेणापि नान्दी सगच्छते । अत एव महानाटके व्यधिके श्लोकैर्नान्दी कृता ।
नन्वभिज्ञानशाकुन्तले 'या सृष्टिं ह्यष्टु—' इत्यादौ द्वादशाधिकपदघटितैक-
श्लोकप्रणीताया नान्द्या कथं संग्रह इति चेत्, तस्या 'कालिदासादिमहाकविप्र-
बन्धेषु च' इत्यनेन ग्रन्थकृतैव नान्दीत्वाभावस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ एतत् सूत्र-
धारादिक्रियमाणं मङ्गलम् । 'कस्यचित्' इत्यनेनाखरस सूचित । तर्हि तस्य
किं नामेत्यत आह—वस्तुतस्त्विति । रङ्गद्वाराभिधानं रङ्गद्वारनामकम् ।
'अन्ये' इति बहुसमतत्वेनात्र स्वस्यापि खरस सूचित । अत्र मुनेरपि खरस-
माह—यदुक्तमिति । अत्र सूत्रधारक्रियमाणे मङ्गले प्राथम्यात् आरम्भ विधाय
अवतार्यते क्रियते । रङ्गस्य रङ्गक्रियमाणाभिनयस्य द्वारमारम्भः । तस्य नान्दीत्वे
मुनेरखरसमाह—उक्तप्रकारायाश्चेति । चशब्दो हेतौ । महर्षिणा भरतेन ।
निर्देशो नियमः । तथा च रङ्गद्वारात्पूर्वमेव नान्दी, सा निविष्टा ग्रन्थसमाप्तये

1 प्रथममिति । 'नादौ शुष्कावकृष्टा च रङ्गद्वार तथैव च' इत्यादिना महर्षिणा
पूर्वरङ्गाद्भूत रङ्गद्वारात्पूर्वमेव नाचा उद्देशो विहितः ।

कालिदासादिमहाकविप्रबन्धेषु च—

वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरुषं व्याप्य स्थितं रोदसी-

यस्मिन्नीश्वर इत्यनन्यविषयः शब्दो यथार्थाक्षरः ।

अन्तर्यश्च मुमुक्षुभिर्नियमितप्राणादिभिर्मृग्यते

स स्थाणुः सिरभक्तियोगसुलभो निःश्रेयसायास्तु वः ॥

एवमादिषु नान्दीलक्षणायोगात् । उक्तं च—‘रङ्गद्वारमारभ्य कविः कुर्यात्—’ इत्यादि । अत एव प्राक्तनपुस्तकेषु ‘नान्द्यन्ते सूत्रधारः’ इत्यनन्तरमेव ‘वेदान्तेषु—’ इत्यादि श्लोकले(लि)खनं दृश्यते । यच्च पश्चात् ‘नान्द्यन्ते सूत्रधारः’ इति ले(लि)खनं तस्यायमभिप्रायः— नान्द्यन्ते सूत्रधार इदं प्रयोजितवान्, इतःप्रभृति मया नाटकमुपादीयत इति कवेरभिप्रायः सूचित इति ।

✓ पूर्वैरङ्गं विधायैव सूत्रधारो निवर्तते ।

प्रविश्य स्थापकस्तद्वत्काव्यमास्थापयेत्ततः ॥ २६ ॥

कविनापि कियत इति भावः । अव्याप्तिमप्याह—कालिदासादिमहाकवि-
प्रबन्धेषु चेति । नान्दीलक्षणायोगाच्चेति चकारस्थान्वयः । वेदान्तेष्विति ।
एकपुरुषपरमद्वितीयं ब्रह्म । रोदसी यावापृथिव्यौ । अनन्यविषयस्त्वन्मात्रप्र-
तिपादकः । यथार्थाक्षरो योगार्थः । अन्तर्मानसि नियमिताः प्राणाः प्राणायामः ।
आदिना ध्यानधारणादेर्ग्रहणम् । मृग्यते ज्ञायते । नान्दीलक्षणायोगादिति ।
अष्टपदत्वद्वादशपदत्वान्यतराभावादित्यर्थः । तथा च ‘वेदान्तेषु—’ इत्यादि रङ्ग-
द्वारमेव, न नान्दीति । तत्र नान्दीलक्षणागमने दोषो नास्तीति भावः । ननु नान्याः
कविकरणपक्षे नटकमेत्वाभावात्कथं नाटककारम्भत्वमत आह—उक्तं चेति ।
‘महर्षिणा’ इति पूर्वोपान्वयः । एतदनुकूलमाह—अत एवेति । तथा च यत्र
नान्द्यस्ति, रङ्गद्वारं नास्ति, तत्र तन्त्रेणैव रङ्गद्वारम् । यत्र रङ्गद्वारमेवास्ति, न नान्दी,
तत्र सा फलवत्यानुमेया ॥ यत्र त्वारम्भे महवः श्लोकास्तत्र श्लोकद्वयं नान्दी ।
अपरे रङ्गद्वारमित्यवधेयम् । नान्द्यनन्तरं कर्तव्यमाह—पूर्वैरङ्गमिति । काव्यं

1. सूत्रेति । सूत्रं प्रयोगानुष्ठानं धारयतीति सूत्रधारः । तदुक्तम्—‘नाट्योपकरणा-
दीनि सूत्रमित्यभिधीयते । सूत्रं धारयतीत्यर्थे सूत्रपारो निगमते ॥ एतच्छुभमुक्तं मातृ-
शुभाचार्यैः—‘धनुरात्रोपनिष्ठातोऽनेकभूषासमावृतः । नानाभाषणदात्वशो नीतिशास्त्रार्थ-
व्यवहितः ॥ नानागतिप्रचारशो रसभावविदारदः । नाट्यप्रयोगनिपुणो नानाशिल्पकला-

दिव्यमर्त्ये स तद्रूपो मिश्रमन्यतरस्तयोः ।

सूचयेद्वस्तु बीजं वा मुखं पात्रमथापि वा ॥२७॥

काव्यार्थस्य स्थापनात्स्थापकः । तद्भवदिति सूत्रधारसदृशगुणा-
कारः । इदानीं पूर्वरङ्गस्य सम्यक्प्रयोगाभावादेक एव सूत्रधारः सर्वं
प्रयोजयतीति व्यवहारः । स स्थापको दिव्यं वस्तु दिव्यो भूत्वा, मर्त्यं
मर्त्यो भूत्वा, मिश्रं च दिव्यमर्त्ययोरन्यतरो भूत्वा सूचयेत् । वस्तु
इतिवृत्तम् । यथोदात्तराघवे—

रामो मूर्ध्नि निधाय काननमगान्मालामिवाज्ञां गुरो-
स्तद्भवत्तया भरतेन राज्यमखिलं मात्रा सहैवोज्झितम् ।
तौ सुग्रीवविभीषणांबनुगतौ नीतौ परामुन्नतिं
प्रोत्सिक्त्वा दशकंधरप्रभृतयो ध्वस्ताः समस्ता द्विपः ॥

बीजं यथा रत्नावल्याम्—

द्वीपादन्यसादपि मध्यादपि जलनिधोर्दिशोऽप्यन्तात् ।
आनीय झटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः ॥

अत्र हि समुद्रे प्रवहणभङ्गमग्नोत्थिताया रत्नावल्या अनुकूल-
दैवलालितो वत्सराजगृहप्रवेशो यौगंधरायणव्यापारमारभ्य रत्नावली-
श्राप्तौ बीजम् ।

काव्यार्थम् । आस्थापयेत् सभापूजादिपुरःसरं सूचयेत् । मिश्रं दिव्यादिव्यम् ।
तयोर्दिव्यादिव्ययोः ॥ वस्तुनः प्रथमोद्दिष्टरवेण प्राधान्यात्तदेवादाय विवृणोति—
दिव्यं वस्त्विति ॥ राम इति ॥ गुरोः पितुः । तद्भवत्तया रामभवत्तया ।
प्रोत्सिक्त्वा उद्विक्तदर्पाः । ध्वस्ता विनाशिताः । उत्तरस्वाक्यद्वये रामेणेति कर्तु-

न्यतः ॥ छन्दोविधानतत्त्वज्ञः सर्वशास्त्रविचक्षणः । तच्छ्रीतानुगलयकालात्तालावधारणः ॥
अवधाय प्रयोक्ता च योक्तृणामुपदेशकः । एवं गुणगणोपेतः सूत्रधारोऽभिधीयते ॥ इति ॥

१. योगार्थ इति । तथा च ईशितु शीलमस्येति 'ईश्वरः' इति दोगलभ्योऽर्थः
शिवे एव पठते, नान्यत्र ॥

१. 'च' क-पुस्तके नास्ति. २. 'परा' सपदम्' ख-ग-घ. ३. 'दुर्वृत्ता' क; 'प्रोत्सिक्त्वा' ख ग.
४. 'समलद्विप' क. ५. 'वदित' घ.

मुखं श्लेषादिना प्रस्तुतवृत्तान्तप्रतिपादको चाग्विशेषः । यथा —

आसादितप्रकटनिर्मलचन्द्रहासः

प्राप्तः शरत्समय एष विशुद्धकान्तिः ।

उत्त्राय गाढतमसं घनकालमुग्रं

रामो दशास्यमिव संभृतबन्धुजीवः ॥

पात्रं यथा शैकुन्तले—

तैवास्मि गीतरागेण हारिणा प्रसभं हृतः ।

एष राजेव दुप्यन्तः सारङ्गेणातिरंहसा ॥

रङ्गं प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः ।

रूपकस्य कवेराख्यां गोत्राद्यपि स कीर्तयेत् ॥ २८ ॥

पदमृद्यम् ॥ श्लेषादिनेत्यादिपदेन समासोत्तरप्रस्तुतप्रशंसादेर्महणम् ॥ आसा-
दितेति । चन्द्रहासधन्प्रकटासः, उद्गथ । कान्तिर्गणनादिज्योतिः, शोभा च ।
उत्त्राय हत्वा । तमो ध्वान्तम्, अज्ञानं च । घनकालं वर्षासमयम् । संभृताः
पुष्पपूर्णा बन्धुजीवा बन्धूक्य यत्र । पक्षे—संभृतो बन्धुषु समस्तुद्धतवानरेषु
जीवो येन । अत्र नायकनामसूचनात्पात्रसूचनमपि संभवति । अस्य पात्रार्थ-
र्णोदाहरणं ययानर्घराद्ये—‘यान्ति न्यायप्रवृत्तस्य तिर्ययोऽपि सहायताम् ।
अपन्यायं तु गच्छन्तं सोदरोऽपि विमुचति ॥’ अत्र यानरणां रामसाहाय्यम्,
निमीपणेन रावणत्यागथ श्लेषेण सूचितः ॥ सारङ्गेण हरिणेन ॥ रङ्गं रक्षस्यसा-
नाजिकरामूहम् । प्रसाद्य प्रीणयित्वा । श्लोकैरिति बहुवचननिवक्षितमाशयं या,

१. विशुद्धेति । ‘विशुद्धकान्तः’ इति पाठो रमणीयः । तथाहि—विशुद्धो निर्मलः
कान्त उदकान्तो यत्र तादृक् । शरदि भगवत्योदयेन जलाशयाः प्रसादन्त इति भावः ।
रामपक्षे—वदिप्रदेशेन विशुद्धा कान्ता जानरी यस्तेति ॥

२. उग्रमिति । रावणपक्षे—उग्रः शिव उपास्यत्वेन दस्यास्तीति उग्रः । मत्कधीयो
ऽच् । तन् ॥

३. शयास्तीति । जलीत्यहमर्थकमप्ययम् ॥

४. रङ्गमिति । भवमेवाधो भासन्तरेण भावप्रकाशिकायां प्रतिपादते—‘शरथं
रङ्गविधानस्य संन्यासिप्रसिद्धये । गोत्रं नाम च कर्त्तारवृत्तावयवं समापुशम् ॥
बाण्टाकाग्र्यः प्रथमं कलाविधितेनन्तरम् । बाण्टाकान्या न हृदयन्ते स्वपहाताः कथं-
पन ॥ बाण्टाकाकल्पु कवेर्नीटार्थप्रकाशनम् । साभिषेकगत्येन स दिवा हरिप-
टादे ॥ भाग्यं तु स्वगोत्रादिस्वीदरार्थप्रकाशनम् । अभिषेकगतं कथन्वाभ्यनारात् प्रका-
शनम् ॥’ इति ॥

ऋतुं च कंचित्प्रायेण भारतीं वृत्तिमाश्रितः ।

स स्थापकः । प्रायेणेति कचिद्वृत्तोरकीर्तनमपि । यथा—रत्नावल्याम् ।

भारतीवृत्तिस्तु—

भारती संस्कृतप्रायो वाग्व्यापारो नटाश्रयः ॥ २९ ॥

संस्कृतबहलो वाक्प्रधानो व्यापारो भारती ।

तस्याः प्ररोचना वीथी तथा प्रहसनामुखे ।

अङ्गान्यत्रोन्मुखीकारः प्रशंसातः प्ररोचना ॥ ३० ॥

प्रस्तुताभिनयेषु प्रशंसातः श्रोतृणां प्रवृत्त्युन्मुखीकरणं प्ररोचना ।

यथा रत्नावल्याम्—

श्रीहर्षो निपुणः कविः, परिपदध्येया गुणग्राहिणी,

लोके हारि च वत्सराजचरितं, नाट्ये च दक्षा वयम् ।

वस्त्वैकैकमपीह वाञ्छितफलप्राप्तेः पदं, किं पुन-

र्मङ्गान्योपचयादयं समुदितः सर्वो गुणानां गणः ॥

वीथीप्रहसने वक्ष्येते ।

नटी विदूषको वापि पारिपार्श्वक एव वा ।

तेन गद्यस्यापि लाभः । रूपकस्य नाटकादेः ॥ प्रसङ्गाद्भारतीवृत्तिमाह—भार-
तीति ॥ तस्या भारत्याः । अभिनयदर्शनादी प्रवृत्त्युन्मुखीकरणं प्रवृत्त्यौपयिके-
च्छाजननम् ॥ श्रीहर्ष इति । हारि मनोहरम् । पदं कारणम् ॥ आमुल-

1. भारतीति । ऋग्वेदोत्पन्नाया भारतीवृत्तेः स्वरूपं किञ्चित्परिष्कृत्योक्तं नाट्य-
शास्त्रे—‘या वाक्प्रधाना पुरुषप्रयोज्या स्त्रीवर्जिता संस्कृतवाक्ययुक्ता । स्वनामपेक्षे-
भरतिः प्रवृत्ता सा भारती नाम भवेत्तु वृत्तिः ॥’ इति ॥

2. प्रशंसात इति । प्रशंसाया द्वैविध्यमाज्ञातं सुधाकरे—‘प्रशंसा तु दिवा शेषा
चेतनाचेतनाश्रया । चेतनास्तु कथानाभकविचम्ब्यनटाः स्मृताः । अचेतनी देशकालौ
कालो मधुशरन्मुखः ॥’ इति ॥

3. नटीति । नट इत्युचितम् । ‘तस्मात्किञ्चिद्नो नटः’ इति वृत्तिदर्शनात् ।
मन्दारमरन्दे तु नट्या अपि ग्रहणम् । तथा च तद्राज्यम्—‘नटी विदूषको वापि
नटो वा पारिपार्श्वकः ।’ इति । एव च नट इति पाठे नटी, नटीति पाठे नट इति
स्वरसाहस्यवे । ‘नटी’ श्लोकशेषपाठस्तु निर्मूलः । तथा श्रुतमेऽपि सप्तधारसध-
र्मिणी न लभ्यते इति महदैपम्यम् ॥

सूत्रधारैर्ण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते ॥ ३१ ॥

त्रिवैर्वाक्यैः स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिथः ।

आमुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि सा ॥ ३२ ॥

सूत्रधारसदृशत्वात्स्वापकोऽपि सूत्रधार उच्यते । तस्यानुचरः
पारिपार्श्वकः । तस्मात्किञ्चिद्नो नटः ।

उद्धात्य(त)कः कथोद्धातः प्रयोगातिशयस्तथा ।

प्रवर्तकावलगिते पञ्च प्रस्तावनाभिदाः ॥ ३३ ॥

तत्र—

पदानि त्वगतार्थानि तदर्थगतये नराः ।

योजयन्ति पदैरन्यैः स उद्धात्य(त)क उच्यते ॥ ३४ ॥

यथा मुद्राराक्षसे सूत्रधारः—

“कूरुग्रहः सकेतुश्चन्द्रमसंपूर्णमण्डलमिदानीम् ।

माह—नटीति । विदूषक उल्लक्षणकः । संलापं सम्परमापणम् । स्वकार्योत्थै-
रिति । स्वकार्यं पात्रप्रवेशस्तदुपयुक्तैरित्यर्थः । प्रस्तुताक्षेपिभिः प्रस्तुतसूचकैः ॥
आमुखमेदानाह—उद्धात्यक इति ॥ पदानीति । अप्रसिद्धतया अगतोऽप्र-
तीतोऽभिप्रेतार्थो येभ्यस्तानि । तदर्थगतये अभिप्रेतार्थबोधाय । योजयन्ति
अभिप्रेतार्थं संकमयन्ति । अन्यैरभिप्रेतार्थमात्रप्रतिपादकैः ॥ कुरोऽनिष्टफल-

1. प्रस्तावनेति । सुधाकरे सदृष्टान्तमुक्तम्—‘विधेयंथैव संकल्पो मुखतां
प्रतिपपते । प्रधानस्य प्रबन्धस्य तथा प्रस्तावना मता ॥’ इति ॥

2. उद्धात्यक इति । दशरूपके तु—‘गूढार्थपदपर्यायमाला प्रश्नोत्तरस्य वा ।
यत्रान्योन्यं समालापो द्वेषोद्धात्यं तदुच्यते ॥’ इति उल्लक्षणमुक्तम् । गूढार्थं पदं तत्पर्या-
यश्लेषं माला, प्रश्नोत्तर श्लेषं वा माला । द्वयोरुक्तिप्रत्युक्तौ तद् द्विविधमुद्धात्यकम् ।
तत्रायं विक्रमोर्वेश्यां यथा—‘विदूषकः—भो वधस्स, को पसो कामो जेष तुमं
पि दूमिजसे । सो किं पुरिसो भाडु इत्थिअत्ति । राजा—सखे, मनोजातिरनापीना
सुखेअेष प्रवतंते । खेइस्य ललतो मार्गः काम इत्थिभीयते ॥ विदूषकः—एवं पि
ण जाणे । राजा—वधस्स, इच्छाप्रभवः सः । विदूषकः—किं जो जं इच्छदि
सो तं कामेदिचि । राजा—अथ किम् । विदूषकः—ता जाणिदं जइ अइं सूअभा-
रसालाप भोअणं इच्छामि ।’ द्वितीयं यथा पाण्डवानन्दे—‘का खाथा गुणिनां क्षमा,
परिभवः को यः स्वकुल्यैः कृतः, किं दुःखं परसंशयो, जगति कः श्लाघ्यो य आश्री-
यते । को मृत्युर्म्यसन्नं, शुचं जहति के येनिजिताः शत्रवः, केविहातमिदं विराटनगरे
कञ्जसितेः पाण्डवैः ॥’

3. कुरेति । सकेतुः सधातुः कूरुग्रहो राहुः इदानीमसंपूर्णमण्डलम् अपरिपूर्ण-

अभिभवितुमिच्छति बलात्—'

इत्यनन्तरम्—'(नेपथ्ये ।) आः, क एष मयि जीवति चन्द्रगुप्तमभि-
भवितुमिच्छति ।', इति ।

अत्रान्यार्थवन्त्यपि पदानि हृदयस्थार्थागत्या अर्थान्तरे संक्रम्य
पात्रप्रवेशः ।

सूत्रधारस्य वाक्यं वा समादायार्थमस्य वा ।

भवेत्पात्रप्रवेशश्चेत्कथोद्धातः स उच्यते ॥ ३५ ॥

वाक्यं यथा रत्नावल्याम्—'द्वीपादन्यस्मादपि—'इत्यादि (२८१५-
सूत्रधारेण पठिते—'(नेपथ्ये ।) एवमेतत् । कः संदेहः । द्वीपादन्यस्मा-
दपि—'इत्यादि पठित्वा यौगंधरायणस्य प्रवेशः ।

वाक्यार्थो यथा वेण्याम्—

निर्वाणवैरदहनाः प्रशमादरीणां

नन्दन्तु पाण्डुतनयाः सह माधवेन ।

दायी । स प्रसिद्ध । अत्र चन्द्रपदस्य चन्द्रगुप्तपदयोगेन क्रूरप्रहादिपदानामभिप्रे-
तार्थप्रत्ययो भवति । तथाहि—क्रूरो ग्रह आशयो यस्य सः । चन्द्रं चन्द्रगुप्तम् ।
(अ)संपूर्णं मण्डलं राज्यकर्तृकं यस्य । अर्थवन्त्यपि अभिप्रेतार्थप्रतीतियोग्या-
न्यपि । हृदयस्थार्थागत्या अभिप्रेतार्थाप्रत्ययेन उपलक्षितानि । समादाय
कथयित्वा । अस्य सूत्रधारवाक्यस्य ॥ निर्वाणेति । अरीणां दुर्योधनादीनाम् ।

विन्वं चन्द्र बलात् हठात् अभिभवितुमाक्रमितुमिच्छति प्रवणीभवति । किटार्थस्तु—
सकेतुः मलयकेतुना सह । क्रूरे कर्मणि कूटव्यवहारे ग्रह आसन्नो यस्य तादृशः ।
अमाल्यराक्षस इत्यर्थः । इदानीमसंपूर्णमण्डलमन्विरराज्याभिविक्ततया, अव्याहताज्ञामात्रेण
अस्वाधीनप्रकृतिमण्डलं चन्द्र चन्द्रगुप्त बलाद् बल सामर्थ्यं मित्रादिसैन्य वा आश्रित्य
अभिभवितु पराभवितुमिच्छति । 'बलात्' इति व्यञ्जोपे पञ्चमी । एतेन चन्द्रगुप्तं
प्रति समलयकेतोरमाल्यराक्षसाद्भयमाशङ्कमानस्य चाणक्यस्य प्रवेशः । तुरीयपादस्तु
'रक्षणेन तु बुधयोगः' बुधेन सह चन्द्रस्य योगः एतं चन्द्र रक्षति ग्रहाद्धारयति ।
तथा चोक्त गर्गेण—'पञ्चग्रहसमायोग इक्षा सौम्यविवर्जितम् । ग्रहण तु वदेत्त्र
सवुध न ग्रह वदेत् ॥' इति । वस्तुतस्तु गणितगोलविरुद्धत्वाच्चिन्त्यमेतत् । किटार्थस्तु—
नुपक्षाणक्यः, तद्योगः क्रियाकौशलमेव चन्द्रगुप्त रक्षतीति तदर्थः ॥

1. कथोद्धात इति । काव्येन्दुप्रकाशे तु—'हृदिसानामर्थवतां पदानामन्य-
थाकृतेः । यः पात्रस्य प्रवेशः स्यात्स कथोद्धात इष्यते ॥' इति समाज्जातम् । तत्र

रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च

स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः सभृत्याः ॥

इति सूत्रधारेण पठितस्य वाक्यस्यार्थं गृहीत्वा—(नेपथ्ये ।) आः
दुरात्मन्, वृथा मङ्गलपाठक, कथं 'स्वस्था भवन्तु' मयि जीवति
धार्तराष्ट्राः ।' ततः सूत्रधारनिष्क्रान्तौ भीमसेनेस्य प्रवेशः ।

यदि प्रयोग एकस्मिन्प्रयोगोऽन्यः प्रयुज्यते ।

तेन पात्रप्रवेशश्चेत्प्रयोगातिशयस्तदा ॥ ३६ ॥

यथा कुन्दमालायाम्—(नेपथ्ये ।) इत इतोऽवतस्त्वार्या । सूत्र-
धारः—कोऽयं खल्वार्याह्वानेन साहायकमैपि मे संपादयति ।
(विलोक्य ।) कष्टमतिकरुणं वर्तते ।

लङ्केश्वरस्य भवने सुचिरं स्थितेति

रामेण लोकपरिवादमयाकुलेन ।

निर्वासितां जनपदादपि गर्भगुर्वा

सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयम् ॥

अत्र नृत्यप्रयोगार्थं स्वभार्याह्वानमिच्छता सूत्रधारेण 'सीतां वनाय
परिकर्षति लक्ष्मणोऽयम्' इति सीतालक्ष्मणयोः प्रवेशं सूचयित्वा
निष्क्रान्तेन स्वप्रयोगमतिशयान एव प्रयोगः प्रयोजितः ।

प्रश्नात् शान्त्वयलम्बात् । रक्तेन अनुरागेण प्रसाधिता वशीकृता भूर्यस्ते ।
क्षतविग्रहा भ्रमकलदाः । कुरुराजसुता धार्तराष्ट्राः । द्वितीयार्थस्तु—अरीणां
प्रश्नात् मरणात् । रक्तः हृषिरेः प्रसाधिता मण्डिता भूर्यः । क्षतविग्रहा विक्षतश-
रीराः । स्वस्थाः पारलौकिकसुखेन तृप्ताः । अत्र सूत्रधारवाक्यस्य कुरुराजसुतप-
दार्थमादाय पात्रस्य भीमस्य प्रवेशः । आर्याह्वानेन सूत्रधारभार्याह्वानेन ॥

पदमङ्गरूपमङ्गलरूपमिति द्विविधमन्यथाकरणम् । आद्यस्य 'द्वीपादन्यसात्-' इत्युदा-
हरणम्; द्वितीयस्य तु 'निर्वाणवेरिदहनाः—' इति ॥

१. स्वस्था इति । स्वस्थाः स्वगंस्था इति पक्षे 'खपरं शरि वा विसर्गलोपो
वक्तव्यः' इति वार्तिकेन विसर्गलोपे न वैकल्प्यम् ॥

२. प्रयोगेति । दशरूपकादौ तु—'एषोऽयमित्युपशेषेपात्यङ्गप्रयोगतः । पात्रप्रवेशो
यत्रैव प्रयोगातिशयो मतः ॥' इत्युक्तम् । 'एष राजैव दुष्यन्त' इत्युदाहरणं च ॥

कालं प्रवृत्तमाश्रित्य सूत्रधृग्यत्र वर्णयेत् ।
तदाश्रयश्च पात्रस्य प्रवेशस्तत्प्रवर्तकम् ॥ ३७ ॥

यथा—‘आसादितमकट—’ इत्यादि (२८२ पृ.) । (‘ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो रामः ।’)

यत्रैकत्र समावेशात्कार्यमन्यत्प्रसाध्यते ।
प्रयोगे खलु तज्ज्ञेयं नाङ्गावलगितं बुधैः ॥ ३८ ॥

यथा शाकुन्तले—सूत्रधारो नटीं प्रति । ‘तवासि गीतरागेण—’
(२८२ पृ.) इत्यादि । ततो राज्ञः प्रवेशः ।

योज्यान्यत्र यथालाभं वीथ्यङ्गानीतराण्यपि ।

अत्र आमुखे । उद्धृत्य(त)कावलगितयोरितराणि वीथ्यङ्गानि
वक्ष्यमाणानि ।

नखकुट्टस्तु—
नेपथ्योक्तं श्रुतं यत्र त्वाकाशवचनं तथा ॥ ३९ ॥

प्रवृत्तं वर्तमानम् । तदाश्रयः प्रवृत्तकालवर्णनासूचितः । यथानिर्दिष्टः प्रक-
टनिर्मलचन्द्रहासधरः ॥ एकत्रेति । प्रयोग इत्यनेनान्वितम् । समावेशात्साह-
स्योद्भावनात् । कार्यं पात्रप्रवेशरूपम् । प्रसाध्यते सूच्यते ॥ यथालाभं यथा-
संभवम् । पश्यस्व वीथ्यङ्गानि । उद्धृत्यावलगितयोरेव इतराणि । एषामुद्धा-

१. अवलगतमिति । दशरूपके तु—‘यत्रैकत्र समावेशात्कार्यमन्यत्प्रसाध्यते ।
प्रस्तुतेऽन्यत्र वान्यत्सात्तच्चावलगितं दिषा ॥’ इत्युक्तम् । तत्रार्थं यथोत्तरचरिते समुत्प-
न्नवनविद्यारगभेदोद्दायाः सीताया दोहदकार्ये अनुप्रविश्य जनापवादादरण्ये त्यागः ।
द्वितीयं यथा छलितरामे—‘रामः—लक्ष्मण, तातविद्युत्कामयोध्या विमानस्यो नाहं प्रवेष्टुं
शक्नेमि । तदवतीर्य गच्छामि । कोऽपि सिंहासनस्थाभःसितः पादुक्रयोः पुरः । जटा-
वानक्षमाला च चामरी च विराजते ॥’ इति भरतदर्शनकार्यसिद्धिः । मन्दरमरन्देऽ-
प्युक्तम्—‘अन्वकार्पनिशादन्यकार्पस्य करग तथा । दिशावलगितं इत्यन्वकार्पाच्च स्वार्थ-
साधनम् ॥’ इति । काव्येन्दुप्रकाशे तु—‘यः पात्रस्य प्रवेशस्तद्वलितं चान्यवर्णनात्’
इति विशेषोऽभिहितः । अन्यपदार्थवर्णनेन पात्रप्रवेशो बलितमिति तदर्थः । प्रवृत्तकालवर्ण-
नानुरूपपात्रप्रवेशलक्षण्यत्प्रवर्तकतो यत्किञ्चिद्वर्णनात्पात्रप्रवेशरूपबलितस्य भेदः स्पष्ट एव ॥

२. नेपथ्येति । नेपथ्यं जवनिका तत्रोक्तम् । ‘नेपथ्यं स्याज्जवनिका रङ्गभूमिः
प्रसाधनम्’ इत्यजयः ॥

समाश्रित्यापि कर्तव्यमामुखं नाटकादिषु ।
 एषामामुखभेदानामेकं कंचित्प्रयोजयेत् ॥ ४० ॥
 तेनार्थमथ पात्रं वा समाक्षिप्यैव सूत्रधृक् ।
 प्रस्तावनान्ते निर्गच्छेत्ततो वस्तु प्रयोजयेत् ॥ ४१ ॥

वस्त्वितिवृत्तम् ।

इदं पुनर्वस्तु बुधैर्द्विविधं परिकल्प्यते ।
 आधिकारिकमेकं स्यात्प्रासङ्गिकमथापरम् ॥ ४२ ॥
 अधिकारः फले स्वाम्यमधिकारी च तत्प्रभुः ।
 तस्येतिवृत्तं कविभिराधिकारिकमुच्यते ॥ ४३ ॥

फले प्रधानफले । यथा बालरामायणे रामचरितम् ।
 अस्योपकरणार्थं तु प्रासङ्गिकमितीष्यते ।

अस्याधिकारिकेतिवृत्तस्य उपकरणनिमित्तं यच्चरितं तत्प्रासङ्गि-
 कम् । यथा सुग्रीवादिचरितम् ।

पताकास्थानकं योज्यं सुविचार्येह वस्तुनि ॥ ४४ ॥
 इह नाट्ये ।

यत्रार्थे चिन्तितेऽन्यस्मिंस्तल्लिङ्गोऽन्यः प्रयुज्यते ।
 आगन्तुकेन भावेन पताकास्थानकं तु तत् ॥ ४५ ॥

तद्भेदानाह—

सहसैवार्थसंपत्तिर्गुणवत्युपचारतः ।
 पताकास्थानकमिदं प्रथमं परिकीर्तितम् ॥ ४६ ॥

स्वकादीनाम् । तेन प्रयुक्तामुखभेदेन । अर्थं वस्तु । समाक्षिप्य सूचयित्वा ।
 ततः सूत्रधारपमनानन्तरम् ॥ अधिकारिज्ञानं तावदाधिकारिकज्ञानजनकम् । तच्चा-
 धिवारज्ञानाधीनमित्यधिकार निरूपयति—अधिकार इति । तत्प्रभुः फल-
 स्वाम्यवान् । तस्याधिकारिणः ॥ प्रसङ्गेन निर्वृत प्रासङ्गिकम् ॥ पतारास्थान-
 माह—अर्थे प्रयोजने । तल्लिङ्गस्तत्सधर्मा । प्रयुज्यते कियते । आगन्तुकेन
 अनभिसहितेन । भावेन पदार्थेन ॥ सहसा अतर्कितकारणेन । अर्थसंपत्तिः

१. प्रासङ्गिकमिति । आनुषङ्गिकम् ॥

१. 'तस्य' च.

यथा रत्नावल्याम्—‘वासवदत्तेयम्’ इति राजा यदा तत्कण्ठपाशं मोचयति तदा तदुक्त्या ‘सागरिकेयम्’ इति प्रत्यभिज्ञाय ‘कथम् । प्रिया मे सागरिका ।

‘अलमलमतिमात्रं साहसेनामुना ते,
त्वरितमयि । विमुञ्च त्वं लतापाशमेतम् ।

चलितमपि निरोद्धुं जीवितं जीवितेशे !
क्षणमिह मम कण्ठे बाहुपाशं निधेहि ॥’

इति फलरूपार्थसंपत्तिः पूर्वापेक्षयोपचारातिशयाद्गुणवत्युत्कृष्टा ।

वचः सातिशयं श्लिष्टं नानाबन्धसमाश्रयम् ।

पताकास्थानकमिदं द्वितीयं परिकीर्तितम् ॥ ४७ ॥

यथा वेण्याम्—

(रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च

स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः समृत्याः ॥)

अत्र रक्तादीनां रुधिरशरीरार्थहेतुकक्षेपवरोन बीजार्थप्रतिपादनान्नैट्-मङ्गलप्रतिपत्तौ सत्यां द्वितीयं पताकास्थानम् ।

प्रयोजनान्तरापत्तिः । उपचारतः प्रीत्यनुकूलव्यापारात् ॥ वासवदत्तेयमि-
तीति । वासवदत्तारूपधारिणी सागरिका संकेतं प्राप्ता, वासवदत्तया तद्विज्ञात-
मिति सागरिका वासवदत्तापरिभवभयेन गले पाशं दत्त्वा तत्रैव मर्तुमारब्धा,
इति राज्ञः सागरिकायां वासवदत्ताभ्रमः । तदुक्त्या सागरिकोक्त्या । अत्र वास-
वदत्ताया अनुनयपूर्वकं सुरतं राज्ञोऽभिप्रेतम् । तदन्यस्याः सागरिकाया अनुनय-
पूर्वकसुरतस्यानुष्ठानम् । वासवदत्ता रथेति विकलचित्तेन राज्ञा सागरिकाप्रामिरूपं
कारणं तत्कारितं फलं सागरिकासुरतम् । पूर्वापेक्षया पूर्वसुरतस्वरूपापेक्षया ॥
नानाबन्धो विविधविशेषणसंबन्धः, तत्समाश्रयं तद्विषयकम् ॥ रक्तेति ।
सूत्रधारवचनमिदं रोषद्वीमेनानूक्तम् । अत्र सामान्यलक्षणं संगमयति—अत्रेति ।
रक्तादीनां रक्तादिपदानाम् । आदिना प्रसाधितविग्रहपदयोर्ग्रहणम् । रुधिर-

१. साहसेनेति । साहसेन प्राणत्यागरूपेणेत्यर्थः ॥

२. लतापाशमिति । प्राणत्यागार्थं गृहीतमेतं पुरोवर्तिनं लतापाशम् ॥

३. चलितमपीति । गन्तुं प्रवृत्तमपि ॥

४. जीवितेशे इति । ‘जीवितेशे’ इत्यामन्प्रणम् । प्राणस्वामिनीति तदर्थः ॥

१. ‘उत्कृष्टा’ क. २. ‘मङ्गलप्रतिपत्तौ’ क.

अर्थोपक्षेपकं यत्तु लीनं सविनयं भवेत् ।

श्लिष्टप्रत्युत्तरोपेतं तृतीयमिदमुच्यते ॥ ४८ ॥

लीनमव्यक्तार्थम्, श्लिष्टेन संबन्धयोग्येनाभिप्रायान्तरप्रयुक्तेन प्रत्युत्तरोपेतम्, सविनयं विशेषनिश्चयप्राप्त्या सहितं संपाद्यते यत्तृतीयं पताकास्थानम् ।

यथा वेण्यां द्वितीयेऽङ्के—‘कञ्चुकी—देव, भग्नम् । राजा—केन । कञ्चुकी—भीमेन । राजा—कस्य । कञ्चुकी—भवतः । राजा—आः, किं प्रलपसि । कञ्चुकी—(सभयम् ।) देव, ननु ब्रवीमि । भग्नं भीमेन भवतः । राजा—धिग् वृद्धापसद, कोऽयमद्य ते व्यामोहः—कञ्चुकी— देव, न व्यामोहः । सत्यमेव ।

‘भग्नं भीमेन भवतो मरुता रथकेतनम् ।

पतितं किङ्किणीकाणबद्धाकन्दमिव क्षितौ ॥

अत्र दुर्योधनोरुभङ्गरूपप्रस्तुतसंक्रान्तमर्थोपक्षेपणम् ।

द्वयर्थो वचनविन्यासः सुश्लिष्टः काव्ययोजितः ।

प्रधानार्थान्तराक्षेपी पताकास्थानकं परम् ॥ ४९ ॥

शरीरेति । अनयोर्मध्ये गण्डनमिति बोध्यम् । शीमनोपोपचितो बुधिष्ठिरोत्साहो वीजम्, तस्यार्थं प्रयोजनं क्षत्रुमारणम् । प्रधानफलमिति यावत् । तस्य प्रतिपादनात्सूचकात् । नेष्टमङ्गलप्रतिपत्तौ नायकमङ्गलानुष्ठाने । तथा च प्रतिनायकमङ्गले चिन्तिते अप्रतिपत्तिहाहितेन प्रधानफलसूचनेन नायकमङ्गलानुष्ठानमिति द्वितीयं पताकास्थानकमिदमिति भावः । अर्थोपक्षेपकमिति । वक्ष्यमाण-क्षिप्तमङ्गलान्वयतममित्यर्थः । संबन्धयोग्येन प्रत्युत्तरोपेत्युक्तेन । अभिप्रायान्तरप्रयुक्तेन अप्रस्तुतबोधाभिप्रायेण प्रयुक्तेन ॥ भग्नमिति कर्त्रादीनामव्यक्तत्वम् । भीमेनेति । भवत इति च प्रस्तुते ऊरुभङ्गेऽप्यन्वययोग्यम् । मरुतेत्यादि विशेषनिश्चयः । अत्र रथकेतनभङ्गनिवेदनमभिमतम्, ऊरुभङ्गनिवेदनमुपपन्नम् । एतदेवोपपादयति—दुर्योधनेति । संक्रान्तं पर्यवसन्नम् ॥ सुश्लिष्टः सुसयद् । काव्ययोजितः, न तु सभाभ्यन्तरतया काव्यप्रयोगा

१. किङ्किणीति । किङ्किणी क्षुद्रपण्डिका तस्याः क्षीणेन बद्धो जवित आकन्द-कन्दन येन तदिव ॥

—यथा रत्नावल्याम्—

‘उद्दामोत्कलिकाविषाण्डुररुचं प्रारब्धजृम्भां क्षणा-

दायासं श्वसनोद्गमैरविरलैरातन्वतीमात्मनः ।

अद्योद्यानलतामिमां समदनां नारीमिवान्यां ध्रुवं

पश्यन्कोपविर्पाटलद्युति मुखं देव्याः करिष्याम्यहम् ॥’

अत्र भाव्यर्थः सूचितः । एतानि चत्वारि पताकास्थानानि क्वचिन्म-
ङ्गलार्थं क्वचिदमङ्गलार्थं सर्वसंधिषु भवन्ति । काव्यकर्तुरिच्छावशाद्भूयो-
भूयोऽपि भवन्ति । यत्पुनः केनाचिदुक्तम्—‘मुखसंधिमारभ्य संधिचतुष्टये
क्रमेण भवन्ति’ इति, तदन्ये न मन्यन्ते । एषामत्यन्तमुपादेयानामनिय-
मेन सर्वत्रापि सर्वेषामपि भवितुं युक्तत्वात् ।

यत्स्यादनुचितं वस्तु नायकस्य रसस्य वा ।

विरुद्धं तत्परित्याज्यमन्यथा वा प्रकल्पयेत् ॥ ५० ॥

अनुचितमिति वृत्तं यथा—रामस्य च्छद्मना वालिवधः । तच्चोदात्तरां-

योग्यः । प्रधानं फलमेव अर्थान्तरं तदाक्षेपी तत्सूचकः ॥ उद्दामेति । उत्क-
टाभिरुद्गताभिः कलिकाभिर्विषाण्डुररुचम् । पक्षे—उत्कटोत्कण्ठया विषाण्डुररुचम् ।
‘उत्कण्ठोत्कलिके समे’, इत्यमरः । प्रारब्धजृम्भां प्राप्तप्रायप्रकाशाम् । पक्षे—
विरहक्षीणतया लब्धजृम्भां । आयासमितस्ततो विक्षेपः, खेदं च । श्वस-
नस्य वायोः, निश्वातस्य च । उद्गमैरविरलैः, धनैर्वा । आतन्वती कुर्वतीम्, सूच-
यन्ती च । भदनेन वृक्षविशेषेण, कामेन च सहिताम् । देव्या वासवद-
त्तायाः । यथा विरहक्लिष्टसागरिकादर्शनेन तस्यां क्रोधस्तथोद्यान(लता)दर्शनकृत-
कालविलम्बेनापीति भावः । अत्र भावी विरहक्लिष्टसागरिकासगमः प्रधानमर्थः
सूचितः । द्वितीये श्लेषवशेनैव प्रधानार्थसूचनम् । अत्र तु न तथेति मेदः । अत्र
सागरिकाप्रसादे चिन्तिते देव्याः प्रसादोऽनुष्ठेयप्राय इति सामान्यलक्षणगमनम् ॥
अन्यथा उचितं यथा भवति तथा पुराणादिविरुद्धमपि स्वेच्छया कल्पयेत् ।

1. अन्यथा वेति । अत एव ध्वन्यालोके—‘अपारे काव्यसंसारे कविरेव प्रजा-
पतिः । यथासौ रोचते विश्वं तथेदं परिवर्तते ॥ शृङ्गाती चैत्कविः काव्ये जातं रसमर्थं
जगत् । स एव भीतरागश्रेणीरस सर्वमेव तत् ॥ भावानचेतनानपि चेतनवचेतनानचेत-
नवत् । व्यवहारयति यथेष्टं सुकविः काव्ये स्वतत्रतथा ॥’ इत्यादि राजानकानन्दवर्ष-
नाचार्यैः प्रतिपादितम् ॥

घवे नोक्तमेव । 'वीरचरिते तु वाली रामवधार्थमागतो रामेण हत
इत्यन्यथा कृतः ।

अङ्केष्वदर्शनीया या वक्तव्यैव च संमता ।

या च स्याद्वर्षपर्यन्तं कथा दिनद्वयादिजा ॥ ५१ ॥

अन्या च विस्तरा सूच्या सार्थोपक्षेपकैर्बुधैः ।

अङ्केषु अदर्शनीया कथा युद्धादिकथा ।

वर्षादूर्ध्वं तु यद्वस्तु तत्स्याद्वर्षादधोभवम् ॥ ५२ ॥

उक्तं हि मुनिना—

'अङ्कच्छेदे कार्यं मासकृतं वर्षसंचितं वापि ।

तत्सर्वं कर्तव्यं वर्षादूर्ध्वं न तु कदाचित् ॥'

एवं च चतुर्दशवर्षव्यापिन्यपि रामवनवासे ये ये विराधवधादयः
कथांशास्ते ते वर्षवर्षावयवदिनयुग्मादीनामेकतमेन सूचनीया न विरुद्धाः ।

दिनावसाने कार्यं यदिने नैवोपपद्यते ।

अर्थोपक्षेपकैर्वाच्यमङ्कच्छेदं विधाय तत् ॥ ५३ ॥

के तेऽर्थोपक्षेपका इत्याह—

अर्थोपक्षेपकाः पञ्च विष्कम्भकप्रवेशकौ ।

चूलिकाङ्गावतारोऽथ स्यादङ्कमुखमित्यपि ॥ ५४ ॥

अदर्शनीया निपिद्धा । वक्तव्यैव अवश्यं वक्तव्या । अनावश्यकत्वेन संमता
वस्तुरमीया च । दिनद्वयादिजा दिनद्वयादिनिर्वर्त्या 'नानेकदिननिर्वर्त्यकथया
संप्रयोजितः' इत्यनेन (२७५ पृ.) तस्य अङ्के निपिद्धत्वेऽपि 'वर्षपर्यन्तम्' इति
नियमार्थं पृथगुपादानम् । अन्या एकदिननिर्वर्त्या । विस्तरा अतिबहुला ।
तस्या अपि 'नातिविस्तरः' इत्यनेनाङ्के निपिद्धत्वात् । अर्थोपक्षेपकैर्वैश्यामै-
र्विष्कम्भकादिभिः । वर्षादूर्ध्वं वर्षातिरिक्तकालनिर्वर्त्यं यद्वस्तु तद्वर्षादधोभवं
वर्षाभ्यन्तरनिर्वर्त्यं यथा स्यात्तथा कल्पयेदित्यर्थः ॥ अङ्कच्छेदे विष्कम्भकादौ ।
एवं च वर्षादूर्ध्वमिति प्रतिप्रसवाभिधाने च । दिनावसान इति । एकदिन-
निर्वर्त्यमपि यदिनावसानकार्यं समप्रदिननिर्वर्त्यं तदपि विष्कम्भकादिभिर्वाच्य-

१. सेति । सा सर्वा सूच्या सूचनीया ।

१. 'सुमीववीरचरिते तु' घ. २. 'विस्तरात्' क ख-घ. ३. 'इत्याकाङ्गावमाह' घ. ४. 'यद्-'
इत्यादि-निर्वर्त्यं' इत्यन्तं पुस्तकान्तरे नास्ति. ५. 'विष्कम्भादिवाच्यम्' पुस्तकान्तरे.

वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः । ✓

संक्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्कस्य दर्शितः ॥ ५५ ॥

मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां संप्रयोजितः ।

शुद्धः स्यात्स तु संकीर्णो नीचमध्यमकल्पितः ॥ ५६ ॥

तत्र शुद्धो यथा—मालतीमाधवे श्मशाने कपालकुण्डला । संकीर्णो
यथा—रामाभिनन्दे क्षपणककापालिकौ ।

अथ प्रवेशकः—

प्रवेशकोऽनुदात्तोत्तया नीचपात्रप्रयोजितः ।

अङ्कद्वयान्तविज्ञेयः शेषं विष्कम्भके यथा ॥ ५७ ॥

अङ्कद्वयस्यान्तरिति प्रथमाङ्केऽस्य प्रतिषेधः । यथा—वेण्यामश्वत्था-
माङ्के राक्षसमिथुनम् ।

अथ चूलिका—

अन्तर्जवनिकासंस्थैः सूचनार्थस्य चूलिकां ।

यथा वीरचरिते चतुर्थाङ्कस्यादौ—(नेपथ्ये) । भो भो वैमानिकाः,

मित्यर्थः ॥ वृत्तानामतीतानां वर्तिष्यमाणानामागामिनाम् । कथांशानामवा-
न्तरार्थानां निदर्शको ज्ञापकः रूपकांशविशेषः । मध्येन मध्यमेन । कपालकु-
ण्डलादिविलक्षणपात्रदर्शनेनैतत्प्रयुक्तविष्कम्भकवैलक्षण्यदर्शनं भवतीति भावः ।
अनुदात्तोत्तया नीचोत्तया नीचेनैव नीचाभ्यां वा पात्राभ्यां प्रयोजितः । एवं
कारणसंकीर्णविष्कम्भकव्युदासः । शेषं 'वृत्तवर्तिष्यमाण-' इत्यादिविशेषणं विष्क-
म्भकवदत्र ज्ञेयम् । प्रथमाङ्के, कर्तव्ये प्रथमाङ्कादावित्यर्थः । अस्य प्रवेशकस्य ।
अत्रापि पौत्रवैलक्षण्यदर्शनेन विष्कम्भकादस्य वैलक्षण्यं दर्शितम् ॥ जवनिका नटानां

१. मध्येनेति । नात्युच्चनीचं पात्रं मध्यमित्युच्यते ॥

२. नीचेति । अयमत्र निष्कर्षः—शुद्धसंकीर्णभेदेन द्विविधो विष्कम्भकः । तत्रैक-
द्विमध्यमपात्रप्रयुक्तः संस्कृतात्मकः शुद्धः, मध्यमनीचपात्रप्रयुक्तः संस्कृतप्राकृतात्मकः
संकीर्ण इति ॥

३. चूलिकेति । अत्र विशेषः काव्येन्दुप्रकाशे—'अनिर्गताप्रविष्टेषु नेपथ्यान्तर्गते-
स्तथा । प्रयोजिता मध्यपात्रैः सूचिका चूलिका भवेत् ॥ कथंभ्यायेतराङ्केषु स्यादादौ मध्य
एव वा । सा खण्डखण्डभेदेन द्विविधा परिकीर्तिता ॥ आद्यान्तः स्याद्विधिया तु
संप्रवेशविनिर्गमा ॥' यस्यां प्रवेशविनिर्गमौ प्रत्यक्षसिद्धौ साङ्गवदिभूता द्वितीया चूलिका ॥

१. 'च' इत्यधिकं च पुल्लिङ्गं. २. इतोऽपि 'पात्रे' सूचिका, अथाङ्कवन्तरा' इत्यधिकं च-पुल्लिङ्गं.
'च' 'पात्र' इति नास्ति पुल्लिङ्गान्तरे.

प्रवर्तन्तां रङ्गमङ्गलानि ।' इत्यादि । 'रामेण परशुरामो जितः ।' इति नेपथ्ये पात्रैः सूचितम् ।

अथाङ्कावतारः—

। अङ्कान्ते सूचितः पात्रैस्तदङ्कस्याविभागतः ॥ ५८ ॥

यत्राङ्कोऽवतरत्यपोऽङ्कावतार इति स्मृतः ।

यथा अभिज्ञाने पञ्चमाङ्के पात्रैः सूचितः षष्ठाङ्कस्तदङ्कस्याङ्कविशेष इवावतीर्णः ।

अथाङ्कमुखम्—

यत्र स्यादङ्क एकस्मिन्नङ्कानां सूचनाखिला ॥ ५९ ॥

तदङ्कमुखमित्याहुर्बीजार्थख्यापकं च तत् ।

यथा—मालतीमाधवे प्रथमाङ्कादौ कामन्दकयबलोकिते मूरिवसु-प्रभृतीनां भाविभूमिकानां परिक्षिप्तकथाप्रबन्धस्य च प्रसङ्गात्संनिवेशं सूचितवत्यौ ।

अङ्कान्तपात्रैर्वाङ्कास्यं छिन्नाङ्कस्यार्थसूचनात् ॥ ६० ॥

अङ्कान्तपात्रैरङ्कान्ते प्रविष्टैः पात्रैः । यथा वीरचरिते द्वितीया-ङ्कान्ते—(प्रविश्य ।) सुमन्त्रः—भगवन्तौ वसिष्ठविश्वामित्रौ भवतः सभार्गवानाह्वयतः । इतरे—क भगवन्तौ । सुमन्त्रः—महाराजदशर-थस्यान्तिके । इतरे—तत्तत्रैव गच्छावः' इत्यङ्कपरिसमाप्तौ । (ततः प्रविशन्तुपविष्टा वसिष्ठविश्वामित्रपरशुरामाः ।)' इत्यत्र पूर्वाङ्कान्त एव प्रविष्टेन सुमन्त्रपात्रेण शतानन्दजनककथाविच्छेदे उत्तराङ्कमुखसूचनादङ्कास्यम्,

वैपरधानम् । अङ्कानामङ्गनिबन्धनीयवस्तूनां यत्केवलं बीजार्थस्य ख्यापनं सूचनं तदप्यङ्कमुखम् । भूमिका वैपरचना । परिक्षिप्तेति आकाङ्क्षेत्यर्थः ॥ प्रकारान्तरे-णाङ्कमुखमाह—अङ्कान्तेति । छिन्नाङ्कस्य भिन्नाङ्कस्य विपन्मकस्य । प्रथमा-

१. अङ्कावतार इति । मुनिनाप्येकोनविंशाध्याये उक्तम्—'अङ्कान्तरेऽथवाङ्के निपतति यस्मिन्प्रयोगमासाद्य । बीजार्थंशुचियुक्तो धेयो ह्यङ्कावतारोऽसौ ॥' इति ॥

२. अङ्केति । मुनिरप्याह—'विच्छिद्युत्तमङ्कस्य छिन्ना वा पुरुषेण वा । यदुपक्षिप्यते पूर्वं तदङ्कमुखमुच्यते ॥' इति ॥

इति । एतच्च धनिकमतानुसारेणोक्तम् । अन्ये तु—‘अङ्गावतरणेनैवेदं गतार्थम्’ इत्याहुः ।

अपेक्षितं परित्यज्य नीरसं वस्तु विस्तरम् ।

यदा संदर्शयेच्छेषमामुखानन्तरं तदा ॥ ६१ ॥

कार्यो विष्कम्भको नाद्य आमुखाक्षिप्तपात्रकः ।

यथा—रत्नावल्यां यौगंधरायणप्रयोजितः ।

यदा तु सरसं वस्तु मूलादेव प्रवर्तते ॥ ६२ ॥

आदावेव तदाङ्के स्यादामुखाक्षेपसंश्रयः ।

यथा—शाकुन्तले ।

विष्कम्भकाद्यैरपि नो वधो वाच्योऽधिकारिणः ॥ ६३ ॥

अन्योन्येन तिरोधानं न कुर्याद्रसवस्तुनोः ।

रसः शृङ्गारादिः । यदुक्तं धनिकेन—

‘न चातिरसतो वस्तु दूरं विच्छिन्नतां नयेत् ।

रसं वा न तिरोदध्याद्वस्त्वलंकारलक्षणैः ॥’ इति ।

धीजं विन्दुः पताका च प्ररूरी कार्यमेव च ॥ ६४ ॥

अर्थप्रकृतयः पञ्च ज्ञात्वा योज्या यथाविधि ।

अर्थप्रकृतयः प्रयोजनसिद्धिहेतवः ।

तत्र बीजम्—

अल्पमात्रं समुद्दिष्टं बहुधा यद्विसर्पति ॥ ६५ ॥

ज्ञादापि कर्तव्यतामाह—अपेक्षितमिति । वाक्यहितमित्यर्थं । परित्यज्य विच्छिद्य । शेषं सरसं वस्तु । आमुखानन्तरं प्रस्तावनानन्तरमेव । आमुखाक्षेपसंश्रयः आमुखात्पितः । विष्कम्भकाद्यैरपीत्यर्थं । अधिकारिणः प्रधानफलप्रभो ॥ वस्त्वलंकारलक्षणैः वस्त्वलंकारस्वरूपे ॥ बहुधा विसर्पति

1. विष्कम्भकाद्यैरिति । यदुक्तं महर्षिणाष्टादशाध्याये—‘भद्रं प्रवेशके वा प्ररूरीना-
भिय नाटके वापि । न वधः कर्तव्यः स्थापयन्न स नाटकः स्यात् ॥ अवतरणेनैव
कार्यं संश्रयो महर्षिमेव वा नित्यम् । यदुभिः कार्यं प्रवेशके, प्रवेशके एतदेव ॥’ इति ॥

फलस्य प्रथमो हेतुर्वीजं तदभिधीयते ।

यथा—रत्नावल्यां वत्सराजस्य रत्नावलीप्राप्तिहेतुर्देवानुकूल्यलालितो यौगंधरायणव्यापारः । यथा वा—वेण्यां द्रौपदीकेशसंयमनहेतुर्मीमसेनक्रोधोपचितो युधिष्ठिरोत्साहः ।

अवान्तरार्थविच्छेदे विन्दुरच्छेदकारणम् ॥ ६६ ॥

यथा—रत्नावल्पामनङ्गपूजापरिसमाप्तौ कथार्थविच्छेदे सति 'उदयनस्येन्दोरिवोद्दीक्षते' इति सागरिका श्रुत्वा '(सहर्षम् ।) कथं एतो सो उदअणणरिन्दो' इत्यादिरवान्तरार्थहेतुः ।

व्यापि प्राप्तङ्गिकं वृत्तं पताकेत्यभिधीयते ।

सहकारिशेगेनोपचितं सद्भिन्विधावान्तरकार्याणि जनयति । फलस्य प्रधानफलस्य । प्रथमः प्रधानम् ॥ देवानुकूल्यलालितो देवानुगुण्योपचितः ॥ द्रौपदीकेशसंयमनं प्रधानफलम् । शत्रुवधादीन्यवान्तरफलानि ॥ उद्भेदकारणमनन्तरोत्थापनहेतुः ॥ कथमित्यादि । 'कथमेव स उदयननरेन्द्रः' इति संस्कृतम् ॥ व्यापि निर्वहणपर्यन्तं स्थायि, पौत्रान्तरनिष्पाद्यं प्रधानफलसाधनं प्राप्तङ्गिकम् । वृत्तं

१. बीजमिति । अत्र विशेषो मातृगुणाचार्यैरभिहितः—'फले यस्य हि संहारः फलबीजं तु तद्भवेत् । वस्तुबीजं कथा ज्ञेया अर्थबीजं तु नायकः ॥' इति । पूर्वमत्योदिष्टः पश्चाद् बहुधा विस्तारशाली कार्यफलको हेतुविशेषो बीजवद् बीजमित्युच्यते ॥

२. अचेति । अवान्तरकथाविच्छेदे तत्प्रधानकारी विन्दुः । उद्भेदकारणमिति जले तैलविन्दुवत्प्रसारित्वाद् विन्दुरिति व्यपदिश्यते ॥

३. उदयनस्येति । 'अस्तापास्त्रसमस्तमाति नभसः पारं प्रपाते त्वावास्यानीं समये सप्तं नृपजनः सार्यतने संपतन् । संप्रलेष सरोरुहसुविमुपः पादांस्तवासेवितुं प्रीत्युत्सर्व-कृतो दृशामुदयनस्येन्दोरिवोद्दीक्षते ॥' इति तु समस्तम् ॥

४. व्यापीति । यदुक्तं भरतेन—'यद्वृत्तं हि परार्थे स्यात्प्रधानस्योपकारकम् । प्रधानवच्च कल्प्येत सा पताकेति कीर्तिता ॥' इति ॥

१. 'पतान्तर-' इत्यादि—'मोघादिमात्यादि' इत्यन्तस्य स्थाने "वृत्तं धरितं फलान्तरम् । पताकेति केषांचिन्मतं दूषयति—पताकावाचकस्येति । फलान्तरं मृत्तमप्येजानातुपकारि 'न पताका' इत्यन्वयाः । तत्र हेतुमाह—गर्भं इति । निर्वाहः समाप्तिः । तस्य फलान्तरस्य पताका निर्वहणपर्यन्तमस्ति । इदं तु गर्भादीं नायकस्य फलान्तरे प्राचङ्गिकत्वेनेव व्यापिकपताकापदमयोगस्यरेऽपि तस्य व्यापकत्वमात्रेण पताकासङ्गान्वाशिरिति तस्या रूपपरमवृत्तिकरोति पताका नायकस्येति । कल्प्यत्वाद्दीक्षते लक्षणाति दर्शयति—गर्भं इति । निर्वाहः समाप्तिः । तस्य फलान्तरस्य समाप्यन इति मास्य पताकात्वमिति भावः । ननु तत्र तुगे पताकापदमयोगस्यैव पताका । सत्यम् । स च व्यापिको न मुख्य इत्याह—यदिपति । नायककृतं नायकस्य प्राचङ्गिकं फलान्तरं न तु प्राचङ्गिकी पताका ।

यथा—रामचरिते सुग्रीवादेः वेण्यां भीमादेः शाकुन्तले विदूष-
कस्य चरितम् ।

पताकानायकस्य स्यान्न स्वकीयं फलान्तरम् ॥ ६७ ॥

गर्भे संधौ विमर्शे वा निर्वाहस्तस्य जायते ।

यथा—सुग्रीवादेः राज्यप्राप्त्यादि । यत्तु मुनिनोक्तम्—

‘ओ गर्मादा विमर्शाद्वा पताका विनिवर्तते ।’ इति ।

तत्र ‘पताकेति । पताका नायकफलं निर्वहणपर्यन्तमपि पताकायाः
प्रवृत्तिदर्शनात्’ इति व्याख्यातमभिनवगुप्तपादैः ।

प्रासङ्गिकं प्रदेशस्थं चरितं प्रकरी मता ॥ ६८ ॥

यथा—कुलपत्यङ्के रावणजटायुसंवादः ।

प्रकरीनायकस्य स्यान्न स्वकीयं फलान्तरम् ।

अपेक्षितं तु यत्साध्यमारम्भो यन्निवन्धनः ॥ ६९ ॥

कर्म । ध्यापीत्यस्य व्यावृत्तिमाह—पताकेति । पताकाया नायकस्य स्वामिन-
स्वकीयं स्वमात्रोपकारि यत्फलान्तरं ‘न पताका-’ इत्यनुपपत्तेरान्वयः । अस्य
व्यापकत्वाभावमुपपादयति—गर्भे इति । ‘संधौ’ इति काकाक्षिन्यायेन उभयत्रा-
न्वेति । निर्वाहः समाप्तिः । तस्य फलान्तरस्य ॥ फलान्तरे मुनेः पताकापद-
प्रयोगस्याभिनवगुप्तपादाचार्यव्याख्यानेन गौणत्वमुपपाद्य स्वोक्तविरोधं परिहर्तु-
माह—यत्त्विति । तत्र मुनिवचने । पताका पताकापदम् । गौण्या वृत्त्या नायक-
फलं पताकानायकस्य फलान्तरम् । गौणत्वे हेतुमाह—निर्वहणेति ॥ प्रकरीमाह-
प्रासङ्गिकमिति । प्रदेशस्थमेकदेश इति । प्रासङ्गिकपदव्यावृत्तिमाह—प्रकरीति ।
प्रकरीनायकस्य प्रकरीस्वामिनः । स्वकीयं फलान्तरं प्रकृतानुपयोगि । ‘न प्रकरी’
इत्यनुपपत्तेरान्वयः । यथा जटायुमोक्षादिप्राप्त्यादि । कार्यमाह—अपेक्षितमिति ।
आकाङ्क्षितम् । न तु प्रासङ्गिकमित्यर्थः । आरम्भ उपाये प्रथमप्रवृत्तिः । यन्निव-

1. आ गर्भादिति । यदुत्तरार्थं तु ‘कसापसाञ्जिवन्धोऽस्याः परार्थः परिकीर्त्यते ॥’
इति ॥

2. प्रकरीति । भावप्रकाशिकायां तु विशेषः—‘शोभायै वैदिकादीनां यथा पुष्पा-
क्षतादयः । अश्वत्थवर्णनादिरस्तु प्रसङ्गे प्रकरी भवेत् ॥’ इति । यथा शाकुन्तले पृष्ठाङ्के—
‘ततः प्रविशति चूताङ्कुरमवलोकयन्ती चेदी । अपरा च पृष्ठतस्तस्याः ।’ इत्यादिना
‘नेपथ्ये’ इत्यन्वेन ॥

तत्र हेतुः—निर्वहणेति । प्रदेशस्थमेकदेशवृत्तिः । सुमीवराज्यप्राप्त्यादौ प्रासङ्गिकप्रदेशस्थे नायकपद-
ान्तरे प्रकरी‘यवहरानावातप्रातिव्याप्तिरिति प्रकरीलक्षणे तद्वेदे निवेशयतिभ्यासितुञ्जरति—‘प्रकरीति’
इति पाठभेदः पुलकान्तरे.

समापनं तु यत्सिद्धौ तत्कार्यमिति संमतम् ।

यथा—रामचरिते रावणवधः ।

अवस्थाः पञ्च कार्यस्य प्रारब्धस्य फलार्थिभिः ॥ ७० ॥

आरम्भयत्नप्राप्त्याशानियताप्तिफलागमाः ।

तत्र—

भवेदारम्भ औत्सुक्यं यन्मुख्यफलसिद्धये ॥ ७१ ॥

यथा—रत्नावल्यां रत्नावल्यन्तःपुरनिवेशार्थं यौगंधरायणस्यौत्सुक्यम् ।

एवं नायकनायिकादीनामप्यौत्सुक्यमाकरेषु बोद्धव्यम् ।

प्रयत्नस्तु फलावाप्तौ व्यापारोऽतित्वरान्वितः ।

यथा रत्नावल्याम्—‘तह वि ण अत्थि अण्णो दंसण उवाओ वि जघा तथा आलिहिअ जघासमीहिदं करइस्सम् ।’ इत्यादिना प्रतिपादितो रत्नावल्याध्वित्रलेखनादिवत्सरजसंगमोपायः । यथा च—रामचरिते समुद्रबन्धनादिः ।

उपायापायशङ्काभ्यां प्राप्त्याशा प्राप्तिसंभवः ॥ ७२ ॥

यथा—रत्नावल्यां तृतीयेऽङ्के वेपपरिवर्तनाभिसरणादेः संगमोपायाद्वासवदत्तालक्षणापायशङ्कया चानिर्धारितैकान्तसंगमरूपफलप्राप्तिप्रत्याशा । एवमन्यत्र ।

अपायाभावतः प्राप्तिर्नियताप्तिस्तु निश्चिता ।

अपायाभावानिर्धारितैकान्तफलप्राप्तिः ।

यथा रत्नावल्याम्—‘राजा—देवीप्रसादनं त्यक्त्वा नान्यमत्रोपायं

न्धनः सहच्छप्रयोज्य । समापनं सामप्रीसमवधानम् ॥ अचस्था अज्ञानि ॥ औत्सुक्यमुत्करागः । ‘नायकश्च नायिकादयश्च’ इति विप्रहः । अतो नैकशेषः ॥ तह वीति । ‘तथापि नास्त्यन्यो दर्शनोपाय इति यथा तथा आलिख्य यथासमीहितं करिष्यामि ।’ इति संस्कृतम् ॥ उपायश्च अपायस्य प्रतिबन्धकस्य शङ्का च

१. प्रयत्न इति । यदुक्तं नाट्यशास्त्रे—‘अपश्यतः फलप्राप्तिं यो व्यापारः फलप्राप्तिः । पर औत्सुक्यगमनं प्रयत्नः परिकीर्तितः ॥’ इति ॥

पश्यामि ।' इति देवीलक्षणापांयस्य प्रसादनेन निवारणानियतफलप्राप्तिः सूचिता ।

सावस्था फलयोगः स्याद्यः समग्रफलोदयः ॥ ७३ ॥

यथा—रत्नावल्यां रत्नावलीलामध्वकवर्तित्वलक्षणफलान्तरलामसंहितः । एवमन्यत्र ।

यथासंख्यमवस्थाभिराभिर्योगात्तु पञ्चभिः ।

पञ्चधैवेतिवृत्तस्य भागाः स्युः, पञ्च संधयः ॥ ७४ ॥

तल्लक्षणमाह—

अन्तरैकार्थसंबन्धः संधिरेकान्वये सति ।

एकेन प्रयोजनेनान्वितानां कथांशानामवान्तरैकप्रयोजनसंबन्धः संधिः ।

तद्भेदानाह—

मुखं प्रतिमुखं गर्भो विमर्श उपसंहृतिः ॥ ७५ ॥

इति पञ्चास्य भेदाः स्युः क्रमाल्लक्षणमुच्यते ।

यथोद्देशं लक्षणमाह—

यत्र बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससंभवा ॥ ७६ ॥

प्रारम्भेण समायुक्ता तन्मुखं परिकीर्तितम् ।

यथा—रत्नावल्यां प्रथमेऽङ्के ।

फलप्रधानोपायस्य मुखसंधिनिवेशिनः ॥ ७७ ॥

लक्ष्यालक्ष्य द्वयोद्भेदो यत्र प्रतिमुखं च तत् ।

ताभ्याम् । प्राप्ते. फलप्राप्ते. संभवः समावृत्ता । संशय इति यावत् ॥ सावस्थेति । समप्रस्थानेकफलस्य य उदयः सा फलयोगः फलगतौ नामावस्था । अन्यत्र वीरचरितादौ सीतालाभादिसहितो रावणवधादिः ॥ संधिमाह—यथासंख्यमिति । आभिरनन्तरोक्ताभिः ॥ अस्य संधेः । क्रमादुद्देशक्रमात् ॥ अर्थो वस्तु, रसः शङ्कारादिः, तयोः संभवो व्यञ्जनं यत्र । लक्ष्यालक्ष्य इव किञ्चिद्भेद

1. अन्तरेति । मन्दारमरन्देऽप्युक्तम्—'मुख्यप्रयोजनवशात्तयाज्ञानः संबन्धे । अवान्तरार्थसंबन्धः संधिः संधानरूपतः ॥' इति ॥

: यथा—रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के वत्सराजसागरिकासमागमहेतोरनु-
रागबीजस्य प्रथमाङ्कोपक्षितस्य सुसंगता-विदूषकाभ्यां ज्ञायमानतया
किञ्चिद्वक्ष्यस्य वासवदत्तया चित्रफलकवृत्तान्तेन किञ्चिदुन्नीयमानसोद्देश-
रूप उद्भेदः ।

फलप्रधानोपायस्य प्रागुद्भिन्नस्य किञ्चन ॥ ७८ ॥
गर्भो यत्र समुद्भेदो हासान्वेषणवान्मुहुः ।

फलस्य गर्भाकरणाद्गर्भः । यथा रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के—‘सुसं-
गता—सहि, अदक्षिणा दाणिं सि तुमं जा एवं भट्टिणा हृद्येण
गहिदा वि कोवं ण मुच्चसि ।’ इत्यादौ समुद्भेदः । पुनर्वासवदत्ताप्रवेशे
हासः । तृतीयेऽङ्के—‘सद्गतान्वेषणाय गंतः कथं चिरयति वसन्तकः ।’
इत्यन्वेषणम् । ‘विदूषकः—ही ही मोः, कोसम्बीरज्जलामेणावि ण
चादिसो पियववस्सस्स परितोसो जादिसो मम सआसादो पियववणं
सुणिअ भविस्सदि ।’ इत्यादावुद्भेदः । पुनरपि वासवदत्ताप्रत्यभिज्ञानाद्
हासः । सागरिकायाः संकेतस्थानगमनेऽन्वेषणम् । पुनर्लतापाशकरणे
उद्भेदः । अथ विमर्शः—

यत्र मुख्यफलोपाय उद्भिन्नो गर्भतोऽधिकः ॥ ७९ ॥
शापाद्यैः सान्तरायश्च स विमर्श इति स्मृतः ।

यथा शाकुन्तले चतुर्थाङ्कादौ—‘अनसूया—पिअंवदे, जह वि

इत्यर्थः । उद्भेद उद्देशः, अनुपायरूपबीजस्य ॥ सुसंगता सागरिकाया वयसा ॥
प्रागुद्भिन्नस्य प्रतिमुखोद्दिष्टस्य । हासस्तिरोभावः ॥ सहीति । ‘सखि, अदक्षि-
णोदानीमसि त्वं या एवं भर्त्रा हस्तेन गृहीतापि कोपं न मुच्चसि ।’ इति संस्कृतम् ।
ही हीति । ‘कौशाम्बीराज्यलामेनापि न तादृशः प्रियवयसस्य (हृदय) परितोपो
यादृशो मम सखासादद्य प्रियवचनं श्रुत्या भविष्यति ।’ इति संस्कृतम् ॥ शापाद्यै-
रित्याद्यपदेन भयादिप्रहणम् । सान्तरायो विघ्नान्छिष्टः । भयेन सान्तरायो यथा—
रत्नावल्यां सागरिकासंगमोपायः, वत्सराजानुरागो वासवदत्ताभयालिङ्गितः ॥ पि-
अंवदे इति । ‘प्रियंवदे, यद्यपि गान्धर्वेण विवाहेन निर्दूषकत्वाणा प्रियसखी

1. फलेति । नाट्यशालेऽपि—‘उद्भेदस्तस्य बीजस्य प्राप्तिरप्राप्तिरेव वा । पुनश्चान्वे-
षणं यत्र स गर्भ इति संक्षिप्तः ॥’ इति ॥

2. यथेति । नाट्यशालेऽपि—‘गर्भोऽभिन्नबीजाद्यो विलोमनङ्कतोऽपि वा । कोप-
व्यसनयो वापि स विमर्श इति स्मृतः ॥’ इति ॥

गन्धव्वेण विवाहेण णिव्वुत्तकल्लाणां पिअसंही सउन्तला अणुरुवमत्तु-
भाईणी संवुत्तेति निव्वुदं मे हिअअम्, तह वि एत्तिअं चिन्तणिज्जम् ।
इत्यत आरभ्य सप्तमाहोपक्षितार्च्छकुन्तलाप्रत्यभिज्ञानात्प्रागर्थसंचयः
शकुन्तलाविस्मरणरूपविभ्रालिङ्गितः ।

अथ निर्वहणम्—

वीजवन्तो मुखाद्यर्था विप्रकीर्णो यथायथम् ॥ ८० ॥

एकार्थमुपनीयन्ते यत्र निर्वहणं हि तत् ।

यथा वेण्याम्—‘कञ्चुकी—(उपखल । सहपम् ।) महाराज, वर्षसे ।
अयं खलु भीमसेनो दुर्योधनक्षतजारुणीकृतसर्वेशरीरो दुर्लक्ष्यव्यक्तिः ।
इत्यादिना द्रौपदीकेशसंयमनादिमुखसंध्यादिबीजानां निजनिजस्थानोप-
क्षितानामेकार्थयोजनम् ।

यथा वा—शाकुन्तले सप्तमाहे शकुन्तलामिज्ञानादुत्तरोऽर्धराशिः ।
एषामज्ञान्याह—

उपक्षेपः परिकरः परिन्यासो विलोभनम् ॥ ८१ ॥

युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परिभावना ।

उद्भेदः करणं भेद एतान्यङ्गानि वै मुखे ॥ ८२ ॥

ययोद्देशं लक्षणमाह—

काव्यार्थस्य समुत्पत्तिरुपक्षेप इति स्मृतः ।

काव्यार्थे इतिवृत्तलक्षणप्रस्तुताभिधेयः ।

शकुन्तला अनुरूपमर्तुभागिनी संवृतेति निर्वृतं मे हृदयम्, तथाप्येतां चिन्तनीयम् ।
इति संस्कृतम् ॥ मुखादीत्यादिना प्रतिमुख-गर्भ-विमर्शानां प्रहणम् । मुखादयोऽर्था
इतिवृत्तभागाः । विप्रकीर्णा उपक्षिताः । यथायथं स्वस्थाने । एकार्थमेक-
प्रयोजनम् । उपनीयन्ते युज्यन्ते । ‘एकार्थम्’ इति पाठे एकवाक्यत्वार्थमुपनी-
यन्ते । प्रतिपाद्यन्त इत्यर्थः ॥ मुखसंध्यादयश्च बीजं चेति विप्रहः ॥ एषां मुखा-
दीनाम् । द्वादशमुखसंध्याज्ञान्याह—उपक्षेप इति । समुत्पत्तिः संक्षेपेण उपक्षे-

1. बीजेति । मुधाकरोऽप्युक्तम्—‘मुखसंध्यादयो यत्र विकीर्णा बीजसंयुताः ।

महाप्रयोजनं सन्ति तन्निर्वहणमुच्यते ॥’ इति ॥

१. ‘शकुन्तलाप्रत्यभिज्ञानात्’ इति घ पुस्तके नास्ति.

यथा वैण्याम्—'भीमः—

लाक्षागृहानल-विपान्न-सभाप्रवेशैः

प्राणेषु वित्तनिचयेषु च नः प्रहृत्य ।

आकृष्य पाण्डववधूपरिधानकेशा-

'स्वस्था भवन्ति मयि जीवति धार्तराष्ट्राः ॥'

समुत्पन्नार्थचाहुल्यं ज्ञेयः परिकरः पुनः ॥ ८३ ॥

यथा तत्रैव—

'प्रवृद्धं यद्वैरं मम खलु शिशोरेव कुरुमि-

नं तत्रायो हेतुर्न भवति किरीटी न च युवाम् ।

जैरासंधस्योरःस्यलमिव विरूढं पुनरपि,

क्रुधा भीमः संधिं विघटयति यूयं घटयत ॥'

तन्निष्पत्तिः परिन्यासः—

यथा तत्रैव—

'चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघात-

संचूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।

स्त्यानावनद्धघनशोणितशोणपाणि-

रुचंसयिष्यति कचांस्तव देवि ! भीमः ॥'

पणम् । क्वचित् 'समुत्पत्तिः' इति पाठः ॥ लाक्षेत्यादि । अत्र वैरप्रवाशनेनात्मसंभावनया च वैरोद्धरप्रकारस्येतिवृत्तस्य सूचनम् ॥ बाहुल्यमतिशयेन सूचनम् ॥ मम भीमस्य क्रुधा । शिशुत्वेनात्मनिर्देशः । आयो युधिष्ठिरः । युवां नकुलेसहदेवौ । विरूढं निश्चितं विशालं च । अत्र संधिविघटनेन वैरोद्धरणप्रकारस्याधिकसूचनम् । अस्याधिकसूचितस्य निष्पत्तिर्निश्चयापत्तिः ॥ स्त्यानेति । स्त्यानेन समूहेन अवनद्धं संबद्धं यद् घनं निविडं शोणितं तेन शोणः पाणिर्यस्य सः । उचंसयि-

1. लाक्षेति । लाक्षया निर्मितं गृहं लाक्षागृहं तत्र दत्तोऽनलो वह्निः । विषेण मिश्रितमन्नम् । घृतक्रीडार्थं सभायां प्रवेशः । एतैः ॥

2. जरेति । जन्मकाले मगधराजस्य शरीरं द्विखण्डमासीत्, तत्पुनर्जानामिकवां राक्षसा योजितम्, तस्माज्जरासंध इति नाम जातम् ॥

3. स्त्यानेति । स्त्यानं क्षिम्भम् । 'स्त्यानं क्षिम्भे प्रतिष्थाने पनत्वालस्यपोरपि' इति मेदिनी । अवनद्धं लभं यद् घनं सान्द्रं शोणितं रुचं तेन शोणी रुचवर्णौ पाणी यस्य सः ॥

अत्रोपक्षेपो नामेतिवृत्तलक्षणस्य काव्याभिधेयस्य संक्षेपेणोपक्षेपण-
मात्रम् । परिकरस्तस्यैव बहुलीकरणम् । परिन्यासस्ततोऽपि निश्चयाप-
त्तिरूपतया परितो हृदये न्यसनम् । इत्येषां भेदः । एतानि चाङ्गानि
उक्तेनैव पौर्वापर्येण भवन्ति । अङ्गान्तराणि त्वन्यथापि ।

गुणारूपानं विलोभनम् ।

यथा तत्रैव—‘द्रौपदी—णाघ, किं दुःकरं तए परिकुविदेण’ ।
यथा वा मम चन्द्रकलायां चन्द्रकलावर्णने—‘सेयम्, तारूप्यस्य वि-
लासः—’ इत्यादि (१३० पृ.) । यत्तु शाकुन्तलादिषु ‘श्रीवामङ्गाभि-
रामं—’ इत्यादि मृगादिगुणवर्णनं तद्गीजार्थसंबन्धाभावात्त संध्यङ्गम् ।
एवमङ्गान्तराणामप्यूहम् ।

संप्रधारणमर्थानां युक्तिः—

यथा—वेण्यां सहदेवो भीमं प्रति—‘आर्य, किं महाराजसदेशो-
ऽयमव्युत्पन्न एवार्येण गृहीतः ।’ इत्यतः प्रभृति यावद्गीमवचनम् ।

‘युष्मान्हेपयति क्रोधाद्भोके शत्रुकुलक्षयः ।

न लज्जयति दाराणां सभायां केशकर्पणम् ॥’ इति ।

प्राप्तिः सुखागमः ॥ ८४ ॥

यथा तत्रैव—‘मङ्गामि कौरवशतं समरे न कोपात्—’ इत्यादि
(२४२ पृ.) । ‘द्रौपदी—(श्रुत्वा । सहर्षम् ।) णाघ, अस्सुदपुत्रं
क्व एदं वंअणम् । ता पुणो पुणो भण ।’

प्यति विभूपयिष्यति । अत्राल्यन्तस्त्वितस्य निधयोपादानम् ॥ उपक्षेपादीनां प्रया-
णा भेदं स्पष्टयति—अत्रेत्यादिना । किमिति । ‘किं दुःकरं त्वया परिकुपितेन ।’
इति संस्कृतम् ॥ हा (विला) सः प्रनाशः । वीजार्थस्य कार्यस्य । एवमङ्गान्त-
राणामिति । वीजार्थसंबन्धेऽङ्गत्वम् । नान्यथेत्यर्थः ॥ युक्तिः कर्तव्यत्वनिधयः ।
अव्युत्पन्नोऽविचार्यः ॥ हेपयति लज्जयति । णाघेति । ‘नाघ, अधुतपूर्वं खल्विदं

१. ग्रीवेति । ‘श्रीवामङ्गाभिरामं मुद्गरमुपतति स्वन्दने बद्धदृष्टिः प्रश्नार्थेन प्रविष्टः
शरपतनभवाद्भ्रुवसा पूर्वकायम् । दर्भैरर्धोवलीदैः श्रमनिवृत्तमुखभ्रशिशिभिः कीर्णवर्मा
पश्योदभ्रपुतत्वादियति बहुतर स्तोकमुन्यां प्रवाति ॥’ इति तु समस्तम् ॥

२. प्राप्तिरिति । नाव्यशस्त्रेऽयुक्तम्—‘सुखार्थेसाभिगमन प्राप्तिरित्यभिधीयते ॥’
इति ॥

बीजस्यागमनं यत्तु तत्समाधानमुच्यते ।

यथा तत्रैव—(नेपथ्ये ।) भो भो विराटद्रुपदप्रभृतयः, श्रूयताम्-
यत्सत्यव्रतभङ्गभीरुमनसा यत्नेन मन्दीकृतं

यद्विस्तर्तुमपीहितं शमयता शान्तिं कुलस्येच्छता ।

तद्द्यूतारणिसंभृतं नृपसुताकेशाम्बराकर्षणैः

क्रोधज्योतिरिदं महत्कुरुवने यौधिष्ठिरं जृम्भते ॥'

अत्र 'स्रस्या भवन्तु मयि जीवति—' इत्यादि(२८६ पृ.) बी-
जस्य प्रधाननायकामिमत्त्वेन सम्यगाहितत्वात्समाधानम् ।

सुखदुःखकृतो योऽर्थस्तद्विधानमिति स्मृतम् ॥ ८५ ॥

यथा बालचरिते—

'उत्साहातिशयं वत्स । तव बाल्यं च पश्यतः ।

मम हर्षविषादाभ्यामाक्रान्तं युगंपन्ननः ॥'

यथा वा मम प्रभावत्याम्—'नयनयुगासेचनकम्—' इत्यादि
(२०४ पृ.) ।

कुतूहलोत्तरा वाचः प्रोक्ता तु परिभावना ।

यथा—वेण्यां द्रौपदी युद्धं स्यान्न वेति संशयाना तूर्यशब्दानन्तरम्
'णाघ, किं दाणिं एसो पलञ्जलहरत्थणिदमत्थरो खणे खणे समरदु-
न्दुभी ताडीभदि ।'

बीजार्थस्य प्ररोहः स्यादुद्भेदः—

यथा तत्रैव—'द्रौपदी—णाघ, पुणो वि तए समासासइदवा ।

वचनम् । तत्पुनः पुनर्भण ।' इति संस्कृतम् । आगमनं प्रधाननायकामिमत्त्वेन
ज्ञानम् ॥ द्यूतमक्षकीडेवारणिनिर्मन्यनकाष्ठं तेन संसृतमुत्पादितम् ॥ उत्साहाति-
शयमिति । श्रीरामं प्रति भार्गवस्योक्तिरियम् । बाल्यमविचारितं कर्म हरकामुक-
भङ्गरूपम् । यद्वा बाल्यं बालकत्वम् । बालकेन सह समरः कर्तव्य इति दुःखम् ।
अत्र भार्गवस्य धीरामपराभवोद्यमरूपोऽर्थः सुखदुःखाभ्यां विहितः ॥ कुतूहलो-
त्तराः कौतुकबहुलाः ॥ णाघ किमिति । 'नाघ, किमिदानीमेव प्रलयजलधर-
स्वनितमन्यरः क्षणे क्षणे समरदुन्दुभिस्ताड्यते ।' इति संस्कृतम् ॥ प्ररोहो भव-

१. महदिति । नृपसुताकेशाम्बराकर्षणैर्महदिति श्रेयना ॥

भीमः—

भूयः परिभवक्लान्तिलज्जाविधुरिताननम् ।

अनिःशेषितकौरव्यं न पश्यसि वृकोदरम् ॥१॥

करणं पुनः ॥ ८६ ॥

प्रकृतार्थसमारम्भः—

यथा तत्रैव—‘देवि, गच्छामो वयमिदानीं कुरुकुलक्षयाय ।’ इति ।

भेदः ‘संहतभेदनम् ।

यथा तत्रैव—‘अत एवाद्यप्रभृति भिन्नोऽहं भवद्भ्यः ।’ ‘केचित्तु
‘भेदः प्रोत्साहना’ इति वदन्ति ।

अथ प्रतिमुखाङ्गानि—

विलासः परिसर्पश्च विधुतं तापनं तथा ॥ ८७ ॥

नर्म नर्मद्युतिश्चैव तथा प्रगमनं पुनः ।

विरोधश्च प्रतिमुखे तथा स्यात्पर्युपासनम् ॥ ८८ ॥

पुष्पं वज्रमुपन्यासो वर्णसंहार इत्यपि ।

तत्र—

समीहा रतिभोगार्था विलास इति कथ्यते ॥ ८९ ॥

रतिलक्षणस्य भावस्य यो हेतुभूतो भोगो विषयः प्रमदा पुरुषो वा
तदर्था समीहा विलासः । यथा शाकुन्तले—

एवायत्वेनोद्गावनम् ॥ णाधेति । ‘नाथ, पुनरपि त्वया समाश्वासयितव्या ।’ इति
संस्कृतम् ॥ विधुरिताननं नतमुखम् ॥ प्रकृतार्थस्य सम्यगारम्भः ॥ संह-
तानामविरुद्धकर्मत्वेन मिलितानां भेदनं संपाताञ्चालनम् ॥ त्रयोदश प्रतिमुखा-
ङ्गान्याह—‘विलास इति । तदर्थं तदुपयोगार्थं । सपरिहा उद्धर ।’ तस्याः
प्रियायाः भावः सुरतचेष्टा च दर्शनं च ते आयासयति बाञ्छति रतिं प्रीतिम् ।

1. भेद इति । ऋषिणाप्युक्तम्—‘संपातभेदनार्थो यः स भेद इति कीर्तितः॥’ इति ॥

2. केचिदिति । दशरूपककारादयः ॥

१. ‘संहति’ क-ख-ग-घ. २. ‘विधुतं’ क. ३. ‘तापनम्’ क-ख ग. ४. ‘प्रगमनम्’ इति नाट्यशास्त्र-
दशरूपकवत्स्य पाठः. ५. ‘नितोषा’ इति नाट्यशास्त्र दशरूपकवत्स्य पाठः.

‘कामं प्रिया न सुलभा मनस्तु तद्भावदर्शनायासि ।

अकृतार्थेऽपि मनसिजे रतिमुभयप्रार्थना कुरुते ॥’

इष्टनष्टानुसरणं परिसर्पश्च कथ्यते ।

यथा शाकुन्तले—‘राजा—भवितव्यमत्र तथा । तथा हि ।

अभ्युन्नता पुरस्तादयगाढा जघनगौरवात्पश्चात् ।

द्वारेऽस्य पाण्डुसिकते पदपङ्क्तिर्दृश्यतेऽभिनवा ॥’

कृतस्थानुनयस्यादौ विधुतं त्वपरिग्रहः ॥ ९० ॥

यथा तत्रैव—‘अलं वो अन्तेऽरविरहपञ्जुस्तुष्टुण राणसिणा उवरु-
द्वेण । केचित्तु ‘विधुतं स्यादरतिः’ इति वदन्ति ।

उपायादर्शनं यत्तु तापनं नाम तद्भवेत् ।

अकृतार्थे अकृतार्थे । उभयोः प्रियाभावदर्शनयोः प्रार्थना कामना ॥ इष्टस्य
अमीष्टस्य नष्टस्य अदृष्टस्य अनुसरणमन्वेषणम् ॥ अचगाढा अतिनिद्रा । पद-
पङ्क्तिः पदचिह्नश्रेणी ॥ अलं वो इति । ‘अलं वोऽन्तःपुरविरहपर्युत्सुकेन राज-

१. अकृतेति । मनसिजेऽकृतार्थेऽप्युभयप्रार्थना स्वस्वामिलापो रतिं राग दतः कुरुते
प्रीतिमुत्पादयति । अहं तत्र गमिष्यामि, तामेवं वक्ष्य इत्यात्माभिलाषः । एवं मां प्रति
तस्या अप्यभिलाषो मनसिजेऽकृतार्थे संभवति ॥

२. अभ्युन्नतेति । पुरस्तात्पादाग्रभागेऽभ्युन्नता । उन्नतत्वं च पश्चाद्भागापेक्षया ।
पश्चात्पार्श्वदेशे ॥

३. केचिदिति । दशरूपककारादयः । काव्येन्दुमकाशकारा अपि ‘इष्टानवातिरन्वि-
तारतिर्विधुतमुच्यते ।’ इति तद्वचनं वदन्ति । ‘श्यामां श्यामलिमानमानयत भोः ! साग्ने-
र्नपीकूर्पकैर्मन्त्रं तन्नमथ प्रयुज्य हरत श्वेतोपलनां शिवम् । चन्द्रं चूर्णयत क्षणाच्च कणशः
कृत्वा शिलापट्टके येन द्रष्टुमद्य क्षमे दश दिशस्तद्रकमुद्राङ्किताः ॥’ इत्युदाहरन्ति च ॥

४. तापनमिति । दशरूपके तु तापनस्थले शमो निर्दिष्टः । तथा च तद्वाक्यम्—
‘तच्छमः शमः’ इति । तच्छब्देन पूर्वेनिर्दिष्टा अरतिशृङ्खले तस्या उपशमः शम इति तदर्थः ।
यथा रत्नावल्याम्—‘राजा—वयस्य, अनया लिखितोऽहमिति यत्तत्त्वम्, आत्मन्यपि मे
बहुमानः । तत्कथं न पश्यामि ।’ इति प्रक्रमे ‘सागरिका—(आत्मगतम् ।) दिग्भ्रम, सम-
दसत् । मणोरहो वि दे यत्तिअ भूणि ण गदो ।’ इति किञ्चिदरत्युपशमाच्छम इति तदुदा-
हरणम् । काव्येन्दुमकाशेऽपि ‘शमोऽरतिशमो क्षेवः’ इति तथैव लक्षणम् । शाकुन्तले—
‘शकुन्तलावामनुरक्तस्य राशो ब्राह्मणकन्यात्वेनारतो पुनः ‘असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा—’
इत्यादिनारतेरपशमाच्छमः’ इत्युदाहरणमात्रे भेदः । मन्दारमन्देऽप्येवमेव तद्व-
क्षणं निहितम् ॥

यथा रत्नावल्याम्—‘सागरिका—

अ. १११ ॥

दुल्लहजणापुराओ लज्जा गुरुई परवसो अप्पा ।

पियसहि विसमं पेम्मं मरणं सरणं णवरि एक्कम् ॥’

परिहासवचो नर्म—

यथा रत्नावल्याम्—‘सुसंगता—सहि, जस्स किदे तुमं आअदा सो अअ दे पुरदो चिद्धदि । सागरिका—(साभ्यसयम् ।) कस्स किदे अहं आअदा । ‘सुसंगता—अलं अण्णसंकिदेण । णं चित्तफलअस्स ।’

द्युतिस्तु परिहासजा ॥ ९१ ॥

नर्मद्युतिः—

यथा तत्रैव—‘सुसंगता—सहि, अदक्खिणा दाणिं सि तुमं जा एधं भट्टिणा हत्थावलम्बिदावि कोवं ण मुञ्चसि । सागरिका—(सधूमन्नमीपद्विहस्य ।) सुसंगदे, दाणिं वि कीलिटं न विरमसि । केचित्तु—‘दोषस्याच्छादनं हास्यं नर्मद्युतिः’ इति वदन्ति ।

प्रगमनं वाक्यं स्यादुत्तरोत्तरम् ।

पिंणा उपरुद्धेन ।’ इति संस्कृतम् । सेख्या कृतस्य राजावस्थानानुनयस्य राज्ञा अपरिग्रहः ॥ अरतिरवज्ञा ॥ दुल्लहेति । ‘दुर्लभजनानुरागो लज्जा शुर्वो परवश आत्मा । प्रियसखि विपमं प्रेम मरणं शरणं केवलमेकम् ॥’ इति संस्कृतम् । णवरि-अ-शब्दः केवलाथो देशी । सहीति । ‘सखि, यस्य कृते त्वमागता सोऽयं ते पुरतस्तिष्ठति ।’ इति संस्कृतम् । ‘कस्य कृते अहमागता ।’ इति संस्कृतम् । ‘अल-मन्यशाङ्कितेन । ननु चित्रफलकस्य । इति संस्कृतम् ॥ ‘सखि, अदक्षिणेदानीमसि त्वं या एवं भर्ता हस्तावलम्बितापि कोपं न मुञ्चसि ।’ इति संस्कृतम् । ‘सुसंगते, इदानीमपि कीलितं न विरमसि ।’ इति संस्कृतम् ॥ उत्तरमुत्कृष्टतरमुत्तरं यस्य

1. परीति । नाट्यशास्त्रेषुक्तम्—‘कीदार्थं विहितं अत्र हास्यं नमेति तरमुत्तम् ।’ इति ॥

2. दोषेति । तथा च भरतः—‘दोषप्रच्छादनार्थं तु नर्मद्युतिरिति स्पष्टम् ।’ इति । काव्येन्दुप्रकाशकारोऽपि ‘नर्मद्युतिः कोपद्युतिः’ इति लक्षणं चकार ॥

3. प्रगमनमिति । मन्दारमरन्देऽप्युक्तम्—‘तस्यानुरागनीजस्य चोत्तरोत्तरभाषणेः । प्रकाशनं प्रगमनमिति नाट्यविदो विदुः ॥’ इति ॥

यथा विक्रमोर्वश्याम्—“उर्वशी—जम्बु जम्बु महाराजो ।
राजा—मया नाम जितं यस्य त्वया जय उदीर्यते ।” इत्यादि ।

विरोधो व्यसनप्राप्तिः—

यथा चण्डकौशिके—‘राजा—नूनमसमीक्ष्यकारिणा मया अन्धे-
नेव स्फुरच्छिखाकलापो ज्वलनः पद्भ्यां समाक्रान्तः ।’

कृतस्यानुनयः पुनः ॥ ९२ ॥

स्यात्पर्युपासनं—

यथा रत्नावल्याम्—‘विदूषकः—भो, मा कुप्य । एसा हि कद-
लीघरन्तरं गदा ।’ इत्यादि ।

पुष्पं विशेषवचनं मतम् ।

यथा तत्रैव—‘(राजा हस्ते गृहीत्वा स्पर्शं नाटयति ।) विदूषकः—भो
वयस्स, एसा अपुत्रा सिरी तए समासादिदा । राजा—वयस्य, सत्यम् ।
श्रीरेषा, पाणिरप्यस्याः पारिजातस्य पल्लवः ।
कुतोऽन्यथा खवत्येव स्वेदच्छामृतद्रवः ॥’

प्रत्यक्षनिष्ठुरं वज्रम्—

यथा तत्रैव—‘राजा—कथमिहस्योऽहं त्वया ज्ञातः । सुसं-
गता—ण केवलं तुमं समं चित्तफलएण । ता जाव गदुअ देवीए
णिवेदइस्सम् ।’

उपन्यासः प्रसादनम् ॥ ९३ ॥

तत् ॥ ‘जम्बु जयतु महाराजः ।’ इति संस्कृतम् ॥ व्यसनस्य विषदः प्राप्तिः ॥
‘भोः, मा कुप्य । एसा हि कदलीघरन्तरं गता ।’ इति संस्कृतम् ॥ एसा साग-
रिका ॥ विशेषस्य प्रकर्षस्य वचनम् ॥ ‘भो वयस्य, एसा अपूर्वा थीस्त्वया समा-
सादिता ।’ इति संस्कृतम् ॥ प्रत्यक्षं साक्षात्निष्ठुरं परुषवचनम् । वज्रवद्-
त्वाद् वज्रम् ॥ ‘न केवलं त्वं समं चित्तफलकेन । तदावद्गत्वा देव्यै निवेदयिष्यामि’
इति संस्कृतम् ॥ ‘भर्तः, अलं शङ्कया । मयापि भर्त्र्याः प्रसादेन क्रीडितमेव एतैः ।

1. कृतस्येति । नाट्यशास्त्रेऽपि—‘कुदस्यानुनयो वस्तु भवेत्पर्युपासनम् ।’ इति ॥

2. विशेषेति । रागजनकमित्यर्थः ॥

3. प्रत्यक्षेति । नाट्यशास्त्रे मर्षादिषु पञ्चकम्—‘विदूषकवचनप्रायं वज्रमित्यभि-
धीयते ।’ इति ॥

यथा तत्रैव—‘सुसंगता—भट्टण, अलं सङ्गाए । मए वि भट्टिणीए पसादेण कीलिदं ज्जेव एदिहिं । ता किं कण्णाभरणेण । अदो वि मे गरुअरो पसादो एसो, जं तुए अहं एत्थ आलिहिदत्ति कुविदा मे पिअसही साअरिआ । एसा ज्जेव पसादीअदु ।’ केचित्तु—‘उपपत्तिकृतो ह्यर्थ उपन्यासः स कीर्तितः ।’ इति वदन्ति । उदाहरन्ति च, तत्रैव—‘अदिमुहरा वल्लु सा गब्भदासी’ इति ।

चातुर्वर्ण्योपगमनं वर्णसंहार इष्यते ।

यथा महावीरचरिते तृतीयेऽङ्के—

‘परिपदियमृपीणामेप वीरो युंघाजि-

त्सह नृपतिरमात्यैर्लोमपादंश्च वृद्धः ।

अयमविरतयज्ञो ब्रह्मवादी पुराणः

प्रभुरपि जनकानामङ्ग भो याचकस्ते ॥’

इत्यत्र ऋषिक्षत्रादीनां वर्णानां मेलनम् ।

अभिनवगुप्तपादास्तु—‘वर्णशब्देन पात्राण्युपलक्ष्यन्ते । संहारो-मेलनम्’ इति व्याचक्षते । उदाहरन्ति च रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के—‘अदो वि मे अअं गुरुअरो पसादो—’ इत्यादेरारभ्य ‘णं हत्थे गेण्हिअ पसादेहि णम् । राजा—कासौ कासौ ।’ इत्यादि ।

तर्हि कर्णाभरणेन अतोऽपि मे गुरुतरः प्रसाद एषः, यत्त्वया अहमत्र - आलिखितेति कुपिता मे प्रियसखी सागरिका । एषैव प्रसाद्यताम् ।’ इति संस्कृतम् ॥ उपपत्तिर्द्वन्द्वः, तथा कृतः ॥ ‘अतिमुखरा खल्वेपा(सा) गर्भदासी ।’ इति संस्कृतम् । दासीगर्भजाता दासी गर्भदासी ॥ अत्रारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम्, तस्योपगमनं मेलनम् ॥ ‘अतोऽपि मे अयं गुरुतरः प्रसादः ।’ इति संस्कृतम् । ‘ननु हस्ते गृहीत्वा प्रसादय एनाम् ।’ इति संस्कृतम् । अत्र राज-विदूषक-सागरिका-सुसंगता-पात्राणां मेलनम् ॥

1. उपेति । नाट्यशास्त्रे त्विदमेवोपन्यासलक्षणमुपलभ्यते ॥

2. ऋषीणामिति । ऋषिः वेद पश्यतीति ऋषिः । गत्यर्थकानां ज्ञानार्थकत्वाद् धातु-नामनेकार्थकत्वाद्देव ऋषेर्दशने वृत्तिः । यास्कोऽपि ऋषिशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं वेदसवन्धि-दर्शनमेव निर्णीतवान् । दर्शनं च प्रत्यक्षीकरणं न चाक्षुषज्ञानमिति ॥

3. युधाजिदिति । युधाजित्कैकेयीभ्राता ॥

4. लोमपादेति । लोमपादोऽङ्गदेशाधिपतिः ॥

अथ गर्भाङ्गानि—

अभूताहरणं मार्गो रूपोदाहरणे क्रमः ॥ ९४ ॥

संग्रहश्चानुमानं च प्रार्थना क्षितिरेव च ।

त्रो(तो)टकाधिवलोद्देगा गर्भे स्युर्विद्रवस्तथा ॥ ९५ ॥

तत्र व्याजाश्रयं वाक्यमभूताहरणं मतम् ।

यथा अश्वत्थामाङ्के—

‘अश्वत्थामा हत इति पृथासूनुना स्पष्टमुक्त्वा

स्वैरं शेषे’ गज इति पुनर्व्याहृतं सत्यवाचा ।

तच्छ्रुत्वासौ दयिततनयः प्रत्ययात्स्य राज्ञः

शस्त्राण्याजौ नयनसलिलं चापि तुल्यं भुमोच ॥’

तत्त्वार्थकथनं मार्गः—

यथा चण्डकौशिके—‘राजा—भगवन्,

गृह्यतामर्जितमिदं भार्यातनयविक्रयात् ।

शेषस्वार्थे करिष्यामि चण्डालेऽप्यात्मविक्रयम् ॥’

रूपं वाक्यं वितर्कवत् ॥ ९६ ॥

यथा रत्नावल्याम्—‘राजा—

मनः प्रकृत्यैव चलं दुर्लक्ष्यं च तथापि मे ।

कामेनैतत्कथं विद्धं समं सर्वैः शिलीमुखैः ॥’

उदाहरणमुत्कर्षयुक्तं वचनमुच्यते ।

अत्र नयोदसगर्भाङ्गान्याह—अभूताहरणमिति । व्याजाश्रयं छलसपदम् ॥

१. पृथासूनुनेति । पृथासूनुना शुधिष्ठिरेण ॥

२. शेषे इति । शेषे वाक्यसमाप्तात् ॥

३. असाविति । असी श्लो. ॥

४. गृह्यतामिति । कौशिक प्रति राज्ञो हरिश्चन्द्रस्योक्तिरेषा ॥

५. रूपमिति । नाट्यशास्त्रेऽप्युक्तम्—‘चित्रार्थसंग्रहो यत्तद्रूपमिति कीर्तितम् ।’

इति ॥

२. ‘लोचक’ इति नाट्यशास्त्रादिषु पाठः. ३. ‘अस’ घ. ४. ‘अस’ घ. ५. उत्तरार्धे नाट्य-प-पुस्तके

यथा अश्वत्थामाङ्के—

‘यो यः शस्त्रं विभर्ति स्वमुजगुरुर्मदः पाण्डवीनां चमूनां,
यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा ।
यो यस्तत्कर्मसाक्षी, चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः
क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम् ॥’
भावतत्त्वोपलब्धिस्तु क्रमः स्यात्—

यथा शाकुन्तले—‘राजा—स्थाने खलु विस्मृतनिमेषेण चक्षुषा
प्रियामवलोकयामि । तथाहि ।

उँनमितैकभ्रूलतमाननमस्याः पदानि रचयन्त्याः ।

पुलकाञ्चितेन कथयति मय्यनुरागं कपोलेन ॥’

संग्रहः पुनः ॥ ९७ ॥

सामदानार्थसंपन्नः—

यथा रत्नावल्याम्—‘राजा—साधु वयस्य, इदं ते पारितोषिकम् ।
(इति कटकं ददाति ।)’

लिङ्गाद्बहुऽनुमानता ।

तत्त्वार्थकथनं यथार्थकथनम् ॥ गर्भशय्या जरायुः । जगतामन्तकस्य यमस्य ॥
‘निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिया’ इत्युक्तलक्षणस्य भावस्य (१२८ पृ.)
तत्त्वोपलब्धिर्याध्यायानुभवः ॥ पदानि व्यवसितानि । अत्र यद्यपि ‘भ्रूनेत्रादिवि-
कारैस्तु संगोगेच्छाप्रकाशकः । भाव एवात्पसंलक्ष्यविकारो हाव इष्यते ॥’ इत्युक्त-
लक्षणो हाव एव, तथापि विशेषतया तत्र स्थितिरिति नानुपपत्तिः ॥ सामेति ।
प्रियवचनं साम, तेन दानेन चार्थस्य संपत्तिरित्यर्थः ॥ इदमिति । अत्र सामदानाभ्यां
दत्तपारितोषद्वारा सामरिक्तसंघटनादिरूपार्थसंपादनम् ॥ लिङ्गाद् व्याप्तिपक्षधर्मता-
भ्यां साधनज्ञानात् । ऊहो व्यापकतानुभवः । ‘अनुमानता’ इति ताप्रलायः स्वार्थे ॥

१. प्रतीप इति । मयि रणे चरति सति यो यः प्रतीपः प्रसिद्धो भवेदित्यर्थः ॥

२. उन्नमितेति । येषां भ्रूलोन्नमिता तद्विषयकपोलस्यैव पुत्राभितत्वमित्येकवच-
नम् । मयीति स्वस्वाधिकरणत्वेन धन्यतां शुभगमन्यतां च ध्वनयति । रणेः पश्यवसानु-
रागः । उक्तं च सुधाकरे—‘अङ्कुरवृक्षवकलिकाप्रयत्नपरिभोगभागिवं क्रमशः । प्रेमा मानः
प्रणयः श्लेशे रागोऽनुराग इत्युक्तेः ॥’ इति ॥

३. लिङ्गादिति । नाट्यशास्त्रेषुक्तम्—‘रूपानुरूपगमनमनुमानमिति रपृतम् ।’
इति ॥ अत्र ‘अनुमा मता’ इति पाठः शुभमः ॥

यथा जानकीराघवे नाटके—‘रामः—

लीलागतैरपि तरङ्गयतो धरित्री-

मालोकनैर्नमयतो जगतां शिरांसि ।

तस्यानुमापयति काञ्चनकान्तिगौर-

कायस्य सूर्यतनयत्वमधृष्यतां च ॥’

रतिहर्षोत्सवानां तु प्रार्थनं प्रार्थना भवेत् ॥ ९८ ॥

यथा रत्नावल्याम्—‘प्रिये सागरिके,

शीतांशुमुख, मुत्पले तव दृशौ, पद्मानुकारौ करौ,

रम्भास्तम्भनिगं तथोरुधुगलं, बाहू मृणालोपमौ ।

इत्याहादकराखिलाङ्गि । रभसान्निःशङ्कमालिङ्ग्य मा-

मङ्गानि त्वमनङ्गतापविधुराण्येहोहि निर्वापय ॥’

इदं च प्रार्थनाख्यमङ्गम् । यन्मते निर्वहणे भूतावसरत्वात्प्रशस्ति-

नामाङ्गं नास्ति तन्मतानुसारेणोक्तम् । अन्यथा पञ्चपष्टिसंख्यत्वेनप्रसङ्गात् ।

रहस्यार्थस्य तूद्भेदः क्षिप्तिः स्यात्—

यथाश्वत्थामाङ्के—

‘एकस्यैव विषाकोऽयं दारुणो भुवि वर्तते ।

केशमूढे द्वितीयेऽस्मिन्नूनं निःशेषिताः प्रजाः ॥’

त्रो(ती)टकं पुनः ।

संरब्धवाक्—

तरङ्गयतः कम्पयतः । तस्य लक्ष्मणस्य (१) । अनुमात(प)यति अनुमानविषयीक-

रोति । अत्र लीलागमनप्रयुक्तपृथ्वीकम्पनादिकं साधनम् ॥ प्रार्थनं शिक्षा ॥

पद्मानुकारौ पद्मदुल्यौ ॥ भूतावसरत्वात् प्रार्थनायां प्रातविषयत्वात् । अन्यथा

निर्वहणे प्रशस्तिसत्त्वे पञ्चपष्टिसंख्यत्वे को दोष इति चेत्, संप्रदायविरोध इति ॥

एकस्य द्वौपदीकेशमूढस्य । द्वितीये द्रोणसंबन्धिनि ॥ संरब्धस्य दृष्टस्य वाक् ॥

1. तरङ्गयत इति । तरङ्गयत इति पञ्चमं पदम् । पञ्च नमयत इत्यपि ॥

2. इतीति । चन्द्रादिसादृश्येन अज्ञाना मदनानलतापनिर्वापगक्षमत्वं दर्शितम् ॥

3. संरब्धेति । उक्तं च नाट्यशास्त्रे—‘सरम्भवचनप्रायं तोटकम्’ इति ॥

4. संप्रदायेति । संप्रदायस्तु ‘चतुःषष्टिर्बुधैर्घोषान्येतान्यङ्गानि संधिषु’ इति महर्षिणा

निदिष्टः ॥

१ ‘तव’ क-स्त. २. ‘इह’ इत्यधिकं च पुल्लके ३. ‘स्वामावात्’ क. ४. ‘प्रशक्ति’ इति

म्वस्त क ल पुत्रावशो.

यथा चण्डकौशिके—'कौशिकः—आ, पुनः कथमद्यापि नु
संभूता स्वर्णदक्षिणा ।'

अधिवलमभिसंधिच्छलेन यः ॥ ९९ ॥

यथा रत्नावल्याम्—'काञ्चनमाला—भट्टिणि, इयं सा चित्तसा-
लिआ । वसन्तअस्स सण्णं करोमि ।' इत्यादि ।

नृपादिजनिता भीतिरुद्वेगः परिकीर्तितः ।

यथा वेण्याम्—

'प्राप्तावेकरथारूढौ पृच्छन्तौ त्वामितस्ततः ।

स कर्णारिः स च क्रूरो वृककर्मा वृकोदरः ॥'

शङ्काभयत्रासकृतः संभ्रमो विद्रवो मतः ॥ १०० ॥

'कालान्तककरालस्य क्रोधोद्भूतं दशाननम् ।

विलोक्य वानरानीके सभ्रम. कोऽप्यजायत ॥'

अथ विमर्शाज्ञानि—

अपवादोऽथ संफेटी व्यवसायो द्रवो धुतिः ।

शक्तिः प्रसङ्गः खेदश्च प्रतिषेधो विरोधनम् ॥ १०१ ॥

प्ररोचना विमर्शो स्यादादानं छादनं तथा ।

दोषप्रख्यापवादः स्यात्—

यथा वेण्याम्—'युधिष्ठिरः—पञ्चालक, कचिदासादिता तस्य

अभिसंधिरभिप्रायानुसंधानम् ॥ भट्टिणीति । 'भर्त्रि, इयं सा चित्रसाठिका ।
वसन्तकस्य सशां करोमि ।' इति संसृष्टम् । आदिपदेन 'किं पद्यस्य शक्तिं न
हन्ति—' इत्यादिश्लोकपर्यन्तस्य परिग्रहः । अत्र काञ्चनमाला वासवदत्ता वेपथारिण्यो
मुसगता सागरिकयोश्छलेन काञ्चनमाला वासवदत्ताभ्यां राज विद्रुपकयोरभिप्रायज्ञा-
नम् ॥ कर्णारिः अर्जुन । वृकस्य व्याघ्रविशेषस्यैव कर्म यस्य स । अत्र दुर्यो-
धनस्य भीमात्पुत्रिता भीति । शङ्का अनिश्चयता । प्रासो भयानुपूर्वव्यापारः ।
संभ्रमस्त्वय ॥ अथ त्रयोदशविमर्शाज्ञान्यह—अपवाद इति । तस्य दुर्योध-

1. अधिवलमिति । अत्र विशेष —'दरेद्वनसंभ्रानुपा अधिवल िडु । तेरद-
स्ता यथाभाव केचिदाधिवल अयु ॥' इति ॥

2. नृपादीनि । आदिपदेन अदिपारयोर्महत्तम् ॥

3. त्वामिति । त्वां दुर्योधनम् ॥

4. दोषेति । दोषप्रख्यापवादः स्यात् ॥

दुरात्मनः कौरव्यापसदस्य पदवी । पाञ्चालकः—न केवलं पदवी,
स एव दुरात्मा देवीकेशपाशस्पर्शपातकप्रधानहेतुरुपलब्धः ।'

संफेटो रोषभाषणम् ॥ १०२ ॥

यथा तत्रैव—'राजा—अरे रे मरुत्तनय, वृद्धस्य राज्ञः पुंस्तो
निन्दितमप्यात्मकर्म क्षाघसे । शृणु रे,

कृष्ण केशेषु भार्या तव तव च पशोस्तस्य राज्ञस्तयोर्वा
प्रत्यक्षं भूपतीनां मम सुवनपतेराज्ञया धृतदासी ।
तस्मिन्वैरानुबन्धे वद किमपकृतं तैर्हता ये नरेन्द्रा
वाहोर्वीर्यातिभारद्रविणगुरुमदं मामजित्वैव दर्पः ॥

भीमः—(सक्रोधम् ।) आः पाप । राजा—आः पाप ।' इत्यादि ।

व्यवसायश्च विज्ञेयः प्रतिज्ञाहेतुसंभवः ।

यथा तत्रैव—'भीमः—

निहताशेषकौरव्यः क्षीवो दुःशासनासृजा ।

भङ्गा दुर्योधनस्योर्वोर्भीमोऽयं शिरसानतः ॥'

द्रव्यो गुरुव्यतिक्रान्तिः शोकावेगादिसंभवा ॥ १०३ ॥

यथा तत्रैव—'युधिष्ठिरः—भगवन् कृष्णाम्रज सुभद्राभ्रातः,

ज्ञातिप्रीतिर्गनसि न कृता, क्षत्रियाणां न धर्मो,

रूढं सरुयं तदपि गणितं नानुजस्यार्जुनेन ।

नस्य पदवी उपलब्धा । मरुत्तनय भीम । वृद्धस्य राज्ञो धृतराष्ट्रस्य ॥ प्रतिज्ञा
कार्यस्य निर्देशः, हेतुः साधननिर्देशः, तयोः संभवो मेलनम् । भङ्गा भजनकर्ता ।
अत्र दुर्योधनोऽभ्रजनं कार्यं भीमत्वं साधनम् ॥ गुरोः पूज्यस्य व्यतिक्रान्तिरादर-
लङ्घनम् ॥ ज्ञातिप्रीतिरिति । बलदेवयुधिष्ठिरयोश्चन्द्रवंशभवत्वाज्ज्ञातित्वम् । धर्मो
न गणित इत्यप्रेणान्वयः । युद्धे प्रणयिनि पक्षपातो नास्तीति क्षत्रियाणां धर्मः ।

1. रोषेति । रोषप्रधितवाक्यमित्यर्थः ॥

2. तवेति । तव भीमस्य । तव च पशोरर्जुनस्य । तस्य राज्ञो युधिष्ठिरस्य । तयोर्व-
कुलसद्वदेवयोः ॥

3. वीर्येति । वीर्यस्यातिभार उद्रेक एव द्रविणे वसु तेन गुरुमहान्मदो यस्य तादृशम् ।
पराक्रमातिशयशालिनमिति यावत् ॥

4. क्षीव इति । क्षीवत्वसंपादनेन असृजो मधुवारोपणं व्यङ्ग्यम् ॥

तुल्यः कामं भवतु भवतः शिष्ययोः स्नेहबन्धः

कोऽयं पन्था यदसि विमुखो मन्दभाग्ये मयि त्वम् ॥'

तर्जनोद्वेजने प्रोक्ता द्युतिः—

यथा तत्रैव दुर्योधनं प्रति भीमैनोक्तम्—

'जन्मेन्दोर्विमले कुले व्यपदिशस्यथापि घत्से गदां,

मां दुःशासनकोष्णशोणितमधुक्षीवं रिपुं मन्यसे ।

दर्पान्धो मधुकैटभद्विषि हिरावप्युद्धतं चेष्टसे,

त्रासान्मे नृपशो विहाय समरं पङ्केऽधुना लीयसे ॥'

शक्तिः पुनर्भवेत् ।

विरोधस्य प्रशमनं—

यथा तत्रैव—

'कुर्वन्त्वासा हतानां रणशिरसि जना वह्निसादेहभारा-

नश्नुमिश्रं कथंचिद्दत्तु जलममी बान्धवा बान्धवेभ्यः ।

मार्गन्तां ज्ञातिदेहान्हेतनरगहने खण्डितान्गृध्रकैङ्के-

रस्तं भास्वान्प्रयातः सह रिपुभिरयं सहियन्तां बलानि ॥'

प्रसङ्गो गुरुकीर्तनम् ॥ १०४ ॥

यथा मृच्छकटिकायाम्—'चाण्डालः—एसो वखु सागलदत्तस्स'

रुढं प्रतिदम् । अनुजस्य कृष्णस्य । शिष्ययोर्भौमदुर्योधनयो । अस्ति भवति । अत्र शौकाविष्टचित्तेन शुधिष्ठिरस्यादरलङ्घनम् ॥ तर्जनं भर्त्सनम् । उद्वेजनं भयो-
त्पादनम् ॥ व्यपदिशसि अयुक्तं ख्यापयसि । अत्र भर्त्सनम् । उद्वेजनं यथा—'भो
लङ्केश्वर ! वीरताम्—' इत्यादि ॥ आसा बान्धवा । गुरोः पित्रादे कीर्तनम् ॥ 'एष

1. दु.शासनेति । 2. शासनस्य बोष्णमभिनवस्वात्कदुष्ण शोणितमेव मधु मघ तेन
धीव मत्तम् ॥

2. हराविति । कृष्णे ॥

3. शक्तिरिति । विरोधप्रशम. शक्तिरित्यर्थः ॥

4. मार्गन्तामिति । चौरादिकस्य 'मार्गं अन्वेषणे' इति धातोर्लोठि रूपम् ॥

5. हतेति । व्यापादितमनुप्यारण्ये इत्यर्थः ॥

6. कङ्कैरिति । वङ्को नाम लोहपृष्ठापरपर्यायः पश्चिमिदेशः ॥

7. प्रसङ्ग इति । नाट्यशास्त्रे तु 'प्रसङ्गश्चैव विशेषो वाक्पैरामर्षवोचितैः' इत्युक्तम् ॥

सुखो अज्जविस्सदत्तस्स णत्तिओ चालुदत्तो वात्तादित्तुं वज्झट्ठारणं णिज्ज-
इ । एत्तेण किल गणिआ वसन्तसेणा सुअण्णलोहेण वांवादिदेत्ति ।

चारुदत्तः—

मखशतपरिपूतं गोत्रमुद्गासितं य-

त्सदसि निविडचैत्यत्रस्योपैः पुरस्तात् ।

मम निघनदशायां वर्तमानस्य पापै-

स्तदसदृशमनुष्यैर्घुष्यते घोषणायाम् ॥'

इत्यनेन चारुदत्तबंधाभ्युदयानुकूलप्रसङ्गाद्गुरुकीर्तनमिति प्रसङ्गः ।

मनश्चेष्टासमुत्पन्नः श्रमः खेद इति स्मृतः ।

मनःसमुत्पन्नो यथा मालतीमाघवे—

'दलति हृदयं गाढोद्वेगो, द्विधा न तु भिद्यते

वहति विकलः कायो मोहं, न मुञ्चति चेतनाम् ।

ज्वलयति तनूमन्तर्दाहः, करोति न भस्मसा-

त्पहरति विधिर्मर्मच्छेदी, न ह्रन्तति जीवितम् ॥'

एवं चेष्टासमुत्पन्नोऽपि ।

ईप्सितार्थप्रतीघातः प्रतिषेध इतीर्यते ॥ १०५ ॥

यथा मम प्रभावत्यां विदूषकं प्रति प्रद्युम्नः—'सखे, कथमिह त्वमे-
काकी वर्तसे । क नु पुनः प्रियसखीजनानुगम्यमाना प्रियतमा
मे प्रभावती । विदूषकः—असुरवहणा आआरिअ कर्हि वि णीदा ।

प्रद्युम्नः—(धीर्षं नि.श्वस्य ।)

सखे सागरदत्तस्य सुत आर्थविश्वदत्तस्य नप्ता चारुदत्तो व्यापादयित्तुं वध्यस्थानं नीयते ।
एतेन किल गणिका वसन्तसेना सुवर्णलोभेन व्यापादितेति ।' इति संस्कृतम् ॥
निविडं सामाजिनेर्व्याप्तं चैत्यमायतनं येषां तैर्ब्रह्मचोर्षेयैर्दपाठकैः । असदृशेति ।
अयोग्येत्यर्थः । घोषणायामपवादवाच्यध्वनौ ॥ मनसा चेष्टया च समुत्पन्नः ॥
दलति स्फुटति । 'असुरपतिना आकार्यं कुत्रापि नीता ।' इति संस्कृतम् । आकार्यं

१. ज्वलयतीति । ज्वलयति उदीपयति ॥

२. प्रतीघात इति । 'प्रतीघातः' इत्यत्र 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' इति घञेन
घञन्ते घातशब्दे परे प्रत्येर्दीर्घः ।

हा पूर्णचन्द्रमुखि ! मत्तचकोरनेत्रे !

मामानताङ्गि ! परिहाय कुतो गतासि ।

गच्छ त्वमद्य ननु जीवित ! तूर्णमेव

दैवं कदर्थनपरं कृतकृत्यमस्तु ॥'

कार्यात्ययोपगमनं विरोधनमिति स्मृतम् ।

यथा वेण्याम्—'द्युधिष्ठिरः—

तीर्थे भीष्ममहोदधौ, कथमपि द्रोणानले 'निर्वृते-

कैर्णाशीविपभोगिनि प्रशमिते, शल्ये च याते दिवम् ।

भीमेन प्रियसाहसेन रभसादल्पावशेषे जये

' सर्वे जीवितसंशयं वयममी वाचा समारोपिताः ॥'

प्ररोचना तु विज्ञेया संहारार्थप्रदर्शिनी ॥ १०६ ॥

यथा वेण्याम्—'पाञ्चालकः—अहं देवेन चक्रपाणिना सहितः ।

(इत्युपक्रम्य ।) कृतं संदेहेन ।

' पूर्णन्तां सलिलेन रत्नकलशा राज्याभिषेकाय ते,

'कृष्णात्यन्तचिरोज्झिते तु कबरीबन्धे करोतु क्षणम् ।

रामे शातकुठारभास्वरकरे क्षत्रद्रुमोच्छेदिनि,

क्रोधान्धे च वृकोदरे परिपतर्त्याजौ कुतः संशयः ॥'

आहूय । 'हृतिराकारणाह्वानम्' इत्यमरः । कार्यात्ययस्य उपगमनं ज्ञापनम् ॥
संहारार्थस्य उपसंहियमाणप्रयोजनस्य प्रदर्शिनी प्रतिपादिका प्रोत्साहना । प्ररो-

1. निर्वृत इति । निर्वृते निर्वाणतां प्राप्ते इत्यर्थः ॥

2. कर्णेति । कर्णे राधेय पव, आशिषि दद्रावा विपमस्य तादृशो भोगी मुञ्जगस्त-
सिन् । 'आशीस्तातुगता दद्रा तथा विद्धो न जीवति' इति । पृषोदरादित्वादीपंसलोपी ।
केचित्त्वैकारान्तमाशीशब्दमाहुः । 'आशीमित्युक्त्वात्तन्निन्दे.' इति 'राजेश्वरः' ॥

3. कृष्णेति । कृष्णा द्रुपदारमजा ॥

4. क्षणमिति । अधिवासनमाव्यग्रवनरूपमुरसवमित्यर्थः ॥

5. शातेति । शात. शान्तादिना वीक्षणीकृतो य. कुठार. परशुस्तेन भास्वरो देदीप्य-
मानः करो यस्य तादृशे ॥

6. परिपतर्तीति । परिपतति साटोप भ्रमति । सप्तम्यन्तमेतत् ॥

१. 'कृषिता' इति क ख पुस्तकयोर्नास्ति. २. 'नासुर' क.

कार्यसंग्रह आदानं—

यथा वेण्याम्—‘भो भोः स्वमन्तपञ्चकसंचारिणः,
नाहं रक्षो, न भूतो, रिपुरुधिरजलाहादिताङ्गः प्रकामं

निस्तीर्णोरुप्रतिज्ञाजलनिधिगहनः क्रोधनः क्षत्रियोऽस्मि ।

भो भो राजन्यवीराः ! समरशिखिशिखामुक्तशेषाः, कृतं व-
स्त्रासेनानेन, लीनैर्हृतकरितुरगान्तर्हितैरास्यते यत् ॥’

अत्र समस्तरिपुवधकार्यस्य संगृहीतत्वादादानम् ।

तदाहुश्छादनं पुनः ।

कार्यार्थमपमानादेः सहनं खलु यद्भवेत् ॥ १०७ ॥

यथा तत्रैव—‘अर्जुनः—आर्य,

अप्रियाणि करोत्येव वाचा शक्तो न कर्मणा ।

हतभ्रातृशतो दुःखी प्रलापैरस्य का व्यथा ॥’

अथ निर्वहणाङ्गानि—

संधिविबोधो ग्रथनं निर्णयः परिभाषणम् ।

कृतिः प्रसाद-आनन्दः समयोऽप्युपगूहनम् ॥ १०८ ॥

भाषणं पूर्ववाक्यं च काव्यसंहार एव च ।

प्रशस्तिरिति संहारे ज्ञेयान्यङ्गानि नामतः ॥ १०९ ॥

तत्र—

वीजोपगमनं संधिर्—

यथा वेण्याम्—‘भीमः—भवति यज्ञवेदिसंभवे, स्मरति भवती

यन्मयोक्तम्—‘चञ्चद्भुज—’ इत्यादि (३०२ पृ.) ।

अनेन मुखे क्षिप्तवीजस्य पुनरुपगमनमिति संधिः ।

विबोधः कार्यमार्गणम् ।

अनेत्यर्थः ॥ घृतं व्यर्थम् । क्षणमुत्सवम् ॥ यद् यस्मात् ज्ञासात् ॥ एष
दुर्बोधः ॥ अथ चतुर्दशप्रकाराणि निर्वहणाङ्गान्याह—संधिरिति । वीजस्योप-

१. कार्येति । महर्षिणाप्युक्तम्—‘वीजकार्योपगमनमादानमिति संधितम् ।’ इति ॥

२. भवतीति । भवतीत्यामृषणम् ॥

३. विबोध इति । नाट्यशास्त्रेऽप्युक्तम्—‘कार्यसान्वेषणं युक्त्या विबोध इति
कीर्तितः ।’ इति ॥

१. ‘महित’ क-स्य. २. ‘दुर्बोधः’ इति नास्ति पुस्तकान्तरे. ३. ‘अथ’ इति नास्ति पुस्तकान्तरे.

यथा तत्रैव—'भीमः—मुञ्चतु मामार्यः क्षणमेकम् । युधिष्ठिरः—
किमपरमवशिष्टम् । भीमः—सुमहदवशिष्टम् । समापं(संयम)यामि
तावदनेन सुयोधनशोणितोक्षितेन पाणिना पाञ्चाल्या दुःशासनावकृष्टं
केशहस्तम् । युधिष्ठिरः—गच्छतु भवान्, अनुभवतु तपस्विनी वेणी-
संहारम् ।' इति ।

अनेन केशसंयमनकार्यस्यान्वेषणाद्विबोधः ।

उपन्यासस्तु कार्याणां ग्रथनं—

यथा तत्रैव—'भीमः—पाञ्चालि, न खलु मयि जीवति संहर्तव्या
दुःशासनविल्ललिता वेणिरात्मपाणिभ्याम् । तिष्ठ, स्वयमेवाहं संहरामि ।'
इति ।

अनेन कार्यस्योपक्षेपाद्ग्रथनम् ।

निर्णयः पुनः ॥ ११० ॥

अनुभूतार्थकथनं—

यथा तत्रैव—'भीमः—देव अजातशत्रो, अद्यापि दुर्योधनहतकः ।
मया हि तस्य दुरात्मनः

भूमौ क्षिप्तं शरीरं, निहितमिदमसृष्टं चन्दनाभं निजाङ्गे,
लक्ष्मीरार्ये निषिक्त्वा चतुरुदधिपयः सीमया सार्धमुर्व्या ।
भृत्या मित्राणि योधाः कुरुकुलमनुजा दग्धमेतद्रणाम्नौ,
नाभैकं यद्गवीषि क्षितिप ! तदधुना धार्तराष्ट्रस्य शेषम् ॥'

वदन्ति परिभाषणम् ।

परिवादकृतं वाक्यं—

यथा शाकुन्तले—'राजा—आर्ये, अथ सा तत्रभवती किमा-
गमनमुद्गावनम् । मुखे मुखसंधौ ॥ केशहस्तं केशसमूहम् ॥ मया हीति ।

1. केशहस्तमिति । केशहस्तं केशपाशम् । 'पाशः पञ्चश इत्यथ कलापार्थाः
कचालपदे ।' इत्यमरः ॥

2. वेणीति । वेणीसंयमनम् ॥

3. निहितमिति । निहितमर्पितम् ॥

4. चन्दनाभमिति । चन्दनाभं रत्नप्रभम् ॥

स्वस्वराजपैः पत्नी । तावसी—को तस्स धम्मदारपरिद्वर्द्धाणो णामं
गेण्हिस्सदि ।'

लब्धार्थशमनं कृतिः ॥ १११ ॥

यथा वेण्याम्—'कृष्णः—एते भगवन्तो व्यासवाल्मीकिप्रभृत-
योऽभिपेकं धारयन्तस्तिष्ठन्ति ।' इति ।

अनेन प्राप्तराज्याभिपेकमङ्गलेः स्थिरीकरणं कृतिः ।

शुश्रूपादिः प्रसादः स्याद्—

यथा तत्रैव भीमेन द्रौपद्याः केशसंयमनम् ।

आनन्दो वाञ्छितागमः ।

यथा तत्रैव—'द्रौपदी—विभुमरिदं एदं वावारं णाघस्स पसादेण
पुणो वि सिक्खिस्सम् ।'

समयो दुःखनिर्याणं—

यथा रत्नावल्याम्—'वासवदत्ता—(रत्नावलीमालिङ्ग्य ।) समस्सस
बहिणीए, समस्सस ।'

तद्भवेदुपगूहनम् ॥ ११२ ॥

यत्स्यादद्भुतसंप्राप्तिः—

यथा मम प्रभावत्यां नारददर्शनात्प्रद्युम्न ऊर्ध्वमवलोक्य—

'दधद्विद्युद्धेखामिच कुसुममाला परिमल-

भ्रमद्भृङ्गश्रेणीध्वनिभिरुपगीतां तत इतः ।

दिगन्तं ज्योतिर्भिस्तुहिनकरगौरैर्धवल्य-

न्नितः कैलासाद्रिः पतति वियतः किं पुनरिदम् ॥'

सामदानादि भाषणम् ।

तस्य धार्तराष्ट्रस्य ॥ 'कस्तस्य धर्मदारपरिखागिनो नाम प्रहीष्यति ।' इति सस्कृ-
तम् ॥ लब्धैरर्थैः शमनं शोकादिनाशनम् । स्थिरीकरणं शोकादिकृतास्वैर्या-
दिनाशनम् । 'विस्मृतमेनं व्यापारं नायस्य प्रसादेन पुनरपि शिक्षिष्ये ।' इति

1. शुश्रूपादिरिति । तदुक्त भरतेन—'शुश्रूषाद्युपसंपन्ना प्रसादः प्रीतिरुच्यते ।' इति ॥

2. दुःखेति । दु खस्य निर्याणमपगमः ॥

3. सामेति । मदपिणाप्युक्तम्—'सामदानादिसपन्न भाषण समुदाहृतम् ।' इति ॥

यथा 'चण्डकौशिके—'धर्मः—तदेहि धर्मलोकमधितिष्ठ' ।

पूर्ववाक्यं तु विज्ञेयं यथोक्तार्थोपदर्शनम् ॥ ११३ ॥

यथा वेण्याम्—'भीमः—बुद्धिमतिके, क सा भानुमती । परि-
भवतु संपति पाण्डवदारान् ।'

वरप्रदानसंप्राप्तिः काव्यसंहार इष्यते ।

यथा सर्वत्र—'कि ते भूयः प्रियमुपकरोमि ।' इति ।

नृपदेशादिशान्तिस्तु प्रशस्तिरभिधीयते ॥ ११४ ॥

यथा ग्रभावत्याम्—

'राजानः सुतनिर्विशेषमधुना पश्यन्तु नित्यं प्रजा

जीयासुः सदसद्विवेकपटवः सन्तो गुणग्राहिणः ।

सस्यस्वर्णसमृद्धयः समधिकाः सन्तु क्षमामण्डले

भूयादव्यभिचारिणी त्रिजगतो भक्तिश्च नारायणे ॥'

अत्र चोपसंहारप्रशस्त्योरन्त एकेन क्रमेणैव स्थितिः । 'इह च
मुखसंघौ उपक्षेपपरिकरपरिन्यासयुक्त्युद्देशसमाधानानां, प्रतिमुखे च
परिसर्पणप्रगमनवज्रोपन्यासपुष्पाणां, गर्भेऽमृताहरणमार्गत्रो (तो) टका-
धिवलक्षेपाणां, विमर्शेऽपवादशक्तिव्यवसायप्ररोचनादानानां प्राधान्यम् ।
अन्येषां च यथासंभवं स्थितिः ।' इति केचित् ।

चतुःपष्टिविधं ह्येतदङ्गं प्रोक्तं मनीषिभिः ।

सस्कृतम् । एतं व्यापारं केशसद्यमनरूपम् ॥ 'समाश्रयितु मग्निनी समाश्रयितु ।'
इति सस्कृतम् ॥ तदेहीति प्रियवाक्यं धर्मलोकस्य दानं च ॥ बुद्धिमतीत्यादि
दुर्बोधनपद्योक्तं भीमेनोपदर्शितम् ॥ सर्वत्र नाटकादौ ॥ नृपदेशादीत्यादिना
विद्वद्ग्राह्यादीनां ग्रहणम् । शान्तिरनिष्टनिवारणमिष्टप्राप्तिश्च ॥ इह चेति ।

१. सस्येति । सस्यानां स्वर्णानां च समृद्धयः संपदः ॥

२. अव्यभिचारिणीति । अव्यभिचारिणी निश्चला ॥

३. चतुरिति । द्वादश मुखाङ्गानि, त्रयोदश प्रतिमुखाङ्गानि, तावन्ति गर्भाङ्गानि,
तावन्ति विमर्शाङ्गानि, तावन्त्येव निर्वहणाङ्गानि, संकलनया चतुःपष्टिविधं निर्वहणाङ्ग-
भूतप्रशस्तिप्रत्यारयानवादिनः । देवां मते प्रशस्तिस्तद्भावस्तत्र गर्भाङ्गान्याः प्रार्थनाया
अस्वीकारः । एवं पद्यद्वये चतुःपष्टिसंख्याकान्यङ्गानि ॥

कुर्यादनियते तस्य संधावपि निवेशनम् ॥ ११५ ॥

रसानुगुणतां वीक्ष्य रसस्यैव हि मुख्यता ।

यथा वेणीसंहारे तृतीयाङ्के दुर्योधनकर्णयोर्महत्संप्रधारणम् । एवमे-
न्यत्रापि । यत्तु रुद्रटादिभिः 'नियम एव' इत्युक्तं तल्लक्ष्यविरुद्धम् ।

इष्टार्थरचनाश्रयलाभो वृत्तान्तविस्तरः ॥ ११६ ॥

रागप्राप्तिः प्रयोगस्य गोप्यानां गोपनं तथा ।

प्रकाशनं प्रकाश्यानामङ्गानां पङ्क्तिर्धं फलम् ॥ ११७ ॥

अङ्गहीनो नरो यद्वन्नैवारम्भक्षमो भवेत् ।

अङ्गहीनं तथा काव्यं न प्रयोगाय युज्यते ॥ ११८ ॥

संपादयेतां संध्यङ्गं नायकप्रतिनायकौ ।

तदभावे पताकाद्यास्तदभावे तथैतरत् ॥ ११९ ॥

प्रायेण प्रधानपुरुषप्रयोज्यानि संध्यङ्गानि भवन्ति । किंतूपेक्षेपादित्रयं
बीजस्याल्पमात्रसमुद्दिष्टत्वादप्रधानपुरुषप्रयोजितमेव साधु ।

रसव्यक्तिमपेक्ष्यैषामङ्गानां संनिवेशनम् ।

न तु केवलया शास्त्रस्थितिसंपादनेच्छया ॥ १२० ॥

तथा च यद्वेण्यां दुर्योधनस्य भानुमत्या सह विप्रलम्भो दर्शितः,
तदाहशेऽवसरेऽत्यन्तमनुचितम् ।

निर्वेदणे चेत्यर्थः । तयोः काव्यसंहारप्रशस्तीः । 'प्राधान्यम्' इत्यप्रेषणान्वयः । एव-
मपेऽपि । प्राधान्यरूपापनं तत्तदज्ञानामावश्यकस्थित्यर्थम् ॥ अनियत इति ।
अन्यसंध्यङ्गस्य प्रकृतरसानुकूलस्यान्यसंधावपि निवेशनम् । तत्र हेतुः—रसस्यै-
वेति ॥ संप्रधारणं युक्तिः । सौ च मुखसंध्यङ्गम् । अन्यत्रापि तद्वर्णितमिति
भावः । नियम इति । तत्संध्यङ्गस्य तत्संधावेव निवेश इत्येवंरूपः । लक्ष्यविरुद्धं
महाकविप्रयोगविरुद्धम् ॥ अङ्गानां फलमाह— इष्टार्थेति । रागप्राप्तिरनुरागलाभः ।
प्रयोगस्य प्रेक्षकस्य । अङ्गप्रशंसामाह—अङ्गहीनमिति । काव्यं रूपकम् ।
प्रयोगाय प्रेक्षकानुरागाय । तदभावे संध्यङ्गाभावे । पताकाद्या अर्थप्रकृतीः
'संपादयेताम्' इत्यन्वयः । आद्यपदेन प्रकरीकार्ययोर्ग्रहणम् । इतरहीनम् ।
प्रायेणेत्यस्य व्यावृत्तिमाह—किंत्विति । आद्यपदेन परिकरपरिन्यासयोर्ग्रहणम् ॥

१. रसेति । अतिवृत्तान्त्युक्तम्—'स्यसिस्त्वय्यङ्गत्वेन रसादिष्वन्यत्रापेक्षया । न तु केव-
लया शास्त्रस्थितिसंपादनेच्छया ॥' इति ॥

२. अवसर इति । अवसरे सामामलक्षणे ॥

अविरुद्धं तु यद्दत्तं रसादिव्यक्तयेऽधिकम् ।

तदप्यन्यथयेद्वीमान्न वदेद्वा कदाचन ॥ १२१ ॥

अनयोरुदाहरणं सत्पयन्धेष्वभिव्यक्तमेव ।

अथ वृत्तयः—

शृङ्गारे कैशिकी वीरे सात्त्वत्यारभटी पुनः ।

रसे रौद्रे च वीभत्से वृत्तिः सर्वत्र भारती ॥ १२२ ॥

चतस्रो वृत्तयो ह्येताः सर्वनाट्यस्य मातृकाः ।

स्युर्नायकादिव्यापारविशेषा नाटकादिषु ॥ १२३ ॥

तत्र कैशिकी—

या श्लक्ष्णनेपथ्यविशेषचित्रा स्त्रीसंकुला पुष्कलनृत्यगीता ।

कामोपभोगप्रभवोपचारा सा कैशिकी चारुविलासयुक्ता ॥ १२४ ॥

नर्म च नर्मस्फूर्जो नर्मस्फोटोऽथ नर्मगर्भश्च ।

चत्वार्यङ्गान्यस्या—

तत्र—

वैदग्ध्यक्रीडितं नर्म ॥ १२५ ॥

इष्टजनावर्जनकृत्तञ्चापि त्रिविधं मतम् ।

अधिकमनुपयोगि । रसोपयोगि यथा स्यात्तथा वर्णयेत् ॥ अनयोरन्यथाकरण-
करणयोः ॥ नाटकवृत्तीराह—अथेति । वर्तते रसोऽनयेति वृत्तिर्नायकादिचेष्टा ।
शृङ्गार इति । शृङ्गारप्रतिपादिका वृत्तिः कैशिकी । एवमन्यत्रापि । सर्वत्रेति 'रसे'
इत्यनुपपद्यते । मातृका मातृवदुपजीव्याः । तासां सामान्यस्वरूपमाह—स्युरिति ।
आदिना नायिकादीनां ग्रहणम् । नाटकादिष्वित्यादिपदेन प्रकरणभाषादीनां ग्रह-
णम् । तत्र प्रसिद्धा इत्यर्थः ॥ तासां विशेषलक्षणान्याह—तत्रेति । श्लक्ष्णेन
मनोरमेण नेपथ्यविशेषेण नायकादिभूषणविशेषेण चित्रा रोमातिशयशालिनी ।
पुष्कला संपूर्णैत्यर्थः । कामोपभोगः शृङ्गारस्य प्रभवा उपचारा शङ्कानि
यस्याः सा उपचारोऽनुष्ठानं वा शङ्कानि मेदाः ॥ अस्याः कैशिक्याः ॥ वैद-
ग्ध्येन क्रीडितम् । इष्टजनस्य सामाजिकदेसावर्जनकृत् श्रीतिस्मरकम् । तद्य

१. कैशिकीति । एषा सामोपभोग्या । तदुक्तं भरतेन—'करोदोङ्कारणी वृत्तिर्द-
जुरेदात्तु सारवती । कैशिकी सामोपभोग्ये देशा पापवर्गी तथा ॥' इति ॥ 'कैशिकी'
इति पशुदंशस्वरपदितो बहुव्रीहिसंज्ञकमानोऽपि पाठः सामाजिकः ॥

विहितं शुद्धहास्येन सशृङ्गारभयेन च ॥ १२६ ॥

तत्र केवलहास्येन विहितं यथा रत्नावल्याम्—‘वासुवदत्ता—
(फलकमुद्दिश्य सहासम् ।) एसा वि अवरा तव समीवे जघालिहिदा एवं
किं अज्जवसन्तस्स विण्णाणम् ।

सशृङ्गारहास्येन यथा शाकुन्तले—राजानं प्रति ‘शकुन्तला—
असतुष्टो उण किं करिस्सदि । राजा—इदम् । (इति व्यवहित । शकु-
न्तलावकं ढोकते)’

समयहास्येन यथा रत्नावल्याम्—आलेख्यदर्शनावसरे ‘सुसंगता-
जाणिदो ‘मए एसो वुत्तन्तो समं चित्तफलपण । ता देवीए गदुअ
निवेदइस्सम् ।’

एतद्वाक्यसचन्धि नर्मोदाहृतम् । एवं वेषचेष्टासंबन्ध्यपि ।

नर्मस्फूर्जः सुखारम्भो भयान्तो नवसंगमः ।

यथा मालविकायाम्—सकेतनायकमभिसृतायां ‘नायकः—

विसृज सुन्दरि ! संगमसाध्वस

ननु चिरात्प्रभृति प्रणयोन्मुखे ।

परिगृहाण गते सहकारतां

त्वमितिमुक्तलनाचरित मयि ॥

नर्म च । सशृङ्गारभयेनेत्यस्य हास्येनेति समासविच्छेपादन्वय ॥ एषाप्यपरा तव
समीपे यथालिखिता इव विस्मयवसन्तकस्य विज्ञानम् ।’ इति सस्कृतम् ॥ ‘अस-
तुष्ट पुन किं करिष्यति ।’ इति सस्कृतम् । असतुष्टो मशुकर इति पूर्वोक्तेनान्वय ।
इदमिति कमलमिति । व्यवसित्तः कृतनिश्चय । ढोकते प्रविशति । ‘व्यवसितम्’
इति पाठे निश्चितमित्यर्थं ॥ ‘ज्ञातो मया एव वृत्तान्त सम चित्रफलकेन । तद् देव्यै
गत्वा निवेदयिष्यामि ॥’ इति सस्कृतम् ॥ वेषसचन्धिसमयहास्यकृत् नर्म यथा
रत्नावल्याम्—‘सुसंगता—(दृष्ट्वा विहस्य ।) अइ कादरे, मा भाभाहि । ण होइ
‘एसो वनरो । अज्जवसन्तओ वसु एसो ।’ ‘अयि कादरे, मा विभोहि । न भवलेप
धानर । आर्यवसन्तक रत्नलेप ।’ इति सस्कृतम् ॥ नर्मस्फूर्ज इति । सुखारम्भो

१ नर्मति । मुनिनायुक्त विशाष्याये—‘नवसंगमसभोगो रतिसमुदयवेषवाक्य-
संयुक्तः । शैवो नर्मस्फूर्जो श्रवमानमयात्मकश्चैव ॥’ इति ॥

२. सहकारतामिति । सहकारतामिति सौरभरसालताम् ॥

३. अतिमुक्तेति । शोडशानुक्तमतिक्रान्ताऽतिमुक्ता, सा चासी लता त्वातिमुक्त्वा
वासन्ती तस्याद्यरित वेषरूपम् । स्वच्छद मामालिङ्गति परमार्थः ॥

मालविका—‘भङ्गा, देवीद् भण्ण अप्पणो वि पिअं कउं ण पारेमि ।’ इत्यादि ।

अथ नर्मस्फोटः—

—नर्मस्फोटो भावलेशैः सूचिताल्परसो मतः ॥ १२७ ॥

यथा मालतीमाधवे—

‘गमनमलसं शून्या दृष्टिः शरीरमसौष्ठवं

श्वसितमधिकं किं न्वेतत्स्यात्किमन्यदितोऽथवा ।

अमति भुवने कंदर्पाज्ञा विकारि च यौवनं

ललितमधुरास्ते ते भावाः क्षिपन्ति च धीरताम् ॥’

अलसगमनादिभिर्भावलेशैर्माधवस्य मालत्यामनुरागः स्तोकः प्रकाशितः ।

नर्मगर्भो व्यवहृतिर्नेतुः प्रच्छन्नवातिनः ।

यथा तत्रैव सखीरूपधारिणा माधवेन मालत्या मरणव्यवसायवारणम् ।

अथ साच्वती—

साच्वती बहुला सच्वशौर्यत्यागदयार्जवैः ॥ १२८ ॥

यस्य । भयमन्तो यस्य ॥ ‘भर्तः, देव्या भयेनात्मनोऽपि प्रियं कर्तुं न पारयामि ।’ इति संस्कृतम् ॥ भावलेशैरीपःप्रकाशितैर्भावैः । अल्पं सूचितः सूचिताल्पः रसः शृङ्गारो यत्र स व्यापारो नर्मस्फोट इत्यर्थः । गमनमिति । माधवस्य पूर्वरोगविप्रलम्भवर्णनमिदम् । विकारि चित्तविकारकारि । ललितमधुरा अतिरमणीया । ‘वलितमधुरा.’ इत्यपि पाठः । भावाः सुरतचेष्टाः ॥ नेतुर्नायकस्य ॥ बहुला ।

I. नर्मेति । मुनिनाप्युक्तम्—‘विविधानां भावानां लवेर्लवैर्भूषितो बहुविधेषुः । असममाक्षिप्तस्तो नर्मस्फोटस्तु विधेयः ॥’ इति ॥

2. शून्येति । शून्यदृष्टिलक्षणमुक्त महर्षिणाष्टमाध्याये—‘समताया समपुरो निष्कम्पा शून्यदर्शना । बाह्यार्थमादिणी मध्या शून्या दृष्टिः प्ररीतिता ॥’ इति ॥

3. किं न्विति । एतत्किं नु स्यात्, एतदलसगमनत्वादिकं रोगकृतं कामकृतं येन वितर्कः । अथवा हतः कामादिदमन्यत् । नान्यदित्यर्थः ॥

4. नर्मगर्भ इति । एतदुत्तमृषिणा विद्याध्याये—‘विद्यानरूपसंभावनादिभिर्नायको नुगेयं च । प्रच्छन्नैर्भवेवहस्ते कार्यवशात्नर्मगर्भोऽसौ ॥’ इति ॥

5. साच्वतीति । एषा परिशृत्वोक्त्या मात्यशास्त्रे—‘या सच्वजेनेह शोभ युक्ता

सहर्षा क्षुद्रशङ्करा विशोका साद्भुता तथा ।

उत्थापकोऽथ सांघात्यः संलापः परिवर्तकः ॥ १२९ ॥^१

विशेषा इति चत्वारः साच्चत्याः परिकीर्तिताः ।

उत्तेजनकरी शत्रोर्वागुत्थापक उच्यते ॥ १३० ॥^२

यथा महावीरचरिते—

‘आनन्दाय च विस्मयाय च मया दृष्टोऽसि दुःखाय वा

वैतृष्ण्यं तु कुतोऽद्य संप्रति मम त्वदर्शने चक्षुषः ।

यन्माङ्गल्यसुखस्य नास्ति विषयः किं वा बहुव्याहृतै-

रस्मिन्विस्मृतजामदग्न्यविजये बाहौ धनुर्जृम्भताम् ॥’

मन्त्रार्थद्वैवशक्त्यादेः सांघात्यः संघभेदनम् ।

मन्त्रशक्त्या यथा मुद्राराक्षसे राक्षससहायानां चाणक्येन स्वबुद्ध्या भेदनम् । अर्थशक्त्यापि तत्रैव । द्वैवशक्त्या यथा रामायणे रावणाद्विभीषणस्य भेदः ।

संलापः स्याद्गभीरोक्तिर्नानाभावसमाश्रया ॥ १३१ ॥

यथा वीरचरिते—‘रामः—अयं स यः किल सपरिवारकार्तिकेयविजयावर्जितेन भगवता नीललोहितेन परिवत्सरसहस्रान्तेवासिने तुभ्यं

‘वृत्ति’ इति शेषे । उत्तेजनमुत्साहातिशयजनकम् । शत्रोः प्रतिनायकस्य । वागित्यन्वयः ॥ आनन्दाय चेति । पालिनं प्रति श्रीरामस्वीकारियम् । मन्त्रो मन्त्रणा, अर्थो धनम्, द्वैवमदृष्टम्, संघभेदनं सहायानां भेदः ॥ रामायणे रामचन्द्रवर्णनानाटकादी ॥ आचर्जितेन प्रीणितेन । अत्र द्वैवविषयरतिमतिवीर-

न्यायेन वृत्तेन समन्विता च । इषोत्कटा सहतशोकभावा सा सारस्वती नाम भवेत् वृत्तिः ॥ वाग्द्वाराभिन्नव्यवृत्ती सत्त्वोत्थानवचनप्रकरणेषु । सत्त्वाधिकारयुक्ता विधेया सारस्वती वृत्तिः ॥ वीराङ्गतरंगरसा निरस्तशङ्कारकल्पनिर्वेदा । उद्धतपुरुषप्राया परस्परार्धवर्णकृता च ॥’ इति ॥

१. उत्तेजनेति । एतदेव विशिष्यान्नात महर्षिणा—‘अहमभ्युत्थास्यामि त्वं तावद्देशात्मनः शक्तिम् । इति सधर्षसमाश्रयमुत्थितमुत्पापरो ज्ञेयः ॥’ इति ॥

२. मन्त्रेति । उक्तं च मुनिना—‘मन्त्रार्थवाक्ययुक्तया द्वैवशादात्मशेषयोगात् । संघातभेदननस्तज्ज्ञैः सांघात्यो ज्ञेयः ॥’ इति ॥

३. पालिनमिति । श्रीराम प्रति पालिनं चर्जितियमित्युचितम् ॥

प्रसादीकृतः परशुः । परशुरामः—राम द्वाशरथे, स एवायमार्य-
पादानां प्रियः परशुः ।' इत्यादिः ।

प्रारब्धादन्यकार्याणां का(क)रणं परिवर्तकः ।

यथा वेण्याम्—'भीमः—सहदेव, गच्छ त्वं गुरुमनुवर्तस्व ।
अहमप्यस्त्रागारं प्रविश्यायुधसहायो भवामीति यावत् । अथवा आम-
न्नयितव्यैव मया पाञ्चाली ।' इति ।

अथारभटी—

मायेन्द्रजालसंग्रामक्रोधोद्भ्रान्तादिवेष्टितैः ॥ १३२ ॥

संयुक्ता वधवन्धाद्यैरुद्धतारभटी मता ।

वस्तूत्थापनसंफेटौ संक्षिप्तिरवपातनम् ॥ १३३ ॥

इति भेदास्तु चत्वार आरभट्याः प्रकीर्तिताः ।

मायाद्युत्थापितं वस्तु वस्तूत्थापनमुच्यते ॥ १३४ ॥

यथोदात्तराघवे—

'जीयन्ते जयिनोऽपि सान्द्रतिमिरत्रातैर्वियद्व्यापिभि-

र्भास्वन्तः सकला रवेरपि कराः कस्मादकस्मादमी ।

एते चोग्रकवन्धकण्ठरुधिरैराध्मायमानोदरा

मुञ्चन्त्याननकंदरानलमुचस्तीव्रात्रवान्फेरवाः ॥' इत्यादि ।

संफेटस्तु समाघातः क्रुद्धसत्वरयोर्द्वयोः ।

यथा मालत्यां माधवाघोरघण्टयोः ।

रसानां समाधयत्वम् ॥ शुद्धं युधिष्ठिरम् ॥ उद्धता । 'शुक्तिः' इति शेषः ।
मायादीत्यादिना इन्द्रजालग्रहणम् ॥ जीयन्ते परिभूयन्ते । आध्मायमानोदरा
हृष्यदृशमानजठराः । पीयमानरुधिराणां मुत्तानलेनोष्णत्वाच्चठराहः । फेरवाः
शृगालाः । अत्र मायोत्थापितं वस्तु ॥ इन्द्रजालोत्थापितं वस्तु यथा—'एष ब्रह्मा

1. प्रारब्धादिति । उक्ते च भरतेन—'उत्प नसमारम्भानर्थांशुत्तुव्य योऽर्भेयोग-
वशात् । अन्वानयोऽभ्रवते स पापि परिवर्तरो वेपः ॥' इति ॥

2. मायेति । 'असतो परशुनो माया सद्रूपोद्भासना तथा । इन्द्रजालः सिंग्रभेस्व
मप्रपूर्वोपधादिभिः । अदरंनमवारोदयमन्वयाट्टोऽरुच्यते ॥' इत्युक्ते मायेन्द्रवाणे ।
आरभटीलक्षणं भट्टवरेणापुत्रम्—'या चिन्मुदभमदस्वपापमायेन्द्रवाण्टट्टिलद्विज्ञान ।
भोजसिगुंभुरवन्धगाज वेपः शुपैः सारभटीनि श्रुतिः ॥' इति ॥

'संक्षिप्ता वस्तुरचना शिल्पैरितरथापि वा ॥ १३५ ॥

संक्षिप्तिः स्यान्नितृती च नेतुर्नेत्रन्तरग्रहः ।

यथोदयनचरिते कलिर्जहस्तिप्रयोगः । द्वितीयं यथा वालिनिवृत्त्या

सरोजे, रजनिरुकरकलाशेरारः शंभरोऽयं, दोगिर्देल्यान्तकोऽगौ सधनुरस्त्रिगदाचरुचि-
हैशतुर्भिः । एपोऽप्यैरावतस्यस्त्रिदशपतिरमी देवि । देवास्तथान्ये, नृत्सन्ति व्योक्ति
चैताश्चलचरणरणमूपुरा दिव्यनार्यः ॥ इन्द्रजालोत्थापितवस्तुकयनमात्रमेवेदं नार-
मटीभेदः रौद्रवीभत्सान्यतरसूचकत्वाभावात् ॥ इतरथा शिल्पेतरणे । नेत्रन्तरत्वं

१. इतरथेति । इतरथा यथा विद्वदालभञ्जिकायां शालभञ्जिकादौ प्रतिफलनम् ॥

२. निवृत्ताविति । एकराजनिवृत्तावन्यराजस्वापनं संक्षिप्तिरिति ॥

३. कलिर्जेति । काष्ठचटिनहस्तिप्रयोगः ॥ अत्र कथासरित्सागरीयकथामुरालम्बकस्य
चतुर्धतरङ्गता एते श्लोका द्रष्टव्याः—“अत्रातरे स वासेशमृद्वीतत्तदमवीय । गत्वा
प्रतिवचश्चण्डमहासेनाय भूरुद्रे ॥ सोऽपि चण्डमहासेनस्तच्छ्रुत्वाैव व्यचिन्तयत् । स
तावदिह नावाति मानी वल्लेश्वरो भृशम् ॥ कन्या हि तत्र न प्रेष्या भवेदेवं हि लाप-
वम् ॥ तस्माद्भुव तणुवला नृपमानायकाम्भहम् ॥ इति सचिन्त्य संमद्वय स राजा
मपिभिः सह । अकारपरम्यसदृश महान्तं यत्रहस्तिनम् ॥ तं चान्तर्वीरपुरथैः कृत्वा
छत्रैरधिष्ठितम् । विन्ध्याटव्या स निदधे राजा यत्रमयं गजम् ॥ तत्र तं चारपुरथाः
पश्यन्ति स्म विदूरतः । गजवन्वरसासत्तत्तसराजोर्जीविनः ॥ तेच स्वरितमागल वरस-
राजं व्यजिज्ञपन् । देव ! वृष्टो गजोऽस्माभिरेको निःश्ववने भ्रमन् ॥ असिन्नियति भूलोके
नैव योऽन्यत्र दृश्यते । वर्षीणा व्याप्तगगनो विन्ध्याद्रिरिव जङ्गमः ॥ ततश्चारवचः श्रुत्वा
वत्सराजो अर्हर्ष सः । तेभ्यः सुवर्णलक्षं च प्रददौ पारितोषिकम् ॥ त चेद्गजेन्द्रं प्राप्स्यामि
प्रतिमल्ल नडागिरेः । ततश्चण्डमहासेनो वरवो भवति मे शुभम् ॥ ततो वासवदर्चा तां स
स्वयं मे प्रयच्छति । इति सचिन्तयन् सोऽथ राजा तामनयतिशाम् ॥ प्रातश्च मन्त्रिवचनं
न्यक्तुवा गजवृष्ण्या । पुरस्कृत्यैव ताश्चारान् ययौ विन्ध्याटवीं प्रति ॥ प्रस्थानलक्ष्य
फलं वन्यालभं सवन्धनम् । यदूचुर्गणकास्तस्य तत्क्ष नैव व्यचारयत् । प्राप्य विन्ध्या-
टवीं तस्य गजस्य शोभशङ्कया । वत्सराजः स सैन्यानि दूरादेव न्यवारयत् ॥ चारमा-
त्रसहायसु वीणां घोषवतीं दधत् । निजव्यसनविस्तीर्णां तां विदेश महाटवीम् ॥
निन्ध्यस्य दक्षिणे पार्श्वे दूराचारैः प्रदर्शितम् । गजं सत्यगजामास त ददर्श स भूपतिः ॥
थकाफी वाद्यम् वीणां चिन्तयन् बन्धनानि सः । मधुरध्वनि गार्थैश्च शनैरुपजगाम
तम् ॥ गान्धर्वदत्तचित्तवार्त्संध्याध्वान्तवशाच्च सः । न त वनगज राजा मायागजमल-
क्षयत् ॥ सोऽपि हस्ती तमुत्कीर्णतालो गीतरसादिव । उपेलोपेल निचलन् दूरमाकुष्ठवा-
श्रुपम् ॥ ततोऽवसाच्च निर्गल तस्माद्यत्रमयाद्भवात् । वल्लेश्वर त सनद्धाः पुरुषाः पर्यवार-
यन् ॥” इति ।

सुग्रीवः । यथा वा परशुरामस्यौद्धत्यनिवृत्त्या शान्तत्वापादनम्—
'पुण्या ब्राह्मणजातिः—' इति ।

प्रवेशत्रासनिष्क्रान्तिहर्षविद्रवसंभवम् ॥ १३६ ॥

अवपातनमित्युक्तं—

यथा कृत्यरावणे पष्ठेऽङ्के—(प्रविश्य खड्गहस्तः पुरुषः ।)' इत्यतः प्रभृति
निष्क्रमणपर्यन्तम् ।

पूर्वमुक्तैव भारती ।

अथ नाट्योक्तयः—

अश्राव्यं खलु यद्ब्रह्मस्तु तदिह स्वगतं मतम् ॥ १३७ ॥

सर्वश्राव्यं प्रकाशं स्यात्तद्भवेदपवारितम् ।

रहस्यं तु यदन्यस्य परावृत्य प्रकाश्यते ॥ १३८ ॥

त्रिपताककरेणान्यानपवार्यान्तरा कथाम् ।

अन्योन्यामन्त्रणं यत्स्यात्तज्जनान्ते जनान्तिकम् ॥ १३९ ॥

किं ब्रवीषीति यन्नाट्ये विना पात्रं प्रयुज्यते ।

श्रुत्वेवानुक्तमप्यर्थं तत्स्यादाकाशभाषितम् ॥ १४० ॥

यः कश्चिदर्थो यस्माद्गोपनीयस्तस्यैन्तरत ऊर्ध्वसर्वाङ्गुलिनामिताना-
मिकं त्रिपताकलक्षणं करं कृत्वान्येन सह यन्मन्त्रयते तज्जनान्तिकम् ।
परावृत्यान्यस्य रहस्यकथनमपवारितम् । शेषं स्पष्टम् ।

व्यक्तिमेदाद्धर्ममेदाच्च भवति । धर्ममेदाद्धेत्रन्तरत्वमाह—यथा परशुरामस्येत्यादि ॥
विद्रवः पलायनम् । प्रवेशादिसंभवं ब्रह्म अवपातनमित्यर्थं ॥ पूर्वं स्थापकरत-
व्यवधानावसरे ॥ अश्राव्यं परस्य श्रवणायोग्यम् । परावृत्य स्थानान्तरं गत्वा ।
अन्तरा कथां कथामभ्ये । अन्योन्यस्य यदामन्त्रणं गुणभाषणम् । जनान्ते
जनसमीपे । किं ब्रवीषीतिश्रुत्या । पात्रं श्रोतृनटम् । श्रुत्वा श्रवणाभिनयं कृत्वा ॥

१. स्वगतमिति । इत्यात्मशापी स्वरादः ॥

२. त्रिपतायेति । सुग्रीवः नवमाप्याये चतुः पठित्करलक्षणत्रिपतादनावसरे—'प्रसा-
रिताः समाः सर्वा यस्याङ्गुल्यो भवन्ति दि । सुश्रिणश्च तथातुष्टः स पताक इति रघुव. ॥'
शत्रुवत्वा 'पताके तु यदा बकानामिवा रघुनिर्भवेत् । विपताक. स भिषेय.' इत्यनेन

दत्तां सिद्धां च सेनां च वेश्यानां नाम दर्शयेत् ।

दत्तप्रायाणि वणिजां चेटचेटघोस्तथा पुनः ॥ १४१ ॥

वसन्तादिषु वर्ण्यस्य वस्तुनो नाम यद्भवेत् ।

वेश्या यथा वसन्तसेनादिः । वणिग्विष्णुदत्तादिः । चेटः कल-
हंसादिः । चेटी मन्दारिकादिः ।

नाम कार्यं नाटकस्य गर्भितार्थप्रकाशकम् ॥ १४२ ॥

यथा रामाभ्युदयादिः ।

नायिकानायकाख्यानात्संज्ञा प्रकरणादिषु ।

यथा मालतीमाधवादिः ।

नाटिकासङ्घकादीनां नायिकाभिर्विशेषणम् ॥ १४३ ॥

यथा रत्नावली-कर्पूरमञ्जर्यादिः ।

प्रायेण प्यन्तकः साधिर्गमेः स्थाने प्रयुज्यते ।

यथा शाकुन्तले-ऋषी 'गच्छावः' इत्यर्थे 'साधयावस्तावत्' ।

दत्तामित्यादि नामध्वरमाधलम् । तेन दत्तान्तादिनाम । दत्तप्रायाणि दत्तान्त-
बहुलानि । वसन्तादिषु वर्ण्यस्य कलहंसादेर्यन्ताम तचेटस्य चेट्याश्च स्वादित्यर्थः ।
एकशेषाभावश्चिन्त्यः । गर्भितो गर्भसंधिना सूचितो योऽर्थः प्रयोजनं तत्प्रकाशक-
मित्यर्थः । नायिकया सहितो नायको नायिकानायकः । अन्यथैक- (शेष) प्रस-
ङ्गात् । प्रकरणादिष्वित्यादिपदेन भाषादिपरिग्रहः । एतत्प्रायिकं तेन सौगन्धिक-
द्वेषादिसंज्ञापि ॥ प्रायेणेति । 'सुहं चिट्टुज अजउत्तो । अहं गमिस्सम् ।' इत्यु-

त्रिपताकलक्षणं दर्शितवान् । संगीतरत्नाकरेऽपि पताकलक्षणमभिधाय । 'स एव त्रिपताकः
स्वाशक्तिप्रानामिकाहुलिः' इति त्रिपताकलक्षणमभिहितम् । मन्दारमरन्दे तु किञ्चिद्विशेषः—
'तर्वेनीमूलसंलग्नकुञ्चिताकुण्डकः करः । गण्डगः संहताकारमसारिततलाहुलिः ॥ पताकः
स्यादथ यदि वक्रितानामिकाहुलिः । स एव श्रोत्रगच्छादि त्रिपताक इतीयेते ॥' इति ॥

1. दत्तामित्यादि । अत्र विशेषः—'ब्रह्मक्षत्रस्य नामानि गोत्रकर्मातुरूपतः । कान्ये
कार्याणि कविभिः शुभं वर्मकृतानि च ॥ दत्तप्रायाणि नामानि वणिजां तु प्रयोजयेत् ।
श्रीयोदात्तानि नामानि तथा श्लेषु योजयेत् ॥ विजयार्थानि नामानि राजह्वोषां च
कारयेत् । दत्ता मिश्राय सेनेति वेश्यानामनि कारयेत् ॥ नानाकुसुमनामानः प्रेष्याः
कार्यास्तु नाटके । मङ्गलार्थानि नामानि चेतानामपि कारयेत् ॥' इति ॥

राजा स्वामीति देवेति भृत्यैर्भट्टेति चाधमैः ॥ १४४ ॥
 राजर्षिभिर्वयस्येति तथा विदूपकेण च ।
 राजन्नित्यृषिभिर्वाच्यः सोऽपत्यप्रत्ययेन च ॥ १४५ ॥
 स्वेच्छया नामभिर्विप्रैर्विप्र आर्येति चेतैः ।
 वयस्येत्यथवा नाम्ना वाच्यो राज्ञा विदूपकः ॥ १४६ ॥
 वाच्यौ नटीसूत्रधारावार्यनाम्ना परस्परम् ।
 सूत्रधारं वृद्धेन्द्राव इति वै पारिषाधिकः ॥ १४७ ॥
 सूत्रधारो मारिपेति हृण्डे इत्यधमैः समाः ।
 वयस्येत्युत्तमैर्हो मध्यैरार्येति चाग्रजः ॥ १४८ ॥
 भगवन्निति वक्तव्याः सर्वैर्देवर्षिलिङ्गिनः ।
 वदेद्वाङ्गीं च चेटीं च भवतीति विदूपकः ॥ १४९ ॥
 आद्युष्मन्नथिनं सूतो वृद्धं तातेति चेतः ।
 वत्सपुत्रकतातेति नाम्ना गोत्रेण वा सुतः ॥ १५० ॥
 शिष्योऽनुजश्च वक्तव्योऽमात्य आर्येति चाधमैः ।
 विप्रैरयममात्येति सचिवेति च भण्यते ॥ १५१ ॥

त्याय गच्छतीति रत्नावल्यां गमेः प्रयोगोऽपि । राजा वाच्यः—इत्यन्वयः । स राजा ।
 अपत्यप्रत्ययेन च । अपत्यप्रत्ययान्तपदेन चेत्यर्थः । यथा—दाशरथे, पौरव,
 पाण्डव इत्यादि । एतच्च पुत्रादिसंबन्धिपदोपलक्षणम् । तेन रघुनन्दन इत्यादिनापि ।
 स्वेच्छयेति । अपत्यप्रत्ययेन नामभिर्वा विप्रैर्विप्रो वाच्यः । इतरैः क्षत्रियादिभि-
 रार्येति विप्रो वाच्य इत्यर्थः । तेनानर्घराघवादी विश्वामित्रेति कौशिकेति कुशिकन-
 न्दनेत्यादिना शतानन्देन विश्वामित्र उक्तः । अर्घ्यनाम्ना आर्घ्यशब्देन नाट्ययोग्यत्वा-
 दार्याशब्देनाह्वानम् । तं पारिषाधिकम् । समा आत्मतुल्याः । उत्तमैः समा वयस्येति
 वाच्योः । मध्यैर्हो इति समा वाच्याः । सर्वैरार्यैस्वमजो वाच्यः । इतरो युवा बालव ।

१. राजेति । अत्र विशेषः—‘राजपश्यस्तु संभाष्याः सर्वाः परिजनेन तु । भट्टिनी
 स्वामिनी देवी इत्येवं नाटके कुपेः ॥ देवीणि मदीषी वाच्या राजा परिजनेन तु । भोगिन्य
 इति शेषस्तु स्वामिन्य इति वा पुनः ॥’ इति ॥

२. हृण्डे इति । हृण्डे इत्यामश्रणपोतकमभ्यपन्न ॥

३. भगवन्निति । उक्तं च मुनी-त्रेण सप्तदश्याप्याये—‘देवानामपि ये देवा महा-
 त्मानो महर्षयः । भगवन्निति ते वाच्याः वासुदेवा योरितस्तथा ॥ देवाश्च ऋत्विजश्च
 नानाश्रुतधराश्च ये । भगवन्निति ते वाच्याः पुरुर्यैः स्त्रीभिरेव च ॥’ इति ॥

साधो इति तपस्वी च प्रशान्तश्चोच्यते बुधैः ।
 स्वगृहीताभिधः पूज्यः शिष्यार्घ्यविनिगद्यते ॥ १५२ ॥
 उपाध्यायेति चाचार्यो महाराजेति भूपतिः ।
 स्वामीति, युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ॥ १५३ ॥
 भद्रसौम्यमुखेत्येवमधमैस्तु कुमारकः ।
 वाच्या प्रकृतिर्भी राज्ञः कुमारी भर्तृदारिका ॥ १५४ ॥
 पतिर्यथा तथा वाच्या ज्येष्ठमध्याधमैः स्त्रियः ।
 हंलेति सदशी, प्रेप्या हंजे वेश्याञ्जुका तथा ॥ १५५ ॥
 कुट्टिन्यम्बेत्यनुगतैः पूज्या च जरती जनैः ।
 आमन्नणैश्च पापण्डा वाच्याः स्वसमयागतैः ॥ १५६ ॥
 शकादयश्च संभाष्या भद्रदत्तादिनामभिः ।
 यस्य यत्कर्म शिल्पं वा विद्या वा जातिरेव वा ॥ १५७ ॥

गोत्रेण वापत्यप्रत्ययान्तेन । अयममालः । प्रशान्तो वीतरागः । पूज्यो जनः
 शिष्यार्घ्यः स्वगृहीताभिधो विनिगद्यते इत्यन्वयः । स्वगृहीता स्वेच्छया प्रयुक्ता
 अभिधा पूज्यवत्प्रकाशकनाम भगवन्निति महाभागेत्यादि वा यस्य सः । महाराजेति
 स्वामीति वा भूपतिर्विनिगद्यते इत्यन्वयः । युवराजः कुमारो भर्तृदारको वा वाच्यः ।
 कुमारको युवराजः । पतिर्यथेति । उत्तमेनोत्तमा स्त्री वयसेति, मध्येन मध्यमा
 हंही इति, अधमेन अधमा हण्डे इति वाच्येत्यर्थः । सदशी आत्मतुल्या । कुट्टि-
 नी तथा अञ्जुका वाच्या । अनुगतैः सेवकैः पूज्या अम्बेति वाच्या । जरती वृद्धा
 जनैरम्बेति वाच्या । आमन्नणैः संबोधनपदैः, स्वसमयागतैः स्वसंकेतप्राप्तैः कापा-
 लिकेत्यादिभिः । शकादयोऽन्तःपुरसहायाः प्राशुकाः । कर्म मालाकरण्यादि । शिल्पं

१. स्वगृहीतेति । स्वगृहीताभिध इति पाठस्तु सार्थीयान् ॥

२. हलेति हंजे इति च । हल्य हजे उभे बन्धरे ॥

३. अञ्जुकेति । अकारद्वयधटितमध्येऽञ्जुकाशब्दः । नाट्यशास्त्रे तु—‘अञ्जुकेति
 भवेदाच्या वेश्या परिजनेन तु । वा त्वत्र वृद्धा सा त्वन्मा माया परिजनेन तु ॥’
 इत्युक्तम् ॥

४. कुट्टिनीति । परजारीं पुंसा संयोजयित्री शंभल्यपरस्पर्याया योषित् ॥

५. पापण्डेति । पार्वं सनोति ददातीति पापण्डः । अमन्ताद्वुः । पृथोदरादिः । कव-
 र्गद्वितीयमध्यस्तु शं सण्डयन्ति । ‘खडि मेदने’ । अञ् । उक्तं च—‘पालनाच्च धर्मी-
 धर्मैः पाशब्देन निगद्यते । सं सण्डयन्ति ते यसात्पापण्डास्तेन हेतुना ॥’ इति ॥

६. शकादय इति । शक इति तु तत्र न दृश्यते (१०३ पृ.) ॥

तेनैव नाम्ना वाच्योऽसौ ज्ञेयाश्चान्ये यथोचितम् ।

अथ भाषाविभागः—

पुरुषाणामनीचानां संस्कृतं स्यात्कृतात्मनाम् ॥ १५८ ॥
 सौरसेनी प्रयोक्तव्या तादृशीनां च योपिताम् ।
 आसामेव तु गाथासु महाराष्ट्रीं प्रयोजयेत् ॥ १५९ ॥
 अत्रोक्ता मागधी भाषा राजान्तःपुरचारिणाम् ।
 चेटानां राजपुत्राणां श्रेष्ठानां चार्धमागधी ॥ १६० ॥
 प्राच्या विदूपकादीनां, धूर्तानां स्यादवन्तिजा ।
 योधनागरिकादीनां दाक्षिणात्या हि दीव्यताम् ॥ १६१ ॥
 शैबराणां शकादीनां शावरीं संप्रयोजयेत् ।
 वाहीकभापोदीच्यानां द्राविडी द्रविडादिषु ॥ १६२ ॥
 आभीरेषु तथाभीरी चाण्डाली पुंक्तसादिषु ।
 आभीरी शावरी चापि काष्ठपात्रोपजीविषु ॥ १६३ ॥
 तथैवाङ्गारकारादौ पैशाची स्यात्पिशाचवाक् ।
 चेटीनामप्यनीचानामपि स्यात्सौरसेनिका ॥ १६४ ॥

कलादिकर्म । विद्या भीमासादिः । जातिर्द्राक्षणात्वादिः । तेनैव तत्कर्मादिप्रसाशकेन
 मालाकारदिपदेन । असौ मालाकारादिः । ज्ञेयाश्चेति अन्ये-मित्रादयो मित्रादि-
 पदेन वाच्या इत्यर्थः । अनीचानामुत्तममध्यमानाम् ॥ कृतात्मनां पण्डिताना
 चेत्यर्थः । तादृशीनां गाथासु श्लोकेषु । अत्र नाटकादौ । राजान्तःपुरचारिणां
 नामनाडीनाम् । चेटाना मृत्सानाम् । प्राच्या गौडीया । धूर्तानामशदेविनाम् ।

१. अन्ये इति । शाक्यभिषुभं दन्वेति भगिनीपतिरावुचेति जनक आवुकेति राज-
 द्वालो राष्ट्रियेति वाच्य इति यथाशास्त्रमनुसंधेयम् ॥

२. भाषाविभाग इति । सामान्यतो भाषा सरुयाता रज्जटेन—‘प्राच्यसंस्कृत-
 मागधपिशाचभाषाश्च सूरसेनी च । पठोऽत्र भूरिभेदो देशविशेषादपभ्रणः ॥’ इति ।
 नाट्यशास्त्रे तु विशेषः—‘मागप्यवन्तिजा प्राच्या सूरसेन्यर्धमागधी । वाहीका दाक्षि-
 णात्या च सप्त भाषा. प्रतीतिजाः ॥’ इति ॥

३. पुंक्तसेति । पुंक्तसंथाण्डालः ॥

४. अङ्गारेति । अङ्गारकारो लोहादिधातुजीवी ॥

बालानां पण्डकानां च नीचग्रहविचारिणाम् ।
 उन्मत्तानामातुराणां सैव स्यात्संस्कृतं क्वचित् ॥ १६५ ॥
 ऐश्वर्येण प्रमत्तस्य दारिद्र्योपद्रुतस्य च ।
 भिक्षुवल्कधरादीनां प्राकृतं संप्रयोजयेत् ॥ १६६ ॥
 संस्कृतं संप्रयोक्तव्यं लिङ्गिनीपूतमासु च ।
 देवीमत्रिसुतावेश्यास्यपि कैश्चित्तथोदितम् ॥ १६७ ॥
 यद्देश्यं नीचपात्रं तु तद्देश्यं तस्य भाषितम् ।
 कार्यतश्चोत्तमादीनां कार्यो भाषाविपर्ययः ॥ १६८ ॥
 योपित्तस्त्रीबालवेश्याकितवाप्सरसां तथा ।
 वैदग्ध्यार्थं प्रदातव्यं संस्कृतं चान्तरान्तरा ॥ १६९ ॥

एषामुदाहरणान्याकरेषु बोद्धव्यानि । भाषालक्षणानि मम तात-
 पादानां भाषाणवे ।

पद्त्रिंशल्लक्षणान्यत्र, नाट्यालंकृतयस्तथा ।
 त्रयस्त्रिंशत्प्रयोज्यानि वीथ्यङ्गानि त्रयोदश ॥ १७० ॥
 लास्याङ्गानि दश यथालाभं रसव्यपेक्षया ।

यथालाभं प्रयोज्यानीति संबन्धः । अत्रेति नाटके ।

तत्र लक्षणानि—

भूषणांशुरसंघातौ शोभोदाहरणं तथा ॥ १७१ ॥
 हेतुसंशयदृष्टान्तास्तुल्यतर्कः पदोच्चयः ।
 निदर्शनाभिप्रायौ च प्राप्तिर्विचार एव च ॥ १७२ ॥
 दिष्टोपदिष्टे च गुणातिपातातिशयो तथा ।

दाक्षिणात्या वैदर्भी । पिशाचवाक् चेतानामपीलन्वयः । सैव सारसेनी एव ।
 प्राकृतं सारसेन्यादित्राविशीपर्यन्तानामन्यतमं महाराष्ट्रं वा । लिङ्गिनीषु संन्यागादि-
 चिह्नपरिणीषु । कार्यत इति । उत्तमस्य राजान्तःपुरस्वस्तिये मागधी न तु संस्कृतम् ।
 एवमन्यत्रापि । शत एवानर्घराजपदादी राजपुत्रस्यापि रामवन्ददिशतमसार्ग्यकारित्वेन
 संस्कृतेनैव व्याहारे वर्णितः न तर्पणमागधा । वैदग्ध्यार्थं वैदग्ध्यमाजानार्थम् ।
 अन्तरा अन्तरा तातपदापर्या मप्ये । एषां भाषाविशेषाणाम् । भाषा एषु नाट्यपरि-
 भाषाणैः बोध्यानीति पूर्वगान्धवः । यथालाभं यथायोग्यम् । रसव्यपेक्षया रस-

विशेषणनिरुक्ती च सिद्धिभ्रंशविपर्ययौ ॥ १७३ ॥

दाक्षिण्यानुनयौ मालार्थापत्तिर्गर्हणं तथा ।

पृच्छा प्रसिद्धिः सारूप्यं संक्षेपो गुणकीर्तनम् ॥ १७४ ॥

लेशो मनोरथोऽनुक्तसिद्धिः प्रियवचस्तथा ।

तत्र—

लक्षणानि गुणैः सालंकारैर्योगस्तु भूषणम् ॥ १७५ ॥

यथा—

‘आक्षिपन्त्यरविन्दानि मुग्धे ! तव मुखश्रियम् ।

कोपदण्डसमप्राणां किमेवामस्ति दुष्करम् ॥’

वर्णनाक्षरसंघातश्चित्रार्थैरक्षरैर्मितैः ।

यथा शाकुन्तले—‘राजा—कञ्चित्सखीं वो नातिवाधते शरीर-
संतापः । प्रियंवदा—संपदं लघोसहो उभसमं गमिस्सदि ।’

सिद्धैरर्थैः समं यत्राप्रसिद्धोऽर्थः प्रकाशते ॥ १७६ ॥

श्रृष्टंश्चक्षणचित्रार्था सा शोभेत्यभिधीयते ।

यथा—

‘सद्वंशसंभवः शुद्धः कोटिदोऽपि गुणान्वितः ।

कामं धनुरिव क्रूरो वर्जनीयः सतां प्रभुः ।

काहूया । यस्मिन्से यदाकृष्टितं योग्यं च भवति तत्तस्मिन्वर्णनीयमिति भावः ॥
गुणैर्माधुर्यैः प्रगादैर्यमकोपमायलंकारसहितैर्योगः परस्परमेलकः ॥ आक्षिपन्ति नि-
न्दन्ति । कोपो वीजकोपो भाण्डागारथ । दण्डो नालं चतुर्थोपायथ । अत्रारविन्दाना-
मपेतनतया निन्दा न संभवतीत्युपमा कल्प्यत इति निदर्शना । एवं च निदर्शनापान्तर-
न्यासश्लेषालंकारादिताभ्यां माधुर्यप्रसादाभ्यां योगः ॥ चित्रो विदग्धमनोरमोऽर्थो
देवो तैरक्षरैः पदैः ॥ चो युष्माकं सखीं शाकुन्तल्यं शरीरसंतापः स्मरज्वाला । ‘सां प्रतं
लघोयपमुपशमं गमिष्यति’ इति संस्कृतम् ॥ सिद्धैः साधयितुमारब्धैः । श्रुष्टं (स-
क्षण) धियोऽर्थो यस्याः सा वर्णना ॥ संशोऽन्वयायो वेणुथ । कोटिः संख्याविज्ञे-
योऽर्थं च । गुणः शौर्यादिः शीर्षा च । क्रूः कुटिलः कठिनथ । अत्र सिद्धैरन्वयादिभिः

१. गुणैरिति । बोधशाब्दायै भरतेनाप्युक्तम्—‘सालंकारैर्युगैश्च बहुभिः समं कृ-
तम् । भूषणैश्च निन्दश्लेषद्वयमिति स्पष्टम् ॥’ इति ॥

१. ‘सद्वंशं क. स. २. ‘सधन्वि’ क. ल. ग. ३. ‘तव’ क. ल. ग. ४. ‘सधन’ क. ५. ‘देवा-
इत्ये’—वेणुथ । इत्यन्ता पाठः पुस्तकान्तरे कश्चि. ६. ‘सिद्धयत्ना’ इति कश्चि.

यत्र तुल्यार्थयुक्तेन वाक्येनाभिप्रदर्शनात् ॥ १७७ ॥
साध्यतेऽभिमतश्चार्थस्तदुदाहरणं मतम् ।

यथा—

‘अनुयान्त्या जनातीतं कान्तं साधु त्वया कृतम् ।
का दिनश्रीर्विनाकेण का निशा शशिना विना ॥’
हेतुर्वाक्यं समासोक्तमिष्टकृद्हेतुदर्शनात् ॥ १७८ ॥

यथा वेण्यां भीमं प्रति ‘चेटी—एवं मए भणिदं भाणुमदि, उ-
हाणं अमुकेसु केसेसु कहं देवीए केसा संजमिअन्तिचि ।’

संशयोऽज्ञाततत्त्वस्य वाक्ये स्याद्यदनिश्चयः ।

यथा ययातिविजये—

‘इयं स्वर्गाधिनाथस्य लक्ष्मीः किं यक्षकन्यका ।
किं चास्य विषयस्यैव देवता, किमु पार्वती ॥’
दृष्टान्तो यस्तु पक्षेऽर्थसाधनाय निदर्शनम् ॥ १७९ ॥

सममेकदेव प्रसिद्धो वेण्वादिरथो भासते ॥ अभिप्रदर्शनाद् वक्तुरभिप्रायात् ।
साध्यते ज्ञाप्यते । अभिमतो योधयितुमिष्टः ॥ अनुयान्त्येति । कान्तमरणेन
दुःखमनुभवन्त्या अक्षिरियम् । अप्राकं विना दिनधीरिव शशिनं विना निशेन कान्तं
विना योपिदशोभेवेति प्रतीयते ॥ समासेन संक्षेपेण उक्तम् । इष्टकृदमीशार्थबोध-
करम् ॥ एवं मया भणितं भाणुमदि, गुप्ताकममुकेषु केशेषु कथं देव्याः केशाः
संयम्यन्ते इति संस्कृतम् । अत्र द्रौपदीकेशासंयमनस्य हेतुर्भानुमतीकेशामोक्षणं
तद्दर्शनेन दुर्योधनवधे सत्येव देव्याः केशपन्धनं भविष्यतीत्यभिमतार्थबोधः ॥ अज्ञा-
ततत्त्वस्य अज्ञातविशेषस्य । ‘यत्’ इत्यव्ययं ‘यः’ इत्यर्थे ॥ विषयस्य देशस्य ॥
दृष्टान्त इति । पक्षेऽर्थस्य साध्यस्य साधनाय ज्ञापनाय निदर्शनं हेतुदर्शनम् ॥

१. हेतुरिति । नाट्यशास्त्रेऽयुक्तम्—‘बहूनां भाषमाणानामनेकार्थविनिर्णयार्थं ।
सिद्धौ समानवचनं हेतुरित्यभिप्रेक्षितः ॥’ इति ॥

२. संशय इति । उक्तं च मुनिना—‘अपरिहाततरवार्यं यत्र वाक्यं समाप्यते ।
अनेकत्वाद्विचाराणां संशयः परिकीर्तितः ॥’ इति ॥

३. दृषतेति । एतद्विषयाभिप्रायीत्यर्थः ॥

४. दृष्टान्त इति । मुनिनाप्युक्तम्—‘सिद्धौ पूर्वोपलब्धौ यः समानवचनवचन-
निरूपेणैवैवत्यर्थः स दृष्टान्त इति एतत् ॥’ इति ॥

यथा वेण्याम्—‘सहदेवः—आर्य, उचितमेवैतत्तस्या यतो दुर्योधनकलत्रं हि सा’ इत्यादि ।

तुल्यतर्को यदर्थेन तर्कः प्रकृतिगामिना ।

यथा तत्रैव—

‘प्रायेणैव हि दृश्यन्ते कामं स्वप्नाः शुभाशुभाः ।

शतसंख्या पुनरियं सानुजं स्पृशतीव माम् ॥’

संचयोऽर्थानुरूपो यः पदानां स पदोच्चयः ॥ १८० ॥

यथा शाकुन्तले—

‘अधरः किसलयरागः कोमलविटपानुकारिणौ बाहू ।

कुसुममिव लोभनीयं यौवनमङ्गेषु संनद्धम् ॥’

अत्र पदपदार्थयोः सौकुमार्यं सदृशमेव ।

यत्रार्थानां प्रसिद्धानां क्रियते परिकीर्तनम् ।

परपक्षव्युदासार्थं तन्निदर्शनमुच्यते ॥ १८१ ॥

तस्या भानुमत्याः । सा भानुमती ॥ अर्थेन वस्तुना तर्को भाव्यर्थसूचनम् । प्रकृतिगामिना प्रकृतेन, न तु प्रकृतिविपर्यासरूपेण अद्भुतेन ॥ प्रायेणैवेति । स्वप्नदर्शनस्य प्रकृतत्वज्ञापनायेदम् ॥ संचयः समूहः । अर्थानुरूपोभिधेयसदृशः । सुकुमारार्थे सुकुमारपदसंचयस्य, उद्भटार्थे उद्भटपदसंचयस्य प्रयोग इत्यर्थः ॥ अधर इति । विटपानुकारिणौ शाखासदृशौ । यथा वा—‘प्रागप्राप्तनिशुम्भशांभवधनुर्द्वेषाविधाविर्भवत्क्रोधप्रेरितभीमभार्गवभुजस्तम्भापविद्धः क्षणात् । उज्ज्वालः परशुर्भवत्वशिथिलस्त्वत्कण्ठपीठातिथियेनानेन जगत्सु रण्डपरशुर्देवो हरः ख्याप्यते ॥’

१. अधर इति । अधरोऽधरोष्ठः किसलय इव रागो यस्य सः । बाहू विटपी रकन्धोर्ध्वशाखे तदनुकारिणौ तत्सदृशौ । ‘रकन्धादूर्ध्वं तरोः शाखा कटयो विटयो मतः’ इति कात्यायनः । कोमलशब्देन सवोरग्रजत्वं व्यज्यते । अङ्गेषु संनद्धं संनद्धं प्रापितम् । अत्युत्पटमिति यावत् । अत्राङ्गेष्विति बहुवचनेन वदने वाङ्मिमांसा, नेत्रयोस्तरलता, कण्ठे कम्पुश्रिरेखावस्त्वम्, यशसि स्तोत्रमंगणम्, नाभौ गभीरता, निम्बे मत्प्यनिद्रात्वम्, उभयभागे चतुरस्रत्वम्, उषनजह्वानानुमण्डनोरुदेशानां मांसलत्वम्, गतौ सविलासत्वमित्यादि ध्वनितम् । संनद्धशब्दः प्रकृते बाधितमुत्पत्त्यर्थः सन् यः संनद्धो भवत्युत्साहेन प्रकटो भवतीति प्राकट्यसंनद्धेन यौवनं लक्ष्यंलक्ष्मणमतिशयं व्यनक्ति । यौवनं कुसुममिव लोभनीयं विद्यापद्वर्धकम् । अङ्गेषु संनद्धमित्यत्रापि यौवनोपमा । एतदङ्गेषु संनद्धमित्यर्थः ॥

२. व्युदासार्थमिति । व्युदासो निरासः ॥

३. रण्डपरशुरिति । ‘रण्डवतीति रण्डः सर्वरुष्टेदकः परशुर्वस्य सः रण्डपरशुः’ इति लिङ्गपुराणव्याख्या ॥

यथा—

‘क्षात्रधर्मोचितैर्धर्मैरलं शत्रुवधे नृपाः ।

किं तु वालिनि रामेण मुक्तो वाणः पराङ्मुखे ॥’

अभिप्रायस्तु सादृश्याद्भूतार्थस्य कल्पना ।

यथा शाकुन्तले—

‘इदं किलव्याजमनोहरं वपुस्त्रयःकृतं साधयितुं य इच्छति ।

ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रघास्या संमिलितां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति ॥’

प्राप्तिः केनचिदंशेन किञ्चिद्यत्रानुमीयते ॥ १८२ ॥

यथा मम प्रभावत्याम्—‘अनेन खलु सर्वतश्चरता चक्षुरीकेणा-
वश्यं विदिता भविष्यति प्रियतमा मे प्रभावती ।’

विचारो मुक्तिवाक्यैर्यदप्रत्यक्षार्थसाधनम् ।

यथा मम चन्द्रकलायाम्—‘राजा—नूतनियमन्तःपिहितमदन-
विकारा वर्तते । यतः ।

‘हसति परितोपरहितं निरीक्ष्यमाणामि नेक्षते किञ्चित् ।

सख्यामुदाहरन्त्यामसमञ्जसमुत्तरं दत्ते ॥’

देशकालस्वरूपेण चर्णना दिष्टमुच्यते ॥ १८३ ॥

प्रागप्राप्तिसुम्नेति । प्रागप्राप्तानगनेत्यर्थः । अत्र सादृश्याद्योत्पन्नत्वं सादृश्यम् ॥
यप्राधान्यामिति । पक्षो मात्म् ॥ किञ्चित्किञ्चित् यथेत्यर्थः । पराङ्मुखे अभ्यासके ।
अत्र शत्रुधर्मव्युत्पत्तयार्थं पराङ्मुखे वात्रिभिर्धर्मैरालम्ब्य प्रविष्टोऽर्थः स्वीकृतः ॥
अभूताद्यर्थस्य धर्मभविनो यत्नः । अल्पयाजेन रामायेन मनोहरम् । अग्निः
यतः । ध्वजस्त्यति इच्छति । उत्पलपत्रघात्या उल्लिख्यमाणेऽनमिन् सातुन्तत्यास-
रीरेण तत्र साधनमर्थमिति । प्राप्तिरिति । अंशेन विशेषणेन ॥ चक्षुरीकेण अम-
रेण । अत्र सर्वतश्चरतेति विशेषणेन अमरस्य साक्षिण्यमाह्वानं नायकेनानुमीयते ॥
विचार इति । मुक्तिवाक्यैर्देहेषुबोधव्यापारैः । अमरत्वज्ञानस्य साधनं ज्ञानम् ॥
असमञ्जसमयोग्यम् ॥ देशकालेति । देशकालतोः सादृश्येण साधनम् ॥

१. 'प्रागप्राप्तिसुम्नेति । प्रागप्राप्तानगनेत्यर्थः । अत्र सादृश्याद्योत्पन्नत्वं सादृश्यम् ॥
यप्राधान्यामिति । पक्षो मात्म् ॥ किञ्चित्किञ्चित् यथेत्यर्थः । पराङ्मुखे अभ्यासके ।
अत्र शत्रुधर्मव्युत्पत्तयार्थं पराङ्मुखे वात्रिभिर्धर्मैरालम्ब्य प्रविष्टोऽर्थः स्वीकृतः ॥
अभूताद्यर्थस्य धर्मभविनो यत्नः । अल्पयाजेन रामायेन मनोहरम् । अग्निः
यतः । ध्वजस्त्यति इच्छति । उत्पलपत्रघात्या उल्लिख्यमाणेऽनमिन् सातुन्तत्यास-
रीरेण तत्र साधनमर्थमिति । प्राप्तिरिति । अंशेन विशेषणेन ॥ चक्षुरीकेण अम-
रेण । अत्र सर्वतश्चरतेति विशेषणेन अमरस्य साक्षिण्यमाह्वानं नायकेनानुमीयते ॥
विचार इति । मुक्तिवाक्यैर्देहेषुबोधव्यापारैः । अमरत्वज्ञानस्य साधनं ज्ञानम् ॥
असमञ्जसमयोग्यम् ॥ देशकालेति । देशकालतोः सादृश्येण साधनम् ॥

यथा वेण्याम्—‘सहदेवः—

यद्वैद्युतमिव ज्योतिरार्ये कुद्धेऽद्य संभृतम् ।

तत्प्रावृडिव कृष्णेयं नूतं संवर्धयिष्यति ॥’

उपदिष्टं मनोहारि वाक्यं शास्त्रानुसारतः ।

यथा शाकुन्तले—

‘शुश्रूपस्व गुरुन्, कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने,

भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः ।

भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने, भाग्येष्वनुत्सेकिनी,

यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो, वामाः कुलस्याधयः ॥’

गुणातिपातः कार्यं यद्विपरीतं गुणान्प्रति ॥ १८४ ॥

यथा मम चन्द्रकलयां चन्द्रं प्रति—

‘जइ संहरिज्जइ तमो घेय्यइ सभलेहि ते पाओ ।

वससि सिरे पशुवइणो तहवि है इत्थीअ जीअणं हरसि ॥’

यः सामान्यगुणोद्रेकः स गुणातिशयो मतः ।

यथा तत्रैव—‘राजा—(चन्द्रकलया मुक्तं निर्दिश्य ।)

असावन्तश्चञ्चद्विकचनवनीललज्जयुगल-

स्तलस्फूर्जत्कम्बुर्विलसदलिसंघात उपरि ।

विना दोषासङ्गं सततपरिपूर्णाखिलकलः

कुतः प्राप्तश्चन्द्रो विगलितकलङ्कः सुमुखि । ते ॥’

प्रावृडिव वर्षाकाल इव ॥ शुश्रूपस्वेति । पतिगेहं गच्छन्तीं शकुन्तलां प्रति कण्वस्योपदेशोऽयम् ॥ गुणान् प्रतिति । गुणानामित्यर्थः ॥ जइ इति । ‘यदि संद्वियते तमो गृह्यते सकलस्ते पादः । वससि शिरसि पशुपतेस्तथापि हा स्त्रिया जीवनं हरसि ॥’ इति संस्कृतम् । अत्र चन्द्रस्य स्त्रीवधस्वमोहरणादिगुणविपरीतं कार्यम् ॥ सामान्यगुणेभ्य उपमानोपमेयवृत्तिसाधारणधर्मेभ्य उद्रेक आधिक्यमुपमेयस्य ॥ तले अधोभागे स्फूर्जन् देदीप्यमानः कम्बुः कण्ठरूपो यस्य सः । दोषा-

१. शुश्रूपस्वेति । अत्र समासेन वारस्यायनोक्तमेकचारिणीवृत्तं समृद्धितं कविकुल-
गुणम् ॥

२. विलसदिति । अलिसंघातेन केशपाशोऽभिप्रेतः ॥

१. गद्यीकृतवमार्पां पुस्तके. २. ‘ह’ इति कालि प-पुस्तके.

सिद्धानर्थान्वहूनुक्त्वा विशेषोक्तिर्विशेषणम् ॥ १८५ ॥

यथा—

‘तृष्णापहारी विमलो द्विजावासो जनप्रियः ।

हृदः पद्माकरः किंतु बुधस्त्वं स जलाशयः ॥’

पूर्वसिद्धार्थकथनं निरुक्तिरिति कीर्त्यते ।

यथा वेण्याम्—

‘निहताशेषकौरव्यः—’ इत्यादि । (३१४ पृ०)

बहूनां कीर्तनं सिद्धिरभिप्रेतार्थसिद्धये ॥ १८६ ॥

यथा—

‘यद्वीर्यं कूर्मराजस्य यश्च शेषस्य विक्रमः ।

पृथिव्या रक्षणं राजन्नेकत्र त्वयि तत्स्थितम् ॥’

दृष्टादीनां भवेद्भ्रंशो वाच्यादन्यतरद्वचः ।

वेण्याम्—कञ्चुकिनं प्रति ‘दुर्योधनः—

सहमृत्युगणं सवान्धवं सहमित्रं समुतं सहानुजम् ।

स्वबलेन निहन्ति संयुगे नचिरात्पाण्डुसुतः सुयोधनम् ॥’

विचारस्यान्यथाभावः संदेहात् विपर्ययः ॥ १८७ ॥

सङ्गं विना । दोषरहित इत्यर्थः । अथ च दोषा रात्रित्तस्याः सङ्गं विना । कलाः कलाशास्त्राणि षोडशभागश्च । अत्राद्यादकत्वादिसाधारणधर्मेभ्यो नीलाञ्जयुगलादिसंयन्धाधिन्यं मुखस्य ॥ अर्थानिति । सिद्धान् प्रतिद्धान् । विशेषोक्तिर्भेदकथनम् ॥ तृष्णेति । हृदस्त्वं चैतादृशः । किं तु त्वं बुधः, स हृदो जलाशयः सलिलमान्, जाञ्चयुक्तश्च । तृष्णा धनेच्छा, पिपासा च । मलः पापं, पङ्कथ । द्विजा विप्राः, पक्षिणश्च । लक्ष्मीकरः, पद्मानामाधारश्च । अत्रान्यत्वादे विशेषणम् । व्यतिरेकालंकारोऽयम् ॥ बहूनामिति । एतदनेकोपलक्षणम् । तेन नोष्ोदाहरणासंग्रहः । एकस्मिन्बहूनां गुणकथनमित्यर्थः ॥ यद्वीर्यमिति । अत्र राज्ञः पृथिवीपालनभारमहिष्णुतातिशयबोधाय तदुभयकीर्तनम् ॥ दृष्टादीनामित्यादिपदेन दृष्टदुःगितादीनां ग्रहणम् । वाच्याद्वक्तुमिष्टादन्यतरद्विपरीतम् ॥ नचिरादिति । चिरम् इन्तीति वक्तुमिष्टम्, अचिराद्गन्तीत्यन्यथा जातम् ॥ विचारस्य तरवनि-

१. “न चिरात्पाण्डुसुतं सुयोधनः” इत्येवं वक्तव्ये ‘नचिरात्पाण्डुसुतः सुयोधनम्’ इति विपरीतमुच्यते” इत्युच्यते ॥

यथा—

‘मत्वा लोकमदातारं संतोषे यैः कृता मतिः ।
त्वयि राजनि ते राजन्न तथा व्यवसायिनः ॥’

दाक्षिण्यं चेष्टया वाचा परचित्तानुवर्तनम् ।

वाचा यथा—

‘प्रसाधय पुरी लङ्कां राजा त्वं हि विभीषण ! ।

आर्येणानुगृहीतस्य न विघ्नः सिद्धिमन्तरा ॥’

एवं चेष्टयापि ।

वाक्यैः श्लिङ्घैरनुनयो भवेदर्थस्य साधनम् ॥ १८८ ॥

यथा चेष्ट्याम्—अश्वत्थामानं प्रति ‘कृपः—दिव्यास्त्रमामकोविदे
भारद्वाजतुल्यपराक्रमे किं न संभाव्यते त्वयि ।’

माला स्याद्यदभीष्टार्थं नैकार्थप्रतिपादनम् ।

यथा शाकुन्तले—‘राजा—

किं शीकरैः क्लमविमर्दिभिराद्भेवातं

संचारयामि नलिनीदलतालवृन्तम् ।

अङ्गे निवेश्य चरणानुत्त पद्मताम्री-

संवाहयामि करमोरु । यथासुखं ते ॥’

अर्थापत्तिर्यदन्यार्थोऽर्थान्तरोक्तेः प्रतीयते ॥ १८९ ॥

धयस्यान्यथाभावोऽभावः ॥ संतोषे घनतृष्णागमजन्यमुपे । न तथा व्यवसायिनः
दातृत्वनिषेधवन्तः । अत्र भवद्विधे दातरि दातृत्वनिषेधाभाव एव विचारभावः ॥
परचित्तस्यानुवर्तनम् ॥ आर्येण धीरामेण । अन्तरा मध्ये ॥ चेष्टया यथा
शाकुन्तले—‘तदहमेनामनृणां परोमि । इत्यहलीयकं ददाति ।’ अप्राहृलीयदान-
रूपचेष्टया शाकुन्तलविराश्रीणामम् ॥ ‘यार्थैरिति । अर्थस्य प्रयोजकस्य ॥ ‘मा-
द्भ्राजो श्रेणः ॥ मालेति । अभीष्टार्थं सामीप्यविद्ये । नैकार्थप्रतिपादनमने-
पपर्यस्य ज्ञापनम् ॥ शीकरैरम्बुदगे. आर्द्रः शीतलो पातो यस्य तत् । संचा-
रयामि म्यापारयामि । नलिनीदलमेव तालवृन्तम् । ‘वृन्ते.’ इति पाठे शीदरैः
उद्द नलिनीदलतालवृन्तैर्धर्दवानं संचारयामि, स्मरतस्मरार्द्रं प्रापयामि । अत्र दुष्य-
न्तस्य मुरवरूपसामीप्यविषयं शाकुन्तल्यदां समीरसंचारपादसंवाहनचर्ययोर्ज्ञापनम् ॥

यथा वेण्याम्—द्रोणोऽश्वत्थामानं राज्येऽभिपेक्षुमिच्छतीति कथ-
यन्तं कर्णं प्रति 'राजा—साधु अङ्गराज, साधु । कथमन्यथा ।

दत्त्वाभयं सोऽतिरथो वध्यमानं किरीटिना ।

सिन्धुराजमुपेक्षत नैवं चेत्कथमन्यथा ॥'

दूषणोद्धोषणायां तु भर्त्सना गर्हणं तु तत् ।

यथा तत्रैव—कर्णं प्रति 'अश्वत्थामा—

निर्वार्यं गुरुशापभाषितवशार्त्तिकं मे तवेवायुघं -

संप्रत्येव भयाद्विहाय समरं प्राप्तोऽस्मि किं त्वं यथा ।

जातोऽहं स्तुतिवंशकीर्तनविदां किं सारथीनां कुले

क्षुद्रारातिकृतापियं प्रतिकरोम्यस्त्रेण नास्त्रेण यत् ॥'

अभ्यर्थनापरैर्वाक्यैः पृच्छार्थान्वेषणं मता ॥ १९० ॥

यथा तत्रैव—'सुन्दरकः—अज्जा, अपि णाम सारधिदुदित्तो-
दिट्टो तुल्लेहिं महाराजो दुयोधनो ण वेत्ति ।'

प्रसिद्धिलोकसिद्धार्थैरुत्कृष्टैरर्थसाधनम् ।

यथा विक्रमोर्वश्याम्—'राजा—

सूर्याचन्द्रमसौ यस्य मातामहपितामहौ ।

स्वयं कृतः पतिर्द्वाभ्यामुर्वश्या च शुवा च यः ॥'

सारूप्यमनुरूपस्य सारूप्यात्क्षोभवर्धनम् ॥ १९१ ॥

अर्थापत्तिरिति ॥ अङ्गराज इति कर्णसंयोधनम् । कथमन्यथेति । भवता
यक्तव्यम् । इति शेषः ॥ स द्रोणः । सिन्धुराजं जयद्रथम् । एवं पुत्राभिपेक्ष-
मिप्रायः । अन्यथा प्रकारान्तरेण । अत्र सिन्धुराजोपेक्षारूपार्थान्तरोक्त्या द्रोणस्य
पुत्राभिपेक्षमिप्रायः प्रतीयते ॥ दूषणोद्धोषणायांमिति कृतायामिति शेषः ॥
अभ्यर्थनापरैः सविनयैः ॥ अज्जा इति । 'आर्जा, अपि नाम सारधिद्वितीयो
दृष्टो शुष्माभिर्नदाराजो दुयोधनो न वेत्ति' । इति संस्कृतम् ॥ लोकसिद्धार्थैः
लोकख्यातबहुभिः । अर्थसाधनं पदार्थपरिचयः ॥ सूर्याचन्द्रमसाविति ।
अत्र सूर्यादिभिः प्रसिद्धार्थैः पुरुरवराः परिचयः ॥ अनुरूपस्य सदृशस्य सारूप्यात्

१. स्तुतिवंशेति । स्तुतिवंशयोः कीर्तनं विदग्धि ये देशा सारथीनां यज्ञानाम् ॥

२. अस्त्रेणेति । अस्त्रेण नयनाग्मसा ॥

यथा वेण्याम्—दुर्योधनभ्रान्त्या भीमं प्रति 'युधिष्ठिरः—दुरात्मन्,
दुर्योधनहतक—' इत्यादि ।

संक्षेपो यत्तु संक्षेपादात्मान्यार्थे प्रयुज्यते ।

यथा मम चन्द्रकलायाम्—'राजा—प्रिये,

अज्ञानि खेदयसि किं शिरीषकुसुमपरिपेखानि मुषा ।

(आत्मानं निर्दिश्य ।)

अयमीहितकुसुमानां संपादयिता तवास्ति दासजनः ॥'

गुणानां कीर्तनं यत्तु तदेव गुणकीर्तनम् ॥ १९२ ॥

यथा तत्रैव—

'नेत्रे खञ्जनगञ्जने सरसिजप्रत्यर्थि—' इत्यादि (११० पृ.) ।

स लेशो भण्यते वाक्यं यत्सादृश्यपुरःसरम् ।

यथा वेण्याम्—'राजा—

हते जरति गाङ्गेये पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।

या श्लाघा पाण्डुपुत्राणां सैवास्माकं भविष्यति ॥'

मनोरथस्त्वभिप्रायस्योक्तिर्मङ्गलान्तरेण यत् ॥ १९३ ॥

यथा—

'रतिकेलिकलः किञ्चिदेव मन्मथमन्थरः ।

पश्य सुभ्रु ! समालम्भात्कादम्बश्चुम्बति प्रियाम् ॥'

विशेषार्थोहविस्तारोऽनुक्तसिद्धिरुदीर्यते ।

सादृश्यजनितभ्रमात् । 'अनुभूतस्य' इति पाठे सादृश्यादनुभूतस्य भ्रमविषयस्वेत्यर्थः ।
संक्षेपात् भविषेपात् । अन्यार्थे अर्थान्तरस्थाने । प्रयुज्यते निर्दिश्यते ॥ अय-
मिति । अत्रायमित्यनेन आत्मा अन्यो वेति न विशेषरूप्यनम् । अत एवार्थान्तर-
स्थाने आत्मनः प्रयोगः ॥ सादृश्यपुरःसरं सादृश्यतात्पर्येणम् ॥ गाङ्गेये भीष्मे ।
सैवेति तत्तुल्यश्लाघायां तात्पर्यम् । यथा वृद्धस्य छलेन श्लाघानुपयुक्ता तथा अस्मा-
कमपि बालकस्यैकाकिनोऽमिमन्योर्बहुभिर्हृदनेन भविष्यतीति भावः ॥ उक्तिर्जा-
पनम् । भङ्गान्तरेण । सदृशदर्शनादिना ॥ रतिकैलिं कलयति सः । यद्वा रत्नै-
केलिकल्य यस्य सः । समालम्भादादराधिक्यात् । कादम्ब्यः कलहंसः । अत्र
प्रियायै कादम्बस्य प्रियानुम्बनं दर्शयता नायकेन स्वस्य प्रियानुम्बनाभिप्रायः
सूचितः ॥ विशेषेति । रूपलावण्यातिशयज्ञापनं विशेषः तस्यै प्रयोजनं विशेषार्थः ।

यथा—‘गृहवृक्षवाटिकायाम्—

दृश्येते तन्वि ! यावेतौ चारुचन्द्रमसं प्रति ।

प्राज्ञे कल्याणनामानाबुभौ तिप्यपुनर्वसू ॥’

स्यात्प्रमाणयितुं पूज्यं प्रियोक्तिर्हर्षभाषणम् ॥ १९४ ॥

यथा शाकुन्तले—

‘उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक्तदनन्तरं पयः ।

निमित्तनैमित्तिकयोरयं विधिस्तव प्रसादस्य पुस्तु संपदः ॥’

अथ नाट्यालंकाराः—

आशीराक्रन्दकपटाक्षमागर्वोद्यमाश्रयाः ।

उत्प्रासनस्पृहाक्षोभपश्चात्तापोपपत्तयः ॥ १९५ ॥

आशंसाध्यवसायौ च विसर्पोल्लेखसंज्ञितौ ।

उत्तेजनं परीवादो नीतिरर्थविशेषणम् ॥ १९६ ॥

प्रोत्साहनं च साहाय्यमभिमानोऽनुवर्तनम् ।

उत्कीर्तनं तथा याञ्जा परिहारो निवेदनम् ॥ १९७ ॥

प्रवर्तनाख्यानयुक्तिप्रहर्षाश्चोपदेशनम् ।

इति नाट्यालंकृतयो नाट्यभूषणहेतवः ॥ १९८ ॥

आशीरिष्टजनाशंसा—

यथा—शाकुन्तले—

‘ययातेरिव शर्मिष्ठा पत्युर्वहुमता भव ।

पुत्रं त्वमपि सम्राजं सेव पूरुमवामुहि ॥’

आक्रन्दः प्रलपितं शुचा ।

यथा व्रेण्याम्—‘कञ्चुकी—हा देवि कुन्ति, राजमवनपताके—’
इत्यादि ।

ऊहविस्तारस्वर्णातिशयः ॥ दृश्यते इति । गृहोपवने विश्वामित्रसमीपे श्रीरामलक्ष्मणौ दृष्ट्वा सीतां संबोध्य तत्सखीनां वितर्कवर्णनमिदम् । अत्र चन्द्रादीनां प्रथिव्यामसंभवे वितर्कातिशयः ॥ प्रमाणयितुं प्रमाणं कर्तुम् । हर्षजनकं भाषणं हर्षभाषणम् ॥ निमित्तनैमित्तिकयोर्हेतुफलयोः । अयं पौर्वापर्यरूपो विधिः क्रमः ॥ नाट्यालंकारमाह—अथेति । अलंकृतिपदस्य योगार्थमाह—नाट्यभूषणहेतव इति ॥ दृष्टजनस्य बन्धोरशंसा अभिमतप्राप्तीच्छा ॥ सम्राजं राजसमूहस्य

कपटं मायया यत्र रूपमन्यद्विभाव्यते ॥ १९९ ॥

यथा कुलपत्यङ्के—

‘मृगरूपं परित्यज्य विधाय कपटं वपुः ।

नीयते रक्षसा तेन लक्ष्मणो युधि संशयम् ॥’

अक्षमा सा परिभवः स्वल्पोऽपि’ न विपद्यते ।

यथा शाकुन्तले—‘राजा—भोः सत्यवादिन्, अभ्युपगतं ताव-
दस्माभिः । किं पुनरिमामेतिसंधाय लभ्यते । शार्ङ्गरवः—विनि-
पातः—’ इत्यादि ।

गर्वोऽवलेपजं वाक्यं—

यथा तत्रैव—‘राजा—ममापि नाम सत्त्वैरभिभूयन्ते गृहाः ।’

कार्यस्वारम्भ उद्यमः ॥ २०० ॥

यथा कुम्भाङ्के—‘रावणः—

पश्यामि शोकविवशोऽन्तकमेव तावत्’ ।

ग्रहणं गुणवत्कार्यहेतोराश्रय उच्यते ।

यथा विभीषणनिर्भर्त्सनाङ्के—‘विभीषणः—राममेवाश्रयामि ।’
इति ।

उत्प्रासनं तूपहासो योऽसाधौ साधुमानिनि ॥ २०१ ॥

यथा शाकुन्तले—‘शार्ङ्गरवः—राजन्, अथ पुनः पूर्ववृत्तान्तमन्य-
सङ्गाद्विस्मृतो भवान् । तत्कथमघर्मभीरोर्दारपरित्यागः—’ इत्यादि ।

शास्वारम् । सेव शर्मिष्ठेव । अत्र कण्वस्य शाकुन्तलाया अनीष्टलाभेच्छा ॥ विभाव्यते
प्रकरयते । तेन मारीचेन ॥ अक्षमेति । स्वल्पस्यापि परिभवस्यासहनमित्यर्थः ॥
‘भोः—’ इत्यादि ‘—लभ्यते’ इत्यन्तं दुष्यन्तवचनम् ॥ शार्ङ्गरवः कण्वशिष्यः ।
आह इति शेषः । ‘विनिपातः’ इति ‘लभ्यते’ इत्यनेनान्वेति । अत्र राजकृतस्या-
ह्वय्यापि परिभवस्य शार्ङ्गरवेणासहनम् ॥ अवलेपजमहंकारजन्यम् ॥ सत्त्वैः
प्राणिभिः पश्यामीति । अत्र समरोद्यमः सूचितः ॥ गुणघदिति । उत्कृष्टे-
त्यर्थः ॥ राममेवेति । अत्र विभीषणस्य स्वराज्यप्राप्तिरूपोत्कृष्टकार्यस्य हेतुः
धीरामाश्रयः ॥ आत्मानं साधुं मन्यते साधुमानी तस्मिन् ॥ अथ पुनरिति

1. अतिसंवायेति । अतिसंधाय अन्यथा सिद्धयित्वा ॥

आकाङ्क्षा रमणीयत्वाद्बस्तुनो या स्पृहा तु सा ।
यथा तत्रैव—'राजा—

चारुणा स्फुरितेनायमपरिक्षतकोमलः ।

पिपासतो ममानुज्ञां ददातीव प्रियाधरः ॥'

अधिक्षेपवचःकारी क्षोभः प्रोक्तः स एव तु ॥ २०२ ॥

यथा—

'त्वया तपस्त्रिचाण्डाल ! प्रच्छन्नवधवर्तिना ।

न केवलं हतो वाली स्वात्मा च परलोकतः ॥'

मोहावधीरितार्थस्य पश्चात्तापः स एव तु ।

यथानुतापाङ्के—'रामः—

किं देव्या न विचुम्बितोऽसि बहुशो मिथ्याभिज्ञस्तदा' इति

उपपत्तिर्मता हेतोरुपन्यासोऽर्थसिद्धये ॥ २०३ ॥

यथा वधप्रशिलायाम्—

'प्रियते प्रियमाणे या त्वयि जीवति जीवति ।

तां यदीच्छसि जीवन्तीं रक्षात्मानं ममासुभिः ॥'

आशंसनं सादाशंसा—

यथा श्मशाने—'माधवः—

संक्षेपश्लेषमनङ्गमङ्गलगृहं भूयोऽपि तस्या मुखम्' इति ।

वितर्कं । पूर्ववृत्तान्तं दायुन्तलाया गान्धर्वमियादरूपम् । अन्यसङ्गाद् भार्यान्त-
रखण्डगात् । सत्कथमिति । अन्यथा कथमित्यर्थः ॥ अपरिक्षतो नायकेनादृष्टः ।
अत एव कोमलः ॥ अधिक्षेपवचो भर्त्सनवाच्यम् । क्षोभधित्त्वया स एव
क्षोभनात्मात्सर एव ॥ प्रच्छन्नवधवर्तिना अलक्षितार्थिनास्तरिणा ॥ मोहेना-
वधीरितस्वावज्ञातस्य अर्थस्य प्रयोजनस्य । स एव पश्चात्तापत्सर एव ॥ देव्या
सीतया । मिथ्याभिज्ञासो मिथ्यादत्तापरियादः । अत्र मोहेनावधीरिते गुम्भनस्यै
पश्चात्तापः ॥ प्रियते इति । अत्र तस्या जीवनहेतुत्वं च प्रतीरदाणम् ॥ आशं-

1. मोहेनि । नाट्यशास्त्रेऽप्युक्तम्—'अकार्यं कृतं कृतं कृतं कार्यमदाति वा ।
संगतो मनसो बन्धु पश्चात्तापः च कीदृशः ॥' इति ॥

2. वदति । 'संक्षेपेन वृत्तानि श्रेयसि परं भूमानमादम्बुजे वनालोकावना-

प्रतिज्ञाध्यवसायकः ।

यथा मम प्रभावत्याम् 'वज्रनाभः—

'अस्य वक्षः क्षणेनैव निर्मथ्य गदयानया ।

लीलयोन्मूलयाम्येषं भुवनद्वयमद्य वः ॥'

विसर्पो यत्समारब्धं कर्मानिष्टफलप्रदम् ॥ २०४ ॥

यथा वेण्याम्—

'एकस्यैव विपाकोऽयम्—' इत्यादि (३१२ पृ.) ।

कार्यदर्शनमुल्लेखः—

यथा शाकुन्तले—राजानं प्रति 'वापसौ—समिदाहरणाय प्रस्थितावावाम् । इह चासाद्गुरोः साधिदैवत इव शकुन्तलयानुमालिनीतीरं माश्रमो दृश्यते । न चेदन्य (था) कार्यातिपातः, प्रविश्य गृह्यतामतिथिसत्कारः' इति ।

उत्तेजनमितीप्यते ।

स्वकार्यसिद्धयेऽन्यस्य प्रेरणाय कठोरवाक् ॥ २०५ ॥

यथा—

'इन्द्रजिच्चण्डवीर्योऽसि नास्मैव बलवानसि ।

धिग्धक्प्रच्छन्नरूपेण युध्यसेऽस्मद्द्रयाकुलः ॥'

भर्त्सना तु परीवादो—

सनमिति । अत्र स्वस्यामीष्टलाभेच्छा । आशीरलंकारे तु बन्धुजनस्येति भेदः ॥ तस्या मालत्या ॥ कार्यस्य कर्तव्यत्वेन निर्देशः प्रतिज्ञा ॥ एकस्य द्रौपदीकेशप्रहस्य परिपाकः फलमयं राजसमूहक्षयद्वयः । द्वितीये द्रोणचं वन्धिनि निशेपीकर्तुमारब्धा नि शेषिताः ॥ असाद्गुरोः कण्वस्य । अनुमालिनीतीरं मालिन्याख्यानदीतीरे । न चेदिति । यथावां समिदाहरणाय न प्रस्थितौ, अन्यथा तदा कार्यस्य होमस्यातिपातोऽनुपपत्तिः ॥ प्रेरणाय प्रवृत्तये ॥ नास्मैव न तु कर्मणा ।

रिणि रतिं प्रसूति नेश्रोत्सवः । यद्बालेन्दुकलोच्चयादवचितेः सारिरेवोत्पादितं—' इति सत्पादत्रयी ॥

१. न चेदिति । 'न चेदन्यकार्यातिपातः' इति पाठे तु मुखेन मन्थयोजना । स एव पाठः सामतमुपलभ्यते ॥

यथा सुन्दराङ्के—‘दुर्योधनः—धिग्धिक् सूत, किं कृतवानसि ।
वैत्सस्य मे प्रकृतिदुर्ललितस्य पापः
पापं विधास्यति—’ इत्यादि ।

नीतिः शास्त्रेण वर्तनम् ।

यथा शाकुन्तले—‘दुष्यन्तः—विनीतवेषप्रवेश्यानि तपोवनानि ।’
इति ।

उक्तस्यार्थस्य यत्तु स्यादुत्कीर्तनमनेकधा ॥ २०६ ॥

उपालम्भविशेषेण तत्स्यादर्थविशेषणम् ।

यथा शाकुन्तले राजानं प्रति ‘शार्ङ्गरवः—आः, कथमिदं नाम ।
किमुपन्यस्तमिति । ननु भवानेव नितरां लोकवृत्तान्तनिष्णातः ।

सतीमपि ज्ञातिकूलैकसंश्रयां

जनोऽन्यथा भर्तृमतीं विशङ्कते ।

अतः समीपे परिणेतुरिष्यते

प्रियाप्रिया वा प्रमदा स्ववन्धुभिः ॥’

प्रोत्साहनं स्यादुत्साहगिरा कस्यापि योजनम् ॥ २०७ ॥

यथा बालरामायणे—

‘कालरात्रिकरालेयं स्त्रीति किं विचिकित्ससि ।

तज्जगद्वितयं त्रातुं तात ! ताडय ताडकाम् ॥’

अत्र लक्ष्मणेन इन्द्रजिह्वाय प्रकाशयुद्धे तस्य वर्तनम् ॥ प्रकृत्या स्वभावेन
दुर्ललितस्य दुर्विलसितस्य । पापो दुष्कर्मा । पापमनिष्टम् ॥ शास्त्रेण शास्त्रानुसा-
रेण । वर्तनं कर्मानुष्ठानम् ॥ उत्कीर्तनं सूचनम् । उपालम्भविशेषेण
प्रतिकूलोक्तिरुपलब्धेन । क्वचित् ‘उपालम्भस्वरूपेण’ इति पाठः ॥ आः कथमिदं
नामेति । उक्तिः इति शेषः । लोकवृत्तान्तनिष्णातः लोकचरितविदः ॥
ज्ञातिकूलैकसंश्रया पित्रादिगृहमाद्यवर्तिनीम् ॥ अन्यथा भर्तृमतीमुपपत्तियुक्ताम् ।
यद्वा सतीमपि अन्यथा असतीं विशङ्कते । अत उक्तशेषात् । परिणेतुः पत्युः ।
अत्र किमिदमुपन्यस्तमिति राज्ञः प्रतिकूलोक्तिरुपलब्धेन ‘आः कथमिदम्—’ इत्यादि-
मायत्तव्रजेण ः ‘तदिदानीमापन्नासत्त्वेयं गृह्यतां सहधर्मचरणाय’ इति स्वोचोऽर्थः
शार्ङ्गरवेण मुहुः सूचितः ॥ विचिकित्ससि यस्या न वेति संदेहाश्रयो भवति ।

- 1. यत्सस्तेति । अत्रादिर्वास्तु—‘समद्युदायुषोः । अस्तित्रिवारसि किं स्व-
साधिनं मां मोषो न नाम कस्या न च तैऽस्ति लज्जा ॥’ इति । अती नीमः ॥

साहाय्यं संकटे यत्स्यात्सानुकूल्यं परस्य च ।

यथा वेण्याम्—कृपं प्रति 'अश्वत्थामा—त्वमपि तावद्राजः पार्थ-
वर्ता भव । कृपः—वाञ्छाम्यहमद्य प्रतिकर्तुम्—' इत्यादि ।

अभिमानः स एव स्यात्—

यथा तत्रैव—'दुर्योधनः—

मात. किमप्यसदृशं कृपणं वचस्ते—' इत्यादि ।

प्रश्रयादनुवर्तनम् ॥ २०८ ॥

अनुवृत्तिर्—

यथा शाकुन्तले—'राजा—(शाकुन्तलां प्रति ।) अयि, तपो वर्धते ।

अनुसूया—'दार्णि अदिधिविसेसलाहेण' इत्यादि ।

भूतकार्याख्यानमुत्कीर्तनं मतम् ।

यथा बालरामायणे—

'अत्रासीत्कणिपाशवन्धनविधिः शक्या भवद्देवरे

गाढं वक्षसि ताडिते हनुमता द्रोणाद्रिरत्राहतः ।' इत्यादि ।

या तु कञ्जापि याञ्जा या स्वयं दूतमुखेन वा ॥ २०९ ॥

यथा—

'अद्यापि देहि वैदेहीं दयालुस्त्वयि राघवः ।

शिरोभिः कन्दुकक्रीडां किं कारयसि वानरान् ॥'

परिहार इति प्रोक्तः कृतानुचितमार्जनम् ।

यदा घृणी भवति । तात इति सप्रेमसबोधनम् ॥ आनुकूल्यमनुबुलचरणम् ॥
स एव अभिमानालङ्कार एव ॥ कृपणं क्षुद्रम् । अत्र मातुराक्षेपेणाहकार प्रती-
यते ॥ प्रश्रयाद्विनयात् । अनुवृत्तिः प्रत्युत्तरादिना सत्कार ॥ दार्णि इति ।
'इदानीमतिधिविशेषलाभेन' इति संस्कृतम् ॥ भगद्देवरे लक्ष्मणे । अत्र सीतां
प्रति भूतकार्यं धीरामेणाख्यातम् ॥ स्वयं याचन यथा—'भो लङ्केश्वर ! दीयतां
जनकजा राम स्वयं याचते—' इत्यादि ॥ दूतमुखेन याचनमाह—अद्यापीति ।
रावण प्रत्युत्तरस्योक्तिरियम् ॥ कृतं यदनुचितं कर्म तस्य मार्जनं तन्न्यापराध-

1. मातरिति । चरमपादत्रयी तु—'सुश्रित्वा क भवती क च दीनतेषा । निर्व-
रसले द्युतशतस्य विपत्तिमेतां त्व नानुचिन्तयसि, रक्षसि मामयोग्यम् ॥' इति ॥

2 अत्रेति । उत्तरार्धं तु—'दिग्भैरिन्द्रनिद्रन लक्ष्मणशरैर्लोकान्तर लम्बित. केना-
प्यत्र मृगाक्षि ! राक्षसपते. कृता च कण्ठाटवी ॥' इति ॥

यथा—

‘प्राणप्रयाणदुःखार्तं उक्तवानस्म्यनक्षरम् ।

तत्क्षमस्व ! विभो, किं च सुग्रीवस्ते समर्पितः ॥’

अवधीरितकर्तव्यकथनं तु निवेदनम् ॥ २१० ॥

यथा राघवाभ्युदये—‘लक्ष्मणः—आर्य, समुद्राभ्यर्थनया गन्तुमु-
च्यतोसि । तत्किमेतत् ।’

प्रवर्तनं तु कार्यस्य यत्स्यात्साधुप्रवर्तनम् ।

यथा चेष्याम्—‘राजा—कञ्चुकिन्, देवस्य देवकीनन्दनस्य बहु-
मानाद्वत्सस्य भीमसेनस्य विजयमङ्गलाय प्रवर्तन्तां तत्रोचिताः समा-
रम्भाः ।’

आख्यानं पूर्ववृत्तोक्तिर—

यथा तत्रैव—

‘देशः सोऽयमरातिशोणितजलैर्यसिन्ह्रदाः पूरिताः—’ इत्यादि ।

युक्तिरर्थावधारणम् ॥ २११ ॥

यथा तत्रैव—

‘यदि समरमपास्य नास्ति मृत्यो-

र्भयमिति युक्तमितोऽन्यतः प्रयातुम् ।

अथ मरणमवश्यमेव जन्तोः

किमिति मुघा मलिनं यशः कुरुध्वम् ॥’

क्षमापनम् ॥ प्राणेति । विभो धीराम ॥ अवधीरितेति । अवशातेत्यर्थः ॥
अर्थस्य प्रयोजनस्य अवधारणं कर्तव्यत्वनिश्चयः ॥ इतः समरान् । अत्र समरः

१. देश इति । पादत्रयं तु—‘क्षत्रादेव तथाविधः परिभवच्छात्रस्य देशमदः ।
क्षान्तेषादित्यस्यस्यस्यरूप्यस्याणि भासन्ति मे यद्वापेय इत्तं तदेव बुद्धये दीनायनिः
शेषनः ॥’ इति ॥

प्रहयः प्रमदाधिक्यं—

यथा शाकुन्तले—‘राजा—तत्किमिदानीमात्मानं पूर्णमनोरथं
नामिनन्दामि ।’

शिक्षा स्यादुपदेशनम् ।

यथा तत्रैव—‘सहि, ण जुत्तं अत्समवासिणो जणस्स अकिदसक्कारं
अदिधिविसेसं उज्झिअ सच्छन्ददो गमनम् ।’

एषां च लक्षणं नाट्यालंकाराणां सामान्यत एकरूपत्वेऽपि भेदेन
व्यपदेशो गण्डुलिकाप्रवाहेण । एषु च केषांचिद्गुणालंकारभावसंध्यङ्ग-
विशेषान्तर्भावेऽपि नाटके प्रयत्नतः कर्तव्यत्वात्तद्विशेषोक्तिः ।

एतानि च—

‘पद्मसंधि चतुर्वृत्ति चतुःपथ्यङ्गसंयुतम् ।

पङ्क्तिश्लक्ष्णोपेतमलंकारोपशोभितम् ॥

महारसं महामोगमुदात्तरचनान्वितम् ।

महापुरुषसंस्कारं साध्वाचारं जनप्रियम् ॥

कर्तव्य एवेत्यर्थावधारणम् ॥ सहि इति । ‘सहि, न युक्त्वाधमवासिनो जनस्या-
कृतसत्कारमतिथिविशेषमुज्झित्वा सच्छन्दतो गमनम्’ इति संस्कृतम् । अत्र शाकु-
न्तलं प्रति तत्सख्या उपदेशोक्तिरियम् ॥ ननु भूषणादीनि यानि लक्षणान्युक्तानि
तानि नाट्यभूषणहेतुत्वरूपसामान्यधर्मयोगेन नाट्यालंकारमध्य एवान्तर्भावितुमर्हन्ति,
तदेषां भिन्नत्वेनोपादानमनतिप्रयोजनमित्याभिप्रायेणाह—एषां चेति । गण्डुलि-
काप्रवाहेण गतानुगतिकन्यायेन । ननु भूषणस्य यथायथं गुणेऽलंकारे च,
शोभायाः श्लेषे विशेषणस्य विशेषोक्त्यलंकारे, एवमाशीरादिनाट्यालंकाराणामाशीरा-
द्यलंकारेषु, एवं युक्त्यादीनां युक्त्यादिसंध्यङ्गेषु चान्तर्भावे सिद्धे पुनरुपादानमनर्थक-
मित्यत आह—एषु चेति । लक्षणनाट्यालंकारेष्वित्यर्थः । एतानि लक्षणादीनि
‘नाटकेऽवश्यं कर्तव्यानि’ इत्यपेक्षान्वयः । भोगो भावादिः सहायो वा । रचनाया
उदात्तत्वं विलसद्भ्यादियुक्तत्वम् । महापुरुषस्य धीरोदात्तनायकस्य सत्कारो

1. प्रमदेति । प्रमदस्य आनन्दस्य आधिक्यं तादृश्यावस्था ॥

१. ‘गण्डुलिका’ इति कवचित्का पाठः. २. ‘गुणालंकारभूषितम्’ इति नाट्यशास्त्रस्य पाठः.
३. ‘वचन’ इति नाट्यशास्त्रस्य पाठः. ४. ‘संस्कारम्’ इति नाट्यशास्त्रस्य पाठः.

सुखिष्टसंधियोगं च सुप्रयोगं सुखाश्रयम् ।

मृदुशब्दाभिधानं च कविः कुर्यात्तु नाटकम् ॥'

इति मुनिनोक्तत्वान्नाटकेऽवश्यं कर्तव्यान्येव । वीध्यज्ञानि वक्ष्यन्ते ।

लास्याज्ञान्याह—

गेयपदं स्थितपाठ्यमासीनं पुष्पगण्डिका ॥ २१२ ॥

प्रच्छेदकस्त्रिगूढं च सैन्धवाख्यं द्विगूढकम् ।

उत्तमोत्तमकं चान्यदुक्तप्रत्युक्तमेव च ॥ २१३ ॥

लासे दशविधं ह्येतदङ्गमुक्तं मनीषिभिः ।

तत्र—

तैत्रीभाण्डं पुरस्कृत्योपविष्टस्यासने पुरः ॥ २१४ ॥

शुष्कं गानं गेयपदं—

यथा—गौरीगृहे वीणां वादयन्ती 'मलयवती—

उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरद्युते मम हि गौरि ! ।

अभिवाञ्छितं प्रसिध्यतु भगवति ! युष्मत्प्रसादेन ॥'

स्थितपाठ्यं तदुच्यते ।

मदनोत्तापिता यत्र पठति प्राकृतं स्थिता ॥ २१५ ॥

अभिनवगुप्तपादास्त्वाहुः—'उपलक्षणं चैतत् । क्रोधोज्ज्वान्तस्यापि प्राकृतपठनं स्थितपाठ्यम्' इति ।

निखिलातीघरहितं शोकचिन्तान्वितावला ।

गुणवर्णनं यत्र । साधुरधिगीत आचारो वैदिकं कर्म यत्र ॥ तत्रैत्रीभाण्डं वीणा.

1. मृद्विति । इदमेवाभिप्रेत्य षोडशाध्यायोपसंहारे मुनिनोक्तम्—'चेत्रीयतेप्रभृति-
मिर्विद्वन्नेश्च शब्देषुक्तं न गान्ति ललिता भरतप्रयोगाः । यश्चक्रित्वेन शरवर्गधरेण्युक्त-
वेदया द्विनेरिव कमण्डलुदण्डहस्तेः ॥' नाटकस्य वैशिष्ट्यमपि मुनिनोक्तविंशत्याध्याये
प्रतिपादितम्—'न तद्व्यानं न तच्छिष्टं न सा विद्या न सा कला । न तत्कर्तुं न सा
योगो नाटके यत्र इत्यपि ॥'

2. तत्रैत्रीति । अष्टादशाध्याये भरतेनाप्युक्तम्—'भासनेषु निदर्शयती भासनेषु द्वि-
तम् । गायनेषु यत्र शुष्कं तत्रैवपदमुच्यते ॥' इति ॥

3. निशिलेति । उक्तं च भरतेन—'भासनीमासनस्य सप्तशोडशविधमित्यम् ।
अप्रमारितगात्रं च चिन्ताशोकान्वितं च तत्र ॥'

अप्रसाधितगात्रं यदासीनासीनमेव तत् ॥ २१६ ॥

आतोद्यमिश्रितं गेयं छन्दांसि विविधानि च ।

स्त्रीपुंसयोर्विपर्यासचेष्टितं पुष्पगण्डिका ॥ २१७ ॥

अन्यासक्तं पतिं मत्वा प्रेमविच्छेदमन्युना ।

वीणापुरःसरं गानं स्त्रियाः प्रच्छेदको मतः ॥ २१८ ॥

स्त्रीवेषधारिणां पुंसां नाट्यं श्लक्ष्णं त्रिगूढकम् ।

यथा मालत्याम्—'मकरन्दः—एषोऽस्मि मालती संवृतः ।'

कश्चन भ्रष्टसंकेतः सुव्यक्तकरणान्वितः ॥ २१९ ॥

प्राकृतं वचनं वक्ति यत्र तत्सैन्धवं मतम् ।

करणं वीणादिक्रिया ।

चतुरस्रपदं गीतं मुखप्रतिमुखान्वितम् ॥ २२० ॥

द्विगूढं रसभावाद्यमुत्तमोत्तमकं पुनः ।

कोपप्रसादजमधिक्षेपयुक्तं रसोत्तरम् ॥ २२१ ॥

हावहेलान्वितं चित्रश्लोकबन्धमनोहरम् ।

उक्तिप्रत्युक्तिसंयुक्तं सोपालम्भमलीकवत् ॥ २२२ ॥

घायं पुरस्कृत्य गानोपायोपयोगित्वेनादृत्य ॥ आतोद्यं वादित्रम् । अप्रसाधितगात्रमनलंछतशरीरम् । एतद्भयं क्रियाविशेषणम् । विपर्यासेन वैपरीत्येन चेष्टा अभिनयो यत्र गेये तत् । मन्युः शोकः ॥ संकेतस्थाने अनागमने नायको भ्रष्टसंकेतो भवति ॥ चतुरस्राणि विदग्धमनोहराणि पदानि यत्र । यद्वा चतुरस्रपदं पूर्णसप्तखरम् । मुखप्रतिमुखान्वितम् उक्तिप्रत्युक्तिसहिताम् । 'कोपप्रसादजम्' इत्यादिविशेषणपञ्चकमनुपक्तस्य गीतस्य विशेषणम् । उक्तिप्रत्युक्तिसंयुक्तमिति गीतमित्यनुपज्यते । सोपालम्भं समर्त्सनम् । अलीकवत् अप्रियमिव ॥ नाट्य-

१. स्त्रीति । उक्तं च भरतेन—'वृत्तं तु द्विविधं यत्र गीतमातोद्यमेव च । स्त्रियः पुंश्च चेष्टन्ते सा श्रेया पुष्पगण्डिका ॥' इति ॥

२. वीणेति । नाट्यशास्त्रे तु—'प्रच्छेदकः स विशेषो यत्र चन्द्रातपादताः । स्त्रियः प्रियेषु सज्जन्ते ह्यपि विप्रियनारिषु ॥' इत्याज्ञातम् ॥

३. स्त्रीवेषेति । मुनिना तु—'अनिष्टुरश्लक्ष्णपदं समवृत्तैरलंछितम् । नाट्यं पुरुषभावाद्यं त्रिगूढकमुदाहृतम् ॥' इत्युक्तम् ॥

४. द्विगूढमिति । चतुरस्रपदादिविशेषणप्रथमवद् गीतं द्विगूढम् ॥

५. उत्तमेति । कोपप्रसादजादिविशेषणपञ्चकवद् गीतमुत्तमोत्तमकपदवाच्यम् ॥

१. 'अप्रसाधित' इति नाट्यशास्त्रेण पाठः, क-खभा-पुस्तकस्य च. २. 'तु' घ. ३. 'विपर्यासि' क-ख. ४. 'अन्यासक्त' घ.

विलासान्वितगीतार्थमुक्तप्रत्युक्तमुच्यते ।

स्पष्टान्युदाहरणानि ।

एतदेव यदा सर्वैः पताकास्थानकैर्युतम् ॥ २२३ ॥

अङ्कश्च दशभिर्धीरा महानाटकमूचिरे ।

एतदेव नाटकम् । यथा—बालरामायणम् ।

अथ प्रकरणम्—

भवेत्प्रकरणे वृत्तं लौकिकं कविकल्पितम् ॥ २२४ ॥

शङ्कारोऽङ्गी नायकस्तु विग्रोऽमात्योऽथवा वणिक् ।

सापायधर्मकामार्थपरो धीरप्रशान्तकः ॥ २२५ ॥

वेप्रनायकं यथा मृच्छकटिकम् । अमात्यनायकं मालतीमाधवम् ।
वणिङ्नायकं पुष्पभूपितम् ।

नायिका कुलजा कापि वेश्या कापि द्वयं क्वचित् ।

तेन भेदास्त्रयस्तस्य तत्र भेदस्तृतीयकः ॥ २२६ ॥

कितवद्युतकारादिविटचेटकसंकुलः ।

कुलस्त्री पुष्पभूपिते । वेश्या तु रङ्गवृत्ते । द्वे अपि मृच्छकटिके ।
अस्य नाटकप्रकृतिस्वाच्छेपं नाटकवत् ।

मुक्त्वा प्रकरणमाह—अथेति । वृत्तं वर्णनीयं नायकचरितम् । लौकिकं
लोकचरितमात्रप्रसिद्धम् । अत एव कविकल्पितम्, न तु पुराणादिप्रसिद्धम् । धर्मस्य
सुर्गसाधनत्वेन, कामस्य पुत्रपश्चादिविषयकत्वेन, धर्मस्य भोगसाधनत्वेन सापाय-
त्वम् ॥ तेन नायिकानेदेन । तस्य प्रकरणस्य । 'विना विशेषं सर्वेषां लक्ष्म नाट-
कचमत्तम्' इति प्रकरणादौ नाटकधर्मातिदेशाच्चाटकस्य प्रकृतित्वम् ॥ भाषणमाह—

1. उच्येति । उक्त्यादिविशेषणचतुष्टयवद् भीतमुक्तप्रत्युक्तम् ॥

2. भवेदिति । भरतेनाप्युक्तम्—'यत्र कविरात्मनुभा बह्वु शरीरं च नायकं
नेव । औत्पत्तिकं प्रजुरुते प्रकरणमिति तद्भुषेऽयम् ॥' इति ॥

3. नायिकेत्यादि । काव्येन्दुप्रकाशे त्वयमर्थः किञ्चिपरिष्कृतोक्तः—'शुद्धं पूर्वं
निश्चयमिति भेदात्प्रतिषेधं पुनः । कुलस्त्रीनायिकं शुद्धं गणिकानायिकं परम् ॥ प्राधान्य-
सुमयोर्ध्वं निश्चं प्रकरणं निडुः ॥' इति 'तत्र वेदया प्राकृतं तु वृत्तना संस्कृतं वेदे' ॥
इति वृत्त्याः ॥

अथ भाणः—

भाणः स्याद्धूर्तचरितो नानावस्थान्तरात्मकः ॥ २२७ ॥

एकाङ्क एक एवात्र निपुणः पण्डितो विटः ।

रङ्गे प्रकाशयेत्स्वेनानुभूतमितरेण वा ॥ २२८ ॥

संबोधनोक्तिप्रत्युक्ती कुर्यादाकाशभाषितैः ।

सूचयेद्दीरशृङ्गारौ शौर्यसौभाग्यवर्णनैः ॥ २२९ ॥

तत्रेतिवृत्तमुत्पाद्यं वृत्तिः प्रायेण भारती ।

मुखनिर्वहणे संधी लास्याङ्गानि दशापि च ॥ २३० ॥

अत्राकाशभाषितरूपपरवचनमपि स्वयमेवानुबद्धचतुत्तरप्रत्युत्तरे कुर्यात् ।
शृङ्गारवीररसौ च सौभाग्यशौर्यवर्णनया सूचयेत् । प्रायेण भारती ।
कापि कैशिक्यपि वृत्तिर्भवति । लास्याङ्गानि गेयपदादीनि । उदाहरणं
लीलामधुकरः ।

अथ व्यायोगः—

ख्यातेतिवृत्तौ व्यायोगः स्वल्पस्त्रीजनसंयुतः ।

हीनो गर्भविमर्शाभ्यां नरैर्वहुभिराश्रितः ॥ २३१ ॥

एकाङ्कश्च भवेदस्त्रीनिमित्तसमरोदयः ।

कैशिकीवृत्तिरहितः प्रख्यातस्तत्र नायकः ॥ २३२ ॥

राजपिरथ दिव्यो वा भवेद्दीरोद्धतश्च सः ।

हास्यशृङ्गारशान्तेभ्य इतरेऽत्राङ्गिनो रसाः ॥ २३३ ॥

यथा सौगन्धिकारणम् ।

भाणः स्यादिति । धूर्तस्य नायकस्य चरितं यत्र सः । कार्यसाधर्म्यमवस्था ।
निरुक्तप्रारम्भादिपद्यविधावस्थातिरिक्तावस्थालाभायान्तरपदम् । शौर्यवर्णनयात्र वीरं
सौभाग्यवर्णनाय शृङ्गारं सूचयेदित्यन्वयः । तत्र भाणे । इतिवृत्तं वर्णनीयं
वल्लु । उत्पाद्यं कविभिः कल्पनीयम् । न तु पुराणादिप्रसिद्धम् ॥ व्यायोगमाह—
ख्यातेतिवृत्त इति । ख्यातं पुराणादिप्रसिद्धमिति वृत्तं यत्र । गर्भविमर्शौ तृतीय-

१. भाण इति । भारतीवृत्तिप्रधानत्वाद् भाण इति धनिकः ॥

२. व्यायोग इति । व्यायुज्यन्तेऽस्मिन्वहवः पुरुषा इति व्यायोगः ॥

३. अस्त्रीति । अस्त्रीनिमित्तश्चात्र संग्रामः । यथा परद्वाराभेन सिद्धवशोपात्सहस्रा-
जुनवधः इत इति धनिकः ॥

अथ समवकारः—

वृत्तं समवकारे तु ख्यातं देवासुराश्रयम् ।
 संधयो निर्विमर्शास्तु त्रयोऽङ्कास्तत्र चादिमे ॥ २३४ ॥
 संधी द्वावन्त्ययोस्तद्वदेक एको भवेत्पुनः ।
 नायका द्वादशोदात्ताः प्रख्याता देवमानवाः ॥ २३५ ॥
 फलं पृथक्पृथक्तेषां वीरमुख्योऽखिलो रसः ।
 वृत्तयो मन्दकैशिकयो नात्र विन्दुप्रवेशकौ ॥ २३६ ॥
 वीथ्यङ्गानि च तत्र स्युर्यथालाभं त्रयोदश ।
 गायत्र्युष्णिञ्जुखान्यत्र च्छन्दांसि विविधानि च ॥ २३७ ॥
 त्रिशृङ्गारस्त्रिकपटः कार्यश्चार्यं त्रिविद्रवः ।
 वस्तु द्वादशनालीभिर्निष्पाद्यं प्रथमाङ्कगम् ॥ २३८ ॥
 द्वितीयेऽङ्के चतसृभिर्द्वाभ्यामङ्के तृतीयके ।

नालिका घटिकाद्वयमुच्यते । विन्दुप्रवेशकौ च नाटकोक्तावपि
 नेह विधातव्यौ ।

तत्र—

धर्मार्थकामैस्त्रिविधः शृङ्गारः, कपटः पुनः ॥ २३९ ॥
 स्वाभाविकः कृत्रिमश्च दैवजो, विद्रवः पुनः ।
 अचेतनैश्चेतनैश्च चेतनाचेतनैः कृतः ॥ २४० ॥

तत्र शास्त्राविरोधेन कृतो धर्मशृङ्गारः । अर्थलाभार्थकल्पितोऽर्थ-
 शृङ्गारः । प्रहसनशृङ्गारः कामशृङ्गारः । तत्र कामशृङ्गारः प्रथमाङ्क

चतुर्थसंधी । स नायकः अत्र व्यायोगे ॥ समवकारमाह—वृत्तमिति ।
 आदिमे प्रथमाङ्के द्वौ मुखप्रतिमुपाख्यौ । अन्त्ययोर्द्वितीयतृतीयाङ्कयोरेक एकः
 संधिरित्यन्वयः । उदात्ता धीरोदात्ताः । देवमानवाः दिव्यादिव्याः । देवाश्च
 दानवाश्च 'देवदानवाः' इत्यपि क्वचित्पाठः । तेषां नायकानाम्, मन्दकैशिक्यः
 कैशिकीहीनाः ॥ तत्र समवकारे । विद्रवो गर्भसंध्यङ्गम्, स च शास्त्राभयशासकतः
 संभ्रमः, नाटकप्रकृतित्वादेव विद्रवप्राप्तौ प्रकारत्रयस्यावश्यकत्वार्थमिदं वचनम् ।
 निविद्धवाले निविद्धयोपिति कृतः शृङ्गारः शास्त्रविद्वद्सदितरो धर्मशृङ्गारः ।

1. फलमिति । यथा पयोनिधिमन्थने वायुरेवादीनां लक्ष्म्यादिलाम इति घनिकः ॥

2. मथमाङ्क इति । घनिकस्तु 'मथमाङ्क च यथासंख्यं कपटाः । तथा नगरोपरोध-
 सुख्याताऽप्यादिविद्रवाणां मध्ये पक्षयो विद्रवः कार्यः । धर्मार्थकामशृङ्गाराणामेकैकः शृङ्गारः

१. 'नालिका' क. २. 'द्वयो' इति पुस्तकान्तरे पाठः.

एव । अन्ययोस्तु न नियम इत्याहुः । चेतनाचेतना गजादयः । सम-
वकीर्यन्ते बहवोऽर्था अस्मिन्निति समवकारः । यथा—समुद्रमथनम् ।

अथ डिमः—

मायेन्द्रजालसंग्रामक्रोधोद्भ्रान्तादिचेष्टितैः ।

उपरागैश्च भूयिष्ठो डिमः रूपातेतिवृत्तकः ॥ २४१ ॥

अङ्गी रौद्ररसस्तत्र सर्वेऽङ्गानि रसाः पुनः ।

चत्वारोऽङ्गा मता नेह विष्कम्भकप्रवेशकौ ॥ २४२ ॥

नायका देवगन्धर्वयक्षरक्षोमहोरगाः ।

भूतप्रेतपिशाचाद्याः षोडशात्यन्तमुद्धताः ॥ २४३ ॥

वृत्तयः कैशिकीहीना निर्विमर्शाश्च संधयः ।

दीप्ताः स्युः पद्मसाः शान्तहास्यशृङ्गारवर्जिताः ॥ २४४ ॥

अत्रोदाहरणं च 'त्रिपुरदाहः' इति महर्षिः ।

अथेहामृगः—

ईहामृगो मिश्रवृत्तश्चतुरङ्गः प्रकीर्तितः ।

मुखप्रतिमुखे संधी तत्र निर्वहणं तथा ॥ २४५ ॥

नरदिव्यांचनियमौ नायकप्रतिनायकौ ।

समवकीर्यन्ते निबध्यन्ते ॥ डिममाह—मायेन्द्रजालेति । इह डिमे । दीप्ता
विभावादिसामग्रीबलेन क्षटिति प्रतीयमानाः ॥ ईहामृगमाह—ईहामृग इति ।
मिश्रवृत्तः ख्याताख्यातेतिवृत्तः । नरदिव्यौ नायकप्रतिनायकाविति । कमनिषेधार्थ-
माह—अनियमाविति । यद्वा कचिदिव्ययोः कचिन्नरयोर्वा प्राप्त्यर्थमिदम् ।

प्रत्यङ्गमेव विधातव्यः ।' इति नियममाह । मन्दारमरन्दकृतु—'अङ्गाख्यस्तत्र चाये
मुखप्रतिमुखी तथा । वस्तुस्वभावनदैवारिकृताः स्युः कपटाख्यः ॥ कथामपि निबन्धीया-
त्तथा द्वादशनालिकाम् । द्वितीयेऽङ्केऽपि च चतुर्नालिकावधिका कथाम् ॥ पुरोधरणाश्यादि-
निमित्ता विद्रवाख्यः । तृतीयेऽङ्के निबद्ध्या कथा चापि दिनालिका ॥ धर्मार्थकामानु-
शुणास्तिष्ठः शृङ्गाररीतयः ॥' इत्याह ॥

१. उपेति । उपरागैः सर्वैचन्द्रग्रहणैः । चकारेण निर्घातोत्करपातादयो गृह्यन्ते ॥

२. डिम इति । 'डिम सघाते' इति नायकसघातव्यापारारम्भकत्वाद्धिम इति धनिकः ॥

३. महर्षिरिति । तथाच तदाख्यम्—'इदं त्रिपुरदाहे तु लक्षणं महर्षोदितम् । तत्-
त्रिपुरदाहश्च डिमसंज्ञः प्रयोजितः ॥' इति ॥

ख्यातौ धीरोद्धतावन्यो गूढभावादियुक्तकृत् ॥ २४६ ॥
दिव्यस्त्रियमनिच्छन्तीमपहारादिनेच्छतः ।

शृङ्गाराभासमप्यस्य किञ्चित्किञ्चित्प्रदर्शयेत् ॥ २४७ ॥

पताकानायका दिव्या मर्त्या वापि दशोद्धताः ।

युद्धमानीय संरम्भं परं व्याजान्निवर्तते ॥ २४८ ॥

महात्मानो वधप्राप्ता अपि वध्याः स्युरत्र नो ।

एकाङ्को देव एवात्र नेतेत्याहुः परे पुनः ॥ २४९ ॥

दिव्यस्त्रीहेतुकं युद्धं नायकाः पठितीतरे ।

मिश्रं ख्याताख्यातम् । अन्यः प्रतिनायकः । पताकानायकास्तु
नायकप्रतिनायकयोर्मिलिता दश । नायको मृगवदल्भ्यां नायिकामत्र
ईहते वाञ्छतीतीहामृगः । यथा—कुसुमशेखरविजयादिः ।

अथाङ्कः—

उत्सृष्टिकाङ्क एकाङ्को नेतारः प्राकृता नराः ॥ २५० ॥

रसोऽत्र करुणः स्थायी बहुस्त्रीपरिदेवितम् ।

✓ प्रख्यातमिति वृत्तं च कविर्बुद्ध्वा प्रपञ्चयेत् ॥ २५१ ॥

भाणवत्संधिवृत्त्यङ्गान्यस्मिञ्जयपराजयौ ।

युद्धं च वाचा कर्तव्यं निर्वेदवचनं बहु ॥ २५२ ॥

इमं च केचित् 'नाटकाद्यन्तःपात्यङ्कपरिच्छेदार्थमुत्सृष्टिकाङ्कनामानम्' आहुः । अन्ये तु—'उत्क्रान्ता विलोमरूपा सृष्टिर्यत्रेत्युत्सृष्टिकाङ्कः ।' यथा—शर्मिष्ठायातिः ।

अन्यः प्रतिनायकः । गूढभावाद् गोपनेन । अपहारो बलत्सारः । आदिना
छलादिपरिग्रहः । परं प्रतिनायकम् । संरम्भमानीय क्रोधं प्रापद्य स्थितस्य नाय-
कस्य व्याजात् कार्यान्तरच्छलाद् युद्धं निवर्तत इत्यर्थः । 'निवर्तयेत्' इति पाठे परं
युद्धस्थानमानीय संरम्भं निवर्तयेदित्यर्थः । महात्मान इति । प्रतिनायकानां
वधे पुराणादिप्रतिदेऽपि स न वर्णनीय इति भावः । अप्र ईहामृगे ॥ अङ्कमाद्—
उत्सृष्टिकाङ्क इति । अङ्कस्य नामान्तरमेतत् । प्राकृताः नागिकोपिदा ।
स्थायी स्थिरतरः । प्रपञ्चयेद्बहुलीपुर्यात् । भाणवदिति । भाणे यथा मुखनिर्वहणे
शंघी, केशिकीभारत्सी घृणी, दश खास्याहानि तथाप्रापीत्यर्थः । अस्मिन्ने जय-

1. प्रख्यातमिति । कश्चिदप्रस्थापयति । तदुक्तं नाट्यशास्त्रज्ञा—'प्रस्थापयत्यु-
पस्थापयत्युपस्थापयः कदाचिदेव स्यात् । दिव्यपुद्गैविमुक्तः सेपेन्दैर्भेदुभिः ॥' इति ॥

अथ वीथी—

वीथ्यामेको भवेदङ्कः कश्चिदेकोऽत्र कल्प्यते ।

आकाशभाषितैरुक्तैश्चित्रां प्रत्युक्तिमाश्रितः ॥ २५३ ॥

सूचयेद्भूरि शृङ्गारं किञ्चिदन्यात्रसान्प्रति ।

मुखनिर्वहणे संधी अर्थप्रकृतयोऽखिलाः ॥ २५४ ॥

कश्चिदुत्तमो मध्यमोऽधमो वा । शृङ्गारबहुलत्वाच्चास्याः कैशि-
कीवृत्तिबहुलत्वम् ।

अस्यास्त्रयोदशाङ्गानि निर्दिशन्ति मनीषिणः ।

उद्धात्य(त)कावलगिते प्रपञ्चस्त्रिगतं छलम् ॥ २५५ ॥

वाक्केल्यधिवले गण्डमवस्यन्दितनालिके ।

असत्प्रलापव्याहारमृद(मार्द)वानि च तानि तु ॥ २५६ ॥

तत्रोद्धात्य(त)कावलगिते प्रस्तावनाप्रस्तावे सोदाहरणं लक्षिते ।

मिथो वाक्यमसद्भूतं प्रपञ्चो हास्यकृन्मतः ।

यथा विक्रमोर्वश्याम्—वलभीस्यविदूषकचेत्योरन्योन्यवचनम् ।

त्रिगतं स्यादनेकार्थयोजनं श्रुतिसाम्यतः ॥ २५७ ॥

यथा तत्रैव—‘राजा—

सर्वेक्षितिभृतां नाथ । दृष्टा सर्वाङ्गसुन्दरी ।

रामा रम्ये वनान्तेऽस्मिन्मया विरहिता त्वया ॥

(नेपथ्ये तथैव प्रतिशब्दः ।) राजा—कथं दृष्टेत्याह ।’

पराजयो वर्णनीयौ । इमं च अङ्कं च ॥ वीथीमाह—वीथ्यामिति । एकोऽदि-
तीयः । नायक इति शेषः । कल्प्यते कल्पयित्वा वर्ण्यते । अर्थप्रकृतयो
वीजादयः पद्य ॥ अस्याः वीथ्याः ॥ प्रपञ्चमाह—मिथ इति । परस्परमित्यर्थः ।
असद्भूतं मिथ्यास्वरूपम् ॥ चलभी गृहावस्थितकाष्ठविशेषः ॥ त्रिगतमाह—
त्रिगतमिति । ‘सर्वेक्षितिभृतां नाथ’ इति प्रथमपक्षे पर्वतः । उत्तरपक्षे राजा
संबोधः । राजात्र पुरुरवाः । ‘रामा उर्वशी मया विरहिता त्वया दृष्टा’ इति प्रथमः ।

- 1. यथेति । यथा वा कर्पूरमधर्षां भैरवानन्दः—‘रण्डा चण्डा दिविखदा धम्म-
दारा मर्जं मंतं पिञ्जद खनद भ । भिवला भोर्म्मं चम्मखण्डं च सेज्जा कोधो धम्मो
करस जो होद रम्मो ॥’ इति ॥

अत्र प्रश्नवाक्यमेवोत्तरत्वेन योजितम् । 'नटादित्रितयत्रिषयमेवेदम्'
इति केचित् ।

प्रियाभैरप्रियैर्वाक्यैर्विलोभ्यच्छलना छलम् ।

यथा वेण्याम्—'मीमार्जुनौ—

कर्ता घृतच्छलानां, जतुमयशरणोद्दीपनः, सोऽभिमान्नी

राजा दुःशासनादेर्गुरुरुजशतस्याङ्गराजस्य मित्रम् ।

कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः, पाण्डवा यस्य दासाः

काले दुर्योधनोसौ कथयत, न रुषा द्रष्टुमभ्यागतौ स्वः ॥'

अन्ये त्वाद्गुच्छलं किञ्चित्कार्यमुद्दिश्य कस्यचित् ॥ २५८ ॥

उदीर्यते यद्वचनं वञ्चनाहास्यरोपकृत् ।

वाकैलिर्हास्यसंबन्धो द्वित्रिप्रत्युक्तितो भवेत् ॥ २५९ ॥

द्वित्रीत्युपलक्षणम् । यथा—

'मिक्षो मांसनिषेवणं प्रकुरूपे, किं तेन मद्यं विना

मद्यं चापि तव प्रियं, प्रियमहो वाराङ्गनाभिः सह ।

वेद्याप्यर्धरुचिः कुतस्तव धनं, घृतेन चौर्येण वा

चौर्यघृतपरिग्रहोऽपि भवतो, नष्टस्य कान्या गतिः ॥'

केचित्—'प्रक्रान्तवाक्यस्य साकाङ्क्षस्यैव निवृत्तिर्वाकैलिः' इत्याहुः ।

अन्ये च 'अनेकस्य प्रश्नस्यैकमुत्तरम् ।'

अन्योन्यवाक्याधिकयोक्तिः स्पर्धयाधिक्यं मतम् ।

'स्वया विरहिता मया दृश' इत्युत्तरम् ॥ त्रिगतपदव्युत्पत्तिमाह—नटादीति ।
आदिना गटीप्रतिनटमोर्ग्रहणम् । इदं त्रिगतम् ॥ छलमाह—प्रियाभैरिति ।
प्रियवृत्त्यैरित्यर्थः । छलना कथना ॥ जतुमयशरणोद्दीपनः जतुमयशरणादकः ।
अङ्गराजस्य कर्णस्य । कृष्णा द्रौपदी तस्याः केशोत्तरीययोरुत्कर्षणे पटुः । स्वो
भवावः । 'भावाम्' इति शेषः ॥ वाकैलिमाह—वाकैलिरिति । द्वे वा त्रयो वा
प्रत्युक्तयस्त्राभ्यः । समासप्रश्नयानामनित्यत्वात्तत्र टप्रत्ययाभावः । अनेकवाक्यस्यै-
कमुत्तरमिति वाकैलिरित्याहु रित्यन्वयः ॥ अधिपत्यमाह—अन्योन्येति । वाक्य-

१. कश्चिदिति । तथा चारु दृशरूपकदृश्य—'दृशित्वात्प्राद्वेकार्थयोजनं त्रिगतं
तिर । नटादित्रितयवाक्यः पूर्वोक्ते परिष्वजे ॥' इति ॥

यथा मम प्रभावत्याम्—‘वज्रनाभः—

(अस्य वक्षः क्षणेनैव निर्मथ्य गदयानया ।

लीलयोन्मूलयाम्येष भुवनद्वयमद्य वः ॥)

प्रद्युम्नः—अरेरे अंसुरापसद, अलममुना बहुप्रलापेन । मम खलु

अद्य प्रचण्डभुजदण्डसमर्पितोरु-

कोदण्डनिर्गलितकाण्डसमूहपातैः ।

आस्तां समस्तदितिजक्षतजोक्षितेयं

क्षोणिः क्षणेन पिशिताशनलोभनीया ॥’

गण्डं प्रस्तुतसंबन्धि भिन्नार्थं सत्वरं वचः ॥ २६० ॥

यथा वेण्याम्—‘राजा—

अध्यासितुं तव चिराज्जघनस्थलस्य

पर्याप्तमेव करभोरु । ममोरुयुग्मम् ॥’

अनन्तरम् (प्रविश्य) कञ्चुकी—देव, भमं भमं—’ इत्यादि ।

अत्र रथकेतनभङ्गार्थं वचनमूरुभङ्गार्थं संबन्धे संबद्धम् ।

व्याख्यानं स्वरसोक्तस्यान्यथावस्यन्दितं भवेत् ।

यथा छलितरामे—‘सीता—जाद, काळं वखु उआज्झाएण

गन्तव्यम्, तर्हि सो राजा विणएण पणयिदवो । लवः—अथ किमा-

वाभ्यां राजोपजीविभ्यां भवितव्यम् । सीता—जाद, सो वखु तुम्हाणं

पिदा । लवः—किमावयो रघुपतिः पिता । सीता—(साशङ्कम् ।) मा

अण्णघा संकद्धम् । ण वखु तुम्हाणम्, सअलाए ज्जेव पुहवीएत्ति ।’

भिक्षयेन वाक्यातिशयेनोक्तिः ॥ अस्य प्रद्युम्नस्य । वो देवानाम् ॥ गण्डमाह—

प्रस्तुतसंबन्धि प्रस्तुतार्थसंबद्धम् ॥ पर्याप्तं समर्थम् ॥ संबन्धे प्रस्तुते ॥ अवस्य-

न्दितमाह—व्याख्यानमिति । स्वरसोक्तस्य ‘वाक्यस्य’ इति शेषः ॥ जाद-

इति । ‘पुत्र, कल्यं खलु उपाध्यायेन गन्तव्यम्, तत्र स राजा विनयेन पणायि-

तव्यः ।’ (इति संस्कृतम्) । ‘पुत्र, स खलु युष्माकं पिता ।’ इति संस्कृतम् ।

‘मा भान्यथा शङ्क्यम् । न खलु युष्माकम् । सत्कृत्या एव पृथिव्या इति ।’ इति

संस्कृतम् । अत्र सीतया युवयोर्जनकः श्रीराम इत्यभिप्रायेणोक्तं वाक्यम् । ‘पालकः’

1. अध्यासितुमिति । एतत्पूर्वार्थं तु—‘लोकांशुकस्य पवनकुलितार्ताशुकान्तं त्वदृष्टि-

दादि मम लोचनबन्धवत्स ।’ इति ।

प्रहेलिकैव हास्येन युक्ता भवति नालिका ॥ २६१ ॥

संवरणकार्युत्तरं प्रहेलिका ।

यथा रत्नावल्याम्—‘सुसंगता—सहि, जस्स किदे तुमं आब्दा सो इद जेव चिद्धदि । सागरिका—कस्स किदे अहं आब्दा । सुसंगता—णं क्खु चित्तफलअस्स ।’

अत्र तं राज्ञः कृते आगतेत्यर्थः संवृतः ।

असत्प्रलापो यद्वाक्यमसंबद्धं तथोत्तरम् ।

अगृह्यतोऽपि मूर्खस्य पुरो यच्च हितं वचः ॥ २६२ ॥

तत्राद्यं यथा गम प्रभावत्याम्—‘प्रद्युम्नः—(सहकारवलीमवलोक्य सानन्दम् ।) अहो, कथमिहैव—

अलिकुलमञ्जुकेशी परिमलवहला रसावहा तन्वी ।

किसलयपेशलपाणिः कोकिलकलभाषिणी प्रियतमा मे ॥’

एवमसंबद्धोत्तरेऽपि । तृतीयं यथा वेण्यां दुर्योधनं प्रति गान्धारी-
वाक्यम् ।

व्याहारो यत्परस्वार्थे हास्यक्षोभकरं वचः ।

यथा मालविकाग्निमित्रे—‘(लास्यप्रयोगावसाने मालविका निर्गन्तुमि-
च्छति ।) विदूषकः—मा दाव उवदेसमुद्धा गमिस्ससि । (इत्युप-
मेण ।) दासः—(विदूषकं प्रति ।) आर्य, उच्यतां यस्त्वया क्रमभेदो
लक्षितः । विदूषकः—पदमं बम्भणपूआ भोदि । सा इमाए लह्विदा ।
(मालविका स्मरते ।)’ इत्यादिना नायकस्य विशुद्धनायिकादर्शनप्रयुक्तेन
हासलोभकारिणा वचसा व्याहारः ।

इत्यन्यथा व्याख्यातम् ॥ नालिकामाह—प्रहेलिकैवेति ॥ सहि इति । ‘तरि,
यस्य कृते स्वमागता स इह एव तिष्ठति ।’ इति संस्कृतम् । ‘कस्य शृते अहमा-
गता ।’ इति संस्कृतम् ‘ननु राउ चित्रफलकस्य ।’ इति संस्कृतम् । इयं
हास्ययुक्तत्वस्यन्दितादस्या भेदः ॥ असत्प्रलापमाह—असत्प्रलाप इति ।
असंबद्धं वाक्यमुत्तरं चेत्यर्थः ॥ अलिकुलेति । अत्रामलतायां सप्रियारोप इति
वाक्यमसंबद्धम् ॥ व्याहारमाह—व्याहार इति । परस्य नायकादेरर्थे प्रयोगने ॥
मा दाव इति । ‘मा तावदुपदेशमुग्धा गमिष्यति ।’ इति संस्कृतम् । ‘प्रथमं
प्राप्नोष्या भवति । सा अनया लक्षिता ।’ इति संस्कृतम् ॥ मुदवमाह—दोषा

दोषा गुणा गुणा दोषा यत्र स्युर्मृद(मार्द)वं हि तत् ॥२६३॥
क्रमेण यथा—

‘प्रिय ! जीवितताक्रौर्यं निःश्रेहत्वं कृतमता ।
भूयस्त्वद्दर्शनादेव ममैते गुणतां गताः ॥’
‘तस्यास्तद्रूपसौन्दर्यं भूषितं यौवनश्रिया ।
सुखैकायतनं जातं दुःखायैव ममाधुना ॥’

एतानि चाङ्गानि नाटकादिषु संभवन्त्यपि वीथ्यामवश्यं विधेयानि
स्पष्टतया नाटकादिषु विनिविष्टान्यपीहोदाहृतानि । वीथीव नानारसानां
चात्र मालारूपतया स्थितत्वाद्बीथीयम् । यथा—मालविका ।

अथ प्रहसनम्—

भाणवत्संधिसंध्यङ्गलास्याङ्गाङ्कैर्विनिर्मितम् ।
भवेत्प्रहसनं वृत्तं निन्द्यानां कविकल्पितम् ॥ २६४ ॥
अत्र नारमटी, नापि विष्कम्भकप्रवेशकौ ।
अङ्गी हास्यरसस्तत्र वीथ्यङ्गानां स्थितिर्न चा ॥ २६५ ॥
तपस्विभगवद्विप्रप्रभृतिष्वत्र नायकः ।
एको यत्र भवेद्दृष्टो हास्यं तच्छुद्धमुच्यते ॥

यथा कन्दर्पकेलिः ।

इति ॥ प्रियेति । जीवितताक्रौर्यं जीवनकाठिन्यम् । त्वद्विरहे मम श्लेहगत्वे
मरणमेव स्यात् । एवं तदा मरणमेव प्रत्युपकारस्वदनावरणात्कृतमता । अस्ते जीव-
नक्रौर्यादयः । यद्वा जीवितता जीवनमेव क्रौर्यादयः । तद्विरहे मम जीवनेनेव
क्रौर्यादयः सुव्यथा इति भावः । तस्या इति । विरहिणो नायकस्योक्तिरियम् ॥
एतानि चेति । वीथ्यङ्गानां- नाटकाङ्गतया नाटक एव शङ्कुं युक्तत्वम् । तथा सति
प्रकरणादौ तद्भागे सिद्धे यत्तेषामिह कीर्तनं तदत्र तेषामावश्यकत्वमन्यत्रानियतत्वमिति
भावः ॥ प्रहसनमिति । भाणवदिति । भाणे यथा मुलनिर्हणे संधी,
नानासंध्यङ्गानि, दरा लस्यानि, एकोऽद्भुतभाषापीत्यर्थः ॥ तपस्वीति । अत्र
प्रहसने तापसारिषु भव्ये कथिप्रायको वाच्यः । भगवान् संन्यासी । प्रहसनस्य
शुद्धसंकीर्णविरहितत्वमेतेन त्रैविध्यमाह—यक इति । षटः प्रगल्भः । ‘नायकः’

1. वृत्तमिति । इति षट्पदनिष्कारणे विशेषेण ताव्यशास्त्रे—‘धेद्येषचार्युच्छा या शार्ता
दक्ष दम्भसंयोगः । तावदसनेषु योगं पूर्वोक्तविचारसंयुक्तम् ॥’ इति ॥

आश्रित्य कंचन जनं संकीर्णमिति तद्विदुः ॥ २६६ ॥

यथा—धूर्तचरितम् ।

वृत्तं बहूनां धृष्टानां संकीर्णं केचिदचिरे ।

तत्पुनर्भवति ब्रह्ममथवैकाङ्कनिर्मितम् ॥ २६७ ॥

यथा—लटकमेलकादिः ।

मुनिस्त्वाह—

‘वेश्याचेटनपुंसकविटधूर्ता बन्धकी च यत्र स्युः ।

अविकृतवेषपरिच्छदचेष्टितकरणं तु संकीर्णम् ॥’ इति ।

विकृतं तु विदुर्यत्र पण्डकञ्चुकितापसाः ।

भुजंगचारणभटप्रभृतेर्वेपवाग्भुताः ॥ २६८ ॥

इदं तु संकीर्णेनैव गतार्थमिति मुनिना पृथङ्गोक्तम् ।

अथोपरूपकाणि । तत्र—

नाटिका ह्यस्रवृत्ता स्यात्स्त्रीप्राया चतुरङ्गिका ।

प्रख्यातो धीरललितस्तत्र स्यान्नायको नृपः ॥ २६९ ॥

स्यादन्तःपुरसंबद्धा संगीतव्यापृताथवा ।

नवानुरागा कन्यात्र नायिका नृपवंशजा ॥ २७० ॥

संप्रवर्तेत नेतास्यां देव्यास्त्रासेन शङ्कितः ।

देवी भवेत्पुनर्ज्येष्ठा प्रगल्भा नृपवंशजा ॥ २७१ ॥

पदे पदे मानयती तद्वशः संगमो द्वयोः ।

वृत्तिः स्यात्कैशिकी स्वल्पविमर्शाः संघयः पुनः ॥ २७२ ॥

द्वयोर्नायिकानायकयोः । यथा—रत्नावली—विद्वशालमञ्जिकादिः ।

इत्यनुपज्यते । हास्यं प्रहसनम् ॥ कंचन पृष्टमिजं नायकमाश्रित्य यत्प्रहसनं क्रियते तत्संकीर्णमित्यर्थः ॥ वृत्तमिति । ‘यत्र तत्र’ इति पूरणीयम् । तत्संकीर्णप्रहसनम् ॥ यत्र चेत्यादयो वर्णनीयाः स्युस्तदविकृतवेषादीनां करणमनुकरणं प्रहसनम् । संकीर्णमित्यर्थः ॥ इदं तु विकृतप्रहसनं तु ॥ नाटिकामाह—नाटिकेति । अस्रवृत्ता कविकल्पितनायकचरित्रा । स्त्रीप्राया नटीबहुला । प्रख्यातो लोके प्रसिद्धः । तत्र नाटिकायाम् । अस्यां नाटिकायाम् । स्वल्पविमर्शाः विमर्श-

१. लटपेति । लटको दुर्जन इत्युनादिगुणवृत्ताडुञ्जवल्दत्तः । लटकानां मेलको यत्रेति लटकमेलः परममम् ॥

अथ त्रोटकम्—

सप्ताष्टनवपञ्चाङ्गं दिव्यमानुपसंश्रयम् ।

त्रोटकं नाम तत्प्राहुः प्रत्यङ्गं सविदूपकम् ॥ २७३ ॥

प्रत्यङ्गसविदूपकत्वादेव शृङ्गारोऽङ्गी । सप्ताङ्गं यथा—स्तम्भितरम्भम् । पञ्चाङ्गं यथा—विक्रमोर्वशी ।

अथ गोष्ठी—

प्राकृतैर्नवभिः पुंभिर्दशभिर्वाप्यलंकृता ।

नोदात्तवचना गोष्ठी कौशिकीवृत्तिशालिनी ॥ २७४ ॥

हीना गर्भविमर्शाभ्यां पञ्चपद्योपिदन्विता ।

कामशृङ्गारसंयुक्ता स्यादेकाङ्गविनिर्मिता ॥ २७५ ॥

यथा—रैवतमदनिका ।

अथ सट्टकम्—

सट्टकं प्राकृताशेषपाठ्यं स्यादप्रवेशकम् ।

न च विष्कम्भकोऽप्यत्र प्रचुरश्वाद्भुतो रसः ॥ २७६ ॥

अङ्गा जवनिकाख्याः स्युः स्यादन्यत्राटिकासमम् ।

यथा—कर्पूरमञ्जरी ।

अथ नाट्यरासकम्—

नाट्यरासकमेकाङ्गं बहुताललयस्थिति ॥ २७७ ॥

उदात्तनायकं तद्वत्पीठमर्दोपनायकम् ।

हास्योऽङ्गयत्र सशृङ्गारो नारी वासकसञ्जिका ॥ २७८ ॥

मुखनिर्वहणे संधी लास्याङ्गानि दशापि च ।

केचित्प्रतिमुखं संधिमिह नेच्छन्ति केवलम् ॥ २७९ ॥

हीनाः । 'नायकनायिकयोः' इत्येवदोषाभावविन्त्याः ॥ त्रोटकमाह—ससेति । सप्ताष्टनवपञ्चाङ्गं अङ्गा यत्र । दिव्यमानुपसंश्रयं दिव्यादिव्यनायकम् ॥ गोष्ठी-माह—प्राकृतैरिति । नातिविदग्धेरित्यर्थः । पञ्चभिः पद्भिर्वा योपिद्विरन्विता । उप्रलयस्यानित्यत्वात्तद्रूपसिद्धिः । कामशृङ्गारः प्रायुक्तः (३५६ पृ.) ॥ सट्टकमाह—सट्टकमिति ॥ प्राकृतं संसृष्टमिष्टमशेषं पञ्चं श्लोकदिकं यत्र । अन्यदहसंख्यादि ॥ नाट्यरासकमाह—नाट्यरासकमिति । 'तालः कालः'

1. पद्येति । 'पद्यपञ्चीममन्विता' इति सापीवान् पाठः ॥

१. 'दश' इत्यपि च प-पु-धे-क-

तत्र संधिद्वयवती यथा—नर्मवती । संधिचतुष्टयवती यथा—
विलासवती ।

अथ प्रस्थानकम्—

प्रस्थाने नामको दासो हीनः स्यादुपनायकः ।
दासी च नायिका वृत्तिः कैशिकी भारती तथा ॥२८०॥
सुरापानसमायोगादुद्दिष्टार्थस्य संहृतिः ।
अङ्कौ द्वौ लयतालादिर्विलासो बहुलस्तथा ॥ २८१ ॥

यथा—शृङ्गारतिलकम् ।

अथोल्लाप्यम्—

उदात्तनायकं दिव्यवृत्तमेकाङ्कभूषितम् ।
शिल्पकाङ्गैर्युतं हास्यशृङ्गारकरुणै रसैः ॥ २८२ ॥
उल्लाप्यं बहुसंग्रामसंगीतमनोहरम् ।
चतस्रो नायिकास्तत्र त्रयोऽङ्का इति केचन ॥ २८३ ॥

शिल्पकाङ्गानि वक्ष्यमाणानि । यथा—देवीमहादेवम् ।

अथ काव्यम्—

काव्यमारभटीहीनमेकाङ्गं हास्यसंकुलम् ।
खण्डमात्राद्विपदिकाभग्नतालैरलंकृतम् ॥ २८४ ॥
वर्णमात्राच्छृङ्गारिकायुतं शृङ्गारभाषितम् ।

क्रियमानं लयः साम्यम् इत्यमरः । पीठमर्दलक्षणं प्रागुक्तम् (२०१ पृ.) । नारी
नायिका । दासकसञ्जिका प्रागुक्ता (१२३ पृ.) ॥ प्रस्थानकमाह—प्रस्थान इति ।
संहृतिः समापनम् ॥ उल्लाप्यमाह—उत्सृजेति । दिव्यवृत्तं दिव्यनायकोचित-
चरित्रं यत्र । अन्यसंमतमुल्लाप्यमाह—उल्लाप्यमिति । अस्सगीतेन त्रिपदीगी-
तेन मनोहरम् ॥ काव्यमाह—काव्यमिति । खण्डमात्रादयो गीतप्रभेदाः ।

१. भक्षेति । 'उत्तरोत्तररूपं यत्प्रस्तुताधेपरिष्कृतम् । अन्तर्बनिकं गीतमस्सगीतं
सदुच्यते ॥' इति ॥

२. वर्णैति । 'वर्णमात्राच्छृङ्गारिकायुतं' इति पाठः सापीयान् । अत एव काव्येन्दु-
प्रकारे—'वर्णमात्रस्वच्छन्देद्यायुतं' इत्यादि तल्लक्षणं प्रतिपाद्य 'वर्णमात्रस्वच्छा न इ
मनःस्वच्छा' इति व्याख्यातम् ॥

नेता स्त्री चाप्युदात्तात्र संधी आद्यौ तथान्तिमः ॥ २८५ ॥

यथा—यादवोदयम् ।

अथ प्रेङ्गणम्—

गर्भावमशरहितं प्रेङ्गणं हीननायकम् ।

असूत्रधारमेकाङ्कमविष्कम्भप्रवेशकम् ॥ २८६ ॥

नियुद्धसम्फेद्युतं सर्ववृत्तिसमाश्रितम् ।

नेपथ्ये गीयते नान्दी तथा तत्र प्ररोचना ॥ २८७ ॥

यथा—वालिबधम् ।

अथ रासकम्—

रासकं पञ्चपात्रं स्यान्मुखनिर्वहणान्वितम् ।

भाषाविभाषाभूयिष्ठं भारतीकैशिकीयुतम् ॥ २८८ ॥

असूत्रधारमेकाङ्कं सवीथ्यङ्गं कलान्वितम् ।

श्लिष्टनान्दीयुतं ख्यातनायिकं मूर्खनायकम् ॥ २८९ ॥

उदात्तभावविन्याससंश्रितं चोत्तरोत्तरम् ।

इह प्रतिमुखं संधिमपि केचित्प्रचक्षते ॥ २९० ॥

यथा—मेनकाहितम् ।

अथ संलापकम्—

संलापकेऽङ्काश्चत्वारस्त्रयो वा नायकः पुनः ।

पापण्डः स्याद्रसस्तत्र शृङ्गारकक्षणेतरः ॥ २९१ ॥

भवेयुः पुरसंरोधच्छलसंग्रामविद्रवाः ।

वर्णमात्राच्छ्लिके छन्दोविशेषौ । शृङ्गारभाषितं शृङ्गारसूचकम् । नेता उदात्तः । नायिकाप्युदात्तेत्यन्वयः ॥ प्रेङ्गणमाह—गर्भावमशंति । अवमशो विमशाख्यसंधिः । हीननायकं नीचनायकम् । सम्फेटो रोपभाषणम् । ननु सूत्रधाररहितं चेन्नान्दी केन पाठ्या प्ररोचना वा केन कार्येत्यत आह—नेपथ्येति । गीयते पठ्यते । तत्र नेपथ्ये । प्ररोचना च भारत्या वृत्तेरङ्गविशेषः । सा कविपरिपदादीनां प्रशंसया सामाजिकानामुन्मुखीकरणम् । तथा चात्र नेपथ्यस्थेन येन केनापि नटेन नान्दी पाठ्या प्ररोचना च कर्तव्येति भावः ॥ रासकमाह—रासकमिति । उदात्तभावस्य नायकमहत्त्वस्य विन्यासेन वर्णनेन संश्रितम् ॥ संलापमाह—संलापक इति । 'प्रियाभैरप्रियैर्वाक्यैर्विलोभ्यच्छलना छलम्' इत्युक्तलक्षणं छलम् (३६० पृ.) । 'शद्भाभयत्रासकृतः संभ्रमो

... न तत्र वृत्तिर्भवति भारती न च कैशिकी ॥ २९२ ॥
यथा—मायाकापालिकम् ।

अथ श्रीगदितम्—

प्रख्यातवृत्तमेकाङ्कं प्रख्यातोदात्तनायकम् ।
प्रसिद्धनायिकं गर्भविमर्शाभ्यां विवर्जितम् ॥ २९३ ॥
भारतीवृत्तियहुलं श्रीतिशब्देन 'संकुलम् ।
मतं श्रीगदितं नाम विद्वद्भिरुपरूपकम् ॥ २९४ ॥

यथा—क्रीडारसातलम् ।

श्रीरासीना श्रीगदिते गायेत्किञ्चित्पठेदपि ।
एकाङ्को भारतीप्राय इति केचित्प्रचक्षते ॥ २९५ ॥

ऊह्यमुदाहरणम् ।

अथ शिल्पकम्—

चत्वारः शिल्पकेऽङ्काः स्युश्चतस्रो वृत्तयस्तथा ।
अशान्तहास्याश्च रसा नायको ब्राह्मणो मतः ॥ २९६ ॥
वर्णनात्र श्मशानादेर्हीनः स्यादुपनायकः ।
सप्तविंशतिरङ्गानि भवन्त्येतस्य तानि तु ॥ २९७ ॥
आशंसातर्कसंदेहतापोद्वेगप्रसक्तयः ।
प्रयत्नग्रथनोत्कण्ठांचहित्थाप्रतिपत्तयः ॥ २९८ ॥
विलासालस्योष्पाणि प्रहर्षाश्वासमूढताः ।
साधनानुगमोच्छ्वासविसेयप्राप्तयस्तथा ॥ २९९ ॥

विद्वदो मतः' इत्युक्तदक्षणो विद्वदः (२९३ पृ.) ॥ श्रीगदितमाह—प्रख्या-
तेति । 'श्री' इति शब्देन संकुलं बहुलम् ॥ श्रीलक्ष्मीविपधारिणी नटी ॥
शिल्पकमाह—चत्वार इति । श्मशानादेरित्यादिना शवादेर्महणम् । एतस्य

1. प्रसक्तय इति । प्रसक्तिरावृत्तिः ॥
2. अग्रहिथेति । अग्रहिथा आकृतिगोपनम् ॥
3. प्रतिपत्तय इति । प्रतिपत्तिः क्रियार्थावगमः ॥
4. साधनेति । साधनस्य इदंसाधनस्यानुगमः ॥

लाभविस्मृतिसंफेटा वैशारद्यं प्रबोधनम् ।

चमत्कृतिश्चेत्यमीषां स्पष्टत्वाल्लक्ष्म नोच्यते ॥ ३०० ॥

संफेटप्रथमयोः पूर्वमुक्तत्वादेव लक्ष्म सिद्धम् । यथा—कनकाव-
तीमाधवः ।

अथ विलासिका—

शृङ्गारबहुलैकाङ्का दशलास्याङ्गसंयुता ।

विदूषकविटाभ्यां च पीठमर्देन भूषिता ॥ ३०१ ॥

हीना गर्भविमर्शाभ्यां संधिभ्यां हीननायका ।

स्वल्पवृत्ता सुनेपथ्या विख्याता सा विलासिका ॥ ३०२ ॥

केचित्त्र विलासिकास्थाने विनायिकेति पठन्ति । तस्यास्तु 'दुर्म-
ल्लिकायामन्तर्भावः' इत्यन्ये ।

अथ दुर्मल्लिका—

दुर्मल्ली चतुरङ्का स्यात्कैशिकीभारतीयुता ।

अगर्भा नागरनरा न्यूननायकभूषिता ॥ ३०३ ॥

त्रिनालिः प्रथमोऽङ्कोऽस्यां विटक्रीडामयो भवेत् ।

पञ्चनालिर्द्वितीयोऽङ्को विदूषकविलासवान् ॥ ३०४ ॥

पण्णालिकस्त्वृतीयस्तु पीठमर्दविलासवान् ।

चतुर्थो दशनालिः स्यादङ्कः क्रीडितनौगरः ॥ ३०५ ॥

यथा—विन्दुमती ।

शिल्पकस्य । 'संफेटो रोषभाषणम्', (३१४ पृ.) 'उपन्यासस्तु कार्याणां
प्रथमम्' (३१९ पृ.) इत्युक्तलक्षणे सम्फेटप्रथमे ॥ विलासिकामाह—शृङ्गा-
रेति । स्वल्पं वृत्तं श्लोक इतिवृत्तं वा यत्र । तस्यास्तु विलासिकायास्तु ॥ दुर्म-
ल्लिकामाह—दुर्मल्लीति । 'नालिका घटिकाद्वयम्' इति प्रागेवोक्तम् ॥ प्रकरणि-

१. वैशारद्यमिति । वैशारद्य नैपुण्यम् ॥

२. अगर्भेति । गर्भसंधिहीना ॥

३. नागरेति । नागराः पुरोद्भवा नरा यस्यां सा । चातुर्ययोगायेदम् ॥

४. न्यूननेति । न्यूनो जाल्यापकृष्टः ॥

५. त्रिनालिरिति । त्रिनालिर्नालिकाप्रथमनिष्पायेतिवृत्तनिबद्ध इति परमार्थः । एत-
मपेऽपि ॥

६. अस्यामिति । अस्यां दुर्मल्लिकायाम् ॥

१. 'सुनेपथ्या' क. म. २. 'वीण्याभावा' क. ३. 'लविषा' ए. ४. 'तथा' ए. ५. 'नावरा' ए.
६. 'व' इति पुल्लिङ्गात्तरया पाठः.

अथ प्रकरणिका—

नाटिकैव प्रकरणी सार्थवाहादिनायका ।

समानवंशजा नेतुर्भवेद्यत्र च नायिका ॥ ३०६ ॥

मृग्यमुदाहरणम् ।

अथ हल्लीशः—

हल्लीश एक एवाङ्कः सप्ताष्टौ दश वा स्त्रियः ।

वागुदात्तैकपुरुषः कैशिकीवृत्तिरुज्ज्वला ।

मुखान्तिमौ तथा संधी बहुताललयस्थितिः ॥ ३०७ ॥

यथा कैलिरैवतकम् ।

अथ भाणिका—

भाणिका श्लक्ष्णनेपथ्या मुखनिर्वहणान्विता ।

कैशिकीभारतीवृत्तियुक्तैकाङ्कविनिर्मिता ॥ ३०८ ॥

उदात्तनायिका मन्दपुरुषात्राङ्गसप्तकम् ।

उपन्यासोऽथ विन्यासो विवोधः साध्वसं तथा ॥ ३०९ ॥

समर्पणं निवृत्तिश्च संहार इति सप्तमः ।

उपन्यासः प्रसङ्गेन भवेत्कार्यस्य कीर्तनम् ॥ ३१० ॥

निर्वेदवाक्यव्युत्पत्तिर्विन्यास इति स स्मृतः ।

आन्तिनाशो विवोधः स्यान्मिथ्याख्यानं तु साध्वसम् ॥

सोपालम्भवचः कोपपीडयेह समर्पणम् ।

निदर्शनस्योपन्यासो निवृत्तिरिति कथ्यते ॥ ३१२ ॥

संहार इति च प्राहुर्यत्कार्यस्य समापनम् ।

संप्रान्युदाहरणानि । यथा—कामदत्ता ।

धमाह—नाटिकैवेति । सार्थवाहो वगिक् ॥ हल्लीशमाह—हल्लीश इति ।
एकपुरुष एकनटः ॥ भाणिकमाह—भाणिकेति । मन्दपुरुषा हीननायका ।

1. सार्थवाहादीति । आदिचन्द्रेण पुरोदिगमालो गृह्येते ॥

2. यागिति । उदात्ता वाक् ॥

3. व्युत्पत्तिरिति । व्युत्पत्तिः प्रपञ्चनम् ॥

4. कोपेति । कोपपीडया समर्पणपथा ॥

5. स्मरणीति । उपन्यासावसप्तकदेशः ॥

१. 'कोपपीडयेह' क.

एतेषां सर्वेषां नाटकप्रकृतित्वेऽपि यथौचित्यं यथालभं नाटकोक्तविशेषपरिग्रहः । यत्र च नाटकोक्तस्यापि पुनरुपादानं तत्र तत्सद्भावस्य नियमः ।

अथ श्रव्यकाव्यानि—

श्रव्यं श्रोतव्यमात्रं तत्पद्यगद्यमयं द्विधा ॥ ३१३ ॥

तत्र पद्यमयान्याह—

छन्दोबद्धपदं पद्यं तेन मुक्तेन मुक्तकम् ।

द्वाभ्यां तु युग्मकं संदानितकं त्रिभिरिष्यते ॥ ३१४ ॥

कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं मतम् ।

तत्र मुक्तकं यथा मम—

‘सान्द्रानन्दमनन्तमव्ययमजं यद्योगिनोऽपि क्षणं

साक्षात्कर्तुमुपासते प्रतिमुहुर्ध्यानैकतानाः परम् ।

धन्यास्ता मधुरापुरीयुवतयस्तद्ब्रह्म याः कौतुका-

दालिङ्गन्ति समालपन्ति शतघाकर्षन्ति चुम्बन्ति च ॥’

युग्मकं यथा मम—

‘किं करोपि करोपान्ते कान्ते । गण्डखलीमिमाम् ।

प्रणयप्रवणे कान्तेऽनैकान्ते नोचिताः क्रुधः ॥

इति यावत्कुरङ्गाक्षीं वक्तुमीहामहे वयम् ।

तावदाविरभूच्छते मधुरो मधुपध्वनिः ॥’

पद्येषां नाटिकाधीनाम् ॥ दृश्यकाव्यमुक्त्वा श्रव्यमाह—श्रव्यमिति । मात्रपद्येन दृश्यव्यवच्छेदः ॥ छन्दो गायत्र्यादि । तच्च छन्दःशास्त्रप्रसिद्धलक्षणम् । तेन पद्येन मुक्तेन पद्यान्तरनिरपेक्षेण एकेन । ‘तेनैकेन च मुक्तकम्’ इति क्वचित्पाठः । द्वाभ्यां परस्परापेक्षाभ्यां पद्याभ्याम् । एवमग्रेऽपि । पञ्चभिरिति न्यूनसंख्याव्यवच्छेदः । तेन माघादौ दशादिभिः श्लोकैः कुलकं संगच्छते ॥ द्वयं क्षणमपि । ध्यानैकतानाः ध्यानैकामचिता । आरुपन्ति क्रीडार्थमाहरन्ति ॥ अनैकान्तेऽव्यभिचारिणि ।

१. संदानितकमिति । संदानितकस्यैव विशेषकमिति तिलकमिति च संज्ञा ॥

२. कलापकमिति । कलापकमेव काश्मीरकैश्चकलकमिति श्यपदिश्यते ॥

३. मधुरापुरीति । मधुराशब्दस्य मधुरापुरीवाचकत्वे ‘काञ्ची ते घृतयोगसंपदमितो जात्रा विशालाकृतियौवन्ती मधुरा ध्वनिं विदधती पश्चादयोध्यामवत् । माया द्वावती क्षिवाधिवसतिः सा काशिका दृश्यते तच्चित्रं न वदामि माधव ! यत्तत्त्वां सा सदा सथिता ॥’ इति मधुसूदनसरस्वतीश्लोकः प्रमाणम् ॥

एवमन्यान्यपि ।

सर्गबन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः ॥ ३१५ ॥

सद्वंशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः ।

एकवंशभवा भूपाः कुलजा बहवोऽपि वा ॥ ३१६ ॥

शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस इष्यते ।

अङ्गानि सर्वेऽपि रसाः सर्वे नाटकसंघयः ॥ ३१७ ॥

इतिहासोद्भवं वृत्तमन्यद्वा सज्जनाश्रयम् ।

चत्वारस्तस्य वर्गाः स्युस्तेष्वेकं च फलं भवेत् ॥ ३१८ ॥

आदौ नमस्क्रियाशीर्वा वस्तुनिर्देश एव वा ।

कंचिन्निन्दा खलादीनां सतां च गुणकीर्तनम् ॥ ३१९ ॥

एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः ।

नातिखल्पा नातिदीर्घाः सर्गा अष्टाधिका इह ॥ ३२० ॥

त्वन्मात्रपरयणे इत्यर्थः ॥ महाकाव्यमाह—सर्गबन्ध इति । सर्गैरन्तरार्यवर्णनैरुप-
लक्षितः बन्धः । पद्यबन्ध इत्यर्थः । तत्र महाकाव्ये । बहवः । नायका इत्यर्थः । नाटक-
संघयो मुखप्रतिमुखगर्भविमर्शनिर्वहणाख्याः । इतिहासोद्भवं भारतादिप्रसिद्धम् ।
अन्यलोकप्रसिद्धम् । चत्वारो वर्गाः धर्मार्थनाममोक्षाः, तेषु चतुर्षु मध्ये एकं चेति
चकारो वार्थः । फलं वर्गः । आदौ आरम्भे । वस्तुनो वर्णनीयनायकस्य नाम्ना निर्देशो
वस्तुनिर्देशः । एकवृत्तमयैरेकजातीयपदैरुपलक्षिताः । अष्टाधिका अष्टान्यूनाः । इह

1. महाकाव्यमिति । अत्र विशेषः—‘शास्त्रं काव्यं शास्त्रकाव्यं काव्यशास्त्रं च
भेदतः । चतुष्प्रकारः प्रसरः सतां सारस्वतो मतः ॥ शास्त्रं काव्यविदः प्राहुः सर्वका-
व्याङ्गलक्षणम् । काव्यं विशिष्टशब्दाधेसाहित्यसदलंकृति ॥ शास्त्रकाव्यं चतुर्वर्गप्रायं सर्वो-
पदेशकृत् । भट्टि-भौमक-काव्यादि काव्यशास्त्रं प्रचक्षते ॥ शास्त्रं कुर्यात्प्रत्ययेन
प्रसन्नार्थमनुष्ठुभा । येन सर्वोपकाराय याति सुस्पष्टेऽनुष्ठुताम् ॥ काव्ये रसानुसारेण
वर्णनानुगुणेन च । कुर्वीत सर्ववृत्तानां विनियोगं विभागविद् ॥ शास्त्रकाव्येऽतिदीर्घाणां
वृत्तानां न प्रयोजनम् । काव्यशास्त्रेऽपि वृत्तानि रसावृत्तानि काव्यविद् ॥ पुराणप्रतिवि-
म्बेषु प्रसन्नोपायवर्त्मसु । उपदेशप्रधानेषु कुर्यात्सर्वेष्वनुष्ठुभम् ॥ नानावृत्तविशेषास्तु कवेः
रसास्य शासनात् । यान्ति प्रभोरिवात्यन्तमयोग्या अपि योग्यताम् ॥’ इति ॥

2. कंचिदिति । यथा धर्मशास्त्राभ्युदगादौ ॥

3. एकवृत्तेति । एकवृत्तेति लक्ष्यानुरोधेनैव । नतूच्छृङ्खलतया वैदिकच्छन्दोभिर्हिन्दी-
प्रभृतिच्छन्दोभिर्वा । प्रायेणाधुनिका मातृपुरुषा ‘अग्निमीळे पुरोहितम्’ इत्येवमादि विद-
ग्भयिषुमुत्सहन्ते । कतिपये पुनर्दोहासोरठापनाक्षरीप्रभृतीनि गजलदादराकब्बालीप्रभृतीनि
च सत्तन्नापाच्छन्दसि संस्कृते व्यबहर्तुमीहन्ते तैरपि लक्ष्यानुरोधेनैव प्रवर्तितव्यम् । इतरथा-
वेतालचेष्टितं स्यात् । एतदुक्तं भवति—‘षड् (३) जलपि (४) त्रि (३) कलैर्युना विपने भाति
सदैव । रस (६) वेदे (४) क (२) कलैरयो समे भाति दोषैव ॥’ इत्येवमादिषु लक्षणेऽपि प्रास-
न्नश्रणावलोकनात्, भाषायामपत्रंशस्वाच्छन्द्याच्च निर्वादेऽपि संस्कृते तथा राहित्यात् क्वपि
षट्नेऽपि पर्यवसानेऽधमकक्षासंनिपातात्तादृक्काव्य षटनं कापेयमेव । यथावसरं हि सर्वं शोभत
इत्येव न्याय्यम् । एतेन साहित्यिकाः प्रबन्धलेखका-अकाण्डव्याख्यानकर्तारोऽपि निवेदिताः ॥

नानावृत्तमयः क्वापि सर्गः कश्चन दृश्यते ।
 सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत् ॥ ३२१ ॥
 संघ्यासूर्येन्दुरजनीप्रदोपध्वान्तवासराः ।
 प्रातर्मध्याह्नमृगयाशैलर्तुवनसागराः ॥ ३२२ ॥
 संभोगविप्रलम्भौ च मुनिस्वर्गपुराध्वराः ।
 रणप्रयाणोपयममन्नपुत्रोदयादयः ॥ ३२३ ॥
 वर्णनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी इह ।
 कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा ॥ ३२४ ॥

महाकाव्ये । उपयमो विवाहः । यथायोगं यथासंभवम् । एतेन येन केना-
 प्यङ्गेन हीनमपि काव्यं न दुष्टमिति भावः । वृत्तस्य वर्णनीयचरित्रस्य । अस्य
 महाकाव्यस्य । कविनामकं महाकाव्यं माघभारविप्रमृति । वृत्तनामकं कुमारसंभ-

I. क्वापीति । यथा शिशुपालवधे चतुर्थः सर्गः, किराताजुनीये पञ्चमः ॥

2. वर्णनीया इति । केषाचन वर्णनीयानां विशिष्य वर्णनप्रकारा निरूप्यन्ते—
 'नृपे विद्या नयः शक्तिर्वैल तस्करताक्षमः । प्रजाशास्त्रिः प्रजारागो भर्मकामार्थतुल्यता ॥
 प्रयागरणक्षत्रादिशास्त्राण्यरिपराजयः । भरिनाशोऽरिशैलादिवासोऽरिपुरशून्यता । महः
 श्रीदानकीर्त्याद्या गुणोषा रूपवर्णनम् ॥ महामात्ये नयः शास्त्र धैर्यं बुद्धिर्गभीरता । शक्तिः
 शस्त्रमलोभत्वं जनरागो विवेकिता ॥ पुरोहिते स्मृतिर्वेदा निमित्तापत्प्रतिक्रिया ।
 दण्डनीतिशता शुद्धिधर्मशैलकुलक्रमाः ॥ देव्यां विद्वानचातुर्यत्रपाशीलव्रतादयः ।
 रूपलावण्यसौभाग्यप्रेमशृङ्गारमन्मथाः ॥ वैणीधर्मिहृत्सीमन्तभालश्रवणनासिकाः । कपो-
 लाधरनेत्रभ्रुकटाक्षदशनोक्तयः ॥ कण्ठबाहुकरोरोजनाभ्यो मध्यं बलिष्ठयम् । रोमाश्रीणि-
 जङ्घोरुगतिक्रमनखाः क्रमात् ॥ कुमारे शस्त्रशास्त्रश्रीकलाबलगुणोच्छ्रयाः । बाह्यालीखुरली
 राजभक्तिः सुभगतादयः ॥ सेनापतौ महोत्साहः स्वानिभक्तिरभीरुजा । अभ्यासो बाहने
 शास्त्रे शस्त्रे च, विजयो रणे ॥ देशे बहुलनिद्रव्यपण्यधान्याकरोद्भवाः । दुर्गग्रामजनाधि-
 क्यनदीमासुकतादयः ॥ ग्रामे धान्यलतावृक्षसरतीपशुपुष्टयः । क्षेत्रारषट्केदारग्रामेयीमु-
 ग्धविभ्रमाः ॥ पुरेऽष्टपरिखावप्रतौलीतोत्तणादयः । प्रासादाध्वप्रपारामवाप्यो वेदया
 सतीवरी ॥ सरस्वम्भोलहर्षम्भोगजाघम्बुजवद्भवाः । हसचक्रादयस्तीरोधानस्त्रीपरन्धके-
 लयः ॥ अर्धौ द्वीपाद्रिलोभिपोतवादोजगत्स्रवाः । विष्णुकुल्यागमश्वन्द्राङ्कुरीषोऽम्ब-
 पूरणम् ॥ सरित्स्वम्भुधियादित्व वीच्यो जलगजादयः । पद्मानि पद्मपादा हसचक्रपादा, शूल-
 शास्त्रिनः ॥ उच्चाने सरणिः सर्वफलपुष्पलताद्रुमाः । पिकालिकेकिर्दसायाः श्रीवावाप्य-
 ध्वगस्तिः ॥ शैले मेधौषधीषानुवशक्तिनरनिर्दराः । शृङ्गपादयुहारलवनजीवापुपलकाः ॥
 अरण्येऽद्विवरादेभयूषसिद्धादयो द्रुमाः । काकोलकृकपोताया मिष्ठमहदवादयः ॥ आश्र-
 मेऽतिथिपूजैगविश्वासो द्विज्ञानतता । यक्षधूमो मुनिमुता हुसेचो पक्कलद्रुमाः ॥ मन्त्रे
 साहि० ३२

नामास्यसर्गोपादेयकथया सर्गनाम तु ।

संध्यङ्गानि यथा लाभमत्र विधेयानि 'अवसानेऽन्यवृत्तकैः' इति बहुवचनमविवक्षितम् । साङ्गोपाङ्गा इति जलकेलिमधुपानादयः । यथा—
रघुवंश-शिशुपालवध-नैषधादि । यथा वा मम—राघवविलासादि ।

वादि । नायकनामकं रघुप्रभृति । इतरनामकं भट्टिप्रभृति । मह्यभारतादौ गद्यस-

पद्याङ्गताशक्तिपाहुण्योपापसिद्धयः । उदयाश्विन्तनीयाश्च सैर्योन्नत्यादिसूक्तयः ॥ इत्ते स्वस्वामितेजःश्रीविक्रमौत्रलङ्कद्वयः । शिशुभोमकती चेष्टा धार्ष्ट्यं दाक्ष्यमनीरुता ॥ युद्धे-
षु-वर्मवलवीररजासि तूयंविश्वासनादशरमण्डपररक्तनयः । छिन्नातपत्ररथचामरकेतुकुम्भि-
मुक्तासुरीवृत्तभट्टामरपुष्पवर्णाः । प्रयाणे भेरिनिस्रानभूकम्पवलधूलवः । कर्मोक्षध्वजच्छ-
त्रवणिषष्ठकटवेक्षराः ॥ भृगुवायायां श्वसचरो वायुरा नीलवेषता । भट्टकाभृगुप्रासः
सिंहयुद्ध वरागतिः ॥ अश्वे खरलुरोत्पातरजःसङ्क्षणास्थितिः । तेजो वेगित्वगौत्रत्वं
जातिधारापद्मनम् ॥ मजे सहस्रयोषित्वमुद्यत्वं कर्णचापलम् । अरिबुद्धविभेदित्वं कुम्भ-
मुत्तामदालिनः ॥ सुरभौ दोलाकोकिलमारुतधूर्ध्वगतितददलोद्भेदाः । जातीतरपुष्पचयाप्र-
नक्षरीभ्रमरसंकाराः ॥ म्रीप्से पाटलमङ्गीतापसरःपथिकशोषयातात्त्व्यः । सत्पुत्रपाप्रपास्त्री-
शृगतृष्णाभ्रादिफलपाकाः ॥ वर्षासु धनशिलिसयहसगमाः पङ्ककन्दलोद्भेदाः । जातीकद-
म्बनेतकक्षानिलनिम्नगा इलिप्रीतिः ॥ शरदीन्दुरविपद्भत्वं जलाच्छतामरत्यहंसवृषदपाः ।
सप्तच्छदपत्रसिताभ्रान्यान्यशिलिपक्षमदपाताः ॥ हेमन्ते दिनलघुता शीतयवस्तम्बमरुवक-
दिमानि । शिशिरे कतीपधूमः कुमुदाभुजदाहशिरितोत्कर्षाः ॥ सूर्येऽरुणता रविम-
णिचक्राम्बुजपथिकलोचनप्रीतिः । तारेन्दुतीपकौषधिधूकनमश्वीरकुमुदकुलगातिः ॥ चन्द्रे
जुलदाचक्राम्बुचहिरदितमोहानिरीज्वच्यम् । जलभिजननेत्रवैरवचकोरचन्द्राश्मदम्पति-
प्रीतिः ॥ विवाहे खानशुभ्राङ्गभूपाखलुत्रयीरवाः । वेदीसीमन्ततारैश्च लाजामङ्गल-
वर्तेनम् ॥ विरहे तापनिःश्वासचिन्ता मौन कृशाङ्गता । अञ्जशय्या निशादैर्ध्वं जागरः
शिशिरोभ्रता ॥ स्वयंचरे शचीरक्षामञ्जमण्डपसञ्जता । राजपुत्री नृपाकारान्वयचेष्टाप्रका-
शनम् ॥ सुरापाने विकलता रखलनं वचने गती । लज्जा मानच्युतीः प्रेमाभिनय रक्ते-
क्षणभ्रमाः । पुष्पावचये पुष्पावचवः पुष्पार्पणाभिने दयिते । मानायं गोत्ररखलनेर्था-
वकोकिसभ्रगारुपाः ॥ जलकेलौ तरःशोमक्षत्रहंसापसर्षणम् । पद्मलानिः पदःशेपो
द्रुमागो भूषणच्युतिः ॥ सुरते सारिवका भावाः सीतकारः कुच्छलाङ्गता । काशीकङ्कण-
मञ्जीररवोऽधरनखक्षते ॥ प्रातः कौकाम्बुजोत्कर्षो मध्याह्ने तापसंभ्रवः । सायं सूर्शति-
लीहित्य चक्रपचादिविभ्रवः ॥ अन्धकारेऽक्षिसान्द्रत्वं विश्लेषसमर्भता । आकसिकस-
मारम्भो निःशङ्कमभिसारिकाः ॥ वर्षेषु वर्ष्यभावाना दिव्यात्रनिह दक्षितम् । चिद्रूपै-
श्विन्यमानानां भवत्येषामनन्तरता ॥ इति ॥

१. सर्गनामेति । यथा गीतगोविन्दे प्रथम-द्वितीयादिसर्गाणां सामोददामोदर-भङ्गे-
शकेशवादिनत्ता व्यपदेशः ॥

असिन्नार्पे पुनः सर्गा भवन्त्याख्यानसंज्ञकाः ॥ ३२५ ॥

असिन्महाकाव्ये । यथा—महाभारतम् ।

प्राकृतैर्निर्मिते तस्मिन्सर्गा आश्वाससंज्ञकाः ।

छन्दसां स्कन्धकेनैतत्कचिद्गलितकैरपि ॥ ३२६ ॥

यथा—सेतुबन्धः । यथा वा मम—कुवल्याश्चरितम् ।

अपभ्रंशनिबद्धेऽसिन्सर्गाः कुडवकाभिधाः ।

तथापभ्रंशयोग्यानि च्छन्दांसि विविधान्यपि ॥ ३२७ ॥

यथा—कर्णपराक्रमः ।

भाषाविभाषानियमात्काव्यं सर्गसमुज्झितम् ।

एकार्थप्रवणैः पद्यैः संधिसामग्र्यवर्जितम् ॥ ३२८ ॥

यथा—मिक्षाटनम्, आर्याविलासश्च ।

खण्डकाव्यं भवेत्काव्यस्यैकदेशानुसारि च ।

यथा—मेघदूतादि ।

कोपः श्लोकसमूहस्तु स्यादन्योन्यानपेक्षकः ॥ ३२९ ॥

ब्रज्याक्रमेण रचितः स एवातिमनोरमः ।

सजातीयानामेकत्र संनिवेशो ब्रज्या । यथा—मुक्तावल्यादिः ।

त्वेऽपि पद्यप्राचुर्येणैव महाकाव्यत्वव्यवहारः ॥ तस्मिन्महाकाव्ये । एतत्प्राकृतकृतं महाकाव्यम् । गलितकानि छन्दोविशेषाः ॥ काव्यमाह—भाषेति । भाषा संस्कृतादिः, विभाषा अपभ्रंशादिः । एकार्थप्रवणैः एकवाक्यतापणैः । यावत्संधिरहितं यत्तत्काव्यमित्यर्थः ॥ खण्डकाव्यमाह—खण्डेति । काव्यस्यानन्तरनिरूपितस्य एकदेशानुसारि यत्किञ्चिल्लक्षणहीनम् । तेनात्र भाषानियमो नास्ति । एकार्थप्रवणैः संस्कृतपद्यैर्निर्मितं खण्डकाव्यमित्यर्थः ॥ कोपमाह—कोप इति ।

1. भाषेति । भाषाविभाषानियमाद् एकार्थप्रवणैः पद्यैर्निबद्धम् ॥

2. मेघदूतादीति । आदिपद्येन अत्रुत्संश्लेषप्रवृत्तीनां संग्रहः । अत्रैव मेघे देवद्विजराजस्तुतिमात्रप्रवणानां यत्किञ्चिल्लक्षणाकान्तानामन्येषामपि काव्यकानामन्तर्भावः ॥

3. कोप इति । अत्रेदं तत्त्वम्—ब्रज्यापरित एकः प्रवारस्तद्विभो द्वितीय इति द्विविधः कोपः । तत्रापस्य आर्यासप्तशत्यादय उदाहरणम् । द्वितीयस्य सुभाषितावलिप्रभृतयः । अकारादिहकारागतापश्चरश्लोकसंघातो ब्रज्या ॥

१. 'सन्धकेन' क. २. 'एव' क-ख. ३. 'निबद्धे' घ. ४. 'अत्रैव मेघे देवद्विजराजस्तुतिमात्रप्रवणानां यत्किञ्चिल्लक्षणाकान्तानामन्येषामपि काव्यकानामन्तर्भावः' ख-ग. ५. 'एकार्थप्रवणैः' क; 'एकार्थप्रवणैः' ख-ग.

अथ गद्यकाव्यानि । तत्र गद्यम्—

वृत्तगन्धोज्झितं गद्यं मुक्तकं वृत्तगन्धि च ॥ ३३० ॥

भवेदुत्कलिकाप्रायं चूर्णकं च चतुर्विधम् ।

आद्यं समासरहितं वृत्तभागयुतं परम् ॥ ३३१ ॥

अन्यदीर्घसमासाद्यं तुर्यं चाल्पसमासकम् ।

मुक्तकं यथा—‘गुरुर्वचसि पृथुरुरसि—’ इत्यादि ।

वृत्तगन्धि यथा मम—‘समरकण्डूलनिविडमुजदण्डकुण्डलीकृतकोदण्डशिञ्जिनीटंकारोज्जागरितवैरिनगर—’ इत्यादि ।

अत्र ‘कुण्डलीकृतकोदण्ड—’ इत्यनुष्टुप्वृत्तस्य पादः, ‘समरकण्डूल’ इति च प्रथमाक्षरद्वयरहितस्तस्यैव पादः ।

उत्कलिकाप्रायं यथा ममैव—‘अणिसविस्मरणिसिदसरविसरविदलितसमरपरिगदपवरपरवल—’ इत्यादि ।

चूर्णकं यथा मम—‘गुणरत्नसागर जगदेकनागर कामिनीमदन जनरञ्जन’ इत्यादि ।

कथायां सरसं वस्तु गद्यैरेव विनिर्मितम् ॥ ३३२ ॥

क्वचिदत्र भवेदायां क्वचिद्वक्त्रापवक्त्रके ।

आदौ पदैर्नमस्कारः खलादेवृत्तकीर्तनम् ॥ ३३३ ॥

यथा—कादम्बर्यादिः ।

आख्यायिका कथावत्स्यात्कवेर्वशांशानुकीर्तनम् ।

अस्यामन्यकवीनां च वृत्तं पद्यं क्वचित्क्वचित् ॥ ३३४ ॥

स एव कोप एव ॥ वृत्तस्य गन्धेन लवेनापि उज्झितं श्रव्यकाव्यं गद्यम् । आद्यं मुक्तकम् । वृत्तस्य छन्दसो भागः पादः, परं वृत्तगन्धि । अन्यदुत्कलिकाप्रायम् । तुर्यं चूर्णकम् ॥ अणिस इति । ‘अनिशविस्मरनिशितशरविसरविदलितसमरपरिगतप्रवरपरवल—’ इति शकृतम् ॥ गद्यकाव्यप्रमेदयोः कथाख्यायिकयोर्विशेषमाह—कथायामिति । पद्याना विशेषमाह—क्वचिदिति । वक्त्रापवक्त्रके छन्दोविशेषः । ‘पद्यैः’ इत्युभयत्र सवच्यते ॥ आख्यायिकामाह—आख्यायिकेति । कथावदिति । यथा कथायां पदैर्नमस्कारखलादेवृत्तकीर्तनसरसवस्तुवर्णनास्तथात्रापीत्यर्थः । विशेषमाह—कवेरिति । अस्यानाख्यायिकायाम् । वृत्तं

कथांशानां व्यवच्छेद आश्वास इति बध्यते । ३३५ ॥

आर्यावक्रापवक्राणां छन्दसा येन केनचित् ॥ ३३५ ॥

अन्यापदेशेनाश्वासमुखे भाव्यर्थसूचनम् ।

यथा—हर्षचरितादिः ।

‘अपि त्वनियमो दृष्टस्तत्राप्यन्यैरुदीरणात् ।’ इति दण्ड्याचार्यवचनात्केचित् ‘आख्यायिका नायकेनैव निबद्धव्या’ इत्याहुः, तदयुक्तम् । आख्यानादयश्च कथाख्यायिकयोरेवान्तर्भावान्न पृथगुक्ताः । यदुक्तं दण्डिनैव—

‘अत्रैवान्तर्भविष्यन्ति शेषाश्चाख्यानजातयः ।’ इति ।

एपासुदाहरणम्—पञ्चतन्नादि ।

अथ गद्यपद्यमयानि—

गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पूरित्यभिधीयते ॥ ३३६ ॥

यथा—देशराजचरितम् ।

गद्यपद्यमयी राजस्तुतिर्विरुदमुच्यते ।

यथा—विरुदमणिमाला ।

करम्भकं तु भाषाभिर्विविधाभिर्विनिर्मितम् ॥ ३३७ ॥

यथा मम—पोडशभाषामयी प्रशस्तिरत्नावली ।

चरित्रम् ॥ दण्ड्याचार्यवचनादिति हेतु ‘तदयुक्तम्’ इत्यत्रान्वेति ॥ एपा-
माख्यायिकादीनाम् ॥ गद्यपद्यमयानि श्रव्यकाव्यानीत्यर्थ ॥ मेदा. श्रव्यकाव्य-
विशेषा । उद्देशमात्रप्रसिद्धत्वात् नाममात्रेण ख्यातत्वात् । तथा च तेषां सङ्गैव
भिन्नत्वम्, न तु वस्तुत इति भाव ॥

इति श्रीरामचरणतर्वागीशभट्टाचार्यविरचिताया साहित्यदर्पणविरचिताया

पष्ठ प्रकाश ।

1. आर्यावक्रेति । आर्यावक्रापवक्राणां मध्ये ॥

2. गद्येति । काव्यं चात्र समस्तलक्षणाक्रान्तमवपेयम् । लक्षणसंकीर्षे तु काव्यमे-
दवदिहाप्युपादेयतात्तरत्तय स्यात् । कथांशविच्छेदास्तुच्छ्वाससंशका स्तवकसंशका
या भवन्ति ॥

3. यथेति । यथा वा नलचम्पादि ॥

एवमन्येऽपि भेदा उद्देशमात्रप्रसिद्धत्वादुक्तभेदानतिक्रमाच्च न पृथ-
ग्लक्षिताः ॥

(अत्र मूलकारिका=३३७ पूर्वाभिः सह ६४६ उदाहरणश्लोकाः=११४
पूर्वैः सह ३२१ ।)

इति साहित्यदर्पणे दृश्यध्वजकाव्यनिरूपणो नाम षष्ठः परिच्छेदः ।

१. एवमिति । 'येन केनापि ठालेन गद्यपद्यसमन्वितम् । जयत्युपक्रमं मालिन्या-
दिप्रासविचित्रितम् ॥ तदुदाहरणं नाम्ना विभक्त्यष्टाङ्गसंयुतम् । संबोधनविभक्त्वा यत्प्र-
चुर पद्यपूर्वकम् ॥ विशुक्तपुनराकृतशब्दः स्वाच्चक्रपालकम् । वाचन्तपपसंयुक्ता संस्कृ-
तप्राकृतात्मिका ॥ अष्टभिर्वा चतुर्भिर्वा वाक्यैः स्फुटसमन्विता । प्रतिस्फुटं मित्रवाक्य-
रीतिदेवनृपोचिता ॥ सर्वतो देवशब्दादिरेषा भोगावली मता । वर्ण्यनामाङ्कविरुद्वर्णन-
प्रचुरोग्वला ॥ वाक्याङ्गपरसंयुक्ता कथिता विरुद्रावली । ताराणां सख्यया पद्यैर्युक्ता
तारावली मता ॥ विशेषा संख्यया पद्यैर्युक्ता विश्वावली मता । रत्नानां सख्यया
पद्यैर्युक्ता रत्नावली मता ॥ पदैश्च पञ्चमिर्युक्ता प्रोक्ता पञ्चाननावली ॥' इत्यादयः
कविकर्मभेदास्तत्र तत्रोपलभ्यन्ते । ते नातिचमत्कारापायकत्वाद् ग्रन्थकृतोपेक्षिताः ।
प्रायेण कविकर्मणो द्विविधः परिपाको भवति । तथा चोक्तम्—'अर्धगम्भीरिमा पाकः स
द्रेषा कविसमतः । द्राक्षापाको नारिकेलपाकश्च प्रस्फुटान्तरी ॥ द्राक्षापाकः स कथितो
वदिरन्त स्फुरद्रसः । स नारिकेलपाकः स्यादन्तर्गृहसोदयः ॥' इति ॥

सप्तमः परिच्छेदः ।

इह 'हि प्रथमतः काव्ये दोषगुणरीत्यलंकाराणामवस्थितिक्रमो दर्शितः । संप्रति के त इत्यपेक्षायामुद्देशक्रमप्राप्तानां दोषाणां स्वरूपमाह—

रसापकर्षका दोषास्—

काव्यं निरूप्य तदीयदोषादीभिरूपर्यैस्त्रयस्य प्रकृतत्वं दोषनिरूपणस्य प्राथमिकत्वं चोपपादयति—इह हीति । प्रथमतो दोषादिनिरूपणात्प्राक् काव्ये काव्यलक्षणे रीतेऽलन्दोनुरोधेन पद्याभिर्देशेऽपि वक्ष्यमाणयुक्तया अलंकारनिरूपणात्प्रागेव तां निरूपयिष्यतीति तस्या अलंकारत्प्रागिह निर्देशः । ते दोषादयः । 'हेयहानिपूर्वकमुपादेयोपादानमिति सूचयितुं दोषनिरूपणस्य प्राथमिकत्वम्' इत्यपरे । दोषाणां सामान्यलक्षणमाह—रसापकर्षका इति । अत्रोक्तयुक्त्या (२० पृ.) रसपदेन विभावादयोऽप्युच्यन्ते । तदपकर्षकस्यापि दोषत्वेनोदाहरिष्यमाणत्वात् । दूषयति काव्यमिति दोषपदेन दु श्रवत्वादिदृश्यते । भावसाधनेन तु काव्यापकर्षे एव । काव्यापकर्षेयं त्रिधा—रसादिप्रतीतिप्रतिबन्धः, रसादिप्रकर्षप्रतीतिप्रतिबन्धः, रसादिप्रतीतिविलम्बनं च । तत्र दोषविशेषोदाहरणेष्ववधेयम् । नन्वेतलक्षणं श्रुतिदुष्टापुष्टार्थत्वादावव्याप्तं तस्य शब्दार्थदोषत्वेन रसापकर्षकत्वाभावादत आह—

1. दोषा इति । अत्रेदं तत्त्वम्—उद्देश्यप्रतीतिविधातलक्षणो दोष इति तत्सामान्यलक्षणम् । उद्देश्या च प्रतीती रसवन्धनिलम्बितानपकृष्टरसविषया च नीरसे स्वविलम्बिता चमत्कारिणी चार्थविषया । तथा च सादृशप्रतीतिविधातकत्वं सर्वेषामविशिष्टम् । यतो दुष्टेषु क्वचिद्रसस्याप्रतीतिरेव, क्वचिप्रतीयमानसापकर्षः, क्वचित्तु विलम्बः । एवं नीरसे क्वचिदर्थस्य मुख्यभूतस्याप्रतीतिरेव, क्वचिद्विलम्बेन प्रतीतिः, क्वचिदचमत्कारित्वमित्युद्देश्यप्रतीत्यनुत्पादो व्यक्त एव । तद्विधातकता च कस्यचित्साक्षात् । यथा—रसदोषाणाम् । कस्यचिरपरम्परया । यथा—शब्दार्थदोषाणाम् । तेभ्यश्चि कस्यचिदर्थोपसितेरभावात् । यथा—असम्भत्वादेः । कस्यचिद्विलम्बात् । यथा—निहतार्थत्वादेः । कस्यचिद्वाक्यार्थबोधाभावात् । यथा—च्युतसंस्कारत्वादेः । कस्यचित्तत्र विलम्बात् । यथा—द्विष्टत्वादेः । कस्यचित्सहृदयवैमुख्यन्यप्रतायापादनेन । यथा—निरर्थकत्वादेः । कस्यचिद्रोभ्युपस्थापनेन विपरीतोपस्थापनेन वा । यथा—विरुद्धमतिकारित्वादेरित्याहूनीयम् । विधातकत्वं च कस्यचित् साक्षात् । यथा—ग्याहृतत्वादेः । कस्यचिरस्वरूपसत् एव । यथा—निहतार्थत्वादेः । स चायं द्विविधः—नित्योऽनित्यश्च । तत्रानुकरणादन्येन प्रकारेण समाधातुमशक्यो नित्यः । यथा—च्युतसंस्कारत्वादिः । अन्यादृशस्त्वनित्यः । यथा—अप्रयुक्तत्वादिः । यदा सर्वदैव हेयो नित्यः । यथा—च्युतसंस्कारत्वादिः । तदन्योऽनित्यः । यथा—शृङ्गारादौ हेयमपि तु भवत्व रीत्यादावुपादेयमेव ॥

अस्यार्थः प्रागेव स्फुटीकृतः ।

तद्विशेषानाह—

ते पुनः पञ्चधा भवताः ।

पदे तदंशे वाक्येऽर्थे संभ्रमन्ति रसेऽपि यत् ॥ १ ॥
स्पष्टम् ।

तत्र—

दुःश्रवन्निविधाश्लीलानुचितार्थाप्रयुक्तताः ।

ग्राम्याप्रतीतसंदिग्धनेयार्थनिहतार्थताः ॥ २ ॥

अवाचकत्वं क्लिष्टत्वं विरुद्धमतिकारिता ।

अविमृष्टविधेयांशभावश्च पदवाक्ययोः ॥ ३ ॥

दोषाः केचिद्भवन्त्येषु पदांशेऽपि पदे परे ।

निरर्थकासमर्थत्वे च्युतसंस्कारता तथा ॥ ४ ॥

परुपवर्णतया श्रुतिदुःखावहत्वं दुःश्रवत्वम् ।

यथा—

‘कार्तार्थ्यं यातु तन्वङ्गी कदानङ्गवशवदा ॥’

अस्यार्थ इति । प्रागेव प्रथमपरिच्छेदे एव । श्रुतिदुःखतादे शब्दार्थापकर्षकद्वारेण रसापकर्षत्वमिति नाव्याप्तिरिति भावः ॥ तद्विशेषान् दोषविभागान् । ते दोषा । तदंशे ॥ पदांशे दोषविशेषादिर्दिशति—दुःश्रव इति । अयं भावप्रधानो निर्दश । दुःश्रवन्निविधाश्लीलेति समस्तपाठे भावप्रत्ययस्य सर्वान्वयः । एषूक्तदोषेषु ॥ उद्देशक्रमेण दुःश्रवत्वादिलक्षण सोदाहरणमाह—परुपेति । केषाञ्चित्स्पष्टत्वादुदाहरणस्यैव दर्शनम् । ‘श्रुतिपतितमान् यद्वैरस्यमावहति तत्पद सर्वथा न देयमिति प्रथमं तदुपन्यासः’ इत्यन्ये । परुपवर्णता वर्णानां पारुष्यं गुणपरिच्छेदे व्यक्तीभविष्यति । श्रोतॄणां श्रोत्रावच्छेदेन दुःखजनकत्वं श्रुतिदुःखावहम् । श्रुतिपतितं सदुःखावहं श्रुतिदुःखावहम्, तत्त्व वा । कार्तार्थ्यमिति । अत्र तथयो रेफयोर्योगेन पारुष्यम् । तत्प्रयुक्तं पदस्य दुःश्रवत्वं स्वाश्रयपदसंबन्धित्वेन प्रत्यासन्नस्य शङ्काररसस्य प्रकर्षप्रतीतिं प्रतिबध्नाति । इदमेव ‘श्रुतिकट्ट’ इत्यभिधीयते । नन्वेतत्पदांशपारुष्यमेव न तु पदपारुष्यमिति चेत् । वाक्यघटकद्विजादिपद-

१ कार्तार्थ्यमिति । ‘अनङ्गमङ्गलगृहापाङ्गमङ्गितरङ्गितै । भास्किव स तन्वङ्ग्या कार्तार्थ्यं लभते कदा ॥’ इति प्रकाशोदाहरणानुरूपम् ॥

अश्लीलत्वं व्रीडाजुगुप्तामङ्गलव्यञ्जकत्वात्रिविधम् ।
क्रमेणोदाहरणम्—

‘द्वस्तारिविजये राजन्साधनं सुमहत्तव ॥’

‘प्रससार शनैर्वायुर्विनाशे तन्वि ! ते तदा ॥

अत्र साधन-वायु-विनाश-शब्दा अश्लीलाः ।

‘शूरा अमरतां यान्ति पशुभूता रणाध्वरे ॥

अत्र पशुपदं कातर्यमभिव्यनक्तीत्यनुचितार्थत्वम् ।

पारुष्यप्रयुक्तवाक्यदु श्रवत्ववत्पदघटकद्वित्रादिवर्णपारुष्यप्रयुक्तपददु श्रवत्वस्य स्त्री-
कारत् । असंभ्यार्थान्तरव्यञ्जकमश्लीलं तस्य भावस्तत्ता । पदांशाश्लीलत्वं
तु असंभ्यस्मृतिहेतुत्वमेव । जुगुप्सा घृणा । अमङ्गलममङ्गलाशङ्का । ‘व्यञ्जक-
त्वमिह जनकत्वमेव ॥ अत्रेति । सैन्ये प्रयुक्तः साधनशब्दो मेढ्रव्यञ्जकतया
श्रोतुर्लज्जाजननेन राजविपरतिभावस्य, समीरणे प्रयुक्तो वायुशब्दः पायुवायुव्य-
ञ्जकतया श्रोतुर्जुगुप्ताजननेन, अदर्शने प्रयुक्तो विनाशशब्दश्च मृत्युव्यञ्जकतया
अमङ्गलाशङ्काजननेन, शृङ्गारस्य प्रकर्षप्रतिबन्धकः ॥ अनुचितार्थत्वं क्वचिद्वा-
क्याधंदोषप्रतिपादकत्वेन, क्वचिदर्थासंभवेन, क्वचिदसंरसमर्थकरत्वेन । तत्राद्यमाह—
शूरा इति । पशुभूताश्छेद्यस्वरूपाः । अत्र वाच्यार्थस्य शूरस्य कातर्यं दोषः ।

1. अश्लीलत्वमिति । त्रिय सदृश्यवशीकरणसंपत्तिं लतीति । ‘आंतोऽनुपसर्गे-’
इति कः । तद्भिन्नम् । कपिलादिस्वालत्वम् ॥
2. अत्रेति । अश्लीलायोपस्थित्या श्रोतुर्वैमुख्यमिह दूषकतावीजम् । येषां पुनः शिव-
लिङ्ग-सुभगा भगिनी-महापद्मादिशब्दानां विवक्षितार्थस्य मतिद्धतयाश्लीलार्थो नोपतिष्ठते
न तेषु दुष्टत्वमित्यतिरोक्षितं विदाम् ॥ अत्र “साधनं सुमहद् यस्य यत्रान्यस्यावलोकयते ।
तस्य धीशालिनः कोऽन्यः सहेतारालितां ध्रुवम् ॥” ‘लीलातामरसाहसोऽन्यवनितानि-
शङ्कदष्टाभरः कश्चित्केसरदूषितेक्षण इव व्योमील्य नेने क्षितः’ । ‘सुग्धा कुञ्जलिताननेन
ददती वायु क्षिता तत्र सा भ्रान्त्या भूतैतथाभवाननिसृष्टे । तेनानिशं चुम्बिता ॥’
‘मृदुपवनविभिन्नो मत्प्रियाया विनाशाद् घनरुचिरकलीपो निःसप्तलोऽयं जातः । रति-
विगलितहृन्धे केशपादो मुकेश्याः सजि कुसुमसनाये कं हरेदेव वही ॥’ इति प्रकाशो-
दाहरणानां दूष्याशाः संगृहीताः ॥

3. पशुपदमिति । अत्र शौर्ये प्रतिपाद्ये, पदान्तरानपेक्षमेव पशुपदं कातर्यमभि-
व्यनक्ति, पशुपदार्थे कातर्यस्य दर्शनात् । विरुद्धमतिक्रान्तु पदान्तरसापेक्षं तथेति तस्मा-
द्भेदः ॥ अत्र “सप्तस्त्रिभिर्वा मुचिरेण लभ्यते प्रयत्नतः सत्रिभिरिष्यते च वा । मयान्ति
तामाशु गतिं यश्चस्विनो रणाश्रमेवे पशुतामुपागताः ॥” इति प्रकाशोदाहरणांशः
परावर्तितः ॥

१. ‘विधा’ घ. २. ‘अवल्य’ इति पुस्तकांतरे. ३. ‘न्यञ्जक’ इति नास्ति पुस्तकान्तरे.

अप्रयुक्तत्वं तथाप्रसिद्धावपि कविभिरनादृतत्वम् । यथा—

‘भाति पद्मः सरोवरे ॥’

अत्र पद्मशब्दः पुंलिङ्गः ।

ग्राम्यत्वं यथा—

‘कटिस्ते हरते मनः ॥’

अत्र कटिशब्दो ग्राम्यः ।

अप्रतीतत्वमेकदेशमात्रप्रसिद्धत्वम् । यथा—

‘योगेन दलित्ताशयः ॥’

अत्र योगशास्त्र एव वासनार्थ आशयशब्दः ।

तस्य व्यञ्जकत्वात्पशुपदस्यानुचितार्थत्वम् । द्वितीयं यथा—‘प्रज्वलज्वलधारावन्नि-
पतन्ति शरास्त्वव ।’ अत्र प्रज्वलदिति पदमनुचितार्थम् । तृतीयं यथा—‘दिवाक-
राद्रक्षति यो शुद्धसु लीनं दिवाग्नीतमिवान्धकारम् । धुदेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने
ममत्वमुच्चैः शिरसागतीन् ॥’ अत्रासद्भूतस्यान्धकारभयस्य समर्थकं द्वितीयार्थमनु-
चितार्थम् । एवमन्यदपि ज्ञेयम् ॥ तथाप्रसिद्धावपि तेन रूपेण प्रसिद्धिसत्त्वेऽपि ॥
पुंलिङ्ग इति । ‘अप्रयुक्तः’ इति शेषः ॥ हाल्लिकसाधारणप्रसिद्धार्थकशब्दो
ग्राम्यः कटिरिति । अत्र शृङ्गारस्य गूढत्वकृतचारुत्वाभावात्प्रकर्षप्रतीतिप्रति-
रोधः ॥ योगेन प्रकृतिपुरुषयोर्भेदचिन्तनेन दलितः रागिष्ठत आशयो वासना
यस्य सः । आशयशब्दोऽप्रतीत इति शेषः । अत्र योगशास्त्रानुशीलिनामाशय-
पदार्थानभिज्ञानां योगिविषयभावबोधविलम्बकरत्वमप्रतीतत्वम् ॥ प्रकरणायभावेन

1. पद्मेति । ‘वा पुंसि पद्मम्’ इत्यनेनाज्ञातोऽपि पुल्लिङ्गः पद्मशब्दः कविभिर्न कापि
प्रयुक्तः । अत्र दूषकतावीजं तु तादृशकविसमयलङ्घनप्रयोजनानुसंधानव्यग्रतया मुख्यार्थ-
विच्छिन्तिः । यमकादिप्रयोजनसत्त्वे तु नार्थं दोषः, अन्यत्राप्युज्यमानस्यापि तदर्थं
कविभिः प्रयोगस्य दर्शनेन व्यग्रताभावादिति ॥

2. कटीति । अत्रेदं तत्त्वम्—भोगीनितम्बादिकमेव विदग्धैः प्रयुज्यते, कटिपदं त्वयि-
दग्धमात्रप्रयोज्यमिति ग्राम्यम् । पदं त्रिविधम्—ग्राम्यं नागरमुपनागरं च । विदग्धमात्र-
प्रसिद्धं नागरम्, ग्राम्यकक्षातिक्रान्तमप्राप्तनागरभावमुपनागरम्, नागरोपनागरे विहाय
ग्राम्यशब्दप्रयोगाद्गुरुदग्धोन्नयनेनात्र दीष्टयम् । अत एव विदूषकादावधमे वक्तारि न
दोषत्वम्, तस्य तथैवचित्त्वेन वैरस्याभावात् ॥ अत्र प्रकाशे संपूर्णोक्तस्त्वेवम्—
‘राकाविभाषरीकान्तसकान्तद्युति ते मुखम् । तपनीयशिलाशोभा कटिश्च हरते मनः ॥’

3. योगशास्त्र इति । ‘छेद्यकर्मविपाशाशयैरपरायुष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः’ इति
पातञ्जल्यने (१.२४) वासनार्थक आशयशब्दः प्रयुक्तः । वासना चात्र संस्कार-
निदानं निष्प्राप्तानगम्य. संस्कारविशेषः । दूषकतावीजं तु तच्छास्त्रानभिज्ञस्य तादृशा-

‘आशीः परम्परां वन्द्यां कर्णे कृत्वा कृपां कुरु ॥’

अत्र वन्द्यामिति किं वन्दीभूतायामुत वन्दनीयामिति संदेहः ।

नेयार्थत्वं रूढिप्रयोजनाभावादशक्तिकृतं लक्ष्यार्थप्रकाशनम् ।

यथा—

‘कमले चरणाघातं मुखं सुमुखि ! तेऽकरोत् ।

अत्र चरणाघातेन निर्जितत्वं लक्ष्यम् ।

श्लेषादिनार्थजनकः शब्दः संदिग्धः । आशीरिति । कर्णे कृत्वा श्रुत्वा । अत्रेति । वन्द्यामिति पदस्य संदिग्धत्वं शाब्दबोधविलम्बेन राजविपरतिभावबोधस्य विलम्बकृतं ॥ अशक्तिकृतं कवेरसामर्थ्यप्रयुक्तम् । असामर्थ्यमत्रान्युत्पत्तिः ॥ चरणाघातेन चरणाघातपदेन निर्जितत्वं पराभवः । मुख्यस्य चरणासंभवात्ताघातस्याप्यसंभव इत्यन्वयानुपपत्तिः । स्वजन्यचरणाघातपराभवः स्वजन्यवृत्तिपराभवत्ववत्त्वं मुख्यलक्ष्ययोः संबन्धः । अत्र रूढिप्रयोजनव्यतिरेकनिश्चयेन कवेरशक्तिनिश्चयः ततो लक्ष्योपस्थितिः ततः शाब्दबोध इति तद्विलम्बेनैव रसबोधविलम्बनमत्र दूषकतावीजम् । केचित्तु—‘निर्जितत्वातिशयस्य प्रयोजनस्यैवोपस्थितेरत्र कथं नेयार्थम्’ इति चेत् । न । रूढिप्रयोजनाभावपदस्य मुख्यार्थसंबन्धप्रहाभावोपलक्षणपरतया प्रकृते तत एव नेयार्थत्वाभ्युपगमात् । केचित्तु—‘पद्मनिर्जितत्वं हि शोभयैव जनितं न तु चरणाघातेनेति तयोर्जन्यजनकभावसंबन्धाभावः’ इत्याहुः । तन्न । अत्र हि लक्षणाजन्यबोधानन्तरं सादृश्यप्रतीतिरेवानुभवसिद्धा, न तु निर्जितत्वातिशयप्रतीतिः । तात्पर्याभावात्, मुख्यलक्ष्ययोरुपदर्शितसंबन्धसंभवाच्च । न चात्र सादृश्यप्रतीतिरेव प्रयोजनमिति वाच्यम्, वक्त्रादिवैशिष्ट्यसन्निवयार्थव्य-

र्थानुपस्थितिः । अत एव यत्र तच्छास्त्राभिश्च एव प्रतिपाद्यः स्वयमेव वा परामर्शस्तत्र न दोषत्वम् । अत्र ‘सम्यग्ज्ञानमहाज्योतिर्दलितान्शयताञ्जुपः । विधीयमानमप्येतन्न भवेत्कर्मबन्धनम् ॥’ इति प्रकाशोदाहरणमुपजीव्यम् ॥

१. वन्द्यामिति । संदेहो वक्तृतात्पर्यसंशयः बवयोरमेदनुद्धिमूलकः । वन्द्यामित्यानुपूर्व्या उभयसाधारणतया विनिगमनाभावादर्थद्वयस्मरणे वक्तृतात्पर्यसंदेहः । दूषकतावीजमुद्देश्यनिश्चयाभावः । अतो यत्र संदेह एवोद्देश्यस्तत्र यत्र च वाच्यादिमहिम्ना प्रकरणादिवशेन वा निश्चयस्तत्र चादोषत्वमिति गोविन्दठकुराः ॥ अत्र पूर्वार्थं स्वेतत्—‘आलिङ्गितस्तत्रमवान् सपराये जयश्रिया’ ॥

२. नेयार्थत्वमिति । नेयो न्यायराहित्येन स्वेच्छया कल्पनीयोऽर्थो यस्य तत्त्वम् । निरुद्धा लक्षणाः काश्चित्सामर्थ्यादभिधानवत् । क्रियन्ते साप्रतं काश्चित्काश्चिन्नैव स्वशक्तिः ॥’ इति भाट्टनयेन रूढिप्रयोजनाभ्यां विनो प्रतिषिद्धा या लक्षणा तद्विपरत्वमित्यर्थः ॥

निहतार्थत्वमुभयार्थस्य शब्दस्याप्रसिद्धेऽर्थे प्रयोगः । यथा—

‘यमुनाशम्बरमम्बरं व्यतानीद् ॥’ :

शम्बरशब्दो दैत्ये प्रसिद्धः । इह तु जले निहतार्थः ।

‘गीतेषु कर्णमादत्ते ॥’

अत्राद्-पूर्वो दाब्-धातुर्दानार्थेऽवाचकः ।

यथा वा—

‘दिनं मे त्वयि सप्राप्ते धान्तच्छन्नापि यामिनी ॥’

अत्र दिनमिति प्रकाशमयार्थेऽवाचकम् ।

जनयैव तस्य जननात् । लक्षणाप्रयोजनस्य तु लक्षणामूलव्यञ्जनाजन्यत्वनियमात् सादृश्यस्य च लक्ष्यार्थतद्भूतिधर्मान्यतरस्यन्धत्वाभावात्, प्रयोजनस्य तदन्यतरकृत्तित्वनियमात् ॥ उभयार्थस्य प्रसिद्धाप्रसिद्धोभयवाचित ॥ यमुनाशम्बरं यमुनाजलं व्यतानीद् व्याप्तवत् ॥ दैत्ये दैत्यविशेषे । अत्र विलम्बेन पदार्थोपस्थापकत्वं यमुनाविपरतिभावबोधविलम्बकृत् ॥ आद्-पूर्वं इति । न च ‘दा’ धातोर्दानेऽभिधासत्त्वेन कथमवाचकत्वमिति वाच्यम् । धात्वर्थनाधकोपसर्गरहितं ‘दा’ धातोरेव दानेऽभिधाकल्पनात् ॥ एतदस्तीकारे ‘त्दा’द्वरणान्तरमाह—यथा वेति । दिनमिति । दिनपदस्य सूर्यावच्छिन्नयामननुष्ठयेऽभिधा । अत्र शृङ्गारप्रतीतिविलम्बनं रूपकतावीजम् । रुद्धादिरात्त्वे लाक्षणिकपदप्रयोगेऽवाचकत्वं तदसत्त्वे नेयार्थत्वमिति भेदः । निहडलक्षणादौ शब्दबोधविलम्बाभावात् रसादिवोधविलम्बनमिति नास्यावसर इत्यवधेयम् । ‘हा षिक् सा किल तामसी शशिमुखी दृष्टा मया यत्र सा तद्विच्छेददृग्जान्धकारितमिदं दग्धं दिनं कल्पितम् ।’ इत्यादौ प्रकाशमये दिनपदप्रयोगदर्शनाद्भ्रुवि प्रकाशातिशयप्रतीति प्रयोजने वा । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । वेचित्तु—‘भ्रमोज्ञायकसत्त्वेऽवाचकत्वं तदसत्त्वे नेयार्थत्वम्’ इति वदन्ति । तत्र । दिनमित्यादौ दिनपदस्य प्रकाशमयेऽर्थे अभिधाभ्रमजनकस्याभावाद् ‘बचोवाणत्वमागता’ इत्यादिवक्ष्यमाणनेयार्थोदाहरणे भ्रमोज्ञायकसत्त्वेऽप्यवाचक-

1. निहतार्थत्वमिति । निहत प्रसिद्धेनाधिभक्षितेनार्थेनाप्रसिद्धतया ष्षषदिषो विषुक्षितोऽर्थो यस्य तत्रम् । अविषक्षितप्रसिद्धार्थप्रत्ययव्यवधानेन विषक्षिताप्रसिद्धार्थबोधकत्वमिति भावः ॥

2. दिनमिति । ‘हा षिक् सा किल तामसी शशिमुखी दृष्टा मया यत्र सा तद्विच्छेददृग्जान्धकारितमिदं दग्धं दिनं कल्पितम् । किं कुर्मं कुचले सदैव विषुरो घाण न चिच्छकथं तादृश्यामवतीमयो भ्रमति मे नो जीवलोकोऽधुना ॥’ इति प्रकाशानुरूपम् ॥

अत्रार्थप्रतीतेर्व्यवहितत्वम् । यथा—

‘क्षीरोदजावसतिजन्मभुवः प्रसन्नाः ॥’

अत्र क्षीरोदजा लक्ष्मीस्तस्या वसतिः पद्मं तस्य जन्मभुवो जलानि ।

‘भूतयेऽस्तु भवानीशः ॥’

अत्र भवानीशशब्दो भवान्याः पत्यन्तरप्रतीतिकारित्वादिरुद्धमतिक्रम-
अविमृष्टविधेयांशत्वं यथा—

‘स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः ॥’ (७ पृ.)

त्वान्नीकाराच्च ॥ अर्थप्रतीतेः पदार्थोपस्थितेर्व्यवहितत्वं व्यवधानेन जनक-
त्वम् । पदक्लिष्टत्वस्य समासगतत्वेनैव दोषत्व वक्ष्यते । समासेऽन्वितान्वयलभ्या-
नतिप्रसक्तविशेष्यतावच्छेदककल्पनेन विलम्बो हि व्यवधानम् । चाक्यक्लिष्टत्वस्थले
त्वासत्तिकल्पनेन विलम्बः ॥ क्षीरोदजेति । अत्रान्वितान्वयलभ्यानां क्षीरोद-
जात्व-क्षीरोदजावसतित्व-क्षीरोदजावसतिजन्मस्थानत्वानां व्याप्यानि लक्ष्मीत्वपद्मत्व-
जलत्वानि प्रकृतोपयोगित्वप्रतिष्ठानेन कल्पनीयानि, ततः शाब्दबोध इति रसादि-
बोधविलम्बनमत्र दूषकतापीजम् ॥ भूतय इति । भवस्य पत्नी भवानी तस्या
इंशः पति । अत्र देवविपर्ययकरतिभावप्रकर्षबोधप्रतिरोधः ॥ अविमृष्टेति ।
अविमृष्टः प्राधान्येनानिर्विशेषे विधेयांशो यत्र तत्त्वम् । पदार्थानां मध्ये विधेयांश-
स्योपादेयत्वेन प्राधान्यम् । तस्य च प्राधान्येन निर्देश एवोचितः । तद्विपर्ययश्च
कचित्समासेन कचिदुद्देश्यविधेयपदयोः पौर्वापर्यविपर्ययेण । तत्राद्ये पददोषत्वं

1. अर्थेति । अर्थस्य विवक्षितस्यान्वितविशेषस्य या प्रतीतिः प्रतिपत्तिस्तस्या व्यव-
हितत्वं विलम्बितत्वम् । निहतापेत्वादी तु शक्यतावच्छेदकरूपेण प्रकृतपदार्थोपस्थितेरेव
व्यवहितेति ततो भेदः ॥

2. भवानीशेति । अत्र भवस्य पत्नीत्यर्थे ‘पुत्रोपात्-’ इत्यादिना व्युत्पादितो
भवानीशशब्द इति । भवानीशशब्दो देवदत्तपत्न्याः पतिरिति च भवान्या. पत्यन्तरे प्रतीति-
व्युत्पादयतीति । केचित्तु भवानीशशब्देनापर्णात्वप्रकारकं एव बोधः, अन्यथा भवानीशशब्देन
‘अपर्णा पार्वती दुर्गा—’ इत्यादीनां पदोपत्व न स्यात् । योगस्तु पद्मजातिशब्दवत्साधु-
त्वापेः । एष च भवानीशशब्दोऽपर्णात्वविशिष्टे रूढ इति नात्र दोष इत्याहुः ॥ अत्र ‘न त्रस्तं
यदि नाम भूतकरुणासंतापशान्तात्मनस्तेन’ व्याख्यता धनुर्भगवतो देवाद्भवानीपतेः ।
तस्युत्पत्तौ भदान्पतारकवधादिभ्यस्य दत्तोत्सवः स्कन्द. स्कन्द इव प्रियोऽइमथवा
शिष्य. कथ विरच्यते ॥’ इति प्रकाशोदाहरणमुपजीव्यम् ॥

१. ‘यथा’ च पुल्लिङ्गे वाच्यं २. ‘विरुद्धमवगमयति’ च. ३. ‘अवि-’ इत्यादि ‘यथा’ इत्यन्त
क प-पुस्तकचोनांकि ४ ‘अन्वितान्वयलभ्यानां विशेष्यतावच्छेदकरूपेण’ इति पुस्तकान्तरे.
साहि. ३३

अत्र वृथात्वं विधेयम्, तच्च समासे गुणीभावादनुवाचित्व-
यथा वा—

‘रक्षांसपि पुरः स्वातुमलं रामानुजस्य मे ॥’

अत्र रामस्येति वाच्यम् । यथा वा—

‘आसमुद्रक्षितीशानाम् ॥’

अत्रासमुद्रमिति वाच्यम् । यथा वा—

‘यत्र ते पतति सुमु ! कटाक्षः पष्ठवाण इव पञ्चशरस्य ॥’

अत्र पष्ठ इवेत्युत्प्रेक्ष्यम् । यथा वा—

‘अमुक्ता भवता नाथः सुहूर्तमपि सा पुरा ॥’

अत्रामुक्तेत्यत्र नञः प्रसज्यप्रतिषेधत्वमिति विधेयत्वमेवोचितम् ।
यदाहुः—

‘अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता ।

प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ् ॥’

द्वितीये वाच्यदोषता । अनुवाच्यत्वेमुद्देश्यत्वम् । अलं समर्थानि ।
अत्र आहुस्वरक्षांदरामर्थत्वं व्यज्यते । रक्षसविनाशे, रामसंबन्धित्वसंबोधोपयो-
गित्वमिति तस्यैवोपादेयत्वमिति भावः ॥ आसमुद्रेति । खुवंशाधिकारस्य
समुद्रपर्यन्तत्वमुपादेयम् ॥ उत्प्रेक्ष्यमुत्प्रेक्षितुं योग्यम् ॥ नञ्समासगतमविमृष्ट-
विधेयाशत्वमाह—अमुक्तेति । प्रसज्यप्रतिषेधत्वमिति । विधेरप्रधानत्वादिति
भावः । विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता । तदर्थस्य इति शेषः ॥ अप्राधान्यमिति । यत्र
वाक्ये विधेः पदार्थान्तरस्य अप्राधान्यमुद्देश्यतया अमुख्यत्वम्, प्रतिषेधे
नचर्धे प्रधानता विधेयतया मुख्यत्वम् । यत्र यदर्थे क्रियया समभिव्याहृत-

1. वृथात्वमिति । अयमाशयः—‘अनुवाच्यमनुक्त्वेव न विधेयमुदीरयेत्’ इत्यभि-
युक्तेक्तया ‘उद्देश्यविधेयताशालिबोधे विधेयवाचकप्राग्वर्त्युद्देश्यवाचकपदजन्योपस्थितिः का-
रणमित्यभिप्रायवत्त्वात् अनुवाच्यविधेययोः पौर्वापर्यभावस्य नियमितत्वात्प्रकृते उच्छूनत्वमात्र-
स्यानुवाशे योग्यः, न तु वृथात्वविशेषितस्य । एवं च वृथात्वं समासे गुणीभूतं विधेयत्वेन
विवक्षितं न प्रतीयत इत्यर्थः । किंचोद्देश्य विधेयं च यदि पृथक्पदान्मासुपतिष्ठते तदा
प्राप्तमुद्देश्यप्राप्तं विधीयते ‘पर्वतो वह्निमान्’ इतिवत्, न तु समासे । अन्यथा बहि-
न्मत्पर्वत इत्यभिधानापत्तेः ॥

2. वाच्यमिति । वक्तुं योग्यम् ॥

3. अत्रेति । ‘अमुक्ता’ इत्यत्र नञः प्रसज्यप्रतिषेधार्थकतया ‘न मुक्ता’ इत्यसमसत्वेन
नञा निषेधो विधेयः, न तु समसत्वेन ॥ अत्र ‘आनन्दसिन्धुरतिचापलशालिचिचसदान-
नैकसदन क्षणमप्यमुक्ता । या सर्वदेव भवता तद्दन्तचिन्ता तान्ति तनोति तच्च
संप्रति भिषिपगसात् ॥’ इति प्रकाशोदाहरणं तन्वृत्तम् ॥

यथा—

‘नवजलधरः संनद्धोऽयं न दृप्तनिशाचरः ॥’

उक्तोदाहरणे तु तत्पुरुषसंभासे गुणीभावे नञः पर्युदासतया निषेधस्य विधेयतयानवगमः । यदाहुः—

पदार्थतावच्छेदकेन सह संबन्धस्तत्र वाक्ये असौ नञ् । प्रसज्यप्रतिषेध इत्यर्थः ॥ उदाहरति—यथेति । नवजलधर इति । गन्धवर्णोर्वशां हृतायां पुरुरवसस्तद्विरहे नवजलधरादौ निशाचरत्वादिप्रतीतिवर्णनमिदम् । अयं संनद्धो न नवजलधरः, दृप्तनिशाचर इति । अयं नवजलधरत्वाभाववानित्यर्थः । अत्रेदंपदार्थस्य उद्देश्यत्वम्, नञर्थस्याभावस्य विधेयत्वम्, समभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकेन सह नञर्थस्य संबन्धः । न च विधेर्भावपदार्थस्येति व्याख्येयम् । अभावो न जातिमानित्याद्यसंप्रहापत्तेः । क्रिययेति । यथाश्रुतार्थविवक्षणे तु ‘अयं न पाकवान्’ इत्याद्यसंप्रहेऽयुक्तोदाहरणायसंप्रहप्रसङ्गः । न च नञर्थस्य क्रियान्वयित्वाभावेनोक्तोदाहरणादौ नञः प्रसज्यप्रतिषेधत्वमेव नास्तीति वाच्यम् । तत्र विधेर्विधेयत्वाभावेन पर्युदासत्वासंभवात्तृतीयप्रकारानभिधानाच्च प्रसज्यप्रतिषेधत्वस्यैवावश्यं वाच्यत्वात् । अत एवाव्ययीभावसमासप्रकरणे गोपीचन्द्रेणोक्तम्—‘धर्मोभावे प्रसज्यप्रतिषेधो माभूत्’, ‘ब्राह्मणोऽयं न भवति’, ‘ब्राह्मणत्वं धर्मोऽत्र निषिध्यते’ इति । ‘मुनिरधनः’ इत्यादौ समासलुप्तवियमानादिपदार्थैर्कदेशे नञर्थस्य संबन्धः । वस्तुतस्तु ‘घटो गोहे न चत्वरे’, ‘धनं चैत्रस्य न मैत्रस्य’ इत्यादौ विभक्त्यर्थेन सह नञर्थस्यान्वयेऽपि प्रसज्यप्रतिषेधत्वं वाच्यम् । नञर्थस्य विधेयत्वेनैव तत्स्वीकारात्क्रियान्वयित्वस्यानियतत्वाच्च । एवं च ‘घटो न पटः’ इत्यादानुत्तरपदार्थेन ‘पटादिना नञर्थस्य भेदस्य संबन्धसत्त्वेऽपि’ विधेयतामात्रेण, प्रसज्यप्रतिषेधत्वम् । न चात्रपटत्वाभाव एव विधेयः, न तु पटभेद इति वाच्यम् । पटभेदस्यापि विधेयत्वेन नञर्थस्य विधेयत्वेनैव तत्स्वीकारात्क्रियान्वयित्वस्यानित्यत्वाच्च बाधकाभावात् । न च भेदबोधकस्य नञो नित्यसमासविधानमेव बाधकमिति वाच्यम् । यत्रतिपु ‘ये यजामहं (कुर्वीत) करोति नानुयाजेषु’ इत्यादौ व्यभिचारदर्शनात्कालापानां नित्यसमासविधानस्थायुक्तत्वात् । नित्यसमासंवादिमतोऽपि ‘अयमब्राह्मणः’ इत्यादौ ब्राह्मणभेदस्य विधेयत्वमवश्यं वाच्यम् । न चान्नापि ब्राह्मणत्वाभाववानित्येवार्थे इति वाच्यम् । समस्यमानपदार्थयोरन्वयाभावे तत्पुरुषानङ्गीकारात् । मन्वेधं प्रकृते किमनुपपन्नमित्यत आह—उक्तोदाहरणे’ टियति । अमुकेत्यादावित्यर्थः । पर्युदासतया पर्युदासवदनुवाच्यत्वप्रतीतिभारितया । अनवगमो

1. नवजलधर इति । ‘मुनिरधनं दूराकृतं न तस्य शरासनम् । अयमपि पटुर्धारासरो न बाणपरम्परा कनकनिकपक्षिण्या विद्युत्प्रिया न ममोर्वशी’ ॥ इति शिष्टे पाठत्रयम् ॥

‘प्रधानत्वं विधेयत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता ।
पर्युदासः स विज्ञेयो, यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥’

तेन—

‘जुगोपात्मानमत्रस्तो मेजे धर्ममनातुरः’ ।
‘अगृधुराददे सोऽर्थानसक्तः सुखमन्वमूत् ॥’

अत्रात्रस्तताद्यनूदात्मगोपनाद्येव विधेयमिति नञः पर्युदासतया गु-
णीभावो युक्तः ।

ननु ‘अश्राद्धभोजी ब्राह्मणः’ ‘असूर्यपश्या राजदाराः’ इत्यादिवत्
‘अमुक्ता’ इत्यत्रापि प्रसज्यप्रतिषेधो भवतीति चेत् । न । अत्रापि यदि
भोजनादिरूपक्रियांशेन नञः संबन्धः स्यात्तदैव तत्र प्रसज्यप्रतिषेधत्वं
वक्तुं शक्यम् । न च तथा । विशेष्यतया प्रधानेन तद्भोज्यर्थेन कर्त्र-
शेनैव नञः संबन्धात् । यदाहुः—

विधेयताया न स्पष्टावगमः । यथाश्रुतार्थत्वेऽत्र नञः प्रसज्यप्रतिषेधत्वमिति प्रागु-
क्तेन सह विरोधः स्यात् । विधेर्विधेयत्वाभावे पर्युदासासंगतिश्च स्यात् । न पर्युदास-
स्यानुवाचत्वमुपपादयति—यदाहुरिति । यत्र वाक्ये विधेः पदार्थान्तरस्य
प्रधानत्वं विधेयतया मुख्यत्वं प्रतिषेधे नञर्येऽप्रधानता उद्देश्यतावच्छेदक-
तया अमुख्यत्वम् । यत्र यदर्थे उत्तरपदेन उत्तरपदार्थेन सह संबन्धस्तत्र वाक्ये
स नञ् पर्युदासो विज्ञेय इत्यर्थः । ‘रत्रौ श्राद्धं न कुर्वीत’ इत्यादौ न रात्राविति
योजनया रात्रावित्यस्योत्तरपदत्वमुपपन्नम् ॥ यदाहरति—तेनेति । जुगोप
प्रालयाभास । अगृधुस्त्वृष्णाशून्यः । स दिलीपः । असक्तोऽनासक्तः । अत्रस्त-
तादि अस्वमिश्रत्वादि । अनूद्य उद्देश्यतावच्छेदकीकृत्य । नत्पुरुषसमासेनात्यन्ता-
भावानभिधानात् प्रस्तत्वाभावादेरत्र नोद्देश्यतावच्छेदकत्वमित्यवगन्तव्यम् । एवं च
नञः प्रसज्यप्रतिषेधत्वं पर्युदासत्वं च विधेयोद्देश्यभावविवक्षाधीनम्, ननु निय-
तम् । गुणीभावो गौणार्थप्रतिपादकत्वम् ॥ नन्वश्राद्धभोजीति । समस्तेनापि
नञा भोजनाद्यभावविधेयत्वस्य स्पष्टावगमे कथमविगृह्यविधेःशक्तत्वमिति भावः ।
तद्भोज्यर्थेन श्राद्धभोज्यादिरूपार्थेन । कर्त्रशेनैवेति । भोजनार्थाद्यंशेन तत्सं-
बन्धस्वीकारे गिन्याद्यर्थस्य कर्तुरनन्वयापत्तेः । कृदुपस्थापितस्य कर्तुर्धोत्वर्थेनैवान्वयस्य

१. अश्राद्धेति । ‘न श्राद्धं मुहे’ इति वाक्यं कृत्वा ‘नञ्’ श्राद्धशब्देनात्मनार्थसत्तात्
विधायामश्राद्धशब्द उपपदे गितिः कर्तव्यः । न तु गिन्यन्तेन समासो विधेयः ॥

२. असूर्यमिति । सूर्यं न पर्यन्तीति विग्रहः । आदिपदेनापुनर्गयाः शोका इति
हेयम् ॥

‘श्राद्धभोजनशीलो हि यतः कर्ता प्रतीयते ।

न तद्भोजनमात्रं तु कर्तरीनेर्विधानतः ॥’ इति ।

‘अमुंक्ता’ इत्यत्र तु क्रियैव सह संबन्ध इति दोष एव । एते च क्लिष्टत्वादयः समासगता एव पददोषाः ।

वाक्ये दुःश्रवत्वं यथा—

‘स्मार्त्यन्धः कदा लप्से कार्ताध्यं विरहे तत्र ॥’

कृतप्रवृत्तिरन्यार्थे कविर्वान्तं समश्नुते ॥

अत्र जुगुप्साव्यञ्जिकाश्लीलता ।

‘उच्चकमल्लौहित्यैर्वक्त्राभिर्भूषिता तनुः ॥’

अत्र कमललौहित्यं पद्मरागः । वक्त्राभिर्वाभाभिः । इति नेयार्थता ।

व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । अतः श्राद्धभोजिपदात्तद्भोजनमात्रं श्राद्धभोजनमानं प्रतीयत इत्यनुपपन्नः । क्रियैव सह संबन्ध इति । भवत्वर्तुकमोचनाभावप्रतीतियो-
धस्यानुभवसिद्धत्वादिति भावः । दोष एव अविगृष्टविधेयांशत्वमेव । एतन्मते
समस्यमानपदार्थैकदेशे नञर्थान्वयेऽपि समासस्वीकारः । यदि पुनः ‘कप्रत्ययार्थस्य
कर्मणोऽन्वयापत्त्या क्रियया सह नञर्थस्य संबन्धमनङ्गीकृत्य मोचनकर्मणैव संबन्धः
स्वीक्रियते, तदा पुनरयमन्नाद्यण इत्यादिवदत्रापि मोचनकर्मपदस्यैव विधेयत्वं
बोध्यम् । किं तु नञः समस्वतया तस्य न स्पष्टावगम इत्यविगृष्टविधेयांशत्वमित्य-
वगन्तव्यम् । अत्रापि रसादिप्रतीतिविलम्बनं दूषकतायीजम् । एते चेति ।
आदिपदाद् विरुद्धमतिंकारित्वविधेयाविमर्शयोर्ग्रहणम् । विना समासं तेषामसंभवा-
दिति भावः ॥ संप्रति वाक्यदुःश्रवत्वादीनुदाहरति—वाक्य इति । स्मार्-
त्यन्ध इति । अत्रानेकपदस्य परुषवर्णघटितत्वाद्वाक्यदुःश्रवत्वम् । वाक्यगतं
ग्रीडाव्यञ्जकाश्लीलत्वं यथा—‘न साधनोन्नतिया स्यात्कलप्रारतिदायिनी ।’
जुगुप्साव्यञ्जकाश्लीलत्वमुदाहरति—कृतप्रवृत्तिरिति । अन्यार्थे अन्यकविर्वान्त-
वान्यार्थे कृतप्रवृत्तिः कृतकाव्यबन्धः । अत्र वान्तप्रवृत्तिशब्दो जुगुप्साव्यञ्जको ।
अमङ्गलाश्लीलत्वं वाक्यगतं यथा—‘पितृवसतिमहं प्रयामि तौ सह परिवारज-
नेन, मत्र मे । भवति सपदि पावकान्वये हृदयमशेषितशोकशाल्यकम् ॥’ अत्र
पितृवसतिपावकशब्दौ जनकवेदमपवित्रकारिवाचकौ इमंशानतद्बहिरूपामङ्गलव्य-
ञ्जकौ—अनुचितार्थत्वं यथा—‘कुविन्द । त्वं तावत्पटयसि गुणप्राममभितो

1. हनेरिति ॥ जिनिप्रत्ययविधायकं तु ‘मते’ इति सूत्रम् । मते गम्यमाने सुबन्त
व्यपदे धातोर्गितिः प्रत्ययो मवतीति तद्वृत्तिः ॥

2. उच्यति ॥ उच्यतेकमल्लौहित्यैरिति कल्पे एतीया ॥

यशो गायन्त्येते दिशिदिशि च नम्रास्तथ विभो । । शरज्योत्सागौरस्फुटविकटसर्वा-
 ङ्गसुभगा तथापि त्वत्कीर्तिर्भ्रमति विगताच्छादनमिह ॥' नम्राः स्तुतिपाठकाः, पक्षे
 दिग्भ्रंवाः । अत्र कुचिन्द्रादिशब्दोऽर्थान्तरं प्रतिपादयन्स्तुत्यस्य तिरस्कारं व्यनञी-
 ल्यनुचितार्थत्वम् । अप्रयुक्तत्वं यथा—'स रातु वो दुश्यवनो भावुकानां, परम्प-
 राम् । अनेडमूकतायैश्च यतु दोषैरसंमतान् ॥' अत्र 'रा' धातुर्वाने, दुश्यवन इन्द्रे,
 भावुकं मन्त्रले, अनेडमूको मूकवधिरे, 'दो' धातुः खण्डने प्रतिष्ठा अपि कविभिर-
 नाहतत्वादप्रयुक्ताः । 'अनुत्तमं पश्य' इत्यत्रानुत्तमपदस्योत्तमवाचकत्ववदनेडमूक-
 पदस्यात्रैडमूकवाचकत्वम् । ग्राम्यत्वं यथा—'ताम्बूलमृतगण्डोऽयं महं जल्पति
 मानुषः । करोति खादनं पानं सदैव च यथा तथा ॥' गण्डः कपोलः । महं भद्रम् ।
 अत्र गण्डमहमाणुषखादनपानशब्दां प्राभ्याः । अप्रतीतत्वं यथा—'तस्याधिमा-
 त्रोपायस्य तीव्रसंवेगिताजुपः । दृढभूमिः प्रियप्राप्तौ यत्नः स फलितः सखे ॥'
 अधिमात्रनामा क्रियाविशेषः उपायो यस्य । संवेगिता समाधिविशेषः । दृढभूमि-
 र्दृढाभ्यासदायी । प्रियप्राप्तौ तत्त्वज्ञानलामे । अत्राधिमात्रादयः शब्दा योगशास्त्र-
 मात्रप्रयुक्तत्वादप्रतीताः । संदिग्धत्वं यथा—'सुरालयोत्सासकरः प्राप्तपर्याप्तक-
 म्पनः । मार्गणप्रवणो भास्वद्वृतिरेप विलोक्यताम् ॥' अत्र सुराकम्पनमार्गणभू-
 तिशब्दाः, किं देवसेनाशरविभूल्यर्थाः, किं वा मदिराकम्पनपर्यटनभस्वार्था इति
 संदेहः ॥ नेयार्थत्वमाह—उद्यदिति । अत्र हि उत्पूर्वस्येणधातोरदयगिरि-
 शिखरारोहणसुखार्थस्य पद्मरागे वाधातजन्यशक्ये लक्षणा । अत्र रुढिसत्त्वेऽपि
 पद्मरागप्रकाशस्थोदयाजून्यत्वान्मुक्त्यर्थयोगाभावात्नेयार्थत्वमवगन्तव्यम् । अन्यदपि
 नेयार्थत्वमुपपादयति—अत्रेति । पद्मरागपदस्य परिदृश्यसहृत्वात्कमलपदस्य पद्म-
 शब्दे, लीहिल्यपदस्य च रागशब्दे, वक्रापदस्य वामाशब्दे लक्षणा । लक्षितैः पद्मा-
 दिभिः पदैरभिधया पद्मरागवामानामुपस्थितिः । यथा—द्विरेफपदेन बहुव्रीहिलक्षणः
 चोपस्थापिताद्रेफद्वययुक्तभ्रमरपदादभिधयैव मृत्तूपस्थितिरत्र रुडिरस्ति । प्रकृते तु
 रुढिप्रयोजनाभावात्नेयार्थत्वम् । इयमेव लक्षितलक्षणेत्युच्यते । न च लक्षणा-
 द्वयाभावात् कथमियं लक्षितलक्षणेति वाच्यम् । यत्र लक्षिताच्छब्दादर्थभिधानं
 तत्रैव लक्षितलक्षणायाः परिभाषितत्वात् । ननु द्विरेफपदस्य रेफद्वययुक्तभ्रमरशब्द
 एवार्थत्वया सति द्विरेफं पश्येत्वादी द्वितीयार्थकमेताया मृत्तेणान्वयः । तथाहि
 प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययानामिति नियमादिति चेत् । न । प्रकृत्यर्थाभि-
 न्वत्वेनाध्यासितस्यापि प्रकृत्यर्थत्वात् । अत एव मुखचन्द्रं पश्येत्वादी चन्द्राभिन्न-
 त्वेनाध्यासिते मुखे कर्मताया अन्वयः । तथा हि द्विरेफशब्दाद्भ्रमरशब्दस्य, द्विती-
 यात्थ कर्मतायाः, लक्षितभ्रमरशब्दाद् मृत्तस्य चोपस्थितौ मृत्ते भ्रमरशब्दामेदं
 कर्मतां चावगाहमान आशिष्वाध्यारोपरूपो बोधो जायते । शब्दतदर्थयोरनेदारोपश्च
 'हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते' इत्यादी दृष्टः । नेयायिक्तास्तु—'द्विरेफपदस्य भ्रमरशब्दे
 एका लक्षणा, लक्षितभ्रमरशब्देवाच्यत्वसंबन्धेन मृत्ते चापरा लक्षणा, ततश्च

‘धम्मिल्लस्य न कस्य प्रेक्ष्य निकामं कुरङ्गशावाक्ष्याः ।’

रज्यत्यपूर्वबन्धव्युत्पत्तेर्मानसं शोभाम् ॥’

अत्र धम्मिल्लस्य शोभां प्रेक्ष्य कस्य मानसं न रज्यतीति संबन्धः
कृष्टः ।

‘न्यकारो ह्ययमेव मे यत्’ (७ पृ.) इति ।

अत्र चायमेव न्यकार इति न्यकारस्य विधेयत्वं विवक्षितम् । तच्च
शब्दरचनावैपरीत्येन गुणीभूतम् । रचना च पदद्वयस्य विपरीतेति
वाक्यदोषः ।

‘आनन्दयति ते नेत्रे योऽसौ सुभ्रु । समागतः ॥’

इत्यादिषु ‘यत्तदोर्नित्यः संबन्धः’ इति न्यायादुपक्रान्तस्य यच्छब्दस्य

प्रसृत्यर्थे भृशे कर्मतान्वयबोधः’ इत्याहुः । तच्च । सकृदुच्चरितशब्दादावृत्तिं विना
क्रमिकबोधाननुभवात्, अजनितान्वयवबोधस्य शब्दस्यावृत्त्यभावात्, आरुतौ च
द्वितीयाया अप्यावृत्तौ प्रथमोक्तद्वितीयाया अन्वयानुपपत्तेः । अस्मदुक्तरीतेः
मुखचन्द्रं पर्येत्यनावश्यमाश्रयणीयत्वात्पेलास्तां विस्तरः ॥ निहृताथं यथा—
‘साय कसहायवाहोर्मै कर ध्वजनियमितक्षमाधिपतेः । अब्जरुचिभासुरस्त्रे भातितराम-
वनिप ! श्लोकः ॥’ अत्र सायकमकरध्वजक्षमाब्जश्लोकशब्दाः शरवामशान्तिपद्म-
यश.सु प्रतिष्ठा अप्रसिद्धेषु खड्गाब्धिभूमिचन्द्रयश सु प्रयुक्ताः ॥ अवाचकत्वं
यथा—‘नमस्तुपतिमण्डलीमुकुटचन्द्रिकादुर्दिनस्फुरच्चरणपङ्कजप्रतिपदोक्तदो.संपदा ।
अनेन सद्यजेतरां तुरगमेधमुक्तप्रमत्तुरङ्गखरचन्द्रकप्रकरदन्तुरा मेदिनी ॥’ अत्र
चन्द्रिकाशब्दः किरणसामान्ये, दुर्दिनशब्दश्छन्मात्रे । स्फुरच्छब्दधरणसमृद्धाव-
वाचकः ॥ कृष्टत्वमाह-धम्मिल्लस्येति । अपूर्वा बन्धस्य व्युत्पत्तिर्नैपुण्यं
यस्याः ॥ विरुद्धमतिकारित्वं यथा—‘थिनक्षमा रक्तभुवः शिवालिङ्गितमूर्तेयः ।
विप्रहृक्षपणेनाय शेरवे वे गतागुसा. ॥’ गतागुसा गतदु साः । पक्षे गतानि असवः
सानि इन्द्रियाणि च येषां ते तथा । अत्र क्षमादिगुणयुक्ताः सुरमाधते इति विव-
क्षिते हता इति विरुद्धार्थप्रतीतिः ॥ अविमृष्टविधेयांशत्वमाह-न्यकार इति ।
तच्चेति । ‘अनुवाचमनुस्त्वैव न विधेयमुवीरयेत्’ इति न्यायादिति भावः ॥ उदा-
हरणान्तरमाह-आनन्दयतीति । नित्यः संबन्ध इति । अवश्यमन्योन्या-
पेक्षितत्वमित्यर्थः । ए च संबन्धः शाब्द आर्थश्च भवति । द्वयोरुपादाने शाब्दः,
उभयोरुपादाने आर्थः । क्रमेणोदाहरिष्यति । उपक्रान्तस्य अनुवाचवबोध-

1. यत्तदोरिति । तापदप्रतिपादनया वक्तव्यद्विविधय उद्देश्यो यत्पदार्थः, तापद-
प्रतिपादनया वक्तव्यद्विविधयो विधेयभूतस्यार्थ इति वैभाकरणाः ॥

१. ‘एवमन्योन्यापेक्षे’ इति पुस्तकान्तरेऽभिहितम्.

निराकाङ्क्षत्वप्रतिपत्तये तच्छब्दसमानार्थतया प्रतिपाद्यमाना इदमेत-
ददःशब्दा विधेया एव भवितुं युक्ताः । अत्र तु यच्छब्दनिकटस्थतया
अनुवाद्यत्वप्रतीतिकृत् । तच्छब्दस्यापि यच्छब्दनिकटस्थितस्य प्रसिद्ध-
परामर्शित्वमात्रम् । यथा—

‘यः स ते नयनानन्दकरः सुधु ! स आगतः ॥’

यच्छब्दव्यवधानेन स्थितास्तु निराकाङ्क्षत्वमवगमयन्ति । यथा—

‘आनन्दयति ते नेत्रे योऽधुनासौ समागतः ॥’

एवमिदमादिशब्दोपादानेऽपि । यत्र च यत्तदोरेकस्यार्थत्वं संभवति,
तत्रैकस्योपादानेऽपि निराकाङ्क्षत्वप्रतीतिरिति न क्षतिः । तथाहि
यच्छब्दस्योत्तरवाक्यगतत्वेनोपादाने सामर्थ्यात् पूर्ववाक्ये तच्छब्दस्या-
र्थत्वम् । यथा—

‘आत्मा जानाति यत्पापम् ॥’

कस्य । प्रतिपाद्यमानाः प्रयुज्यमाना विधेया विधेयत्वबोधकाः । नन्वन किं
बाधकमत आह—अत्र त्विति । उक्तोदाहरणे त्वित्यर्थः । प्रसिद्धपरामर्शित्व-
मात्रं प्रसिद्धबोधकत्वमेव, न तु विधेयत्वबोधनेन निराकाङ्क्षत्वबोधकप्रतिपादकत्वम् ।
तदुक्तम्—‘ख्यातार्थमनुभूतार्थं प्रकान्तार्थं च तत्पदम् । यत्पदापेक्षया हीनं न
विधेयत्वबोधकृत् ॥’ इति । यत्र तु प्रसिद्धादिपरामर्शिनोऽपि तच्छब्दस्य यत्पदेन
संबन्धः संभवति तत्र विधेयत्वप्रतीतिकारित्वगस्त्येव । कमेण यथा—‘करवदरस-
दृशमखिलं भुवनतलं यत्प्रसादतः कवय । पश्यन्ति सूक्ष्मतयः सा जयति सर-
स्वती देवी ॥’, ‘यदङ्गलावण्यमनङ्गदं यदाननं निन्दति विम्बमैन्दवम् । मम
क्षणं मुञ्चति मानसं न या विहाय तां हन्त न शान्तिरस्ति मे ॥’, ‘रसै कथा
यस्य सुभावधीरिणी नल स भूजानिरभूहुणाद्भुतः ॥’ स्थिता इति । तदादयः
शब्दा इत्यनुपज्यन्ते । आर्थत्वमर्थवशलभ्यत्वम् । सामर्थ्यात् परस्परकाङ्क्षा-
नैयस्यात् । एतेनोत्तरवाक्यस्थं यत्पदं तत्पदनिराकाङ्क्षमिति हेयम् ॥ आत्मेति ।

1. अत्र त्विति । अयमाशयः—‘योऽसौ’ इति पदद्वयमुद्देश्यविधेयार्थकतया विवक्षित-
मपि न चैतत्प्रतिपादकम् । यच्छब्दस्यानिष्येन प्रयुज्यमानस्यादसौ यच्छब्दार्थगतप्रसिद्धि-
बोधकत्वयोद्देश्यकोटिप्रविष्टार्थकत्वात् । यथा ‘यः स ते—’ इत्युदाहृती तच्छब्दो यच्छब्दार्थ-
निष्यापदार्थविशेषणतया प्रसिद्धार्थमभिदधदुद्देश्यवाक्य एव प्रतिशति, न तु विधेयवाक्य
इति तात्पर्यम् ॥

एवम्—

‘यं’ सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं मेरौ स्थिते दोग्वरि दोहदक्षे ।
भास्वन्ति रत्नानि महौषधीश्च—’

इत्यादावपि ।

तच्छब्दस्य प्रकान्तप्रसिद्धानुभूतार्थत्वे यच्छब्दस्यार्थत्वम् ।

क्रमेण यथा—

‘स हत्वा वालिनं वीरस्तत्पदे चिरकाङ्क्षिते ।

धातोः स्थान ईवादेशं सुग्रीवं संन्यवेशयत् ॥’

‘स वः शशिकलामौलिस्तादात्म्यायोपकल्पताम् ॥’

‘तामिन्दुसुन्दरमुखीं हृदि चिन्तयामि ॥’

यत्र च यच्छब्दनिकटस्थितानामपीदमादिशब्दानां भिन्नलिङ्गविभ-
क्तिवं तत्रापि निराकाङ्क्षत्वमेव । क्रमेण यथा—

‘विभाति मृगशावाक्षी येदे’ भुवनभूषणम् ॥’

‘इन्दुर्विभाति यस्तेन दग्धाः पथिकयोपितः ॥’

तदात्मा जानाति यत्पापमस्ति इत्यर्थः ॥ यमिति । स हिमालयोऽस्तीति पूर्ववाक्ये
तच्छब्दस्यार्थत्वम् । उत्तरवाक्यस्थयत्पदस्य पूर्ववाक्यस्थयत्पदेन शाब्दः संघ-
न्धोऽपि । यथा—‘अन्यास्ता गुणरत्नरोहणभुवः’ इत्यादि । एवं पूर्ववाक्यस्थयत्प-
दस्योत्तरवाक्ये प्रतीयमानतत्पदापेक्षा यथा—‘यस्त्वां विमृजते मर्त्य आत्मानं
प्रियमीश्वरम् । विपर्ययेन्द्रियार्थार्थं विपमत्पद्युतं लजेत् ॥’ स हत्वेति । यः
सुग्रीवप्रियकारीत्यर्थतोऽवगम्यते ॥ स च इति । यः शिवो लोके पूज्यते
इत्यर्थः ॥ तामिति । या रूपलावण्यपूर्णैर्लथितोऽवगम्यते । एवमेव चण्डीदा-
सादयः । तेषामयमाशयः—प्रकान्तादिपरामर्शकस्य तत्पदस्य यत्पदनिराकाङ्क्षत्वे
‘यत्तदोर्निलः संमन्धः’ इति नियमभङ्गश्च स्यात् । एवं च ‘यत्पदापेक्षया हीनम्’
इति प्रागुक्तं तृतीयताकाङ्क्षविरहपरम्, ‘स हत्वा’ इत्यादौ स क इत्युत्पाप्याकाङ्क्षयैव
संगतिरिति नियमे तु यत्पदसंनिहितत्वेन यत्पदप्रतिद्वार्यकं तत्पदं तद्देवो निवे-

1. यमिति । ‘पृथूपदिष्टा दुःखुर्धरित्रीम्’ इति चरमचरणम् ॥

2. प्रकान्तेति । प्रकान्तः पूर्वप्रतीतिविषयः, प्रप्रिष्टो लोकादिस्थावः, अनुभूतोऽनु-
भावविषयोऽर्थो विषयसंज्ञाभूते ॥

3. भादेशमिति । स्थान्यर्थाभिधानसमर्थमिति भावः ॥

क्वचिदनुपात्तयोर्द्वयोरपि सामर्थ्यादवगमः । यथा—

‘न मे शमयिता कोऽपि भारस्येत्युर्वि । मा शुचः ।

नन्दस्य भवने कोऽपि बालोऽस्त्यद्भुतपीरुपः ॥’

अत्र योऽस्ति, स ते भारस्य शमयितेति बुध्यते ।

‘यद्यद्विरहदुःखं मे तत्को वापहरिष्यति ॥’

इत्यत्रैको यच्छब्दः साकाङ्क्ष इति न वाच्यम् । तथाहि—यद्यदित्यनेन केनचिद्रूपेण स्थितं सर्वात्मकं वस्तु विवक्षितम् । तयामृतस्य तस्य तच्छब्देन परामर्शः । एवमन्येषामपि वाक्यगतत्वेनोदाहरणं बोध्यम् ।

पदांशे दुःश्रवत्वं यथा—

‘तद्गच्छ सिद्धौ कुरु देवकार्यम् ॥’

‘घातुमर्त्ता गिरिर्धत्ते ॥’

शनीय इति ॥ द्वयोर्यत्तत्पदयोः । सामर्थ्यादाकाङ्क्षातः ॥ ननु यत्र पूर्ववान्ये यत्पदद्वयं तत्र ‘कथमेकतत्पदेन निराकाङ्क्षत्वप्रतीतिः । तत्र तत्पदद्वयस्यैव वस्तु योग्यत्वात् । यथा—‘यं यं धामयते कामं तं तमाप्नोति’-लीला’ इति । अत आह—यद्यदिति । एक इति । उत्तरत्वान्ये एकतत्पदप्रयोगोऽहं इति भावः ॥ सर्वात्मकमिति । विरहदुःखत्वेन सामान्येन सर्वं विरहदुःखमित्यर्थः ॥ तथा-भूतस्य विरहदुःखात्वावच्छिन्नस्य । तथा च वीप्साया यच्छ्रुतात्पर्यमेव नियामकम् । सामान्यरूपेण उपस्थापने यच्छ्रुतात्पर्यं सति न तत्पदे वीप्सा । तत्तद्यक्तित्वेन उपस्थापने तात्पर्यं सति तत्पदे वीप्सा । क्वचित्तु तत्पदे एव वीप्सा, न तु यत्पदे । यथा—‘ते ते सत्पुरुषाः परार्थपटकाः स्वार्थस्य बाधेन ये ॥’ एवमिति । अन्येषामनुचितार्थत्वादीनाम् । तच्च भया दर्शितमेव ॥ ‘दोषाः केचिद्भवन्त्येषु

1. यद्यदिति । परमांशसु यद्यदिति न पदद्वयम् । किंतु ‘नित्यवीप्सयोः’ इति सूत्रेण वीप्सायां यद्वा द्वित्वापत्तौऽवभादेशः । एवं चादेशिनैकेन यत्पदेन तत्पदेन च द्वाभ्यामप्येकेनैव रूपेण दुःखपरामर्शः । आदेशसु साकल्येनान्ये तात्पर्यग्राहक इति यत्पदीवेनैव तेन संबन्धभानोपपत्तौ न तत्पदेऽपि वीप्साद्योतको द्वित्वापन्न आदेशः । अत्र तु तत्पदेऽपि वीप्सा तत्र न यत्पदेऽप्यादेशः । किं तुभान्यां रूपद्वयेन सर्वोपस्थानमिति तत्रम् ॥

2. सिद्धौ इति । अत्र ‘सिद्धौ’ इति सत्पुर्थ्यन्तपदैकदेशः श्रुतिक्रमः ॥ अत्र ‘अर्थोयं-मर्थान्तरलभ्य एव । अपेक्षते मत्पदमज्ञलभ्ये धीजाङ्गुरः प्राशुदयादिवान्नः ॥’ इत्य-चक्षिष्ठा पादत्रयी ॥

अत्र मत्ताशब्दः क्षीवार्थे निहतः ।

‘वर्ष्यते किं महासेनो विजेयो यस्य तारकः ॥’

अत्र विजेय इति कृत्यप्रत्ययः क्तप्रत्ययार्थेऽवाचकः ।

‘पाणिः पल्लवपेल्वः ॥’

पेल्वशब्दस्याद्याक्षरे अश्लीले ।

‘संग्रामे निहताः शूरा वचोवाणत्वमागताः ॥’

अत्र वचःशब्दस्य गीःशब्दवाचकत्वे नेयार्थत्वम् । तथा तत्रैव बाण-
स्थाने शरेति पाठे । अत्र पदद्वयमपि न परिवृत्तिसहम् । जलध्यादौ

पदाशेऽपि पदे परे’ इति यदुक्तम्, तदुदाहरणमाह—तद्ब्रूहेति ॥ अश्लीले
इति । व्रीडाव्यञ्जके ॥ जुगुप्साव्यञ्जकं यथा—‘पूयते’ इति अत्र पूयशब्दः ।
अमङ्गलव्यञ्जकं यथा—‘अभिप्रेतः’ इति । अत्र प्रेतशब्दः ॥ वचोवाणत्वं
गीर्वाणत्वम् । गीःशब्दवाचकत्वे इति । लक्षणया गी शब्दप्रतिपादकत्वे
इत्यर्थः । तथा नेयार्थत्वम् । तत्रैव गीर्वाणशब्द एव । परिवृत्तिसहं श्रुतश-

1. मत्तेति । अत्र धातुमतो भावो धातुमत्तेति पदैकदेशेन क्षीवार्थेन मत्ताशब्देन मत्तुवर्थो
निहन्वते । अत्र ‘यश्चाप्सरोविभ्रममण्डनानां संपादयित्री शिखरेर्विभर्ति । बलाद्ब्रूहेद-
विभक्तारागामकालसंध्यामिव धातुमत्ताम् ॥’ इति तनूकृतम् ॥

2. विजेय इति । ‘अहं कृत्यवचश्च’ इति सूत्रेणार्थायै ‘अचो यत्’ इति सूत्रेण
विहितः कृत्यसंज्ञो यत्प्रत्ययो भूतत्वरूपे क्तप्रत्ययार्थेऽवाचकः ॥ अत्र ‘चापाचार्यक्षिपुर-
विजयी कातिवैयो विजेयः, शस्त्रयस्तः सदनमुदधिर्भूरिय न्तकारः । अस्त्येवैतद्
विमु कृतवता रेणुवाकण्ठबाधा । बद्धरपथस्तव परमुना लज्जते चन्द्रदासः ॥’
इत्युपजीव्यम् ॥

3. पेल्वेति । ‘पेल’ इति वर्णद्वय एाडभाषायां वृषणरूपगुणाङ्गप्रत्यायकतया व्रीडा-
दायीति प्रकाशव्याख्यातारः ॥ अत्र ‘अतिपेल्वमतिपरिमितवर्णं लघुतरमुदाहरति शठः ।
परमार्थतः सद्दृश्यं बहति पुनः बालकूपदितमिव ॥’ इति प्रकाशोदाहरणं शरणम् ॥

4. जलध्यादाविति । तथा चोत्तमरिसिंहेन—‘जलदादिषु पूर्वपदे सरोजमुख्येषु
चोत्तरपदेषु । सरपतिसमेषु चोभयपदेषु पर्यायपरिवृत्तिः ॥ इति परिवृत्तिसहा ये योगादि
‘योगिका’ शब्दाः । परिवृत्तिसहा ये तु मिमा गीर्वाणत्वस्यास्ते ॥’ योगरूढिमन्त्रो
गीर्वाणादिमिश्रशब्दाः परिवृत्तिं न सहास्य इत्यर्थः ॥ अत्र वचोवाणोत्तुदाहरणम् ‘विमु-
च्यतेऽस्य भूपालमौरिमालामहामणेः । सुदुर्लभं वचोवाणैस्त्रेजो यस्य विनाम्यते’
इत्येतद्व्युत्पत्त्यम् । वचोवाणाः गीर्वाणाः वचयोरभेदात् ॥

तूत्तरपदम्, बाह्वानलादौ पूर्वपदम् । एवमन्येऽपि यथासंभवं पदांश-
दोषा ज्ञेयाः । निरर्थकत्वादीनां त्रयाणां च पदमात्रगतत्वेनैव लक्ष्ये
संभवः । क्रमतो यथा—

‘मुञ्च मानं हि मानिनि ॥’

अत्र हिंशब्दो वृत्तपूरणमात्रप्रयोजनः ।

‘कुञ्जं हन्ति कृशोदरी ॥’

अत्र हन्तीति गमनार्थे पठितमपि न तत्र समर्थम् ।

‘गौण्डीवी कनकशिलानिभं भुजाभ्या-
माजमे विपमविलोचनस्य वक्षः ॥’

‘आलो यमहनः’, ‘स्वाङ्गकर्मकाच्च’ इत्यनुशासनबलादाङ्पूर्वस्य
हनः स्वाङ्गकर्मकस्यैवात्मनेपदं नियमितम् । इह तु तल्लङ्घितमिति
व्याकरणलक्षणहीनत्वात् च्युतसंस्कारत्वम् ।

नन्वत्र ‘आजमे’ इति पदस्य स्वतो न दुष्टता, अपि तु पदान्तरा-
पेक्षयैव । इत्यस्य वाक्यदोषता । मैवम् । तथाहि गुणदोषालंकाराणां

व्यपत्तित्वात् तत्पर्यायशब्दान्तरदानेऽपि तदर्थबोधकम् ॥ उत्तरपदमिति ।
न परितृप्तिसहमित्यनुपपन्नः ।— एवमनेऽपि ॥ एवमिति । ‘प्रकटितम्’ इत्यादौ
कटिशब्दो ग्राम्यः । ‘संभवन्ति रसेऽपि यत्’ इति यदुक्तं तदुदाहर्तुमाह—
निरर्थकत्वादीनामिति । आदिना असमर्थत्वच्युतसंस्कारयोर्ग्रहणम् ॥ अत्र
गमनार्थे न समर्थं न प्रतिपत्तिक्षमम् ॥ तल्लङ्घितमिति । अनुशासनमन्यथाकृत-

१. एवमन्येऽपीति । ‘कस्मिन्कर्मणि सामर्थ्यमस्य नोत्तपतेतराम् । अर्थं साधुचर-
स्तस्मादजलिव्ययतामिह ॥’ इत्यादौ पदैकदेशे सद्विधत्वमनुसंधेयम् । तथाहि—रह सा-
धुचरपदस्य चरेत्येकदेशः पूर्वं साधुरित्यर्थे ‘भूतपूर्वं चरत्’ इति चत्रेण व्युत्पादितः ।
अथवा साधु चरतीत्यर्थे ‘चरेष्टः’ इत्यनेनेति प्रकरणात्माने वक्तव्यतात्पर्यसंदेहः ॥

२. हीति । अत्र ‘अपुष्टकमलकेसर-’ (३५२ पृ.) इति प्रकाशोदाहरणं
द्रष्टव्यम् ॥

३. हन्तीति । अत्र ‘तीर्थान्तरेषु ज्ञानेन समुपाजितसत्कृतिः । सुरस्रोतसिनीनेष
हन्ति संप्रति सादरम् ॥’ इत्युपजीव्यम् ॥

४. गौण्डीवीति । ‘उन्मञ्जन्मकर इवामरापगाया केनेन प्रुतिमुखमेल्य बागनयाः ।’
इत्येतत्पूर्वार्थम् ॥

शब्दार्थगतत्वेन व्यवस्थितेस्तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं हेतुः । इह तु दोषस्य 'आजम्ने' इति पदमात्रस्यैवान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वम् । पदान्तराणां परिवर्तनेऽपि तस्य तादवस्थ्यादिति पददोषत्वमेव । तथा यथेहात्मनेपदस्य परिवृत्तावपि न पददोषः, तथा हन्प्रकृतेरपीति न पदांशदोषः ।

एवं 'पद्मः' इत्यत्राप्युक्तस्य पदगतत्वं बोध्यम् । एवं प्राकृतादिव्याकरणलक्षणहानावपि च्युतसंस्कारत्वमूह्यम् ।

इह तु शब्दानां सर्वथा प्रयोगाभावेऽसमर्थत्वम् । विरलप्रयोगे निहतार्थत्वम् । निहतार्थत्वमनेकार्थशब्दविषयम् । अप्रतीतत्वं त्वेकार्थस्यापि शब्दस्य सार्वत्रिकप्रयोगविरहः । अप्रयुक्तत्वमेकार्थशब्दविषयम् । असमर्थत्वमनेकार्थशब्दविषयम् । असमर्थत्वे 'हन्त्यादयो' गमनार्थे पठिताः । अवाचकत्वे दिनादयः प्रकाशमयाद्यर्थे, न तथेति परस्परभेदः । एवं पददोषसजातीया वाक्यदोषा उक्ताः, संप्रति तद्विजातीया उच्यन्ते ।

॥

मित्यर्थः ॥ एवं पद्म इति । अप्रयुक्तस्य अप्रयुक्तत्वस्य पदगतत्वं न तु पदांशगतत्वम् ॥ इदानीं केषांचिद्दोषाणां परस्परभेदं दर्शयति—इह त्विति । सर्वथेति । यत्र ज्ञापकं नास्ति तत्रैव प्रयोगाभावः । ज्ञापकसत्त्वे तु प्रयोगोऽस्त्येव । यथा—हनघातोर्गतौ जह्यापद्धतिरित्यादिप्रयोगः । अत्र यनलोपपञ्चदशौ ज्ञापको । कुटिलं गम्यतेऽनया इति जह्या । पद्म्यां (हन्यते) गम्यतेऽत्रेति पद्धतिः । एतदर्थमेव हनघातोर्गतौ पाठः । केचित्तु—'पुनः पुनः गम्यतेऽनया' इति यनो वाक्यं कुर्वन्ति । तन्न । गत्वर्थघातोर्लक्षणे पौनःपुन्ये च यन् प्राप्त्यभावात् ॥ विरलेति । श्लेषादी प्रयोगो न त्वन्यत्र । एतेनासमर्थत्वनिहतार्थयोर्भेदो दर्शितः ॥ निहतार्थलाप्रतीतत्वयोर्भेदमाह—निहतार्थत्वमिति ॥ अप्रयुक्तत्वासमर्थयोर्भेदमाह—अप्रयुक्तत्वमिति । असमर्थत्वावाचकत्वयोर्भेदमाह—असमर्थत्वे इति । न तथा पठिताः ॥ तद्विजातीयाः पददोषविजातीया वाक्यदोषा उच्यन्ते इत्यनुपपत्तेरान्वयः ॥

1. पद्म इति । नायमेकान्ततः पुंलिङ्गप्रयुक्तः । तथा च गौवर्धनः—'पठिनपल्ल-
शकपाटं दिशि दिशि सुविनो दि शेरते पद्माः । उज्जागरेण कैरव कति राश्या रक्षितुं
रुग्मीः ॥' अतः 'यथायं दाहनाचारः धर्षदेव विमाष्यते । तथा मन्ये देवतोऽप्य
विशाचो राशमोऽयवा ॥' इति प्रकाशोदाहरणमेव वरम् ॥

2. जहति । जहन्यत इति जह्या । हन्तेर्पदप्रगतात्—'मन्त्येभ्योऽपि' इति वः ।

वर्णानां प्रतिकूलत्वं, लुप्ताहतविसर्गते ।

अधिकन्यूनकथितपदताहतवृत्ता ॥ ५ ॥

पतत्प्रकर्षता, संघौ विश्लेषाश्लीलकष्टताः ।

अर्धान्तरैकपदता समासपुनरात्ता ॥ ६ ॥

अभवन्मतसंबन्धाक्रमामतपरार्थताः ।

वाच्यस्यानभिधानं च भग्नप्रक्रमता तथा ॥ ७ ॥

त्यागः प्रसिद्धेरस्थाने न्यासः पदसमासयोः ।

संकीर्णता गर्भितता दोषाः स्युर्वाक्यमात्रगाः ॥ ८ ॥

वर्णानां रसानुगुण्यविपरीतत्वं प्रतिकूलत्वम् । यथा मम—

‘ओवट्टइ उल्लट्टइ सअणे कर्हिपि मोट्टाअइ णो परिहट्टइ । (?)

हिअएण फिट्टइ लज्जाइ खुट्टइ दिहीए सा ॥’ (?)

अत्र टकाराः शृङ्गाररसपरिपन्थिनः केवलं शक्तिप्रदर्शनाय निबद्धाः ।

एषां चैकद्वित्रिचतुःप्रयोगे न तादृशसमङ्ग इति न दोषः ।

लुप्तेति । लुप्तविसर्गता, आहतविसर्गता च । एवमधिकपदता, न्यूनपदता, कथित-
पदता च ॥ संघाविति । संघविश्लेषः संध्यश्लीलता संधिकष्टता च ॥ रसानु-
गुण्यविपरीतत्वं च प्रकृतरसविरोधिरसगतगुणव्यञ्जकत्वेन ॥ ओवट्टइ इति ।
‘उद्धर्तयति उल्लोटयति शयने कर्हिपि मोट्टायितयति नो परिहट्टयति । हृदयेन स्फि-
ट्टयति लज्जया खुट्टयति धृतेः सा ॥’ इति संस्कृतम् । विप्रलम्भवर्णनमिदम् । उद्धर्तयति
देहमुत्तानीकरोति । उल्लोटयति पार्थपरिवृत्तिं करोति । मोट्टायितभावं न करोति ।
स्फिट्टयति भ्रमयति । खुट्टयति कुण्ठिता भवति । शृङ्गाररसपरिपन्थिनः शृङ्गा-
रविरुद्धवीरवीरभक्तसौद्रगताजोगुणव्यञ्जकत्वेन शृङ्गारप्रकर्षबोधप्रतिबन्धकाः । एषां
प्रतिकूलवर्णानाम्, तादृशवर्णप्रतिकूलत्वनिबन्धनो रससमङ्गः रसप्रकर्षबोधप्रति-
बन्धः । दुःश्रवत्वनिबन्धनस्तु वर्तते एव । अत एव ‘निर्वर्ण्य पत्युर्मुखम्’ इत्यत्र
(२३ पृ.) रेफ्युक्तस्य वर्णत्रयस्य सत्वेऽपि नायं दोषः । दुःश्रवत्वं तु वर्तते
एव । ननुक्तोदाहरणे दुःश्रवत्वमेव दोष इति चेदुदाहरणान्तरं बोध्यम् । यथा—
‘दृन्दारकप्रकरमय करोम्यशङ्कमानन्दयामि मुनिदृन्दममन्दमङ्ग । भङ्गं भुजङ्गमग-
णस्य भयं नयामि त्वामन्तवातिविमसन्तमहं विधाय ॥’ रावणं प्रति श्रीरामस्यो-

१. ‘ओवट्टइ—’ इति । आकारनिक्षयमन्तरेण छन्दोमेदसानिर्णये प्राकृतन्याकारण-
बलेनापि संशोधयितुमर्थाप्रतमेतरसांप्रतम् ॥

‘गता निशा इमा बाले ॥’

अत्र लुप्तविसर्गाः । आहता ओत्वं प्राप्ता विसर्गा यत्र । यथा—

‘धीरो वरो नरो याति ॥’

‘पल्लवाकृतिरक्तोष्ठी ॥’

अत्राकृतिपदमधिकम् । एवम्—

‘सदाशिवं नौमि पिनाकपाणिम् ॥’

इति विशेषणमधिकम् ।

‘कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणेः’ इति ॥

अत्र तु पिनाकपाणिपदं विशेषप्रतिपत्त्यर्थमुपाचमिति युक्तमेव ।

यथा वा—

‘वाचमुवाच कौत्सः ॥’

अत्र वाचमित्यधिकम् । उवाचेत्यनेनैव गतार्थत्वात् ।

किरियम् । अत्र माधुर्यव्यञ्जकवर्णप्राचुर्यं वीररसस्य परिपन्थि ॥ गता इति । द्वयमपि बहुशः पात एव दोषः । विसर्गस्थितिबाहुल्ये दुःश्रवणमेव । यथा— ‘सरः सरः खलः खन्तः’ इति ॥ अधिक्रमनुपपत्त्यर्थं पदं यत्र तत्त्वम् । अप्राकृतिपदमिति । शिलापुत्रस्य शरीरमिति वत् पल्लवाकृतेः पल्लवानतिरिक्तत्वादाकृतिपदपुनरुपाचमिति भावः । अन्ये तु ‘आकृतिः संस्थानं तत्र संयोगस्वरूपमेव तत्र रक्तत्वस्य बाधादधिकपदम्’ इत्याहुः । तत्र । भाषे अभवन्मतयोगत्वस्यैव प्रसक्तेः, न त्वधिकपदत्वस्य ‘प्रभातवाता इति क्षम्पिताकृतिः’ इत्यादिप्रयोगादाकृतिशब्दस्य शरीरवाचकत्वाच्च । अन्यथा तत्र संयोगकल्पनानुपपत्तेः, इत्यपरे ॥ कुर्यामिति । पिनाकपाणेःपि धैर्यच्युतिकरणेनात्मनः शौर्यातिशयः प्रतिपादितः ॥ वाचमिति । यथा—‘देवं यजति’ ‘गन्धं जिघ्रति’ इत्यादौ संनेदेनान्यतरवैयर्थ्यमिति न्यायेन यज्ञादेः पूजाप्रहणमाप्रार्थना, तथाप्रापि वचनानोद्धारणमाप्रार्थत्वम्, न तु वचनोद्धारणार्थत्वम् । अन्यथा पीनरक्त्यं स्यात् । एवं च तादृशकारणमेवात्र शाब्दबोधविलम्बनकृतिरिति दोषव्यमस्य । गतार्थत्वादिति । वच-

१. कुर्यामिति । ‘तत्र प्रधादात्कृद्गुमाद्युभोऽपि सहायमेकं मधुमेव लब्ध्वा । कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणेर्धैर्यच्युति के मम श्विनोऽग्ने ॥’ इति समष्टम् ॥

२. वाचमिति । मधोद्वेषानीकवाहितार्थं प्रनेषरं प्रीतमना महविः । रणन्दरे-पानतपूर्वकार्यं संप्रशिक्षो वाचमुवाच कौत्सः ॥’ इति समष्टम् ॥

कच्चित्तु विशेषणदानार्थं तत्प्रयोगो युज्यते । यथा—

‘उवाच मधुरां वाचम्’ इति ॥

केचित्त्वाहुः—यत्र विशेषणस्यापि क्रियाविशेषणत्वं संभवति तत्रापि तत्प्रयोगो न घटते । यथा—

‘उवाच मधुरं धीमान्’ इति ॥

‘यदि मध्यर्पिता दृष्टिः किं ममेन्द्रतया तदा ॥’

अत्र त्वयेति पदं न्यूनम् ।

‘रतिलीलाश्रमं भिन्ते सलीलमनिलो वहन् ॥’

लीलाशब्दः पुनरुक्तः । एवम्—

‘जक्षुर्विसं घृतविकासिविसप्रसूनाः ॥’

अत्र विसशब्दस्य घृतपरिस्फुटतत्प्रसूना इति सर्वनाम्नैव परामर्शो युक्तः ।

धातुनैव वागुच्चारणस्य प्रतिपादनाद्वाचमिलस्य प्रयोगोऽनुपयुक्त एव प्रत्युत्तरान्तर-
रकल्पनाकर इति भावः ॥ न्यूनसुपादेयमप्यनुपात्तं पदं वाचकपदं यत्र तच्चैत्यर्थः ।
वाचकेति विशेषणाद्वाच्यानभिधानादस्य भेदो दर्शितः । तस्य योतकपदानभिधान-
स्वरूपत्वात् । केचित्तु—‘अध्याहारपूरणीयं पदं न्यूनपदम् । वाच्यानभिधाने त्वर्था-
हारस्यैवासंभवादनयोर्भेदः । तथाहि—‘व्यतिक्रमलवं कं मे वीक्ष्यं घामाहि ! हुप्यति’
इत्यत्र व्यतिक्रमलव्ययोः समाससत्त्वेऽध्याहार्यापिकारेणापि व्यतिक्रमीयत्यलभास-
मुचयस्यासंभवात् । किं तु वस्त्वन्तरस्यैव समुच्चयात्’ इत्याहुः । तत्र । ‘गुणशतमपि
दोषः कश्चिदेकोतिवृद्धः क्षपयति यदि नान्यस्तद्विरोधी गुणोऽस्ति’ इत्यादौ गुणशतयोः
समासत्त्वेऽप्यधिकारेणैकव्यादिगुणसमुच्चयदर्शनात् । ययितमर्थपौनरुक्त्याभावेऽपि
द्विरुपात्तं पदं यत्र तत्त्वम् । एकस्यैवार्थस्यैकशब्देन द्विरुपादाने किमिदं पदं नानार्थ-
स्वेनार्यान्तरवोधकम्, उत तस्यैवार्थस्य प्रतिपादकमिति प्रतिबंधानप्रसङ्गे शाब्द-

१. जक्षुरिति । ‘सलुः पयः पपुरनेनिलुरम्बरणि जक्षुर्विसं घृतविकातिविसप्रसूनाः ।
सैन्याः श्रियामनुपभोगनिरर्थकत्वदोषप्रवादमघृतजक्षगनिन्नगानाम् ॥’ इति ॥

हंतवृत्तं लक्षणानुसरणेऽप्यश्रव्यं रसानुगुणमप्राप्तगुरुभावान्तलघु च ।
क्रमेण यथा—

बोधविलम्बनं दूषकताधीजमत्र बोध्यम् ॥ हतवृत्तस्य त्रिविध्यमाह—हतमिति ।

1. अश्रव्यमिति । इह केषांचन वृत्तानां श्रव्यत्वाश्रव्यत्वज्ञप्तये कतिचन नियमाः प्रदर्शयन्ते—‘समासैः शुद्धतानामसमासैर्महीयसाम् । शोभा भवति भव्यानामुपयोगव-
शेन वा ॥ अनुगुणन्दसां भेदे कैश्चित्सामान्यलक्षणम् । यदुक्तं पञ्चमं कुर्याच्छुषु पष्ठ तथा
गुरु ॥ तत्राप्यनियमो दृष्टः प्रबन्धे महतामपि । तस्मादव्यभिचारेण श्रव्यतैव गरीयसी ॥’
यथा—‘तदन्वये शुद्धिमति’ इति कालिदासोक्तौ । ‘उपजातिविकल्पानां सिद्धो यद्यपि
संकरः । तथापि प्रथमं कुर्यात्पूर्वपादाक्षरं लघु ॥ गुर्वक्षरेण संखंडं ग्रन्थियुक्तमिवाग्रतः ।
करोति प्रथमं स्थूलं किञ्चित्कर्णकदर्शनाम् ॥’ यथा—‘अस्त्युत्तरस्याम्’ इत्यत्र । ‘व्यर्ध-
रुयधरैरेव च्छेदैराभाति दोषकम् । अतोऽव्यैरधिकैर्वापि यतिं तालमिबोद्धति ॥ शत्रुन्ता-
क्षरसंयोगैः किञ्चित्कार्कश्यकारिभिः । अन्ते विसर्जनीयैश्च शालिनी याति दीप्तताम् ॥
विसर्गयुक्तैः पादान्तैर्विराजति रयोद्धता । कलापरिचयैर्वाता लटभेव प्रगल्भताम् ॥
साकारासैर्विसर्गान्तैः सर्वपादैः सविभ्रमा । स्वागता स्वागता भाति कविकर्मविलासिनी ॥
द्वुत्ताललयैरेव व्यक्तं रुक्षाक्षरैः पदैः । प्रनर्वयति यच्चित्तं तस्योटकमनीप्सितम् ॥ असम-
स्तापदैः पादसंघिविच्छेदसुन्दरम् । सर्वपादैर्विसर्गान्तैर्विशलं यालनर्षताम् ॥ प्रारम्भे द्रुत-
विन्द्यासं पर्यन्तेषु विलम्बितम् । विच्छिद्यता सर्वपादानां भाति द्रुतविलम्बितम् ॥ आकारम-
न्धरैः प्रायः पादे पादेऽधरैस्त्रिभिः । क्षोपाक्षरैर्द्वुत्तरैः प्रहर्षाय प्रहर्षिणी ॥ वसन्ततिलक-
स्यामे साकारे प्रथमाक्षरे । ओजसा जायते कान्तिः सविकासविलासिनी ॥’ यथा रसाक-
रस्य—‘कण्ठश्रिय कुवलयस्तवकाभिरामशामानुकारविकटच्छविकालकूटम् । विभ्रस्तुखानि
दिशानाहुपदारपीतधूपोत्थधूममलिनानिव धूर्जेटिर्वः ॥’ ‘आकारेऽपि कृते पूर्वं वधेऽव्य-
पदपेशले । वसन्ततिलक धत्ते निर्गन्धि रमणीयताम् ॥ विसर्गहीनपर्यन्ता मालिनी न
विराजते । चमरी छिन्नपुच्छेव बह्नीवाखनपल्लवा ॥ द्वितीयापे समस्वाभ्यां पादाभ्यां
मालिनी वरा । प्रथमार्थे समस्वाभ्यां पादाभ्यामवरा मता ॥ प्रथमं अधरैरेच्छेदस्तत्त्रिच-
तुरक्षरैः । पञ्चाक्षरैश्च पर्यन्ते नकुंठं याति चारुताम् ॥’ यथा धीरदेवस्य—‘तत्र गतप्रप्रप्र-
नृदुताम्रजलक्षरणश्लकलहंसनूपुरवरणविना मुखरः । महिषमहासुरस्य शिरसि प्रसभं
निहितः कनकमहीधरेन्द्रगुरुणां कथमम्ब ! गतः ॥’ ‘असमासैः पदैर्भाति पृथ्वी पृथ्वी पृथ-
विस्वतैः । समासग्रन्थिभिः सैव याति संकोचपर्यताम् ॥’ पृथक्पदा यथा मम—‘दवीयति
मनोहरा म्यतिकरे तु दुःखप्रदा मनागपि निषेविता दृश्यकम्पलीलावहाः । अनन्तपदो-
पिकालुदिनवृष्टयः केवलं कदाचन करालतां दधति यत्र कायस्यवत् ॥’ यत्र बदरिका-
ग्रमे । ‘पृथ्वी साकारगन्भीरैरोज-सर्भिभिरधरैः । समासग्रन्थियुत्तरपि याति प्रदुष्ट दीर्घ-
ताम् ॥’ यथा—‘महाप्रलयमारुत-’ इत्यादि । ‘स्वराश्ररुचिच्छेदैर्विमात्रि हरिणीपदैः ।
ग्रन्थेर्गन्थिषुदेव याति निःस्पन्दसंगताम् ॥ त्रिषु पादेषु विशान्तविलासेर्लटिवापदैः । अन्ते

‘हन्त संततमेतस्या हृदयं भिन्ते मनोभवः कुपितः ॥’

‘अयि मयि मानिनि ! मा कुरु गानम् ॥’

इदं वृत्तं हास्यरसस्यैवानुकूलम् ।

‘विकसितसहकारभारहारिपरिमल एव समागतो वसन्तः ॥’

यत्पादान्ते लघोरपि गुरुभाव उक्तस्तस्यैत्र द्वितीयचतुर्थपाद-

अप्राप्तगुरौत्वमन्तलयु यत्र तत् ॥ हन्तेति । अत्र प्रथमद्वितीयगणौ भग्नरस-
कारी, अनयोः सान्निध्यमध्वयं तत्र सभ्यानामनुभवसिद्धम् ॥ गुरुभाव उक्त
इति । ‘सानुस्वारथ दीर्घथ विसर्गं च गुरुर्भवेत् । वर्णः संयोगपूर्वथ तथा पादा-

वर्तमानगतिर्हरिणी हारिणीतरान् ॥ शिखरिण्याः समारोहासहजैर्वाजसः स्थितिः । सैव
शुभनिसर्गान्तैः प्रयास्यन्तमुज्जतिम् ॥ शिखरिण्याः परेदिष्टमैः स्वरूपं परिदीयते । मुक्ता-
ताया निःशुभमुक्तुंकापाडैरिव ॥ मन्थराकान्तविलम्बेष्वधराभिः प्रथमाक्षरैः । मध्यपट्टेऽ-
तिचतुरे मन्दाकान्ता विराजते ॥’ यथा—‘मदावर्तं जनपदमधः—’ इत्यादि । ‘साकारप-
क्षरैः पादपर्यन्तैः सविसर्गकैः । शार्दूलक्रीडितं धत्ते तैजोत्रीविण्मूर्धितम् ॥ विसर्जनीयस्योत्तेन
यद्वैभिस्रोत्रैरिव । शार्दूलक्रीडितं याति पठि सायासतामिव ॥ विच्छिन्नपादं पूर्वाधे द्विती-
याधे समासवत् । शार्दूलक्रीडितं भाति विपरीतमतोऽभमम् ॥ आपन्तयोयुंशोऽर्पकान्ता
सर्पातिशयिनोः । शार्दूलक्रीडितं धत्ते मध्ये सत्रौऽवोत्रतिम् ॥’ यथा—‘गाहन्ता महिषाः—’
इत्यादि । ‘आपन्ताकारविरहासपर्यन्ते चाविसर्गतः । शार्दूलक्रीडितं सप्त रूपं नैवोपल-
भ्यते ॥’ यथा—‘यत्त्वधेयसमानकान्ति—’ इत्यादि । ‘सुकुमाररसस्यात्र रक्षार्थं वृत्तमुद-
त्तम् । दावपाकेनैव गदितं कविना नीतमल्पताम् ॥ आकार्युक्त्यादिपर्यन्तान्तनिसर्गिणी ।
असंख्यतविरामा च राजते सन्धरातराम् ॥ आपन्ताकारविरहाग्रन्धरोपः स्फुरोऽपि नः ।
अविश्रुतैर्विसर्गान्तैः सन्धराया समीहते ॥’ इत्यादि सहृदयानुभवसिद्धम् ॥

२. रसानुगुणमिति । केषांचन वृत्तानां रसानुगुण्यं प्रदर्शयते—‘आरम्भे सर्गबन्धस्य
कथाविल्लखरधंमहे । शमोपदेशवृत्तान्ते सन्तः संसन्त्यनुष्ठुमम् ॥ मृगारालम्बनोदारनायि-
कासुपवर्णनम् । वसन्तादि तद्वत् च सुच्छायमुपजातिभिः ॥ रथोद्धता विभावेषु मग्या
चन्द्रोदयादिषु । धामुष्पप्रयुगा नीतिर्बन्धनेन विराजते ॥ वसन्ततिलकं भाति संकरे वीर-
रौद्रयोः । कुर्वीतसर्गस्य पर्यन्ते भासिनीं हृतवालवत् ॥ उपपन्नपरिच्छेदकाले शिखरिणी बरा ।
औदार्यरुचिरौचित्यविचारे हरिणी मता ॥ साक्षेपक्रोधधिकारे पर पृथ्वी भरक्षमा । प्राग्दं
प्रवास्यस्यसने मन्दाकान्ता विराजते ॥ शीर्षस्तथै नृपादीना शार्दूलक्रीडितं नतम् । सानेग-
पवनादीनां वर्णने सन्धरा बरा ॥ रोधकतोऽकनकुंठ्युक्तं मुक्तकमेव विराजति सत्तम् ।
निर्विषयस्य रसादिषु तेषां निर्विनयमक्ष सदा विनियोगः ॥’ इति ॥

१. विकसितेति । ‘विकसितसहकारभारहारिपरिमलगुञ्जितपुञ्जितद्विरेकः । नवकिसलय-
चारुचामरश्रीद्वैरि मुनेरपि मानसं वसन्तः ॥’ इति प्रकाशोदाहरणानुरूपम् ॥

विषयम् । प्रथमतृतीयपादविषयं तु वसन्ततिलकादेरेव । अत्र 'प्रमुदि-
तसौरभ आगतो वसन्तः' इति पाठो युक्तः । यथा वा—

'अन्यास्ता गुणरत्नरोहणभुवो धन्या मृदन्थैव सा
संभाराः खलु तेऽन्य एव विधिना यैरेष सृष्टो युवा ।
श्रीमत्कान्तिजुषां द्विषां करतलात्स्त्रीणां नितम्बस्थला-
दृष्टे यत्र पतन्ति मृदमनसामस्त्राणि वस्त्राणि च ॥'

अत्र वस्त्राणि चेति बन्धस्य श्लथत्वश्रुतिः । 'वस्त्राप्यपि' इति पाठे
तु दार्ढ्यमिति न दोषः । 'इदमप्राप्तगुरुभावान्तलघु' इति काव्यप्रका-
शकारः । वस्तुतस्तु 'लक्षणानुसरणेऽप्यश्रव्यम्' इत्यन्ये ।

'प्रोज्ज्वलज्ज्वलनज्वालाविकटोरुसटाच्छटः ।

श्रासक्षिसकुलक्षमाभृत्पातु वो नरकेसरी ॥'

न्तगोऽपि वा ॥' इत्यादिनेति शेषः ॥ द्वितीयचतुर्थपादेति । इह प्रथमपा-
दान्तस्य शुरुत्वाप्राप्तौषु इति भावः ॥ पतरप्रकर्षत्वं च द्विविधम्, बन्धस्य
पूर्वापेक्षया उत्तरोत्तरत्र शैथिल्यादनुप्राप्तपाताय निकर्षविशेषः । तदुक्तम्—'पत-
त्प्रकर्षं बन्धस्य शैथिल्यादुत्तरोत्तरम् । पूर्वानुसारतः कोऽपि निकर्षो यत्र जायते ॥'
इति । क्रमेणोदाहरति—अन्यास्ता इति । गुणरत्नस्य रोहणभुवो जन्मस्थानानि ।
मृच्छरीरारम्भमृष्टिवीसंभारा उपकरणानि । अन्ये विलक्षणाः । यैरिति प्रागुक्त-
त्रितयपरामर्शः । 'कचिद्भिन्नविभक्तयोः' इत्यनुशासनाद् यत्पदस्य परिलिङ्गवचन-
प्राहित्वम् । अन्यथा तत्पदत्रयानाह्वापूरणं न स्यात् । यत्र युनि दृष्टे सति द्विषां
करतलादस्त्राणि, स्त्रीणां नितम्बस्थलाद्वस्त्राणि च पतन्तीत्यर्थः । श्रीमदित्यादि
मूढेत्यादि च विशेषणमुभयेषाम् । मोहधैक्य भयेन, अन्यत्र पाप्मेन ॥ लक्षणा-
नुसरणेऽपि चतुर्थपादान्तस्य लघोर्गुहत्वप्रापकशासनत्वेऽपि ॥ सटा सिंहासिरो-
रहः । छटा समूहः ॥ क्रमेणेति । प्रथमपादे संयुक्तवर्णत्रयेण चानुप्रास इत्यलन्त-
मुत्पटः । द्वितीयपादे टकारत्रयेणैवेति तदपेक्षयापट्टः । तृतीयपादे तु सकार-
द्वयेनेवेति ततोऽप्यपट्टः । चतुर्थपादे मृदुवर्णद्वयेनेवेति सर्वापट्ट इत्यर्थः । अत्र

1. वसन्ततिलकादेरिति । आदिपदेनेन्द्रजोषेन्द्रजयोः संमहः । एवंवापेयु इत्येयु
प्रथमतृतीयपादावसाने एतुवर्णसंज्ञापेऽपि अग्यशा नापशीपते । अत्र परोक्षम्—'न
पादान्तलघोर्गुहत्वं च सर्वत्र ।' इति । पादान्तलघोर्गुहत्वं प्रदोक्ष्यं न सर्वत्र न सर्व-
सिन्धुश्च इति तदर्थः ॥

अत्र क्रमेणानुप्रासप्रकर्षः पतितः ।

‘दलिते उत्पले एते अक्षिणी अमलाङ्गि । ते ॥’

एवंविधसंधिविश्लेषस्यासकृत्प्रयोग एव दोषः । अनुशासनमुल्लङ्घ्य
चृतभङ्गमात्रेण संधिविश्लेषस्य तु सकृदपि । यथा—

‘वासवाशामुखे भाति इन्दुश्चन्दनविन्दुवत् ॥’

‘चलण्डामरचेष्टितः’ इति ॥

अत्र संधौ जुगुप्साव्यञ्जकमश्लीलत्वम् ।

‘उर्व्यसावत्र तर्वाली मर्वन्ते चार्ववस्थितिः ॥’

चतुर्थपादस्य शैथिल्येनापि निकर्यो बोध्यः ॥ विसंधिकमुदाहरति—दलिते इति ।
विकसिते इत्यर्थः ॥ एवंविधेति । अनुशासनसिद्धेत्यर्थः ॥ सकृदपीति ।
सकृत्प्रयोगेऽपि दोष इत्यन्वयः ॥ वासवाशामुखे पूर्वादिशि । अत्र ‘नित्यं संहितै-
कपदवत् पादेष्वर्थान्तवर्जम्’ इत्यनुशासनात् पदे संधेर्नित्यत्वमिति तल्लङ्घनादपि
इत्यर्थः ॥ चलन्निति । ‘वेगाद्दृष्टीय गगने चलण्डामरचेष्टितः । अयमुशीयते पक्षी
ततोऽत्रैव रुचिं कुरु ॥’ चलन् यथा स्यात्तथेत्यर्थः । डामरमुद्गतं चेष्टितं यस्य सः ।
अत्रेति । चलण्डामरैत्यर्थः । संधावुत्पन्नलण्डाशब्दस्यापभ्रंशविधया पुंयञ्जनव्य-
ञ्जकत्वाजुगुप्सा । ‘रुचिं कुरु’ इत्यत्र स्त्रीगुह्याङ्गव्यञ्जकचिक्कुशब्दोत्पत्त्या व्रीडा ।
अमङ्गलश्लीलसंधिक्षु ‘भजते ध्रुवमृतम्’ इत्यत्र बोध्यः । ऋतं सत्त्वं भजत इति
संधिवशादमङ्गलम् ॥ उर्व्यसाविति । उर्वी महती तर्वाली वृक्षश्रेणी मर्वन्ते
निर्जलभूम्यन्ते । चारुवस्थितिर्यस्याः सा । अर्धान्तरे भिन्नवान्यघटितपदार्थं
एकमेव पदं यस्य । अत्र पण्यार्थो घटकत्वम्, तथा च यद्घटकमेकमेव पदं भिन्न-
वाक्यघटितपदार्थं वर्तते तत्त्वम् । तच्चोत्तरार्धादी पूर्वार्षान्ते च संभवति । तत्रा-

1. एवंविधेति । प्रगृह्यादिहेतुकस्येत्यर्थः । तत्र प्रगृह्यहेतुको विशेषः ‘दलिते उत्पले-’
इत्यत्र दर्शित एव । असिद्धिहेतुकः ‘तत उदित उदारदारहारिणुतिरुचैरुदयाचलादिनेन्दुः ।
मिनपंच उदात्तकान्तकान्तिर्वत मुक्तामणिवच्चकास्त्यनर्षः ॥’ इत्यादौ द्रष्टव्यः । अत्र हि
‘लोपः शाकल्यस्य’ इति सूत्रेण विहितस्यापि लोपस्य ‘आहुणः’ इत्यनेन प्राप्तं गुणं प्रति
‘पूर्वत्रासिद्धम्’ इत्यनेनासिद्धिविधानादसिद्धिहेतुकोऽयं विशेषः । इह वन्धशैथिल्यमेव
दुष्टिवीजम् ॥

2. चलन्निति । ‘वेगाद्दृष्टीय गगने चलण्डामरचेष्टितः । अयमुत्तपते पक्षी ततोऽत्रैव
रुचिं कुरु ॥’ इति शेषः ॥

3. उर्वीति । ‘नात्रज्ञं युज्यते गन्तुं शिरो नमय तन्मनाः ॥’ इत्युत्तरार्थम् ॥

अत्र संघौ कष्टत्वम् ।

‘इन्दुर्विभाति कर्पूरगौरैर्धवल्यन्करैः ।’

जगन्मा कुरु तन्वङ्गि ! मानं पादानते प्रिये ॥’

अत्र जगदिति प्रथमार्धे पठितुमुचितम् ।

‘नाशयन्तो घनध्वान्तं तापयन्तो वियोगिनः ।

पतन्ति शशिनः पादा भासयन्तः क्षमातलम् ॥’

अत्र चतुर्थपादो वाक्यसमाप्तावपि पुनरात्तः ।

अभवन्मतसंबन्धो यथा—

‘या जयश्रीर्मनोजस्य यया जगदलंकृतम् ।

यामेणाक्षीं विना प्राणा विफला मे कुतोऽद्य सा ॥’

अत्र यच्छब्दनिर्दिष्टानां वाक्यानां परस्परनिपेक्षत्वात्तदेकान्तःपाति-
नैणाक्षीशब्देनान्येषां संबन्धः कवेरभिमतो नोपपद्यत एव ।

‘यां विनामी वृथा प्राणा एणाक्षी सा कुतोऽद्य मे ॥’

इति तच्छब्दनिर्दिष्टवाक्यान्तःपातित्वे तु सर्वैरपि यच्छब्दनिर्दिष्ट-
वाक्यैः संबन्धो घटते । यथा वा—

‘ईक्षसे यत्कटाक्षेण तदा धन्वी मनोभवः ।’

यमुदाहरति—इन्दुरिति । अन्त्यं यथा—‘जगत्प्रकाशयन्निन्दुः करैः शुभ्रैर्विभाति
मा । मानमायतनेत्रान्ते ! कुरु पादानते प्रिये ॥’ अत्रमेतिपदमुत्तरार्धे पठितुमुचि-
तम् । अत्रार्धान्तरोक्तपदस्य यथायथमुत्तरत्र पूर्वत्र वा वाक्ये निराकाङ्क्षत्वप्रतिसं-
धानेन शाब्दबोधविलम्बनमेव दूषकतावीजम् ॥ समाप्तमन्वयबोधजननोभिराकाङ्क्ष-
मपि विशेष्यं पुनर्विशेषणान्तराकाङ्क्षया उक्तं यत्र तत्त्वम् । तदुदाहरति नाशयन्त
इति । अत्राकाङ्क्षान्तरकल्पनेन शाब्दबोधविलम्बनं दूषकतावीजम् । अमवन्न-
संभवन्मत इष्ट-संबन्धो यत्र तत्त्वम् । विवक्षितान्वयासंभव इति यावत् । स च
कविसिरावाङ्गतया कवियोग्यतया ॥ या जयश्रीरिति । कुतः कुत ॥ अन्येषां
यत्पदानाम् ॥ नोपपद्यते इति । भिन्नविभक्तिव्यादित्यर्थः । अत्र यामेणाक्षी-
मित्यन्वयो निराकाङ्क्षत्वादसंभवः । विभक्तिविपरिणामेनाश्रान्वयः संभवतीत्यसंतो-
पादाद्—यथा चेति । अत्रेति । यदिति परं न कालार्थकं तदेति तु कालार्थकम्,
तयोरभेदान्वयो योग्यताविरहात् संभवतीति भावः । ननु यदित्यव्ययं यथार्थकम्-

अत्र यदित्यस्य तदेत्यनेन संबन्धो न घटते । 'ईक्षसे चेत्' इति तु युक्तः पाठः । यथा वा—

‘ज्योत्स्नाचयः पयःपूरस्तारकाः कैरवाणि च ।

रौजति व्योमकैसासाराजहंसः सुषाकरः ॥’

अत्र व्योमकासारशब्दस्य समासे गुणीभावात्तदर्थस्य न सर्वैः संयोगः । विधेयाविर्मर्शे यदेवाविमृष्टं तदेव दुष्टम् । इह तु प्रधानस्य कासार-पदार्थस्य प्राधान्येनापतीतेः सर्वोऽपि पयःपूरादिपदार्थस्तदङ्गतया न प्रतीयते, इति सर्ववाक्यार्थविरोधावभासः । इत्युभयोर्भेदः ।

‘अनेन च्छिन्दता मातुः कण्ठं परशुना तव ।

वदस्पर्द्धः कृपाणोऽयं लज्जते मम भार्गव ! ॥’

अत्र भार्गवनिन्दायां प्रयुक्तस्य मातृकण्ठच्छेदनस्य परशुना सह संबन्धो न युक्त इति प्राच्याः । परशुनिन्दामुखेन भार्गवनिन्दाधिक्य-मैव वैदग्ध्यं द्योतयतीत्याधुनिकाः ।

अक्रमता यथा—

‘समय एव करोति बलावलं प्रणिगदन्त इतीव शरीरिणाम् ।

शरदि हंसरवाः पक्षीकृतस्वरमयूरमयू रमणीयताम् ॥’

प्वस्ति, तथापि तदेत्यस्यान्वयः संभवतीत्यक्षेपेण—यथा वेति ॥ कासारः सरः । अत्र वाक्यनय एव कासारशब्दस्य योगः कवेरभिमतः स तावत् समभिव्याहार-विशेषरूपावाह्याविरहात् घटते इत्याह—अत्रेति । गुणीभावाद्द्विशेषणत्वेनाविगततया विश्लेषाभावात् । तदर्थस्य कासारशब्दस्य सर्वैः पयःपूरादिभिः । व्यो (मि सरति) इति तु युक्तः पाठः ॥ विधेयाविर्मर्शस्य भेदं दर्शयति—विधेयेति । भार्गवनिन्दायामिति प्रतिपाद्यायामित्यर्थः । मातृकण्ठच्छेदनस्य मातृकण्ठच्छेदनकर्तृत्वस्य । परशो छेदनस्य करणत्वमेव न तु कर्तृत्वम् । यद्वा परशो मातुरित्यस्य संबन्धाभावा-दवशिष्टस्य संबन्धो न संभवति । प्राच्याः प्राचीनाः । आधुनिका इति । शयमाशयः—तोषेणगुणकेन मातुरित्यस्य संबन्धः स्थाली पर्वतीतिवत् करणस्यापि कर्तृत्वारोपः । परशोरारोपितेनापि क्षीवककर्तृत्वेन पातकं संभाव्यते, तव तु सुरयनेन मातृवधकर्तृत्वेन सुतरानतिपातकमिति । अस्य शाब्दबोधविषयकत्वं प्रकृतावीजम् ॥ अक्रमतेति । अविद्यमान स्वार्थान्वितार्थरूपदप्रत्यासत्तिरूप-

१. 'राजते' क-ल. २. 'काशारे राजहंस' घ. ३. 'राजति' घ. ४. 'न' ना. कि. क. घ. पुलकयोः. ५. 'धर्मः क.' क. 'क' इति ना. कि. घ. गुणके. ६. 'मर्ते ह' क-ल. ७. 'छेदन-कर्तृत्व' घ. ८. 'इत्यादिवत्' पुलकान्तरे.

अत्र यदित्यस्य तदेत्यनेन संबन्धो न घटते । 'ईक्षसे चेत्' इति तु युक्तः पाठः । यथा वा—

‘ज्योत्स्नाचयः पयःपूरस्तारकाः कैरवाणि च ।

राजति व्योमकासारराजहंसः सुधाकरः ॥’

अत्र व्योमकासारशब्दस्य समाप्ते गुणीभावात्तदर्थस्य न सर्वैः संयोगः । विधेयाविमूर्शं यदेवाविमृष्टं तदेव दुष्टम् । इह तु प्रधानस्य कासार-पदार्थस्य प्राधान्येनाप्रतीतेः सर्वोऽपि पयःपूरादिपदार्थस्तदङ्गतया न प्रतीयते, इति सर्ववाक्यार्थविरोधावभासः । इत्युभयोर्भेदः ।

‘अनेन च्छिन्दता मातुः कण्ठं परशुना तव ।

वद्धस्पर्द्धः कृपाणोऽयं लज्जते मम भार्गव ! ॥’

अत्र भार्गवनिन्दायां प्रयुक्तस्य मातृकण्ठच्छेदनस्य परशुना सह संबन्धो न युक्त इति प्राच्याः । परशुनिन्दामुखेन भार्गवनिन्दाधिक्यमेव वैदग्ध्यं द्योतयतीत्याधुनिकाः ।

अक्रमता यथा—

‘समय एव करोति बलावलं प्रणिगदन्त इतीव शरीरिणाम् ।

शरदि हंसखाः परुषीकृतस्वरमयूरमयू रमणीयताम् ॥’

प्यस्ति, तथापि तदेत्यस्यान्वयः संभवतीत्यरुचेराह—यथा वेत्ति ॥ कासारः सरः । अत्र वाक्यत्रय एव कासारशब्दस्य योगः कवेरभिमतः स तावत् समभिव्याहार-विशेषरूपाकाङ्क्षाविरहान्न घटते इत्याह—अत्रेति । गुणीभावाद्दिशोपपत्वेनान्विततया विलेपाभावात् । तदर्थस्य कासारशब्दस्य सर्वैः पयःपूरादिभिः । न्यो (त्रि सरति) इति तु युक्तः पाठः ॥ विधेयाविमूर्शस्य भेदं दर्शयति—विधेयेति । भार्गवनिन्दायामिति प्रतिपाद्यायामित्यर्थः । मातृकण्ठच्छेदनस्य मातृकण्ठच्छेदनकर्तृत्वस्य । परशो छेदनस्य करणत्वमेव न तु कर्तृत्वम् । यद्वा परशो मातुरित्यस्य संबन्धाभावाद्दशशिष्टस्य संबन्धो न संभवति । प्राच्याः प्राचीनाः । आधुनिका इति । अयमाशयः—तत्रैतन्नपुपकेन मातुरित्यस्य संबन्धः स्थाली पर्वतीतिवत् करणस्यापि कर्तृत्वारोपः । परशोरारोपितेनापि त्रिवधकर्तृत्वेन पातकं संभाव्यते, तव तु मुख्येनैव मातृवधकर्तृत्वेन नुतरामतिपातकमिति । अस्य शाब्दबोधविषयकत्वं दूषकताधीजम् ॥ अक्रमतेति । अविद्यमान स्वार्थान्वितार्थकपदप्रत्यासत्तिरूप-

१. 'राजते' क-ख. २. 'वासारे राजहंस' घ. ३. 'राजति' घ. ४. 'न' ना. क. घ. पुस्तकयोः. ५. 'धके क.' क; 'क' इति नास्ति प्र-पुस्तके. ६. 'मये तु' क-ख. ७. 'छेदनकर्तृत्वस्य' घ. ८. 'इत्यादिवत्' पुस्तकान्तरे.

अत्र परामृश्यमानवाक्यानन्तरमेवेतिशब्दोपयोगो युज्यते, न तु प्रणिगदन्त इत्यनन्तरम् । एवम्—

‘द्वयं गतं संप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः ।

कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥’

अत्र त्वमित्यनन्तरमेव चकारो युक्तः ।

अमत्परार्थता यथा—

‘राममन्मथशरेण ताडिता—’(१५३ पृ.) इत्यादि ।

अत्र शृङ्गाररसस्य व्यञ्जको द्वितीयोऽर्थः प्रकृतरसविरोधित्वाद्-निष्ठः ।

वाच्यस्थानभिधानं यथा—

‘व्यतिक्रमलवं कं मे वीक्ष्य वामाक्षि ! कुप्यसि ॥’

अत्र व्यतिक्रमलवमपीत्यपिरवश्यं वक्तव्यो नोक्तः । न्यूनपदत्वे वाचकपदस्यैव न्यूनता विवक्षिता । अपेस्तु न तथात्वमित्यनयोर्भेदः ।

एवमन्यत्रापि । यथा वा—

‘चरणानतकान्तायास्तन्वि ! कोपस्तथापि ते ॥’

अत्र चरणानतकान्तासीति वाच्यम् ।

क्रमो यत्र तत्त्वमित्यर्थः । वाचकपदस्योक्तक्रमाभावेऽस्थलस्थपदत्वम्, इदं तु तदित-
रपदस्यैवेति ततोऽस्य भेदः ॥ समय इति । परपीकृतस्वरमयूरं यथा स्यात्तथा
रमणीयतां अयुः । प्राप्तयन्त इत्यर्थः ॥ द्वयमिति । शिवप्राप्त्यर्थं तपस्वन्तीं
पार्वतीं प्रति ब्रह्मचारिण्यधारिणः शिवस्योक्तिरियम् । कपालिशिवस्य कलावतश्च-
न्द्रस्य नेत्रकौमुदी नयनानन्दजनिका । अस्य प्रत्यासत्तिकल्पनेन शाब्दबोधविल-
म्बनं दूषकतापीजम् ॥ अमत्तः प्रकृतविरुद्धः प्रकृतरसविरोधिरसव्यञ्जकः व्यञ्ज-
परः श्लेषादिना प्रतीयमानो द्वितीयोऽर्थो यत्र तत्त्वम् ॥ रामेति । व्याख्यातमिदं
श्राक् (१५३ पृ.) प्रकृतेति । प्रकृतो धीमत्सरसस्तद्विरोधित्वात्तद्विरोधिश्शृङ्गारव्यञ्ज-
कत्वात् । अस्य प्रकृतरसापकर्षकत्वं दूषकतानीजम् ॥ वाच्यस्यावश्यं वक्तव्यस्था-
नभिधानम् ॥ न्यूनपदत्वादस्य भेदं दर्शयति—न्यूनेति । न तथात्वं न च वा-
चकत्वम् । पदान्तरप्रत्यासत्तिं विना स्वार्थबोधनासामर्थ्यादित्यर्थः । न्यूनपदत्वे वाच-
कत्वाविपक्षयोः पुनरुक्तोदाहरणं तस्यैवेत्युदाहरणान्तरमाह—यथा वेति । अत्र
चरणेति । तथापीलस्य भिन्नवाक्यार्थसापेक्षत्वादिति भावः । पूर्वनापेरप्यादारेण

भग्नप्रक्रमता यथा—

‘एवमुक्तो मन्त्रिमुख्यै रावणः प्रत्यभाषत ॥’

अत्र वचधातुना प्रक्रान्तं प्रतिवचनमपि तेनैव वक्तुमुचितम् । तेन ‘रावणः प्रत्यबोचत’ इति पाठो युक्तः । एवं च सति न कथितपदत्व-
दोषः । तस्योद्देश्यप्रतिनिर्देश्यव्यतिरिक्तविषयकत्वात् । ईह हि वचन-
प्रतिवचनयोरुद्देश्यप्रतिनिर्देश्यत्वम् । यथा—

‘उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च ॥’

इत्यत्र हि यदि पदान्तरेण स एवार्थः प्रतिपाद्यते तदान्योऽर्थ
इव प्रतिभासमानः प्रतीतिं स्थायति ।

शाब्दबोधविलम्बनम्, उत्तरत्र तथापीत्यन्वयेन शाब्दबोधविलम्बनं दूषकतापीजम् ॥
भग्नप्रक्रमतेति । भग्नो विच्छिन्नः प्रक्रमं प्रस्तावो यस्य तत्त्वम् । प्रस्तावधात्रा-
काङ्क्षितप्रकारकोऽर्थः । यथेन प्रकारेण प्राङ्निर्दिष्टं तस्य तत्प्रकारेणानुक्तिरेव भङ्गः ।
तथा च प्रत्युत्थिताकाङ्क्षविषयीकृतेन प्रकारेण पश्चादनुक्तिः क्रमभङ्ग इति फलितम् ।
एवमुक्त इति । अत्रैवमुक्तमिति साकाङ्क्षवाक्येनोत्थापिता प्रतिवचनस्याकाङ्क्षा,
सा च पूर्वोक्तशब्दविशिष्टमेव प्रतिवचनं विषयीकरोति । अत्र आकाङ्क्षिताया वचधा-
तुरूपप्रकृतेः प्रकारस्य भाषधातुनिर्देशाद्भङ्गः । तेनैव वक्तुमुचितमिति । तथा
सति प्रथमोत्थापिताकाङ्क्षापूरणं भवतीति भावः । ननु ‘प्रत्यबोचत’ इति पाठे कथि-
तपदत्वदोषप्रसङ्ग इत्यत आह—एवं च सतीति । एवं सतीत्यर्थः । तस्य
कथितपदत्वस्य । उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभावे तु कथितपदत्वं गुण एव । तदुक्तम्—‘प्र-
क्रमस्यान्यथाभावे स एव तु महान्गुण’ इति । स एव कथितपदत्वदोष एव ॥
उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभावश्च त्रिविधः । एकविधेयार्थमुद्दिष्टस्य विधेयान्तरे प्रतिनिर्देश
इत्येकः । यथा—उदेतीति । अनोदयकालीनताम्रत्वविधावुद्दिष्टस्य सवितुरस्तम-
यकालीनताम्रत्वविधावुद्देश्यतया प्रतिनिर्देशः । एवोद्देशेन विहितस्योद्देशान्तरे
विधेयतया प्रतिनिर्देश इत्यपरः । यथा—एवमुक्त इति । अत्र मन्त्रिमुख्योद्देशेन

1. उद्देश्येति । उद्देश्यः प्राक्प्रत्यावित एव प्रतिनिर्देश्यः पुनः प्रत्यान्यो यत्र तस्मात्
व्यतिरिक्तो विषयो यस्य तथा । पूर्वापरयोरेकरूपत्वप्रतिपत्तये यत्र प्राङ्निर्दिष्टस्याभस्य
तेन शब्देन तेन च रूपेण पुनर्निर्देश्यावश्यकत्वं तदतिरिक्तस्य कथितपदत्वदोषः । इह
त्वभेदशेषनायं पुनरुक्तिरुक्तार्थवद्वा । अयमेवार्थः ‘उदेति सविता—’ इति दृष्टान्तभूतो-
दाहरणेन विशदयिष्यते । एतदुत्तरार्थं तु ‘सपत्नी च विपत्नी च महतामेकरूपता ॥’ इति ॥

2. पदान्तरेणेति । ‘एक एवास्तमेति च’ इत्याकारेण ॥

1. ‘-विषयत्वम्’ पृ. ३. ‘इह हि—’ इत्यादि—‘निर्देश्यत्वम्’ । इत्यन्तः पाठो च पुस्तके नास्ति.
२. ‘हि’ च पुस्तके नास्ति.

यथा वा—

‘ते हिमालयमाम्बय पुनः प्रेक्ष्य च शूलिनम् ।

सिद्धं चासौ निवेद्यार्थं तद्विसृष्टाः स्वमुचयुः ॥’

अत्र ‘असौ’ इतीदमा प्रकान्तस्य तेनैव तत्समानाभ्यामेतददःशब्दाभ्यां वा परामर्शो युक्तो न तच्छब्देन । यथा वा—

‘उदन्वच्छिन्ना भूः स च पतिरपां योजनशतम् ।’

अत्र ‘मिता भूः पत्यापां स च पतिरपां’ इति युक्तः पाठः ।

एवम्—

‘यशोऽधिगन्तुं सुखलिप्सया वा मनुष्यसंख्यामतिवर्तितुं वा ।

निरुत्सुकानामभियोगभाजां समुत्सुकेवाङ्गमुपैति सिद्धिः ॥’

विहितस्य वचनस्य रावणोद्देशेन विधेयतया प्रतिनिर्देशः । प्रतिवचनेऽपि वचनत्वसत्त्वादेकत्वम् । एतदेव दर्शयति—इह हीति । एकोद्देशेन विहितस्य विधेयान्तरे उद्देश्यतया प्रतिनिर्देश-इति तृतीयः । यथा—‘मिता-भूः पत्यापां स च पतिरपां योजनशतम्’ इति । अत्र पृथिव्युद्देशेन विहितस्यापां पत्युर्योजनशतविधापुद्देश्यतया प्रतिनिर्देशः । चण्डीदासास्तु—‘उद्देश्योऽनूयः स एव प्रतिनिर्देशयः प्रतीतिमान्धर्य-परिहारार्थं पुनरभिधेयो यत्र स तथोक्तः’ इत्याहुः । तेषामयमाशयः—उद्देश्यपदं प्राङ्निर्दिष्टोद्देश्यविधेयान्यतरपरम्, प्रतिनिर्देश्यपदं च चरमनिर्दिष्टोद्देश्यविधेयान्यतरपरम् । तथा सति सर्वं समञ्जसम् । उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभावे एकशब्दस्य पुनः प्रयोगे दोषाभावमुदाहरणदर्शनेन प्रमाणयति—उदेतीति । अत्र ताम्रपर्यायरक्तशब्दाने भ्रमप्रकृतत्वं प्रदर्श्य तस्य दूपकताबीजं प्रदर्शयति—अत्र हीति । अन्योऽर्थ इवेति । ‘न सोऽस्ति प्रलयो लोके यत्र शब्दो न भासते’ इति नियमात्ताप्ररक्तशब्दरूपविशेषणमेदादन्यार्धवद्भासमानत्वम् । तथा सति ‘सपत्नी च विपत्नी च महताभेकरूपता’ इत्युत्तरार्थस्य शाब्दबोधविलम्बनमिति भावः ॥ सर्वनामपदस्य प्रकृतमङ्गं दर्शयति—ते हिमालयमाम्बयेति । यद्यपि सर्वनाम्ना प्रतिनिर्देशे दोषो नास्तीति प्रसिद्धम्, तथाप्यनुभववलेनार्वेनामनिर्दिष्टस्य सर्वनाम्ना प्रतिनिर्देशे तद्बोध्यम्, सर्वनामनिर्दिष्टस्य नेति बोध्यम् । इदमा इदंशब्देन । तेनैव इदमैव । समानाभ्यां समानार्थाभ्याम् । एतदादिशब्दत्रयस्य समानार्थकत्वं सुप्रसिद्धमिति शब्दनेदेऽपि, न तु तदुपगमकाद्य इति भावः । उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभावस्य तृतीयं प्रकारं दर्शयति—उदन्वदिति । उदन्वच्छिन्ना समुद्रपरिच्छिन्ना ॥ मनुष्यसंख्यां सामान्यमनुष्येषु गण-

1. उदन्वदिति । ‘—सदा पान्यः पूषा गगनपरिमाणं गणयति । इति प्रायो भावाः स्फुरदवधि मुद्रामुकुलिताः सर्वां प्रबोन्नेपः पुनरयमसीमा विजयते ॥’ इत्यवशिष्टम् ॥

१. इत्येव ‘न सोऽस्ति प्रलयो लोके यत्र शब्दो न भासते’ इत्यधिकं पुस्तकान्तरे.

अत्र 'सुखमीहितुम्' इत्युचितम् । अत्राद्योः प्रकृतिविषयः प्रक्रमभेदः । तृतीये पर्यायविषयः, चतुर्थे प्रत्ययविषयः । एवमन्यत्रापि ।

प्रसिद्धित्यागो यथा—

'घोरो वारिसुचां स्वः ॥'

अत्र मेघानां गर्जितमेव प्रसिद्धम् ।

एतन्मो नमो मेघे मेघे मेघे

यदाहुः—

'मञ्जीरादिषु रणितप्रायं पक्षिषु तु कूजितप्रभृति ।

स्वनितमणितादि सुरते मेघादिषु गर्जितप्रमुखम् ॥' इत्यादि ।

अस्थानस्थपदता यथा—

'तीर्थे तदीये गजसेतुवन्धात्प्रतीपगामुत्तरतोऽस्य गङ्गाम् ।

अयलबालव्यजनीवमूर्धुर्हसा नमोलङ्घनलोलपक्षाः ॥'

नाम् । अतिवर्तितुमतिक्रमितुम् । निरुत्सुकानामनुत्कण्ठितचित्तानाम् । अभियोगः उद्योगः । अत्रेच्छार्थकतुमुप्रत्ययेनोपक्रमस्य तत्समानार्थकतन्प्रत्ययेन भङ्गः । यशोऽधिगमनोद्देशेन विहिताया इच्छायाः सुखलोभोद्देशेनापि विधेयतया निर्देशः ॥ दर्शितोदाहरणानां विशेषमाह—अत्राद्ययोरिति । एषुदाहरणेपु भाष्योः 'एवमुक्तः' इति 'ते हिमालयम्' श्लोतयोः । तृतीये 'उदन्वच्छिन्ना' इत्यादौ । चतुर्थे 'यशोऽधिगन्तुम्' इत्यादौ ॥ एवमन्यत्रेति । वारकोपसर्गादावपि प्रक्रमभङ्गो बोद्धव्य इत्यर्थः । तत्र वारकविषयो यथा—'गाहन्तां महिषा निपानसलिलं शूभ्रैर्मेहुस्ताडितं छायावद्वक्त्रदन्वकं मृगकुलं रोमन्धमभ्यस्यतु । विश्रुत्वाः क्रियतां वराहपतिर्गिमुस्ताक्षतिः पत्वले विश्रामं लभतामिदं च शिथिलज्याघन्धमस्त्रदनुः ॥' अत्र प्रत्ययोक्तकर्तृकारकोपक्रमस्य क्रियतामित्यत्र भङ्गः । कर्मकारकस्योक्तत्वात् । परे तु कर्तृकारकाणां प्रथमोपक्रमस्य वराहपतिभिरिति तृतीयाया भेदः । 'विश्रुत्वा रचयन्तु शूद्रवरा मुस्ताक्षतिं पत्वले' इति युक्तः पाठः । उपसर्गविषयो यथा—'चपलाचपलास्त्रेव नापस्तु विमलो भवेत् । विपस्तु धीरता चस्य भाजनं स हि सपदः ॥' चपलाचपलासु विद्युचयस्यसु । अत्रापदिस्त्रेव भातुपसर्गोपक्रमस्य विपरिस्त्रेव चपलादानाद्भङ्गः ॥ मेघानामिति । मेघानां शब्दे गर्जितमेव गर्जितादिसन्द एव, तत्परिस्त्रेगादिसदिप्रकरणेनोपप्रतिरोधः ॥ प्रसिद्धिमाह—मञ्जीरादिष्विति । आदिना रगनादीनां ग्रहणम् । रणितप्रायमिति । प्रायशब्द भाष्यः । तेन शिथितादीनां ग्रहणम् । मञ्जीरादिसन्धेपु रणितादिसन्दः प्रयोष्यः । एवमप्येऽपि । मेघादिष्वित्यादिना हस्त्यादिपरिग्रहः । प्रमुखमित्यनेन रणितारिग्रहणम् । एवं भ्रमरादिषु गुजितादि, मण्डूमादिषु रयादि, हयेषु हेवि-

अत्र तदीयपदात्पूर्वं गङ्गामित्यस्य पाठो युक्तः । एवम्—

‘हितोन्नयः संश्रुणुते स किंप्रभुः ॥’

अत्र संश्रुणुत इत्यतः पूर्वं नञः स्थितिरुचिता ।

अत्र च पदमात्रस्यास्थाने निवेशेऽपि सर्वमेव वाक्यं विवक्षितार्थप्र-
त्यायने मन्थरमिति वाक्यदोषता । एवमन्यत्रापि । इह केऽप्याहुः—
‘पदशब्देन वाचकमेव प्रायो निगद्यते, न च नञो वाचकता, निर्विवादा-
त्स्वातन्त्र्येणार्थबोधनविरहात्’ इति । यथा—‘द्वयं गतम्—’ (४०७ पृ.)
इत्यादौ त्वमित्यनन्तरं चकारानुपादानादक्रमता तथात्रापीति ।

अस्थानस्थसमासता यथा—

‘अद्यापि स्तनशैलदुर्गविषमे सीमन्तिनीनां हृदि

स्थातुं वाञ्छति मान एष धिगिति क्रोधादिवालोहितः ।

प्रोद्यद्दूरतरप्रसारितकरः कर्षत्यसौ तत्क्षणा-

स्फुल्लकैरवकोपनिःसरदलिश्रेणीकृपाणं शशी ॥’

अत्र कोपिन उक्तौ समासो न कृतः, कवेरुक्तौ कृतः ।

तादि, हस्तिपु वृहितादि । एवमन्यदपि बोद्धव्यम् ॥ तदीये गङ्गासंयन्धिनि ॥
ननु पदमात्रस्यास्थानस्थितिः पददोष एव, कथमस्य वाक्यदोषत्वमत आह—अत्र
पदमात्रस्येति । सर्वा औदुम्बरी ताम्रप्रतिमा वेष्टयितव्येतिवत् सर्वपदमत्रावयव-
समुदायपरम् । मन्थरं विलम्बसहम् ॥ स्वातन्त्र्येण पदान्तरसमभिव्याहारविर-
हेण (तैदसगुण) विरहादिति । इतिशब्दो हेतौ । तैदसगुणव्यञ्जकस्य समा-
सस्य तदसाव्यञ्जकस्थानपातोऽस्थानस्थसमासत्वम् ॥ अद्यापीति । सप्याकाले
स्फुटत. कैरवकोरकाणि सरतामलीनां श्रेणीरूप कृपाणं शशी कर्षति । कोपपदच्छे-
पात् स्फुल्लस्य खड्गपिधानत्व व्यङ्ग्यम् । कीदृश । दूरे प्रसारित. करो रश्मिरेव
करो हस्तो यस्य स । किमर्थं कृपाणकर्षणमित्यत्राह—अद्यापीति । ममोदय-
कालेऽपीत्यर्थः । अन्यदा त्विदमाधित्य तिष्ठतु, ममोदये सत्त्वपि स्थातुं वाञ्छति,
तन्नां धिगिति क्रोधादिवालोहितः । कोपिन उत्प्रेक्षितक्रोधस्य शशिनो दीर्यस-
मासो हि रौद्ररसव्यञ्जकस्तद्वर्णनस्थानं कुदस्योक्तिर्न तु कवेरुक्तिरिति भावः ॥ अत्र

1. हितादिति । ‘स किं सखा साधु न शक्ति योऽपिं हितान्न यः संश्रुणुते स किं-
प्रभुः । सदानुश्लेषु हि कुवते रतिं नृपेश्वमालेषु च सर्वसंपदः ॥’ इति समस्तम् ॥

१. ‘वाचक एव प्रयोग’ घ. २. ‘ताम्रप्रतिमा’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ३. ‘उदसगुण’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ४. ‘अत्र संश्रुणुते’ इति पुस्तकान्तरे पाठः

वाक्यान्तरपदानां वाक्यान्तरेऽनुप्रवेशः संकीर्णत्वम् । यथा—

‘चन्द्रं मुञ्च कुरङ्गाक्षि ! पश्य मानं नमोज्जने ॥’

अत्र नमोज्जने चन्द्रं पश्य मानं मुञ्चेति युक्तम् ।

‘क्लिष्टत्वमेकवाक्यविषयम्’ इत्यस्माद्भिन्नम् ।

वाक्यान्तरे वाक्यान्तरानुप्रवेशो गर्भितता । यथा—

‘रमणे चरणप्रान्ते प्रणतिप्रवणेऽधुना ।

वदामि सखि ! ते तत्त्वं कदाचिन्नोचिताः क्रुधः ॥’

अर्थदोषानाह—

अपुष्टदुष्क्रमग्राम्यव्याहताश्लीलकष्टताः ।

अनवीकृतनिर्हेतुप्रकाशितविरुद्धताः ॥ ९ ॥

संदिग्धपुनरुक्तत्वे ख्यातिविद्याविरुद्धते ।

साकाङ्क्षता सहचरभिन्नताऽस्थानयुक्तता ॥ १० ॥

अविशेषे विशेषधानियमे नियमस्तथा ।

तयोर्विपर्ययौ विध्यनुवादायुक्तते तथा ॥ ११ ॥

निर्मुक्तपुनरुक्तत्वमर्थदोषाः प्रकीर्तिताः ।

तद्विपर्ययो विशेषेऽविशेषो नियमेऽनियमः । अत्रापुष्टत्वं मुख्यानु-
पकारित्वम् । यथा—

‘विलोक्य वितते व्योम्नि विधुं मुञ्च रूपं प्रिये ! ॥’

अत्र विततशब्दो मानत्यागं प्रति, न किञ्चिदुपकुरुते । अधिकपद-

नमोज्जने इति ॥ नन्यत्र व्यवहितान्वयत्वात्क्लिष्टत्वमेवेदमित्यत आह—क्लिष्टत्व-
मिति । संकीर्णत्वं तु वाक्यद्वयविषयमिति, अस्मात् संकीर्णत्वं तस्य नेद-
इत्यर्थः । प्रणतिप्रवणे प्रणामप्रवणे अन्ते-कदाचिदपि क्रुधो नोचिताः ।
अधुना प्रणतिसमये पुनः मुतरां नोचिता इति । तत्त्वं हितं सारं वेऽहं वदामी-
त्यन्वयः । अत्रयोः प्रत्यासत्त्यभावेन शब्दयोधो न जायत इति शब्दयोधविषयकत्वं
युष्टताधीनम् ॥ उद्देशक्रमप्रसातनर्धेपातिरूपयति—अपुष्टेति । ख्यातिविरुद्धता,
विद्याविरुद्धता च । तयोरेपिशेषविशेषानियमनियमयोः । विपर्ययौ विशेषविशेषनि-
वन्निनियमौ । विध्ययुक्तता, अनुवादायुक्तता च मुख्यान्तरेऽपि विशेषणार्थिनां पर्यव-
सितायां उक्त्यर्थत्वमित्यर्थः ॥ विततशब्द इति । स्वार्थोपपत्तेरिति शेषः । एतदु-
पलक्षणम् । व्योमवृत्तित्वमपि विशेषणनपुष्टम् । सारोपपत्तेरिति शेषः । अत्रस्य
दर्शनमेव मानत्यागस्य मुख्यान्तरेण उपपत्तिः, न तु तस्य व्योमवृत्तिर्न व्योमो वित-

त्वे पदार्थान्वयप्रतीतिः समकालमेव बाधप्रतिभासः, इह तु पश्चादिति विशेषः ।

दुष्कमता यथा—

‘देहि मे वाजिनं राजन् ! गजेन्द्रं वा मद्रालसम् ॥’

अत्र गजेन्द्रस्य प्रथमं याचनमुचितम् ।

‘स्वपिहि त्वं समीपे मे स्वपिन्येवाधुना प्रिये ॥’

अत्रार्थो ग्राम्यः ।

कस्यचित्प्रागुत्कर्षमपकर्षं वामिधाय पश्चात्तदन्यप्रतिपादनं व्याहृत-
त्वम् । यथा—

हरन्ति हृदयं यूनां न नवेन्दुकलादयः ।

वीक्ष्यते यैरियं तन्वी लोकलोचनचन्द्रिका ॥’

तत्त्वं वा, नन्वेवं पदद्वयमत्राधिकमित्यधिकपदत्वमेवात्र दोषः किमपुष्टत्वस्य दोष-
त्वस्त्रीकारेणेत्यतोऽस्य नेदं दर्शयति—अधिकेति । बाधप्रतिभासः मुख्यार्थोप-
कारविरहप्रत्ययः ॥ दुष्कमतेति । ‘प्राग्वाच्य उच्यते पश्चात्पश्चाद्वाच्योऽप्यवा-
प्रतः । कविना शक्तिवैकल्याद्योऽर्थस्त्वं दुष्कमं विदुः ॥’ इत्युक्तलक्षणा दुष्कमता ॥
अत्रेति । बहुमूल्यं वस्तु प्रथमं याच्यते तदप्राप्तिसंभावनायामल्पमूल्यं वस्तु या-
च्यते इति याचनक्रमः । तदभावाद्दत्र दुष्कमत्वम् । अनयोर्दोषस्यापुष्टत्वदुष्कम-
त्वप्रतिसंधानेन रसादिप्रतीतिविलम्बनमेव दूषकत्वानीजम् । एवमप्येऽपि वधावधं
ज्ञेयम् ॥ ग्राम्यत्वमुदाहरति—स्वपिहीति । ‘सं ग्राम्यः स्वरिरसायां पानरैर्यत्र
कथ्यते । वैदग्ध्यवकिमलयं हित्वं वनितादिपु ॥’ लयः संमन्थः । इत्युक्तलक्षणा
ग्राम्यता ॥ कस्यचिदिति । प्रतिपादितोत्कर्षेणैवपिप्रतिपादनं प्रतिपादिताप-
कर्षेणैवोत्कर्षेप्रतिपादनं व्याहृतत्वम् । तत्र प्रथमं यथा—‘कन्ते ! तव मुखाम्भोजं मु-
तरं हृदयंगमम् । जितानि येन पद्मानि वसन्ति सखिणे सदा ॥’ अत्र मुखे पद्मत्वारो-
पणेनोत्कर्षकथनम् । पश्चान्मुखेन परामवाद्पकर्षकथनम् । द्वितीयमाह—हरन्तीति ।
अनेन्दुकलायाः प्रागपकर्षाभिधानं पश्चाद्वाचिकया उत्कर्षार्थं चन्द्रकलकिरणरूप-

1. देहीति । ‘भूपालराज ! निर्देन्यप्रदानप्रथिवोत्सव ! । विश्राणव तुरङ्ग मे मातरङ्गं वा
मद्रालसम् ॥’ इत्येवद्वन्दुरूपम् ॥

2. स्वपिहीति । ‘स्वपिति यावदयं निकटे जन्तुः स्वपिति तावदहं किमपैति ते । उदरि
संप्रतमाहर कूर्पं स्वपितुमूहमुदरय कुञ्जितम् ॥’ इत्येवत्रिपीडनम् ॥

3. हरन्तीति । ‘जगति जपिनस्ते ते भाषा नपेन्दुकलादयः प्रकृष्टमिन्द्राः सन्ते-
वान्ये मनो मदपन्ति ये । मम तु यदिय यात्र लोके निधीचनचन्द्रिका नयनविषयं
जन्मन्येकः स एव महोत्सवः ॥’ इत्येवत्रिपीडनम् ॥

अत्र येषामिन्दुकला नानन्दहेतुत्वेषामेवानन्दाय तन्व्याश्चन्द्रिका-
त्वारोपः ।

‘हन्तुमेव प्रवृत्तस्य स्वब्धस्य विवरैषिणः ।

यथाशु जायते पातो न यथा पुनरुन्नतिः ॥’

अत्रार्थोऽश्लीलः ।

‘वर्षत्येतदहर्षतिर्न तु घनो धामस्वमच्छं पयः ।

सत्यं सा स्रवितुः सुता सुरसरित्पूरो यया स्रावितः ।

व्यासस्योक्तिषु विश्वसित्यपि न कः श्रद्धा न कस्य श्रुतौ

न प्रत्येति तथापि सुग्धहरिणी भास्वन्मरीचिष्वपः ॥’

अत्र यस्मात्सूर्यादृष्टेर्यमुनायाश्च प्रभवत्स्रात्तयोर्जलमपि सूर्यप्रभ-

चन्द्रिवात्वमारोपितम् ॥ अश्लीलत्वमाह—हन्तुमेवेति । हन्तुं शत्रुं मारयितुम् ।
स्वब्धस्य अक्षक्षेपकण्डस्य विवेकरहितस्य वा । विवरैषिणः परच्छिद्राभित्यपिणः ।
पातोऽभिभवः । उन्नतिर्जयः । अर्थान्तरं तु—हननं वात्स्यायनादिप्रसिद्धं निर्घोतादि ।
स्वब्धस्यादबलित्वस्य । विवरं योनिच्छिद्रं तद्गामिनः । पातो रत्युत्तरं नम्रता । उ-
न्नतिः पुनरुद्गमः । अत्र प्रकरणाद्बोधविशेषो सत्यते । अदबलित्वरूपद्वितीयार्थस्त्वर्ष-
मशादिवेत्सार्थदोषत्वमस्य ॥ अश्लील इति । पुंस्त्वजकप्रकाशकत्वादिति शेषः । इदं
मौढ्याव्यञ्जकं, जुगुप्सामङ्गलव्यञ्जकयोर्दुदाहरणमूलम् ॥ कष्टत्वमाह—वर्षत्येतदिति ।
आराध्यादिसत्त्वेऽपि विलम्बबोध्यत्वं कष्टत्वम् । विलम्बमीजं तु तात्पर्यमाहका-
भावः । अहर्षतिः सूर्यः । घनानां जलाधारत्वमात्रम्, न तु वृष्टिकर्तृत्वम् । धामस्य
चन्द्रमण्डलस्थम् । सुरसरिद्रा तस्याः पूरो जलप्रवाहः । स्रावितो पषितः । उष्ण-
मर्थं प्रमाणयति—व्यासस्येति । व्यासस्योक्तिषु पुराणेषु । तथापि सूर्यकिरणानां
जलप्रलायहेतुत्वस्योचितत्वेऽपि । सुरभेति जलप्रलायाभावे हेतुः । भास्वन्म-
रीचिषु सूर्यकिरणेषु । तथा न विष्णुपुराणम्—‘विवस्वानश्रुभिर्मातैराश्रमयो
रसात्मिवाः । पपेत्स्यु ततस्तस्माद्भ्रादप्यसितं जगत् ॥ विवस्वानश्रुभिस्त्रीभ्यो-
रपाय जगतो जलम् । सोम पुष्यलभेन्दुश्च वायुनासीमयैर्दधि ॥ नालेर्विक्षिपतेऽ-
त्रेण भूमाम्बिल्लवृत्तियु । न भक्षयन्ति ततस्त्रेभ्यो जलान्यभ्राणि तान्यतः ॥
अभ्रस्थाः प्रपतन्त्वापो वायुना समुदीरिताः ॥ सस्पर्शं फलत्रनिवे मैत्रमायाय
निर्मेला ॥’ इति । ‘आदित्याव्यायवे वृष्टिर्दृष्टेर्षं ततः प्रजाः’ इति धृतिरपि ।
‘सूर्यस्य पशो उत्तमभूतनया विधुर्दमः । मनुर्वनो यनी र्व तदपत्यानि ये
नुने ॥’ इति विष्णुपुराणम् । यमी यमुना ॥ कष्टत्वमुपपादयति—अत्रेति । तयो-
र्दृष्ट्यनुभवो. वास्येन सूर्यस्य वृष्टियमुदहेतुत्वनेन प्रतिपादयति । तस्मादिता-

1. यपेति । ‘५४३ न वावडेऽनरपं कृष्णं पुनरुन्नतिः’ भाष्येन-कारे वा ४४ ।

वम् । ततश्च सूर्यमरीचीनां जलप्रत्ययहेतुत्वमुचितम् । तथापि मृगी
आन्तत्वात्तत्र जलप्रत्ययं न करोति । अयं प्रस्तुतोऽप्यर्थो दुर्बोधः,
दूरे चास्मत्प्रस्तुतार्थबोध इति कष्टार्थत्वम् ।

‘सदा चरति खे भानुः सदा वहति मारुतः ।

सदा धत्ते भुवं शेषः सदा धीरोऽविकत्थनः ॥’

अत्र सदेत्यनवीकृतत्वम् । अत्रास्य पदस्य पर्यायान्तरेणोपादानेऽपि
यदि नान्यद्विच्छिद्यन्तरं तदास्य दोषस्य सद्भाव इति कथितपदत्वाद्भेदः ।
नवीकृतत्वं यथा—

‘भानुः सकृद्युक्तुरङ्ग एव रात्रिर्दिवं गन्धवहः प्रयाति ।

विभर्ति शेषः सततं धरित्रीं पष्ठांशवृत्तेरपि धर्म एषः ॥’ इति ।

‘गृहीतं येनासीः परिभवभयान्नोचितमपि

प्रभावाद्यस्याभून्न खलु तव कश्चिन्न विषयः ।

परित्यक्त तेन त्वमपि सुतशोकात्तु नु भया-

द्विमोक्षये शस्त्रं त्वामहमपि यतः स्वस्ति भवते ॥’

अत्र द्वितीयशस्त्रमोचने हेतुर्नोक्त इति निर्हेतुत्वम् ।

अर्थस्तु तात्पर्यवशात्प्रतीयते । तस्य तात्पर्यस्य आहकाभावाद्विलम्ब इति भावः ।
अस्मत्प्रस्तुतार्थबोधः, मद्भिधाना प्रस्तुतार्थबोधः । ‘तस्मात्’ इति पाठे व्यक्त
एवार्थः । सुरधनायिकाया नायकात्स्वाभीष्टलाभाप्रत्यय प्रस्तुतः । अत्र तात्पर्यप्रति-
सधानविलम्बेन शाब्दबोधविलम्बेन दूषकतावीजम् ॥ अनवीकृतत्वमाह—सदेति ।
बहुश प्रतिपादनीयार्थस्य भङ्गीपरावृत्तिं विना एकैव भङ्ग्या प्रतिपाद्यत्व तत्त्वम् ॥
अविकत्थनोऽनात्मश्लाघाकरः । अत्रैकशब्देन बहुश प्रतिपादनीयोऽर्थः पुरतनव-
द्भासमानो रसादेरपकर्षकः ॥ ननु कथितपदत्वादस्य को भेद इत्यत आह—अत्रा-
स्येति । अस्यानवीकृतार्थबोधकस्य । उपादानेऽपीत्यपिना तच्छब्दोपादाने च । अ-
न्यत् पूर्वपदविभक्तिसमासादिप्रतिपादितमिन्न विच्छिद्यन्तरं विभक्तिसमासादिप्रति-
पादितार्थविशेषः । अस्य अनवीकृतत्वस्य । तथा चोक्तविच्छित्तिविशेषसद्भाव एव
कथितपदत्वदोषः ॥ नवीकृतत्वग्रहं विना अनवीकृतत्वप्रतीतिर्न जायते इति नवी-
कृतत्वमाह—नवीकृतत्वमिति । भङ्ग्यन्तरेण प्रतिपादाने नूतनवद्भासमानमि-
त्यर्थः । पष्ठांशवृत्ते राज्ञः । एष सदा युक्तुरङ्गत्वादिरूपः ॥ निर्हेतुत्वमुदाहरति-
गृहीतमिति । हेत्वाकाङ्क्षासत्त्वे तदनभिधानं तत्त्वम् । कर्णं प्रति क्रोधात्पुण्य-
मानमत्र सुबुध्य अथत्पात्र उक्तिरियम् । हे शस्त्रं, येन मम द्रुपदरूपशत्रुपरिभव-
भयान्नोचितमपि ब्राह्मणजात्यनुचितमपि त्वं गृहीतमासी । यस्य मम पितु

‘कुमारस्ते नराधीश । श्रियं समधिगच्छतु ॥’

अत्र ‘त्वं त्रियस्व’ इति विरुद्धार्थप्रकाशनात्प्रकाशितविरुद्धत्वम् ।

‘अचला अवला वा स्युः सेव्या भ्रूत मनीषिणः ? ॥’

अत्र प्रकरणाभावाच्छान्तशृङ्गारिणोः कौ वक्तैति निश्चयाभावात्सं-
दिग्धत्वम् ।

‘सहसा विदधीत न क्रियामनिवेकः परमापदां पदम् ।

वृणुते हि विमृश्यकारिणं गुणलब्ध्याः स्वयमेव सपदः ॥’

अत्र द्वितीयार्थं व्यतिरेकेण द्वितीयपादस्यैवार्थं इति पुनरुक्तता ।

प्रसिद्धिविरुद्धता यथा—

‘ततश्चचार समरे शितशूलधरो हरिः ॥’

अत्र हरेः शूल लोकेऽप्रसिद्धम् । यथा वा—

‘पादाघातादशोकस्ते संजाताङ्कुरकण्टकः ॥’

प्रभावात्तत्र विषय कश्चिन्न नाभूत्, अपि तु सर्व एव । तेन मम पित्रा सुतशोका-
न्मृतत्वेन सिध्याश्रुतस्य मन शोकात् त्व परित्यक्तमसि, भयास्तु न । अहमपि त्वा
विमोक्ष्ये त्यक्ष्यामि । यतो मोक्षणाद्भवते स्वस्तीत्यर्थं । अत्र हेतोरप्रसिद्धत्वेनाङ्गद्वय ॥
प्रकाशितविरुद्धत्वमाह—कुमार इति । प्रकाशित परिलोचनया व्यञ्जित विरुद्ध प्रकृत-
तविरुद्ध येन तत्त्वम् । अत्रेति । राज्ञो मङ्गल प्रकृत मरण तु तद्विरुद्धम् । अत्रार्थेन
विरुद्धार्थव्यञ्जनमनुचितार्थत्वे पदेनेति ततो भेद ॥ उद्दिग्धत्वमुदाहरति—अचला
इति । वक्रभिप्रेतव्यङ्ग्यार्थस्य तत्तात्पर्यविषयत्वस्येदंशत्सदेहविषयत्व तत्त्वम् । मनी-
षिण इति स्वोधनम् । अचलसेवाया वक्रुरभिमतत्वे शान्त । अवलासेवायास्तु
शङ्कारो व्यङ्ग्य । अन्ययोरेकतरस्मिन्तात्पर्यनिश्चयाभावात्सनिश्चयप्रतिबन्ध ।
शान्तशृङ्गारिणोरिति निर्धारणे पृष्ठी सप्तमी वा ॥ पुनरुक्तत्वमुदाहरति—सह
सेति । पद क्षरणम् । वृणुते प्राप्नुवन्ति । विमृश्यकारिण विचार्यकर्तारम् ।
द्वितीयार्थं द्वितीयार्थार्थं, व्यतिरेकेण वैपरीत्येन । यथा—अधर्मो तु यसाधनमि-
त्युक्ते धर्मस्य सुखसाधनत्वमुपलभ्यते तथात्रापीति भाव ॥ दृशतिविरुद्धतामुदा-
हरति—प्रसिद्धीति । लोककविसप्रदायवंपरीत्य तत्त्वम् ॥ शितेति । शोणिते

1. अचलेति । ‘भास्वर्षमुत्सार्य निचार्य कायमार्या समर्थादमुदाहरन्तु । सेव्या
नितम्बा किमु भूपराणास्तुत सारकोरविष्ठासिनीनाम् ॥’ श्लेषदुपजीव्यम् ॥

अत्र पादाघातादशोकेषु पुष्पमेव जायत इति प्रसिद्धं न त्वङ्कुर इति कविसमयख्यातिविरुद्धता ।

‘अधरे करजक्षतं मृगाक्ष्याः ॥’

अत्र शृङ्गार (काम) शास्त्रविरुद्धत्वाद्विद्याविरुद्धता । एवमन्य-
शास्त्रविरुद्धत्वमपि ।

‘पेशस्य घनुषो भङ्गं क्षत्रस्य च समुन्नतिम् ।

स्त्रीरत्नं च कथं नाम मृष्यते भार्गवोऽधुना ॥’

अत्र स्त्रीरत्नमुपेक्षितुमित्याकाङ्क्षता ।

‘सज्जनो दुर्गतौ ममः कामिनी गलितस्त्रनी ।

खलः पूज्यः समज्यायां तापाय मम चेतसः ॥’

अत्र सज्जनः कामिनी च शोभनौ तत्सहचरः खलोऽशोभन इति सहचरभिन्नत्वम् ।

त्यर्थः ॥ ते कामिन्याः । अङ्कुर एव कण्टको रोमोद्गमः ॥ कविसमयः कविस-
प्रदायसिद्धान्तः ॥ विद्याविरुद्धतामाह—अधर इति । करजक्षतं नखघातः ॥
साकाङ्क्षतामाह—पेशस्येति । शिवसवन्धिघन इत्यर्थः । मृष्यते न देष्टि ॥ अत्रेति ।
द्वेषयोग्य एवमुक्तिरुपपद्यते, स्त्रीरत्नं च न द्वेषयोग्यम्, इत्यतस्त्रदुपेक्षायां द्वेषयो-
ग्यतायामाकाङ्क्षेत्यत आह—उपेक्षितुमितीति । ननु न्यूनपदत्वादस्य को विशेष
इति चेत्तत्र शब्दाभ्याहारः, इह त्वयोध्याहार इति विशेषः । वस्तुतस्तु—अनन्व-
यित्वभ्रमेण प्रयुक्तस्य पदार्थस्यानुपपत्तिपदार्थसाकाङ्क्षत्वं तरत्वम् । न्यूनपदे तु नेदशो
भ्रमः ॥ सहचरभिन्नतामाह—सज्जन इति । उत्कृष्टे सह निकृष्टस्य निकृष्टैः सह
उत्कृष्टस्य चैकान्वयित्वेन निर्देशस्त्वम् । तत्रायं यथा—सज्जन इति । सम-
ज्याया समाप्याम् ॥ द्वितीयं यथा—‘दुष्टसज्जेन दौःशील्यं व्यसनेन तथा विपत् ।
अपथ्यचर्यया व्याधिर्विद्याभ्यासेन वर्धते ॥’ तत्र दौःशील्यविपव्याधयो हेयत्वा-
न्निकृष्टाः । विशेषादेयत्वादुत्कृष्ट ॥ अस्थानयुक्ततामाह—आश्लेति । अनुपयु-
क्तस्थाने समापितवाक्यार्थत्वमस्थानयुक्तता । तच्च द्विविधम्—वाक्यार्थस्याधिको-
पयोगे समापनम्, समापनोपयोगे चाधिक्यम् । तदुक्तम्—‘युक्ताधिक्ये विसर्गः
स्यादाधिक्यं च समापने । अर्थे प्रकल्पिते यत्र सोऽस्थाने स्यात्समुच्चिन्नतः ॥’
इति । तत्रायं यथा—‘मातुलो मापवो यस्य पिता यस्य धनंजयः । स शेते एतरे
श्रीमानभिमन्युर्महाबलः ॥’ अत्र ‘नियतिः केन बाध्यते’ इत्यधिकं वक्तुं योग्यम् ॥

‘आज्ञा शक्रशिखामणिप्रणयिनी शाल्बाणि चक्षुर्नवं -

भक्तिर्भूतपतौ पिनाकिनि पदं लङ्घेति दिव्या पुरी ।

उत्पत्तिर्द्वहिणान्वये च तदहो नेह्यवरो लभ्यते

स्याच्चेदेष न रावणः क नु पुनः सर्वत्र सर्वे गुणाः ॥’

अत्र न रावण इत्येतावतैव समाप्यम् ।

‘हीरकाणां निधेरस्य सिन्धोः किं वर्णयामहे ॥’

अत्र रत्नानां निधेरित्यविशेष एव वाच्यः ।

‘आवर्त एव नामिच्छे नेत्रे नीलसरोरुहे ।

भङ्गाश्च बलयस्तेन त्वं लावण्याम्बुचापिका ॥’

अत्रावर्त एवेति नियमो न वाच्यः ।

द्वितीयमुदाहरति—आप्तेति । रावणपुरोहितेन रावणायं सीताप्राधने कृते जन-
कपुरोहितस्य घतानन्दस्य रावणस्य प्रशंसापूर्वकमुपेक्षावीजप्रदर्शनमिदम् । पञ्चसु
वाक्येषु यत्नेति बोध्यम् । प्रणयिनी सहचरी । शक्रेण शिरोनणिरिव रावणांज्ञा
धार्यत इत्यन्वयः । एतेनास्य वीरत्वं सूचितम् । तच्च वीणागानं]भिमत्तम् ।
शास्त्राण्येव नवमधिकं चक्षुः । शास्त्रदृष्ट्या कर्मकरणात् । एतेन धीमत्त्वं सूचितम् ।
‘युवा धीमाञ्जनप्रिय.’ इत्यनेन वरगुणत्वेनास्योक्तत्वात् । भूतानामीश्वरे पिनाकिनि
शिवे । एतेन संपदैश्वर्यप्रजाभोगित्वं सूचितम् । संपदावीनां शिवसेवाफलद्वयेनोक्त-
त्वात् । तेन घनवत्त्वमपि वरगुणो लभ्यते । ‘माता वरयते वित्तं पिता वरयते
कुलम् । कन्या वरयते रूपं मिष्टान्नमितरे जनाः ॥’ इति । मिष्टान्नं जनप्रियम् ।
पदं स्थानम् । दृहिणस्य ब्रह्मणोऽन्वये कुले । एतेन सत्पुरुषजातत्वं वरगुणः
सूचितः ॥ उपेक्षावीजमाह—स्याच्चेदेषेति । रावणत्रि पीडनेन लोकान् आनु-
रान् करोतीति रावणः । ‘एष यदि दुर्दृष्टत्वेन ख्यातनामा न स्यात्तदेह्यवरो न
लभ्यत इति । एतेन जनप्रियत्वस्य वरगुणस्य वैकल्यं दर्शितम् । वरगुणवत्त्वं
कुत्रापि नास्तीति आह—कन्धिति । कुत्र जगति सर्वत्र पुरुषे सर्वे वरगुणाः
सन्ति । न कुत्रापील्यर्थः । अत्र पुंसां प्रातिस्विकरूपेण सर्वगुणाभाववत्त्वं याव-
त्वेन तु सर्वगुणसद्भाव एव । यद्यपि सर्वेषु पुरुषेषु मध्ये कुत्र पुरुषे सर्वे वरगुणाः ।
न कुत्रापील्यर्थः । एतच्च न रावणोपेक्षावीजमित्येतत्पर्यन्तमस्थानं तत्र वाक्यार्थ-
सामान्यमयुक्तमित्याह—अप्तेति । सामान्येन वक्तव्ये विशेषाभिधानमविशेषे
विशेषस्तमुदाहरति—हीरकाणामिति । अनियमेन वक्तव्ये नियमाभिधानमनि-
यमे नियमः । तमुदाहरति—आवर्त एवेति । भङ्गास्वरत्नाः । बलयस्त्रि-

‘यान्ति नीलनिचोलिन्यो रजनीष्वभिसारिकाः ॥’

अत्र तमिस्रास्त्विति रजनीविशेषो वाच्यः ।

‘आपातसुरसे भोगे निमग्नाः किं न कुर्वते ॥’

अत्र आपातमेवेति नियमो वाच्यः ।

ननु वाच्यस्यानभिधाने ‘व्यतिक्रमलवं—’ (४०७ पृ.) इत्यादावपे-
रभावः, इह चैवकारस्येति कोऽनयोर्भेदः । अत्राह—‘नियमस्य वचन-
मेव पृथग्भूतं नियमपरिवृत्तेर्विषयः’ इति । तन्न । तथा सत्यपि द्वयोः
शब्दार्थदोषताया नियामकाभावात् । तत्का गतिरिति चेत्, ‘व्यति-
क्रमलवम्’ इत्यादौ शब्दोच्चारणान्तरमेव दोषप्रतिभासः । इह त्वर्थ-
प्रत्ययान्तरमिति भेदः । एवं च शब्दपरिवृत्तिसहत्वासहत्वाभ्यां पूर्व-
राहतोऽपि शब्दार्थदोषविभाग एवं पर्यवस्यति—यो दोषः शब्दपरिवृ-
त्त्यसहः स शब्ददोष एव । यश्च पदार्थान्वयप्रतीतिपूर्वबोध्यः सोऽपि
शब्ददोषः । यश्चार्थप्रतीत्यनन्तरं बोध्यः सोऽर्थाश्रय इति । एवं
चानियमपरिवृत्तित्वादेरप्यधिकपदत्वादेर्भेदो बोद्धव्यः । अमतपरार्थत्वे
तु ‘राममन्मथशरेण—’ इत्यादौ (१५३ पृ.) नियमेन वाक्यव्यापित्वा-
भिप्रायाद्वाक्यदोषता । अश्लीलत्वादौ तु न नियमेन वाक्यव्यापित्वम् ।

वक्ष्य ॥ विशेषवक्तव्ये सामान्येनाभिधान विशेषेऽविशेषे । तमुदाहरति—यान्तीति ।
नीलनिचोलिन्यो नीलप्रच्छदपटावृता । तस्मिन्नासु तमोयुकरात्रिषु ।
ज्योत्स्नीष्वभिसारिकाणां शुक्लपटावरणमेवोचितम् ॥ नियमो निर्धारणं तेन वक्तव्ये
अनियमेनाभिधानं नियमानियमम् । तमुदाहरति—आपातेति । भोगे विषयो-
पभोगे निमग्ना एकान्तमासक्ता ॥ वाच्यानभिधानादियमपरिवृत्तेर्भेदं निरूपयितु-
माह—नन्विति । पृथग्भूत विशेषे । एव च नियमस्योत्कृष्टपदानभिधानं निय-
मपरिवृत्तिसदितरस्योत्कृष्टपदानभिधानं तु वाच्यानभिधानस्य विषय इति भेदः ॥
गतिः सिद्धान्तः । निरुक्तभेदे प्राचीनस्वरसमप्याह—एव चेति । पर्यवस्यतीति ।
परिवृत्तिं पर्यायशब्दान्तरदानं स्वार्थबोधेन निरुक्तिश्चेति भावः ॥ नन्वेवमतप-
रायत्वादौ पदार्थबोधान्तरमेव दोषप्रतिभासादधोपत्वमेव, कथं वाक्यदोषत्वमत
आह—अमतेति । नियमेन वाक्यव्यापित्वात् वाक्यान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् ॥
अश्लीलत्वादौ तिष्ठति । ‘हन्तुम्’ इत्यादावर्थाश्लीलत्वे हनधात्वादेः पारि-
भाषिकनिर्घातादिवोधकत्वं नियमतो नोपपद्यते परं तु समभिव्याहारवशात्तात्पर्यपर्या-
लोचनवा तदर्थकत्वकल्पनेनेति भावः ॥ विधेयतापर्याययोग्ये तात्पर्यारोपणं विध्यनु-

‘आनन्दितस्वपक्षोऽसौ परपक्षान्हनिष्यति ॥’

अत्र परपक्षं हत्वा स्वपक्षमानन्दयिष्यतीति विधेयम् ।

‘चण्डीशचूडाभरण ! चन्द्र ! लोकतमोपह ! ।

विरहिप्राणहरण ! कदर्थय न मां वृथा ॥’

अत्र विरहिण उक्तौ तृतीयपादस्यार्थो नानुवायः ।

‘लसं रागावृताङ्ग्यां सुदृढमिह ययैवासियस्यारिकण्ठे

मातङ्गानामपीहोपरि परपुरुषैर्या च दृष्टा पतन्ती ।

‘तत्सक्तोऽयं न किञ्चिद्गणयति विदितं तेऽस्तु तेनास्मि दत्ता

भृत्येभ्यः श्रीनियोगाद्गदितुमिति गतेवाम्बुधिं यस्य कीर्तिः ॥’

अत्र विदितं तेऽस्त्वित्यनेन समापितमपि वचनं तेनेत्यादि पुनरुपात्तम् ।

अथ रसदोषानाह—

रसस्योक्तिः स्वशब्देन स्थायिसंचारिणोरपि ॥ १२ ॥

परिपन्थिरसाङ्गस्य विभावादेः परिग्रहः ।

आक्षेपः कल्पितः कृच्छ्रादनुभावविभावयोः ॥ १३ ॥

अकाण्डे प्रथमच्छेदौ तथा दीप्तिः पुनः पुनः ।

अङ्गिनोऽननुसंधानमनङ्गस्य च कीर्तनम् ॥ १४ ॥

कता । तामुदाहरति—आनन्दितेति । अत्रेति । परपक्षहननस्वपक्षानन्दनयो-
र्द्वयोरपि विधेयत्वेऽपि परपक्षहननानन्तरमेव स्वपक्षानन्दनविधावेव विधेयतात्पर्या-
सिद्धिर्हिता, परपक्षहननविधौ तत्करणादोपः ॥ नन्वन विधेयाविमर्श एव दोष इति
चेत् ‘आनन्दयति पक्षं स्वं परपक्षं हनिष्यति’ इति पाठपरिवर्तनेनास्योदाहरणं
वेदितव्यम् ॥ अनुवायविशेषणस्य विधिविरोधित्वमनुवादायुक्तता । तामुदाहरति—
चण्डीशेति । नानुवाय. अनुवायविशेषणत्वेन नोपादेयः विरहिणा स्वकदर्थ-
नस्य वृथात्वे विधीयमाने विरहिप्राणहरस्य अनुवायचन्द्रविशेषणस्य तद्विधिविरोध-
त्वादिति भावः ॥ आकाङ्क्षितस्य कारकस्य क्रियान्वयेन समाप्तावपि पुनस्त्वरार-
कोपादानं निर्मुक्तपुनरुक्तत्वम् । समाप्तपुनरुक्तत्वं तु विशेष्यानुपपन्न एव इत्य-
नयोर्भेदः । उदाहरति—लज्जामिति । रागेण रक्षेन्न आचूतं लिप्तमङ्गं यस्यास्तथा,
अथ च रागेण सुरतेच्छया आचूतं स्वन्धं शरीरं यस्यास्तथा । मातङ्गानां हस्ति-
नाम्, अथ च कामशास्त्रोक्तपुरुषविशेषणानाम् । परपुरुषैः शत्रुभिः, स्वामिभिर्जैश्च ।
तत्सक्तस्मादद्यासिल्लतासक्तः । अत्रेति । गणयतीति पर्यन्तस्य कर्मस्वरस्य
भिक्षितक्रियान्वयेन समाप्तावपि तेनास्योदादि पुनरुपादानादिति भावः ॥ स्थायि-
संचारिणोरिति । स्वशब्देनोक्तिरित्यनुपकेनान्वेति । अकाण्डे अवाले । प्रथमा-

अतिविस्तृतिरङ्गस्य प्रकृतीनां विपर्ययः ।

अर्थानौचित्यमन्यच्च दोषा रसगता मताः ।

रसस्य स्वशब्दो रसशब्दः शृङ्गारादिशब्दश्च । क्रमेण यथा—

‘तामुद्वीक्ष्य कुरङ्गाक्षीं रसो नः कोऽप्यजायत ॥’

‘चन्द्रमण्डलमालोक्य शृङ्गारे गगनन्तरम् ॥’

स्थायिभावस्य स्वशब्दवाच्यं यथा—

‘अजायत रतिस्तस्यास्त्वयि लोचनगोचरे ॥’

व्यभिचारिणः स्वशब्दवाच्यत्वं यथा—

‘जाता लज्जावती मुग्धा प्रियस्य परिचुम्बने ॥’

अत्र प्रथमे पादे ‘आसीन्मुकुलिताक्षी सा’ इति लज्जाया अनुभाव-
मुखेन कथने युक्तः पाठः ।

‘मानं मा कुरु तन्वङ्गि ! ज्ञात्वा यौवनमस्थिरम् ॥’

अत्र यौवनास्थैर्यनिवेदनं शृङ्गाररसस्य परिपन्थिनः शान्तरसस्याङ्गं
शान्तस्यैव च विभाव इति शृङ्गारे तत्परिग्रहो न युक्तः ।

‘धवलयति शिशिररोचिषि भुवनतलं लोकलोचनानन्दे ।

ईषत्क्षिप्तकटाक्षा स्मेरमुखी सा निरीक्ष्यतां तन्वी ॥’

अत्र रसस्योद्दीपनालम्बनविभावावनुभावपर्यवसायिनौ स्थिताविति
कष्टकरुपना ।

द्वित्रयं रसस्यैव । प्रकृतीनां नायकोचितधर्माणां विपर्ययोऽन्यथावर्णनम् । इद-
मेकमनौचित्यम् । अन्यत्प्रकृतिविपर्ययभिन्नम् ॥ कोऽप्यनिर्वचनीयस्वभावः ॥
व्यभिचारिणः स्वातन्त्र्येणोपादान एव स्वशब्दवाच्यत्वं दोषः, रसव्यञ्जनार्थमुपादाने
तु न दोषः । यथा लज्जानम्रमुखीति, ध्रमविवृतमुखे च । स्वशब्दवाच्यत्वं
रसादिप्रकर्षबोधप्रतिबन्धकम् ॥ विरोधिरसाङ्गपरिग्रहमुदाहरति—मानमिति ।
शान्तस्यैव चेति । चशब्दो हेतौ । विभाव उद्दीपनविभावः । तत्परिग्रहो
यौवनस्थैर्यनिवेदनवर्णनम् ॥ अनुभावस्य कटाक्षेपमाह—धवलयतीति । शिशि-
ररोचिषि चन्द्रे यातिप्रयत्नेनाप्यभ्रममाना सेत्यर्थः । अत्रेति । आलम्बनं

1. तामिति । ‘तामनङ्गजयमङ्गलश्रियं विचिदुच्चभुजमूललोकिताम् । नेत्रयोः कृ-
न्वतोऽस्य गोचरे कोऽप्यजायत रसो निरन्तरः ॥’ इति प्रकाशोदाहरणस्य चूर्णम् ॥

2. चन्द्रेति । ‘आलोक्य कोमलरूपोलतलाभिषिचन्वक्तानुरागसुभगामभिराममूर्तिम् ।
पश्यैष वाक्यमतिवृत्त्य विवर्तमानः शृङ्गारसीमनि तरङ्गितमावनेति ॥’ इति प्रकाशोदा-
हरणोपजीव्यम् ॥

‘आनन्दितस्वपक्षोऽसौ परपक्षान्दनिष्यति ॥’

अत्र परपक्षं हत्वा स्वपक्षमानन्दयिष्यतीति विधेयम् ।

‘चण्डीशचूडाभरण ! चन्द्र ! लोकतमोपह ! ।

विरहिप्राणहरण ! कदर्थय न मां वृथा ॥’

अत्र विरहिण उक्तौ तृतीयपादस्यार्थो नानुवाचः ।

‘लभं रागावृताङ्ग्यां सुदृढमिह ययैवासियष्टारिकण्ठे

मातङ्गानामपीहोपरि परपुरुषैर्या च दृष्टा पतन्ती ।

तत्सक्तोऽयं न किञ्चिद्गणयति विदितं तेऽस्तु तेनास्मि दत्ता

भृत्येभ्यः श्रीनियोगाद्गदितुमिति गतेवाम्बुधिं यस्य कीर्तिः ॥’

अत्र विदितं तेऽस्त्वित्यनेन समापितमपि वचनं तेनेत्यादि पुनरु-
पाचम् ।

अथ रसदोषानाह—

— रसस्योक्तिः स्वशब्देन स्थायिसंचारिणोरपि ॥ १२ ॥

परिपन्थिरसाङ्गस्य विभावादेः परिग्रहः ।

आक्षेपः कल्पितः कृच्छ्रादनुभावविभावयोः ॥ १३ ॥

अकाण्डे प्रथमच्छेदौ तथा दीप्तिः पुनः पुनः ।

अङ्गिनोऽननुसंधानमनङ्गस्य च कीर्तनम् ॥ १४ ॥

कृता । तामुदाहरति—आनन्दितेति । अत्रेति । परपक्षहननस्वपक्षानन्दनयो-
र्द्वयोरपि विधेयत्वेऽपि परपक्षहननानन्तरमेव स्वपक्षानन्दनविधावेव विधेयतात्पर्या-
स्तिरुचिता, परपक्षहननविधौ तत्करणाद्योपः ॥ नन्वत्र विधेयाविमर्श एव दोष इति
चेत् ‘आनन्दयति पक्षं स्वं परपक्षं इनिष्यति’ इति पाठपरिवर्तनेनास्योदाहरणं
वेदितव्यम् ॥ अनुवाद्यविशेषणस्य विधिविरोधित्वमनुवादाद्युक्तता । तामुदाहरति—
चण्डीशेति । नानुवाचः अनुवाद्यविशेषणत्वेन नोपादेयः विरहिणा स्वकदर्थ-
नस्य दृष्टात्वे विधीयमाने विरहिप्राणहरस्य अनुवाद्यचन्द्रविशेषणस्य तद्विधिविरोध-
त्वादिति भावः ॥ आकाङ्क्षितस्य कारकस्य क्रियान्वयेन समाप्तावपि पुनस्त्वत्पर-
कोपादानं निर्मुक्तपुनरुक्तत्वम् । समाप्तपुनरुक्तत्वं तु विशेष्यानुपपन्न एव इत्य-
नयोर्भेदः । उदाहरति—लज्जामिति । रागेण रक्तेन आवृतं लिप्तमङ्गं यस्मास्तथा,
अथ च रागेण सुरतेच्छया आवृतं स्वर्धं शरीरं यस्यास्तथा । मातङ्गानां हस्ति-
नाम्, अथ च कामशास्त्रोक्तपुरुषविशेषणाम् । परपुरुषैः शत्रुभिः, स्वामिभिश्चैव ।
तत्सक्तत्वाद्दशासिक्ततासक्तः । अत्रेति । गणयतीति पर्यन्तस्य कर्मकारकस्य
विदितक्रियान्वयेन समाप्तावपि तेनास्मीत्यादेः पुनरुपादानादिति भावः ॥ स्थायि-
संचारिणोरिति । स्वशब्देनोक्तिरित्यनुपकेतान्येति । अकाण्डे अकाण्डे । प्रथना-

अतिविस्तृतिरङ्गस्य प्रकृतीनां विपर्ययः ।

अर्थानौचित्यमन्यच्च दोषा रसगता मताः ।

रसस्य स्वशब्दो रसशब्दः शृङ्गारादिशब्दश्च । क्रमेण यथा—

‘तोमुद्धीक्ष्य कुरङ्गार्क्षी रसो नः कोऽप्यजायत ॥’

‘चन्द्रमण्डलमालीक्य शृङ्गारे मग्नमन्तरम् ॥’

स्वायिभावस्य स्वशब्दवाच्यं यथा—

‘अजायत रतिस्तस्यास्त्वयि लोचनगोचरे ॥’

व्यभिचारिणः स्वशब्दवाच्यत्वं यथा—

‘जाता लज्जावती मुग्धा प्रियस्य परिचुम्बने ॥’

अत्र प्रथमे पादे ‘आसीन्मुकुलिताक्षी सा’ इति लज्जाया अनुभाव-
मुखेन कथने युक्तः पाठः ।

‘मानं मा कुरु तन्वङ्गि ! ज्ञात्वा यौवनमस्थिरम् ॥’

अत्र यौवनास्यैर्यनिवेदनं शृङ्गाररसस्य परिपन्थिनः शान्तरसस्याङ्गं
शान्तस्यैव च विभाव इति शृङ्गारे तत्परिग्रहो न युक्तः ।

‘धवल्यति शिशिररोचिपि भुवनतलं लोकलोचनानन्दे ।

ईपत्क्षिप्तकटाक्षा स्मेरमुखी सा निरीक्ष्यतां तन्वी ॥’

अत्र रसस्योद्दीपनालम्बनविभावावनुभावर्यवसायिनौ स्थिताविति
कष्टकल्पना ।

द्वित्रयं रसस्यैव । प्रकृतीनां नायकोचितधर्माणां विपर्ययोऽन्यथावर्णनम् । इद-
मेकमनौचित्यम् । अन्यत्प्रकृतिविपर्ययमिदम् ॥ कोऽप्यनिर्वचनीयस्वभावः ॥

व्यभिचारिणः स्वातन्त्र्येणोपादान एव स्वशब्दवाच्यत्वं दोषः, रसव्यञ्जनार्थमुपादाने
तु न दोषः । यथा लज्जानममुखीति, श्रमविश्रुतमुखे च । स्वशब्दवाच्यत्वं

रसादिप्रकर्षधोषप्रतिबन्धकम् ॥ विरोधिरसाङ्गपरिग्रहमुदाहरति—मानमिति ।
शान्तस्यैव चेति । चशब्दो हेतौ । विभाव उद्दीपनविभावः । तत्परिग्रहो

यौवनस्यैर्यनिवेदनवर्णनम् ॥ अनुभावस्य कष्टक्षेपमाह—धवल्यतीति । शिशि-
ररोचिपि चन्द्रे यातिप्रयत्नेनाप्यभप्रमाना सेत्स्यर्थः । अत्रेति । आलम्बनं

1. तामिति । ‘तामनङ्गजयमङ्गलत्रिय किञ्चिदुच्चभुजमूललोकिताम् । नेत्रयोः कुर-
वतोऽस्य गोचरे कोऽप्यजायत रसो निरन्तरः ॥’ इति प्रकाशोदाहरणस्य चूर्णम् ॥

2. चन्द्रेति । ‘आलोच्य कोमलकपोलव्यभिचिचञ्चकानुरागमुभगामभिराममूर्तिम् ।
पश्येव वाच्यमतिदृष्ट्य विवर्तमानः शृङ्गारतीमनि तरङ्गितमातनोति ॥’ इति प्रकाशोदा-
हरणोपजीव्यम् ॥

‘परिहरति रतिं मतिं लुनीते स्खलिततरां परिवर्तते च भूयः ।

इति वत विषमा दशास्य देहं परिभवति प्रसभं किमत्र कुर्मः ॥’

अत्र रतिपरिहारादीनां करुणादावपि संभवात्कामिनीरूपो विभाव
कृच्छ्रादाक्षेप्यः ।

अकाण्डे प्रथमं यथा—वेणीसंहारे द्वितीयेऽङ्के प्रवर्तमानानेकवी
संक्षये काले दुर्योधनस्य भानुमत्यां सह शृङ्गारप्रथनम् । छेदो यथ
वीरचरिते राघवभार्गवयोर्धाराधिरूढेऽन्योन्यसंरम्भे कङ्कणमोचना
गच्छामीति राघवस्योक्तिः ।

पुनः पुनर्दासिर्यथा—कुमारसंभवे रतिविलापे ।

अङ्गिनोऽननुसंधानं यथा—रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के वाभ्रव्यागमं
सागरिकाया विस्मृतिः ।

नायिका । उद्दीपनविभावाच्चन्द्रकटाक्षमोक्षमन्दहासाः । एषा बहुत्वेऽप्युद्दीपनवि
भावस्वेनैकत्वमिति । द्विवचनोपपत्तिः । अनुभावपर्यवसायिनौ प्रणिधानेना
नुभावस्य नायकचक्षुःप्रसारणस्य बोधकी । नायकस्य शृङ्गारित्वनिश्चयकाभावाद्
त्यनुभावस्य नायिकायां चक्षुःप्रसारणस्य कटकल्पनया आक्षेपः । नायकस्याश्रु
श्रित्वे दर्शनाभावस्यापि संभवात् तादृशसमये तादृशनायिकायां मुनेरपि प्राये
ननःक्षोभो भवतीत्यौत्सर्गिकमेव चक्षुःप्रसारणमिति कटकल्पना ॥ विभावस्य कट
कल्पनमाह—परिहरतीति । अप्रायमिति कर्तृपदमूल्यम् । रतिं पस्त्वन्तरां
भिलषाम् । स्खलिततरां भूयो भृशं पठति । परिवर्तते पार्श्वपरिभ्रंति
करोति । विषमा दुष्प्रतीकारः । दशा अवस्था ॥ कृच्छ्रादाक्षेप्य इति
प्रकरणादिप्रतिसंधानमेवात्र कृच्छ्रम् ॥ प्रवर्तमानः स्वपुत्रादिरूपानेकवीराणां
संशयो यत्र तस्मिन् ॥ धाराधिरूढे आरब्धे ॥ रतिविलाप इति
‘विललाप विद्वेषंमूर्धजा’ इत्युपक्रम्य धारवाहिककटकरणसे प्रवर्तिते पुनर्मधोर
गमने ‘तमवेक्ष्य दरोद सा भृशं स्तनसंधाधमुरो जपान सा’ इत्यादिना तदुत्सर्ग
कृतम् ॥ अङ्गिनः प्रधानस्य ॥ वाभ्रव्यागमन इति । सागरिकायाः पितृश्राद्ध

1. उद्दीपनमोचनायेति । उद्दीपनोचन विनाहरणमदिनोरसवः । अकाण्डे तथाकथ
भवावनिर्गमप्रत्यादरवाद् राममद्रस्यावीरवपर्ववसार्थाणि ।

2. वाभ्रव्यागमन इति । वाभ्रव्यागमने विजयवर्गे कृष्णकर्मनादिजननस्य दशा साग
रिकाया नामवाचस्त्वप्यमदन्तादिरस्युः । तेन नायिकाप्रतीकारः शृङ्गाररक्षो विविधप्रकारि
इति दोषः ॥

अनङ्गस्य कीर्तनं यथा—कर्पूरमञ्जर्या राजनायिकयोः स्वयं कृतं
सन्तस्य वर्णनमनाहत्य वन्दिवर्णितस्य प्रशंसनम् ।

अङ्गस्यातिविस्तृतिर्यथा—किराते सुराङ्गनाविलासादिः ।

प्रकृतयो दिव्या अदिव्या दिव्यादिव्याश्चेति^१ । तेषां धीरोदात्ता-
देता । तेषामप्युत्तमाधममध्यमत्वम् । तेषु च यो यथाभूतस्तस्यायथा-
र्णने प्रकृतिविपर्ययो दोषः । यथा—धीरोदात्तस्य रामस्य धीरोद्धतव-
च्छ्रान्ना वालिवधः । यथा वा—कुमारसंभवे उत्तमदेवतयोः पार्वती-
रमेश्वरयोः संभोगशृङ्गारवर्णनम् । 'इदं पित्रोः संभोगवर्णनमिवात्य-
तमनुचितम्' इत्याहुः ।

अन्यदनौचित्यं देशकालादीनामन्यथा यद्वर्णनम् । तथा सति हि
काव्यस्यासत्यताप्रतिभासेन विनेयानामुन्मुखीकारासंभवः ।

ततः कञ्चुकी बाभ्रव्यः ॥ अनङ्गस्य रसानुपकारकस्य ॥ अङ्गस्याप्रधानस्य ॥ प्रकृ-
तेविपर्ययमुदाहरुं प्रकृतीराह—प्रकृतय इति । नायका इत्यर्थः । दिव्या देवा-
पुरयक्षगन्धर्वैराक्षसादयः । अदिव्यास्तदितरे मानुषादयः । दिव्यादिव्याः प्रागे-
शोक्ताः (२७३) । तेषां दिव्यादिनायकानां धीरोदात्तादिता । उत्तममध्यमाध-
मत्वमपि प्रकृतिरित्यर्थः । दिव्यादीनामनुचितवर्णनं प्रकृतिविपर्ययस्तज्ज्ञापनाय तेषा-
मुचितं वर्णनीयं वर्णयामि । यथा—'रतिस्तथैव हासश्च शोक आक्षर्यमेव च ।
दिव्यानामुचितं वर्ण्यमदिव्योत्तमनेतृवत् ॥ किं तु संभोगशृङ्गारो वर्ण्यो नोत्तमदे-
वयोः । सद्यः फलप्रदः क्रोधो भ्रुकुट्यादिविवर्जितः ॥ उत्साहः स्वर्गपातालगत्य-
ब्धिलङ्घनादिषु । दिव्यानामेव नेतृणा वर्ण्यते ह्युचितं युधैः ॥ ख्यातं लोकपुरा-
णादौ यच्चान्यत्सादवाधितम् । वर्णनीयमदिव्यानामन्येषा तूभयं युधैः ॥ पूज्यादौ
तु तत्रभवन्भगवन्निति चोच्यते । भयारकेति राजादौ परमेशेति चोच्यते ॥ इत्या-
द्युचितमेतेषा विरुद्धं दूषणं भवेत् ॥' अन्येषा दिव्यादिव्यानामुभयं दिव्यसाधर्म्य-
मदिव्यसाधर्म्यं चोचितमित्यर्थः । यथा—अर्जुनस्य स्व.पातालादिलङ्घनोत्साहः
भ्रुकुट्यादिरहितः क्रोधश्च ॥ देशकालादीनामिति । देशोऽदिवनराष्ट्रादिः,
कालो रात्रिदिनर्तवः, तदनौचित्यम् । क्रमेण यथा—'कर्पूरपादपामर्शा सुरभिर्म-

१. प्रशंसनमिति । 'जह किञ्च णिवेदिदं वन्दीदी' इत्यादीनां विदूषकोक्तिपर्यन्तेन
संदर्भेण वन्दिवर्णितस्य वसन्तस्य वर्णनं प्रकृतरसानुपयोगित्वादनुचितम् ॥

२. संभोगेति । रसगङ्गाधरेऽप्युक्तम्—'जयदेवादिभिस्तु गीतगोविन्दादिप्रबन्धेषु
सकलसहृदयसंभवोऽयं समथो मदोन्मत्तमत्तङ्गैरिव भिन्न इति न तत्रिददर्शनेनेदानीतनेन
तथा वर्णयितुं साप्रतम् ।' इति ॥

एभ्य उक्तदोषेभ्यः । तथाहि—उपमायामसादृश्यासंभवयोरुपमा-
स्य ज्ञातिप्रमाणगतन्यूनत्वाधिकत्वयोरर्थान्तरन्यासे उत्प्रेक्षितार्थसमर्थने
वानुचितार्थत्वम् । क्रमेण यथा—

‘अश्रामि काव्यशशिनं विततार्थरश्मिम् ॥’

भावः ॥ अन्तर्भावप्रकारमाह—तथा हीति । उपमायामसादृश्यासंभवयोरनु-
चेतार्थत्वं पर्यवस्यतीत्यभ्याहृतेनान्वयः । एवमप्येऽपि । साधारणधर्माप्रसिद्धिर-
सादृश्यम् । उपमानाप्रसिद्धिरसंभवः ॥ अश्रामीति । जानुपूर्व्या निवे-
त्यामीत्यर्थः ॥ काव्यं शशीवेद्युपमाने समासः । एवमप्येऽपि । न चात्र रूपकसं-
भवोऽपीति वाच्यम् । तस्यापि सादृश्यमूलकत्वेन तत्रापि तद्दोषतादवस्थयात् । अत्र
काव्यशशिनोरर्थरश्म्योश्च कश्चित्साधारणो धर्मो न प्रसिद्धः । काव्यशशिनोराह्लाद-
कृत्वरूपैकधर्मसंभवेऽप्यर्थरश्म्योर्न तादृशधर्मः संभवतीत्यवधेयम् ॥ उपमानासंभव-

भक्तमत्वम्=‘समय एव-’ (१६) अमत्परार्थत्वम्=‘राममन्मथ-’ (१७) अन-
भिहितवाच्यत्वम्=‘व्यतिक्रम-’ (१८) भङ्गप्रक्रमत्वम्=‘एवमुक्ते-’ (१९)
प्रसिद्धित्यागतत्वम्=‘धोरो-’ (२०) अस्थानस्वपदत्वम्=‘तीर्थे-’ (२१) अस्था-
नस्वसमासत्वम्=‘अयापि-’ (२२) संकीर्णत्वम्=‘बन्धं मुञ्च-’ (२३) गर्भि-
तत्वम्=‘रमणे-’ ॥

एते प्रतिकूलवर्णस्वाद्यस्त्रयोविंशतिदोषा वाक्यमात्रगता इति ॥

(१) अपुष्टत्वम्=‘विलोक्य-’ (२) दुष्क्रमत्वम्=‘देहि-’ (३) ग्राम्य-
त्वम्=‘स्वपिहि-’ (४) व्याहृतत्वम्=‘हरन्ति-’ (५) अक्षीलत्वम्=‘इन्दुमेव-’
(६) कष्टत्वम्=‘वर्षत्येत-’ (७) अनवीकृतत्वम्=‘सदा धरति-’ (८) निर्हे-
तुत्वम्=‘गृहीत-’ (९) प्रकाशितविरुद्धत्वम्=‘कुमारस्ते-’ (१०) संदिग्धत्वम्=
‘अचला-’ (११) पुनरुक्तत्वम्=‘सहसा-’ (१२) प्रसिद्धिविरुद्धत्वम्=‘तत्-
श्चचार-’ (१३) विषाविरुद्धत्वम्=‘अधरे-’ (१४) साकाङ्क्षत्वम्=‘ऐशस्य-’
(१५) सहचरभित्तत्वम्=‘सञ्जनो-’ (१६) अस्थानयुक्तत्वम्=‘आद्या-’ (१७)
अविशेषविशेषत्वम्=‘हीरकाणां-’ (१८) अनियमनियमत्वम्=‘आवर्त एव-’ (१९)
विशेषाविशेषत्वम्=‘यान्ति-’ (२०) नियमानियमत्वम्=‘आपात-’ (२१) विध्य-
युक्तत्वम्=‘आनन्दिन-’ (२२) अनुवादायुक्तत्वम्=‘चण्डीश-’ (२३) निर्मु-
क्तपुनरुक्तत्वम्=‘लभ-’ ॥

एतेऽपुष्टत्वाद्यस्त्रयोविंशतिरर्थदोषाः ॥

(१) रसशब्दोक्तिः । (२) स्वाविशब्दोक्तिः । (३) व्यभिचारिशब्दोक्तिः ।
(४) प्रतिकूलविभावादिग्रहः । (५) अनुभावकटाक्षेपः । (६) विभावकटा-
क्षेपः । (७) अकाण्डप्रथमम् । (८) अकाण्डच्छेदः । (९) पुनःपुनर्दासिः ।
(१०) अज्ञाननुसंधानम् । (११) अनज्ञाभिधानम् । (१२) अज्ञाति-
वित्पुतिः । (१३) प्रकृतिविर्ययः (१४) अर्थानौचित्यम् ।

एते चतुर्दश रसदोषाः ॥

‘प्रज्वलज्जलधारावन्निपतन्ति शरास्तव ॥’

‘चण्डाल इव राजासौ संग्रामेऽधिकसाहसः ॥’

‘कर्पूरखण्ड इव राजति चन्द्रविम्बम् ॥’

‘हरवल्लीलकण्ठोऽयं विराजति शिखावलः ॥’

‘स्तैनांन्द्रिसमानौ ते ॥’

‘दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम् ।
क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैःशिरसामतीव ॥’

एवमादिपूर्वेष्वेक्षितार्थस्यासंभूततयैव प्रतिभासनं स्वरूपमित्यनुचितमेव
तत्समर्थनम् । यमकस्य पादत्रयगतस्याप्रयुक्तत्वं दोषः । यथा—

‘सहसामिजनैः क्षिग्वैः सह सा कुञ्जमन्दिरम् ।

उदिते रजनीनाथे सहसा याति सुन्दरी ॥’

उत्प्रेक्षायां यथाशब्दस्योत्प्रेक्षाद्योतकत्वेऽवाचकत्वम् । यथा—

‘एष मूर्तो यथा धर्मः क्षितिपो रक्षति क्षितिम् ।’

एवमनुभासे वृत्तिविरुद्धस्य प्रतिकूलवर्णित्वम् । यथा—

‘ओषट्ट इ उल्लट्ट इ—’ इत्यादौ । (३९८ पृ.)

मुदाहरति—प्रज्वलदिति । तत्र वह्निकर्मणो ज्वलनस्य जले वाधात्तद्विशिष्टानां
तासासंभवः ॥ उपमानस्य जातिन्यूनत्वमुदाहरति—चण्डाल इवेति । अत्र
चण्डालपदमुपमेयस्यातिनीचत्वं व्यञ्जयतीत्यनुचितार्थत्वम् ॥ उपमानस्य प्रमाण-
न्यूनत्वमुदाहरति—कर्पूरेति । अनोपमेयस्य चन्द्रविम्बस्यातिक्षुद्रत्वव्यजकं कर्पू-
रखण्डपदम् ॥ उपमानस्य जात्यधिकत्वमुदाहरति—हरवदिति । शिखावलो
मयूरः ॥ उपमानस्य प्रमाणाधिकत्वमुदाहरति—स्तनविति । अत्र स्तनयो-
रतिमहत्त्वव्यञ्जयमद्रिपदमनुचितार्थम् ॥ उत्प्रेक्षितार्थसमर्थनमुदाहरति—दिवाक-
रादिति । उत्प्रेक्षितार्थस्याचेतनान्धकारनासंसारसंभूततया संभावनापिपये
यस्तुन्यवृत्तितया प्रतिभासनं स्वरूपमारोपणमात्रमनुचितमेवेति समर्थनं न
मिथ्येत्युपपादनं तथासद्रूपे यस्तुनि न सम्बन्धीति भावः ॥ पादत्रयगतस्य पाद-
त्रयमात्रवृत्तित्वस्य अप्रयुक्तत्वं नाम दोषः । स्वरूपमिति पूर्वणान्वयः ॥ सहसा
अविचारेण । सह सार्थम् । सा प्रविष्टा । सहसा ह्यस्युष्णः ॥ वृत्तिविरु-
द्धत्वस्य प्रकृतसविरोपिरसाद्युष्णवर्णपठितत्वस्य ॥ ओषट्ट इ इति । अत्र

उपमायां च साधारणधर्मस्याधिकन्यूनत्वयोरधिकपदत्वं न्यूनपदत्वं च । क्रमेणोदाहरणम्—

‘नयनज्योतिषा भाति शंभुर्भूतिसितद्युतिः ।

विद्युतेव शरन्मैघो नीलवारिदखण्डधृक् ॥’

अत्र भगवतो नीलकण्ठत्वस्याप्रतिपादनाच्चतुर्थपादोऽधिकः ।

‘कमलालिङ्गितस्वारहारहारी सुरं द्विपन् ।

विद्युद्विभूषितो नीलजीमूत इव राजते ॥’

अत्रोपमानस्य सचलाकत्वं वाच्यम् ॥

अस्यामेवोपमानोपमेययोर्लिङ्गवचनभेदस्य कालपुरुषविध्यादिभेदस्य च भग्नप्रक्रमत्वम् । क्रमेणोदाहरणम्—

‘सुधेव विमलश्चन्द्रः ॥’

, ‘ज्योत्स्ना इव सिता कीर्तिः ॥’

‘काप्यभिरुष्या तयोरासीद्भ्रजतोः शुद्धवेषयोः ।

हिमनिर्मुक्तयोर्योगे चित्रोचन्द्रमसोरिव ॥’

अत्र तथामृतचित्राचन्द्रमसोः शोभा न खल्वासीत् । अपि तु सर्वदापि भवति ।

‘लतेव राजसे तन्वि । ॥’

अत्र लता राजते, त्वं तु राजसे ।

‘चिरं-जीवतु ते सूनुर्मार्कण्डेयमुनिर्यथा ॥’

अत्र मार्कण्डेयमुनिर्जीवत्येव न खल्वेतदस्य जीवत्वित्यनेन विधेयम् ।

शृङ्गारविरोधिवीरायनुगुणटकारघटितत्वमनुप्रासस्य ॥ भगवतः शमो । अप्रतिपादनात् अप्रतिबोधात् । तत्प्रयोगे तु तदुपयोगसम्भवात्ताधिकत्वम् ॥ तारहारहारी शुद्धहारहारी । सुरं द्विपन् श्रीकृष्ण ॥ वाच्यं वक्तु योग्यम् । तदकथनान्यूनपदत्वमित्यर्थः । अस्यामेव उपमायामेव ॥ सुधेव विमल इति । अत्र पुल्लिङ्गस्य विमलमुधायामन्वयासम्भवाद्लिङ्गव्यत्ययेनान्वयः । एवं च प्रकान्तलिङ्गभङ्गः ॥ वचनभेदमाह—ज्योत्स्ना इवेति । अत्र वचनव्यत्ययेन प्रकान्तवचनभङ्गः । कालभेदमुदाहरति—कापीति । अभिरुष्या शोभा । तयोः मुदक्षिणादिलीपयोः । अत्रोपमानेऽतीतकालस्य बाधाद्वर्तमानोद्देनान्वय इति प्रकान्तकालभङ्गः ॥ पुरुषनेदमुदाहरति—लतेवेति । अत्रोपमाने मध्यमपुरुषान्वयस्य बाधात्प्रथमपुरुषोद्देनान्वयमुपपादयति—लता राजते इति । अत्र प्रकान्तपुरुषभङ्गः ॥ विधिनेदमाह—चिरमिति । प्रतजीवनम् । अस्य मार्कण्डेयस्य । विधेयं विधिविषयः

‘प्रज्वलज्जलधारावन्निपतन्ति शरास्तव ॥’

‘चण्डाल इव राजासौ संग्रामेऽधिकसाहसः ॥’

‘कर्पूरखण्ड इव राजति चन्द्रबिम्बम् ॥’

‘हरवन्नीलकण्ठोऽयं विराजति शिखावलः ॥’

‘स्तनोवन्दिसमानौ ते ॥’

‘दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम् ।

क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने भगत्वमुच्चैःशिरसामतीव ॥’

एवमादिप्रेक्षितार्थस्यासंभूततयैव प्रतिभासनं स्वरूपमित्यनुचितमेव तत्समर्थनम् । यमकस्य पादत्रयगतस्याप्रयुक्तत्वं दोषः । यथा—

‘सहसाभिजनैः स्निग्धैः सह सा कुञ्जमन्दिरम् ।

उदिते रजनीनाथे सहसा याति सुन्दरी ॥’

उत्प्रेक्षायां यथाशब्दस्योत्प्रेक्षाद्योक्तकत्वेऽवाचकत्वम् । यथा—

‘एष मूर्तो यथा धर्मः क्षितिपो रक्षति क्षितिम् ।’

एवमनुप्रासे वृत्तिविरुद्धस्य प्रतिकूलवर्णनत्वम् । यथा—

‘ओवट्टइ उल्लट्टइ—’ इत्यादौ । (३९८ पृ.)

मुदाहरति—प्रज्वलदिति । तत्र वदिकर्मणो ज्वलनस्य जले बाधात्त्रिद्विष्टानां तापामसंभवः ॥ उपमानस्य जातिन्यूनत्वमुदाहरति—चण्डाल इति । अत्र चण्डालपदमुपमेयस्वार्थानुचिन्तित्वं व्यञ्जयतीत्यनुचितार्थत्वम् ॥ उपमानस्य प्रमाण-
न्यूनत्वमुदाहरति—कर्पूरेति । अनोपमेयस्य चन्द्रविम्बस्वार्थानुचिन्तित्वव्यञ्जकं कर्पू-
रखण्डपदम् ॥ उपमानस्य जालधिकत्वमुदाहरति—हरवदिति । शिखावलो
मयूरः ॥ उपमानस्य प्रमाणाधिकत्वमुदाहरति—स्तनाविति । अत्र स्तनयो-
रतिमदहव्यप्रथमदिपदमनुचितार्थम् ॥ उपप्रेक्षितार्थसमर्थनमुदाहरति—दिवाक-
रादिति । उपप्रेक्षितार्थस्याचेतनान्धकारप्राप्तार्थासंभूततया उभावनाविपये
वस्तुन्यवृत्तितया प्रतिभासनं स्वरूपमारोपणमात्रमनुचितमेवेति समर्थनं न
मित्येत्युपपादनं तथासदृते वस्तुनि न समन्तीति भावः ॥ पादत्रयगतस्य पाद-
प्रथमाप्रवृत्तिस्य अप्रयुक्तत्वं नाम दोषः । स्वरूपमिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ सहसा
अविचारेण । सह सार्थम् । सा प्रविष्टा । सहसा हासमुपा ॥ वृत्तिविद-
द्धत्वस्य प्रकृतवधिविरोधिरस्यानुगुणवर्णनपठितत्वस्य ॥ ओवट्टइ इति । अत्र

एवं समासोक्तौ साधारणविशेषणवशात्परार्थस्य प्रतीतावपि पुन-
स्तस्य शब्देनोपादानस्याप्रस्तुतप्रशंसायां व्यञ्जनयैव प्रस्तुतार्थावगतेः
शब्देन तदभिधानस्य च पुनरुक्तत्वम् । क्रमेणोदाहरणम्—

‘अनुरागवन्तमपि लोचनयोर्द्विधतं वपुः सुखमतापकरम् ।

निरकासयद्रविमपेतवसुं वियदालयादपरदिग्गणिका ॥’

अत्रापरदिगित्थेतावतैव तस्या गणिकात्वं प्रतीयते ।

‘आहूतेषु विहङ्गमेषु मशको नायानपुरो वार्यते

मध्ये वा धुरि वा वसंस्तृणमणिर्धते मणीनां धुरम् ।

खद्योतोऽपि न कम्पते प्रचलितुं मध्येऽपि तेजस्विनां

धिवसामान्यमचेतसं प्रभुमिवानामृष्टतत्त्वान्तरम् ॥’

अत्राचेतसः प्रभोरभिधानमनुचितम् ।

वचनमिदम् । हे अरुणवरणे, तव परिसरणं सर्वतो गमनं पुंसां रणरणकं
कामचिन्तामकारणं कुरुते । ‘चिन्ता रणरणं च तत्’ इति कोषः । क्रीदशम् ।
अनपु अनल्पं यथा स्यात्तथा रणन्ती मणिमेखल्य यत्र । अविरलं घनं शिक्षानं
शब्दायमानं मञ्जु मञ्जीरं यत्र तादृशम् । लघुरेफनकारदिघटितानुप्रासस्य मा-
धुर्यातिशयव्यञ्जनेन शृङ्गारादेरेवोपकारित्वम्, अत्र पुनः पर्यवसितार्थस्य वेद्याविरा-
गस्य न किञ्चिदुपकारित्वमित्युपशर्त्यत्वम् ॥ परार्थस्य रूपकस्य उपमानस्य वा ॥
अनुरागवन्तमपीति । अनुरागो रक्तिमा, प्रेम च । निरकासयद्गीपान्तरं
प्रापयामास, अथ च दूरीचकार । अपेतवसुं निष्किरणम्, निर्धनं च । अप-
रदिक् पश्चिमदिक् ॥ अत्रेति । यथा रविमित्थेतावतैव तस्य भुजङ्गत्वं प्रतीयते
तथैवेति भावः ॥ आहूतेष्विति । अत्र यत्तदर्धयोराकाङ्क्षया व्यभः । तमचेतस
सदसद्विवेचनारूपचेतनारहितं सामान्यं जनं धिक् । अत्रामृष्टमनाकलितं तत्त्वान्-
न्तरं वस्तूनां विशेषो येन तादृशं प्रभुमिवेति । सदसद्विवेचनरहितत्वं दर्शयति—
आहूतेष्विति । विहङ्गमशब्देनाहूतेषु हंसकोकिलादिषु अहमपि विहायोगमनादि-
हङ्गम इति मत्वा पुर आयान् आगच्छन् नशको वेन न वपुषे नस्य धुरि यान-
मुखे मध्ये वा अर्थादुपस्थितस्य यानस्यैव मध्ये वा वसंस्तृणमणिस्तृणाकर्षको
मणिरल्पमणिर्यानशोभाजनकमहामणीनां धुरं साम्यं धत्ते । यानस्य पश्चाद्भागस्त्वा-
वत्तृणमणेः स्थानं तद्विभे मध्यादौ तद्विन्यासात्तत्त्वामिनोऽविवेचकत्वमिति भावः । ‘धूः
स्त्री क्लीबे यानमुखम्’ इति कोषः । (कचित्) ‘वय्ये वा धुरि वा वसन्’ इति पाठो न
रमणीयः । अनन्वयात् । खद्योतोऽपीति पुर इत्यनुपज्यते । यस्य पुर. खद्योतोऽपि
तेजस्विनामपि मध्ये प्रचलितुं गन्तुं न कम्पते । न विमेतीत्यर्थः । अत्राप्रस्तुतेन
तादृशा सामान्येनैव विशेषस्याचेतनस्य प्रभोरभिव्यक्तिरिति तदभिधानमनुचितमित्य-

इह तु यत्र लिङ्गवचनभेदेऽपि न साधारणधर्मस्यान्यथाभावस्तत्र न दोषः । क्रमेणोदाहरणम्—

‘मुखं चन्द्र इवाभाति ॥’

‘तद्वेशोऽसद्वेशोऽन्याभिः स्त्रीभिर्मधुरतामृतः ।

दधते स परां शोभां तदीया विभ्रमा इव ॥’

पूर्वोदाहरणे उपमानोपमेययोरेकस्यैव साधारणधर्मेणान्वयसिद्धेः प्रकान्तस्वार्थस्य स्फुटोऽनिर्वाहः । एवमनुप्राप्ते वैफल्यस्यापुष्टार्थत्वम् । यथा—

‘अनुरणन्मणिमेखलमविरलशिञ्जानमञ्जुमञ्जीरम् ।

परिसरणमरुणचरणे ! रणरणकमकारणं कुरुते ॥’

अत्रादिपदप्राह्याया अमीशशंसनरूपाया आशिप एव भेदः, न तु प्रेष्यादिर्वाध संकल्पभेदोऽप्येष्टभ्युपायता । शब्दव्यापारभेदो वा कार्यभेदोऽथवा विधिः ॥’ इत्युक्तपञ्चविधस्य विधेरसंभवात् । विधिभेदस्योदाहरणमेवं बोध्यम् । ‘चमूरियं दूरविमुक्तमज्ञा गत्रेव मे योधमनुप्रयातु । ययारिसत्त्वा विभटाः प्रकमं नश्यन्त्वधर्मा इव खेदशाध्याः ॥’ अत्र गत्रा प्रयाति, चमूः प्रयातु, इति प्रकान्तविधिभङ्गः ॥ साधारणधर्मस्य निर्दिश्यमानसामान्यस्य । अन्यथाभाव उपमानान्वयानुपयोगित्वम् । न दोषो नोपमादोषः । भ्रमप्रक्रमत्वस्य तु प्रसक्त्यभावेन तन्निषेधस्यात्र न संभवः ॥ मुखमिति । अत्राभातीति उपमानेनाप्यन्वेति ॥ वचननेदेनापि दोषाभावमाह—तद्वेश इति । तस्याः वेशः परां शोभां दधते स धारयति स । ‘दध धारणे’ आत्मनेपदी एकवचनान्तः । वेशः कीदृशः । अन्याभिः स्त्रीभिरसद्वेशोऽसाधारणः । मधुरतया सौन्दर्येण नृतः पूरितः । विभ्रमाः स्वरविलासाः अपि च परां शोभां दधते धारयन्ति । ‘दुधात् धारणपोषणयोः’ बहुवचनान्तः । ते कीदृशाः । अन्याभिः स्त्रीभिरसद्वेशोऽसाधारणाः । अत्र क्विबन्तः सद्वेशशब्दो असन्तः । तथा मधुरतां विभ्रतीति मधुरतानृतः । क्विबन्तस्य जतिरूपम् । अत्रासद्वेश इत्यादिपदानां श्लेषेणोपमानान्वययोगित्वम् ॥ एतदुदाहरणानां पूर्वोदाहरणापेक्षया बेलक्षण्यं दर्शयितुं पूर्वोदाहरणेषु भ्रमप्रक्रमत्वं दर्शयति—पूर्वेति । एकस्यैव उपमेयस्यैव ॥ साधारणधर्मेणान्वयसिद्धेरिति । योरयत्वादिति शेषः । प्रकान्तार्थस्य आकाङ्क्षितसाधारणधर्मस्य । अनिर्वाहः उपमानेनान्वयस्यानुपपत्तिः । अयोग्यत्वादिति शेषः । लिङ्गव्यत्ययादिना योग्यसामानाधिकरण्योपपादने प्रथमोत्पापिताकाङ्क्षाविपरीकृतेन प्रकारेण पश्चादनुकिरिति भ्रमप्रक्रमत्वमिति भावः । अनोभयान्वयाभिप्रायेण प्रयुक्तस्यैकतरान्वयसंभवेऽभवन्मतयोग्यत्वम् इत्यपरे । अनुप्राप्तस्य वैफल्यं रसापुत्कार्यानां धायकत्वम् । तच्च मुख्यार्थानुपकारिवरूपापुष्टार्थत्वे पर्यवस्यति ॥ तदुदाहरति—अनप्यिति । वेश्याविरक्तस्य

एवं समासोक्तौ साधारणविशेषणवशात्परार्थस्य प्रतीतावपि पुनस्तस्य शब्देनोपादानस्याप्रस्तुतप्रशंसायां व्यञ्जनयैव प्रस्तुतार्थावगतेः शब्देन तदभिधानस्य च पुनरुक्तत्वम् । क्रमेणोदाहरणम्—

‘अनुरागवन्तमपि लोचनयोर्दधतं वपुः सुखमतापकरम् ।
निरकासयद्रविमपेतवसुं वियदालयादपरदिग्गणिका ॥’

अत्रापरदिगित्येतावतैव तस्या गणिकात्वं प्रतीयते ।

‘आहूतेषु विहङ्गमेषु मशको नायानपुरो वार्यते
मध्ये वा धुरि वा वसंस्तृणमणिर्धत्ते मणीनां धुरम् ।
खद्योतोऽपि न कम्पते प्रचलितुं मध्येऽपि तेजस्विनां
धिवसामान्यमचेतसं प्रभुमिवानामृष्टतत्त्वान्तरम् ॥’

अत्राचेतसः प्रभोरभिधानमनुचितम् ।

वचनमिदम् । हे अरुणचरणे, तव परिसरणं सर्वतो गमनं पुंसां रणरणकं कामचिन्तामकारणं कुशते । ‘चिन्ता रणरणं च तत्’ इति कोपः । कीदृशम् । अनणु अनल्पं यथा स्यात्तथा रणन्ती मणिनेखल्य यत्र । अविरलं घनं शिञ्जानं शब्दायमानं मञ्जु मञ्जीरे यत्र तादृशम् । लघुरेफनकारदिघटितानुप्रासस्य माधुर्यातिशयव्यञ्जनेन शृङ्गारादेरेवोपकारित्वम्, अत्र पुनः पर्यवसितार्थस्य वेद्याविरागस्य न किञ्चिदुपकारित्वमित्युपग्राह्यत्वम् ॥ परार्थस्य रूपकस्य उपमानस्य वा ॥ अनुरागवन्तमपीति । अनुरागो रक्तिमा, प्रेम च । निरकासयद्गीपान्तरं प्रापयामास, अथ च दूरीचकार । अपेतवसुं निष्किरणम्, निर्धनं च । अपरदिक् पश्चिमदिक् ॥ अत्रेति । यथा रविमित्येतावतैव तस्य भुजङ्गत्वं प्रतीयते तथैवेति भावः ॥ आहूतेष्विति । अत्र यत्तदर्थयोरकाङ्क्षया लभः । तमचेतस सदसद्विवेचनारूपचेतनारहित सामान्यं जनं धिक् । अनामृष्टमनाकलितं तत्त्वान्तरं वस्तुनां विशेषो येन तादृशं प्रभुमिवेति । सदसद्विवेचनरहितत्वं दर्शयति— आहूतेष्विति । विहङ्गमशब्देनाहूतेषु हंसकोकिलदिषु अहमपि विहायोगमनाद्विहङ्गम इति मत्वा पुर आवाञ् आगच्छन् मशको येन न वार्यते यस्य धुरि यानमुखे मध्ये वा अर्धादुपस्थितस्य यानस्यैव मध्ये वा वसंस्तृणमणिस्तृणाकर्षको मणिरल्पमणिर्यानशोभाजनकमहामणीनां धुर साम्यं धत्ते । यानस्य पश्चाद्भागस्तावत्तृणमणेः स्थानं तद्विभे मध्यादौ तद्विन्यासात्तत्त्वामिनोऽविवेकत्वमिति भावः । ‘धूः स्त्री क्लीबे यानमुखम्’ इति कोपः । (कश्चित्) ‘मध्ये वा धुरि वा वसन्’ इति पाठो न रमणीयः । अनन्वयात् । खद्योतोऽपीति पुर इत्यनुपपद्यते । यस्य पुरः खद्योतोऽपि तेजस्विनामपि मध्ये प्रचलितुं गन्तुं न कम्पते । न विभेतीत्यर्थः । अत्राप्रस्तुतेन तादृशा सामान्येनैव विशेषस्याचेतनस्य प्रभोरभिव्यक्तिरिति तदभिधानमनुचितमित्य-

एवमनुप्राप्ते प्रसिद्धभावस्य ख्यातविरुद्धत्वम् । यथा—

‘चक्राधिष्ठितां चक्री गोत्रं गोत्रभिदुच्छ्रितम् ।

वृषं वृषभकेतुश्च प्रायच्छदस्य भूभुजः ॥’

उक्तदोषाणां च क्वचिदोपत्वं क्वचिद्गुणत्वमित्याह—

वक्तरि क्रोधसंयुक्ते तथा वाच्ये समुद्धते ।

रौद्रादौ तु रसेऽत्यन्तं दुःश्रवत्वं गुणो भवेत् ॥ १६ ॥

एषु चास्वादस्वरूपविशेषात्मकतया मुख्यगुणप्रकर्षोपकारित्वाद्
इति व्यपदेशो भौक्तः । क्रमेण यथा—

‘तद्विच्छेदकृशस्य कण्ठलठितप्राणस्य मे निर्दयं

क्रूरः पञ्चशरः शरैरतिशितैर्भिन्दन्मनो निर्भरम् ।

शंभोर्भूतकृपाविधेयमनसः प्रोद्दामनेत्रानल-

ज्वालाजालकरालितः पुनरसावास्तां समस्तात्मना ॥’

भिप्रायेणाह—अत्रेति ॥ एवमिति । प्रसिद्धभावस्य अनुप्रासितपदार्थयोर्वि-
क्षितेऽन्वये लोकतः श्रावतो वा प्रसिद्धिविरहस्य ॥ चक्राधिष्ठितामिति ।
मण्डलाधिकारित्वमित्यर्थः । चक्री विष्णुः । गोत्रं वंशम् । गोत्रभिदिन्द्रः । उच्छ्रि-
तम् उन्नतम् । वृषं पुण्यम् । वृषभकेतुः शिवः । प्रायच्छदत्वान् । अत्र कर्तृकर्म-
नियमेन स्तुतिरनुप्रासानुबोधेनैव प्रतिपादिता, न पुनः पुराणेतिहासादिषु तथा
प्रतीतिरिति प्रसिद्धिविरहः ॥ संप्रति दोषाणां नित्यत्वानित्यत्वप्रतिपर्ययमनित्यदोषा-
नाह—उक्तदोषाणामिति । क्वचिदिति । यत्र रसादीनामपकर्षकत्वं प्रकर्षकत्वं
च नास्ति तत्रेत्यर्थः । यत्र तु रसादीनामपकर्षकत्वं नास्ति, प्रत्युत प्रकर्षकत्वमेव, तत्र
गुणत्वम् ॥ तत्र दोषोद्देशकमेव यथासंभवं तान्दर्शयति—‘वक्तरिति । क्रोधसं-
युक्ते वक्तरि उद्धते प्रतिपाद्ये च सति दुःश्रवत्वं गुणः । रौद्रादिरसे पुनरत्यन्तं गुण-
इत्यर्थः । आदिशब्दाद् वीरवीभक्तयोर्ग्रहणम् ॥ ननु गुणानां रसधर्मत्वं त्रिविधत्वं
च वक्ष्यति, दुःश्रवत्वादीनां तदुभयाभावात्कथं गुणत्वमित्यत आह—एषु
चेति । दुःश्रवत्वादिध्वित्यर्थः । आस्वादानां रसानां स्वरूपविशेषात्मकः
साधर्म्यविशेषरूपा ये मुख्यगुणा माधुर्यादयः तत्कृतो यः-प्रकर्षो रसाद्युत्कर्षस्व-
रूपोपकारित्वाद् अनुकूलत्वाद् । व्यपदेशो गौणव्यवहारः ॥ तद्विच्छेदेति ।
भूतेषु जन्तुषु या कृपा तदायत्तमनसा । करालितो दग्धः । असौ पञ्चशरः ।
समस्तात्मना शर्वशरीरेण पूर्वं भौतिकं शरीरं दग्धम्, इदानीं तस्य लिङ्गशरीर-
मपि दहतामिति भावः । अत्र क्रोधस्यास्वायमानत्वेऽपि प्राकरणिकतया प्रधानत्वेन

अत्र शृङ्गारे कुपितो वक्ता ।

‘मूर्ध्व्याधूयमानध्वनदमरधुनीलोलकल्लोलजालो-

द्धूताम्भःक्षोददम्भात्प्रसभमभिनमःक्षिसनक्षत्रलक्षम् ।

ऊर्ध्वन्यस्ताङ्घ्रिदण्डभ्रमिभररभसोद्यन्नभस्वत्प्रवेग-

गन्तब्रह्माण्डखण्डं प्रवितरतु शिवं शांभवं ताण्डवं वः ॥’

अत्रोद्धतताण्डवं वाच्यम् । इमे पद्ये मम ।

रौद्रादिरसत्व एतद्वितयापेक्षयापि दुःश्रवत्वमत्यन्तं गुणः । यथा—

‘उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिम्—’ इत्यादि । (१९० पृ.)

अत्र वीभत्सो रसः ।

सुरतारम्भगोष्ठ्यादावश्लीलत्वं तथा पुनः ।

तथा पुनरिति गुण एव । यथा—

‘करिहस्तेन संवाधे प्रविश्यान्तर्विलोडिते ।

उपसर्पन्ध्वजः पुंसः साधनान्तर्विराजते ॥’

तिरस्त्राद्यमानत्वाच्छृङ्गारत्वमेव, न तु रौद्रत्वम् । अत एवाह—अत्र शृङ्गार
रति ॥ वाच्यस्योद्धटत्वे दुःश्रवत्वं गुणमुदाहरति—मूर्ध्वेति । मूर्ध्वं व्याधूयमाना
ध्वनन्ती ध्वनन्ती शब्दायमाना वा अमरधुनी गङ्गा तस्या लोलं चञ्चलं यत्
ल्लोलजालं महातरङ्गसमूहस्तस्माद्धूता उत्क्षिप्ता ये अम्भःक्षोदा जलबिन्दवः तेषां
म्भाच्छलात् । अभिनभो नभसि क्षिप्तं नक्षत्रलक्षं तारासमूहो यत्र तत् । ऊर्ध्व
यस्यो योऽङ्घ्रिदण्डस्तस्य भ्रमिभरेण भ्रमणातिशयेन यो रभसो वेगस्तस्माद्युयन् जाय-
मानो यो नभस्वान् वायुस्तस्य प्रवेगेण भ्रान्तं कुल्ललचक्रवत् भ्रमिमापन्नं ब्रह्म-
ण्डखण्डं यत्र तत् । अत्र ताण्डवस्य लोकसंहारकारित्वाद्धटत्वम् ॥ एतद्वितया-
पेक्षया कुद्धवकृत्सममुद्धतवाच्यापेक्षया । रौद्रे दुःश्रवत्वं यथा मम—‘क्षितोप्रक्ष-
पक्षे मयि सति सुतरां क्षण्डिन्मेन शंभोश्चापाचार्यस्य चण्डध्वनि धनुरधुना ध्वंसितं
रुं तितिक्षाम् । संघट्योऽकुण्ठधारं कठिनमतितरां तस्य कण्ठे कुठारं व्रीडापीडा-
रुशोः परिभवसरितश्चाथ पारं प्रपद्ये ॥’ अत्र क्रोधस्यास्त्राद्यमानतया भार्गवस्य
कुः कुद्धतया च सुतरां दुःश्रवत्वस्य गुणत्वम् । सर्वथा आस्त्रादरहिते कव्याभासे
ःश्रवत्वादीनां न दोषत्वम्, न वां गुणत्वम् । काव्यधर्माणां दोषगुणानां तत्राप्र-
शात् ॥ अश्लीलत्वस्य गुणत्वमाह—सुरतेति । सुरतस्यारम्भश्चेद्य यस्यास्ताह-
गोष्ठी आदिर्यस्य तत्र ॥ करिहस्तेनेति । साधनस्य सेनाया अन्तर्मध्ये प्रविश्यो-
र्पन् गच्छन् पुंसो ध्वजः केतुर्विराजते । कीदृशे । संवाधे नराधादिनैबिभ्येन
प्रवेशे । प्रवेशोपायमाह—करिहस्तेनेति । करिणां हस्तेन गुण्डया विलोडिते
स्फारिते । अत्र पुलिङ्गस्य व्यञ्जनस्यापि प्रतीत्याश्लीलत्वम् । तथाहि—साधनस्य
गस्यान्तर्मध्ये प्रविश्य उपसर्पन् गतागतं कुर्वन् पुंसो ध्वजो मेहनं विराजते ।
रुते । संवाधे संकुचिते तत्प्रवेशोपायमाह—करीति । करिहस्तेन कामशास्त्रोक्त-

अत्र हि सुरतारम्भगोष्ठ्याम् । 'ताम्बूलदानविधिना विचञ्जेद्वयस्यां
द्वयैः पदैः पिशुनयेच रहस्यवस्तु' इति कामशास्त्रस्थितिः । आदिश-
ब्दाच्छमकथाप्रभृतिषु बोद्धव्यम् ।

स्यातामदोषौ श्लेषादौ निहतार्थाप्रयुक्तते ॥ १७ ॥

यथा—

'पर्वतभेदि पवित्रं जैत्रं नरकस्य बहुमतं गहनम् ।

हरिमिव हरिमिव हरिमिव सुरसरिदग्धः पतन्नमत ॥'

अत्रेन्द्रपक्षे पवित्रशब्दो निहतार्थः । सिंहपक्षे मतङ्गशब्दो मातङ्गा-
र्थेऽप्युक्तः ।

गुणः स्यादप्रतीतत्वं ज्ञत्वं चेद्भक्तृवाच्ययोः ।

कृत्रिमलिङ्गेन विलोडिते । तथ संसृष्टामतर्जन्यनामिकापृष्ठाकूटमध्यनारूपम् । तदु-
क्तम्—'तर्जन्यनामिकायुक्ते मध्यामा पृष्ठतो यदि । करिहस्त इति प्रोक्तः कामशा-
स्त्रविशारदैः ॥' इदं प्रौढाव्यञ्जनमश्लीलत्वम् । गुणत्वमुपपादनति—अत्र हीति ।
पिशुनयेत् सूचयेत् रहस्यं गोप्यम् । कामशास्त्रस्य स्थितिर्नियमः । रहस्यव्यञ्जनस्य
नुरतोद्रेकानुकूलत्वाद्गुणत्वमिति भावः ॥ शमकथाप्रभृतिष्विति । प्रभृतिशब्दा-
द्द्वैराग्योत्पादककथाग्रहणम् । तत्र यथा—'उक्तानोद्भूतमण्डकपाटितोदरसन्निभे ।
हेदिनि स्त्रीमणे सक्तिरङ्गमेः कस्य जायते ॥' अत्र जुगुप्ताश्लीलत्वस्य गुणत्वम् ।
प्रभृतिशब्दात् उद्यमकथादीनां ग्रहणम् । उद्यमकथा उल्लोक्तिः । अमहत्वाश्लीलत्वस्य
गुणवत्त्वं उद्यमकथायां यथा—'निर्वाणवैरदहनाः' इति । कुरुगाममङ्गलसूचनं नटस्य
वचनमिदम् । अत्र प्रशमादयः शब्दा मरणरूपामङ्गलसूचका अपि उद्योक्तौ गुणा
एव ॥ पर्वतेति । हे जनाः, पृथिव्यां पतत्सुरस्यदिग्भो गङ्गाजलं यूयं नमत ।
कीदृशम् । पर्वतभेदि हिमालयभेदकरम् । पवित्रं पावनम् । नरकस्य पारलौकि-
कदुःखस्य जैत्रं विनाशकम् । बहुभिमतं पूजितम् । गहनं महावेगित्वात्
दुरवगाहम् । हरिमिव विष्णुमिव । पर्वतभेदी गोवर्धनोद्धारि सं चासौ पवि-
त्रथेति तम् । नरकस्य नरकनाशोऽसुरस्य जैत्रं विनाशकं पराजयकरम् । गहनं
दुर्बोधतत्त्वम् । हरिमिव इन्द्रमेव । पर्वतानां पक्षच्छेदकत्वात् पर्वतभेदी ।
पवित्रं वज्रं ज्ञायते धारयति पवित्रः । स चासौ स चेति तम् । जैत्रं जय-
शीलम् । नरकस्य मनुष्यस्य बहुमतं भृशं पूजितम् । गहनं दुर्जयम् । हरिमिव
सिंहमिव । 'भृगाणां च भृगेन्द्रोऽहम्' इति स्मरणात् सिंहस्य वन्दनीयत्वम् । पर्व-
तभेदी गिरिगङ्गरमाश्रयत्वेन सोऽस्यास्तीति । पवित्रो देवरूपत्वात् । नरकस्य मनु-
ष्यस्य जैत्रम् । बहुन् मतज्ञान् हन्तीति तम् ॥ ज्ञत्वं सकेताभिज्ञत्वम् ॥

1. अप्रयुक्त इति । यथा वा मदीये दशकण्ठवधे—'वापीषु स्फुरितारविन्दनिचया,
गज्यास्य पानप्रियाः, श्रीदामैलपुद्गासु गीननयना, वेशेषु वेशाङ्गनाः । उदेषु सरोवरा
द्रवनीकुशेषु श्रृङ्गारिणो रागं पल्लवपन्ति यत्र नितरां कान्वालिभिन्नानिताः ॥' अत्र-
लिपदं मध्यार्थेऽन्युक्तम् ॥

यथा—

‘त्वामामनन्ति प्रकृतिं पुरुषार्थप्रवर्तिनीम् ।
त्वद्दर्शनमुदासीनं त्वामेव पुरुषं विदुः ॥’

स्वयं वापि परामर्श—

अप्रतीतत्वं गुण इत्यनुपज्यते । यथा—

‘युक्तः कलाभिस्तमसां विवृद्ध्यै क्षीणश्च ताभिः क्षतये य एषाम् ।
शुद्धं निरालम्बपदावलम्बं तमात्मचन्द्रं परिशीलयामि ॥’

कथितं च पदं पुनः ॥ १८ ॥

विहितस्यानुवाद्यत्वे विषादे विस्रये कृधि ।

दैन्येऽथ लाटानुप्रासेऽनुकम्पायां प्रसादने ॥ १९ ॥

अर्धान्तरसंक्रमितवाच्ये हर्षेऽवधारणे ।

गुण इत्येव । यथा—

‘उदेति सविता ताम्रः—’ इत्यादि । (४०८ पृ.)

अत्र विहितानुवादः ।

‘हन्त हन्त गतः कान्तो वसन्ते सखि नागतः ॥’

अत्र विषादः ।

‘चित्रं चित्रमनाकाशे कथं सुमुखि चन्द्रमाः ॥’

अत्र विस्रयः ।

‘सुनयने नयने निधेहि’ इति ॥

अत्र लाटानुप्रासः ।

त्वामिति । अत्र प्रकृतिपद प्रधानवाचक योगशास्त्र एव प्रयोगप्राचुर्येण प्रसिद्धम् ।
‘प्रधानं प्रकृतिं स्त्रियाम्’ इति सकेताभिज्ञत्वे तु गुण एव । एवं पुरुषपदं परमा-
त्मवाचकं योगशास्त्र एव प्रसिद्धम् । ‘क्षेत्रज्ञं धात्मा पुरुषः’ इति सकेताभिज्ञत्वे
तु गुण एव । युक्त इति । कलाभिः पृथिव्यादितत्त्वैः । तमसामज्ञानानाम् । ताभिः
कलाभिः । एषा तमसाम् । शुद्धं कामादिदोषरहितम् । निरालम्बपदं शिरःस्थो-
मुखकमलकर्णिकामध्यं तदवलम्बं तदाश्रयम् । चन्द्रपक्षे—कलाभिः, योऽव्यभानैः,
क्षीणो हीनः । तमसां विमिराणां विवृद्ध्यै यो भवति । यथ ताभिर्युक्तः एषां तमसां
क्षतये भवति । तं शुद्धं शुभ्रप्रकाशम् । निरालम्बपदमाकाशमवलम्बो यस्य तम् ।
अत्र कल्पनिरालम्बपदात्मपदानां तत्त्वादिवाचकत्वं योगशास्त्र एव प्रसिद्धम् ।
धात्मनात्र प्रतीतेरुद्देश्यत्वादस्य गुणवत्त्वम् ॥ विहितस्येति । उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यत्वे
साहि० ३७

‘नयने तस्यैव नयने च ॥’

इत्यादावर्थान्तरसंक्रमितवाच्यो ध्वनिः । एवमन्यत्रापि ।

संदिग्धत्वं तथा व्याजस्तुतिपर्यवसायि चेत् ॥ २० ॥

उक्तपदप्रयोगादर्थान्तरप्रतीत्यभावेन क्षणिकेव शब्दबोधः, ततो रसादिधीरविलम्बेनैवेत्यत्र कथितपदत्वस्य गुणवत्त्वम् । विपाद इत्याद्युपलक्षणम् । यत्र यत्र द्विरुक्तं पदं लक्षणव्यार्थान्तरबोधकं तत्रापि कथितपदत्वं गुणः । अत एव वक्ष्यति—
एवमन्यत्रापि । तेन ‘गृहे गृहे व्यप्रपुरन्निर्गमम्’ इत्यत्र द्विरुक्तं गृहपदं संकले लक्षणिकं पार्वत्यां सर्वजनानुरागं व्यञ्जयति । ‘पीत्वा पीत्वा मुग्धभिर्नदिरामादरात्कान्तदत्तां कण्ठं यस्य प्रसिन्नु रभसाद्बाहुपाशद्वयेन । वक्त्रं दन्तमणकिण्कलङ्गाकुलं कारयेन्दुं मत्तानां तु प्रजति गुणतां दातुमपत्प्ररत्यम् ॥’ अत्र द्विरुक्तं पीत्वेति पदं पीनःपुन्यलक्षकम् न रुडिरेव । ‘रथ रथ रथुव्याघ्र भयत्रापमनायवत् । पौरदंष्ट्राकरालसं रक्षो भक्षति मामिदम् ॥’ अत्र रक्षेति द्वे लक्षणिकं भयातिशयं व्यञ्जयति । ‘याहि याहि मुमुक्षि त्रियधाम त्राहि कान्तमशरीरशरारथेः । बन्धुरेव विपदः प्रतिकारे संदधाति सुतरमुपयोगम् ॥’ अत्र याहि याहीति पदं द्वे लक्षणिकं त्वरातिशयं व्यञ्जयतीत्यादावपि कथितपदत्वं गुणः । पदानुप्रसङ्ग एव लटानुप्रासो वक्ष्यते । तस्य शब्दवैचित्र्यद्वारा रसाद्युपकारकत्वमिति गुणत्वमेव । अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यो ध्वनिप्रभेदस्तत्रार्थविशेषव्यञ्जकत्वमिति गुणवत्त्वम् ॥ हन्त हन्तेति । अत्र द्विरुक्तं पदं वाच्यस्य विपादस्यातिशयं व्यञ्जयति ॥ एवं चित्रं चित्रमित्यत्र वाच्यस्य विस्रयातिशयम् । सुखवर्णनमिदम् ॥ कुपि यथा—‘यातु यातु किमनेन तिष्ठता मुञ्च मुञ्च सखि सादरं वचः । पामरीवदनलोच्छ्रो युवा नैप वेत्ति कुलजाधेरासवम् ॥’ अत्र द्विरुक्तं पदं समन्वित्वाहृतपदार्थस्यायोगव्यवच्छेदं लक्षयति क्रोधातिशयं च व्यञ्जयति ॥ क्रोधेनोक्तान्यर्थान्तराव्यञ्जकत्वात्कथितपदत्वं दोष एव । यथा—‘तद्विच्छेदकृशस्य-’ (४३० पृ.) इत्यादी मनःपदम् ॥ दैन्ये यथा—‘देहि देहि नृपमेव तु चित्तम् ।’ अत्र द्विरुक्तं पदं दानप्रयुक्तिपौनःपुन्यं लक्षयदैन्यातिशयं व्यञ्जयति ॥ अनुकम्पायां यथा—‘दीन रे वसु गृह्णाण गृह्णाण ।’ अत्र द्विरुक्तं पदं ग्रहणप्रयुक्तिपौनःपुन्यं लक्षयदनुकम्पातिशयं व्यञ्जयति ॥ प्रसादने यथा—‘मुञ्च मुञ्च क्षरि नैनमुत्प्रणं नाक्षमा मयि पदान्ते क्षमा ।’ नयने इति । अत्र द्वितीयनयनपदं भाग्यवत्त्वादिगुणविशिष्टनयनबोधकत्वाद्गुणः ॥ इयं यथा—‘कथय कथये दूत जागतो रामभद्रः ।’ यद्वा ‘हन्त-हन्तागतः कान्तः भीमानद्य मदाश्रयम् ।’ अवधारणमयोगव्यवच्छेदोऽन्ययोगव्यवच्छेदश्च । तत्रायोगव्यवच्छेदे—‘हन्ति हन्ति रिपुं वीरः ।’ अन्ययोगव्यवच्छेदे यथा—‘तद्दशनाहितमतिर्वहुचाङ्गुर्भं वार्योन्मुखः खलु जनः कृतकं प्रवीति । तत्साधवो ननु विदन्ति विदन्ति किंतु कर्तुं वृथा प्रणयमस्य न पारयन्ति ॥’

गुण इत्येव । यथा—

‘पृथुकार्तस्वरपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव ।

विलसत्करेणुगहनं संप्रति समभावयोः सदनम् ॥’

वैयाकरणमुख्ये तु प्रतिपाद्येऽथ वक्तुरि ।

कष्टत्वं दुःश्रवत्वं वा—

गुण इत्येव । यथा—

‘दीधीवेवीटंसमः कश्चिद्गुणवृद्धोरभाजनम् ।

क्लिप्रत्ययनिभः कश्चिच्चत्र संनिहिते न ते ॥’

अत्रार्थः कष्टः । वैयाकरणश्च वक्ता । एवमस्य प्रतिपाद्यत्वेऽपि ।

अत्र ‘विदन्ति’ इति द्वितीयं पदं साधव एव विदन्तीत्यन्ययोगव्यवच्छेदपरम् । अयोगव्यवच्छेदस्तु नञ्द्वयेनैव प्रतीयते ॥ पृथुकार्तंति । राज्ञि दरिद्रस्योक्तिरियम् । हे देव, संप्रत्यावयोः सदनं गृहं समम् । त्वत्तो धनलाभे तु महद्दमनेवंभावत्प-
श्चात्समं न भविष्यतीत्यर्थः । पृथुनि कार्तस्वरस्य सुवर्णस्य पात्राणि यत्र । भूषिताः
रत्नाद्यलंकारमण्डिताः निःशेषपरिजना यत्र । विलसन्तीभिः, करेणुभिर्गहनं दुर्गमं
राजसदनमीदृशम् । दरिद्रसदनं तु—पृथुत्वानां शिष्टानां ध्रुधया आर्तस्वरस्य
पात्रम् । भुवि उषिताः सुप्ताः निःशेषपरिजना यत्र । शयनास्तरणाभावात् । तथा
विले गते कुत्सितसतां मूषिकपिपीलिकादीनां रेणुभिर्गहनं व्याप्तम् । कुत्सायां
कः । अत्र विशेषणपदानां सदेहयोग्यत्वेऽपि व्याजस्तुतिपर्यवसानात् गुणवत्त्वम् ॥
वैयाकरणमुख्ये । वैयाकरणादौ । आदिपदाच्छुष्कतर्कादिपरिग्रहः ॥ वैयाकरणे
वक्तुरि कष्टत्वं गुणमुदाहरति—दीधीवेवीडिति । कश्चिच्चनो गुणवृद्धोः शौर्या-
भ्युदययोरभाजनमनाश्रयः । दीधीवेवीधातुभ्यामिडागमेन च समः । तेषां व्या-
करणे गुणवृद्धिनिषेधात् । कश्चिच्चनः क्लिप्रत्ययनिभो विनष्ट एव । अत्र ते
गुणवृद्धी न संनिहिते न स्तः । अत्र दीधीवेवीटां गुणवृद्धिनिषेधानभिज्ञानां क्लि-
प्रत्ययस्य सर्वलोपित्वानभिज्ञानां च द्वाटिति प्रतीतिर्न भवतीत्यर्थस्य कष्टत्वम् । एत-
देवाह—अत्रेति ॥ एवमिति । अस्य वैयाकरणस्य । यथा—‘आत्मनेपदसंयो-
नियजिक्ता गुरो भवान् ।’ आत्मनः स्वर्गार्थं यागं करोषीत्यर्थः कष्टः ॥ वैयाकरणे

१. दीधीति । धातुपक्षे—‘अदेद् गुणः,’ ‘वृद्धिरादैच्’ इति सूत्रान्यां परिभाषिते
गुणवृद्धी । तयोरभाजनम् । ‘दीधीवेवीटम्’ इत्यनेन गुणवृद्धिनिषेधविधानात् । प्रत्यय-
पक्षे—क्लिप्रत्ययः ‘वेरपृक्तस्य’ इत्यनेन लुप्यते । यस्मिन्संनिहिते पुरोवर्तिते ‘छिति च’
इति निषेधाद् गुणवृद्धी न स्याताम् ॥

‘अत्रासार्पमुपाध्यायं त्वामहं न कदाचन ॥’

अत्र दुःश्रवत्वम् । वैयाकरणो वाच्यः । एवमस्य वक्तृत्वेऽपि ।

ग्राम्यत्वमधमोक्तिषु ॥ २१ ॥

गुण इत्येव । यथा मम—

‘एसो ससहरविम्बो दीसइ हेअन्नवीणपिण्डो व्व ।

एदे अस्ससमोहा पडन्ति आसासु दुद्धघार व्व ॥’

इयं विदूषकोक्तिः ।

निर्हेतुता तु ख्यातेऽर्थे दोषतां नैव गच्छति ।

यथा—

‘संप्रति संध्यासमयश्चक्रद्वन्द्वानि विघटयति ।’

कवीनां समये ख्याते गुणः ख्यातविरुद्धता ॥ २२ ॥

वाच्ये दुःश्रवत्वं गुणमुदाहरति—अत्रासार्पमिति । ‘अत्राताप्सम्’ इति क्वचित् पाठः । अस्य वैयाकरणस्य दुःश्रवत्वं गुण इत्यनुपज्यते । यथा—‘सोऽध्वैष्ट वेदां-
त्रिदशानयष्ट’ इति ॥ शुक्ताकिंकवक्तृत्वे कष्टत्वं गुणो यथा—‘न्यायानुमानविगुणं
कुयशस्ते महीपते । हेत्वाभासवदुद्भाव्यं विवुषो याति निग्रहम् ॥’ अत्र पश्चादयव-
न्यायप्रयोगे दुष्टहेतुप्रयोगे वादिनिग्रहकर इत्यर्थः । एतदनभिज्ञानं कष्टः । एवम-
न्यस्य बोध्यत्वे बोध्यम् । अधमोक्तिषु अविदग्धवाक्येषु ॥ एसो सस्तेति ।
‘एष शशधरविम्बो दृश्यते हैयंगवीनपिण्ड इव । एते चांशुसमूहाः पतन्त्याशासु
दुग्धधारा इव ॥’ इति संस्कृतम् । अत्र दुग्धपदं ग्राम्यमपि वक्तुरधमत्वप्रतीतिकर-
त्वाद्गुण एव ॥ ‘मुग्धादुग्धधिया-’ इत्यादावनुप्रासविशेषादौ ग्राम्यत्वस्यादो-
षत्वं बोध्यम् ॥ संप्रतीति । संध्यायां चक्रवाकद्वन्द्वस्य विघटनं सुप्रसिद्धमिति

1. अत्रासार्पमिति । ‘यदां त्वामहमत्रार्थं पदविधाविशारदम् । उपाध्यायं तदा-
सार्पं समस्प्रार्थं च समदम् ॥’ इति प्रकाशे ॥

2. समय इति । समयः संप्रदायः । स च त्रिविधः । तथा चोक्तम्—‘असतोऽपि
निबन्धेन सत्तामप्यनिबन्धनात् । नियमस्य पुररकारात्संप्रदायस्त्रिधा कवेः ॥’ असतो निब-
न्धनं यथा—‘रत्नानि यत्र तत्रादौ हंसावल्पजलाशये । जलेभाषे नमोनघामम्भोजार्थं नदी-
ष्वपि ॥ तिमिरस्य तथा मुष्टिमाहृतं घृच्छिभेषता । शुक्लं कीर्तिपुण्यादौ काण्यं चाकी-
र्त्तवादिषु ॥ प्रतापे रक्तोष्णत्वे रक्तत्वं क्रोधरागयोः । ज्योत्स्नापानं चकोराणां शैवालं
सर्ववादिषु ॥ केसराशोकयोः स्त्रीणां गण्डूपात्पादधाततः । मासान्तरेऽपि पुष्पाणि रोमा-
ल्लिक्त्रिचलिः स्त्रियाम् ॥’ अतामप्यनिबन्धनं यथा—‘वसन्ते मालतीपुष्पं फलपुष्पे च
चन्दने । कामिदन्तेषु कुन्दानां कुम्भलेषु च रक्तता । नारीणां श्यामता पातः स्वनयो-
र्थं च वा द्विषे ॥’ नियमाख्यानं यथा—‘हिमवलेव भूर्जैववक्त्रं चन्दनं मलये परम् ।
हेमन्तशिशिरो लखत्वा सर्वदा कमलस्थितिः । सामान्यग्रहणे शौक्ल्यं पुष्पाम्भश्छत्रवा-

कविसमयख्यातानि च—

मालिन्यं व्योम्नि पापे, यश्चसि धवलता वर्ण्यते हासकीर्त्यो

रक्तौ च क्रोधरागौ, सरिदुदधिगतं पङ्कजेन्दीवरादि ।

तोयाधारेऽखिलेऽपि प्रसरति च मरालादिकः पक्षिसङ्घो

ज्योत्स्ना पेया चकोरैर्जलधरसमये मानसं यान्ति हंसाः ॥२३॥

न तत्र हेत्वपेक्षा ॥ कवीनामिति । समये सिद्धान्ते ॥ मालिन्यमिति । तेषु-
प्याकाशमधीश्यामम् । 'कलङ्कमालिन्यमिषेण चन्द्रमा दधात्यधं पान्थवधूवधो-
द्भवम् ।' दुर्यशसि च मालिन्यं ज्ञेयम् । यथा—'अमानि तत्तेन निजायशोयुगं
द्विफलवद्धाधिकुराः शिरःस्थितम् ।' इति । एवमादीन्येषामुदाहरणानि बोध्यानि ।

सप्तम् । ध्वजचामरहंसानां हारस्य बकभसनोः ॥ कृष्णत्वं शैलवृक्षादिनेषवारिषिवी-
रुधाम् । भिन्नानामसुराणां च धूपपङ्कशिरोरुहाम् ॥ लौहित्य धातुमाणिक्यजपारलविव-
स्वताम् । पद्मपल्लवबन्धुकदाडिमीकरजादिषु ॥ पीतत्वं शालिमण्डूकवस्कलेषु परागके ।
वर्षास्त्रेव शिखिमौलिर्निधात्रेव भिकष्वनिः ॥' अन्यच्च—'कमलासपदोः कृष्णहरितोर्नाग-
सर्पयोः । पीतलोहितयोः स्वर्णपरागाभिस्त्रिखादिषु ॥ चन्द्रे शशैषयोः कामध्वजे मकर-
मत्स्ययोः । दानवासुरदैत्यानामैक्यमेवाभिसंहितम् ॥' अपि च—'चिरतनस्यापि तथा
शिवचन्द्रस्य बालता । मानवा मौलितो वर्ण्यां देवाश्चरणतः पुनः ॥ भुवनानि निवभ्री-
याभ्रीणि सप्त चतुर्दश । चतस्रोऽथै दशदिशश्चतुरः सप्त चाम्बुवीम् ॥ अष्टादश स्मृता
विधाश्चतस्रश्च चतुर्दश । ये स्थले ते जले जीवा भिन्दन्त्यर्कं रणे मृताः ॥ महत्त्वमादौ
सर्गान्ते सूक्ष्मता जगतामपि ॥ शैलादिर्मिचते शम्भान्नभः शतधनुपरि (१) ॥ नाम तत्तदु-
पाधौ स्याच्छकरो वृषवाहनः । चिह्नत्वे च वृषाङ्कोऽयं ध्वजे सत्त्वाद्दृषध्वजः ॥ शूरी न
सर्पा गिरिशः शशी न हरिणी विधुः । इन्दुमौलिर्महादेवो गङ्गामौलिर्न तु कश्चिद् ॥'
अन्यच्च—'श्वेतानि चन्द्र-शक्राश्च-शशु-भागव-नारदाः । इली शेषादि-शकेभौ
सिंहसौधशरदनाः ॥ सूर्ये-दुकान्त-निर्मोक-मन्दार-द्रु-हिमाद्रयः । हिमशासमृणालानि
स्वर्गकैभरदाभ्रकम् ॥ सिद्धतामृतलोभ्राणि गुणकैरवशर्कराः । नीलानि कृष्ण-चन्द्राङ्क-
व्यास-राम-धनजयाः ॥ शनिर्दुपदभा काली राजपट्टविदूरजम् । विषाकाशकुङ्कुमालाशु-
रुपापतमोनिशाः ॥ रसावद्भुतशृङ्गरो मदतपिच्छराहवः । सीरिपीर यभो रङ्गः कण्ठः
खजनकेकिनोः ॥ कृत्या छाया गन्धाहारखलान्त करणादयः । शोणानि च्छत्रधर्मश्च त्रेता
रीद्ररसस्त्राथा ॥ चकोरनीकिलापारावतनेत्र कपेर्मुसम् । तेजःसारसमस्त च भौमकुङ्कु-
मतश्चक्राः ॥ जिष्णेन्द्रगोपस्त्रयोतविद्युत्कुजरविन्दवः । पीतानि दीपजीवेन्द्रगरुडेश्वरदृग्जटाः ॥
मङ्गावीररसस्वर्णकपिद्रापररोचनाः । किञ्चकचक्रवाकयाषा हरिताल्मनःशिलाः ॥ धूस-
राणि रजो लता करभो गृहगोपिका । कपोतमूषवी दुर्गां फाककण्ठस्वरादयः ॥ इदमु-
पलक्षणम् । 'हरिताः सूर्यतुरगा बुधो मरुक्तादयः ।' इत्यपि बोध्यम् । 'द्वैरुष्ये चाप्र-
सिद्धौ च नियमोऽयमुदाहृतः । अन्यदस्य यथा यत्सात्प्रत्येवोपवर्ण्यते ॥' इति ॥

पादाघातादशोको विकसति वक्रलो योपितामास्यमघै-

यूनामङ्गेषु हाराः, स्फुटति च हृदयं विप्रयोगस्य तापैः ।

मौर्वी रोलम्बमाला धनुरथ विशिखाः कौसुमाः पुष्पकेतो-

भिन्नं स्यादस्य चाणैर्युवजनहृदयं स्त्रीकटाक्षेण तद्वत् ॥ २४ ॥

अह्वयम्भोजं, निशायां विकसति कुमुदं, चन्द्रिका शुक्लपक्षे

मेघध्वानेषु नृत्यं भवति च शिखिनां नाप्यशोके फलं स्यात् ।

न स्याज्जाती वसन्ते, न च कुसुमफले गन्धसारद्रुमाणा-

मित्याद्युन्नेयमन्यत्कविसमयगतं सत्कवीनां प्रवन्द्ये ॥ २५ ॥

एषामुदाहरणान्याकरेषु स्पष्टानि ।

धनुर्ज्यादिषु शब्देषु शब्दास्तु धनुरादयः ।

आरूढत्वादिबोधाय—

यथा—

‘पूरिते रोदसी ध्वनैर्धनुर्ज्यास्फालनोद्भवैः ॥’

अत्र ज्याशब्देनापि गतार्थत्वे धनुःशब्देन ज्याया धनुष्यायचीक-
रणं बोध्यते । आदिशब्दात्—

‘भ्राति कर्णावतंसस्ते ॥’ अत्र कर्णस्थितत्वबोधनाय कर्णशब्दः ।
एवं श्रवणकुण्डलशिरःशेसरप्रभृतिः ।

यशःकीर्त्तौर्भेदः ‘खड्गादिप्रभवा कीर्त्तिर्विद्यादिप्रभवं यशः ।’ इति केषांचिदर्शनाद्-
प्रपत्तेः ॥ पादाघातादिति । योपितामित्यनेन संयन्धः । ‘पादेनं नापैक्षत
सुन्दरीणाम्’ इत्यादिदर्शनात् । स्फुटति विशीर्णं भवति । रोलम्बनाज्य भ्रमरभेणी ।
‘अल्पिङ्गिरनेकशस्त्रेण गुणकृत्वे धनुषो नियोजिता’ इत्यादिदर्शनात् । धनुरथे-
त्यथशब्दश्चार्थः । तेन पुष्पकेतोः कामस्य धनुः कौसुमं विशिखाश्च कौसुमा
इत्यर्थः । अस्य पुष्पकेतोः ॥ अह्वयम्भोजमिति । दिनादौ पद्माद्यसरवेऽपि
तत्र तत्प्रकाशो वर्णनीयः । चन्द्रिकेति । यत्र रात्रिभागे चन्द्रिक्र नास्ति तत्रापि
वर्णनीयेति भावः । गन्धसारद्रुमाणां चन्दनवृक्षाणाम् । इत्यादीति । तेन सौधा-
देर्भेषाद्युपरिपर्यन्तगामित्वसत्युच्चव्यञ्जनाय वर्ण्यते ॥ पुनरुक्तस्य गुणत्वमाह—
धनुरिति । ज्याशब्देनैव धनुर्गुणबोधाद्भ्रुःशब्दो निरर्थकोऽपि आरूढत्वबोध-

1. भावीति । ‘अस्याः कर्णावतंसेन नितं सर्वं विभूषणम् । तथैव शोभतेऽत्यर्ध-
मस्याः श्रवणकुण्डलम् ॥ अपूर्वमङ्गरामोदप्रभोदितदिशस्ततः । जायतुर्भङ्गमुदराः,
शिरःशेखरशालिनः ॥’ इति प्रकारेण ॥

एवं निरुपपत्तो मालाशब्दः पुष्पस्रजमेवाभिधत्त इति स्थितावपि 'पुष्पमालाविभाति ते ॥' अत्र पुष्पशब्द उत्कृष्टपुष्पवृद्धौ । एवं मुक्ताहार इत्यत्र मुक्ताशब्देनान्यरत्नामिश्रितत्वम् ।

अयोक्तव्याः स्थिता अमी ॥

धनुर्ज्यादयः सत्काव्यस्थिता एव निबद्धव्याः, न त्वस्थिता जघनकाञ्चीकरकङ्कणादयः ।

उक्तावानन्दमग्नादेः स्यान्न्यूनपदता गुणः ।

यथा—

'गाढालिङ्गनवामनीकृतकुचप्रोद्भिन्नरोमोद्गमा

सान्द्रस्नेहरसातिरेकविगलच्छ्रीमन्नितम्बाम्बरा ।

मा मा मानद माति मामलमिति क्षामाक्षरोल्लापिनी

सुप्ता किं नु मृता नु किं मनसि मे लीना विलीना नु किम् ॥'

अत्र पीडयेति न्यूनम् ।

क्वचिन्न दोषो न गुणः—

न्यूनपदत्वमित्येव । यथा—

'तिष्ठेत्कोपवशात्प्रभावपिहिता दीर्घं न सा कुप्यति

स्वर्गायोत्पतिता भवेन्मयि पुनर्भावाद्रमस्या मनः ।

नाहुण । शेखरपद शिरोभूषणं किरीटं वक्ति ॥ काव्यस्थिता महाकविप्रयोगेण स्थिताः ॥ जघनेति । निबद्धव्या इति शेषः ॥ आनन्दमग्नादेरित्यादिना दु खममादेर्महणम् ॥ गाढेति । सख्यो रात्रिवृत्तान्तकथनमिदम् । गाढालिङ्गनेन वामनीकृतकुचा चासौ प्रोद्भिन्नरोमोद्गमा चेति समासः । गाढालिङ्गनवामनीकृतकुचयोः प्रोद्भिन्नो रोमोद्गमो यस्या इति समासो न युक्तः । कुचे रोमोद्गमस्यासम्भवात् । सान्द्रस्नेहरसातिरेकेण विगलत् धीमतो नितम्बादम्बरं यस्याः सा । हे मानद, मा मां मा पीडय मां मातिपीडय अल बहुव्यापारेणेति क्षामस्याल्पस्याक्षरस्योल्लापिनी । पीडयेत्यादिरनुक्तत्वादल्पत्वमक्षरस्य । मानदस्य पीडाकरत्वमनुपपन्नमित्यवगमाय तत्पदेन संबोधनम् । एते तावन्निषेधाभासा विधिषु पर्यवसन्ताः । निष्पन्दत्वेन किं मुतेति वितर्कचतुष्टयम् । सुप्ता निद्रायिता, अतिनिष्पन्दत्वेन मृतेति, अत्यन्तत्वे लयः, अवह्निर्भावे विशेषलयश्च बोध्यः । अत्र पीडयेत्यादियोग्यस्य पदस्य न्यूनता हर्षव्यनिसमोहप्रकर्षबोधनद्वारा रच्य पुष्पातीति गुणवत्त्वम् ॥ तिष्ठेदिति । पुरुरवस उक्तिरियम् । सा उर्वशी प्रभावेण पिहिता सती तिष्ठेत् । अयया प्रभौ मयि कोपवशादपिहिता तिष्ठेत् । नैतत् । यतो दीर्घं न कुप्यति । उत्पतिता उद्भूता मयि

तां हतुं विबुधद्विपोऽपि न च मे शक्ताः पुरोवर्तिनीं

सा चात्यन्तमगोचरं नयनयोज्ज्वलति कोऽयं विधिः ॥'

अत्र प्रभावपिहितेति भवेदिति चेत्यनन्तरं 'नैतद्यतः' इति पदानि न्यूनानि । एषां पदानां न्यूनतायामप्येतद्वाक्यव्यङ्ग्यस्य वितर्काख्य-
व्यभिचारिभावस्योत्कर्षाकरणाच्च गुणः । दीर्घं न सेत्यादिवाक्यजन्यया
च प्रतिपत्त्या तिष्ठेदित्यादिवाक्यप्रतिपत्तेर्बोधः स्फुटमेवावभासत इति
न दोषः ।

'गुणः क्षाप्यधिकं पदम् ॥ २७ ॥

यथा—

'आचरति दुर्जनो यत्सहसा मनसोऽप्यगोचरानर्थान् ।

तन्न न जाने जाने स्पृशति मनः किं तु नैव निष्ठुरताम् ॥'

अत्र न न जान इत्ययोगव्यवच्छेदे द्वितीयजान इत्यनेन नाहमेव
जाने इत्यन्ययोगव्यवच्छेदाद्विच्छित्तिविशेषः ।

समाप्तपुनरात्तत्वं न दोषो न गुणः क्वचित् ।

यथा—'अन्यास्ता गुणरत्न-' इत्यादि (४०३ पृ.) ।

अत्र प्रथमार्धेन वाक्यसमाप्तावपि द्वितीयार्धवाक्यं पुनरुपात्तम् ।

भावार्थं मद्गोचरमेतस्मिन्मिति । अस्या उर्वश्या । विबुधद्विपोऽसुराः । इत्थमदृश्यत्वे
हेतुर्नास्त्वैव किमदृश्येति विस्मयादाह—सा चेति । अगोचरमगोचरत्वम् ।
विधिर्नियतिः प्रकारो वा ॥ अगुणत्वमदोषत्वं चोपपादयति—एषामिति ॥
वाक्यप्रतिपत्तेर्वाक्यजन्यबोधस्य ॥ ननु द्वितीयजाने इत्यनेनायोगव्यवच्छेद
एव प्रतीयते इत्यत आह—अत्रेति । इत्यनेन इत्यनेनैवेत्यर्थः । गुण-
त्वमुपपादयति—द्वितीय इति । विच्छित्तिविशेषोऽर्धव्यविशेष प्रतीयत
इति । गुणत्वमिति शेषः । अत्र कथितपदलस्यावधारणबोधकत्वाद् 'यद्ब्रूनेन-'
इत्यादिप्रावप्रदर्शितवद् गुणत्वमस्ति । अस्य शुद्धोदाहरणं तु—'याहि माधव
याहि केशव मा वद कैतववाद्म् । तामनुसर सरसीरुहलोचन या तव
हरति पिपादम् ॥' अत्र माधवकेशवसरसीरुहलोचनपदानामन्यतमेनैवान्वयो-
पपत्तौ संवैपानुपपादनमर्थान्तरबोधकत्वाद् गुण एव । तथाहि—माधवपदेन
लक्ष्मीपतित्वेऽपि तव वैदग्ध्यं नास्तीति, केशवपदेन वीरत्वेऽपि तव रतिसामर्थ्यं
नास्तीति, सरसीरुहलोचनपदेन विलक्षणचक्षु सरत्वेऽपि मम रूपलावण्यातिशयं न
पश्यतीति व्यज्यते । यथा वा—'कुर्या हरस्यापि पिनाकपाणैर्धर्मैश्च्युतिं के मन
धन्विनोऽन्ये ॥' अत्र पिनाकपाणैरपीत्यनेनैव प्रकृतान्वयोपपत्तौ हरत्येलाधिकमपि

एवं च विशेषणमात्रस्य पुनरुपादाने समाप्तपुनरात्तत्वं न वाक्यान्तर-
स्येति विज्ञेयम् ।

गर्भितत्वं गुणः कापि—

यथा—

‘दिङ्मातङ्गघटाविभक्तचतुराघाटा मही साध्यते

सिद्धा सापि वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यत ।

विप्राय प्रतिपाद्यते किमपरं रामाय तस्मै नमो

यस्मात्प्रादुरभूत्कथाद्भुतमिदं यत्रैव चास्तं गतम् ॥’

अत्र वदन्त एवेत्यादि वाक्यं वाक्यान्तरप्रवेशात् चमत्कारातिशयं
पुष्पाति ।

पतत्प्रकर्षता तथा ॥ २८ ॥

तथेति क्वचित् गुणः । यथा—‘चञ्चद्भुज—’इत्यादि (३०२ पृ.) ।

अत्र चतुर्थपादे सुकुमारार्थतया शब्दाडम्बरत्यागो गुणः ।

क्वचिदुक्तौ स्वशब्देन न दोषो व्यभिचारिणः ।

अनुभावविभावाभ्यां रचना यत्र नोचिता ॥ २९ ॥

हरस्यैव पिनाकसवन्धेन दुर्जयत्वमिति व्यञ्जकत्वाद् गुणत्वम् । ‘नायं भिक्षुर्वैर्युवति-
माञ्चो तितिधुर्धनुष्मान्पण्डितः पुत्रो नहि नहि जटाजूटभारं दधानः । नायं व्याधो
नवगुणधरः पश्य कस्मादकस्मात्पुण्येऽरण्ये नवजलधरश्यामलः कोऽयमेति ॥’ अत्र
द्वितीयस्य नहीति निपातसमुदायस्य चाचक्रवाभावेन कथितपदस्य न विषयः,
किं त्वधिकोऽपि राजपुत्रस्य जटाधारणमत्यन्तासंभवीति व्यञ्जकत्वाद् गुण एव ॥
न वाक्यान्तरस्येति । पुनरुपादाने समाप्तपुनरात्तत्वं न दोष इत्यर्थः ।
दिङ्मातङ्गेति । दिङ्मातङ्गसमूहेन विभक्ताः परिच्छिन्नाश्वत्वार आघाटाः सीमा
यस्या सा । साध्यते स्ववशीक्रियते । सिद्धा साधितापि सा मही । विप्राय
प्रतिपाद्यत इत्युत्तरेणान्वयः । किमपरमिति चाच्यमिति शेषः । कथैवाद्भुतमा-
श्चर्यम् । यत्रैवेति । तथा च तस्युच्ये न भूतो न वर्तमानो न भविष्यन्निति
भावः ॥ चमत्कारातिशयमिति । तेन युद्धवीरदानवीरयोः परिपोषः ॥
क्वचिदिति । यत्र पद्यांशे सुकुमारार्थत्वं तत्रैत्यर्थः ॥ इदानीं रसदोषाणां विषय-
विशेषे यथायथमदोषत्वं गुणत्वं चाह—क्वचिदिति । रचना व्यञ्जनम् । विभावा-

यत्रानुभावविभावमुखेन प्रतिपादने विशदप्रतीतिर्नास्ति, यत्र च विभावानुभावकृतपुष्टिराहित्यमेवानुगुणं तत्र व्यभिचारिणः स्वशब्दे-
नोक्तौ न दोषः । यथा—

‘औत्सुक्येन कृतत्वरा सहभुवा व्यावर्तमाना हिया
तैस्तैर्वन्धुवधूजनस्य वचनैर्नीताभिमुख्यं पुनः ।

२ दृष्ट्वाग्ने वरमात्तसाध्वसरसा गौरी नवे संगमे

सरोहत्पुलका हरेण हसता श्लिष्टा शिवायास्तु वः ॥’

अत्रौत्सुक्यस्य त्वरारूपानुभावमुखेन प्रतिपादने ‘संगमे न इदिति प्रतीतिः । त्वराया भयादिनापि संभवात् । हियोऽनुभावस्य च व्याव-
र्तमानस्य कोपादिनापि संभवात् । साध्वसहासयोस्तु विभावादिपरिपो-
पस्य प्रकृतरसप्रतिकूलप्रायत्वादित्येषां स्वशब्दाभिधानमेव न्याय्यम् ।

संचार्यादेर्विरुद्धस्य बाध्यत्वेन वचो गुणः ।

यथा—‘काकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलं—’ इत्यादि (२०४ पृ.)

अत्र प्रशमाज्ञानां वितर्कमतिशङ्काधृतीनामभिलाषाज्ञौत्सुक्यस्मृतिदे-
न्यचिन्ताभिस्त्रिरस्कारः पर्यन्ते चिन्ताप्रधानमास्वादप्रकर्षमाविर्भावयति ।

दिकृतरचनानौचित्यम् । विकल्पयति—यत्रेति ॥ औत्सुक्येनेति । नवे संगमे प्रथमदिवससमागमे हसता हरेण श्लिष्टा गौरी सुष्मारकं शिवायास्तु । क्रीडसी । तद्दृष्टगमने प्रथमौत्सुक्येन कृतत्वरा, ततश्च सहभुवा सहजया हिया लजया व्यावर्तमाना, ततश्च तैस्तैरित्यादि । ततश्चाग्ने वरं, स्वामिनं दृष्ट्वा आत्तेत्यादि । साध्वस्य विभावादिभिः परिपोषे सति रसत्वप्राप्त्या शृङ्गारविरोधित्वं स्यात् । हासस्य तथात्वे प्रधानत्वेन प्रतिपत्तिः स्यात्, न शृङ्गारत्वेनेति भावः ॥ परिपन्थि-
रसविभावादिसंप्रहस्य गुणत्वमाह—संचार्यादेरिति । व्यभिचारिभावादेरित्यर्थः ।
आदिना विभावानुभावग्रहणम् । विरुद्धस्य प्रतिकूलरसाङ्गस्य बाध्यत्वेन* प्रतिरुद्धस्वज-
न्यरसपरिपुष्टिकत्वेन वचोज्ञापनम् ॥ काकार्यमिति । भावशबलत्वोदाहरणमिदम् ॥
गुणत्वमुपपादयति—यत्रेति । प्रशमाज्ञानां शान्तरसानुकूल्यनाम् । अभिलाषाज्ञैः
शृङ्गारसानुकूलैः । त्रिरस्कारः स्वजन्यरसपरिपोषस्थगनम् । ननु वितर्कदीना-
मेव औत्सुक्यादीनामपि बाध्यत्वमस्तीति कथं विप्रलम्भस्य परिपुष्टिरित्यत्र आह—
पर्यन्त इति । चिन्तायाम् । विधान्तौ सत्यामित्यर्थः । चिन्ताप्रधानमवाधित-
त्वेन मुख्यं कारणं यस्य तादृशमास्वादप्रकर्षं विप्रलम्भशृङ्गारपरिपोषम् । आविर्भाव-

विरोधिनीऽपि स्मरणे साम्येन वचनेऽपि वा ॥ ३० ॥
भवेद्विरोधो नान्योन्यमङ्गिन्यङ्गत्वमाप्तयोः ।

क्रमेण यथा—‘अयं स रसनोत्कर्षा—’ इत्यादि (२३९ पृ.) ।
अत्रालम्बनविच्छेदे स्तेरसात्मतया स्मर्यमाणानां तदज्ञानां शोको-
द्दीपकतया करुणानुकूलता ।

‘सरागया सुतघनघर्मतीयया

कराहतिध्वनितपृथूरुपीठया ।

मुहुर्मुहुर्दशनविलङ्घितोष्ठया

रुषा नृपाः प्रियतमयेव मेजिरे ॥’

अत्र संभोगशृङ्गारो वर्णनीयवीरव्यभिचारिणः क्रोधस्यानुभावसाम्येन
विवक्षितः ।

यति करोतीति । तज्ज्ञापनं गुणं इति दोषः ॥ विरहद्वययोः संपर्को दोष एव । तदु-
क्तम्—‘प्रत्यनीकौ रसौ द्वौ द्वौ तत्संपर्कं विवर्जयेत्’ इति । तयोर्विषयविशेषे समा-
वेशमाह—विरोधिनीऽपीति । स्मरणे पूर्वानुभूतस्वातीतस्य व्यञ्जनया ज्ञाने ।
वचने ज्ञापने । अङ्गिनि मुख्यविशेष्ये । एतच्चाङ्गिनीत्युपादानालम्ब्यते । अन्यया
‘अङ्गत्वमाप्तयोः’ इत्यनेनैवाङ्गत्वमे तदुपादानमनर्थकं स्यात् । द्विवचनं बहूनामुपल-
क्षणम् ॥ अयमिति । व्याख्यातमिदं गुणीभूतव्यङ्गयोदाहरणे । अत्र विरहस्यापि
शृङ्गारस्य स्मर्यमाणतया करुणेन संपर्को न दोषः ॥ ननु तदानीमपि स्मरिस्व
तस्या रसत्वप्राप्तिरविहृतैवेति कथं शृङ्गारस्य स्मर्यमाणत्वमत आह—अत्रेति ।
आलम्बनस्य नायकस्य विच्छेदे भरणे अरसात्मतया तदानींतनानुभावाद्यभावेन
रसरूपतानापन्नतया स्मर्यमाणानामिति । एतेन शृङ्गारस्यापि स्मरणं दर्शितम् ।
तदज्ञानां रसज्ञानाम् । मृतस्योपकारस्मरणं बन्धूनामत्यन्तशोकजनकमिति
भावः । साम्येनोक्तौ विरहयोः समावेशमुदाहरति—सरागयेति । मुखली-
हित्यजनकत्वेन ‘रसो च क्रोधरागौ’ इति दर्शनाद्वा रूपः सरागत्वोपपत्तिः पक्षे—
सानुपगया । कराघातेन ध्वनितं पृथूरुपीठं यत्र क्रोधे सति वीररूढः पीठं वा
आहन्यते । पक्षे—कराघातेन ध्वनितं पृथूरुर्व पीठं यथा । अतिप्रौढकामाभि-
र्नायिकाभिः करेणोरुहहन्यत इति कामशास्त्रप्रसिद्धम् । दशनैर्विलङ्घितो निपीडित
ओष्ठो यत्र । पक्षे—कान्तदशनेन निपीडित ओष्ठो यस्याः । अत्र शृङ्गारवीरयोर्
समावेशः । उक्तानुभावानामन्यत्रापि संभवाज्जदिति रूपः प्रतीतिर्न भवतीति
तस्याः स्वयन्देनोपादानं न दोषः । प्रकरणादुत्साहस्यास्वायमानत्वेन वीरत्वं

‘एकं ध्याननिमीलनान्मुकुलितप्रायं द्वितीयं पुनः

पार्वत्या वदनाम्बुजस्तनभरे संभोगभावालसम् ।

अन्यदूरविकृष्टचापमदनक्रोधानलोद्दीपितं

शंभोर्भिन्नरसं समाधिसमये नेत्रत्रयं पातु वः ॥’

अत्र शान्तशृङ्गाररौद्ररसपरिपुष्टा भगवद्विषया रतिः । यथा वा—

‘क्षिप्तो हस्तावलमः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोऽशुक्रान्तं

गृह्णन्केशेष्वपास्तध्वरणनिपतितो नेक्षितः संप्रमेण ।

आलिङ्गन्त्योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः सासुनेत्रोत्पलाभिः

कामीवार्द्रापराधः स दहतु दुरितं शंभवो वः शरामिः ॥’

अत्र कविगता भगवद्विषया रतिः प्रधानम् । तस्याः परिपोषकतया भगवत्स्त्रिपुरध्वंसं प्रत्युत्साहस्यापरिपुष्टतया रसपदवीमप्राप्ततया भावमात्रस्य करुणोऽङ्गम् । तस्य च कामीवेति साम्यबलादायातः शृङ्गारः ।

स्थायिनः ॥ क्रोधस्य स्वशब्देनोपादानास्वाद्याभावेन न रौद्रत्वमिति भावः ॥ एकस्मिन्नङ्गत्वमाप्तानां रसानां समावेशमुदाहरति—एकमिति । नेत्रमित्यर्थः । मुकुलितप्रायं मुद्रितपदाकारम् । वदनाम्बुजे संभोगशुम्बनम्, स्तनभरे संभोग आलिङ्गनादिः, तस्य भावेन अभिप्रायेण अलसं निष्पन्दम् । अन्यललाटनेरम् । दूरमत्यन्तं विकृष्टधापो येन । यद्वा दूरे विकृष्टधापो येन । तस्मिन्मदने यः क्रोधः स एवानलः तेनोद्दीपितमुज्वलितं भिन्नरसम् । विकृष्टबहुरसव्यञ्जकम् । शृङ्गारिणोऽपि न समाधिभङ्ग इति शृङ्गारस्य परम्परया क्रोधस्य समाधिविघ्ननिवारकत्वेन तत्परिणामिनो रौद्रस्य साक्षादेव देवविषयकरतिपोषकत्वम् ॥ परम्परयाप्यङ्गत्वमाप्तयो रसयोः समावेशमुदाहरति—क्षिप्त इति । त्रिपुरदाहे च प्रतिद्वः शंभुसंबन्धी शरामिः वो युष्माकं दुरितं दहतु । कीदृशः । आसन्नापराधः कामीव सासुनेत्रोत्पलाभिः युवतिभिर्हस्तावलमः सन् क्षिप्तः । शोभात् क्रोधाच्च तासामसु । एवमुत्तरोत्तरक्रियास्वपि कामीति दृष्टान्तः । अंशुकस्यान्तमाददानोऽपि प्रसभं सहसा अभिहतः । केशेषु गृह्णन् अप्राप्तः । शुम्बनार्थं कर्मिन्ः केशग्रहणम् । संप्रमेण भयजन्यत्वरया ईक्षणाभावः । पक्षे—आदरजन्यत्वरया नेक्षितः, किंत्वनादरेणेक्षितः ॥ अज्ञात्क्रिभावमुपपादयति—अत्रेति । प्रधानमिति । निष्कृष्टवाक्यप्रतिपाद्यत्वादिति भावः । तस्या भगवद्विषयरतेः । परिपोषकतयेति । ‘अङ्गस्य’ इति शेषः । अपरिपुष्टतयेति । विभावानुभावयोरनुपादानादिति भावः । रसपदवीं रसत्वम् । भावयात्रस्य उद्बुद्धनाश्रस्थायी चेति भावतक्षणकान्तस्य । करुणोऽङ्गमिति । दृष्टनिग्रहं प्रति भगवदुत्साहस्यानुभावेन करुणस्थायिभावेन स्त्रीणां शोकेन व्यञ्जनमिति करुणस्याङ्गत्वम् । कामीवेति । प्राग्यथा कामुक आचरति स्म तथाच शरामिरिति साम्यबलरसाद्वयानुभवादायातः स्मृतिविषयता प्राप्तः । शृङ्गार ईर्ष्यामानाख्यविप्रलम्भः अङ्गमित्यनुपप्रेषणा-

एवं चाविधान्तिधामतया करुणस्याप्यङ्गत्वैवेति द्वयोरपि करुणशृङ्गारयोर्भगवदुत्साहपरिपुष्टतद्विषयरतिभावात्सादप्रकर्षकतया यौगपद्यसद्भावादङ्गत्वेन न विरोधः ।

ननु समूहालम्बनात्मकपूर्णघनानन्दरूपस्य रसस्य तादृशेनेतररसेन कथं विरोधः संभावनीयः । एकवाक्ये निवेशप्रादुर्भावैर्यौगपद्यविर-

न्वयः । स्मर्यमाणपूर्वावस्थायां रतेः । करुणस्थाधिभावः स्त्रीशोकोद्दीपकतयाङ्गत्वमिति भावः । नन्वत्र स्त्रीशोकस्य वाच्येनानुभावेनाश्रुणा व्यङ्ग्येनोद्दीपनविभावेन झटित्याक्षेपलभ्येन म्रियमाणपत्यालम्बनविभावेन परिपुष्टिरिति करुणस्य प्रधानत्वमेव कथमङ्गत्वमत आह—एवं चेति । अविधान्तिधामतया साक्षाद्वाक्यव्यङ्ग्यतया । एवं पदैः सकलपदार्थोपस्थितौ खलेकपोतन्यायेन विशेष्यविशेषणं तत्रापि विशेषणान्तरमिति रीत्या शब्दबोधे सति व्यङ्ग्यबोधेऽपीयं रीतिरिति भावः । भगवदुत्साहस्वन करुणस्तत्रापि शृङ्गारो व्यञ्जनया एकदैवाङ्गितयावगम्यत इत्युक्त्या अवान्तरवाक्यार्थबोधक्रमेण शब्दबोधपक्षे व्यङ्ग्यार्थबोधस्यापि तद्गीतित्वेन विशिष्टवैशिष्ट्यमिति रीत्या शृङ्गारविशिष्टकरुणबोधे सति करुणविशिष्टभगवदुत्साहबोधः तदनन्तरं भगवदुत्साहविशिष्टभावबोधः क्रमाज्जायत इति मतेन परम्परया प्रधानोपकारमुपपादयति—द्वयोरपीति । करुणशृङ्गारयोरिति । अपरिपुष्टयेति प्रधानस्य भूयस्युपकारे वर्तते इति प्रथममते स्वपरिपोषकं परिपोषणमात्रं प्रधानस्योपकारः । द्वितीये तु निरुक्तक्रमेण आस्वादातिशयजननमपीति विशेषः । स्थायिभावानामज्ञाज्ञिभावैरेव रसानामज्ञाज्ञिभाव इति काव्यप्रकाशकारः । यद्वा यासां पूर्वं प्राणेश्वरा इक्षुधारणादिना प्रसादनपरा आसंस्वासाभेवैदानीं शंभुशरस्तत्कर्मणैव तादृशीं दुर्दशा जनयतीति शृङ्गारेण परिपोषितः कविकरुण एव स्वजन्यभगवदुष्टनिग्रहोत्साहोद्बोधेन कविगतां भगवद्विषयां रतिं जनयित्वा ताभेव सामाजिकानामास्वादकन्दतामुपनयतीति रसयोरैवाङ्गत्वम् ॥ एतन्मते प्रद्वेषमाह—नन्विति । समूहालम्बनात्मकेति । विभावादिपदार्थसमूहविषयकज्ञानरूपेत्यर्थः । पूर्णः समधिकः । घनः सुखान्तरतिरोधायकः । अपेरङ्गत्वेनापीत्यप्रेणान्वयेन मतवैलक्ष्यावगमः । आस्वादप्रकर्षकतयेति । गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानं प्रतिपद्यते । उपकारे प्रधानस्य तथा भूयसि वर्तते ॥ इति न्यायेनेति भावः । अस्यार्थः—गुणो विशेषणं कृतात्मसंस्कारः स्वविशेषणेन कृतोपकारः प्रधानं पार्यन्तिकविशेष्यं प्रतिपद्यते अन्वेति । तादृशः सन्नेव हि तिरोधायको य आनन्दस्वरूपरूपेत्यर्थः । एतादृशेन समूहालम्बनात्मकपूर्णघनानन्दरूपेण । एकवाक्येति । एकस्मिन्वाक्ये यो निवेशो व्यञ्जकतासंबन्धेन शृत्तिः स च प्रादुर्भावयौगपद्यं च

1. समूहेति । नानाप्रकारतानिरूपितनानामुस्यविशेष्यपदाशालिज्ञान समूहालम्बनम् ।

३. 'भवे' इत्यादि 'सन्नेव हि' इत्यन्तः पाठः—पुस्तकान्तरे नोऽस्त्वन्वेते.

साहि० ३८

हेण परस्परोपमर्दकत्वानुपपत्तेः । नाप्यङ्गाङ्गिभावः द्वयोरपि पूर्णः
 स्वातन्त्र्येण विश्रान्तेः । सत्यमुक्तम् । अत एवान्न प्रधानतरेषु
 स्वातन्त्र्यविश्रमराहित्यात्पूर्णरसभावमात्राच्च विलक्षणतया संचारि
 नाम्ना व्यपदेशः प्राच्यानाम् । अस्मत्पितामहानुजकविपण्डितमुख्य
 चण्डीदासपादानां तु खण्डरसनाम्ना । यदाहुः—

—‘अङ्गं वाच्योऽथ संसर्गा यद्यङ्गी स्याद्रसान्तरे ।

नास्वाद्यते समग्रं तत्ततः खण्डरसः स्मृतः ॥’ इति ।

ननु ‘आद्यः करुणवीभत्सरौद्रवीरभयानकैः’ इत्युक्तनयेन विरो
 नोर्वीरशृङ्गारयोः कथमेकत्र

‘कपोले जानक्याः करिकलभदन्तयुतिमुपि

स्मरस्मेरस्फारोद्भुमरपुलकं वक्रकमलम् ।

‘मुहुः पश्यञ्शृण्वन्रजनिचरसेनाकलकलं

जटाजूटग्रन्थि द्रढयति रघूणां परिवृढः ॥’

तयोर्विरहेणेत्यर्थः । यद्वा एकवाक्यार्थग्रहेण यी प्रादुर्भावात्पत्ती तयोर्योगपर
 विरहेण एककालीनत्वविरहेण उपमर्दकत्वाभावात् परस्परपरिपोषकप्रतिबन्धकत्वं
 भावात् । ‘राममन्मथ—’ इत्यादौ वीभत्सरशृङ्गारयोर्न युगपदुत्पत्ती, किं त्वभि
 यबोधानन्तरं वीभत्सस्य व्यङ्ग्यबोधानन्तरं शृङ्गारस्येति क्रमेणैवेति नानुपपत्तिः
 नापीति । रसयोरपीति शेषः । अत एव उक्तानिर्वाहादेव । प्रधानतरेषु अङ्गे
 स्वातन्त्र्येत्यादि विलक्षणतयेत्यत्र हेतुः । भावमात्राच्चेति । अपरिपुष्टस्थायिभा
 वत्वेन भावत्वमभिप्रेत्य प्रधानत्वाभावाद्विलक्षणभावप्रदर्शनं खण्डरसनाम्नेति व्यप
 देश इत्यन्वयः । एवं च पूर्णरसयोर्विरोधाद्यसंभवेऽपि खण्डरसपूर्वरसयोस्तद्विरो
 धादिसंभवः ॥ अङ्गमिति । अङ्गी रसो रसाङ्गन्तरे यद्यत्नम् । अथवा वाच्यं
 विरुद्धोऽपि स्मरणादिवलाङ्गसमावेशः स्यात् । यदि वा संसर्गां अवितोधी प्रधा
 नानुपकारितया स्वातन्त्र्येण मिलितः स्यात्तदा समप्रास्वादाभावात्खण्डरसः स्मृत
 इत्यर्थः ॥ ननु स्मरणादावेव विरुद्धयोः समावेशः प्रतिप्रसूतस्वदभावात् क
 ‘कपोले—’ इत्यादौ विरुद्धयोर्वीरशृङ्गारयोः समावेश इत्यभिप्रायेणाह—नन्वाद्या
 मिप्रायेणाह—नन्वाद्य इति । एकत्रेति । समावेश इत्यभिप्रायान्वयः । कपोल
 इति । वक्रकमलं कीदृशम् । कपोलवच्छेदे स्मरेण, कामोदकेण स्मेरः प्रशशमान
 स्फारोद्भुमरोऽत्युत्कटः पुलको यत्र । कपोलस्य किञ्चित्पाण्डुत्वेन विमलत्वेन वा
 करिकलभदन्तोपमा । अत्र शृङ्गारस्य जानक्यालम्बनविभावः, तदीयतादृक्कपो
 उदीपनविभावः, तन्मुखकमलवलोकनमनुभावः । वीरस्य तु रजनीचरसेना आल
 म्बनम्, तदीयकलकलविधानमुदीपनविभावः, जटाजूटग्रन्थिदृढीकरणमनुभावः

इत्यादौ समावेशः । अत्रोच्यते—इह खलु रसानां विरोधिताया वेरोधितायाश्च त्रिधा व्यवस्था । कयोश्चिदालम्बनैक्येन, कयोश्चिदा-
क्येन, कयोश्चिन्नैरन्तर्येणेति । तत्र वीरशृङ्गारयोरालम्बनैक्येन वि-
ः । तथा हास्यरौद्रबीभत्सैः संभोगस्य । वीरकरुणरौद्रादिभिर्विप्रल-
स्य । (आलम्बनैक्येन) आश्रयैक्येन च वीरभयानकयोः । नैरन्त-
रेभावैक्याभ्यां शान्तशृङ्गारयोः । त्रिघाप्यविरोधो वीरस्याद्भुतरौद्रा-
म् । शृङ्गारस्याद्भुतेन भयानकस्य बीभत्सेनेति । तेनात्र वीरशृङ्गा-
भिन्नालम्बनत्वान्न विरोधः ।

एवं च वीरस्य नायकनिष्ठत्वेन भयानकस्य प्रतिनायकनिष्ठत्वेन
बन्धे भिन्नाश्रयत्वेन विरोधः । यश्च नागानन्दे प्रशमाश्रयस्यापि
मूतवाहनस्य मलयवत्यनुरागो दर्शितः, तत्र 'अहो गीतमहो वादि-'
' इत्यद्भुतस्यान्तरा निवेशनान्नैरन्तर्याभावान्न शान्तशृङ्गारयोर्विरोधः ।
मन्यदपि ज्ञेयम् । 'पाण्डुक्षामं वदनं—' इत्यादौ (१७२ पृ.) च
द्भुतादीनामङ्गभावः करुणविप्रलम्भेऽपीति न विरोधः ।

अनुकारे च सर्वेषां दोषाणां नैव दोषता ॥ ३१ ॥

सर्वेषां दुःश्रवत्वप्रभृतीनाम् । यथा—

'एष दुःश्रवणं नौमीत्यादि जल्पति कश्चन ॥'

रस्य निराकाङ्क्षवाक्यव्यङ्ग्यतया प्रधानत्वम् ॥ स्मरणादावालम्बनाश्रयभेदनैरन्तर्या-
विष्वपि विरोधिनोरेकस्मिन्समावेश इति सिद्धान्तमाह—इह खल्विति । आश्र-
त्येन नायकैक्येन । नैरन्तर्येण अव्यवधानेन ॥ विशिष्य दर्शयति—तत्रेति ।
रशृङ्गारयोर्वीरसंभोगयोः । तथा आलम्बनैक्येन संभोगस्येति विरोध इत्यन्वयः ।
स्मरेऽपि । आश्रयैक्येन चेति । चकारेण आलम्बनैक्येनेत्यस्य समुच्चयः ।
रस्याद्भुतरौद्राभ्यां. सहाविरोध आलम्बनैक्येन आश्रयैक्येन नैरन्तर्येण च
वति । एवं शृङ्गारस्याद्भुतत्वेन । भयानकस्य बीभत्सेन तु नैरन्तर्यमात्रेणाविरोधो
यः । वीरशृङ्गारयोरालम्बनभेदेनाविरोध दर्शयति—तेनेति । उक्तनियमेनेत्यर्थः ।
न 'कोषे—' इत्यत्र । भिन्नाश्रयत्वेनेति । उत्साहस्य प्रतिनायकविषयत्वेन
यकैक्येन निबन्धे भिन्नालम्बनत्वेनाविरोधो ज्ञेयः ॥ इदानीं विरुद्धरसीयविभावा-
परिग्रहस्यादोषत्वं दर्शयति—पाण्डुक्षाममित्यादि । तथा च विरुद्धरसीयासा-
रणाङ्गपरिग्रह एव दोषो न तु साधारणाङ्गपरिग्रह इति भावः ॥ अनुकारे चेति ।

1. तत्रेत्यादि । तथा चोक्तं ध्वनिकृता—'एवाश्रयत्वे निर्दोषो नैरन्तर्ये विरोधवान् ।
'न्तरव्यवधिना रसो न्यस्य मुनेषु ॥' इति ॥

अत्र दुष्ययनशब्दोऽप्रयुक्तः ।

अन्येषामपि दोषाणामित्यौचित्यान्मनीषिभिः ।

अदोषता च गुणता ज्ञेया चानुभयात्मता ॥ ३२ ॥

अनुभयता अदोषगुणता ॥

इति साहित्यदर्पणे दोषनिरूपणे नान सप्तमः परिच्छेदः ।

‘अत्र मूलकारिकाः=३२ । पूर्वाभिः सह’ ६७८ । उदाहरणानि=१६६ । पूर्वेः सह ४८७ ।

परोक्षशब्दवाक्ययोः कर्मादित्येनोपादाने चेत्यर्थः । अनुकरणे दुःश्रवस्यादोषत्वं यथा—‘मृगचक्षुषमश्रुक्षीदित्यादि कथयत्ययम् ।’ शब्दस्यानुकरणे च्युतसंस्कारस्यादोषत्वं यथा—‘पद्मेप च गवित्याह मुत्रामाणं यजेति च ।’ अत्र प्रथमपादे गोशब्दस्य निर्विभक्तिरुक्तया च्युतसंस्कारत्वम् । द्वितीयपादे मुत्रामशब्दोऽप्रयुक्तो न दोषः । दुष्ययनशब्दोऽप्रयुक्तो न दोष इति शेषः ॥ अदोषगुणता अदोषत्वं गुणत्वं च रसादेर्निकर्षप्रकर्षवीजत्वाभावादुभयरूपम् ॥

इति श्रीरामचरणतरुवागीशभट्टाचार्यविरचितायां साहित्यदर्पणविद्वतां

सप्तमः प्रश्नः ।

अष्टमः परिच्छेदः ।

गुणानाह—

रसस्याङ्गित्वमाप्तस्य धर्माः शौर्यादयो यथा ।

गुणाः—

यथा स्वरूपङ्गित्वमाप्तस्यात्मन उत्कर्षहेतुत्वाच्छौर्यादयो गुणशब्द-
वाच्याः, तथा काव्येऽङ्गित्वमाप्तस्य रसस्य धर्माः स्वरूपविशेषा माधु-
र्यादयोऽपि स्वसमर्पकपदसंदर्भस्य काव्यव्यपदेशस्यौपयिकानुगुण्यभाज
इत्यर्थः । यथा चैषां रसमात्रस्य धर्मत्वं तथा दर्शितमेव ।

* काव्यलक्षणकारिकोद्देशक्रमप्राप्तानुगुणाङ्गिरूपयति—गुणानिति । रसस्यैव-
नेन काव्यशरीरस्य शब्दार्थयोर्व्यवच्छेदः । अङ्गित्वमाप्तस्येति । श्लिष्टं यद्
यथासंभवं दृष्टान्तदार्ष्टान्तयोर्व्याख्यायते—यथा रत्निति । लोके इति पूरणी-
यम् । आत्मन इति अङ्गित्वमाप्तस्यैवस्य विशेष्यम् । काव्ये कविभणितौ । अ-
ङ्गित्वं विभावाद्यप्रसमुदाययोगेन पूर्णत्वम् । एतेन खण्डरसे माधुर्यादीनामनु-
भूयमानत्वादसंभव इति सूचितम् । स्वरूपविशेषाः विशेषणप्रभेदाः । माधुर्यादीना-
मन्यतमस्य काव्यत्वव्यापकतया उत्कर्षहेतुत्वाद् गुणव्यवहारोपयिकं धर्मान्तर-
माह—स्वसमर्पकेति । स्वं रसत्वस्य समर्पको व्यग्रको यः पदसंदर्भो वाच्यं
तस्य काव्यव्यपदेशस्य काव्यव्यवहारस्य औपयिकमुपयोनि यद्दानुगुण्यमानुहृत्यं
तद्भाजः गुणशब्दवाच्या इत्यन्वयः । एतच्च गुणालंकारसंस्कृतयोः शब्दार्थयोः
काव्यशब्दोऽयं वर्तते इति प्राचीनमतानुसारेणोक्तम् । स्वमते तु रसवत्त्वमेव का-
व्यव्यवहारोपयिकम्, न तु गुणत्वम् । यद्वा । रसवत्त्वं काव्यलक्षणम् । व्यवहा-
रधीजं तु गुणालंकारसंस्कृतशब्दार्थत्वमेवेति स्वमतेनैवेदमुक्तम् । एवं च काव्य-
व्यवहारप्रयोजकत्वे सति रसधर्मवत्त्वं गुणलक्षणम् । रसत्वादिब्याहृत्यर्थं सल-
न्तम्, अलंकारव्याहृत्यर्थं विशेष्यम् । ननु गुणानां शब्दार्थधर्मत्वं प्राचीनैरु-
क्तम्, भवता तु कथं रसधर्मवत्त्वमुच्यत इत्यत आह—यथा चेति । एषां गुण-
ानाम् । मात्रपदेन शब्दार्थयोर्व्यवच्छेदः । दर्शितं दर्शयितुमारब्धम् । माधुर्यादि-

* मुद्रितपुस्तके एतत् नारदस्य परिच्छेदान्तं - वाचद् स्वास्वान्तराद्यमानो भूयान्मनव-
नेह उपलभ्यते । स वाचद्वक्तावादिहाप्युपन्यसते—“शेषाङ्गिरूपयति—
गुणानिति । काव्यलक्षणोद्देशकनेनेति शेषः । रसस्य अङ्गित्वं मुख्यत्वम् । एतच्च शब्द-
शेषोः काव्यव्यवहारोपयिकत्वात् । शौर्यादय इत्यादिपदादिप्रातिपदिकानां मरणम् ।
स्वरूपविशेषादिब्याहृत्यर्थेनानि माधुर्यादयोऽपि गुणशब्दवाच्या इत्यन्वयः । गुणरस-
भुक्तयिनाह—स्येति । स्वं स्वरीतो रसः तस्य समर्पको व्यग्रको यः पदसंदर्भः पद-
व्यवहारोपयिको वाच्यः । तदाव्यवहारस्य काव्यव्यवहारस्य औपयिकमुपयोनि

माधुर्यमोजोऽथ प्रसाद इति त्रैविधा ॥ १ ॥

ते गुणाः । तत्र—

चित्तद्रवीभावमयो ह्लादो माधुर्यमुच्यते ।

स्वरूपनिरूपणेनेवागीषा रसधर्मत्वं व्यञ्जीभयिष्यतीति भाषः ॥ गुणान्विभजते—
माधुर्यमिति । चित्तद्रवीभावमय इति स्वार्थे मयद्र । ह्लादः सुखसंबलितप्रतीतिः ।

यदानुगुण्यमानुशुस्यं तज्ज्ञानः । रसस्यैव काव्यव्यवहारोपयोमित्वं तदुत्सर्पद्वारा गुणा-
नामपि तद्विलयवधेयम् । ननु गुणानां यामनादिभिः शब्दाधर्मत्वमुक्तम्, किमिति
भवता रसमात्रधर्मत्वमुच्यते इत्यत आह—यथा चैपामिति । एषां गुणानाम् । त-
येति । काव्यप्रकाशोक्तकाव्यलक्षणदूषणप्रकरणेति 'किञ्च शब्दाधर्मयोः सगुणत्वविशेषण-
मनुपपन्नम्' इत्यादिना । गुणान्विभजति—माधुर्यमिति । माधुर्यमाह—चित्तेति ।

१. ते त्रिधेति । यामनादयस्त्वोजभादीन्द्रश गुणानाहुः । ते यथा—'पदव्यासस्य
गात्रत्व वदन्त्योजः कवीश्रयाः । अनेनाधिष्ठिताः प्रायः शब्दाः श्रोत्ररसायनम् ॥ श्रु-
त्वमोजसा मिश्रं प्रसादं च प्रचक्षते । अनेन न विना सत्त्वं स्वदते काव्यपद्धतिः ॥
यत्रैकपदवद्भावः पदानां भूयसामपि । अनालक्षितसपीनां स श्लेषः परमो गुणः ॥ प्र-
तिपादं प्रतिश्लोकमेकमार्गपरिग्रहः । दुर्बन्धो दुर्विभावश्च समतेति मतो गुणः ॥ आरोह-
न्यवरोहन्ति क्रमेण यतयो हि यत् । समाधिर्नाम स गुणस्त्रेण पूता सरस्वती ॥ बन्धे
पृथक्पदत्वं च माधुर्यमुदितं सुधैः । अनेन हि पदव्यासाः कामं धारा मधुद्रयुतः ॥
यथाहि चिच्छपते रेखा चतुर चित्रपण्डितैः । तथैव वागपि प्राप्तेः समस्तगुणगुम्फिता ॥
बन्धस्याजरठत्वं च सौकुमार्यमुदाहृतम् । पदेन वर्जिता वाचो रूक्षत्वान्न ह्युतिक्षमाः ॥
विकटत्वं च बन्धस्य कथयन्ति ह्युदारताम् । वैचित्र्यं न प्रपद्यन्ते यथा शून्याः पदक्रमाः ॥
पश्चादिव गतिर्वाचः पुरस्तादिव वस्तुनः । यत्रार्थव्यक्तिद्वेषुत्वारसोऽर्थव्यक्तिः स्मृतो गुणः ॥
और्ज्वल्यं कान्तिरित्याहुर्गुणं गुणविधारदाः । पुराणचित्रस्थानीयं तेन बन्धं कनेर्वचः ॥'
इति । सरस्वतीकण्ठाभरणे तु चतुर्विंशतिर्गुणाः । तत्र देश निरूपिता ध्व 'धेयाः,
इतरे तुल्यन्ते—काव्यविशेषणयोगत्वंमुदात्तता । गाढवन्धत्वमौर्जिल्यम् । चादूकित-
दकारिप्रियतरारुखानन्दं प्रेयः । सुस्निह्युत्पादनं सुराच्छ्रुता । यथा—'तस्याजीवनि-
रस्तु मातरव मां जीवस्य मा जीवतो भूयाद्रा जनने किमिव जमिना जन्तोर्बुधा-
जीविनः । यस्त्वामेव न वन्दते न यजते नोपैति नालोकेते नोपस्रौति न
मन्यते न मनुते नाध्येति न ध्यायति ॥' अत्राजीवनिरजननिरित्यादीनां सुवन्तानां
वन्दते यजत इत्यादीनां तिष्ठन्तानां च न्युत्पत्तिः सुशब्दता । शब्दानामन्तः
सजल्यरूपत्वं सौक्ष्म्यम् । यथा—'केवल दधति कर्तृवाचिनः प्रलययानिह न जेतु
कर्मणि । धातवः सृजतिसंहशास्तयः स्तौतिरत्र विपरीतरुद्रः ॥' अत्र श्रुतावगतवा-
न्यार्थस्य सृजति, संहरति शक्ति रस्यत इति पदानामन्तःसंज्ञरूपेण सूक्ष्मवशा
सूक्ष्मत्वम् । ध्वनिमत्ता गाम्भीर्यम् । यथा 'मौली धारय पुण्डरीकममितं तन्वात्मनो

यत्तु—केनचिदुक्तम्—‘माधुर्यं द्रुतिकारणम्’ इति तन्न । द्रवीभा-
वस्यास्वादस्वरूपाहादाभिन्नत्वेन कार्यत्वाभावात् । द्रवीभावश्च । स्वाभा-
विकानाविष्टत्वात्मककाठिन्यमन्युक्रोधादिकृतदीप्तत्वविषयहासाद्युपहित-

‘आहादकत्वं माधुर्यं शृङ्गारे द्रुतिकारणम्’ इति काव्यप्रकाशः । शृङ्गारादिष्वनु-
भवसिद्धमेवाहादजनकत्वं तदेव माधुर्यम् । तस्योत्कर्षाधायकत्वमाह—द्रुतिका-
रणमिति ॥ एतद्वृषयति—यत्त्विति । तत्कार्यत्वाभावात् माधुर्यजन्यत्वा-
संभवात् । आहादातिरिक्तस्य द्रवीभावस्य निर्वक्तुमशक्यतया आहाद एव पर्यव-
सानम् । एवमाहादजनकत्वापेक्षया लघुन आहादत्वस्यैव माधुर्यपदशक्यताव-
च्छेदकत्वमुचितमित्याहाद एव माधुर्यपदार्थ इति भावः । ननु द्रवीभावस्त्वावदाहाद
एव भवतोच्यते तस्य रसाभिन्नतया रसधर्मत्वं नोपपद्यत इत्यत आह—द्रवी-
भावश्चेति । काठिन्यादिपरिलागस्य रसोद्बोधहेतुत्वं दर्शयति—स्वाभावि-
केति । मन्युः शोकः, वीर्यत्वं दग्धप्रायत्वम्, रखादीत्यादिपदेन शोकप्रशमयो-

स्वार्थं मयद् । हाद आनन्दविशेषः । द्रुतिकारणं माधुर्यमिति । काव्यप्रकाशोक्तं लक्षणं
द्वृषयति—यत्त्विति । द्रुतिकारणमाहादो माधुर्यमिति । दृषयति—तन्नेति । आस्वादो
रसस्य स्वरूपं स्वरूपविशेषश्चिन्तितरूप आहादः । कार्यत्वाभावात् निरच्छाहादज-
न्यत्वायोगात् । द्रवीभावस्य आहादजन्यत्वाभावेन आहादस्यापि तज्जनकत्वाभाव इति
भावः । गूढविषयसंचाराक्षमत्वमनाविष्टत्वम् । मन्युः शोको दैन्यं वा । क्रोधादीत्यादि-

विक्रम चक्राङ्गं वह पादयुग्ममवनीं दोष्णा समन्युद्धर । लक्ष्मीं भूनिकटे निवेश्य भव
ज्याथान्दिवोकस्पतेर्विश्वान्तःकरणैकचौर तदपि शतो हरिः खल्वसि ॥’ अत्र नाभ्या
पुण्डरीकधारणं अपरिमितविक्रमत्वं चक्राङ्कितकरत्वं दंष्ट्रया वज्रधोद्धारणं वक्षस्यलनिवेशित-
लक्ष्मीकत्वमिन्द्रावरजत्वं च ध्वनतीति गाम्भीर्यम् । व्यासेनाभिधानं विस्वरः । समासे-
नाभिधानं संक्षेपः । यथा—‘स मारुतिसमानीतमहीषभिहतव्यथः । लङ्कालीर्णा पुन-
श्चक्रे विलापाचार्यक शरैः ॥’ अत्र कथाविस्तरप्रतिपाद्यस्य प्रकृतसंभ्रामरसविच्छेदा-
द्भङ्ग्या श्लोकार्थमात्रेणोक्तत्वात्संक्षेपः । यावदर्थपदत्वं संमितत्वम् । यथा—‘केचिद्रस्तुनि
नो वाचि केचिद्वाचि न वस्तुनि । वाचि वस्तुनि चाप्यन्ये नान्ये वाचि न वस्तुनि ॥’
अत्रार्थेण प्रदग्तां च तुल्यविधुत्वनुल्यत्वेन संमितत्वम् । भावतो वाङ्मयुक्तिर्भाविकम् ।
आरोहावरोहयोः क्रमो गतिः । यथा—‘वराहः कल्याण वितरतु स वो यस्य शशभृ-
रकलावोटीकान्त क्रमविदलदभ्युद्धतिमिया । मिथः संमूर्च्छेन्नश्चिन्तुषदधिकडोलपटैरना-
सृष्टं दष्ट्राश्लिखरमधिषेते वज्रमती ॥’ अत्र पूर्वार्थे स्वरस्यारोहादुत्तरार्थे चावरोहाद्वृत्तिः ।
उपक्रमनिर्वाहो रीतिः । विशिष्टमणितिरक्तिः । यथा—‘कुण्डं तस्या जीवति कुण्डं
पृच्छामि जीवतीत्युक्तम् । पुनरपि तदेव कथयति शृत्वा तु कथयामि या श्रुति ॥’ अत्र
कुण्डं तस्या इति पृष्टे कुण्डलमकुण्डल चेति वक्तव्ये, योऽर्थं जीवत्याद्युक्तिभङ्गाया जीवित-
मात्रशेषताप्रतिपादनप्रकारः स उक्तिसंज्ञः । उक्तिप्रतिपादकः प्रौढिः । यथा—

विक्षेपपरित्यागेन रत्याधाकारानुविद्धानन्दोद्घोषेन सहृदयचित्तद्र्प्रा-
यत्वम् ।

तच्च—

संभोगे करुणे विप्रलम्भे शान्तेऽधिकं क्रमात् ॥ २ ॥

ग्रहणम् । रत्यादिभिराकारैर्विषयैरनुविद्धः संबलितो य आनन्दोद्घोषो रसास्वादः
तेन । एवं च शृङ्गारकरुणशान्तरसोद्घोषानन्तरं जायमानो रत्यायविषयकः सह-
दयचित्तद्र्प्रायभावः केवलानन्दसंदोहानुभवो माधुर्यं तस्य जनकत्वात्संयन्धेन
रससंबन्धितया रसधर्मत्वमक्षतमेवेति भावः । केचित्तु—‘रतिशोकप्रशमेपु गुर्ज-
र्यादिरागवृत्तिरिव कश्चिदेको धर्मोऽस्ति स एव माधुर्यं येन सामाजिकानां चित्तं
द्रवीभवति । रत्यादीनां रसरूपतया परिणामेन तस्य रसवृत्तित्वम्’ इति वदन्ति ।
तत्र । तत्र तादृशधर्मसत्त्वे मानाभावात् । नच द्वावित्येकार्यान्यथानुपपत्त्या तत्क-
ल्पनमिति वाच्यम् । तस्य रसस्वभावेनैव सिद्धत्वात्तदर्थं धर्मान्तरकल्पनानौचि-
त्यात् । गुर्जर्यादौ तु प्रत्यक्षसिद्ध एव तादृशधर्मः । अन्ये तु—‘सुध्रवात्वमेव माधुर्यं
काव्यधर्मः’ इत्याहुः । तत्र । असुध्रवात्वेऽपि काव्ये माधुर्यस्योपलम्भात् ॥ माधुर्य-
विषयानाह—तच्चेति । माधुर्यं चेत्यर्थः । संभोगापेक्षया करुणे, तदपेक्षया विप्र-
लम्भे, तदपेक्षया शान्तेऽधिकम् । सातिशयमित्यर्थः । केचित्तु—‘करुण’ इति
विप्रलम्भविशेषणम् । तच्च ‘अश्रुपातादयस्त्र दृढत्वाच्चेतसो मताः’ इत्यनेन करु-
णेऽपि चित्तद्र्प्रायभावस्याङ्गीकारेण माधुर्यस्वीकारात् । ‘अपसारय धनसारं—’ इत्यादी

पदाञ्जुगुप्सादिपरिग्रहः । विषयहासादीत्यादिपदेन भयादिपरिग्रहः । उपहितमुपधानं संब-
न्धस्यदात्मको विशेष इत्यर्थः । यत्र विषयादिभिरुपहित उपपादितो विशेषो विषयान्त-
राप्राप्तित्वम् । रत्यादीत्यादिपदेन हासादीनां ग्रहणम् । रत्यादेराकारः परिणामो शान्त-
वेचानुविद्धः संबलित आनन्दस्वरसोद्घोषेन रसास्वादेन आर्द्रमायत्व निरतिशयानन्दसा-
न्दस्वम् । तच्च स्वविषयकानुभवसंबन्धेनानन्दभागित्वं तच्चानन्द एव परंबसन्नमित्यभि-
प्रायः । केचित्तु—‘गुर्जर्यादिरागवृत्तिरिव रसवृत्तिः कश्चिदेको धर्मोऽस्ति स एव द्वावि-
रूपाद्वादस्य जनको माधुर्यमुच्यते’ इत्याहुः । तत्र । रसस्यैव तादृशाद्वादनकत्वाङ्गी-
कारेणैवोपपत्तौ तद्वृत्तिपरिणामकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । तच्च माधुर्यं च । अधिकमु-
त्सर्षाविशयजनकम् । क्रमादिति । संभोगादीनां पूर्वपूर्वमुपेक्ष्य उत्तरोत्तरम् उत्कृष्टोत्ति-
शयजनकत्वमिति भावः । संभोगाभासादिष्वपीति । अतिरेवार्थः । परस्य माधुर्यस्य ।
माधुर्यव्यञ्जकान्वर्णादीनाह—मूर्ध्नीति । पुरखादित्यर्थः । युक्ता इति । मूर्धस्वर्णांस्त-
सजातीयवर्णा इत्यर्थः । लघू वर्णान्तरयोगरहितत्वेन लघुप्रयत्नोच्चार्यो, न तु पुरुषविपरीतो ।

‘अभ्युदृता मयुमयी दलितं रिपूरः क्षिप्तकमा कवलिता बहिराभ्युदृक्ष्मीः । अभिकनन्यन्नि
द्वत्तं भवनेन मृदा जन्मत्रये तदकरोत्पुरुषः पुटणः ॥’ इति ॥

संभोगादिशब्दा उपलक्षणानि । तेन संभोगाभासादिष्वप्येतस्य स्थितिर्ज्ञेया ।

मूर्ध्नि वर्गान्त्यवर्णेन युक्ताष्टठडडान्विना ।

रणौ लघू च तद्वक्तौ वर्णाः कारणतां गताः ॥ ३ ॥

अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा मधुरा रचना तथा ।

यथा—

‘अनङ्गमङ्गलमुवस्तदपाङ्गस्य भङ्गयः ।

जनयन्ति मुहुर्यूनामन्तःसंतापसंततिम् ॥’

यथा वा मम—

‘लताकुञ्जं गुञ्जन्मदवदलिपुञ्जं चपलय-

न्समालिङ्गन्नङ्गं द्रुततरमनङ्गं प्रवलयन् ।

विप्रलम्भान्तरेऽपि माधुर्योपलम्भाच्च ॥ एतस्य माधुर्यस्य ॥ माधुर्यव्यञ्जकान्याह—मूर्ध्नीति । वर्गान्त्यवर्णेन स्ववर्गान्त्यवर्णेन । युक्ताः कादयो मान्ता इत्यर्थः । लघू विसर्गवर्णान्तरायुक्तावयुक्तान्ती च, न तु गुरुविपरीतौ । ‘स्वयं हाराकारा गळति जलधारा कुवलयत्’-इत्यादौ । ‘अपसारय घनसारं कुरु हारं वर एव किं कमलैः ।’ इत्यादौ दीर्धानुस्वारयोगेन गुरोरपि रेफस्य माधुर्यव्यञ्जकत्वदर्शनात् । केचित्तु—‘लघू ह्रस्वान्तौ’ इत्याहुः । तन्न । ‘सरः खरः खलः फालः-’ इत्यादौ ‘परस्परस्पर्धिवरः स्वयंवर-’ इत्यादौ च रेफस्य ह्रस्वान्तत्वेन माधुर्यव्यञ्जकत्वापत्तेः । ‘पुरो रेवापारे गिरिरिति दुरारोहशिखरः-’ इत्यादौ ह्रस्वान्तत्वाभावेन माधुर्यव्यञ्जकत्वानुपपत्तेः ॥ अवृत्तिः समासाभावः । अल्पवृत्तिरदीर्घसमासः । मधुरा तु श्रवणवर्णाघटितत्वेन मनोरमा । रचना पदसदभः । निरुक्तवर्णबहुला बहुतरनिपुराक्षररहिता नि समासा अल्पसमासा वा सुकुमाराथप्रतिपादिवा माधुर्यव्यञ्जिकेति तात्पर्यार्थः ॥ माधुर्यमुदाहरति—अनङ्गेति । अनङ्गस्य मङ्गलभुवो जन्मस्थानानि । तस्या अपाङ्गस्य नेत्रप्रान्तस्य भङ्गयो विक्षेपाः । लताकुञ्जमिति । लतापदं सुरभिपुष्पलता बोधकतया सार्थकम् । अवृत्तेर्माधुर्य-

* मुद्रितपुस्तके—मूर्ध्नीति । अग्रभागे स्वस्ववर्गान्त्यवर्णसहिता इत्यर्थः । यथा—अनङ्गमङ्गलेत्यादि ॥ तथात्वे ‘अपसारय घनसारं कुरु हारं’-इति काव्यप्रकाशोक्तं तदुदाहरणमसंगतं स्यात् ॥ ‘स्वयं हाराकारा गळति जलधारा कुवलयत्-’ इत्यादौ चानुभवसिद्धस्य दीर्घरेफस्य माधुर्यव्यञ्जकत्वसापत्ताप्रसङ्गाच्च । तद्वक्तौ माधुर्यव्यञ्जने । अवृत्तिः समासाभावः । अल्पवृत्तिरल्पसमासः । मधुरा मृदुपदानुप्रासादिरुत्थिता रचना । यथा—‘मधुरया मधुबोधितमाधवी-’ इत्यादि । तथा माधुर्यव्यञ्जिका । अनङ्गेति । कामस्य मङ्गलभुवोऽभिमतसिद्धिस्थानानि तस्या नेत्रप्रान्तस्य भङ्गयो विक्षेपविक्षेपाः । क्वेति । गुञ्जन्तो मधुर

मरुन्मन्दं मन्दं दलितमरविन्दं तरलय-

म्रजोवृन्दं विन्दन्किरति मकरन्दं दिशि दिशि ॥'

ओजधित्तस्य विस्ताररूपं दीप्तत्वमुच्यते ॥ ४ ॥

वीरवीभत्सरौद्रेषु क्रमेणाधिवयमस्य तु ।

अस्यौजसः । अत्रापि वीरादिशब्दा उपलक्षणानि । तेन वीरामा
सादावप्यस्यावस्थितिः ।

वर्गस्याद्यवृतीयाम्यां युक्तौ वर्णौ तदन्तिमौ ॥ ५ ॥

उपर्यधो द्वयोर्वा सरेफौ टठडडैः सह ।

शकारश्च पकारश्च तस्य व्यञ्जकतां गताः ॥ ६ ॥

व्यञ्जकत्वं यथा—'शुद्धितामिन्दुमालोक्य पथिनीं पश्य सुन्दरि । हन्त कान्तस्य
विच्छेदे मधुरोऽपि न रोचते ॥' सुकुमारार्थप्रतिपादकरचनाया माधुर्यव्यञ्जकत्वं
यथा—'उचितं गोपनमनयोः स्तनयोः कनकाद्रिधर्मतस्करयोः । अवमानितविधु-
मण्डलसुखमण्डलगोपनं किमिति ॥' । ओजोगुणमाह—ओज इति । वीप्तत्व-
मोजः । तत्र वीप्तत्वमाह—चित्तेति । उत्साहाद्याकारानुबिद्धचमत्कारोद्बोधेन जा-
यमान उत्साहाद्यविषयकचमत्कारोद्बोध इति तदर्थः । केचित्तु—'वीप्तत्वं कद-
वर्णध्रुवपञ्चमधोऽनुःखसंभिन्नमुखविशेषः, स एव चित्तविस्तारः' इत्याहुः । तत्र ।
अनिष्टुपशरप्रायबन्धव्यञ्जनात् वीरवी तदभावप्रसङ्गात् । 'चित्तविस्ताररूपवी-
प्तत्वजनकमोजः' इति काव्यप्रकाशः । तत्र । वीरादिभ्य एव जायमानवी-
प्तत्वस्यैव ओजःस्वीकारेणोपपत्तौ तज्जनकधर्मान्तरकल्पने मानामावात् । ओजो-
विषयानाह—वीरेति । वीरापेक्षया वीमत्से, तदपेक्षया रौद्रे ओजस आधि-
क्यमतिशयः । रौद्रवीरे च निष्प्रतिभटमोजः । वीमत्से तु माधुर्यलेशानुबिद्धम् ।
इत्साद्भुतभवानकेषु द्वयोः समावेशे ध्वनिविद्यन्तसंप्रदोफरीला शेष इति
चण्डीदासः । एतन्मते वीमत्सापेक्षया रौद्रवीरवोरोजस थापिष्यम् ॥ ओजो-
व्यञ्जकध्वन्यादीनाह—वर्गस्येति । सजातीयस्य विजातीयस्य वेत्तव्यः । तद-
न्तिमौ वर्णौतृतीययोरन्त्यू वर्गस्य द्वितीयचतुर्थी । सरेफादिति । द्विवचनं

शून्यो मदकन्तश्चाङ्गिपुञ्जा भ्रमरश्रेणयो यत्र । तच्चपलयन् कम्पयन् । दलितं मधुसम् ।
तरलयन् कम्पयन् । रजोवृन्दं परागसम् । विन्दन् शुकम् । किरति विधिरति ।
मकरन्दं पुष्परसम् । उदाहरणद्वये मूर्धस्ववर्णान्त्यवर्णानामल्पसमासस्य च माधुर्यव्यञ्ज-
कत्वम् । अद्यमासस्य यथा—'मानं विमुञ्चं कस्मानि शर्यं नामनुकम्पय । निन्दतेदि हसो
पगमपरस्य च कम्पयन् ॥' ओजोगुणमाह—ओज इति । चित्तविस्तारो वीरादिरसा-
सारेण जायमानो विरूपविशेषः । अत्रापि ओजोव्यञ्जनेऽपि । तदन्तिमौ वर्णौद्वितीयवर्ण-

व्याप्नोति, आविष्करोति ।

शब्दस्तम्बज्ञका अर्थबोधकाः श्रुतिमात्रतः ॥ ८ ॥

यथा—

‘सूचीमुखेन सकृदेव कृतव्रणस्त्वं

मुक्ताकलाप लुठसि स्तनयोः प्रियायाः ।

बाणैः सरस्य शतशो विनिकृत्तमर्मा

समेऽपि तां कथमहं न विलोकयामि ॥’

एषां शब्दगुणत्वं च गुणवृत्त्योच्यते बुधैः ।

सप्तम्यर्थो व्यङ्ग्यः । तेन समस्तरचना व्यङ्ग्येत्वर्थः ॥ ओजोमाधुर्यवदस्य रचना-
विशेषो व्यङ्ग्यो नास्ति, किन्तु शब्दार्थसमर्पकपदपठिता रचनेव व्यङ्ग्येति
प्रतिपादयितुमाह—शब्दा इति । तन्मञ्जकाः प्रसादव्यञ्जकाः । ननु गुणानां
रसधर्मत्वस्वीकारे प्राचीनसंमतशब्दार्थधर्मत्वमेयां कथमुत्पद्यत इत्यत आह—
एषामिति । माधुर्यादीनामित्यर्थः । शब्दगुणत्वं शब्दार्थधर्मत्वम् । गुणवृत्त्या
आश्रयरसव्यञ्जकरूपपरम्परसंबन्धेन । बुधैर्बामनादिभिः । शौर्यादेरुत्तमधर्मस्य
यथा शरीरवृत्तित्वं यथा वा स्थूलत्वादेः शरीरधर्मस्य आत्मवृत्तित्वं परम्परा-
संबन्धेन, तथेत्यर्थः । ननु गुणानां रसवृत्तित्वस्य निरुक्तपरम्परयाः संबन्धत्वस्य च
कल्पने गौरवमतः शब्दार्थवृत्तित्वमेव कल्पयितुमुचितमिति चेत् । न । क्वचिद्गीरसे
गुणमित्यञ्जकशब्दार्थयोः संबन्धेऽपि माधुर्यादेरुत्पलम्भात् । क्वचिन्तु तदसंभवेऽपि
रसत्वेनैव तदुत्पलम्भाच्च रसान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन रसवृत्तित्वरूपनसंबन्धो-
चितत्वात् ॥ ननु बामनादिभिः श्लेषादयो दत्त शब्दगुणा ओज आदयो दत्तार्थगुणा
उक्ताः, भवद्विस्तु माधुर्यादयस्त्रय एव कथमुच्यन्ते इत्यतस्तान्वयासंभवं स्वीकृ-
तुणव्यञ्जकदोषाभावात्त्वात्पुणीभूतव्यङ्ग्येष्वन्तर्भावयन्प्रथमं शब्दगुणान्स्वीकृतुण-

वृत्तिः कश्चिदर्थः येन सामाजिकानां चित्तं विषयान्तरेभ्यो स्ववर्षिष्ठस्य ससिद्धिवादिभि-
विष्टं करोति । माधुर्यादीनामर्थसंबन्धेनैव रसवृत्तित्वं प्रसादस्य तरतिरेकेनेत्यपदे-
यन । कृतव्रणः वृत्तिवृद्धः । मर्म मनः । तां प्रियाम् । एषां विरक्तगुणानाम् । शब्दे-
रुत्पलम्बनम् । मर्मगुणमिति बोध्यम् । गुणवृत्त्या स्थाय्यरसव्यञ्जकरूपपरम्परसंबन्धे-
न । बुधैर्बामनादिभिः । शौर्यादिगुणवृत्तयः शौर्यादिगुणवृत्तयः । अत्र सप्तम्यव्याप्ता-
न्वावृत्तेरसंबन्धे परम्परसंबन्धः । बामनापुच्छरूपविधयानां लोपगुणव्यञ्जकशरीरवृत्त्या-
वयवमन्तर्भावमाह—श्लेष इति । भक्त्या लुठयता । ओजः परवाग्दे ओजः परवर्द्धे.

'शरीरस्य शौर्यादिगुणयोगं इव' इति शेषः ।

श्लेषः समाधिरौदार्यं प्रसाद इति ये पुनः ॥ ९ ॥

गुणाधिरंतनैरुक्ता ओजस्यन्तर्भवन्ति ते ।

ओजसि भक्त्या ओजःपदवाच्ये शब्द(अर्थ)धर्मविशेषे । तत्र श्लेषो

बहुनामपि पदानामेकपदवद्भासनात्मा । यथा—

‘उन्मज्जलकुञ्जरेन्द्ररभसास्फालानुबन्धोद्धताः

सर्वाः पर्वतकंदरोदरभुवः कुर्वन्प्रतिध्वानिनीः ।

व्यञ्जकदोषाभावयोरन्तर्भावयति—श्लेष इति । भक्त्या लक्षणया । ओजःप-
दवाच्ये ओजःपदप्रतिपाद्ये । चित्तविस्ताररूपे ओजस्यन्तर्भावासंभवादिति
भावः । शब्दधर्मविशेषे बन्धगाढत्वरूपे । अत्रार्थपदं चिन्त्यम् । अर्थधर्मं प्रौढ-
त्वरूप ओजसि शब्दश्लेषादीनामन्तर्भावासंभवात् । एकपदचदिति । संध्यादि-
वशादनेकपदानामुच्चारणशालभेदः स्पष्टं नावभासत इत्यर्थः । केचित्तु—‘समासा-
भावात्’ इति व्याचक्षते । तच्च । वामनोपदर्शितस्य असमासत्वेऽपि ‘अस्त्युत्तरस्यां
दिशि देवतात्मा’ इति श्लेषोदाहरणस्य समाससत्त्वेऽपि ‘तडित्कपिलमाकाशं—’
इत्यादी श्लेषप्रत्युदाहरणस्य वासंगत्यापत्तेः । ‘अस्ति भयमस्ति कीदृकमस्ति च
मन्दाक्षमस्ति चोत्कण्ठा । मालानां प्रणयिजने भावः कोऽप्येव नैकरसः ॥’ इति
प्राचीनान्तरदत्तोदाहरणस्यासंभवापत्तेश्च ॥ उन्मज्जदिति । प्रलयकालीनसमुद्रव-
र्णनमिदम् । यथायं सिन्धुसंबन्धी ध्वनिदधरति तथेयं वेला विकृतसिन्धुजलमुद्द-
च्छति । ‘अन्व्यम्बुविकृतौ वेला कालमर्यादयोरपि’ इत्यमरः । उभयोः साधर्म्य-
माह—उन्मज्जदिति । उन्मज्जता जलकुञ्जरेन्द्राणां रभसेन वेगेन य आस्फालो
जस्यभिषातजन्यशब्दस्वस्यानुबन्धेन उद्धता उद्धटाः । पक्षे—येषां रभसेन हर्षेण य
आस्फाल उरथानव्यापाराविशयस्वस्यानुबन्धेन आरम्भेण उद्धता उद्धटाः । प्रति-
ध्वानिनीः प्रतिशब्दान्विताः । पक्षे—प्रतिध्वानिनीः शब्दनिरुद्धाः जलपूरणेन

पाये । शब्दार्थधर्मविशेषे बन्धगाढत्वाद्वादी । अन्तर्भवन्ति अभिप्रयत्ना वर्तन्ते । बहुनामिति ।
संधिवशादेकपदवत्प्रतीतिरूपः । उन्मज्जदिति । एवं वेला समुद्रजलं तथोद्गच्छति यथायं
ध्वनिरुध्वरति । कीदृक् । उन्मज्जन्तो ये जलकुञ्जरेन्द्रा जलहस्तिभेदास्तेषां रभसा-
स्फालानुबन्धेन वेगजनितस्फालातिशयेन उद्धता उद्धटाः । प्रतिध्वानिनीः प्रतिशब्दरयुक्ताः ।

१. 'योग' इति नास्ति क-ख-पुछकसो. २. 'भक्त्या' इति क-पुछके नास्ति.

उच्चैरुच्चरति ध्वनिः श्रुतिपथोन्माथी यथायं तथा
प्रायप्रेह्वदसंख्यशङ्खधवला वेल्लेयमुद्गच्छति ॥'

अयं बन्धवैकट्यात्मकत्वादोज एव । समाधिरारोहावरोहक्रमः
आरोह उत्कर्षः; अवरोहोऽपकर्षः, तयोः क्रमो वैरस्यतानावहो वि-
न्यासः । यथा—'चञ्चद्भुज—' इत्यादि (३०२ पृ०) । अत्र पादत्र
क्रमेण बन्धस्य गाढता । चतुर्थपादे त्वपकर्षः । तस्यापि च तीव्रप्रयत्नं
चार्यतया ओजस्विता । उदारता विकटत्वलक्षणा । विकटत्वं पदान्
नृत्यत्प्रायत्वम् । यथा—

नि.शब्दाः कुर्वन्तीः । श्रुतेः पन्था. शब्दग्रहणसान्ध्यं तस्योन्माथी नाशकः
पक्षे-श्रुतीनां वेदाना पथां चोन्माथी । वेल्ल कीदृशी । प्रायेण रमणेन (बाहुल्येन)
प्रेह्वन्त उच्छलन्तो ये शङ्खास्तैर्धवला । अयं श्लेषो विकटबन्ध एव । अस्योत्कर्षो
धायकत्वाद्गुणत्वमिति भावः । उत्कर्षो गाढबन्धत्वम् । अपकर्षो बन्धशैथि-
ल्यम् । उत्कर्षमध्ये अपकर्षोपादाने अपकर्षमध्ये चोत्कर्षोपादाने च वैरस्यं य-
न भवतीत्यर्थः । ननु कमनिबन्धयोस्तुत्कर्षोपकर्षयोः समावेश. समाधिरिति फलि-
तम्, तत्रापकर्षस्य कथमोजस्यन्तर्भाव इत्यत आह—तस्यापीति । चतुर्थपाद-
स्यापीत्यर्थः । पद्यस्य पादे पादे आरोहावरोहक्रमः. सभवतीति तत्रारोहपूर्वोऽवरोहो
यथा—'निरानन्दः कौन्दे मधुनि, विधुरो बालयकुले, न सालेनालम्ब्यो, लवमपि
लवत्रे न रमते । प्रियङ्गी नासङ्गं रचयति, न चूटे विरमति, स्मरंङ्गमीलीलाक-
मलमधुपानं मधुकरः ॥' लवङ्ग इति लघुप्रयत्नोच्चारणेनावरोह । अवरोहपूर्वं
आरोहो यथा—'अयमुदयति मुद्रा—' इति । नृत्यत्प्रायत्वमिति । प्रत्येकं
पदच्छेदादिति भावः ॥ क्षणित्वव्यक्तशब्दानुकरणम् । कलमिति रणितमित्यने-
नान्वितम् । नन्वत्र वीरदिरसाभावादोज एव नास्ति तद्यज्ञके एतरीयबन्धगाढत्वे

श्रुतेः भ्रवणस्य पन्था विषयान्तरग्रहण तस्योन्माथी नाशकः । वेल्ल कीदृशी । प्रेह्वन्त
उपरि चरन्तो येऽसंख्याः शङ्खा. शङ्खकपालानि तैर्धवला । अत्र समस्तानामसमस्तानां
या नष्टानां पदानां संशिवशादेकत्वारोपः । अयं श्लेषः संशिवशादुच्चेन वर्णानां संयुक्तवर्ण-
वद् गुरुप्रपञ्चोच्चार्यतया बन्धस्य वैकट्यं भवतीति भावः । उत्कर्षो गाढत्वम् । अपकर्षः
शैथिल्यम् । वैरस्यतानावहः सामानिकानां खेदाजनकः । विन्यासो प्रन्वनम् । केचिन्तु
'यत्र पपे प्रतिपादं प्रथममुत्कर्षं. पश्चादपकर्षः, तत्रैवारोहावरोहक्रमरूपः समाधिः ।
'चञ्चद्भुज—' इत्यादी प्रतिपादमुत्कर्षानन्तरमपकर्षः, द्वितीयपादे चरमवर्णस्य गाढत्वेऽपि
चञ्चद्भुजोच्चार्यतयापकर्षः इत्याहुः । उत्कर्षोपकर्षस्यैव प्राधान्यं प्रधानेन स्वपदेशा
नवतीति न्यायजन्यव्यवहार इति भावः । नृत्यत्प्रायत्वं गुरुप्रयत्नोच्चार्यतयाऽवरोहत्वेन च ।

‘सुचरणविनिविष्टैर्नूपुरैर्नर्तकीनां

झणिति रणितमासीत्त्र चित्रं कलं च ।

अत्र च तन्मतानुसारेण रसानुसंधानमन्तरेणैव शब्दप्रौढोक्तिमा-
त्रेणैव । प्रसाद ओजोमिश्रितशैथिल्यात्मा । यथा—

‘यो यः श्लं विभर्ति स्वभुजगुरुमदः पाण्डवीनां चमूनाम्’
(३११ पृ.) इति ।

माधुर्यव्यञ्जकत्वं यदसमासस्य दर्शितम् ॥ १० ॥

पृथक्पदत्वं माधुर्यं तेनैवाङ्गीकृतं पुनः ।

यथा—‘श्वासानुञ्चति—’ इत्यादि (१३६ पृ०) ॥

उदारतायाः कथमन्तर्भाव इत्यत आह—तन्मतानुसारेणेति । ये गुणानां
शब्दार्थधर्मत्वमेव वदन्ति तन्मतेनेत्यर्थः । शब्दप्रौढोक्तिमात्रेण ओजो व्यवहियते
इति शेषः । तथा च प्रकृते योग्यतामादायैव बन्धगाढत्वस्य ओजोव्यञ्जकत्वमिति
भावः ॥ प्रसाद इति । समाधौ श्लोके तत्पादे वा ओज.प्रसादयोरन्यतरस्य पुन-
रन्मज्जनं नास्ति । अत्र तूभयोर्निमज्जनोन्मज्जनक्रमेण संपर्कः । तदुक्तं चामनेन—
‘संपृक्तौ खल्वोज.प्रसादौ नदीवेणिकावदुद्धृत.’ इति । यो य इति । व्याख्यात-
मिदं प्राक् ॥ वर्णित(दर्शित) मिल्यस्माभिरिति शेषः ॥ श्वासानिति । अत्र
भुजावद्धरीमिति प्राणसमानेति च समाससत्त्वेऽपि पृथक्पदत्वस्य दीर्घसमासराहित्ये
तात्पर्यात्त दोषः । यद्वा—‘बाले ! नाथ ! विमुञ्च मानिनि ! एवं रोषान्मया किं कृतं
खेदोऽस्मासु न मेऽपराध्यति भवान्सर्वेऽपराधा मयि । तत्किं रोदिषि गद्गदेन
वचसा कस्याप्रतो रुयते नन्वेतन्मम का त्वास्मि दयिता नास्मीत्यतो रुयते ॥’

लघुवर्णचटितपदानामपि समभिध्याहारवशेन गुरुप्रपञ्चोच्चार्यत्वमस्ति । सुचरणेति ।
ननु वीरादिरसे ओजः संभवति, कथमत्रोज इत्यत आह—तन्मतानुसारेणेति ।
ओजोमिश्रितेति । शैथिल्यं लघुप्रयत्नोच्चार्यबाहुत्येनानुद्भूतत्वम् । ‘तेजः क्षमा वा
नेकान्तं कालशस्य महीपतेः । नेकमोजः प्रसादो वा रसभावविदः कवेः ॥’ इति
माघे । प्रसादः शैथिल्यमेवेत्यवयवम् । यो य इति । द्रोणवपे भूतेऽश्वत्थाम्नः क्रोधोक्ति-
रियम् । पाञ्चालेन भृष्टयुष्मेन द्रोणो हत इति पाञ्चालगोत्रे क्रोधातिशयः । अपिकवया
वृद्धः गर्भेश्यां जरायु गतः । गर्भस इति यावत् । तत्कर्मसाक्षी मत्पितृवधानुमत्ता
कृष्णादिः । प्रतीपः प्रतिहृतः । अन्तकल्पेऽनन्तरमपिकाते बोध्यः । अत्र प्रतिपारं
मध्यवर्णानां शैथिल्यम् । वर्णितमस्माभिरिति शेषः । तेनैव निबन्धमाधुर्यम्यत्र तेनैव ।

1. पृथगिति । पृथक्पदानि यस्य तस्य भावः । समासदेशनिवृत्तिपरं भवत् ॥ ।

अर्थव्यक्तेः प्रसादाख्यगुणेनैव परिग्रहः ॥ ११ ॥

अर्थव्यक्तिः पदानां हि झटित्यर्थसमर्पणम् ।

स्पष्टमुदाहरणम् ।

ग्राम्यदुःश्रवतात्यागात्कान्तिश्च सुकुमारता ॥ १२ ॥

अङ्गीकृतेति संबन्धः । कान्तिरौज्वल्यम् । तच्च हालिकादिपद-
विन्यासवैपरीत्येन लौकिकशोभाशालित्वम् । सुकुमारता अपारुष्यम् ।
अनयोरुदाहरणे स्पष्टे ।

क्वचिदोपस्तु समता मार्गाभेदस्वरूपिणी ।

अन्यथोक्तगुणेष्वस्या अन्तःपातो यथायथम् ॥ १३ ॥

एतदुदाहरणं बोध्यम् ॥ प्रसादाख्यगुणेन प्रसादगुणव्यञ्जकेन ॥ हालिकादी-
त्यादिना चारुकादिपरिग्रहः । हालिकादिसाधारणप्रतिज्वर्थकपदेनेत्यर्थः ॥ स्पष्टे
इति । क्रमेण यथा—‘ताम्बूलभृतगल्लोऽयं भद्रं जल्पति मानवः ।’ विपर्ययस्तु
‘ताम्बूलभृतगल्लोऽयं भल्लं जल्पति मानुषः ।’ अत्र भल्लगल्लमानुषशब्दा ग्राम्याः ।
‘भानन्दमियमायातु कदा कामवशंवदा ।’ विपर्ययस्तु ‘कार्तार्थ्यमियमायातु’ इति ॥
क्वचिदिति । सुकुमारबन्धमध्ये उद्धतार्थोपस्थितौ प्रौढबन्धमध्ये सुकुमारोपस्थितौ
चेत्यर्थः । मार्गस्य रीतेरभेदोऽपरित्यागः । तत्स्वरूपेत्यर्थः । अन्यथा प्रकान्त-
मार्गयोर्यार्थानुपस्थितौ । उक्तगुणेषु प्राचीनोक्तमाधुर्यसौकुमार्यौज.सु । यथा-
यथमिति । सुकुमारमार्गभेदस्य माधुर्यसौकुमार्ययोः प्रौढमार्गभेदस्य त्वोजसी

प्रसादाख्यगुणेन प्रसादाख्यव्यञ्जकेन । अर्थसमर्पणमवप्रत्यायनम् । ग्राम्येति । ग्राम्य-
त्वत्यागात् कान्तिदुःश्रवत्वत्यागात् सुकुमारतेत्यन्वयः । हालिकादीति । आदिपदात्मा-
कृत्रनरनामप्रश्नम् । हालिकादिप्रयुज्यमानानां पदानां भल्लगल्लादिशब्दानां हालिकादि-
साधारणोपपन्नकानां ‘शुभो वृक्षस्तिष्ठत्यग्रे’ इत्यादीनां च विन्यासः प्रयोगस्तस्य
वैपरीत्येन भावेन अलौकिकशोभासात्कारादिक्रववेचिञ्चम् । तदन्वयमित्यर्थः । एवं च
ग्राम्यत्वाभावे सति रसालंकारादिवेचिञ्चं कान्तिरिति फलितम् । न तु ग्राम्यत्वत्याग-
मात्रेणौज्वल्यम् । अन्यथा ‘क्षिप्रमानुरयमुज्ज्वलकान्तिः दीप्तरे ठसति भूमिपरस ।’
इत्यादावपि कान्तिः स्यात् । ‘कन्ये कामवमानं मां न त्वं कामपथे कथम् ।’ इत्यादौ
ग्राम्यावरतिश्चरारसानुप्रासात्कारात्सर्वेऽपि कान्तिवारणाय सत्यन्तम् । एवमेतदुदाहरणे
यथा मम—‘त्वान्तं तन्वि ! तवानुप्राग्युद्धं इत्याद्यु मे मन्मथस्तवचितं तु विरागरु-
धममृती वेदुं न शक्नोत्वसी । याचे त्वामिदमेव वच्छृणु पुनः क्रूराय तसे न तद्भूचार्य
सति ! नासिकां शुनिशितं नालीकमप्यामनः ॥ रोळभावलिङ्गितं ननु शितं कान्ते
एकानुमच्छेवामी गणितं ननभियवभूतंभापरश्च नया । नाशुद्धे मलयानिडात्र च
विषोत्तरापने भावये बामायां रसि तावदप्य दयिते ! तानि प्रतीपानि मे ॥’ यदि तु

मसृणेन विकटेन वा मार्गेणोपक्रान्तस्य संदर्भस्य तेनैव परिनिष्ठानं मार्गाभेदः । स च क्वचिदोषः । तथाहि—

‘अव्यूढाङ्गमरूढपाणिजठराभोगं च विभ्रद्रपुः

पारीन्द्रः शिशुरेप पाणिपुटके संमातु किं तावता ।

उद्यद्दुर्धरगन्धसिन्धुरशतप्रोहामदानार्णव-

स्रोतःशोषणरोपणात्सुनरितः कल्पामिरल्पायते ॥’

अत्रोद्धतेऽर्थे वाच्ये सुकुमारबन्धत्यागो गुण एव । अनेवंविधस्याने माधुर्यादावेवान्तःपातः । यथा—‘लताकुञ्जं गुञ्जत्—’ इत्यादि (४५३पृ.) ।

त्वर्थः ॥ मसृणेन सुकुमारेण ॥ उपक्रान्तस्य आरब्धस्य । संदर्भस्य प्रबन्धस्य । तेनैव उक्तमार्गेणैव । परिनिष्ठानं समाप्तिः । स मार्गाभेदः ॥ मार्गाभेददोषत्वा-
गस्य गुणत्वमुदाहरति—अव्यूढेति । अप्रौढावयवमित्यर्थः । अरूढोऽजातपाणि-
जठरस्वाभोगः परिपूर्णता यत्र । पारीन्द्रः सिंहः । ‘कण्ठीरवस्तु पारीन्द्रः केसरी
गजमोहनः’ इति हारावली । संमातु इयत्तां प्रामोदु, तावता अ-य्यूढाङ्गत्वादिना
किम् । न किमपि बुद्ध्यतीत्यर्थः । बुटेरभावमाह—उद्यदिति । उद्यज्जायमानं
दुर्धरस्य गन्धसिन्धुरशतस्य मत्तहस्तिमूहस्य प्रोहामदानार्णवस्रोतसः प्रौढमदजल-
धिप्रवाहस्य शोषणं यस्मात्तादृशं रोपणं यस्य तस्मात् । इतः पारीन्द्रशिरोः ।
कल्पामिः प्रलयकालामिः । अल्पायते तुच्छो भवति । ‘यस्योपमदगन्धेन हस्तिनो
भवविह्वलाः । द्युदेव पलायन्ते गन्धहस्ती स उच्यते ॥’ माधुर्यादावित्यनेन

ब्राम्यत्वामावेनैव शोभाविशेषो जन्यत इत्यङ्गीक्रियते तदा यथाहृतमेव सम्यक् । अन्यथा
दोषत्वासंभावनाशाम् । उक्तगुणेषु उक्तगुणव्यञ्जकेषु । अन्तःपातोऽन्तर्भावः । यथायथं
यथासंभवम् । मसृणेन सुकुमारेण । विकटेन उद्भटेन । मार्गेण बन्धेन । उपक्रान्तस्य
आरब्धस्य । संदर्भस्य महाकाव्यविशेषस्य । तेनैव उपक्रान्तेनैव । परिनिष्ठानं समापनम् ।
संदर्भस्येत्युपलक्षणम् । एकवाक्येऽपि समता बोध्या । अव्यूढाङ्गमिति । अव्यूढानि
अपरिणतानि अङ्गानि करचरणदीनि यस्य तत् । अरूढोऽनिष्पन्नः पाणिजठरस्वाभोगः
परिपूर्णता यत्र तत् । पारीन्द्रः सिंहः । ‘कण्ठीरवस्तु पारीन्द्रः केसरी गजमोहनः’
इति हारावली । संमातु मानं प्रामोदु । तावता ‘शुद्धरीरकत्वेन’ किं न्यूनत्वम्, अपि
तु न । उद्यद् उद्गच्छत् । अस्य स्रोत इत्यनेन संबन्धः । गन्धसिन्धुरो गन्धहस्ती । यस्य
गन्धमदेन प्रतिगजाः पलायन्ते स दानार्णवो मदसमुद्रस्तस्य स्रोतो धारा तस्य शोषणं
शोषकं रोपणं यस्य तस्मात् । इतः पारीन्द्रशिरोः । अल्पायते तुच्छो भवति । अर्थे
वाच्ये सुकुमारसंदर्भान्तःपातिनोऽस्य पद्यस्य समत्तानुरोधेन सुकुमारपदैर्घटके वर्णप्राप्ति-
कृत्याख्यदोष एव स्यात् । गुण इति । अर्थस्वीकृत्यव्यञ्जकत्वादिति भावः । अनेवमिति ।
यत्र वर्णीयविशेषानुरोधेन मत्तान्तमार्गत्यागो नास्ति तत्रैत्यर्थः । माधुर्यादावित्यादिप-
दादोजोप्रहणम् । माधुर्यव्यञ्जके उल्लिख्यन्ते ओजोव्यञ्जके उद्भतवन्ते चेत्यर्थः । लताकु-

ओजः प्रसादो माधुर्यं सौकुमार्यमुदारता ।

तदभावस्य दोषत्वात्स्वीकृता अर्थगां गुणाः ॥ १४ ॥

ओजः साभिप्रायत्वरूपम् । प्रसादोऽर्थवैमल्यम् । माधुर्यमुक्तिवैचि-
त्र्यम् । सौकुमार्यमपारुह्यम् । उदारता अप्राप्यत्वम् । एषां पञ्चाना-
मप्यर्थगुणानां यथाक्रममुपपद्यार्थाधिकपदानवीकृतामङ्गलरूपाश्लीलान्याणां
निराकरणेनैवाङ्गीकारः । स्पष्टान्युदाहरणानि ।

सौकुमार्योऽजोऽर्पहणम् । ओजोऽविपर्याप्तः सौकुमार्यम् । तच्च दीर्घसमासराहित्येन
परुषवर्णानां त्यागेन च भवति । एवं च सुकुमारमार्गभेदस्य माधुर्यसौकुमार्ययो-
रन्तःपात इति भावः ॥ इदानीमोजःप्रभृतीनां दशविधाथगुणानां दोषाभावादिभि-
रङ्गीकारमगुणत्वं च यथायथमुपपादयति—ओज इति । तदभावस्य ओजःप्रभृति-
गुणपञ्चकाभावस्य । अस्माभिर्दोषाभावात्वेनाङ्गीकृता इति भावः । 'अर्थप्रोढिरोजः'
इति प्राचीनलक्षणम् । सा च पञ्चविधा—'पदार्थे वाक्यरचना वाक्यार्थे च पदा-
भिधा । प्रौढिव्याप्तसमासौ च साभिप्रायत्वमस्य च ॥' तत्राद्यप्रकारचतुष्टयस्य
वैचित्र्यमात्रप्रयोजकत्वेन गुणत्वाभावमपे दर्शयिष्यति । चरमप्रकारं तु दोषाभाव-
त्वेनैव संगृह्णाति । ओज इति । साभिप्रायत्वमर्थस्य प्रकृतोपकाराभिप्रायेण प्रयु-
क्तत्वम् । वैमल्यं विमलाप्रायस्याप्रयोजकपदार्थस्यानिवेशः । उक्तिवैचित्र्यं विचित्र-
योक्तया तस्यैवार्थस्य पुनः समर्पणम् । अपारुह्यममङ्गलार्थस्योक्तिवैचित्र्यवशात्सु-
कुमारप्रायत्वेन प्रतिपादनम् । रिरंसया पामरप्रयुज्यमानत्वं तद्विचलक्षणमप्राप्य-
त्वंम् । स्पष्टानीति । क्रमेण यथा—'कुर्वो हरस्यापि पिनाकपाणेः' इति ।
विपर्ययस्तु 'सदाशिवं नौमि पिनाकपाणिम्' इति । 'सुवर्णा कन्यसा रूपयौवनार-
म्भशालिनी ।' अत्र यौवननवीनत्वप्रतिपादकमारम्भपदमधिकम् । - विपर्ययस्तु
'अपास्तो हस्तो मे विमलमणिः' इति । अत्र काशीपदमित्यनेनैव नितम्बस्य
बोधाद्विशेषणमप्रयोजनकम् । 'भानुः सदा युक्तुरत्र एव' इत्यादि । विपर्ययस्तु

अमिति । आदिपदात् 'चञ्चुज्ज-' इत्यादिग्रहणम् । शेषादीनां दशानामर्थगुणावमपि
प्राचीनैरङ्गीकृतानामपि यथासंभवं दोषाभावादावन्तर्भावपति—ओज इति । तदभावस्य
ओजःप्रभृतेरभावस्य । स्वीकृता । अस्माभिरिति शेषः । उपपादयति—ओज इति ।
साभिप्रायत्वं विशेषणानां प्रकृतोपयुक्तत्वेन वक्तुरभिप्रेतत्वम् । अर्थस्य वाक्यार्थस्य
वैमल्यमनतिप्रयोजननिरर्थकपदार्थसंबन्धरूपमलराहित्यम् । उच्येत्कार्यप्रतिपादकत्वानेक-
शब्दस्य वैचित्र्यं विरूपावम् । वाक्यार्थस्यामङ्गलाम्यप्रकल्पमपारुह्यम् । अपुष्टार्थेति ।
अन्वस्यताप्रत्ययस्य मल्लेकाभ्यांशुष्टार्थत्वादीनानित्यर्थः । स्पष्टानीति । दोषपरिच्छे-
देऽपुष्टार्थत्वादीनां पञ्चानां सान्युदाहरणानि दत्तानि छदिपरीक्षानीत्यर्थः । दीर्घरसत्वं
स्पर्शरसत्वम् । रसस्य प्राधान्याप्राधान्याभ्यां भ्यतिगुणीभूतम्याप्तम्यपदेशः । विविचिता
श्लेषिज्ञानजनकप्रतीतिविषयत्वम् । पठना अर्थानां मेलनं विविचितामार्गं न तु गुणत्वम् ।

अर्थव्यक्तिः स्वभावोक्त्यालंकारेण तथा पुनः ।

रसध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यानां कान्तिनामकः ॥ १५ ॥

अङ्गीकृत इति संबन्धः । अर्थव्यक्तिर्वस्तुस्वभावस्फुटत्वम् । कान्ति-
दीप्तरसत्वम् । स्पष्टे उदाहरणे ।

श्लेषो विचित्रतामात्रमदोषः समता परम् ।

श्लेषः क्रमकौटिल्यानुल्वणत्वोपपत्तियोगरूपघटनात्मा । तत्र क्रमः
क्रियासंततिः, विदग्धचेष्टितं कौटिल्यम्, अप्रसिद्धवर्णनाविरहोऽनु-
ल्वणत्वम्, उपपादकयुक्तिविन्यास उपपत्तिः, एषां योगः संमेलनं
स एव रूपं यस्या घटनायास्तद्रूपः श्लेषो वैचित्र्यमात्रम् । अनन्यसाधा-
रणरसोपकारित्वातिशयविरहादिति भावः । यथा—

‘दृष्टैकासनसंस्थिते प्रियतमे—’ इत्यादि (११५ पृ०) ।

अत्र दर्शनादयः क्रियाः, उभयसमर्थनरूपं कौटिल्यम्, लोकसंव्य-
वहाररूपमनुल्वणत्वम्, ‘एकासनसंस्थिते’ ‘पश्चादुपेत्य’ ‘नयने पिर्धाय’

‘सदाचरति’ इति ‘सरसीव कीर्तिशेषं गतवति भुवि विक्रमादिले ।’ अत्र मरणे
कीर्तिशेषशब्दः । विपर्ययस्तु मृतादिशब्दः । ‘कामं कंदर्पचण्डालो मयि वामाक्षि ।
निर्दयः । रतिमन्तिमदेहत्वाच्चयि निमत्सरः किमु ॥’ विपर्ययस्तु ‘कन्ये कामय-
मानं मा न त्वं कामयसे कथम् ।’ इति । कान्तिनामकः । गुण इति शेषः ।
क्रमेणोदाहरणे—‘पृष्ठेषु शङ्खधवलच्छविषु च्छदानां राजीभिरङ्कितमलककरागि-
णीभिः । गौरोचनाहरितवभ्रुवह्निपलाशमामोदते कुमुदमम्भसि पल्लवस्य ॥’
दीप्तरसत्वं यथा—‘शून्यं वासपृष्ठं—’ इत्यादि ॥ उपपादकेति । प्रकृतानुकूल-
हेतूपन्यास इत्यर्थः ॥ वैचित्र्यमात्रमिति । मात्रपदेन गुणत्वव्यवच्छेदः । अत्र
हेतुमाह—अनन्येति । तादृशरसोपकारित्वातिशयश्च रसव्यञ्जकवाक्यस्य काव्य-
व्यपदेशयोगित्वम् ॥ उभयस्य ज्येष्ठाप्रीणनस्य कनिष्ठाप्रतारणस्य च समर्थनम-
नुष्ठानम् । यद्वा उभयोर्ज्येष्ठाकनिष्ठयोः समर्थनमनुरूपप्रीणनम् । निरुक्तश्लेषेऽस्य

अत्र हेतुमाह—अनन्येति । गुणनामसाधारणरसोपकारप्रयोजकत्वनियमादिति भावः ।
दृष्टैकासनेत्युदाहरणं रसपरिच्छेदे नायिकप्रकारकथनप्रकरणे दत्तम् । तत्रैव मया
व्याख्यातम् । उभयसमर्थनं प्रियतमायाः प्रीणनमन्यस्याः प्रतारणम् । तयोः समर्थनं
संघटनम् । लोकव्यवहाररूपं लोकव्यवहारप्रसिद्धरूपम् । उपपादकानि स्वाभिमतार्थसं-
पादकानि । अनेन निरुक्तश्लेषेण । वाच्यस्य प्रियतमानुम्बनस्य । उपपत्तिरुपपादकयुक्ति-
स्य मरणे अनुसंधाने । व्यप्रतया । सामाजिकानामिति शेषः । विस्तृतादिना विजा-
तीयत्वप्रतिभासः । ध्रुवो म्लेच्छविशेषः । मत्तो मदिरादिमक्षणेन । तस्य मुखस्वाति-

‘ईषद्विक्रितकंधरः’ इति चोपपादकानि, एषां योगः । अनेन च वाच्यो-
पपत्तिग्रहणव्यग्रतया रसास्वादो व्यवहितप्राय इत्यस्यागुणता ।

समता च प्रकान्तप्रकृतिप्रत्ययाविपर्यासेनार्थस्य विसंवादिताविच्छेदः ।
स च प्रक्रमभङ्गरूपविरह एव । स्पष्टमुदाहरणम् ।

न गुणत्वं समाधेश्च—

समाधिश्चाथोन्यन्यच्छायायोनिरूपद्विविधार्थद्वैष्टिरूपः । तत्रायोनिरर्थो
यथा—

‘सद्योमुण्डितमच्छूणचिबुकप्रसार्धि नारङ्गकम् ॥’

अन्यच्छायायोनिर्निर्यथा—

‘निजनयनप्रतिबिम्बैरम्बुनि बहुशः प्रतारिता कापि ।

नीलोत्पलेऽपि विमृशति करमर्पयितुं कुसुमलावी ॥’

अत्र नीलोत्पलनयनयोरतिप्रसिद्धं सादृश्यं विच्छित्तिविशेषेण
निबद्धम् । अस्य चासाधारणशोभानाधायकत्वान्न गुणत्वम्, किंतु
काव्यशरीरमात्रनिर्वर्तकत्वम् ।

दोषत्वमेव प्रसक्तं कुतो गुणत्वमित्युपपादयति—अनेन चेति । निरुक्तश्लेषेण
चेत्यर्थः । वाच्यस्य वाक्यार्थस्य । उपपत्तिः समवः । यद्वा, वाच्याया उपपत्तेः
धारणस्य ग्रहणं ज्ञानमत्र व्यग्रतया कष्टेन तज्जनकतया । व्यवहितप्रायो विल-
म्बेनोत्पादितः । अस्य श्लेषस्य । अगुणता गुणविरोधित्वम् । दोषत्वमिति
यावत् । स्पष्टमिति । ‘उदेति सविता ताम्रः’ इत्यादि ॥ अथोनिरन्यच्छायायोनिः ।
अन्यस्य काव्यान्तरस्य छाया वर्णनं योनिर्व्यस्य सः ॥ सद्य इति । हूणो हूणदे-
शोत्पन्नो म्लेच्छः । नारङ्गं पक्कनारङ्गकम् । अत्र हूणचिबुकनारङ्गयोः सादृश्यमनि-
बद्धपूर्वम् । निजेति । विमृशति विचारयति । कुसुमलावी मालाकारी ॥ नन्वन्य-
च्छायायोनेरर्थस्य निबन्धनमप्रयोजनमत आह—अत्रेति । अतिप्रसिद्धं काव्यान्तरैः
सहस्रशो निबद्धमिति । विच्छित्तिविशेषेण वैचित्र्यविशेषाधायकत्वेन । तथा
चार्यान्तरयोगेन प्रसिद्धमपि सादृश्यं विलक्षणवैचित्र्यं जनयतीति भावः ॥ अस्य

ताम्रवादिनि भावः । प्रसार्धि तुल्यम् । नारङ्गकम् नारङ्गम् । पकमिति बोध्यम् । कुसु-
मलावी मालाकारी । विच्छित्तिविशेषेण वैचित्र्यविशेषप्रयोजकत्वेन । अस्य निरुक्तस्य-
मापेः । काव्यशरीरस्य अर्थस्य निर्वर्तकत्वं निष्पादकत्वम् । मात्रपदेन रसस्यासाधारण-
शोभाव्यवच्छेदः । प्रौढिरोजः । प्रौढिश्च ‘पदार्थे वाक्यरचना वाक्यार्थे च पदाभिधा ।
प्रौढिर्भाससमाप्तौ च साभिप्रायत्वमस्य च’ ॥ इति वामनोक्तानां पञ्चप्रकाराणामोज-

1. अथोनीति । अथोनिरन्यकारणः । अवधानमात्रहेतुक इति भावः ॥

2. अर्थेति । अर्थस्य दर्शनं द्रष्टिः ॥

१. ‘विरह’ प. ‘-दृष्टि-’ इति शब्द क स-पुस्तकयोः.

कचित् 'चन्द्रम्' इत्येकस्मिन्पदार्थे वक्तव्ये 'अत्रेर्नयनसमुत्थं ज्योतिः' इति वाक्यवचनम् । कचित् 'निदाघशीतलहिमकालोष्णः सुकुमारशरीरावयवा योषित्' इति वाक्यार्थे वक्तव्ये 'वरवर्णिनी' इति पदाभिधानम् । कचिदेकस्य वाक्यार्थस्य किञ्चिद्विशेषनिवेशादनेकैर्वाक्यैरभिधानमित्येवंरूपो व्यासः । कचिद्बहुवाक्यप्रतिपाद्यस्यैकवाक्येनाभिधानमित्येवंरूपः समासश्च । इत्येवमादीनामन्यैरुक्तानां न गुणत्वमुचितम्, अपि तु वैचित्र्यमात्रावहत्वम् ।

तेन नार्थगुणाः पृथक् ॥ १६ ॥

तेनोक्तप्रकारेण । अर्थगुणा ओजःप्रभृतयः प्रोक्ताः ॥

इति साहित्यदर्पणे गुणविवेचनो नामाष्टमः परिच्छेदः ।

(अत्र मूलकारिकाः १६ पूर्वाभिः सह ६९४ उदाहरणानि ८ पूर्वैः सह ४९५)

च समाधेय ॥ चतुर्विधार्थप्रीतिरूपस्यौजसो गुणत्वाभावमाह—कचिदिति । चन्द्रमिति पदस्येकदेशम् ॥ निदाघेति । 'शीतकाले भवेदुष्ण उष्णकाले च शीतल । सुकुमारशरीर च सा ज्ञेया वरवर्णिनी ॥' व्यासो यथा—'असौ नानाकारो भवति सुखदुःखव्यतिकरः सुखं वा दुःखं वा भवति न भवत्येव च ततः । पुनस्तस्माद्दूर्ध्वं भवति सुखदुःखं किमपि तत्पुनस्तस्माद्दूर्ध्वं भवति न च दुःखं न च सुखम् ॥' अत्र येन संसारिणा यथाविधं कर्म कृतं तदनुसारेणैव विविधत्वनाश्रितः सुखदुःखभोगः क्रियते । यदि कुतश्चिदध्यात्मसाक्षात्कारः स्यात्तदेवास्य प्रवाहस्य शान्तिरित्येव विवक्षितं वैचित्र्येणोच्यते । समासो यथा—'श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधारय । अर्थिनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ॥' अत्र परद्रव्यं न हरेत्, परदारान् गृहीयात्, परापवादो न वक्तव्यः, इत्यादिवाक्यगतभिधेयस्य द्वितीयार्थेनाभिधानम् ॥ न गुणत्वमिति । रसव्यञ्जकवाक्यस्य काव्यव्यपदेशोपयोगित्वाभावादिति शेषः ॥ उपसंहरति—तेनेति । प्रोक्ताः । एवं दण्ड्याचार्यनिरूपितानामपि दशविधगुणानां यथासंभवं सूक्तगुणव्यञ्जकादावन्तर्भावो बोद्धव्यः ॥ ।

इति श्रीरामचरणतर्कवागीशभट्टाचार्यविरचितायां साहित्यदर्पणविवृतौ

गुणविवेचनो नामाष्टमः प्रकाशः ।

सामन्तिमं प्रकारं प्रागेव दूषितवान् । इदानीं तस्यैव प्रकारवतुष्टयं दूषयति—कचिदिति । अत्रेर्नयनस्य मुनिविशेषस्य । अत्रेर्नयनाच्चन्द्र उरुपन्न इति पौराणिकी वार्ता । वरवर्णिनीपदस्य तादृशवाक्यार्थे परिभाषितवाक्यत्वादिति भावः । व्यासो यथा—'अयं नानाकारो भवति सुखदुःखव्यतिकरः—' इत्यादि । समासो यथा—'ते हिमालयमा-मन्त्रय—' इत्यादि । ननु शब्दार्थशोभाभायकत्वेनैव ओजःप्रभृतीनां गुणत्वमङ्गीकर्णीयमिति चेत्, न । तेषां ये दोषाभावरपर्यवसन्नास्त्रास्तत्राभ्यासेः । दोषाभावस्यापकर्षप्रयोजक-दोषविघटकत्वमात्रेणैवोत्कर्षाभायकत्वासंभवादलंकारेऽतिव्याप्तेः । नहि तादृशगुणालंकार-जन्वद्योभावा किञ्चिद्वैलक्षण्यमस्ति येन गुणेभ्योऽलंकाराणां न्यावृत्तिः क्रियत इति ॥' इति ।

नवमः परिच्छेदः ।

अथोद्देशक्रमप्राप्तमलंकारनिरूपणं बहुवक्तव्यत्वेनोल्लङ्घ्य रीतिमाह—

पदसंघटना रीतिरङ्गसंस्थाविशेषवत् ।

उपकर्त्री रसादीनां—

रसादीनामर्थाच्छब्दार्थशरीरस्य काव्यस्यात्मभूतानाम् ।

सा पुनः स्याच्चतुर्विधा ॥ १ ॥

वैदर्भी चाथ गौडी च पाञ्चाली लाटिका तथा ।

सा रीतिः । तत्र—

माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णै रचना ललितात्मिका ॥ २ ॥

- * रीतिं निरूपयितुमस्याः प्राथमिकत्वे युक्तिमाह—अथेति । गुणनिरूपणान्तरमित्यर्थः । उद्देशेति । 'उत्कर्षहेतवः प्रोक्ता गुणालंकाररीतयः' इत्युद्देशक्रमप्राप्तकालमित्यर्थः । उल्लङ्घ्य । सूचीकटाहन्वायेन प्रथममकृत्वत्वर्थः ॥ पदेति । पदानां संघटनाविशेषः । रीयते गुणानां विशेषो ज्ञायतेऽनयेति रीतिः । 'रीड् गती' इत्यनेन साधुः । गल्यर्थानां ज्ञानार्थत्वात्तथा व्युत्पत्तिः । अङ्गेति । विलक्षणमुखाद्ययवसंनिवेशविशेषवदित्यर्थः । ननु पदसंघटनाविशेषस्य काव्यातिरिक्तेऽपि सत्त्वादतिव्याप्तिरत आह—उपकर्त्रीति । स्वाश्रयव्यञ्जकरसादिवृत्तिगुणव्यञ्जकतया रसादीनामुत्कर्षाधायिकेत्यर्थः । एवं च गुणाभिव्यञ्जकपदविन्यासो रीतिरीतिफलितम् । तदुक्तं नामनेन—'विशिष्टपदरचना रीतिः, विशेषो गुणात्मा' इति ॥ ननु रीतेः साक्षादेव शब्दस्योत्कर्षाधायकत्वं निरुक्तं परम्परया, तु रसादीनामित्युपपन्नम्, तथापि तस्याः काव्योत्कर्षाधायकत्वमनुपपन्नमित्यत आह—रसादीनामिति । अर्थासंभववलात् । तथा च काव्यस्य शरीरात्मनोत्कर्षाधायकत्वेनैव काव्योत्कर्षाधायकत्वमिति भावः ॥ वैदर्भीति । विदर्भगौडपाञ्चाललाटदेशोद्भवैः कविभिः संमतत्वाद्यथायथं वैदर्भ्यादिसंज्ञा ॥ वैदर्भीमाह—माधुर्येति । ललिता

* मुद्रितपुस्तके तु—“उद्देशक्रमप्राप्तमलंकारनिरूपणं परित्यज्य रीतिनिरूपणे युक्तिमाह—अथेति । बहवो बह्व्या विषया यत्र तस्येन । रीतिनिरूपणस्याल्पवक्तव्यत्वेन चेति बोध्यम् । सूचीकटाहन्वायेनाल्पविषय एव प्रथमं शिव्याणां मिश्रासेति भावः । वस्तुतस्तु रीवेशुणपटितत्वेनैव गुणनिरूपणानन्तरं तन्निरूपणस्योचितत्वमित्ययमेव । पदानां गुणाभिव्यञ्जकवर्णादीनां घटना योजना । शरीरस्य यथा शोभनाङ्गयोगस्तथेत्यर्थः । एतेन रीतेर्व्यभिचारित्वमुपपन्नम् । नीरसेषु गुणाभिव्यञ्जकशब्दासंज्ञे तस्य रीतित्वधारणायाह—उपकर्त्रीति । उत्कर्षजननी काव्यात्मभूतानामिति विशेषणमुक्तमपि प्रापयति । विदर्भादिदेशविशेषभवकविसंप्रदायाभिमतत्वेन वैदर्भ्यादिसंज्ञा । माधुर्यव्यञ्जका वर्णा माधुर्यगुणनिरूपणे दर्शिताः । एकसमस्या अल्पसमासुक्त्य वा

अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा वैदर्भी रीतिरिष्यते ।

यथा—'अनङ्गमङ्गलमुवः—' इत्यादि (४५३ पृ०)

रुद्रटस्त्वाह—

'असमसैकसमस्ता युक्ता दशभिर्गुणैश्च वैदर्भी ।

वर्गद्वितीयबहुला स्वल्पप्राणाक्षरा च सुविधेया ॥'

अत्र दशगुणास्तन्मतोक्ताः श्लेषादयः ।

ओजःप्रकाशकैर्वर्णैर्वन्ध आडम्बरः पुनः ॥ ३ ॥

समासबहुला गौडी—

यथा—'चञ्चुज—' इत्यादि (३०२ पृ०)

पुरुषोत्तमस्त्वाह—

'बहुतरसमासयुक्ता सुमहाप्राणाक्षरा च गौडीया ।

रीतिरनुप्रासमहिमपरतन्ना स्तोकवाक्या च ॥'

वर्णैः शेषैः पुनर्द्वयोः ।

सुकुमारक्षरप्राया सुकुमारर्था च ॥ एकसमस्ता अल्पसमासयुक्ता । स्वल्पो लघुः प्राण उच्चारणप्रयत्नो येषां तादृशान्यक्षराणि यत्र ॥ ननु गुणानां त्रित्वमेवोक्तम्, कथं दशत्वमत आह—तन्मतोक्ता इति । रुद्रटमतोक्ता इत्यर्थः ॥ गौडीमाह—ओज इति । अत एवाडम्बर उद्भूतः । उद्भूतार्थप्रतिपादकतयापि उद्भूतः ॥ सुमहानतिगुहः प्राणो येषां तादृशान्यक्षराणि यत्र । अनुप्रासो वक्ष्यमाणशब्दालंकारविशेषः तस्य महिमा अधिक्यं तत्परतन्ना तदधीना । स्तोकवाक्या शिथिलबन्धा । अत एव दृष्टव्याचार्यैरुक्तम्—'अल्पप्राणाक्षरोत्तरम् । शिथिलं मालतीमाला लोडालिकलिता यथा । अनुप्रासधिया गौडैस्त्वदिष्टम्' इति ॥ पाश्चात्तामाह—वर्णैरिति । वैदर्भीगौड्योर्व्यञ्जकवर्णव्यतिरिक्तैर्वर्णैरित्यर्थः । समस्तानि

स्वल्पप्राणाक्षरोत्तर लघुपयस्योच्चारणवर्णबहुला । उद्भूतार्थं यथा—'माहन्ता महिषाः—' इति । गौडीमाह—ओज इति । ओजःप्रकाशका वर्णं ओजोयुगनिरूपणे उक्ताः । आडम्बर उद्भूतः । स्तोकवाक्या शिथिलबन्धा । उद्भूत दृष्टव्याचार्येण—'अल्पप्राणाक्षरोत्तरम् । शिथिलम्' इति । 'अनुप्रासधिया गौडैस्त्वदिष्टम्' इति च । तच्छिथिलम् । यथा—'दोर्दण्डाश्चित्त—' इत्यादि । सानुप्रासशिथिलबन्धा गौडी यथा—'विभावि माला ॥ ओलाक्षया ओलाडिकुलसंक्रुता । यदीयामोदमादाय भूतां भावति मानसम् ॥' पाश्चात्ता

1. वैदर्भीति । प्रतां पुनरेवं कथयः स्तुवन्ति—'सति वक्ररि सत्ये सति शब्दानुप्रासे । अस्ति ह्यत्र विना येन परित्यजति वाङ्मयम् ॥' यदीत्यात्मकं बस्तिवत्यर्थः ॥
2. रुद्रटमन्थे त्वेवं कथयं न दृश्यते ॥

समस्तपञ्चपदो बन्धः पाञ्चालिका मता ॥ ४ ॥

द्वयोर्वेदभीगौज्योः ।

यथा—

‘मधुरया मधुबोधितामाधवीमधुसमृद्धिसमेधितमेधया ।
मधुकराङ्गनया मुहुरुन्मदध्वनिमृता निमृताक्षरमुज्जगे ॥’
भोजस्त्वाह—

‘समस्तपञ्चपदामोजःकान्तिसमन्विताम् ।
मधुरां मुकुमारां च पाञ्चाली कवयो विदुः ॥’

यथा—

लाटी तु रीतिर्वेदभीपाञ्चाल्योर्न्तरे स्थिता ।
‘अयमुदयति मुद्राभङ्गनः पद्मिनीना-
मुदयगिरिवनालीवालमन्दारपुष्पम् ।

पञ्चपाणि पदानि यत्र । पाञ्चालिकेति । रीतिरित्यनुपपद्यते । अत्र स्यात्
द्वयप्रत्ययः, न तु टिकण् । तथा चतीप्रत्ययः स्यात् ॥ मधुरयेति । मधुरशब्द-
योगेनोपपत्तम् । यद्वा मगोरमयेत्यर्थः । मधुना बोधिता प्रकाशिता या माधवी
वासन्ती तस्या मधुसमृद्ध्या मकरन्दसदोहेन समेधिता सम्यग्बोधिता मेधा स्वरमा-
धुर्यं यस्यास्तया । मधुकराङ्गनया भ्रमर्या । उन्मदध्वनिमृता उत्कृष्टदर्पजनकश-
ब्दकारिण्या । निमृताक्षरमव्यक्तवर्णं यथा स्यात्तथा उज्जगे । उत्कृष्टगानं कृतमि-
त्यर्थः । अत्र माधुर्यव्यञ्जकद्वित्रवर्णसत्त्वेऽपि विभिनित्तर्णप्राचुर्यमेव पाञ्चालीव्यव-
हारः ॥ कान्तिसम्बन्धम् । मधुरां माधुर्यव्यञ्जकवर्णघटिताम् । मुकुमारां
कोमलवर्णवह्नुलाम् ॥ लाटीमाह—लाटीति । वेदभीमिश्रिता पाञ्चालीत्यर्थः ॥ अ-
यमिति । विशेषणानां योग्यतावलादयमित्यनेन सूर्यो लभ्यते । मुद्राभङ्गन

रीतिमाह—वर्णरिति । वेदभीमिश्रितामव्यञ्जकवर्णाभिः, । मधुरयेति । मनोरमये-
त्यर्थः । मधुना वसन्तेन बोधिता प्रकाशिता प्रमुञ्जपुष्पीकृता या माधवी वासन्ती तस्या
मधुसमृद्ध्या मकरन्दास्वादादिशयेन समेधिता संबोधिता मेधा मधुरस्वरवैचक्षण्यं यस्यास्तया ।
निमृताक्षरं वक्ष्यन् । समस्तानि पञ्च पद्म वा पदानि यत्र ताम् । भोजःकान्तिमाधुर्य-
सौकुमार्यगुणयुक्तमित्यर्थः । यथा मम—‘दत्तोदात्तविपरलोकरभक्तौ विद्वानिज्ञासद्गुणो नाना-
यदनिधिप्रमोदितबुधः कारुण्यधाराश्रितः । सद्दिपानिःकृतप्रचारनिपुणो दारिद्र्यचिन्तामणिः
श्रीमानेव मनोजचारुकरणो राजा जयलज्जता ॥’ लाटीमाह—लाटीति । अन्तरे मध्ये
ददुभयलक्षणावान्तेत्यर्थः । अयमिति । पुरोवर्तिरनुदयवर्णनमिदम् । अथ पुरोवर्ती

विरहविधुरकोकद्वन्द्वबन्धुविभिन्द-
न्कुपितकपिकपोलकोडताप्रस्तमासि ॥'

कश्चिदाह—

‘मृदुपदसमाससुभगा युक्तैर्वर्णैर्न चातिभूयिष्ठा ।
उचितविशेषणपूरितवस्तुन्यासा भवेह्लाटी ॥’

अन्ये त्वाहुः—

‘गौडी डम्बरवद्धा स्याद्वैदर्भी ललितक्रमा ।
पाञ्चाली मिश्रभावेन लाटी तु मृदुभिः पदैः ॥’

• क्वचित्तु वक्राद्यौचित्यादन्यथा रचनादयः ॥ ५ ॥

वक्रादीत्यादिशब्दाद्वाच्यप्रबन्धौ । रचनादीत्यादिशब्दाद्दृष्टिवर्णौ ।

यत्र वक्रौचित्याद्यथा—

‘मन्थायस्तार्णवाम्भ पुतकुहरचलन्मन्दरध्वानधीरः
कोणाघातेषु गर्जत्प्रलयघनघटांन्योन्यसघट्टचण्ड ।

सञ्ज्ञेचनाशक । प्रगाद्यक इत्यर्थे । बालमचिरविरुच मन्दारपुष्प पारिमत्रपुष्प-
मिव । विरहेण विधुरं विरुल यत्कोकद्वन्द्व चक्रवाकमिधुन तस्य बन्धु संगसपाद-
कत्वेन मित्रम् । रात्रौ हि चक्रवाकमिधुन मिथो वियुक्त दिवा संयुक्त भवतीति
प्रसिद्धि । सूर्यमालोक्य दिनशानेन मिथो युक्त भवतीति मित्रता । विभिन्दकिति
तमासीत्यनेनान्वितम् ॥ उचितैर्विशेषणै पूरितस्य परिपुष्टात्मनो वस्तुविशेषस्य
न्यासो यत्र सा । डम्बरवद्धा उद्धटरचना । ललितक्रमा मधुरा । मिश्र-
भावेन गौडीवैदर्भ्यो संपर्केण ॥ इदानीं वक्राद्यौचित्येन प्रकृतरीतिविपरीता अपि
रचनादय कर्तव्या इत्यत आह—क्वचित्त्विति । तत्र वक्राद्यौचित्यव्यञ्जका
वक्रवाच्ययोरौचित्यमुद्धटव मुकुमारत्व वा । बन्धस्यौचित्य स्वभाव । तथा च
वक्रवाच्ययोरौद्धत्यसौकुमार्याभ्यां प्रबन्धस्य स्वभावेन वा उपनान्ताया प्रकृते
रसव्यञ्जनाया वा रीतेर्विपरीता रचनादय कार्या इति भाव ॥ मन्थेति । दुन्द

कश्चिदुदयति उदयगिरिशिखरमारोहति । मुद्रा सकोच । बाल . नवोत्पुल्लम् । रात्रौ
चक्रवाकमिधुन वियुक्त सूर्योदये संगमो(त) भवतीति प्रसिद्धि । कोकद्वन्द्वस्य चक्रवा-
कमिधुनस्य बन्धुरूपकारकात् । कपीनां गण्ड स्वभावत एव रक्त बोधे त्वत्तरक्त
इति सूत्रवित्तु कुपितेति कपिविशेषणम् । तात्रो रक्त । अत्र योग्यत्वादयमिति सामान्य-
निर्देशे विशेषलाभ इत्यन्ये । उचितेति । उचिते प्रकृतोपयुक्तैर्विशेषणै पूरितो व्याह
वस्तुन्यासो बणनीयनिर्देशो यत्र सा । एत मदे ‘मधुरयेति’ पाञ्चाल्या मृदुदाहृत तदेत
दुदाहरण बोध्यम् । ललितक्रमा मधुरबन्धा । मिश्रभावेन गौडीवैदर्भ्यो संपर्केण ।
यदा वैदर्भरीतिप्रक्रान्तप्रबन्धमध्ये क्रुद्धो वक्ता उद्धतो वाच्यो वर्णते तदा प्रक्रान्तरिति
परिलज्य गौडी रीतिरनुसरणीया । एवम यथापीत्याह—क्वचित्त्विति । तथा वक्राद्युचिता
रचना रीते । मन्थायस्तेति श्लोके नाटकप्रकरणे उक्त । नाटकेऽपीते यदुक्त
साहि० ४०

कृष्णाक्रोधाग्रदूतः कुरुकुलनिधनोत्पातनिर्घातवातः

केनास्मत्सिंहनादप्रतिरसितसखो दुन्दुभिस्ताडितोऽयम् ॥'

अत्र वाच्यक्रोधाद्यभिव्यञ्जकत्वेऽपि भीमसेनवक्तृत्वेनोद्धता रचना-
दयः । वाच्यौचित्याद्यथोदाहृते 'मूर्ध्वव्याधूयमान-' इत्यादौ (४३१ पृ.)
प्रबन्धौचित्याद्यथा नाटकादौ रौद्रेऽप्यभिनयप्रतिकूलत्वेन न दीर्घसमा-
सादयः । एवमाख्यायिकायां शृङ्गारेऽपि न मसृणवर्णादयः । कथायां
रौद्रेऽपि नात्यन्तमुद्धताः । एवमन्यदपि ज्ञेयम् ॥

इति साहित्यदर्पणे रीतिविवेचनो नाम नवमः परिच्छेदः ।

(अत्र मूलकारिकाः= ५ पूर्वाभिः सह ३९९ उदाहरणानि=३ पूर्वैः सह ४९८)

भिर्दुन्दुभिश्चः केन ताडितः । ताडनेन जनितविशेषाणां शब्दविशेष्यकत्वेनैवो-
पपत्तेरिति कथितं । वस्तुतस्तु ताडितः सप्तशब्दः कृतः । सविशेषणे हीति न्यायेन
विशेषणानां शब्दमात्रगामित्वमिति द्रूमः । कीदृशः । मन्थेन मन्थनेन आयस्तं
धुमितं यदर्णवस्याम्भसेन मुतं व्यातं कुहरं यस्त्वाहस्य चलतो मन्दरस्य
धानवद्धीरो गम्भीरः । तथा कोणाघातेषु वादनदण्डाभिघातेषु सत्सु । गर्जन्त्याः
प्रलयकालीनघटाया अन्योन्यसंघटजन्यशब्द इव चण्डः । ईदृशं चण्डत्वं कोणा-
घातकाल इत्यर्थः । 'कोणो वादनदण्डः स्यात्' इति कोदः । यद्वा 'डकाशतसहस्राणि
नेरीशतशतानि च । एकदा यत्र ताड्यन्ते कोणाघातः स उच्यते ॥' इति परिभा-
षायां यत्रैवस्य यन्निमित्तमित्यर्थकत्वेन एकदा टकादिताडनजन्याः शब्दाः कोणा-
घाताः तेषु मध्ये गर्जादिसादिवचण्ड इत्यर्थः । कृष्णा श्लेषवी तत्क्रोधप्रवर्तकत्वात्तद-
ग्रदूतः । कुरुशतनिधनस्योत्पातसूचकः । 'यदान्तरीक्षे बलवान्माहतो मास्ता
हतः । पतलधः स निर्घातो जायते वायुसंभवः ॥' इत्युक्तलक्षणो यो निर्घातस्तत्स-
हितो यात इत्यर्थः । वाच्यस्य वाक्यार्थस्य । क्रोधादित्यादिना उरसाहजुगुप्सयोर्ग्रह-
णम् । भीमसेनवक्तृत्वेनेति । भीमस्य क्रोधनत्वादौद्धत्यं प्रतिद्वामिति भावः । अत्र
तादृशशब्दस्य पौरुषेणोद्भूतत्वाद्वाच्योद्भूतत्वमपि संभवतीति शुद्धमुदाहरणमूखम् ।
वक्तुस्तुद्धतत्वे वीरेऽपि सुकुमाररचना यथा-'भो लङ्केश्वर-' इत्यादि(१८९ पृ.) । अत्रा-
क्रोधनत्वेनानुद्धतः श्रीरामो वक्ता । अभिनयप्रतिकूलत्वेन अभिनेयार्थप्रतिपत्ति-
विलम्बकत्वेन मसृणा भायुर्यव्यजकाः । नात्यन्तमुद्धता इति । वर्णादयः ॥

इति श्रीरामचरणतर्कवागीशमहाचार्यविरचितायां साहित्यदर्पणविवृतौ

रीतिविवेको नाम नवमः प्रकाशः ।

सम्भिवरत्वि । यथा अनर्पराघरे—'उदामयुमणिपुति=भिकरमशीद्वर्कोपलज्याज्या-
लजयालजाह्वलप्रदीनिष्कृजकोपटयः । भौगोभ्रुवगानगदकिरणकूपप्रभाया इशोरायुष्कृतं
नि विगमून्नेधेऽति शून्या दिशः ॥' इति ॥" इति व्यासवाग्वरं वर्तते.

दशमः परिच्छेदः ।

अथावसरप्राप्तानलंकारानह—

शब्दार्थयोरस्थिरा ये धर्माः शोभातिशायिनः ।

रसादीनुपकुर्वन्तोऽलंकारास्तेऽङ्गदादिवत् ॥ १ ॥

यथा अङ्गदादयः शरीरशोभातिशायिनः शरीरिणमुपकुर्वन्ति, तथा-
नुप्रासोपमादयः शब्दार्थशोभातिशायिनो रसादेरुपकारकाः । अलंकारा
अस्थिरा इति नैपां गुणवदावश्यकी स्थितिः । शब्दार्थयोः प्रथमं शब्दस्य

अलंकारनिरूपणे संगतिमाह—अथेति । रीतिनिरूपणानन्तरमित्यर्थः । अव-
सरप्राप्तान् अवसरसंगत्या निरूपयितुं युक्तानित्यर्थः । प्रतिबन्धकीभूतशिष्यजि-
ज्ञासानिष्ठतिरवसरः । प्रकृते सूचीकृदाहन्यायेन प्रथमं रीतिनिरूपणजिज्ञासा
जाता अस्यैवोद्देशकमप्राप्तालंकारनिरूपणप्रतिबन्धिना तन्निवृत्तावलंकारनिरूपणजिज्ञासा
जायत इति भावः । अलंकाराणां सामान्यलक्षणमाह— शब्दार्थयोरिति ।
अस्थिरा काव्येष्वनियतवृत्तयः । काव्यत्वाव्यापका इति यावत् । एतेन परम्परया
शब्दार्थधर्माणां गुणानां वारणम् । रीतेरस्थिरत्वात्वारणाय— शोभातिशा-
यिन इति । शोभातिशयजनका इत्यर्थः । रीतेः शब्दशोभाजनकत्वेऽपि गुणालंकार-
वच्छोभातिशयजनकत्वं नास्तीति भावः । नीरसशब्दार्थयोरनुप्रासोपमादीनां वार-
णाय—रसादीनिति । उपकुर्वन्त उल्कर्षयन्तः । एवं च यत्र रसो नास्ति तत्रो-
क्तिवैचित्र्यमात्रप्रयोजकेष्वनुप्रासोपमादिष्वलंकारपदप्रयोगो गौण एव । वितृणोति—
यथेति । शरीरिणमात्मार्तम् । अनुप्रासादेः शब्दालंकारवादुपमादेरर्थालंकारत्वा-
दुभयोः पृथगुपादानम् । गुणेष्वतिव्याप्तिं वारयति—नैपामिति । एषामलंकारा-
णाम् । शब्दालंकारनिरूपणस्य प्राथमिकत्वे हेतुं दर्शयंस्तत्रापि पुनरुक्तवदाभासनि-
रूपणस्य प्राथमिकत्वे हेतुमाह—शब्दार्थयोरिति । वक्तव्येषु निरूपणयोग्येषु ।

१. अलंकारा इति । अलक्रियतेऽनेनेति करणव्युत्पत्त्यालंकारशब्दः शब्दार्थालंकार-
बोधकः । साहित्यशास्त्रापर्यायोऽलंकारशब्दस्तु भावसाधनः । इदं जयसामभट्टा-

१. 'मृष्टे'— इत्यादिः '—भावः' इत्यन्तः पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति. २. 'अनियता' इति मुद्रितपाठः.
३. 'एतेन निरलंकारमपि काव्यमस्तीति' सूचितम् । धर्मा अनुप्रासोपमादयः शोभातिशायिनः वैचित्र्या-
तिशयमयोजनाः । तेन काव्यत्वमपेक्ष्यत्वादीनामनेद्वेषणा नालंकारत्वम् । इति मुद्रितः पाठः. ४. 'अल-
कारत्वव्यवच्छेदाय' इति मुद्रित पाठः. ५. "तरङ्गनिव रोञ्जितरुणीगमककुम्भः । सरिद्धहृति पद्मोद्वाहव्याह-
ततीरगू ।" इत्यादौ रसशुभ्रयानरहिते यद्गुणानुभावयोरलंकारव्यवहारः स गौण एवेति मतं यम् । लो-
किकदृष्टान्तमाह—अङ्गदादिवदिति । आदिपङ्क्त्यादिपरिमहः । इति मुद्रितः पाठः. ६. 'उपकुर्वन्ते' उरुकुट-
तवा ज्ञापयन्ति' इत्यधिकं मुद्रितपुस्तके. ७. गुणानामपि वक्ष्यशोभाजनकत्वेनालंकारत्वमसत्तौ तद्वारणाय
'अस्थिरा इत्युक्तं तदर्थमाह' इति मुद्रितः पाठः. ८. 'गुणानां नापुयोज मसादानां व्यञ्जनाभावेऽपि स्वस्वरस-
व्यञ्जकशब्दार्थयोः परम्पर्यावश्यं सद्भाव इति भावः । वस्तुतस्तु रीतिनामपि गुणव्यञ्जकवर्णादिघटितत्वा-
दस्थिरत्वेनालंकारत्वमसत्तौ तद्वारणाय शोभातिशायिन इत्यस्य विलक्षणवैचित्र्याद्यापकत्वमिति तदर्थवर-
णम् । अवश्यं तेनैव गुणानामपि वारणमनवादिधरा इति विशेषणमनुपपन्नमित्यवधेयम् ।' इत्यधिकं मुद्रितपु-
स्तके. ९. मुद्रितपुस्तके 'वक्तव्येषु' इत्यादिः '—द्रष्टव्य' इत्यन्तः पाठो नास्ति, किंतु तत्र 'शब्दमलंकारान-

कृष्णाक्रोधाप्रदूतः कुरुकुलनिधनोत्पातनिर्घातघातः

केनासार्त्सिहनादप्रतिरसितसखो दुन्दुभिस्ताडितोऽयम् ॥'

अत्र वाच्यक्रोधाद्यभिव्यञ्जकत्वेऽपि भीमसेनवृत्तत्वेनोद्धता रचना-
दयः । वाच्यौचित्याद्यथादाहते 'मूर्धन्याधूयमान-' इत्यादौ (४३१ पृ.)
प्रबन्धौचित्याद्यथा नाटकादौ रौद्रेऽप्यभिनयप्रतिकूलत्वेन न दीर्घसमा-
सादयः । एवमाख्यायिकायां शृङ्गारेऽपि न मसृणवर्णादयः । कथायां
रौद्रेऽपि नात्यन्तमुद्धताः । एवमन्यदपि ज्ञेयम् ॥

इति साहित्यदर्पणे रीतिविवेचनो नाम नवमः परिच्छेदः ।

(अत्र मूलश्लोकाः= ५ पूर्वाभिः सह ३९९ उदाहरणानि=३ पूर्वैः सह ४९८)

भिर्दुन्दुभिश्चन्द्रः केन ताडितः । ताडनेन जनितविशेषाणां शब्दविशेष्यकत्वेनैवो-
पपत्तरिति कथितं । वस्तुतस्तु ताडितः सप्तशब्दः कृतः । सविशेषणे हीति न्यायेन
विशेषणानां शब्दमात्रगामित्वमिति ब्रूमः । शीघ्रशः । मन्धेन मन्धेन आयत्तं
धुभितं यदणवस्याम्भस्तेन पुतं व्याप्तं कुहरं यस्य तादृशस्य चलतो मन्दरस्य
ध्वानवद्धीरो गम्भीरः । तथा कोणाघातेषु वादनदण्डाभिघातेषु सत्सु । गर्जन्याः
प्रलवङ्गालीनघटाया अन्योन्यसंघट्टजन्यशब्द इव चण्डः । ईदृशं चण्डत्वं कोणा-
घातकाल इत्यर्थः । 'कोणो वादनदण्डः स्यात्' इति कोपः । यद्वा 'ढकाशतसहस्राणि
नेरीशतशतानि च । एकदा यत्र ताड्यन्ते कोणाघातः स उच्यते ॥' इति परिभा-
षायां यत्रैतस्य सधिमित्तमित्यर्थं कृत्वेन एकदा टकादिताडनजन्याः शब्दाः कोणा-
घाताः तेषु मध्ये गर्जदिस्यादिश्चण्ड इत्यर्थः । कृष्णा श्लेषी तत्क्रोधप्रवर्तकरवात्तद-
प्रदूतः । कुदशतनिधनस्योत्पातसूचकः । 'यदान्तरीक्षे यत्नान्माहते माहता
दतः । पतत्यथः स निर्घातो जायते वायुसंभवः ॥' इत्युक्तलक्षणो यो निर्घातस्तत्त-
द्विहो वात इत्यर्थः । वाच्यस्य वाच्यार्थस्य । क्रोधादित्यादिना उदाहृतुमुप्ययोर्ग्रह-
णम् । भीमसेनवृत्तत्वेनेति । भीमस्य क्रोधनत्वादीदृशं प्रसिद्धमिति भावः । अत्र
शब्दस्य शब्दस्य घोरस्तेनोद्धृत्याह्वान्योद्धृत्यस्यपि संभवतीति शुद्धसुदाहरणस्य ५
पक्षुसुदतत्वे वीरेऽपि सुकुमारत्पना यथा-'भो लङ्घ्यर-' इत्यादि (१८९ पृ.) । अत्र-
क्रोधनत्वेनानुद्धतः धीरामो वप्या । अभिनयप्रतिकूलत्वेन अभिनेतार्यप्रतिपत्ति-
विरुद्धत्वेन मसृणा नाधुर्गव्यप्रज्ञाः । नात्यन्तमुद्धता इति । वर्णादयः ॥

इति धीरामचरणतर्ष्याणीशमदानार्यविरचितायां साहित्यदर्पणविरुद्धी

रीतिविवेचे नाम नवमः प्रश्नः ।

प्रश्नविपर्ययः । यथा अनपराधो—'उदामसुमनिपुष्टिभ्रानिकरमकीदृशोऽलज्जादाया-
उतसकनाहउदीनिभूदकोवदयः । भोगोभ्युत्थमानस्यकिरणकूरमनाया इतोरासुभन्ने
समादन्ति विगमूद्वेद्वि स्यवा रिजः ॥' इति ॥' इति व्याख्यानं चर्चते.

आपाततो यदर्थस्य पौनरुक्त्येन भासनम् ।

पुनरुक्तवदाभासः स भिन्नाकारशब्दगः ॥ २ ॥

भुजङ्गकुण्डली व्यक्तशिशुभ्रांशुशीतगुः ।

जगन्त्यपि सदापायादव्याचेतोहरः शिवः ॥

अत्र भुजङ्गकुण्डल्यादिशब्दानामापातभात्रेण सर्पाद्यर्थतया पौनरुक्त्य-
प्रतिभासनम् । पर्यवसाने तु भुजङ्गरूपं कुण्डलं विद्यते यस्येत्याद्यन्या-
र्थत्वम् । 'पायादव्यात्' इत्यत्र क्रियागतोऽयमलंकारः, 'पायात्' इत्यस्य
'अपायात्' इत्यत्र पर्यवसानात् । 'भुजङ्गकुण्डली' इति शब्दयोः प्रथ-
मस्यैव परिवृत्तिसहत्वम् । 'हरः शिवः' इति द्वितीयस्यैव । 'शिशुभ्रांशु'
इति द्वयोरपि । 'भाति सदानत्यागः' इति न द्वयोरपि । इति शब्दपरि-
वृत्तिसहत्वासहत्वाभ्यामस्वोभयालंकारत्वम् ।

पणे सूचीकटाहन्याय एव हेतुर्दृश्यः ॥ आपातत इति । तार्थपर्यवधारणद-
शायामिलर्थ ॥ भिन्नाकारशब्दग इति यमकव्यावृत्त्यर्थम् । स च शब्दस्य भङ्गा-
भङ्गाभ्यां द्विविधः । शब्दभङ्गे यथा—'भाति सदानत्यागः स्थिरतायामवनिर्गतलि-
लकः' इति । अत्रापाततो दानत्यागशब्दैः पुनरुक्तौ । पर्यवसाने तु सदा अनत्या
प्रगतिराहित्येन भाति । स्थिरतायामगः पर्वत इत्यर्थः ॥ शब्दाभङ्गे उदाहरति—
भुजङ्ग इति । शिशुभ्रांशुशीतगुशब्दानां पौनरुक्त्यमापाततः । पर्यवसाने तु
शशिनः कर्पूरस्यैव शुभ्रा अशवो यस्य तादृशः शीतगुधन्द्रो यत्र स इत्यर्थः । यद्वा
शशी शुभ्रांशु शीतकिरण इत्यर्थः । सदा अपायादित्यपि शब्दभङ्गः । चेतोहरः
मनोरमः । अस्वोभयालंकारत्वमुपपादयति—भुजङ्गकुण्डलीति । भुजङ्गावतंस
इति । द्वितीयपरिवर्तने पौनरुक्त्यमेव नास्तीति भावः । एवमत्रेऽपि यथायथं
बोध्यम् । द्वयोरपीत्यादिना शीतगुरिति । तृतीयस्यापीति लभ्यते । न द्वयोरपीति ।

१. पुनरिति । पुनरुक्तत्वेव पुनरुक्तवद् आभासो ज्ञानमिति पुनरुक्तवदाभासः ॥

२. भिन्नेति । भिन्नाकारो विजायतीयानुपूर्वीको यः शब्दश्चङ्गः ॥

३. भातीति । सपूर्णश्लोक्तु 'अरिवधदेहशरीरः सहसा रथिघ्नतुरगपादातः । भाति

१- 'भनिरूपण-' इति पुस्तकान्तरे. २. सुद्विगुणके तु 'भिन्नाकार-' इत्यादि 'शब्दा
लकारत्रयमिति भावः । इत्यन्तस्य स्थाने 'लटातुमाशुवारणाव स इति । अन्यादर्थतु । पर्यवसाने बहुता-
लपयद्वागन्तर घटापापादिति अकारमक्षेपादिति भावः । परिवृत्तिसहत्वं पर्यायशब्दोपादानेऽपि मङ्गुतो-
पयोगित्वम् । द्वितीयस्यैव परिवृत्तिसहत्वंमित्यन्वयः । एवमत्रेऽपि । भातीति । दानत्यागपारेकार्थत्वात्
पौनरुक्तवत् । अशुतस्तु सदा अनत्या भ्रमणानेन भावः पर्वत इव । इति व्याख्या वञ्जते.

बुद्धिविषयत्वाच्छब्दालंकारेषु वक्तव्येषु शब्दार्थालंकारस्यापि पुनरुक्त-
वदाभासस्य चिरंतनैः शब्दालंकारमध्ये लक्षितत्वात्प्रथमं तमेवाह—

शब्दार्थालंकारस्यापीत्यनेन शब्दार्थोभयशक्तिमूलध्वनिवत्पद्याभिरूपणयोग्यत्वमस्य
सूचितम् । चिरंतनैरित्यादि शब्दालंकारप्रकरणे निरूप्यत्ये हेतुः । तत्रापि प्रथमनिरू-

चार्यादिभ्याख्यानेनालंकारस्येदं लक्षणत्रयं लभ्यते—रसोपकारकत्वे सति रसावृत्ति-
त्वम् । तथास्त्वे सति रसव्यभिचारित्वम् । अनियमेन रसोपकारकत्वं चेति । तदेतरक्रमेण
कामिन्यां कमले कलशे चातिभ्याप्तम् । तथादि—कामिनी शृङ्गारस्यालम्बनविभाव-
भूतापि, 'रसस्वाहित्वाभासस्य पर्यायः शीर्षादयो यथा । गुणाः' इति प्रकाशानुरूपया
अष्टमपरिच्छेदयारिकया गुणवत्तत्त्वभावावाप्यवृत्तिरिति व्यक्तमेव । एवं कमलमुदी-
पनविभावभूतमपि यथा बद्धिर्भूताभाववलययोगोऽस्तीति भूमोपकर्तापि भूमव्यभि-
चारीति कथ्यते, तथा कमलमपि रसाभाववति जडे जलादी विद्यत इति रसव्यभि-
चार्येव । एवं कलशोऽपि कुचसारकत्वेन कदाचिद् रसोपकर्तृत्वनियमेन तत्रापि तदु-
पकर्तृत्वम् । एवं कुचलयानन्दचन्द्रिकोक्तमपि । तथादि—अलंकारावन् च रसादि-
व्यङ्ग्यभिन्नत्वे सति शब्दार्थान्वतरतिष्ठा या विपयितासंबन्धावच्छिन्ना चमत्कृतिजन-
कतावच्छेदकता तदवच्छेदकत्वम् । अनुप्रासारिविशिष्टशब्दज्ञानाद् उपमादिविशिष्टार्थ-
ज्ञानाच्च चमत्कारोदयाद्येषु लक्षणसमन्वयः । शब्दार्थयोर्ज्ञाननिष्ठचमत्कृतिजनकतार्था
विपयितया अवच्छेदकत्वेन तद्विशेषणीभूतानुप्रासोपमादेस्त्रिष्टावच्छेदकतावच्छेदकत्वात् ।
रसवदालंकारसंग्रहाय व्यङ्ग्योपमादिवारणाय च भेदद्वयभेदसलन्तोपादानमिति ।
अत्रापि प्राग्भवेव ज्ञाते कामिन्यादित्रितयेऽपि प्रत्येकमप्यतिप्रसङ्गः । तथादि—रसादि-
भिन्नत्वमत्र व्यङ्ग्ये रसोऽपि यत्र रसान्तरस्याहं भवति सत्प्रभृति रसवदालंकारचतु-
ष्टयभिन्नत्वमेव तादृशं पदं व्यङ्ग्यं व्यङ्ग्योपमादिलक्षणं तद्विद्वत्त्वे सतीति 'सत्यन्तार्थः
संमतः । तेनोक्तकामिन्यादौ व्यङ्ग्यरसकरणीभूतरसाद्यरसवदालंकारभिन्नत्वं व्यङ्ग्यो-
पमायलंकारभिन्नत्वमपि प्रसिद्धमेव । नहि कामिनी कमलं कलशो वा कस्यचिद्रसस्य
व्यङ्ग्यो रसो भवति भावादिर्वा येनावरस्याहं सन् रसवत्त्रेयभाषलंकारः स्यात् ।
तथोदासीनतादशाया व्यङ्ग्योपमायलंकारभिन्नस्तु धर्षत एव । एवं ज्ञानार्थत्वेन तत्र
चमत्कृतिजनकतावच्छेदकता या सा ज्ञाननिष्ठविपयितासंबन्धावच्छिन्ना भवति । तत्र
विशेषणत्वेनानन्दकरस्य कामिनीत्वादेरवच्छेदकत्वमित्यनलंकारेषुदासीनकामिन्यादा-
वुक्तालंकारसंचारः संप्राप्त एव । नहि कामिनी कमलं कलशो वा ज्ञातश्चेत्सामान्यतो
नानन्दकर इति । अथावालंकाराणां रसोपकारकत्वप्रतिपादनमपि दुःशकम् । अर्थाद्यु-
पकारद्वारा तदङ्गीकारे त्वर्थादेरेव तथात्वस्य साक्षात्संभवेन तेषां कुलालपित्रादिवदन्य-
थासिद्धत्वात् । तथा चात्र मूलग्रन्थोऽलंकाररूपलक्षणपरतया योजनीयो न त्वसा-
धारणलक्षणलक्षणपरतयेत्यन्वयं विस्तरः ॥

उपमयोपस्य उर्ध्वोपस्यलक्षणत्वादिति भावः । अस्य शब्दार्थालंकारस्य स्वयमेवोपमादिविभवति । शब्दालंकार-
रन्तरमपेक्षया नैविष्यतिशयवदत्वेन तत्र प्रथमं विषयार्थां विहायेति भावः । इति पाठो दृश्यते-

आपाततो यदर्थस्य पौनरुक्त्येन भासनम् ।

पुनरुक्तवदाभासः स भिन्नाकारशब्दगः ॥ २ ॥

भुजङ्गकुण्डली व्यक्तशशिशुभ्रांशुशीतगुः ।

जगन्त्यपि सदापायादव्याचेतोहरः शिवः ॥

अत्र भुजङ्गकुण्डल्यादिशब्दानामापातमात्रेण सर्वाद्यर्थतया पौनरुक्त्य-
प्रतिभासनम् । पर्यवसाने तु भुजङ्गरूपं कुण्डलं विद्यते यस्येत्याद्यन्या-
र्थत्वम् । 'पायादव्यात्' इत्यत्र क्रियागतोऽयमलंकारः, 'पायात्' इत्यस्य
'अपायात्' इत्यत्र पर्यवसानात् । 'भुजङ्गकुण्डली' इति शब्दयोः प्रथ-
मस्यैव परिवृत्तिसहत्वम् । 'हरः शिवः' इति द्वितीयस्यैव । 'शशिशुभ्रांशु'
इति द्वयोरपि । 'भाति सदानत्यागः' इति न द्वयोरपि । इति शब्दपरि-
वृत्तिसहत्वासहत्वाभ्यामस्योभयालंकारत्वम् ।

पणे सूचीकटाहन्याय एव हेतुर्दष्टव्यः ॥ आपातत इति । तात्पर्यानिबंधारणद-
शायामित्यर्थः ॥ भिन्नाकारशब्दग इति यनक-यावृत्त्यर्थम् । स च शब्दस्य भङ्गा-
भङ्गाभ्यां द्विविधः । शब्दभङ्गे यथा—'भाति सदानत्यागः स्थिरतायामवनितलति-
लकः' इति । अत्रापाततो दानत्यागशब्दौ पुनरुक्तौ । पर्यवसाने तु सदा अनत्या-
ग्रणतिराहित्येन भाति । स्थिरतायामगः पर्वत इत्यर्थः ॥ शब्दाभङ्गे उदाहरति—
भुजङ्गेति । शशिशुभ्रांशुशीतगुशब्दानां पौनरुक्त्यमापाततः । पर्यवसाने तु
शशिनः कर्पूरस्येव शुभ्रा अश्रवो यस्य तादृशः शीतपुष्पञ्चो यत्र स इत्यर्थः । यद्वा
शशी शुभ्रांशु शीतकिरण इत्यर्थः । सदा अपायादित्यपि शब्दभङ्गः । चेतोहरः
मनोरमः । अस्योभयालंकारत्वमुपपादयति—भुजङ्गकुण्डलीति । भुजङ्गावतंस
इति । द्वितीयपरिवर्तने पौनरुक्त्यमेव नास्तीति भावः । एवमग्रेऽपि यथायथं
बोध्यम् । द्वयोरपीत्यादिना शीतगुरिति । तृतीयस्यापीति लभ्यते । न-द्वयोरपीति ।

१. पुनरिति, १. पुनरुक्तस्येव, पुनरुक्तवद्, आभासो, धानमिति, पुनरुक्तवद्वत्पारः ॥

२. भिन्नेति । भिन्नाकारे विजायतीयानुपूर्वीको यः शब्दस्वरः ॥

३. भातीति । संपूर्णश्वेत्सु 'अरिवधदेरशरीरः सहसा रथिसत्तद्वुरगपादातः । भाति

१. 'अनिरूपणे' इति पुस्तकान्तरे. २. उद्धितपुस्तके तु 'भिन्नाकार' इत्यारेः. 'शब्दा-
लंकारत्वमिति भावः ।' इत्यन्तस्य स्थाने 'कटाशुभासधारणाय स इति । अ-याद्विशु । पर्यवसाने वभृता-
स्पर्यवसानान्तरं सदापायादिति अकारप्रक्षेपमिति भावः । परिवृत्तिसहत्वं पर्यायशब्दोपादानेऽपि प्रकृतो-
पयोगित्वम् । द्वितीयस्यैव परिवृत्तिसहत्वमिलम्बयः । एवमग्रेऽपि । भातीति । दानत्यागयोरेवार्थत्वात्
पौनरुक्त्यम् । वस्तुतस्तु सदा अनत्याग्रणनेन अगः पर्वत इव । इति ध्याख्या वर्तते.

अनुप्रासः शब्दसाम्यं वैपम्येऽपि स्वरस्य यत् ।

स्वरमात्रसादृश्यं तु वैचित्र्याभावात्त गणितम् । रसाद्यनुगतत्वेन प्ररूपेण न्यासोऽनुप्रासः ।

द्वयोरपि न परिश्रुत्तिसहत्वमित्यर्थः । अस्य पुनरुक्तवदाभासस्त्रीभयालंकारत्वं शब्दार्थोभयालंकारत्वम् । शब्दपरिवर्तने तदर्थकशब्दान्तरादानेऽपि वैचित्र्यसंभवादर्थान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादर्शालंकाररतम्, यत्र तु शब्दपरिवर्तने वैचित्र्यं न संभवति तत्र शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वाच्छब्दालंकारत्वमिति भावः ॥ अनुप्रासालंकारमाह—अनुप्रास इति । शब्दस्य वर्णपदैकदेशपदानामन्यतमस्य साम्यं सादृश्येनावर्तनम् । वर्णानां सादृश्यं च कत्वादिना एहस्थानोच्यतेनापि । तेन वर्णत्वादिना सहस्य विजातीयवर्णस्यावर्तने नातिप्रसङ्गः, नापि श्रुत्यनुप्राससंग्रहः । पदपदैकदेशयोस्तु तत्तद्व्यञ्जनघटितत्वेन छेदक्युक्तानुप्रासयोः संग्रहाय 'वर्णसाम्यम्' इत्यनुक्त्या 'शब्दसाम्यम्' इति कृतम् । वस्तुतस्तु पदतदैकदेशसाम्येऽपि वर्णसाम्यसंभवाच्छब्दपदं वर्णमात्रपरम् । अत एव 'वर्णसाम्यमनुप्रासः' इति काव्यप्रकाशः । 'वैपम्येऽपि' इत्यादिना साम्येऽपीति, लभ्यते । एतच्च छादानुप्रासे नियतम् । न च समस्वरपदतदैकदेशसाम्यं यमकेष्वतिव्याप्तमिति वाच्यम् । तेषां प्रकरणनियम्यतया तदतिरिक्तत्वेनास्य विशेषणात् । ननु 'वैपम्येऽपि स्वरस्य' इत्यनेन व्यञ्जनेन व्यञ्जनसाम्यमनुप्रास इति लभ्यते । स्वरमात्रसाम्यं न कथमनुप्रास इत्यत आह—स्वरमात्रेति । अनुप्रासपदश्रुत्तिसमाह—रसादीति । तृतीयाद्वयं विशेषणे । रसाद्यनुगतः प्रकृतध्वेष्यर्थः । स्वाध्यायशब्दप्ररूपेणद्वारा रसादिप्ररूपकत्वम् । तेनैव प्रकृत्यन्यास इत्येकदेशार्थमाह—

सदानत्यागः शिरतायामवनिजलतिलकः ॥' इति । अवनिजलतिलको रश्मि भाति । कथा । सदानत्यागः सदा विपये आनत्या अतिनम्रभावेन । यद्वा सदा सर्वकाले अनत्या अरिषु अनधृतया । कीदृशः । अरिवधदा शत्रुसंहारिणी ईहा चेष्टा येषा सादृशा ये शरिणः शरविशिष्टमटाः तानीरयति प्रेत्यतीति अरिवधदेहशरीरः । सहसा शीघ्र रथिभिः शृष्टु क्ताः सव्यालुल्या लब्धाः पादाताः पदार्थिकाश्च यस्य सः । शिरतायामगः । पर्वतश्रुत्य इत्यर्थः । यथा वा—'अम्बरेण गगनेन सञ्चतं जीवन्तैः शिरसि वारिभिः श्रितम् । भोगिभिश्च मुञ्जैर्विभूषितं शंकर शुभकर भजामहे ॥' इति । अत्र अम्बरेण गगनेनेति, जीवन्तैर्वारिभिरिति, भोगिभिर्मुञ्जैरिति, शंकर शुभकरमिति आमुखे पीनरुचय पर्यवसानेऽन्यार्थकत्वात्तदभावः ॥

1. अनुप्रास इति । अनुप्रासोऽनुप्रासार्थः, प्रशब्दः प्रकर्षार्थः, आसशब्दो न्यासार्थ इति योगार्थं दर्शितः ।

१. स्वरमात्रेऽपि सादृश्यं घ. २. 'मृष्ट' क. ३. 'रसाद्यनुगतमनुप्रास' इत्यर्थितं पुष्क-
कप्तरे ४. 'मृष्ट' इति पुस्तकान्तरे.

छेको व्यञ्जनसङ्घस्य सकृत्साम्यमनेकधा ॥ ३ ॥

छेकश्छेकानुप्रासः । अनेकधेति स्वरूपतः क्रमतश्च । रसः सर इत्यादेः क्रमभेदेन सादृश्यं नास्यालंकारस्य विषयः । उदाहरणं मम तातपादानाम्—

‘आदाय वकुलगन्धानन्धीकुर्वन्पदे पदे अमरान् ।

अयमेति मन्दमन्दं कावेरीवारिपावनः पवनः ॥’

अत्र गन्धानन्धीति संयुक्तयोः, कावेरीवारीत्यसंयुक्तयोः, पावनः पवन इति व्यञ्जनानां बहूनां सकृदावृत्तिः । छेको निदग्धस्तत्पयोज्यत्वादेर्षं छेकानुप्रासः ।

अनेकस्यैकधा साम्यमसकृद्वाप्यनेकधा ।

एकस्य सकृदप्येष वृत्त्यनुप्रास उच्यते ॥ ४ ॥

एकधा स्वरूपत एव, न तु क्रमतोऽपि । अनेकधा स्वरूपतः क्रमतश्च । सकृदपीत्यपिशब्दात्सकृदपि । उदाहरणम्—

‘उन्मीलन्मधुगन्धलुब्धमधुपव्याधूतचूताङ्कुर-

कीडत्कोकिलकाफलीकलकलैरुद्गीर्णकर्णञ्जराः ।

न्यास इति । अनुप्रासस्य पञ्चप्रमेदानाह—छेक इति । अनेकधेति । स्वरूपतः क्रमतश्चेत्यर्थः ॥ अस्य छेकानुप्रासस्य विषयः स्थानम् । तथा च तद्वारणायैव क्रमतश्चेत्युपात्तम् ॥ आदायेति । अन्धीकुर्वन् मधुलोमेन अन्ववर्त्रान्तान् कुर्वन् । पदे पदे स्थाने स्थाने । कावेरीवारिसंयोगेन पावनः पवित्रकरः ॥ वृत्त्यनुप्रासमाह—अनेकस्येति । व्यञ्जनस्येत्यर्थः ॥ असकृदिति । अत्राप्यनेकस्येत्यनुप्रासोऽस्ति ॥ उन्मीलदिति । वसन्तवर्षणमिदम् । अभी वसन्तसंबन्धिनो वासराः, पथिकः प्रवासिन्नामुकैः कवंचक्यमपि महता कठेन नीयन्ते । कीदृशाः ।

१. छेक इति । अथवा छेका आलम्ब्यस्थाः पङ्क्तिस्त्रेषां हि प्रायो दिर्भाषितं भवति । तेन छेकभाषितोपलक्षितोऽनुप्रासश्छेकानुप्रास इति । ‘छेकखिपु विदग्धेषु गृहासकगृहापडजे’ इति चयगादी रभराः । अयमनुप्रासः सजातीयव्यवहितद्विवादिवर्णानामप्यावर्तने संभवति । ‘तथा श्लोकम्—‘सजातीयव्यवहितवर्णा द्विवादयो यदि । आवर्तन्ते तदा केचिच्छेकानुप्रासमूचिरे ॥’ इति ॥

२. उदाहरणमिति । यथा वा मदीये दशकण्ठवधे—‘कीलालोलमरालालालुलितव्याको-
शकोशागुजश्रयोतरफारपरारगाललितं ज्वालोमममोभरम् । विभाणा वरुणारुणारुणमिव प्रावारमुकण्ठिता यां काठीलुजुजच्छलेन सरयूरालीमिवालिङ्गति ॥’ इति । यामयोध्याम् ॥

१. ‘शरूपतः क्रमतश्च’ इति वाचि क. पुस्तके. २. ‘इत्यादिमतभेदेन’ घ. ३. ‘एव’ इति क. पुस्तके नास्ति.

नीयन्ते पथिकैः कथंकथमपि ध्यानावधानक्षण-

प्राप्तप्राणसमासमागमरसोल्लासैरमी वासराः ॥'

अत्र 'रसोल्लासैरमी' इति रसयोरेकधैव साम्यम्, न तु तेनैव क्रमेणापि द्वितीये पादे, कलयोरसकृत्तेनैव क्रमेण, प्रथमे, एकस्य मकारस्य सकृत्, धकारस्य चासकृत् । रसविषयव्यापारवती वर्णरचनावृत्तिः, तदनुगतत्वेन प्रकरणेन न्यसनाद्वृत्त्यनुप्रासः ।

उच्चार्यत्वाद्यदैकत्र स्थाने तालुरदादिके ।

सादृश्यं व्यञ्जनस्यैव श्रुत्यनुप्रास उच्यते ॥ ५ ॥

उदाहरणम्—

'दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः ।

विरूपाक्षस्य जयिनीत्वाः स्तुमो वामलोचनाः ॥'

अत्र जीवयन्ति' इति, 'याः' इति, 'जयिनीः' इति । अत्र जकार-यकारयोरेकत्र स्थाने तालावुच्चार्यत्वात्सादृश्यम् । एवं दन्त्यकण्ठ्यानामप्युदाहार्यम् । एष च सहृदयानामन्तीव श्रुतिसुखावहत्वाच्छ्रुत्यनुप्रासः ।

उन्मीलित प्राञ्जयेण उत्पद्यमानस्य मधुनो मरन्दस्य गन्धेन लुम्पा चे नधुपासैर्व्याधूतेषु घृताङ्कुरेषु आम्रमुद्गलेषु क्रीडता कोकिलानां कान्तगीभिः सूक्ष्मध्वनिभिः कतकैः श्रौढसन्दैरुद्गीर्णं प्रवाहित्वेन निक्षिप्त-कर्णेषु ज्वर-पीडा येषु ते । पथिकैः कीदृशैः । ध्यानावधानेन ध्यानस्य निष्ठया क्षणं प्राप्तः प्राणसमायाः प्रियायाः समागमरसेन सभोगरसेन उद्गास आहाशो यैस्तैः ॥ रसयोः रेफसकारयोः । प्रथमे इति । पादे इत्यन्वयः । तदतिरिक्तारुत्थानुप्रासा इह वेदितव्याः । सञ्ज्ञव्युत्पत्तिमाह—रसेति । रसविषयव्यापारो रसव्यञ्जनं तद्वतीत्यर्थः । वृत्तिश्च त्रिविधा—उपनागरिका, परुषा, कोमला च । तदुक्तं काव्यप्रकाशे—'माधुर्यव्यञ्जनैर्वर्णैरुपनागरिकोच्यते । ओजप्रकाशकैस्तु परुषा कोमला परैः ॥' परैः शेषैः । केचित् कोमला ग्राम्या वदन्ति । एतास्त्रिसो वृत्तयो वैदर्भीगौडीपाञ्चालीसङ्गकरीतिरित्वेन प्राश् निर्दिष्ट इति ग्रन्थकृतेह नोक्ताः ॥ तदनुगतत्वेन वृत्त्यनुगतत्वेन ॥ श्रुत्यनुप्रासमाह—उच्चार्यत्वादिति । स्थाने उच्चारणस्थाने । रदो दन्तः । आदिना मूर्ध्वकण्ठोष्ठस्य सम्रहः । अत्र स्वरूपतः साम्याभावेऽप्यनुप्रासत्वं प्रागेवोपपादितम् ॥ दृशेति । विरूपाक्षस्य शिवस्य ॥ सञ्ज्ञव्युत्पत्तिमाह—एष इति । अनुप्रासविशेषः ॥ अन्त्यानुप्रासमाह—व्यञ्ज-

व्यञ्जनं चैद्यथावस्थं सहाधेन स्वरेण तु ।

आवर्त्यतेऽन्त्ययोज्यत्वाद्न्त्यानुप्रास एव तत् ॥ ६ ॥

यथावस्थमिति यथासंभ्रमनुस्वारविसर्गस्वरयुक्ताक्षरविशिष्टम् । एष च प्रायेण पादस्य पदस्य चान्ते प्रयोज्यः । पादान्तगो यथा मम—

केशः काशस्तवकविकासः कायः प्रकटितकरभविलासः ।

चक्षुर्दग्धवराटककल्पं त्यजति न चेतः काममनरूपम् ॥

पदान्तगो यथा—

‘मन्दं हसन्तः पुलकं वहन्तः’ इत्यादि ।

शब्दार्थयोः पौनरुक्त्यं भेदे तात्पर्यमात्रतः । ८२/३५/३

लाटानुप्रास इत्युक्तो—

नमिति । आवर्त्यते पुनरुच्चार्यते । सशब्दव्युत्पत्तिमाह—अन्त्येति । अन्त एवान्त्यः । तत्र योऽस्यत्वात् ॥ केश इति । प्रकटितः करभस्य उग्रस्य विलासः सादृश्येन सः ॥ लाटानुप्रासमाह—शब्दार्थयोरिति । शब्दः प्रातिपदिकं पदं च । भिन्नार्थशब्दपौनरुक्त्ये यमकस्यैव विषय इति तद्वारणार्थेति । ‘स्मेरैराजीवनयने’ लोचने किं निमीलिते ।’ इत्यादावर्थमात्रस्य पौनरुक्त्ये नायमनुप्रास इत्युभयोपादानम् । अर्थस्य पौनरुक्त्यं तु पूर्वपदार्थविशेषणविशेषाभ्यां सहोत्तरपदार्थविशेषणविशेष्ययोरैक्ये सम्भवति । तेन ‘—पनेन चतृते शुमुसि व्योम्नि विभाति चन्द्रमाः’ इत्यादौ विशेषणयोर्भेदान्नायमनुप्रासः । नापि ‘वपु कान्तं वचः कान्त मनस्तु परुषं तव’ इत्यादौ विशेष्ययोर्भेदात् । ननु ‘यातु यातु किमनेन तिष्ठतु मुञ्च मुञ्च सखि सादर वचः’ इत्यादौ क्रोधादिव्यञ्जके शब्दार्थपौनरुक्त्ये लाटानुप्रासप्रसङ्ग इत्यत आह—भेद इति । तात्पर्यविषयान्वयमात्रभेदे सतीत्यर्थः ।

१. पदान्तरा इति । यथा वा—‘सारासारविदः सर्वा भयमिदः प्रहोपतापच्छिदः कारुण्यार्द्रहृदः प्रपन्नसुहृदः स्फारीभवत्सविदः । प्राताशेषविशः प्रकाशितदिशः कीर्त्यां महो-निर्विन्धः, वर्योवीश निशः प्रसक्तघृष्टशस्त्रनृपादपीठरश्मः ॥’ इति स्तुतिकुमुनाश्लिपयमुदाहरणीयम् । पदतनुप्रासानुसरणेनैवाधधादीछन्दः सहृदयहृदवावर्जकं भवति । तत्र ‘न्यायावधिः क्षुत्तिकायाकरखिमुवनासावताररत्तिकदछायावधीरितकलायावलिः कनकः दाय्यादपट्टवसनः । जायात्तुदानदिलमाथातनूविदितकायाभिमानिचरितः पायादवो जयद्र-पायाददभ्ररुणाया निधी रघुपतिः ॥’ इति मदीय देवरात्रचरितपद्यमुदाहार्यम् ॥

२. लाटेति । मकारो तु—‘पदानां स परस्वादि वृत्तान्यत्र तत्र वा । नाशः सवृत्तव-रथोश्च तदेव पञ्चमा मतः ॥’ इत्यनेन छानुप्रासस्य पञ्चविधत्वमाज्ञातम्, तत्तु विवृतिरुता

१. ‘मनोवाक्य’ इत्यधिकं मुद्रितपुस्तके २. ‘स्मेरैराजीव-’ इत्यादि ‘—भाह’ इत्यन्तः पाठ पुस्तकान्तरे नास्ति, पद्यतयाने पौनरुक्त्ये द्विरुक्तिः । नन्वय दोष एव कथमलक्ष्य इत्यत्र भाह इति पाठः.

उदाहरणम्—

सेरराजीवनयने नयने किं निमीलिते ।

परय निर्जितकंदर्पे कंदर्पवशगं प्रियम् ॥

अत्र विभक्त्यर्थस्य पौनरुक्त्येऽपि मुख्यतरस्य प्रातिपदिकांशघोत्वध-
मिरूपस्य भिन्नार्थत्वाच्छाटानुप्रासत्वमेव ।

‘नयने तस्यैव नयने च ॥’ (४३४ पृ०)

अत्र द्वितीयनयनशब्दो भाग्यवत्त्वादिगुणविशिष्टत्वरूपतात्पर्यमात्रेण
भिन्नार्थः ।

अतएव ‘अन्वयमात्रभेदात्’ इति काव्यप्रकाशः । तथाह ‘यातु यातु’ इत्यादावन्व-
यभेदो नास्ति किं तु क्रोधव्यघ्नकत्वमेव पौनरुक्त्यमिति भावः । नन्वर्थान्तरसंक्रमितवाच्ये
ध्वनावापाततः शब्दार्थयोः पौनरुक्त्यावभासनेऽपि पर्यवसाने वक्तृतात्पर्यविषयविशेष-
णान्तरप्रतीत्या भिन्नार्थत्वाभासनेनायमनुप्रास इत्यभिप्रायेणाह—नयने इति ।
द्वितीयेति भाग्यवत्त्वादिगुणरूपं यद्विशिष्टत्वं विशेषणं तन्मात्रेण वक्तृतात्पर्यमात्रेण
भिन्नार्थ इति योजनावैपरीत्येनान्वयः । अत एव ‘दैन्येऽथ लाटानुप्रासेऽ-
नुकम्पायां प्रसादने । अर्थान्तरसंक्रमितवाच्ये हर्षेऽवधारणे ॥’ इत्यर्थान्तरसं-
क्रमितवाच्यध्वनेः पृथगुपादानं समच्छते । मात्रपदेन नयनत्वस्य व्यवच्छेदः । शब्दस्य
पौनरुक्त्यं द्विरुक्तिः । प्रातिपदिकपौनरुक्त्यं च तावदेकस्मिन्समासे विभिन्नतमासे
समासासमासयोश्च संभवतीति त्रिविधम् । यथा—‘सितकरकररुचिरविभा, विभा-
कराकर, धरणिधर, कीर्तिः । पौरुषकमस्य, कमला चापि तवैवास्ति नान्यस्य ॥’
अत्र करेति प्रातिपदिकावृत्तिरेकस्मिन्समासे, विभेति भिन्ने, कमलेति समासास-
मासयोश्च । समासासमासगतं प्रातिपदिकपौनरुक्त्यमुदाहरति—स्वेदेति । फले-
त्यर्थः । नन्वत्र प्रातिपदिकस्य पौनरुक्त्यस्येऽपि विभक्त्यर्थस्य भिन्नत्वाद-
र्थपौनरुक्त्यं नास्तीति कथमस्य विषय इत्यत आह—अत्रेति । भिन्नत्वात्पुनरुक्त-
त्वात् । पदपौनरुक्त्यमप्यनेकानेकपदगतत्वेन द्विविधम् । तत्रैकपदपुनरुक्ते यथा—
‘वदनं वरवर्णिन्यास्तस्याः सत्वं सुधाकरः । सुधाकरः क तु पुनः कलङ्कविकलो

दर्शितमेव । अत्र कारिकायां वृत्तिपदेन कृत्रकृतसमासेकरोपसन्नाद्यन्तधातुरूपाः पञ्चानि वृ-
त्तव उपलक्ष्यन्ते । तेन ‘चन्द्रायते शुद्धरनापि हंसो हंसायते चारुगतेन कान्ता ।’ इत्यादेरपि
सम्रहः । कमलाकरादयस्तु—‘मधुनि मधुकर त्वं रत्नमङ्गीकरोषि—’ इत्यादौ नामिकदेशावृ-
त्तान्वयमुपेक्षन्ति । केचित्तु कारिकागतनामपदस्योपलक्षणमूरीकृत्य ‘जित्वा विश्वं भवानच
विहरत्वरोपसैः । विहरत्वस्तरोमिसो रिपुवर्गो दिवं गतः ॥’ इत्यप्युदाहरन्ति ॥

१. ‘अतः—’ इत्यादिः ‘—द्विरुक्तिः’ इत्यन्तो मन्थ प्रसक्तान्तरे न किंतु तत्र ‘अर्थान्तर-
धनभिनवाप्यव्यवहारमपि शब्दार्थयोर्नरुक्त्यनुदेशविधेयमात्रेणान्वयभेदव्याप्तीति तद्व्यवहारमात्रपदम् ॥
इति पाठः.

‘यस्य न सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य ।
यस्यं न सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य ॥’

अत्रानेकपदानां पौनरुक्त्यम् । एष च प्रायेण लाटजनप्रियत्वा-
ल्लाटानुप्रासः ।

ऽनुप्रासः पञ्चधा ततः ॥ ७ ॥

स्पष्टम् ।

सत्यर्थे पृथगर्थीयाः स्वरव्यञ्जनसंहतेः ।

क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते ॥ ८ ॥ २५

भवेत् ॥’ अत्र विभक्तिग्रहितस्य प्रातिपदिकस्य तदर्थस्य च पौनरुक्त्यम् । प्रथमं
सुधाकरपदं विधेयार्थम्, अपरमनुवादार्थम् ॥ अनेकरूपपौनरुक्त्ये उदाहरति—
यस्य नेति । अत्र पूर्वार्धे तात्पर्यत्वात्तुहिनदीधितिर्दवदहनः । परार्धे तु तादृश-
दुःखाजनकत्वाद्दवदहनोऽपि तुहिनदीधितिरिति तात्पर्यविषयस्योद्देश्यविधेयभावेना-
न्वयस्य भेदः । पदार्थानां त्वभेद एव । मिलित्वा अनुप्रासः पञ्चप्रकारः ।
चरमप्रकारद्वयं पदानुप्रास इत्यन्ये । अयं चान्यैरुभयालंकारतथोक्तोऽपि शब्दवि-
शेषान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वाद्भ्रम्यकृता शब्दालंकारमध्ये गृहीतः ॥ यमकालंका-
रमाह—सत्यर्थे इति । स्वरव्यञ्जनसंहतेः अञ्जल्लनमुदायस्य । स्वरव्यञ्जनयो-
रेकत्वेऽपि यमकं भवति । यथा—‘नानाकारेण कान्ताधुराराधितमनोभुवा ।
विविकेन विलासेन ततश्च हृदयं मम ॥’ एतद्वर्णयमकं यामनसंभतम् । क्रमेणेति ।
येन क्रमेण प्रथमं स्वरव्यञ्जनसंगूह उक्तत्वेनैवेत्यर्थः । आवृत्तिः पुनरुच्चारणम् ।

१. अनुप्रास इति । छेकानुप्रासवृत्त्यनुप्रासस्तुल्यनुप्रासान्जानुप्रासल्लाटानुप्रासभेदः
पञ्चधा पञ्चप्रकारक इत्यर्थः ॥

२. यमकमिति । (१) यदि प्रथमपादो द्वितीये यन्वते तदा मुख्ययमकम् ।
यथा—‘दर्पकान्तक विराजमानयाऽदर्प-कान्त-कविराज-मानया । त्वत्प्रसादविधिलम्भ-
या धिया साधवो दधति वैशुधी धुरम् ॥’ (२) प्रथमस्तृतीयपादे चेत्तदा संदंशः ।
यथा—‘सन्नारीभरणोभायमाप्राप्य विधुशेखरम् । सन्नारीभरणोऽभायस्ततस्त्व शृधिवी
जय ॥’ (३) प्रथमक्षतुर्थपादे चेत्तदावृत्तिः । यथा—‘मुदाऽऽरतापी समराजि-
राऽजितः प्रवृद्धतेजाः प्रथमो धनुष्पताम् । भवान्निर्भोद नगश्च मेदिनीमुदार-शाडी-स-
मराजि राजितः ॥’ (४) द्वितीयस्तृतीयपादे चेत्तदा गर्भः । यथा—‘आध्यासते शम्-
जुषा भवतः प्रसादादामोदराजि-त्रक-चाक चिर जनेन । दामोदरा जितरुचा रुचिरज-
नेन कीर्णं तृणेन मृदुना बनमार्तवेन ॥’ (५) द्वितीयपादक्षतुर्थे चेत्तदा संदष्टकम् ।
यथा—‘शारदीमिव नदी प्रसादिनीमुच्च-कैरव-सरोज-राजिताम् । स्तोत्रमेव मम मूर्ति-
रारीमुच्चकैरवसरोऽजराजिताम् ॥’ (६) तृतीयपादक्षतुर्थे चेत्तदा पुच्छम् । यथा—
‘समातङ्गुलाकुले धी व्यलेष्ट शत्रून्समरे सदैव । स सारमानीय महारि चक्रं ससार

मानी यमहारिचक्रम् ॥' (७) प्रथमपादस्त्रिंशत्त्रिंशत् यम्यते चेत्तदा पङ्क्तिः । यथा—
 'तनुशूद्रखैरसमायतयातनु शंकर वै रस मायतया । तनु शं करये रसमायतया-
 तनुशं कर वैरसमायतया ॥' हे शंकर, मा मां रस संभावद । मां प्रति स्ववचनामृतं
 जुग्रेति । वै प्रसिद्धौ । रसः । अतनु यथा स्वात्तथा ये तनुशूद्रा निःशूद्रा रवा भक्तजनं
 प्रत्यभवदानवचनानि तैः । कीदृशं मा कर्मभूतम् । असमोऽनन्यसदृशोऽयः शुभाषष्टौ
 विधिर्यस्य सोऽसमायः, तस्य भावस्तथा तथा असमायतया उपलक्षितम् । कथंभूतया
 असमायतया । आयतया अनियतया । हे विमो, शं वैरस्यलक्ष्यं तनु विस्तराय ।
 अहं रसं भक्तिरसं करये । एवं मा माम् अतनुशम् भतनुः कामस्यं इयति तनूकरीवील-
 तनुशस्तथाभूतं कर । कुर्वित्यर्थः । करोति षष्ठान्दसः प्रयोगः । 'छान्दसा अपि क्वचिद्वा-
 पायां प्रयुज्यन्ते' इति वचनात् । कया हेतुभूतया । वैरसमायतया । वैरान्तरिपुत्रद्राव-
 जनिवेन, सह नायया वरैत इति समायः तस्य भावस्तथा तथा । कीदृश्या । आय-
 तया विस्तीर्णया ।' इति तदर्थः । 'यमकं तु विधातव्यं न कदाचिदपि त्रिपाद्य' इति निय-
 मादेकस्यापरपादद्वयगतत्वेन भेदो न भवतीत्यसंकीर्णं पादगतं यमकं सप्तधैव । (८) प्र-
 यमः पादश्चतुर्थे पादे द्वितीयरच्यते चेद्यम्यते तदावृत्तिर्भयोगात्परिवृत्तिः ।
 यथा—'मुदा रताऽवी रमणी यथा यां सरस्यऽदोऽरं कु-रुतेन योडा । सरस्यदोऽलं-
 कुरुतेऽनकोऽनुदाऽरतासौ रमणीयतायाम् ॥' (९) प्रथमो द्वितीये तृतीयश्चतुर्थे च्यम्यते
 तदा मुखपुच्छयोगाद् युग्मकम् । यथा—'शमित-संगमसञ्ज-नताऽऽपदंशमितसञ्जम-
 सञ्जनतापदम् । न-मत्त-काममदीन-विभासितं नमत्त-काममदीन-विभा-सितम् ॥' इत्य-
 र्थाभ्यासमृते पादद्वयावृत्तौ इयमिति नव । (१०) अर्थावृत्तिः समुद्रकम् । यथा—
 कलि-तमोहनमारव-राजितं सर हरं शिति चन्द्रकला-ऽऽञ्जितम् । कलितमोहन-नारव-
 राऽञ्जित सरहर शितिचन्द्रक-लाञ्जितम् ॥' (११) श्लोकवृत्तिर्महायमकम् । यथा—
 'सकलशं सकपालमलंकृतप्रमदमस्विरसं मदनाशनम् । भवमदभ्रमहानिधने हितं
 शमनमज्जनमानमत्राऽऽलयम् ॥ सकल-शंसक-पालमलं कृतप्रमदमस्विर-संमद-नाश-
 नम् । भव-मद-भ्रम-हालिधनेहितं शम-नमज्जन-मान-मत्राऽऽलयम् ॥' यदर्थं यम-
 इद् अविधने अविनाशित्वं निजभक्तजनदेयं तत्र हितम् । शमनं यमं मज्जयतीति
 शमनमज्जनम् । अलयं निर्नाशनम् । सकला ये शंसका स्तुतिकर्तारस्तान्पालयति तथा
 भूतम् । कृतः प्रमदः परमानन्दो येन स तादृशम् । भवे संसारे यो मदत्वेन वो भ्रमस्तस्य
 दानिः सैव धन वेपा ते संसारभ्रमविरक्तस्तौहितस्तन् । शनेन नमन्तो ये जनास्तेषा
 मानार्थं मतोऽहोहृत आलयः प्रतिदेहस्वित्त्वरूपो येन स तादृशम् । शेष रचयम् । इति तदर्थः ।
 एतद्विषयमपि पादावृत्तिविशेष इत्येकादश पादयमकानि । पादभागवृत्ति इत्येकविधम्—
 द्विधा विभक्त्यु पादेषु प्रथमादिपादानामाद्यभागाः पूर्ववद्वितीयादिपादेभ्याद्यभागेष्वेव यदि
 यम्यन्ते तदा पूर्ववन्मुखादयो दश भेदा उत्पद्यन्ते । यथा—प्रथमपादाद्यभागे द्वितीयतृती-
 यचतुर्थपादाद्यभागेषु यम्यत इति निधा । द्वितीयपादाद्यभागेऽतृतीयचतुर्थपादाद्यभागे-
 यम्यत इति द्विधा । तृतीयपादाद्यभागेऽचतुर्थपादाद्यभागे यम्यत इत्येकः । प्रथमपादाद्य-
 भागश्चिन्त्याद्यभागेषु यम्यत इत्यन्य इति सप्तासकीर्णभेदाः । प्रथमपादाद्यभागात्तमानो
 द्वितीयपादाद्यभागात्तृतीयपादाद्यभागात्तमानश्चतुर्थपादाद्यभाग इत्येकः संकरः । प्रथम-

अत्र द्वयोरपि पदयोः क्वचित्सार्थकत्वं क्वचिन्निरर्थकत्वम् । क्वचिदे-
कस्य सार्थकत्वमपरस्य निरर्थकत्वम् । अत उक्तम्—‘सत्यर्थे’ इति ।

पदयोः स्वरव्यञ्जनसमूहयोः । क्वचिदिति । ‘नगजानगजा दयिता दयिता’
इत्यादौ । क्वचिन्निरर्थकत्वमिति । द्वयोरित्यनुपपन्नः । यथा—‘विजितामरता-
मरसेक्षणा’ इत्यादौ । अत्र तामरेति समूहयोः पदैकदेशत्वाच्चिरर्थकत्वम् । एक-
स्येति । प्रथमस्य द्वितीयस्य वा स्वरव्यञ्जनसमूहस्येत्यर्थः । विविक्तविपयत्वं
विभिन्नविपयत्वम् । यमकादिति शेषः । रसादीनामत्यन्तोपकारिणो यमकरूप-
स्य निर्वचनमनतिप्रयोजनमिति संक्षेपेणैव यमकनिरूपणं ज्याय इत्यभिप्राये-

पादाद्यभागस्तृतीयपादाद्यभागसमानो द्वितीयपादाद्यभागाद्यतुर्थपादाद्यभागसमान इत्यपरः
संकर इति नव । अर्थावृत्त्या समं पूर्ववदश भेदाः । एवं प्रथमादिपादानामन्यभागस्य
द्वितीयादिपादान्यभागेष्वेव यमने पूर्ववदश भेदा जायन्ते । यथा—प्रथमपादान्यभागस्य
द्वितीयतृतीयचतुर्थभागेषु यमने त्रिधा । द्वितीयपादान्यभागस्य तृतीयचतुर्थपादान्यभाग-
योर्दमने द्विधा । तृतीयपादान्यभागस्य चतुर्थपादान्यभागे यमने एकः । प्रथमपादा-
न्यभागस्य त्रिष्वप्यन्यभागेषु यमन इत्यपर इति सप्तासंकीर्णाः । प्रथमपादान्यभागद्वि-
तीयपादान्यभागयोस्तृतीयपादान्यभागचतुर्थपादा-न्यभागयोश्च साम्ये एकः संकरः । प्रथ-
मपादान्यभागस्तृतीयपादान्यभागयोर्द्वितीयपादान्यभागचतुर्थपादान्यभागयोश्च साम्येऽन्यः
संकर इति नव । अर्थावृत्त्या समं पूर्ववदश भेदाः । इत्थं द्विखण्डीकृतेषु पादेषु विंशतिः,
त्रिखण्डीकृतेषु त्रिंशत्, चतुःखण्डीकृतेषु चत्वारिंशद्भेदाः स्थानापरिवर्तितो भवन्ति ।
एतेषामुदाहरणानि पादावृत्तिदिशैवावसेयानि । अथ स्थानपरिवर्तनभेदाः—‘प्रथमादि-
पादानामन्यत्वादिभागा द्वितीयादिपादानामाद्यादिभागेषु यम्यन्त इत्याद्यन्वर्धतासुसारेणा-
न्ताद्यादियमकादयः प्रभेदा भवन्ति । तथाहि—द्विखण्डे यथा प्रथमपादस्यान्यमर्थं द्वितीय-
पादस्याद्यार्थं चेचम्यते तदान्तादियमकम् । प्रथमभाग एव चैदन्त्यभागे तदाद्यन्तयम-
कम् । एवं प्रथमपादस्यान्यभागे द्वितीयस्यान्तादिभागयोर्द्वि यम्येते तदाद्यन्तादियम-
कयोः समुच्चयः । अत्र द्विखण्डचतुःखण्डयोः पूर्वपादमध्यभाग उत्तरपादस्यादिभागे
यदि यम्यते तदा मध्यादियमकम् । पूर्वस्यादिभागश्चेत्तदुत्तरपादस्य मध्यभागे तदादि-
मध्ययमकम् । पूर्वस्य मध्यादिभागी चेत्तदुत्तरस्याद्यमध्ययोस्तदा मध्याद्यादिमध्ययोः
समुच्चयः । एवं प्रथमस्यान्यभागे द्वितीयस्य मध्यभागे चेत्तदान्यमध्यम् । पूर्वस्य
मध्यभागश्चेद्वितीयस्यान्यभागे तदा मध्यान्तिकम् । पूर्वस्यान्यमध्यभागे चेद्वितीयस्य
मध्यान्तिकमयोस्तदान्यमध्यमध्यान्तिकयोः समुच्चयः । यद्यपि पूर्वस्यादिभाग उत्तरस्यान्य-
भागे चेत्तदाद्यन्तिकमन्यभागस्त्वाद्यभागे चेत्तदान्तादिकमित्यादि प्रकारद्वयं संभवति,
तथापि द्विखण्डान्तर्गतमेव तदिति पृथङ् गण्यते । सर्वेषां चैषामपरः समुच्चय इति
भिन्नपादे यमने प्रभेदाः । एवं तस्मिन्नेव पादे आषादिभागानां मध्यादिभागेष्वार्ष्टी
भेदा द्रष्टव्याः । सर्वे चैते नियतस्थानविवक्षया स्थानयमकभेदा नियतेषु स्थानेष्वार्ष्टे-
रिति बोध्यम् । अनियतस्थानयमकभेदा अपि बहवो भवन्तीति प्रभूततमभेदं यमकम् ।
एतेषामुदाहरणानि तत्र तत्र महाकविप्रयोगेष्वनुसर्षेयानि, विस्तरमपान्नेह प्रपश्यन्ते ॥

‘तेनैव क्रमेण’ इति दमो मोद इत्यादेर्विक्त्वविपयत्वं सूचितम् । एतच्च पाद-
पादार्धश्लोकावृत्तित्वेन पादाद्यावृत्तेश्चानेकविधतया प्रभूततमभेदम् ।
दिङ्मात्रमुदाह्रियते—

‘नवपलाश-पलाशवनं पुरः स्फुटपराग-परागत-पङ्कजम् ।

मृदुल-तान्त-लतान्तमलोकयत्स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः ॥’

अत्र पदावृत्तिः । ‘पलाशपलाश’ इति, ‘सुरभिं सुरभिं’ इत्यत्र, च
द्वयोः सार्धकत्वम् । ‘लतान्तलतान्त’ इत्यत्र प्रथमस्य निरर्थकत्वम् ।
‘परागपराग’ इत्यत्र द्वितीयस्य । एवमन्यदप्युदाहार्यम् ।

‘यमकादौ भवेदैवयं ढलोर्वोर्लोस्तथा ।’

णाह—एतच्चेति । यमकं चेत्यर्थः । अत्र पादपदं पादेकदेशपरम्, अर्धपदं
श्लोकार्धपरम् । पादाद्यावृत्तेश्चेति । पादपदस्य द्विधा त्रिधा चतुर्धा वा खण्डने
यानेकविधत्वम् । आदिना पादश्लोकार्धयोः समद्वयः । तत्र प्रथमपादस्य द्वितीया-
द्यन्यतमस्मिन्द्वितीयादिसमुदाये च, द्वितीयतृतीयसमुदाये च, द्वितीयस्य तृती-
यान्यतरस्मिस्तृतीयादिसमुदाये च, तृतीयस्य चतुर्थे आवृत्तिः संभवतीति
दशविधत्वमेव पादयमकस्य । एवं प्रथमार्धस्य द्वितीयाधे, प्रथमपादस्य द्वितीये,
तृतीयस्य चतुर्थे, प्रथमस्य चतुर्थे, द्वितीयस्य तृतीये पादे आवृत्तिः, संभवतीति
श्लोकार्धयमकस्य त्रैविध्यम् । श्लोकयमकमपि विजातीयचतुष्पादवृत्त्या च
द्विविधम् । प्रभूततमभेदमतिप्रचुरप्रकारम् । दिङ्मात्रमिति । प्रकारान्तरोप-
लक्षणमल्पमित्यर्थं ॥ नवेति । नवानि पलाशानि पत्राणि येषां तादृशं पला-
शवनं किञ्चकारण्यं यत्र तम् । स्फुटानि विकसितानि परमै रजोभिः परगतानि
सबद्धानि पङ्कजानि यत्र तम् । मृदुलोऽत एव तान्त आतपेन ग्लानो लतान्तो
यत्र तम् । स श्रीकृष्णः सुरभिं वसन्तं सुमनोभरै पुष्पातिशयैः सुरभिं सुगन्धिमम् ।
पदावृत्तिः पादेकदेशावृत्तिः । द्वितीयस्येति । निरर्थकत्वमित्यन्वयः । अन्य-
वर्षीति । पादवृत्त्यादिरूपयमकमित्यर्थः । १. पादाभ्यासो यथा—‘न मन्दयाऽव-
जित-गगन-सात्मन्या नमन्दया वर्जितमानसात्मन्या । उरस्युगस्तीर्णपवोपरद्वयं नवा
समालिङ्गवत जीवितेश्वरः ॥’ इत्यादि । अर्धाभ्यासो यथा—‘नाऽस्थेयसत्त्वया
वर्ज्यः परमायत-मानया । नास्थेयः स त्वयाऽऽवर्ज्यः परमायतमानया ॥’ इत्यादि ।
श्लोकावृत्तिद्वयं क्रमेण यथा—‘विनायकेन भयता वृत्तोपचितबाहुना । स्वमिश्रोद्धाऽ-
रिणाऽभीता पृथ्वी यमनुलाश्रिता ॥’ विनायकेन भयता वृत्तोपचितबाहुना । स्वमि-
श्रोद्धाऽरिणाऽभीता पृथ्वी यमनुलाश्रिता ॥’ ‘समानयास माऽनया समानयाऽसमा-
नया । समानया समानया समान या समानया ॥’ अर्थं चतुरक्षरपादश्लोकः । यम-
कादाभित्यादिना श्लेषादिग्रहणम् । तेन ‘त्वं समुद्रथ दुर्वाये महासत्त्वो सतेजसौ ।

१. यमकादाविति । अत्र विशेषः—‘यमकादौ भवेदैवयं ढलो रलोर्वोः । श्लेष-
योर्नणयोश्चान्ते सविसर्गाविसर्गयोः । सविन्दुकाविन्दुकयोः स्यादभेदप्रकरणम् ॥’ इति ॥

इत्युक्तनयात् 'भुजलतां जडतामवलजनां' इत्यत्र न यमकत्वहानिः,
अन्यस्यान्यार्थकं वाक्यमन्यथा योजयेद्यदि ।

अन्यः श्लेषेण काका वा सा वक्रोक्तिस्ततो द्विधा ॥ ९ ॥

द्विषेति श्लेषवक्रोक्तिः काकुवक्रोक्तिश्च । क्रमेणोदाहरणम्—

। 'के यूयं स्थल एव संप्रति वयं प्रश्नो विशेषाश्रयः

किं ब्रूते विहगः स वा फणिपतिर्यत्रास्ति सुप्तो हरिः ।

वामा यूयमहो विडम्बरसिकः कीदृक्सारो वर्तते

येनास्मात्तु विवेकशून्यमनसः पुंस्त्वेव योषिद्भ्रमः ॥'

अत्र विशेषपदस्य 'विः पक्षी' 'शेषो नागः' इत्यर्थद्वययोर्न्यत्वात्समङ्ग-
श्लेषः । अन्यत्र त्वमङ्गः ।

अयं तु युवयोर्भेदः स जडात्मा पटुर्भवान् ॥' इत्यादौ न श्लेषमङ्गः ॥ । वक्रोक्त्य-
लंकारमाह—अन्यस्येति । वक्तुरित्यर्थः । अन्यार्थकमन्यतात्पर्यकम् । अन्यथा
अर्थान्तरप्रतिपादकत्वेन । योजयेत् समयेत् । अन्यः श्रोता । ततः श्लेषका-
कुवक्रोक्तिभ्याम् । श्लेषस्यापि पदभङ्गामङ्गान्यां द्वैविध्येन श्लेषवक्रोक्तिरपि
द्विविधा ॥ के यूयमिति । जले यूयमित्यर्थान्तरे सममन्थोताह—स्थल इति ।
वक्ता स्वतात्पर्यनेवावगमयत्वाद्—प्रश्न इति । विशेषाश्रयो विशेषविषयः । विः
पक्षी शेषोऽनन्त इत्यभिप्रायेण तदपि श्रोतान्यथा योजयति—किं ब्रूत इति । किं
पृच्छतीत्यर्थः । एवं वाक्यछेदेन कथयितो वक्ता श्रोतारमाक्षिपति—वामा इति ।
प्रतिकूलतया छलप्राहिण इत्यर्थः । तदपि योषिदभिप्रायेण श्रोतान्यथा योजयति—
अहो इति । विडम्बरसिकः प्रतारणाचतुरः । येन स्मरविडम्बनेन विवेकशून्यमनसः ।
तत्र द्रुति शेषः । यद्वा रामान्येनाक्षेपो विशेषे पर्यवस्यतीति वाच्यैदमर्थम् । तत्रैव
श्लेषवक्रोक्तिद्वैविध्यं दर्शयति—अथेति । नागो नागराजः । अर्थद्वययोग्यत्वात्

1. अत्रेति । अत्र काश्चिदाद्यप्ये डकार-लकारयोर्भेदसत्त्वेऽपि कुतिसाम्याच्च समकत्व-
व्यापात इत्यर्थः ॥

2. वक्रोक्तिरिति । एकेनान्याभिप्रायेणोक्त वाक्य यद्यन्येनान्याभिप्रायक कल्प्यते तदा
वक्रोक्तियोगाद् वक्रोक्तिरिति । वक्तुश्चोत्तुनिबोधोऽयमलंकार इति भावः । अत्र प्रदीपका-
रास्तु—'इयं च न वाकोवाक्यमात्रे किं तु स्वतोऽप्यन्येनोक्तस्यान्यथायोजनमात्रे । न्याय-
साम्याद् । यथा—'कृष्णो वैरिविगर्दने हरिपदमीलजने त्वर्जुनः पीतः पङ्कजलोचनाभिर-
भितो नेत्राञ्जलैश्चञ्चलेः । रक्तः सञ्जनसगमेषु करणश्रेणीमणे श्रीधर स्थाने ऋणचतुष्टयस्य
भुवने भर्ता भवानीयते ॥' अत्र वर्णचतुष्टयस्य भर्ता श्रीधर इति सावलीकिक वाक्यमन्व-
याश्लेषादिनास्ताभिः समर्थितम् ॥' इत्याहुः ॥ तेव वक्रोक्तिभोग्महेनैव प्रशस्यते—'सैषा
सर्वत्र वक्रोक्तिरक्त्या(ररफुटा)र्वा विभाव्यते । यतोऽस्मां कविना कार्यः कोऽलंकारोऽनया
विना ॥' अत एवोक्तम्—'वक्रोक्तिः काव्यजीवितम्' (१५ पृ.) इति ॥

3. अमङ्ग इति । 'अहो केनेदृशी बुद्धिशरणा तव निमिगा । त्रियुग्मा ध्रुवते बुद्धि-

‘काले कोकिलवाचाले सहकारमनोहरे ।

कृतागसः परित्यागात्तस्याश्चेतो न दूयते ॥’

अत्र कयाचित्सख्या निषेधार्थे नियुक्तो नञ् अन्यथा काका दूयत्
एवेति विध्यर्थे घटितः ।

शब्दैरेकविधैरेव भाषासु विविधास्यपि ।

वाक्यं यत्र भवेत्सोऽयं भाषासम इतीष्यते ॥ १० ॥

यथा मम—

‘मञ्जुलमणिमञ्जीरे कलगम्भीरे विहारसरसीतीरे ।

विरसासि केलिकीरे किमालि धीरे च गन्धसारसमीरे ॥’

एष लोक संस्कृतप्राकृतसौरसेनीप्राच्यावन्तीनागरापत्रशेष्वेक-
विध एव ।

‘सरसं कइण कव्व’

इत्यादौ तु ‘सरसं’ इत्यत्र संस्कृतप्राकृतयोः साम्येऽपि वाक्यगत-
त्वाभावे वैचित्र्याभावान्नायमलंकारः ।

श्लिष्टैः पदैरनेकार्थाभिधाने श्लेष इष्यते ।

त्यतिपावद्वये सगमनीयत्वात् ॥ काकुवनोकिमुदाहरति—काले इति । कृतागस
कृतापरधस्य । ‘पत्यु’ इति शेष । घटितो योजित ॥ भाषासमावेशालंकार-
माह—शब्दैरिति ॥ मञ्जुलेति । मानिनीं प्रति सख्या वचनमिदम् । कलेन
मधुरध्वनिना गम्भीरे मनोहरे । केलिकीरे कीडाशुके । धीरे मन्दे । गन्धसारसमीरे
चन्दनवायी ॥ कइण कव्व कवे काव्यम् ॥ श्लेषालंकारमाह—श्लिष्टैरिति । ‘सक-
दुचरित शब्द सकृदर्थं गमयति’ इति नियमेन काव्ये स्वरभेदानादराद् यावन्तोऽर्था-

र्न तु दारुणवी कश्चिद् ॥’ इत्यत्र दारुणा कृता काष्ठनेत्वुभयाधेपक्षेऽपि दारुणेति पदस्य
न भङ्ग इत्यमरपदश्लेषेण पक्षोक्तिरियम् ॥

१. नेति । न दूयते, अपि तु दूयत एवेति काका योजना । अत्र काको शब्दधर्म-
तया शब्दालंकारता, अन्यथा योजनं च न्यजनयेति सहृदया ॥

२. यथेति । यथा वा विद्याभिपतिपरनाम्नो रक्षाकरस्य—‘लीलाविलोककलकण्ठवि-
हगकेलिकोलाहलाकुलकुलायकुलामलाङ्गे । कफोलमन्दफदलीलपलीलपन्नमालाललाम-
चलमञ्जुलकुलकञ्जले ।’ अथ श्लेषो भाषासङ्गमम । पतदनुव-शुचरशोकस्तु—‘पलि-
मस्लीलप्रसितोन्नतगण्डशैलनाग करोति विकरालकरावमशोत् । रक्षातपामिनवपलवभङ्ग-
मर्दनिम्बालवालवलपस्य दिनह्रमस्य ॥’ इति । म-दराद्विवरणमेतत् ॥

वर्णप्रत्ययलिङ्गानां प्रकृत्योः पदयोरपि ॥ ११ ॥

श्लेषादिभक्तिवचनभाषाणामष्टधा च सः ।

क्रमेणोदाहरणम्— (विधौ) (सु) विधुः
(सु) विधुः

‘प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विकलत्वमेति बहुसाधनता ।

अवलम्बनाय दिनभर्तुरभूज पतिष्यतः करसहस्रमपि ॥’

अत्र ‘विधौ’ इति विधु-विधि-शब्दयोरुकारेकारयोरौकाररूपत्वाच्छ्लेषः ।

‘किरणा हरिणाऽस्य दक्षिणश्च समीरणः ।

कान्तोत्सङ्गजुषां नूनं सर्वे एव सुधाकिरः ॥’

स्वापन्त एव शब्दा एकरप्रयत्नेनोच्चार्यन्त इति नये युगपद्धानाद्यन्दोच्चारणेऽपि तेषां नेदोपलम्भो न भवति । तथापि प्रहरणादिनियमाभावात्तदनेकार्थानामभिधयैव बोधः । प्रहरणादिनियमसत्त्वे तु एकस्याभिधयापरस्य व्यञ्जनयेति मतमाश्रित्येदं लक्षणम् । एवं चैकरप्रयत्नोच्चार्यत्वेन लक्षणभेदानां वर्णादीनां मेलकः श्लेषः, तद्विद्विष्टः पदरत्नेकार्थानामभिधया बोधने सति श्लेषो भवतीत्यर्थः । एवं सति नात्माश्रयः ॥ छिद्यवर्णादिभेदेन श्लेषस्याप्रविधत्वमाह-वर्णोक्ति । वर्णा च प्रत्ययौ च लिङ्गं चेति विग्रहः । सः श्लेषालंकारः ॥ प्रतिकूलतामिति । सूर्यास्तवर्णनमिदम् । पतिष्यतोऽस्त्वं गमिष्यतो दिनभर्तुः सूर्यस्य किरणघट्टमप्यवलम्बनाय अस्तमयविधाताय नाभूत् । अथ च पतिष्यतः स्वलिप्यतो जनस्य करद्वयमपि पतनविधाताय भवति । तस्य तु करसहस्रमप्यवलम्बनाय नाभूदिति श्लेषः । अर्धद्वयमपि श्लेषेण समर्थगति—प्रतिकूलतामिति । विधौ चन्द्रे प्रतिकूलतां विदुदफलभागित्वम् । उदयफलभागित्वमिति यावत् । बहुसाधनता बहुस्थित्युपायशालित्वं विकलतामेति । तथा च कालान्तरे सूर्यास्तगमनं प्रति तत्प्रलीनकिरणानां प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते । एवं च सध्याकाले तत्प्रलीनकिरणरूपप्रतिबन्धकानां उद्भावेऽपि सूर्यास्तगमनमिष्येति प्रथमार्थतमर्थनम् । पक्षे—विधौ दैवे प्रतिकूलतामनभिमतफ प्रसाधनोन्मुक्ततामुपगते सति बहुभिम्-

1. वर्णोक्ति । इदंस्तु वर्णादिश्लेषानां प्रत्येकं लक्षणमाह—‘यत्र विभक्तिप्रत्ययवर्ण-
वशादेकरूप्यमापसति । वर्णानां विविधानां वर्णश्लेषः स विधेयः ॥ यत्र प्रकृतिप्रत्ययसमु-
दायानां भवत्यनैकेषाम् । सारूप्यं प्रत्ययतः स ध्वयः प्रत्ययश्लेषः ॥ स्त्रीपुंनपुंसकानां
शब्दानां भवति यत्र सारूप्यम् । लघुदीर्घत्वसमासैर्लिङ्गश्लेषः स विधेयः ॥ सिध्यति
यत्रानन्यैः सारूप्यं प्रत्ययागमोपपदः । प्रकृतीनां विविधाना प्रकृतिश्लेषः स विधेयः ॥ यस्मि-
न्विभक्तियोगः समासयोगश्च जायते विविधः । पदभेदेषु विभक्तौ विधेयोऽस्त्वं पदश्लेषः ।
सारूप्यं यत्र द्वायां लिङ्गं तथा सर्वथा विधौ भवति । सोऽथ विभक्तिश्लेषो वचनश्लेषस्तु
वचनानाम् ॥ यस्मिन्नुच्चार्यन्ते द्वय्यकविविक्तभिन्नभाषाणि । वाक्यानि वावदर्थं भाषाश्लेषः
स विधेयः’ इति ॥

१. ‘वर्णोक्ति’ इत्यधिकं घ-पुञ्जके.

अत्र 'सुधाकिरः' इति क्तिप्-क-प्रत्यययोः । किं चात्र बहुवचनैकवचनयोरैकलक्ष्याद्बचनश्लेषोऽपि ।

'विकसन्नेत्रनीलाब्जे तथा तन्व्याः स्तनद्वयी ।

तव दंतां सदा मोदं लसत्तरलहारिणी ॥'

अत्र नपुंसकस्त्रीलिङ्गयोः श्लेषो वचनश्लेषोऽपि ।

'अयं सर्वाणि शास्त्राणि हृदि ज्ञेषु च वैक्ष्यति ।

सामर्थ्यकृदमित्राणां मित्राणां च नृपात्मजः ॥'

अत्र 'वक्ष्यति' इति वहि-वच्योः, 'सामर्थ्यकृत्' इति कृन्तति-करोत्योः प्रकृत्योः ।

'पृथुकार्तस्वरपात्रं—' इत्यादि (४३५ पृ.) । अत्र पदभङ्गे विभक्तिसमासयोरपि वैलक्षण्यात्पदश्लेषः, न तु प्रकृतिश्लेषः । एवं च—

तफलोपायशालित्वं विफलतामेतीत्यर्थः ॥ प्रत्ययश्लेषमुदाहरति—किरणा इति ।

क्तिप्-क-प्रत्यययोरिति । श्लेष इत्यनुपपन्नः । एवमप्येऽपि । क इत्यप्रत्ययस्य संज्ञा ।

वचनश्लेषोऽपीति । सर्वे इति, सुधाकिर इति च । भद्रादीं सधिवशादैकलक्ष्यम् ॥

लिङ्गश्लेषमुदाहरति—विकसादिति । 'दत्ताम्' इति दाघातोः परस्यैपददिव-

चनाननेपदैकवचनयोरपि श्लेषः । आमोदनानन्दम् । अथ च-नीलवज्रयोः

सौरभदानं समबति । नेत्रपक्षे—लसन्ती च तरले च हारिणी च मनोहरे चेति

विग्रहः । स्तनद्वयीत्यक्षे—लसत्तरलो हारमध्यगो मणिर्यत्र, सा चासौ हारिणी चेति

विग्रहः । यद्वा लसत्तरलो यत्र, एवंभूतो हारो यत्रास्ति । कर्मधारयोत्तरमनु-

प्तिपेधस्य प्राधिकत्वादितत्साधुवैचनम् । श्लेषोऽपीत्यपिना जिनप्रत्ययस्य च श्लेषः ॥

प्रकृतिश्लेषमुदाहरति—अयमिति । राजपुत्रे जाते ज्योतिर्विदो वचनमेतत् ।

हृदि वक्ष्यतीति बहुधातुः । ज्ञेषु पण्डितेषु वक्ष्यतीति वचधातुः । अमि-

त्राणा सामर्थ्यच्छेत्ता, मित्राणां सामर्थ्यस्य कर्ता ॥ पदश्लेषमुदाहरति—पृथु-

क्रेति । व्याख्यातमिदं दोषपरिच्छेदे । नन्वत्र प्रकृतिश्लेषोऽपि संभनतीत्यत

आह—अत्र पदभङ्गे अर्धबोधनाय समस्तपदस्य पार्थक्ये । विभक्ति-

1. सुधाकिर इति । सुधा किरन्तीति क्तिपि प्रथमानुबचनम् । सुधा किरतीति कप्रत्यये प्रथमैकवचनम् ॥

2. दत्तामिति । विकसन्नेत्रनीलाब्ज इत्यस्य कर्तृत्वे दत्तामिति श्लेषे परस्यैपददिवचनम्, स्तनद्वयीत्यस्य कर्तृत्वे त्वात्मनेपदैकवचनमिति बोध्यम् ॥

3. वक्ष्यतीति । धारयिष्यति, वक्ष्यिष्यतीति यथाकर्म बोधना ॥

4. सामर्थ्येति । सामर्थ्यं कृन्ततीति करोतीति यथायोगमनुसंधेयम् ॥

१. 'नपुंसकस्त्रीलिङ्गयोः श्लेषः' इति नास्ति क स प्रकृत्योः. २. 'च' क. ३. 'वचनम्' इति नास्ति पुञ्जवचनम्.

पाति 'नीतानामाकुलीभावं लुब्धैर्भूरिशिलीमुखैः' ।
सदृशे वनवृद्धानां कमलानां तदीक्षणे ॥

अत्र लुब्धशिलीमुखादिशब्दानां श्लिष्टत्वेऽपि विभक्तेरभेदात्प्रकृति-
श्लेषः । अन्यथा सर्वत्र पदश्लेषसङ्गः ।

'सर्वस्वं हर सर्वस्य त्वं भवच्छेदतत्परः ।

नयोपकारसांमुख्यमायासि तनुवर्तनम् ॥'

अत्र 'हर' इति पक्षे शिवसंबोधनमिति सुप् । पक्षे हृधातोस्त्रिङ्गिति
विभक्तेः । एवं 'भव' इत्यादौ । अस्य च भेदस्य प्रत्ययश्लेषेणापि गता-
र्थत्वे प्रत्ययान्तरासाध्यसुबन्ततिङन्तगतत्वेन विच्छित्तिविशेषाश्रयणा-
पृथगुक्तिः ।

समासयोरपीत्यपिना प्रकृतेः संग्रहः । विभक्तिरत्र समासाङ्गम् ॥ क्वचित्पदभ-
ङ्गाभावेऽपि प्रकृतिविभक्तिवैलक्षण्येन पदश्लेषो यथा—'यस्य चेतः प्रियालोके तस्य
स्मरकदर्शनम् ।' अत्र यद्यसोस्तत्तसोः प्रकृत्योः सुप्तिबोर्विभक्तयोरपि वैलक्षण्यात्पद-
श्लेषः । एवं च प्रकृतिविभक्तिवैलक्षण्येन पदश्लेषाङ्गीकारे च ॥ नीताना-
मिति । तस्या ईक्षणे कमलानां पद्मानां मृगविशेषाणां च सदृशे । 'मृगभे-
देऽपि कमलः कमला श्रीवरत्रियोः' इति मेदिनी । कीदृशानाम् । लुब्धैर्मधुल-
ब्धैर्भूरिभिः शिलीमुखैर्भ्रमरैराकुलीभावं नीतानाम् । पक्षे—लुब्धैर्व्याधैर्बहुभिर्वा-
णैर्व्याकुलीभावं व्याकुलतां नीतानाम् । वने जले, विपिने च वृद्धानां प्राप्ताधि-
करूपाणाम् । ईक्षणेऽपि, पद्मिनीमुखे पतद्भिर्भ्रमरैर्व्याकुलत्वं नीयेते ॥ अन्यथा
प्रकृतिभेदमात्रेणापि पदश्लेषाङ्गीकारे । सर्वत्र प्रकृतिश्लेषस्थले । एवं च पदश्ले-
पासंधीर्णं प्रकृतिश्लेषोदाहरणं न स्यादिति प्रकृतिश्लेषोच्छेदप्रसङ्ग इति भावः ॥ विभ-
क्तिश्लेषमाह—सर्वस्वमिति । शिवं प्रति तद्भक्तस्य, पुत्रं प्रति दास्याश्चोक्तिरि-
यम् । प्रथमे—हे हर, त्वं, सर्वस्य जनस्य सर्वस्वम्, भवस्य संसारस्य छेदतत्परश्च,
नयस्योपकारस्य च सांमुख्यं यस्मात्तादृशं तनुवर्तनं शरीरवृत्तिमायासि । प्राप्नोषी-
त्यर्थः । द्वितीये—त्वं सर्वस्य सर्वस्वं हर । छेदे ध्वनिमा मारणे 'तत्परो भव ।
उपकारसांमुख्यं नय अपनय । तद्विमुखो भवेत्यर्थः । आयासि परपीडाकारि वर्तनं
जीवनोपायं तनु । विस्तारयेत्यर्थः ॥ अस्य च विभक्तिश्लेषपरस्य च । प्रत्ययश्ले-
षेणापीत्यभिन्नक्रमे । प्रत्ययश्लेषेण गतार्थत्वेऽपीत्यर्थः । प्रत्ययान्तरेणासाध्यं
यत्सुबन्तं तिङन्तं च तद्गतत्वेन विच्छित्तिविशेषाश्रयणाद् वैचित्र्यविशेषजननात्
कृतद्वितान्तस्य स्वादिव्यतिरेकेण प्रयोगाभावात् प्रत्ययान्तरसाध्यत्वम्, सुप्तिङ-
न्तस्य तु न तथात्वमिति विशेषः । 'आयासि' इत्यत्र प्रकृतिविभक्तिवैलक्षण्येन

१. 'यस्येति । यसो देवादिकस्य तसश्च लोपमध्यमपुरुषैकवचने यस्य तस्येति यत्तदोः
पद्येकवचनेऽपि । तदाह—अत्र यद्यसोरित्यादिना ॥

‘महदे सुरसंधं मे तमव संमासङ्गभागमाहरणे ।

हर बहुसरणं तं चित्तमोहमवसर उमे सहसा ॥’

अत्र ‘संस्कृतमहाराष्ट्रयोः ।

पदश्लेषोऽपीत्यवधेयम् ॥ भाषाश्लेषमाह—महदे इति । संस्कृतार्थो यथा—हे महदे उत्सवदे, हे उमे हे गौरि आगमाहरणे विशाग्रहणे मे मम तं प्रसिद्धं समासङ्गं अव रक्ष । कीदृशम् । सुरसंधं देवप्रार्थनीयम् । अंवसरे समये तं प्रसिद्धं चित्त-मोहं सहसा झटिति हर अपनय । कीदृशम् । बहुसरणं बहुविपयगामिनम् । प्रकृ-ताथंस्तु—मह—मम, देसु—देहि, रसं—रतिम् । धम्मे—धर्मे, तमवसं—तमोवशाम्, आसं—आशाम्, गमागना—संसारत्, हर—अपनय, पे—अस्माकम्, हरबहु-शिववधूः, सरणं—रक्षयित्री, तं—त्वम्, चित्तमोहं—चित्तमोहः, अवसरउ—अवस-रतु, मे—मम, सहसेति । भाषासंभे तु भाषाणामैकरूप्यमेव, न त्वर्थभेदः ।

1. संस्कृतेति । संस्कृतप्राकृतयोरित्यर्थः । उत्कृष्टं प्राकृतं महाराष्ट्रीति न्यपदिश्यते । न तु ‘भक्तिविना वयं नोहे वीण्याने वा मृदङ्गनादाने । कन्यादानफलतः केवी पावे मृदङ्गनादाने ॥’ इत्यादिमहाराष्ट्रजनमुपसिद्धयावेति । तथा चोक्तं दण्डिना—‘महारा-ष्ट्राध्यायां भाषां प्रकृतं प्राकृतं विदुः । सागरः सूक्तिरत्नानां सेतुबन्धादि बन्धयम् ॥’ इति । संस्कृतमागच्योः शेषो यथा—‘कुललालितावलोके गुल्लिडेये शालशालिलवशूले । कमलाशवलालिवलेऽमाळे दिशमन्तकेऽवेशने ॥’ ‘कुरराक्षिरारोळ सलिलं तत्सा-रसाक्षिरवशूरम् । कमलासवलालिवर मारयति शान्यतो विपयम् ॥’ इति मागधी-ट्याया । ‘कूलानि लालयन्ति पौषयत्नेवंशीला ये तेषां लावे छेदने लोलससिन् । शल-वीति शलाः सोपमाः ते सन्ति यत्र देये स शली तं लिशशलीकरोतीति गुल्लि-शससिन् । शालैर्मृहेः शालन्वे शोभन्ते ये ताहुनातीति शालशालिलवः स चासी शलं चेति, दुःखजनकत्वात्, तथाभूते । कमला लक्ष्मीस्त्रयाः एवा दरिद्रास्त्रेषु लळति लक्ष-वीलोवंशीलं वलं यस्य स तसिन् । मलनं माळः, न विपत्ते माळो यस्मात्सवमाळ-ससिन् । ‘मळ धारणे’ । अनिवार्य इत्यर्थः । अन्तके मूली सति स बाधुदेवे विपये या दिव्यागस्तां दिशमविशं प्रविष्टोऽसिं ।’ इति संस्कृतवाक्यार्थः । मागधस्तु—‘कुरराणां पश्चिमिषेणाणां वा जालिः पङ्क्तिस्त्रयावैः रोळः कळकळे यत्र तत् । सारसनां यालिस्त-द्रवेण मूर तदिरहिमाणसमर्षम् । कमलानामासवं मकरन्दं ये लान्ति ते च तेऽलिनश्च तैर्वरम् । विपयं विभोगिजनदुःखावहं तत्सलिलं शान्यतः शमजुपोऽपि मारयति । शरदि-सादर सलिलं विडोक्त्य मुनयोऽपि श्रुन्वन्ति ।’ इति । संस्कृतपैशाच्योर्ग्रन्था—‘कमनेक-त्रमादानं सुरतनरञ्जत् शल्ल तदासीनम् । अप्यतिमानं क्षमते सोऽग्निकानं नर जेतुम् ॥’ ‘कामे कृतामोदानां क्षमणंरजवोऽश्लक्ष्णद्वीनाम् । अप्रतिमानं क्षमते स गणिकानां न रञ्जनिद्रम् ॥’ इति पैशाचीध्रया । ‘हे सुरतनः निधुवनपुरुष । सुरतातिरिक्ते कर्मणि न तेऽभिष्टवेत्सामध्रणाभिप्रायः । क्षमते शून्यबुद्धे, वरत्वया शक्यते स पुरुषः कं नर जेतु-मज्जु गच्छतु । अहो, न तादृशः पुरुषो यं स जेष्यतीति । किंभूतम् । अनेकतमान्या-

पुनस्त्रिधा समङ्गोऽथाभङ्गस्तदुभयात्मकः ॥ १२ ॥
एतद्भेदत्रयं चोक्तभेदाष्टके यथासंभवं ज्ञेयम् ।

यथा वा—

‘येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरास्त्रीकृतो
यञ्चोद्भूतमुजंगहारबलयोगज्ञां च योऽधारयत् ।

इह त्वर्धभेदोऽपीति भेदः ॥ यथासंभवमिति । ‘पृथुचतैस्तर-’ इत्यादौ
समङ्गः । ‘नीतानाम्-’ इत्यादावभङ्गः । ‘सर्वेसं हर’ इत्यादौ समङ्गाभङ्गः ॥
एकत्रैव तत्रितयमुदाहरति—यथावेति । सर्वदः सर्वासीष्टदाता माधवः, सर्वदा

दानानि यस्य ताम् । हरप्रसिद्ध छल-मायामासीनमाधितम् । अप्पतेवरुणस्यैव मानो
यस्य तम् । अग्रा अचल निवाना दीप्तिर्यस्य तम् ।’ इति संस्कृतवाक्यार्थः । पेशाचस्तु
‘स पुरुषो रञ्जयितुमात्मरजनाय कामविषये कृतमोदानां सुदर्णरजताभ्यामुच्छलन्लो दास्यो
यासां तथाभूतानां गणिकानामप्रक्षिमानं न क्षमते न सहते न तदानीमादरममिलपतः
कस्यचिदुपवृत्तगणिकस्योक्तिरियम् ।’ इति । संस्कृतसूरसेन्योर्यथा—‘तोदी तदिगगन-
मदोऽकलह स सदा बलं विदन्तरिदन् । आर दमेदावसरं सासदमारं गदासारम् ॥’ ततो
दृश्यते गगनमद-कलहंसद्यतावल्भितान्तरितम् । आरतमेपावसरं शाश्वतमारं गतासा-
रम् ॥’ इति । सूरसेनीच्छाया । ‘तुद्रति परानिति तोदी, देशन दिक् उपदेश- तथा सह
वर्तत इति सदिक् न गणेन सहायेन मदो यस्य सः, स विद्, सदा सर्वकालमेव अक-
लहं परिभूतत्वात्रिवैरम्, अत एव दमेदाया उपशमचेष्टाया अवसरो यस्य तत्, तथास्यन्ते
द्विष्यन्ते इत्यासाः शरास्त्रान्पन्ति सण्डयन्तीत्यासदा धानुष्ठाः सह तैर्वर्तत इति सास-
दम्, गदासारम्, हदनारभरिसक बलमन्तर्भ्ये आर ससार ।’ इति संस्कृतवाक्यार्थः ।
सीरसेनस्तु—‘आरतो निवृत्तो मेधानामवसरो यत्र । शाश्वतो मारः कामो यत्र । गत
आसरो यतस्तत् । आरदनभोवर्णनमेतत् ।’ इति । संस्कृतपञ्चशयोर्यथा—‘धीराग-
च्छदुमे इतमुद्धरवारिमद-सु । अत्रमदप्रसराहरणुरविकिरणा तेज-सु ॥’ ‘धीरा गच्छन्तु
मेघतमो दुर्धरवापिकदस्यु । अत्रमदप्रसराहरण रविकिरणास्ते यस्य ॥’ इत्यपञ्चस-
च्छाया । ‘हे उमे, अनेतिव गद्गुरिकाया इव किरण विक्षेपण निर्वासन यस्याः तथाभूता,
इतमुत्, अणुः कृशा, अत्रे गगने माधति यः सः तथा विधोऽर्षां प्रसरो यस्याः सा
अत्रमदप्रसरा गङ्गा अहर्दिवसमपि उद्गता परा प्रलयपत्रिममा यस्माच्छुद्धर तत्र तदादे
च समुद्रजल च तदेव सदो गृह्येयां तेषु तेज-सु । बहवानलतेज-स्त्रित्यर्थः । अगच्छन्
अपतत् हरनिर्वासनदु-खिता सती गङ्गात्मान बहवानलेन्धनीचकारेति धीरा सपत्न्या व्यस-
नेन स्वसा भव ।’ इति संस्कृतवाक्यार्थः । ‘हे धीराः, दुर्धरा वार्षिका दस्यो यत्र तथा-
भूततन्मेघतम इति गच्छत्वपसरत्तु । यस्य मेघतमसः ते न भ्रम ददातीत्यभ्रमदः प्रसरो येषा
तादृशा रविकिरणा हरण हर्तारः ।’ इत्यपञ्चवाक्यार्थः ॥

1 पुनरिति । त्रिविधोऽप्यय श्रेव. प्रकृतानेकविषयाप्रकृतानेकविषयप्रवृत्ताप्रकृतानेक-
विषयभेदैर्भिषते ॥

यस्याहुः शशिमच्छिरोहर इति स्तुत्यं च नामामराः

पायात्स स्वयमन्धकक्षयकरस्त्वां सर्वदोमाधवः ॥'

अत्र 'येन—' इत्यादौ सभङ्गश्लेषः । 'अन्धक—' इत्यादावभङ्गः । अनयोश्चैकत्र संभवात्संभङ्गाभङ्गात्मको ग्रन्थगौरवभयात्पृथङ्गोदाहृतः ।

अत्र केचिदाहुः—'सभङ्गश्लेष एव शब्दश्लेषविषयः । यत्रोदात्तादि-
स्वरभेदाद्भिन्नप्रयत्नोच्चार्यत्वेन भिन्नयोः शब्दयोर्जतुकाष्टन्यायेन श्लेषः ।
अभङ्गस्त्वर्थश्लेष एव । यत्र स्वरभेदादभिन्नप्रयत्नोच्चार्यतया शब्दाभेदाद-
र्थयोरेकवृत्तगतफलद्वयन्यायेन श्लेषः । यो हि यदाश्रितः स तदलंकार
एव । अलंकार्यालंकरणभावस्य लोकवदाश्रयाश्रयिभावेनोपपत्तिः' इति ।
तदन्ये न क्षमन्ते ।

उमाधवश्च त्वां पायात् । माधवपक्षे—येन अभवेन जन्मरहितेन अनः शकटं
ध्वस्तं पादेन परावर्तितम् । बल्लरसुरराजस्य जेता । कायः पुरा अमृतपारि-
वेपणावसरे स्त्रीकृतः स्त्रीत्वं प्रापितः । अमृतार्थं विवस्मानानां देवासुराणाम-
मृतपारिवेपणाय मायया नारायणेन मोहिनीरूपं धृतमिति पुराणवार्ता । यक्षोद्-
त्तस्य उन्मत्तस्य अभङ्गस्य अधासुरस्य हन्ता । यद्वा कालियस्य पीडाकरः ।
आरवलयः अरिसवन्धि सैन्यं यातीत्यर्थः । यद्वा उद्धतभुजंगहारं बलं यस्य
तेन गरुडेन यातीत्यर्थः । अगं गोवर्धनं कृष्णरूपेण, गा पृथ्वीं च कूर्मरूपेण
योऽधारयत् । शशिनं मध्रातीति शशिमद्राहुः । तस्य शिरोहर इति स्तुत्यं नाम
यस्य चामरा आहुः । अन्धकानां यादवानां क्षयकरो द्वारकाख्यनिवासनिर्माता ।
उमाधवपक्षे—येन ध्वस्तमनोभवेन विनाशितकामेन बलिजितो विष्णोः कायः पुरा
स्त्रीकृतः । मोहिनीरूपदिदृक्षुणा शिवेन प्रेषितो विष्णु पुनर्मोहिनीरूपं दधारेति
पुराणवार्ता । यश्च उद्धृत्तौ उत्कर्षेण वर्तितौ भुजंगरूपौ द्वारवलयौ येन सः । यश्च
शिरसि गङ्गामधारयत् । यद्वा शरीरार्धेन गौरीम्, शिरसि गङ्गां चेलभिप्रायेण
चकारः । यस्य शिरः शशिमचन्द्रयुक्तं हर इति स्तुत्यं नाम चामरा आहुः । अन्ध-
कस्य असुरविशेषस्य विनाशकरः ॥ श्लेषस्तावच्छब्दालंकारोऽर्थालंकारश्च संभवति,
तयोः परमतनिराकरणपूर्वकं भेदं निरूपयति—अत्रेति । जतुकाष्टेति । पृथगु-
पलभ्यमानयोरपि जतुकाष्टयोर्वेगि यथैकत्वप्रतिभासस्तथेहापीत्यर्थः । लोकव-

1. यत्रेति । समासभेदेनोदात्तादिस्वरभेदाद्भिन्नप्रयत्नोच्चारणयोग्ययोरपि शब्दयोः श्लेष-
भङ्गभयेन स्वरभेदानादरादेव प्रयत्नोच्चारणे जतुकाष्टन्यायेन शब्दश्लेष इति भावः ॥

2. यत्र स्वरेति । समासाभेदेनोदात्तादिभेदाभावादभिन्नप्रयत्नोच्चार्यत्वेन शब्दभेदा-
भावे केवलमर्थयोरेकवृत्तगतफलद्वयन्यायेन श्लेषत्ववार्थश्लेष इति भावः ॥

3. पुराणवार्तेति । अस्त्रीकृत इति च्छेदः । त्रिपुरवधे विष्णुर्यस्य वागो नभूनेति

तथाहि—अत्र ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यदोषगुणालंकाराणां शब्दार्थ-
गतत्वेन व्यवस्थितेरन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन नियम इति । न च
'अन्धकक्षय-' इत्यादौ शब्दाभेदः, 'अर्थभेदेन शब्दभेदः' इति दर्श-
नात् । किं चात्र शब्दस्यैव मुख्यतया वैचित्र्यबोधोपायत्वेन कविप्रति-
भयोद्दृक्कनाच्छब्दालंकारत्वमेव । विसदृशशब्दद्वयस्य बन्धे चैवविधस्य
वैचित्र्याभावाद् वैचित्र्यस्यैव चालंकारत्वात् । अर्थमुखप्रेक्षितया चार्था-
लंकारस्त्वेऽनुप्रासादीनामपि रसादिपरत्वेनार्थमुखप्रेक्षितयार्थालंकारत्वप्रसङ्गः ।
शब्दस्याभिन्नमयतोच्चार्यत्वेनार्थालंकारत्वे 'प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ'
इत्यादौ शब्दभेदेऽप्यर्थालंकारत्वं तत्रापि प्रसज्यत इत्युभयत्रापि शब्दा-
लंकारत्वमेव । यत्र तु शब्दपरिवर्तनेऽपि न श्लेषत्वखण्डना, तत्र—

दिति । यथा लोके मौल्यादिगतं मुकुटादि मस्तकाद्यलंकारत्वेन व्यपदिश्यते तथा
काव्येऽपीत्यर्थः ॥ दूषयति—तदन्ये इति । शब्दाभेदादर्थश्लेष इति यदुक्तं तद्दूष-
यति—न चेति । दर्शनस्य प्रामाण्यान्भ्युपगमे त्वाह—किं चेति । कविप्रतिभया
कवीनामनुभवेन उद्दृक्कनाद् विषयीकरणात् । शब्दस्यान्वयालुम्बिपायित्वं प्रदर्श्य
व्यतिरेकानुविधायित्वं दर्शयति—विसदृशेति । बन्धे चेति चकारस्य वैचित्र्या-
भावाच्चैलन्वयः । ननु वैचित्र्यस्य शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन किमायातमत
आह—वैचित्र्यस्यैवेति । अलंकारत्वादलंकारनियामकत्वात् । अर्थमुखप्रेक्षि-
तया अर्थानुसंधानसापेक्षत्वेन अर्थालंकारत्वे अर्थालंकारत्वाङ्गीकारे । रसादि-
परत्वेन रसाद्युत्कर्षाभिप्रायप्रयोज्यत्वेन । शब्दभेदेऽपीति । 'विधौ' इत्यादौ
स्वरभेदाभावेन एकप्रयत्नेनैव शब्दद्वयोच्चारणादर्थद्वयप्रतीतिरिति भावः । उभयत्र

पुराणवार्ता इति तु युक्तम् ॥ तथा च शिवमहिम्नः स्तवे—'रथः क्षोणी यन्ता शतधृति-
रगेन्द्रो धनुरथो रथाद्भि चन्द्राकौ रथचरणपाणिः धर इति' ॥

1. शब्दार्थेति । पर्यायान्तरपरिवृत्तिसदृशत्वासदृशत्वाभ्यां शब्दाभेदात्त्वव्यवस्थिति-
रिति भावः ॥
2. दर्शनादिति । 'यावन्त एवमर्थाः रयुः शब्दास्तावन्त एव हि ।' इत्याद्युक्तिपूर्व-
कादित्यर्थः ॥
3. शब्दभेद इति । विधिविधुशब्दयोः पार्थक्येऽपीत्यर्थः ॥
4. श्लेषत्वेति । श्लेषत्वखण्डना श्लेषप्रसङ्गः ॥

१. 'अर्थ' इति नास्ति कश्चिदुक्तवचनो. २. 'लोके' इति मुद्रितपुस्तके नास्ति. ३. 'अर्थान्कार-
त्वे' इति पुस्तकान्तरे नास्ति.

‘स्तोकेनोन्नतिमायाति स्तोकेनायात्यधोगतिम् ।

अहो सुसदृशी वृत्तिस्तुलाकोटेः खलस्य च ॥’

इत्यादावर्थश्लेषः । अस्य चालकारान्तरविविक्तविषयताया अस्तं-
वाद्धिमानेष्वलंकारान्तरेष्वपवादत्वेन, तद्वाधकतया तत्प्रतिभोत्पत्तिहेतुत्व-
मिति केचित् ।

इत्थमत्र विचार्यते—समासोत्पद्यप्रस्तुतप्रशंसादौ द्वितीयार्थस्यान-
भिधेयतया नास्य गन्धोऽपि । ‘विद्वन्मानसहंस—’ इत्यादौ श्लेषगर्भे रूप-
केऽपि मानसशब्दस्य चित्तसरोरूपोभयार्थत्वेऽपि रूपकेण श्लेषो
वाध्यते । सरोरूपस्यैवार्थस्य विश्रान्तिधामतया प्राधान्यात्, श्लेषे ह्यर्थद्वय-

सभङ्गाभङ्गाश्लेषयो । नन्वेव श्लेषस्यार्थालंकारत्वोच्छेद इत्यत आह—यत्र
त्विति । स्तोकेनेति । सुवर्णादिगौरवप्रकर्षाप्रकर्षप्रकाशिका छुम्निन्ना शिखरश-
लाका तुलाकोटि । अत्र, स्तोकादिपदस्थानेऽल्पादिपदनिवेशेऽप्यर्थद्वयप्रतीतिरस्त्वैव ।
‘अयम्—’ इत्यादौ ‘वक्ष्यति’ इत्यादिपदस्थाने ‘धारयिष्यति’ इत्यादिपदनिवेशे
तु नार्थद्वयप्रतीतिरिति तत्र शब्दालंकारत्वमेव । इदानीं श्लेषस्यालंकारान्तरविवि-
क्तविषयत्वमुपपादयितुं परमत निराकरोति—अस्य चेति । श्लेषस्य चेत्यर्थः ।
विविक्तेति । विमुक्तेत्यर्थः । अपवादत्वेन असंभवविषयान्तरत्वेन तद्वाधक-
तया अलंकारान्तरवाधकतया तत्प्रतिभोत्पत्तिहेतुत्वमलंकारान्तरप्रतीतिजन-
कप्रतीतिविषयत्वम् । तथा च प्राथमिकप्रतीतिविषयत्वेन श्लेषस्य व्यपदेश एव,
न तु चरमप्रतीतिविषयस्यलंकारान्तरस्य व्यपदेश इति भावः ॥ श्लेषावाधान-
लंकारान्विशिष्य दर्शयति—इत्थमिति । तत्र प्रथमं समासोत्तनादे श्लेषवाच्यत्व-
भ्रम निराकरोति—समासोक्तीति । अस्य श्लेषस्य । गन्धोऽपि । अल्पप्रस-
ङ्गोऽपि । व्यञ्जनयैव तत्र द्वितीयार्थस्य प्रतीतिरिति भावः । ननु श्लिष्टरूपके
उभयार्थस्याभिधेयतया श्लेषवाध्यत्वमस्तीत्यत आह—विद्वदिति । विदुषा ज्ञानिना
मानसमेव मानस सरोविशेषस्तस्य हंस इत्यर्थः । श्लेषगर्भे श्लेषप्रतिभोत्पापिते ।
उभयार्थत्वेऽपि रूपरूपकोभयवाचकत्वेऽपि । श्लेषस्य वाध्यत्वप्रयोजक संभव-
द्धिषयान्तरत्व दर्शयति—सरोरूपस्यैवेति । एवकारेण चित्तरूपस्य व्यवच्छेदः ।
विश्रान्तिधामतया रूपकप्रतीतिपर्यवसानास्पदतया । प्राधान्यादिति ।

1. अलंकारेति । अलंकारान्तरेभ्यो विविक्तोऽपरापृष्टो विभिन्नो विषयो यस्य तस्य
भावस्तथा तस्याः । यत्र यत्र श्लेषो वर्तते तत्र तत्रान्योऽपि कश्चिदलंकार इति भावः ॥

2. विद्वदिति । ‘विद्वन्मानसहंस वैरिणमलासरोचदीप्तपुत्रे दुर्गामार्गणनीललोहित-
समित्स्तीकारवैश्वानर । सत्यप्रतिविधानदक्ष विजयप्राग्भावनीम प्रभो सात्रान्य वरवीर
वत्सदृशत वैरिणमुच्चैः क्रिया ॥’ इति संपूर्णं श्लोकः ॥

3. श्लेषेति । श्लेषस्यैव व्यपदेश इत्यन्वयः ॥

स्यापि समकक्षत्वम् । 'संनिहितबालान्धकारा भास्वन्मूर्तिश्च' इत्यादौ विरोधाभासेऽपि विरुद्धार्थस्य प्रतिभातमात्रस्य प्ररोहाभावात् श्लेषः । एवं पुनरुक्तवदाभासेऽपि । २५५२६/१५२५२३

तेन 'येन ध्वस्त—' इत्यादौ प्राकरणिकयोः, 'नीतानाम्—' इत्यादा-
वप्राकरणिकयोरेकधर्माभिसंबन्धात्तुल्ययोगितायाम्,

'स्वेच्छोपजातविषयोऽपि न याति वक्तुं

देहीति मार्गणशतैश्च ददाति दुःखम् ।

मोहात्समुत्क्षिपति जीवनमप्यकाण्डे

कण्टं प्रसूनविशिवः प्रभुरल्पबुद्धिः ॥ ५२५२१५१

इत्यादौ च प्राकरणीकाप्राकरणिकयोरेकधर्माभिसंबन्धाद्दीपके,

अर्थयोः समकक्षत्वाभावोपपादकं समकक्षत्वं परस्परनिरपेक्षतया प्रधानत्वम् । तथा चार्थद्वयस्य समकक्षत्वे' श्लेषस्य विषयः संभवति । प्रकृते तूद्देश्यविधेयभावेन गुण-
प्रधानभावापेक्षितया तुल्यकक्षलाभावाद्दूपकेण श्लेषो बाध्यते । अन्यथा छिद्यपर-
म्परितरूपकस्य निर्विषयतापत्तेरिति भावः । नन्वेवमपि विरोधाभासोच्छेदस्वन
समकक्षार्थद्वयस्याभिधानेन श्लेषस्य निर्वाधप्रसरत्वादित्यत आह—संनिहितेति ।
संनिहितो बालः केश एवान्धकारो यत्र सा, भास्वन्मूर्तिर्देहीप्यमानशरीरा । अथ
संनिहितनवीनान्धकारा सूर्यस्वरूपा चेति विरोधः ॥ प्रतिभातमात्रस्य पदार्थस्मृ-
तिविषयत्वैव । प्ररोहाभावादयोग्यत्वेन शब्दानुभवाभावात् । तथा चार्थद्वयस्य
शब्दानुभवेऽपि श्लेषस्य विषयसमवाहुत्सर्गत्वम्, विरोधाभासस्यायोग्यतया शब्दा-
नुभवाभावेऽपि विषय इत्यपवादत्वमिति भावः ॥ पुनरुक्तवदाभासेऽपीति ।
द्वितीयार्थस्य पुनरुक्ततया शब्दानुभवो न भवतीति भावः । ननु तर्हि के श्लेषबाध्या
इत्यपेक्षायामाह—तेनेति । समासोक्त्यादौ श्लेषस्य प्रसङ्गाभावादेव बाध्यत्वासं-
भवेनेत्यर्थः । प्राकरणिकयोरित्येकधर्माभिसंबन्धादित्यप्रेणान्वयः । माधवोमा-
धरयो रक्षणोपयोगित्वेन प्राकरणिकत्वम् । अप्राकरणिकयोरिति । पद्मसृगवि-
शेषयोरुपमानत्वेऽप्राकरणिकत्वमिति भावः । तुल्ययोगितायामिति विद्यमाना-
यामपीत्यप्रेणान्वयः ॥ स्वेच्छेति । दुर्मतिराजसेवकस्योक्तिरियम् । प्रसूनविशिवः
कामः, अल्पबुद्धिश्च प्रभुः । कण्टं वृद्धेतु । कण्टहेतुत्वमुपपादयति पादत्रयेण—
स्वेच्छया उपजाता उपपन्ना विषया उपभोगवाधनद्रव्याणि यस्य सः । न याति
विषयान्नुभवति । गत्यर्थानां शानार्थत्वात् । मार्गणशतैर्यच्चकसमूहैर्देहीति वक्तु-
मर्थात्तेश्चो दु ख ददाति । महाबुद्धिस्तु देहीति वचनं विनैव याचकेभ्यो धनं
ददातीति भावः । मोहादपरधमभावात् समुत्क्षिपति हरति । अकाण्डे अकाण्डे ॥

1. तेनेति । विशेषविषयकालंकारान्तरेः श्लेषस्य बाध्यत्वेनेत्यर्थः ॥

१. 'इत्यत्र च' प. २ 'एकधर्माभिधानसंभवत्' क.

साहि० ४२

‘सकलकलं पुरमेतज्जातं संप्रति सुधांशुविन्धमिव ।’

इत्यादौ चोपमायां विद्यमानायामपि श्लेषस्यैतद्विषयपरिहारेणासंभवाद् एषां च श्लेषविषयपरिहारेणापि स्थितेरेतद्विषये श्लेषस्य प्राधान्येन चमत्कारित्वप्रतीतिश्च श्लेषेणैव व्यपदेशो भवितुं युक्तः । अन्यथा तद्व्यपदेशस्य सर्वथाभावप्रसङ्गाच्चेति ॥

अत्रोच्यते—न. तावत्परमार्थतः श्लेषस्यालंकारान्तराविविक्तविषयता ‘येन ध्वस्त—’ इत्यादिना विविक्तविषयत्वात् । न चात्र तुल्ययोगिता, तस्याश्च द्वयोरप्यर्थयोर्वाच्यत्वनियमाभावात् । अत्र च माधवो-माधवयोरेकस्य वाच्यत्वनियमे परस्य व्यङ्ग्यत्वं स्यात् ।

किं च । तुल्ययोगितायामप्येकस्यैव धर्मस्यानेकधर्मिसंबन्धितया प्रतीतिः । इह त्वनेकेषां धर्मिणां पृथक्पृथक्धर्मसंबन्धितया । ‘सकलक-

कामपक्षे—स्वेच्छं यथेष्टमुपजाताः संभवन्तो विषया लक्ष्याणि यस्य सतः । देहीति शरीरीति वक्तुं योग्यतां न याति न प्राप्नोति । मार्गणशतैः शरसमूहैः मोहान्मोहं विधाय । अशरीरोऽपि संभवद्बहुलक्ष्योऽपि कस्यैचिन्मार्गणशतैर्दुःखं ददाति । लक्ष्येषु विभज्य यदि शरान् क्षिपेत्तदा एकस्य वेधने शरशतासंभवादुःखातिशयो न भवतीति भावः । अत्र स्मरस्योपमानत्वेनाप्राकरम्भिकत्वम्, राज्ञ उपमेयत्वेन प्राकरणिकत्वम् ॥ दीपके इति । विद्यमानेऽपीति लिङ्गविपरिणामेनान्वयः ॥ सकलकलं कोलहलसहितम् । अथ च सकल्य समग्रा कल्य यस्य तादृशम् ॥ एतद्विषयेति । तुल्ययोगितादिविषये इत्यर्थः । एषां तुल्ययोगितादीनाम् ॥ अन्यथा एतद्विषये श्लेषानङ्गीकारे ॥ एतन्मते दोषं र्प्रदर्श्य सिद्धान्तमाह—अत्रोच्यते इति । विविक्तविषयत्वात् अलंकारान्तरपृथक्कृतविषयत्वात् । अत्र ‘येन ध्वस्त—’ इत्यादिश्लेषविषये । तस्यास्तुल्ययोगितायाः । एतदीपकस्याप्युपलक्षणम् । अर्थयोर्वाक्यार्थयोः । वाच्यत्वनियमाभावादिति । एकस्य वाच्यत्वनियमादिति तात्पर्यार्थः । न च ‘वेद्यः स्वभावमधुरा वहन्लो रगमुल्बणम् । दशो बल्लथ कर्पन्ति कान्ताभिः प्रेषिता. प्रियम् ॥’ इत्यादौ तुल्ययोगितायां द्वितीयार्थस्यापि वाच्यत्वेन कथमेकस्यैव वाच्यत्वमिति वाच्यम् । ये तु ‘दुर्गालङ्कितविग्रहः—’ इत्यादौ (६९५.) पदपरपठ्या द्वितीयार्थस्यापि वाच्यत्वमङ्गीकुर्वन्ति, तेषां मत इत्यर्थः । अत्र चेति । ‘येन ध्वस्त—’ इत्यादौ तुल्ययोगितानुरोधेनैकस्य वाच्यत्वनियमो वाच्यत्वथा सत्यपरस्य व्यङ्ग्यत्वापत्त्वा श्लेषस्य विषयो न स्यादिति भावः ॥ ननु पदपरपठ्यापक्षे द्वयोरप्यर्थयोर्वाच्यत्वमत आह—किं चेति । इह तु श्लेषे तु । पृथक्पृथक्धर्मसंबन्धितया प्रतीतिरित्यन्वयः । अलंकाराणां यो यत्प्रतीतिजन्यप्रतीतिविषयः स तद्वाच्य इति नियमाभिप्रायेण श्लेषस्य वाच्यत्वमुपमाया प्रसङ्ग निषेधयति—सकलकल-

१. 'इह तु'—क.ख. २. 'वहन्तया' घ. ३. 'वहन्तया' ङ. ४. 'दोष विज्ञानस्याह' इति सुप्रकान्तरे. ५. (रजा) इति सुप्रितपुच्छके. ६. 'पदपरानर्थ' इत्यधिकं सुप्रकान्तरे.

लम्—' इत्यादौ च नोपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः । पूर्णोपमाया निर्वि-
पयत्वापत्तेः 'कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतत्' इत्याद्यस्ति पूर्णोपमाया वि-
पय इति चेत् । न । यदि 'सकल-' इत्यादौ शब्दश्लेषतया नोपमा
तत्किमपराद्धं 'मनोज्ञम्' इत्यादावर्थश्लेषेण ।

'सुकुटमर्थालंकारावेतावुपमासमुच्चयौ, किं तु ।

आश्रित्य शब्दमात्रं सामान्यमिहापि संभवतः ॥'

इति रुद्रटोक्तदिशा गुणक्रियासाम्यवच्छब्दसाम्यस्याप्युपमाप्रयोजक-
त्वात् । ननु गुणक्रियासाम्यस्यैवोपमाप्रयोजकता युक्ता, तत्र साधर्म्यस्य
वास्तवत्वात् । शब्दसाम्यस्य तु न तथा, तत्र साधर्म्यस्यावास्तवत्वात् ।
ततश्च पूर्णोपमाया अन्यथानुपपत्त्या गुणक्रियासाम्यस्यैवार्थश्लेषविषयत-

मित्यादौ चेति । श्लेषो नोपमाबाधक इति भावः । तत् तदा । शब्द-
मात्रं सामान्यमाश्रित्वापीहलंकारमध्ये संभव इत्यन्वयः । यद्यपि 'सकल-
कलम्-' इत्यादावैकप्रयत्नेन शब्दद्वयोत्पत्त्या शब्दस्याप्येकत्वं न संभवति, तथा-
प्येकानुपूर्व्यवच्छिन्नत्वेन शब्दयोरेकत्वप्रतिभास इति भावः । समुच्चयालंकारे एक-
धर्माभिसंबन्धस्य निवेशाभावात्तत्समुच्चयपदमत्र तुल्ययोगितापरं दीपकपरं च
तयोस्तत्संभवात् । नन्वेवं 'किं च तुल्ययोगितायाम्-' इत्यादिना श्लेषतुल्ययोनि-
तयोर्वा विषयविभागः कृतः स न संगच्छते 'येन ध्वस्त-' इत्यादावपि शब्दरूपै-
कधर्मसंबन्धस्य सत्त्वेन तुल्ययोगिताया विषयसंभवादिति चेत् । सत्यम् । यत्रानेक-
स्यैकधर्मसंबन्धावगमे द्विवचनबहुवचनचमत्कारपेक्षा तत्रैव दीपकतुल्ययोगितयो-
र्विषयः । 'येन ध्वस्त-' इत्यादौ तु द्विवचनाद्यपेक्षाविरहेण तुल्ययोगिताया विषय
एव नास्ति । एवं ययोरेकधर्मसंबन्धस्तयोरनेकप्रयत्नोच्चार्यपदवाच्यत्वं दीपकतुल्य-
योगितालक्षणे निवेशनीयमतो नातिप्रसङ्गः । एवं च 'श्लेच्छोपजातविषयोऽपि-'
इत्यादिदीपकस्य 'किरणा हरिणाइत्य-' इत्यादि, 'विकसत्क्षेत्रनीलाब्जे-' इत्यादि च
तुल्ययोगितायाश्च विषय इति प्येयम् । गुणक्रियासाम्यवद्गुणक्रियासाम्यस्यैव ।
तत्र गुणक्रियासाम्यप्रयुक्तोपमायाम् । यास्तथात्वाद् यत्तु उपमेयत्वात् । न
तथा नोपमाप्रयोजकता । तत्र शब्दसाम्यप्रयुक्तोपमायाम् । साधर्म्यस्य शब्द-
रूपसामान्यस्य धर्मस्य । अथास्तवत्वाद् उपमानोपमेयरूपवस्तुनोरसमवेत-

1. कमलेति । 'कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतत्कचित्तरान्' इत्यत्र मनोज्ञत्वलक्षणस्य
गुणस्य, मत्तशब्दगुणयाः क्रियायाः, गुणक्रिययोर्वा साम्यात्पूर्णोपमाविषयोऽस्तीत्यर्थः ॥
2. मनोज्ञमिति । मनोज्ञरवस्तोपमानोपमेयरूपवस्तुनोरसमवेतत्वोः कमलमुखयोर्भेदेन विद्यमानार्थ-
श्लेष इत्यर्थः ॥

१. 'रुद्रटोक्त' क. २. 'च' इति नास्ति प. पुस्तके. ३. 'उपमेय' घ. ४. 'विषयता' घ.
५. 'यत्र' यन्निर्देशविषयनोच्चार्यपदवाच्यत्वात् द्विवचनबहुवचनयोः इति रुद्रटपुस्तके. ६. 'यत्र
च पूर्णोपमेयरूपे च लक्ष्यार्थ' इति रुद्रटपुस्तके पाठः. ७. 'यत्र' इति रुद्रटपुस्तके.

या परित्यागे पूर्णोपमाविषयतायुक्ता, न तु 'सकल-' इत्यादौ शब्दसाम्यस्यैवेति चेत्, न । 'साधर्म्यमुपमा' इत्येवाविशिष्टस्योपमालक्षणस्य शब्दसाम्याद्वावृत्तेरभावात् । यदि च शब्दसाम्ये साधर्म्यमवास्तवत्वान्नोपमाप्रयोजकम्, तदा कथं 'विद्वन्मानस-' इत्यादावाधारभूते विचादौ सरोवराचारोपो राजादेर्हसाधारोपप्रयोजकः ।

किञ्च । यदि वास्तवसाम्य एवोपमाङ्गीकार्या, कथं त्वयापि 'सकल-कल-' इत्यादौ बाध्यमूतोपमाङ्गीक्रियते । किञ्च । अत्र श्लेषस्यैव साम्यनिर्वाहकता, न तु साम्यस्य श्लेषनिर्वाहकता । श्लेषबन्धतः प्रथमं साम्यस्यासम्भवात् । इत्युपमाया एवाङ्गित्वेन व्यपदेशो ज्यायान् 'प्रधानेन हि व्यपदेशा भवन्ति' इति न्यायात् ।

ननु शब्दालंकारविषयेऽङ्गाङ्गिभावसंकरो नाङ्गीक्रियते तत्कथमत्र श्लेषोपमयोरङ्गाङ्गिभावः संकर इति चेत्, न । अर्थानुसंधानविरहिण्यनुप्रासादावेव तथानङ्गीकारात् । एवं दीपकादावपि ज्ञेयम् ।

'सत्पक्षा मधुरगिरः प्रसाधिताशा मदोद्धतारम्भाः ।

निपतन्ति धार्तराष्ट्राः कालवशान्मेदिनीपृष्ठे ॥'

त्वात् । ततश्च शब्दसाम्यस्योपमाप्रयोजकत्वायोगाच्च । अवशिष्टस्य वास्तव-त्वरूपविशेषरहितस्य । उपमालक्षणस्य काव्यप्रकाशाद्युक्तस्य । तथा च येन केनापि संबन्धेनोपमानोपमेयवृत्तिधर्म उपमा, न तु समवायसंबन्धेनेति नियमः । शब्दस्योप-स्थाप्यत्वसंबन्धेनोपमानोपमेयवृत्तित्वेनोपमाप्रयोजकत्वमक्षतमिति भावः । उपमानो-पमेययोरभेदप्रतीतिरूपक्रमिल्यभिप्रायेणाह—यदि चेत्ति । आधारभूते विषय-रूपे ॥ ननु श्लिष्टपदनिबन्धनपरम्परितरूपकान्यधानुपपत्त्या तत्र तथा कल्पनीयम्, न तूपमायामिल्यत आह—किं चेत्ति । कथमिति । तदेति शेषः । श्लेषस्या-लंकारान्तरप्रतिभोत्पत्तिहेतुत्वेन तेनैव व्यपदेश इति यदुक्तं तदूपयति—किं चात्रेति । अङ्गित्वेन साध्यतया प्रधानत्वेन । तथा च श्लेषस्य प्रथमोपस्थित-त्वेऽपि साधनत्वेनाप्रधानतया तेन व्यपदेशो नोचित इति भावः । तथानङ्गी-कारात् अङ्गाङ्गिभावसंकरानङ्गीकारात् । श्लेषस्य शब्दालंकारत्वेऽप्यर्थानुसंधान-सापेक्षत्वादुपमाङ्गत्वमक्षतमिति भावः । एवमिति । यथा एकशब्दत्वेनोपमा स्वीकृत्य तस्या एव प्राधान्यव्यपदेशस्तथा दीपकादावपीत्यर्थः । आदिपदानुत्य-योगितापरिमहः ॥ 'सत्पक्षा -' इत्यादौ केचिदुपमाध्वनिं केचिच्च श्लेषं स्वीकुर्यन्ति, तदुभयमपि नोचितमित्याह—सत्पक्षा इति । सन्तः पक्षाः पक्षाणि येषां ते ।

१. 'इसाधारोपरूपकः' इति घ. २. 'अङ्गीकर्तव्यः' क; 'तदा' इत्यधिक प-पुलके. ३. 'अङ्गी-कर्तव्यः' क. ४. 'हि' इति नास्ति घ पुलके. ५. 'इत्युक्तनयात्' घ ६. 'तथा च-इत्यादिः'-सर्वेण राघवनेन' इत्यन्तः पाठः पुलकन्तरे नास्ति.

अत्र शरद्वर्णनया प्रकरणेन धातराष्ट्रादिशब्दानां हंसाद्यर्थाभिधाने नियमनाहुयोधनादिरूपोऽर्थः शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिः । इह च प्रकृतप्रबन्धाभिधेयस्य द्वितीयार्थस्य सूच्यतयैव विवक्षितत्वादुपमानोपमेयभावो न विवक्षित इति नोपमाध्वनिर्न वा श्लेष इति सर्वमवदातम् ।

पद्माद्याकारहेतुत्वे वर्णानां चित्रमुच्यते ।

आदिशब्दात्खङ्ग-मुरज-चक्र-गोमूत्रिकादयः । अस्य च तथाविधलिपिसंनिवेशविशेषवशेन चमत्कारविधायिनामपि वर्णानां तथाविधश्रोत्राकाशसमवायविशेषवशेन चमत्कारविधायिभिर्वर्णैरभेदेनोपचाराच्छब्दालंकारत्वम् । तत्र पद्मवन्धो यथा मम—

‘मारमासुपमा चारुरुचा मारवधूत्तमा ।

मात्तधूर्ततमावासा सा वामा मेऽस्तु मा रमा ॥’

प्रसाधिताशा अलंकृतदिशः । मदेन शरदकालकृतचित्तविकारविशेषेण उद्धत आरम्भ आरवो वेपाम् । ‘रभि शब्दे’ इत्यस्य रूपम् । धातराष्ट्रा हंसविशेषाः । कालवशात् शरत्कालवशात् । वर्षासु हंसा मानसे सरसि तिष्ठन्ति, शरदि पृथिवी-मागच्छन्तीति प्रतिद्धिः ॥ पक्षे—सत्पक्षाः उत्तमसहायाश्च ते अमधुरगिरथेति समासः । प्रसाधिताशा वशीकृतदिशः । यद्वा प्रकृष्टं साधिता आशाः स्वेच्छा-विषया येः । अथवा प्रसाधिता, धृता आशा जयेच्छा यैस्ते । मदेन गर्वेण उद्धता आरम्भा युद्धायाडम्बरा वेपा ते । धातराष्ट्राः धृतराष्ट्रपुत्राः । कालव-शान्मृत्युकालवशात् ॥ नियमनाभियन्त्रणात् । ध्वनिर्व्यङ्ग्यः । न चा श्लेष इति । प्रकरणनियमेन द्वितीयार्थस्थानाभिधेयत्वादिति हेतुरत्र श्लेष्यः ॥ चित्रा-रूपमलम्भरमनेऽभिधमाह—पद्मादीति । पद्माद्याकारवर्णसंज्ञोमजनकत्व इत्यर्थः ॥ गोमूत्रिकादय इति । आदिपदेन काकपद्यादयो प्राज्ञाः । ननु श्रोत्रसम्बन्धानां जन्यवर्णानां पद्माद्याकारजनकत्वरूपचित्रालंकारभावात्कथमस्य शब्दालंकारत्वम-तत्त्वदुपपादयति—अस्य चेति । चित्रालंकारस्येत्यर्थः । तथाविधस्य पद्मा-दिसदृशस्य लिपीनां वर्णसंस्थानानां संनिवेशविशेषस्य रचनाविशेषस्य वशेन चमत्कारविधायिनां वक्तृविसयकारिणां वर्णानां तथाविधः श्रोत्राकाशसमवा-यविशेषः फणंरन्प्रसवन्धविशेषः तद्वशेन चमत्कारविधायिभिः श्रोत्रविसयकारि-भिः । एवं च पद्माद्याकारलिपिसंनिवेशविशेषमालोक्य वषा ये वर्णा उच्चार्यन्ते तरेव श्रोतृणां श्रोत्रे पद्माद्याकारवर्णसंज्ञोमो जन्यते । कार्यकारणयोर्भेदोपचारेण जन्यवर्णानामपि चित्रालंकारसंभव इति भावः ॥ मारमेति । सा वामा मनोरमा

एयोऽष्टदलपत्रबन्धो दिग्दलेषु निर्गमप्रवेशाभ्यां श्लिष्टवर्णः, किंतु

स्त्री ने ममास्तु । रमा गास्तु । कीदृशी । मारनास्तुपमा मारस्य कामस्य मा
 लक्ष्मीः सेव सुपमा परमा शोभा यस्याः सा । चातुर्वचा मनोरमकान्त्या मार-
 वधा रतेरप्युत्तमा । मात्तधूर्ततमावासा शयुहीतधूर्ततमगृहा ॥ श्लिष्टवर्णः
 अनुलोमप्रतिलोमपाठेनैकरूपाक्षरः । अन्यथा क्वचित्प्रवेशः क्वचिन्निर्गम इत्यपि
 श्लिष्टवर्ण एव । अत्राष्टसु दिक्षु वितताष्टदलं पत्रं लेख्यम्, तत्कर्णिकायां श्लोकस्य
 प्रथममक्षरं लेख्यम्, ततः पूर्वादिदलेषु प्रदक्षिणक्रमेण द्वौ द्वौ वर्णौ लेख्यौ । एवं
 सप्तदशभिरक्षरैः पत्रं भवति । तत्र कर्णिकास्थवर्णोपक्रमेण प्राच्यदले निर्गमेनापे-
 यदले प्रवेशेन दक्षिणदले निर्गमप्रवेशाभ्यां नैर्ऋतदले निर्गमेन पश्चिमदले निर्गम-
 प्रवेशाभ्यां वायव्यदले प्रवेशेन उत्तरदले निर्गमप्रवेशाभ्यां ईशानदले निर्गमेन
 प्राच्यदले पथात्प्रवेशेन श्लोकः पाठ्यः । तदुक्तम्—'वर्णद्वयेन वैकैकं दलभूत-
 दलाष्टकम् । सर्वोत्तरायवर्णेन पत्रं स्यात्कृतकर्णिकम् ॥' इति । सप्तवन्धो यथा—
 'मारारिशकरामेभमुत्तरसाररंहसा । सारारब्धस्तवा, नित्यं तदातिहरणक्षया ॥
 माता नतानां, संघट्टः श्रियां, चाधितसंभ्रमा । मान्याध, सीमा रामाणां, सं मे
 दिद्यादुमाद्रिजा ॥' अस्यार्थः—उमा अद्रिजा मे मद्यं सं कल्याणं दिद्यात्
 दद्यात् । कीदृशी । मारारिः शिवश्च, शक्रश्च, रामश्च इभमुखो गणेशश्च, तैरासर-
 रंहसा वृष्टिकणरीत्या नित्यमारब्धस्तवा । पुनः कीदृशी । सारा श्रेष्ठा । तेषां
 स्तुवतां शिवादीनां आर्तेः पीडयाः हरणे क्षमा । नतानां प्रणतानां माता मातेव
 पालयित्री । श्रियां संपदां संघट्टः संमेलनस्थानम् । चाधितसंभ्रमा निरुद्धेणा, सम्य-
 श्चमरहिता । रामाणां नारीणां परकृष्णा । 'अद्रिजा' इत्यत्र 'आद्रिजा' इति पाठे
 आयेत्यर्थः ॥ अनेन श्लोकद्वयेन सप्तवन्धः प्रस्वीर्यते । तत्र मुष्टेरुपर्यधः शाखा-
 द्वयम् । उपरि शाखाचतुष्पथे प्राथमिकं 'मा' कारं विन्यस्य तिर्यग्ध-क्रमेण 'रारि-'
 इत्यादि 'इ' करान्ताश्चतुर्दश वर्णाश्चसेदित्येका धारा । ततः सप्तशिखायां 'रा'
 इति श्लिष्टम् । ततस्तिर्यग्ध्वंक्रमेण 'रारन्ध-' इत्यादिवर्णचतुर्दशकं विन्यस्यापरां
 धारां कुर्यात् । इत्येषा पट्टिका । 'मा' कारः पूर्वं 'मा' कारं प्रविष्टः । एवमग्रेऽपि
 तत्रैव प्रविष्टं कल्पयित्वा दक्षिणशाखायां, 'ता' इत्यादिवर्णसप्तकं विन्यस्य वामशा-
 खायां तिर्यग्ध्वलोमेन 'धि' कारादिवर्णसप्तकं लिखेत् । 'मा' कारचतुष्पथे प्राथमिक-
 'मा' कारं प्रविष्टः । ततस्त्वमेव 'मा' कारमारभ्याधोऽधो 'न्यामसी' इति त्रयो वर्णौ
 मुष्टौ लेख्याः । ततोऽधधतुष्पथमध्ये तदन्तिम्-'मा' कारं विन्यस्य तद्दक्षिणशाखायां
 'रामाणां सं' इति चतुरो वर्णान्विन्यस्येत् । ततो वामशाखायां विलोमेन 'मे
 दिद्याद्' इति चतुरो वर्णां लिखेत् । 'मा' कारोऽधधतुष्पथस्थ 'मा' कारं प्रविष्टः ।
 ततो मुष्टेरधः त्सारुके 'द्रिजा' इति 'द्रिजा' इति वा वर्णद्वयं लेख्यमिति सप्तनि-
 स्पत्तिः ॥ मुरजपन्धो यथा—'रा सेनागमनारम्भे रसेनासीदमारता । तारनाद-
 जना भित्तपीरजागमनानना ॥' अत्र पट्टिकचतुष्टयेन लिखितस्य पादचतुष्टयस्याप-
 क्रमेण यथाक्रमं प्रथमाद्वितीयचतुर्विधचतुर्षोऽप्येकक्रमेण पत्रमपठसप्तनाष्टमान्यवर्णान्य-

1. मत्तति । मत्तपीरजागमिति क्रियाविशेषणम् ॥

विदिग्दलेष्वन्यथा, कर्णिकाक्षरं तु श्लिष्टमेव । एवं खङ्गबन्धादिकमप्यु-
ह्यम् । काव्यान्तर्गडुभूततया तु नेह प्रपश्यते ।

रसस्य परिपन्थित्वान्नालंकारः प्रहेलिका ॥ १३ ॥

उक्तिवैचित्र्यमात्रं सा च्युतदत्ताक्षरादिका ।

च्युताक्षरा दत्ताक्षरा च्युतदत्ताक्षरा च । उदाहरणम्—

‘कूजन्ति कोकिलाः साले यौवने फुल्लमम्बुजम् ।

किं करोतु कुरङ्गाक्षी वदनेन निपीडिता ॥’

हीत्वा प्रथमः पादः । द्वितीयात्प्रथमं प्रथमाद्वितीयतृतीयौ द्वितीयाच्चतुर्थपञ्चमौ
प्रथमात्पष्ठसप्तमौ द्वितीयादष्टमं गृहीत्वा द्वितीयः पादः । तृतीयात्प्रथमं तुर्याद्
द्वितीयतृतीयौ तृतीयाचतुर्थपञ्चमौ तुर्यात्पष्ठसप्तमौ तृतीयादष्टमं गृहीत्वा तृतीयः
पादः । पादचतुष्टयस्योर्ध्वक्रमेण प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थानधःक्रमेण पञ्चमपष्ठ-
सप्तमाष्टमान्गृहीत्वा चतुर्थः पादः पाठ्य एवं मुरजसिद्धिः ॥ चक्रबन्धो विदग्ध-
मुपमण्डने, गोमूत्रिवाबन्धो दण्डिनि ज्ञेयः । एवमन्येऽपि मुसल-शूल-शक्ति-
हल-चतुरङ्ग-पीठ-रथ-नुरग-गज-पाठ्यादयो बोध्याः । एवं वर्णानामनुलोमप्रतिलोम-
पाठादिना एकरूपपदोच्चयहेतुत्वेऽपि सर्वतोभद्रादिनामकश्चिन्नालंकारो वेदितव्यः ॥
काव्यस्यान्तर्गडुभूततया अन्तर्गडुवदकित्त्करत्वेन । इह काव्यालंकारविचारप्र-
करणे ॥ दण्ड्यादिभिरुक्तं प्रहेलिकायामलंकारत्वं दूषयति—रसस्येति । रसबोध-
स्वेलर्धः । परिपन्थित्वाद्विलम्बकत्वात् । तथा च प्रत्युत दोषलक्षणाक्रान्ततया
प्रहेलिका काव्ये नोपादेयेति भावः । ननु तर्हि प्राचीनैः किमिललंकारप्रकरणे
प्रहेलिका प्रपञ्चितेत्यत आह—उक्तीति । वैचित्र्यमात्रं वैचित्र्यमात्रं प्रयोजकम् ।
तथा च वैचित्र्यमात्रप्रयोजकत्वेनालंकारसाम्यात्तत्रालंकारपदप्रयोगो गौण एवेति ।

१. काव्यान्तरिति । गडुर्भन्धिरिति सांप्रदायिकाः । यथेष्टुर्ध्वणदद्यात् प्रन्थी
रसस्यवधायकस्यैव काव्ये चित्रादीति परमार्थः ॥

२. रसस्येति । अत एव भोजराजेनाप्युक्तम्—‘प्रहेलिका सङ्कल्पः सापि योदा
च्युताक्षरा । दत्ताक्षरोभयं मुष्टिबिन्दुमल्यधैवलपि ॥ क्रीडागोधीविनोदेषु तद्गौरातीर्ण-
मन्त्रे । परन्वामोहने चापि सोपयोगाः प्रहेलिकाः ॥’ इति । एवमन्तःप्रश्न-वहिःप्रश्न-
वहिरन्तःप्रश्न-जातिप्रश्न-वृष्टप्रश्न-वचनप्रश्न-प्रश्नोऽपि श्रीबासायोपयोगिनः । एतेषां बन्धवि-
शेषाणां प्रपञ्चः सरस्वतीकण्ठाभरण-काव्यालंकारादौ द्रष्टव्यः ॥

३. उदाहरणमिति । यथा वा—‘तदा धुनेन वर्षस्य समदः सदितः पदम् । रेजे
रतुवनयः साक्षात्प्रवेदी क्षामतः ॥’ अत्र यथेष्टाभ्यां मायापहारदानाभ्यां श्लोकद्वयमुदा-
हरते—‘तदाधुनेन वर्षस्य समदः सदितः पदम् । रेजेऽस्तवनयः साक्षात्प्रवेदे क्षामतः ॥
तदेधुनेन वर्षस्य सामदः सदितः पदम् । रेजे रतुविनयः साक्षात्प्रवेदारोधिगामृतः ॥’

१. मुद्रितपुस्तके तु ‘काव्यान्तर’ इत्यदिपद्यं ‘काव्यान्तर्गडुभूता वा का तु नेह प्रपश्यते’ इति
श्लोकस्यं व्रीतम्. २. ‘वैचित्र्यमात्रप्रयोजक’, न तु ‘रसस्यप्रयोजक’ इति मुद्रितपुस्तके.

तत्र 'रसाले' इति वक्तव्ये 'साले' इति 'र' च्युतः । 'वने' इत्यत्र 'यौवने' इति 'यौ' दत्तः । 'वदनेन' इत्यत्र 'मदनेन' इति 'म' च्युतः 'व' दत्तः । आदिशब्दात्क्रियाकारकगुत्यादयः । तत्र क्रियागुप्तिर्यथा—

‘पाण्डवानां समामध्ये दुर्योधन उपागतः ।
तस्मै गां च सुवर्णं च सर्वाण्याभरणानि च ॥’

अत्र 'दुर्योधनः' इत्यत्र 'अदुर्योऽघनः' इति । 'अदुः' इति क्रिया-
गुप्तिः । एवमन्यत्रापि ।

अथावसरप्राप्तेष्वर्थालंकारेषु सादृश्यमूलेषु लक्षितव्येषु तेषामप्युपजी-
व्यत्वेन प्राधान्यात्प्रथममुपमाहा—

भावः ॥ वन इति । वक्तव्य इत्यन्वयः ॥ एवमिति । कारकसंबोधनगुत्यादाव-
प्येवमुदाहार्यमित्यर्थः । तत्र 'दुर्योधन उपागतः' इत्यत्र 'योऽघन उपागतः' इति
कर्तृपदं गुप्तम् । यथा वा—'ब्राह्मणेभ्यो नदीतीरे वस्त्राण्याभरणानि च । ददाति
गा हिरण्यं च वसुधां च द्रुतं व्रज ॥' अत्र 'ब्राह्मण' इति संबोधनपदम्, 'इभ्यः'
इति कर्तृपदम्, संप्रदानभ्रमजनकत्वाद् गुप्तम् ॥ एवमेकद्वित्रिचतुःस्वरनियमो-
ऽप्युक्तिवैविध्यमेव । क्रमेण यथा—'करपद्मलसचक्रनक्रप्रस्तगजग्रह । भक्तभग्न्य
भरव्यस्य मग व्यसनमर्दय ॥', 'श्रीश्रीती हीकीती धीनीती गी.श्रीती । एधेते दे
द्वे वे ये नेने देवेशे ॥' 'क्षिति विजिति स्थिति विहितिव्रतरतयः परगतयः । उरु
रुधुर्गुरु दुधुर्बुधि कुरवः खमरिकुल्म् ॥', 'आन्नायानामाहान्ला वाग्गीतीरीतीः
श्रीतीभीतीः । भोगो रोगो मोक्षो मोहो ध्येये धेच्छे देशे क्षेमे ॥' एवमेकादिचतुःपर्य-
न्तवर्णस्थाननियमानामुदाहरणानि दण्डिनि द्रष्टव्यानि ॥ अर्थालंकारानिरूपयितुमुपमा-
निरूपणस्य प्राथमिकत्वे हेतुमाह—अथेति । शब्दालंकारानिरूपणानन्तरमित्यर्थः ।
अवसरप्राप्त्या अवसरसंगत्या निरूपणयोग्येषु अर्थालंकारेषु मध्ये सादृश्यमूलेषु
सादृश्यप्रतिभोत्थापितेषु स्मरणादिषु लक्षितव्येषु निरूपणीयेषु तेषां सादृश्यमूला-
लंकाराणामुपजीव्यत्वेन उत्थापकत्वेन प्राधान्यात्प्रथममुपमां निरूपयतीत्यर्थः ।

वर्यस्य प्रार्थनीयस्य पदम् । ततः सर्वं लभ्यत इत्यर्थः । समशब्दः सर्वपर्यायः । सममति
वेषा वे समिनः सर्वेश्वरा देवास्तान्यति खण्डयति यः । सहतः सहिष्णोः पदम् । अस्तरल-
कस्तनयोऽन्धको येन । अन्धकस्य तत्पुत्रत्वात् । नयस्य वेदे ज्ञाने सति क्षणमतिनिहतकु-
बुद्धिः । अथवैव विपर्ययः—ईक्षणेन वर्यस्य पदं दर्शनमात्रेणाभीष्टप्रदः । सहतिः सह शत्रु-
हिंसया वर्धते स्तुतिर्नयो यस्य । नयवादेनोक्षितं तिकं स्तुतमशृतं येन सः ॥

१. क्रियेति । क्रियाकारकगुत्यादीनां विशेषोदाहरणानि मदीयमित्र-पण्डित-काशिनाथ-
सकलिते सुभाषितरत्नभाण्डागारे द्रष्टव्यानि ॥

साम्यं वाच्यमवैधर्म्यं वाक्यैक्य उपमा द्वयोः ॥ १४ ॥

एवं च हेतुता संगतिर्दर्शिता ॥ साम्यमिति । वाक्यस्यैकत्वे सति द्वयोः साम्य-
मुपमेयत्वव्ययः । साम्यं साधर्म्यं गुणक्रियादिरूपम् । वाच्यमभिधया बोध्यम् ।

१. साम्यमिति । अत्रेदमनुसंधेयम्—उपमायामुपमानमुपमेयं साधारणो धर्म-
उपमावाचकश्चेति चत्वारः पदार्थाः । तत्र साधारणधर्मवत्त्वेन प्रतिष्ठः पदार्थे उपमानम्,
तद्वर्तवत्तया कविसंरम्भगोचर उपमेयम्, 'लकृष्टगुणवत्तया संभाव्यमानमुपमानम्,
अपकृष्टगुणवत्तया संभाव्यमानमुपमेयम्' इति केचित् । 'सादृश्यप्रतियोगि उपमानम्,
सादृश्यानुयोगि उपमेयम्' इत्यन्ये । उपमानोपमेययोः संगते धर्मः साधारण इत्युच्यते ।
यस्य धर्मस्य संबन्धाद्येन सह यदुपमीयते स साधारणधर्मः तदुपमानं तदुपमेयमिति
तत्त्वम् । यथा—'कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतत्' इत्यादी मनोज्ञत्वधर्मसंबन्धात्तदुपमाया
प्रतिष्ठेन कमलेन सह मुखमुपमीयत इति मनोज्ञत्व साधारणो धर्मः कमलमुपमानं मुख-
मुपमेयमित्युपमालंकारः । अत्र सर्वत्रेवादिपदादेरिव यथादिपदादपि सादृश्यावगमने पर्या-
यपरिवृत्तिसदृक्त्वादुपमादीनामर्थालंकारत्वम् । इयमुपमा तत्तदुक्तिवैचित्र्येण नानालंकार-
भावभवगाहते । तथाहि—'चन्द्र इव मुखं मुखमिव चन्द्रः' इत्युपमेयोपमा । 'मुखं
मुखमिव' इत्यनन्वयः । 'मुखमिव चन्द्रः' इति प्रतीपम् । 'चन्द्रं दृष्ट्वा मुखं सरामि'
इति सरणम् । 'मुखमेव चन्द्रः' इति रूपकम् । 'मुखचन्द्रेण तापः शाम्यति' इति
परिणामः । 'किमिदं मुखमुताहो चन्द्रः' इति संदेहः । 'चन्द्र-इति चकोरास्त्वन्मुख-
मनुधावन्ति' इति भ्रान्तिमान् । 'चन्द्र इति चकोराः कमलमिति चक्षरीकास्त्वन्मुखे
रज्यन्ति' इत्युल्लेखः । 'चन्द्रोऽयं न मुखम्' इत्यपह्नवः । 'नूनं चन्द्रः' इत्युल्लेखा । 'च-
न्द्रोऽयम्' इत्यतिशयोक्तिः । 'मुखेन चन्द्रकमले निर्जिते' इति तुल्ययोगिता । 'निश्चि चन्द्र-
स्त्वन्मुखं च हृष्यति' इति दीपकम् । 'त्वन्मुख एवाहं रज्यामि चन्द्र एव चकोरो रज्यते'
इति प्रतिवस्तूपमा । 'दिवि चन्द्रो भुवि त्वन्मुखम्' इति दृष्टान्तः । 'मुखं चन्द्रथियं विभर्ति'
इति निदर्शना । 'निष्कलङ्कं मुखं चन्द्रादतिरिच्यते' इति व्यतिरेकः । 'त्वन्मुखेन समं चन्द्रो
निशम्य हृष्यति' इति सहोक्तिः । 'मुखस्य पुरतश्चन्द्रो निष्प्रभः' इत्यप्रस्तुतप्रशंसा ।
'मुखं नेत्राङ्गकमनीयं सितज्योत्स्नाहारि' इति समगत्योक्तिः । एवं विविधभूमिकामासादयन्ती
कविकर्मरत्ने नृत्त्यन्ती उपमानवैकी सहृदयहृदयान्वाकर्षयतीति तत्प्राश्निकरूपे वीजम् ।
आचार्यरुद्रटस्वत्र 'अर्थस्यालंकारा वास्तवगोपन्यमतिशयः शेषः । एवमेव विशेषा
अन्ये तु भवन्ति निःशेषाः ॥ इत्येवमर्थालंकाराणां प्राधान्येन वास्तवादि चातुर्विध्यमुद्दिश्य
तल्लक्षणानि प्रागेषीत् । तत्र—'वास्तवमिति तन्नेयं क्रियते वस्तुस्वरूपकथन यत् ।
पुष्टार्थमविपरीतं निरुपममनतिशयमशेषम् ॥ १ ॥' इति 'तस्य सहोक्तिसमुच्चयजातिय-
थासंख्यभावपर्यायाः । विपमानुमानदीपकपरिकरपरिवृत्तिपरिसंख्याः ॥ हेतुः कारण-
मालाव्यतिरेकोऽन्योन्यमुत्तर सारम् । यज्ञं लेशोऽवसरो मीलितमेकावली मेदाः ॥' इति
वास्तवस्य त्रयोविंशतिः, 'सम्प्रतिपारयितुं स्वरूपतो वस्तु तत्समानमिति । वस्तवन्तर-
मभिदध्यादिका यस्मिन्नदीपन्यम् ॥' इति 'उपमोत्प्रेक्षारूपकमपह्नुतिः सशयः समाशोक्तिः ।

रूपकादिषु साम्यस्य व्यङ्ग्यत्वम्, व्यतिरेके च वैधर्म्यस्याप्युक्तिः,

अवैधर्म्यं विरुद्धधर्मोक्तिश्चान्यम् । वैधर्म्योविषयकैकवाक्यविषयत्वे सतीवादि-
वाच्यमुभयतंबन्धिसाधर्म्यमुपमेत्यर्थः । वाच्यादिपदचतुष्टयस्य क्रमेण व्यावृत्ति-
माह—रूपकादिष्विति । आदिना परिणामादिग्रहणम् । 'मुखं चन्द्रः' इत्यमेद-
प्रत्ययानन्तरं 'मुखं चन्द्रसाधर्म्यवत्' इति व्यञ्जनया साधर्म्यप्रतीतिरिति भावः ।
ननु 'विधवति मुस्ताब्जं—' इत्यादौ बक्ष्यमाणोदाहरणे साम्यस्य गम्यत्वात्कथं

मत्वमुत्तरमन्योक्तिः प्रतीपमर्थान्तरन्यासः ॥ उभयन्यासभ्रान्तिमदाक्षेपमपलनीकट्टधान्ताः ।
पूर्वसहोक्तिस्तुच्यसाभ्यसरणानि तद्भेदाः ॥' इत्यौपम्यस्यैकविंशतिः 'यत्रार्थमनियमः
प्रसिद्धायादिपर्ययं याति । कश्चित्कचिदतिलोकं स स्यादित्यतिशयस्तस्य ॥' इति, 'पूर्व-
विशेषोत्प्रेक्षाविभाषनातद्गुणाधिकविरोधः । विषयासंगतिविहितव्यापत्ता हेतवो भेदाः ॥'
इत्यतिशयस्य द्वादश, 'यत्रैकमनेकार्थैर्बाक्यं रचितं पदैरनेकसिन् । अर्थे कुरुते निक्षयनर्थ-
शेषः स विशेषः ॥' इति 'अविशेषविरोधाधिकवकव्याजोक्त्यसंभवावयवः । तत्रविरोधा-
भासाविति भेदास्तस्य शुद्धस्य ॥' इति शेषस्य दश चेति यथायथं लक्ष्यित्वा पर्यन्त
रथमुपसमस्यार्थवत्—'यथा तु चतुर्णामपि संकीर्णानामगणिता भेदाः । तत्रामानशेषां
लक्षणमंशेषु संयोज्यम् ॥' इति । अहो आचार्यस्य परिच्छेददाक्षिण्यम् ॥ प्रसङ्गादुपमा-
घटकसादृश्यस्य प्रतिबोध्यनुयोगिनाबुध्यते—'चन्द्रकलाभुजदामशिरीषं विषुचारा कनक-
लता च । दमनककाञ्चनयष्टी दीपः सर्वैरभिर्षोषा वर्ण्यः ॥' 'रोचनास्वर्णवितुङ्गिर्हरि-
द्राभिवंशटकैः । चम्पकैर्भकेतवया वर्ण्यते तत्तज्ज्योतिः ॥' वराटकः प्रत्ययपसवीजम् ।
'विश्रवचा तुष्यरुचां वर्णना कर्णान्ततो गण्डतलागतानि । शृङ्गाः सलीलं यदि नापतिष्य-
न्तोऽपेदपिष्यन्नपशुजानि ॥', 'कास्तीरगौरवपुपानमिसारिकाणाम्—' इत्यादिप्रयोगदर्शना-
त्तरसाभ्यमव्यवसेयम् । 'तमःशैवालजीमूतवर्षेभ्रमरचारुः । यमुनावीचिनीलाइमनीला-
म्नोद्वैः समः कचः ॥', 'ललाटमर्धचन्द्रेण हेमपट्टिकवा तथा । शङ्खीसरभनुर्वाचिभृङ्गलीप-
छवैर्भुवौ ॥' 'चन्द्रादशौ कपोलस्य मुखस्येन्द्रश्चदर्पणाः । तिलप्रदलं नासायाः कण्ठः कम्बोः
समः स्मृतः ॥' कामतूष्णीश्लल नासा वर्ण्यत इति श्रीहर्षः । 'नासावंशो मृगीद्रुशम्' इति
'नासानाली तिलोपमा' इति च विशेषो द्रष्टव्यः । 'शुगवह्लोचनाभोजनतपत्रस्रस्रचन्नैः ।
नेत्रं चक्रोरतक्षेत्रकेतकालिसराशुभैः ॥', 'महाकविम्बवन्पूज्यछवैरपरोष्ठौ । वर्ण्यौ माधुर्य-
माश्लिस यावन्मधुरवस्तुभिः ॥', 'मुञ्जगणिवपनारद्रदाडिभीकुन्दकोरकैः । ताराभिश्च रदा,
षाणी ईंशालिशुक्रकिर्नरैः ॥', 'वैशुकोकिलवीणाभिर्माधुर्यं मधुरैः सह ॥', 'वाङ्मिसेन विषु-
द्रष्टिमृणालैः, करस्तु पथेन । पञ्चवविद्रुमकाभ्यां, चन्द्रकलाकुन्दकोरकैश्च नखाः ॥',
'पूगाभ्रतकोरकविष्वक्ताल्युच्छेभकुम्भाचलकुम्भचक्रैः । सांवीजम्बीरकवीजपूरसमुद्र-
छोलङ्गफलेहरोजः ॥', 'नानी रसातलावर्षदक्षुपनदादिभिः । बली तटिन्या तद्रूपैः
पृष्ठं कञ्चनपट्टकैः ॥' तद्रूपैस्तदनुकारिपान्नादिभिः । 'सत्यप्रतलशून्याणुवेदिसिंहादिभिः
समः । मुष्टिप्राप्तो भवेन्मध्यो जपनं पुलिनोपमम् ॥' मध्यस्यातिगुह्यमत्वात्तथाभ्यान्वेनोपमा-
नया । तेनेष 'घदसःसशयगोचरोदरि' इति 'परमाणुमध्याः' इति च वर्णयन्ति । 'पीठ-

उपमेयोपमायां वाक्यद्वयम्, अनन्वये त्वेकस्यैव साम्योक्तिरित्यस्या भेदः ।

लक्षणगमनमिति चेत् । न । 'दध्यानय' इत्यादौ लुप्तस्यामादेः प्रतिसंधानात्कर्म-
तादेरिव लुप्तायप्रत्ययप्रतिसंधानात्साम्यस्य वाच्यताङ्गीकारात्समासस्यैवोपमावाच-
कत्वाङ्गीकारश्च । अत एव दण्डिनोक्तं सादृश्यवाचकप्रकरणे—'समासश्च बहु-
व्रीहिः शशाङ्कवदनादिषु' इति । चकारात्कर्मधारयश्च । ननु तथापि सादृश्यवा-
चकसमासस्य सत्त्वे 'क्लिप्तमासगता द्वेषा धर्मेवादिविलोपने' इति वक्ष्यमाणम-
संगतमिति चेत् । न । समासस्य सादृश्यवाचकत्वमस्वीकुर्वतां प्राचां मतानुसारेणैव
तत्प्रकारस्य प्रणेध्यमाणत्वात् । एवं 'वदनं मृगशावाक्ष्याः सुधाकरमनोहरम्'
इत्यापम्यवाचकस्य लोपे यदुदाहृतं तदपि प्राचीनमतानुसारेणैव वेदितव्यम् ।
एतन्मते तु प्रथमं धर्मलोपस्य द्वितीयं पूर्णाया उदाहरणं बोध्यम् । ननु तथापि-
'मुखमस्या विधुं द्वेष्टि', 'सद्योमुण्डितमत्तद्वृणचिबुकप्रस्पर्धि नारङ्गकम्' इत्यादाव-
व्याप्तिः साम्यस्य गम्यत्वात् । न च 'स्पर्धते जयति द्वेष्टि' इत्यादिदण्डिदर्श-
नात्तत्रापि साम्यस्य वाच्यत्वमिति वाच्यम् । तस्य साम्यव्यञ्जकपरत्वेनोपपत्तौ
साम्यवाचकत्वकल्पनाया अन्याप्यत्वात् । अत्रोच्यते—द्वेषस्पर्धयोश्चेतनधर्मत्वेन
मुखनारङ्गकयोरसंभवादुपमायां पर्यवसानेन तादृशस्थले निदर्शनालंकारस्यैवाङ्गी-
कारात् । 'इवादि' इत्युपादानात् 'मुखचन्द्रो मनोज्ञो' इत्यत्रोभयसाम्यस्य वाच्यत्वेऽपि
नातिव्याप्तिः । व्यतिरेके इति । 'अकलङ्कितं मुखं तस्या न कलङ्की यथा विधुः'
इत्याद्येकवाक्यगतव्यतिरेक इत्यर्थः । अत्राकलङ्कितत्वमुपमानस्य कलङ्कितत्वमुपमेयस्य
वैधर्म्यम् । नन्वत्र साम्यस्य वाच्यत्वेऽपि तस्य नवा मुखे संबन्धाभावबोधादुभ-
यसंबन्धित्वमेव नास्ति, कथमत्रोपमाप्रसक्तिरिति चेत् । न । मुखे चन्द्रसाधर्म्य-
वाधासंभवेन नयो मुखस्योत्कर्षातिशयप्रतीतिमात्रे तात्पर्यात् । उपमेयोपमाया-
मिति । 'मतिरिव कमला कमलेव मतिः—' इत्यादावित्यर्थः । अत्र श्रीमत्सोर-
तुल्यत्वं साधर्म्यं वाक्यद्वयेन प्रतिपाद्यते । रसनोपमादेरपि विलक्षणवैचित्र्याधा-
यकत्वेनालंकारान्तरत्वमित्यनेनैव तद्वारणमित्यवधेयम् । वाक्यैक्य इति । वाक्या-
न्तरव्यवच्छेदकमेव न त्वेकपदव्यवच्छेदकम् । तेन मुखाब्जमित्यादावेकपदेऽप्युपमा ।
अनन्वये तिष्ठति । 'चन्द्रश्चन्द्र इशातन्नः' इत्यादावित्यर्थः । अत्रैकस्यैव चन्द्र-
स्यातन्नत्वं साधर्म्यमिवशब्देन प्रतिपाद्यते । ननु 'घटत्वमिव पटत्वं नित्यम्'
इत्यादेरप्युपमात्वं स्वादिति चेष्टमेव, किन्तु वैचित्र्यविशेषानाधायकत्वात्तस्यामलंकार-
व्यवहारो नास्तीति विशेषः । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । केचित्तु—'इवादिशब्द-
बलुल्यादिपदेनापि साधारणधर्मस्य प्रतिपादनात्करिष्यमाणश्रीलार्थविभागात्सुपपत्त्या
साधारणधर्मसंबन्ध एवोपमा, न तु साधारणधर्मात्रम् । स च प्रतियोगितारूपः ।
'चन्द्र इव मुखम्' इत्यादौ चन्द्रप्रतियोगिकसादृश्याश्रयो मुखमितिप्रतीतेरानुभ-
विकत्वात् । तादृशसंबन्धश्च इवादिशब्देन वाच्यस्तुल्यादिपदेनार्थवशालभ्य इति
'श्रीलार्थविभागः' इत्याहुः । तत्र । आर्थात्सुपमायामव्याप्तेः । तत्र साधारणधर्म-
संबन्धस्य विभक्त्यादिप्रतिसंधानलभ्यतया इवादिशब्दवाच्यत्वाभावात्, उभयसंब-

सा पूर्णा यदि सामान्यधर्म औपम्यवाचि च ।

उपमेयं चोपमानं भवेद्वाच्यम्—

सा उपमा । साधारणधर्मो द्वयोः साहचर्यहेतू गुणक्रिये मनोज्ञ-
त्वादि । औपम्यवाचकमिवादि । उपमेयं सुखादि । उपमानं चन्द्रादि ।

इयं पुनः ॥ १५ ॥

श्रौती यथेववाशब्दा इवार्थो वा वतिर्यदि ।

आर्थी तुल्यसमानाद्यास्तुल्यार्थो यत्र वा वतिः ॥ १६ ॥

न्धित्वस्येवादिवाच्यत्वे श्रौती अर्थवशलभ्यत्वे त्वार्थीति विवक्षयैव विभागोपपत्तेश्च ॥
उपमायाः पूर्णा लुप्ता चेति भेदद्वयमाह—सेति । सामान्यपदविवरणम् ।
साधारणेति । साहचर्यहेतू सामान्यव्यावृत्तिबोधकारणे साम्यविशेषणे इति
यावत् । औपम्यवाचकमिति । अव्ययानामन्विताभिधानस्वीकारादिति भावः ।
उपलभ्यमानं साम्यस्यानुयोगि उपमेयम्, प्रतियोगि उपमानम् ॥ पूर्णोपमायाः श्रौ-
त्यार्थनिर्देन द्वैविध्यमाह—इयं पुनरिति । इयं पूर्णोपमा । श्रूयत इति श्रुतिः
शब्दः, तथा साक्षादेवोपलभ्यमानोपमेयसंबन्धा श्रौती । तस्या उपलम्भकानाह—
यथेवेति । 'वा स्याद्विकल्पोपमयोरिवार्थे स समुच्चये' इति कोपाद्वाशब्दस्योपमा-
र्थत्वम् । बहुवचनमायर्थम् । तेन 'पङ्कजदलानि व लोचनानि' इत्यादौ वशब्दो-
ऽप्युपमार्थः । पैदार्थानुसंधानापेक्षया प्रतीयमानोभयसंबन्धा आर्थी । तस्या ज्ञाप-
कानाह—तुल्येति । आयपदेन समसदृशादीना प्रहणम् । भेदमुपपादयति—

प्रखरभूचक्रेतिन्मन्त्रः परिवर्ष्यते । ऊरुस्तु इस्त्रिहस्तेन कदल्या करभेग च ॥', 'चरणः
पङ्कजाम्बोजस्यलपद्मप्रवालकैः । पूर्णेन्दुनाहुष्ठनस्त्री गमन इंसइस्त्रिवत् ॥', 'कदाक्षो यमुना-
वीचिभृद्वावस्त्रिधाश्रुतैः । ज्योत्स्नेन्दुपुष्पपीयूषफेनकैरववदस्तः ॥', 'मुक्ताफल वा रघु-
निद्रुगस्यम्' इति कालिदासप्रयोगान्मुक्ताप्यत्र गणनीया । 'दर्शन वमदञ्जादिः श्वासरत्न
सुरभिः रघुने । इससारसशब्दाभ्यां वष्यते नूपुरध्वनिः ॥', 'पुंसामत्यन्तपीनत्वमुच्यता
दीर्घनाहुता । युगार्थलभुज्जेन्द्रद्रष्टम्भेभइस्तकैः ॥' 'बाहु, वंशुः कपाटेन शिलापटेन
वष्यते । असे विपुलता मध्ये वादर्शमुन्नतता पदे ॥', 'स्तनवीरिब योषाणामत्यन्तसख्यता
दृदि । कान्तिप्रयोजक यावत्तावत्पदत्ववष्यते ॥', 'प्रतापोऽर्वाक्षिषत्राधिः कीर्तिश्चन्द्रादिनु-
भ्रकेः । करे पद्मोधरेखादि पदे षष्ठ्यश्वनादिकम् ॥ गमन इस्त्रिसिद्धाभ्यां वार्धरय च
मुनादिषु ॥' इति दिक् । विस्तरस्तु पददर्शनानियामकमशकविप्रयोगानुसारेणानुसारेणः ।
उक्त च—'कपीनां पटनान्येव चराचरविलक्षणा । अवमुंमन्वधावर्तुं कर्तुं वा धमजे
जगत् ॥' इति ॥

१. औपम्यवाचीति । उक्तं च दृष्टिना—'इववशावधाशब्दात् । समाननिमसंतिभा' ।

१. 'आरवहृदुर्मनोरोत्ताः' इति ॥ २. 'वाशदव' इति पुष्पकशब्दे म स्थि, ३. 'विभववर्था' उपमाया-
इति पुष्पकशब्दे.

यथेवादायः शब्दा उपमानानन्तरप्रयुक्ततुल्यादिपदसाधारणा अपि श्रुतिमात्रेणोपमानोपमेयगतसादृश्यलक्षणसंबन्धं बोधयन्तीति तत्सद्भावे श्रीत्युपमा । एवं 'तत्र तस्येव' इत्यनेनेवार्थे विहितस्य वतेरुपादाने ।

यथेवेति । यद्यपि यथादयः शब्दा उपमानवाचकपदात्परं प्रयुज्यमानस्य तुल्यादिपदस्य साधारणास्तदुपमानोपमेयगतसाधर्म्यबोधकाः, तथापि श्रुतिमात्रेण स्वोपलब्धिमात्रेण न तु पदार्थानुसंधानापेक्षया उपमानोपमेयवृत्तिसाधर्म्यं बोधयन्तीति हेतोस्तेषां यथादिशब्दानां सद्भावे प्रयोगे ध्रौवी उपमेत्यर्थः । अव्ययानामन्विताभिधानस्वीकाराद् यथा 'घटो न पटः' इत्यादौ ननुपदं पदार्थोपस्थितिमन्तरेणैव पदार्थोपस्थितेः प्रागेव समभिव्याहृतपदार्थयोरन्वितं भेदं बोधयति, तथा 'कमलमिव मुखम्' इत्यादाविविवादिपदमपि श्रवणमात्रेण समभिव्याहृतपदार्थयोरन्वितं साधर्म्यं बोधयति । अन्विताभिधानवादिमते । ह्यखण्डवाक्यस्याखण्डवाक्यार्थं शक्तिरेकातिरिक्ता कल्प्यते, प्रथमं तथैव वाक्यार्थबोधो जायते, पश्चादेव शक्त्या लक्षणया वा प्रत्येकपदार्थोपस्थितिरिति भावः । अव्ययानामभिहितान्वयाङ्गीकारेऽपि अव्ययातिरिक्तनामार्थयोरभेदातिरिक्तसंबन्धेन साक्षादन्वयास्वीकारादव्ययार्थस्य नामार्थेन साक्षादेवान्वयः संभवतीत्यव्ययपदेनोपमानोपमेयभावेऽपि साधारणधर्मसंबन्धोपस्थापनेन विभक्त्यर्थप्रतिसंधानापेक्षेति बोध्यम् । एवमिति । 'तत्र तस्येव' इति पाणिनिसूत्रम् । तत्रैव तस्येवेत्यर्थं वतिर्भवतीति

तुल्यसकाशनीकाशप्रकाशप्रतिरूपकाः ॥ प्रतिपक्षप्रतिद्विप्रलम्बीकविरोधिनः । सद्वचसद्दृशसबादिसजावीयानुवादिनः । प्रतिविम्बप्रतिच्छन्दस्वरूपसमसमिवाः ॥ सलक्षणसदृक्षाभसपशोपमितोपमाः । कल्पदेशीयदेद्यादिप्रत्ययप्रतिनिधी अपि ॥ सवर्णतुलितौ शब्दौ ये चान्यूनार्थवादिनः । समासश्च बहुव्रीहिः शशाङ्कवदनादिषु ॥ स्पर्धते जयति द्वेष्टि दुहति प्रतिगर्जति । आक्रोशल्यवजानाति कदर्थयति निन्दति ॥ विडम्बयति संभसे हसतीर्थत्यस्यति । तस्य मुष्णाति सौभाग्यं तस्य क्रान्तिं विलुम्पति ॥ तेन सार्धं विगृह्णाति तुलां तेनाधिरोहति । तस्य पदव्यां पदं धत्ते तस्य कर्षां विगाहते ॥ तमन्वेत्यनुब्रूयति तच्छीलं तं निधेयति । तस्य चानुकरोतीति शब्दाः सादृश्यजनकाः ॥ उपमायाभिमे प्रोक्ताः कवीनां बुद्धिसौख्यदाः ॥' इति । अभिधया लक्षणया व्यञ्जनया चोपमाप्रतीतिरिति तस्या वाचका द्वादशः, लक्षकाः स्वर्धतं स्वार्धयः स्वर्धार्थीनां सादृश्ये स्वर्धेताकरणात्, व्यञ्जकाः 'तस्य मुष्णाति सौभाग्यम्' इत्यादयः ॥

1. यथेति । अत्र वाशब्दवद् वशब्दोऽप्युपमार्थको बोध्यः । तथा च कालिदासः— 'शात्रव व पपुर्वशः' इति । यद्यपीह 'शात्रवं च' इति चरटितपाठो बहुत्रोपलभ्यते तथापि न शक्य इवार्थक-वशब्दोपादानेनैव चमत्कारोपपत्तेः 'मणी कोडूस' इति भारत-प्रयोगसमर्पनावसरे मनोरमायां दीक्षितैरुपेक्षितरवाच ॥

2. तत्रेति । तत्रेति सप्तमीसमर्पत्तस्येति षष्ठीसमर्पत्त इवार्थे वतिप्रत्ययो भवतीति

तुल्यादयस्तु—'कमलेन तुल्यं मुखम्' इत्यादावुपमेय एव । 'कमलं मुखस्य तुल्यम्' इत्यादावुपमान एव । 'कमलं मुखं च तुल्यम्' इत्यादावुभयत्रापि विश्राम्यन्तीत्यर्थानुसंधानादेव साम्यं प्रतिपादयन्तीति तत्सद्भावे आर्थी । एवं 'तेन तुल्यं—' इत्यादिना तुल्यार्थे विहितस्य वतेरुपादाने ।

द्वे तद्धिते समासेऽथ वाक्ये—

द्वे श्रौती आर्थी च । उदाहरणम्—

तदर्थः । इयार्थकस्य वतेरिवशब्दतुल्यव्युत्पत्तिः, तदुपादानेऽपि श्रौत्यवोपमेत्यर्थः । आधांमुपपादयति—तुल्यादयस्त्विति । 'शब्दाः' इत्यनुपपन्नः । 'कमलेन' इति प्रथमं तृतीया । पञ्चमं चान्न कुम्भस्य जलमितिवदाधेयत्वम् । तस्य च तुल्यपदार्थ-कदेशे सादृश्येऽन्वयः । तथा च कमलवृत्तिसादृशश्रयो मुखमित्यर्थः । उपमेय एवेति । 'विश्राम्यन्ति' इत्यप्रेणान्वयः । स्वार्थं बोधयन्तीति तदर्थः । एवकारेण उपमानव्यवच्छेदः । एवं च तुल्यादिपदानामनव्ययतयान्विताभिधानैस्त्रीकारेणार्थ-बोधोपात्तकृत् पदार्थोपस्थितिमात्रं जनयित्वा उपमेय एव विश्रान्तिः, यथातूपमान-पदार्थानुसंधानेन तात्पर्यानुसंधानेन चोपमानस्य सादृश्योपमानप्रतीतिरिति भावः । उपमान एवेति । 'तुल्यादयः शब्दा विश्राम्यन्ति' इत्यन्वयः । कमलादीनां सुरतोपमानत्वं प्रसिद्धमित्यभिप्रायेणेदम् । वस्तुतस्तु कमलमत्रोपमेयमेव । इयमेव विपर्ययोपमेति दृण्डी । विषयविशेषे तुल्यादिपदानामपि पञ्चम्यानुसंधानं विना-प्युभयसंबन्धिताधर्म्यबोधकत्वमाह—कमलं मुखं चेति । अर्थानुसंधानादे-वेति पञ्चम्यानुसंधानादुभयसंबन्धसाम्यं बोधयन्त्येवेत्यर्थः । तुल्यादिपदानामपि क्वचित्पञ्चम्यानुसंधानं विनाप्युभयसंबन्धिताधर्म्यबोधकत्वस्य संग्रहेऽपीकादिवत्सर्वत्र तदभावात्तत्सद्भावेन धातुपमेति भावः । तुल्यार्थस्य वतेरुपादानेऽप्यार्थमाह—एवमिति । 'तेन तुल्यं—' इति पामिनिस्त्वम् । वतेरुपादाने आर्थीति संबन्धः ॥ श्रौत्यादिभेदेन द्विविधायाः पूर्णोपमायाश्चैविध्यमाह—द्वे इति । तद्धिते वन्कल्पा-दियोगे । समास इति । इययोग एवोपमानात्सर्वविभक्तानामिवैल्यव्योपविधान-

तदर्थः । सप्तमीसमर्थापथा—मधुरावत्सुमे प्राकारः । मधुरायामिव मधुरावदिति विग्रहः । प्राकारापापेयापेयाधिकरणविरहितसप्तम्यादादितिप्रत्ययविधानम् । मधुरायां पाइः प्राका-स्तेन तुल्यः सुमे प्राकार इत्यर्थः । षष्ठीसमर्थापथा—त्रैत्रयमेत्रस्य गावः । त्रै-स्येव त्रैत्रवदिति विग्रहः । त्रैत्रादिस्त्वपेयसंबन्धविरहितपञ्चम्यादादिति । त्रैत्रस्य याइरती गावस्तुल्यं त्रैत्रस्येत्यर्थः ॥

1. तेनेति । 'तेन तुल्यं वि या चैदिति' इति संपूर्णस्त्वम् । तेनेति सूत्रीयासमर्थं तुल्य-मित्यर्थः । अथ चो भवति, यथा वि या त्रैत्रा भवतीति तदर्थः । उपमेयस्य विधाते

‘सौरभमम्भोरुहवन्मुखस्य कुम्भाविब स्तनौ पीनौ ।’

‘हृदयं मदयति वदनं तव शरदिन्दुर्यथा वाले ॥’

अत्र क्रमेण त्रिविधा श्रौती ।

सामर्थ्यात्समासः । स च नित्य एव । ‘नित्यसमासे इवयोगे समासणः’ इति काव्यप्रकाशदर्शनादिबार्थस्य विशेषसापेक्षत्वेऽप्यनभिधानबलात्समासः । एवं च प्रतियोगिपदासमभिन्याहारेण यदिवपदं प्रयुज्यते तत्प्रयोक्तृप्रमादजमेव । वाक्ये यथादिशोगेऽप्रागमकत्वेन समासाभावात्तयोगे वान्यगतैवोपमेति भावः । एवं त्रिविधा श्रौती । आर्था तु तद्धिते वदादियोगे तुल्यादिपदसमासस्य वैकल्पिकत्वात्समासे वाक्ये च संभवतीति भावः । समासपक्षेऽपि लुप्तपञ्चम्यस्य लक्षणया वा प्रतिसंधानादेवोपमानसंबन्धबोध इत्यार्थेव ॥ सौरभमिति । मुखस्य सौरभमम्भोरुहवृत्तिसाधर्म्याभिन्नमित्यन्वयबोधः । यद्वा सौरभाभिन्नमम्भोरुहसाधर्म्यं मुखसंबन्धीति । स्तनौ पीनत्वाभिन्नकुम्भवृत्तिसाधर्म्याश्रयावित्यन्वयबोधः । एव-

उपमानवाचकासृवीयान्तात्तुल्यमित्यर्थे वतिप्रत्ययो भवतीति भावः । ‘ब्राह्मणवदधीते धृत्रियः’ इति तदुदाहरणम् । ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवदिति विग्रहः । अध्ययनक्रियाविशेषणत्वात्तुल्यमिति द्वितीया जपुंसकत्व च । ननु ब्राह्मणसादृश्यस्याध्ययनेऽभावात्कथमिह वतिरिति चेत् । न । ब्राह्मणशब्दस्य तत्कर्तृकाध्ययने लाक्षणिकत्वात् । सौष्ठवादिशास्त्रसाधारणो धर्मः । तथा च ब्राह्मणकर्तृकाध्ययनतुल्यं धृत्रियकर्तृकं वर्तमानकालिकमध्ययनमिति बोधः । अत्र ‘क्रिया चेत्’ इत्युत्तया क्रियातुल्यत्व पत्रास्य धत्तेः साधुत्वम् । ‘तत्र तस्येव’ इति निहितस्य तु गुणनालादिनापि तुल्यत्वे साधुत्वमिति विवेकः । तेन ‘पुत्रेण तुल्यः रथूलः’ इति गुणतुल्ये वाक्यमेव विद्यति, न तु वतिरिति बोध्यम् ॥

2. सौरभमिति । ‘अमभोरुहवन्मुखस्य’, मुखस्येत्थुपमेयम्, सौरभं साधारणो धर्मः । ‘अम्भोरुहवत्’ इत्यत्र ‘तत्र तस्येव’ इति पञ्चम्यादिबार्थे वतिप्रत्यय इति तद्धितगा श्रौती पूर्णा । अम्भोरुहवदस्य तत्संबन्धिसौरभलक्षकत्वेन अम्भोरुहसंबन्धिसौरभसदृशं मुखसंबन्धिसौरभमिति बोधः । ततः सौरभयोः सादृश्यमूलकामेदाध्ययनसाधेनाभिन्नधर्ममूला अम्भोरुहवन्मुखस्येवमाश्रयतिः । ‘अम्भोरुहस्येवास्य सौरभम्’ इत्यादिस्यले पठ्युपपत्त्ये सौरभपदसादृश्या अम्भोरुहेऽप्यन्वयेन सादृश्यबोधस्यानुभवेन वृत्तावपि तथैवोच्यते । कुम्भाविदुपमानम्, स्तनावित्युपमेयम्, पीनत्वादिः साधारणो धर्मः, इवदम् उपनाप्रतिपादकः । ‘कुम्भाविब’ इत्यत्र ‘इनेन समासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रवृत्तिसरत्वं च’ इति वार्तिकेन समासे समासगा श्रौती पूर्णा । अत्र काव्यप्रकाशादौ ‘इनेन-’ इति वार्तिके नित्यपरप्रथेपो वृश्ये स चामाभाषिण इति तन्नास्वाकारः । अत एव ‘उदाहुरेव वामनः’ इत्यादिभ्यश्चप्रयोगः संगच्छन्त इति मनोरमाशयुक्तम् । इह ‘जीमूतस्येव भवति प्रतीकम्-’ इति वैदिकीसादृश्यमपि संभवति । अत्र यत्तुल्यसाधारणं समासेन, तैधिरिय-साधारणसमासेन पश्यतेः पाठः पठ्यते । अत्र नद्य ऋद्धेऽधिरियसंज्ञितवोरपि श्रूयते ।

‘मधुरः सुधावदुधरः पल्लवतुल्योऽतिकैषवः पाणिः ।
चकितमृगलोचनाभ्यां सदृशी चंपले च लोचने तस्याः ॥’
अत्र क्रमेण त्रिविधा आर्था ।

पूर्णा पडेव तत् ।

स्पष्टम् ।

लुप्ता सामान्यधर्मादेरेकस्य यदि वा द्वयोः ॥ १७ ॥

त्रयाणां चानुपादाने श्रौत्यार्थी सापि पूर्ववत् ।

सा लुप्ता । तद्भेदमाह—

मुत्तरत्रापि ॥ सुधावदिति । प्रथमान्तालुल्यार्थे वतिः । पेलवः कोमलः ।
अत्रैकदेशस्याश्लीलत्वेऽपि पापचूनादिशब्दवत्कविनिबहप्रयुक्तत्वाच्च दोषः । अत्र
पेलवपदार्थैकदेशस्य तुल्यपदार्थैकदेशे साम्येऽभेदान्ययो व्युत्पत्तिर्विनिश्चयत् । मन्द-
म्भोजस्यैव मुखस्य सौरभमित्यादी साधारणधर्मस्योपमानसंबन्धत्वबोधे पञ्चर्मा-
नुसंधानस्यापेक्षणीयतया कथं श्रौतीत्वमिति चेत् । न । नामार्थनिपातयोरन्वयबोधे
विभक्त्यर्थानुसंधानस्यातन्त्रतया तत्र पञ्चा विशेषणविभक्तेरिव प्रयोगसाधुत्वमात्रा-
र्थकत्वात् । अन्यथा ‘चन्द्रादिव मुखात्तस्या निरचति कंधामृतम्’ इत्यादी संबन्ध-
बोधकविभक्त्यभावादुपमानसंबन्धबोधो न स्यात् ॥ तदिति । उक्तप्रकारदि-
त्यर्थः ॥ लुप्तामाह—लुप्तेति । आदिपदेन उपमानोपमेयेवादीनां संग्रहः । अनु-

तेन समासाभावे तु वाक्यगैव श्रौती पूर्णेति बोधम् । कुम्भसादृश्यप्रयोजकपीनत्वादिधर्म-
वन्तौ स्तनानिति बोधः । शरदिन्दुरमानम्, वदनमुपमेयम्, मदयतीति मादनं साधारणो
धर्मः, यदेत्युपमाप्रतिपादकम् । अत्र ‘यथासादृश्ये’ इत्यनेनासादृश्ये एव समासनिवमेन
सादृश्ये समासाभावाद्वाक्यमिति वाक्यगता श्रौती पूर्णेति । अत्र यच्चच्छब्दप्रकृतिक-प्रका-
रवान्नि धातुप्रत्ययान्त-यथादिशब्दयोगे परस्मैवाञ्छादिन्दुल्लङ्घनेवददनमित्युभयनिशेष्यको
बोधः, ततो यच्चत्वा धर्मस्यबोधात्सादृश्यं फलति, दृश्यमादनलक्षणोऽनुगामी साधारणो
धर्म इति तत्त्वम् ॥

1. मधुर इति । सुधा उपमानम्, अधर उपमेयम्, माधुर्यं साधारणो धर्मः, ‘सुधावत्’
इत्यत्र ‘तेन तुल्यं—’ इत्यादिना तृतीयान्तात् ‘तुल्यार्थे वतिः’ इति तद्वितरगा आर्था पूर्णा ।
सुधातुल्या-भिन्नो मधुर इति बोधः । तुल्यत्वप्रयोजकं च माधुर्यं पञ्चान्नमत्ता व्यञ्जनया वा
उच्यते । पल्लव इत्युपमानम्, पाणिरित्युपमेयम्, अतिकैषवत्वं साधारणो धर्मः, तुल्य-
पदमुपमाप्रतिपादकम् । ‘पल्लवतुल्यः’ इत्युपमानोपमाप्रतिपादकयोः समासत्वात्समास-
गार्थी पूर्णा । चकितइतिपलोचने उपमानम्, लोचने उपमेयम्, चंपलत्वं साधारणो धर्मः
सदृशी इत्युपमाप्रतिपादकम् । सदृशशब्देन सह समासाभावाद्वाक्यमिति वाक्यगार्थी
पूर्णेति ॥

पूर्णावद्धर्मलोपे सा विना श्रौतीं तु तद्धिते ॥ १८ ॥

सा लुप्तोपमा धर्मस्य साधारणगुणक्रियारूपस्य लोपे पूर्णावदिति पूर्वोक्तरीत्या पट्टप्रकारा, किं तत्र तद्धिते श्रौत्या असंभवात्पञ्चप्रकारा । उदाहरणम्—

‘मुखमिन्दुर्यथा, पाणिः पल्लवेन समः प्रिये ।

वाचः सुधा इवोष्ठस्ते बिम्बतुल्यो, मनोऽश्मवत् ॥’

आधारकर्मविहिते द्विविधे च क्यचि, क्यङि ।

कर्मकर्त्रोर्णामुलि च, सादेवं पञ्चधा पुनः ॥ १९ ॥

‘धर्मलोपे लुप्ता’ इत्यनुपज्यते । क्यचू क्यङ्-णमुलः कलापमते इन्-आयि-णमः । क्रमेणोदाहरणम्—

पादाने । अवाच्यत्वे अप्रयोगे चेति यथासम्भवं बोध्यम् । तद्धिते श्रौत्या असंभवादिति । धर्मस्यानुपादाने तद्विद्यमानबन्धबोधिकायाः पञ्चाः सप्तम्या वानुत्पत्ती तदन्तविहित इवायं वतिर्न संभवति । कल्पादेशु तुल्याधं विहितत्वेन तद्योगे आद्यैव संभवतीति भावः ॥ अदमवदिति । अदमतुल्यमित्यर्थः ॥ धर्मलुप्ताया एवोपमायाः पुनरपि पञ्चप्रकारानाह—आधारेति । अधिकरणात्कर्मणश्च विहिते क्यचि ईयप्रत्यये, कर्तुर्विहिते क्यङि आयि प्रत्यये, कर्मकर्त्रोरुप-

1. पञ्चेति । वान्य-समासगतत्वेन द्विविधा श्रौती, वान्य-समास-तद्धितगतत्वेन त्रिविधातीति मिलित्वा धर्मलोपे पञ्चविधा लुप्तोपमेत्यर्थः ॥

2. मुखमिति । अत्रेन्दुमुखयोरुपमानोपमेययोराह्वदकत्वादिः साधारणधर्मो नोपात्तः, यथाशब्देन समासाभावादान्यमिति वाक्यना धर्मलुप्ता श्रौती । पल्लवशब्दोपमानोपमेय-योगादंवादिः साधारणो धर्मो नोपात्तः, समशब्देन समासाभावादान्यमिति वाक्यना धर्मलुप्तार्था । सुधावाचोऽदमनोपमेययोर्माधुर्यं साधारणो धर्मो नोपात्तः, इवेन समास इति समासस्य धर्मलुप्ता श्रौती । बिम्बोष्ठयोः इवोष्ठोपमेययो रङ्गिण साधारणधर्मो नोपात्तः, तुल्याधं तद्धित इति समासस्य धर्मलुप्तार्था । मनोऽश्मनोरुपमेयोरुपमानयोः काठिन्यं साधारणो धर्मो नोपात्तः । अदमवदिति ‘तृतीयान्तात्पुल्यायं वतिरिति तद्धितेन धर्मलुप्तातीति वेद्यम् ॥

3. कलापेति । कलापो नाम ‘क्षिप्तो वर्णसमाघ्रायः’ इत्यादिः ‘अवर्णादूरो वृद्धिः’ इत्यन्तो व्याकरणशेषः । अस्मैव ‘काठप्रम्’ इति नामान्तरम् । उक्तं च—‘अपुना स्वस्वप्रदाहः काठप्रसर्गं नयेत्यति । तदाहनकलापस्य नाद्या कलापकं तथा ॥’ इति । तत्र काठप्रसर्गं श्रुत्यतिरूपते—‘ईदमे हि कुचप्रस कादेयः । तद्वन्दे श्रुत्याप-ते शब्दा अनेनेति तत्र प्रम्’ इति ॥

अन्तःपुरीयसिं रणेपु, सुतीयसि त्वं

पौरं जनं, तव सदा रमणीयते श्रीः ।

दृष्टः प्रियाभिरमृतद्युतिदर्शमिन्द्र-

संचारमत्र भुवि संचरसि क्षितीश ! ॥

अत्र 'अन्तःपुरीयसि' इत्यत्र सुखविहारास्पदत्वस्य, 'सुतीयसि'
इत्यत्र जेहनिर्भरत्वस्य च साधारणधर्मस्य लोपः । एवमन्यत्र ।

दयोर्विहिते णमुलि क्त्वादेशे णमि, चिन्निति इयप्रत्ययस्य संज्ञा ॥ अन्तःपुरीय-
सीति । तुल्यत्वमाचारस्य इयप्रत्ययार्थः । आचारश्चात्राधिकरणत्वान्वययोग्यक्रिया ।
सा च प्रकृते संचाररूपा प्राज्ञा । व्युत्पत्तिवैचित्र्येण तुल्यत्वस्य प्रकृत्यर्थे आचार-
स्याख्यातार्थेऽन्वयः । तथा चान्तःपुरतुल्येषु रणेपु संचारकर्तृत्वान्वयलोपः । 'सुती-
यसि' इत्यादां त्वाचारो जननम्, पौरजनं सुतुल्यं मन्यत इत्यर्थः । 'रमणीयते'
इत्यत्राचारो वर्तनम्, रमणीतुल्या धीर्वर्तत इत्यर्थः । 'अत्रालन्तापीनत्वस्य उपभो-
गसाधनत्वस्य वा साधारणधर्मस्य लोपः । दृष्ट इति । अमृतद्युतिरिव दृष्ट इत्यर्थः ।
अत्र मनोऽज्ञादिः साधारणो धर्मः । इन्द्रसंचारमिति । इन्द्र इव संचारी-
त्यर्थः । अत्र विभवाद्यतिशयः साधारणधर्मः । केचित्तु—'क्यच्क्यञोरथ आचा-
रस्वस्याप्र विद्यमानत्वाद्धर्मलोपोदाहरणमेतन्न भवति' इत्याहुः । तत्र । आचारस्य
साधारणत्वेऽपि प्रकृते सादृश्यहेतुत्वेन विवक्षणात्, उपदर्शितधर्माणां सादृश्यहेतु-
त्वेन शक्तिरिति प्रतीयमानत्वात् 'चन्द्रग्रयते शुक्ररुचापि हंसः' इत्यादौ सत्यप्याचारे
'शुक्ररुचा' इति साधारणधर्मप्रयोगदर्शनाच्च, आचारस्याख्यातार्थान्वितत्वेन भिः-

इह च यथादितुल्यादिविरहाच्छ्रौत्यादिविशेषचिन्ता नास्ति । इदं च केचिदौपम्यप्रतिपादकस्वैर्वादेर्लोप उदाहरन्ति । तदयुक्तम् । क्यडादेरपि तदर्थविहितत्वेनौपम्यप्रतिपादकत्वात् । ननु क्यडादिषु सम्यगौपम्यप्रतीतिर्नास्ति, प्रत्ययत्वेनास्वतंत्रत्वाद् इवादिप्रयोगाभावाच्च, इति न वाच्यम् । कल्पवादावपि तथाप्रसङ्गात् । न च कल्पवादीनामिवादि-तुल्यतयौपम्यस्य वाचकत्वम्, क्यडादीना तु द्योतकत्वम् । ईवादीनामपि वाचकत्वे निश्चयामावात् । वाचकत्वे वा 'समुदित पदं वाचकम्'

काङ्क्षतया क्यचूक्यङ्घ्रं सादृश्येऽनेदान्वयासम्भवेन सादृश्यहेतुत्वायोगाच्च । इह चेति । श्रौतीत्यादिपदेनार्थोपरिग्रह । वस्तुतस्तु यथा तुल्यापर्वविहितस्य वतेर्योगे आधीत्वम्, तथात्रापि तुल्यापर्वविहितक्यचूक्यङ्घ्रयोगे आधीत्वम् । श्रुति शब्दस्तेन साक्षात्प्रतीयमाना श्रौती, तदितरा आर्थाति वदतश्चण्डीदासस्य मते सुतरामार्थोत्वम् । वतेरितीवाद्युपलक्षणम् । कल्पवादेरित्यनुबन्धप्रकारसहितनिर्देश । निश्चयामावादेति । तथा चेवादेरव्ययतया उपमावाचकत्वमसिद्धं तत्तुल्यस्य क्यडादे सुतरामेव तदसिद्धमिति भाव । ननु 'कममिव सुखम्' इत्यादाद्युप-मालक्षणाव्याप्तिभयेन इवादेरुपमावाचकत्वमवश्यमङ्गीकार्यमित्यभिप्रायेणाह—वाचकत्वे चेति । इवादितुल्यत्वेन क्यडादेरुपमावाचकत्वाङ्गीकारे वैलथं । समु

1 केचिदिति । काव्यप्रकाशकारादय इत्यर्थे । तथा बाहु — 'वादेर्लोपे समासे वा क्रमाभारक्यचि क्यङ्घ्रि । कर्मकत्रोणमुलि—' इति । तदयुक्तमित्यादि चण्डीदाममतम् ॥

2 अस्वतंत्रत्वादिति । 'प्रकृतिप्रत्ययो सद्यर्थं मृत' इति दर्शनेन प्रत्ययाना स्वात-न्द्र्येणावबोधकत्वविरहादिति भाव ॥

3 कल्पवादाविति । अत्रेद तत्त्वम्—'ईषदसमाप्तौ कल्पवन्देदप्रदेशीय' इति सङ्ग-विहितस्य कल्पप्रत्ययस्य 'विषकस्य मन —' इत्यादिसामानाधिकरण्येन निर्देशादीपदसमाप्ति विशिष्टे धर्मा अर्थे । ईषदसमाप्तिश्च किञ्चिद्भूतसकलधर्मसम्भरूपोपमैव । एव चेवादेर्लोप इति वस्तु न युक्तवे, तत्र धर्मलोप एवेति वस्तुमुचितत्वात् । आदिपदेन वते परिग्रह ॥

4 इवादीनामिति । वैवाकरणयथे औपम्यप्रतिपादकत्वेनेष्टानामिवादीनां वाचकत्वान-व्योहार । तथाहि—इवादीनां द्योतयत्वमेव, न वाचकत्वम् । निपातत्वादुपसर्गवत् । अत एव 'शरेस्त्रैरिवोदीच्यानुद्धरिपन्नसानिव' इत्यादाद्युत्पादिपदस्योक्तवृत्तशरत्वेनोक्तसदृशैर्द्वैरिति शरविशेषणतया वृत्तीयादिसंगति । वाचकत्वे वृत्तपदोचर वृत्तीया न संगच्छते । उदाणामुद्धरणक्रियां प्रति वरगत्वाभावाद् इवार्थसादृश्यान्वयित्वेन करणीभूतशरविशेषणत्वविरहाच्चेति भूपणे स्पष्टम् ॥

5. वाचकत्व इति । आलकारिकमत इत्यर्थे । अत्रेदमवधेयम्—उपसर्गाणां द्योतक-

‘प्रकृतिप्रत्ययौ स्वस्वार्थबोधकौ’ इति च मतेद्वयेऽपि वत्यादिक्यङाद्योः साम्यमेवेति । यच्च केचिदाहुः—‘वत्यादय इवाद्यर्थेऽनुशिष्यन्ते, क्यङादयस्त्वाचाराद्यर्थे’ इति । तदपि न । न खलु क्यङादय आचारमात्रार्थाः, अपि तु सादृश्याचारार्था इति । तदेवं धर्मलोपे दशप्रकारा लता ।

उपमानानुपादाने द्विधा वाक्यसमासयोः ।

उदाहरणम्—

‘तस्या मुखेन सदृशं रम्यं नास्ते न वा नयनतुल्यम् ।

दितं प्रकृतिप्रत्ययसमुदायः, चात्रकं प्रकृत्यर्थविशिष्टप्रत्ययार्थप्रतिपादकम् । स्वस्वार्थबोधकौ क्रमेण स्वार्थप्रतिपादकौ । वत्यादीति । आदिपदेन कल्पादिपरिमहः । साम्यमेवेति । सादृश्यवाचकत्वेन साम्यमित्यर्थः । आचाराद्यर्थे इति । ‘अनुशिष्यन्ते’ इत्यन्वयः । अपि त्विति । किंत्वित्यर्थः । ‘अपि तर्हि’ इति पाठे किं तर्हीत्यर्थः । उपसंहरति—तदेवमिति । वस्तुतस्तु ‘चन्द्रायते शुक्ररुचापि हंसः’ इत्यादौ साधारणधर्मोपादानेऽपि क्यङादियोगे उपमादर्शनादार्थ्या उपमायास्तद्विज्ञादिप्रितयगतत्वत् क्यङादिपञ्चकगतत्वेन विशेषो बोध्यः । एवं चाष्टप्रकाराया आर्थ्या धर्मलोपालोपाभ्यां षोडशप्रकारत्वं बोध्यम् । क्यङादिपञ्चके धर्मलोपे उदाहरणं यथा—‘धीरः प्रीतिकरत्वेन -पर्यङ्गीयति मयके । मित्रीयति परं प्रेम्णा भक्त्या देवायते, नृणाम् ॥ देवदर्शं जनैः साधुः प्रतीक्ष्यत्वेन दृश्यते । कृपया विष्णुसुचारं निलं सचरति क्षितौ ॥’ अत्र तृतीयान्तपदार्थानां क्यङाद्यर्थे सादृश्येऽभेदेनान्वयः ॥ उपमानलतामुपमासाह—उपमानेति । ‘लतापना’ इत्यनुपपन्नः ॥ न वेति । न वा नयनतुल्यं रम्यमास्त इत्यन्वयः । अन्यथा

स्वनिष्ठमेव । अन्यथा उपास्यते हरः, अनुभूयते सुखम्, इत्यादी भास्वार्थात्तनभवनक्रिययोरकर्णकत्वेन कर्णककारोपपत्तिर्न स्यात् । इत्यादीनां तु वाचकत्वमेव । उपसर्गवाचकतायामिवेवादिवाचकतायां प्रतिबन्धकराहित्येन दृष्टान्तवैषम्यस्य उद्भावाद् विशेषणविशेषयोरेकविभक्तिज्ञाने विशेष्येण सहकार्यं भवेद्यत्र विशेषणम् । तत्र उद्भावायः प्रायो विशेष्यत्वात् विशेषणे ॥’ इत्यनुशासनस्यबोधमानोपमेययोरपि तत्र ‘तिष्ठसंज्ञाविभेदेऽपि उपमानोपमेयता । विभक्तिः पुनरेकैव उपमानोपमेययोः ॥’ इत्यनुशासनस्य जागरूकत्वेन ‘शरीरशैः—’इत्यादाउपमानपदोत्तरतुलीवादेः घृणपादकत्वाच्च । प्रायोमहणेन ‘दिग्भृते ध्रुपन्ते मदमतिनगण्डाः करटिनः करिण्यः कारुण्यारपदम्—’ इत्यादौ विशेष्यविशेषणयोश्चिन्नादिभेदेऽपि न काचिदनुपपत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः ॥

१. क्यङादय इति । भयमभिप्रायः—‘कतुः क्यङ सलोपश्च’ इत्यत्र ‘उपमानादाचारे’ इत्यत्र उपमानपदमनुवर्तते, तेनार्थेसादृश्यादपि बोधे सादृश्याचारायः क्यङिति ॥

अत्र मुखनयनप्रतिनिधिवस्त्वन्तरयोर्गम्यमानत्वाद्दुपमानलोपः । अत्रैव च 'मुखेन सदृशं' इत्यत्र 'मुखं यथेदं', 'नयनतुल्यं' इत्यत्र 'दृगिव' इति पाठे श्रौत्यपि संभवतीति । अनयोर्भेदयोः प्रत्येकं श्रौत्यार्थात्वभेदेन चतुर्विधत्वसंभवेऽपि प्राचीनानां रीत्या द्विप्रकारत्वमेवोक्तम् ।

औपम्यवाचिनो लोपे समासे किपि च द्विधा ॥ २० ॥

क्रमेणोदाहरणम्—

'वदनं मृगशावाक्ष्याः सुधाकरमनोहरम् ।'

'गर्दभति श्रुतिपरुषं व्यक्तं निनदन्महात्मनां पुरतः ।'

अत्र 'गर्दभति' इत्यत्रौपम्यवाचिनः किपो लोपः । न चेहोपमेयस्यापि लोपः । 'निनदन्' इत्यनेनैव निर्देशात् ।

द्विधा समासे वाक्ये च लोपे धर्मोपमानयोः ।

'तस्या मुखेन' इत्यादौ 'रम्यं' इति स्थाने 'लोके' इति पाठेऽनयो-
रुदाहरणम् ।

किप्समासगता द्वेधा धर्मेवादिविलोपने ॥ २१ ॥

धर्मोपमानलोपोदाहरणमिदं स्यात् । प्रतिनिधीति । सदृशेत्यर्थः ॥ इवादिल्लता-
माह—औपम्येति । यत्र कालापादिभिरायलोपः कियते तत्र पाणिनीयैः किब-
नुशिष्यते ॥ वदनमिति । मृगशावस्याक्षीवाक्षि यस्या इति बहुव्रीहावक्षिपदलोपः ।
इवार्थस्य समासगम्यतया इवपदाप्रयोगः । चञ्चलत्वस्य शब्दानुपात्तत्वाद्लोप इतीदं
वक्ष्यमाणत्रिलोपोदाहरणम् । सुधाकर इव मनोहरमिति 'उपमानानां सामान्यवा-
चिभिः' इति कर्मधारयः । एतदेव प्रकृतोदाहरणम् ॥ किपि उदाहरति—गर्द-
भतीति । गर्दभ इवाचरतीत्यर्थे किपि चिद्वार्थत्वात्तलोपः । यथा 'प्रामञ्चत्'
इत्यादौ किपो लोपेऽपि कर्तृत्वस्य वाच्यत्वं तथेहापि सादृश्यस्येति सामान्यलक्षण-
गमनम् । अत्र श्रुतिपरुषनिनादः साधारणधर्मः शब्दोपात्त एव । निर्देशादिति ।
उपमेयस्येत्यनेनान्वयः ॥ एवमेकलोपामुपमासुक्त्वा द्विलोपामाह—'ल्लतोपमा'

1. सुधाकरेति । 'सुधाकर इव मनोहरम्' इति विग्रहे 'उपमानानि सामान्यवचनेः'
इत्यनेन समास इति समासगेवादिल्लता । इह पूर्वपदं तत्सदृशे लाक्षणिकमिति सूत्रवित्तुं
लौकिकविग्रहे श्वशब्दः प्रयुज्यते स च न लुप्यते, किंतु समासेनैवोपमाविधानाद्
'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति न्यायेन प्रयोगाभाषालोपव्यवहार इत्यवसेयम् ॥

2. गर्दभतीति । 'गर्दभ इवाचरति गर्दभति' इत्यत्र 'सर्वप्रतिपदिकेभ्यः किन् वा
बक्तव्यः' इति वार्तिकेनोपमानवाचकाद् गर्दभपदादाच्चाट्ठे, किंप्रत्ययः तस्य सर्वापदा-
रिलोपविधानात्किने वादिल्लता ॥

उदाहरणम्—

‘विधवति मुखाब्जमस्याः’

अत्र ‘विधवति’ इति मनोहरत्व-किप्रत्यययोर्लोपः । केचित्त्रापि प्रत्ययलोपमाहुः । ‘मुखाब्जं’ इति च समासगा ।

उपमेयस्य लोपे तु स्यादेका प्रत्यये क्यचि ।

यथा—

‘अरातिविक्रमालोकविकल्परविलोचनः ।

कृपाणोदग्रदोर्दण्डः स सहस्रायुधीयति ॥’

अत्र ‘सहस्रायुधमिवात्मानमाचरति’ इति वाक्ये उपमेयस्यात्मनो लोपः । न चेहौपम्यवाचकलोप उक्तादेव न्यायात् । अत्र केचिदाहुः— ‘सहस्रायुधेन सह वर्तत इति ससहस्रायुधः स इवाचरतीति वाक्यात्स-सहस्रायुधीयतीति पदसिद्धौ विशेष्यस्य शब्दानुपात्तत्वादिहोपमेयलोपः’ इति । तत्र विचारसहम् ? कर्तरि क्यचोऽनुशासनविरुद्धत्वात् ।

धर्मोपमेयलोपेऽन्या—

यथा—

‘यशसि प्रसरति भवतः क्षीरोदीयन्ति सागराः सर्वे ।’

अत्र क्षीरोदमिवात्मानमाचरन्तीत्युपमेय आत्मा साधारणधर्मः शुक्लता च लुप्तौ ।

इत्यनुपपद्यते । एवमपेऽपि ॥ विधवतीति । विधुरिच.चरतीत्यर्थः । मुयमञ्जमि-वेति ‘व्याप्रावैस्तद्गुणस्तुल्यस्य’ इति कर्मधारय । अत्रेवादितीरभावोर्लोपः । एवं ‘शशाङ्कवदना’ इत्यादिवहुमीदावप्येतदुदाहरणं बोध्यम् ॥ उपमेयस्यात्मन् इति । कर्मक्यचोयोगे कर्मण एवोपमेयत्वं तस्मात्प्रयोगे तथेति भावः । उक्तादे-वेति । क्यजादेः सादृश्यबोधकत्वव्यवस्थापनादित्यर्थः । अनुशासनविरुद्धत्वा-

1. विधवतीति । विधुरिचाचरति विधवति निधुसदृशो भवति ॥

2. मुयमञ्जमिति । ‘मुयमञ्जमिव’ इति विग्रहे ‘उपमित व्याप्रादेभिः सामान्याप्र-योगे’ इत्यनेन समासः । अयं समास उपमानोपमेययोः समानतिप्रत्य एव भवति निमित्तलिङ्गत्वे मयूरम्बसदादित्वात्समासः स च रूपरूप इति शैलरादौ सिद्धम् ॥

3. सहस्रायुधमिति । अत्र ‘उपमानादाचारे’ इत्यनेनोपमानवाचकत्वात्सहस्रायुधमिति कर्मपदादाचारेऽयं क्यच् । आचारेऽत्र दुर्जयत्वादिः । तथा च सहस्रायुधमिवात्मानमा-चरतीत्यर्थादात्मात्रोपमेयः । यद्यपीह स इति तच्छब्देन साध्यानुपात्तः कर्तृनोपमेयत्वप्राप्ति कर्मोपमेयत्वमभूत् आत्मा कर्मत्वेन नोपात्त इति यथोक्तोदाहरणम् ॥

4. कर्तरीति । ‘उपमानाद्-’ इति शब्देन कर्मत्वेन यद्यप्येवोपमानानुशासनविरुद्धः ॥

त्रिलोपे च समासः ॥ २२ ॥

यथा—

‘राजते मृगलोचना ।’

अत्र मृगस्य लोचने इव चञ्चले लोचने यस्या इति समासे उपमाप्रति-
पार्दकसाधारणधर्मोपमानानां लोपः ।

तेनोपमाया भेदाः स्युः सप्तविंशतिसंख्यकाः ।

पूर्णा पङ्क्तिर्लुप्ता चैकविंशतिविधेति मिलित्वा सप्तविंशतिप्रका-

दिति । अनुशासनाभावादित्यर्थः ॥ त्रिलोपे धर्मोपमानेवादिलोपे ॥ समास
इति । अत्र लोचनपदस्यैव समासे लोपो विहितः । अन्ययोस्तु गम्यमानत्वम् ॥
सेनेति । उक्तप्रकारप्रपञ्चेनेत्यर्थः । एकविंशतिविधेति । धर्मलोपे दश, उपमा-

१. मृगलोचनेति । मृगलोचने इव लोचने यस्या इति विग्रहे ‘सप्तस्युपमानपूर्वपदस्य
बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च’ इति वार्तिकेन बहुव्रीहौ उपमानवाचके ‘मृगलोचने’ इति
सप्तम्यन्ते पूर्वपदे ‘लोचने’ इत्युत्तरपदस्य लोपः । एव च लोचनेत्युपमानस्यानुशासनिक-
इवशब्द-चञ्चलत्वलक्षणसाधारणधर्मयोर्ध्वच्छिको लोप इति त्रिलोपे समासगा । यद्यप्यत्र
लोचनपदस्यैवोपमानवाचकत्वं तथाप्यवयवधर्मेण समुदायस्य व्यपदेशान्मृगलोचनपदस्यो-
पमानपूर्वपदत्वमवश्यम् । ‘अनेकमन्यपदार्थे’ इति सूत्रेण समानाधिकरणानामेव बहुव्री-
हिविधाने क्वचिदुत्तरपदलोपार्थं क्वचिच्चधिकरणानामपि बहुव्रीहिविधानार्थमुत्तरपदलो-
पार्थं च ‘सप्तमी-’ इत्यादिवार्तिकारम्भः । तत्र सप्तमीपूर्वपदस्य यथा—कण्ठेस्यः का-
लोऽस्य कण्ठेवालः । ‘अमूर्धमस्तकार्थ-’ इति सप्तम्या अलुक् । पदयोः सामानाधिकरण्याद्
बहुव्रीहौ सिद्धेऽप्युत्तरपदलोपार्थम् । उपमानपूर्वपदस्य यथा—उद्गुमुत्तमिव मुत्तमस्य
उद्गुमुत्तः । अवयवधर्मेण समुदायस्य व्यपदेशाद् उद्गुस्योपमानेत्युपमानपूर्वं उद्गुमुत्तशब्दः
उपमानोपमेयवृत्तिस्वात्पदयोर्व्यधिकरण्यमिति बहुव्रीहौप्युत्तरपदलोपार्थं च वचनमिति
भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । मृगपदस्य लोचने लक्षणेति मते तु नेदमुदाहरणम् ॥

२. एकविंशतिविधेति । प्रायोऽभिप्रायमेतत् । तथादि—‘कोकिल इवालपति कोकि-
लालापिनी’ इत्यत्र ‘कर्तव्युपमाने’ इति गिनिप्रत्यये, ‘चञ्चा पुरुषः सोऽयं यः स्वहित
नेव जानीते’ इत्यत्र चञ्चा तुण्पुरुष इत्येत्वसिद्धये ‘इवे प्रतिकृतो’ इति कन्प्रत्यये ‘हुम्-
नुभ्ये’ इति लुक्विधाने, ‘आहादि वदन तस्याः उरदाकागशाइति’ इत्यत्र आचारकिति
पदान्तरेण प्रतिपादिते समाने धर्मेऽपि वाचकलुप्ता संभवति । ‘यधीराणामस्य च समा-
गमो यद्यैर्वधोऽस्य कृतः । उपनतमेतदकसदासीदत काकतालीमम् ॥’ इत्यत्र काकता-
लशब्दो वृत्तिविषये काकतालसमनेवक्रियावर्तिनौ । तेन काकागमनमिव ताळपतनमिव
काकतालमितीवार्थे ‘समासाच्च तदिपयात्’ इति घापकारमुभेति समासः । उभयशो-
‘पमेवं क्रमेण देवदत्तागमन चोरसमागमश्च । तेन देवदत्तचोरसमागमः काकतालसमा-
गमसदृश इति फलति । तत्रः ‘काकतालमिव काकतालीयम्’ इति द्वितीयसिद्धिवार्थे

रोपमा । एषु चोपमानेदेषु मध्येऽलुप्तसाधारणधर्मेषु भेदेषु विशेषः प्रति-
पाद्यते—

एकरूपः क्वचित्कापि भिन्नः साधारणो गुणः ॥ २३ ॥

भिन्ने विम्बानुविम्बत्वं शब्दमात्रेण वा भिदा ।

एकरूपे यथा उदाहृतम्—‘मधुरः सुधावदधरः—’(५०८प्र.) इत्यादि ।

विम्बप्रतिविम्बत्वे यथा—

‘भल्लापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः समश्रुलैर्महीम् ।

तस्तार सरघाव्याप्तैः स क्षौद्रपटलैरिव ॥’

नलोपे द्वे, औपम्यवाचिलोपे द्वे, धर्मोपमानलोपे द्वे, धर्मेवादिलोपे च द्वे,
उपमेयलोपे धर्मोपमेयलोपे, धर्मेवाद्युपमानलोपे चैकैकेत्येकविंशतिविधेत्यर्थः ॥

एकरूप इति । जातिवन्नानाव्यक्तिष्वेक एव । गुणादिरित्युपाधि-
क्त्वादिमत्वेनेदम् । यद्वा एकजातीय इत्यर्थः । एवं च क्वचिदेकजातीयत्वेन

क्वचित्सादृश्यत्वेनैकोपचारादुभयवृत्तित्वं विवक्षणीयम् । गुणः साधर्म्यम् । भिन्ने

भिन्नसाधारणधर्मे । विम्बस्य सादृश्यस्य अनुविम्बत्वं प्रणिधानगम्यत्नम् । एकधर्म-
सौकर्यवन्देनोपादानं प्रायेण क्वचिच्छब्दभेदेनाप्युपादानं संभवतीत्याह—शब्द-

मात्रेण वेत्ति । क्रमेणोदाहरति—मधुर इति । एतद्वृणैकत्वे । कियैवत्वे यथा—
‘त्रीय गच्छति पण्डोऽयं वस्येया ह्यो पुमानिव ।’ भल्लेति । भल्लेन वाणविशेषेण

अपवर्जितैः कृतैः । तेषां यवनानाम् । तस्तार ह्यदयामास । सरघा मधुमक्षिका-

अत्र 'श्मश्रुलैः' इत्यस्य 'सरघाव्यासैः' इति दृष्टान्तवत्प्रतिबिम्बनम् ।
शब्दमात्रेण भिन्नत्वे यथा—

'स्मेरं विधाय नयनं विकसितमिव नीलमुत्पलं मयि सा ।
कथयामास कृशाङ्गी मनोगतं निखिलमाकृतम् ॥'

अत्रैके एव स्मेरत्वविकसितत्वे प्रतिवस्तूपमावच्छब्देन निर्दिष्टे ।
एकदेशविवर्तिन्युपमा वाच्यत्वगम्यते ॥ २४ ॥

भवेतां यत्र साम्यस्य—

यथा—

'नेत्रैरिवोत्पलैः पद्मैर्मुखैरिव सरःश्रियः ।

पदे पदे विभान्ति स्म चक्रवाकैः स्तनैरिव ॥'

अत्रोत्पलादीनां नेत्रादीनां सादृश्यं वाच्यं सरःश्रीणां चाङ्गनासाम्यं
गम्यम् ।

कथिता रसनोपमा ।

यथोर्ध्वमुपमेयस्य यदि स्यादुपमानता ॥ २५ ॥

स्ताभिर्व्याप्तिः क्षीद्रपटलैर्मधूत्वत्तिस्थाने. 'मौचाङ्ग' इति प्रसिद्धैः । श्मश्रुलैरित्य-
स्येति । दृष्टान्तालङ्कारे यथा वाक्यार्थयोरिवावभासात्सादृश्यं प्रणिधानगम्यं तथा-
प्रापि श्मश्रुसररूपयोः । अत्र इयमत्वविशेषः सादृश्यहेतुः । एवं च 'सादृश्यहेतु-
गुणक्रिये' इत्यस्योपलक्षणतया द्रव्यस्यापि साधारणधर्मत्वमवगन्तव्यम् ॥ स्मेर-
मिति । आकृतमभिप्रायम् । एके एवेति । संख्यार्थादेकशब्दाद् द्विवचनासंभवादयं
पाठे न युक्तः । किं तु 'अत्रैकमेव प्रफुल्लत्वं प्रतिवस्तूपमावद् विभिन्नाभ्यां स्मेरविक-
सितशब्दाभ्यां निर्दिष्टम्' इति पाठो बोद्धव्यः । एकक्रियाया. शब्दभेदेनोपादाने
यथा—'प्रकाशते मुनं तस्याध्वन्द्रमा वीप्यते यथा ।' नन्वत्र वाक्यैक्याभावा-
त्कथमुपमेति चेत् । न । यथा 'अमावास्यायां ध्रादं कुर्याद्, रात्रौ ध्रादं न कुर्यात्'
इत्यत्र संभेदेनान्यतरवैयर्थ्यमिति न्यायेन रात्रौतरप्रामावास्यायां ध्रादं कुर्यादित्ये-
कवाक्यत्वं तथाप्राप्येन्द्राक्यत्वस्वीचरत् ॥ प्राचीनैरस्वीकृतमपि प्रमाणसिद्ध-
भेदेदेशविवर्तिनीमुपमाणाह—एकदेशेति । यत्र चात्रये कस्यचित्साम्यं वाच्यं
कस्यचिद्गम्यं तत्रैकदेशवर्तिन्युपमेत्यर्थः । इयं चैकदेशविवर्तिरूपकवत्साहस्यङ्गिनः
सादृश्य एव संभवति ॥ नेत्रैरिवेति । अङ्गना इव सरःश्रियः पदेपदे प्रतिवस्तु
विभान्ति स्म । अत्र नेत्रादित्रयमुपमानस्य उत्पलादित्रयमुपमेयस्याहम् ॥ रसनो-
पमाणाह—कथितेति । यथोर्ध्वमिति । पूर्वोपमायां यदुपमेयमुत्तरोपमायां

1. रसनेति । यथा खड्ग रचनायां पूर्व वमपिगवायाः शुद्धपण्डिकायाः परप्रपनाव-
सरे पराव तवेरात्र पूर्वपूर्वोपमेयस्वोपमानत्वमवप.दनाय परपरमाप्तिरेति उतरम् ॥

यथा—

‘चन्द्रायते शुक्लरुचापि हंसो हंसायते चारुगतेन कान्ता ।
कान्तायते स्पर्शमुखेन वारि वारीयते स्वच्छतया विहायः ॥’
मालोपमा यदेकस्योपमानं बहु दृश्यते ।

यथा—

‘वारिजेनेव सरसी शशिनेव निशीथिनी ।
यौवनेनेव वनिता नयेन श्रीर्मनोहरा ॥’

कचिदुपमानोपमेययोरपि प्रकृतत्वं दृश्यते—

‘हंसश्चन्द्र इवाभाति जठं व्योमतलं यथा ।

विमलाः कुमुदानीव तारकाः शरदागमे ॥’

‘अस्य राज्ञो गृहे भान्ति भूपानां ता विभूतयः ।

पुरंदरस्य भवने कल्पवृक्षभवा इव ॥’

तस्योपमानता- यदि स्यादित्यर्थः । इयं साधारणधर्मस्याभेदे भेदे च सभवतीति द्विधा ॥ तत्रार्थो यथा—‘महीमृतो वदान्यस्य भारतीवामला मतिः । चेष्टा मतिरिव स्वच्छा चेष्टेव गुणसंततिः ॥’ अत्र स्वच्छत्वमेकमेव साधारणो धर्मः ॥ द्वितीया- माह—चन्द्रायत इति । चन्द्र इवाचरतीत्यर्थः ॥ मालोपमाह—मालो-पमेति । बहिलेकाधिकपरम् । तेन ‘ता हंसमालाः शरदीव गजानं महीपधीर्न-चामिवात्मभासः । स्थिरोपदेशामुपदेशकाले प्रवेदिरे प्राचानजन्मविद्याः ॥’ इत्यादायुपमाद्वयेऽपि, माल्यत्वमक्षतम् । इयमपि पूर्ववद्विधा । तत्राप्यामाह—वारिजेनेति । अत्र मनोहरत्वमेकमेव सादृश्यहेतुः । द्वितीया यथा—‘ज्योत्स्नेव नयनानन्दः सुधेव मदस्मरणम् । प्रभुतेव समाच्छतर्वलोच्च नितम्बिनी ॥’ अत्र नेत्रानन्दनजननादयो विभिन्नधर्मा एव सादृश्यात् हेतवः ॥ उपमेयस्य प्रकृतत्वमु-पमानस्याप्रकृतत्वं प्रायिकमित्यभिप्रायेणाह—कचिदिति । प्रकृतत्वं वर्णनीयस्यो-त्कर्षाधायकत्वेनाकाङ्क्षितत्वम् ॥ हंस इति । हंसादय इव चन्द्रादयोऽपि वर्णनी-यशरत्कालस्योत्कर्षाधायकत्वेनाकाङ्क्षिताः । ‘विमलाः’ इति पाठो न रमणीयः, भिन्नछिन्नतया कुमुदानीत्युपमानान्वयायोग्यत्वात् । तस्मात् ‘लसन्ति’ इति पाठो द्रष्टव्यः ॥ प्राचीनसमतानाङ्गिपोपमावीनुपमाप्रकारान्वैचित्र्यातिशयानाधायकत्वेनोपेक्ष-माण आह—अस्य राज्ञ इति । कल्पवृक्षभवाः कल्पवृक्षोत्पन्ना विभूतय इत्यर्थः ॥

1. मालेति । यथा काचिन्माला सजातीयैः कुमुदैः काचिच्च विजातीयैर्निर्मायते तर्प-
देयमपि सजातीवैर्विजातीयैर्वा बहुभिरुपमानैरिति भावः । एकस्य उपमेयस्यैत्यर्थः ॥

२. ‘यथा’ पुस्तकान्तरे नास्ति २. ‘वदुनस्तु प्रदुपयोरेकधर्माभिन्नपरत्वमुपमेययोर्भित्तेषु न सूत्रमा ।
एव चात्र उपमेयस्य प्रयोगस्तुल्ययोऽपि ताद्योतनत्वात्स्तेन न गीत एवेत्यपेक्षम् ।’ इति मुद्रितवृत्तकःऽधिकारः

अत्रोपमेयमूतविभूतिभिः 'कल्पवृक्षभवा इव' इत्युपमानभूता विभू-
तय आक्षिप्यन्त इत्याक्षेपोपमा । अत्रैव 'गृहे' इत्यस्य 'भवने' इत्यनेन
प्रतिनिर्देशात्प्रतिनिर्देश्योपमा । इत्यादयश्च न लक्षिताः । एवंविधवै-
चित्र्यस्य सहस्रधा दर्शनात् ।

उपमानोपमेयत्वमेकस्यैव त्वनन्वयः ॥ २६ ॥

अर्थादेकवाक्ये ।

यथा—

'राजीवमिव राजीवं, जलं जलमिवाजनि ।

चन्द्रश्च इवातन्द्रः, शरत्समुदयोद्यमे ॥'

आक्षिप्यन्त इति । 'कल्पवृक्षभवाः' इति विशेषणेनोपस्थिता विभूतय एवा-
क्षिप्यन्त इत्यर्थः । एवंविधेति । यथाकथंचिद्वैचित्र्यविशेषाणां परिच्छेत्तुमश-
क्यतया तत्प्रयोजकप्रकाराणामपि परिच्छेदो न संभवतीति भावः ॥ अनन्वयालं-
कारमाह—उपमानेति । नन्वेतद्रसनोपमायामुपमेयोपमायां चातिव्याप्तमत
आह—अर्थादिति । पारिशेष्यादित्यर्थः । रसनोपमायां 'यथोर्ध्व-' इत्यनेन
उपमेयोपमायां 'पर्यायेण-' इत्यनेनानेकवाक्यलाभादेकवाक्य एवास्य विषय इति
भावः । ननूपमेयोपमायां 'द्वयोः' इत्युपादानात्कथमतिव्याप्तिरिति चेत् । न । तत्र
प्रत्येकपदार्थस्यापि पर्यायेणोपमानोपमेयसम्भवात् ॥ अतन्द्रो निर्मलः ॥ ननूप-

1. इत्यादय इति । भावार्थदण्डिना काव्यादर्शस्य द्वितीयपरिच्छेदे उपमाचक्रेऽने-
कविधा उपमा निरूपिताः, तत्र काश्चन भङ्गो व्युत्पत्तुभिराकलनीयाः ॥

2. अनन्वय इति । न विद्यतेऽन्वय उपमानान्तरेण संबन्धो यत्र सोऽनन्वयः । स
च पूर्णो लुप्तश्चेति द्विविधः । पूर्णोऽप्युपमावत्प्रतिषेधोऽपि संभवति । यथा—'गङ्गा इया
यथा गङ्गा गङ्गा गङ्गेव पावनी । हरिणा सहस्रो बन्धुर्हरितुल्यः परो हरिः ॥ गुरुवद्गुरुरा-
राधो गुरुवद्गुरुरवं गुरोः ॥' लुप्तोऽपि धर्मलुप्तः पञ्चविधोऽपि संभवति । प्रागुक्तसार्धच्छेदे
'गङ्गा राजन्यथा गङ्गा गङ्गा गङ्गेव सर्वदा । हरिणा सहस्रो विष्णुर्विष्णुतुल्यः सदा हरिः ॥
गुरुवद्गुरुरास्तेऽसिन्मण्डले गुरुवंदुरोः ॥' इति पदान्तरदाने तथा वाचकलुप्तः । 'रामाय-
माणः धीरामः सीता सीतामनोहरा । ममान्तकरणे नित्य विहरेता जगद्गुरु ॥' इत्यत्र
वयस्समासयोः । पवम् 'लङ्कापुरादतितरां कुपितः फणीव निर्गम्य जातु पृतनापतिभिः
परीतः । क्रुद्धं रणे सपदि दाशरथिं दशास्यः सरन्धदाशरथिदशमहो ददशं ॥' एवं
कर्तृणमुखादावप्युल्लम् । 'अम्बरलम्बरं यद्दत्तमुद्रोऽपि समुद्रति । विक्रमाकर्महीपाल
तथा त्वं विक्रमाकंति ॥' इत्यत्र वाक्यार्थवयवेषु त्रिवन्वयेषु धर्मवाचकयोर्लोपः । मुख्य-
वाक्यार्थस्त्वनन्वयफलेन निरूपमत्वेन समानधर्मण प्रयोजितो मालोपमैव । 'पतावति
प्रपञ्चेऽसिन्सदेवामुरमानुषे । केनोपमीयतां तच्चै रामो रामपराक्रम ॥' अत्र वाचक-
धर्मोपमानां लोपः ॥

अत्र राजीवादीनामनन्यसदृशत्वप्रतिपादनार्थमुपमानोपमेयभावो वैवक्षिकः । 'राजीवमिव पाथोजम्' इति चास्य लाटानुप्रासाद्विविक्तो विषयः । किं तत्रोचितत्वादेकशब्दप्रयोग एव श्रेयान् । तदुक्तम्—

'अनन्वये च शब्दैक्यमौचित्यादानुपङ्गिकम् ।

अस्मिन्स्तु लाटानुप्रासे साक्षादेव प्रयोजकम् ॥' इति ।

पर्यायेण द्वयोरेतदुपमेयोपमा मता ।

एतदुपमानोपमेयत्वम् । अर्थाद्वैक्यद्वये ।

यथा—

'कमलेव मतिर्मतिरिव कमला, तनुरिव विभा विभेव तनुः ।'

घरणीव धृतिर्धृतिरिव घरणी, सततं विभाति वत यस्य ॥'

मानोपमेयभावो भेद एव संभवति, कथमेकस्यैव च इत्यत आह—राजीवादीनामिति । वैवक्षिक आरोप्य विवक्षितः । ननु लाटानुप्रासविषयविनिर्माणेणास्य विषयो न संभवतीति तद्वाधकोऽयमेव स्यादित्यत आह—राजीवमिति । विविक्तो विषय इति । तथा चायं संभवद्विषयान्तरत्वान्न वाधक इति भावः । उचितत्वादुपमानोपमेयभेदस्य सति प्रतितीयुक्तत्वात् । श्रेयानतिप्रशस्तो न तु नियतः ॥ औचित्यात्प्राशस्त्यात् । आनुपङ्गिकमनियतम् । साक्षादेव स्वयमेव । प्रयोजकं वैचित्र्याधायकम् ॥ उपमेयोपमामाह—पर्यायेणेति । क्रमेणेत्यर्थः । रसनोपमायामेकस्यैव क्रमेणोपमानोपमेयभाव इति तद्वारणाय 'द्वयोः' इति । 'मुखमिव कमलम्' इत्यादौ युगपदेव द्वयोपमानोपमेयत्वमिति तद्वारणाय 'पर्यायेण' इति । अत्र सादृश्यहेत्वभेद इत्यपि बोध्यम् । तेन 'पल्लवमिवारुणं करतलं करतलमिव कौमलं प्रल्लवम्' इत्युपमाद्वयव्यवच्छेदः । अस्या वैचित्र्यं दर्श-

१ उपमेयोपमेति । पूर्ववाक्यप्रतिपादितसाधारणधर्ममेव साधारणधर्मोक्त्य पूर्ववाक्यप्रतिपादितेनोपमेयेन पूर्ववाक्यप्रतिपादितस्योपमानस्योपमा उपमेयोपमा । उपमेयेनोपमा यत्रेति वा । इयं च तावदुक्तधर्मा व्यक्तधर्मा च । तत्रोक्तधर्मा अनुगाम्यादिधर्मैरेकधा । धर्मस्वानुगामित्वे 'कमलेव मतिः—' इत्युदाहरणम् । इह इन्द्रणीयत्वं त्रिविधत्वं विपुलत्वं च साधारणधर्माः । धर्मस्य निम्बप्रतिविम्बभावापन्नत्वे 'रमणीयत्वकस्तुता विलसितवक्षीज-सुगलशास्त्रिन्यः । लतिका इव ता वनिता वनिता इव रेजिरे लतिकाः ॥' इत्युदाहार्यम् । अथ रमणीयत्वविलसितवत्त्वाभ्यां विशेषणाभ्यां युतत्वशालित्वाभ्यां विशेष्याभ्यां परस्परवस्तुप्रतिबन्धुभावमापन्नाभ्यां संपुद्धितः स्तवकस्तवरूपः परस्पर विम्बप्रतिविम्बभावापन्नो धर्मः । 'निरिरिव गजराजोऽयं गजराज रजोच्चरैर्विभाति गिरिः । निर्जर इव मधुधारा मधुधारेवास्य निर्जरः सवति ॥' इयं व्यक्तधर्मा प्रकृताप्रकृतविषयेत्यन्यत्र विस्तरः ॥

अत्रास्यं राज्ञः श्रीबुद्ध्यादिसदृशं नान्यदस्तीत्यभिप्रायः ।

सदृशानुभवाद्बस्तुस्मृतिः स्मरणमुच्यते ॥ २७ ॥

यथा—

‘अरविन्दमिदं वीक्ष्य खेलत्वञ्जनमञ्जुलम् ।

सरामि वदनं तस्याश्चारु चञ्चललोचनम् ॥’

‘मयि सकपटं—’ (१५७पृ.) इत्यादौ च स्मृतेः सादृश्यानुभवं विनो-
त्थापितत्वान्नायमलंकारः । राघवानन्दमहापात्रास्तु वैसादृश्यात्स्मृति-
मपि स्मरणालंकारमिच्छन्ति । तत्रोदाहरणं तेषामेव यथा—

‘शिरीषमृद्धी गिरिषु प्रपेदे यदा यदा दुःखशतानि सीता ।

तदा तदास्याः सद्नेषु सौरुयलक्षाणि दध्यौ गलदन्तु रामः ॥’

रूपकं रूपितारोपाद्वि(पो वि)पये निरपह्ववे । २५३

यति—अस्य राज्ञ इति । स्मरणालंकारमाह—सदृशेति । सदृशानुभवस्य
स्मृतिं प्रति संस्कारोद्बोधकत्वेन कारणत्वम् । संस्कारस्तु वस्त्वनुभवादुत्पन्नः ।
सदृशेति संबन्धिज्ञानादिजन्यस्मृतिवारणाय । तेन ‘भवदभिमतवस्तून्याकि-
रन्त्याः समन्तात्सरसिजदलत्तलपं मर्मरं कल्पयन्त्याः । इतकफण ! वयस्या जीवगो-
पायमस्याः स्मरणमविरलं ते हन्त सपादयन्ति ॥’ इत्यादौ संबन्धिज्ञानजन्य-
स्मरणस्य नालंकारत्वम् । एवं चिन्ताजन्यस्मृतेरपि नालंकारत्वमित्याह—मयीति ।
स्मृत्याख्यव्यभिचारिभावस्योदाहरणमिदम् । वैसादृश्याद्विरुद्धानुभवात् । तेषां
राघवानन्दमहापात्राणाम् । शिरीषेति । गलदन्तु यथा स्यात्तथा दध्यौ स्मृतवान् ।
अत्र वैपरीत्यसंबन्धेन संबन्धिने ज्ञानं संस्कारोद्बोधकम् ॥ रूपकालंकारमाह—
रूपकमिति । अत्र ‘रूपितारोपात्’ इति पञ्चम्यन्तपाठः प्रामादिकः । अर्वा-
संगतेः । प्रथमान्तपाठस्तु रमणीयः । प्रकृतगोपनमपह्ववः, ततः शून्ये विपये उपमेये
रूपितस्योपमानस्यारोपात्तादात्म्याध्यासाद्रूपकनामालंकार इत्यर्थः । ननुपमानोपमेय-
योर्भेदमनुभवतां कथं तादात्म्याध्यास इति चेत् । न । आहार्यस्यैव तादृशा-
रोपस्य रूपकालंकारत्वस्वीकारात् ॥ तदुक्तं चण्डीदासेन रूपकप्रकरणे—‘अलंकार-
ध्यात्राद्धार्यस्तादात्म्यारोप इत्यवधेयम्’ इति । न चातिसाम्यादपह्ववतभेदयोरभेदो
रूपकमिति काव्यप्रकाशदर्शनात्तदानीं भेदप्रतीतिरभावात्कथमाहार्यत्वम् । बाध-
कालीनेच्छाजन्यज्ञानस्यैवाहार्यत्वाद्गीमरादिति वाच्यम् । शाब्दस्य भेदानुभवस्य
तदानीमसत्त्वेऽपि अनुमानिकस्य मानसस्य भेदप्रत्ययस्य सत्त्वात् । ननु ‘गौर्वाहीक.’

१—१. रूपकमिति । रूपयत्युपमानोपमेययोरभेदारोपणैकतां नयतीति रूपकम् । यथा
‘मुखं चन्द्रः’ इत्यादौ मुखदेवचन्द्रत्वरूपधर्मवत्त्वोपक्षितयोर्मुखचन्द्रयोरभेदारोपः ॥

१. ‘भावः’ क २. उपमेये उपमानाभेदारोपस्यैव रूपरत्वाद्गीकारात् यत्र तद्व्युक्तस्यार्थान्तरस्य ।
इति पाठो मुद्रितपुस्तके. ३ ‘चण्डीदासेन’ इति नास्ति पुस्तकान्तरे. ४. ‘न चाति—’ इत्यादि-
‘योर्लपमानोपमेययोः’ इति । इत्यन्तः पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति.

‘रूपित—’ इति परिणामाद् व्यवच्छेदः । एतच्च तत्प्रस्तावे विवेच-
यिष्यामः । ‘निरपह्वे’ इत्यपह्वुतिव्यवच्छेदार्थम् ।

तत्परम्परितं साङ्गं निरङ्गमिति च त्रिधा ॥ २८ ॥

तद्रूपकम् ।

तत्र—:

यत्र कस्यचिदारोपः परारोपणकारणम् ।

तत्परम्परितं श्लिष्टाश्लिष्टशब्दनिबन्धनम् ॥ २९ ॥

प्रत्येकं केवलं मालारूपं चेति चतुर्विधम् ।

श्लिष्टशब्दनिबन्धनं केवलपरम्परितं यथा—

‘आहवे जगदुद्दण्ड ! राजमण्डलराहवे ।

श्रीनृसिंहमहीपाल ! स्वस्त्यस्तु तव बाहवे ॥’

अत्र राजमण्डलं नृपसमूह एव चन्द्रविम्बमित्यारोपो राजबाहौ राहु-
त्वारोपे निमित्तम् । मालारूपं यथा—

इत्यादावपह्वुतभेदयोरुपमानोपमेययोस्तादात्म्यारोपस्य कथं न रूपकत्वमिति न

वाच्यम् । तस्य विच्छिन्नविशेषाजनकत्वेन रसाद्युपकारकत्वाभावात् । केचित्तु—

‘विषयस्य प्राग्निर्देशे रूपकस्य व्यवहारः, परनिर्देशे तु गौणीव्यवहारः’ इत्याहुः ।

तत्र । ‘निर्माणकौशलं धातुध्वञ्जिका लोकाचक्षुषाम् । क्रीडापटुमनज्ञस्य सेवसिन्धु-
चरक्षणम् ॥’ इत्यादौ विषयस्य प्राग्निर्देशाभावेऽपि रूपकव्यवहारात् । रूपितस्य

अपह्वयभेदोपमानस्य निरपह्वे प्रतिषेधशून्ये विषये उपमेये आरोपस्तादात्म्या-
रोपो रूपकमित्यर्थः । अत्र एवोक्तं काव्यप्रकाशकारेण—‘रूपकं सादभेदो य

उपमानोपमेययोः’ इति । परिणामादिति । ‘अस्य’ इति शेषः ।

एतच्च रूपपरिणामयोर्वैलक्षण्यं च । परिणामे ह्यारोप्यमाणस्य प्रकृतो-
पयोगित्वेनाप्रकृतत्वनियतोपमानत्वस्य बाधाद्रूपितपदेन तद्व्यवच्छेद इति भावः ।

विषय इत्यस्य वाच्य इति विशेषणं बोध्यम् । तेन ‘लतामूले लीनो हरिणपरिहीनो
ह्रिमकरः स्वयं द्वाराक्षरा गलति जलधारा कुबलवात् । धुनीते बन्धुकं तिलकुमुम-
जन्मा हि पवनो बहिर्दारे पुण्यं परिणमति कस्यापि कृतिनः ॥’ इत्यादौ निर्गणे-

विषये मुखादौ निष्कलङ्कचन्द्रायुपमानतादात्म्यारोपरूपातिशयोक्तौ नातिव्याप्तिः ।

रूपकभेदानाह—तदिति । कार्यकारणभावेरूपा परम्परा संजाता असेति

परम्परितम् । साङ्गं सावयवम् । निरङ्गं निरवयवम् । परम्परितरूपकमाह—

यत्रेति । तस्यापि द्वैविध्यमाह—श्लिष्टेति । श्लिष्टशब्दनिबन्धनमश्लिष्टशब्दनिबन्धनं

१. मालेति । श्लिष्ट मालारूपपरम्परित रूपकमित्यर्थः ॥

१ ‘परिणाममात्रे’ क. ख. ग. २. ‘विचारविषयान्’ क. ३. ‘माला’ क. ख. ४. ‘नाव’
इति नाति क. पुस्तके.

‘पद्मोदयदिनाधीशः सदागतिसमीरणः ।

भूमृदावलिदम्भोलिरेक एव भवान्मुनि ॥’

अत्र पद्माया उदय एव पद्मानामुदयः, सतामागतिरेव सदागमनम्, भूमृतो राजान एव पर्वता इत्याधारोपो राज्ञः सूर्यत्वाधारोपनिमित्तम् ।

अश्लिष्टशब्दनिबन्धनं केवलं यथा—

‘पान्तु वो जलदश्यामाः शार्ङ्गज्याघातकर्कशाः ।

त्रैलोक्यमण्डपस्तम्भाश्चत्वारो हरिवाहवः ॥’

अत्र त्रैलोक्यस्य मण्डपत्वारोपो हरिवाहना स्तम्भत्वारोपे निमित्तम् ।

मालारूप यथा—

‘मनोजराजस्य सितातपत्रं श्रीखण्डचित्रं हरिदङ्गनायाः ।

विराजते व्योमसरःसरोजं कर्पूरपूरभमिन्दुबिम्बम् ॥’

अत्र मनोजादे राजत्वाधारोपश्चन्द्रबिम्बस्य सितातपत्रत्वाधारोपे निमित्तम् । ‘तत्र च राजभुजादीनां राहुत्वाधारोपो राजमण्डलादीनां चन्द्रमण्डलत्वाधारोपे निमित्तम्’ इति केचित् ।

अङ्गिनो यदि साङ्गस्य रूपणं साङ्गमेव तत् ॥ ३० ॥

समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्ति च ।

तत्र—

आरोप्याणामशेषाणां शाब्दत्वे प्रथमं मतम् ॥ ३१ ॥

चेत्यर्थं । पुनरपि तस्य द्वैविध्यमाह—प्रत्येकमिति । त्रिरुक्तभेदयोरेकैकमित्यर्थः ॥ आहव इति । जगदुत्कृष्टदण्ड यस्मात्तत्सबोधने तथा ॥ इत्यारोप इति । अत्र श्लेषेण रूप्यरूपकयोर्द्वयोरेवाभिधानं शब्दसाम्यरूपसादृश्यमूलं प्रथम रूपकम् । तेन राजमण्डलपदवाच्योपमर्दकत्वरूपसादृश्यनिबन्धन द्वितीय रूपकमिति भावः ॥ पद्मायाः सपद उदय उपाजनम् । पद्मपक्षे प्रकाशः ॥ तत्र चेति । राजमण्डलादीनां सरूपशब्दवाच्यत्वं साम्य प्रतिद्वन्द्वारोपकारणम् । बाहुराहादीनां तु तादृशधर्मान्तरमप्रतिद्वमित्यस्वरस ‘केचित्’ इत्यनेन सूचितः ॥ साङ्गरूपकमाह—अङ्गिन इति । रूपणमुपमानतादात्म्यारोपः । तस्य द्वैविध्यमाह—समस्तेति । समस्तानि वस्तूनि आरोप्याणानि विषया शब्दोपात्तानि यत्र तत् । आरोप्याणामिति । बहुवचनमविवक्षितम् । ‘सूत्रे लिङ्ग सख्या कालथावन्नाणि’ इति न्यायात् । तेन ‘दन्ताशुके शरालीभिस्तस्या भाति मुखाम्बुजम्’ इत्यादे समग्रः । शाब्दत्वे शब्दोपात्तत्वे ॥ रावण एवा-

१. ‘जगदुत्कृष्टराजमण्डलराहवे’ इति समस्त तु शोभनम् ॥

१ ‘शब्द’ इति नास्ति क-ख पुस्तकयो २. ‘रूप इति नास्ति क पुस्तके. ३. ‘एव च’ घ-
४. ‘अत्र-’ इत्यादि-‘-भाव’ इत्यत्र पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति.

प्रथमं समस्तवस्तुविषयम् । यथा—

‘रावणावग्रहक्लान्तमिति वागमृतेन सः ।

अभिवृष्य मरुत्सस्यं कृष्णमेघस्तिरोदधे ॥’

अत्र कृष्णस्य मेघत्वरोपे वागादीनाममृतत्वादिकमारोपितम् ।

यत्र कस्यचिदार्थत्वमेकदेशविवर्ति तत् ।

कस्यचिदारोप्यमाणस्य । यथा—

‘लावण्यमधुभिः पूर्णमास्यमस्या विकस्वरम् ।

लोकलोचनरोलम्बकदम्बैः कैर्न पीयते ॥’

अत्र लावण्यादौ मधुत्वरोपः शाब्दः, मुखस्य पद्मत्वरोप आर्थः ।
न चेयमेकदेशविवर्तिन्युपमा विकस्वरत्वधर्मस्यारोप्यमाणे पद्मे मुख्यतया
वर्तमानान्मुखे चोपचरितत्वात् ।

निरङ्गं केवलस्यैव रूपं तदपि द्विधा ॥ ३२ ॥

मालाकेवलरूपत्वात्—

‘वग्रहो वृष्टिप्रतिबन्धरुत्वेन क्लान्तम् । वागमृतेन वाग्जलेन अभिवृष्य प्रीणयित्वा,
पद्मे अभिविष्य । मरुदेव एव सस्यं प्रीणादि । कृष्णो विष्णुरेव मेघः । अत्र
कृष्णोऽग्नी, वागाद्यज्ञम् । मेघत्वरोपस्य शाब्दत्ववत् अमृतत्वाद्यारोपितत्वस्य शाब्द-
त्वम् ॥ एकदेशविवर्तिसाङ्गरूपकमाह—यत्रेति । आर्थत्वमर्थवशालभ्यत्वम् । ‘कस्य-
चित्’ इत्यनेनान्यस्य शाब्दत्वलाभः । ‘श्रौता आर्थाश्च’ ते यस्मिन्नेकदेशविवर्ति
तत्’ इति काव्यप्रकाशदर्शनाच्छब्दत्वस्याप्येतद्भक्षणघटकत्वं योष्यम् ॥ रोलम्बो
भ्रमरः । ‘इन्द्रिन्दिरस्तु रोलम्बश्चबरीको मधुमतः’ इति हारावली ॥ न चेयमिति ।
समभिव्याहृतपदार्थस्य मुख्यया वृत्त्यान्वयसंभव एवैकदेशविवर्तिनोरुपमारूपकयो-
रन्यतराज्ञीकारे धीजम् । ‘मुखपद्मं विकस्वरम्’ इत्युपमाज्ञीकारे क्रियाविशेषशालि-
त्वरूपविकस्वरत्वस्य मुखे बाधात्कान्तिविशेषे लक्षणाप्रसङ्गः । ‘मुखमेव पद्मम्’ इति
रूपकाज्ञीकारे तु विशेष्ये पद्मे विकस्वरत्वस्य मुख्ययो वृत्त्यान्वयः संभवति ।
‘दन्तप्रभापुष्पचित्वा माणिपल्लवशोभिनी । केशपाशालिवृन्देन सुवेया हरिणेशणा ॥’
इत्यत्र रूपकाज्ञीकारे भूषणादिकृतशोभाविशेषस्य लतायां बाधाच्छोभामात्रे लक्ष-
णाप्रसङ्गः । उपमाज्ञीकारे तु मुख्यया वृत्त्यान्वयः संभवतीति । एतादृशं विशेष-
मनवलोक्त्यैव केचिदेकदेशविवर्तिनीमुष्णमेकदेशविवर्तिरूपक एवान्तर्भावयन्ति ।
केवलस्यैव न तु साङ्गस्य । तदपि निरङ्गरूपकमपि ॥ मालेति । मालारूपत्वात् केवल-

1. एकदेशेति । एकस्मिन्देशेऽप्ये विवर्तनाद् विशेषतो वर्तनात् अर्थादारोप्यमाणस्य
सर्वत्र शब्दवशालभ्यत्वे एकाशेऽर्धवशालभ्यत्वस्य विशेषस्य सन्नावादेकदेशविवर्तीति
सार्थकमभिधानम् ॥

तत्र मालारूपं निरङ्गं यथा—

‘निर्माणकौशलं धातुश्चन्द्रिका लोलचक्षुषाम् ।
क्रीडागृहमनङ्गस्य सेयमिन्दीवरेक्षणा ॥’

केवलं यथा—

‘दासे कृतागसि भवेदुचितः प्रभूणां
पादप्रहार इति सुन्दरि ! नात्र दूये ।
उद्यत्कठोरपुलकाङ्कुरकण्टकाम्रै-
र्यत्खिद्यते मृदु पदं ननु सा व्यथा मे ॥’
तेनाष्टौ रूपके भिदाः ।

‘चिरंतनैरुक्ताः’ इति शेषः । कचित्परम्परितमप्येकदेशविवर्ति,
यथा—

‘खङ्गः क्षमासौविदल्लः समिति विजयते मालवाखण्डलस्य ॥’

अत्रार्थः क्षमायां महिपीत्वारोपः खङ्गे सौविदल्लत्वारोपे निमित्तम् ।

अस्य भेदस्य पूर्ववन्मालारोपत्वेऽप्युदाहरणं मृग्यम् ।

दृश्यन्ते कचिदारोप्याः श्लिष्टाः साङ्गेऽपि रूपके ॥ ३३ ॥

रूपत्वाच्चेत्यर्थः ॥ निर्माणकौशलं वराङ्गनासृष्टिव्युत्पत्तिः । सौन्दर्यातिशयसंपादकत्वमे-
वानयोः साम्यं तन्मूलक एवायमारोपः । अत्रेन्दीवरेक्षणाया एव रूपणं न तु तदङ्ग-
स्यापि ॥ दासे इति । मानिनीं प्रसादयितुस्वत्पादादृतस्य नायकस्योक्तिरियम् । अत्र
पादप्रहारे । मृदु पदमिति । ‘तव’ इति शेषः । तव पादप्रहारेऽपि मम पुलको भ-
वति, तथापि मयि तव क्रोध इति भावः ॥ सौविदल्लोऽन्त पुरपालकः कञ्चुकी । क्षमायां
महिपीत्वारोपो राजभोग्यत्वरूपसाम्यमूलकः ॥ मृग्यमिति । छत्रं सितं शम्बरशात्र-
वस्य श्रीखण्डचित्रं हरितोऽबलायाः । विराजते चारु नभःसरोजं कर्पूरपूरप्रभमिन्दु-
विम्बम् ॥’ अत्र शम्बरशानवादे राजत्वारोपे आर्थश्चन्द्रविम्बस्य सितच्छत्रत्वारोपे

1 अष्टाविति । रूपकं तावन्निविधम्—साङ्गं निरङ्गं परम्परितं चेति । तत्र साङ्गं सम-
स्तवस्तुविषयम्, एकदेशविवर्तितं चेति द्विविधम् । निरङ्गमपि केवलं मालारूपं चेति द्विवि-
धम् । परम्परितं तु श्लिष्टाश्लिष्टश्चन्द्रविम्बनतया द्विविधं सत्प्रत्येकं केवलं मालारूपं चेति
चतुर्विधमिति संकलनेऽष्टौ रूपकमेदाः ॥

2. रङ्ग इति । पदत्पादत्रयीं तु ‘पर्यङ्को राजलक्ष्म्या हरितमणिमयः पीडपाभ्येत्तरङ्गो
भङ्गप्रत्यथिवशोऽवणविजयकरिस्त्वानदानाम्बुपट्टः । सङ्घामत्रासताभ्यन्मुखपतियशोईसनी-
लाङ्गुवाह.’ इति ॥

तत्रैकदेशत्रिवर्तिं श्लिष्टं यथा नम—

(करमुदयमहीधरस्तनाभे गलिततमःपटलांशुके निवेश्य ।

विवक्षितकुमुदेक्षणं विचुम्बत्ययमगरेशदिशो मुखं सुधांशुः ॥)

समस्तवस्तुविषयं यथा—अत्रैव 'विचुम्बति—' इत्यादौ 'चुचुम्बे हरिदवलासुखमिन्दुनायकेन' इति पाठे । न चात्र श्लिष्टपरम्परितम् । अत्र हि 'भूमृदावलिदम्भोलिः—' (५२३) इत्यादौ राजादौ पर्वतत्वाचारोपं विना वर्णनीयस्य राजादेर्दम्भोलितादिरूपणं सर्वथैव सादृश्याभावादसगतम् । तर्हि कथं 'पद्मोदयदिनाधीशः—' इत्यादौ परम्परितम्, राजादेः सूर्यादिना सादृश्यस्य तेजसितादिहेतुकस्य समवात्—इति न वाच्यम् । तथा हि—राजादेस्तेजसितादिहेतुकं सुव्यक्तं सादृश्यं न तु प्रकृते विवक्षितम् । पद्मोदयादेरेव द्वयोः साधारणधर्मतया विवक्षितत्वात् । इह तु महीधरादेः स्तनादिना सादृश्यं पीनोत्तुङ्गत्वादिना सुव्यक्तमेव—इति न श्लिष्टपरम्परितम् । क्वचित्समासाभावेऽपि रूपकदृश्यते—

'मुखं तव कुरङ्गाक्षि ! सरोजमिति नान्यथा ॥'

कचिद्वैयधिक्रम्येऽपि यथा—

'विदधे मधुपश्रेणीमिह' भ्रूलतया विधिः ॥१

कचिद्वैयधर्म्येऽपि—

'सौजन्याम्युमरुक्षली सुचरितालेख्यद्युभित्तिर्गुण-

ज्योत्स्नाकृष्णचतुर्दशी सरलतायोगश्चपुच्छच्छटा ।

वैरेयापि दुराशया कलियुगे राजावली सेविता

तेषां शैलिनि भक्तिमात्रसुलभे सेवा क्रियत्कौशलम् ॥'

निमित्तम् । करमिति । कर किरणमेव हस्तम् ॥ पद्मोदयादेरेव पद्मोदयादिशब्दस्यैव । द्वयोः रूप्यरूपकयो राजादिसूर्यादौ ॥ नन्वन शब्दसाम्यविवक्षावशात्प्रतिद्वतेजसितादिरूपसाम्यविवक्षायास्तु 'नैलोक्यमण्डपस्तम्भा' इत्यादौ तु वीर्षत्वपीवर्त्वादि-साम्यसमवेतान् तन्मूलक एव स्तम्भत्वाधारोपोऽस्तु । नैलोक्यादौ मण्डपत्वाधारोपस्य दत्तारणत्वस्वीकारेण किमिति चेत् । न । स्तम्भा यथा मण्डपभारसहिष्णवस्त्वया हरि-चाह्वनैलोक्यभारसहिष्णव इति साम्यस्यैव प्रकृते विवक्षितत्वात् । तत्र नैलोक्यादौ मण्डपत्वाधारोप विना दुर्बोधम् । समासाभावेऽपीति । अत एव दण्डिना व्यस्त समस्त व्यस्तसमस्त चेति त्रिविध रूपकमुक्तम् । विदध इति । 'भ्रूलतया' इत्यभेदे वृत्तिया । अन्यथा तादात्म्यारोपो न स्यात् ॥ सौजन्येति । सुचरितमे-

इदं मम । अत्र केपांचिद्रूपकाणां शब्दरूपमूलत्वेऽपि, रूपकविशेष-
तत्त्वादर्थालंकारमध्ये गणनम् । एवं वक्ष्यमाणालंकारेषु बोध्यम् ।

अधिकारूढवैशिष्ट्यं रूपकं यत्तदेव तत् ।

तदेवाधिकारूढवैशिष्ट्यसंज्ञकम् । यथा मम—

‘इदं वक्रं साक्षाद्विरहितकलङ्कः शशधरः

सुधाधाराधारश्चिरपरिणतं विम्बमधरः । —

इमे नेत्रे रात्रिदिवमधिकशोभे कुवलये

तनुर्लावण्यानां जलधिरवगाहे सुखतरः ॥’

अत्र कलङ्कराहित्यादिनाधिकं वैशिष्ट्यम् ।

विषयात्मतयारोप्ये प्रकृतार्थोपयोगिनि ॥ ३४ ॥’

वाल्लेख्यं चित्रम्, शुभित्तिराकाशकुञ्जम् । सरलता कौटिल्यराहित्यमेव दाक्षि-
ण्यम् । तस्या योगे श्वपुच्छच्छटा कुकुरलाङ्गलकुण्डली । भक्तिमात्रमुलभे केवल-
यापि भक्त्या प्राप्ये ॥ अत्र केपांचिदिति । साधनस्य श्लेषस्य शब्दालंकारत्वेऽपि
साध्यत्वेन प्रधानस्यार्थालंकारमध्ये गणनमिति भावः । वक्ष्यमाणानां श्लेषापह्नवादी-
नाम् ॥ अधिकारूढवैशिष्ट्यं रूपकमाह—अधिकारूढेति । अधिकमलार्थमारूढं
वैशिष्ट्यं विशेषणं यत्र तदित्यर्थः ॥ सुधाधाराधार इति विम्बस्य विशेषणम् । कलङ्क-
रहितत्वादिविशेषणं चन्द्रादेरत्यन्तासंभवीति तत्र तदारोपणादधिकारूढवैशिष्ट्यम् ।
‘कलङ्कराहित्यादिना’ इत्यभेदे तृतीया । परिणामालंकारमाह—विषयात्मतयेति ।

1. वैशिष्ट्यमिति । अत्रेदमप्यनुसंधेयम्—‘विषयभेदताद्रूप्यरजन विषयस्य यत्र ।
रूपकं तत्रिधाऽऽधिवयन्यूनत्वानुभयोक्तिभिः ॥ (१) .अथ हि भूर्जेटिः साक्षाद् येन
दग्धाः पुरः क्षणात् । (२) अथमास्ते विना शुभुस्तातीयीकं विलोचनम् ॥’ (३)
शुभुर्विश्रमवत्स्य स्त्रीकृत्य समष्टितान् । (४) अस्या मुखेन्दुना लभ्ये नेत्रानन्दे किमि-
न्दुना ॥ (५) साध्वीवमपरा लक्ष्मीरसुधासागरोदिता । (६) अयं कलङ्किन-
श्चन्द्रान्मुखचन्द्रोऽतिरिच्यते ॥’ इति । इहोपमेयस्य राशो विषयस्य पूर्वगृहत्वविशेषणेन
तस्मिन्नप्रमानस्य भगवतो भूर्जेटेर्विशेषिणोऽभेदरूपणात्, उपमानस्योपमेये. न्यूनाधिक-
भावावर्धनाच्च प्रथममनुभवाभेदरूपकम् ॥ तार्तीयीकविरोचनज्ञानोक्त्या न्यूनता-
पादनेन द्वितीय न्यूनभेदरूपकम् । ‘तीयादीवक् स्वार्थे वाच्यः’ इति वार्तिकेन तृती-
यार्थे ईकञ् ॥ समष्टितान्स्त्रीकारेण विश्वावनोक्त्या भगवतो राजन्याधिवयलाभात्तृतीय-
मधिकाभेदरूपकम् । अत्र समष्टिपद छिष्टम् ॥ एवमस्या मुखेन्दुसत्त्वे प्रतिदेन्दो-
रनावश्यकत्वमापाय मुखेन्दोश्च नेत्रानन्दजनकत्वरूपप्रसिद्धेन्दुकार्यकर्तृत्वमात्रनिर्वाहनेन
न्यूनत्वाधिकत्वयोरनुपादानादनुभयताद्रूप्यरूपकं चतुर्थम् ॥ भगवत्या लक्ष्म्याम-

१. ‘इदं मम’ इति क ख पुस्तकयोर्नास्ति. २. ‘अथ च’ घ. ३. ‘सशरूपक’ घ. ४. ‘मम’
इति नास्ति क पुस्तके.

परिणामो भवेत्तुल्यातुल्याधिकरणो द्विधा ।

प्रकृतार्थोपयोगिनि वस्तुनि विषयतादात्म्येनारोप्ये सति परिणाम इत्यर्थः । प्रस्तुत-
प्रयोजनसाधनत्वेन प्रसिद्धिरेव प्रकृतार्थोपयोगित्वम् । रूपके सददावस्तुनस्तादात्म्यं
विषये भासते । इह तु सजातीयफलसाधनतया विषयस्य तादात्म्यमारोप्यमाणे
भासत इति विशेषः ॥ तुल्याधिकरणः समानाधिकरणः । सच समानविभक्तिरु-
पद्वये प्रयोज्यः । विभिन्नविभक्तिरुपद्वयप्रयोज्यो व्यधिकरण एव तुल्याधिकरणः ॥

परेति विशेषणयोगात्तद्भूषणमात्रं सुधासागरोत्पत्तिमत्त्वैकत्वं च दर्शितमिति न्यूनताद्र-
ूपरूपकं पद्यमम् ॥ अत्र कान्यालंकारसूत्रेषु वामनः—'एकगुणहानिकल्पनायां
साम्यदाढ्यं विशेषोक्तिः ॥' एकस्य गुणस्य हानेः कल्पनायां शेषैशुभैः साम्यं पक्षस्य
दाढ्यं विशेषोक्तिः । रूपकं चेदं प्रायेणेति । यथा—'भवन्ति यत्रापथयो रजन्यामते-
त्तप्राः सुरतप्रदीपाः ॥' 'सूतं हि नाम पुरुषस्त्वसिद्धासनं राज्यम् ॥' 'निद्रेयमकमला
लक्ष्मीः ॥' 'इस्ती हि जङ्घने हुगंम् ॥' अत्रापि जङ्घमशब्दस्य स्यावरतनिवृत्तिमतिपाद-
कत्वादेकगुणहानिकल्पनैव । पतेन 'वेश्या हि नाम मूर्तिमत्येव निरुद्धीः ।' 'व्यसनं
हि नाम सोच्छ्वासं मरणम् ।' 'दिजो भूमिदृश्यतिः ।' इत्येवमादिष्वेकगुणहानिकल्पना
व्याख्याता ॥ अथ, प्रसिद्धचन्द्रागुणस्य चन्द्रस्य दोषरहित्यरूपाधिक्यवर्तनादधिक-
ताद्रूपरूपकं पद्यमिति कुचलयानन्दे ॥ अथात्र रूपके 'दिर्भावः पुष्पकेतो, विंदुषविठ-
पिनां शौनखत्वं, विकल्पश्चिन्तारत्नस्य, वीषता तपनतनुमुजो, वासवस्य द्विरुक्तिः । दैतं
देवस्य दैत्याधिपमथनकला केलिकारस्य, कुर्वन्नानन्दं कोविधानां, जगति विजयते श्रीनु-
सिद्ध-श्वितीन्द्रः ॥' इति चित्रमीमांसादत्तं परिणामोदाहरणं केचित्त्रिद्विपत्तिः ।
केचित्पुनरिदमेवं परिवर्तयन्ति—'दिर्भावः कमलापतेर्भगवतो, वीषता तुषारसुतेर्दैतं
भानुमतो, द्विरुक्तिरमरश्लोणीरुहाणां परा । वैकल्यं कलिकरमथापहरणस्वाराज्य-
चिन्तागणेः शीमान् पञ्चमजार्ज एव सुकवी सम्राज्महेन्द्रावते ॥' इति ॥

1. परिणाम इति । अत्राहुः शेषरकाराः—उपमानप्रतियोगिकाभेदो रूपकम् ।
उपमेयप्रतियोगिकाभेदः परिणामः । प्रतीपवत्तथाभेदे उपमेयप्रतियोगिकतदात्म्यमाहकं
प्रकृतकार्योपयोगः । न तु तच्छरीरेऽस्य श्वेशः । पर्वं च यत्रोपमानस्य स्वात्मनैव प्रकृत-
कार्योपयोगे सत्र चोदासीनता तत्र रूपकमेव । इत्थं च परिणामो विशेषणसमासायत्तः ।
रूपकं मयूरव्यसकादिसमासायत्तं 'सुराचन्द्रः' इत्यादौ । यदि तु चन्द्रमुखमिति विप्रयुज्यते
तदा विशेषणसमासायत्तमपि रूपकमिति । परे तु—उपमानोपमेयपदानामुपमानप्रतियोगि-
काभेदसंसर्गं बोधकाणां 'मयूरव्यसकादयश्च' इति समासेन विशेषणसमासबाधाश्चन्द्रमु-
खमिति प्रयोग एव नेति बद्धिः । किंच । आरोप्यमाणो यत्र विषयात्मनैव प्रकृतकार्यो-
पयोगी, न स्वातन्त्र्येण स किल परिणामः । अत्रच विषयाभेद आरोप्यमाणे क्षुपयुज्यते,
रूपके तु नैवमिति विशेषः । 'वदनेनेन्दुना तन्वी सरवापं विलुम्पति' इत्यादितदुदाहरणे
सत्तापनाशनसामर्थ्यं मुख्यात्मनैवेन्दोः शीघ्रसंतापहारकत्वाद्गमणीयशोभाशयत्वाच्चेन्दुर्वि-
पदतयोपात्त इति । तत्र चतुरसरा रूपदोषदत्तादात्म्यप्रतीतेर्वर्णनीयमुखाद्यनुरूपकत्वेना-
लंकारत्वाभावाद ॥

उपपत्त्या उपपत्त्या उपपत्त्या उपपत्त्या

आरोप्यमाणस्यारोपविषयात्मतया परिणमनात्परिणामः ।

यथा—

‘सितेनोपायनं दूरादागतस्य कृतं मम ।

स्तनोपपीडमाश्लेषः कृत(त)तो द्यूते पणस्तया ॥’

अन्यत्रोपायनपणौ वसनाभरणादिभावेनोपयुज्येते । अत्र तु नायकसंभावनद्यूतयोः सिताश्लेषरूपतया । प्रथमार्धे वैयधिकरण्येन प्रयोगः, द्वितीये सामानाधिकरण्येन । रूपके ‘मुखचन्द्रं पश्यामि’ इत्यादावारोप्यमाणचन्द्रादेरुपरञ्जकतामात्रम्, न तु प्रकृते दर्शनादावुपयोगः । इह तूपायनादेर्विषयेण तादात्म्यं प्रकृते च नायकसंभावनादावुपयोगः ।

संज्ञावीजमाह—आरोप्यमाणस्येति । परिणमनात् परिणतबुद्धिविषयीकरणात् । चुदे परिणामथानाहार्यत्वे सति धारावाहिकत्वम् । रूपके ह्याहार्य एव सकृदभेदबुद्धिः, अनन्तरं तादृर्म्यप्रतीतिरेव न त्वभेदबुद्ध्यन्तरम् । इह तु वस्तुनोरेकार्यकारित्वेनालन्ततिरस्कृतभेदयोरेवप्रतीतिधारेति भावः । इह प्रायेण भवत्यर्थस्य करोत्यर्थस्य वा धातोः प्रयोगः । तत्र भवत्यर्थस्य प्रयोगो यथा—‘तिरस्करिष्यो जलदां भवन्ति’ । अत्र योपिद्रात्रावरणरूपप्रस्तुतप्रयोजनसाधनत्वेन प्रसिद्धे पटविशेषे आरोप्यमाणे तत्साधनस्य जलदस्य तादात्म्यारोपः । यथा वा—‘मन्दो गन्धवहः क्षारो वह्निरिन्दुश्च जायते । चर्चा चन्दनपद्मस्य शल्लघातः प्रवासिनाम् ॥’ अत्र देहदाहदिरूपप्रस्तुतप्रयोजनसाधनत्वेन प्रसिद्धे वस्तुनि क्षारादावारोप्यमाणे तत्साधनस्य गन्धवहादेर्विषयस्य तादात्म्यारोपः । करोत्यर्थप्रयोगे परिणाममाह—सितेनेति । तृतीयात्रामेदे । उपायनं मेष्यादि प्रीत्यर्थं वीयमानं द्रव्यम् । स्तनोपपीडं स्तनावुपपीड्य । तत इत्यत्र कृत इति पाठो न रमणीयः । कथितपदत्वदीपप्रसङ्गात् । पराजये एतहातथ्यमिलज्ञीकृतं द्रव्यं पणैः । आरोप्यमाणयोः प्रकृतोपयोगित्वेन प्रसिद्धिं विषयतादात्म्यारोपं चोपपादयति—अन्यत्रेति । संभावनान्तरद्यूतान्तरयोरित्यर्थः । उपयुज्येते हेतू भवतः । अत्र त्विति । प्रस्तुतयोस्त्वित्यर्थः । सिताश्लेषरूपतया सिताश्लेषतादात्म्येन उपयुज्येते इत्यन्वयः । उपयोगित्वेन प्रतीयेते इति तदर्थः । रूपकादस्य भेदमुपपादयति—रूपके इति । उपरञ्जकत्वमात्रमुपलक्षणत्वमेव । यथा ‘आहादकं चन्द्रं पश्यामि’ इत्यादावाहादकत्वस्य दर्शनानुपयोगित्वेनोपलक्षणत्वं तथेहापीति भावः । न त्विति । चन्द्रस्य दर्शनयोग्यत्वेऽपि यथाहादादिसाधनत्वेन प्रसिद्धिर्न तथा दर्शनसाधनत्वेनेति भावः । प्रकृते चेति । चकारस्योपयोगधेत्वन्वयः । ननु ‘मुखचन्द्रः प्रकाशते’ इत्यादौ चन्द्रादेरारोप्यमाणस्य प्रकाशासाधनत्वेन प्रसिद्धिरस्तीति परिणामप्रसङ्ग इत्यत आह—अत एवेति । परि-

अत एव रूपके आरोप्यस्वावच्छेदकत्वमात्रेणान्वयः । अत्र तु तादात्म्येन । 'दासे कृतागसि-' (५२६ पृ.) इत्यादौ रूपकमेव, न तु परिणामः । आरोप्यमाणकण्टकस्य पादभेदनकार्यत्वाप्रस्तुतत्वात् । न सख्यत्कस्यचिदपि प्रस्तुतकार्यस्य घटनार्थमनुसंधीयते ।

अयमपि रूपकवदधिकारूढवैशिष्ट्यो दृश्यते । यथा—

'वनेचराणां वनितासखानां दरीगृहोत्सन्ननिपक्तभासः ।

भवन्ति यत्रौषधयो रजन्यामर्तैलपूराः सुरतप्रदीपाः ॥'

अत्र प्रदीपानामौषध्यात्मतया प्रकृते सुरतोषयोगिन्यन्वकारनाशे उपयोगोऽतैलपूरत्वेनाधिकारूढवैशिष्ट्यम् ।

संदेहः प्रकृतेऽन्यस्य संशयः प्रतिभोत्वित्यतः ॥ ३५ ॥

शुद्धी निश्चयगर्भोऽसौ निश्चयान्त इति त्रिधा ।

गामलधुने 'त्रिपयात्मतया' इत्यस्य निवेद्यादिलयः । अत्रच्छेदकत्वमात्रेण विषयव्यावर्तकत्वमात्रेण, न तु निययतादात्म्येन । अत्र स्थिति । परिणामे त्वित्यर्थः । ननु 'दासे कृतागसि-' इत्यादौ पादभेदनरूपकार्यसाधनत्वेन प्रसिद्धस्य कण्टकस्य पुंल्लङ्कारत्वेनारोप इति परिणाम एवेत्यत आह—दासे इत्यादौ अप्रस्तुतत्वादिति । मानभग्नस्यैव तत्र प्रस्तुतत्वादिति भावः । ननु प्रस्तुतपटकस्यापि प्रस्तुतत्वमित्यत पादभेदनमपि प्रस्तुतमत आह—न सख्यत्ति । तत्पादभेदन घटनार्थमपीत्यपेरन्वयः । उपपादनार्थमपीति तदर्थं । अनुसंधीयते प्रतीयते ॥ अधिग्रहवैशिष्ट्यं परिणाममाह—अयमपीति । परिणामोऽपीत्यर्थः ॥ यत्र हिमालये ॥ चन्देहालंकारमाह—संदेह इति । प्रकृते उपमेयेऽन्यस्योपमानस्य प्रतिभोत्वापितः कविप्रौढोक्तिरिदं । न तु वस्तुत्वभावसिद्धः । 'ससदेहस्तु भेदोऽसौ तदनुऽसौ च संशयः' इति काव्यप्रकाशदर्शनात्, 'अनन्वयससदेहाद्युपमानाखेव दर्शितौ' इति वृष्ण्डदर्शनाच्चास्य ससदेह इति संशयान्तरम् । सदेह इति संशयः तु 'उपमानोपमेयसंशयः सदेह' इति वामनदर्शनादवसीयते । केचित्तु काव्यप्रकाशकारिकानेपं व्याकुर्वन्ति—'भेदोऽसौ तु ससदेहो भेदानुऽसौ तु संशयः' इत्यलंकारद्वयमेतदिति वदन्ति । तत्र । तथार्थकत्वे विशेष्यं दुर्लभं स्यात् । उपमानोपमेययोर्भेदोऽसौ ससदेहस्तदनुऽसौ सत्या संशय इत्यर्थो यदि क्रियते तदा प्रथमस्य व्यतिरेके द्वितीयस्य रूपपादावतिप्रसङ्गः स्यात् संशयालंकारस्य पृथक्त्वेनाप्युपादानात् । 'भेदोऽसौ तदनुऽसौ च संशयः स तु सदेह' इति काव्यप्रकाशाभिप्रायमाकलय्य प्रत्यकृत्या लक्षणं कृत-

यत्र संशय एव पर्यवसानं स शुद्धः । यथा—

‘किं तारुण्यतरोरियं रसभरोद्भिन्ना नवा वल्लरी

वेलाप्रोच्छलितस्य किं लहरिका लवण्यवारानिधेः ।

उद्गाढोत्कलिकावता स्वसमयोपन्यासविश्रम्भणः ५०१) ७९१)

किं साक्षादुपदेशयष्टिरथवा देवस्य शृङ्गारिणः ॥’

यत्रादावन्ते च संशय एव मध्ये निश्चयः स निश्चयमध्यः ।

यथा—

‘अयं मार्तण्डः किं स खलु तुरगैः सप्तभिरितः

कृशानुः किं सर्वाः प्रसरति दिशो नैष नियतम् ।

कृतान्तः किं साक्षान्महिषवहनोऽसाविति पुनः

समंलोकयाजौ त्वां विदधति विकल्पान्प्रतिभटाः ॥’

अत्र मध्ये मार्तण्डाद्यभावनिश्चयो राजनिश्चये द्वितीयसंशयोत्थानासंभवात् ।

यत्रादौ संशयोऽन्ते च निश्चयः स निश्चयान्तः । यथा—

‘किं तावत्सरसि सरोजमेतदारा-

दाहोस्विन्मुखमवभासते तरुण्याः ।

सशय्य क्षणमिति निश्चिकाय कश्चि-

द्विव्योकैर्वकसहवासिना परोक्षैः ॥’

वान् ॥ वेलायां तीरे उच्छलितस्य उद्गतस्य । उद्गाढोत्कलिकावतामत्यन्तोत्कण्ठा-
शालिनाम् । स्वसमयस्य स्वसिद्धान्तस्य स्वाचारस्य वा । उपन्यासे ज्ञापने । विश्र-
म्भणः प्रणयिनः । ‘समया शपथाचारकालसिद्धान्तसविद’ इत्यमरः । ‘विश्रम्भ
केलिकलहे विश्वासे प्रणयेऽपि च’ इति मेदिनीकरः । अनवहितशिष्यताडनाय
या यष्टि उपदेशयष्टिः । शृङ्गारिणः कामस्य ॥ निश्चयगर्भं इत्यत्र गर्भपदस्य
मध्याथत्वाभिप्रायेण व्याकरोत्—यत्रोति । अयं मार्तण्डः किमीति । त्वामार्जः
समालोक्य प्रतिभटा प्रतिकूलशराधिरमिति विकल्पान्विदधति । विकल्पानाह—अय
मिति । व्यावर्तकधर्ममाह—स खल्विति । इतो गत सर्वा इत्यादिकृशानुव्या
वर्तको धर्मः । एष कृशानुनियत सर्वा दिशः प्रसरति । वाग्ध्वभिसुखदिङ्मात्रप्र-
सारित्वात् । अयं तु सर्वदिक्प्रसारी न स इत्यर्थः । महिषवाहनत्वाभावः कृता-
न्तव्यावर्तको धर्मः । मार्तण्डाद्यभावनिश्चयो मार्तण्डादिभेदानुमानः न तु राजनिश्चय
इति शेषः । अत्र हेतुमाह—राजेति । द्वितीयसंशयानुत्थानात् द्वितीयसंश-
यानुत्थानप्रसङ्गात् ॥ किं तावदिति । सशय्येति योजना । विव्योकैर्निरूपक-

अप्रतिभोत्थापिते तु 'स्वाणुर्वा पुरुषो वा' इत्यादिसंशये नायमलंकारः ।

'मध्यं तव सरोजाक्षि ! पयोधरभरादितम् ।

अस्ति नास्तीति संदेहः कस्य चित्ते न भासते ॥'

अत्रातिशयोक्तिरेव, उपमेये उपमानसंशयस्यैवैतदलंकारविषयत्वात् ।

साम्यादतस्मिंस्तद्बुद्धिर्भ्रान्तिमान्प्रतिभोत्थितः ॥ ३६ ॥

यथा—^{३१६२५१०}

मुग्धा दुग्धधिया गवां विदधते कुम्भानधो बल्लवाः

कर्णे कैरवशङ्कया कुवलयं कुर्वन्ति कान्ता अपि ।

कर्कन्धूफलमुच्चिनोति शवरी मुक्ताफलाकाङ्क्षया

सान्द्रा चन्द्रमसो न कस्य कुरुते चित्तभ्रमं चन्द्रिका ॥'

अस्वरसोत्थापिता भ्रान्तिर्नायमलंकारः । यथा—'शुक्तिकायां रज-
तम्' इति । न चासादृश्यमूला । यथा—

'संगमविरहविकल्पे वरमिह विरहो न संगमस्तस्याः ।

सङ्गे सैव तथैका त्रिभुवनमपि तन्मयं विरहे ॥'

सूचकैश्चेष्टाविशेषैः । वकसहवासिनां पद्माना परोक्षैरपरिचेयैः । चिन्वोक्तमभिज्ञ-
त्वातिशयज्ञापनाय पद्माना वकसहवासित्वेनोपन्यासः । प्रतिभोत्थित इत्यस्य
व्यावृत्तिमाह—अप्रतिभेति । अत्रोच्चैस्वरत्वादिना सादृश्यमस्त्येव ॥ प्रकृतेऽन्व-
येत्यस्य व्यावृत्तिमाह—मध्यमिति । अत्रातिशयोक्तिरेवालंकारो न तु संदेहः ।
अत्र हेतुमाह—उपमेय इति । एतदलंकारविषयत्वात् संदेहालंकारस्वरूप-
त्वात् ॥ भ्रान्तिमदलंकारमाह—साम्यादिति । अत्र तत्पदद्वयमप्राकरणि-
कपरम् । प्रतिभोत्थितः क्विप्रौटोक्तिसिद्धः । ननु रूपके उपमानोपमेयनिर्ग-
णरूपायामतिशयोक्तौ चातिप्रसङ्ग इति चेत् । न । तयोराहार्यरूपत्वाद् भ्रमस्य चाहा-
र्यभिन्नत्वात् । भ्रमप्रमाभिन्नं तृतीयप्रकारकं ज्ञानमाहार्यमिति तत्सिद्धान्तः ॥
मुग्धा इति । बल्लवा गोपाः गवामधः कुम्भान्विदधत इत्यन्वयः । चन्द्रिका
किरणः । अत्र क्विप्रौटोक्तिसिद्धो भ्रमः साम्यातिशयव्यञ्जकः । अत्र ध्वनिवृत्त्येऽपि
वैचित्र्यविशेषस्यानुभवसिद्धत्वात्तदलंकारत्वेनोपादानम् ॥ अस्वरसोत्थापिता वस्तु-
स्वभावजनिता । अयं भ्रान्तिमान् । शुक्तौ चाकचक्यविशेष एव रजतसा-
धर्म्यम् । साम्यादित्यस्य व्यावृत्तिमाह—न चेति । भ्रान्तिनामायमलंकार इत्य-
नुपपद्यते ॥ संगमेति । संगमविरहयोरेकतरस्यामीष्टत्वविधेय इत्यर्थः । इयं

1. भ्रान्तिमानिति । अत्र भ्रान्तिमात्रमलंकारः । भ्रान्तिमानलंकार इति व्यवहार-
स्वीपचारिकः । तथा चाहु—'प्रमादन्तरपीभ्रान्तिरूपा यस्मिन्नूपदे । स भ्रान्तिमा-
निति स्यात्तोऽलंकारे त्वीपचारिकः ॥' इति ॥

कचिन्नेदाद्ग्रहीतृणां विषयाणां तथा कचित् ।
एकस्थानेकधोलेखो यः स उल्लेख उच्यते ॥ ३७ ॥

क्रमेणोदाहरणम्—

‘प्रिय इति गोपबधूमिः शिशुरिति वृद्धैरधीश इति देवैः ।
नारायण इति भैक्षैर्ब्रह्मेत्यग्राहि योगिभिर्देवः ॥’

अत्रैकस्यापि भगवतस्तत्तद्गुणयोगादनेकत्वोलेखे गोपबधूपभृतीनां
रुच्यादयो यथायोगं प्रयोजकाः । यदाहुः—

भावनातिशयजन्वा भ्रान्तिः कविप्रौढोक्तिसिद्धापि न साम्यग्रहणमूल्य ॥ उल्लेखाल-
कारमाह—कचिदिति । ग्रहीतृणां बोधकानां विषयाणां हेत्ववच्छेदकारिणां
तथाभेदात् अनेकधा विविधप्रकारेण उल्लेखोऽवधारणम् ॥ प्रिय इति । वृद्धैर्न-
न्दादिभिः । भक्षैरक्रूरदिभिः । अग्राहि अयोधि । योगिभिर्नारदादिभिः । देवः
श्रीकृष्णः । नन्दैरुत्सानेकरूपेण स्फुरणे किं प्रयोजकं सर्वेषां ग्रहीतृणां वा किमिले-
करूपेण स्फुरणं न भवतीत्यत आह—अत्रेति । तत्तद्गुणयोगात् प्रियत्वादितत्त-

1. उल्लेख इति । एकग्रहीतृकोटिकोऽनेकविषयभेदेनैकस्थानेकोलेखो यथा—‘निः-
स्पृहोऽनात्मसौख्येषु हृतिधर्मेषु सत्पृहः । शास्त्रेषु चतुरांसो मे नित्यं विजयते गुरुः ॥’
इति । ‘कातराः परदुःखेषु निजदुःखेष्वकातराः । कान्तास्वलोलुपाः सन्ति सन्तः-
कीर्तिषु लोलुपाः ॥’ इति वा । तत्रैवाश्रयभेदेनैकस्थानेकोलेखो यथा—‘मुहुरः पुण्य-
सत्तेषु दयमानाश्च दुःखिषु । सस्र हृष्टा उदासीनाः खलेषु कति पण्डिताः ॥’ इति ।
ननु अनात्मसौख्यादौ विषयता, पुण्यसत्तादिषु तु आश्रयता, तथा—‘अकृतं कुचयोः
कृतं बलमे विपुलं चक्षुषि विस्तृतं नितम्बे । अधरेऽरुणमाविररतु चित्ते करुणाशक्ति
कपालिभागधेयम् ॥’ इत्यादावपि कुचादिश्वाश्रयतैवेत्यत्र किं नियामकम् सप्तम्यन्तत्वस्य
तुल्यत्वात् इति चेत्, सत्यम् । विवक्षैव नियामिकेति । अत एव रसगङ्गाधरे—‘तुपा-
रास्त्रापसत्राते तापिनस्त्रामसत्रजे । दृगन्तास्त्राङ्कारातेर्गूयासुर्नैवभूतये ॥’ इत्युदा-
हृतोक्तम् । इह त्वाश्रयानेकत्वमयुक्तमनेकविधत्वं दृगन्तानाम् । आश्रयत्वमाधारत्वमेव ।
अकृतमित्यत्र तु अवच्छेदकरवापराभिध सर्वसिन्धात्मास्त्रीत्यादाविव व्याप्यत्वमेव सप्तम्य-
र्थः । तत्रैव सामानाधिकरण्यभेदेनैकस्थानेकोलेखो यथा—‘योगिनो योगिना मध्ये
भोगिनोऽपि च भोगिनाम् । विदुषामपि विदांसः मिथुनाः कैविनिश्चिताः ॥’ एवमने-
कग्रहीतृकोटिकः स्वरूपोलेखो यथा—आत्मा भूतैव तत्त्वैः कर्तृवेति च कर्मणैः ।
देहादिसंप पवान्यैः सर्वैरुल्लिख्यतेऽद्भुतम् ॥’ तत्रैव फलेलेखो यथा—‘यतयो भोक्तुमे-
वेति पातुमेवेति भीरवः । प्रकटः कर्तुमेवेति कर्मिणस्त्वां गुरो विदुः ॥’ तत्रैव हेतुलेखो
यथा—‘केचिर्यागैकनिष्ठवात्परे त्वैश्वर्यवचनतः । एके तु संशयोच्छेदादेव साधून्भजन्त्य-
लम् ॥ इत्येवं षोडशोलेखालकारः साहित्यसारादौ द्रष्टव्यः ॥

‘यथारुचि यथार्थित्वं यथाव्युत्पत्ति भिद्यते ।

आभासोऽप्यर्थ एकस्मिन्ननुसंधानसाधितः ॥’

अत्र भगवतः प्रियत्वादीनां वास्तवत्वाद् ग्रहीतृभेदाच्च न माला-
रूपकम्, न च भ्रान्तिमान्, न चायमभेदे भेद इत्येवंरूपातिश-
योक्तिः । तथाहि—‘अन्यदेवाङ्गलावण्यम्—’ इत्यादौ लावण्यादे-
र्विषयस्य पृथक्त्वेनाध्यवसानम् । न चेह भगवति गोपबधूप्रभृतिभिः
प्रियत्वाद्यध्यवसीयते । प्रियत्वादेर्भगवति तत्काले तात्त्विकत्वात् ।
केचिदाहुः—“अयमलंकारो नियमेर्नालंकारान्तरविच्छित्तिमूलः ।
उक्तोदाहरणे च शिशुत्वादीनां नियमनाभिप्रायात्प्रियत्वादीनां भिन्नत्वाध्य-
वसाय इत्यतिशयोक्तिरस्ति । तत्सद्भावेऽपि प्रत्येतृभेदेन नान्तात्वप्रती-
तिरूपो विच्छित्तिविशेष उल्लेखाख्यमिन्नालंकारप्रयोजकः । श्रीकण्ठजनपद-

त्प्रकारसंबन्धात् । रुच्यादीत्यादिपदेन वक्ष्यमाणकारिकोच्चारित्वव्युत्पत्त्योर्ग्रहणम् ।
यथायोगं यथासंभवं । प्रयोजकाः कारणानि । भगवति सावद्गुणसत्त्वेऽपि रुच्या-
दिभेदेन विविधप्रकारेणैव स्फुरणं न त्वेकरूपेण । रुच्यादीनामन्यतमस्य कारणस्य
सर्वत्राभावादिति भावः ॥ यथारुचीति । रुचिरभिलाषः, अर्थित्वं प्रयोजना-
पेक्षित्वम्, व्युत्पत्तिर्भावनारुच्यादीनामनतिक्रमेणेत्यर्थः । भिद्यते भिन्नत्वेनोपपद्यते ।
आभासो ज्ञानम् । अर्थे विषये । अनुसंधानसाधितः विविधविशेषज्ञानजनितः ।
एकविषये । व्यक्तिभेदेन विभिन्नप्रकारकजनोत्पत्तौ तत्तद्विशेषणज्ञानसद्वृत्तं रुच्या-
दिकं कारणमिति भावः ॥ वास्तवत्वादनारोपितत्वात्-ग्रहीतृभेदाच्चेति । एवं
च ‘पिता प्रजानां शमनो रिपूणां वनीपवानाममरहृत्तश्च । कविः कवीनां सुहृदां
सुधांशुः सतां युग्भूमिपतिः प्रतीतः ॥’ इत्यादौ पितृत्वादीनां प्रकारणामवास्त-
वत्त्वेऽपि ग्रहीतृभेदादेव न मालारूपकमिति भावः । न च भ्रान्तिमानिति । अत्र
प्रियत्वादीनां वास्तवत्वादिति हेतुर्बोध्यः । एवं चात्र सादृश्यजनितभ्रमाभावाद्न न
भ्रान्तिमानिति भावः । अयमुक्तोल्लेखः । तात्त्विकत्वाद्-विद्यमानत्वात् । केचि-
दिति । अयमुल्लेखः अलंकारान्तरं विच्छित्तेर्मूलं यस्य सः । अलंकारान्तरसद्वृत्त
एवायं विच्छित्तिविशेषं जनयतीति भावः । प्रियत्वादेर्भगवतः शिशुत्वादीनां नियमा-
भिप्रायाद् व्यवच्छेदे तात्पर्याद् भिन्नत्वाध्यवसायः शिशुत्वादिभेदप्रत्ययः । नन्वतिश-
योक्तिरेव वैचित्र्यप्रयोजिका आस्तां किमुल्लेखस्यालंकारत्वाङ्गीकारेणेत्यत आह—
तत्सद्भावेऽपीति । अतिशयोक्तिसद्भावेऽपीत्यर्थः । प्रत्येतृभेदेनेति । एक-
स्मिन्नीधरे गोपबधूप्रभृतीनां रुच्यादिभेदेन प्रियत्वादिप्रतीतिरतिशयोक्तयलंकार-

1. श्रीकण्ठेति । वाणश्रुते हर्षचरिते श्रीकण्ठाख्यो जनपदस्तदर्पणे ॥

वर्णने—‘वज्रपञ्जरमिति शरणागतैः, अम्बरविवरमिति वातिकैः’ इत्यादिश्चातिशयोक्तेर्विविक्तो विषयः । इह च रूपकालंकारयोगः ।” वस्तुतस्तु—‘अम्बरविवरं—’ इत्यादौ भ्रान्तिमत्त्वमेवेच्छन्ति न रूपकम्, भेदप्रतीतिपुरःसरस्यैवारोपस्य गौणीमूलरूपकादिप्रयोजकत्वात् । यदाहुः शरीरकमीमासाभाष्यव्याख्याने श्रीवाचस्पतिमिश्राः—‘अपिचं परशब्दः परत्र लक्ष्यमाणगुणयोगेन वर्तते इति । यत्र प्रयोक्तृप्रतिपन्नोः सप्रतिपत्तिः स गौणः, स च भेदप्रत्ययपुर सरः’ इति । इह तु वातिकानां श्रीकण्ठजनपदवर्णने भ्रान्तिकृत एवाम्बरविवराचारोप इति । अत्रैव च ‘तपोवनमिति मुनिभिः कामायतनमिति वैश्याभिः’ इत्यादौ परिणामालंकारयोगः ।

‘गाम्भीर्येण समुद्रोऽसि गौरवेणासि पर्वतः ।’

इत्यादौ चानेकधोलेखे गाम्भीर्यादिविषयभेदः प्रयोजकः । अत्र च रूपकयोगः । ‘गुरुर्वैचसि, पृथुरुरसि, अर्जुनो यशसि—’ इत्यादिषु चास्य रूपकाद्विविक्तो विषय इति । अत्र हि श्लेषमूलातिशयोक्तियोगः ।

स्तन्मूलक । सभ्यानां नानात्वप्रलय एव विच्छित्तिविशेष इति भावः ॥ अम्बरविवरमाकाशवकाश ॥ रूपकस्य भेदप्रतीतिपुर सरत्वे हेतुमाह—गौणीमूलेति । गौणी सादृश्यलक्षणा मूलमस्येत्यर्थः । रूपकादिप्रयोजकत्वादिति । रूपकादिस्वरूपत्वादिति तात्पर्यम् ॥ गौण्या लक्षणायां भेदप्रतीतिपुर सरत्वे प्राचीनसंवादमाह—यदाहुरिति । परशब्द उपमानाभिधायक शब्दः । परत्र उपमेये लक्ष्यमाणगुणयोगेन प्रतीयमानसाधारणधर्मसंबन्धेन । यत्र यस्मिन्सति प्रयोक्तृप्रतिपन्नो वक्तृश्रोत्रो संप्रतिपत्तिः प्रमात्मकसादृश्यज्ञानं स गौणः । इहोद्ब्यापार इत्यर्थः । स च वक्तृतात्पर्यज्ञानविशेषरूपशब्दव्यापारश्च ॥ प्रकृते रूपकवैधर्म्यं दर्शयति—इह त्विति । भ्रान्तिकृतो विशेषदर्शनजन्यः । अत्रैव श्रीकण्ठजनपदवर्णने एव परिणामालंकारयोग इति । आरोप्यमाणयोस्तपोवनकामायतनयोस्तप कामरूपप्रकृतप्रयोजनोपयोगिलात्परिणाम इति भावः ॥ विषयभेदेनोपेखमुदाहरति—गाम्भीर्येणेति । ‘वामदत्त्वाच्च लोकानामसि त्व कल्पपादप ॥’ इत्युत्तरार्धमस्य ॥ अत्रैकस्य पुंसो हेतुभेदेन समुद्राद्यनेकरूपेणोलेख ॥ गुरुरिति । गुरुर्विशालो जीवश्च । पृथुर्महान् वैश्वश्च । अर्जुनं शुक्रो धनजयश्च । अत्रैकस्य पुंसो वक्ष स्थलायवच्छेदेन गुरुत्वाद्यनेकरूपेणोलेख ॥ अपहृत्यलंकारमाह—

प्रकृतं प्रतिपिधान्यस्थापनं स्यादपह्वतिः ।

इयं द्विधा । कचिदपह्वपूर्वक आरोपः, कचिदारोपपूर्वकोऽपह्व इति । क्रमेणोदाहरणम्—

‘नेदं नभोमण्डलमम्बुराशिर्नेताश्च तारा नवफेनभङ्गाः ।

नायं शशी कुण्डलितः फणीन्द्रो नासौ कलङ्कः शयितो मुरारिः ॥’

‘एतद्विभाति चरमाचलचूडचुम्बि

हिण्डीरपिण्डरुचि शीतमरीचिविम्बम् ।

उज्ज्वालितस्य रजनीं मदनानलस्य

धूमं दधत्पकटलाञ्छनकैतवेन ॥’

इदं मम ।

एवम् ‘विराजति व्योमवपुःपयोधिस्वारामयास्तत्र च फेनभङ्गाः’

इत्याकारेण च प्रकृतनिषेधो बोध्यः ।

प्रकृतमिति । उपमेयमित्यर्थः । निपिध्य स्वभिन्नत्वेनारोप्य अन्यस्थापनमुपमानारोपः । इयं चापह्वतिश्च । अस्या उभयरूपत्वे विनिगमनाभाव एव प्रयोजक इति भावः ॥ फेनभङ्गाः फेनखण्डानि । अत्र नभोमण्डलासीनां प्रथमं स्वभिन्नत्वेन पद्माद्म्बुराशित्वादिनारोपः ॥ एतदिति । ‘हिण्डीरोऽब्धिकफः फेनः’ इत्यमरः । लाञ्छनकैतवेनेति कलङ्के स्वभेदव्यञ्जकमिदम् । निपिष्येत्यानन्तर्यमपिब-

1. अपह्वतिरिति । कुवलयानन्दे त्वयं षोडश दृश्यते—“शुद्धापह्वतिरन्यस्यारोपार्थो धर्मेनिह्ववः । नायं सुधाशुः, किं तर्हि ? व्योमगहासरोरहम् ॥” “स एव शुक्तिपूर्वश्चेदुच्यते हेत्वपह्वतिः । नेन्दुस्तीवो, न निदयकः, सिन्धोरौर्वोऽयमुत्थितः ॥” “अन्यत्र तस्यारोपार्थः पर्यस्तापह्वतिस्तु सः । नायं सुधाशुः, किं तर्हि ? सुधाशुः प्रेयसीमुखम् ॥” “भ्रान्तापह्वतिरन्यस्य शङ्कायां भ्रान्तिवारणे । तार्पं करोति सोत्कर्षं, उवरः किं ? न सखि ! सरः ॥” “छेकापह्वतिरन्यस्य शङ्कातस्तस्य निह्वने । प्रजल्पन्मत्पदे लघः, कान्तः किं ? नहि नूपुरः ॥” “कैतवापह्वतिर्यत्तौ व्याजावैनिह्वतेः पदैः । निधांति सरनाराचाः कान्तादृक्पातकैतवाद्य ॥” वर्णेनीये तस्मद्दशधर्मारोपफलकस्तरीयधर्मेनिह्ववः कविप्रतिभोत्प्रेक्षितधर्मान्तरस्यापि निह्ववः शुद्धापह्वतिः । यथा—सुधाशु व्योमगहासरोरहत्वारोपफलकस्तरीयधर्मस्य सुधाशुत्वसापह्व इति । (२) स एव शुद्धापह्वो हेतुपूर्वकश्चेद् हेत्वपह्वतिः । यथा—इन्द्राधेव तीव्रत्ववैश्वदेवहेतुभ्यामिन्दुत्वान्तैरवापह्व और्वत्वारोपार्थ इति । (३) कचिद् वस्तुनि तरीयधर्मेनिह्ववोऽन्यत्र वर्णेनीये वस्तुनि तद्वर्मारोपार्थः पर्यस्तापह्वतिः । यथा—सुधाशु तत्तापह्वो वर्णेनीये मुखे तदा-

गोपनीयं कमप्यर्थं द्योतयित्वा कथंचन ॥-३८ ॥

यदि श्लेषेणान्यथा वान्यथयेत्साप्यपह्नुतिः ।

श्लेषेण यथा—

‘काले वारिधराणामपतितया नैव शक्यते स्थातुम् ।

उत्कण्ठितासि तरले ! नहि नहि सखि ! पिच्छिलः पन्थाः ॥’

अत्र ‘अपतितया’ इत्यत्र पतिं विनेत्युक्त्वा पश्चात्पतनाभावेनान्यथा कृतम् । अश्लेषेण यथा—

‘इह पुरोऽनिलकम्पितविग्रहा

मिलति का न वनस्पतिना लता ।

सरसि किं सखि ! कान्तरतोत्सवं

नहि घनागमरीतिरुदाहृता ॥’

वक्रोक्तौ परोक्तेरन्यथाकारः, इह तु श्लोक्तेरेवेति भेदः । गोपन-
कृता, गोपनीयस्यापि प्रथममभिहितत्वाच्च व्याजोक्तेः ।

अन्यन्निपिध्यं प्रकृतस्त्रापनं निश्चयः पुनः ॥ ३९ ॥

निश्चयाख्योऽयमलंकारः । अन्यदित्यारोप्यमाणम् ।

क्षितमिति भावः ॥ प्रकारान्तरेणापह्नवलंकारमाह—गोपनीयमिति । द्योतयित्वा
बोधयित्वा । कथंचन शब्देन सादृश्यादिना वा । अन्यथा श्लेषभिन्नेन कालस्वभावा-
दिना । अन्यथयेत् भिन्नत्वेन ख्यापयेत् ॥ काल इति । प्रथमार्धं विरहिण्याः,
तृतीयपादः सख्या, चतुर्थपादो विरहिण्या उक्तिः । अपतितया पतिहीनत्वेन,
अथ च अस्खलिततया । नहि नहीति सखीवाक्यार्थप्रतिषेधः । पिच्छिल इति
स्खलनाभावतात्पर्यमाहकम् ॥ इहेति । घनागमरीतिर्वर्षाकालस्वभावः ॥ व्याजो-
क्तेरिति । भेद इत्यनेनान्वितम् । व्याजोक्तौ गोपनीयस्य प्रथमं स्वयमभिधानं
नास्तीति भावः ॥ निश्चयालंकारमाह—अन्यदिति । उपमानं निपिध्य भिन्नत्वे-

रोपाधे इति । (४) भ्रान्तिवारकं तत्त्वाख्याने सति भ्रान्तापह्नुतिः । यथा तापका-
रिस्वरूपे सरवृक्षे कथिते, झजुदुष्या किं ज्वर इति शङ्किते, न सखि सर इति कामि-
न्या तत्त्वाख्यानेन भ्रान्तिवारणं कृतमिति । दण्डी तु “न पशु, मुखमेवेदं; न शूद्रो,
चक्षुषी इमे । इति विस्पष्टसादृश्यात्तत्त्वाख्यानोपमा मता ॥” इत्याह स । छेको विद्वपः
तत्कृता अपह्नुतिः छेकापह्नुतिः । (६) कैतवेन कपटेन अपह्नुतिः कैतवापह्नुतिः ।

१. ‘पश्चात्’ नास्ति घ-पुस्तके. २. ‘एवम्—’धीत्यार शिष्ययति जगदलधर तनोति रोमाश्वम् ।
नागरिकः निमु मिलितो नहि नहि सखि’ हैमवः एवम् ॥’ इत्यादि’ इत्यधिकं क ख-पुस्तकयोः.
३. ‘न व्याजोक्तिः’ क.

यथा मम—

‘वदनमिदं न सरोजं नयने नेन्दीवरे एते ।

इह सविधे मुग्धदृशो अमर ! मुदा किं परिभ्रमसि ॥’

यथा वा—

‘हृदि विसलताहारो, नायं भुजंगमनायकः

कुवलयदलश्रेणी कण्ठे, न सा गरलद्युतिः ।

मलयजरजो, नेदं भस्म, प्रियारहिते मयि

प्रहर न हरभ्रान्त्यानङ्ग !, क्रुधा किमु धावसि ॥’

नह्ययं निश्चयान्तः सदेहः, तत्र संशयनिश्चययोरेकाश्रयत्वेनावस्थानात् । अत्र तु भ्रमरादेः संशयो नायकादेर्निश्चयः । किंच न भ्रमरादेरपि संशयः । एककोट्यनेधिके ज्ञाने तथा समीपगमनात्संभवात् । तर्हि भ्रान्तिमानस्तु । अस्तु नाम भ्रमरादेर्भ्रान्तिः । न चेह तस्याश्चमत्कारविधायित्वम् । अपि तु तथाविधनायकाद्युक्तेरेवेति सहृदयसंवेद्यम् । किंचाविवक्षितेऽपि भ्रमरादेः पतनादौ भ्रान्तौ वा नायिकाचाट्टादिरूपेणैव संभवति तथाविधोक्तिः । न च रूपकध्वनिरयम्, मुखस्य कमलत्वेनानिर्धारणात् । न चापह्नुतिः, प्रस्तुतस्यानिषेधात् । इति पृथगे-

नाख्याय प्रकृतस्य उपमेयस्य स्थापनं तत्त्वेनावधारणम् । आरोप्यमाणं सादृश्यातिशयेन आरोपविषयतां नीयमानम् । अयमपि द्विधा । क्वचिदारोप्यमाणनिषेधपूर्वकं प्रकृतस्थापनम्, क्वचिच्च प्रकृतस्थापनपूर्वकं आरोप्यमाणनिषेधः । तत्रायो यथा—‘न पद्मं सुखमेवेदं न नृशो चक्षुषी श्मे ।’ द्वितीयमाह—‘वदनमिति । दृढप्रतिपत्तये प्राचीनोदाहरणमाह—‘हृदीति । विरहिण उक्तिरियम् ॥ एकाश्रयत्वेन एकात्मवृत्तित्वेन । तथा चात्र संशयनिश्चययोर्व्यधिकरणत्वानायं निश्चयान्त-सदेह इति भावः । ननु तत्र तयोः सामानाधिकरण्यानियमे किं मानमत आह—किंचेति । एककोट्यनेधिके एककोटिमात्रावगाहिनि । तथा समीपगमनासंभवात् सदेहप्रसङ्गायोगात् । तर्हि एककोटिमात्रावगाहिज्ञानकनिश्चयत्वस्वीकारे भ्रान्तिमानिति । भ्रान्तेर्निश्चयरूपत्वादिति भावः । नायकाद्युक्तेरिति । चमत्कारविधायित्वमित्यनेनावितम् । उक्तिर्निश्चयः । ननु सवोच्यभ्रान्तिं विना तथाविधोक्तेरसंभव एव । एवं चास्य भ्रान्तिमूलकत्वं नियतम् । तथा च प्रकृते सैव चमत्कारविधायिनी । तथाविधोक्तिस्तु भ्रमव्यञ्जिकैवेत्यत आह—किंचेति । पतनादाविति । भ्रमव्यञ्जकोपादानं तस्य नियतत्वादाह—भ्रान्ताविति । अवि-

वायमलंकारश्चिरंतनोक्तालंकारेभ्यः । शुक्तिकायां रजतधिया पतति पुरुषे शुक्तिकेयं न रजतमिति कस्यचिदुक्तिर्नायमलंकारो वैचित्र्याभावात् ।

भवेत्संभावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना ।

वाच्या प्रतीयमाना सा प्रथमं द्विविधा मता ॥ ४० ॥

वाच्येवादिप्रयोगे स्यादप्रयोगे परा पुनः ।

जातिगुणः क्रिया द्रव्यं यदुत्प्रेक्ष्यं द्वयोरपि ॥ ४१ ॥

तदष्टधापि प्रत्येकं भावाभावाभिमानतः ।

गुणक्रियास्वरूपत्वान्निमित्तस्य पुनश्च ताः ॥ ४२ ॥

द्वात्रिंशद्विधतां यान्ति—

वक्षितायामिति लिङ्गव्यत्ययेनान्वयः । चाट्टादिरूपेण चाट्टादिप्रकारेण । मुखस्य सुखादेः, कमलत्वेन कमलत्वादिना, अनिर्धारणात् अनारोपात्, प्रत्युत भिन्नत्वेन निर्णयात् । पतति रजतार्थं वर्तमाने । तथा च वस्तुतत्त्वमेव नालंकारत्वप्रयोजकमपि तु वैचित्र्याधायकत्वमेवेति भावः ॥ उत्प्रेक्षालंकारमाह—भवेदिति । संभावना उत्कटैककोटिकः संशयः । प्रकृतस्य उपमेयस्य । परात्मना उपमानरूपेण । तादात्म्यसंबन्धलाभायात्मपदोपन्यासः । प्रसारत्वं तृतीयार्थः, तथा च तादात्म्यसंसर्गकोपमानप्रकारकोपमेयविशेष्यकोत्कटैककोटिकः संशयः उत्प्रेक्षेत्यर्थः । संदेहालंकारवारणाय उत्कटैककोटिक इति । रूपकभ्रान्तिमदतिशयोक्तीनां निश्चयरूपत्वात्संशयपदेन वारणम् । उपमानं च क्वचित्संभवि, क्वचित्प्रौढोक्तिसिद्धम् । आद्यं यथा—‘गुणा गुणानुबन्धित्वात्’ इति । अत्र प्रतवपदार्थः संभवत्येव । द्वितीयं यथा—ऊरुरित्यादि । अत्र सुरतेच्छारूपस्मरस्य कनकमयविजयस्तम्भः शशविपाणवदलीकः प्रौढोक्त्यैव सिद्धः । परा प्रतीयमाना । सा द्वयोर्वाच्यप्रतीयमानयोः । जातिर्जातिवाचकपदप्रतिपाद्योऽर्थः । एवं गुणादयोऽपि । भावेति । भावाभिमाने जालादिरूपभावसंभावनायाम् । अभावाभिमाने जालादिप्रतियोगिकाभावसंभावनायाम् । एवं च षोडशप्रसारत्वमुपपन्नम् । निमित्तस्य संभावना-

1. उत्प्रेक्षेति । उर् ऊर्ध्वं गता प्रेक्षा दृष्टिः प्रतिभा वा यस्या सोत्प्रेक्षा । वितर्कयतः प्रेक्षा हि प्रायेणोक्तविधा जायत इति ॥

2. द्वात्रिंशदिति । वाच्या प्रतीयमाना चेत्युत्प्रेक्षा द्विविधा । इवादिप्रयोगे वाच्या, तदभावे प्रतीयमाना । तत्र जातिगुणक्रियाद्रव्याणामप्रकृतानामध्यवसेयता चतुर्विधा । तेषां च प्रत्येकं भावाभावाभिमानरूपतया द्वैविध्येनाष्टविधा । भेदाद्यकस्य च प्रत्येकं निमित्तस्य गुणक्रियारूपत्वे षोडश भेदाः । तेषां च प्रत्येकं निमित्तस्य पुनरुपदानुपानाभ्यां द्वात्रिंशदिति ॥

तत्र वाच्योत्प्रेक्षायामुदाहरणं दिञ्चान्नं यथा—

‘ऊरुः कुरङ्गकद्वशश्चञ्चलचेलाञ्चलो भाति ।

सपताकः कनकमयो विजयस्तम्भः सरस्येव ॥’

अत्र विजयस्तम्भस्य बहुवाचकत्वाज्जात्युत्प्रेक्षा ।

‘ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्ययः ।

गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव ॥’

अत्र सप्रसवत्वं गुणः ।

‘गङ्गाम्भसि सुरत्राण । तव निःशाननिस्वनः ।

आतीवारिवधूर्वर्गगर्भपातनपातकी ॥’

अत्र आतीति क्रिया ।

‘मुखमेणीदृशो भाति पूर्णचन्द्र इवापरः ।’

अत्र चन्द्र इत्येकव्यक्तिवाचकत्वाद्ब्रव्यशब्दः । एते भावाभिमाने ।

अभावाभिमाने यथा—

‘कपोलकलकावस्थाः कष्टं भूत्वा तथाविधौ ।

अपश्यन्ताविवान्योन्यमीदृक्षां क्षामतां गतौ ॥’

जनकज्ञानविषयसाधारणधर्मस्य । ता उत्प्रेक्षाः ॥ ऊरुरिति । शतुमभिभूय तद्वि-
षये धीरैर्यैः स्वम्भ आरोप्यते स विजयस्तम्भः । विजयस्तम्भपदस्य बहुवाचक-
त्वादिति । अनेकवृत्तित्विसामान्यजातित्वस्वीकारादिति भावः ॥ गुणोत्प्रेक्षामाह—
ज्ञाने इति । शास्त्रादिज्ञाने तस्यपि मौनं जल्पवितण्डाराहित्यम् । क्षमा परामवा-
नर्हस्यापराधसहिष्णुता । श्लाघा आत्मप्रशंसा, तस्या विपर्ययोऽभावः । गुणानुब-
न्धित्वात् गुणप्रयोजकत्वात् । प्रकर्षप्रयोजकधर्मोऽत्र गुणः । तस्य दिलीपस्य ।
कुक्षिगर्भयोर्विभागः प्रसवः तत्सहिताः सप्रसवाः । ज्ञानादीना मौनाद्युत्पादने
प्रसवसंभावना । ज्ञानादिसत्त्वे एव मौनादीनां गुणत्वमिति ज्ञानादीनां
मौनादिप्रयोजकत्वम् ॥ क्रियोत्प्रेक्षामाह—गङ्गेति । सुरत्राणेति प्रसिद्धस्य राह्यः
सबोधनम् । प्रयाणवालीनवाद्यं निःशानः । अरिवधूर्वर्गस्य गर्भपातनमेव
पातकं .पापजननयोग्यकर्म, तद्वान् । पापकर्मा हि गङ्गास्नानं करोति । शब्दोऽपि
पापकर्मवानिति तदीयगङ्गाजलसंयन्धे स्नानसंभावना ॥ द्रव्योत्प्रेक्षामाह—मुख-
मिति । अपरः प्रसिद्धातिरिक्तः । अयं प्रौढोक्तिरिद्धः । एते दर्शितप्रकारोत्प्रेक्षा-
प्रकारः ॥ कपोलेति । तथाविधौ अतिमुन्दरी । क्षामतां कृशत्वम् । ननु कपो-
ल्योः परस्परदर्शनाभावः सिद्ध एव कथमत्र संभावनेति चेत् । न । विरहज-
नितकृपात्वे परस्परदर्शनाभावजन्यकृशत्वसंभावनायां तात्पर्यात् । पातकित्वं पाप-

अत्रापश्यन्ताविति क्रियाया अभावः । एवमन्यत् । निमित्तस्य गुणक्रियारूपत्वे यथा—‘गङ्गाम्भसि’ इत्यादौ स्नातीवेत्युत्प्रेक्षानिमित्तं पातकित्वं गुणः । ‘अपश्यन्तौ—’ इत्यादौ क्षामतागमनरूपं निमित्तं क्रिया । एवमन्यत् । प्रतीयमानोत्प्रेक्षा यथा—

‘तन्वद्भ्या स्तनयुग्मेन मुखं न प्रकृटीकृतम् ।

हाराय गुणिने स्थानं न दत्तमिति लज्जया ॥’

अत्र लज्जयेवेतीवाद्यभावात्प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । एवमन्यत् । ननु ध्वनिनिरूपणप्रस्तावेऽलकाराणां सर्वेषामपि व्यङ्ग्यत्वं भवतीत्युक्तम् । संप्रति पुनर्विशिष्य कथमुत्प्रेक्षायाः प्रतीयमानत्वम् । उच्यते—व्यङ्ग्योत्प्रेक्षाया ‘महिलसहस्र—’ (२१९ पृ) इत्यादावुत्प्रेक्षणं विनापि वाक्य-विश्रान्तिः । इह तु स्तनयोर्लज्जाया असम्भवाल्लज्जयेवेत्युत्प्रेक्षयैवेति व्यङ्ग्यप्रतीयमानोत्प्रेक्षयोर्भेदः । अत्र वाच्योत्प्रेक्षायाः षोडशसु भेदेषु मध्ये विशेषमाह—

तत्र वाच्याभिदाः पुनः ।

विना द्रव्यं त्रिधा सर्वाः स्वरूपफलहेतुगाः ॥ ४३ ॥

तत्रोक्तेषु वाच्यप्रतीयमानोत्प्रेक्षयोर्भेदेषु मध्ये ये वाच्योत्प्रेक्षायाः षोडश भेदास्तेषु च जात्यादीनां त्रयाणां ये द्वादश भेदास्तेषां प्रत्येकं स्वरूपफलहेतुगम्यत्वेन द्वादशभेदतया षड्विंशद्भेदाः । द्रव्यस्य स्वरूप-

जननयोग्यात् गुणक्रियातिरिक्तो धर्मो यथाश्रुतस्य शब्देऽसम्भव इति ध्येयम् । एतेन ‘निष्पन्दमरविन्दाक्षि नेत्रद्वन्द्वमिदं तव । चिरविच्छिन्नमेकान्तं कान्तमाध्यायति ध्रुवम् ॥’ इत्यादौ गुणक्रियाभिन्नस्य निष्पन्दत्वादेरपि निमित्तस्य सम्प्रद्व । यद्वा निमित्तस्यापि भावाभावरूपत्वं द्वैविध्यं बोध्यम् ॥ तन्वद्भ्या इति । कालिन्ना वृत्तत्वात् । मुखप्रकटीकरणभाव इति भावः । गुणिने स्तनवत्ते, अथ च विद्यादिगुणशालिने । दानाभावो हि लज्जासंपादकं स्तनयोरिति सान्द्रत्वेन हारस्यावकाशाप्राप्तिस्तत्रेयमुत्प्रेक्षा । उत्प्रेक्षां विनापि तव हृदये बल्लुमिवेति फलोत्प्रेक्षा विनापि । उत्प्रेक्षयैव उत्प्रेक्षावाचकेवाद्यथाहारेणैव वास्यविश्रान्तिरित्यन्वयः । अनयोरुत्प्रेक्षाश्चनिप्रतीयमानोत्प्रेक्षयोः स्वरूपेति । तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तेन तुमुनन्तेन वा पदेन यत्रोत्प्रेक्षा सा फलोत्प्रेक्षा । हेतुविभक्त्यन्तपदेन उत्प्रेक्षा हेतुत्प्रेक्षा । ताभ्यामितरा स्वरूपोत्प्रेक्षा सम्भवतीति फलहेतुभावेन द्रव्यसम्भवाया वैचित्र्याजनकत्वादिति भावः । पूर्वोदाहरणेषु ‘ऊरु—’ इत्यादिषु ॥ समास्तौ

पोत्प्रेक्षणमेव संभवतीति चत्वार इति मिलित्वा चत्वारिंशद्भेदाः । अ
स्वरूपोत्प्रेक्षा यथा पूर्वोदाहरणेषु 'सरस्य विजयस्तम्भ' इति । 'सप्तस
इव' इत्यादयो जातिगुणस्वरूपगाः । फलोत्प्रेक्षा यथा—

'शवणस्यापि रामास्त्रो भित्त्वा हृदयमाशुगः ।

विवेश भुवमाख्यातुमुरगेभ्य इव प्रियम् ॥'

अत्राख्यातुमिति भूप्रवेशस्य फलं क्रियारूपमुत्प्रेक्षितम् । हेतु-
त्प्रेक्षा यथा—

'सैषा स्वली यत्र विचिन्वता त्वां ऋष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्याम् ।

अदृश्यत त्वचरणारविन्दविश्लेषदुःखादिव वद्धमौनम् ॥'

अत्र दुःखरूपो गुणो हेतुत्प्रेक्षितः । एवमन्यत् ।

उच्यनुत्प्रेक्षयोर्निमित्तस्य द्विधा तत्र स्वरूपगाः ।

तेषु चत्वारिंशत्संख्याकेषु भेदेषु मध्ये ये स्वरूपगायाः षोडश भे-
दास्ते उत्प्रेक्षानिमित्तस्योपादानानुपादानाभ्यां द्वात्रिंशद्भेदा इति मिलित्वा
षट्पञ्चाशद्भेदा वाच्योत्प्रेक्षायाः । तत्र निमित्तस्योपादानं यथा पूर्वोदा-
हृते 'स्नातीव' इत्युत्प्रेक्षायां निमित्तं पातकित्वमुपात्तम् । अनुपादाने
यथा—'चन्द्र इवापरः' इत्यत्र तथाविधसौन्दर्याद्यतिशयो नोपात्तः ।
हेतुफलयोस्तु नियमेन निमित्तस्योपादानमेव । तथाहि—'विश्लेषदुःखा-
दिव' इत्यत्र यन्निमित्तं वद्धमौनत्वम् 'आख्यातुमिव' इत्यत्र च
भूप्रवेशस्तयोरनुपादानेऽसंगतमेव वाक्यं स्यात् । प्रतीयमानायाः षोडशसु
भेदेषु विशेषमाह—

प्रतीयमानाभेदाश्च प्रत्येकं फलहेतुगाः ॥ ४४ ॥

रामविक्षिप्तः । वाणस्य भूतलप्रवेशो रामवीर्यातिशयं ख्यापयति । तत्र प्रियाख्यानसं-
भावना ॥ सैपेति । सीता प्रति धीरामस्योक्तिरियम् । विचिन्वता । अन्विष्यता ।
अत्र सीताचरणासचन्धः सीताचरणविश्लेषदुःखत्वेन समाहितः ॥ मिलित्वेति ।
'चतुर्विंशतिप्रवारफलहेतुत्प्रेक्षाभिः' इति शेषः । हेतुफलयोस्त्विति । हेतुत्प्रेक्षा-
फलोत्प्रेक्षयोस्त्वित्यर्थः । हेतुत्प्रेक्षायामुत्प्रेक्ष्यमाणस्य फलमेव निमित्तं फलोत्प्रेक्षार्या
तु हेतुरेवेत्यवधेयम् । असंगतमेवेति । विभक्त्यापुपस्थापितस्य हेतुत्वस्य कार्य-

यथोदाहृते 'तन्वङ्गाः स्तनयुग्मेन' इत्यत्र लज्जयेवेति हेतुरुत्प्रे-
क्षितः । अस्यामपि निमित्तस्यानुपादानं न संभवति । इवाद्य-
नुपादाने निमित्तस्य वाकीर्तने उत्प्रेक्षणस्य प्रमातुर्निश्चेतुमशक्यत्वात् ।
स्वरूपोत्प्रेक्षाप्यत्र न भवति । धर्मान्तरतादात्म्यनिबन्धनायाम-
स्यामिवाद्यप्रयोगे विशेषणयोगे सत्यतिशयोक्तेरभ्युपगमात् । यथा—
'अयं राजापरः पाकशासनः' इति । तदेवं द्वात्रिंशत्प्रकारा प्रतीय-
मानोत्प्रेक्षाः ।

उक्त्यनुक्तयोः प्रस्तुतस्य प्रत्येकं ता अपि द्विधा ।

ता उत्प्रेक्षाः । उक्तौ यथा—'ऊरुः कुरङ्गकदृशः' इति । अ-
नुक्तौ यथा मम प्रभावत्याम्—'प्रद्युम्नः—इह हि संप्रति दिगेन्तर-
गाच्छादयता तिमिरपटलेन—

घटितमिवाञ्जनपुञ्जैः पूरितमिव भृगमदक्षोदैः ।

ततमिव तमालतरुमिष्टतमिव नीलांशुकैर्भुवनम् ॥'

अत्राञ्जनेन घटितत्वादेरुत्प्रेक्षणीयस्य विषयव्याप्तत्वं नोपात्तम् ।

यथा वा—

'लिम्पती च तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं चमः ।' उत्प्रेक्षा

त्वस्य वा अन्वयानुपयोग्यत्वात्तन्वयबोधविधुरं सादित्यर्थः । धर्मान्तरतादा-
त्म्यनिबन्धनायां धर्मान्तरतादात्म्यविषयिण्यामस्यानुत्प्रेक्षायां विशेषणस्यासंभ-
वित्वसंपादकधर्मस्य योगे इत्यर्थः । अभ्यवसीयमानस्य प्रतीकसिद्धत्वेनोत्कृष्टत्वमिति
विषयस्यापकृष्टत्वरूपमध्यःकरणमतिशयोक्तिप्रयोजकम् । अभ्युपगमादिति । इवा-
द्ययोगे संभावनायाः सिद्धत्वेनावभासादिति भावः । रूपकस्येति । अभ्युपगमा-
दित्यन्वयः । विषयस्याप्यकारणाभावाद् रूपकस्यैव प्रसर इति भावः । प्रस्तुतस्य
विषयस्य ता निरुच्छाद्यविंशतिप्रकारा उत्प्रेक्षाः ॥ लिम्पतीवेति । गाढान्यकार-

1. लिम्पतीवेति । 'अस्तपुरुषसेवेव इतिविफलतां गता ॥' इति तूत्तरार्थम् । अत्र
'लिम्पति—वर्षति' इत्याख्यानाभ्यां 'गोर्जत्पति' इत्यत्र वादीकषत् साध्यवसानलक्षणया
उपमानस्य तमसोऽञ्जनस्य च, उपमेयं व्यापनमध्यप्रसरणं चोपतिष्ठते । तथाच तम-क-
र्तृकमरुकर्मकं व्यापनम्, नभःकर्तृकमञ्जनकर्मकमध्यःप्रसरणम्, चेति तमसो व्यापनेन
निमित्तेन, नभसो भूतलपर्यन्तं साठनीलिनप्रसरेण निमित्तेन च लेपन-वर्षणरूपाभ्यां
संभावितम् । अथवा, अनेतनस्य तमसो व्यापनारम्भविषयो लेपनत्वेन, नभःसपातो

अत्र तमसो लेपनस्य व्यापनरूपो विषयो नोपात्तः । अज्ञानवर्षणस्य तमःसंपातः । अनयोस्त्येक्षानिमित्तं च तमसोऽतिबहुलत्वं धारा-
रूपेणाधःसंयोगश्च यथासत्यम् । केचित्तु—'अलेपनकर्तृमृतमपि तमो
लेपनकर्तृत्वेनोत्प्रेक्षितं व्यापनं च निमित्तम्, एवं नमोऽपि वर्षणक्रि-
याकर्तृत्वेन' इत्याहुः ।

अलंकारान्तरोत्था सा वैचित्र्यमधिकं भवेत् ॥ ४५ ॥

वर्षणमिदम् ॥ तम संपात इति विषयो नोपात्त इत्यन्वयः । अतिबहुलत्वं अति-
बहुत्वप्रयुक्तनिषिद्धसंयोगः । एव सति साधारणधर्मत्वमुपपन्नम् । धारा-
रूपेणेति । तमस इति योजना । अधःसंयोगश्चेति । तमसो द्रव्यत्ववादिमत-
माश्रित्योक्तम् । व्यापनं चेति । निषिद्धयोगानुकूलव्यापारधेत्यर्थः । एवमिति ।

वर्षणत्वेन च संभावितः । विषयानुपादानं तूभयत्रैव । ननूत्तमिति च लेपनवर्षणकर्तृत्वा-
दात्म्योत्प्रेक्षे एव ज्ञानम्, इति न भ्रमितव्यम् । लिम्पति—वर्षणीत्याद्यातयोः कर्तृवाच-
कत्वेऽपि 'भावप्रधानमाख्यातम्' इति निरुक्तस्मृतौर्धात्वर्धक्रियायां एव प्रधान्येन
तदुपसर्जनत्वेनान्वितस्य कर्तृत्वेऽप्येवमिदं अन्वयान्वयासमवादिनि कुवलयानन्दे
व्यक्तमेव । आख्यातं तिङन्तम्, एतदर्थोपेक्षया भावो धात्वर्थः क्रिया प्रधानम्, इति
निरुक्तस्मृतितात्पर्यम् । अधिकं तु निरुक्ततद्भाष्यादौ निरीक्षणीयम् । एवमाख्यातार्थस्य कर्तृ-
क्रियोपसर्जनत्वेनान्वयायोगादेवास्मिन्प्रमाणत्वेनान्वयो दृष्टिना कथं व्यादर्थे निरा-
क्रियते—'कर्ता यद्युपमानं साध्यमभूतोऽसौ क्रियापदे । कृत्क्रियासाधनव्यग्रो नालमन्यद्
व्यपेक्षितुम् ॥' इति । अयमर्थः—कर्ता लिङ्प्रतिपाद्यो व्यापाराश्रयः यदि उपमानं स्यात्
तमस उपमानत्वेन प्रतिपाद्येत्, तर्हि असौ कर्ता क्रियापदे लिम्पति—प्रमृति क्रियापदेन वि-
शेष्यतया प्रतिपाद्ये लेपनव्यापारे—वभूतो विशेषणीभूतः । 'कल्पव्यापारयोर्धतुराश्रये तु तिङ्-
स्मृताः । फले प्रधानस्यापारस्त्रिधर्मस्तु विशेषणम् ॥' इति नैयाकरणेके । लेपनव्या-
पारे विशेषणत्वेनान्वितस्य कर्तृः कथमुपमानतया तमसा सहान्वयित्वमिति भावः । अतएव
एतद्व्यापारो ज्ञानप्रकृत्येव व्यापारः तस्याः साधनं सिद्धिः । विशेष्यत्वेनापबोध इति पर-
मार्थः । तत्र व्यग्रो व्यापृतः, प्रकारतां प्राप्त इति परमार्थः । अन्यत् पदार्थान्तरं व्यपेक्षि-
तु स्वप्रकारकान्वयबोधे विशेष्यत्वेनाकाङ्क्षितुः, पदार्थान्तरविशेष्यकबोधे पुनः प्रकार-
मविद्युमिति भावः । नालं न समर्थः । अयं भावः—एकत्रान्वितस्यान्यत्रान्वितत्वं
युज्यत एव । परमेकत्र विशेषणतया अन्वितस्य अन्यत्रापि विशेषणतयैवान्वयः न युज्यत
इति । प्रकृतौ तु स्वव्यापारे विशेषणतया अन्वितस्य कर्तृः उपमानत्वाभ्युपगमे उपमे-
ये तमसपि विशेषणत्वेन अन्वितत्वमभ्युपेयमित्यसंगतम् । एतदेवोक्तं दीधितिवरि—
'इतरेतद्विशेषणत्वेनोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणत्वेनान्वयायोगात्' इति । तस्मात्तत्र
कर्तारभ्युपमानत्वमिति भावः ॥

तत्र सापहरोत्प्रेक्षा यथा मम—

‘अनुच्छलेन सुदृशो हुतपावकधूमकलुषाक्ष्याः ।

अप्राप्य मानमङ्गे विगलति लावण्यवारिपूर इव ॥’

श्लेषहेतुगा यथा—

‘मुक्तोत्कर संकटशुक्तिमध्याद्विनिर्गतः सारसलोचनायाः ।

जानीमहेऽस्याः कमनीयकम्बुग्रीवाधिवासाद्गुणवत्त्वमाप ॥’

अत्र गुणवत्त्वे श्लेष कम्बुग्रीवाधिवासादिवेति हेतुत्प्रेक्षाया हेतुः ।
मत्र ‘जानीमहे’ इत्युत्प्रेक्षावाचकम् । एवं मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नून-
मित्येवमादयः ।

कचिदुपमोपक्रमोत्प्रेक्षा यथा—

‘पारेजल नीरनिघेरपश्यन्सुरारिरानीलपलाशराशी ।

वनावलीरुत्कलिकासहस्रप्रतिक्षणोत्कूलितशैवलाभाः ॥’

इत्यत्राभाशब्दस्योपमावाचकत्वादुपक्रमे उपमा । पर्यवसाने तु

अवर्षणक्रियाकर्तृभूतमपीत्यर्थं । उत्प्रेक्षितमित्यनुपज्यते । अत्र धारारूपेणाध-
सपातो निमित्त नभसोऽचनवर्षणवर्तृत्वेन सभावनार्या प्रकृतस्योपमेयस्य तनसो
बोधो दुर्घट इत्यस्वरस केचिदित्यनेन सूचित । अपरे तु ‘तमोऽचनत्वेनोत्प्रेक्षित
नीलत्वमत्र निमित्तम्’ इत्याहु । सा उत्प्रेक्षा सापहवा अपहृत्सलकारमूय ॥
मानमित्यत्ताम् ॥ संकटेति कारणस्य गुणवत्त्वप्राप्तिकारणत्वाभावसूचकम् ।
गुणवत्त्वमुत्कर्षप्रयोजकधमयोनित्वम्, अथ च सूत्रवत्त्वम् । अपकृतजाताना-
मप्युत्तमस्थानवासेन गुणवत्त्व भवतीति भाव । हारस्य गुणवत्त्वप्राप्तौ स्वभाव एव
हेतुस्तत्रेयसु प्रेक्षा । अथ च शुक्तिमध्यापेक्षया कम्बुग्रीवाया महत्त्वसूचितमेव ।
एवमिति । उत्प्रेक्षावाचक इत्यर्थं । आदिपदात्तञ्ज-क्रियु प्रभृतीनां ग्रहणम् ।
यथा—‘इचयोऽस्तमितस्य भासत स्थलिना यत्र गिराभ्या सज्ज । अनिवायम-
तो विरेपनापणस्यनीरजपप्यवीयय ॥’, ‘पृथुवर्तुलनचित्तम्बुन्मिहिरस्यन्दनशिल्प-
शिक्षया । विधिरेकचक्रचारिण क्रियु निर्भित्साति मान्मय रथम् ॥’ इवशब्दयोत्प्रे-
क्षावाचकत्व प्रविष्टमिति तत्रोच्यम् । आदिपदेन वा तस्यापि ग्रहणम् ॥ उत्कलि-
कासहस्रेण तरङ्गसमूहेन प्रतिपन्नसुन्दरिता दूत्र प्रापिता ये शैवालात्सत्तुल्या
इत्यर्थं । ‘कथितोत्कटिकोत्कण्ठहेलसलिलीचिपु’ इति मेदिनी ॥ उपक्रम इति ।

1. मन्ये इति दण्डिन काव्यादर्श । तत्रेवम्—‘मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्ये-
वमादिभि । उत्प्रेक्षा व्यञ्जये उच्यते इत्युच्यते ॥’ इत्यत्र कारिकात्वेन मूल-
कारस्य नाभिमतत्तत्रकारिकात्तत्र न कवय इति कोट्यन्व निर्दिष्टीयम् ॥

जलधित्तीरे शैवालस्थितेः संभावनानुपपत्तौ संभावनोत्थापनमित्यु-
त्प्रेक्षा । एवं विरहवर्णने—‘केयूरायितमद्भदैः—’ इत्यत्र ‘विकासिनी-
लोत्पलति सा कर्णे मृगायताक्ष्याः कुटिलः कटाक्षः’ इत्यादौ च
ज्ञेयम् । भ्रान्तिमद्वलंकारे ‘मुग्धा दुग्धधिया—’ इत्यादौ भ्रान्तानां
वल्लवादीनां विषयस्य चन्द्रिकादेर्ज्ञानमेव नास्ति । तदुपनिबन्धनस्य
कविनैव कृतत्वात् । इह तु संभावनाकर्तुर्विषयस्यापि ज्ञानमिति द्वयो-
र्भेदः । संदेहे तु समकक्षतया कोटिद्वयस्य प्रतीतिः । इह तुत्कटा सं-
भाव्यभूतैका कोटिः । अतिशयोक्तौ विषयिणः प्रतीतस्य पर्यवसाने-
ऽसत्यता प्रतीयते । इह तु प्रतीतिकाल एवेति भेदः ।

रञ्जिता नु विविधास्वरुशैल नामितं नु गगनं स्वगितं नु ।

पूरिता नु विषयेषु धरित्री संहता नु ककुभस्तिमिरेण ॥’

इत्यत्र यत्पूर्वादौ तिमिराकान्तता रञ्जनादिरूपेण संदिश्यत इति
संदेहालंकार इति ‘केचिदाहुः । तत्र । एकविषये समानबलतयाने-
ककोटिस्फुरणस्यैव संदेहत्वात् । इह तु तर्वादिव्याप्तेः प्रतिसंबन्धि-
भेदो व्यापनादेर्निर्गमणेन रञ्जनादेः स्फुरणं च । अन्ये तु—‘अनेकत्वनि-

प्रथममुपमाप्रतीतिरित्यर्थः । संभावनात्थापनं संभावनाप्रतीतिः ॥ केयूरायि-
तमिति । मद्भदैः कंकणैः । अनयोरायतलुकोरुपमावाचकत्वादुपक्रमे उपमाप्र-
तीतिः । पर्यवसाने तु भुजमध्ये कर्णे च कंकणकटाक्षयोरसंभवात्संभावनोत्थान-
मित्युत्प्रेक्षा । इदानीं भ्रान्तिमदादिभ्य उल्लेक्षाया भेदमुपपादयति—भ्रान्तिम-
दिति । तदुपनिबन्धनस्य चन्द्रिकादिवर्णनस्य । विषयस्य चेति । चकाराद्विषयि-
णश्च संप्रहः । समकक्षतया तुल्यस्वरूपतया । उत्कटा निश्चितप्राया । संभा-
व्यभूता अनिर्धारितस्वरूपा । कोटिः प्रकारः । एककोटिकज्ञानस्यापि यत्संबन्धित्व-
रूपसंशयधर्मयोगाद् गौणत्वमेव । पर्यवसाने शाब्दबोधानन्तरम् । प्रतीतिकाल
एवेति । रूपरुचदाहार्य एवान्यतादात्म्यप्रलयः संभावनेति भावः ॥ रञ्जिता
नीलद्रव्येण लिप्ताः । नामितं प्रदीकृतम् । स्वगितं संवृतम् । विषयेषु निम्न-
भागेषु । संहता अपनीताः ॥ प्रतिसंबन्धिभेद इति । तथा कविषयाने-
ककोटिज्ञानत्वाभावात्स संशयत्वमनुपपन्नमिति भावः । नन्विदं तमसा तरुशैल-
दिव्यापनं न तु रञ्जनमिच्छावाकारं नानासंदेहा एवेत्यत आह—व्यापनादेरिति ।

१. केचिदिति । अलंकारसर्वस्वकारादयः ॥

१. ‘पर्यवसानात्’ च मुञ्चके.

धारणरूपविच्छित्त्याश्रयत्वेनेककोट्यधिकेऽपि भिन्नोऽयं संदेहप्रकारः' इति वदन्ति स्म । तदप्ययुक्तम् । निगीर्णस्वरूपस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिर्हि सभावना । तस्याश्चात्र स्फुटतया सद्भावात्तुशब्देन चेशब्दवचसा द्योतनादुत्प्रेक्षैवेयं भवितुं युक्ता । अलमदृष्टसदेहप्रकारकल्पनया ।

‘यदेतच्चन्द्रान्तर्जलदलमलीलां वितनुते

तदाचष्टे लोकः शशक इति नो.मां प्रति तथा ।

अहं त्विन्दुं मन्ये त्वदरिविरक्षाक्रान्ततरुणी-

कटाक्षोरकापातमणकिणकलङ्काङ्किततनुम् ॥’

इत्यत्र मन्येशब्दप्रयोगेऽप्युक्तरूपायाः सभावनाया अप्रतीतिर्वितर्कमात्रं नासावपह्वोत्प्रेक्षा ।

सिद्धत्वेऽध्यवसायस्यातिशयोक्तिर्निगद्यते ॥

विषयनिगरणेनाभेदप्रतिपत्तिर्विषयिणोऽध्यवसायः । अस्य चोत्प्रे-

निगरणेन अध करणेन । एककोट्यधिकेऽपीति । भावप्रधानो निर्देश । एककोटेश्चत्वेऽपीति तदर्थं । निगीर्णति । निगीर्णत्वमथ कृतत्वं तच्च विच्छित्तिविशेषं प्रलम्बितकरत्वमेव न तु शब्दानुपात्तत्वमानम् । तथा सति ‘ऊरु कुज-कदश.-’ इत्यादी विषयोपादानादव्याप्तिः स्यात् । अन्यतादात्म्यप्रतीतिरूपनानतादात्म्यारोप । प्रतीतिरत्र निर्धारणरूपा प्रसेतव्या । तेनातिशयोक्तिव्युदासः ॥ यदेतदिति । यस्त्विति शेष । जलदलमलीलां मेघरण्डसादृश्यं । वितनुते धारयति । तथा शशकवचनम् । तद्वस्तुन शशकवचनं न मनेत्यर्थं ॥ वितर्कमात्रं प्रौढोक्तिसिद्धकोट्युपस्थितिमानम् । तथा च यदेतदित्यनेन किमप्यनिर्दिष्टस्वरूपं वस्तु प्रस्तुतम्, तस्मात् शशकत्व प्रैतिविष्य किरणरूपरूपत्व व्यवस्थापितं न तूपमानतादात्म्य सभावितमिति भावः ॥ अतिशयोक्तयलंकारमाह—सिद्धत्वे इति । निधितविषयिमाहकृत्ये इत्यर्थं । निधयरूपत्व इति पर्यवसितोऽर्थः ॥ अध्यवसायपदार्थमाह—विषयेति । विषयिणोऽध्यवसायप्रकारस्य अनेदप्रतिपत्तिस्वादात्म्यारोपः । सिद्धत्व इत्यस्य व्यावृत्तिमाह—अस्य चेति । अध्यवसायस्य

1. अतिशयोक्तिरिति । अतिशयोऽतिशयिता प्रसिद्धिमतिक्रान्ता उच्चरतिशयोक्तिः । विषयिणा विषयस्य निगरणमतिशयस्तलोक्तिरिति रसगङ्गाधरकायः ॥

1. ‘अधिक’ इत्य. 2. ‘तद्वस्तुन शशकवचनं इति निश्चितमुच्ये वाचि. 3. ‘प्रसिद्ध-दिरण-’ इति इतिवचनम्.

क्षायां विपयिणोऽनिश्चितत्वेन निर्देशात्साध्यत्वम् । इह तु निश्चितत्वे-
नैव प्रतीतिरिति सिद्धत्वम् । विपयनिगरणं चोत्प्रेक्षायां विपयत्साध-
करणमात्रेण । इहापि मुखं द्वितीयश्चन्द्र इत्यादौ । यदाहुः—

‘विपयस्यानुपादानेऽप्युपादानेऽपि सूरयः ।

अधःकरणमात्रेण निगीर्णत्वं प्रचक्षते ॥’ इति ।

भेदेऽप्यभेदः संबन्धेऽसंबन्धस्ताद्विपर्ययौ ॥ ४६ ॥

पौर्वापर्यात्ययः कार्यहेत्वोः सा पञ्चधा ततः ।

चेत्यर्थः । निर्देशाद् विपयीकरणात् । साध्यत्वं व्यक्ताप्रामाण्यत्वम् । प्रतीति-
रिति विपयिण इत्यन्वयः । ननु शब्देनानुपादानं निगरणम्, एवं सत्युक्तप्रस्तुतायां-
मुत्प्रेक्षायामतिशयोक्ती चोक्तविपययां कथं लक्षणगमनमत आह—निगरणं
चेति । अधःकरणमात्रेण विच्छित्तिविशेषं प्रलङ्घित्करत्वेनापकर्षमानेण न तु
शब्दानुपादानेनापि ॥ भेद इति । भेदे लक्षणभेदप्रतिपत्तिरित्यर्थः । एवमप्येऽपि ।
पौर्वापर्यात्ययः पौर्वापर्यविपर्यासः । स च पूर्वोत्पन्ने परोत्पन्नत्वारोपः परोत्पन्ने
पूर्वोत्पन्नत्वारोप इत्युभयस्वरूप एकः प्रकारः । क्रमोत्पन्ने च समकालोत्प-
न्नत्वारोप इति द्वितीयः ॥ केशपाशादेरित्यादिपदेन भालनेत्रनासाधरमहणम् ।

1. भेद इति । भेदेऽभेदः, अभेदे भेदः, संबन्धेऽसंबन्धः, असंबन्धे संबन्धः, का-
र्यकारणपौर्वापर्यव्यत्यास इति पञ्चविधातिशयोक्तिः । कुनलमानन्दे त्वेवं लक्ष्यविभागो-
दाहरणानि—(१) “रूपकातिशयोक्तिः स्वाग्निगीर्वाध्यवसानतः । पश्य, नीलोत्पल-
इन्द्राग्निःसरति शिवाः शराः ॥” (२) “अथपशुविगर्भत्वं सैव सापहृत्वा मता ।
त्वत्पुक्तिषु मुधा रावन्भ्रान्ताः पश्यन्ति वा विधौ ॥” (३) “भेदकातिशयोक्तिस्तु
लक्ष्येभ्यस्तत्त्ववर्णनम् । अन्यदेवास्त यान्भीर्यमन्यद् धैर्यं महीपतेः ॥” (४) “संबन्धाति-
शयोक्तिः स्वादयोगे योगकल्पनम् । सौधापाणि पुरस्तास सृशन्ति रविमण्डलम् ॥” (५)
“योगेऽप्ययोगोऽसंबन्धातिशयोक्तिरिद्रीर्यते । त्वमि दासि रजेन्द्र ! स्वर्गुमासादिदामदे ।”
(६) “अक्रमातिशयोक्तिः स्वात्सहत्वे हेतुकार्ययोः । आलिङ्गन्ति समं देव ! जग
शराश्च पराश्च ते ॥” (७) “अपल्यतिशयोक्तिस्तु कार्ये हेतुप्रसक्तिके । वास्वामी-
त्युदिष्टे तन्व्या बल्योऽभवदूर्मिका ॥” (८) “अत्यन्तातिशयोक्तिस्तु पौर्वापर्यव्यति-
क्रमे । अपे भानो गतः पश्चाद्गुनीता त्रिपेण सा ॥” अत्रोपमानवाचकार्था नीलोत्पल-
शरपदाभ्यामुपमेययोरश्लोकावा कटाक्षार्था च निरूपणं निगरणम् । निगरणपुरस्सर-
मुपमेयस्योपमानत्वेन अप्यवघावभारार्थज्ञानम् । तत्रो रूपकातिशयोक्तिः । रूपक-
त्रिपेणेत्यत्र तदुच्यते । प्रकाशणमित्यतिशयस्योक्तावसि संभवोऽतिदिरयव इति वीक्षितान-
नामाशयः । इत्यमरिणोचिर्वेदेऽपि वृत्तमे—“श्र मुपार्णां सयुजा सयावा समानं इथं
परिबल्लज्जते । सयोरेकः विष्पुं स्यादस्यनद्यग्रन्थो अभिवाकरीति ॥”

तद्विपर्ययौ अमेदे भेदः, असंबन्धे संबन्धः । सातिशयोक्तिः ।
अत्र भेदेऽभेदो यथा मम—

‘कथमुपरि कलापिनः कलापो
विलसति तस्य तलेऽष्टमीन्दुखण्डम् ।
कुवलययुगलं ततो विलोचं
तिलकुमुमं तदधः प्रवालमसात् ॥’

अत्र कान्ताकेशपाशादेर्मयूरकलापादिभिरभेदेनाध्यवसायः । यथा
वा—‘विश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम्’ । अत्र चेतनगतमौनित्वमन्यदचेत-
नगतं चान्यदिति द्वयोर्भेदेऽप्यभेदः । एवम्—

‘सहाधरदलेनास्या यौवने रागभाक्प्रियः ।’

अत्राधरस्य रागो लौहित्यम्, प्रियस्य रागः प्रेम, द्वयोरभेदः ।

अभेदे भेदो यथा—

‘अन्यदेवाङ्गलावण्यमन्याः सौरभसंपदः ।
तस्याः पद्मपलाशाक्ष्याः सरसत्वमलौकिकम् ॥’

संबन्धेऽसंबन्धो यथा—

‘अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः
शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ।

सौन्दर्यनिबन्धनाभेदारोपरूपातिशयोक्तिमुदाहरत् एकशब्दप्रतिपाद्यत्वनिबन्धनाभे-
दारोपरूपासुदाहरति—यथा वेत्ति । अत्र युगपद्वृत्तिद्वयस्य स्वार्थोपस्थापकत्वाङ्गी-
कारेण शक्यलक्ष्ययोरेकदंबैकशब्दोपस्थाप्यत्वमित्यभिप्रायेणाह—अत्रेति । चेतन-
गतं मौनित्वं वचनाभावरूपम्, अचेतनगतं च ध्वन्यभावरूपम् । आद्ये शक्तिर्द्वितीये
लक्षणा । ताभ्यामेकदैव उभयमुपस्थाप्यते श्लेषेण । एकशब्दप्रतिपाद्यत्वनिबन्धनाभे-
दारोपरूपासुदाहरति—एवमिति । अत्र द्वयोरप्येकत्वनिबन्धनकार्यसाध-
नत्वरूपातिशयोक्तिरवधेया ॥ अन्यदेवेति । सरसत्वं रसबोद्धृत्वम् ॥ अस्या इति ।
सर्गविधौ चष्टिकर्मणि । चन्द्रः प्रजापतिरभूत् । नु वितर्कः । चन्द्रस्य कान्तिमयत्वा-
त्कान्तिप्रदत्वं संभाव्योक्तम् । मदन इति प्रजापतिरभूदित्यन्वयः । अत्र हेतु —
शृङ्गारेति । पुष्पाकरश्चैत्रः । अत्र सौरभ्यसौकुमार्यास्पदत्वं हेतुबोध्यम् । अस्य प्रति-
क्षत्वात् निर्हेतुस्त्वदोषः । यद्वा शृङ्गारैकरस इति चैत्रस्यापि विशेषणम् । ननु

वेदान्धासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो
निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥'

अत्र पुराणप्रजापतिनिर्माणसंबन्धेऽप्यसंबन्धः ।

असंबन्धे संबन्धो यथा—

'यदि स्यान्मण्डले सक्तमिन्दोरिन्दीवरद्वयम् ।

तदोपमीयते तस्या वदनं चारुलोचनम् ॥'

अत्र यद्यर्थवलादाहृतेन संबन्धेन संभावनया संबन्धः । कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययश्च द्विधा भवति । कारणात्मधमं कार्यस्य भावे, द्वयोः समकालत्वे च । क्रमेण यथा—

'प्रागेव हरिणाक्षीणा चित्तमुत्कलिकाकुलम् ।

पश्चादुद्भिन्नवकुलरसालमुकुलश्रियः ॥'

'सममेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगामिना ।

तेन सिंहासनं पित्र्यं मण्डलं च महीक्षिताम् ॥'

इह केचिदाहुः—'केशपाशादिगतो लौकिकोऽतिशयोऽलौकिकत्वेनाध्यवसायते । केशपाशादीनां कलापादिभिर्ध्यवसाये 'अन्यदेवा-

विधिरेव कस्मादस्या निर्माता नेत्यत आह—वेदेति । वेदान्धासेन परमतात्पर्यपर्यालोचनेन जडो विषयोपभोगाचतुर, अत एव विषयव्यावृत्तकौतूहल । पुराण इति प्रजापतिरिति संबन्धः । मुनिमननशीलः । एतेन सृष्टिकर्मणि चित्तैकाग्रत्वं नास्तीति सूचितम् । तद्विनिर्वाहस्वरूपशक्तिर्न भवतीति भावः । इदं फाट्यप्रकाशे शुद्धसदेहोदाहरणत्वेनोपन्यस्तम् । तन्मते विधिनिर्मातृत्वव्यावृत्तिरपि संशयितेवेति न निश्चयान्तत्वमस्य ॥ यदि स्यादिति । इयमद्वैतोपमेति दृण्डी । नन्विन्दीवरद्वयस्येन्दुमण्डले व्यतिरेकप्रतीतिरेव जायते कथं संबन्धाध्यवसाय इत्यत आह—यद्यर्थेति । यद्यर्थवलाद् यद्यर्थसामर्थ्यात् आहृतेन कल्पितेन संबन्धेन पदार्थेन संभावनया अध्यवसायेन संबन्धः । 'श्रवते' इति शेषः । यद्यर्थप्रयोग एवायं प्रचारः सम्भवति आहार्य एव संबन्धाध्यवसाय इति भावः । अत एवोक्तं फाट्यप्रकाशे—'यद्यर्थेऽपि च कल्पनम्' इति । द्वयोः कार्यकारणयोः समकालत्वे समकालोत्पत्तये ॥ प्रागेवेति । उत्कलिमुकुल उत्कण्ठप्रवृत्तं जातम् । उद्भिधानामुत्कुलानां वकुलमनुकुलना च श्रियो जाता इत्यर्थः ॥ सममेव एकद्वयसमाक्रान्तमाकूट वलीकृतं च । पित्र्यं पितृपुत्रगतम् । भनयोः फारणस्यात्यन्तशीघ्र-

१. 'अन्यदेवा' इत्यन्तरं 'अन्ये' इत्यन्ता पद्ये पशुद्येके नास्ति. २. 'अन्येन' इति मुद्रितपुस्तके.

ङ्गलावण्यं— इत्यादिप्रकारेष्वव्याप्तिर्लक्षणस्य' इति तत्र । तत्रापि-
ह्यन्यदङ्गलावण्यमन्यत्वेनाध्यवसीयते । तथाहि 'अन्यदेव' इति स्थाने
'अन्यदिव' इति पाठेऽध्यवसायस्यासाध्यत्वमेवेत्युत्प्रेक्षाङ्गीक्रियते ।
'प्रागेव हरिणाक्षीणां—' इत्यत्र बकुलादिश्रीणां प्रथमभावितापि
पश्चाद्भावित्वेनाध्यवसिता । अत एवात्रापीवशब्दप्रयोगे उत्प्रेक्षा ।
एवमन्यत्र ।

पदार्थानां प्रस्तुतानामन्येषां वा यदा भवेत् ॥ ४७ ॥

एकधर्माभिसंबन्धः स्यात्तदा तुल्ययोगिता ।

अन्येषामप्रस्तुतानाम् धर्मो गुणक्रियारूपः । उदाहरणम्—

'अनुलेपमग्नि कुसुमान्यवलाः

कृतमन्यवः पतिपु दीपदशाः ।

समयेन तेन सुचिरं शयित-

प्रतिबोधितस्मरमबोधित ॥'

कारित्वं व्यज्यते । केचित्तु "सममेवेत्यादिद्वितीयप्रसारः 'धुनोति चासिं तनुते च
कीर्तिम्' इतिवत् समुच्चयालंकारस्यैव विषयः" इति वदन्ति । तत्र । विरूपशब्दा-
भ्यामेव क्रिययोस्मादाने हि समुच्चयस्वीकारात् । कलापादिभिरध्यवसाये विवक्षिते
इति शेषः । अव्याप्तिरिति । अन्यदेवेत्यत्र ल्यबन्त्यन्तरस्य भेदसत्त्वेनाध्यवसाय-
रूपत्वाभावादिति भावः । एवमन्यत्रापि यथायथं हेयम् । अन्यदिति । अतिशय-
प्रतीतये एतद्व्येरेव भेदस्तत्राध्यवसीयत इत्यर्थः । तथाहीति । निरुक्ताध्यवसा-
यस्वीकारेऽनुभवसिद्धोत्प्रेक्षा न स्यादिति भावः । बकुलादिश्रीणामिति । एव-
मुत्कलिषायाः पश्चाद्भावित्वापि पूर्वभावित्वेनाध्यवसितेति बोध्यम् । एवमिति ।
उच्चदिशा । अन्यत्र तृतीयचतुर्थप्रसारयोरव्याप्त्युद्धारो बोद्धव्य इत्यर्थः । तथाहि—
तादृशरूपस्य निर्माता विधिरनिर्मातृत्वेन इन्दुमण्डलसकमिन्दीवरद्वयमिन्दुमण्डल-
सकत्वेनाध्यवसीयत इति भावः ॥ तुल्ययोगितालंकारमाह—पदार्थानामिति ।
अनुलेपनानीति । चन्दनद्रवानित्यर्थः । कुसुमानि शुक्रपुष्पाणि । तेन तमसिना
समयेन । पतिपु कृतमन्ययोऽपत्यः सुचिरं शयितप्रतिबोधितस्मरं यथा स्यात्तथा

1. तुल्ययोगितेति । तुल्यः योगितान्वयो यत्रेति ॥ कुसुमलयातन्दे तु "दिवाहिते
शुचिग्रीवमपरा तुल्ययोगिता । प्रदीपते पराभूतिमिन्द्रात्रवशोत्स्वया ॥" "गुणोत्पुटेः
समीकृत्य वयोऽन्यां तुल्ययोगिता । लोचपाठो वमः पाप्मी श्रीदः शनो भवानपि ॥"
इति विशेषः । अत्र दिते निम्ने परा भूतिः उक्त्या संश्रु, अदिते मात्रवे पराभूतिः
पराभवः, इति पराभूतिपरद्वेषेण शुचिग्रीवम् । नियमात्रवशेति संश्रुसामान्ये पृष्टी
पराभवस्य मुरयदानासंभवात् ।

अत्र संख्यावर्णनस्य प्रस्तुतत्वात्प्रस्तुतानामनुलेपनादीनामेकबोधन-
क्रियाभिसंबन्धः ।

‘तदङ्गमार्दवं द्रष्टुः कस्य चित्ते न भासते ।

मालतीशशभृष्टेखाकदलीनां कठोरता ॥’

इत्यत्र मालत्यादीनामप्रस्तुतानां कठोरत्वरूपैकगुणसंबन्धः ।

एवम्—

‘दानं वित्तादृतं वाचः कीर्तिधर्मो तथायुषः ।

परोपकरणं कायादसारात्सारमाहरेत् ॥’

अत्र दानादीनां कर्मभूतानां सारत्वरूपैकगुणसंबन्धः एकाहरण-
क्रियासंबन्धः ।

अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकं तु निगद्यते ॥ ४८ ॥

अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु चेत् ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘चलावलेपादधुनापि पूर्वव-

स्प्रवाध्यते तेन जगज्जिगीषुणा ।

सतीव योपित्प्रकृतिः मुनिश्चला

पुरांसमभ्येति भवान्तरेष्वपि ॥’

अनुलेपनादीनि अबोधित । बोधिता इत्यर्थः । तमस्यनुलेपनादीनां ध्रुवस्फूर्तिरस्ति,
ततश्च सरोद्भो जायते, मृगमदादीनां तमोप्रसृतया स्फूर्तिर्न संभवतीति भावः ॥
अत्रेति । प्रस्तुते तमसि स्फुट्यत्वादनुलेपनादीनामपि प्रस्तुतत्वमित्यभिप्रायः ॥
तदङ्गमिति । अत्र वर्णनीयतया नाविद्य प्रस्तुता । मालत्यादीनां तूपमानत्वेना-
प्रस्तुतत्वम् ॥ गुणक्रियोभयाभिसंबन्धे तुल्ययोगितामुदाहरति—दानमिति ।
दीपकालङ्कारमाह—अप्रस्तुतेति । ननु ‘कमलसिख मुपं मनीसं-’ इत्यादावति-
व्याप्तिरिति चेत् । न । साम्यवाचकपदाभावे सतीत्यस्य विवक्षणीयत्वात् । एवं
वैधर्म्यात्समाभावे सतीत्यपि बोध्यम् । तेन ‘स्वं समुदयं दुर्वासं महासती सतेजसो ।
अयं तु युवबोर्भेदः स जडात्मा पदुर्भवान् ॥’ इत्यादिव्यतिरेकालङ्कारे नाति-
व्याप्तिः ॥ प्रथमप्रयेण दीपकमाह—अथेति । अपवैलम्भः । अनेकासु क्रियासु कं
कारकं यदि संबन्धं स्यात्तदापि दीपकं स्यादित्यर्थः । चलावलेपात् । सामर्थ्यगर्भात् ।
अधुनापि अस्मिन् जन्मन्यपि । पूर्ववत्पूर्वजन्मनीव । तेन विशुषाणेन । भया-

1. दीपकमिति । प्रकृत्यापेक्षया धर्मः प्रकृत्यादप्रकृतमपि दीपयति प्रकृत्यापि
धर्मोऽतीत्येकीति दीपकम् । अथवा । दीप इव दीपकम् । संज्ञायां कम् । दीपतादृशं च
मङ्गलप्रकृत्यापेक्षयापेक्षम् ॥

अत्र प्रस्तुतायाः मुनिश्चलायाः प्रकृतेरप्रस्तुतायाश्च सत्यां योषित
एकानुगमनक्रियासंबन्धः ।

‘दूरं समागतवति त्वयि जीवनाथे
मिन्ना मनोभवशरेण तपस्विनी सा ।

उत्तिष्ठति स्वपिति वासगृहं त्वदीय-

मायाति याति हसति श्रंसिति क्षणेन ॥’

इदं मम । अत्रैकस्या नायिकाया उत्थानाद्यनेकक्रियासंबन्धः ।
अत्र च गुणक्रिययोरादिमध्यावसानसद्भावेन त्रैविध्यं न लक्षितम् ।
तथाविधवैचित्र्यस्य सर्वत्रापि सहस्रधा संभवात् ।

न्तरेषु जन्मान्तरेषु ॥ द्वितीयं वीपवमुदाहरति—दूरमिति । प्रतिवस्तूपमालं-

१. गुणेति । दण्ड्यादिग्रन्थ लक्ष्मीकृत्येयमुक्तिः । तथा चाचार्यदण्डी—‘जाति-
क्रियागुणद्रव्यवाचिनैकत्र वर्तिना । सर्ववाक्योपचारश्चेत्तमाद्गुर्दापकं, यथा ॥’ इत्येव-
मादिदीपकचक्रमाह स । आचार्यरुद्रटोडपि—‘आदा मध्येऽन्ते वा वाक्ये तत्संशितं च
दीपयति । वाक्यार्थानिति भूयस्त्रिभैतदेवं भवेत्योदा ॥’ इत्यादि । कुवलयानन्दे तु
‘अर्थवृत्तिः पदावृत्तिरभयावृत्तिरेव च । दीपकस्नान पवेष्टमलंकारप्रथं यथा ॥’
इत्यावृत्तिगणोक्तदिशा—‘त्रिविधं दीपकवृत्तौ भवेदावृत्तिदीपकम् । वर्षसमुद्रमा-
लेयं वर्षत्वेना च शर्वती । उन्मीलन्ति कदम्बानि स्फुटन्ति कुटजोद्गमाः । मापन्ति
चातकारवृत्ता मापन्ति च शिष्यावलाः ।’ इत्युपनिबद्धम् । प्रथमे वर्षतीति शब्दावृत्तिः
तत्र शर्वती उदीपकत्वाद् वर्षमिवाचरति वर्षतीति ऋष्टम् । द्वितीये उन्मीलन-स्फुटनयो-
रपेक्ष विकासरूपस्वावृत्तिः । तृतीये मापन्तीतिपदस्य तदपेक्ष हर्षस्वावृत्तिरिति ।
एवं ‘कनिकेकगठानां तु गुम्फः कारकदीपकम् । गच्छत्यागच्छति पुनः पान्थः परयति
पुच्छति ॥’ इति कारकदीपकम् । अत्रैकस्य कर्तृकारकस्य गमनादिक्रियास्तन्वयः ।
एव कारकान्तराप्यपि । तत्र—‘स्वार्थं यस्य निजं जगाम अनित्येभ्यो ततः
पालनं स्तुत्येः करणं दिशद्विदिविभिन्नायेः सुसंभावनम् । भूषोक्तिः सहसा कृपा
निश्चयिष्यस्यदार्ढ्यकलस्यै पूर्णगुरुत्वाय जगतामीशाय शिष्ये नमः ॥’ इति संरन्धिन
उदाहरणम् । यद्यपि कारकपदस्य विभक्त्यर्थेभ्यो क्रियान्वयिनि शक्यतया पश्येत्स
च नामार्थे एवान्वयेन क्रियान्वयविरहाद् ‘यस्य’ इति पदस्य न कारकत्वम्, तथापि
पालनारिसमभिव्याहारे ‘कर्तृकर्मणेः कृति’ इति पद्यीविधानात्तत्र कर्मत्वलक्षणावयवत्वेन
तस्य क्रियान्वयादस्योदाहरणत्वमविकृष्टम् ॥

प्रतिवस्तूपमा सा स्याद्वाक्ययोर्गम्यसाम्ययोः ॥ ४९ ॥
एकोऽपि धर्मः सामान्यो यत्र निर्दिश्यते पृथक् ।

यथा—

‘धन्यासि वैदर्भि ! गुणैरुदारैर्यथा समाकूप्यत नैषधोऽपि ।

इतः स्तुतिः का खलु चन्द्रिकाया यदन्विमप्युत्तरीकरोति ॥’

अत्र समाकर्षणमुत्तरीकरणं च क्रियैकैव पौनरुक्त्यनिरासाय भि-
न्नवाचकतया निर्दिष्टा । इयं मालयापि दृश्यते यथा—

‘विमल एव रविर्विशदः शशी

प्रकृतिशोभन एव हि दर्पणः ।

शिवगिरिः शिवहाससहोदरः

सहजमुन्दर एव हि सज्जनः ॥’

अत्र विमलविशदादिरर्थत एक एव । वैधर्म्येण यथा—

‘चक्रोर्य एव चतुराश्चन्द्रिकाचार्मकर्मणि ।

विनावन्तीर्न निपुणाः सुदृशो रत्नमणि ॥’

धरमाह—प्रतीति । वाक्ययोर्वाक्यार्थयोः गम्यसाम्ययोः प्रतीत्यमानोपमानोपमे-
यभावयोः । तेन ‘पथं मनोज्ञं कचिरः शशाङ्कः’ इत्यादौ नातिव्याप्तिः । तत्र वाक्या-
र्थयोश्चपमानोपमेयभावप्रत्ययाभावात् । ‘प्रथमसते सुरं तस्याधन्द्रमा वीप्यते यथा’
इत्याद्युपमावारणाय गम्येति । न चात्र प्रागुक्तरीत्यैकवाक्यत्वमेवेति वाच्यम् । अत्र
गम्य इत्युपादानादेव तत्र तथा कल्पनात् । अन्यथा भिन्नवाक्ये उपमाप्रसक्त्यभा-
वेन प्रतिवस्तूपमेव न स्यात् । दृष्टान्तवारणायाह—एकोऽपीति । ‘एकरूपः
कचित्कापि भिन्नः साधारणो गुणः’ इत्युक्तदिशा प्राप्तस्य भिन्नसामान्यधर्मस्य व्यव-
च्छेदः पृथग्भिन्नसामान्यां तेन वीप्यते व्यवच्छेदः ॥ धन्यासीति । दमयन्ती
प्रति हंसस्योक्तिरियम् ॥ पौनरुक्त्येति । कथितपदार्थेनेत्यर्थः । भिन्नवाचक-
तया विभिन्नवाचक्येन ॥ इयं प्रतिवस्तूपमा । विमल इति । शिवगिरिः शैलस्य
शिवस्य हामस्य च सहोदरस्तुल्यः ॥ नन्वत्र प्रतिवाक्यं धर्मभेद एवेति कथं प्रति-
वस्तूपमेवैतत् भाह—अत्रेति । अर्थतत्त्वात्पर्यात् । विमल्यदिपदानां विभिन्नार्थत-
त्पर्येऽपि पर्यवसाने तात्पर्यवशाद्भिन्नस्वरूपैर्धर्मैश्चोपपन्नमेति भावः ॥ अचन्ती-

1. प्रतीति । प्रतिवस्तु प्रत्यर्थमुपमा यस्यामेति ॥

दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिबिम्बनम् ॥ ५० ॥

सधर्मस्येति प्रतिवस्तूपमाव्यवच्छेदः । अयमपि साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्विधा । क्रमेणोदाहरणम्—

‘अविदितगुणापि सत्कविभणितिः कर्णेषु वमति मधुधाराम् ।
अनधिगतपरिमलापि हि हरति दृशं मालतीमाला ॥’

‘त्वयि दृष्टे कुरङ्गाक्ष्याः संसते मदनव्यथा ।

दृष्टानुदयभाजीन्दौ ग्लानिः कुमुदसंहतेः ॥’

‘वसन्तलेखैकनिबद्धभावं परासु कान्तासु मनः कुतो नः ।

प्रफुल्लमल्लीमधुलम्पटः किं मधुव्रतः काङ्क्षति वल्लिमन्याम् ॥’

इदं पद्यं मम । अत्र ‘मनः कुतो नः’ इत्यस्य ‘काङ्क्षति वल्लिमन्याम्’ इत्यस्य चैकरूपतयैव पर्यवसानात्प्रतिवस्तूपमैव । इह तु कर्णे मधुधारा-वमनस्य नेत्रहरणस्य च साम्यमेव, न त्वैकरूप्यम् । अत्र सामर्थ्यसम-र्थकवाक्ययोः सामान्यविशेषभावोऽर्थान्तरन्यासः । प्रतिवस्तूपमादृष्टान्तयोस्तु न तथेति भेदः ।

संभवन्वस्तुसंयन्धोऽसंभवन्वापि कुत्रचित् । निदर्शनात्

रवन्तिदेशोत्पन्ना नारीः । विनाशब्दोऽत्र भिन्नार्थः ॥ दृष्टान्तालंकारमाह—दृष्टान्त इति । सधर्मस्य सदृशस्य वस्तुनः सामान्यधर्मस्य प्रतिबिम्बनं प्रणिधानगम्यसाम्यत्वम् । अत्रापि वाक्ययोरित्यनुवर्तते । तेन ‘भङ्गापवर्जितैः’ इत्यत्र नातिव्याप्तिः । एकवाक्यत्वात् ॥ अयमपि दृष्टान्तोऽपि । संसते नश्यति । ग्लानिः संकोचः । मदनव्यथाग्लान्योः संतोषविरोधित्वात्साम्यम् । अनयोः सत्त्वासत्त्वाभ्यां वैधर्म्यम् । इह त्विति । प्रीतिमनन एव पर्यवसानादेकरूप्येऽपि प्रीतेर्बलक्षण्याद्वैलक्ष्यमिति भावः । अत्रेति । प्रतिवस्तूपमादृष्टान्तयोरित्यर्थः । न तथा न सामान्यविशेषभावो न वा समर्थसमर्थकभावः ॥ निदर्शनालंकारमाह—संभवन्निति । असंभवन् वा-

1. दृष्टान्त इति । तदुक्तम्—‘दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिबिम्बनम्’ इति । त्वयि दृष्ट इत्युदाहरणस्य मूलभूता तु—‘त्वयि दृष्ट एव तस्या निर्वान्ति मनो मनोभवज्वलितम् । भालोके दि दिमाञ्जोर्विकसति कुट्टमं कुमुदलाः ॥’ इति प्रकाशोदाहृत्य भाषा । अत्र नायवदिमांशोर्नोविकाकुमुदलोत्पन्नयोः संबन्धिपदार्थयोस्तथा मनः-कुट्टमपोरपनेयोरमानयोर्निर्वाणपेकासयोश्च बिम्बप्रतिबिम्बभाव इति साधर्म्येण दृष्टान्तः । एव च काव्यं इति प्रतिवस्तूपमोदाहरणे तृतीयचरणे ‘भावन्त्य एव निपुणाः’ इत्याकरस्य-पाठे तु साधर्म्यमेव ॥

यत्र विम्बानुविम्बत्वं बोधयेत्सा निर्दर्शना ॥ ५१ ॥

तत्र संभवद्वस्तुसंबन्धनिदर्शना यथा—

‘कोऽत्र भूमिवलये जनान्मुधा तापयन्सुचिरमेति संपदम् ।

वेदयन्निति दिनेन भानुमानाससाद चरमाचलं ततः ॥’

अत्र स्वेरीदृशार्थवेदनक्रियायां चक्षुस्त्वेनान्वयः संभवत्येव । ईदृ-
शार्थज्ञापनसमर्थचरमाचलप्राप्तिरूपकर्मवत्त्वात् । स च स्वेरस्ताचलग-
मनस्य परितापिनां विपत्प्राप्तेश्च विम्बप्रतिविम्बभावं बोधयति । असं-
भवद्वस्तुनिदर्शना त्वेकवाक्यानेकवाक्यगतत्वेन द्विविधा । तत्रैकवा-
क्यगा यथा—

‘कलयति कुवलयमालाललितं कुटिलः कटाक्षविक्षेपः ।

अधरः किसलयलीलामाननमस्याः कलानिधिविलासम् ॥’

अत्रान्यस्य धर्मं कथमन्यो ब्रूहत्विति कटाक्षविक्षेपादीनां कुवलय-
मालादिगतललितादीनां कलनमसंभवत्तललितादिसदृशं ललितादिक-
मवगमयत्कटाक्षविक्षेपादेः कुवलयमालादेश्च विम्बप्रतिविम्बभावं बोध-
यति । यथा वा—

‘भ्रयाणे तव राजेन्द्र! मुक्ता वैरिमृगीदृशाम् ।

राजहंसगतिः पद्भ्यामाननेन शशिद्युतिः ॥’

धितः । विम्बानुविम्बत्वमुपमानोपमेयभावं बोधयेत् । ‘व्यञ्जनया’ इति शेषः ॥
कोऽत्रेति । मुधा निष्प्रयोजनम् । ततो दिनान्तरे ॥ ईदृशार्थेति । पूर्वार्थत्वर्थः ।
स च वेदनक्रियान्वयः । विम्बानुविम्बभावं सादृश्यम् । तस्मादर्शनप्रयोजकत्वेनेति
बोधम् ॥ कलयतीति । अत्र धर्मधर्मिणोरुपमाकल्पनम् ॥ धर्मयोरुपमाकल्पने
निदर्शनालकारमुदाहरति—यथा वेति । मुक्ता लक्षा ॥ तयोः पदयोस्तत्सं-

1. निदर्शनेति । निश्चित दर्शन सादृश्यविधारण निदर्शना । दृश्येर्प्यन्तारित्वात्
भावे शुभ् ॥ कुवलयानन्दे त्वेवं लक्ष्यते—“वाक्याधेयोः सदृशयोरेव्यारोपो निदर्शना ।
यद्वातुः सौम्यता सेयं पूर्णेशोरकलङ्कता ।” अत्र यद् वातुः सौम्यतेरुपमेयवाक्याधे
सेयं पूर्णेशोरकलङ्कतेत्युपमानवाक्याधेयं यत्तन्नामोद्धारोपः । यदित्यन्वयम् । इयं
वाक्याधेयनिदर्शना । “पदार्थवृत्तिमप्येके वदन्त्यर्था निदर्शनाम् । स्वधेयशुभं
पद्ये लीला नीलाम्बुजमनोः ॥” इयं पदार्थवृत्तिनिदर्शना ललितोपमेय चन्द्रार्थेके ।
“रूपार्थं बोधने वातुः क्रियायाऽसत्सदधेयोः । नश्येद्रानविरोपीति क्षीणं चन्द्रोदये ततः ॥
उदयधेव सतिता पद्मेधर्षयति भिषक् । विभावयन् सगृहीतां फलं धृष्टदुमरः ॥”
इत्यसदधेयं-सदधेयं निदर्शने । असदधेयनिदर्शनायां तत्रशब्दः क्लृप्तः ॥

अत्र पादाभ्यामसंबद्धेराजहंसगतेस्त्यागोऽनुपपन्न इति तयोस्तत्संबन्धः कल्प्यते, स चासंभवन्राजहंसगतिमिव गतिं बोधयति । अनेकवाक्यगा यथा—

‘इदं किलाव्याजमनोहरं वपुस्तपःकृमं साधयितुं य इच्छति ।

ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया समिल्लतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति ॥’

अत्र यत्तच्छब्दनिर्दिष्टवाक्यार्थयोरभेदेनान्वयोऽनुपपद्यमानस्तादृशवपुस्तपःकृमत्वसाधनेच्छा नीलोत्पलपत्रधारया समिल्लताछेदनेच्छेवेति बिम्बप्रतिबिम्बभावे पर्यवस्यति ।

यथा वा—

‘जन्मेदं बन्ध्यतां नीतं भवभोगोपलिप्सया ।

काचमूल्येन विक्रीतो हन्त चिन्तामणिर्मया ॥’

अत्र भवभोगलोभेन जन्मनो व्यर्थतानयनं काचमूल्येन चिन्तामणिविक्रय इवेति पर्यवसानम् । एवम्—

‘क सूर्यप्रभवो वंशः क चाल्पविषया मतिः ।

तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥’

अत्र मन्मत्या सूर्यवंशवर्णनमुडुपेन सागरतरणमिवेति पर्यवसानम् । इयं च क्वचिदुपमेयवृत्तस्योपमानेऽसंभवेऽपि भवति । यथा—

‘योऽनुभूतः कुरङ्गाक्षयास्तस्यां मधुरिमाधरे ।

समास्त्रादि स मृद्धीकारसे रसविशारदैः ॥’

अत्र प्रकृतस्याधरस्य मधुरिमधर्मस्य द्राक्षारसेऽसंभवात्पूर्ववत्ताम्ये पर्यवसानम् । मालारूपापि यथा मम—

‘क्षिपसि शुक्रं वृषदंशकवदने मृगमर्षयसि मृगादनरदने ।

वितरसि तुरगं महिषविषाणे निदधच्चेतो भोगविताने ॥’

बन्धः राजहंसगतिबन्धः ॥ इदमिति । शकुन्तलामालोभ्य दुष्यन्तस्योक्तिरियम् । अव्याजमनोहरं स्वभावमुन्दरम् । अर्थादनेन तप कृमं साधयितुं य इच्छतीत्यर्थः । ऋषिः कृष्वः । व्यवस्यति इच्छति ॥ जन्मेदमिति । वीतरागस्योक्तिरियम् । बन्ध्यतां निष्फलताम् ॥ एवमिति । उडुपेन ध्रुवनौक्या ॥ उपमेयवृत्तस्य उपमेयधर्मस्य उपमेये बाधादुपमाकल्पनमिति विशेषः ॥ एवं ‘मुक्तं ते चन्द्रम.सर्धि पद्मजद्वेषि लोचनम् ।’ अत्र सर्धाद्वेषयोधेतनधर्मत्वान्मुखलोचनयोरसंभवादुपमायां पर्यवसानम् ॥ वृषदंशको मार्जारः । मृगादनस्वारधुः । वितरसि

इह विम्बप्रतिविम्बताक्षेपं विना वाक्यार्थापर्यवसानम् । दृष्टान्ते तु पर्यवसित्तेन वाक्यार्थेन सामर्थ्याद्विम्बप्रतिविम्बताप्रत्यायनम् । नापीयमर्थापत्तिः । तत्र 'हारोऽयं हरिणाक्षीणां—' इत्यादौ सादृश्यपर्यवसानाभावात् ।

आधिक्यमुपमेयस्योपमानान्यूनताय वा ।

व्यतिरेकः—

स च—

एक उक्तेऽनुक्ते हेतौ पुनस्त्रिधा ॥ ५२ ॥

चतुर्विधोऽपि साम्यस्य बोधनाच्छब्दतोऽर्थतः ।

आक्षेपाच्च द्वादशधा श्लेषेऽपीति त्रिरष्टधा ॥ ५३ ॥

प्रत्येकं स्यान्मिलित्वाष्टचत्वारिंशद्विधः पुनः ।

उपमेयस्योपमानादाधिक्ये हेतुरुपमेयगतमुत्कर्षकारणमुपमानगतं निकर्षकारणं च । तयोर्द्वयोरप्युक्तावेकः प्रत्येकं समुदायेन वानुक्तौ । त्रिविध इति चतुर्विधेऽप्यस्मिन्नुपमानोपमेयत्वस्य निवेदनं शब्देन अर्थेन आक्षेपेण चेति द्वादशप्रकारोऽपि श्लेषेऽपीत्यपिशब्दादश्लेषेऽपीति चतुर्विंशतिप्रकारः । उपमानान्यूनतायामप्यनयैव भङ्ग्या चतुर्विंशतिप्रकारेति मिलित्वाष्टचत्वारिंशलप्रकारो व्यतिरेकः ।

क्षिपति । अत्र वैपयिकसुखानुभवसताने चेतोविधानं वृषदंशरुवदनादौ शुक्रार्पण-
मिवेत्युपमाया पर्यवसानम् ॥ दृष्टान्तादेर्निदर्शनाभेदमुपपादयति—इहेति । निदर्शनायामित्यर्थः । ननु 'वोऽत्र भूमिवल्ये—' इत्यादौ जनतापकरः सूर्योऽप्यसं याति किमुतान्य इति दृष्टापूपन्यायादर्धान्तरप्रतीतिरस्वीतीयमर्थापत्तिरित्यत आह—
नापीयमिति । सादृश्येति । तथा सादृश्यपर्यवसानस्थले निदर्शनेन, विशेषत्वा-
दन्यत्र त्वर्थापत्तिरिति भावः ॥ व्यतिरेकलंकारमाह—आधिक्यमिति । व्यति-
रिच्यते उपमानवैलक्षण्येनोपलभ्यते उपमेयमनेनेति व्यतिरेकपदव्युत्पत्तिरवधेया ।
आधिक्यपक्षं विदुष्यति—एक इति । नोक्त इति हेताविलनुपपन्नः । शब्दत
इति शब्दात् । अर्थतस्तुल्यादिपदार्थानुसंधानात् । आक्षेपाद् व्यञ्जनात् ।
श्लेषेऽपीत्यादिना श्लेषाभावमुच्यते । त्रिरष्टधा चतुर्विंशतिप्रकारः ॥ निरूपोऽ-
परूपः । प्रत्येकमिति । उत्कर्षकरणानुकावपर इत्यर्थः । अनयैव भङ्गयेति ।
निरुक्तमेणेल्लभः । तथाहि—उपमेयस्योपमानान्यूनतायां हेतुरुपमेयगतं निकर्ष-

उदाहरणम्—

‘अकलङ्कं मुखं तस्या न कलङ्की विधुर्यथा ।’

अत्रोपमेयगतमकलङ्कत्वमुपमानगतं च कलङ्कित्वं हेतुद्वयमप्युक्तम्, यथाशब्दप्रतिपादनाच्च शाब्दमौपम्यम् । अत्रैव ‘न कलङ्कविधूपमम्’ इति पाठ आर्थम् । ‘जयतीन्दुं कलङ्किनम्’ इति पाठे त्विवचतुल्यादिपदविरहादाक्षिप्तम् । अत्रैवाकलङ्कपदत्यागे उपमेयगतोत्कर्षकारणानुक्तिः । कलङ्कपदत्यागे चोपमानगतनिकर्षकारणानुक्तिः । द्वयोरनुक्तौ द्वयोरनुक्तिः । श्लेषे यथा—

‘अतिगाढगुणायाश्च नाञ्जवद्भङ्गुरा गुणाः’

अत्रैवार्थे वतिरिति शाब्दमौपम्यम् । उत्कर्षनिकर्षकारणयोर्द्वयोरप्युक्तिः । गुणशब्दः श्लिष्टः । अन्ये भेदाः पूर्ववद्बुद्ध्याः । एतानि चोपमेयस्योपमानादाधिक्य उदाहरणानि । न्यूनत्वे दिङ्मात्रं यथा—

‘क्षीणः क्षीणोऽपि शशी भूयो भूयोऽभिवर्धते सत्यम् ।’

विरम प्रसीद सुन्दरि ! यौवनमनिवर्ति यातं तु ॥’

अत्रोपमेयभूतयौवनास्वैर्यस्याधिन्यम् । तेनात्र ‘उपमानादुपमेयस्याधिक्ये विपर्यये वा व्यतिरेकः’ इति केषांचिल्लक्षणे ‘विपर्यये वेतिपदमन-

कारणमुपमानोत्कर्षकारणं च । तयोर्द्वयोरप्युक्तावेकः । प्रत्येकं समुदायेन वानुक्तौ त्रिविध इत्याद्युक्तप्रकारेण चतुर्विंशतिविधत्वं बोध्यम् । जयतीति । जयः पराभवः स चापट्टत्वेन ज्ञानं तस्य च मुखेऽसंभवात्सादृश्ये पर्यवमानमित्याक्षेप इति भावः । द्वयोरिति । अकलङ्किकलङ्कपदयोरित्यर्थः । द्वयोरनुक्तिः उत्कर्षनिकर्षकारणयोरनुक्तिः मुखे चन्द्रसादृश्यनिषेधेनैवाधिक्यं प्रतीयते । अतिगाढेति । अतिगाढगुणशालित्वमुपमेयगतोत्कर्षकारणं भङ्गुरगुणभागित्वमुपमानाञ्जापकर्षकारणम् । पूर्ववदिति । ‘तस्या नाञ्जवद्भङ्गुरा गुणाः’ इति, ‘अतिगाढगुणायाश्च नाञ्जवद्भङ्गुराः’ इति, ‘तस्या नाञ्जवद्भङ्गुरा’ इति प्रकारन्यमूद्यम् ॥ क्षीणः क्षीण इति । मानिनीं प्रत्युक्तिरियम् । विरमेति । ‘मानात्’ इति श्लेषः । यातं यौवनं तु अनिवर्ति । यौवनं पुनर्न वर्धते इति तात्पर्यार्थः । अत्र पुनर्वर्धनमुपमानचन्द्रोत्कर्षकारणम् । अपुनर्वर्धनमुपमेययौवननिकर्षकारणम् । उपमानन्यूनतायां व्यतिरेकमस्वीकुर्यतीति मतं दूषयति—अत्रोपमेयेति । चन्द्रास्वैर्यमत्रोपमानं बोध्यम् । तेन ‘क्षीणः क्षीणः—’इत्यादावाधिन्यव्यतिरेकेनैव समप्रदसम्भवेन विपर्यये वा न्यूनतायां वा ।

1. केषांचिदिति । अलशरसर्वस्वकाराणाम् ॥

र्थकम्' इति यत्केचिदाहुः । तन्न विचारसहम् । तथाहि—अत्राधिक-
न्यूनत्वे सत्त्वासत्त्वे एव विवक्षिते । अत्र च चन्द्रापेक्षया यौवनसा-
सत्त्वं स्फुटमेव । अस्तु वात्रोदाहरणे यथाकथंचिद्भूतिः ।

'हनूमदाद्यैर्यशसा, मया पुनर्द्विषा हसैर्दूतपथः सितीकृतः ।'

इत्यादिषु का गतिरिति सुप्रुक्तं 'न्यूनताथवा' इति ।

सहार्थस्य बलादेकं यत्र स्याद्वाचकं द्वयोः ॥ ५४ ॥

सा संहोक्तिर्मूलभूतातिशयोक्तिर्यदा भवेत् ।

अतिशयोक्तिरप्यत्रामेदाध्यवसायमूला कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययरू-
पा च । अमेदाध्यवसायमूलापि श्लेषभित्तिकान्यथा च । क्रमेणो-
दाहरणम्—

'सहाधरदलेनासा यौवने रागभाविप्रयः ।'

तथाहीति । सत्त्वासत्त्वे उक्तदृष्टत्वापहृष्टत्वे । ननु यौवनाद्यैर्गन्धाभिन्त्यस्य
निवेदनं प्रकृतस्य मानभङ्गस्योपकारकमिति तस्यैव वैचित्र्याधायकत्वम्, न तु यौवना-
सत्त्वस्येव त आह—अस्तु वेति ॥ हनूमदाद्यैरिति । दनयन्ती प्रति वृत्त-
त्वेनेन्द्रादिभिः प्रेषितस्य नलस्य तत्प्रयोजनातिद्वौ विषादोक्तिरियम् । अत्र प्रभुप्र-
योजननिष्पादकत्वेन हनूमदादेरुपमानस्योत्कृष्टत्वं तद्यतिरेकेणोपमेयस्य नलस्याप-
ष्टत्वं च प्रतीयते । अत्र दूतयोः उपमानोपमेयभावविवक्षणेऽपि उपमानस्यैवाधिभ्यम्,
न रूपमेयस्येति ॥ सहोक्त्यलंकारमाह—सहार्थस्येति । सहार्थश्च साव सार्थ-
सम-सञ्ज प्रभृति । एक वस्तुवाचकमन्वनि । अमेदाध्यवसायमूला अमेदा-
ध्यवसायरूपा । श्लेषभित्तिका श्लेषप्रतिपक्षमेदमूला । अन्यथा अश्लेषभित्तिका ।
सवन्धिमेदादवगतमेदमूलेति यावत् ॥ सहाधरेति । सहशब्दस्य रागभङ्गनमर्थ,
तृतीयाया सवन्धित्वं तस्य च सहार्थऽन्वय । सहशब्दस्याव्ययत्वात्तदर्थस्य द्वारी-
भूतविभक्त्यर्थं विनापि समग्रजीनत्वसवन्धेन रागभाङ्गसहार्थकदेशे रागभङ्गनेना-
न्वयः । यौवन इति प्रतिपत्तन्या समग्रजीनत्वमर्थ, अस्यापि रागभङ्गनेनान्वय ।
अस्या इति तात्पर्यपरलादधरदलेन विशेषेण चान्वय । तथा चान्या त्रिस इदमधर-
दलस्येवन्धिपौवनग्रहीनरागाभ्रय इत्यन्वयसोप । राग. प्रेम लंघित्व च, तयो-
रनेदारोप । अन्यथा एरुत्वाभावादेरुत्सोभयान्वयात्संभवेन लक्षणमसंगतं स्यात् ॥

1. हनूमदिति । 'सनाम यत्राम गुणाभ्युपानदां महन्दकारं म६६३३३' इति
पूर्वाभिम् ।

2 सहोक्तीति । 'सहभावसोक्ति. सहोक्ति.' इति हेमचन्द्रेण परिभाषा ।
एतेन स्वयंभूतातिशयोक्तिः ॥

विनोक्तिर्यद्विनान्येन नासाध्वन्यदसाधु वा ॥ ५५ ॥

नासाधु अशोभनं न भवति । एवं च यद्यपि शोभनत्व एव पर्यवसानं तथाप्यशोभनत्वागं वमुखेन शोभनवचनस्यायमभिप्रायो यत्कस्यचिद्वर्णनीयस्याशोभनत्वं तत्परसंनिधेरेव दोषः । तस्य पुनः स्वभावतः शोभनत्वमेवेति ।

यथा—

‘विना जलदकालेन चन्द्रो निस्तन्द्रतां गतः ।

विना ग्रीष्मोष्मणा मञ्जुर्वनराजिरजायत ॥’

असाध्वशोभनं यथा—

‘अनुयान्त्या जनातीतं कान्तं साधु त्वया कृतम् ।

का दिनश्रीर्विनार्केण का निशा शशिना विना ॥’

‘निरर्थकं जन्म गतं नलिन्या यथा न दृष्टं तुहिनांशुविम्बम् ।

उत्पत्तिरिन्दोरपि निष्फलैव दृष्टा विनिद्रा नलिनी न येत् ॥’

अत्र परस्परविनोक्तिभङ्ग्या चमत्कारातिशयः । विनाशब्दप्रयोगा-

कालीनरुद्धाध्यायान् चूतमञ्जरीत्वन्वयः ॥ विनोक्तयलंघनमाह—विनोक्तिरिति । यत् यदि । एकपदार्थाशोभनत्वाभावादिप्रयोजकापरपदार्थव्यतिरेकबन्धनं विनोक्तिरित्यर्थः । यद्यपीति । ‘नासाध्वित्यस्य’ इति शेषः । पर्यवसानं तात्पर्यम् । तथा च साधुत्वस्य साधुशब्देनैव प्रतिपादनमुपि उच्यते भावः । अशोभनत्वाभावमुखेन अशोभनत्वाभावप्रतिपादनद्वारा । तस्य परसंनिधिजातदोषस्य वस्तुनः । पुनरपि विगमे सति स्वभावत एव न तु दोषविग्रहरूपोपाधेः शोभनत्वमित्यन्वयः । शेषविगमेन यत्र शोभनत्वं भवति सामान्यविषय इति भावः ॥ विनेति । निस्तन्द्रतां निर्मलत्वम् । अत्र स्वतः सुन्दरयोश्चन्द्रवनराजयोर्मेषग्रीष्मोष्मसंनिधानरूपदोषविगमेन शोभनत्वं प्रतिभातीत्यर्थः ॥ जनातीतं मृतम् । का कुत्सिता विनिद्रा । प्रफुल्लिता । परस्परस्य दर्शनं विना । परस्परजन्मनिरर्थकत्वमुत्पत्तेनाशोभनत्वमिति भङ्गवैतुः ॥

1. विनोक्तिरिति । इयं च न केवलं विनाशब्दस्य सारव एव भवति । अपि तु विनाशब्दार्थवाचकमात्रस्य । तेन न नूनं निर-वि-बन्धनरेण-कृते-रहितैत्यादिप्रयोगे विनोक्तिरेव । अलंकारभाष्यकारस्तु ‘निलसंभगपानामसंभगवचनं विनोक्तिः’ इति उक्षणमाह । तत्र ‘मृगालमन्दानिलचन्दनानामुशीरवेवालकुशेशयानाम् । विशोगद्रीकृतचेतनाया विनेव शैल्यं भवति प्रतीतिः ॥’ इत्युदाहरणम् । अत्र शैलस्याविनाभावेऽपि विनाभावो निवृत्तः ॥

1. ‘दोष-’ इत्यादि ‘-भावा’ इत्यन्तं पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति. 2. ‘अथ वरानन्दं विना अशु-’ इत्यादि शोभनत्वं न भवति, शोभनत्वं तु तस्य सार एव । वनराजेषु ग्रीष्मोष्मानं विना शोभनत्वं न भवेत् इति प्रथमपाठे पाठः ।

भावेऽपि विनार्थविवक्षायां विनोक्तिरेवेयम् । एवं सहोक्तिरपि सहश-
ब्दप्रयोगाभावेऽपि सहार्थविवक्षायां भवतीति बोध्यम् ।

समासोक्तिः समैर्यत्र कार्यलिङ्गविशेषणैः ।

व्यवहारसमारोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुनः ॥ ५६ ॥

अत्र समेन कार्येण प्रस्तुतेऽप्रस्तुतव्यवहारसमारोपः । यथा—

‘व्याधूय यद्वसनमम्बुजलोचनाया

वक्षोजयोः कनककुम्भविलासभाजोः ।

आलिङ्गसि प्रसभमङ्गमशेषमस्या

धन्यस्त्वमेव मलयाचलगन्धवाह ॥ ॥’

अत्र गन्धवाहे हठकामुकव्यवहारसमारोपः ।

लिङ्गसाम्येन यथा—

‘असमाप्तजिगीपस्य स्त्रीचिन्ता का मनस्विनः ।

अनाक्रम्य जगत्कृत्स्नं नो संध्यां भजते रविः ॥’

एवं सहोक्तिरिति । अत एव ‘सममेव नराधिपेन सा’ इदमित्युदाहरणमुप-
नम् ॥ समासोक्त्यलंकारमाह—समासोक्तिरिति । समैः प्रस्तुताप्रस्तुतसाधा-
रणैः । यत्रेत्यव्ययं य इत्यर्थे । लिङ्गं स्त्रीत्वादि । व्यवहियते विशेषेण प्रतीयतेऽनेनेति
व्यवहारोऽवस्थाभेदः । ‘इह तु स्वावस्थासमारोपेण’ इत्यादिवक्ष्यमाणस्वरसाद् अत्र
व्यवहारसमारोपे कृतप्रकृतविशेषाधानस्यानुभवसिद्धतया व्यवहारः । अथवा ‘तत्त्व-
मीपम्ये यत्प्रतीयते’ इति प्राचीनोक्तानुसारेण च व्यवहारसमानरूपैव समासोक्तिर-
नेनाधीकृता । ननु ‘परोक्तिर्भेदकैः श्लिष्टैः समासोक्तिः’ इति काव्यप्रकाशलक्षणा-
नुसारेण प्रकृतवाचिना श्लिष्टविशेषणवत्प्रकृतव्यञ्जनरूपद्वितीयाथस्योपमानत्वान-
शीकारेणासंगतिप्रसङ्गात् । अन्यस्याप्रस्तुतस्य समासेन सकृदुच्चारणरूपसंक्षेपेणावस्था-
द्वयप्रतीतिः समासोक्तिरिति संज्ञाव्युत्पत्तिरवधेया । यद्वा समस्य कार्यदिरासेन
उपन्यासेन उक्तिरप्रस्तुतावस्थाव्यञ्जनम् ॥ व्याधूयेति । अत्र नायिकायाः स्तनव-
सानाक्षेपपूर्वाकालिङ्गनमेव कार्यं प्रकृतस्य बायोरप्रकृतस्य नायकस्य चेति समानम् ।
यदि पुनर्नायिकायास्तादृशालिङ्गनमप्राप्नुवतः कस्यचिदात्मनोऽधन्यत्वनिवेदनमेत-
रस्यात्तदा बायोरप्रकृतत्वात्त्रेयं समासोक्तिः । किंतु ‘धन्याः खलु वने बाताः—’
इत्यादिवक्ष्यमाणवद्वैधर्म्येणाप्रस्तुतप्रशंसेव । अहमधन्य इति प्रस्तुतस्य गम्यत्वात् ।
एवं च ‘नवा दत्ता गन्धवहेन चुम्बिता करम्बिताक्षी मकरन्दशीकरैः’ इत्याद्युदा-
हरणमस्यावगन्तव्यम् । यत्र वायुर्वर्षनीयत्वेन प्रकृतत्वत्र चुम्बनरूपकार्यसाम्येन
दृष्टारित्वरूपनायकवस्थासमारोपेऽप्याहत्वमावहति ॥ अतस्मात्प्रजिगीपस्येति ।

1. समेति । समासेन संक्षेपेणोक्तिर्यद्वयकथन समासोक्तिः ॥

१. यथा—‘हृत्परद्वेनास्या धीवने रागवाभिकः’ इति पुलकान्तरे पाठः ।

- अत्र पुंस्त्रीलिङ्गमात्रेण रविसंध्ययोर्नायकनायिकाव्यवहारः । विशेषणसाम्यं तु श्लिष्टतया, साधारण्येन, औपम्यगर्भत्वेन च त्रिधा । तत्र श्लिष्टतया यथा मम—

विकसितमुखी रागासङ्गाद्गलतिमिरावृत्तिं
दिनकरकरस्पृष्टामैन्द्री निरीक्ष्य दिशं पुर' ।

जरठलवलीपाण्डुच्छायो भृशं कलुषान्तरः

श्रयति हरितं हन्त प्राचेतसीं तुहिनद्युतिः ॥'

अत्र मुखरागादिशब्दानां श्लिष्टता । अत्रैव हि 'तिमिरावृत्तिम्' इत्यत्र 'तिमिराशुकम्' इति पाठे एकदेशस्य रूपणेऽपि समासोक्तिरेव । नत्वेकदेशविवर्ति रूपकम् । तत्र हि तिमिरांशुकयो रूप्यरूपकभावो द्वयोरावरकत्वेन स्फुटसादृश्यतया परसाचिव्यमनपेक्ष्यापि स्वमात्रविश्रान्त इति न समासोक्तिबुद्धिं व्याहन्तुमीशः । यत्र तु रूप्यरूपकयो सादृश्यमस्फुट तत्रैकदेशान्तररूपणं विना तदसंगतं स्यादित्यशाब्दमप्येकदेशान्तररूपणमार्थमपेक्षत एवेति तत्रैकदेशविवर्तिरूपकमेव । यथा—

जस्त रणन्तेउरए करे कुणन्तस्स मण्डलगलभम् ।

रससंमुही वि सहसा परम्मुही होइ रिउसेणा ॥'

मनस्विनो नीतिवेदिन । अत्र दृष्टान्तत्वेनाप्रकृतयोरपि रविसंध्ययो प्रकृताङ्गत्वे नैव प्रकृतत्वमवधेयम् । न चायं समासोक्तिमूलकोऽर्थान्तरन्यास इति वाच्यम् । प्रथममप्रकृतार्धप्रतीतेरसभवात्प्राथमिकप्रतीतिविषयक्षेप समर्थकत्वाभीकारात् । आरोपितस्त्रीपुंसभावयोः स्त्रीपुंसविशेषत्वाभावेन सामान्यसमर्थकत्वायोगाच्च ॥ साधारण्येन वाच्यव्यङ्ग्यगतत्वेन ॥ विकसितेति । मुखमेकदेशो वक्र च । रागो रक्तिमा सुरतेष्टा च । गलन्ती नश्यन्ती तिमिरावृत्तिर्यस्यास्ताम्, पक्षे—गलन्ती स्थलन्ती तिमिरमेवावृत्तिवसन यस्यास्ताम् । फलवलीफलत्वेन पाण्डुच्छाया कान्तिर्यस्य । कलुषान्तर कलुषमलिनाभ्यन्तर, पक्षे—ईर्ष्यावपायितचित्त ॥ अत्र प्राच्यां बन्धनीव्यवहारश्च न नायकव्यवहारश्च प्रतीयते ॥ एकदेशविवर्तिरूपकेण साहाय्या विषयविभाग करोति—तत्र हीति । परस्य नाविकाररूपणस्य साचिव्यमानुकूल्यम् । स्वमात्रेण गुणसामर्थ्येनैव विश्रान्त वैचित्र्यविशेषे कार्ये उपधीण ॥ जस्त इति ॥ 'यस्य रणान्त पुरे करे उर्षाणस्य मण्डलाप्रलताम् । रससुमुहरपि

१ 'दिना' इत्यदि—'रुण' इत्यन्तः पाठो यपुस्तके नास्ति २ प्रथममप्रकृतार्धप्रतीतेरसभवात्प्राथमिकप्रतीतिविषयक्षेप समर्थकत्वाभीकारात् इति युक्तमन्तरे. ३. 'आरोपित' इत्यादि भवेत् न च' इत्यन्तः पाठो युक्तमन्तरे नास्ति.

अत्र रणान्तःपुरयोः सादृश्यमस्फुटमेव । क्वचिच्च यत्र स्फुटसादृ-
श्यानामपि बहूनां रूपणं शाब्दमेकदेशस्य चाथं तत्रैकदेशविवर्ति
रूपकमेव । रूपकप्रतीतेर्व्यापितया समासोक्तिप्रतीतितिरोधायकत्वात् ।
नन्वस्ति रणान्तःपुरयोरपि सुखसंचारतया स्फुटं सादृश्यमिति चेत्,
सत्यमुक्तम् । अस्त्येव । किंतु वाक्यार्थपर्यालोचनसापेक्षम्, न खलु निर-
पेक्षम् । सुखचन्द्रादेर्मनोहरत्वादिवद्रणान्तःपुरयोः स्वतः सुखसंचारत्वा-
भावात् । साधारण्येन यथा—

‘निसर्गसौरभोद्भ्रान्तभृङ्गसंगीतशालिनी ।

उदिते वासराधीशे स्मेराजनि सरोजिनी ॥’

अत्र निसर्गेत्यादिविशेषणसाम्यात्सरोजिन्या नायिकाव्यवहारप्रतीतौ
स्त्रीमात्रगामिनः स्मेरत्वधर्मस्य समारोपः कारणम् । तेन विना विशेष-
णसाम्यमात्रेण नायिकाव्यवहारप्रतीतेरसंभवात् । औपम्यगर्भत्वं पुन-
स्त्रिधा संभवति, उपमारूपसंकरगर्भत्वात् । तत्रोपमागर्भत्वे यथा—

‘दन्तप्रभापुष्पचिता पाणिपल्लवशोभिनी ।

केशपाशालिवृन्देन सुवेपा हरिणेषणा ॥’

अत्र सुवेपत्ववशात्प्रथमं दन्तप्रभाः पुष्पाणीवेत्युपमागर्भत्वेन समा-

सदृशा परासुखी भवति रिपुसेना ॥’ इति सस्कृतम् । मण्डलप्रलतां खल्लताम् ।
रसेन समरेच्छया, सुरतेच्छया च । संमुखी अभिमुखगामिनी । अत्र यदि लिङ्गसा-
म्येन मण्डलप्रलतायां नायिकाव्यवहारः परासुखत्वरूपनार्यसाम्येनापि रिपुसेनायां
प्रतिनायिकाव्यवहारः प्रतीयते, तथापि तदुभयं रणेऽन्तःपुररूपणस्यासंगतिप्रसङ्ग-
सापेक्षमित्येव देशविवर्तिरूपकमेवेदमिति भावः ॥ क्वचिच्च यत्रेति । अत्र सादृ-
चर्यमर्थादया प्रथमत एवाप्राप्रस्तुतोपस्थितिरिति भावः । नायिकाव्यवहारेति ।
यस्यां मुखे स्वाभाविकं सौरभं तस्या एव व्यवहारसमारोपः । ननु श्लिष्टविशेषणस्य
व्यर्थशब्दप्रयोगसामर्थ्याद्देवार्थान्तरप्रतिपादकत्वं साधारणविशेषणस्य तु वाच्यविशे-
षाधानेनैवोपलक्षणत्वात्प्रत्यं तेनार्थान्तरप्रतीतिरित्यत आह—अत्रेत्यादि । मात्र
पदेन सरोजिन्या व्यच्छेदः । सरोजिनीविकासे चित्तोल्लासविशेषरूपस्मेरत्वस्य तादा-
रम्यारोपः । फारणं सदृशारि । तेन स्मेरत्वसमारोपेण । असंभवादिति ।
साधारणविशेषणस्य वाच्यविशेषाधानेनैव उपधीणतया व्यङ्ग्यबोधे सामर्थ्याभावा-
दिति भावः । एवं च साधारणविशेषणमप्रस्तुतासाधारणपरमारोपारिषदृष्टतमेवार्था-
न्तरप्रतिपादकमिति पठितम् । उभारूपद्वयोः सदृशत्वे सदृशः ॥ दन्तप्र-
मेति । नन्वेतद्रूपगर्भमेवेत्यत आह—सुवेपत्ववशादिति । सुरेपत्वस्यान्य

सः । अनन्तरं च दन्तप्रभासदृशैः पुष्पैश्चितेत्यादिसमासान्तराश्रयेण
समानविशेषणमाहात्म्याद्धरिणोक्षणायां लताव्यवहारप्रतीतिः । रूपकग-
र्भत्वे यथा—‘लावण्यमधुभिः पूर्णं—’ इत्यादि । संकरगर्भत्वे यथा—‘दन्त-
प्रभापुष्प—’ इत्यादि । ‘सुवेपा’ इत्यत्र ‘परीता’ इति पाठे ह्युपमारूप-
कसाधकाभावात्संकरसमाश्रयणम् । समासान्तरं पूर्ववत् । समासान्तरम-
हिम्ना लताप्रतीतिः । एषु च येषां मते उपमासंकरयोरेकदेशविवर्तिता
नास्ति तन्मते आद्यतृतीययोः समासोक्तिः । द्वितीयस्तु प्रकार एकदे-
शविवर्तिरूपकविषय एव । पर्यालोचने त्वाद्ये प्रकारे एकदेशविव-
र्तिन्युपमैवाङ्गीकर्तुमुचिता । अन्यथा—

‘ऐन्द्रे धनुः पाण्डुपयोधरेण शरद्दधानार्द्रनखक्षताभम् ।

प्रमोदयन्ती सकलङ्गमिन्दुं तापं रवेरभ्यधिकं चकार ॥’

इत्यत्र कथं, शरदि नायिकाव्यवहारप्रतीतिः । नायिकापयोधरेणार्द्रन-
खक्षताभशकचापधारणासंभवात् । ननु ‘आर्द्रनखक्षताभम्’ इत्यत्र स्थित-
मप्युपमानत्वं वस्तुपर्यालोचनया ऐन्द्रे धनुषि संचारणीयम् । यथा—
‘दधा जुहोति’ इत्यादौ हवनस्यान्यथासिद्धेर्दधि संचार्यते विधिः ।

धातुपत्तेरित्यर्थः । पुष्पपङ्क्त्याभ्यामपि शरीरशोभाविशेषस्य सम्भवेऽपि अलिङ्गन्देन
तस्यासंभवात्तत्रैवोपमासमाससावश्यकत्वमित्यवगन्तव्यम् । लताप्रतीतिः सुवेपत्येन
शोभात्वारोपो वेदितव्यः । लावण्येति । अत्र लावण्यमधुनोराहादपत्त्वे लोचन-
रोलम्बयोः शानत्वादिना स्फुटसादृश्यसंभवात्प्रकाशा बहुत्याभावात् समासोक्ति-
रेव, नत्वेकदेशविवर्तिरूपकम् । एकदेशविवर्तिरूपकस्य गदेतदुदाहरणं दत्तं तन्म-
तभेदेनेत्यवगन्तव्यम् । नन्वत्र मध्वादीनां मुषे वाधात्प्राथमिकरोषानुपपत्तिरिति
चेत् । न । यथा ‘मुखचन्द्रं चुम्बति’ इत्यादौ चुम्बनस्य चन्द्रे वाधान्मुषे पर्यवसानं
तथा मुषस्यन्धस्य मध्वादावसंभवात्प्राथम्यादौ पर्यवसानमिति स्वीकारात् । नन्वे-
यमपि पूर्ववत्समासद्वयाङ्गीशारेणोपमागर्भमेवेदमस्तु किमधिकेन रूपकगर्भत्वकल्प-
नेन इति चेत् । सत्यम् । गतानुगतिकन्यायेनास्य प्रकारस्य स्वीकाराद् अन्यत्रोप-
सङ्गनीयत्वात् । द्वितीयस्तिवति । मुषे मध्वाद्यन्वयस्यासंभवात्प्रथमत एव
पद्माभ्याहारेण प्रतीतिः, कुतो व्यग्रनामानप्राणा समासोक्तिरिति भावः । वस्तुप-
र्यालोचनयेति । अभिप्रेतार्थबोधनानुरोधेन संचारणीयं याचितनगदृश्यायेना-
र्पणीयम् । अत्र वैदिकदृष्टान्तमाह— दधेति । अन्यथासिद्धेः सायंप्रातर्जुशोकीषि
पयनान्तरप्राते । दधि दधिपदे । संचार्यते उपक्रम्यते । विधिरप्रातप्रापकत्वकृत-

एवं चेन्द्रचापाभमार्द्रनखक्षतं दधानेति प्रतीतिर्भविष्यतीति चेत् । न ।
 एवंविधानिर्वाहे कष्टसृष्टिकल्पनादेकदेशविवर्त्युपमाङ्गीकारस्यैव ज्याय-
 स्त्वात् । अस्तु वात्र यथाकथंचित्समासोक्तिः । 'नेत्रैरिवोत्पलैः पद्मैः—
 इत्यादौ, (५१७ पृ.) चान्यगत्यसंभवात् । किं चोपमायां व्यवहारप्रती-
 तेरभावात्कथं तदुपजीविकायाः समासोक्तेः प्रवेशः । यदाहुः—

'व्यवहारोऽथवा तत्त्वमौपम्ये यत्प्रतीयते ।

तनौपम्यं समासोक्तिरेकदेशोपमा स्फुटा ॥'

एवं चोपमारूपकयोरेकदेशविवर्तिताङ्गीकारे तन्मूलसंकरेऽपि समा-
 सोक्तेरप्रवेशो न्यायसिद्ध एव, तेनौपम्यगर्भविशेषणोत्थापितत्वं नास्या
 विषय इति । विशेषणसाम्ये छिष्टविशेषणोत्थापिता साधारणविशेषणो-
 तथापिता चेति द्विधा । कार्यलिङ्गयोस्तुल्यत्वे च द्विविधेति चतुःप्र-
 कारा समासोक्तिः । सर्वत्रैवात्र व्यवहारसमारोपः कारणम् । स च
 कचिदौकिके वस्तुनि लौकिकवस्तुव्यवहारसमारोपः । शास्त्रीये वस्तुनि
 शास्त्रीयवस्तुव्यवहारसमारोपः । लौकिके वा शास्त्रीयवस्तुव्यवहारसमा-
 रोपः । शास्त्रीये वा लौकिकवस्तुव्यवहारसमारोप इति, चतुर्धा । तत्र
 लौकिकवस्त्वपि रसादिभेदादनेकविधम् । शास्त्रीयमपि तर्कयुर्वेद-

विधिशक्तिः । तदुक्तम्—'सर्वत्राख्यातसंबन्धे श्रूयमाणे पदान्तरे । विधिशक्त्यु-
 पसंक्रान्ते स्याद्वातोरेणुवादता ॥' इति । यथाख्याते स्थिता विधिशक्तिर्धत्वर्थस्यान्य-
 थासिद्धत्वे तत्रानुपयोगिनी अदग्धदहनन्यायेन पदार्थान्तरस्य विधेयतायामुपयोगं
 लभमाना पदान्तरे संचार्यते तथाप्रापीति भावः । अनिर्वाह इति । अद्यक्य-
 निर्वाहेत्यर्थः । ननु धर्मकल्पनातो धर्मकल्पना लघीयसीति न्यायेनोपमेयस्योपमा-
 नत्वकल्पनमपेक्ष्येकदेशविवर्त्युपमाकल्पना गुरुरित्यत आह—अस्तु चेति । नेत्रै-
 रिवेति । 'नेत्रैरिवोत्पलैः पद्मैर्मुग्धैरिव सरःश्रियः । पदे पदे विभान्ति स चक्र-
 याकैः सनैरिव ॥' इति प्रागुक्तोदाहरण इत्यर्थः । अन्यगत्यसंभवात्समासोक्ति-
 प्रकारसंभवात् । 'एकदेशविवर्त्युपमाङ्गीकर्तुमुचिता' इति पूर्वणान्वयः । ननु प्रागु-
 क्तयुक्तोत्पत्त्यादुपमानत्वं संचारणीयमिति चेत् । न । 'आर्द्रनखक्षताभम्' इत्य-
 शार्धो उपमाया अर्धबद्धेनैव कल्पनाया योग्यत्वात् । प्रकृते तु ध्रौव्यात्तदसंभ-
 दिति भावः । नन्वियस्यन्दव्यत्ययेनापि व्यवहारसमारोप इत्यत आह—किं
 चेति । विशेषणानां सादृश्योपलम्भमहिम्ना विशेष्यस्याप्यप्याहारेण प्रथमत एव
 सादृश्यप्रतीतिरुभयसिद्धा तथैव ध्रौवराज्यादिरहाद् व्यवहारव्यञ्जनं न भव-
 तीति भावः । व्यवहार इति । औपम्यगर्भविशेषणसाम्ये सति व्यवहारोऽप्रस्तु-

ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धतयेति बहुप्रकारं समासोक्तिः । दिव्यात्रं यथा—
'व्याधूय यद्वसनं—' इत्यादौ लौकिके वस्तुनि लौकिकस्य हठकासुकं
व्यवहारादेः समारोपः ।

चैरेकरूपमखिलाखपि वृत्तिषु त्वां

पश्यद्विरव्ययमसंख्यतया प्रवृत्तम् ।

लोपः कृतः किल परत्वजुपो विभक्ते-

स्तैर्लक्षणं तव कृतं ध्रुवमेव मन्ये ॥'

अत्रागमशास्त्रप्रसिद्धे वस्तुनि व्याकरणप्रसिद्धवस्तुव्यवहारसमारोपः ।
एवमन्यत्र । रूपकेऽप्रकृतमात्मस्वरूपसंनिवेशेन प्रकृतस्य रूपमव-
च्छादयति । इह तु स्वावस्थासमारोपेणावच्छादितस्वरूपमेव तं पूर्वा-
वस्थातो विशेषयति । अत एवात्र व्यवहारसमारोपो न तु स्वरूपस-
मारोप इत्याहुः । उपमाध्वनौ श्लेषे च विशेष्यस्यापि साम्यम्, इह तु
विशेषणमात्रस्य । अप्रस्तुतप्रशंसायां प्रस्तुतस्य गम्यत्वम्, इह त्वप्र-
स्तुतस्येति भेदः ।

तस्य साधर्म्यं तत्त्वं स्वरूपं वा यत्प्रतीयते तदौपम्यं समासोक्तिर्न भवति तत्र
हेतुरेकदेशेति । स्फुटा सर्वानुभवसिद्धा । तथा च साहस्यप्रतीतिरेवानुभवसिद्धा न
व्यवहारप्रतीतिरिति । नात्र समासोक्तिप्रसङ्ग इति भावः । तत्त्वप्रतीतौ समासोक्ति-
मन्ये स्वीकृवेन्ति तन्मतानुसारेणैवाथवा तत्त्वमित्युक्तम् । व्यवहारदेरित्यादिपदेन
स्वरूपस्य ग्रहणम् ॥ चैरिति । अत्रेश्वरः संबोध्यः । वृत्तिषु वस्तुषु, पदार्थान्वयेषु
च । अव्ययमविनश्वरम्, अव्ययपदवाच्यं च । असंख्यतया अनन्तरूपतया,
संख्याविशेषप्रतिपादकतया च । परत्वजुप उक्तर्पमात्रस्त्व विभक्तेर्भेदग्रहस्य,
पक्षे—परवर्तिन्या विभक्तेः स्तैर्लक्षणं विशिष्टज्ञानं सूत्रं च ॥ आगमशास्त्रप्रसिद्धे
वस्तुनिधरे व्याकरणशास्त्रप्रसिद्धवस्तुनो निपातस्य व्यवहारसमारोपः ॥ रूपका-
दस्याः परैरुपपादितं भेदं दर्शयति—रूपक इति । अप्रकृतं वस्तु आत्मरूप-
संनिवेशेन आत्मस्वरूपारोपेण रूपं स्वरूपम् । इह तु समासोक्तौ तु ।
स्वावस्था स्वसाधर्म्यम् । तं प्रकृतपदार्थं पूर्वावस्थातः प्रकृतावस्थामवच्छाद्य विशे-
षयति स्फुटात्वेन ज्ञापयति । अत्राप्यप्रकृतमिति कर्तृपदमन्वेति । विशेष्यस्या-
पीत्यादिना विशेषणस्यापि साम्यं प्रतीयत इति शेषः । गम्यत्वं व्यञ्जत्वम् ॥

1. एवमन्यत्रेति । 'गण्डान्ते मद्रदन्तिनां प्रहरतः इमामण्डले वेधृते रक्षामाचरतः
सदा विदपतो लोटेपु याशोस्तवम् । पूर्वामलाजतः स्थिति शुभकरीमासेन्यमानस्य वे बर्धन्ते
विजयभियः किनिव न श्रेयस्विनां मद्रलम् ॥' अत्र ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धवस्तुसमारोपः ॥

उक्तैर्विशेषणैः साभिप्रायैः परिकरो मतः ।

परिकरालंकारमाह—उक्तैरिति । विशेषणस्य प्रकृतोपयोगित्वज्ञापनमित्यर्थः । 'विशेषणैः' इति बहुत्वमत्र विवक्षितं तेनैव वैचित्र्यस्यानुभवसिद्धत्वात् । साभि-

1. परिकर इति । परिकरोति प्रकृतार्थमुपकरोतीति परिकरः साभिप्रायशब्दः सौऽस्त्रिभ्रतीति परिकरः । मत्वर्थोऽच् । भूषणार्थाभावात् सुट् । अत्र परिकरस्यालंकारत्वस्वीकारे विवृतिकारैः प्राचा संमतिरुक्तैव । तत्राप्ययदीक्षितास्तु—रूपयमकादावपुष्टार्थत्वस्य दोषत्वाभावात्तत्रैकविशेषणस्य साभिप्रायत्वेऽप्यलंकारत्वं दुर्वारम् । एवं च 'मुधांशुकलितोत्तंसस्तापं हरतु वः शिवः' इत्यादावपि तत्संयुक्तत्वमित्याहुः । अन्ये तु रूपापतिरिक्तस्यै साभिप्रायविशेषणोपादानेन विच्छित्तिविशेषस्वीकारे तस्यालंकारत्वं दुर्वारम् । अन्यथा रूपादिस्थलेऽपि विच्छित्तिविशेषो नास्तीत्यपि वक्तुं शक्यम् । यदि च तत्रानुभवः प्रमाणमित्युच्यते, तदान्यत्रापि तुल्यमिति न पृथगलंकारतेति दीक्षितमतं दूषयित्वा—मुन्दरत्वे सत्युपस्कारकत्वमलंकारत्वम्, चमत्कारापकर्षकाभावत्वं च दोषाभावत्वम्, तयोश्च कचिदेकत्र समावेशेऽपि नैकेनान्यस्यान्यथासिद्धेः उपाधेरसंकरात् । यथा ब्राह्मणस्य मूर्खत्वं दोषः, विद्या तु दोषाभावो गुणश्च तद्वदिह्यपि । अन्यथा काव्यलिङ्गमप्यलंकारो न स्यात् । निर्देतुत्वरूपदोषाभावात्प्रकृतात् । न च दोषाभावत्वेनैव संग्रहोऽस्तु, अलंकारत्वेन गणन किमर्थमिति वाच्यम् । दोषाभावान्तरवैलक्षण्यस्थापनाय तदुपपत्तेः । अन्यथा गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वेन संगृहीतायाः समासोक्तेरप्यलंकारमध्ये गणना न स्यादिति प्राहुः ॥

यत्तु दीक्षितैः—'साभिप्राये विशेष्ये तु भवेत्परिकराङ्कुरः' । चतुर्णां पुरुषार्थानां दावा देवश्चतुर्भुजः ॥' इत्युक्तम् । इह पुरुषार्थंचतुष्टयदानोपपत्त्यर्थं चतुर्भुजपदं साभिप्रायमिति । तत्र परिकर एवान्तर्भावसंभवात् । चतुर्भुजपदस्य हि देवविशेष्यकभुजचतुष्टयवस्वप्रकारकबोधत्वं कार्यतावच्छेदकम् । तत्र विशेषणीभूतभुजचतुष्टयवत्त्वांशस्यैव प्रकृतोपकारकत्वात् ॥ 'फणीन्द्रस्ते गुणान्वक्तु लिखितुं हैहयापिपः । द्रष्टुमाखण्डलः साक्षात्काहमेव क ते गुणाः ॥' इत्यत्र प्रकृतोपपादकयौगिकार्थविरहात्कथं परिकरान्तर्भाव इति चेत्, तदि सहस्रमुखादिपदानामभावात्कथं परिकराङ्करोऽपीत्यवधार्यतान् । सहस्रमुखत्वादी फणीन्द्रादिपदानां तात्पर्यमिति चेत्, नूनमिदं विशेषणस्य साभिप्रायत्व एव संभवति 'फणीन्द्रस्तेतिशेषणाद्येनैव नरास्तेषात् । अतो स्वरूपदृश्येऽजगत्प्राप्तम् । प्रकृतोपकारकत्वार्थं कचिच्चेनैव प्रकृतोपकारकस्य विशेष्यस्य प्रतीतिः सिद्धा । यथा—'मन्ये निजस्वल्पनदोषमवर्जनीयमन्यस्य मूर्ध्नि विनिवेश्य बहिर्बुभूषुः । आविश्य देव रसनानि महाकवीनां देवी गिरामपि तव स्तवमातनोति ॥' अत्र देवी गिरामित्यनेन विषाविषयाभ्यर्हितत्वस्य सरस्वतीत्वेन च बोधस्य सिद्धिः । यत्र रूढार्थवाचकपदान्तरमपि युज्यते तत्रावधार्यमात्रपरत्वमेव तस्य । यथा—'उद्यन्मृगाङ्कुरचिकन्दलकोमलानामुशिरद्रशोणनलिनोदरसोदराणाम् । प्राप्तुं तवाधररुचामवलोकनेन नालं सहस्रनयना स वृषापि वृत्तिम् ॥' अत्र सहस्रनयनेति दर्शनसामर्थ्यव्यञ्जनेऽपि तस्यै नरेन्द्रपरत्वं वृषपदपौनरुक्त्यापत्तेः । अ-

क्वचिद्विशेषः सामान्यात्सामान्यं वा विशेषतः ।

विभाकरपदस्य राजसूर्योभयवाचकत्वादिति चेत्, संकीर्णमेवेदमुदाहरणम् । असंकी-
र्णोदाहरणं तु 'स्तोकेनोन्नतिमायाति स्तोकेनायासयोगतिम् । अहो सुसदृशी वृत्ति-
स्तुलाकोटेः खलस्य च ॥' अत्रोन्नत्यधोगतिपदाभ्यामुत्कर्षापकर्षौ लक्ष्यौ ॥ अप्रस्तु-
तप्रशंसालंकारमाह—क्वचिदिति । एतच्च वाच्यमन्वकेऽन्वेति । अप्रस्तुतादिति सा-

1. क्वचिदिति । क्वचित्सामान्यादप्रस्तुताद्विशेषः प्रस्तुतः, क्वचिद्विशेषादप्रस्तुतात्सा-
मान्यं प्रस्तुतम्, क्वचित्कार्यादप्रस्तुतात्प्रस्तुतं निमित्तम्, क्वचिन्निमित्तादप्रस्तुतात्प्रस्तुतं कार-
यम्, क्वचित्समादप्रस्तुतात्समं प्रस्तुतं चेद्द्रव्यत्वे तदा पञ्चपादप्रस्तुतमशंसा स्यादिति निर्ग-
लितार्थः । अत्राप्यप्यदीक्षितास्तु—“संबन्धान्तरेण प्रस्तुतगमनेऽप्येषा दृश्यते । यथा
'तापत्रयौपधिवरस्य तव सितस्य निःश्वासमन्दमरुता निब्रुसीकृतस्य । पठे कडंगरचया
इव विप्रतीर्णा जैवारुहस्य किरणा जगति भ्रमन्ति ॥' अत्राप्रस्तुतानां चन्द्रकिरणानां
भगवन्मन्दसितरूपदिव्यौपधिविशेषधान्यविशेषकडंगरतादात्म्योत्प्रेक्षया स्मितस्य तत्सार-
तारूपोत्कर्षप्रतीतिः । न चात्र स्मितकडंगरयोः कार्यत्वादिः कश्चिदुक्तः संबन्धोऽस्ति ।
अतोऽत्र सहोत्पत्त्यादिकमेव संबन्धनयाश्रयणीयम् ॥ एवं कार्यकारणयोः प्रत्येकमेव
प्रस्तुतार्थप्रत्यायकत्वमभिसंधाय दे अप्रस्तुतप्रशंसे दर्शिते । ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ।
यथा—'कालिन्दि मूढि, कुम्भोद्भव, जलधिरहं नाम गृह्णासि कसाच्छत्रोर्मै, नर्मदाहं
त्वमपि वदसि मे नाम कसात्सपत्न्याः । मालिन्यं तदि कसादनुभवसि, मिलकञ्जल-
मालवीनां नेत्राम्भोभिः, किमासां समजनि, कुपितः कुन्तलक्षोणिपालः ॥' अत्र कि-
मासां समजनीति मालवीनां रोदननिमित्ते पुष्टे तत्प्रियमरणरूपनिमित्तमनाख्याय 'कुपितः
कुन्तलक्षोणिपाल' इति तत्कारणमभिहितमिति कारणनिबन्धना । अत्रैव मालवान्प्रति
प्रस्थितेन कुन्तलेश्वरेण किं ते निर्जिता इति प्रश्ने तद्रधान्तर्भावि नर्मदाप्रक्षोत्तररूपं कार्य-
मभिहितमित्यत्रैव कार्यनिबन्धनापि । पूर्वस्यां प्रश्नः शब्दः, उत्तरस्यां स्वार्थ इति विशेषः”
इत्याहुः ॥

अत्र विश्वेश्वरपण्डिताः—स्मितकडंगरचययोः कार्यत्वादिसंबन्धाभावेऽप्यभेदाध्यव-
सायविषयीभूतदिव्यधान्येन सह कडंगरचयस्यावयवावयविभावस्य सत्त्वेन कार्यत्वसंब-
न्धोऽस्त्येव । न च यद्रूपवच्छिन्ने प्रस्तुतेऽप्रस्तुतव्यङ्गयोऽर्थः प्रतीयते तद्रूपवच्छिन्ने प्रकृतेऽ-
प्रस्तुतस्य कार्यत्वादिसंबन्धोऽपेक्षितः । अत्र च स्मितत्वावच्छिन्ने एव स्थिते सारत्वरू-
पोत्कर्षः प्रतीयते, न तु दिव्यधान्यतादात्म्यावच्छिन्ने । अतो दिव्यधान्यकडंगरयो रकसं-
बन्धसत्त्वेऽपि स्मितकडंगरयोस्तद्रभावात्संबन्धान्तरानुसरणमावश्यकमेवेति वाच्यम् ।
अप्रस्तुतव्यङ्ग्यपार्यप्रकारकंधानविशेष्यभूते प्रकृतेऽप्रकृतमात्रसंबन्धस्यैव लाघवेन विव-
क्षितत्वात् । व्यवहृपार्थबोधार्थितावच्छेदनीभूतधर्मावच्छिन्नत्वनिवेशे गौरवात् । विशेष्यत्वं
च तत्त्वेन विक्षितत्वमात्रम् । अतः स्मितस्यैव तादृशशानविशेष्यतया तत्राप्रकृतसंबन्धो
नास्तीत्याकारकदोषाभावः । तद्विशेष्यत्वेन विवक्षितस्य स्मितस्य दिव्यधान्यजादात्म्याध्य-
वसायदशायामप्रकृतसंबन्धसत्त्वात् । एवं द्वितीयशेषस्याप्यनवकाशः । तथाहि—तत्र

किमुभयोरेकत्र दर्शनेन प्रत्येकं तत्प्रयोजकत्वानुपपत्तिरिति विवक्षितम्, उत कारणकारण-
कार्यकार्यस्य च निर्देशात्कार्यत्वकारणत्वाभाव इति । नाथः । क्वचित्त्वैकपुरस्कारेण
तदर्शनादुभयोः मत्वेकप्रयोजकत्वे स्थिते क्वचिदुभयसमावेशस्मादोपरवात् न्यूनत्वानुपादक-
त्वाच्च । तत्राप्येकस्यामेवाप्रस्तुतप्रशंसायां द्वयोः संबन्धयोरप्रयोजकत्वाच्च संबन्धनिर्ग-
नयोर्द्वयोरप्रस्तुतप्रशंसयोरेकत्र निबन्धनमात्रेण तदातिरेक्यमावाध । न द्वितीयः । कार्य-
कारणपदयोः प्रयोज्यप्रयोजकसाधारणताया विवक्षितत्वात् । एवं च मालवीरोदनकारणी-
भूतततिप्रयमरणकारणकुन्तलेशकारणमात्रोक्ती तत्प्रस्थानकार्यविनयकार्यप्रक्ष्मादिमात्रोक्ती च
तस्यानपायादिति कृतं बधुना ॥

यदप्यप्यदीक्षिताः—‘प्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य घोतने प्रस्तुताङ्कुरः । किं भृङ्ग ! सत्या
मालत्यां केतक्या कण्टकेक्षया ॥’ इति । अत्र वाच्यव्यङ्ग्यवृत्तान्तयोर्द्वयोरपि प्रकृतत्वेन
समासोक्तयप्रस्तुतप्रशंसाभ्यामतिरिक्तत्वस्य स्फुटत्वात्, प्रस्तुतनिष्ठव्यञ्जकतानिरूपितव्य-
ङ्ग्यताशास्यप्रस्तुतकवे अप्रस्तुतनिष्ठव्यञ्जकतानिरूपितव्यञ्जकताशालिप्रस्तुतकवे च तदु-
भयोपगमात् । अत्र प्रियेण सह विहरन्त्या उक्तौ भृङ्गोऽपि प्रकृत एव । न
च भृङ्गबोधनानुपपत्त्या प्रियमात्राभिप्रायेणैवेवमुक्तिरिति वाच्यम् । अचेतनेऽप्यान-
घ्नणदर्शनेन तदविरोधात् । एवं च प्रस्तुतेन वाच्येन भृङ्गोपालम्भेन पर्यायः
कुलवध्वाः सौन्दर्यादिगुणशालिन्याः सत्त्वे क्रूरजनपरिवृतायां सर्वस्वापरहरणसंकल्पदुरास-
दायां कण्टकाकुलकेतकीकरुपायां वेश्यायां समागमेन किमित्त्वुपालम्भो फोत्वते । यथा
वा—‘अन्यास्तु तावदुपमर्दसहास्तु भृङ्ग ! लोळं विनोदय मनः सुमनोळताम् । बालामनात-
रजसं कलिकामकाले व्यर्थं कदम्बपति किं नवमालिकायाः ॥’ श्रौढाङ्गनासत्त्वेऽपि वालां
हेतुपति कामिनि प्रकृतभृङ्गोपालम्भेन तत्प्रतीतिः ॥ ‘कोषदन्दमियं दधाति नलिनी काद-
न्वचक्षुक्षवं भचे चूतलता नवं किसलयं पुंस्कोक्तित्वासादितम् । इत्याकर्ण्य नियः सखी-
जनवचः सा दीर्घिकायास्मृते चैलान्तेन तिरोदये स्तनवर्तं विन्वाभरं पाणिना ॥’ अत्रेय-
मिति दीर्घिकेत्यादिचोक्त्या वाच्यार्थस्य प्रस्तुतत्वनिर्णयः । नायकदत्तव्याङ्गितापरमिधि-
ष्टनायिकारूपप्रकृतव्यङ्ग्यार्थप्रकाशनं च चतुर्थचरण एव स्पष्टम् । आधोदाहरणद्वयेऽन्या-
पदेशध्वनित्वं प्राचीनैकतम् । अप्रस्तुतप्रशंसायामप्रस्तुतत्वेन वाच्यार्थस्वावर्गनीयतया
तत्राभिप्रायां विरतायां वाच्यार्थनाशेपात्प्रस्तुतार्थव्यक्तिरलंकारः सः । इदं तु वाच्यार्थ-
स्यापि प्रस्तुतत्वेन तत्रैव पर्यवसानसंभवेऽपि वस्तुसौन्दर्यबलेनाभिमतार्थव्यक्तिध्वनिरे-
वेति । वस्तुतोऽप्राप्यलंकारध्वनित्वमेव । तृतीयस्यालंकारत्वे तु न कस्यचिद्विवादः । व्य-
ङ्ग्यार्थस्य चतुर्थचरणेन वाच्यत्वमापादितस्य ध्वनित्वायोगात् । ‘शुभ्राधशयलाशितोऽपि
व्यङ्ग्योऽर्थः कविना पुनः । यत्राविक्रियते स्तोत्रा सैवान्यालंकीति ध्वनेः ॥’ इति ध्वनि-
कारोक्तेरिति ॥

तत्र रसगङ्गाधरकाराः—अत्राप्यप्रस्तुतप्रशंसैव भवतीति नालंकारान्तरकल्पनम् ।
किञ्चिदुक्तिवैचित्र्येण तत्कल्पनेऽलंकारानन्वयसङ्गात् । न च तदुक्त्यानाकान्तत्वात्क-
नेतदिति वाच्यम् । नमप्रस्तुतत्वं सर्वथा प्रस्तावरहितं विवक्षितम् । किंतु मुख्यतात्पर्य-

कार्यान्निमित्तं कार्यं च हेतोरथ समात्समम् ॥ ५८ ॥

अप्रस्तुतात्प्रस्तुतं चेद्गम्यते पञ्चधा ततः ।

अप्रस्तुतप्रशंसा स्याद्—

क्रमेणोदाहरणम्—

‘पादाहतं यदुत्थाय मूर्धानमधिरोहति । - ।

स्वस्थादेवापमानेऽपि देहिनस्तद्वरं रजः ॥’ ✓

अत्रासदपेक्षया रजोऽपि धरमिति विशेषे प्रस्तुते सामान्यमभिहितम् ।

‘स्रगियं यदि जीवितापहा हृदये किं निहिता न हन्ति माम् ।
विपमप्यमृतं कचिद्भवेदमृतं वा विपमीश्वरेच्छया ॥’

अत्रेश्वरेच्छया कचिदहितकारिणोऽपि हितकारित्वं हितकारिणोऽप्यहितकारित्वमिति सामान्ये प्रस्तुते विशेषोऽभिहितः । एवं चात्राप्रस्तुतप्रशंसामूलोऽर्थान्तरन्यासः । दृष्टान्ते प्रख्यातमेव वस्तु प्रति-

मान्यादित्यादिपञ्चकस्य विशेषणम् । प्रस्तुतमिति । यथायथं लिङ्गविपरिणामाविपरिणामाभ्यां विशेष इत्यादिपञ्चकस्य विशेषणम् । ततस्तदा अप्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य प्रशंसामव्यञ्जनम् । यद्वा प्रस्तुतव्यञ्जकमप्रस्तुतकथनमप्रस्तुतप्रशंसा ॥ पादाहतमिति । बलदेवस्योक्तिरियम् । सामान्यमभिहितमिति । देहिन इति सामान्यवाचकम् ॥ स्रगियमिति । अजविलापोऽयम् । अहितकारिविशेषो विषयं हितकारिविशेषोऽस्तुतम् ॥ नन्वत्र विन्वप्रतिविम्बभावसत्त्वात् दृष्टान्त एवायमित्यत आह—दृष्टान्त

विपयीभूतार्थातिरिक्तत्वम् । इदं च सर्ववैनाप्रस्तुते प्रस्तुतेऽपि मुख्यतात्पर्यविषयीभूते च समानमेव । अतो भृङ्गादेस्तत्र सत्तामात्रेण प्रकृतत्वेऽपि मुख्यतात्पर्यस्य नायिकाद्युपालम्भे एव स्रनादप्रस्तुतत्वेन प्रस्तुतत्वप्रतीतिरिति सलक्षणाकाङ्क्षात्त्वं स्पष्टमेवेत्याहुः ॥

१. इतोऽथे कुबलख्यानन्दे प्रस्तुताङ्कुरः—‘प्रस्तुतस्य प्रस्तुतेन घेतने प्रस्तुताङ्कुरः । किं भृङ्ग ! सत्यां मालत्यां केतवया कण्टकेद्भवा ॥’ इति । प्रधानभूतप्रस्तुतान्तरव्यञ्जक प्रस्तुतवर्गेन प्रस्तुतस्य व्यञ्जकत्वाद्भृङ्ग इवाङ्कुर इति योगात्तन्नामालकारः । उदाहरणे अमरवृत्तेन मनोहरायां मयि सत्यां छेदकारिण्या परत्रिया किमिति नायकवृत्त व्यञ्ज्यत इति तदाशयः । तत्र केचिदाहुः—अप्रस्तुतप्रशंसायामप्रस्तुतपदेन मुख्यतात्पर्यविषयीभूतार्थातिरिक्तोऽर्थो ग्राह्यः तेन सैव । अथवा अप्रस्तुतेन प्रशंसेत्यपि अप्रस्तुतप्रशंसापदार्थः । एवं वाच्येन व्यक्तेन वा अप्रस्तुतेन वाच्यं व्यक्तं वा प्रस्तुतं, यत्र सादृश्यादिना प्रशंसते उन्मील्यत इत्यर्थादिहापि सैव सम्भवति किमलंकारान्तरेणेति ॥

बिम्बत्वैनोपादीयते । इह तु विषामृतयोरमृतविषीभावस्याप्रसिद्धेन
तस्य सद्भावः ।

‘इन्दुलिप्त इवाज्जनेन, जडिता दृष्टिर्मृगीणामिव,

प्रमलानारुणिमेव विद्रुमदलं, श्यामेव हैमप्रभा ।

कार्कश्यं कलया च फोकिलवधूकण्ठेष्विव प्रस्तुतं

सीतायाः पुरतश्च हन्त शिखिनां बर्हाः सगर्हा इव ॥’

अत्र संभाव्यमानेभ्य इन्द्रादिगताजनलिप्तत्वादिभ्यः कार्येभ्यो वद-
नादिगतसौन्दर्यविशेषरूपं प्रस्तुतं कारणं प्रतीयते ।

‘गच्छामीति मयोक्तया मृगदशा निःश्वासमुद्रेकिणं

त्यक्त्वा तिर्यगपेक्ष्य बाष्पफल्गुपेनेकेन मां चक्षुषा ।

अद्य प्रेम मदर्पितं प्रियसखीवृन्दे त्वया बध्यता-

मित्थं खेहविवर्धितो मृगशिशुः सोत्प्रासमाभाषितः ॥’

अत्र कस्यचिदगमनरूपे कार्ये कारणमभिहितम् । तुल्ये प्रस्तुते
तुल्याभिधाने च द्विधा श्लेषमूला सादृश्यमात्रमूला च । श्लेषमूला
समासोक्तिवद्विशेषणमात्रस्य श्लेषे श्लेषवद्विशेष्यस्यापि श्लेषे भवतीति
द्विधा । क्रमेण यथा—

इति । तस्य दृष्टान्तस्य सद्भावः संभवः । अस्याः संकीर्णोदहारणं तु ‘मणिलि-
ठति पादेषु काचः शिरसि धार्यते । यथैवास्ति तथैवास्तु काचः काचो मणिर्मणिः ॥’
अत्रापियेचकेनोत्कृष्टस्यानादरेऽपि नोत्कर्षापचयः । अनुकृष्टस्यादरेऽपि नोत्कर्ष
इति प्रस्तुतमप्रस्तुतेन वाक्याचेंन प्रतीयते ॥ इन्दुलिप्त इति । जडिता नि-
ष्पन्दा । कार्कश्यं माधुर्यविपर्यासः । प्रस्तुतं प्रचरीभूतम् । बर्हस्य श्यामकोमलत्वा-
भाव एव गर्हा ॥ संभाव्यमानेभ्य उत्प्रेक्षणीयेभ्यः । अनुकनितितेयमुत्प्रेक्षा ।
तन्निष्ठकार्यत्वस्य तद्विषये उपचारविदुसुपपन्नम् । उदाहरणान्तरं तु ‘नाप्रातं न
कृतं कर्णे स्त्रीभिर्मूर्धनि नापितम् । त्वद्विषा सीर्षिकास्त्वैव विसीर्णं नीलमुत्पलम् ॥’
अनोत्पलाप्राणायामभावरूपकार्येभ्यः प्रस्तुतायाः शोच्यावस्थाया हेतोः प्रतीतिः । त-
द्वत्त्वनियतसत्ताकत्वमेव कार्यत्वमभावानामवगन्तव्यम् ॥ गच्छामीति । स-
सामं प्रति कस्यचिदुक्तिरियम् । सोत्प्रासं सूक्ष्महासमुत्पन्नम् । मृगशिशुं प्रति मर-
णसूचकं तादृगाभाषणमत्र कारणम् ॥ विशेषणमात्रस्येति । मानवदेन विशेष्य-

‘सहकार सदा मोदो वसन्तश्रीसमन्वितः ।

समुज्ज्वलरुचि श्रीमान्प्रभूतोत्कलिकाकुल ॥१-

अत्र विशेषणमात्रश्लेषवशादप्रस्तुतात्सहकारात्कस्यचित्प्रस्तुतस्य नाय-
कस्य प्रतीति ।

‘पुस्त्वादपि प्रविचलेद्यदि यद्यधोऽपि

यायाद्यदि प्रणयने न महानपि स्यात् ।

अभ्युद्वरेत्तदपि विश्वमितीदृशीय

केनापि दिक्प्रकटिता पुरुषोत्तमेन ॥’

अत्र पुरुषोत्तमपदेन विशेष्येणापि छिद्येन प्रचुरप्रसिद्ध्या प्रथम
विष्णुरेव बोध्यते । तेन वर्णनीय कश्चित्पुरुषः प्रतीयते ।

सादृश्यमात्रमूला यथा—

‘एक’ कपोतपोत शतश श्येनाः क्षुधाभिघावन्ति ।

अम्बरमावृतिशून्य हरहर शरण विधे करुणा ॥’

अत्र कपोतादप्रस्तुतात्कश्चित्प्रस्तुत प्रतीयते । इयं च कश्चिद्वैध-
र्म्येणापि भवति ।

व्यवच्छेद । विशिष्यस्यापीत्यपिना विशेषणपरिग्रह ॥ आमोदः सौरभम्, आन-
न्दश्च । वस तत्कालोपकरणपल्लवादियुक्त । सम्यगुज्ज्वल रुचिर्गतिर्यस्य स, पक्षे
सम्यगुज्ज्वले शृङ्गारे रुचिरभिलाषो यस्य स । श्री शोभा, वेपरचना च । प्रभू-
ताभिः प्रचुराभिरुत्कलिकाभिरुद्भूतमुकुटैराकुलो व्याप्त । पक्षे—प्रकर्षेण भूतया उत्क-
लिकया नायिकोत्कण्ठया आकुलो व्याकुल । पुस्त्वादपीति । पुरुषभावाद्
यदि प्रविचलेत् स्त्री यदि भवेत् । अधः पातालमपि यदि यायात् । प्रणयने याच-
ननिमित्तं यदि महाज्ञः स्यात् सर्वे स्यात् । तदपि विश्वमुद्वरेत् । इतीयं दिक् ।
इदृशीऽयं प्रकारः केनाप्यनिर्वचनीयेन पुरुषोत्तमेन विष्णुना प्रकटिता दाशता ।
तेन हि दैत्यहृत राज्यमुद्धर्तुं मोहिनीरूपस्त्रीत्व प्राप्तम् । जलधुत विश्वमुद्धर्तुं वराह-
रूपेण पाताल गतम् । बभ्रुर्दैत्यापहत राज्यमुद्धर्तुं पादत्रयभूमियाचननिमित्तं वाम-
नत्व प्राप्तम् । राजपक्षे—पुस्त्वात् पौरुषाद् यदि प्रविचलेद् यद्यधो नीचत्वमपि
यायाद् याचननिमित्तं यदि महिमशून्य स्यात् तदपि विदः स्वराज्यमुद्वरेदित्ययं
प्रकारश्च केनापि पुरुषोत्तमनाम्ना राज्ञा प्रकटितः ॥ विशेष्येणापि विशेष्यवाचके-
नापि । प्रचुरप्रसिद्ध्या भूरिप्रयोगेण, अतिप्रसिद्ध्या वा । प्रकृतस्त्वैवान् व्यक्त्यत्वं
न दूषमानस्यति नोपमाध्वनित्वम् । द्वयोरभिधेयत्वाभावाच्च श्लेषवम् ॥ कश्चि-
त्प्रस्तुत इति । यस्य यद्वचः शत्रवो गोपनस्थानं नास्ति स इत्यर्थः ॥ इयं च अत्र
स्तुतप्रशंसा च । वैधर्म्येणापि विधर्मात्तरव्यञ्जकवैधर्म्यविशिष्टस्य कथनेनापि ।

‘धन्याः खलु वने वाताः कङ्कारस्पर्शशीतलाः ।
राममिन्दीवरश्यामं ये स्पृशन्त्यनिवारिताः ॥’

अत्र वाता धन्या अहमधन्य इति वैधर्म्येण प्रस्तुतः प्रतीयते ।
वाच्यस्य संभवासंभवोभयरूपतया त्रिप्रकारेयम् । तत्र संभवे उक्तो-
दाहरणान्येव ।

असंभवे यथा—

‘कोकिलोऽहं भवान्काकः समानः कालिमावयोः ।
अन्तरं कथयिष्यन्ति काकलीकोविदाः पुनः ॥’

अत्र काककोकिलयोर्वाकोवाक्यं प्रस्तुताध्यारोपणं विनासंभवि ।
उभयरूपत्वे यथा—

‘अन्तश्छिद्राणि भूयांसि कण्टका वहवो वहिः ।
कथं कमलनालस्य मा भूवन्भङ्गुरा गुणाः ॥’

अत्र प्रस्तुतस्य कस्यचिदध्यारोपणं विना कमलनालान्तश्छिद्राणां
गुणभङ्गुरीकरणे हेतुत्वसंभवि । अन्येषां तु संभवीत्युभयरूपत्वम् ।
अस्याश्च समासोक्तिवद् व्यवहारसमारोपप्राणत्वाच्छब्दशक्तिमूलाद्बस्तु-
धनेर्भेदः । उपमाध्वनावप्रस्तुतस्य व्यङ्ग्यत्वम् । एवं समासोक्तावपि । श्लेषे तु
द्वयोरपि वाच्यत्वम् ।

एवं च पदप्रकारा अप्रस्तुतप्रसंगेति फलितम् ॥ धन्या इति । दशरथस्योक्तिरि-
यम् । कङ्कारस्य कङ्कारवतो जलस्य स्पर्शेन शीतलाः । शौगन्धप्रतीतिरत्र उद्वेग-
प्रशोजनम् ॥ अत्रेति । वाता धन्या इति वैधर्म्येण अहमधन्य इति प्रस्तुत इत्य-
न्वयः । वाच्यस्य वाक्यार्थस्य ॥ कोकिलोऽहमित्यन्तरं विशेषम् । काकलीको-
विदाः सूक्ष्ममधुरस्वनिविदाः । वाकोवाक्यमुक्तिप्रत्युषी तौ प्रस्तुतौ तयोरप्यारो-
पणं स्वरूपव्यञ्जनम् । छिद्राणि विवरानि, दीपाद्य । कण्टकाः तीक्ष्णमदृशाः
धुदशप्रवथ । गुणास्तन्तवः, यशासि न ॥ छिद्राणां विरयणां गुणभङ्गुरी-
करणे पद्मनालतन्तुच्छेदने । अन्येषां कण्टकानाम् । अस्याश्च श्लेषमूलतुत्याप्रस्तु-
तप्रसंगायाथ । समासोक्तिवदिति । समासोर्षा यथा श्लिष्टशब्दप्रयोगमात्रेण
व्यवहारो न प्रतीयते किन्तु विशेषणसाम्यानुसंधानेनापि, तथाप्रापि विशेषणस-
म्यानुसंधानमप्यपेक्षितम्, शब्दशक्तिमूल्यस्तुष्वनी तु तत्रापेक्षितमिति ततोऽस्या
भेद इति भावः । द्वयोः प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्वाच्यत्वं प्रहरणादिनियमानायादित्यर्थः ।

~~कर्म~~ व्याजस्तुति

उक्ता व्याजस्तुतिः पुनः ॥ ५९ ॥

निन्दास्तुतिभ्यां वाच्याभ्यां गम्यत्वे स्तुतिनिन्दयोः ।

निन्दया स्तुतेर्गम्यत्वे व्याजेन स्तुतिरिति व्युत्पत्त्या व्याजस्तुतिः ।
स्तुत्या निन्दाया गम्यत्वे व्याजरूपा स्तुतिः । क्रमेण यथा—

‘स्तनयुगमुक्ताभरणाः कण्टककलिताङ्गयष्टयो देव ।

त्वयि कुपितेऽपि प्रागिव विश्वस्ता [द्विद्] स्त्रियो जाताः ॥’

इदं मम ।

व्याजस्तुत्यलंकारमाह—उक्तेति । वाच्याभ्यामापाततः प्रतीयमानाभ्याम् । ननु निन्दाव्याजेन स्तुतिर्भवत्येव व्याजस्तुतिः स्तुतिव्याजेन निन्दा तु व्याजनिन्दैव भवति कथं व्याजस्तुतिरित्यतः संज्ञया द्विविधं योगार्थमाह—निन्दयेति ॥ स्तनयुगेति । राजानं प्रति कस्यचिदुक्तिरियम् । स्तनयुगे मुक्ताभरणं हारो यासाम् । पक्षे—स्तनयुगान्मुक्ताभरणं यासाम् । कण्टको रोमाश्चः, तीक्ष्णाप्रवृक्षावयवश्च । प्रागितर-कोपात् पूर्वकाल इव । विश्वस्ता अयमस्माकं नापकर्तेति विश्वासाश्रयाः । पक्षे—विधवाः । ‘विश्वस्ता विधवा समे’ इत्यमरः । अत्र स्त्रीणां पीडाजनकत्वेनापाततो

1. व्याजेति । एवं व्याजनिन्दापि कुवलयानन्दे—‘निन्दाया निन्दया व्यक्तिव्याज-निन्देति गीयते । विधे ! स निन्दो यस्ते प्रागेकमेवाऽहरन्धिः ॥’ अत्र हरनिन्दया परिणामतापसंस्कारदुःखमयं जगद्विदधतो विधेर्निन्दाभिव्यक्तिरिति । अत्र रसगङ्गाधरकारः प्राहुः—इयं च व्याजस्तुतिर्यस्यैव वस्तुनः स्तुतिनिन्दे प्रथममुपक्रम्येते तस्यैव वैशिन्दा-स्तुत्योः पर्यवसानं भवेत्तदा भवति । वैयधिकरण्ये तु नेति प्राचामलंकारशास्त्रप्रवर्तकानां समयः । अतएव यत्र शब्देनाभिधीयमाना स्तुतिनिन्दा वा बाधितस्वरूपा निन्दार्या स्तुतौ च स्वसमर्पणेन पर्यवस्यतीति तैस्तत्र तत्र स्वगम्येषूपनिबद्धम् । एवं च—‘परोपसर्पणानन्तचिन्तानलशिखाशतैः । अनुम्वितान्तःकरणाः साधु जीवन्ति पादपाः ॥’ इत्यादिषु सांसारिकजननिन्दापर्यवसायिन्यामपि पादपस्तुतौ न व्याजस्तुति-त्वम् । प्रथमप्रतीयमानस्तुतेरबाधितत्वात् । एवं निन्दया स्तुतेर्गम्यत्वेऽपि । तथा—अन्यस्य स्तुत्या अन्यस्तुतौ, अन्यनिन्दया वा अन्यनिन्दार्यां गम्यमानार्यां नास्या अलंकृते-विधयः । पूर्वोक्तादेव हेतोः । यथा—‘ये त्वां ध्यायन्ति सततं त एव कृतिनां वराः । मुधा गतं पुराराते । भवदन्यथिया जनुः ॥’ अत्र पूर्वोच्यरार्थगताभ्या ध्यातुस्तुतिनिन्दाभ्यां श्वेयस्तुतिनिन्दयोरवगमः । एवं स्थिते कुवलयानन्दकर्त्रा स्तुतिनिन्दाभ्यां वैयधिकरण्येन निन्दास्तुत्योः स्तुतिनिन्दयोर्बावगमे प्रकारचतुष्टयं व्याजस्तुतेर्यदधिकमुक्तं तदपास्तम् । यदि तु प्राचीनसकेतसेतुं निर्निष स्वश्चिरमणीया सरणिराद्रियते, तदा निवेदन्यन्तां सर्वेऽपि व्यङ्ग्यप्रकारा गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रकारा वा अलंकारोदरेषु । निवेदन्यतां वा व्याज-

‘व्याजस्तुतिस्तव पयोद ! मयोदितेयं
 संजीवनाय जगतस्तव जीवनानि ।
 स्तोत्रं तु ते महदिदं घन ! धर्मराज-
 साहाय्यमर्जयसि यत्पथिकान्निहत्य ॥’

पर्यायोक्तं यदा भङ्ग्या गम्यमेवाभिधीयते ॥ ६० ॥

उदाहरणम् —

‘सृष्टास्ता नन्दने शच्याः केशसंभोगलालिताः ।
 सावज्ञं पारिजातस्य मञ्जर्यो यस्य सैनिकैः ॥’

अत्र हयग्रीवेण स्वर्गो विजित इति प्रस्तुतमेव गम्यं कारणं वैचि-
 त्र्यविशेषप्रतिपत्तये सैन्यस्य पारिजातमञ्जरीसावज्ञस्पर्शनरूपकार्यद्वारे-
 णामिहितम् । न चेदं कार्यात्कारणप्रतीतिरूपामस्तुतप्रशंसा । तत्र
 कार्यस्याप्रस्तुतत्वात् । इह तु वर्णनीयस्य प्रभावातिशयबोधकत्वेन कार्य-
 मपि कारणवत्प्रस्तुतम् । एवं च—

‘अनेन पर्यासयताश्रुचिन्दून्मुक्ताफलस्थूलतमान्स्त्रनेपु ।
 प्रत्यर्पिताः शत्रुविलासिनीनामाक्षेपसूत्रेण विनैव हाराः ॥’

निन्दा, पर्यवसाने तु शत्रुनाशकत्वेन स्तुतिः प्रतीयते ॥ व्याजस्तुतिरिति । अ-
 यथार्थस्तुति धर्मराजस्य साहाय्याचरणेन आपाततः स्तुतिः, पर्यवसाने तु पथिका-
 पकारेण निन्दा प्रतीयते ॥ पर्यायोक्त्यलकारमाह—पर्यायोक्तमिति । भङ्ग्या
 उक्तिवैचित्र्यविशेषेण अभिधीयते अभिधेयवत्स्फुटं प्रतीयते । एवं च पर्यायेण भङ्ग्या
 व्यङ्ग्यस्य स्फुटप्रतिपादनं पर्यायोक्तम् ॥ केदोति । केदानां संभोगाय भूषणाय
 उल्लिखिता सयज्ञं पालिताः । इन्द्रस्यातिपराभवेन भयस्य, हयग्रीवोदाने पारिजातम-
 ञ्जरीणामनुभूतत्वादादरस्य चाभावश्च सावज्ञमित्यनेन प्रतीयते । इत्थं च हयग्रीवेण
 स्वर्गं मुतरा जित इति व्यङ्ग्यं सुव्यक्त एव । वैचित्र्यविशेषप्रस्ताप्रस्तुतप्रशंसाजन्यवै-
 चित्र्यादिलक्षणवैचित्र्यस्य । प्रतिपत्तये सिद्धये । कार्यद्वारेण कार्याभिधानमुखेन ।
 अभिहितं स्फुटं प्रतिपादितम् ॥ अनेनेति । पर्यासयता पातयता । आक्षेपसूत्रेण

स्तुतिरपि योगार्थोद्देश्यादप्रस्तुतप्रशंसायाम् । निरस्ततां च कार्यकारणादितिपयकत्वदु-
 रामश्चत्वा इति बहु भ्राजुली स्यात् । एव पूर्वोक्त प्रचारचतुष्टयं कुत्रान्तर्भवतिविति
 भेदं व्यङ्ग्यमेवेति गृहाण । नहि व्यङ्ग्यमेदाः सर्वेऽपरिमिता भङ्गकारप्रकारगोभेदे-
 -तभावित्रेण चरन्ति इति ॥

१. भङ्गोति । येन रूपेण विवक्षितोऽर्थोदतिरिक्तः प्रकारो भङ्गी ॥

अत्र वर्णनीयस्य राज्ञो गम्यभूतशत्रुमारणरूपकारणवत्कार्यभूतं तथाविधशत्रुस्त्रीक्रन्दनजलमपि प्रभावातिशयबोधकत्वेन वर्णनार्हमिति पर्यायोक्तमेव ।

‘राजन्राजसुता न पाठयति मां देव्योऽपि तूर्ण्णीं स्थिताः

कुब्जे भोजय मां कुमारसचिवैर्नाद्यापि किं मुञ्चते ।

इत्थं राजशुकस्तवारिभवने मुक्तोऽध्वगैः पञ्जरा-

चित्रस्थानवलोक्य शून्यबलभावेकैकमाभाषते ॥’

अत्र प्रस्थानोद्यतं भवन्तं श्रुत्वा सहसैवारयः पलायिता इति कारणं प्रस्तुतम् । ‘कार्यमपि वर्णनार्हत्वेन प्रस्तुतम्’ इति केचित् ।

अन्ये तु—‘राजशुकवृत्तान्तेन कोऽपि प्रस्तुतप्रभावो बोध्यत इत्य-
प्रस्तुतप्रशंसैव’ इत्याहुः ।

सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि ।

कार्यं च कारणेनेदं कार्येण च समर्थ्यते ॥ ६१ ॥

साधर्म्येणोत्तरेणार्थान्तरन्यासोऽष्टधा ततः ।

ग्रन्थनगुणेन ॥ वर्णनार्हं वर्णनार्हत्वेन प्रस्तुतम् । पर्यायोक्तमेवेत्येवकारेणा-
प्रस्तुतप्रशंसाव्यवच्छेदः ॥ काव्यप्रकाशे कार्यात्कारणरूपाप्रस्तुतप्रशंसाया दत्त-
मुदाहरणं पर्यायोक्तविषयत्वेन सभावयति—राजन्निति । शत्रुजयोद्यतं राजानं
प्रति तच्चरस्योक्तिरियम् । तवारिभवने वास्तुनि अध्वगैः पञ्जरान्मुक्तो राजशुकः
शून्यबलभौ राजादिहीनगृहे चित्रस्थान् राजादीनवलोक्यैकैकमेवमाभाषते ।
चित्रस्थास्तानवलोक्य किमाभाषत इत्यत आह—राजन्निति । देव्योऽपि
राजपत्न्योऽपि तूर्ण्णीं स्थिता न पाठयन्ति । कुब्जा तद्भोजने नियुक्ता वाचित् ।
कुमारैरेव सचिवैरसद्भोजनसहचरैः । अद्यापि । इदानीमपि । कार्यमपीति ।
शुकाभाषणरूपं कार्यम् ॥ अर्थान्तरन्यासालंकारमाह—सामान्यमिति ।
व्यापकधर्मावच्छिन्नमित्यर्थं । विशेषेण व्याप्यधर्मावच्छिन्नगोचरेण । साधर्म्येण
साधर्म्यप्रकारकज्ञानेन वैधर्म्यज्ञानेन वा यदि समर्थ्यते उत्पाद्यते सशया-

1. सामान्यमिति । सामान्य विशेषस्य विशेषो वा सामान्यस्य समर्थक इति भेद-
द्वयम् । तथा कार्यं कारणस्य कारणं वा कार्यस्य समर्थकमित्यपि भेदद्वयम् । एव च भेद-
चतुष्टये प्रत्येकं साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां भेदद्वये भेदाष्टकमुपपद्यते । एतोऽग्रे कुण्डलयागन्दे
विकस्वर. प्रौढोक्तिः संभावना मिथ्याध्यवसितिल्लित प्रहर्येण विपादनमुह्या-
सोऽवज्ञानुज्ञा लेशो मुद्रा रत्नावलीति त्रयोदशालंकारा यथा—“यस्मिन्विशेष-
सामान्यविशेषा. स विकस्वरः । स न त्रिग्ये, महान्तो हि दुर्धर्मा. सागरा इव ॥”

योग्यत्वादिहूपानुपपत्तिनिराकरणेन दृढप्रतिपत्तिविषयः कियत इति यावत् । तदा
अर्थान्तरन्यास इत्यर्थः । एवमप्येवम् । तेन सामान्येन सामान्यविशेषयोर्विधीय-
मानधर्म एव विशेषसामान्ययोः साधर्म्यं तस्य क्वचित्साधर्म्येण क्वचिद्व्याप्यधर्मेण
क्वचिद्व्यापकधर्मेण प्रह एव समर्थकः । वैधर्म्यं निरुक्तसाधर्म्यविरुद्धधर्मः । कारणस्य

“प्रौढोक्तिरुक्तार्थोत्तैर्वा तद्वैतत्वप्रकल्पनम् । कथाः कलिन्दजातीरतमालस्तोममेचकाः ॥”
“संभावना यदीयं सादित्यूहोऽन्यस्य सिद्धये । यदि शेषो भवेद्वक्त्रा कथिताः स्तुतुं पा-
त्तव ॥” “किञ्चिन्मिथ्यात्वसिद्धयर्थं मिथ्यार्थान्तरकल्पनम् । मिथ्याध्यवसितिवैदवां
वक्ष्येत्सखसंनं वदत ॥” “वर्ण्ये स्याद्वर्ण्यवृत्तान्तप्रतिविम्बस्य कल्पनम् । ललितं, निर्गते,
नीरे सेतुमेवा चिन्तीरति ॥” “वाञ्छितादधिकार्थस्य संसिद्धिश्च प्रहर्षणम् । दीपमुज्ज्व-
ल्ये पावपावदभ्युदितो रविः ॥” “रूप्यमाणविरुद्धार्थसंप्राप्तिस्तु विपादनम् । दीपमुज्ज्व-
लावर्ध्निर्वाणस्तावदेव सः ॥” “एकस्य गुणदोषाभ्यामुज्ज्वलितोऽन्यस्य तो यदि । अपि
नां पावयेत्साध्वी खातयेत्सीच्छति जाद्वयी ॥ काठिन्यं कुचयोः स्रष्टुं वान्तस्यः पादप-
त्रयोः । निन्दन्ति च विधातारं स्वदादीप्चरियोपितः ॥ उदभागं भनस्यैव यन्नाशयति
सञ्जनम् । लाभोऽयमेव भूपाल सेवकानां च चेद्वधः ॥” “ताभ्यां तौ यदि न स्वाता-
मवशालं कृतिस्तु सा । स्वल्पमेवागु लभते प्रसः प्राप्यापि सागरम् ॥ मीलति यदि
पत्रानि का हानिरमृतयुतेः ॥” “दोषस्याभ्यर्थनानुज्ञा तत्रैव गुणदर्शनात् । विपदः सन्तु
न शशवाप्तु संकीर्त्ये हरिः ॥” “लेशः साहोपगुणयोर्गुणोपलक्षकत्वम् । भवितेषु
विहंगेषु हन्त स्वच्छन्दचारिणु ॥ शुक्र पञ्चरवन्भस्ते मधुराणां गिरां फलम् ॥” “सूत्रार्थ-
सूचनं मुद्रा प्रकृताधारेः पदेः । नितम्बगुर्वी तरुणी दृग्गुणमविपुला च सा ॥” “कनिकं
प्रकृतार्थानां न्यासं रत्नावलीं विदुः । चतुरासः पतिलक्ष्म्याः सर्वं हस्तं महीपते ॥”
इति । अत्र हि निकसरो नालंकारान्तरम् । समर्थसमर्थकयोः सामान्यविशेषभावसंब-
न्धेऽर्थान्तरन्यासस्य सङ्गानात्, तदितरसंबन्धे कारणेन कार्यस्य कारणेण कारणस्य वा
समर्थने तु कान्यलिङ्गस्याभ्युपगमात् ॥ प्रौढोक्तिरपि नालंकारान्तरम् । अर्थरथे संबन्ध-
रूपातिशयोक्त्या गतार्थत्वात् ॥ संभावनापि नालंकारान्तरम् । संबन्धेऽसंबन्धरूपातिश-
योक्त्या कवलितत्वात् ॥ मिथ्याध्यवसितिरपि नालंकारान्तरम् । असंबन्धे संबन्धो-
क्तिश्लोकेरेव विषयत्वात् ॥ एवं ललितमपि नालंकारान्तरम् । ‘निर्गते नीरे सेतुमेवा
चिन्तीरति’ इत्यादी किञ्चिद्वाङ्मयसमागतकालोपेक्षितप्रतिनिवृत्तनाविज्ञान्तराद्युक्तनाय-
कानयनार्थं सखीप्रथमित्युक्तानां नायिकासुदिश्य सख्या वचनेऽप्यार्थां भिदंशनाया एव
सत्त्वात् । नदि प्रसृताप्रसृतवृत्तान्तयोः शब्दोपात्तयोरेव निदर्शनेत्यत्र मानमस्ति । न
चैवमतिशयोक्तिविषयस्याभ्यर्थरूपकेणापहारः स्यादिति वाच्यम् । विषयतावच्छेदकरूपेण
भाने विषये विषयितावच्छेदकावच्छिद्यप्रविषय्यभेदस्य रूपकस्यैव विषयितावच्छेदकरूपेण
भासमानविषयतामहादितिशयोक्तिसंज्ञादिलक्षणत्वेन तयोरेवतासंबन्धत्वात् । न च निदर्श-
नाविषये भेदयोपनेवास्तु चमत्कार इति वाच्यम् । अत्राभेदमतीतिश्रुतचमत्कारस्यैव
रक्षात् कश्चित्पद्यमूलिकया पर्यवस्यता एवैव चमत्कार इत्याद्यादिरनुज्ञातादी ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘बृहत्सहायः कार्यान्तं क्षोदीयानपि गच्छति ।

(१)

२०१०११

संमूयाम्भोधिमध्येति महानद्या नगापगा ॥’

अत्र द्वितीयार्धगतं विशेषरूपेणार्थेन प्रथमार्धगतः सामान्योऽर्थः सोपपत्तिकः क्रियते ।

साधर्म्यं प्रकृतकार्यसाधनत्वम् । वैधर्म्यं स्वविरुद्धस्वकार्यविरुद्धसाधनत्वम् । इदं कारणं कार्यस्य साधर्म्यं प्रकृतकारणजन्यत्वम् । वैधर्म्यं स्वविरुद्धस्य स्वकारणविरुद्धजन्यत्वम् ॥ सामान्यविशेषसाधर्म्येण समर्थनमाह—बृहत्सहाय इति । कार्यान्तं कार्यातिशयम् । महाकार्यमित्यर्थः । क्षोदीयानपि अतिधुद्रोऽपि । गच्छति प्राप्नोति । साधयतीति यावत् । संभूय मिलित्वा । नगापगा गिरिणदी । नद्या नगसंबन्धदर्शनेन जलप्राहुल्याभावः प्रतीयते, तेन चातिधुद्रत्वम् । द्वितीयार्धगतेन द्वितीयवाक्यार्थसंगतेन विशेषरूपेण विशेषस्वरूपेण नगापगया अर्थेन महानदीमेलनप्रयुक्तसमुद्रप्राप्तिरूपमहाकार्यसाधनत्वप्रतिपत्तिविषयेण सोपपत्तिको विधीयमानसंशयनिरासेन निश्चयविषयः । एकविशेषस्य यहृश्यते बाधकाभावेन तुल्यन्यायतया तत्संभोगान्मन्येषामपि तत्संभवतीति विशेषदर्शनां सामान्यविधीयमानस्य संशयो निवर्तत इति सुतरां दृढप्रतिपत्तिरिति भावः । अत्र सामान्यसमर्थनमुखेनास्माद्धुद्रतरस्यापि शिशुपालस्य कालयवनादिवृहत्सहाय-

प्रदर्शनमपि नालंकारान्तरम् । समाधानन्तःपातात् । अस्मादीप्सितार्थलाभस्य चाच्छित्तसिद्धयर्थलाभत्वात्तदधिकलाभस्य उपायसिद्धयर्थलाभसाक्षात्कलाभवर्णनस्य च तत्त्वमेव । सौकर्यत्वानायासेन सिद्धादिरूपस्यैवाकस्मिन्नत्वादिरूपस्यापि ग्रहात् ॥ विपादनमपि नालंकारान्तरम् । दूषमाणविरुद्धार्थप्राप्तेरपि विषमतया तादृशेच्छया तादृशार्थलाभयोगस्य विषमत्वात् ॥ उल्लासोऽपि नालंकारान्तरम् । अन्यगुणेनान्यत्र गुणवत्त्वबुद्ध्या अन्यदोषेणान्यत्र दोषवत्त्वबुद्ध्या वा वैपर्यायेन वा विषमावकाशात् ॥ अवशापि नालंकारान्तरम् । अन्यगुणेनान्यत्र गुणाभावस्य अन्यदोषेणान्यत्र दोषाभावस्य वा प्रतिपादनेऽपि विषमप्रवेशात् ॥ अनुशापि नालंकारान्तरम् । दोषेऽपि गुणमाकलय्य तदभ्यर्थनेऽपि विशेषस्यैवित्वात्त्रैविध्यस्य प्रायोवादाच्च ॥ एवं गुणेऽपि दोषमाकलय्य तदभ्यर्थनेऽपि विशेषस्य प्रवेशोऽपि नालंकारान्तरम् ॥ मुद्रा तु नालंकारपदवीमधिरोहति प्रकृतोपस्कारकत्वाभावात् । यदपि ‘एवं नाटकेषु वक्ष्यमाणार्थसूचनेष्वपि’ इति कुवलयानन्दफक्किकामालम्ब्य टीकाकारिः ‘यान्ति न्यायप्रवृत्तस्य तिर्यञ्चोऽपि सहायताम् । अपन्यान्तं तु गच्छन्तं सोदरोऽपि विमुञ्चति ॥’ इत्यनर्थरापवनाटकश्लोक उदाहरणतया न्यासि; तत्र ध्वनिरिति सद्दद्याः । एवं रत्नावत्यपि नालंकारः । तत्र रूपकेण वर्णयं उपरिक्रियते, न तु तथाविधक्रमेणेत्युच्योत्तरादौ प्रतिपादितम् ॥

‘यावदर्थ्यपदां वाचमेवमादाय माधवः ।
 विरराम महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः ॥’
 ‘पृथ्वि ! स्थिरा भव भुजङ्गम ! धारयैनां
 त्वं कूर्मराज ! तदिदं द्वितयं दधीथाः ।
 दिक्कुञ्जराः ! कुरुत तन्नितये दिधीर्षा ।
 देवः करोति हरकार्मुकमाततज्यम् ॥’

अत्र कारणभूतं हरकार्मुकात्ततज्यीकरणं पृथिवीस्थैर्यादेः कार्यस्य समर्थकम् ।

५] ‘सहसा विदधीत न क्रियां—’ इत्यादौ (४१६ पृ.) संपद्वरणं कार्यं सहसा विधानाभावस्य विमृश्यकारित्वरूपस्य कारणस्य समर्थकम् । एतानि साधर्म्य उदाहरणानि । वैधर्म्ये यथा—

सपत्न्यास्तरपराभवरूपपृष्टकार्यसाधनत्वं समर्थितमित्यवधेयम् ॥ विशेषस्य सामान्य-
 साधर्म्येण नमर्थनमाह—यावदर्थ्यपदामिति । यावन्त्येवाध्यानि प्रकृतो-
 प्युत्तार्थादनपेतानि पदानि यस्या ता नत्वनुपयुक्तार्थपदैर्बहुलाम् । एतेन
 वाच्यस्याल्पत्वं सूचितम् । आदाय कवचित्वा । महीयासो महत्तराः । प्रकृत्या
 स्वभावेन । मितभाषिणः अल्पवचसः । अत्र व्यञ्जनया विधीयमानमपि माधव-
 न्याल्पभाषणं प्रतिपाद्यबाहुल्ये सत्यनुपपन्नमहत्तरस्य स्वभावत एवाल्पभाषणमिति
 सामान्यगोचरसाधर्म्यज्ञानेन समर्थ्यते । सामान्यधर्मो विशेषेष्वप्रतिहतप्रसर इति
 विशेषदर्शनेनानुपपत्तिरित्यस्य इति भावः ॥ कारणसाधर्म्येण कार्यसमर्थनमाह—
 पृथ्वीति । धीरमेण हरधनुर्जायो गोचमे कृते पृथ्व्यादीनामस्थैर्यादिकं सभावपतो
 र्दमनस्योक्तिरियम् । भुजङ्गमोऽनन्तः । एना पृथ्वीम् । द्वितयमनन्तं पृथ्वीं च ।
 तन्नितये कूर्मानन्तपृथ्वीपु । दिधीर्षा धारणेच्छाम् । देवः धीरामः । आततज्यं
 आरुडगुणम् । आततज्यीकरणं गुणयोगानुकूळध्यापारः । पृथ्व्यादीनां स्थैर्यादेः
 सिद्धत्वे तत्तद्वियोगानुपपत्त्या स्थैर्यादिविशेषो लक्षणीयः, तस्य च ज्यायोग-
 संभावनायामनुष्ठितत्वेन कार्यत्वमक्षतमेव, तत्र ज्यायोगसंभावनायाः कारणत्व-
 प्रहेणैव समर्थ्यते । स्थैर्यादीनां नियुज्यमानत्वेन कार्यत्वं प्रतीयते, तत्र कारण-
 मन्तरेण नोपपद्यते, इत्यनुपपत्तिरत्रावधेया ॥ कार्यसाधर्म्येण कारणसमर्थनमाह—
 सदस्तेति । अत्र विधीयमानस्य सहसा विधानाभावस्य किञ्चिदिष्टं प्रति साधन-
 त्वनगरम्यते । तत्र किञ्चिदिष्टे साध्यत्वप्रदमन्तरेण नोपपद्यते इति कार्यस्य
 समर्थकत्वं संपद्वरणं कार्यमिति कार्यं कार्यत्वप्रतीतिविषयः । कार्यत्वप्रतीतिरत्र ‘उदो-
 गिनं पुरयतिहमुति लक्ष्मीः’ इतिवत् विमृश्यकारित्व एव सहसाविधानाभावः
 पर्यवस्यतीति नानयोर्भेदः । विशेषवैधर्म्येण सामान्यसमर्थनं यथा—‘गुणानामेव

इत्थमाराध्यमानोऽपि क्लिश्नाति भुवनत्रयम् ।
शाम्येत्प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्जनः ॥

अत्र सामान्यं विशेषस्य समर्थकम् । 'सहसा विदधीत' इत्यत्र
सहसा विधानाभावस्यापत्प्रदत्वं विरुद्धं कार्यं समर्थकम् । एवमन्यत् ॥

हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यते ॥ ६२ ॥

तत्र वाक्यार्थता—

'यत्त्वन्नेत्रसमानकान्ति सलिले ममं तदिन्दीवरं
मेधैरन्तरित. प्रिये ! तव मुखच्छायानुकारी शशी ।

दौरात्म्याद्भुयो धुरि नियुज्यते । अलं जातकिणस्कन्ध सुख स्वपिति गौर्गडि ॥' दु चा-
मइकर्मप्रयोजकत्वाद्गुणाना निन्दा । धुर्यो धूर्वहनयोग्य । किणो वह्नचिहविशेष ।
गडिरलस । अत्र गुणवन्त एव धुर्या भारवहने नियुज्यन्त इत्यन्ययोगव्यवच्छेद-
प्रतीतिरन्यत्रायोगग्रहेणोपपद्यत इति धूर्वहनयोग्यतया धुर्यविशेषे 'गडिगवे धूर्वह-
नायोगरूपवैधर्म्यज्ञान समर्थकम् । किणहीनस्कन्धत्वेन सुखस्वपनेन च भारवह-
नायोग प्रतीयते ॥ सामान्यवैधर्म्येण विशेषसमर्थनमाह—इत्थमिति । ब्रह्माण
प्रति बृहस्पतेस्वारकदौरात्म्यनिवेदनमिदम् । क्लिश्नाति विबाधते । शाम्येत् अप-
काराच्चिर्वर्तत ॥ समर्थकमिति । अनुकूलचरणेनोपशमाभावोऽयोग्यतयानुपपन्न
एव । दुर्जनसामान्यस्वभावेन प्रत्युपकारमात्रपशाम्यत्वेन वैधर्म्येण समर्थ्यत इति
भाव । कारणवैधर्म्येण कार्यसमर्थन यथा—'बहिरेव चिरादनाश्रये विलसत्येप
तुपारदीधिति । भन सपदमत्र संतत ननु सतापमित प्रसूयते ॥' चन्द्रस्य
सतापजनकत्वानुभवेन समदजनकत्वे बाध प्रति सदधर्ती विरहिणी प्रति तत्सहया
उक्तिरियम् । अनाश्रये अवचनस्थे । अत्र सूर्यस्य सतापजनकत्वप्रदर्शनेन
तद्विरुद्धस्य चन्द्रस्य सतापविरुद्धसमदजनकत्वमुपपन्नम् ॥ कार्यवैधर्म्येण कारण-
समर्थनमाह—सहसेति ॥ विरुद्धं विरुद्धजन्यम् । समर्थकमिति । सप-
द्विरुद्धकार्यं विपदि विवेकविरुद्धविवेकाभावजन्यत्वज्ञानेन सपदि विवेकजन्यत्व दृढ
प्रत्याख्यते । यजन्य यद्विरुद्ध तत्कारणविरुद्धजन्यमेवेति नियमादिति भाव । अत्र
घटत्वादौ व्यभिचारवारणाय जन्यमिति ॥ काव्यलिङ्गालंकारमाह—हेतोरिति ।
वाक्यपदार्थत्वे वाक्यपदान्यतरप्रतिपाद्ये वाक्यार्थस्य पदार्थस्य वा हेतुत्वे व्यङ्ग्ये
इति पर्यवसितोऽर्थः । क्रियान्वयसमाप्तौ वाक्यार्थत्वम् । अन्यथा पदार्थत्वम् । अय-
मेव हेतुलकार उच्यते ॥ यद्वन्नेत्रेति । वर्षाचनितोत्कण्ठस्य प्रोषितस्योक्तिरि-
यम् । मुखच्छायानुकारी मुखकान्तिसदृश । गत । मानसमिति शेष । साहदय-

1 काव्येति । काव्याभिमत लिङ्ग काव्यलिङ्गम् । तत्रैवैलक्षण्यार्थं काव्यग्रहणम् ।
न ह्यत्र व्याप्तिपक्षमैतोपसंहारादय कियन्ते ॥

येऽपि त्वद्गमनानुसारिगतवस्ते राजहंसा गता-

३३ स्वत्साहृद्यविनोदमात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते ॥'

अत्र चतुर्थपादे पादत्रयवाक्यानि हेतवः । पदार्थता यथा मम—

('त्वद्वाजिराजिनिर्धूतधूलीपटलपङ्किलाम् ।

न घत्ते शिरसा गङ्गा भूरिभारभिया हरः ॥')

अत्र द्वितीयाधे प्रथमार्धमेकपदं हेतुः । अनेकपदं यथा मम—

('पश्यन्त्यसंख्यपथगां त्वद्दानजलवाहिनीम् ।

देव । त्रिपथगात्मानं गोपयत्युग्रमूर्धनि ॥')

इह केचिद् वाक्यार्थगतेन काव्यलिङ्गैरेव गतार्थतया कार्यकारण-
भावेऽर्थान्तरन्यासं नाद्रियन्ते । तदयुक्तम् । तथा खत्र हेतुत्रिधा भ-
वति—ज्ञापको निष्पादकः समर्थकश्चेति । तत्र ज्ञापकोऽनुमानस्य
विषयः, निष्पादकः काव्यलिङ्गस्य, समर्थकोऽर्थान्तरन्यासस्य, इति
पृथगेव कार्यकारणभावेऽर्थान्तरन्यासः काव्यलिङ्गात् । तथाहि—'य-
त्त्वन्नेत्र—' इत्यादौ चतुर्थपादवाक्यम् । अन्यथा साकाहृतयासम-
ञ्जसमेव स्यात् इति पादत्रयगतवाक्यं निष्पादकत्वेनापेक्षते । 'सहसा
विदधीत—' इत्यादौ तु—

विनोदमात्रं साहृद्यमात्रेण विनोदः । मात्रपदेन सङ्गव्यवच्छेदः । दैवेन दुर्दैवेन ॥
चतुर्थपादे चतुर्थपादप्रतिपाद्ये साहृद्यमात्रविनोदाभावे । पादत्रयवाक्यानि
पादत्रयरूपवाक्यत्रयार्थाः ॥ त्वद्वाजीति । अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धं तादृशं
पङ्कित्वं सभाव्यमानभूरिभारभयकरणकहरगङ्गात्यागे हेतुः । वास्तवहेतुदाहरणं
तु—'वदनाम्बुरुहालोकनिन्दितेन्दुप्रभाभराम् । त्वामवेक्ष्य मनोजस्य वो युवा न
वशंवदः ॥' अत्र पूर्वार्धैकपदार्थस्वार्थः परार्धार्थे हेतुः ॥ पश्यन्त्यसंख्य-
पथगामिति । अत्र पूर्वार्धे किवान्वयसमाप्तौ वाक्यत्वमनापन्नमनेकपदपठितं
तदर्थस्य हेतुता । अत्रापि कविप्रौढोक्तिसिद्धो हेतुः । सभाव्यमानमात्मगोपनं
कार्यम् । वास्तवहेतुदाहरणं तु—'अपाज्ञान्तनटक्षेत्रं वीक्ष्यमाणा मनागपि ।
अनङ्गसत्पिवाः खन्ता हरन्ति जगतां मनः ॥' अर्थकारणभावेऽर्थान्तरन्या-
समनशीलुर्वतः काव्यप्रकाशप्रारदेमंतं दूषयति—इह केचिदिति । पदार्थगतेन
काव्यलिङ्गार्थान्तरन्यासासम्भवादाह—वाक्यार्थगतेनेति । अन्यथा हेत्वमुष्ये
साकाहृतया कारणत्रिणापया । असमञ्जसं गृह्यप्रतिपत्तिजननाशमम् ।
पादत्रयगतवाक्यं पादत्रयस्वरूपवाक्यम् । निष्पादकत्वेन निष्पादकत्वप्रति-

‘परापकारनिरतैर्दुर्जनैः सह संगतिः ।

वदामि भवतस्तत्त्वं न विधेया कदाचन ॥’

इत्यादिवदुपदेशमात्रेणापि निराकाङ्क्षतया स्वतोऽपि गतार्थं सहसा विधानाभावं संपद्वरणं सोपपत्तिकमेव करोतीति पृथगेव कार्यकारणभावेऽर्थान्तरन्यासः काव्यलिङ्गात् ।

‘न घचे शिरसा गङ्गां भूरिभारभिया हरः ।

त्वद्वाजिराजिनिर्घूतधूलिभिः पङ्किला हि सा ॥’

इत्यत्र हिशब्दोपादानेन पङ्किलत्वादितिवद्धेतुत्वस्य स्फुटतया नाय-मलंकारः । वैचित्र्यस्यैवालंकारत्वात् ।

अनुमानं तु विच्छिन्त्या ज्ञानं साध्यस्य साधनात् ।

यथा—

‘जानीमहेऽस्या हृदि सारसाक्षया विराजतेऽन्तः प्रियवक्रचन्द्रः ।

उत्क्रान्तिजालैः प्रसृतैस्तदङ्गेष्वापाण्डुता कुब्जलताक्षिपत्रे ॥’

अत्र रूपकवशाद्विच्छित्तिः ।

पादकत्वेन ॥ स्वतोऽपि हेतुर्किं विनापि । गतार्थं निःसंशयप्रतिपादितस्वार्थम् । तथा च हेत्वाकाङ्क्षया यद्वाक्यं यद्वाक्यमपेक्षते तदर्थस्य तदर्थो निष्पादकः, स एव वाव्यलिङ्गस्य विषयः । यत्र हेतूपदेशादिना हेतुनिरपेक्षं वाक्यं तत्र हेतुवान्य-स्यार्थः समर्थक एव, स चार्थान्तरन्यासस्य विषयः । एवंविधं भेदमनवीकृत्य समर्थकहेतोरपि काव्यलिङ्गविषयत्वस्वीकारेऽर्थान्तरन्यासमानोच्छेदप्रसङ्ग इति भावः ॥ अनुमानालंकारमाह—अनुमानं त्विति । विच्छिन्त्या अलंकारादि-कृतवैचित्र्येण । परिपुष्टवैचित्र्यमिति शेषः । साध्यस्य व्यापकस्य । साधनाद् साधन-गोचरव्याप्यत्वज्ञानात् । अनुमितिं प्रति साधनस्य हेतुत्वाङ्गीकारेऽस्तीतानागतलिङ्ग-कृतुमितिर्न स्यात् ॥ जानीमहे इति । विरहवर्णनमिदम् । जानीमहे अनुमिनुमः । विरहजन्यपाण्डुत्वाक्षिकुब्जलतयोश्च प्रियवक्रचन्द्रकिरणजन्यत्वमुपेक्ष्य हेतुः कियते । अत्र रूपकोत्प्रेक्षाभ्यां परिपुष्टवैचित्र्यमनुमानमलंकारः । कविप्रौढोक्तिजन्यविच्छि-

1. अनुमानमिति । तच्चानुमान स्वार्थपरार्थभेदेन द्वेषा । यत्र मयायमवगतोऽर्थ-इति स्वपरामर्शस्य निश्चयः स्थाप्यस्वार्थम् । यत्र परेणानवगतस्य वस्तुनः प्रतिपादानात्प-रप्रत्यायकत्व तत्परार्थम् । द्विविधमप्येकोऽलंकार इति विमर्शिन्यां व्यक्तम् ॥

यथा वा—

‘यत्र पतत्यबलानां दृष्टिर्नशिताः पतन्ति तत्र शराः ।
तच्चापरोपितशरो घावत्यासां पुरः सरो मन्ये ॥’

अत्र कविप्रौढोक्तिवशाद्विच्छित्तिः । उल्लेखायामनिश्चिततया प्र-
तीतिः, इह तु निश्चिततयेत्युभयोर्भेदः ।

अभेदेनाभिधा हेतुर्हेतोर्हेतुमता सह ॥ ६३ ॥

यथा मम—‘तारुण्यस्य विलासः—’ इत्यत्र (१३० पृ.) वशी-
करणहेतुर्नायिका वशीकरणत्वेनोक्ता । विलासहासयोस्त्वध्यवसायमूलो-
ऽयमलंकारः ।

अनुकूलं प्रातिकूल्यमनुकूलानुबन्धि चेत् ।

यथा—

‘कुपितासि यदा तन्वि ! निषाय करजक्षतम् ।

वधान भुजपाशाभ्यां कण्ठमस्य दृढं तदा ॥’

अस्य च विच्छित्तिविशेषस्य सर्वालंकारविलक्षणत्वेन स्फुरणात्प्र-
थगलंकारत्वमेव न्याय्यम् ।

तिपरिपुष्टवैविध्यमनुमानमुदाहरति—यथावेति । ततस्मात् । आसामबलानाम् ।
मन्ये अनुमिनोमि । अत्र ‘अबलादृष्टिपातसहचरितशरपातोऽबलापुरोवर्तिचापरोपि-
तशरजन्योऽबलादृष्टिपातसहचरितशरपातत्वात्’ इत्यनुमानम् । तत्रैतत्स्य बाधा-
त्सरस्य सिद्धिः । बलुतस्त्वलंकारविसहकारं विनापि यत्र वैविध्यमनुभूयते तत्रा-
प्ययमलंकारः । यथा—‘विकसन्ति कदम्बानि स्फुटन्ति कुटजोद्गमाः ।’ अत्र
वर्षाकालानुमानम् ॥ (अभिधा) हेत्वलंकारमाह—अभेदेनेति । हेतोर्हेतुमता कार्येण
सहाभेदेनाभेदारोपेण अभिधा हेतुरित्यर्थः ॥ तारुण्यस्येति । अत्र प्रकरणावाधि-
काया लाभः । हासः प्रकाशः । नन्वत्र लक्षणया वशीकरणकारणप्रतीतिरेव न त्वमे-
दप्रतीतिरित्यत आह—विलासहासयोस्त्विति । अध्यवसाय आहार्यभेदप्र-
तीतिः । तथा च नायिकाया विलासहासयोः कायकारणभावसंवाग्धाभावेन कारण-
लक्षणाया असंभवादाहार्यभेदप्रतीतिरवश्यमत्रोकरणीया । तस्माद्वचर्यात्पुङ्गवेऽप्या-
हार्यप्रतीतिरेव, न तु लक्षणीकी प्रतीतिरिति भावः ॥ अनुकूलालंकारमाह—अनु-
कूलमिति । अनुकूलानुबन्धि आनुकूल्यकारम् ॥ कुपितेति । नायिकां प्रति सख्या
वचनमिदम् । अत्र करजक्षतभुजबन्धयोः प्रातिकूल्यं नायकानुकूल्यपरम् ॥ आक्षे-

वस्तुनो वक्तुमिष्टस्य विशेषप्रतिपत्तये ॥ ६४ ॥

निषेधाभास आक्षेपो वक्ष्यमाणोक्तगो द्विधा ।

तत्र वक्ष्यमाणविषये क्वचित्सर्वस्यापि सामान्यतः सूचितस्य निषेधः क्वचिदंशोक्तावंशान्तरे निषेध इति द्वौ भेदौ । उक्तविषये च क्वचिद्वस्तु स्वरूपस्य निषेधः, क्वचिद्वस्तुकथनस्येति द्वौ । इत्याक्षेपस्य चत्वारो भेदाः । क्रमेण यथा—

‘स्मरशरशतविधुराया भणामि सख्याः कृते किमपि ।

क्षणमिह विश्रम्य सखे ! निर्दयहृदयस्य किं वदाम्यथवा ॥’

अत्र सख्या विरहस्य सामान्यतः सूचितस्य वक्ष्यमाणविषये निषेधः ।

‘तव विरहे हरिणाक्षी निरीक्ष्य नवमालिका दलिताम् ।

हन्त नितान्तमिदानीमाः किं हतजल्पितैरथवा ॥’

अत्र मरिष्यतीत्यंशो नोक्तः ।

‘बालअ ! णाह दूती तुअ प्पिओसि च्चि ण मह वावारो ।

सा मरइ तुज्झ अअसो एअं धम्मवन्वरं भणिमो ॥’

अत्र दूतीत्वस्य वस्तुनो निषेधः ।

पालकारमाह—वस्तुन इति । विशेषप्रतिपत्तये विवक्षितवस्तुनो वक्तुर्ना वैलक्ष-
ण्यसूचनाय । विवक्षितस्य वक्ष्यमाणोक्तरूपद्विविधेनाक्षेपस्यापि द्वैविध्यमाह—वक्ष्य-
माणोक्तग इति । वक्ष्यमाणविषय उक्तविषयश्चेत्यर्थः ॥ सर्वस्यापि समुदि-
तस्यापि । वक्ष्यमाणविषये विवक्षितकथनाभावस्यैव वैचित्र्यव्यञ्जकत्वमिति । तत्र
प्रकारान्तरासम्भवाद् द्वितीयप्रकारस्यैव वस्तुतत्कथननिषेधत्वेन द्वैविध्यमाह—
उक्तविषये चेति ॥ स्मरशरशतेति । कृते निमित्तम् ॥ विरहस्य कान्ति-
विच्छेदस्य । सामान्यतो विरहत्वेन सूचितस्य स्मरशरशतेत्यनेन निर्दयहृदयेत्यनेन
च व्यञ्जितस्य विषये मरणयोग्यत्वेनातिमहति निषेध इति विवक्षितस्य वचन-
निषेधेनैव निषेध इति भावः । इदानीं त्वयि गतेऽपि सावर्यं मरिष्यतीति त्वयि
नञ्जिवेदनमनर्थकमिति विवक्षितवस्तुनो विरहस्य मरणाव्यभिचारितरूपवैलक्षण्य
विशेषकथननिषेधेनैव व्यञ्ज्यते । विरहविशेषस्य प्रकरणादिना वाच्यवत्स्फुटप्रतीय-
मानतया तत्कथननिषेधस्य क्वचित्करत्वेनाभासत्वम् ॥ तवेति । दलिता विक-
सिताम् । अथ जलनस्य तिन्दया सूचितस्य मरिष्यतीत्यंशस्य सुहृदनिष्टत्वेनाशक्य-
वक्तव्यत्वं वस्तुवैलक्षण्यं प्रतीयते ॥ बालअ इति । ‘बालक नाहं दूती तस्या
प्रियोऽसीति न मम व्यापारः । सा म्रियते तवायज्ञ एव धर्माक्षरं भणाम् ॥’
इति संस्कृतम् । दूतीत्वेन कथिनात्मनः सख्या वचनमिदम् । धर्माक्षरं यथाध-

‘विरहै तव तन्वङ्गी कथं क्षपयतु क्षपाम् ।

दारुणव्यवसायस्य पुरस्ते भणितेन किम् ॥’

अत्र कथनस्योक्तस्यैव निषेधः । प्रथमोदाहरणे सख्या अवश्य-
भाविमरणमिति विशेषः प्रतीयते । द्वितीयेऽशक्यवक्तव्यत्वादि ।
तृतीये दूतीत्वे यथार्थवादित्वम् । चतुर्थे दुःखस्यातिशयः । न चायं
विहितनिषेधः । अत्र निषेधस्याभासत्वात् ।

अनिष्टस्य तथार्थस्य विध्याभासः परो मतः ॥ ६५ ॥

तथेति पूर्ववद्विशेषप्रतिपत्तये । यथा—

‘गच्छ गच्छसि ! चेत्कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः ।

-ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान् ॥’

अत्रानिष्टत्वाद्गमनस्य विधिः प्रैस्खलद्रूपो निषेधे पर्यवस्यति ।

विशेषश्च गमनस्यात्यन्तपरिहार्यत्वरूपः प्रतीयते ।

वचनम् । अत्र खल्विन् सतोऽपि दूतीत्वस्य निषेधेन दूत्यन्तरवन्नाहं सिद्ध्या
पदांगीति खल्वैलक्षण्यं व्यज्यते । निषेधस्यारोप्यमाणत्वादाभासत्वं ॥ विरह
इति । वर्षारम्भे प्रवसन्तं नायकं प्रति सख्या वचनमिदम् । दारुणव्यवसायस्य
दुःखच्छेदतत्समीपप्रापणनिश्चयस्य । अत्र पूर्वार्धे तत्समीपं त्वं याहीति वक्तुमिष्टं
वस्तु तस्य व्यञ्जकनिषेधेनैवार्थतो निषेधः सिद्ध्यतीति न लक्षणगमनानुपपत्तिरित्य-
भिप्रायेणाह—कथनस्योक्तस्यैवेति । पूर्वार्धसंबन्धः । अचक्ष्यंभाविमरणं
मरणव्यभिचारित्वं विरहविशेषस्य वस्तुनो वैलक्षण्यम् । अशक्येति । अवक्तव्यं
वचनं यस्य तत्त्वम् । आदिना अतिप्रसिद्धत्वपरिग्रहः । दूतीत्वे यथार्थवादित्वं
दूतीत्वे सत्यपि यथार्थवादित्वम् । दुःखास्य दूतीदुःखस्य । न चाक्षेपालंकार-
पटकनिषेधो वास्तवनिषेध एव, न तु निषेधाभास इति वाच्यम् । आक्षेपालंकारे
निषेधाभासस्यैव वैचित्र्याधायकत्वाद् इत्यभिप्रायेणाह—तचेति । अयमाक्षे-
पालंकारपटकनिषेधः ॥ प्रकारान्तरेणाक्षेपालंकारमाह—अनिष्टस्येति । परो
निष्ठरूपोऽन्य आक्षेप इत्यनुपपद्यते ॥ प्रैस्खलद्रूपोऽत्यन्तमर्थमप्यन् ॥

१. ‘प्रथमरूपः’ क. २. ‘दुरन्तपेक्षः । वर्षाद्यु शिवविधेददेदुःखाद् स्पष्टपत्तयः निरा । क.
पदोक्तस्येति । उच्यते च धीकान्तविरहकाव्यापनकारनिष्कामात्पयवस्तुनः कथनस्य निषेध इत्यर्थः ।
अथ तदर्थविज्ञानं ननु दुःखप्रतिपत्तयः ननुपतीति तन्निषेधेन च कथनमिति उच्यते तदर्थेऽप्यस्य वैलक्षण्यं
शुभितम् ।’ इति पुस्तकान्तरे पाठः. ३. ‘दुःखस्य दूतीदुःखस्य’ इति पुस्तकान्तरे नस्ति.

विभावना विना हेतुं कार्योत्पत्तिर्यदुच्यते ।

उक्तानुक्तनिमित्तत्वाद्धिधा सा परिकीर्तिता ॥ ६६ ॥

विना कारणमुपनिबध्यमानोऽपि कार्योदयः किञ्चिदन्यत्कारणमपेक्ष्यैव भवितुं युक्तः । तच्च कारणान्तरं क्वचिदुक्तं क्वचिदनुक्तमिति द्विधा । यथा—

‘अनायासकृशं मध्यमशङ्कतरले दृशौ ।

अभूषणमनोहारि वपुर्वयसि सुभ्रुवः ॥’

अत्र वयोरूपनिमित्तमुक्तम् । अत्रैव ‘वपुर्भाति मृगीदृश’ इति पाठेऽनुक्तम् ।

सति हेतौ फलाभावो विशेषोक्तिस्तथा द्विधा ।

विभावनालक्षारमाह—विभावनेति । हेतु प्रसिद्धकारणम् ॥ किञ्चिदप्रसिद्धम् ॥ घृण्यसि यौवने । ‘वय पक्षिणि बाल्यादौ वयो यौवनमात्रके’ इति कोप ॥ विशेषोक्तयलक्षारमाह—सतीति । फलाभाव फलाभावकथनम् । अत्र निमित्त फलाभावप्रयोजकमुत्कण्ठया कारण नायकाद्यभावस्ताद्विरुद्धो नायकादि कार्यमुत्क

1. विभावनेति । विभाव्यते विभाव्यते हेतुरस्यामिति विभावना । बाहुलकादधिकरणे युच् । विशिष्टा कारणनिरपेक्षा भावना कार्योत्पत्तिर्यत्रैते वा । अत्र विशेष कुवलयानन्दे—‘हेतूनामसमग्रत्वे कार्योत्पत्तिश्च सा मता । अक्षैरतीक्ष्णकठिनैर्जगज्जयति मन्मथ ॥’ ‘कार्योत्पत्तिस्तृतीया स्यात्सत्यतिप्रतिबन्धके । नरेन्द्रानेव ते राजन्दश्लसिभुज्जम ॥’ ‘अकारणाकार्यजनम चतुर्धा स्याद्विभावना । शङ्खादीणानिनादोऽयमुदेति महदद्भुतम् ॥’ ‘विरुद्धात्कार्यसपत्तिर्दृष्टा वाचिद्विभावना । शीतांशुकिरणास्त्वन्वि ! इन्त संतापयन्ति ताम् ॥’ ‘कायात्कारणजन्मापि दृष्टा काचिद्विभावना । यश पयोराशिरभूत्कारकल्पतरोस्तव ॥’ इति । तत्र विश्वेश्वरपण्डिता—यत् ‘अकारणात्’ इत्यादि, तच्चिन्त्यम् । कारण विना कार्योत्पत्तिरिति भेद एव तदन्तर्भावत् । अधिक तु रसगङ्गाधरादौ द्रष्टव्यम् । वेदेऽपि विभावना दृश्यते—

अपाणिपादो जबनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षु स शृणोत्यकर्णः ।

स वेत्ति वेद्य नहि तस्यास्ति वेत्ता तमादुरम्य पुरष महातमम् ॥”

(श्वेताश्वतरोप० ३।१९)

2 विशेषोक्तिरिति । इतोमे कुवलयानन्देऽसभव—‘असभवोऽर्थनिष्पत्तेरसभाव्यववर्धनम् । को वेद गोपशिशुक शैलमुत्पाटयेदिति ॥’ अत्रोत्पादनक्रियाया नोपशिशुकेन कर्त्रा शैलेन कर्मणा च द्रव्येण सह विरोधः । मनुष्यविशेषस्य गोपशिशुकस्य शैलेऽत्पाटनासंभवात् । स च भगवतः वृष्णस्य प्रभावातिशयेन परिद्वियत इति विरोधाभासस्यतो नालकारान्तरकल्पनेति प्रकाशानुयायिनः ॥

तथेत्युक्तानुक्तनिमित्तत्वात् । तत्रोक्तनिमित्ता यथा—

‘धनिनोऽपि निरुन्मादा युवानोऽपि न चञ्चलाः ।

प्रभवोऽप्यप्रमत्तास्ते महामहिमशालिनः ॥’

अत्र महामहिमशालित्वं निमित्तमुक्तम् । अत्रैव चतुर्थपादे ‘कियन्तः सन्ति भूतले’ इति पाठे त्वनुक्तम् । अचिन्त्यनिमित्तत्वं चानुक्तनिमित्तस्यैव भेद इति पृथङ् नोक्तम् । यथा—

‘स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः ।

हरतापि तनुं यस्य शंभुना न हतं बलम् ॥’

अत्र तनुहरणेनापि बलाहरणे निमित्तमचिन्त्यम् । इह च कार्याभावः कार्यविरुद्धसद्भावमुखेनापि निबद्धते । विभावनायामपि कारणाभावः कारणविरुद्धसद्भावमुखेन । एवं च ‘यः कौमारहरः—’ इत्यादेरुत्कण्ठाकारणविरुद्धस्य निबन्धनाद्विभावना । ‘यः कौमार—’ इत्यादेः कारणस्य च कार्यविरुद्धाया उत्कण्ठाया निबन्धनाद्विशेषोक्तिः । एवं चात्र विभावनाविशेषोक्तयोः संकरः । शुद्धोदाहरणं तु मृग्यम् ।

जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्गुणो गुणादिभिस्त्रिभिः ॥ ६७ ॥

क्रिया क्रियाद्रव्याभ्यां यद्द्रव्यं द्रव्येण वा मिथः ।

विरुद्धमेव भासेत विरोधीऽसौ दशाकृतिः ॥ ६८ ॥

ष्यभावः । कार्यकारणविरुद्धसद्भावमुखेन कार्याभावकारणाभावोक्तौ । विशेषोक्तिविभावनयोः शुद्धोदाहरणे क्रमेण यथा—‘धनिनोऽपि स्थिरस्वान्ता यौवने धर्मतत्पराः । अनात्मश्लाघिनः शूरा भूपाला रघुवंशजाः ॥’ अत्र स्थिरस्वान्तत्वमुन्नादविरुद्धं धर्मापार्जनकारणं बार्धक्यं तद्विरुद्धं यौवनम् ॥ विरोधात्तंभारनाह—जातिरिति । जात्याद्यैरित्याद्यपदेन गुणक्रियाद्रव्याणां ग्रहणम् । गुणक्रियाद्रव्याणां जात्या सह विरोधस्तु गुणादिभिः सह जातिविरोध एवेति पृथङ् नोक्तः । विरुद्धमेवेति । क्वचिदारोपेण क्वचित्क्वविप्रौढोक्त्या क्वचित्कालभेदेन क्वचिदीश्वरादिमहिमातिशयेन समावेशं लभमानैर्जात्यादिभिः सह जात्यादेर्यदापाततो विरोधभानं स विरोधः—

१. विरोध इति । अयमेव विरोधाभास इत्युच्यते । अत्र ईष्यज्ञासत् इत्याभासः, विरोधस्यासाभासश्चेति । असुतरस्यपि जात्यादिभेदानामप्यस्वाच्छुद्धत्वश्लेषमूलत्वाभ्यां द्विविध इति उदाहरणः । तत्र श्लेषमूलो यथा विन्धवारवीर्जने—‘पुण्यवत्यपि पवित्रा’ इति ॥

क्रमेण यथा—

‘तव विरहे मलयमरुद्दवानलः शशिरुचोऽपि सोष्माणः ।

हृदयमलिरुतमपि भिन्ते नलिनीदलमपि निदाघरविरस्याः ॥’

‘संततमुसलासङ्गाद्बहुतरगृहकर्मघटनया नृपते ! ।

द्विजपत्नीनां कठिनाः सति भवति कराः सरोजसुकुमाराः ॥’

‘अजस्यं गृह्णतो जन्म निरीहस्य हतद्विषः ।

स्वपतो जागरूकस्य याथार्थ्यं वेद कस्तव ॥’

‘वल्लभोत्सङ्गसङ्गेन विना हरिणचक्षुषः ।

राकाविभावरीजानिर्विषज्वालाकुलोऽभवत् ॥’

(नयनयुगासेचनकं मानसवृत्त्यापि दुष्प्रापम् ।

रूपमिदं मदिराक्षया मदयति हृदयं दुनोति च मे ॥)

‘त्वद्वाजि’ इत्यादि, (५८४ पृ०) ‘वल्लभोत्सङ्ग’—इत्यादिश्लोके चतुर्थपादे ‘मध्यंदिनदिनाधिपः’ इति पाठे द्रव्ययोर्विरोधः । अत्र ‘तव विरह—’ इत्यादौ पवननादीनां बहुव्यक्तिवाचकत्वाज्जातिशब्दानां दवानलोष्मह-

कार इति भावः ॥ चतुर्भिः पादैर्जात्यादीनां चतुर्णां विरोधमाह—तवेति । गुणेन सह गुणविरोधमाह—संततेति । सुसलं धान्यकण्डनोपकरणम् । भवति त्वयि । भवता द्विजेभ्यस्तथा वित्तानि दत्तानि यथा तेषां दासीभिरेव धर्मकरणात्-त्पत्नीनां कराः सुकुमारा जाता इत्यर्थः ॥ अत्र कठिन्यकोमलत्वयोर्गुणयोरुपाततो विरोधभानम् । समाधानं तु कालमेदेन ॥ गुणस्य क्रियया विरोधमाह—अजस्येति । स्वप्नस्य सिद्ध्या मनःसंयोगरूपतया गुणत्वम् ॥ गुणस्य द्रव्येण सह विरोधमाह—वल्लभेति । राकाविभावरीजानिः पूर्णचन्द्रः । अत्र पूर्णचन्द्रेण द्रव्येण सह दाहजनकत्वस्य गुणस्य तादात्म्येनापाततो विरोधभानम् । विरहहेतुकत्वात्तु समाधानम् ॥ क्रियायाः क्रियाया सह विरोधमाह—नयनेति । व्याख्यातमिदं प्राक् (२०४ पृ.) प्रहपेजननक्रियया सह चेदजननक्रियाया अपाततो विरोधभानम् । विरहहेतुकत्वात्तु समाधानम् ॥ क्रियाया द्रव्येण सह विरोधमाह—त्वद्वाजीति । अत्र हरेण द्रव्येण सह गन्नाधारणाभावक्रियायास्तादात्म्येनापाततो विरोधभानम् ॥ द्रव्यस्य द्रव्येण सह विरोधमाह—वल्लभेति । अत्र चन्द्रसूर्ययोर्द्रव्ययोस्तादात्म्येन विरोधभानम् । जातिशब्दानामिति । प्रतिपाद्यतया जातीनां पवनत्वादीनामिति

१. उदितपुच्छे तु ‘त्वद्वाजि’ इति पाठः । अत्र चन्द्रसूर्ययोर्द्रव्ययोस्तादात्म्येनापाततो विरोधभानम् । अत्र उच्चार्थमेव पटनी-
यम्—वद्वाजी गन्नाधारणे धरे न तिभारत्वे मूर्च्छति । पवनमे ‘हरेरिति गन्नाधारोऽनेत्यर्थः ।’ इति पाठः ।

दयभेदनसूर्यैर्जातिगुणक्रियाद्रव्यरूपैरन्योन्यं विरोधो मुखत आभासते ।
 विरहहेतुकत्वात्समाधानम् । अत्र - 'अजस्य-' इत्यादावजत्वादिगुणस्य
 जन्मग्रहणादिक्रियया विरोधः । भगवतः प्रभावस्यातिशयित्वात्तु समा-
 धानम् । 'त्वद्वाजि-' इत्यादौ 'हरोऽपि शिरसा गङ्गां न धत्ते' इति
 विरोधः । 'त्वद्वाजि-' इत्यादिकविप्रौढोक्त्या तु समाधानम् । स्पष्ट-
 मन्यत् । विभावनायां कारणाभावेनोपनिबध्यमानत्वात्कार्यमेव बाध्य-
 त्वेन प्रतीयते । विशेषोक्तौ च कार्याभावेन कारणमेव । इह त्वन्योन्यं
 द्वयोरपि बाध्यत्वमिति भेदः ।

कार्यकारणयोर्भिन्नदेशतायामसंगतिः ।

यथा—

'सा बाला वयमप्रगल्भमनसः सा स्त्री वयं कातराः

सा पीनोन्नतिमत्पयोधर्युगं धत्ते सखेदा वयम् ।

शेषः । यद्वा पवनादीनामिति धर्मपरो निर्देशः । पवनत्वादीनामिति तदर्थः । जातिः
 शब्दो येषाम् । दवानल्लेति । दवानल इत्यर्थः । मुखतः प्रथमतः । विरह-
 हेतुकत्वादिति । मलयमण्डूदेर्विरहिणां सतापजनकत्वेन दवानलत्वाद्या-
 रोपात्प्रभावेश इति भावः । नन्वजत्वं जन्माभाव एव कथमस्य गुणत्वमिति चेत्,
 जातिक्रियाभिधानां विशेषणानामपि गुणत्वस्वीकारात् । विशेषोक्तौ चेति ।
 कार्याभावेनोपनिबध्यमानत्वात्कारणमेव बाध्यत्वेन प्रतीयत इत्यन्वयः । इह
 त्विति । विरोधालंकारे त्वित्यर्थः । ननु 'मलयमण्डूवानल-' इत्यादौ रूपकमेवेति
 चेत् । न । तद्दानवस्थाननियमरूपविरोधस्य पुर स्फूर्तिकृतया वैचित्र्यापायकत्वात् ॥
 असंगत्वलंकारमाह—कार्यकारणयोरिति । भिन्नदेशतायां वैयधिकरण्ये ॥
 सा बालेति । सखायं प्रति नायिकाप्रपञ्च दुःखभाज उक्तिरियम् । अग्रगत्भ-
 मनसः कार्याकार्यावधारणाक्षमचेतसः । तस्या बालत्वेन मधुपभोगरूपस्यार्था-
 वधारणाक्षमत्वं युक्तम् । मम तु तदप्राप्त्युपायरूपकार्यावधारणाक्षमत्वमित्याशयत्वम् ।
 कातराः सभमचेतसः । स्त्रीणां स्वाभाविकं भयम्, मम तु स्वरभयमिति भावः ।
 स्त्री वयम् । अत्र बालत्वादीनां करणानां नायिकारूढित्वमग्रगल्भमनस्त्यादीनां
 कार्याणां नायिकारूढित्वमिति वैयधिकरण्यम् । केचिन्नु—'अर्थसंरणभूतयोर्धर्म-
 नोरलन्तं भिन्नदेशताया गुणपदुत्पत्तत्वेन क्वातिरसंगतिः ।' एकधर्मिष्वरच्छेदक-
 नेदेन भिन्नदेशतावार्णायालन्तमिति । तेन 'दधो भुजङ्गेन गदेऽक्षिघूर्णना-' इत्यत्र
 नास्तिन्यासिः । दंशनघूर्णनयोरेकस्मिञ्चारीरे संगतिरप्यस्यात् । अत्रनेदेन तदुभय-

साक्रान्ता जघनस्थलेन गुरुणा गन्तुं न शक्ता वयं

दोषैरन्यजनाश्रयैरपटवो जाताः स इत्यद्भुतम् ॥'

अस्याश्वापवादकत्वादेकदेशस्थयोर्विरोधे विरोधालंकारः ।

गुणौ क्रिये वा चेत्स्यातां विरुद्धे हेतुकार्ययोः ॥ ६९ ॥

यद्धारब्धस्य वैफल्यमनर्थस्य च संभवः ।

विरूपयोः संघटना या च तद्विपमं मतम् ॥ ७० ॥

क्रमेण यथा—

‘सद्यः करस्पर्शमवाप्य चित्रं रणे रणे यस्य कृपाणलेखा ।

तमालनीला शरदिन्दुपाण्डु यशस्त्रिलोकाभरणं प्रसूते ॥’

अत्र कारणरूपासिलतायाः ‘कारणगुणा हि कार्यगुणमारमन्ते’
इति स्थितेर्विरुद्धा शुक्लवशस उत्पत्तिः ।

ख्यातिवारणाय युगपदिति । तेन ‘क्रिया शरीरेऽत्र परत्र भोग’ इत्यत्र नातिव्याप्तिः’
इत्याहुः । तत्र । ‘दन्तक्षतं कपोले वध्वा पेदना सपत्नीनाम्’ इत्यत्र खोफोदाहरणे
बोधकाभावेन कार्यकारणयोर्युगपदुत्पन्नत्वख्यातिविरहात् । ‘सा स्त्री वयं कातरा’
इत्यत्र स्त्रीत्वस्य कारणस्योत्पन्नत्वाभावादेव कार्योत्पत्तिर्युगपदुत्पन्नत्वख्यातिविरहात्
न च स्त्रीत्वस्योत्पन्नत्वमारोप्यमिति वाच्यम् । तस्य वैचिन्त्यानावहत्वेन तदस्त्री-
कारस्यान्याप्यत्वात् । ‘दष्टो भुजगेन—’ इत्यादौ युगपदुत्पन्नत्वख्यातिविरहादेवाति-
प्रसङ्गभङ्गेन तद्वारणार्थमुपात्तस्यान्तपदस्थानर्थकत्वाच्च । अस्मन्मते तु कार्य-
कारणयोर्वैयधिकरणस्यैव यत्र विच्छित्तिविशेषजनकत्वं तत्रैव तस्यालंकारत्वस्वीकारः ।
‘दष्टो भुजगेन—’ इत्यादौ कार्यकारणयोरवच्छेदकभेदसत्त्वेऽप्यधिरणस्यैकत्वेन वैय-
धिकरणभावात् । ‘क्रिया शरीरे—’ इत्यादौ वैयधिकरणस्य सत्त्वेऽपि तस्य विच्छित्ति-
विशेषानाधायकत्वादेव नातिप्रसङ्गः । ननु कार्यकारणयोः सद्दानवस्थानलक्षणो वि-
रोधोऽप्राप्तिस्तस्यैवात्रालंकारत्वमास्तां किमधिककल्पनयेत्यत आह—अस्याश्चेति ।
कार्यकारणवैयधिकरणरूपाया असंगतैर्विलक्षणवैचिन्त्याधायकत्वेन विशेषत्वात् ।
समानाधिकरणयोर्विरोधे विरोधालंकारस्य विषय इत्यर्थः ॥ विपमालंकारमाह—
गुणाविति । कार्यकारणयोर्गुणौ विरुद्धौ क्रिये वा विरुद्धे चेत्स्यातां तद्विपममित्य-
भेदान्वयः । वैफल्यमभिमतफल्यनवाप्तिः । अनर्थस्य अनिष्टफलस्य । विरूपयोरेकत्र
पलुन्यत्वन्तमसम्पत्तो सघटनं मेहनम् ॥ कार्यकारणयोर्गुणविरोधमाह—सद्य
इति ॥ कारणगुणा इति । यद्यप्यवयवविरूपसर्वगुणक्रिययोरेकावयवरूपकारण-
गुणक्रियान्यत्वानियमस्यैवापि तत्र तथा दर्शनादन्यत्रापि तत्पार्त्वं कविसृष्टौ क-

‘आनन्दममन्दमिमं कुवलयदललोचने ! ददासि त्वम् ।
विरहस्त्वयैव जनितस्तापयतितरां शरीरं मे ॥’

अत्रानन्दजनकस्त्रीरूपकारणात्तापजनकविरहोत्पत्तिः ।

‘अयं रत्नाकरोऽम्भोधिरित्यसेवि धनाशया ।

धनं दूरेऽस्तु वदनमपूरि क्षारवारिमिः ॥’

अत्र केवलं काङ्क्षितधनलाभो नाभूत्, प्रत्युत क्षारवारिभिर्वदनपूरणम् ।

‘क वनं तरुवल्कभूषणं नृपलक्ष्मीः क महेन्द्रवन्दिता ।

नियतं प्रतिकूलवर्तिनो वत धातुश्चरितं सुदुःसहम् ॥’

अत्र वनराज्यश्रियोर्विरूपयोः संघटना । इदं मम ।

यथा वा—

‘विपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा

भुवनानि यस्य पपिरे युगक्षये ।

मदविभ्रमासकलया पपे पुनः

स पुरस्त्रियैकतमयैकया दृशा ॥’

व्ययत इति नानुपपत्तिरिति भावः ॥ कार्यकारणयोः क्रियाविरोधमाह—आन-
न्दमिति । नायिका प्रति नायकस्योक्तिरियम् । अत्र कारणस्य नायिकायाः क्रिया
आनन्ददान नायिकाकार्यस्य विरहस्य क्रिया शरीरतापन तद्विरुद्धम् । अद्यप्यान-
न्दतापौ गुणौ तथाप्यत्र द्वयोर्धात्वर्थघटकत्वेन क्रियात्वेनैव व्यवहारः ॥ तृतीयं
प्रकारमाह—अयमिति । अत्र समुद्रसेवया धनप्राप्तिरूपफलस्यानवाप्तिः । क्षार-
वारिनिर्वदनपूरणस्यानिष्टस्य प्राप्तिः । सेव्यस्यानभीष्टस्य पादकत्वात्तत्राय स्वस्य दुः-
दृष्टादिशय ना व्यग्रयति ॥ चतुर्थं प्रकारमाह—क वनमिति । अत्रैकस्मिन्वस्तुनि
श्रीरामेऽत्यन्तमसंभवतोर्वनवासराज्यश्रीलाभयोर्मेलनम् । वस्तुतस्तदानीं रामस्य राजन-
श्रीराम, एव नृपतीति क्व क्विच्छयोः मृगयन्म्, किन्तु दृश्यरूपप्रदर्शनम्, मृगस्य, राज्य-
रूपमरूपफलानवाप्तिः प्रयुतानिष्टस्य रामवनवासस्य संभव इति तृतीयप्रकार एवैदं
पर्ययस्यति । एव च ‘शिरीषादपि मृद्वङ्गी वयमायतलोचना । अयं क्व च पुङ्गवा-
मिर्कृच्छो मदनावल ॥’ इत्युदाहरणस्य वेदितव्यम् । अत्राहमार्दवमदानन्द-
सहनयोरेकत्र नायिकायां मेलनम् ॥ विपुलेनेत्यायुक्तवेत्यादावपि विषमत्व यथायोग-
मनुपगन्तव्यमिति काव्यप्रकाशोक्तं चतुर्थप्रकार एव समयति—यथा वेत्ति । वि-
पुलेनेति । सागरशयस्य धीवृणस्य । मदविभ्रमेण असकलया कटाक्षरूपया पपे
पीत । कटाक्षेण सर्वाङ्गीण इष्ट इत्यर्थः । यत्र येदेकदेशेन कुक्षिणा जगत्पीयते स पुन-
श्चक्षुरेच्छेदेन त्रिया पीयत इति विरूपयोर्मेलनम् । चतुर्थं प्रकारं क्व द्वयप्रयोग एव
संभवतीति वदन्तः केचिदेतद्वयव्ययवयोः कार्यकारणयोः क्रियाविरोधोदाहरण-

समं स्यादानुरूप्येण श्लाघा योग्यस्य वस्तुनः ।

यथा—

‘शशिनमुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्त
जलनिधिमनुरूपं जह्नुकन्यावतीर्णा ।

इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौरा

श्रवणकट्ट नृपाणामेकवाक्य विवन्तुः ॥’

विचित्रं तद्विरुद्धस्य कृतिरिष्टफलाय चेत् ॥ ७१ ॥

यथा—

‘प्रणमत्युन्नतिहेतोर्जावितहेतोर्विमुञ्चति प्राणान् ।

दु खीयति सुखहेतो को मूढः सेवकादन्य ॥’

आश्रयाश्रयिणोरेकस्याधिक्येऽधिकमुच्यते ।

मेतद्वदन्ति । तथाहि—कुक्षिरवयव कारण तत्कर्तृका भुवनपानक्रिया कुक्षिकार्य-
स्यावयविन सागरशयस्य कर्मतासबन्धेन पानक्रियया विरुध्यते । भुवनपातृकुक्षि-
मत कटाक्षपेयत्वस्य विरुद्धतया भानादिति । तत्र । प्रमाणात्तरवेद्यस्य हेतुहेतु-
मद्भावस्यात्र बोधाभावेनाप्रत्ययात् । धारणदर्शनरूपयो पानयो स्वतो विरोधाभा-
वाद् उपदर्शितविरोधस्य क्रियागतत्वाभावेन प्रकृतानुपयोगित्वाच्च ॥ समालंकारमाह—
समं स्यादिति । आनुरूप्येण योग्यकर्मणा । श्लाघा प्रशंसा ॥ शशिनमिति ।
इयमिन्दुमती कौमुदी अनुरूपमज शशिनमुपगतेत्यर्थ । एवमप्रेऽपि । समगुण-
योग्येण प्रीतिर्येषा ते तथा । नृपाणामिन्दुमतीलिप्सया समागतानामजेतरराशाम् ।
विवन्तु कथयामासु ॥ विचित्रालंकारमाह—विचित्रमिति । तद्विरुद्धस्य
इष्टविरुद्धस्य ॥ प्रणमति अपकृत्यो भवति । उन्नतिस्तरुर्ष । जीवित प्राणरक्षा ।
दु खीयति दु खमिच्छति ॥ अधिकालंकारमाह—आश्रयेति । एकस्याश्रयस्य आ-

1. सममिति । सद्यः प्रवृत्तया नीयते इति समम् ॥

2. अधिकमिति । कुचलयानन्दे त्वरप्रमपि—‘अल्पं तु यक्षमादापेयापदाधारस्य
सुक्ष्मता । मणिमालोमिका वेऽप्य करे जपवदीयते ॥’ अत्र मणिमालामयी कर्मिका
अनुनीयक अङ्गुलीनिवत्वादतिसुक्ष्मा, चापि निरदिष्ट्या करे कङ्कणवत्प्रवेशिता जपमालेव
लम्बत इति ततोऽपि करस्य विरहकारणादतिसुक्ष्मता निरूपितैलक्ष्ण्यस्यमकारा-तर-
मिति । तदन्त्ये न मयन्दे । आधारापेक्षया आपेयस्य महत्त्वकल्पनरूपाधिनयभेद एव
पर्यवसानात् । एवमन्त्येऽन्यत् ॥

१. जीवन काल-य २ ‘कुप्यन्तीत्येव पश्यन्तीति जगत्यापुत्रे-स्तदजनकत्वत्
कोशर ततो मे एव दर्शयन्तानामम्बवम्’ इत्युक्त्याभिहितेन उल्लिख्ये पथमाना समालोकात्प-
मदात्पर्यवस्येति इत्यनेन जगतात्पनर्द्वी-धरेरेहस्य नित्यत्वनिश्चानात्’ इति पुलक्यात्तर पाठः ।

आश्रयाधिक्ये यथा—

‘किमधिकमस्य ब्रूमो महिमानं वारिधेर्हरिर्यत्र ।
अज्ञात एव शेते कुक्षौ निक्षिप्य भुवनानि ॥

आश्रिताधिक्ये यथा—

‘युगान्तकालप्रतिसंहतात्मनो
जगन्ति यस्यां सविकासमासत ।

तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विप-

स्तपोधनाभ्यागमसंभवा मुदः ॥’

अन्योन्यभुभयोरेकक्रियायाः कारणं मिथः ॥ ७२ ॥

‘त्वया स, शोभते तन्वी तथा त्वमपि शोभसे ।

रजन्या शोभते चन्द्रश्चन्द्रेणापि निशीथिनी ॥’

यदाधेयमनाधारमेकं चानेकगोचरम् ।

अधिक्ये वा आधिक्ये महत्त्वात्तिसये । प्रतिपाद्ये इति शेषः ॥ अज्ञात एवेति । एकदेश एव शयनात्समुद्रस्थैः सर्वैः सत्त्वैर्न ज्ञायत इत्यर्थः । अत्र ‘कुक्षौ निक्षिप्य’ इत्यनेन हरेर्महत्त्वमवगम्यते, समुद्रैकदेशे तच्छयनेनाधेयस्य समुद्रस्यातिशयमहत्त्वं व्यज्यते ॥ युगान्तेति । नारदागमे श्रीकृष्णस्य हर्षातिशयवर्णनमिदम् । युगान्तकाले प्रलयसमये प्रतिसंहताः स्वोदरं प्रवेशिता आत्मानः समस्तप्राणिनो येन तस्य कैटभद्विप- श्रीकृष्णस्य यस्यां तनौ जगन्ति सविकासमयन्त्रं यथा स्यात्तथा आसत, तस्यां तनौ तपोधनस्य नारदस्य अभ्यागमसंभवा मुदो न ममुर्नावकाशं प्राप्ताः । अत्र ‘जगन्ति’ इत्यादिना श्रीकृष्णतनोराधेयस्याधिक्यमुक्तम् । तत्रावकाशाभादाश्रिताना मुदामतिमहरत्वं व्यज्यते ॥ अन्योन्यालंकारमाह—अन्योन्यमिति । अत्र चेदिल्लगुपज्यते । उभयोरेकजातीययोः क्रिययोर्मिथः परस्परं चेत्कारणं तदान्योन्यनामालंकारो भवतीत्यर्थः ॥ त्वया सेति । अत्र परस्परशोभयोः परस्परकारणम् । क्रियापदं शुभस्याप्युपलक्षणम् । तेन ‘निशया हचिरश्चन्द्रश्चन्द्रेण हचिरा निशा’ इत्यत्राप्ययमलंकारः । ‘दुदोह गां स यज्ञाय सस्याय मघवा दिवम्’ इत्यादिब्याहृतये ‘उभयोः’ इति । अत्र स्वं स्वं दोहनं प्रत्येव स्वं स्वं कारणं न तु परस्परस्य दोहनं प्रति परस्परं कारणम् । अत्र कारणयोः क्रिययोश्च शब्दैक्यं वैचित्र्यपरिपोषकमेव, न तु न्यायकम् । तेन ‘नलेन भायाः शशिना निशेव त्वया स भायाभिशया शशीव’ इत्यादौ शब्दभेदेऽप्ययमलंकारः ॥ विशेषालंकारमाह—यदाधेयमिति । यच्छब्दो यदार्थः । इतरस्य शक्यस्य कार्यस्य अप्रका-

१. यदिति । भाषारमन्तरेणाधेयं न वर्तत इति स्थितावपि यत्तत्परिहारेणाधेयस्योपलक्षणः स एवमे विशेषः । यथैकं यत्तु परिनिर्णयं युगपदनेकथा सर्वमानं क्रियते स द्वितीयः । यत्किञ्चिदारभमाणस्तत्समाप्त्यवत्त्वन्तरकरणं स द्वितीय इति ॥

किञ्चित्प्रकुर्वतः कार्यमशक्यस्वेतरस्य वा ॥ ७३ ॥
कार्यस्य करणं दैवाद्विशेषस्त्रिविधस्ततः ।

क्रमेण यथा—

‘दिवमप्युपयातानामाकरुपमनरुपगुणगणा येषाम् ।

रमयन्ति जगन्ति गिरः कथमिव कवयो न ते वन्धाः ।’

‘कानने सरिदुद्देशे गिरीणामपि कंदरे ।

पश्यन्त्यन्तकसंकाशं त्वामेकं रिपवः पुरः ॥’

‘गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।

करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥’

व्याघातः स तु केनापि वस्तु येन यथा कृतम् ॥ ७४ ॥

तेनैव चेदुपायेन कुरुतेऽन्यस्तदन्यथा ।

यथा—‘दशा दग्धं मनसिजं—’ इत्यादि (७७६ पृ०) ।

सौकर्येण च कार्यस्य विरुद्धं क्रियते यदि ॥ ७५ ॥

व्याघात इत्येव ।

न्तस्य करणमुत्पत्तिर्देवात्प्रतिबंधानं विना ॥ दिवमपीति । धनस्यो गुणाना
माधुर्यादीनां गणो यासां ताः । अत्र निर्मातृत्वेन प्रसिद्धाधारान्कवीन् विनापि
काव्यरूपाणां गिरां स्थितिः ॥ कानन इति । अत्र भावनातिशयेनैकेनैव स्वभावेन
काननादावनेकत्र सुम्पत्पदार्थस्य युगपत्स्थितिः । पर्यायालंकारलक्षणे क्रमादित्यस्यो-
पादानादत्र परिशेषाद् युगपदित्यस्य लभः । गृहिणीति । इन्दुमत्या मरणे तत्पत्यु-
रजस्यार्थं विलापः । गृहिणी हृतेस्त्वन्वयः । एयमन्यत्रापि । त्वमेव गृहिण्यादि सर्वमिति
भावः । इष्टोपदेशकत्वात्सचिवः मिथो रदृष्टि समीहितसाधकत्वात्सखी । ललिते कला-
विधौ सुरते । नन्विन्दुमतीहरणमेव सचिवादिहरणं तच्चैकमेव कार्यं कथमत्र
कार्यान्तरोत्पत्तिरिति चेत्, सचिवादिहरणे तात्पर्यात् ॥ व्याघातालंकारमाह—
व्याघात इति । येनोपायेन यथा यत्प्रकारं कृतं तदन्यथा तद्विरुद्धप्रकारमित्यर्थः ॥
दशा दग्धमिति । हरस्य दशोत्तर्यः । दशैवेति । कटाक्षरूपया दशोत्तर्यः । इत्थं
क्रियया जयमुक्त्वा रूपेणापि जयमाह—विरुपाक्षस्येति । विरुपममुन्दरं प्रित्वा-
होचनाना वामं मुन्दरमतो जय इत्यर्थः । अत्र द्युपायेन हरेण साधितस्य दाहस्य
द्युपायेनैव वामलोचनादिभिरन्यथाकरणम् ॥ प्रकृष्टान्तरेणापि व्याघातमाह—सौक-
र्येणेति । क्रियते ऋष्यते । केनापि येनोपायेन तत्कार्यमुच्यते, तदन्येन तेनैवो-

१. व्याघात इति । यं कर्तुं चेदुपायविशेषमवकाम्य केनचिद्विधादित तदपरोऽन्येन
केनचिदपत्तिर्द्विना तेनैवोपायविशेषेण यदन्यथा क्रियते स निष्पादितवस्तुभ्याहृदि-
तत्वाद् व्याघातः ॥

'इहैव त्वं तिष्ठ द्रुतमहमहोभिः कतिपयैः

समागन्ता कान्ते ! मृदुरसि न चायाससहना ।

मृदुत्वं मे हेतुः सुभग ! भवता गन्तुमधिकं

न मृद्वी सोढा यद्विरहकृतमायासमसमम् ॥'

अत्र नायकेन नायिकाया मृदुत्वं सहगमनाभावहेतुत्वेनोक्तम् ।
नायिकया च प्रत्युत सहगमने ततोऽपि सौकर्येण हेतुतयोपन्यस्तम् ।

परं परं प्रति यदा पूर्वपूर्वस्य हेतुता ।

तदा कारणमाला स्यात्—

यथा—

'श्रुतं कृतधियां सङ्गाज्जायते विनयः श्रुतात् ।

लोकानुरागो विनयान्न किं लोकानुरागतः ॥'

तन्मालादीपकं पुनः ॥ ७६ ॥

धर्मिणामेकधर्मेण संबन्धो यद्यथोत्तरम् ।

यथा—

'त्वयि संगरसंप्राप्ते धनुषासादिताः शराः ।

शरैररिशिरस्त्रेण भूस्तया त्वं त्वया यशः ॥'

पायेन सौकर्येण तद्विरुद्धं कार्यं यद्युच्यते तदा व्याघात इति तात्पर्यार्थः ॥ इहिवेति ।
त्वमिदं तिष्ठ, न तु मया सह गच्छ, अधिकं मृदुत्वमित्यन्वयः । असममतुलम् ॥
कारणमालालंकारमाह—परं परमिति । पूर्वपूर्वस्य वार्यस्य ॥ श्रुतमिति । अप्य-
यनमित्यर्थः । कृतधियां पण्डितानाम् ॥ मालादीपकालंकारमाह—तन्मालादीपक-
मिति ॥ त्वयीति । तेन अरिशिरसा । तया भुवा ॥ एकारत्यलंकारमाह—

1. कारणेति । अत्र यद्यपि वार्थाणामपि माला निषेधे तथापि कारणगुणवर्णनमेव
कविसंरम्भ इति 'निवृत्तापूर्विका हि शब्दाधं प्रतिपत्तिः' इति न्यायेन कारणमालेत्यभिधानम् ॥

2. मालेति । यथा मालायां पूर्वपूर्वमभितुष्पाणामुच्चतोत्तरभारणादुपकारकत्वं तद्व-
थापि मालारूपदेति तत्रम् । अप्ययदीधितैः पुनरेवमादि—'दीपकेष्टाश्लीवोगान्मा-
लादीपकमित्येते । सरभं हरये तस्मात्तेन त्वयि कृता स्थितिः ॥'

3. त्वयीति । 'संमायाङ्गमागतेन भवता चापे समारोपिते देवारुणेन येन येन
सहसा यथाधमासादितम् । श्रेष्ठेन शराः शरैरिशिरस्त्रेणापि भूमण्डलं तेन त्वं भवता
' य कीर्तिस्तुला कीर्त्ता च लोकत्रयम् ॥' इति प्रकाश उदाहृतम् श्रेष्ठो वासवपदा-
गवानुकरः ॥

अत्रासादनक्रिया धर्मः ।

पूर्वं पूर्वं प्रति विशेषणत्वेन परं परम् ॥ ७७ ॥

स्थाप्यतेऽपोह्यते वा चेत्स्यात्तदैकावली द्विधा ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘सरो विकसिताम्भोजमम्भोजं शृङ्गसंगतम् ।

शृङ्गा यत्र ससंगीताः संगीतं ससरोदयम् ॥’

‘न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं न पङ्कजं तद्यदलीनपट्पदम् ।

न पट्पदोऽसौ न जुगुञ्ज यः कलं न गुञ्जितं तन्न जहार श्मनः ॥’

कचिद्विशेष्यमपि यद्योत्तरं विशेषणतया स्थापितमपोहितं च दृश्यते । यथा—

‘वाप्यो भवन्ति विमलाः स्फुटन्ति कमलानि वापीषु ।

कसलेषु पतन्त्यलयः करोति संगीतमल्लिषु पदम् ॥’

एवमपोहनेऽपि ।

उत्तरोत्तरमुत्कर्षो वस्तुनः सार उच्यते ॥ ७८ ॥

परं परमिति । यद्विशेष्यं अपोह्यते निषिध्यते । यत्र द्वारदि । अत्राम्भोजशृङ्गसङ्गी-
तानि उत्तरोत्तरं विशेष्याणि पूर्वपूर्वेषु सरोऽम्भोजशृङ्गेषु विशेषणत्वेनोपन्यस्तानि ॥
अपोहने त्याह—न तज्जलमिति । अत्र पङ्कजपट्पदगुञ्जितान्युत्तरोत्तरविशेष्याणि
पूर्वपूर्वेषु जलपङ्कजपट्पदेषु विशेषणत्वेनापोहितानि ॥ अत्रान्तरेणाप्येकावलीत्यलंकार-
माह—कचिदिति । एवमपोहनेऽपीति । ‘पुण्यक्षेत्रं न सर्वत्र पुण्यक्षेत्रे न
नास्तिव्यः । नास्तिकेषु न धर्मोऽस्ति न धर्मो दुःखहेतुता ॥’ अत्र पूर्वपूर्वेषु विशेष्याः
पुण्यक्षेत्रनास्तिकधर्माः परेषु परेषु नास्तिकधर्मदुःखहेतुतासु विशेषणत्वेनापोहिताः ॥
सारलंकारमाह—उत्तरोत्तरमिति । वस्तुनो विशेषस्य उत्तरोत्तरमुत्कर्षः
सार उच्यते इत्यर्थः । केचिन्नु ‘आश्लोकसमापनमुत्तरोत्तरमुत्कर्षेणायमलंकारो भवति,
तथात्व एव वैचित्र्यविशेषप्रतीतिः’ इत्याहुः । तत्र । ‘लोकप्रजि यौदिवि चादितेया
अप्यादितेयेषु महान्महेन्द्रः । किं कर्तुमर्थायति सोऽपि रागान्वागर्तं कथा किमतः
परं ते ॥’ इत्यादौ श्लोकार्थसमाप्तिपर्यन्तमुत्कर्षत्वेनाप्यस्यलंकारस्य संभवात् ॥

१. एकावलीति । एकावली द्वारविशेषस्तत्प्रदृशत्यादित्याशापरः ॥

२. सार इति । अयमलंकारसर्वस्वहोदारनाया स्वयद्वतः ॥ अयमलंकारी वेदेऽपि
दृश्यते । यथा—‘महतः परमभवत्कमव्यचारपुत्रः परः । पुत्रपाप परं द्विचिरात्
नाशा सा परा गतिः ॥’

यथा—

‘राज्ये सारं वसुधा, वसुधायामपि पुरं पुरे सौधम् ।

सौधे तरुपं तरुपे वराङ्गनानङ्गसर्वस्वम् ॥’

यथासंख्यमनुद्देश उद्दिष्टानां क्रमेण यत् ।

यथा—

‘उन्मीलन्ति नखैर्लुनीहि वहति क्षौमाञ्चलेनावृणु

क्रीडाकाननमाविशन्ति वलयकाणैः समुत्रासय ।

इत्थं वज्रुलदक्षिणानिलकुहकण्ठेषु साकेतिक-

व्याहाराः सुभग ! त्वदीयविरहे तस्याः सखीनां मियः ॥’

राज्यं राज्याङ्गं तत्र वसुधा सारं तत्र सौधमश्चालिङ्गाग्रहं सारं सौधवर्तिनि तल्पं सारं राज्यवर्तिनि अत्रसर्वस्वं वराङ्गना सारैर्लथैः । सर्वत्र निर्धारणे सप्तमी । एतदनुरो-
धेनैव राज्यादिपदानां मुख्यार्थपरित्यागः । तदुपादाने तु सामान्यविशेषभावाभावा-
न्निर्धारणे सप्तमी न स्यात् । नहि भवति घटेषु पटः सुन्दर इति । अत्र क्लीबाङ्गी-
वशोः क्लीबः स चैकवद्वेति एकशेषेण क्लीबत्वमुपपन्नम् । यद्वा राज्ये वसुधा सारं
वस्त्वित्यर्थः । अथवा राज्ये वसुधासारं धनं तद्वदुपादेयमित्यर्थः । तथा च मेदिनी—
‘सारो बले स्थिरांशे च यत्ने पुंसि धने जले । न्याये क्लीबं त्रिषु वरे’ इति । केचित्तु
‘राज्ये राजत्वविषये यानि वस्तूनि तेषु वसुधा सारम् । वसुधायामित्यादावधिकरणे
सप्तमी । वसुधायां यानि वस्तूनि सन्ति तेषु पुरं सारम् । एवमग्रेऽपि । सर्वत्र तेष्विति
निर्धारणे सप्तमी । राजत्वस्याधिकरणत्वात्संभवाद्द्विपदत्वाविवक्षा । राज्यवसुधादीनां
सामान्यविशेषभावाभावेन निर्धारणासंभवात् यानीत्यादेरध्याहारः । सारस्य रूपस्य
विशेषणत्वाभावात् स्त्रीत्वादि’ इत्याहुः । १. तत्र । धर्मं वेदा इतिवद् राज्ये वसुधेत्यत्र
वसुधायाः प्रतिपादकत्वाभावेन राज्यत्वस्य प्रतिपाद्यत्वरूपविषयत्वासंभवात् यानीत्य-
ध्याहारेण न्यूनपदत्वदोषप्रसङ्गात् सारस्य विशेषणत्वं विनोत्कर्षप्रतीतेः सामानाधि-
करण्येन विशेषणविशेष्ययो रूप्यरूपकभावसंभवाच्च । नहि भवति चन्द्रः सुन्दरमिति ।
यदि न सारपदस्य धनपरत्वं विवक्ष्यते तदा रूप्यरूपकभावः संभवति । उत्कर्षप्रतीतिस्तु
व्यघ्ननर्थवेति ध्येयम् ॥ यथासंख्यालंकारमाह—उद्दिष्टानामिति । अनुद्देशः पथा-
नुद्देशः । बहुत्वमत्राविवक्षितम् । तेन ‘ददर्श कृष्णं रामं च मजे गोशेहनं गतो ।
पीतनीलान्बरपथे शरदम्बुरुहेक्षणी ॥’ इत्यादावप्ययमलंकारः ॥ उन्मीलन्तीति ।
शोषितं प्रति तद्गुहागतस्य कस्यचिदुक्तिरियम् । उन्मीलन्ति स्फुरन्ति वज्रुल इति

1. यथासंख्यमिति । कर्षं निर्दिष्टा उद्दिष्टाः पथाभिर्देशोऽनुद्देशः । ऊर्ध्वं निर्दिष्टा-
नानर्धानां पथाभिर्दिष्टैरर्थैः क्रमेण संरन्धो यथासंख्यमिति वाक्यार्थः । ग्रामनादपरिवम-
मलंकारं क्रमसंख्ययाभिदधिरे । यदाहुः—‘उपनेवोपमानानां क्रमसंरन्धः क्रमः’ इति ॥

कचिदेकमनेकस्मिन्ननेकं चैकगं क्रमात् ॥ ७९ ॥

भवति क्रियते वा चेत्तदा पर्याय इष्यते ।

क्रमेण यथा—

‘स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ताडिताधराः

पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः ।

वलीपु तस्याः स्वलिताः प्रपेदिरे

क्रमेण नाभिं प्रथमोदविन्दवः ॥’

‘विचरन्ति विलासिन्यो यत्र श्रोणिभरालसाः ।

वृककाकशिवास्तत्र धावन्त्यरिपुरे तव ॥’

‘विसृष्टरागादधरान्निवर्तितः

स्तनाङ्गरागादरुणाच्च कन्दुकात् ।

कुशाङ्कुरादानपरिक्षताङ्गुलिः

कृतोऽक्षसूत्रप्रणयी तथा करः ॥’

‘ययोरारोपितस्तारो हारस्त्रेऽरिवधूजनैः ।

निधीयन्ते तयोः स्थूलाः स्तनयोरश्रुविन्दवः ॥’

एषु च कचिदाधारः सहतरूपोऽसंहतरूपश्च । कचिदाधेयमपि ।
यथा—‘स्थिताः क्षणं—’ इत्यत्रोदविन्दवः पक्ष्मादानसंहतरूप आधारे

वर्तुपदं सकेतगम्यम् । तुनीहि बहुलमुपुलानीति कर्मपदं सकेतगम्यम् । वहति
दक्षिणानिल इति सकेतगम्यम् । आवृणुत इति सकेलम् । आविशन्ति कुहूण्डा
इति सकेलम् । समुप्रासय तानिति संकेलम् । बहुलादीनां नामप्रहणं नायि-
काया विरहपीडातिशयो भवतीति तत्सखीनामयं साकेतिको व्यवहारः । सके-
तस्थानं योर्यकत्रांशव्याहारः ॥ पर्यायात्तरामाह—कचिदेकमिति । भवति त्वं
भवति । क्रियते परेण क्रियते ॥ स्थिताः क्षणमिति । तस्यां पार्वत्या । तत्र प्रथ-
मोदविन्दुरूपमेकं वस्तु पक्ष्मादावनेकत्र क्रमेण स्वयं भवति ॥ अनेकस्त्रीकत्र भवन-
मुदाहरति—विचरन्तीति । अत्रैकस्मिन्नरिपुरे विलासिनीनां शृङ्गादीनां चानेघनां
(कर्पा) क्रमेण भवनम् ॥ एकस्त्रानेकत्र करणमुदाहरति—विसृष्टरागादिति । अ-
त्रैकः करस्त्रपरा पूर्व रागदानार्थमधरे प्रीडापं कन्दुके कृतः । तत्र काले तु कुशाङ्क-
रेऽक्षसूत्रे च कृत इत्ययं क्रमः ॥ अनेकस्त्रीकत्र करणमाह—ययोरिति । तारः
नुत्तमुष्णपटित । अत्रैकस्मिन्नने पतिसरवे हारस्य तरसारवेऽश्रुविन्दुनां करणम् ॥
कचिदाधेयमपीति । संहतरूपमसंहतरूपं चेत्यर्थः । ननु द्विविधोऽयं पर्यायः
परिपूर्यमिष एव पूर्वत्र लक्षणरूपत्वेन परंप्रकाशुल्लानन्तरापरवत्पुष्पलम्-
साहि० ५१

क्रमेणाभवन् । 'विचरन्ति—' इत्यत्राधेयभूता वृत्तादयः संहतरूपारि-
पुरे क्रमेणाभवन् । एवमन्यत् । अत्र चैकस्यानेकत्र क्रमेणैव वृत्तेर्विशो-
पालंकाराद् भेदः । विनिमयाभावात्परिवृत्तेः ।

परिवृत्तिविनिमयः समन्यूनाधिकैर्भवेत् ॥ ८० ॥

क्रमेणोदाहरणम्—

‘दत्त्वा कटाक्षमेणाक्षी जग्राह हृदयं मम ।

मया तु हृदयं दत्त्वा गृहीतो मदनज्वरः ॥’

अत्र प्रथमेऽर्धे समेन, द्वितीयेऽर्धे न्यूनेन ।

‘तस्य च प्रवयसो जटायुषः

स्वर्गिणः किमिव शोच्यतेऽधुना ।

येन जर्जरकलेवरव्यया-

त्क्रीतमिन्दुकिरणोज्ज्वलं यशः ॥’

अत्राधिवयेन ।

प्रश्नादग्रश्नतो वापि कथिताद्वस्तुनो भवेत् ।

तादृगन्यव्यपोहश्चेच्छाब्द आर्थोऽधवा तदा ॥ ८१ ॥

परिसंख्या—

पद्येन परिवृत्तिसंभवादत्त आह—विनिमयाभावादिति । एकवस्तुत्यागोपाधिक-
परवस्तुत्पादानरूपस्य विनिमयस्याभावादित्यर्थः । परिवृत्तेर्भेद इत्यन्वयः । तथा च पू-
र्वेत्र वस्तुभेदाभावादपरत्रापरवस्तुत्पादानं प्रत्यन्यवस्तुत्यागस्य नियमाभावात्पर्यायद्वये
परिवृत्त्यभेदसंभावना नास्तीति भावः ॥ परिवृत्त्यलंकारमाह—परिवृत्तिरिति ।
समेनेति ॥ द्वयोरेवोपादेयत्वात्समत्वम् । ज्वरस्य भयहेतुत्वात्प्रयूनत्वम् ॥ परिसंख्या-
लंकारमाह—प्रश्नादिति । कथिताद् उपदेयत्वेन निर्णयोक्तम् । तादृगिति ।
‘कथिततद्देशेत्यर्थः । व्यपोहो निषेधः ॥ अत्र वाच्ये व्यपोहो प्रश्नपरिसंख्यामाह—

1. परिवृत्तिरिति । विनिमयोऽत्र किञ्चित्पनत्या नस्यचिदादानम् ॥

2. परिसंख्येति । परिवृत्त्योऽत्र सर्वनाथकः । ‘परेवंने’ इति पाणिनिप्रत्याय । संख्या
शुद्धिः । ‘यत्तांस्वैः प्राप्यते स्थानम्’ इति भगवद्भजनात् । तेन सर्वजनशुद्धिः परिसंख्येत्वा-
न्वयमभिधानम् । सां चैषा प्रश्नपूर्विका अप्रश्नपूर्विकेति द्विविधा । प्रत्येकं च पुनः शब्द-
त्वाभेदात्पूर्वा द्विविधेति चतुर्विधा । यत्र कविप्रतिभोदयापिदेवत्यावृत्तिप्रवृत्तौकार-
विषयः । तेन ‘पद्य पद्यनद्या भद्रया धर्मतः परिकीर्तिताः । गोधा कूर्मः शशाः शशी उत्तरा
वधे’ति च श्रुताः ॥ इत्यादिशास्त्रीपरिसंख्यायां नालंकारवैलन्यत्र विद्वारः ॥

क्रमेणोदाहरणम्—

‘किं भूषणं सुहृदमत्र यशो न रत्नं
किं कार्यमार्यचरितं सुकृतं न दोषः ।
किं चक्षुरप्रतिहतं धिपणा न नेत्रं
जानाति कस्त्वंदपरः सदसद्विवेकम् ॥’

अत्र व्यवच्छेद्यं रत्नादि शाब्दम् ।

‘किमाराध्यं सदा पुण्यं कश्च सेव्यः सदागमः ।’

को ध्येयो भगवान्विष्णुः किं काम्यं परमं पदम् ॥’

अत्र व्यवच्छेद्यं पापाद्यार्थम् । अनयोः प्रश्नपूर्वकत्वम् ।

अप्रश्नपूर्वकत्वे यथा—

‘भक्तिर्भवे न विभवे व्यसनं शाले न युवतिकामाले ।

चिन्ता यशसि न वपुषि प्रायः परिदृश्यते महताम् ॥’

‘बलमार्तभयोपशान्तये विदुषां संमतये बहु श्रुतम् ।

वसु तस्य न केवलं विभोर्गुणवत्तापि परप्रयोजनम् ॥’

श्लेषमूलत्वे चास्य वैचित्र्यविशेषो यथा—

किमिति । भूषणमत्युत्कृष्टप्रयोजकम् । सुहृदं स्थिततरम् । रत्नस्य भङ्गापहरणादिस-
त्वात् तथात्वम् । आर्यमेन्वादिभिश्चरितं सुकृतं पुण्यजनकं तपस्यादि, न दोषः पाप-
जनक परदारगमनादिः । किमप्रतिहतं चक्षुरः कृष्टज्ञानसाधन धिपणा मनो, न नेत्रम् ।
तस्य रविकरप्रतिहन्यमानत्वात् । जानातीति प्रत्युत्तरपरिवृष्टस्य प्रश्नार्थं प्रत्युत्तर-
वितृप्रशंसयेयम् । यद्वा स्वस्थैवोत्तरमभिप्रेत्य प्रश्नान्तरमाह—जानातीति । सदसद्वि-
वेकं को जानातीति प्रश्नः । तदभिप्रायबोधेन दृढत्योत्तरमिदम्—त्वदपर इति ।
त्वं तु न जानातीत्यर्थव्यपोहोऽन बोध्यः । केचित्तु ‘तदपरः’ इति पाठं कल्पयित्वा
‘धिपणातोऽपरः’ इति व्याचक्षते । तत्र । धिपणाप्रसङ्गात् जानातीत्यन्यथापत्तेः ॥
प्रतीयमानव्यपोषां प्रश्नपरिसर्यामाह—किमाराध्यमिति । कार्यमित्यर्थः । पुण्यं
कार्यं न पापं, नरकसाधनत्वात् । सत्यनागमः सेव्यो नासत्यनागमः, पापसाधन-
त्वात् । विष्णुर्ध्येयो न धनं, भयप्रनादादिसाधनत्वात् । परमं पदं पारमार्थिकं सुखं
काम्यं न वैपयिकं सुखम्, अनित्यत्वात् ॥ वाच्यव्यपोग्रामप्रश्नपरिसर्यामाह—भ-
क्तिरिति । व्यसनमनुशीलनम् । युवतिरुपमाश्लेषे ॥ प्रतीयमानव्यपोषान्प्रश्नपरि-

‘यसिंश्च राजनि जितंजगति पालयति महीं चित्रकर्मसु वर्णसकर-
श्रापेषु गुणच्छेदः—’ इत्यादि ।

उत्तरं प्रश्नस्योत्तरादुत्तरयो यदि । ३७२

यच्चासकृदसंभाव्यं सत्यपि प्रश्न उत्तरम् ॥ ८२ ॥

.यथा मम—

‘वीक्षितुं न क्षमा श्वश्रू स्वामी दूरतरं गतः ।

अहमेकाकिनी बाला तवेह वसतिः कुतः ॥’

अनेन पथिकस्य वसतियाचनं प्रतीयते ।

‘का विसमा देव्वगई, कि लद्धव्वं जणो गुणग्गाही ।

कि सौक्खं सुकलत्तं, कि दुग्गेज्झं खलो लोओ ॥’

अत्रान्यव्यपोहे तात्पर्याभावात्परिसंख्यातो भेदः । न चेदमनुमा-
नम् । साध्यसाधनयोर्द्वयोर्निर्देश एव तस्याङ्गीकारात् । न च काव्य-
लिङ्गम् । उत्तरस्य प्रश्न प्रत्यजनरुत्वात् ।

सख्यामाह—चलमिति । आर्तभवोपशान्ताये, न परपीडनाय । समतये सम्यग्ज्ञानाय,
न विवादाय । श्रुतमध्ययनम् । तस्य दशरथस्य ॥ चित्रकर्मसु न गतुष्येपु । वर्णा-
नो शुक्लादिद्रव्याणा विप्रायीना च सकरो मेरुः । चापेषु न जनेषु, गुणस्य मौर्व्या-
इच्छेदो द्वेषीभवनम्, अथ च गुणस्य विद्यादेश्छेदो विरहः ॥ उत्तरकारमाह—उत्त-
रमिति । उतय प्रतीयमानत्वम् । असकृदिति प्रश्ने उत्तरे चान्येति । अतभाव्य
लोकप्रसिद्धिगम्यम् । लोकाविलक्षणमित्यर्थः ॥ का विसमा इति । ‘का विपमा
देवगति किं लद्धव्वं जणो गुणग्गाही । किं सौक्खं सुकलत्तं किं दुग्गेज्झं खलो लोओ ॥’
इति संस्कृतम् । सौख्यं सुरसाधनम् । अत्र प्रतीयमानव्यपोह्याया प्रपरिसंख्या
या प्रसक्तौ वारयति—अत्रेति । ननु वीक्षितुं न क्षमेत्यादावुत्तरात्प्रधानुमानमि-
त्यनुमानालङ्कार एवायमित्यत आह—न चेदमिति । ननूतरेण प्रश्न कल्प्य चेत्तर्हि
देवताया उत्तरवान्ये व्यङ्ग्यत्वेन काव्यलिङ्गालङ्कार एव स्यादत आह—न चेति ॥

1. उत्तरमिति । प्रश्नेऽसति यद्युत्तरात्प्रश्नस्योत्तरं कल्पनं तदेकमुत्तरम् । अपि चास-
कृतप्रश्ने सति यदसंभाव्य संभावयितुमशक्यमसकृदुत्तरं प्रतिवचनं तत्पुनरपरमुत्तरमिति
योजना । अत्र चोत्तरालङ्कारो द्विविधोऽपि प्रश्नोत्तरयोरेत्यतरस्योभयोश्च साभिप्रायत्वेन
निरभिप्रायत्वेन च चतुर्विध इत्यप्या ॥

दण्डापूपिकयान्यार्थागमोऽर्थापत्तिरिष्यते ।

मूपिकेण दण्डो भक्षित इत्यनेन तत्सहचरितमपूपभक्षणमर्थादायातं भवतीति नियतसमानन्यायादर्धान्तरमापततीत्येष न्यायो दण्डापूपिका । अत्र च क्वचित्प्राकरणिकादर्थादप्राकरणिकस्यार्थस्यापतनं क्वचिदप्राकरणिकार्थात्प्राकरणिकार्थस्येति द्वौ भेदौ । क्रमेणोदाहरणम्—

‘हारोऽयं हरिणाक्षीणां लुठति स्तनमण्डले ।

मुक्कानामप्यवस्येयं के वयं स्वरकिकराः ॥’

‘विललाप स वाप्यगद्वदं सहजामप्यपहाय धीरताम् ।

अतितप्तमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिणाम् ॥’

अत्र च समानन्यायस्य श्लेषमूलत्वे वैचित्र्यविशेषो यथोदाहृते-
‘हारोऽयं—’ इत्यादौ । न चेदमनुमानम् । समानन्यायस्य संबन्धरूप-
त्वाभावात् ।

विकल्पस्तुल्यबलयोर्विरोधश्चातुरीयु(य)तः ॥ ८३ ॥

अर्थापत्यलंकारमाह—दण्डापूपिकयेति । दण्डापूपन्यायेनेत्यर्थः । अन्यार्थागमो भिन्नार्थप्रतीतिः ॥ दण्डापूपन्यायमाह मूपिकेणेति । इतिशब्दो हेतौ । अनेन मूपिकेण तत्सहचरितं दण्डभक्षणसहचरितमर्थादौचित्यादायातमवगतं भवतीत्यनन्तर ‘वदन्यप्रापि’ इति पूरणीयम् । नियतेति । नियतस्य तद्वत्त्वेन निश्चितस्य समानन्यायात्तुल्यसामर्थ्यादर्थाच्च तु शब्दात् । आपतति प्रतीतिविषयो भवति । मूपिकस्य हि दण्डभक्षणं दुष्करं तन्निष्पत्तौ तत्सहचरितापूपभक्षणमितिसुकरत्वाद्यथा/सभाव्यते तथाप्रापि सहचरितैकशिखरेपरसिद्धिरौचित्यात्सभाव्यत इति भावः ॥ हारोऽयमिति । मुक्कानां हारपटवरत्नविशेषाणां निवृत्तसंसारदुःखानां च । मुक्कानां तावद्योषिदादिभ्रंशं दुर्घटं तन्निष्पत्तावमुक्कानामस्कारं सुतरां तास्यादिति पुंस्त्वमत्र समानो धर्मः । मुक्कानां वर्णनीयत्वेन प्राकरणिकत्वम् ॥ विललापेति । योऽजः । द्रव्यत्वमत्र समानो धर्मः । अयसो वर्णनीयत्वाभावादप्राहरणित्वम् । संबन्धरूपत्वाभावादिति । व्याप्तिरूपत्वाभावादित्यर्थः । व्याप्तिश्च ज्ञाप्यज्ञापकयोरेवमिचरितसामानाधिकरण्यात् । प्रकृते तु एकस्य साधर्म्यमद्वेषेण औचित्यात्तरानानस्य सादृशधर्मान्तरप्रभो भवतीति ज्ञाप्यज्ञापकयोर्व्याप्त्यसमवायिति भावः ॥ विद्वत्पालंकारमाह—विकल्प इति । तुल्यबलत्वं तत्तदुदाहरणे यथायथ योग्यम् ।

I. दण्डेति । दण्डापूपयोर्मानो दण्डापूपिकः । ‘द-दमनोकादिभ्यश्च’ इति वुरः । वृषोदरादिवाङ्मभाव इति वेदित् । अनेन तु दण्डापूपी विदेते यस्यां नीवी सा दण्डापूपिका । ‘अत्र इतिदनी’ इति ठभित्ताडुः । भवते दण्डापूपिविद दण्डापूपिकेति ‘इते प्र-
तिहृयो’ इति कन वषंयन्ति ॥

यथा—'नमयन्तु शिरांसि धनूंषि' वा 'कर्णपूरीक्रियन्तामाज्ञा
मौव्यो वा ।'

अत्र शिरसां धनुषां च नमनयोः संधिविग्रहोपलक्षणत्वात्, संधि-
विग्रहयोश्चैकदा कर्तुमशक्यत्वाद्बिरोधः । स चैकपक्षाश्रयणपर्यव-
सानः । तुल्यबलत्वं चात्र धनुःशिरोनमनयोर्द्वयोरपि स्पर्धया संभाव्यमान-
त्वात् । चातुर्यं चात्रौपम्यगर्भत्वेन । एवं 'कर्णपूरीक्रियन्ताम्' इत्य-
त्रापि । एवं 'युष्माकं कुरुतां भवार्तिशमनं नेत्रे तनुर्वा हरेः' । अत्र
श्लेषावष्टम्भेन चारुत्वम् ।

'दीयतामर्जितं विंशं देवाय ब्राह्मणाय वा ।'

अर्थतोऽलंकारादेः चास्तौ वैचित्र्यं यदि स्वादित्यर्थः । 'विरोधश्चान्तरा यतः' इति
पाठस्तु न सम्यक् । अर्थसंगतेः । 'चातुरी यतः' इति पाठे तु यतो विरोधाच्चा-
तुरी वैचित्र्यं स विकल्प इत्यर्थः ॥ 'नमयन्त्विति । बलवद्युत्सोऽकिरियम् ।
अस्य इति कर्तृपदमत्रोह्यम् । कर्णपूरीक्रियन्तां कर्णभूषणसदृशीक्रियन्ताम् । कर्ण-
संगतीक्रियन्तामिति यावत् । अरिभिरिति कर्तृपदमत्रोह्यम् । नन्वसमर्थस्य शिरोन-
मनं समर्थस्य धनुर्नमनमिति कथं तुल्यबलत्वमत आह—अत्र शिरसामिति ।
संधिविग्रहयोर्द्वयोश्चोच्छेदाय राजाद्यनुष्ठेयत्वान्तुल्यबलत्वम् । विरोधमुपपादयति—
संधिविग्रहयोरिति । ननु सर्वत्रोदाहरणे तादृशविरोधो न संभवतीत्यत आह—
स चेति । विरोधश्चेत्यर्थः । तुल्यबलयोरेकतरस्यैव प्रकृतेऽन्वय एकरूपशाश्रयणं
यस्य स इत्यर्थः । तथा च तुल्यबलयोरेकस्मिन्प्रकृतेऽन्वयो विरोध इति परमत-
त्पर्यम् । इदानीं धनुःशिरोनमनयोर्बन्धकथंचित्तुल्यबलत्वमुपपाद्योपलक्षणं विनैव
संगणं संगमयति—तुल्यबलत्वमिति । वक्तुः स्वार्थजन्यसंभावनाविपर्यत्वादित्य-
ल्यर्थः । चातुर्यमिति । वैचित्र्यमित्यर्थः । औपम्यगर्भत्वेनेति । शिरोनमन-
स्योत्कटत्वेन धनुर्नमनस्योपमानत्वेन पर्यवसानमिति भावः । युष्माकमिति ।
अत्र तनुनेत्रयोर्भवार्तिशमनत्वाधनक्षमत्वेन तुल्यबलत्वम् । तयोरेकतरस्यैव भवा-
र्तिशमनरूपे प्रकृतकार्ये हेतुत्वेनान्वयो न तु समुच्चयवदुभयोरिति विरोधः । श्लेष-
पावष्टम्भेन श्लेषानुकल्पेन । 'पतलविरतं चारि वृत्तान्ति शिष्टिनो मुदा । अथ
कान्तः कृतान्तो वा दुःखसान्तं करिष्यति ॥' अत्र विग्रहश्चाष्टम्भेन चारुत्व-
रत्वम् । एवमन्वत्रापि यथायथं चारुत्वमवगन्तव्यम् । चारुतायतं इति यदुक्तं
तस्य व्याप्तिनाह—दीयतामिति । अत्र देवप्राज्ञाणयोर्दत्तनपात्रत्वेन तुल्यबल-

1. 'भक्तिप्रकृतिरुपमयिनी गीतोऽपलक्ष्यभिनी भवानात्मवन्ता समापित्तेना-
देतिदमावये । ११११११ महाभिषी रतिरता लक्ष्मीदृशोऽन्वती—' इति पूर्वो पाठस्यी ॥

इत्यत्र चातुर्याभावान्नायमलंकारः ।

समुच्चयोऽयमेकस्मिन्सति कार्यस्य साधके ।

खलेकपोतिकान्धायात्तत्करः स्यात्परोऽपि चेत् ॥ ८४ ॥

गुणौ क्रिये वा युगपत्स्यातां यद्वा गुणक्रिये ।

यथा मम—

‘हंहो धीरसमीर हन्त जननं ते चन्दनक्ष्माभृतो

दाक्षिण्यं जगदुत्तरं परिचयो गोदावरीवारिभिः ।

प्रत्यङ्गं दहसीति मे त्वमपि चेदुद्दामदावाग्निव-

न्मत्तोऽयं मलिनात्मको वनचरः किं वक्ष्यते कोकिलः ॥’

अत्र दाहे एकस्मिन्चन्दनक्ष्माभृज्जन्मरूपे कारणे सत्यपि दाक्षिण्यादीनां हेत्वन्तराणामुपादानम् । अत्र सर्वेषामपि हेतूनां शोभनत्वात्सद्योगः । अत्रैव चतुर्थपादे मत्तादीनामशोभनानां योगादसद्योगः ।

सदसद्योगो यथा—

‘शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी

सरो विगतवारिजं मुखमनक्षरं स्नाहृतेः ।

त्वम् । प्रकृते दाने एतदस्वैव सबन्धो न तुभयोरित्यस्ति विरोधः ॥ समुच्चयालंकारमाह—समुच्चयोऽयमिति । खलेकपोतिकान्धायात्—‘रुद्धा युवान् शिवाव-
कपोत्वा खले यधामी युगपत्पतन्ति ।’ यथा भक्षणार्थं कपोतानां खले युगपत्पतनं तथैककार्यानुष्ठानार्थं युगपदनेकस्योपस्थापनम् । प्रकृतान्तरेण समुच्चयालंकारमाह—गुणाविति । गुणश्च क्रियाभिन्नधर्ममात्रम् । क्रिया धात्वर्थरूपः ॥ हंहो इति । विरहिण उच्चरियम् । दाक्षिण्यं दक्षिणदिग्भयत्वम्, अथ च सारत्वम् । किं वक्ष्यते कोकिल इति । कोकिलं सुतरां दाहजननो भवतीति भावः । अनन्यार्थापत्यलंकारसमीर्षं । सत्तामुपादेयानां कारणानां केवलानां दोग सद्योगः । तेषामेवानुपादेयानां योगोऽसद्योगः । उभयमिधमे सदसद्योगः ॥ शशीति । मे मनसि सतैव शल्यानि दुःसदायन्त्वात् । किं निमित्त्वाह—शशीति । स्नाहृतेः शोभनशरीरस्य अनक्षरं पचनहीनम् । धनपरायणो धनलालप्रवृत्तेन सदसद्विदेकहीनः । शशिप्रभृतीनामिति सम्बन्धपर्यन्तानाम् । धूररत्वादीनामिति सततदु-

1. तत्कर इति । चेत्परोऽ-योऽपि तत्करः तस्य कार्यस्य संपदकः स्यात् । एव एतः प्रकृतः, गुणयोः क्रिययोर्गुणत्रिषोर्वा वीगपदेनास्मान्ने त्रिविध इति पशुविधः । गोऽयं सदुत्पद. सद्योऽसद्योगे सदसद्योगे च भवतीति त्रिधा भिद्यते ॥

प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो

नृपाङ्गनगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे ॥'

इह केचिदाहुः—'शशिप्रभृतीनां शोभनत्वं खलस्याशोभनत्वं चेति सदसद्योगः' इति । अन्ये तु—'शशिप्रभृतीनां स्वतः शोभनत्वं धूसरत्वादीनां त्वशोभनत्वमिति सदसद्योगः ।' अत्र हि शशिप्रभृतिषु धूसरत्वादेरत्यन्तमनुचितत्वमिति विच्छिन्नविशेषस्यैव चमत्कारविधायित्वम् । 'मनसि सप्तशल्यानि मे' इति सप्तानामपि शल्यत्वेनोपसंहारश्च । 'नृपाङ्गनगतः खल' इति तु क्रमभेदाद्दुष्टत्वमावहति सर्वत्र विशेष्यस्यैव शोभनत्वे प्रक्रमादिति । इह च खलेकपोतवत्तर्बेपां कारणानां साहित्येनावतारः । समाध्यलंकारे त्वेककार्यं प्रति साधके समग्रेऽप्यन्यस्य काकतालीयन्यायेनापतनमिति भेदः ।

'अरुणे च तरुणि नयने तव मलिनं च प्रियस्य मुखम् ।

मुखमानतं च सखि ते ज्वलितश्चास्यान्तरे सरज्वलनः ॥'

अत्राद्येऽर्थे गुणयोर्यौगपद्यम्, द्वितीये क्रिययोः । उभयोर्यौगपद्ये यथा—

'कलुषं च तवाहितेष्वकस्मात्सितपङ्केरुहसोदरश्रि चक्षुः ।

पतितं च महीपतीन्द्र तेषां वपुषि प्रस्फुटेनापदां कटाक्षैः ॥'

गन्तव्यपर्यन्तानां ग्रहणम् । खलस्य तु स्वतोऽशोभनत्वं नृपाङ्गनगतत्वस्य शोभनत्वमेति वैपरीत्येन सदसद्योगः । मनोदुःखं प्रति धूसरत्वादिविशिष्टाश्चन्द्रादयः कारणानि करणीभूतानां विशेष्याणां विशेषणानां च यथासंभवं च यथासंभवं सतामसतां च योग एव सदसद्योग इति भावः । अन्येषां मतमुपपादयति—अत्र हीति । विच्छिन्नविशेषस्यैवेत्येवकारेण मनसीत्यादेर्व्यावृत्तिः । नन्वेतन्निरर्थकमत आह—मनसीति । तथा च वाक्यसमासकत्वेनैव तत्सार्थकमिति भावः । प्रथममतं दूषयति—नृपाङ्गनगत इति । विशेषस्यैवेत्येवकारेण विशिष्टव्यवच्छेदः । तथा चात्र विशेष्यविशेषणयोर्यौग एव वैचिन्त्यावहो ननु विशिष्टानां योगः । क्रमभेदरूपदोषावहत्यादिति भावः । समाध्यलंकारस्य भेदमाह—इहेति । साहित्येन मिलितत्वेनावतारः । समग्रे समर्थे पर्याप्ते क्वदृतालीयन्यायेन अप्रतिषेद्धतत्वेनापतनमुपस्थापनम् । यत्र कार्यविशेषं मिलितान्येव कारणानि जनयन्ति समुचयस्य विषयः । यत्र त्वेकस्मिन्कारणे फलसाधनायागुणीयमाने देवादुत्पन्नेन कारणान्तरेण तत्फलस्य मुहुरत्यं स समाधिरिति भावः ॥ गुणयोगपदे समुचयमाह—अरुणे चेति । नायिकां प्रति रक्ष्या उपरियम् । नयने वृत्ते इति शेषः ॥ कन्तुपमिति । रोपस्यापि मिलित्यर्थः । वितपदेशदस्य सोदरी । सदशी धौः शोभा यस्य सत् । अस्य वैचिन्द्रिये एव प्रयोगप्रसुर्यं विच्छिन्नविशेषजनकरत्वं च । कश्चि-

‘धुनोति चासिं तनुते च कीर्तिम् ।’

इत्यादावेकाधिकरणेऽप्येष दृश्यते । न चात्र दीपकम् । एते हि गुणक्रियायौगपथे समुच्चयप्रकारानियमेन कार्यकारणकालनियमविपर्ययरूपातिशयोक्तिमूलाः । दीपकस्य चातिशयोक्तिमूलत्वाभावः ।

समाधिः सुकरे कार्ये दैवाद्दस्त्वन्तरागमात् ॥ ८५ ॥

यथा—

मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्भे पतिप्यतः ।

उपकाराय दिक्षेदमुदीर्णं घनगर्जितम् ॥’

प्रत्यनीकमशक्तेन प्रतीकारे रिपोर्यदि ।

तदीयस्य तिरस्कारस्तस्यैवोत्कर्षसाधनः ॥ ८६ ॥

तस्यैवेति रिपोरेव । यथा मम—

‘मध्येन तनुमध्या मे मध्यं जितवतीत्ययम् ।

इभकुम्भौ भिनत्यस्याः कुचकुम्भनिभौ हरिः ॥’

प्रसिद्धस्योपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनम् ।

निष्फलत्वाभिधानं वा, **प्रतीपमिति कथ्यते ॥ ८७ ॥**

त्सामानाधिकरण्येऽपि प्रयोगमाह—‘धुनोति चेति । कार्यकारणयोः कालनियम-
पौर्वापर्यं तस्य विपर्ययो यौगपथमारोपितं झटिति फलोत्पादनप्रतिपत्त्यर्थम् ॥
समाध्यलंकारमाह—**समाधिरिति ।** दैवादकस्माद् वर वन्तरागमात्कारणान्तर-
समाधानात्कार्ये सुकरे सति समाधिरित्यर्थः । एतेन प्रकान्तकारणेन कार्यस्य दु-
ष्करत्वं प्रतीयते ॥ मानमिति । सत्यायं प्रति कस्यचिदुक्तिरियम् । दिव्या भा-
ग्येन । उदीर्णमुत्पन्नम् ॥ प्रतीपालंकारमाह—**प्रसिद्धस्येति ।** निष्फलत्वाभि-
धानमिति । उपमानस्यैवत्ववय । अभिधानं तापनं उपमानोपमेयभावे वैपरीत्य-

1. प्रत्यनीकमिति । अनीकेन सदृश प्रत्यनीकम् । सादृश्यस्य यथापर्येनेव समद्रे-
पुनः सादृश्यमवनादुत्पीभूतेऽपि सादृश्येऽप्यदीभवः । लोके प्रतिपद्यस्य तिरस्कारावानीकं
प्रयुज्यते । तदनुचये प्रतिपद्यसंबन्धिनः कस्यचिदतिरस्कारः क्रियते । स चानीकसदृशप्र-
युज्यमानत्वात्प्रत्यनीकमुच्यते । अत्र च प्रतिपद्यगत बलवत्त्वम्, भात्मगतं दुर्बलत्वं च
गम्यत इति पण्डितराजः ॥

2. प्रतीपमिति । प्रतिपत्त्येवलापो वसिष्ठिः प्रतीपं निधोप्रवृत्तकम्, तत्सादृश्या-
दलकारे लयुगा । ‘कनू-’ इत्यादिनामत्वयः । ‘मन्वद्वपस्येभो-प इत्’ इतीशादेशः ॥
उपलयात-दे विलभिकम्—‘वर्षेक-वसोपमाया अनेभ्यश्चिदवयव तत् । गुणाप-
वासे गुणादि, त्वनुयायं किल, मुत्रम् ॥’ ‘प्रतीपमुपमानस्य येनभ्यंमति मन्वते ।

क्रमेण यथा—

‘यत्त्वन्नेत्रसमानकान्ति सलिले मग्नं तदिन्दीवरं—’ इत्यादि (५८३ पृ०) ।

‘तद्भ्रमं यदि मुद्रिता शशिकथा हा हेम सा चेद्द्युति-
स्तच्चक्षुर्यदि हारितं कुवलयैस्तचेत्सितं का सुधा ।
षिकेंदर्पधनुर्भ्रुवौ यदि च ते किं वा बहु ब्रूमहे
यत्सत्यं पुनरुक्तवस्तुविमुखः सर्गक्रमो वेधसः ॥’

अत्र वक्रादिभिरेव चन्द्रादीनां शोभातिवहनात्तेषां निष्फलत्वम् ।

उक्त्वा चात्यन्तमुत्कर्षमत्पुत्कृष्टस्य वस्तुनः ।
कल्पितेऽप्युपमानत्वे प्रतीपं केचिदूचिरे ॥ ८८ ॥

यथा—

‘अहमेव गुरुः सुदारुणाना-
मिति हालाहल तात मा सा दृष्यः ।
ननु सन्ति भवादृशानि भूयो
भुवनेऽस्मिन्वचनानि दुर्जनानाम् ॥’

मत्रेति प्रतीपमुच्यते । द्वितीयपक्षे निष्फलत्वाभिधानेनोपमेयस्य प्रकर्षप्रतीतिरुपमा-
नप्रातिकूल्यमिति प्रतीपमुच्यते । आद्ये उपमानस्योपमेयत्वकलनेन द्वितीये वैक-
ल्याभिधानेनापकर्षः प्रतीयते ॥ तद्भ्रममिति । शशिनः कथा सौन्दर्यप्रशंसा ।
हास्येन हेमः शोच्यत्वम्, तेन च तस्य वैफल्यं प्रतीयते । विफल्यार्थं वा हा-
स्यन्दः । हारितं विकलीभूतम् । यद्वा—हा खेदे, रितं गतम् । नटमिति यावत् ।
यत्सत्यमिति । वेधसः सर्गक्रमः पुनरुक्तवस्तुहीन इति यद्वीर्ये तरसत्वमेवे-
त्यर्थः । एतेन केशपाशादिसत्त्वे चामरादीनां वैफल्यं प्रतीयते । वैफल्यमुपपाद-
यति—वक्रादिभिरेवेति । प्रसंगान्तरेण प्रतीपालंकारमाह—उक्त्वेति ।
येन धर्मेण उत्कर्ष उच्यते तेनैव धर्मेणाप्रसिद्धमप्युपमानत्वं कल्प्यत इति भावः ।
अपिचात्पूर्वोक्तप्रसङ्गयोः समुच्चयः ॥ अहमेवेति । हे हालाहल, हे तात,
अहमेव सुदारुणानां गुरुरिति दर्पवान्ना भूः । कथमित्यत आह—नन्विति । ननु
भोः, अस्मिन्भुवने दुर्जनानां वचनानि भूयो यथा स्यात्तथा सन्ति । अत्र दाहय-
त्वातिशयः सामान्यगुणस्वयोगादुपमानत्वमभूत्पूर्वमपि दाहयत्वाद्ये दर्पनिषेधाद्-

दृष्ट खेदं वदनं तस्याः किं पद्मेन किलिन्दुना ॥’ इत्युच्यते । केचित्तु
पद्ये प्रतीपनकारमुपमानस्य वैमर्षवर्जनासाधेयात्कार इत्याहुः । अन्ये तु प्रथमादिप-
दीपवत्स्य भनन्वयोऽनेवोपमेयोऽप्युपमानत्वेनेत्येतेन तद्व्यवधानेन चिन्तयन्ति ॥

अत्र प्रथमपादेनोत्कर्षातिशय उक्तः । तदनुक्तौ तु नायमलंकारः ।
यथा—‘ब्रह्मेव ब्राह्मणो वदति’ इत्यादि ।

मीलितं वस्तुनो गुप्तिः केनचित्तुल्यलक्षणा ।

अत्र समानलक्षणं वस्तु कचित्सहजं क्वचिदागन्तुकम् । क्रमेण
यथा—

‘लक्ष्मीवक्षोजकस्तूरीलक्ष्म वक्षःस्थले हरेः ।

प्रस्रं नालक्षि भारत्या भासा नीलोत्पलाभया ॥’

अत्र भगवतः श्यामा कान्तिः सहजा ।

‘सदैव शोणोपलकुण्डलस्य यस्यां मयूखैररुणीकृतानि ।

कोपोपरक्तान्यपि कामिनीनां मुखानि शङ्कां विदधुर्न यूनाम् ॥’

अत्र माणिक्यकुण्डलस्यारुणिमा मुखे आगन्तुकः ।

सामान्यं प्रकृतस्यान्यतादात्म्यं सदृशैर्गुणैः ॥ ८९ ॥

यथा—

‘मल्लिकाचितधम्मिल्लाश्वारुचन्दनचर्चिताः ।

अविभाव्याः सुखं यान्ति चन्द्रिकास्वभिसारिकाः ॥’

मीलिते उल्कृष्टगुणेन निकृष्टगुणस्य तिरोधानम् । इह तूमयोस्तु-
ह्यगुणतया भेदाग्रहः ।

नुभूतमेव विवक्षितम् ॥ ब्रह्मेवेति । अत्रोत्कर्षो गम्य एव न तु वाच्यः ॥ सामा-
न्यालंकारमाह—सामान्यमिति । प्रकृतस्य प्रकृतस्य अन्यतादात्म्यमितरभिन्न-
त्वेनापरिचेयत्वम् ॥ मल्लिकेति । ‘धम्मिल्लः संवताः कथाः’ इत्यमरः । अप्राभि-

1. कुशलया नन्दे तु “भेदवैशिष्ट्ययोः रक्षां उन्मीलितविशेषको । दिमादि स्वपशो-
नसं घृताः शीतेन जानते ॥ छद्मिजानुदिते चन्द्रे पद्मानि च मुखानि च ॥” इति निरु-
ध्यायेन भेरानप्यवसाये प्राप्ते कुतोऽपि देतोभेदरक्षो निरुध्मिजानुदिते उन्मीलितम् ।
तथा सामान्येन विशेषात्परणे प्राप्ते आरुणान्तरादिशेषरक्षो सामान्यप्रतिरुद्धो विशेषरु-
द्वि शीतिजानां तापर्वम् । अत्र चेदिदाहुः—म्यक प्रतीयमानस्य कस्यचिद् वरगुणो
निर्देरत्वं छायाद् भिषायेनाशादमानानां नद्यन्वरेतिहानां स्वशरणानुमापर्व-
यत्तु मीलितम् । परं च ‘दिमादि—’ इत्यत्र शीतेन उन्मानेऽपि वयसः साधारण-
विशेषभक्तिमारिनिच्छदनुमानाभाव इति शीतेन जानते’ इत्यनेनापि मीलनस्य दार्ढ्यं न
रक्षेनेति प्रत्ययादुन्मीलितं न पृथगलंकार इति । तथा चन्द्रोदने पद्मनुचोभेदमानेऽपि
प्रापन्निश्चिन्नेदधानस्य वृत्तया निरासावेये सामान्यमेव । अन्वरेणन्यभेदमानेन उपर-
कालिकेन दरुंवाजानेदधानमहो ना-वपनिः सुपांय इति वरम् । एतेन विशेषो न
इत्यलंकारः ॥

तद्गुणः स्वगुणत्यागादत्युत्कृष्टगुणग्रहः ।

यथा—

‘जगाद वदनच्छन्नपन्नपर्यन्तपातिनः ।

नयन्मधुलिहः श्वैत्यमुदग्रदशनांशुभिः ॥’

मीलिते प्रकृतस्य वस्तुनो वस्तुन्तरेणाच्छादनम् । इह तु वस्तु-
न्तरगुणेनाक्रान्तता प्रतीयत इति भेदः ।

तद्गुणानुहारस्तु हेतौ सत्यप्यतद्गुणः ॥ ९० ॥

यथा—

‘हन्त सान्द्रेण रागेण भृतेऽपि हृदये मम ।

गुणगौर निपण्णोऽपि कथं नाम न रज्यसि ॥’

सारिका वर्णनीयत्वेन प्रसूताश्चन्द्रिकाभिन्नत्वेनापरिचिताः ॥ तद्गुणालंकारमाह—
तद्गुण इति । अत्युत्कृष्टगुणस्य अर्थात्संनिकृष्टस्य वस्तुनोऽतिनिबिडगुणस्य ग्रहः
स्फूर्तिः । अत्युत्कृष्टेति गुणविशेषणं स्वगुणतिरोधाने बीजम् ॥ जगादेति । अत्र
प्रक्रान्तो बलदेवः कर्ता । नन्वत्रोत्कृष्टगुणेन निकृष्टगुणतिरोधानमस्तीति मीलिता-
दस्य को भेद इत्यत आह—मीलित इति । इह तु तद्गुणे तु । संनिकृष्टगुणेन
स्वगुणस्यैव तिरोधानं न तु वस्तुनः । मीलिते तु वस्तुनोऽपीति विशेषः । मीलिते
स्वजातीयोत्कृष्टगुणतिरोधानम्, अत्र तु विजातीयोत्कृष्टगुणेनापकृष्टगुणतिरोधानं
‘स्वगुणत्यागात्’ इत्यनेन लभ्यत इत्यपि बोध्यम् । अनेन सामान्यालंकारपदस्य भेद-
स्तत्र ‘सदृशीगुणः’ इत्युपादानात् ॥ अतद्गुणालंकारमाह—तद्गुणेति । तद्गुणस्य उ-
त्कृष्टगुणवस्तुनो गुणस्माननुहारः । अपकृष्टगुणेन वस्तुना अप्रहणमित्यर्थः । हेता-
विति । उत्कृष्टगुणवस्तुसंनिधानमत्र हेतुरवधेयः ॥ रागेण अनुगुणेण भृते पूर्णं ।

यथा वा—

‘गङ्गाम्बु सितम्बु यामुनं कज्जलाभमुभयत्र मज्जतः ।

राजहंस ! तव सैव शुभ्रता चीयते न च न चापचीयते ॥’

पूर्वत्रातिरक्तहृदयसंपर्कात्प्राप्तवदपि गुणगौरवदवाच्यस्य नायकस्य रक्तत्वं न निष्पन्नम् । उत्तरत्रापस्तुतप्रशंसायां विद्यमानायामपि गङ्गायमुनापेक्षया प्रकृतस्य हंसस्य गङ्गायमुनयोः संपर्केऽपि न तद्र-
पता । अत्र च गुणाग्रहरूपविच्छित्तिविशेषाश्रयाद्विशेषोक्तेर्भेदः । वर्णा-
न्तरोत्पत्त्यभावाच्च विपमात् ।

संलक्षितस्तु सूक्ष्मोऽर्थ आकारेणेङ्गितेन वा ।

कयापि सूच्यते भङ्ग्या यत्र सूक्ष्मं तदुच्यते ॥ ९१ ॥

सूक्ष्मः स्थूलमतिभिरसंलक्ष्यः । अत्राकारेण यथा—

‘वक्रस्यन्दिस्वेदविन्दुमबन्धैर्दृष्ट्वा भिन्नं कुङ्कुमं कापि कण्ठे ।

पुंस्त्वं तन्व्या व्यञ्जयन्ती वयस्या स्मित्वा पाणौ खङ्गलेखां लिलेख ॥’

गुणगौरयश्च शुक्ल । शुक्लगुणस्य रक्तगुणयोगेन रक्तत्वं सुतरां जायते । अत्र श्लेषा-
दनुरागरक्तिस्रोरेकत्वाध्यासादेतदुपपद्यते । अत्र प्राकरणिकेन नायकेन प्राकरणि-
कस्य नायिकाहृदयस्य गुणाग्रहणम् ॥ प्राकरणिकेनाप्राकरणिकगुणाग्रहणेऽप्ययमलं-
कार इत्याह—राजहंसेति । चीयते गङ्गाजलसंपर्केणोपचीयते । अपचीयते यमु-
नाजलसंपर्केणोपक्षीयते ॥ प्राप्तवदपि भवितुं योग्यमपि । ननुतरत्रापस्तुतप्रशं-
सया स्वसंबन्धिगुणग्राही जन एव प्रकृतो न तु राजहंस इति प्रकृतस्याप्रकृतगुणा-
ग्रहणोदाहरणं कथमेतत्संगच्छतामत आह—उत्तरत्रेति । प्रस्तुतस्य प्रतिपाद्य-
त्वेन प्राकरणिकस्य गङ्गायमुनाम्बुपेक्षया प्रतिपाद्यत्वेन राजहंसस्यापेक्षिक प्रकृत-
त्वमिति भावः । नन्वत्र कारणसत्त्वे कार्यानुत्पत्तिरस्तीति विशेषोक्त्यलंकार एवाय-
मित्यत आह—अत्र चेति । विच्छित्तिविशेषाश्रयाद् वैचित्र्यविशेषबन्धात् ।
कारणसत्त्वे कार्यानुत्पत्तिरूपवैचित्र्यादुक्तवैचित्र्यं विलक्षण तत्प्रयोजकत्वादलंकार-
स्य वैलक्षण्यमिति भावः । ननु नायिकाहृदयादिरूपकारणगुणस्य विरुद्धत्वात्संपृक्त-
नायकादिरूपकार्यगुण इति विपमालंकार एवायं संपर्कस्य कार्यत्वात्संपृक्तस्यापि
कार्यत्वमुपचर्यत इत्यभिप्रायेणाह—वर्णान्तरेति । कार्यस्य कारणगुणविरुद्धगुणो-
त्पत्तायेव विपमस्य विषयः । प्रकृते तु तदभावात् तद्विषय इति भावः । विपमा-
दिति । भेद इत्यन्वयः ॥ सूक्ष्मालंकारमाह—संलक्षित इति । आकारे
धर्मः । इदं किंवाग्नी विदग्धचेष्ट ॥ मतेः स्थूलत्वं गहनार्थाप्राहित्वम् ॥ वक्र-
स्यन्दीति । अपि वयस्या तन्व्या नायिकायाः कण्ठे वषात्स्यन्दिभिः स्वेदविन्दु-

अत्र कयाचिक्कुट्टुमभेदेन संलक्षितं कस्याश्चित्पुरुषायितं पाणौ
पुरुषचिह्नद्वयलेखालिखनेन सूचितम् । इक्षितेन यथा—

संकेतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।

हसनेत्रार्पिताकृतं लीलापद्मं निमीलितम् ॥

अत्र विटस्य भ्रूविक्षेपादिना लक्षितः संकेतकालाभिप्रायो रजनी-
कालभाविना पद्मनिमीलनेन प्रकाशितः ।

व्याजोक्तिर्गोपनं व्याजादुद्भिन्नस्यापि वस्तुनः ।

संताननिर्गमं रेखास्वरूपकृतविभागं कुट्टुमं दृष्ट्वा तस्याः पुंस्त्वं पुरते पुरुषायितं व्यञ्ज-
यन्ती शपयन्ती स्मित्वा तस्या एव पाणौ राज्ञेयां लिखेत् । पुरुषायिताया एव
वक्त्रगलितस्वेदानां गण्डे गलनं संभवति न वृत्तानमुत्सायाः । अतः सूक्ष्ममपि पुरु-
षायितं लक्षितं पुरुषधर्मस्य राज्ञेयायाः ससितलिखनेन प्रकाशितम् । राज्ञेया
राजाकृतिचिह्नविशेषः पुंशो हस्ते तिष्ठति । कुट्टुमनेदोऽप्राकारः । एतदेवाह—
अत्र कयाचिदिति ॥ संकेतेति । संकेतकालजिज्ञासुमित्यर्थः । विटं धूर्तमुप-
नायकं ज्ञात्वा भ्रूविक्षेपादितरिक्षितादिना ज्ञात्येति बोध्यम् । हसता हसंस्वकचेष्टा-
यता नेत्रेपार्पितं शापितमाकृतमभिप्रायो यस्य यत्र वा तद्यथा स्यात्तथा निमीलित-
मित्यर्थः । संकेतकालाभिप्रायः संकेतकालजिज्ञासा ॥ व्याजोक्त्वालंकारमाह—
व्याजोक्तिरिति । व्याजात्कारणान्तरोद्भावनच्छब्दाद् उद्भिन्नस्य कार्यादिना व्यकी-

1. व्याजोक्तिरिति । एतदप्रसङ्गेन कुचलयानन्दे । गूढोक्तिर्विचृतोक्तिर्युक्तिलो-
कोक्तिश्चेकोक्तिर्यकोक्तिरिति पदलङ्कृतयो निरूपिता यथा—‘गूढोक्तिरन्योदेश्यं चेष्टदन्त्यं
प्रति कथ्यते । वृषापेदि परक्षेत्रादायाति क्षेत्ररक्षकः ॥’ ‘विचृतोक्तिः छिद्युक्तं कविना-
विष्कृतं यदि । वृषापेदि परक्षेत्रादिति वक्ति सद्यजनम् ॥’ ‘युक्तिः परातिसंधानं क्रियया
भर्मेद्युस्ये । स्वामालिखन्ती भ्रूयन्त्यं धनुः पौषं करेऽलिखत् ॥’ ‘लोकप्रवादानुकृति-
ल्लोकोक्तिरिति भण्यते ; सदस्य कविचिन्मासान्मीलित्वा विलोचने ॥’ ‘ल्लोकोक्तिर्यदि
लोकोक्ते स्वादर्धान्तरगमिता । मुजङ्ग पद जानीषे मुजङ्गचरणं सखे ॥’ ‘वकोक्तिः के-
पकाङ्गुभ्यामपरार्धमकल्पनम् । मुञ्च मानं दिनं प्राप्तं नेह नन्दी हरान्तिके ॥’ इति । अत्र
गूढोक्तेर्नालंकारत्वमिष्यते, तस्या ध्वनिविषयत्वात् । विचृतोक्तिरपि नालंकारत्वं गुणीभूतव्य-
ञ्जयमानत्वाद् वाच्यरसाधुत्कर्मकत्वाभावाच्च । युक्तिरपि व्याजोक्तिरेव, उक्तिपदस्य व्यापार-
मात्रपरत्वात् तेन नालंकारान्तरत्वमिष्टम् । लोकोक्तिश्चेकोक्ती अपि नालंकारी उपरहा-
रकत्वामावात् । वकोक्तिस्तु शब्दालंकारे (४८३ पृ.) उक्तव ॥

यथा—

‘शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानगिरिजाहस्तोपगूढोल्लस-

द्रोमाञ्चादिविसंस्थुलाखिलविधिव्यासङ्गभङ्गाकुलः ।

आः शैल्यं तुहिनाचलस्य करयोरित्यूचिवान्ससितं

शैलान्तःपुरमातृमण्डलगणैर्दृष्टोऽवताद्वः शिवः ॥’

नेयं प्रथमापहृतिः, अपहृत्वकारिणो विषयस्यानभिधानात् । द्वितीया-
पहृतेर्भेदश्च तत्पश्चात्वे दर्शितः ।

स्वभावोक्तिर्दुरूहार्थस्वक्रियारूपवर्णनम् ॥ ९२ ॥

दुरूहयोः कविमात्रवेद्ययोरर्थस्य डिम्भादेः स्वयोस्तदेकाश्रययो-
श्चेष्टास्वरूपयोः । यथा मम—

‘लाङ्गुलेनाभिहत्य क्षितितलमसकृद्धारयन्नप्रपञ्चा-

मात्मन्येवावलीय द्रुतमथ गगनं प्रोत्पत्तन्विक्रमेण ।

भूतस्य ॥ शैलेन्द्रेति । शैलेन्द्रेण हिमालयेन प्रतिपाद्यमानाया दीयमानाया
गिरिजायाः पार्वत्या हस्तस्योपगूढेन सपकेणोल्लसन् यो रोमाञ्चादिः पुलक-
वम्पादिस्तेन विसंस्थुलोऽयथाभूतो, योऽखिलविधिव्यासङ्गः समस्तवैदिकक्रियासंघ-
न्धस्वस्य भङ्गेनाकुलो व्याकुलः । शैलस्य हिमालयस्यान्तःपुरवार्तिनो(तीनि)ये(यानि)
मातृरामण्डला(नि) मण्डलीभूता मातरस्तेषां गणैः ॥ अत्र रोमाञ्चादिना कार्येणो-
द्भिन्नः स्वकीयोद्भावविशेषः शैल्यरूपस्मरणान्तरोद्भावेन शिवेन गोपितः । ननु
प्रकृतगोपनेनाप्रकृतोद्भावेनमपहृतिरुजा तदनयोः को भेद इत्यत आह—नेय-
मिति । प्रथमा कृतनिषेधपूर्वकप्रकृतस्थापनरूपा । विषयस्य अप्रकृतारोपवि-
षयस्य । अत्र तु गोपनाकारिभिन्नेन काञ्चादिना विषयो व्यज्यत एव, नत्वभिधीयत
इति भावः । द्वितीयापहृतेः, ‘गोपनीयं कमप्यर्थं शोतयित्वा कथंचन । यदि श्रेष्-
णान्यथा चान्यथयेत्साप्यपहृतिः ॥’ इत्युक्तश्रवणायाम्पश्चात्वे दर्शित इति । तत्र
गोपनकृता गोपनीयं प्रथममभिधीयते, अत्र तु न तथेति भावः ॥ स्वभारोक्त-
लंकारमाह—स्वभावोक्तिरिति । व्याचष्टे—दुरूहयोरिति । डिम्भादेरित्यादि-
श्रेष्णोद्भिन्नस्वरूपस्मरणान्तरोद्भावेन शिवेन गोपितः । ‘स्वार्ं काल्पेऽत्रधारणे’ इत्य-
मरः । स्वपदं स्वकीयपरतया—व्याचष्टे—स्वयोरिति । तस्याप्यवधारणपरता-
माह—तदेकाश्रययोरिति । डिम्भादिमात्रगतयोरित्यर्थः । कारिकास्ये क्रियारू-
पपदे व्याचष्टे—चेष्टास्वरूपयोरिति । स्वरूपं वर्णघस्यानादि । तत्र डिम्भस्य
क्रियावर्णनं यथा—‘कण्ठविन्देन पदारविन्दं मुण्डारविन्दे विनिवेशयन्तम् । वटस्य
पत्रस्य पुटे शयानं यालं मुकुन्दं मनसा स्तरामि ॥’ आदिपदमात्रस्य तरशोः क्रि-
यावर्णनमाह—लाङ्गुलेनेति । क्षितितलमिति भाव्याधिन्यायेन पूर्वापरयोर-

1. शैलेन्द्रेति । अत्र रोमाञ्चादिनोद्भिन्नो रात्रभावः शैलमण्डपनेनापहृतिः ॥

स्फूर्जदुंकारघोषः प्रतिदिशमखिल्यन्द्रावयत्नेव जन्तू-

न्कोपाविष्टः प्रविष्टः प्रतिवनगरुणोच्छ्रूनचक्षुत्तरक्षुः ॥'

अद्भुतस्य पदार्थस्य भूतस्याथ भविष्यतः ।

यत्प्रत्यक्षायमाणत्वं तद्भाविक्प्रदाहृतम् ॥ ९३ ॥

यथा—

‘मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसंभवः ।

येनैकचुलुके दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छपौ ॥’

यथा वा—

‘आसीदञ्जनमत्रेति पश्यामि तव लोचने ।

भाविमूपणसभारां साक्षात्कुर्वे तवाकृतिम् ॥’

न्वेति । आरामनि स्वदेहे अवलीय लीनो भूत्वा । अतिवामनीभूयेति यावत् । प्रति-
वर्तनं यावद्दहनम् । तरक्षुर्व्याघ्रविशेषः । ईदृशक्रिया अकृत्रिमा इष्टतरक्षोरेव ॥ वर्ण-
वर्णनं दण्ड्याचार्येणोदाहृतं यथा—‘तुण्डैराताम्रकुटिलैः पक्षैर्हरितक्रोमलैः । त्रिवर्ण-
राजिभिः कण्ठैरेते मञ्जुगिरः शुद्धाः ॥’ सस्थानवर्णनं यथा—‘पश्चात्पुच्छं वहति वि-
पुलं तत्र धूनोऽख्यजहं वीर्षप्रोवः स भवति पुरास्वस्य चत्वार एव । शष्पाप्यति
प्रकिरति शकृतिपण्डकानाम्रमानानास्त्रामेतन्नजति स पशुर्वूरमेद्येहि यामः ॥’ अत्र
विपुलपुच्छवुरचतुष्टयवीर्षप्रोवा अश्वस्यैव सस्थानानि ॥ भाविकालंकारमाह—अ-
द्भुतस्येति । प्रत्यक्षायमाणत्वं वर्णनाविशेषवशेन प्रत्यक्षवद्भासमानत्वं भावो
वक्त्रुरभिप्रायः । स च वर्णनीयगोचर (वति) स्वरूपस्त्वयोगाद्भाविक् तद्योगश्च व्यञ्जक-
त्वेन ॥ अद्भुतस्य प्रत्यक्षायमाणत्वे भाविकमाह—मुनिरिति । दिव्यौ विष्णोरव-
तारौ तौ प्रसिद्धौ । अत्र चुलुकीकृतसमुद्रे दृश्यमानदिव्यमत्स्यकच्छपरूपमद्भुतं वस्तु
वर्णनाविशेषवशेन मुनिसनिकृष्टभ्रोतृणा प्रत्यक्षवद्भासते ॥ भूतभाविनो. प्रत्यक्षाय-
माणत्वे भाविकमाह—आसीदिति । अत्रानयोः । अत्र पूर्वार्धे भूतस्य परार्धे
‘अभिन्नः प्रत्यक्षायमाणत्वं नयनशोभाविशेषवशेनाञ्जनं सौन्दर्यतिशयवशीकृतस्य
धनिन. पत्युरादरातिशयेन भूपणसभारमनुमाय सख्या तथाभिहितं यथा भूतभा-
विनावप्यञ्जनभूपणसभारौ सनिकृष्टभ्रोतृणा प्रत्यक्षवद् भासते । केचित्तु ‘यौवनोद्दे-
दादञ्जनं विनापि चक्षुषि तच्छोभा भूपणाभावेऽपि वपुषि तच्छोभारम्भ.’ इति
व्याचक्षते । तत्र । तादृशार्थस्य व्यञ्जनाभावेनाप्रतीते. । भूतभाविनोरञ्जनभूपणयोः
प्रत्यक्षायमाणत्वे तरकृतवाद्येव एव तात्पर्यात् । ननु सनिकृष्टपदार्थस्य वर्णनातः
प्रत्यक्षायमाणत्वं तदा भवति यदि प्रसन्नार्था शब्दा. प्रयुज्यन्ते । एवं सति प्रसा-

I. भाविकमिति । कविगतो भाव आशयः श्रोतरि प्रतिविम्बनेनास्तीति, भावो
भाविना वा पुनः पुनश्चेतस्ति निवेशन सोऽनास्तीति श्रुत्यपत्तिः ॥

न चायं प्रसादाख्यो गुणः । भूतभाविनोः प्रत्यक्षयमाणत्वे तस्याहे-
तुत्वात् । न चाद्भुतो रसः । विस्मयं प्रत्यस्य हेतुत्वात् । न चातिश-
योक्तिरलंकारः । अध्यवसायाभावात् । न च भ्रान्तिमान् । भूतभावि-
नोर्भूतभावितयैव प्रकाशनात् । न च स्वभावोक्तिः । तस्य लौकिक-
वस्तुगतसूक्ष्मधर्मस्वभावस्यैव यथावद्वर्णनं स्वरूपम् । अस्य तु वस्तुनः
प्रत्यक्षयमाणत्वरूपो विच्छित्तिविशेषोऽस्तीति । यदि पुनर्वस्तुनः कचि-
त्स्वभावोक्तावप्यस्या विच्छित्तेः संभवस्तदोभयोः संकरः ।

‘अनातंपत्रोऽप्ययमत्र लक्ष्यते

सितातपत्रैरिव सर्वतो वृतः ।

अचामरोऽप्येव सदैव वीज्यते

विलासत्रालव्यजनेन कोऽप्ययम् ॥’

अत्र प्रत्यक्षयमाणस्यैव वर्णनात्त्रायमलंकारः । वर्णनावशेन प्रत्य-
क्षयमाणत्वस्यास्य स्वरूपत्वात् । यत्पुनरप्रत्यक्षयमाणस्यापि वर्णने
प्रत्यक्षयमाणत्वं तत्रायमलंकारो भवितुं युक्तः । यथोदाहृते ‘आसीद्-
ञ्जनन्—’ इत्यादौ ।

दाख्यो गुण एवायमित्यभिप्रायेणाशङ्कते—न चायं प्रसादाख्यो गुण इति ।
भूतभाविनोरित्यद्भुतस्याप्युपलक्षणम् । तस्य प्रसादगुणस्य । अद्भुतस्य प्रत्यक्षयमा-
णत्वपक्षे शङ्कते—न चाद्भुतो रस इति । विस्मयं चमत्कारम् । चमत्कारयोगे
रसरूपत्वासंभवादिति भावः । नन्वत्र वर्णनीयगतः कोऽप्यतिशयः प्रतीयत इत्य-
तिशयोक्तिरेवायमित्याशङ्कते—न चातिशयोक्तिरिति । अध्यवसायाभावाद्
अनेदारोपाभावात् । ननु भूतभाविपदार्थोभाववति तत्प्रकारकप्रतीतिरप्राप्तीति
भ्रान्तिमानेवायमित्याशङ्कते—न च भ्रान्तिमानिति । भूतभाविनोर्वर्तमानत्वेन
भावेऽपि भ्रमः संभवतीति तद्वारणाय भूतभावितयैवेत्युक्तम् । प्रकाशनात्तद्वति
विपरीकरणात् । तस्य स्वभावोक्तयलंकारस्य । सूक्ष्मेति । कवितृमात्रवेद्य इत्यर्थः ।
यथावद्वर्णनं संभावनादिक्रमेण वर्णनम् । अस्य भाविश्लंकारस्य तु । विच्छित्ति-
विशेषोऽस्तीतिशङ्को हेतौ ॥ अनातंपत्रोऽपीति । अत्र सदनुमानवशेन वस्तु-
प्रत्यक्षयमाणयोः सितातपत्रचामरोर्वर्णनम्, न तु वर्णनाविशेषवशेन धोतृणां
तयोः प्रत्यक्षयमाणत्वमिति नास्ति भाविश्लंकार इति भावः । अस्य भाविश्लं-
कारस्य । नन्वेवमासीदध्रनमित्यादावपि सदनुमानवशेन प्रत्यक्षयमाणत्ववर्णनमिति
नास्य विषय इत्यत आह—यत्पुनरिति । यद् यदा धर्मिसंनिर्घर्परिरूपहेत्वभा-
वदशायामित्यर्थः । वर्णने इति । वर्णने चाग्नेचिन्मयविशेषे सतीत्यर्थः । तत्राय-
मिति । तत्राप्ययमित्यर्थः । न चातंपत्रोऽपीत्यादावप्युक्तरीत्या भाविश्लंकाररिति

लोकातिशयसंपत्तिवर्णनोदात्तमुच्यते ।

यद्वापि प्रस्तुतस्याङ्गं महतां चरितं भवेत् ॥ ९४ ॥

क्रमेणोदाहरणम्—

‘अधःकृताम्भोधरमण्डलानां यस्यां शशाङ्गोपलकुट्टिमानाम् ।

ज्योत्स्नानिपाताक्षरतां पयोभिः केलीवनं वृद्धिमुरीकरोति ॥’

‘नाभिप्रभिन्नाम्बुरुहासनेन संस्तूयमानः प्रथमेन घात्रा ।

अमुं युगान्तोचितयोगनिद्रः संहृत्य लोकान्पुरुषोऽधिरोते ॥’

रसभावौ तदाभासौ भावस्य प्रथमस्तथा ।

गुणीभूतत्वमायान्ति यदालंकृतयस्तदा ॥ ९५ ॥

रसवत्प्रेथ ऊर्जसि समाहितमिति क्रमात् ।

वाच्यम् । श्रोतॄणां धर्मिसनिकर्षाभावेन प्रत्यक्षयमाणत्वाभावात्तस्यापि प्रकृतोपयो-
गित्वेन विवक्षणीयत्वात् ॥ उदात्तालंकारमाह—लोकैति । लोकानतिशेतेऽतिक्र-
मति या संपत्तिर्धनसमृद्धिस्तस्यां वर्णना व्यञ्जनया ज्ञापनम् । धन्यविधमुदात्तालं-
कारमाह—यद्वेति । महतां प्रस्तुतसंबन्धिमहताम् । चरितं महत्त्वप्रतिपादकत्वा-
धर्म्यम् । प्रस्तुतमहत्त्वव्यञ्जकप्रस्तुतमहत्त्वसंबन्धिवचरितमुदात्तमित्यर्थः । अधःकृ-
तेति । यस्यां नगर्यां उरीकरोति स्त्रीकरोतीति । प्राप्नोतीति यावत् । अत्र पौराणां
समृद्धतिशयो व्यङ्ग्यः ॥ नाभीति । नामेः अभिन्नमुत्पन्नमम्बुरुहमासनं यस्य तेन ।
अमुं समुद्रम् । अत्र प्रस्तुतसमुद्रस्य महत्त्वव्यञ्जकं सर्वलोकसंहारकस्य हरेश्चरितम् ॥
रसवदायलंकारचतुष्टयमाह—रसभावाविति । गुणीभूतत्वं रसान्तरावीनामुत्कर्षा-
धायनत्वेनाङ्गत्वम् । रसस्येतराङ्गत्वे रसवत् । भावस्येतराङ्गत्वे प्रेथः । आभासयोस्ति-
तराङ्गत्वे ऊर्जसि । भावप्रथमस्येतराङ्गत्वे समाहितमित्यर्थः । ‘न भावहीनोऽस्ति रसः—’
इत्युक्तदिशा रसव्यभिचारिभावयोरव्यभिचारेणालंकारभावासंभवात्तयोरज्ञा-

1. उदात्तमिति । अतोऽप्ये कुबलयान-देश्युक्तिर्निरुक्तिः ‘प्रतिपेधो विधिरिति
ज्ञत्वारोऽलंकारः यथा—‘अत्युक्तिरद्भुतात्थ्यशौर्योदात्तवर्णनम् । त्वयि दातरे
राजेन्द्र । यावक्ताः कल्पशोखिनः ॥’ ‘निरुक्तिर्योगतो नाज्ञानान्या-देश्यप्रकल्पनम् । ईदृशै-
श्चरितैर्जाने रास दोषाकरो भवान् ॥’ ‘प्रतिपेधः प्रसिद्धस्य निपेधस्यानुकीर्तनम् । न चूव-
नेतस्मितम् ! स्त्रीवनं निश्चितैः शरैः ॥’ ‘सिद्धस्यैव विधानं यथादाहुर्विष्वलंकृतिम् ।
पद्मभोदश्चने काले वोक्तिः कोकिले भवेत् ॥’ इति । अत्र अत्युक्तिरुदात्तालंकारे प्रवि-
शति, एतन् अस्वल्पे सवन्धातिशयोक्तिरनुप्रायिका ॥ निरुक्तिः श्रेयविशेष एव ॥ सिद्ध-
स्यैव विधान विधिरलंकारः । यथात्र द्वितीयवोक्तिपदं स्वनिमाधुरीं लघुयद् हृदयवर्जन-
‘यगक्ति । उदेतद् ध्वनिना गतार्थम् । कचिद् गुणीभूतव्यङ्ग्येन वा । एव सिद्धस्य निपेधा-
नुकीर्तनमपि पर्यालोचनीयम् ॥

तदाभासौ रसाभासो भावाभासश्च । तत्र रसयोगाद्रसवदलंकारो
यथा—‘अयं स रसनोत्कर्षी—’ इत्यादि- [२३९ पृ.] । अत्र शृङ्गारः
करुणस्याङ्गम् । एवमन्यत्रापि । प्रकृष्टप्रियत्वात्प्रेयः । यथा मम—

‘आमीलितारसविवर्तिततारकाक्षीं
मत्कण्ठबन्धनदरश्लथवाहुवल्लीम् ।
प्रखेदवारिकणिकाचितगण्डविम्बां
संस्मृत्य तामनिशमेति न शान्तिमन्तः ॥’

अत्र संभोगशृङ्गारः सरणाख्यभावस्याङ्गम् । स च विप्रलम्भस्य ।
ऊर्जो बलम्, अनौचित्यप्रवृत्तौ तदत्रास्तीत्यूर्जस्वि । यथा—

‘वनेऽखिलकलासक्ताः परिहृत्य निजस्त्रियः ।
त्वद्वैरिवनितावृन्दे पुलिन्दाः कुर्वते रतिम् ॥’

अत्र शृङ्गाराभासो. राजविषयरतिभावस्याङ्गम् । एवं भावाभासो-
ऽपि । समाहितं परिहारः । यथा—

‘अविरलकरवालकम्पनैर्भ्रुकुटीतर्जनगर्जनैर्मुहुः ।
ददृशे तव वैरिणां मदः स गतः कापि तवेक्षणे क्षणात् ॥’

अत्र मदाख्यभावस्य प्रथमो राजविषयरतिभावस्याङ्गम् ।

भावस्य चोदये संघौ मिश्रत्वे च तदाख्यकाः ॥ ९६ ॥

त्रिभावेनैतदलंकारप्रसङ्ग इति ध्येयम् ॥ एवमन्यत्रापि । वीरुदेः शृङ्गारावृत्त-
त्वेऽप्युदाहरणान्युद्घातनीत्यर्थः । करुणस्य भावावृत्तत्वे उदाहरणं गुणीभूतव्यङ्ग्य-
प्रकरणे ‘मानोत्तरां प्रणयिनी—’ इत्यादि स्वयमेवोक्तम् ॥ आमीलितेति । अल-
प्तेन रसावेशजगितालस्येन विवर्तितं स्थिरीकृतं तारकं यस्य तादृशमधि यस्वस्वाम् ।
मत्कण्ठबन्धने दरश्लथया इंपच्छिद्यित्वा बाहुवद्विर्यस्यालाम् । पुलिन्दाः क्षिप्त-
तविशेषाः । अत्र परोदाविषयत्वाच्चृङ्गाराभावः ॥ एवं भावाभासोऽपीति ।
भावाभासस्याङ्गत्वेऽपीत्यर्थः । एतदुदाहरणं यथा—‘बन्दीकूल वृष ! द्विषं मृगरश-
त्वाः पर्यतां प्रेयसां श्लिष्यन्ति प्रणमन्ति ध्यन्ति परितधुम्बन्ति ते धेनिघ्नः ।
अस्माकं गुरुधेरोर्निपतितस्योचित्वारांनिधे ! विष्वत्त्वा प्रिपदोऽशिलाच्चरिति तेः
प्ररर्षिभिः स्तूयथे ॥’ अत्र राजविषयरतिभावस्योत्तरार्धस्यो भावः राजविषयवत्त्वा-
दाभासरूपोऽङ्गम् ॥ अविरलेति । तवेक्षणे त्वत् स्मर्तृत्वेने गतीत्यर्थः ॥ भावोदयारि-
नानघलंकारप्रथमाह—भावस्य चेति । अथगद् गुणीभूतयमायावीजगु-
-

तदारूपका भावोदयभावसंधिभावशबलनामानोऽलंकाराः । कमे-
णोदाहरणम्—

‘मधुपानप्रवृत्तास्ते सुहृद्भिः सह वैरिणः ।

श्रुत्वा कुतोऽपि त्वन्नाम लेभिरे विपमां दशाम् ॥’

— अत्र त्रासोदयो राजविषयरतिभावस्याङ्गम् ।

‘जन्मान्तरीणरमणस्याङ्गसङ्गसमुत्सुका ।

सलज्जा चान्तिके सख्याः पातु नः पार्वती सदा ॥’

अत्रौत्सुक्यलज्जयोश्च संधिर्देवताविषयरतिभावस्याङ्गम् ।

1. भावोदयेति । भावस्योदय उद्गमभावस्या, संधिर्द्वयोर्विरुद्धयोः स्पर्धित्वेनोपनिबन्धः, शबलता बहूनां पूर्वोपमर्देन निबन्ध इति ॥ इतोऽधस्तात्कुचलयानन्दे प्रत्यक्षमनुमानमुपमान शब्दोऽर्थापत्तिरनुपलब्धिः संभव येतिह्यमित्यर्थो प्रमाणालंकाराः ॥ तत्र प्रत्यक्षम्—‘कान्तकान्तवदनप्रतिविम्बे भगवत्सहकारसुगन्धौ । स्वादुनि प्रणदितालेनि शीते निर्वचार मधुनीन्द्रियवर्गः ॥’ अपेन्द्रियाणां वृष्ट्या तज्जग्यं प्रत्यक्षमलंकारः । अनुमानम्—‘विलीयमानैर्विहगैर्निमीलद्भिश्च पद्भजेः । उन्मीलद्भिश्च कुमुदीर्गोऽस्त्वं ज्ञायते रविः ॥’ रविरस्त्वगमनवान् तादृशकालसंबन्धित्वात्, इत्यनुमानप्रयोगः । उपमानम्—‘ता रोहिणीं विजानीहि ज्योतिषामत्र मण्डले । यस्तन्वि ! तारकान्यासः शकटाकारमाश्रितः ॥’ ता रोहिणीं विजानीहीत्यतिदेशवाक्यापेक्षानुपमानम् । शब्दः—‘विशृण्वता दोषमपि च्युतात्मना त्वयैकमीश प्रति साधु भाषितम् । यमामनन्त्यात्मभुकोऽपि कारण कथं स लक्ष्यमभवो भविष्यति ॥’ अत्र शिवो ब्रह्मणोऽपि हेतुरित्यत्र श्रुतिरूपं शब्दप्रमाणमुपलब्धम् । श्रुतपस्तु । ‘अचिन्त्यमन्यकमनन्तरूपं शिव प्रशान्तममृतं ब्रह्मरोनिम् । समादिमध्यान्तमिहीनमेकं विभुं चिदानन्दमरूपमद्भुतम् ॥’ श्लेषमादयः । भगवन्त मनुमुपहसन्ती ‘बलात्कुरुत पापानि सन्तु तान्प्रकृतानि वः । सर्वान् बलकृतानर्थानकृतात्मनुरजवीद ॥’ इति नास्तिकोक्तिरपीह द्रष्टव्या । अर्थापत्तिः—‘निर्णेतुं शक्यमस्तीति मध्यं तव नितम्बिनि । अन्यथा नोपपद्येत पयोधरभरल्लितिः ॥’ अनुपलब्धिः—‘स्फुटमसदबलसं तन्वि ! निश्चिन्वते षे तदनुपलभमानास्तकैयन्तोऽपि लोकाः । कुचगिरिवरयुग्मं यद्विनाधारमास्ते तदिह मकारकेतोर्निद्रजालं प्रतीमः ॥’ संभवः—‘ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्ववशां ज्ञानन्ति ते किमपि तान्प्रति नैष यत्नः । उत्पत्सतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा कालो ह्ययं निरवधिधिपुला च पृथ्वी ॥’ ऐतिह्यम्—‘कत्याणी वत गायेयं लौकिकी प्रतिभाति मे । पति जीवन्तमानन्दो नर वर्षशतादपि ॥’ अत्र प्रमाणेषु प्रथममेकं चार्वाकाः, द्वयं चैश्वरिकाः, त्रयं (शब्देन) सांख्याः पातञ्जलाश्च, चतुर्थं नैयायिकाः, पञ्चमं प्राभाकराः, षड् भाट्टा वैदान्तिकाश्च, सप्तमैतिह्यान्तं पौराणिकाश्च मन्यन्ते । षट्षोडशरूपाण्याकरती ज्ञेयानीति ॥

‘पश्येत्कश्चिच्चल चपल ! रे ! का त्वराहं कुमारी
हस्तालम्बं वितर हहहा व्युत्क्रमः कासि यासि ।

इत्थं पृथ्वीपरिवृढ ! भवद्विद्विषोऽरण्यवृत्तेः

कन्या कंचित्फलकिसलयान्याददानामिधत्ते ॥’

अत्र शङ्कासूयाघृतिस्मृतिश्रमदैत्यविबोधौत्सुक्यानां शबलता राजवि-
पयरतिभावस्याङ्गम् । इह केचिदाहुः—‘वाच्यवाचकरूपालंकरणमुखेन
रसाद्युपकारका एवालंकाराः । रसादयस्तु वाच्यवाचकाभ्यामुपकार्या
एवेति न तेषामलंकारता भवितुं युक्ता’ इति । अन्ये तु—‘रसाद्यु-
पकारमात्रेणोहालंकृतिव्यपदेशो भाक्तश्चिरंतनप्रसिद्धाङ्गीकार्य एव’
इति । अपरे च—‘रसाद्युपकारमात्रेणालंकारत्वं मुख्यतो रूपकादौ
तु वाच्याद्युपधानम्, अजागलस्तनन्यायेन’ इति । अभियुक्तास्तु—
‘स्वव्यञ्जकवाच्यवाचकाद्युपकृतैरङ्गभूतै रसादिभिरङ्गिनो रसादेर्वाच्यवा-
चकोपस्कारद्वारेणोपकुर्वद्विरलंकृतिव्यपदेशो लभ्यते । समासोक्तौ तु
नायिकादिव्यवहारमात्रस्यैवालंकृतिता, नत्वास्वादस्य, तस्योक्तरीतिविर-
हात्’ इति मन्यन्ते । अत एव ध्वनिकारेणोक्तम्—

‘प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थे यत्राङ्गं तु रसादयः ।

काव्ये तस्मिन्नलंकारो रसादिरिति मे मतिः ॥’

तैवे । अप्रायातीति सप्तम्यन्तमवगन्तव्यम् योग्यत्वात् ॥ पश्येदिति । चल
इतोपसर । श्रमभरेण किञ्चिद्भ्रान्तिता क्षणिति चेतनां प्राप्याह—व्युत्क्रम इति ।
वंपरीलमिलार्थः ॥ इदानीं रसवदायीनामलंकारत्वमस्वीकुर्वतां केषाञ्चिन्मतमाह—
इह केचिदिति । वाच्यवाचकरूपालंकरणमुखेन शब्दार्थस्वरूपशोभाजननद्वारेण
इह रसवदादायलंकृतिव्यपदेशोऽलंकारपदप्रयोगो भाषो गौणः । चिरंतनप्रसि-
द्धां प्राचीनमतेन । वाच्याद्युपधानं वाच्यवाचकलक्षणम् । अजागलस्तन-
न्यायेनेति । अजागलस्तनो यथा दुग्धानुपयोगी तथा प्रकृतानुपयोगीत्यर्थः ।
स्वव्यञ्जकेति । समग्रभूतं रसादि तदव्यञ्जकभ्यामेव वाच्यवाचकभ्यामुपकृतैर्न
तु प्रधानीभूतरसादिव्यञ्जकभ्याम् । प्रत्युत स्वव्यञ्जक्यन्तार्थपटितत्वेन तयोद्यु-
पकारस्य एवाङ्गरसादयो न तूद्युपकार्याः । एतेन रसादयस्तु वाच्यवाचकभ्यानुपकार्या
एवेति व्युत्क्रममुक्तं तन्निरस्तम् । नन्वत्र गुणप्रधानभाषेनालंकारालंकारव्यवहार उपपद्यते
समासोक्तौ तु व्यवहारमात्रेणान्यास्तादस्त्वालंकारव्यवहारेऽलंकारानागतत्वं स
उपपद्यत इत्यत आह—समासोक्तौ त्विति । व्यवहारमात्रस्य प्रकृतं वस्तुन्य-
प्रकृततापस्यारोपनादस्य, न तु तत्रत्यास्तादस्य । उक्तरीतिविरहात् काव्यात्त-
त्वंलंकारद्वारेण रसाद्युपकारत्वस्याभावात् ॥ प्रधान इति । अन्यत्र रसादौ

यदि च रसाद्युपकारमात्रेणालंकृतित्वं तदा वाचकादिष्वपि तथा प्रसज्येत । एवं च यच्च कैश्चिदुक्तम्—‘रसादीनामङ्गित्वे रसवदाद्य-लंकारः । अङ्गत्वे तु द्वितीयोदाचालंकारः’ इति, तदपि परास्तम् ।

यद्येत एवालंकाराः परस्परविमिश्रिताः ।

तदा पृथगलंकारौ संसृष्टिः संकरस्तथा ॥ ६७ ॥

यथा लौकिकालंकाराणामपि परस्परमिश्रणे पृथक्चारूत्वेन पृथ-गलंकारत्वं तथोक्तरूपाणां काव्यालंकाराणामपि परस्परमिश्रत्वे संसृष्टि-संकराख्यौ पृथगलंकारौ । तत्र—

मिथोऽनपेक्षयैतेषां स्थितिः संसृष्टिरुच्यते ।

एतेषां शब्दार्थालंकाराणाम् । यथा—

‘देवः पायादपायाज्ञः सेरेन्दीवरलोचनः ।

संसारध्वान्तविध्वंसहंसः कंसनिषूदनः ॥’

अत्र पायादपायादिति यमकम्, संसारेत्यादौ चानुप्रास इति शब्दा-लंकारयोः संसृष्टिः । द्वितीये पादे उपमा, द्वितीयार्धे च रूपकमित्य-र्थालंकारयोः संसृष्टिः । एवमुभयोः स्थितत्वाच्छब्दार्थालंकारसंसृष्टिः ।

वाक्यार्थे वा ॥ रसाद्युपकारकत्वमात्रेणालंकारत्वं मुख्यत इति प्रागुक्तमपरेषां मतं दृश्यति—यदीति । एवं चेति । उक्तीतिविरहादित्यर्थः ॥ प्रत्येकमलंकारानुक्त्वा तेषां मेलके संसृष्टिसंकरालंकारवाह—यद्येत इति । एते उक्ता यमकोपमादयः परस्परविमिश्रिता एकस्मिन्पद्ये गद्ये वा स्थिताः ॥ तयोः सामान्यलक्षणमुक्त्वा विशेषलक्षणमाह—मिथ इति । परस्परव्यपेक्षाविरहेणेत्यर्थः । स्थितिरैकस्मिन्पद्ये गद्ये वा शब्दालंकाराणामर्थालंकाराणामुभयेषां च परस्परानपेक्षया स्थित्वा त्रिविधा संसृष्टिः । आद्या यथा—‘चाहचान्द्रमसं भीरु ! विभ्वं पदयेदमम्बरे । मन्मनो मन्म-थाक्रान्तं निर्दयं हन्तुमुद्यतम् ॥’ अत्र प्रथमार्धे उपमा, द्वितीयार्धेऽनुप्रासः, तृतीय-पादे यमकम् । द्वितीया यथा—‘द्विपद्मपद्मयातां देवः कुलेन्दीवरलोचनः । भङ्गा-न्धकारसंशोभरजिः केशिनिषूदनः ॥’ अत्र प्रथमार्धे उपमा, द्वितीयार्धे रूपकम् । उभयसंसृष्टिर्द्विविधा—शुद्धा, संसृष्टिमिथा च । आद्या यथा—‘त्वयि धीर ! परं धिराजते दमयन्तीकिलकिञ्चितं किल । तरुणीस्तन एव दीप्यते मणिहारावलिगाम-णीयकम् ॥’ अत्र यमकानुप्रासान्ध्यां शब्दालंकारान्ध्यां सह प्रतिवस्तूपमाया अर्था-लंकारस्य संसृष्टिः ॥ एकस्मिन्पद्ये चतुर्विधां संसृष्टिमुदाहरति—देव इति । हंसः सूर्यः ॥ एवमिति । शब्दालंकारयोरर्थालंकारयोश्च स्वजातीयत्वेनान्तरङ्गतया

1. संसृष्टिरिति । तिलतण्डुलन्यायेन स्फुटावगम्यभेदालंकारमिश्रणे संसृष्टिरिति ।

तेषां शब्दालंकारपत्त्वेनार्थालंकारगत्त्वेनोभयालंकारगत्त्वेन च त्रिधा भिद्यते ॥

अङ्गाङ्गित्वेऽलंकृतीनां तद्वदेकाश्रयस्थितौ ।

संदिग्धत्वे च भवति 'संकरस्त्रिविधः पुनः ॥ ९८ ॥

संघटीभूय वैचित्र्यविशेषं जनयित्वा संसृष्टित्वेनाप्यतिरिक्त्वैचित्र्यजनकत्वमिति भावः ॥ अङ्गाङ्गित्वे इति । गुणप्रधानभावे इत्यर्थः । एकाश्रयस्थितौ एकस्मि-

१. संकर इति । नीरक्षीरन्यायेनास्फुटभेदालंकारमिश्रणे संकरः । स पयोऽङ्गाङ्गि-
भावेन संदेहेनेकाश्रयानुप्रवेशेन च द्विविधः ॥

अथैकहेलायाश्च स्फूर्ल्लर्धमुपमादयोऽलंकाराः संख्यायन्ते, नवीनोद्गायिता अपि ते यथा-
यथं निवेदयन्ते—

(१) उपमा । पूर्णोपमा-श्रीती=तद्विदग्गा, समासगा, वाक्यगा ३ । पूर्णोपमा-
आधी=तद्विदग्गा, समासगा, वाक्यगा ३ । एवं षोढा । उदा०—'सौरभ-'^१ 'मधुरः—'^२ ॥
लुप्तोपमा-श्रीती=समासगा, वाक्यगा २ । लुप्तोपमा-आधी=तद्विदग्गा, समासगा,
वाक्यगा ३ । एवं पञ्चधा । उदा०—'मुखमिन्दु—'^३ । सेयं लुप्तोपमा=आधारकर्मणोः वयञ्चि
२, वयञ्चि १, कर्मैकश्रौणमुलि २, । एवं पुनः पञ्चधा । ५ उदा० 'अन्तःपुरीयसि—'^४ ।
तदेवं धर्मलोपे ५+५=१० दशधा । 'उपमानानुपादाने'-इति कारिकाक्रमेणैव उपमान-
लोपे २ वाचकलोपे २ धर्मोपमानलोपे २ धर्मवाचकलोपे २ उपमेयलोपे १ धर्मो-
पमेयलोपे १ धर्मवाचकोपमानलोपे १ । संकलने २१ एकविंशतिधा लुप्तोपमा प-
द्विभिः पूर्णोपमाभिः २१+६=२७ सप्तविंशतिधा ॥

प्रकाशे तु लुप्तैवं विभज्यते—श्रीत्वार्थोक्ति धर्मलुप्ताः पञ्च, उपमानलुप्ते द्वे, वा (वाच-
का) दिवुप्ताः पद, (एवमेकलुप्ताखयोदश), दिवुप्ताः पञ्च, त्रिलुप्ता पकेत्येकौनविंश-
तिलुप्ता यथायथं पूर्वत्रान्तर्भूता एव ॥

कुवलयानन्दे पुनरुपदीक्षितैः 'वर्णोपमानधर्मोणानुपमावाचकस्य च । एकदिश्यनु-
पादानेभिर्भ्रान्त लुप्तोपमाष्टधा ॥' इति कारिकाया वा वाचकोपमानलुप्ता निरवाचि सा तु चा-
त्रान्दभवंति । तदुदाहरणं 'काकतालीयम्' इत्यत्र समासार्थोपमा । (छाया. ५१५ पृ.)

(२) अनन्ययः । उदा०—'राजीवनिव-' । अयं पूर्णो लुप्तश्च, पूर्णः षोढा
(छा. ५१९ पृ.) ॥

(३) उपमेयोपमा । उदा०—'कमलेव मतिः—'^५ ॥

(४) स्मरणम् । उदा०—'अरविन्द्रमिदं—'^६ ॥

(५) रूपकम् । साह-रूपकम्=समस्तवस्तुविषयम्, एकदेशमिवादि २ । उदा०—
'रावगा—'^७ । 'लावण्य—'^८ । निरङ्ग-रूपकम्=केवलं (शुद्धम्), माळारूपम् २ । उदा०—
'दासे—'^९ । 'निर्माण—'^{१०} । परम्परितरूपकम्=छिष्टं केवलम्, छिष्टं माळारूपम् २ । उदा०—
'आहये—'^{११} । 'पद्मोदयो—'^{१२} । अछिष्टं केवलम्, अछिष्टं माळारूपम् २ । उदा०—'पान्दु—'^{१३} ।
'मनोहरावस—'^{१४} । एवं प्रकृत्यादावप्यष्ट ८ भेदाः ॥

कुवलयानन्दे तु अनुभवन्मूलाधिकरूपाभिष्टिचुभिरभिर्विदिनोऽभेरसाद्रूपान्दा
विषयस एवनादानुभवभेदादिपटिवानि षट् रूपकानि ६ । पूर्णः सप्त चतुरस्र ८+६=

१४ (छा. ५२७ पृ.)—यदि सरस्वतीकण्ठाभरणीय रूपकरूपकं संकल्पते तर्हि पञ्च-
दश १५ रूपवाणि स्युः । एतदुदाहरणं तु—‘मुखपङ्कज-रङ्गेऽस्मिन् भ्रूलता-नर्वती
तव । लीलानाट्या-मृतं वृष्टी सति ! नृतां निषिञ्चति ॥’ इति दिक् ॥

(६) परिणामः । उदा०—‘सितेनो—’ । प्रकाशादिमते त्वस्य रूपकालंकारेण-
मावः ॥

(७) संदेहः । अयं शुद्धो निश्चयगर्भो निश्चयान्त इति त्रिधा । उदा०—‘किं तारु-
ण्य—’ । ‘अयं मार्तण्डः—’ । ‘किं तावत्—’ ॥

(८) भ्रान्तिमात्र । उदा०—‘मुग्धा—’ ॥

(९) उल्लेखः । उदा०—‘प्रिय इति—’ । अयमनेकभाष्यतिशयोक्त्यावन्तर्भवतीति
प्रकाशानुयायिनः । ‘कस्याप्यतिशयस्योक्तिरित्यन्वर्थविचारणात् । प्रायेणामी अलंकारा
भिन्ना नातिशयोक्तिः ॥’

(१०) अपहृतिः । इयमपहृत्वपूर्वके आरोपे, आरोपपूर्वकेऽपहृत्वे चेति द्विधा ।
उदा०—‘नेदं नमोमण्डल—’ । ‘एतद्दिभाति—’ । इयं च शेषशेषाभ्यामपि संभवति ।
उदा०—‘काले वारिधराणा—’ । ‘इह पुरो—’ । कुवलयानन्दे त्वयं षोढा (छा. ५३६)

(११) निश्चयः । उदा०—‘वदनमिदं—’ ॥ अयं प्रकाशादावनुक्तः ॥

(१२) उत्प्रेक्षा । इयं गज्या प्रतीयमाना (गम्या) इति द्विधा । तत्र वाच्यो-
त्प्रेक्षायाः—‘उरुः—’ इति, जात्युत्प्रेक्षा ‘ज्ञाने—’ इति, गुणोत्प्रेक्षा ‘यज्ञाग्मसि—’ इति,
क्रियोत्प्रेक्षा ‘मुखमेणीदृशः—’ इति, द्रव्योत्प्रेक्षेति चत्वारो भेदा भावाभिमाने, ‘कपोल—’
इत्येवमादयस्त्वावन्तोऽभावाभिमाने, मिलित्वा अर्था ८, एते निमित्तस्य गुण-क्रियारूप-
त्वेन षोडश २×८=१६, तत्रापि जातिगुणक्रियाणां द्वादशभेदाः स्वरूपफल-हेतु-
गम्यत्वेन षड्विंशत् ३+१२=३६, द्रव्यस्य तु केवल स्वरूपोत्प्रेक्षणसंभवाच्चाचार इति
मिलित्वा चत्वारिंशत् ४+३६=४०, तत्रापि स्वरूपोत्प्रेक्षायाः षोडश भेदा उत्प्रेक्षा-
निमित्तस्योपादानानुपादानाभ्यां द्वाविंशत् ३२, द्वादशभिः फलोत्प्रेक्षाभित्त्वावतीमिरेव
हेतूत्प्रेक्षाभिः सह षट्षयांशत् ३२+१२+१२=५६ ॥

प्रतीयमानोत्प्रेक्षावास्तु षोडश भेदाः फल-हेतुगम्यत्वेन द्वाविंशत् १६×२=३२ ॥

सप्तदशोत्प्रेक्षा । उदा०—‘अधुच्छनेन—’ । शेषहेतुगा । उदा०—‘मुञ्जोकरः—’ ।

षण्णोपक्रमोत्प्रेक्षा । उदा०—‘पारे जलं—’ ॥

अथ—

‘यदायनुपमानाद्यो लोकरः सिद्धिमृच्छति ।

तदोपमेव वेनेव-शब्दः सादृश्यवाचकः ॥

यदा पुनरयं लोकादसिद्धः कविकल्पितः ।

तरोत्प्रेक्षेव वेनेव-शब्दः संभावनापरः ॥’

इति षट्षपरिच्छेदाख्यनुसंधेयो ।

(१३) अतिनापोक्तिः । इयं षडधा । तत्र । भेदेऽभेदः—‘कपमुपरि—’ । अभेदे
नेदः—‘अन्वदेना—’ । संख्येऽसंख्यः—‘मस्ताः सर्वविधी—’ । असंख्ये

संबन्धः—‘यदि स्वान्मण्डले—’ । कार्यकारणपूर्वापर्यव्यत्यये—‘प्रागेव—’ । कुवलयानन्दे
त्वष्टया (छा. ५४८ पृ.)

(१४) तुल्ययोगिता । अत्र, प्रस्तुतानां बोधनरूपैकक्रियासंबन्धे उदा०—‘अनुले-
पनानि—’ । अप्रस्तुतानां कठोरत्तरूपैकगुणसंबन्धे उदा०—‘तदङ्ग—’ । उभयसंबन्धे
उदा०—‘दानं विच्छा—’ ॥

(१५) दीपकम् । अत्र, एकानुगमनक्रियासंबन्धे—‘बलावलेपात्—’ । अनेक-
क्रियासंबन्धे—‘दूर समागतवति—’ ॥

आवृत्तिदीपकम् । कारकदीपकम् । (छा. ५५३ पृ.)

(१६) प्रतियस्तूपमा । उदा०—‘धन्यासि वैदर्भि—’ । इयं मालयापि—‘विमल
एव—’ । वैधर्म्येणापि—‘चकीर्य एव—’ ॥

(१७) दृष्टान्तः । अत्र, साधर्म्ये—‘अविदितगुणापि—’ । वैधर्म्ये—‘स्वयि दृष्टे’ ॥

(१८) निदर्शना । अत्र, संभवद्वस्तुसंबन्धे—‘कोऽत्र—’ । असंभवद्वस्तुसंबन्धे एक-
वाच्यगता—‘कलयति—’ । अनेकवाच्यगता—‘इदं किला—’ । मालरूपापि—‘क्षिपति—’ ।
अवेयं वाक्यावेष्टुत्तिः, पदार्थवृत्तिः, असदर्थो, सदर्थोपि व्यवहियते (छा. ५५६. पृ.) ।

(१९) व्यतिरेकः । उपमेयस्योत्कर्षहेतोरूपमानस्य निकर्षहेतोश्चोक्तावेकः, उत्कर्ष-
हेतुमात्रस्य निकर्षहेतुमात्रस्य उभयोश्चानुक्तौ भ्रय इति, पूर्वेण सह चत्वारः, एते
प्रत्येकं शब्दे आर्थे आक्षिप्तं च साम्ये दादद्य, एतेषां श्लेषाश्लेषाभ्यां देविष्याद्यनुविद्यति-
भेदाः । एते उपमेयस्योपमानादाधिक्ये, न्यूनतायामप्येवमेव चतुर्विद्यतिभेदाः, संभूय अष्ट-
चत्वारिंशत् । आधिक्ये—‘अकलङ्कं—’ । न्यूनत्वे—‘क्षीणः क्षीणोऽ—’ ॥

(२०) सहोक्तिः । उदा०—‘सह कुमुद—’ । ‘सममेव—’ ॥

(२१) विनोक्तिः । उदा०—‘विना जलद—’ । ‘अनुयान्ता—’ ॥

(२२) समासोक्तिः । अत्र कार्यसाम्ये—‘व्याधूय—’ । लिङ्गसाम्ये—‘असमाप्त—’ ।
दृष्टतया विशेषणसाम्ये—‘विकसितमुखी—’ । साधारण्येन—‘निसर्गं—’ । औपम्यगर्भ-
वेन तु त्रिविधा—‘दन्तप्रभा—’ इत्युपमागर्भाः । ‘छावण्यमधुभिः—’ इयं रूपकगर्भा ।
दन्तप्रभा—’ इत्येव पाठभेदेन संकरगर्भा ॥

(२३) परिकरः । उदा०—‘अङ्गटाव—’ ॥

परिकराष्टुरः (छा. ५६९ पृ.) ॥

(२४) श्लेषः । उदा०—‘प्रवर्षयन्—’ ॥

(२५) अप्रस्तुतप्रशंसा । इयं पद्यपङ्क्तिः । तत्र विशेषे प्रस्तुते सामान्यम्—‘पादाहतं—’ ।
जामान्ये विशेषः—‘सगिर्वं—’ । कार्ये कारणम्—‘इन्दुलिप्त—’ । कारणे कार्यम्—‘गच्छा-
नीति—’ । प्रत्ये प्रस्तुते विशेषणद्विष्टा—‘सहकारः—’ । विशेषणद्विष्टा—‘पुंसशरति—’ ।
प्रत्याभिधाने छादुरपमूढा—‘एकः कपोत—’ । वैधर्म्येनति—‘धन्याः—’ । वाच्यस्य संभ-
रासंभरोमद्वरत्नेन विविधेयम् । तत्र संभरे ज्येष्ठान्युदाहरणानि । अर्थनरे—‘योद्विदो-
द—’ । उभयकृतत्वे—‘अन्तरिष्ठानि—’ ॥

प्रस्तुताष्टुरः (छा. ५७३ पृ.) ॥

(२६) व्याजस्तुतिः । निन्दया सुतेर्मन्यत्वे—‘स्तनयुग—’ । सुत्या निन्दाया गम्यत्वे—
‘व्याजस्तुतिः—’ ॥

व्याजनिन्दा (छा. ५७७ पृ.) ॥

(२७) पर्यायोक्तम् । उदा०—‘स्पृष्टास्ता—’ ।

(२८) अर्थान्तरन्यासः । एषोऽष्टधा । साधर्म्ये विशेषेण सामान्यसमर्थने—‘बृहत्स-
हायः—’ । सामान्येन विशेषस्य समर्थने—‘धावदर्थ्य—’ । कारणेन कार्यस्य समर्थने—‘पृथिव-
स्विरा—’ । कार्येण कारणस्य समर्थने—‘सहसा विदधीत’ । वैधर्म्ये तु सामान्येन विशेषस्य
समर्थने—‘इत्य—’ ।

विकस्वरः ।

प्रौढोक्तिः ।

संभावना ।

मिथ्याभ्यवृत्तिः ।

ललितम् ।

प्रहर्षणम् ।

विपादनम् ।

उहासः ।

अवशा ।

अनुशा ।

लेखः ।

मुद्रा ।

रत्नावली ।

एतेषां विकस्वरादिरत्नावल्यान्तानां त्रयोदशा-
नामलंकाराणां लघुगोदाहरणादि छायायां
द्रष्टव्यम् (५७९ पृ.) ॥

(२९) काव्यलिङ्गम् । तत्र, वाक्यार्थता—‘यत्त्वनेत्र—’ । पदार्थता—‘त्वद्वावि—’ ॥

(३०) अनुमानम् । उदा०—‘जानीमहेऽस्याः—’ ॥

(३१) हेतुः । उदा०—‘तारुण्यस्य—’ ॥

(३२) अनुकूलम् । उदा०—‘कुपितासि—’ ॥

(३३) आक्षेपः । एष चतुर्विधः । तत्र नक्ष्यमाणविषये सामान्यतः सूचितस्य
निषेधः—‘सरशर—’ । अशोकावसान्तस्य निषेधः—‘तव विरहे—’ । उक्तविषये यस्तु-
स्वरूपस्य निषेधः—‘बालभ—’ । यस्तु कथनस्य निषेधः—‘विरहे तव—’ । एवं निषेधा-
भावविषयाभासोऽपि—‘गच्छ रच्छसि—’ ॥

(३४) विभावना । इयं द्विविधा । तत्र उक्तनिमित्ता—‘अनायास—’ इति ।
‘वपुर्भाति गृणीष्टु’ इत्येवं चतुर्विधेण अनुक्तनिमित्ता । अत्र विशेषः कुवलयानन्दे
(छा. ५८९ पृ.) ॥

(३५) विरोधोक्तिः । विभावनेव द्विविधा । उदा०—‘धनिनोऽपि—’ ॥

(छा. ५८९ पृ.) असंभवः ॥

(३६) विरोधः । अयं दशधा । तत्र जातेर्जात्यादिचतुर्भिर्विरोधः—‘तव विरहे—’ ।
गुणस्य गुणेन—‘संतत—’ । गुणस्य कियया—‘अन्नस्य—’ । गुणस्य द्रव्येण—‘वृषभो—’ ।

क्रियायाः क्रिया-‘नयनयुगा-’ । क्रियाया द्रव्येण-‘त्वद्वाजि-’ । द्रव्यस्य द्रव्येण सह विरोधः-‘बलभो-’ इत्यत्रैव पाठभेदे ॥

(३७) असंगतिः । उदा०—‘सा बाला-’ ॥

(३८) विषमम् । इदं चतुर्विधम् । तत्र हेतुकार्ययोर्गुणविरोधे-‘सद्यः’ । हेतु-कार्ययोः क्रियाविरोधे-‘आनन्द-’ । आरन्धस्य वैकल्प्ये सान्धे-‘अयं रत्ना-’ । विरूपयो-र्घटने-‘क वन-’ ॥

(३९) समम् । उदा०—‘शशिन-’ ॥

(४०) विचित्रम् । उदा०—‘प्रणमत्युन्नति-’ ॥

(४१) अधिकम् । इदं द्विविधम् । तत्र आश्रयाधिक्ये-‘किमधिक-’ । आश्रिता-धिक्ये-‘युगान्त-’ ॥

अल्पम् (छा. ५९५ पृ.) ॥

(४२) अन्योऽन्यम् । उदा०—‘त्वया सा-’ ॥

(४३) विशेषः । अयं त्रिविधः । तत्र अनाधारे आधेये-‘दिवमप्युष-’ । अनेका-धारे एकाधेये-‘कानने-’ । किञ्चित्कुर्वतोऽशक्यस्य घटने-‘गृहिणी-’ ॥

(४४) न्याघातः । अयं द्विविधः । तत्र येन यथाकृतस्य तेनैवान्येनान्यथाकरणे-‘दृशा दग्ध-’ । सौकर्येणान्यथाकरणे-‘इद्वैव-’ ॥

(४५) कारणमाला । उदा०—‘शुभं कृत-’ ॥

(४६) मालादीपकम् । उदा०—‘त्वयि संगर-’ ॥

(४७) एकावली । इयं द्विविधा । तत्र स्थापने-‘सरो-’ । अपोहने-‘न तज्जलं’ ॥

(४८) सारः । उदा०—‘राज्ये सार-’ ॥

(४९) यथासंख्यम् । उदा०—‘उन्मीलन्ति-’ ॥

(५०) पर्यायः । एकस्यानेकप्रभवनम्-‘सिताः-’ । अनेकस्यैकप्र भवनम्-‘विचरन्ति-’ । पर्वं करणे-‘विहृष्ट-’ । ‘यद्योरातोषि-’ ॥

(५१) परिवृत्तिः । समेन, न्युनेन-‘दत्त्वा-’ । आधिवयेन-‘तस्य च-’ ॥

(५२) परिसंख्या । प्रथमपूर्वकारे-‘किं भूषण-’ । ‘किमारार्थ्य-’ । अप्रथमपूर्व-कल्पे-‘भक्तिर्भवे-’ । ‘बलमारु-’ ॥

(५३) उत्तरम् । प्रश्नेऽस्ति उत्तरात्प्रश्नोद्वयनम्-‘वीक्षितुं-’ । असङ्कटप्रश्नेऽसंभाष्यं प्रतिवचनम्-‘का विसमा-’ ॥

(५४) अर्थापत्तिः । प्राकरणिक्कात्तदन्यार्थापत्तने-‘हारोऽय-’ । अप्राकरणिक्कात्तया-‘विहृष्टाप-’ ॥

(५५) विकल्पः । उदा०—‘नमपन्तु-’ ॥

(५६) समुच्चयः । अत्र सप्तमः-‘इदो-’ । इद्वैव चतुर्थे अष्टमोऽयः । सदसप्तमोः-‘दुशी-’ । गुणयोः शिवयोश्च योगपपन्-‘अहने च-’ । गुणशिवयोर्योगपपन्-‘कमुपं च-’ ॥

(५७) समाधिः । उदा०—‘मानमस्ता-’ ॥

(५८) प्रत्यनीकम् । उदा०—'मप्येन—' ॥

(५९) प्रतीपम् । उपमानसोपमेयत्वे—'यस्वत्रेव—' । निष्फलत्वे—'तद्रक्तं—' ।

प्रकारान्तरेण—'अह—' । अधिकं कुवलयानन्दे (छा. ६०९ पृ.) ॥

(६०) मीलितम् । उदा०—'लक्ष्मी—' ॥

(६१) सामान्यम् । उदा०—'मलिका—' ॥

उन्मीलितम्

विशेषकम्

}

(छा. ६११ पृ.)

(६२) तद्गुणः । उदा०—'जगाद वदन—' ॥

पूर्वरूपम् (छा. ६१२ पृ.) ॥

(६३) अतद्गुणः । उदा०—'हन्त सान्त्रेण—' ॥

अनुगुणः (छा. ६१२ पृ.) ॥

(६४) सूक्ष्मम् । उदा०—'वक्रस्यन्दि—' ॥

(६५) व्याजोक्तिः । उदा०—'शिलेन्द्र—' ॥

गूढोक्तिः

विश्रुतोक्तिः

युक्तिः

छेनोक्तिः

छेकोक्तिः

वक्रोक्तिः

एषां गूढोक्तिप्रभृतिवक्रोक्तिपर्यन्तानां

पञ्चमालंकाराणां लक्षणोदाहरणादि

छायायां द्रष्टव्यम् (६१४ पृ.) ॥

(६६) स्वभावोक्तिः । उदा०—'आहूलेना—' ॥

(६७) भाविकम् । उदा०—'मुनिर्जयति—' ॥

(६८) उदात्तम् । इदं द्विविधम् । तत्र प्रथमम्—'अपःकृता—' । द्वितीयम्—'नाभि प्रभिन्ना—' ॥

अत्युक्तिः

निरुक्तिः

प्रतिशेषः

विधिः

अत्युक्तिप्रभृतीनां चतुर्णां लक्षणादि

छायायां द्रष्टव्यम् (६१८ पृ.) ॥

(६९) रसचत् । उदा०—'अयं स—' ॥

(७०) प्रेयः । उदा०—'आमीलिता—' ॥

(७१) ऊर्जस्वि । उदा०—'वनेऽजिल—' ॥

(७२) सन्नाहितम् । उदा०—'अविरल—' ॥

(७३) भावोदयः । उदा०—'मधुपान—' ॥

(७४) भावसंधिः । उदा०—'जन्मान्दरीन—' ॥

(७५) भावशयलरुम् । उदा०—'पदयेत्कश्चित्—' ॥

अज्ञाङ्गिभावो यथा—

‘आकृष्टिवेगविगलद्भुजगेन्द्रभोग-
निर्मोकपट्टपरिवेष्टनयाम्बुराशेः ।

मन्थव्यथाव्युपशमार्थमिवाशु यस्य
मन्दाकिनी चिरमवेष्टत पादमूले ॥’

अत्र निर्मोकपट्टापह्वेन मन्दाकिन्या आरोप इत्यपहृतिः । सा च मन्दाकिन्या वस्तुवृत्तेन यत्पादमूलवेष्टनं तच्चरणमूलवेष्टनमिति श्लेषसु-
त्थापयतीति तस्याङ्गम् । श्लेषश्च पादमूलवेष्टनमेव चरणमूलवेष्टनमि-
त्यतिशयोक्तेरङ्गम् । अतिशयोक्तिश्च मन्थव्यथाव्युपशमार्थमिवेत्युत्प्रे-
क्षाया अङ्गम् । उत्प्रेक्षा चाम्बुराशिमन्दाकिन्योर्नायकनायिकाव्यवहारं
गमयतीति समासोक्तेरङ्गम् ।

न्यादे पदे वा स्थितौ ॥ आकृष्टीति । समुद्रमन्थनसमये देवादीनामाकर्षणवेगेन
विगलन् यो भुजगेन्द्रभोगस्य बासुकिदेहस्य निर्मोकपट्टस्यक्तचर्मपट्ट तद्वेष्टनया । तद्वे-
ष्टनच्छलेनेत्यर्थः । पादमूले एकदेशे । पक्षे—चरणसमीपे । अवेष्टत अवहत् । पक्षे—
सनाहक्रिययात्यतिष्ठत् ॥ अज्ञाङ्गिभावमुपपादयति—अत्रेति । सा च अपहृतिश्च ।
वस्तुवृत्तेन वस्तुगत्या । ‘नायकनायिका’ इति पाठे नायकेन सहिता नायिका-

प्रत्यक्षम्
अनुमानम्
उपमानम्
शब्दः
अर्थापत्तिः
अनुपलब्धिः
संभवः
चेतिष्यम्

इमेऽर्थे प्रमाणात्काराः । (छा. ६२० पृ) ॥

(७६) संसृष्टिः । उदा०—‘देवः पाया—’ ॥

(७७) संकरः । एष त्रिविधः । तत्र अज्ञाङ्गिभावः—‘आकृष्टिवेग—’ । संदेहसंकरः—
‘इदमाभाति—’ । पदज्ञानयानुपवेश—‘कदाक्षेणा—’ ॥

‘इयद्विरेवालपरिरलकारः सुमेधसाम् ।

अज्ञोपमर्दफलकेरसारेबहुभिः किमु ॥

यथा वा—

‘अनुरागवती संध्या दिवसस्तत्पुरःसरः ।
अहो दैवगतिश्चित्रा तथापि न समागमः ॥’

अत्र समासोक्तिर्विशेषोक्तेरङ्गम् । संदेहसंकरो यथा—

‘इदमाभाति गगने भिन्दानं संततं तमः ।
अमन्दनयनानन्दकरं मण्डलमैन्दवम् ॥’

अत्र किं मुखस्य चन्द्रतयाध्यवसानादतिशयोक्तिः, उत इदमिति मुखं निर्दिश्य चन्द्रत्वारोपान्मुखम्, अथवा इदमिति मुखस्य चन्द्रमण्डलस्य च द्वयोरपि प्रकृतयोरेकधर्माभिसंबन्धानुस्ययोगिता, आहोस्विचन्द्रस्याप्रकृतत्वाद्दीपकम्, किं वा विशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्य मुखस्य गम्यत्वात्समासोक्तिः, यद्वाप्रस्तुतचन्द्रवर्णनया प्रस्तुतस्य मुखस्यावगतिरित्यप्रस्तुतप्रशंसा, यद्वा मन्मथोद्दीपनः कालः स्वकार्यभूतचन्द्रवर्णनामुखेन वर्णित इति पर्यायोक्तिरिति चहनामलंकाराणां संदेहात्संदेहसंकरः ।

यथा वा—‘मुखचन्द्रं पश्यामि’ इत्यत्र किं मुखं चन्द्र इत्युपमा, उत चन्द्र एवेति रूपकमिति संदेहः । साधकवाधकयोर्द्वयोरेकतरस्य सद्भावे न पुनः संदेहः । यथा—‘मुखचन्द्रं चुम्बति’ इत्यत्र चुम्बनं मुखस्यानुकूलमित्युपमायाः साधकम् । चन्द्रस्य तु प्रतिकूलमिति रूपकस्य वाधकम् । ‘मुखचन्द्रः प्रकाशते’ इत्यत्र प्रकाशाख्यो धर्मो रूपकस्य साधको मुखे उपचरितत्वेन संभवतीति नोपमावाधकः ।

‘राजनारायणं लक्ष्मीस्त्वामालिङ्गति निर्भरम् ।’

अत्र योषित आलिङ्गनं नायकस्य सादृश्येनोचितमिति लक्ष्म्यालिङ्गनस्य राजन्यसंभवादुपमावाधकम्, नारायणे संभवाद्वूपकम् । एवम्—

‘वदनाम्बुजमेणाक्षया भाति चञ्चललोचनम् ।’

अत्र वदने लोचनस्य संभवादुपमायाः साधकता, अम्बुजे चासंभवाद्वूपकस्य वाधकता । एवं ‘सुन्दरं वदनाम्बुजम्’ इत्यादौ साधारणधर्मप्रयोगे ‘उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे’ इति वचनादुपमा-

नायकनायिका । इन्द्रविषय एकशेषप्राप्तेः ॥ अनुरागेति । अनुरागो लोहितम् सुरतागित्यपथ ॥ संदेहसंकरातिरिक्तस्थले एकाध्रयस्थितेर्विषयो भविष्यतीति चरमोऽपि संदेहसंकरं प्रथमं दर्शयति—इदमिति । संततं सन्यसंब्याप्तम् । पक्षे—संततं तमः स्मररुताज्ञानं भिन्दानम् । ‘इदमाभाति वदनं’ इति पाठो न रमणीयः । विषयस्य निगरणाभावादतिशयोक्तेरसंभवापत्तेः, इदमिति मुखं निर्दिश्येति निर्वचन-

समाप्तो न संभवतीत्युपमाया बाधकः । एवं चात्र मयूरव्यंसकादि-
त्वाद्वृत्तसमाप्त एव । एकाश्रयानुप्रवेशो यथा मम—

‘कटाक्षेणापीपत्क्षणमपि निरीक्षेत यदि सा
तदानन्दः सान्द्रः स्फुरति पिहिताशेषविषयः ।
सरोमाञ्चोदञ्चत्कुचकलशनिर्भिन्नवसनः

परीरम्भारम्भः क इव भविताम्भोरुहदृशः ॥’

अत्र कटाक्षेणापीपत्क्षणमपीत्यत्र च्छेकानुप्रासस्य निरीक्षेतेत्यत्र
क्षकारमादाय वृत्त्यनुप्रासस्य चैकाश्रयेऽनुप्रवेशः । एवं चात्रैवानुप्रा-
सार्थापत्त्यलंकारयोः । यथा वा—‘संसारध्वान्तविध्वंस—’ इत्यत्र
रूपकानुप्रासयोः । यथा वा—‘कुरवका रवकारणतां ययुः’ इत्यत्र
रवका रवका इत्येकं वकार-वकार इत्येकमिति यमकयोः ।

संगतिप्रसङ्गाच्च । ‘वदनम्’ इत्यत्र ‘गगनम्’ इति पाठोऽपि न सुन्दरः । अव्यावर्तक-
त्वात् । तस्मात् ‘इदमाभाति रुचिरम्’ इति पाठो रुचिरः ॥ कटाक्षेणापीति ।
सान्द्रादिविशेषणद्वयेन आनन्दस्य बह्मानन्दसदृशत्वं प्रतीयते । सरोमाञ्चाहुदम्बद्
उवात् कुचकलशानिर्भिन्नं विगलितं वसनं यत्र सः । क इवेति । निरुपम इत्यर्थः ।
कटाक्षेणापीपत्क्षणमपीति वर्णद्वयपठितस्य क्षकारस्य कमस्वरूपाभ्यां सहस्रसाम्याच्छे-
कानुप्रासः । पश्चाद्विरीक्षेतेति क्षकारमादाय क्रमस्वरूपाभ्यामसकृत्साम्यसंभवाद् वृत्त्यनु-
प्रासः । एवं चतुर्थपादेऽपि मकारभकारपठितवर्णपिण्डस्य च्छेकवृत्त्यनुप्रासौ वेदि-

1. कुरवका इति । ‘विरचिता मधुनोपवनधियामभिनवा इव यत्रविशेषकाः । मधु-
लिङ्गं मधुदानविशारदाः—’ इत्यवशिष्टा पादययी । अर्थालंकारविषयाणां कुवलयानन्दा-
दिषु एषपादितत्वादिह विस्तरेण तद्व्यतिरेको न न्यासीति शिवम् ॥

भीमानुदारचरितः क्षतपारदृशा जागति भृष्टरसती सरयूपसादः ।

यश्च व्यथाञ्जयपुरेन्द्रसमाश्रयेण निर्मत्सरान्तरात्मोभिडुराश्रितबन्धान् ॥

तस्मादजायत मद्देश्वरपादसेवी दुर्गामसाद् इति शालनिविष्टचेताः ।

यश्चाधुना जयपुरे निगमागनेषु श्रुत्पादयन्निजबन्धनमयाकरोति ॥

तेनेय दर्पणच्छाया विदिता सारसंहतिः ।

यदत्र कुर्वन् तन्नु मूर्ध्न कुवतानपाः ॥

इत्यधोभ्यापरमान्तवर्तिषण्डितपुतिवाद्यम्बद्विदेशोपाख्याचार्यभीसरयूपसादसुत-

दुर्गामशारविरचिता सादित्यदर्पणच्छाया नृपारणं भवतु ॥

सोऽयं छायास्यदिम्पनीसहितः सकलः सादित्यदर्पण- पत्रमे, पठे चाग्निं संस्कारणे

दिम्पनीकारानां सत्संप्रदायाचार्यवर्षाणां भीमदिपेदप्रशानाम्बुषा हरन्दे-

वासिना जयपुरराजरीयसंस्कृतस्यनेत्राभ्यापकेन षण्डितच्छायाण-

यसुभद्राक्षिणा दाभीषेन संशोभ्य उभरद्यतीति शिवम् ॥

(भीमशुक्लपार्ष्णमख)

यथा वा—

‘अहिणअपओअरसिएसु पहिअसामाइएसु दिअहंसु ।

रहसपसारिअगीआणं णच्चिजं मोरविन्दाणम् ॥’

अत्र ‘पहिअसामाइएसु’ इत्येकाश्रये पथिकश्यामायितेल्युपमा ।
पथिकसामाजिकेऽपि रूपकं प्रविष्टमिति ।

श्रीचन्द्रशेखरमहाकविचन्द्रसूनु-

श्रीविश्वनाथकविराजकृतं प्रबन्धम् ।

साहित्यदर्पणममुं सुधियो विलोक्य

साहित्यतत्त्वमखिलं सुखमेव वित्त ॥ ९९ ॥

यावत्प्रसन्नेन्दुनिभानना श्रीनारायणस्याङ्गमलं करोति ।

तावन्मनः संमदयन्कयीनामेप प्रबन्धः प्रथितोऽस्तु लोके ॥ १०० ॥

इत्यालंकारिकचक्रवर्तिसांधिविग्रहिकमहापात्रश्रीविश्वनाथकविराजकृते
साहित्यदर्पणे दशमः परिच्छेदः ।

(अत्र मूलकारिकाः=१०० पूर्वाभिः सह ७९९ उदाहरणानि २५६ पूर्वैः सह ७५४)

तव्यौ ॥ एकपदे संकरमाह—अहिणअ इति ॥ ‘अभिनवपयोदरदितेषु’ पथिक
इत्यायितेषु दिवसेषु । रभसप्रसारितप्रीवाणां नृत्वं मयूरचन्दानाम् ॥’ इति संस्कृतम् ।
महति उस्त्रवायते । पथिकानां प्रियाभिरहृदःखेन श्यामत्वम्, दिवसानां भेषेनेत्यु-
पमा । पक्षे—पथिक एव सामाजिकालेषु नाव्यदर्शनेन सामाजिकानामुत्सवो
भवतीति रूपणम् । पथिकानां मयूरनृत्वं सुखदं न भवतीति महतीत्युक्तम् । वस्तु-
तस्तु ‘सुखचन्द्रं पद्माम्’ इत्यादी यथा समासद्वयसंभवात्संदेहः, तथेहापि ‘पहि-
असामाइएसु’ इति प्राकृतयोनिशब्दद्वयसंभवात्संदेह एवेत्यवधेयम् । एवं चैकपद-
वृत्तिचंकरस्योदाहरणम् ‘संसारध्वान्तविष्णुसहस्रः’ इत्याद्यवगन्तव्यम् । यथा वा—
‘मनो विद्धं सरोजाक्षीस्तरश्चया मुनिर्भरम् । सा चेद्विसृजते गाढं स्वास्थ्यमाल-
म्बते सज्ज ॥’ इत्यामुदाहरणमुच्येयमिति ॥

अक्षिपक्षरसचन्द्र (१६२२) संमिते हायने शकवसुं परापतेः ।

श्रीलरामचरणप्रबन्धना दर्पणस्य विवृतिः प्रकाशिता ॥

दोषं कंचन वीक्ष्य सूक्ष्मतयो जिनाः शपन्त्यत्र चे-

त्तन्नां न व्यभयेदुषोरपि गिरे निर्दूषणा दुर्वचाः ।

छात्राणां मतिमादधाति यदसौ गूढार्थसंश्लेषना-

दानन्दं पितनोति यद्वृणवतां तेनात्म्यमोषधमः ॥’

इति श्रीरामचरणतर्कवागीशमहाचार्यविरचितायां साहित्यदर्पणविवृती

दशमः प्रकाशः । प्रबन्धसंख्या (१०००) ॥

साहित्यदर्पणस्योदाहरणश्लोकानामकाराद्यनुक्रमणिका ।

अ	पृष्ठम्	पङ्क्तिः.	पृष्ठम्	पङ्क्तिः.
अकलङ्कं मुखं तस्याः...	५५९ ।	२	अनायासकृशं मध्यं ...	५८९ । ६
अकस्मादेव तन्वह्नी ...	१३८ ।	४	अनुयान्त्वा जनातीर्तं	३३६ । ४
अज्ञानि खेदयसि ...	३४३ ।	५	„ ...	५६२ । १०
अर्धमर्धमिति ...	१४७ ।	८	अनुरागवती संघ्या ...	६३० । २
अचला अबला वा स्युः	४१६ ।	३	अनुरागवन्तमपि ...	४२९ । ४
अजस्य गृह्णतो जन्म...	५९१ ।	६	अनुलेपनानि कुसुमानि	५५१ । १०
अजयत रतिस्तस्याः...	४२१ ।	७	अनातपत्रोऽप्ययमत्र	६१७ । ८
अत्ता एव निमज्जइ ...	१८ ।	३	अनेन च्छिन्दता मातुः	४०६ । ९
अतिगाढगुणायाश्च ...	५५९ ।	९	अनेन पर्यासयता- ...	५७८ । १४
अत्युन्नतस्वनमुरो नयने	११२ ।	४	अनेन लोकगुणता ...	२४४ । ५
अत्युन्नतस्वनयुगा- ...	२३६ ।	३	अन्तःपुरीयसि रणेषु	५१० । १
अत्रान्तरे किमपि वाक्	१३२ ।	५	अन्तर्दिग्द्वानि भूयांसि	५७६ । ११
अत्रासीत्कमिपाशबन्ध-	३४९ ।	१३	अन्तिकगतमपि मामिय-	१४० । २०
अत्रास्मापमुपाध्याय ...	४३६ ।	१	अन्यदेवाङ्गलावण्य- ...	५४९ । १३
अथ तत्र पाण्डुतनयेन	१६० ।	८	अन्यास्तु तावदुपमर्दसहास्तु	१६२ । ३
अथ प्रचण्डभुजदण्ड-	३६१ ।	५	अन्यास्ता गुणरजरोद्धण-	४०३ । ३
अथापि देहि वैदेहीं ...	३४९ ।	१७	„ ...	४४० । १५
अथापि स्वनशैल ...	४११ ।	१०	अप्रियाणि करोत्वेष वाचा	३१८ । ११
अथःकृतान्मोघरमण्डलानां	६१८ ।	४	अभ्युन्नता पुरस्तादवगाढा	३०६ । ५
अंधरः किसलयरागः	३३७ ।	९	अमितः समितः प्रातैः	२१४ । ५
अंधरे करजक्षतं ...	४१७ ।	३	अमुक्ता भवता नाथ	३८६ । ९
अंध्यासितुं तव चिरात्	३६१ ।	११	अयि मयि मानिनि माऽऽकृ०२ ।	२
अनङ्गमङ्गलभुवः ...	४५३ ।	७	अयमुदयति मुद्राभङ्गनः	४६८ । ११
अनलंकृतोऽपि गुन्दर	११५ ।	२	अयं मार्तण्डः किम् ...	५३१ । ८
अनन्यसाधारणधीरता	२२५ ।	३	अयं रत्नाकरोऽम्भोधि-	५९४ । ४
अनपुरणन्मनिमेपले	४२८ ।	८		

१. विश्वाभस चन्द्रकलापान् । २. काळिदासस्य एषुवये । ३. काळिदासस्य जुमारसंधरे । ४. धमिकस्य दशरुवावलोकैः । ५. भवभूतेर्मांडवीमाधरे । ६. राज-
 देवस्य शाब्दानामने । ७. मापस्य शिशुपाठवये । ८. विश्वाभस मभावत्वान् ।
 ९. काळिदाससाभिज्ञानशाकुन्तले । १०. भट्टनाटपदस्य रेणोसंहारे । ११. विश्व-
 नाभस । १२. शिशुपाठवये । १३. शिशुपाठवये । १४. एषुवये । १५. विश्व-
 नाभस । १६. विक्रमेन्द्रवापाः । १७. रेणोसंहारे । १८. अभिज्ञानशाकुन्तले ।

पृष्ठम् पङ्क्तिः.	पृष्ठम् पङ्क्तिः.
अयं स रशनोत्कर्षा ... २३९ । ३	'अहिणअपओअरसिएसु ६३२ । ३
” ... ४४३ । ३	आ
अयं सर्वाणि शास्त्राणि ४८६ । ६	आकृष्टिवेगविगलद् ... ६२९ । २
अरविन्दमिदं वीक्ष्य ... ५२१ । ४	आक्षिपन्त्यरविन्दानि ३३५ । ८
अरातिविक्रमालोक-... ५१४ । ७	आचरति दुर्जनो यत् ४४० । १०
अरुणे च तरुणि नयने ६०८ । ९	आत्मा जानाति यत्पापम् ३९२ । १२
अैलमलमतिभात्रं साहस्येन २८९ । ४	आदाय वकुलगन्धान् ४७५ । ५
अैलं स्थित्वा इमशानेऽस्मिन् २३० । २	अैदित्योऽयं स्थितो मूढाः २३० । ८
अलिकुलमञ्जुकेशी ... ३६२ । ११	आनन्दममन्दस्मिसम्... ५९४ । १
अलिअपसुत्तथ ... १७५ । ५	आनन्दयति ते नेत्रे ... ३९१ । ९
अविदितगुणापि ... ५५५ । ४	आनन्दयति ते नेत्रे योऽधुना ३९२ । ७
अविरलकरवालकम्पनैः ६१९ । १४	आनन्दितस्वपशोऽसौ ४२० । १
अव्यूढाङ्गमरूढपाणि- ४६१ । ३	अैानन्दान च विस्मयाय च ३२६ । ६
अैशकुवन्सोढुमधीरलोचनः २०२ । ७	अैापतन्तमसुं दूरा- ... २१६ । ५
अैशुच्छलेन सुदृशो ... ५४५ । २	आपातसुरसे भोगे ... ४१९ । ३
अैश्वरयामा हत इति... ३१० । ७	अैमीलितालसविवर्ति- ६१९ । ४
अैसमाप्तजिगीपस्य ... ५६३ । १२	आवर्ते एव नाभिल्ले ... ४१८ । ८
अैसावन्तध्वद्विकच- ३३९ । १६	आशीःपरम्परां वन्द्यां ३८३ । १
अैसंभृतं मण्डनमण्यथेः १२९ । ८	अैच्छिटभूमिं रचितारमुषैः १५२ । १०
अैसंशयं क्षत्रपरिप्रहृक्षमा १५८ । ५	अैसमुद्रक्षितीशानाम् ३८६ । ५
अैसाकं सखि वाससी ९९ । १३	आसादितप्रकटनिर्मल- २८२ । २
अैस्य राशो गृहे भान्ति ५१८ । ११	आसीदजनमनेति ... ६१६ । ९
अैस्य वक्षः क्षणेनैव ... ३४७ । ३	आहवे जगदुद्दण्ड- ... ५२२ । १०
” ... ३६१ । २	आहारे विरतिः समस्त- २३२ । ६
अैस्याः रगविधौ प्रजापति ५४९ । १६	आहूतस्याभिषेकाय ... १०६ । १२
अैहमेय मतो महीपतेः १०५ । १४	अैहूतेषु विद्वज्जनेषु ... ४२९ । ७
अैहमेव गुरुः सुदारुणानाम् ६१० । ११	

१. श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि । २. धीर्द्वैदेवस्य रत्नावल्याम् । ३. श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि । ४. हालस्य गाथासप्तशत्याम् । ५. सुबन्धोर्वासवदत्तायाम् । ६. शिशुपालवधे । ७. विश्वनाथस्य । ८. वेणीसंहारे । ९. कच्छणस्य राजतरत्रिण्याम् । १०. चन्द्रकलायाम् । ११. कुमारसंभवे । १२. अभिज्ञानशाकुन्तले । १३. इन्द्रस्य गृहारविच्छेते । १४. मन्वावल्याम् । १५. पिक्रमोर्षदयाम् । १६. रघुवंदे । १७. गाथासप्तशत्याम् । १८. श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि । १९. भवभूतेर्नटानीरचरिते । २०. शिशुपालवधे । २१. विश्वनाथस्य । २२. शिशुपालवधे । २३. रघुवंदे । २४. मउट्टवधे ।

	पृष्ठम्	पङ्क्तिः.		पृष्ठम्	पङ्क्तिः.
आज्ञा शकचिखामणि-	४१८	१	उद्यत्कमललौहिलैः ...	३८९	९
इ			उद्येमितैकभ्रूलत-	३९१	९
इति गदितवती रुपा...	१२६	५	उन्मज्जलकुञ्जरेन्द्र-	४५७	६
इत्थमाराध्यमानोऽपि	५८३	१	उन्मीलन्मधुगन्धलुब्ध-	४७५	१४
इदं किलाव्याजमनोहरं वपुः	३३८	६	उन्मीलन्ति नखैर्लेनीहि	६००	६
„	५५७	४	उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते	४४	५
इदमाभाति गगने ...	६३०	५	उर्व्यसावत्र तर्वाली ...	४०४	८
इदं वक्रं साक्षात् ...	५२७	५	उवाच मधुरां वाचं ...	४००	२
इन्दुर्विभाति कर्पूरगौरैः	४०५	२	उवाच मधुरं धीमान्	४००	५
इन्दुर्विभाति यस्तेन ...	३९३	१४	ऊ		
इन्दुर्लिप्त इवाञ्जनेन ...	५७४	३	ऊरुः कुरङ्गकदशश्वचल-	५४०	२
इन्द्रजिचण्डवीर्योऽसि	३४७	१६	ए		
इयं स्वर्गाधिनाथस्य ...	३३६	११	एकं ध्याननिमीलनात्	४४४	१
इह पुरोऽनिलकम्पित-	५३७	८	एकः कपोतपोतः ...	५७५	१२
इहैव त्वं तिष्ठ द्रुतम्	५९८	१	एकैस्मिन्शयने पराबुखतया	१७६	४
ई			एकैस्वैव विपाकोऽयम्	३१२	१६
ईक्षसे यत्कटाक्षेण ...	४०५	१६	एकैत्रासनसंस्थितिः ...	११४	१२
उ			एतद्विभाति चरमाचल-	५३६	६
उंभ णिचल णिप्पन्दा	६७	४	एवमुक्तो मन्त्रिमुख्यैः	४०८	२
उत्कल्योत्कल्य कृत्तिम्	१९०	१७	एवंवादिनि देवर्षी ...	१५५	५
„	४३१	८	एष दुःखयवनं नौमि ...	४४७	१७
उत्क्षिप्तं करकङ्कणद्वयमिदम्	१२०	१८	एष मूर्तो यथा धर्मः...	४२६	१३
उत्तिष्ठा वृत्ति यामो ...	१२२	१३	एसा कुडिलघणेण ...	१६१	३
उत्फुल्लकमलकेसर-	३५२	१३	एसो सखहरविम्बो ...	४३६	५
उत्साहातिशयं वत्स ...	३०४	११	ऐ		
उदन्वच्छिन्ना भूः ...	४०९	६	ऐन्द्रं धनुः पाण्डुपयोधरेण	५६६	१०
उदेति पूर्वं कृत्तुमं ततःफलम्	३४४	६	ऐशस्य धनुषो भङ्गम्...	४१७	६
उदेति सविता ताम्रः...	४०८	७	ओ		
„	४३३	१३	ओवद्वद् उद्वद्	३९८	१०
उर्ध्वानोरकलिकाविपाण्डुर	२९१	२			

१. बालरामायणे । २. शिशुपालवधे । ३. कुमारसंभवे । ४. अभिज्ञानशाकुन्तले ।
 ५. विश्वनाथस्य । ६. ययातिविजये । ७. गाथासप्तशत्याम् । ८. मालवीमाधवे ।
 ९. बालचरिते । १०. अभिज्ञानशाकुन्तले । ११. रत्नावल्याम् । १२. अभि-
 ज्ञानशाकुन्तले । १३. अमरुशतके । १४. रेणीसंहारे । १५. अमरुशतके;
 सुभारपितावलौ तु पुलिनस्य । १६. विश्वनाथस्य । १७. कुमारसंभवे ।
 १८. विश्वनाथस्य ।

पृष्ठम् पङ्क्तिः.		पृष्ठम् पङ्क्तिः.	
औ		कौलरात्रिकरालेयं ...	३४८ । १७
औरसुम्न्येन कृतत्वरा ...	४४२ । ४	कालान्तककरालास्यं ...	३१३ । ११
क		काळे कोकिलवाचाले ...	४८४ । १
कैटाक्षेणापीपत् ...	६३१ । ४	कौलो मधुः कुपित एष च ...	६४ । ९
कटिस्ते हरते मनः ...	३८२ । ५	काळे वारिधराणाम् ...	५३७ । ४
कैशगुपरि कलापिनः ...	५४९ । ३	का विद्यमा देवगर्भे ...	६०४ । ९
कधनीक्षे कुरहासीं ...	१७२ । ४	^{१३} किं करोषि करोषान्ते ...	३७१ । १६
कैदली कदली करभः करभः२०८ ।	९	^{१४} किं तावत्सरसि सरोजमेतत् ...	५३१ । १५
कदा वाराणस्यामिह ...	१९४ । ९	^{१६} किं तावत्तरोरिथं ...	५३१ । २
कपोलफलकावस्याः ...	५४० । १४	किं देव्या न विभु- ...	३४६ । १३
कपोले जानक्याः करिकलम४४६ ।	१०	^{१६} किं भूषणं सुदृढ- ...	६०३ । ३
कमलालिखितस्वारहार-	४२७ । ६	किमधिकमस्य म्रूमो ...	५९६ । २
कमले चरणाघातं ...	३८३ । ५	किमारार्थं सदा पुण्यं ...	६०३ । ७
कमलेव मतिमेतिरिव ...	५२० । ९	किरणा हरिणाङ्गस्य ...	४८५ । ७
कमलेण विभसिष्णु ...	१६३ । २	^{१७} किं रुद्रः प्रियया कया ...	१२४ । २
कर्ता यूतच्छलानां जनुमय ३६० ।	५	^{१८} किं शीकरैः क्रमविमर्दिभिः ...	३४१ । १४
कर्पूररुण्ड इव राजति ...	४२६ । ३	^{१९} किसलयमिव मुरधं ...	१६२ । ११
कंसुदयमहीधरस्तनाभे ...	१४३ । ४	कुञ्जं हन्ति कुञ्जोदरी ...	३९६ । ६
” ...	५२६ । २	कुपितास्य यदा तन्वि ...	५८६ । १२
करिहस्तेन संवाधे ...	४३१ । १२	कुर्यां हरस्यापि ...	३९९ । ८
कलयति कुचलयमाला ...	५५६ । १०	कुर्वन्त्वाप्ता हतानां ...	३१५ । १३
कल्पं च तवाहितेष्वकस्मात् ६०८ ।	१३	कुमारस्ते नराधीश ...	४१६ । १
कस्य व ण होइ रोसो ...	२५९ । ३	कूजन्ति कोकिलाः ...	४९९ । ६
कान्तास्त एव भुवनत्रितयेऽपि २०१ ।	२	कृतप्रवृत्ति ...	३८९ । ७
कान्ते तथा कथमपि ...	११० । ७	कृतमनुकृतं ...	१८६ । १२
कानने सरिदुद्देशे ...	५९७ । ६	कृत्वा दीनविपीडनां ...	१६१ । ९
कौप्यभिहया तयोरासीत् ...	४२७ । १३	कृष्टा केशेषु भार्या ...	३१४ । ६
कौमं प्रिया न सुलभा ...	३०६ । १	के हुमास्ते क्व या प्राप्ते ...	१३७ । ५
कार्ताथ्ये यानु तन्यशी ...	३८० । १५	के यूयं स्थल एव संप्रति ...	४८३ । ५

१. राजधेखरस्य रत्नावल्याम् । २. विश्वनाथस्य । ३. विश्वनाथस्य । ४. जय-
देवस्य प्रसन्नरापये । ५. विश्वनाथस्य । ६. मेणीसंहारे । ७. विश्वनाथस्य ।
८. गङ्गावर्षिके । ९. रघुवंधे । १०. अभिमानशाकुन्तले । ११. नाकरामायणे ।
१२. विश्वनाथस्य । १३. विश्वनाथस्य । १४. शिशुपाकवधे । १५. कन्योः ।
१६. यकस्य । १७. गङ्गावर्षिके । १८. अभिमानशाकुन्तले । १९. पण्डितमचारिणे ।
२०. मेणीसंहारे । २१. मेणीसंहारे । २२. विश्वनाथस्य । २३. मेणीसंहारे ।

	पृ.	प.
केशः काशः स्तवकविकासः	४७७	५
कोऽत्र भूमिवलये ...	५५६	३
कोकिलोऽहं भवान्काकः	५७६	७
कूरप्रहः सकेतुधन्द्र-	२८४	१२
कैचित्ताम्बूलाक्तः ...	११२	९
कै सूर्यप्रभवो वंशः ...	५५७	१४
कै वनं तद्वल्कभूपणं	५९४	८
काकार्यं शशलक्ष्मणः...	२०४	५
... ..	४४२	१३
क्षेत्रधर्मोचितैर्धर्मैः ...	३३८	२
क्षिपसि शुक्र वृषदंशक-	५५७	२२
क्षिप्तो हस्तावलमः ...	४४४	६
क्षीर्णः क्षीणोऽपि शशी	५५९	१३
क्षीरोदजावसतिजन्म-	३८५	२
क्षेम ते ननु पक्षमलाक्षि	१८२	१०
ख		
खड्ग क्षमासौविदलः ...	५२५	१३
ग		
गङ्गाम्भसि सुरराण-	५४०	८
गच्छ गच्छसि चेतकान्त-	५८८	९
गच्छामीति मयोक्तया	५७४	९
गता निशा इमा बाले	३९९	१
गर्दभति श्रुतिपरुषं ...	५१३	८
गैभनमलस शून्या दृष्टिः	३२५	६
गाङ्गमम्बु सितमम्बु...	६१३	२
गाढकान्तदशनक्षतव्यथा	२१६	९
गौडालिङ्गनवामनीकृत-	४३९	९
गौण्डीधीकनकशिला-	३९६	८
गाम्भीर्येण समुद्रोऽसि	५३५	११

	पृ.	प.
गीतेषु कर्णमादत्ते - ...	३८४	४
गुंस्तरकलनूपुरानुनादं	१३५	८
गुरुपरतन्त्रतया बत ...	६८	५
गुरोर्गिरः पञ्चदिनान्यधीत्य	१८४	५
ग्रभामि काव्यशशिर्न...	४२५	४
गृहीत येनासीः- ...	४१५	११
गृहिणी सचिवः सखी	५९७	८
गृह्यतामर्जितमिदं ...	३१०	१३
घ		
घटितमिवाञ्जनपुष्पैः ...	५४३	१२
घोरो वारिसुचां रवः ...	४१०	४
चकोर्य एव चतुराधन्द्रिका-	५५४	१३
चकाधिष्ठितता चक्री...	४३०	२
चञ्चुजभ्रमितचण्ड-	३०२	१४
... ..	४४१	१२
चण्डाल इव राजासौ...	४२६	२
चण्डीशचूडाभरण-	४२०	३
चन्द्रं मुखं कुरङ्गाक्षी ...	४१२	२
चन्द्रायते शुक्ररुचापि	५१८	२
चरणानतकान्तायाः ...	४०७	१५
चरणपतनप्रत्याख्यानात्	२०३	७
चलण्डामरचेष्टितः ...	४०४	६
चैलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि	२३१	४
चौरुणा स्फुरितेनाय ...	३४६	३
चित्रं चित्रमनाकाशे ...	४३३	१७
चिन्ताभिः स्तमितं मनः	१७८	१३
चिरं जीवतु ते सृजुः...	४२७	१९
चिरैरितिपरिखेदप्राप्त ...	१५१	६

१. विशाखदत्तस्य मुद्राराक्षसे । २. अमरशतके । ३. रघुवशे । ४. विषना-
थस्य । ५. कालिदासस्य विक्रमोर्वश्याम् । ६. विषनाथस्य । ७. अमरशतके ।
८. रुद्रस्य चण्वाल्कारे । ९. चन्द्रशेखरस्य । १०. दण्डिनः कान्यादसे ।
११. मालतीमाधवे । १२. अमरशतके । १३. भारवेः किराताजुनीये । १४. शिशु-
पालवधे । १५. उद्दधरस्य लटकमेलके । १६. वेणीसहारे । १७. रघुवशे । १८. क्षेमे-
श्वरस्य चण्डबौशिके । १९. वेणीसहारे । २०. अमरशतके । २१. अभिषानशाकुन्तले ।
२२. अभिषानशाकुन्तले । २३. चन्द्रशेखरस्य । २४. शिशुपालवधे ।

ज	पृ.	प.	पृ.	प.	
अइ सहरिजइ तमो ...	३३९	१२	१ ^१ दिच्छेदकृशस्य ...	४३०	९
अक्षुर्विष भूतविष्वादि	४००	१०	तद्वेशोऽसद्वेशोऽन्याभिः	४२८	४
अगाद वदनच्छद्य ...	६१२	३	तनुंस्पर्शादस्या दरमुकलिते	१४५	६
अघनस्थलनद्वपत्रवद्धी	२०१	११	तन्वभ्याः स्तनयुग्मेन	५४१	५
अनस्थाने भ्रान्तं ...	२४०	२	तैर्व कितव किमाहितैः	१२६	१
अन्मान्तरीणरमणस्याङ्ग-	६२०	६	तव विरहे मलयमदत्	५९१	३
अन्मेन्दोर्विमले बुले ...	३१५	५	तव विरहे हरिणाक्षी ...	५८७	१०
अन्मेदं बन्ध्यतां नीतं	५५७	१०	तैर्वास्मि गीतरागेण ...	२८२	७
अलकेलितरलकरतल-	२६५	१	तस्य च प्रवयसो जटायुषः	६०२	९
अवल्लतु गगने रात्री ...	१३१	६	तस्यान्तद्रूपसौन्दर्यं ...	३६३	५
अस्त रणन्ते उरण ...	५६४	१६	तस्या मुखेन सहस्रं ...	५१२	७
आता लज्जावती सुरधा	४२१	९	तद् से अति पत्रता ...	१२९	३
आनीमहेऽस्या हृदि ...	५८५	१२	तामिन्दुमुन्दरमुखी ...	३९३	१०
अजीयन्ते जयिनोऽपि	३२७	१४	तामुदीक्ष्य कुरङ्गाक्षी ...	४२१	४
अङ्गोपात्मानमत्रस्तो ...	३८८	४	१ ^१ ती जानीयाः परिसितकथां	१२३	२
अतिप्रीतिर्मनसि ...	३१४	१७	१ ^२ तीरुण्यस्य विलासः ...	१३०	१
अने मौनं क्षमा शर्चा	५४०	५	२ ^० तिष्ठेत्कोपवशात्प्रभा	४३९	१६
अयोत्सा इव सिता ...	४२७	१२	२ ^१ तीर्णे भीष्ममहोदधौ	३१७	७
अयोत्साचय. पय. पूरः	४०६	३	तीर्थे तदीये गजसेतुबन्धात्	४१०	१०
अ			२ ^२ तीव्राभिपङ्गप्रभवेण वृत्तिं	१५०	१४
अंवरि अतं जुअजुअलं	१४९	१०	तृष्णापहारी विमलो ...	३४०	३
अ			२ ^३ ते हिमालयमामरुय	४०९	३
अ			१ ^१ द्वैजिराजिनिर्धूत-	१९८	१३
अतथचार समरे ...	४१६	१०	" ...	५८४	४
अतपयेयमनत्रमङ्गल ...	३४६	१८	त्वया तपस्त्रिचाण्डाल	३४६	७
अत्रैच्छ सिद्धै कुरु ...	३९४	१०	त्वया सा शोभते तन्वी	५९६	१०
अत्रमार्दवं द्रष्टु. ...	५५२	३	त्वयि दृष्टे कुरङ्गाक्ष्याः	५५५	६
अद्वैतधमयादीर्यन्मम	११३	१३	त्वयि सगरसप्राप्ते ...	५९८	१५
अद्वैप्रतिमहादुःख-	२२६	७	त्वामस्मि वच्मि विदुषा	२२२	३
अद्वकं यदि मुद्रिता ...	६१०	३			

१. शिशुपालवधे । २. कविमहामठाचार्यसोदाररावधे । ३. वाचस्पतिभट्टस्य । ४. वेणीसंहारे । ५. मालवीमाधवे । ६. उदात्तरावधे । ७. खुनये । ८. वेनीसंहारे । ९. रघुवधे । १०. विश्वनाथस्य कुवलययाश्चरिते । ११. कुमारसभवे । १२. शिशुपालवधे । १३. धीविष्णुपुराणे । १४. विश्वनाथस्य । १५. विश्वनाथस्य । १६. शिशुपालवधे । १७. अभिज्ञानशाकुन्तले । १८. कालिदासस्य मेघदूते । १९. विश्वनाथस्य । २०. विष्णुनोवयान् । २१. वेणीसंहारे । २२. कुमारसभवे । २३. कुमारसभवे । २४. विश्वनाथस्य ।

	पृ.	प.		पृ.	प.
धौमत्स्यनन्ति प्रकृतिं ...	४३३	२	दूरागतेन कुशलं ...	१३६	६
त्रैलोक्यं चलच्चकरी ...	१३८	९	ह्यारिविजये. राजन् ...	३८१	३
त्रिभागशेषासु निशासु	१७२	१०	दृष्ट्वा दग्धं मनसिज ...	४७६	१०
द			दृश्येते तन्नि यावेतौ ...	३४४	२
दंते सालसमन्थरं भुवि	१०८	११	दृष्टं दृष्टिमधो ददाति	१०९	२
दत्त्वा कटाक्षमेणाक्षी ...	६०२	६	दृष्टिं हे प्रतिवेम्निनि ...	२१५	६
दत्त्वाभयं सोऽतिरथो ...	३४२	३	दृष्टिस्तृणीकृतजगन्नय-	१०६	४
दग्धद्विद्युल्लेखामिव ...	३२०	१८	दृष्ट्वाकासनसस्थिते प्रियतमे	११५	११
दन्ताप्रभापुष्पन्विता ...	५६५	१४	"	४६३	११
दंलति हृदयं गाढोद्वेगो	३१६	११	दृष्ट्वा केशवगोपराग-	२४६	३
दलिते उत्पले एते ...	४०४	२	देवः पायादपायाज्ञः ...	६२२	११
दर्शाननकिरीटेभ्यः ...	२१७	१०	देशः सोऽयमरातिशोगितज-३५०	११३	१३
दानं वित्तादतं ...	५५२	७	देहि मे वाजिनं राजन्	४१३	४
दासे कृतागसि भवेत्	५२५	५	दोर्दण्डाश्रितचन्द्रशेखरधनुः	१९१	११
द्विजातज्ञघटाविभक्त ...	४४१	५	द्वयं गतं संप्रति शोचनीयतां	४०७	३
दिनं मे त्वयि संप्राप्ते ...	३८४	७	द्वीपादन्यस्मादपि ...	२८१	१३
दिवोकराद्रक्षति यो गुहासु	४२६	६	ध		
दिवैर्मप्युपयातानां ...	५९७	४	धनिनोऽपि निरुन्मादा	५९०	२
दिवि वा भुवि वा ममासु	१९८	७	धन्यः स एव तरुणो नयने	२२१	१०
दिवि मन्दायते ...	२१६	१	धैर्यासि वैदर्भि गुणैः	५५४	४
वीचीवेवीदसमः ...	४३५	७	धैर्यासि या कथयसि	१११	६
वीपयन्रोदसीरन्ध्र-	२४२	८	धन्याः खलु वने वाताः	५७६	१
वीयतामार्जितं वित्त ...	६०६	९	धम्मिल्लमर्धमुकं कलयति	१३७	११
वीर्धांश्च शरदिन्दुकान्ति	८८	१२	धम्मिल्लस्य न कस्य प्रेक्ष्य	३९१	१
दुर्धालङ्घितविप्रशो मनसिजं	६२	८	धम्मिल्ले नवमल्लिका-	३१८	३
दुर्लभजगणुराओ ...	३०७	२	धवलयति शिशिररोन्ध्रिदि	४२१	१५
दूरं समागतवति त्वयि	५५३	३	धातुमतां गिरिर्धत्ते ...	३९४	११

१. कुमारसंभवे । २. शिशुपालवधे । ३. कुमारसंभवे । ४. विश्वनाथस्य प्रभावतीपरिणये । ५. वेणीसहारे । ६. प्रभावत्याम् । ७. मालवीमाधवे । ८. रघुवधे । ९. भद्रप्रभाकरस्य । १०. कुमारसंभवे । ११. काव्यालंकारे । १२. कुलशेखरनृपतेः । १३. रघुवधे । १४. कालिदासस्य मालविकाग्निमित्रे । १५. चन्द्रशेखरस्य । १६. रत्नावल्याम् । १७. विश्वनाथस्य । १८. राजशेखरस्य विद्मशालमञ्जिकायाम् । १९. भीहर्षदेवस्य । २०. विज्जाकायाः । २१. भवभूते-रुचररामचरिते । २२. अमरशतके । २३. भवभूतेर्वीरचरिते । २४. कुमारसंभवे । २५. रत्नावल्याम् । २६. भीहर्षस्य नैषधीयचरिते । २७. विज्जाकायाः ।

पृ. प.	पृ. प.
धिन्वन्त्यमूनि मृदमूच्छेद- २३७। १	^{१४} निर्वायं गुरुशापभापित- ३४२। ७
धीरो वरो नरो याति... ३९९। ३	^{१५} निःशेषच्युतचन्दनं स्ननतटं ६४। १६
धुनोति चासि तनुते ... ६०९। १	^{१६} निश्वासान्ध इवादर्शः २०९। ४
धृतायुधो यावदहं ... १५२। १६	निसर्गसौरभोज्ञान्त ... ५६५। ८
न	^{१७} निहताशेषकौरव्यः ३१४। १३
नै खलु वयममुष्य दानयोग्याः १२५। ७	... ३४०। ७
नै च मेऽवगच्छति यथा १२०। १६	नीतानामाकुलीभावं ... ४८७। १
नै तज्जलं यत्र भुवाह... ५९९। ७	नेदं नमोमण्डलमम्युराशि-५३६। ४
न तथा भूपयलङ्घम् ... १५४। २	^{१८} नेत्रे खड्गनगजने सरसिज-११०। १३
न धत्ते शिरसा गन्ता... ५८५। ६	नेत्रैरिवोत्पलैः ... ५१७। ९
न मे क्षमयिता कोऽपि ३९४। ३	^{१९} नो चाडु धवणं कृतं न च १२२। ६
न झूते पशुपां गिरं ... १३०। १८	प
न्यैकारो ह्ययमेव मे ... ७। ३	पैशभकुविषाणं दोषां १७५। ९
नयनज्योतिषा भाति ४२७। ३	पद्मोदयदिनाधीशः ... ५२३। १
नयनयुगासेचनकम् ... २०४। २	पन्थिभ ण एत्थ सत्परमत्थि २१३। ३
” ... ५९१। १०	पन्थिभ विभासिओ विभ १४१। १२
नयने तस्यैव नयने च ४३४। १	परापकारनिरतैर्दुर्जनैः ५८५। १
नैवजलधरः सलदोऽयम् ३८७। २	^{२०} पैरिपदियन्पृष्ठां ... ३०९। ९
नैवनखपदमङ्गं ... १७७। २	^{२१} पैरिस्फुरन्नीनविषद्वितोरवः १५९। २
नैवपलाशपलाशवनं ... ४८२। ४	परिहरति रतिं मतिं ... ४२२। १
नैवं वर्षवैर्मनुष्यगणना- १०३। ८	^{२२} पैवंतमेदि पवित्रं जैनं ४३२। ६
” ... १९०। ७	पल्लवाकृतिरफोष्ठी ... ३९९। ४
नैभिप्रभिजाम्बुष्हासनेन ६१८। ६	पैल्लवोपमितिसाम्यसपक्षं १३४। ११
नाशयन्तो घनध्वान्तं ४०५। ५	पैर्यन्त्यासख्यापथगां ... २२८। १
नैहं रक्षो न भूतो ... ३१८। ३	” ... ५८४। ७
निजनयनप्रतिबिम्बैः- ४६४। १०	पद्मामि शोक- ... ३४५। १३
निर्माणकौशलं धातुः... ५२५। २०	पद्मेत्कधिचल चपल रे ६२१। १
^{१०} निरर्थकं जन्म गतं नलिन्या. ५६२। १२	प्राणि. पल्लवरेज्जवः ... ३९५। ४
^{११} निर्वाणवैरदहनाः ... २८५। १२	

१. वेणीसंहारे । २. शिशुपालवधे । ३. शिशुपालधे । ४. भट्टिकाव्ये ।
 ५. हनुमन्नाटकं । ६. विक्रमोर्वश्याम् । ७. शिशुपालवधे । ८. शिशुपालवधे ।
 ९. रत्नावल्याम् । १०. रघुवधे । ११. वेणीसंहारे । १२. निरुद्ध-राजकन्ययोः ।
 १३. वेणीसंहारे । १४. वेणीसंहारे । १५. अमरुशतके । १६. भगवतो वात्मीकेः ।
 १७. वेणीसंहारे । १८. विश्वनाथस्य । १९. चन्द्रसेखरस्य । २०. गाथासप्तश-
 ल्याम् । २१. विश्वनाथस्य । २२. महावीरचरिते । २३. किराताकुनीये ।
 २४. त्रिपिकमस्य दग्ध-वीकथायाम् । २५. शिशुपालवधे । २६. विश्वनाथस्य ।

	पृ.	प.		पृ.	प.
पाणिरोधमविरोधित ...	१३३	१२	प्रायश्चित्तं चरिष्यामि...	१५४	८
पाण्डवानां सभामध्ये	५००	४	प्रीयेणैव हि दृश्यन्ते ...	३३७	५
पाण्डु क्षामं वदनं हृदयं	१७२	१४	प्रिय इति गोपवधूभिः	५३३	४
पादाहतं यदुत्थाय ...	५७३	५	प्रियजीवितताकौर्य- ...	३६३	३
पादाघातादशोकस्ते ...	४०६	१३	प्रेर्मांर्द्राः प्रणयस्पृशः ...	१७१	१३
पान्तु वो जलदश्यामाः	५२३	६	प्रोज्ज्वलज्वलनज्ज्वाला	४०३	१०
पारेजलं नीरनिधेरपश्य-	५४५	११	व		
पुंस्त्वादपि प्रविचलेद्यदि	५७५	५	बलमार्तभयोपशान्तये	६०३	१३
पुरिते रोदसी ...	४३८	१३	बैलावलेपादधुनापि, ...	५५२	१४
पूर्यन्तां सलिलेन रत्नकलशां	१७०	१४	बालभ णाहं दूती ...	५८७	१३
पृथुकार्तस्वरपात्रं ...	४३५	२	बालि नाथ विमुञ्च ...	११३	१८
पृथिवि स्थिरा भव ...	५८२	२	बृहत्सहायः कार्यान्तं...	५८१	३
प्रज्वलज्वलधारावत् ...	४२६	१	ब्रौह्मणातिक्रमत्यागो ...	२४३	३
प्रणमत्युज्जतिहेतोः...	५९५	९	भ		
प्रणयिसखीसलीलपरिहास-	१५०	६	भक्तिभवे न विभवे ...	६०३	११
प्रतिकूलतामुपगते ...	४८५	४	भैमं भीमेन भवतो ...	२९०	११
प्रयाणे तव राजेन्द्र ...	५५६	१६	भैम धम्मिभ वीसत्थो	२०९	९
प्रवर्तयन्क्रियाः साध्वीः	५७०	६	भैलापवर्जितैस्तेषां ...	५१६	७
प्रवृद्धं यदैरं मम खलु	३०२	८	भाति पद्म सरोवरे ...	३८२	२
प्रससार शनैर्वायुः ...	३८१	४	भौतुः सकृद्युक्तुरज्ञ ...	४१५	९
प्रसाधय पुरीं लङ्का ...	३४१	६	भिसिणीअलसअणीए	१७२	१७
प्रसिद्धिकालम्बितमप्रपादं	१३७	१६	भिक्षो मांसनिषेवणं ...	३६०	१३
प्रस्थानं वलयैः कृत ...	१७९	७	भुक्तिमुक्तिद्वैकान्त-	२२४	५
प्रागेव हरिणाक्षीणां ...	५५०	१०	भुजङ्गकुण्डली ...	४७३	३
प्राणप्रयाणदु स्तार्त- ...	३५०	२	भूतयेऽस्तु भवानीशः	३८५	४
प्रीणेशेन प्रहितनखरेष्वज्ञ-	१५७	५	भूमौ क्षितं शरीरं ...	३१९	१६
प्रीतिभं निसरकेण गतानां	१४५	४	भूर्यः परिभवह्लाग्नितलजा	३०५	२
प्रीत्यावेकरथाकडौ पृच्छन्ती	३१३	८	भो लङ्केश्वर वीर्यती जनकजा	१८९	५

१. शिशुपालवधे । २. शिशुपालवधे । ३. शिशुपालवधे । ४. भृल्लदशतके । ५. वेणीसंहारे । ६. बालरामायणे । ७. मालवीमाधवे । ८. शिशुपालवधे । ९. वेणीसंहारे । १०. रघुवध कुमारसंभवयोः । ११. अमरुशतके । १२. विश्वनाथस्य । १३. शिशुपालवधे । १४. वेणीसंहारे । १५. वेणीसंहारे । १६. मालवीमाधवे । १७. शिशुपालवधे । १८. अमरुशतके । १९. शिशुपालवधे । २०. महावीरचरिते । २१. वेणीसंहारे । २२. गाथासप्तशत्याम् । २३. रघुवधे । २४. अभिज्ञानशाकुन्तले । २५. विश्वनाथस्य । २६. राजानकदम्पकस्य धीकण्ठस्तवे । २७. वेणीसंहारे । २८. वेणीसंहारे । २९. बालरामायणे ।

	पृ. प.		पृ. प.
लौहूलेनाभिहंस्य : ...	६१५ । ११	विपिने कजटाविबन्धनं	१८५ । ७
लावण्यमधुभिः पूर्ण-	५२४ । ७	विपुलेन सागरशयस्य	५९४ । १२
लावण्यं यदसौ कान्तिः	२२३ । २	विभाति मृगशावाक्षी	३९३ । १३
लिम्पतीव तमोऽज्ञानि	५४३ । १६	विमल एव रविर्विशदः	५५४ । ८
लीलागतैरपि तरङ्गयतो	३१२ । २	विरहे तव तन्वङ्गि ...	५८८ । १
... च		विलोलाप सवाष्पः ...	६०५ । ८
वक्रस्पन्दस्त्रेद ...	६१३ । १२	विलोकनेनैव तवामुना	१९८ । १०
वदनमिदं न सरोजं ...	५३८ । २	विलोक्य वितते व्योम्नि	४१२ । १८
वदनान्बुजमेणाक्षया ...	६३० । २४	विरुण्वती शैलमुतापि	१२८ । ११
वदनं मृगशावाक्षया ...	५१३ । ७	विसृष्टैरगादधरात्रिवर्तितः	६०१ । १०
वैतस्य मे प्रकृति-	३४८ । २	विसृजं सुन्दरि ...	३२४ । १४
वनेचरणानां वनितासयानां	५३० । ६	वीक्षितुं न क्षमा श्वश्रूः	६०४ । ६
वनेऽखिलकलासजाः	६१९ । १०	वेदान्तेषु यमाहुरेकपुङ्गव	२८० । २
वर्ष्यते किं महासेनो ...	३९५ । २	वृद्धोऽन्धः पतिरेष मन्धकमतः	१४८ । २
वर्ष्येतदहर्षतिर्ननु धनो	४१४ । ६	व्यतिक्रमलवं ...	४०७ । ११
वल्लभोत्सङ्गसङ्गेन ...	५९१ । ८	वैष्णोहिषुं लोचनतो ...	१३८ । १६
वैसन्तलेखैकनिबद्धभावं-	५५५ । ८	व्याजस्तुतिस्तव ...	५७८ । १
वाचमुवाच कौरसः ...	३९९ । ११	व्याधूय यद्वसन ...	५६३ । ६
वाणीरकुडङ्गुणीणसदपि	२४४ । ९		
वाप्यो भवन्ति विमलाः	५९९ । ११	श	
वारिजेनेष सरसी ...	५१८ । ६	शैठान्यस्याः ...	१०० । ६
वासवाशामुखे भावि ...	४०४ । ५	शशिनमुपगतयेयं ...	५९५ । २
विकसञ्जेननीलाब्जे ...	४८६ । ३	शैशो दिवसधूसरो ...	६०७ । १४
विकसितमुखी रागासङ्गात्	५६४ । ४	शिलरिणि क्व तु नाम ...	२१८ । ९
विचरन्ति विलासिन्यो	६०१ । ८	शिरसि धृतमुरापगे ...	२७९ । १
विदूरे केयूरे कुण्ड ...	१२३ । ९	शिरौमुखैः स्मन्दित एव	१८९ । १०
विधवति मुखाब्जमस्या	५१४ । २	शिरीषमृद्धी गिरिषु ...	५२१ । ९
विर्नयति सुदृशो दृशोः परागं	१७६ । १२	शीतांशुर्मुखमुत्पले...	३१२ । ८
विना जलदक्षलेन ...	५६२ । ७	शुभ्रपल गुरुकुण्ड ...	३३९ । ६
		शैल्यं वासपृष्ठं ...	२३ । १

१. विशनाथस्य । २. जानकीरायणे । ३. वेणीसंहारे । ४. कुमारसंभवे । ५. विशनाथस्य । ६. विशनाथस्य । ७. राघवानन्दस्य नाटके । ८. शिशुपालवधे । ९. विशनाथस्य राघवविलासे । १०. रघुवधे । ११. शिशुपालवधे । १२. कुमारसंभवे । १३. कुमारसंभवे । १४. माळविकाग्निम् । १५. विक्रमोपशयान् । १६. किराणाकुर्वीने । १७. अमरकण्ठके । १८. रघुवधे । १९. अर्जुनवधे । २०. चन्द्रसेखरस्य पुष्पमालायाम् । २१. श्रीहर्षदेवस्य नागानन्दे । २२. रत्नावल्याम् । २३. अग्निहोत्राङ्कण्डके । २४. अमरकण्ठके ।

	पृ.	प.		पृ.	प.
श्या अमरतां यान्ति...	३८१	६	समाश्लिष्टाः समाश्लेषैः	१३०	१३
शोफालिकां विदलितां	१८३	६	समीक्ष्य पुत्रस्य विरात्पिता	१६०	२
शौलेन्द्रप्रतिपाद्यमान, ...	६१५	२	सैरैस्त्रिजमनुविद्धं शैवलेनापि	१३०	६
शौणं वीक्ष्य मुखं ...	९९	६	सरसं कर्णं कव्वं ...	४८४	१२
श्रैवणैः पेयमनेकैः ...	२७६	१०	सरागया सुतघन-	४४३	६
श्रीपरिचयाज्जडा अपि	५३	२	सरो विकसिताम्भोज	५९९	५
श्रीरेषा पाणिरभ्यस्याः	३०८	१४	सर्वक्षितिमृतां नाथ ...	३५९	१७
श्रीहर्षो निपुणः कविः	२८३	१०	सर्वस्वं हर सर्वस्य ...	४८७	५
श्रुताप्सरोगीतिरपि ...	१०६	१६	स वः शशिकलामौलिः	३९३	९
श्रुतं कृतधियां सद्भात्	५९८	१०	सहकारः सदानोदो ...	५७५	१
श्रुत्वा यान्तं बहिः ...	१३५	३	सैर्ह कुमुदकदम्बैः ...	५६१	२
श्रौसान्मुचति भूतले ...	१३६	११	सैर्ह इत्वा वालिनं वीरः	३९३	७
स			सैर्हमूल्यगणं सवान्धवं	३४०	१४
स एकस्त्रीणि जयति ...	५९०	७	सहसामिजनैः क्षिप्रैः	४२६	१०
स एव सुरभिः कालः	१२८	५	सैर्हसा विदधीत न ...	४१६	६
सकलकलं पुरमेतत् ...	४९४	१	सहाधरदलेनास्या-	५४९	१०
सज्जनो दुर्गतो ममः ...	४१७	९	" "	५६५	११
सज्जेहि सुरदिमासो ...	२१७	१	सैर्हानन्दमनन्तमव्यय-	३७१	११
संतीमपि ज्ञातिकुलैकं	३४८	११	सैर्ह पत्युः प्रथमापराधसमये	१०९	७
संतपश्चा मधुरगिरः ...	४९६	१४	सैर्ह वाला वयमप्रगल्भमनसः	५९२	११
सदा चरति खे भातुः	४१५	४	सायं ज्ञानमुपासितं ...	२२५	७
सदाशिवं नौमि ...	३९९	६	सार्धं वानर्धकपदं ...	१५४	१४
सदैव शोणोपलकुण्डलस्य	६११	९	सैर्ध मनोरथशतै-	११४	४
सद्योमुण्डितमत्त ...	४६४	८	सुचरणविनिविष्टैः ...	४५९	१
सद्यः करस्पर्श-	५९३	८	सुतनु जहिहि कोपं ...	२०३	३
सद्यः पुरीपरिषरेऽपि...	१४८	९	सुधेव विमलधन्वः ...	४२७	११
सद्दशसंभव. शुद्धः ...	३३५	१६	सुनयने नयने ...	४३३	१९
संभवेव नराधिपेन ...	५६१	७	सुभग इतरकथारम्भे ...	१३४	५
संभवेव समाक्रान्तं ...	५५०	१३	सुभगे कोटिसंख्यत्वमुपेत्य	२१८	१३
संभय एव करोति ...	४०६	१५			

१. विश्वनाथस्य । २. विश्वनाथस्य । ३. बालराजायणे । ४. रत्नावल्याम् । ५. रत्ना-
वल्याम् । ६. कुमारसंभवे । ७. विश्वनाथस्य । ८. अभिज्ञानशाकुन्तले । ९. वेणीसंहारे ।
१०. रघुवधे । ११. रघुवधे । १२. शिशुपालवधे । १३. अभिज्ञानशाकुन्तले । १४. वि-
क्रमोर्वदयाम् । १५. विश्वनाथस्य । १६. रघुवधे । १७. वेणीसंहारे । १८. किराताजु-
नीये । १९. विश्वनाथस्य । २०. अमरकथके; सुभाषितावली तु स्त्रीवचनस्य । २१.
अमरकथके; सुभाषितावली तु कल्याणदत्तस्य । २२. गृह्यारविषके । २३. अमरकथके ।

	पृ.	प.		पृ.	प.
सूचीमुखेन सकृदेव ...	४५६	४	स्वच्छाम्भः क्षपनविधौ	१३२	१३
सूर्याचन्द्रमसौ यस्य ...	३४२	१६	स्वपिहि त्वं समीपे मे	४१३	६
सैषा स्थली यत्र विचिन्वता	५४२	८	सौमिन्भद्ररपाळकं ...	११३	३
सौर्जेन्याम्बुमरुस्थली ...	५२६	१७	सौमी नि.श्वसिते ...	११६	४
सौरभमम्भोरुह-	५०७	१	सौमी सुगधतरो वनं ...	२००	७
संकेतकालमनसं ...	६८	९	स्नेच्छोपजातविषयोऽपि	४९३	६
” ” ...	६१४	३	ह		
सगमविरहविकल्पे ...	५३२	१३	हृते जरति माज्ञेये ...	३४३	१३
सप्रामे निहताः शरा ...	३९५	६	हर्षमदावेयंशशा ...	५६०	४
सततमुसलासङ्गात् ...	५९१	४	हन्त संततमेतस्या ...	४०२	१
सधौ सर्वस्वहरणं ...	२४४	१	हन्त सान्द्रेण रामेण ...	६१२	९
सप्रति सध्यासमयः ...	४३६	१०	हन्त हन्त गतः कान्तो	४३३	१५
स्वगुणमुक्ताभरणाः ...	५७७	५	हर्षमेव प्रवृत्तस्य ...	४१४	३
स्वनावद्विसमानो ते ...	४२६	५	हरन्ति हृदयं यूनां ...	४१३	१०
स्वोक्तेनोचतिमायाति ...	४९२	१	हरवशीलकण्ठोऽयं ...	४२६	४
स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ...	६०१	४	हर्षस्तु किञ्चित्-	१९९	२
स्राता तिष्ठति कुन्तलेश्वरसुता	९८	१८	हसति परितोपरहितं ...	३३८	१४
स्निग्धश्यामलकान्ति-	५४	१	हर्षं पूर्णचन्द्रमुखि ...	३१७	१
सृष्टाह्या नन्दने शच्या	५७८	७	हारोऽयं हरिणाक्षीणा	६०५	६
स्रदारशयविधुराया ...	५८७	७	हितात्र यः सभ्यणुते ...	४११	३
स्राराल्पन्ध. कदा ...	३८९	६	हिममुक्तचन्द्र ...	२२०	७
स्मितेनोपायनं दूरात् ...	५२६	३	हीरकाणां निधेरस्य ...	४१८	६
सोरं विधाय नयनं ...	५१७	३	हृदि विषलता हाथे ...	५३८	५
सोररात्रीयनयने ...	४७८	२	हंसचन्द्र इवाभाति ...	५१८	९
सूनिधं चदि जीवितापहा	५७३	९	हृदो धीरसमीर-	६०७	६

भाषाततः प्रेषापयमाह्वानां कधीनां प्रचन्धानां चाभिधाने. समेतायावतुक्रमणिका समाप्तेति शिवम् ॥

१. शृण्वन्मदस्य सकृदेवानन्दे । २. विक्रमोर्वेद्व्याम् । ३. रघुवधे । ४. विष-
नापस (१) । ५. कुमारसंभवे । ६. मेघदूतस्य । ७. रघुवधे । ८. सिन्धुपालवधे ।
९. शशारविच्छेदे । १०. विद्यावनस्य । ११. विश्वनाथस्य । १२. नेषीसंहारे ।
१३. नेषीयचरिते । १४. भागवतव्यासे । १५. कुमारसंभवे । १६. विश्वनाथस्य
प्रभावत्याम् । १७. विश्वनाथस्य ।

॥ श्रीः ॥

अथान्नेयपुराणीयाः साहित्यविषयाः ।

तत्र काव्यादिलक्षणम् ।

अभिप्राय—

काव्यस्य नाटकादेश्च-अलंकारान् वदाम्यहम् ।
ध्वनिवर्णः पदं वाक्यमित्येतद् वाङ्मयं मतम् ॥ १ ॥
शास्त्रेतिहासवाक्यानां त्रयं यत्र समाप्यते ।
शास्त्रे शब्दप्रधानत्वमितिहासेषु निष्ठता ॥ २ ॥
अभिधायाः प्रधानत्वात् काव्यं ताभ्यां विभिद्यते ।
नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा ॥ ३ ॥
कवित्वं दुर्लभं तत्र शक्तिस्तत्र च दुर्लभा ।
व्युत्पत्तिर्दुर्लभा तत्र विवेकस्तत्र दुर्लभः ॥ ४ ॥
सर्वं शास्त्रमविद्धि(श्च)मृग्यमाणं न सिद्ध्यति ।
आदिवर्णा द्वितीयाश्च महाप्राणास्तुरीयकः ॥ ५ ॥
वर्णेषु वर्णवृन्दं स्यात्पदं सुप्तिद् त्वमेदतः ।
संक्षेपाद्वाक्यमिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली ॥ ६ ॥
काव्यं स्फुटदलंकारं गुणवद्दोषवर्जितम् ।
योनिर्वेदश्च लोकश्च सिद्धिमन्नादयोनिजम् ॥ ७ ॥
देवादीनां संस्कृतं स्यात्प्राकृतं त्रिविधं नृणाम् ।
गद्यं पद्यं च मिथं च काव्यादि त्रिविधं स्मृतम् ॥ ८ ॥
अपदः पदसंतानो गद्यं तदपि गद्यते ।
चूर्णकोत्कलिकागन्धिवृत्तमेदात्रिरूपकम् ॥ ९ ॥
अल्पाल्पविग्रहं नाति मृदु संदर्भनिर्भरम् ।
चूर्णकं नामतो दीर्घसमासात्कलिका भवेत् ॥ १० ॥
भवेन्मध्यमसंदर्भं नातिकृत्सितविग्रहम् ।
वृत्तच्छायाहरं वृत्तसंधिनैतत्किलोत्कटम् ॥ ११ ॥
आख्यायिका कथा खण्डकथा परिकथा तथा ।
कथानिकेति मन्यन्ते गद्यकाव्यं च पञ्चधा ॥ १२ ॥
कर्तृयंशप्रशंसा स्याद्यत्र गद्येन विस्तरात् ।
कन्याहरणसंग्रामविप्रलम्भविपत्तयः ॥ १३ ॥
भवन्ति यत्र दीप्ताश्च रीतिवृत्तिप्रवृत्तयः ।
उच्छ्वासैश्च परिच्छेदो यत्र या चूर्णकोत्तरा ॥ १४ ॥

1. यद्यपीदमात्रेण काव्यादिलक्षणं विशुद्धपुस्तकभावादिना बहुनासलम तथापि काव्यनीमासामूलभूतस्यास्य प्रचारोऽल्पावश्यक इति पुरस्कृतम् । यथास्य भामह्यादि-
भिर्विषयो गृहीतस्त्वया प्रागदर्शित (भू. २२ पृ.) ॥

चक्रं वा परचक्रं वा यत्र साख्यायिका स्मृता ।
 श्लोकैः स्ववंशं संक्षेपात्कविर्यत्र प्रशंसति ॥ १५ ॥
 मुख्यस्यार्थावताराय भवेद्यत्र कथान्तरम् ।
 परिच्छेदो न यत्र स्याद्भवेद्वा लम्बकैः क्वचित् ॥ १६ ॥
 सा कथा नाम तद्गर्भे नियधीयाच्चतुष्पदीम् ।
 भवेत्खण्डकथा यासौ यासौ परिकथा तयोः ॥ १७ ॥
 अमात्यं सार्थकं वापि द्विजं वा नायकं विदुः ।
 स्यात्तयोः करुणं विद्धि विप्रलम्भश्चतुर्विधः ॥ १८ ॥
 समाप्यते तयोर्नाद्या सा कथामनुधावति ।
 कथाख्यायिकयोर्मिश्रभावात्परिकथा स्मृता ॥ १९ ॥
 भयानकसुखपरं गर्भं च करुणो रसः ।
 अद्भुतोऽन्ते सुहृत्पार्यो नोदात्ता सा कथानिका २० ॥
 पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति त्रिधा ।
 वृत्तमक्षरसंख्येयमुक्थं तत्कृतिशेषजम् ॥ २१ ॥
 मात्राभिर्गणनाप्यत्र सा जातिरिति काश्यपः ।
 सममर्धसमं वृत्तं विपमं पैङ्गलं त्रिधा ॥ २२ ॥
 सा विद्या नौस्तितीपूर्णां गभीरं काव्यसागरम् ।
 महाकाव्यं कलापश्च पर्यायन्धो विशेषकम् ॥ २३ ॥
 कुलकं मुक्तकं कोप इति पद्यकुटुम्बकम् ।
 सर्गवन्धो महाकाव्यमारब्धं संस्कृतेन यत् ॥ २४ ॥
 तादात्म्यमजहत्तत्र तत्समं नातिदुष्यति ।
 इतिहासकथोद्भूतमितरद्वा सदाश्रयम् ॥ २५ ॥
 मन्त्रदूतप्रयाणाजिनियतं नातिविस्तरम् ।
 शक्यतीतिजगत्यातिशक्यी त्रिष्टुभा तथा ॥ २६ ॥
 पुष्पिताग्रादिभिर्येकाभिजनैश्चारुभिः समैः ।
 मुक्ता तु भिन्नवृत्तान्ता नातिसंक्षिप्तसर्गकम् ॥ २७ ॥
 अतिशर्करिकाष्टिभ्यामेकसंकीर्णकैः परः ।
 मात्रयाप्यपरः सर्गः प्राशस्त्येषु च पश्चिमः ॥ २८ ॥
 कल्पोऽन्निनिद्रितस्तस्मिन्विशेषानादरः सताम् ।
 नगरार्णवशैलतुचन्द्रासौश्रमपादपैः ॥ २९ ॥
 उद्यानसालिलक्रीडामधुपानरतोत्सवैः ।
 दूतीवचनविन्यासैरसतीचरिताद्भुतैः ॥ ३० ॥
 तमसा मरुताप्यन्यैर्विभावैरतिनिर्भरैः ।
 सधेवृत्तिप्रवृत्तं च सर्वेभाषप्रभाषितम् ॥ ३१ ॥
 सर्वरीतिरसैः पुष्टं पुष्टं गुणविभूषणैः ।
 अत एव महाकाव्यं तत्कर्ता च महाकविः ॥ ३२ ॥

वाग्वैदग्ध्यप्रधानेऽपि रस एवात्र जीवितम् ।
 पृथक्प्रयत्ननिर्वर्त्य वाग्वकिम्पि रसाद्रपुः ॥ ३३ ॥
 चतुर्वर्गफलं विष्वग्व्याख्यातं नायकाख्यया ।
 समानवृत्तिनिर्व्यूढः कैशिकीवृत्तिकोमलः ॥ ३४ ॥
 कलापोऽत्र प्रवासः प्रागनुरागाद्द्वयो रसः ।
 सविशेषकं (?) च प्राह्यादि संस्कृतेनेतरेण च ॥ ३५ ॥
 श्लोकैरनेकैः कुलकं स्यात्संदानि(कं हि)तकानि तत् ।
 मुक्तकं श्लोक एवैकश्चमत्कारक्षमः सताम् ॥ ३६ ॥
 सूक्तिभिः कविसिंहानां सुन्दरीभिः समन्वितः ।
 कौपो ब्रह्मापरिच्छिन्नः स विदग्धाय रोचते ॥ ३७ ॥
 आभासोपमशक्तिश्च सर्गं यद्भिन्नवृत्तता ।
 मिथं चपुरिति ख्यातं प्रकीर्णमिति च द्विधा ।
 श्रव्यं चैवाभिनेयं च प्रकीर्णं सकलोक्तिभिः ॥ ३८ ॥
 इत्यादिमहापुराणे आग्नेये काव्यादिलक्षणवर्णनं नाम सप्तत्रिंशद-
 धिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३३७ ॥

अथ नाटकनिरूपणम् ।

अभिदवाच—

नाटकं सप्रकरणं डिम ईहामृगोऽपि वा ।
 ज्ञेयः समवकारश्च भवेत्प्रहसनं तथा ॥ १ ॥
 व्यायोगमाणवीथ्यङ्कत्रोटकान्यथ नाटिका ।
 सट्टकं शिल्पकः कर्णा एको दुर्मल्लिका तथा ॥ २ ॥
 प्रस्थानं भाणिकाभाणीगोष्ठीहल्लीशकानि च ।
 काव्यं श्रीगदितं नाट्यरासकं रासकं तथा ॥ ३ ॥
 उल्लाप्यकं प्रे(ङ्)क्षणं च सप्तविंशतिरेव तत् ।
 सामान्यं च विशेषश्च लक्षणस्य द्वयी गतिः ॥ ४ ॥
 सामान्यं सर्वविषयं शेषः कापि प्रवर्तते ।
 पूर्वरेङ्गे निवृत्ते द्वौ देशकालानुभावपि ॥ ५ ॥
 रसभावविभावानुभावा अभिनयास्तथा ।
 अङ्कः स्थितिश्च सामान्यं सर्वत्रैवोपसर्पणात् ॥ ६ ॥
 विशेषोऽवसरे वाच्यः सामान्यं पूर्वमुच्यते ।
 त्रिवर्गसाधनं नाट्यमित्याहुः करणं च यत् ॥ ७ ॥
 इतिकर्तव्यता तस्य पूर्वरेङ्गो यथाविधि ।
 नान्दीमुखानि द्वात्रिंशद्द्वानि पूर्वरेङ्गके ॥ ८ ॥

१. इदं नाट्यप्रदिलक्षणं भारतीये नाट्यशास्त्रे १८ अध्यायेऽपि । नाट्यशास्त्रस्य
 मूलानि वाक्यानि दर्पणस्य ६ परिच्छेदे छायाया उवाचार्थं न्यस्तानि ॥
 साहि. ५५

देवतानां नमस्कारो गुरुणामपि च स्तुतिः ।
 गोब्राह्मणनृपादीनामाशीर्वादादि गीयते ॥ ९ ॥
 नान्यन्ते सूत्रधारोऽसौ रूपकेषु निबध्यते ।
 गुरुपूर्वक्रमं वंशप्रशंसा पौरुषं कवेः ॥ १० ॥
 संबन्धाद्यो च काव्यस्य पञ्चैतानेष निर्दिशेत् ।
 नटी विदूषको वापि पारिपाथिक एव वा ॥ ११ ॥
 सहिताः सूत्रधारेण संलापं यत्र कुर्वते ।
 चित्रैर्वाफ्यैः स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताशेषिभिर्मिथः ॥ १२ ॥
 आमुखं तच्च विज्ञेयं बुधैः प्रस्तावनापि सा ।
 प्रवृत्तकं कथोद्धातः प्रयोगातिशयस्तथा ॥ १३ ॥
 आमुत्तस्य त्रयो भेदा बीजांशेषूपजायते ।
 कालं प्रवृत्तमाश्रित्य सूत्रधृग्यत्र वर्णयेत् ॥ १४ ॥
 तदाथयश्च पात्रस्य प्रवेशस्तत्प्रवृत्तकम् ।
 सूत्रधारस्य वाफ्यं वा यत्र वाक्यार्थमेव वा ॥ १५ ॥
 गृहीत्वा प्रविशेत्पात्रं कथोद्धातः स उच्यते ।
 प्रयोगेषु प्रयोगं तु सूत्रधृग्यत्र वर्णयेत् ॥ १६ ॥
 ततश्च प्रविशेत्पात्रं प्रयोगातिशयो हि सः ।
 शरीरं नाटकादीनामितिवृत्तं प्रचक्षते ॥ १७ ॥
 सिद्धमुत्प्रेक्षितं चेति तस्य भेदाद्युभौ स्मृतौ ।
 सिद्धमागमदृष्टं च सृष्टमुत्प्रेक्षितं कवेः ॥ १८ ॥
 बीजं बिन्दुः पताका च प्रकरी कार्यमेव च ।
 अर्थप्रकृतयः पञ्च पञ्च चेष्टा अपि क्रमात् ॥ १९ ॥
 प्रारम्भश्च प्रयत्नश्च प्राप्तिः सद्भाव एव च ।
 नियता च फलप्राप्तिः फलयोगश्च पञ्चमः ॥ २० ॥
 मुखं प्रतिमुखं गर्भो विमर्शश्च तथैव च ।
 तथा निर्वहणं चेति क्रमात्पञ्चैव संधयः ॥ २१ ॥
 अल्पमात्रं समुद्दिष्टं बहुधा यत्प्रसर्पति ।
 फलावसानं यच्चैव बीजं तदभिधीयते ॥ २२ ॥
 यत्र बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरत्नसंभवा ।
 काव्ये शरीरानुगतं तन्मुखं परिकीर्तितम् ॥ २३ ॥
 इष्टस्यार्थस्य रचना वृत्तान्तस्यानुपक्षयः ।
 रागप्राप्तिः प्रयोगस्य गुह्यानां चैव गूहनम् ॥ २४ ॥
 आश्चर्यचदभिप्यातं प्रकाशानां प्रकाशनम् ।
 अङ्गहीनं नरो यद्वन्न श्रेष्ठं काव्यमेव च ॥ २५ ॥
 देशकालौ बिना किञ्चित्पिष्टं प्रवर्तते ।
 अवस्तयोस्पादाननियमात्पदमुच्यते ॥ २६ ॥

देशे तु भारतं वर्षे काले कृतयुगत्रयम् ।
 नर्ते ताभ्यां प्राणभृतां सुखदुःखोदयः क्वचित् ।
 सर्गे सर्गादिवार्ता च प्रसज्जन्ती न दुष्यति ॥ २७ ॥
 इत्यादिमहापुराणे आग्नेये नाटकनिरूपणं नामाष्टत्रिंशदधिक-
 त्रिंशत्तमोऽध्याय ॥ ३३८ ॥

अथ शृङ्गारादिरसनिरूपणम् ।

अभिरुवाच—

अक्षरं परमं ब्रह्म सनातनमलं विभुम् ।
 वेदान्तेषु चदन्येक चैतन्यं ज्योतिरीश्वरम् ॥ १ ॥
 आनन्दः सहजस्तस्य व्यज्यते स कदाचन ।
 व्यक्तिः सा तस्य चैतन्यचमत्काररसाह्वया ॥ २ ॥
 आद्यस्तस्य विकारो यः सोऽहंकार इति स्मृतः ।
 ततोऽभिमानस्तत्रेदं समाप्तं भुवनत्रयम् ॥ ३ ॥
 अभिमानाद्भक्तिः सा च परिपोषमुपेयुषी ।
 व्यभिचार्यादिसामान्याच्छृङ्गार इति गीयते ॥ ४ ॥
 तद्भेदाः काममितरे हास्याद्या अप्यनेकशः ।
 स्वस्वस्थायिषिशेषोत्थपरिपोषस्वलक्षणाः ॥ ५ ॥
 सत्त्वादिगुणसंताना जायन्ते परमात्मनः ।
 रागाद्भवति शृङ्गारो रौद्रस्तैक्षण्यात्प्रजायते ॥ ६ ॥
 वीरोऽवष्टम्भजः संकोचभूर्वीभत्स उच्यते ।
 शृङ्गाराज्जायते हासो रौद्रास्तु करुणो रसः ॥ ७ ॥
 वीराच्चाद्भुतनिष्पत्तिः स्वाद्वीभत्साद्भयानकः ।
 शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः ॥ ८ ॥
 वीभत्साद्भुतशान्ताख्याः स्वभावाच्चतुरो (?) रसाः ।
 लक्ष्मीरिव विना त्यागान्न वाणी भाति नीरस्ता ॥ ९ ॥
 अपारे काव्यसंसारे कविरेव प्रजापतिः ।
 यथा वै रोचते विश्वं तथेदं परिवर्तते ॥ १० ॥
 शृङ्गारी चेत्कविः काव्ये जातं रसमयं जगत् ।
 स चेत्कविर्वातरागो नीरसं व्यक्तमेव तत् ॥ ११ ॥
 न भावहीनोऽस्ति रसो न भावो रसवर्जितः ।
 भावयन्ति रसानेभिर्भाव्यन्ते च रसा इति ॥ १२ ॥
 स्थायिनोऽष्टौ रतिमुत्पाः स्तम्भाद्या व्यभिचारिणः ।
 मनोनुकूलेऽनुभवः सुखस्य रतिरिष्यते ॥ १३ ॥
 हर्षादिमिथ्य मनसो विकासो हास उच्यते ।
 चित्रादिदर्शनाच्चेतोवैकल्यं तुचते भयम् ॥ १४ ॥

जुगुप्सा च पदार्थानां निन्दादौर्भाग्यवाहिनाम् ।
 विस्रयोऽतिशयेनार्यदर्शनाच्चित्तविस्मृतिः ॥ १५ ॥
 अष्टौ स्तम्भादयः सत्त्वाद्रजसस्तमसः परम् ।
 स्तम्भध्वेषप्रतीघातो भयरागाद्युपाहितः ॥ १६ ॥
 श्रमरागाद्युपेतान्तःक्षोभजन्म वपुर्जलम् ।
 खेदो हर्षादिभिर्वेदोच्छ्वासोऽन्तःपुलकोद्गमः ॥ १७ ॥
 हर्षादिजन्मवाग्भङ्गः स्वरभेदो भयादिभिः ।
 मनोवैक्लव्यमिच्छन्ति शोकमिष्टक्षयादिभिः ॥ १८ ॥
 क्रोधस्तैक्ष्ण्यप्रबोधश्च प्रतिकूलानुकारिणि ।
 पुरुषार्थसमाप्त्यर्थो यः स उत्साह उच्यते ॥ १९ ॥
 चित्तक्षोभभवोत्तम्भो वेपथुः परिकीर्तितः ।
 वैद्यर्ष्यं च विपादादिजन्मा कान्तिविपर्ययः ॥ २० ॥
 दुःखानन्दादिजं नेत्रजलमश्रु च विश्रुतम् ।
 इन्द्रियाणामस्तमयः प्रलयो लज्जनादिभिः ॥ २१ ॥
 वैराग्यादिर्मनःखेदो निर्वेद इति कथ्यते ।
 मनःपीडादिजन्मा च सादो ग्लानिः शरीरगा ॥ २२ ॥
 शङ्कानिष्ठागमोत्प्रेक्षा स्यादसूया च मत्सरः ।
 मदिराद्युपभोगोत्थं मनःसंमोहनं मदः ॥ २३ ॥
 क्रियातिशयजन्मान्तः शरीरोत्थक्रमः श्रमः ।
 शृङ्गारादिक्रियाद्वेषश्चित्तस्यालसमुच्यते ॥ २४ ॥
 दैन्यं सत्त्वात्पभ्रंशश्चिन्तार्थपरिभावनम् ।
 इतिकर्तव्यतोपायादर्शनं मोह उच्यते ॥ २५ ॥
 स्मृतिः स्यादनुभूतस्य वस्तुनः प्रतिविम्बनम् ।
 मतिरर्थपरिच्छेदस्तत्त्वज्ञानोपनायितः ॥ २६ ॥
 व्रीडानुरागादिभवः संकोचः कोऽपि चेतसः ।
 भवेच्चपलतास्यैर्ष्यं हर्षश्चित्तप्रसन्नता ॥ २७ ॥
 आवेशश्च प्रतीकारः श(स)यो वैधुर्यमात्मनः ।
 कर्तव्ये प्रतिभाभ्रंशो जडतेत्यभिधीयते ॥ २८ ॥
 इष्टप्राप्तेरुपचितः संपदाभ्युदयो धृतिः ।
 गर्वः परेष्वध्वानमात्मन्युत्कर्षभावना ॥ २९ ॥
 भवेद्विपादो दैवादेर्विघातोऽभीष्टवस्तुनि ।
 औत्सुक्यमीप्सिताप्राप्तेर्वाञ्छया तरला स्थितिः ॥ ३० ॥
 चित्चेन्द्रियाणां स्तैमित्यमपसारोऽचला स्थितिः ।
 युद्धे याधादिभिर्प्राप्तो वीप्सा चित्तचमत्कृतिः ॥ ३१ ॥
 क्रोधस्याप्रशमोऽमर्षः प्रबोधश्चेतनोदयः ।
 अबहित्थं भवेद्वृत्तिरिङ्किताकारगोचरा ॥ ३२ ॥

रोपतो गुरुवाग्दण्डपारुष्यं विदुरुग्रताम् ।
 ऊहो वितर्कः स्याद् व्याधिर्मनोवपुरवग्रहः ॥ ३३ ॥
 अनिवद्धप्रलापादिरुन्मादो मदनादिभिः ।
 तत्त्वज्ञानादिना चेतः कपायोपरमः शमः ॥ ३४ ॥
 कविभिर्योजनीया वै भावाः काव्यादिके रसाः ।
 विभाव्यते हि रत्यादिर्यत्र येन विभाव्यते ॥ ३५ ॥
 विभावो नाम स द्वेषाऽऽलम्बनोद्दीपनात्मकः ।
 रत्यादिर्भाववर्गोऽयं यमाजीव्योपजायते ॥ ३६ ॥
 आलम्बनविभावोऽसौ नायकादिभवस्तथा ।
 धीरोदात्तो धीरोद्धतः स्याद्धीरललितस्तथा ॥ ३७ ॥
 धीरप्रशान्त इत्येवं चतुर्धा नायकः स्मृतः ।
 अनुकूलो दक्षिणश्च शठो घृष्टः प्रवर्तितः ॥ ३८ ॥
 पीठमदो विटश्चैव विदुपक इति त्रयः ।
 शृङ्गारे नर्मसचिवा नायकस्यानुनायकाः ॥ ३९ ॥
 पीठमर्दः संवलकः धीर्मोस्तद्देशजो विटः ।
 विदुपको वैद्वसिकस्त्वष्ट नायकनायिकाः ॥ ४० ॥
 स्वकीया परकीया च पुनर्भूरिति कौ(कै)शिकाः ।
 सामान्या(हि)न पुनर्भूरित्याद्या बहुभेदतः ॥ ४१ ॥
 उद्दीपनविभावास्ते संस्कारैर्विविधैः स्मृतैः ।
 आलम्बनविभावेषु भावानुद्दीपयन्ति ये ॥ ४२ ॥
 चतुःपष्टिकला द्वेषा कर्माद्यैर्गातकादिभिः ।
 कुहकं स्मृतिरप्येषां प्रायो हासोपकारकः ॥ ४३ ॥
 आलम्बनविभावस्य भावैरुद्बुद्धसंस्कृतैः ।
 मनोवाग्बुद्धिघपुषां स्मृतीच्छाद्वेषयत्नतः ॥ ४४ ॥
 आरम्भ एव विदुषामनुभाव इति स्मृतः ।
 स चानुभूयते चात्र भवत्युत निरुच्यते ॥ ४५ ॥
 मनोव्यापारभूयिष्ठो मनआरम्भ उच्यते ।
 द्विविधः पौरुषः क्षेण ईदृशोऽपि प्रसिद्धयति ॥ ४६ ॥
 शोभा विलासो माधुर्यं स्थैर्यं गम्भीर्यमेव च ।
 ललितश्च तथौदार्यं तेजोऽष्टाविति पौरुषाः ॥ ४७ ॥
 नीचनिन्दोत्तमस्पर्धा शौर्यं दाक्ष्यादिकारणम् ।
 मनोधर्मं भवेच्छोभा शोभते भवन यथा ॥ ४८ ॥
 भावो हावश्च ह्वेला च शोभा फान्तिस्तथैव च ।
 दीप्तिर्माधुर्यंशौर्यं च प्रागल्भ्यं स्यादुदारता ॥ ४९ ॥
 स्थैर्यं गम्भीरता स्त्रीणां विभावा द्वादशेरिताः ।
 भावो विलासो हावः स्याद् भावः किञ्चिच्च हर्षजः ॥ ५० ॥

चाचोयुक्तिर्भवेद्भागारम्भो द्वादश एव सः ।
 तत्राभाषणमालापः प्रलापो वचनं बहु ॥ ५१ ॥
 विलापो दुःखवचनमनुलापोऽसकृद्वचः ।
 संलाप उक्तप्रत्युक्तमपलापोऽन्यथावचः ॥ ५२ ॥
 वार्ता प्रयाणं संदेशो निर्देशः प्रतिपादनम् ।
 तत्त्वादेशोऽतिदेशोऽयमपदेशोऽन्यवर्णनम् ॥ ५३ ॥
 उपदेशश्च शिक्षावाग्व्याजोक्तिरपदेशकः ।
 बोधाय (?) एष व्यापारः सुबुद्धयारम्भ इष्यते ।
 तस्य मेदास्त्रयस्ते च रीतिवृत्तिप्रवृत्तयः ॥ ५४ ॥
 इत्यादिमहापुराणे आग्नेये शृङ्गारादिरसनिरूपणं नामैकोन-
 चत्वारिंशदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३३९ ॥

अथ रीतिनिरूपणम् ।

अग्निहोत्र—

वाग्विद्यासंप्रतिष्ठाने रीतिः सापि चतुर्विधा ।
 पाञ्चाली गौडदेशीया वैदर्भी लाटजा तथा ॥ १ ॥
 उपचारयुता मृद्धी पाञ्चाली ह्रस्वविग्रहा ।
 अनवस्थितसंदर्भा गौडीया दीर्घविग्रहा ॥ २ ॥
 उपचारैर्न बहुभिरुपचारैर्विचर्जिता ।
 नातिकोमलसंदर्भा वैदर्भी मुक्तविग्रहा ॥ ३ ॥
 लाटीया स्फुटसंदर्भा नातिविस्फुटविग्रहा ।
 परित्यक्तापि भूयोभिरुपचारैरुदाहृता ॥ ४ ॥
 क्रियासविपमा वृत्तिर्भारत्यारभटी तथा ।
 कैशिकी सात्त्वती चेति सा चतुर्धा प्रतिष्ठिता ॥ ५ ॥
 वाक्प्रधाना नरप्राया स्त्रीयुक्ता प्राकृतोक्ता ।
 भरतेन प्रणीतत्वाद् भारती रीतिरुच्यते ॥ ६ ॥
 चत्वार्यङ्गानि भारत्या वीथी प्रहसनं तथा ।
 प्रस्तावना नाटकादेशोऽथ्यङ्गानि प्रयोदश ॥ ७ ॥
 उदात्तकं तथैव स्यात्पितं स्याद् द्वितीयकम् ।
 असत्प्रलापो चाफुट्टेपी नालिका विषणं तथा ॥ ८ ॥
 व्याहारस्त्रिमतं चैव च्छलायस्कन्दिते तथा ।
 गण्डोऽथ मृदचक्षेव प्रयोदशमथोचितम् ॥ ९ ॥
 तापसादेः प्रहसनं परिहासपरं वचः ।
 मायेन्द्रजालयुजादिवज्रुलारभटी स्मृता ।
 संक्षिप्तकारपातौ च यस्तूत्थापनमेव च ॥ १० ॥
 इत्यादिमहापुराणे आग्नेये रीतिनिरूपणं नाम चत्वारिंश-
 दधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३४० ॥

अथ नृत्यादावङ्गकर्मनिरूपणम् ।

अग्निरुवाच—

चेष्टाविशेषमप्यङ्गप्रत्यङ्गे कर्म चानयोः ।
 शरीरारम्भमिच्छन्ति प्रायः पूर्वोऽवलाश्रयः ॥ १ ॥
 लीला विलासो विच्छित्तिर्विभ्रमः किलकिंचितम् ।
 मोहायितं कुट्टमितं विव्वोको ललितं तथा ॥ २ ॥
 विवृतं क्रीडितं केलिरिति द्वादशधैव सः ।
 लीलेष्टजनचेष्टानुकरणं संवृतक्षये ॥ ३ ॥
 विशेषं दर्शयन्किंचिद् विलासः सद्भिरिष्यते ।
 हसितरुन्दितादीनां संकरः किलकिंचितम् ॥ ४ ॥
 विकारः कोऽपि विव्वोको ललितं सौकुमार्यतः ।
 शिरः पाणिहरः पार्श्वं कटिरङ्घ्रिरिति क्रमात् ॥ ५ ॥
 अङ्गानि भ्रूलतादीनि प्रत्यङ्गान्यभिजानते ।
 अङ्गप्रत्यङ्गयोः कर्म प्रयत्नजनितं विना ॥ ६ ॥
 न प्रयोगः कचिन्मुख्यं तिरश्चीनं च तत्कचित् ।
 आकम्पितं कम्पितं च धृतं विधूतमेव च ॥ ७ ॥
 परिवाहितमाधूतमवधूतमथाचितम् ।
 निकुञ्चितं परावृत्तमुखिक्षप्तं चाप्यधोगतम् ॥ ८ ॥
 ललितं चेति विज्ञेयं त्रयोदशविधं शिरः ।
 भ्रूकर्म सप्तधा ज्ञेयं पातने भ्रुकुटीमुखम् ॥ ९ ॥
 दृष्टिस्त्रिधा रसस्थायिसंचारिप्रतिबन्धना ।
 पद्मत्रिशङ्गेदविधुरा रसजा तत्र चाष्टधा ॥ १० ॥
 नवधा तारकाकर्म भ्रमणं चलनादिकम् ।
 पोढा च नासिका ज्ञेया निःश्वासो नवधा मतः ॥ ११ ॥
 पोढौष्ठकर्मकं पापं सप्तधा चिबुकक्रिया ।
 कलुपादि(मु)मुखं पोढा त्रीधा नवविधा स्मृता ॥ १२ ॥
 असंयुतः संयुतश्च भ्रून्ना हस्तः प्रमुच्यते ।
 पताकस्त्रिपताकश्च तथा वे कर्तरीमुखः ॥ १३ ॥
 अर्धचन्द्रोत्करालश्च शुक्रतुण्डस्तथैव च ।
 मुष्टिश्च शिखरश्चैव कपित्थः खेटकामुखः ॥ १४ ॥
 सूच्यास्यः पद्मकोपोऽहिशिराः स मृगशीर्षकः ।
 काश्चूलकालपद्मौ च चतुरभ्रमरौ तथा ॥ १५ ॥
 हंसास्यहंसपक्षौ च संदंशमुकुलौ तथा ।
 ऊर्णेनाभस्ताम्रचूडश्चतुर्विंशतिरित्यमी ॥ १६ ॥
 असंयुतकराः प्रोक्ताः संयुतास्तु त्रयोदश ।
 अञ्जलिश्च कपोतश्च कर्कटः स्वस्तिकस्तथा ॥ १७ ॥

कटको वर्धमानश्चाप्यसङ्गो निपद्यस्तथा ।
 दोलः पुष्पपुटश्चैव तथा प्रकर एव च ॥ १८ ॥
 गजदन्तो वहिस्तम्भो वर्धमानोऽपरे कराः ।
 उरः पञ्चविधं स्यात्तु(?)आभुग्ननर्तनादिकम् ॥ १९ ॥
 उदरं दुरतिक्षामं खण्डं पूर्णमिति त्रिधा ।
 पार्श्वयोः पञ्च कर्माणि जङ्घाकर्म च पञ्चधा ।
 अनेकधा पादकर्म नृत्यादौ नाटके स्मृतम् ॥ २० ॥
 इत्यादिमहापुराणे आग्नेये नृत्यादावङ्गकर्मनिरूपणं नामैकच-
 त्वारिंशदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३४१ ॥

अथाभिनयादिनिरूपणम् ।

अग्निहोत्र—

आभिमुख्यं नयत्यर्धान्विक्षेयोऽभिनयो बुधैः ।
 चतुर्धा संभवः सत्त्ववागङ्गाहरणाश्रयः ॥ १ ॥
 स्तम्भादिः सात्त्विको वागारम्भो वाचिक आङ्गिकः ।
 शरीरारम्भ आहार्यो बुद्ध्यारम्भप्रवृत्तयः ॥ २ ॥
 रसादिविनियोगोऽथ कथ्यते ह्यभिमानतः ।
 तमन्तरेण सर्वेषामपार्थैव स्वतन्त्रता ॥ ३ ॥
 संभोगो विप्रलम्भश्च शृङ्गारो द्विविधः स्मृतः ।
 प्रच्छन्नश्च प्रकाशश्च तावपि द्विविधौ पुनः ॥ ४ ॥
 विप्रलम्भाभिधानो यः शृङ्गारः स चतुर्विधः ।
 पूर्वानुरागमानाख्यः प्रवासकरुणात्मकः ॥ ५ ॥
 एतेभ्योऽन्यतरं जायमानसंभोगलक्षणम् ।
 विवर्तते चतुर्थेव न च प्रागतिवर्तते ॥ ६ ॥
 स्त्रीपुंसयोस्तदुदयस्तस्य निर्वर्तिका रतिः ।
 निखिलाः सात्त्विकास्तत्र वैवर्ण्यप्रलयौ विना ॥ ७ ॥
 धर्मार्थकाममोक्षैश्च शृङ्गार उपचीयते ।
 आलम्बनविशेषैश्च तद्विशेषैर्निरन्तरः ॥ ८ ॥
 शृङ्गारं द्विविधं विद्याद् वाङ्मनेपथ्यक्रियात्मकम् ।
 ह्यसश्चतुर्विधोऽलक्ष्यदन्तः सित इतीरितः ॥ ९ ॥
 किञ्चिद्वक्षितदन्ताग्रं हसितं फुल्ललोचनम् ।
 विहसितं सखनं स्याज्जिह्वोपहसितं तु तत् ॥ १० ॥
 सशब्दं पापहसितमशब्दमतिहासितम् ।
 यश्चासौ करुणो नाम स रसस्त्रिविधो भवेत् ॥ ११ ॥
 धर्मोपघातजश्चित्तविलासजनितस्तथा ।
 शोकः शोकाद् भवेत्स्थायी कः स्थायी पूर्वजो मतः ॥ १२ ॥

अङ्गनेपथ्यवाक्यैश्च रौद्रोऽपि त्रिविधो रसः ।
 तस्य निर्वर्तकः क्रोधः खेदो रोमाञ्चवेपथू ॥ १३ ॥
 दानवीरो धर्मवीरो युद्धवीर इति त्रयम् ।
 वीरस्तस्य च निष्पत्तिहेतुरुत्साह इष्यते ॥ १४ ॥
 आरम्भेषु भवेद्यत्र वीरमेवानुवर्तते ।
 भयानको नाम रसस्तस्य निर्वर्तकं भयम् ॥ १५ ॥
 उद्वेजनः क्षोभणश्च बीभत्सो द्विविधः स्मृतः ।
 उद्वेजनः स्यात्सुत्याद्यैः क्षोभणो रुधिरादिभिः ॥ १६ ॥
 जुगुप्साऽऽरम्भिका तस्य सात्त्विकांशो निवर्तते ।
 काव्यशोभाकरान्धर्मानलंकारान्प्रचक्षते ॥ १७ ॥
 अलंकरिष्णवस्ते च शब्दमर्थमुभौ त्रिधा ।
 ये व्युत्पत्त्यादिना शब्दमलंकर्तुमिह क्षमाः ॥ १८ ॥
 शब्दालंकारमाहुस्तान्काव्यमीमांसका विदः ।
 छाया मुद्रा तथोक्तिश्च युक्तिर्गुम्फनया सह ॥ १९ ॥
 वाकोवाक्यमनुप्रासश्चित्रं दुष्करमेव च ।
 ज्ञेया नवालंङ्कृतयः शब्दानामित्यसंकरात् ॥ २० ॥
 तत्रान्योक्तेरनुकृतिश्छाया सापि चतुर्विधा ।
 लोकच्छेकार्मकोकीनामेकोक्तेरनुकारतः ॥ २१ ॥
 आभाणकोक्तिर्लोकोक्तिः सर्वसामान्य एव ताः ।
 यानुधावति लोकोक्तिश्छायामिच्छन्ति तां बुधाः ॥ २२ ॥
 छेका विदग्धा वैदग्ध्यं कलासु कुशला मतिः ।
 तामुल्लिखन्ती छेकोक्तिश्छाया कविभिरिष्यते ॥ २३ ॥
 अव्युत्पन्नोक्तिरखिलैरर्मकोक्त्योपलक्ष्यते ।
 तेनार्मकोक्तिश्छाया तन्मात्रोक्तिमनुकुर्यती ॥ २४ ॥
 विष्णुताक्षरमश्लीलं वचो मत्तस्य तादृशी ।
 सा सा भवति मत्तोक्तिश्छायोक्ताप्यतिशोभते ॥ २५ ॥
 अभिप्रायविशेषेण कविशक्तिं विवृण्वती ।
 मुत्प्रदायिनीति(?) सा मुद्रा सैव शय्यापि नो मते ॥ २६ ॥
 उक्तिः सा कथ्यते यस्यामर्थकोऽप्युपपत्तिमान् ।
 लोकयात्रार्थविधिना धिनोति हृदयं सताम् ॥ २७ ॥
 उभौ विधिनिषेधौ च नियमानियमावपि ।
 विकल्पपरिसंख्ये च तदीयाः पड्योक्तयः ॥ २८ ॥
 अयुक्तयोरिव मिथो वाच्यवाचकयोर्द्वयोः ।
 योजनार्थं कल्प्यमाना युक्तिरुक्ता मनीषिभिः ॥ २९ ॥
 पदं चैव पदार्थं च वाच्यं वाक्यार्थमेव च ।
 विषयोऽस्याः प्रकरणं प्रपञ्चयेति पट्टिधः ॥ ३० ॥

गुम्फना रचना चर्या शब्दार्थक्रमगोचरा ।
 शब्दानुकारादर्थानुपूर्वीर्येयं क्रमात्रिधा ॥ ३१ ॥
 उक्तिप्रत्युक्तिमद्वाक्यं वाकोवाक्यं द्विधैव तत् ।
 ऋजुवक्रोक्तिमेदेन तत्राद्यं सहजं वचः ॥ ३२ ॥
 सा पूर्वप्रश्निका प्रश्नपूर्विकेति द्विधा भवेत् ।
 वक्रोक्तिस्तु भवेद्भङ्गा काकुस्तेन कृता द्विधा ॥ ३३ ॥
 इत्यादिमहापुराणे आग्नेयेऽभिनयादिनिरूपणं नाम द्वावत्वा-
 रिरादधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३४२ ॥

अथ शब्दालंकाराः ।

अभिरुवाच—

स्यादावृत्तिरनुप्रासो वर्णानां पदवाक्ययोः ।
 एकवर्णानेकवर्णावृत्तेर्वर्णगुणो द्विधा ॥ १ ॥
 एकवर्णगतावृत्तेर्जायन्ते पञ्च वृत्तयः ।
 मधुरा ललिता प्रौढा भद्रा परुषया सह ॥ २ ॥
 मधुरायाश्च वर्गान्ताद्धोवर्ग्या रणौ खनौ ।
 ह्रस्वखरेणान्तरितौ संयुक्तत्वं नकारयोः ॥ ३ ॥
 न कार्या वर्ग्यवर्णानामावृत्तिः पञ्चमाधिका ।
 महाप्राणोष्मसंयोगप्रविमुक्तलघूत्तरौ ॥ ४ ॥
 ललिता बलभूयिष्ठा प्रौढा या पणवर्गजा ।
 ऊर्ध्वं रेफेण युज्यन्ते नटवर्णो न पञ्चमाः ॥ ५ ॥
 भद्रायां परिशिष्टाः स्युः परुषा साभिधीयते ।
 भवन्ति यस्यामूष्माणः संयुक्तास्तत्तदक्षरैः ॥ ६ ॥
 अकारवर्जमावृत्तिः खराणामतिभूयसी ।
 अनुस्वारविसर्गो च पारुष्याय निरन्तरौ ॥ ७ ॥
 शपसा रेफसंयुक्ताश्चाकारश्चापि भूयसा ।
 अन्तस्था भिन्नमाभ्यां च ह्रः पारुष्याय संयुतः ॥ ८ ॥
 अन्यथापि गुरुवर्णः संयुक्ते परिपन्थिनि ।
 पारुष्यायादिमांस्तत्र पूजिता न तु पञ्चमी ॥ ९ ॥
 क्षेपे शब्दानुकारे च परुषापि प्रयुज्यते ।
 कर्णाटी कौन्तली कौन्ती कौडुणी घामनासिका ॥ १० ॥
 द्रावणी माधरी पञ्चवर्णान्तःस्थोष्मभिः क्रमात् ।
 अनेकवर्णावृत्तिर्या भिन्नार्थप्रतिपादिका ॥ ११ ॥
 यमकं साव्यपेतं च व्यपेतं चेति तद् द्विधा ।
 आनन्तर्यादव्यपेतं व्यपेतं व्यवधानतः ॥ १२ ॥

द्वैविध्येनानयोः स्थानपादभेदाच्चतुर्विधम् ।
 आदिपादादिमध्यान्तेष्वेकद्वित्रिनियोगतः ॥ १३ ॥
 सप्तधा सप्तपूर्वेण चेत्पादेनोत्तरोत्तरः ।
 एकद्वित्रिपदारम्भस्तुल्यः षोढा तदा परम् ॥ १४ ॥
 तृतीयं त्रिविधं पादस्यादिमध्यान्तगोचरम् ।
 पादान्तयमकं चैव काञ्चीयमकमेव च ॥ १५ ॥
 संसर्गयमकं चैव विक्रान्तयमकं तथा ।
 पादादियमकं चैव तथाप्रेडितमेव च ॥ १६ ॥
 चतुर्व्यवसितं चैव मालायमकमेव च ।
 दशधा यमकं श्रेष्ठं तद्भेदा बहवोऽपरे ॥ १७ ॥
 स्वतन्त्रस्यान्यतन्त्रस्य पदस्याघर्तना द्विधा ।
 भिन्नप्रयोजनपदस्यावृत्तिं मनुजा विदुः ॥ १८ ॥
 द्वयोरवृत्तपदयोः समस्ता स्यात्समासतः ।
 असमासान्तयोर्व्यस्ता पादे त्वेकत्र विग्रहात् ॥ १९ ॥
 चाफ्यस्यावृत्तिरप्येवं यथासंभवमिष्यते ।
 अलंकाराद्यनुप्रासो लघु मध्येवमर्हणात् ॥ २० ॥
 यथा कयाचिद्भृत्या यत्समानमनुभूयते ।
 तद्गुपादिपदासत्तिः सानुप्रासा रसावहा ॥ २१ ॥
 गोष्ठ्यां कुतूहलाध्यायी चाग्वन्धश्चित्रमुच्यते ।
 प्रश्नः प्रहेलिकागुप्तं च्युतदत्ते तथोभयम् ॥ २२ ॥
 समस्या सप्त तद्भेदा नानार्थस्यानुयोगतः ।
 यत्र प्रदीयते तुल्यवर्णविन्यासमुत्तरम् ॥ २३ ॥
 स प्रश्नः स्यादेकपृष्टद्विपृष्टोत्तरभेदतः ।
 द्विधैकपृष्टो द्विविधः समस्तो व्यस्त एव च ॥ २४ ॥
 द्वयोरप्यर्थयोर्गुह्यमानशब्दा प्रहेलिका ।
 सा द्विधाऽऽर्थी च शाब्दी च तत्रार्थी चार्थबोधतः ॥ २५ ॥
 शब्दावबोधतः शाब्दी प्राहुः षोढा प्रहेलिका ।
 यस्मिन्गुप्तेऽपि चाफ्याङ्गे भाव्यर्थोऽपारमार्थिकः ॥ २६ ॥
 तदङ्गविहिताकाङ्क्षस्तद्वृत्तं गूढमप्यदः ।
 यत्रार्थान्तरनिर्भासो चाफ्याङ्गच्यवनादिभिः ॥ २७ ॥
 तदङ्गविहिताकाङ्क्षस्तच्च्युतं स्याच्चतुर्विधम् ।
 स्वरव्यञ्जनविन्दूनां विसर्गस्य च विच्युतेः ॥ २८ ॥
 दत्तेऽपि यत्र चाफ्याङ्गे द्वितीयोऽर्थः प्रतीयते ।
 दत्तं तदाहुस्तद्भेदाः स्वराद्यैः पूर्ववन्मताः ॥ २९ ॥
 अपनीताक्षरस्थाने न्यस्ते वर्णान्तरेऽपि च ।
 भासतेऽर्थान्तरं यत्र च्युतदत्तं तदुच्यते ॥ ३० ॥

सुश्रित्पद्यमेकं यद्धानालोकांशनिर्मितम् ।
 सा समस्या परस्यात्परयोः कृतिसंकरात् ॥ ३१ ॥
 दुःखेन कृतमत्यर्थं कविसामर्थ्यसूचकम् ।
 दुष्कर नीरसत्वेऽपि विदग्धानां महोत्सवः ॥ ३२ ॥
 नियमाच्च विदर्भाच्च बन्धाच्च भवति त्रिधा ।
 कवेः प्रतिष्ठानिर्माणरसस्य नियमः स्मृतः ॥ ३३ ॥
 स्थानेनापि स्वरेणापि व्यञ्जनेनापि स त्रिधा ।
 विकल्पः प्रातिलोभ्यानुलोभ्यादेवाभिधीयते ॥ ३४ ॥
 प्रातिलोभ्यानुलोभ्यं च शब्देनार्थेन जायते ।
 अनेकधा वृत्तवर्णविन्यासैः शिल्पकल्पना ॥ ३५ ॥
 तत्तत्प्रसिद्धवस्तूनां बन्ध इत्यभिधीयते ।
 गोमूत्रिकार्धभ्रमणे सर्वतोभद्रमम्बुजम् ॥ ३६ ॥
 चक्रं चक्राङ्गकं दण्डो मुरजाश्चेति चाष्टधा ।
 प्रत्यर्थं प्रतिपादं स्यादेकान्तरसमाक्षय ॥ ३७ ॥
 द्विधा गोमूत्रिकां पूर्वामाहुरश्वपदां परे ।
 अन्यां गोमूत्रिकां धेनुं जालबन्धं चदन्ति हि ॥ ३८ ॥
 अर्धाभ्यामर्धपादैश्च कुर्याद्विन्यासमेतयोः ।
 न्यस्तानामिह वर्णानामधोधः क्रमभागिनाम् ॥ ३९ ॥
 अधोधःस्थितवर्णानां यावचुर्यपदं नयेत् ।
 तुर्यपादान्नयेदूर्ध्वं पादार्धं प्रातिलोभ्यतः ॥ ४० ॥
 तदेव सर्वतोभद्रं त्रिविधं सरसीरुहम् ।
 चतुष्पन्नं ततो विप्रं चतुष्पन्ने उभे अपि ॥ ४१ ॥
 अथ प्रथमपादस्य मूर्धन्यं त्रिपदाक्षरम् ।
 सर्वेषामेव पादानामन्ते तदुपजायते ॥ ४२ ॥
 प्राक्पदस्यान्तिमं प्रत्यक्पादादौ प्रातिलोभ्यतः ।
 अन्त्यपादान्तिमं चाद्यपादादावक्षरद्वयम् ॥ ४३ ॥
 चतुश्छदे भवेदष्टच्छदे वर्णत्रयं पुनः ।
 स्यात्पोडशच्छदे त्वेकान्तरं चेदेकमक्षरम् ॥ ४४ ॥
 कर्णिकां तोलयेदूर्ध्वं पत्राकाराक्षरवलिम् ।
 प्रवेष्टयेत्कर्णिकायां चतुष्पन्नसरोरुहे ॥ ४५ ॥
 कर्णिकायां लिखेदेकं द्वे द्वे दिक्षु विदिक्षु च ।
 प्रवेशनिर्गमौ दिक्षु कुर्यादष्टच्छदेऽम्बुजे ॥ ४६ ॥
 विष्वग्विपमवर्णानां तावत्पत्रावलीजुषाम् ।
 मध्ये समाक्षरन्यासः सरोजे पोडशच्छदे ॥ ४७ ॥
 द्विधा चक्रं चतुररं पडरं तत्र चादिमम् ।
 पूर्वार्धं सदृशा वर्णाः पादप्रथमपञ्चमाः ॥ ४८ ॥

अयुजोऽश्वयुजश्चैव तुर्यावप्यष्टमावपि ।
 तस्योपपादप्राक्प्रत्यगरेषु च यथाक्रमम् ॥ ४९ ॥
 स्यात्पादार्धचतुष्कं तु नामौ तस्याद्यमक्षरम् ।
 पञ्चमारावधि नयेन्नेमौ शेषे पदद्वयी ॥ ५० ॥
 तृतीये तुर्यपादान्ते प्रथमौ सदशावुभौ ।
 वर्णो पादत्रयस्यापि दशमः सदशो यदि ॥ ५१ ॥
 प्रथमे चरमे तस्य पद्वर्णाः पश्चिमे यदि ।
 भवन्ति द्यन्तर तर्हि बृहच्चक्रमुदाहृतम् ॥ ५२ ॥
 संमुखारद्वये पादमेकैकं क्रमशो लिखेत् ।
 नामौ तु वर्णं दशमं नेमौ तुर्यपदं नयेत् ॥ ५३ ॥
 श्लोकस्याद्यन्तदशमाः समा आद्यन्तिमौ युजोः ।
 आदौ वर्णः समौ तुर्यपञ्चमावाद्यतुर्ययोः ॥ ५४ ॥
 द्वितीयप्रातिलोभ्येन तृतीयं जायते यदि ।
 पदं विद्ध्यत्पत्रस्य दण्डश्चक्राङ्गकं कृतेः ॥ ५५ ॥
 द्वितीयौ प्राग्दले तुल्यौ सप्तमौ च तथापरौ ।
 सदशानुत्तरदलौ द्वितीयाभ्यामथार्धयोः ॥ ५६ ॥
 द्वितीयपट्टाः सदशाश्चतुर्थपञ्चमावपि ।
 आद्यन्तपादयोस्तुल्यौ परार्धसप्तमावपि ॥ ५७ ॥
 समौ तुर्यं पञ्चमं तु क्रमेण विनियोजयेत् ।
 तुर्यौ योज्यौ तु तद्वच्च दलान्ताः क्रमपादयोः ॥ ५८ ॥
 अर्धयोरन्तिमाद्यौ तु मुरजे सदशावुभौ ।
 पादार्धपतितो वर्णः प्रातिलोभ्यानुलोमतः ॥ ५९ ॥
 अन्तिमं परिवर्त्नीयाद्यावत्तुर्यमिहादिमत् ।
 पादानुर्याद्यदेवाद्य नवमात्पोडशादपि ॥ ६० ॥
 अक्षरात्पुटके मध्ये मध्येऽक्षरचतुष्टयम् ।
 कृत्वा कुर्याद्यथैतस्य मुरजाकारता भवेत् ॥ ६१ ॥
 द्वितीयं चक्रशार्दूलविक्रीडितकसंपदम् ।
 गोमूत्रिका सवैवृत्तैरन्ये बन्धास्त्वनुष्टुभा ॥ ६२ ॥
 नामधेयं यदि न चेदमीषु कविकाव्ययोः ।
 सिद्धधेयानि तुष्यन्ति नामित्रः सिद्धते तथः ॥ ६३ ॥
 धाणधाणासनव्योमपद्ममुद्गरशक्तयः ।
 द्विचतुर्थप्रिशङ्गाटा दम्भोलिसुसलाङ्कुशाः ॥ ६४ ॥
 पदं रथस्य नागस्य पुष्करिण्यसिपुत्रिका ।
 पते बन्धास्तथा चान्य एवं श्रेयाः स्वयं बुधैः ॥ ६५ ॥
 इत्यादिमहापुराणे आरभ्ये शब्दालंकारनिरूपण नाम त्रिच-
 चत्वारिंशदधिकत्रिंशत्तमोऽध्याय ॥ ३४३ ॥

अथार्थालंकाराः ।

अभिरूपाच—

अलंकरणमर्थानामर्थालंकार इष्यते ।
 तं विना शब्दसौन्दर्यमपि नास्ति मनोहरम् ॥ १ ॥
 अर्थालंकाररहिता विधवेव सरस्वती ।
 स्वरूपमथ सादृश्यमुत्प्रेक्षातिशयावपि ॥ २ ॥
 विभावना विरोधश्च हेतुश्च सममष्टधा ।
 स्वभाव एव भावानां स्वरूपमभिधीयते ॥ ३ ॥
 निजमागन्तुकं चेति द्विविधं तदुदाहृतम् ।
 सांसिद्धिकं निजं नैमित्तिकमागन्तुकं तथा ॥ ४ ॥
 सादृश्यं धर्मसामान्यमुपमा रूपकं तथा ।
 सहोक्त्यर्थान्तरन्यासाविति स्यात्तु ऋषिर्विधः ॥ ५ ॥
 उपमा नाम सा यस्यामुपमानोपमेययोः ।
 सत्ता चान्तरसामान्ययोगित्वेऽपि विवक्षितम् ॥ ६ ॥
 किञ्चिदादाय सारूप्यं लोकयात्रा प्रवर्तते ।
 समासेनासमासेन सा द्विधा प्रतियोगिनः ॥ ७ ॥
 विग्रहद्विधातस्य सप्तमासाऽन्यथोत्तरा ।
 उपमाद्योतकपदेनोपमेयपदेन च ॥ ८ ॥
 ताभ्यां च विग्रहद्विधा सप्तमासान्तिमा त्रिधा ।
 विशिष्यमाणा उपमा भवन्त्याष्टादश स्फुटाः ॥ ९ ॥
 यत्र साधारणो धर्मः कथ्यते गम्यतेऽपि वा ।
 ते धर्मवस्तुप्राधान्याद् धर्मवस्तूपमे उभे ॥ १० ॥
 तुल्यमेधोपमीयेते यत्रान्योन्येन धर्मिणौ ।
 परस्परोपमा सा स्यात्प्रतिद्वेदन्यथा तयोः ॥ ११ ॥
 विपरीतोपमा सा स्याद् व्यावृत्तेर्नियमोपमा ।
 अन्यत्राप्यनुवृत्तेस्तु भवेदनियमोपमा ॥ १२ ॥
 समुच्चयोपमातोऽन्यधर्मबाहुल्यकीर्तनात् ।
 बहोर्धर्मस्य साम्येऽपि वैलक्षण्यं विवक्षितम् ॥ १३ ॥
 यदुच्यतेऽतिरिक्तत्वं व्यतिरेकोपमा तु सा ।
 यत्रोपमा स्याद् बहुभिः सदृशैः सा बहूपमा ॥ १४ ॥
 धर्माः प्रत्युपमानं चेदन्या मालोपमैव सा ।
 उपमानविकारेण तुलना विक्रियोपमा ॥ १५ ॥
 प्रेलोक्यासंभवि किमप्यारोप्य प्रतियोगिनि ।
 कविनोपमीयते या हि प्रथते साद्भुतोपमा ॥ १६ ॥
 प्रतियोगिनमारोप्य तदभेदेन कीर्तनम् ।
 उपमेयस्य सा मोहोपमासी भ्रान्तिमद्वयः ॥ १७ ॥

उभयोर्धर्मिणोस्तथ्यानिश्चयात्संशयोपमा ।
 उपमेयस्य संशय्य निश्चयाग्निश्चयोपमा ॥ १८ ॥
 वाक्यार्थेनैव वाक्यार्थोपमा स्यादुपमानतः ।
 आत्मोपमानादुपमा साधारण्यतिशायिनि ॥ १९ ॥
 उपमेयं यदन्यस्य तदन्यस्योपमा मता ।
 यद्युत्तरोत्तरं याति तदासौ गगनोपमा ॥ २० ॥
 प्रशंसा चैव निन्दा च कल्पिता सदृशी तथा ।
 किञ्चिच्च सदृशी ज्ञेया उपमा पञ्चधा पुनः ॥ २१ ॥
 उपमानेन यत्तत्त्वमुपमेयस्य रूप्यते ।
 गुणानां समतां दृष्ट्वा रूपकं नाम तद्विदुः ॥ २२ ॥
 उपमेव तिरोभूतमेदा रूपकमेव वा ।
 सहोक्तिः सहभावेन कथनं तुल्यधर्मिणाम् ॥ २३ ॥
 भवेदर्थान्तरन्यासः सादृश्येनोत्तरेण सः ।
 अन्यथोपस्थिता वृत्तिश्चेतनस्येतरस्य च ॥ २४ ॥
 अन्यथा मन्यते यत्र तामुत्प्रेक्षां प्रचक्षते ।
 लोकसीमातिवृत्तस्य वस्तुधर्मस्य कीर्तनम् ॥ २५ ॥
 भवेदतिशयो नाम संभवासंभवाद् द्विधा ।
 गुणजातिक्रियादीनां यत्र वैकल्यदर्शनम् ॥ २६ ॥
 विशेषदर्शनायैव सा विशेषोक्तिरुच्यते ।
 प्रसिद्धहेतुव्यावृत्त्या यत्किञ्चित्कारणान्तरम् ॥ २७ ॥
 यत्र स्वाभाविकत्वं वा विभाव्यं सा विभावना ।
 संगतीकरणं युक्त्या यदसंगच्छमानयोः ॥ २८ ॥
 विरोधपूर्वकत्वेन तद्विरोध इति स्मृतम् ।
 सिसाधयिपितार्थस्य हेतुर्भवति साधकः ॥ २९ ॥
 कारको ज्ञापक इति द्विधा सोऽप्युपजायते ।
 प्रवर्तते कारकाख्यः प्राक्पश्चात्कार्यजन्मतः ॥ ३० ॥
 पूर्णशेष इति ख्यातस्तयोरेव विशेषयोः ।
 कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् ॥ ३१ ॥
 ज्ञापकाख्यस्य मेदोऽस्ति नदीपूरादिदर्शनात् ।
 अविनाभावनियमो ह्यविनाभावदर्शनात् ॥ ३२ ॥
 इत्यादिमहापुराणे आमेयेऽर्थालंकारनिरूपणं नाम चतुश्चत्वारिंशदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३४४ ॥

अथ शब्दार्थयोरलंकाराः ।

अभिरुवाच—

शब्दार्थयोरलंकारो द्वायलंकरुते समम् ।
 एकत्र निहितो द्वारः स्तनं प्रीयामिव स्त्रियाः ॥ १ ॥

प्रशस्तिः कान्तिरौचित्यं संक्षेपो वाचदर्थता ।
 अभिव्यक्तिरिति व्यक्तं पद्भेदास्तस्य जायति ॥ २ ॥
 प्रशस्तिः परचन्मर्मद्रवीकरणकर्मणः ।
 वाचोयुक्तिर्द्विधा सा च प्रेमोक्तिस्तुतिभेदतः ॥ ३ ॥
 प्रेमोक्तिस्तुतिपर्यायो प्रियोक्तिगुणकीर्तने ।
 कान्तिः सर्वमनोरुच्यवाच्यवाचकसंगतिः ॥ ४ ॥
 यथा वस्तु तथा रीतिर्यथा वृत्तिस्तथा रसः ।
 ऊर्जस्त्रिमृदुसंदर्भादौचित्यमुपजायते ॥ ५ ॥
 संक्षेपो वाचकेरन्वेष्यहोरर्थस्य संग्रहः ।
 अन्यनाधिकता शब्दवस्तुनोर्यावदर्थता ॥ ६ ॥
 प्रकटत्वमभिव्यक्तिः श्रुतिराक्षेप इत्यपि ।
 तस्या भेदो श्रुतिस्तत्र शाब्दं स्वार्थसमर्पणम् ॥ ७ ॥
 भवेद्येमित्तिफी पारिभाषिकी द्विविधेयं सा ।
 संकेतः परिभाषेति ततः स्यात्पारिभाषिकी ॥ ८ ॥
 मुख्यौपचारिकी चेति सा च सा च द्विधा द्विधा ।
 स्वाभिधेयस्वलङ्घ्रितिरमुख्यार्थस्य वाचकः ॥ ९ ॥
 यथा शब्दो निमित्तेन केनचित्सौपचारिकी ।
 सा च लाक्षणिकी गोणी लक्षणागुणयोगतः ॥ १० ॥
 अभिधेयाविनाभूता प्रतीतिलक्षणाच्यते ।
 अभिधेयेन संबन्धात्सामीप्यात्समवायतः ॥ ११ ॥
 वैपरीत्यात्क्रियायोगाल्लक्षणा पञ्चधा मता ।
 गौणी गुणानामानन्त्यादनन्ता तद्विचक्षया ॥ १२ ॥
 अन्यधर्मस्ततोऽन्यत्र लोकसीमानुरोधिनः ।
 सम्यग्गधीयते यत्र स समाधिरिह स्मृतः ॥ १३ ॥
 श्रुतेरलभ्यमानोऽर्थो यस्माद्भाति सचेतनः ।
 स आक्षेपो ध्वनिः स्याच्च ध्वनिना व्यज्यते यतः ॥ १४ ॥
 शब्देनार्थेन यत्रार्थं कृत्वा स्वयमुपाज्जनम् ।
 प्रतीपेद्य इवेष्टस्य यो विशेषोऽभिधित्सया ॥ १५ ॥
 तमाक्षेपं बुधन्त्यत्र स्तुत स्तोत्रमिदं पुनः ।
 अधिकादादपेतस्य वस्तुनोऽन्वयस्य या स्तुतिः ॥ १६ ॥
 यत्रोक्तं गम्यते नार्थस्तत्समानविशेषणम् ।
 सा समासोक्तिरदिता संक्षेपार्थतया बुधे ॥ १७ ॥
 अपङ्घ्रितिरपङ्घ्रत्य किञ्चिदन्यार्थसूचनम् ।
 पर्यायोक्तं यदन्येन प्रकारेणाभिधीयते ॥
 एषामेकतमस्यैव समाख्या ध्वनिरित्यतः ॥ १८ ॥
 इत्यादिमहापुराणे आभेदे शब्दार्थालंकारनिरूपणं नाम पञ्च-
 चत्वारिंशदधिकनिघण्टुतमोऽध्यायः ॥ ३४५ ॥

शब्दार्थां (नु) दुपकुर्वाणो नात्तोभयगुणः स्मृतः ।
 तस्य प्रसादः सौभाग्यं यथासंख्यं प्रशस्तता ॥ १८ ॥
 पाको राग इति प्रादेः पट्ट मपञ्चविपञ्चिताः ।
 सुप्रसिद्धार्थपदता प्रसाद इति गीयते ॥ १९ ॥
 उत्कर्षवान्गुणः कश्चिद्यस्मिन्नुके प्र(ली) तीयते ।
 तत्सौभाग्यमुदारत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ २० ॥
 यथासंख्यमनूद्देशः सामान्यमतिदिश्यते ।
 समये वर्णनीयस्य दाहणस्यापि वस्तुनः ॥ २१ ॥
 अदारुणेन शब्देन प्राशस्त्यमुपवर्णनम् ।
 उच्चैः परिणतिः कापि पाक इत्यभिधीयते ॥ २२ ॥
 मृद्धीकानारिकेलाम्बुपाकभेदाद्यतुर्विधः ।
 आदावन्ते च सौरस्यं मृद्धीकापाक एव सः ॥ २३ ॥
 काव्येच्छया विशेषो यः स राग इति गीयते ।
 अभ्यासोपहितः कान्ति सहजामतिवर्तते ॥ २४ ॥
 द्वारिद्वयैव कोसुम्भो नीलीरागाश्च स त्रिधा ।
 वैशेषिकः परिज्ञेयो यः स्वलक्षणगोचरः ॥ २५ ॥
 इत्यादिमहापुराणे आग्नेये काव्यगुणविवेकवर्णनं नाम पदचत्वारिंशदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३४६ ॥

अथ काव्यदोषविवेकः ।

अभिरुचाच—

उद्देगजनको दोषः सभ्यानां स च सप्तधा ।
 वक्तृघाचकवाच्यानामेकद्वित्रिनियोगतः ॥ १ ॥
 तत्र वक्ता कविर्नाम प्रथमे स च भेदतः ।
 संदिहानोऽविनीतः सन्नज्ञो ज्ञाता चतुर्विधः ॥ २ ॥
 निमित्तपरिभाषायामर्थसंस्पर्शवाचकम् ।
 तद्भेदौ पदवाक्ये द्वे कथितं लक्षणं द्वयोः ॥ ३ ॥
 असाधुत्वाप्रयुक्तत्वे द्वायेव पदनिग्रहौ ।
 शब्दशास्त्रविरुद्धत्वमसाधुत्वं विदुर्बुधाः ॥ ४ ॥
 व्युत्पन्नैरनिवृद्धत्वमप्रयुक्तत्वमुच्यते ।
 छान्दसत्वमविस्पष्टत्वं च कष्टत्वमेव च ॥ ५ ॥
 तदसामयिकत्वं च ग्राम्यत्वं चेति पञ्चधा ।
 छान्दसत्वं न भाषायामविस्पष्टमवोद्यतः ॥ ६ ॥
 गूढार्थता विपर्यस्तार्थता संशयितार्थता ।
 अविस्पष्टार्थता भेदास्तत्र गूढार्थतेति सा ॥ ७ ॥
 यत्रार्थो दुःखसंवेद्यो विपर्यस्तार्थता पुनः ।
 विवक्षितान्यशब्दार्थप्रतिपत्तिर्मलीमसा ॥ ८ ॥

अन्यार्थत्वासमर्थत्वे एतावेवोपसर्पतः ।
 संदिह्यमानवाच्यत्वमाहुः संशयितार्थताम् ॥ ९ ॥
 दोषत्वामनुवधाति सज्जनोद्वेजनादते ।
 असुखोच्चार्यमाणत्वं कष्टत्वं समयाच्च्युतिः ॥ १० ॥
 असामयिकता नेयामेतां च मुनयो जगुः ।
 ग्राम्यता तु जघन्यार्थप्रतिपत्तिः खलीकृता ॥ ११ ॥
 वक्तव्यग्रामवाच्यस्य वचनात्स्मरणादपि ।
 तद्वाचकपदेनाभिसाम्याद्भवति सा त्रिधा ॥ १२ ॥
 दोषः साधारणः प्रातिस्विकोऽर्थस्य तु सा द्विधा ।
 अनेकभागुपालम्भः साधारण इति स्मृतः ॥ १३ ॥
 क्रियाकारकयोर्भ्रंशो विसंधिः पुनरुक्तता ।
 व्यस्तसंबन्धता चेति पञ्च साधारणा मताः ॥ १४ ॥
 अक्रियत्वं क्रियाभ्रंशो भ्रष्टकारकता पुनः ।
 कर्त्रादिकारकाभावो विसंधिः संधिदूषणम् ॥ १५ ॥
 विगतो वा विरुद्धो वा संधिः स भवति द्विधा ।
 संघेर्विरुद्धता कष्टमपदार्थान्तरागमात् ॥ १६ ॥
 पुनरुक्तत्वमाभीक्ष्ण्यादभिधानं द्विधैव तत् ।
 अर्थावृत्तिः पदावृत्तिरर्थावृत्तिरपि द्विधा ॥ १७ ॥
 प्रयुक्तचरशब्देन तथा शब्दान्तरेण च ।
 नावर्तते पदावृत्तौ वाच्यमावर्तते पदम् ॥ १८ ॥
 प्यस्तसंबन्धता सुषु संबन्धो व्यवधानतः ।
 संबन्धान्तरनिर्भासात्संबन्धान्तरजन्मनः ॥ १९ ॥
 अभाषेऽपि तयोरन्तर्व्यवधानात्रिधैव सा ।
 अन्तरा पदवाक्याभ्यां प्रतिभेदं पुनर्द्विधा ॥ २० ॥
 वाच्यमर्थाध्यमानत्यात्तद् द्विधा पदवाक्ययोः ।
 व्युत्पादितं पूर्ववाच्यं व्युत्पाद्यं चेति भिद्यते ॥ २१ ॥
 इष्टव्याघातकारित्वं हेतोः स्यादसमर्थता ।
 असिद्धत्वं विरुद्धत्वमनैकान्तिफला तथा ॥ २२ ॥
 एवं सप्रतिपक्षत्वं फालार्तातत्यसंकरः ।
 पक्षे सपक्षे नास्तित्वं विपक्षेऽस्तित्वमेव च ॥ २३ ॥
 काव्येषु पारिषद्यानां न भवेदप्यस्तुतम् ।
 पक्षादश निरर्थत्वं दुष्करादी न दुष्यति ॥ २४ ॥
 दुःशीकरोति दोषज्ञान्मुदार्थत्व न दुष्करे ।
 न ग्राम्यतोद्देशकरी प्रतिज्ञलोकशास्त्रयोः ॥ २५ ॥
 क्रियाभ्रंशे न लक्ष्मास्ति क्रियाप्यादात्पयोगतः ।
 भ्रष्टकारकतासंपपलाप्याहृतकारक ॥ २६ ॥